

PRESENTED BY

Shri. Jagjivandas Dasa

पूज्यपाद परमहंस संन्यासी स्वामी श्रीरामानन्दल यतिवरशिष्य
स्वामी श्रीमाधवानन्दल विरचित.

॥ वेदार्थचिन्तामणि ॥

भाग. ३.

5 -
111 2111
54248

चिन्तामणिर्यथा नित्यं
चिन्तकार्यप्रदायकः ।

चिन्तितं पूरयेज्ज्ञानं
चिन्तामणिरसौ तथा ॥

प्रकाशकः

(१) परमहंस संन्यासी स्वामी श्रीमाधवानन्दल. [कर्ता चोते]
लग्नवतीनिवास, महाबद्धी सोसायटी, अमदावाद.

અન્ય મળવાનું ઠેકાણું:—

ઓચ્છવલાલ નાથલાલ દેસાઈ.

દેસાઈ આશ્રમ.

સોમનાથ મહાદેવ પાસે, જેડા.

જેડા (Kaira.) આન્ત ગુજરાત.

સર્વ હક્ક લેખક પ્રકાશકને સ્વાધીન રાખ્યા છે.

આવૃત્તિ ૧ લી : પ્રત ૨૦૦૦.

સંવત ૧૯૬૨, શાકે ૧૮૫૮, સન ૧૯૩૬.

મુ દ્ર ક :

મગનલાલ બેકારભાઈ પટેલ
સર્વપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પાનકોર નાંકા, અમદાવાદ.

વેદાર્થચિન્તામણિ-ભા. ૩.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષયનું નામ.

પૃષ્ઠ.

૫. ભક્તિયોગ પ્રકરણ (ચાલુ).

૧૧૩૭-૧૨૩૨

૪. ભક્તિની અગિયાર ભૂમિકા નિરૂપણ (ચાલુ).

૪. ચોથી ભૂમિકા-હરિગુણસ્તુતિ (ચાલુ).

નવધા ભક્તિ-૫. અર્થન.

૧૧૩૭-૧૧૭૬

ભગવાનનું પૂજન કરવાનાં ઉત્તમ સ્થાનનું નિરૂપણ.
પ્રતિમાના ભેદ.

અવતારોનાં નામ, અને પ્રયોજન.

આગમના અર્થ, વૈદિકને વૈદિક નિયમાનુસાર પૂજન,

તાંત્રિકને તાંત્રિક વિધિથી પૂજન, બ્રાહ્મણ આદિ

ચારે વર્ણ અને સ્ત્રીઓને પૂજન કરવાનો વિધિ,

જન્મ ઔપધાદિથી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ, નૈવેદ્ય ભક્ષણનો

વિચાર, પુષ્પાદિનો વિચાર, ભૂરાં વસ્ત્ર ધારણ

કરવાનો નિયેધ,

નવધા ભક્તિ- ૬. વન્દન.

૧૧૭૬-૧૧૭૯

વન્દનનાં લક્ષણ અને મહિમા.

નવધા ભક્તિ- ૭. દાસ્ય.

૧૧૭૯-૧૧૮૦

નવધા ભક્તિ- ૮. સાખ્ય,

૧૧૮૧-૧૧૮૨

નવધા ભક્તિ- ૯. આત્મનિવેદન.

૧૧૮૨-૧૧૮૦

૫. ભક્તિની પાંચમી ભૂમિકા

૧૧૮૦-૧૨૦૧

સ્તવકુરોત્પત્તિ નિરૂપણ.

૬. ભક્તિની છઠી ભૂમિકા.

૧૨૦૧-૧૨૦૩

સ્વરૂપાધિગતિ નિરૂપણ.

૭. ભક્તિની સાતમી ભૂમિકા.

૧૨૦૩-૧૨૦૫

ત્રેમ વૃદ્ધિ નિરૂપણ.

૮. ભક્તિની આઠમી ભૂમિકા. તત્ત્વકૃત્ય નિરૂપણ.	૧૨૦૩-૧૨૦૫
૯. ભક્તિની નવમી ભૂમિકા. ભગવદ્દર્શનિષ્ઠા નિરૂપણ.	૧૨૦૬-૧૨૦૮
૧૦ ભક્તિની દશમી ભૂમિકા. સ્વસ્થિર્મત્તદ્ ગુણશાલિના નિરૂપણ.	૧૨૦૬-૧૨૦૮
૧૧. ભક્તિની અગિયારમી ભૂમિકા. પ્રેમની પરાકાષ્ઠા નિરૂપણ.	૧૨૦૯-૧૨૧૦
૫. દશ અપરાધ ત્યાગ નિરૂપણ. અને ત્રિભૂત્રિના અભેદનું નિરૂપણ.	૧૨૧૧-૧૨૨૫
૬. મુક્તિભેદ નિરૂપણ.	૧૨૨૬-૧૨૩૧
૬. ઉપાસના પ્રકરણ.	૧૨૩૩-૧૩૭૬
૧. ઉપાસનાના ભેદનું નિરૂપણ, અને અદ્વૈતોપાસનાના ભેદ.	૧૨૩૩-૧૨૪૯
૨. યોગનું પ્રયોજનાદિ તથા વિધનાદિનું નિરૂપણ. ૧. યોગનું પ્રયોજનાદિ નિરૂપણ. ૨. સમાધિના વિધાનું નિરૂપણ. ૩. ભેદાદિ રૂપ દોષની નિરૂત્તિના ઉપાયનું નિરૂપણ.	૧૨૫૦-૧૨૭૪ ૧૨૫૦-૧૨૫૮ ૧૨૫૯-૧૨૬૭ ૧૨૬૭-૧૨૭૪
૩. ચિત્તનિરોધના ઉપાયનું નિરૂપણ. ૧. નિરોધનો મુખ્ય ઉપાય. ૨. યોગના અગ્રાનું નિરૂપણ. ૩. યમોર્થ નિરૂપણ. ૪. નિયમોર્થ રૂઢ. ૫. આસનનિરૂપણ. ૬. પ્રાણાયામનિરૂપણ. ૭. પ્રત્યાહારનિરૂપણ. ૮. ધારણાધ્યાન નિરૂપણ. ૯. સમાધિનિરૂપણ.	૧૨૭૫-૧૩૭૬ ૧૨૭૫-૧૨૭૫ ૧૨૭૬-૧૨૮૦ ૧૨૮૧-૧૩૦૮ ૧૩૦૮-૧૩૦૯ ૧૩૧૦-૧૩૧૩ ૧૩૧૩-૧૩૨૪ ૧૩૨૪-૧૩૩૦ ૧૩૩૦-૧૩૪૦ ૧૩૪૦-૧૩૭૬
૭. જ્ઞાનયોગ પ્રકરણ.	૧૩૭૭-૧૪૯૬
૧. શાન્ત્યાદિ નિરૂપણ. ૧. શાન્તિપાઠ નિરૂપણ. ૨. સંઘા નિરૂપણ.	૧૩૭૭-૧૩૮૮ ૧૩૭૭-૧૩૮૨ ૧૩૮૨-૧૩૯૯
૨. વેદાન્તના અધિકારીનું નિરૂપણ.	૧૩૯૯-૧૪૧૬
૩. મુચ્છુનું ગુરૂપસંઘન.	૧૪૧૬-૧૪૧૯

૪. જગતકારણ સ્ત્રેય બ્રહ્મ નિરૂપણ.	૧૪૧૯-૧૪૩૬
૫. જ્ઞાન સાધન નિરૂપણ.	૧૪૩૭-૧૪૮૮
૧. ઇશ્વર તથા જીવ સૃષ્ટિ દ્વૈત આદિ નિરૂપણ.	૧૪૩૭-૧૪૪૫
૨. પંચકોશવિવેક.	૧૪૪૫-૧૪૫૧
૩. પંચભૂતવિવેક.	૧૪૫૧-૧૪૫૭
૪. પરમાત્માના સાક્ષિત્વનું નિરૂપણ.	૧૪૫૭-૧૪૬૦
૫. આત્મવિચાર તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું નિરૂપણ.	૧૪૬૦-૧૪૬૨
૬. જ્ઞાનની ભૂમિકાનું કથન તથા યોગબ્રહ્મની ગતિનું નિરૂપણ.	૧૪૬૩-૧૪૬૭
૭. જગન્નિમિત્ત્યાત્મનિરૂપણ.	૧૪૬૭-૧૪૭૨
૮. અજ્ઞતવાદનિરૂપણ.	૧૪૭૨-૧૪૭૪
૯. મહાવાક્યવિવેચન.	૧૪૭૫-૧૪૭૮
૧૦. પરમાત્માના નિર્ગુણ સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૧૪૭૮-૧૪૭૯
૧૧. વાસના ક્ષય તથા મનોનાશનું નિરૂપણ.	૧૪૭૯-૧૪૮૫
૧૨. અધ્યાસ (બ્રાન્તિ) નિરૂપણ.	૧૪૮૫-૧૪૮૬
૧૩. ચિદાભાસની સાત અવસ્થાઓનું નિરૂપણ.	૧૪૮૬-૧૪૮૮
૬. પરલોકગતિ નિરૂપણ.	૧૪૮૯-૧૪૯૩
૭. અદ્વૈતવાદના ભેદનું નિરૂપણ.	૧૪૯૪-૧૪૯૬
૮. મિશ્ર પ્રકરણ.	૧૪૯૭-૧૫૮૮
૧. પાપનિવારણસાધન નિરૂપણ.	૧૪૯૭-૧૫૪૩
૧. પ્રાપચિત નિરૂપણ.	૧૪૯૭-૧૫૨૪
૨. આન્દ્રાયણાદિ વ્રત નિરૂપણ.	૧૫૨૫-૧૫૩૨
૩. એકાદશી આદિ વ્રત તથા યાત્રાદિનું નિરૂપણ.	૧૫૩૨-૧૫૪૦
૪. કૃત્ત્વં પાપનિવારણ નિષેધનિરૂપણ.	૧૫૪૦-૧૫૪૩
૨. પ્રાત્યસંસ્કાર નિરૂપણ.	૧૫૪૩-૧૫૪૮
૩. સત્ત્વાદિ ગુણાનુસાર ગતિ નિરૂપણ.	૧૫૪૮-૧૫૫૪
૪. દાયભાગનિરૂપણ.	૧૫૫૪-૧૫૫૯
૫. દણ્ડનીતિનિરૂપણ.	૧૫૫૯-૧૫૬૮
૬. સિન્ન સિન્ન વિષય નિરૂપણ.	૧૫૬૯-૧૫૭૮
૧. દિનચર્યા નિરૂપણ.	૧૫૬૯-૧૫૭૧
૨. બ્રહ્મવર્તાદિ દેશ નિરૂપણ.	૧૫૭૧-૧૫૭૩
૩. ભૂત્ય તથા દાસાદિ નિરૂપણ.	૧૫૭૩-૧૫૭૫
૪. તોલમાપનું નિરૂપણ	૧૫૭૫-૧૫૭૭
૫. ધૂપનિરૂપણ.	૧૫૭૭-૧૫૭૮
૭. કલિયુગવર્ણન.	૧૫૭૯-૧૫૮૮

૯. સમાસોચન પ્રકરણ.

૧૫૮૮-૧૬૩૧

૧. આશ્રવાદિ જાનિસમાસોચના.

૧૫૮૮-૧૬૧૬

૨. અધ્યયનસમાસોચન.

૧૬૦૬-૧૬૧૭

૩. વિવાદસમાસોચન.

૧૬૧૭-૧૬૨૪

૪. ગુદિસમાસોચન.

૧૬૨૪-૧૬૨૭

૫. પુરુષાર્થસમાસોચન.

૧૬૨૭-૧૬૩૧

પરિશિષ્ટ.

પંચાયતન દેવોની સ્તુતિનાં સ્તોત્ર.

૧૬૩૨-૧૬૪૦

૧. ગણેશસ્તુતિ.

૧૬૩૨-૧૬૪૦

૨. વેદમારજન.

૧૬૩૩-૧૬૩૫

૩. વિષ્ણુસ્તુતિ.

૧૬૩૫-૧૬૩૮

૪. સતિતાપચંદ્ર.

૧૬૩૮-૧૬૩૯

૫. મૂર્ત્યસ્તોત્ર.

૧૬૩૯-૧૬૪૦

શુદ્ધિપત્રક.

આ ગુદિપત્રક સંપાદ. મંત્ર, અને સત્રનું છે. મારે તેમની લીલીઆ
ગજવાની છે, મુજસતીની નહિ.

પ.	પા.	અર્થ.	શુદ્ધ.	પ.	પા.	અર્થ.	શુદ્ધ.
૧૧૩૧	૧	પ્રતિજ્ઞ	પ્રતીજ્ઞ	૧૧૩૧	૬	મુનિ	મુનિ
૧૧૩૨	૬	ધર્મ	ધર્મ	૧૧૩૨	૧૦	ધર્મો	ધર્મો
૧૧૩૩	૨	જનમુદ્ધ	જનમુદ્ધ	"	૧૧	યદ્દત્તા	યદ્દત્તા
૧૧૩૪	૭	જગ	જગ જા	૧૧૩૩	૮	જર્મ	જર્મ
૧૧૩૫	૮	જગ્નના	જગ્નના	"	૧૧	જંદમ	મિત્તન
"	૧	દેવ	દેવ	૧૧૩૪	૪	ધર્મ	ધર્મ
૧૧૩૬	૧	જાગ્ર	જાગ્ર	"	૧	જોજ મગ	જાગ્ર મગજાગ્ર.
૧૧૩૭	૧	જિંદ	જિંદ			જગજાગ્ર	જગ
૧૧૩૮	૧	જિવ	જિવ	૧૧૩૫	૪	જિતરીજ	જિતરીજ
૧૧૩૯	૨	જાગ્રજ	જાગ્રજ	૧૧૩૬	૨	જિતારજ	જિતારજ
૧૧૪૦	૬	જિંદના	જિંદના	૧૧૩૭	૨	જનુમિ	જનુમિ
૧૧૪૧	૧	જંદ	જંદ	"	૧	જ	જિવ

पृ. सं.	श्लो.	अशुद्ध.	शुद्ध.
११७७	५	आर्त	आर्तः
११७८	८	भूतेषु	भूतेषु
११८०	४	नारायणेति	नारायणायेति
११८२	४	मया	ममा
११८२	५	धर्मार्थकामा	धर्मार्थकाम
११८५	१	युद्धया	युद्ध्या
११८९	७	ध्रुवम्	ध्रुवम्
१२०८	८	मुदा	मुदा
१२१३	१	नमा	नमो
"	५	खया	खयो
"	"	विष्णु	विष्णु
"	८	नारायणं	नारायणः
"	१३	विष्णो	विष्णो
१२१४	३	सृष्टि	सृष्टि
१२१५	१०	प्रविष्ट	प्रविष्ट
१२१६	१	यया	ययो
१२१७	३	यिनिन्दन्ति	यिनिन्दन्ति
१२२०	१	तन्त	नन्त
"	७	शत	शतै
१२२३	१०	कृष्ण	कृष्ण
१२२६	१	रिक्ता	रिक्ता
१२२०	१	पञ्च	पञ्च
१२३१	४	वर्त	वर्त
१२४६	१	तदिनो	तदिनः
१२४७	३	घोरे	घोरे
१२५४	३	क्षुत्पपा	क्षुत्पपा
"	४	प्रसक्ता	प्रसक्तो
१२५६	१	कट्कम्ल	कट्कम्ल
"	३	पाण्डुं	पाण्डुं
१२५६	४	विण्व	विल्व
१२५८	३	योगोक्त	योगोक्त
१२६०	१०	रस	रसं
"	११	शृणु	शृणु
१२६३	४	कस्मा	कस्मा

पृ. सं.	श्लो.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१२६३	७	शृण्व	शृण्व
"	"	तत्वारस्ते	तत्वारस्ते
"	११	ज्ञान	ज्ञान
१२६६	४	कुरुष्व	कुरुष्व
"	७	मयस्तथा	मनस्वा
१२६८	१	हृद्दोति	हृद्दोति
"	१०	चारये	चालये
१२६९	२	देवना	देवाना
"	१	दन्तधौतिं	वि दन्तधौतिविं
१२७०	६	दण्ड	दण्ड
"	१०	द्वारि	द्वारि
१२७२	१२	पर्यत	पर्यन्त
१२७८	४	संगी	संगि
१२७९	१०	प्रोक्ता	प्रोक्ताः
१२८४	७	मिहायदम्यहम्	मिहादम्यहम्
१२८५	४	नितमन्	नियसन्
१२८६	६	भूतिकामो	भूतिकामः
१२८७	३	भूमिकामः	भूतिकामः
१२८२	७	प्रवृत्तिः	प्रवृत्तिः
१२८८	१	वसज्जनाः	वसज्जनाः
१३०३	१५	समुत्पन्न	समुत्पन्न
१३०४	७	शेषं	शेषं
१३१३	८	सिद्धिदम्	सिद्धये
१३२२	८	पुरिदं	पुनरिदं
१३२४	२	फल्चि	फल्चि
१३२६	१	जिघ्रति	जिघ्रति
"	१०	जिता	जितो
१३२८	"	यागत	योगत
१३३२	८	त्याग	त्यागः
१३३३	१०	संस्थान	संस्थानं
१३४६	२	तथात्मनसो	तथात्ममनसो
१३५४	६	उपविश्य	उपविश्य
१३६०	४	यत्तदे	यत्तदे
"	१०	मधिष्ठान	मधिष्ठान
१३६३	३	प्यात्म	अप्यात्म
"	५	दत्तावनिः	दत्तावनिः

पृ. शी. अशुद्ध.	शुद्ध.	पृ. शी. अशुद्ध.	शुद्ध.
१३६४ २ अनहत	अनाहत	१५३४ १३ मभिप्सता	मभीप्सता
१२६५ १२ ग्यगो	गगो	१५४७ २ ब्रात्याः	ब्रात्यां
१२६६ ४ पर्यताः	पर्यताः	१५४८ १० कथन	कथनम्
१३७० ८ मध्यमो	मध्यमो	१५५१ १ प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
१३७६ ५ शान्ति	शान्तिः	१५५२ ६ मध्यमाः	मध्यमा
१३८० १ वाङ्	वाङ्	१५५५ ८ भवति	भवति
" १ रायीर्य	रायीर्म	१५५७ ६ रूच्यं	रूच्यं
" ६ यदायुः	यदायुः	१५५८ १५ भजमाना	भजमानाः
१३८५ १ अन्तर्याम्येप	अन्तर्याम्येप	१५६२ १२ राष्ट्रा	राष्ट्रा
१४२३ ८ श्रुती	श्रुती	१५६३ ६ दमःव	दमः
१४३५ १ तथ	तथा	" १६ शुचिर्पा	शुचिर्पा
१४६० ७ अज्ञाना	अज्ञान	१५६७ १० प्रयासेयेत्	प्रयासेयेत्
१४६२ १ देहा	देहो	१५६८ २ धातये	धातये
" १२ देहा	देहो	१५८४ ६ पाण्डित्ये	पाण्डित्ये
१४६० १ पटुदङ्केति	पटुदङ्केति	१५६७ ६ श्रुतम्	श्रुतम्
१५०४ १५ यात्रेया	यात्रेयी	१५६८ २ शुश्रूषा	शुश्रूषा
१५०६ १४ गोधोलूक	गोधोलूक	" ६ रक्षिता	रक्षिताः
१५१३ ३ सुकरोष्टाणां	सुकरोष्ट्राणाम्	१६०१ १० नैव	नैव
" ४ कृच्छ	कृच्छ्र	१६०३ ५ तृष्णा	तृष्णां
" १० कृच्छा	कृच्छ्रां	" " च	च
१५१५ १३ चक्षुदय	चक्षुदयर्थ	१६११ ४ पूज्य	पूज्यं
१५२६ ४ कृच्छातः	कृच्छ्राति	१६२८ १ नियद्ध	नियद्धाः
१५२७ ६ कपिलायाः	कपिलाया	१६२६ ३ तादृक्	तादृक्
१५२६ ६ धृतान्धुना	धृतान्धुना	१६३७ ७ निगमात्महः	निगमात्महः
" ८ तमकृच्छ्र	तमकृच्छ्रं	१६३८ ६ लसदंगुली	लसदंगुलि
१५३० ५ श्रद्धामयेत्	श्रद्धामयेत्	" ८ सृणा	सृणी
१५३३ १ सीतायां	सितायां	१६४० १३ शृणु	शृणु
" २ असीतायां	असितायां		

પરમહંસ સંન્યાસી સ્વામી શ્રીરામાનન્દજી યતિવર શિષ્ય
સ્વામી શ્રીમાધવાનન્દજી વિરચિત

વેદાર્થચિન્તામણિ

ભાગ. ૩.

ભક્તિયોગ પ્રકરણ ૫. અન્તર્ગત ભક્તિભૂમિકા અ. ૪ અન્તર્ગત
હરિગુણશ્રુતિ નામક ચતુર્થી ભૂમિકા સ. ૫. અન્તર્ગત અર્ચનભક્તિ નિરૂપણ.

નવધાભક્તિ-૫. અર્ચન.

પાદસેવન ભક્તિનું નિરૂપણ કરીને હવે અર્ચનભક્તિનું વિવેચન કરીએ છીએ. અર્ચનનો
અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

સદાભૂતાનુકૂલ્યેન વિધિના મે પરાત્મને ।

અર્પણં પોડશાનાં વૈ પાદ્યાદીનાં તદર્ચનમ્ ॥ શિ.પુ.રુ.સં.સ્વ.૨, અ.૨૩-૨૦ ॥

અર્થ:—કોઈ પણ પ્રાણીને પ્રતિકૂલતા કર્યા વિના સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની અનુકૂલતાથી વિધિ-
પૂર્વક હું જે પરમાત્મા (શિવ) તેમને નિમિત્ત પાદ્યાદિ ષોડશોપચારોનું અર્પણ કરવું તેનું
નામ અર્ચન છે. (વધાદિથી પ્રાણીઓને પ્રતિકૂલતા થાય છે.)

અભિષ્ઠફલદાનાચ ચતુર્વર્ગફલાશ્રયાત્ ।

નન્દનાત્સર્વદેવાનામર્ચનં સમુદાહૃતમ્ ॥ કુ. તં. ૩. ૧૭-૭૧ ॥

અર્થ:—ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ એ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થમાંથી કોઈની પણ ભક્ત
લોક છ્વજા કરે તો પૂજીથી તે પ્રાપ્ત થાય છે, તથા તેથી સર્વ દેવો પ્રસન્ન થાય છે, તેથી
પૂજનું નામ અર્ચન કહ્યું છે.

પરમાત્માનું રૂપાદિ ન હોવાથી પાદસેવાની પેઠે અર્ચન પણ ગુરુનું જ થાય છે. તથાપિ
ઈશ્વરના અવતારાનુસાર રામ, કૃષ્ણ આદિ, મૂર્તિભેદની તથા શાલગ્રામ તથા શિવલિંગ
આદિકોની પૂજા શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી ગુરુથી ભિન્ન ઈશ્વરની મૂર્તિની પણ પૂજા યર્થ શકે છે.

વૈદિકસ્તાન્વિકો મિશ્ર ઇતિ મે ત્રિવિધો યત્નઃ ।

ત્રયાણામીપ્સિતેનૈવ વિધિના માં સમર્ચયેત્ ॥ મા.પુ.સ્ક. ૧૧ અ.૧૭-૭ ॥

અર્થ:—વૈદિક અથવા તાન્ત્રિક અથવા બંને મિશ્રિત એ ત્રણ પ્રકારની મારી પૂજા છે. એ ત્રણેમાની ઇચ્છાનુસાર કોઈ એક વિધિથી મારી પૂજા કરે.

एवं क्रियायोगपर्यैः पुमान्वैदिकतान्त्रिकैः ।

अर्चयन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सितम् ॥ भा. पु. स्क. ૧૧ અ. ૨૭-૪૮ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે તન્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અથવા વેદમાં કહ્યા મુજબ વિધિથી મારી પૂજા કરીને મનુષ્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ ઇચ્છિત ફલને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણોથી ગન્ધ પુષ્પાદિકા વડે ભગવાનની પૂજાની સિદ્ધિ થાય છે.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥

મ. ગો. અ. ૯-૨૬ ॥

અર્થ:—કોઈપણ શુદ્ધ છુદ્ધિવાળો ભક્ત પત્ર, પુષ્પ, ફલ, જગ્યાદિ અર્થાત્ અનાયાસે મળેલી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રીતિપૂર્વક મને અર્પણ કરે છે તે હું ભોજન તુલ્ય ગણીને સ્વીકારીને તૃપ્ત થાઉં છું.

ગીતા અને ભાગવતના આ શ્લોકોથી પણ પત્ર પુષ્પાદિવડે અર્પણ રૂપ પૂજાની સિદ્ધિ થાય છે.

अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ।

भूर्यप्यभक्तોપहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥

મા. સ્ક૦ ૧૦ અ. ૮૧-૩ ॥

અર્થ:—મારા ભક્તે આણેલી વસ્તુ થોડી પણ હોય તોપણ તે મારે બહુ જ છે. અને અભક્ત મનુષ્યે આણેલી વસ્તુ બહુજ હોવા છતાં પણ તે મને પ્રસન્ન કરવાને પૂર્ણ નથી.

આ પ્રકારનું સુદામાજી પ્રતિ ભગવાનનું વચન છે. તેનો વિચાર કરવાથી ભગવાનને પ્રસન્ન કરવામાં કોઈ ધનાદિ અર્પણ કરવું તે કારણ નથી. પરન્તુ પ્રેમ જ કારણ હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. બાકી અર્પણાદિક વ્યવહાર શાસ્ત્રમર્યાદાનું પાલન તથા લોકશિક્ષણને મટિ છે.

ભગવાનને આપવાને માટે લઈ ગયેલા તન્દુલની મૂકી અર્પણ કરવાને સુદામાજી શરમાતા હતા. પરન્તુ સુદામાજીના આશયને જાણીને ભગવાન “તું ઘેરથી મને આપવાને માટે જે લાગ્યો છું તે આપ. ભક્ત થોડું પણ આપે તો તેથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું, પત્ર પુષ્પાદિથી પણ હું પ્રસન્ન થાઉં છું”. એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કહેવા છતાં પણ જ્યારે સુદામાએ આપ્યા નહીં, ત્યારે ભગવાને પોતે બગસમાંથી પોટલીને ખેંચી લઈ તેમાંથી તન્દુલ લઇને ફાંક્યા. આ વાત સર્વને જ્ઞાત છે. અને ભગવાનની પ્રસન્નતાથી સુદામાજીને ધનની પ્રાપ્તિ પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આ સુદામાના ઇતિહાસથી પણ ભગવાનની પ્રસન્નતાના કારણમાં સુખ પ્રેમ જ માલમ પડે છે. છતાં પણ ભગવાને પોતે જ પોટલીને ખેંચી લઈ તન્દુલ ખાવા રૂપ અવહારથી કંઈક બાહ્ય વસ્તુના અર્પણની આવશ્યકતાનું સૂચન થાય છે.

મદાભારતમાં પણ ઇતિહાસ છે. દુર્વાસા ઋષિ જ્યારે શિષ્યોને લઈને વનમાં પાણ્યોને ત્યાં ગયા ત્યારે સર્વ પાણ્યો તથા દ્રોપદી પણ ભોજન કરી ચૂક્યાં હતાં. પાત્રમાં કંઈ પણ બાકી નહોતું. શિષ્યો સહિત ઋષિને ભોજન ન કરાવે તો, ઋષિ શાપ દેશે. તેથી શાપના ભયથી દ્રોપદી ભગવાનને પોકારવા લાગી. તેના પોકારવાથી ભગવાને આવી દ્રોપદીને પૂછ્યું—

હે દ્રૌપદી ! પાત્રમાં કંઈ પણ હોય તો જો. દ્રૌપદીએ જોયું તો શાકના પાંદડાને એક ટુકડો પાત્રમાં ચોટી રહેલો હતો. તેને દ્રૌપદી ગ્રેમ તથા લય અને લગ્નપૂર્વક ભગવાન પાસે લાવી ભગવાનના હાથમાં અર્પણ કર્યું. ભગવાને તે પત્રાને ખાતાં જ દુર્વાસા ઋષિ તથા તેમના સર્વ શિષ્યો તૃપ્ત થયા. કોષ્ટને પણ ખાવાની જરૂર રહી નહીં. પહેલાંની જ ભગવાન પાણી તથા દ્રૌપદી ઉપર પ્રસન્ન હતા. અને સત્ય સંકલ્પવાળા હોવાની પોતાના સંકલ્પ માત્રથી શિષ્યો સહિત ઋષિનું પેટ ભરી જત. તો પછી પાત્રમાંથી પાંદડું લઈ ખાવાની શી જરૂર હતી ? માટે નિશ્ચય થાય છે કે અન્તરનો ગ્રેમ હોવો આવશ્યક છે. નહિતો બહારનો આડંબર બહુ હોવા છતાં પણ કંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તેમજ વળી બહારનો ઉપચાર પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર થવો જોઈએ.

યજ્ઞાદિકોથી ભક્તિની એ જ વિલક્ષણતા છે. બહુ ધનનો વ્યય કરીને નાના પ્રકારની સામગ્રી એકઠી કરીને યજ્ઞ કરાય છે. પરન્તુ પુષ્પના એક દલના અર્પણથી ભક્તિયોગ થાય છે. આ પ્રકારના ઇતિહાસ અને પ્રમાણોથી બાલ્ય પત્ર પુષ્પાદિકોના અર્પણ ૩૫ પૂજનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે.

જેમ ભગવદર્પણ પૂર્વક સર્વ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું તે કર્મયોગનો સિદ્ધાન્ત છે, તેમ સર્વ વસ્તુને ભગવદર્પણ કરવી તે ભક્તિયોગનો સિદ્ધાન્ત છે.

રામ કૃષ્ણાદિકે અવતારોના સમયને છોડી અન્ય સમયમાં કોષ્ટએ પણ પ્રત્યક્ષમાં ભગવાનને કંઈ પણ અર્પણ કરવું અથવા પુષ્પાદિકોથી પૂજા કરવી અને નહીં. તેથી પ્રતિમા આદિકોને અપણ કરવું તે જ હમેશને માટે ભગવાનને અર્પણ કરવા બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રતીકાપાસનાની વિધિ શાસ્ત્રમાં છે. શાસ્ત્રામમાં વિષ્ણુસુદ્ધિ કરી જે ઉપાસના કરી છે તેને પ્રતીકાપાસના કહે છે. વળી નર્મદેશ્વરમાં તથા અન્ય શિવલિંગોમાં શિવસુદ્ધિથી જે ઉપાસના છે તે શિવજીની પ્રતીકાપાસના છે. તેવી રીતે સૂર્યાદિ દેવોની પણ પ્રતીકાપાસના હોય છે. ઉપાસનાના વિવેચનમાં તે સર્વનો ખુલાસો કરવામાં આવશે.

અર્ચાયાં સ્વર્ણદિલે અગ્નૌ સૂર્યે વાપ્સુ હૃદિ દ્વિજે ।

દ્રવ્યેણ ભક્તિયુક્તોઽર્ચેત્ સ્વર્ગુરુ મામમાયયા ॥મા૦ સ્ક૦ ૧૧અ૦ ૨૭-૧॥

અર્થ:—પ્રતિમા, સ્વર્ણદિલ, અગ્નિ, સૂર્ય, જલ, હૃદય, અતિથિ આદિ (દ્વિજ) એ મારી પૂજનાં સ્થાન છે. એ સ્થાનમાં ગન્ધ પુષ્પાદિક દ્રવ્ય વડે શુદ્ધ ભાવથી ફેલેજા છોડીને સ્વચ્છ ૩૫ મારી પૂજા કરે.

શાસ્ત્રસંસ્કારથી અન્ય કેટલાએ અઘાની લોક પ્રતિમામાં જ પૂજાને ઉત્તમ માને છે, પરન્તુ અગ્નિ સૂર્યાદિકોમાં પૂજા કરવાના તાત્પર્યને જાણતા નથી. માટે ભગવાન પ્રત્યેક પૂજના સ્થાનનો નિર્ણય કરીને બતાવે છે.

સૂર્યોઽગ્નિર્વાત્સળો માત્રો વૈષ્ણવઃ સ્વં મરુજ્જલમ્ ।

ભૂરાત્મા સર્વભૂતાનિ ભદ્ર પૂજાપદાનિ મૈ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧ અ૦ ૧૧-૪૨ ॥

અર્થ:—હે ભદ્ર (ઉદ્ધવ) ! સૂર્ય, અગ્નિ, લાલણ, ગાય, વિષ્ણુભક્ત, હૃદયાકાશ, વાયુ, જલ, પૃથિવી, દેહાદિસંઘાત અર્થાત્ આપણું શરીર (જાત્મા), તથા સર્વ પ્રાણી માત્ર એ ૧૧ સ્થાન મારી પૂજા કરવામાં ઉત્તમ છે.

સૂર્યે તુ વિશ્વયા ત્રય્યા દ્વિષાઽગ્નૌ યજેત મામ્ ।

આતિથ્યેન તુ ત્રિપાઞ્ચે ગોષ્વજ્ઞ યવસાદિના ॥ માંસ્ક૦ ૧૧ અ. ૧૧-૫૩ ॥

વૈષ્ણવે ચન્દ્રસત્કૃત્ય હૃદિ સ્થે ધ્યાનનિષ્ઠયા ।

વાયૌ મુલ્યધિયા તોયે દ્રવ્યૈસ્તોયપુરસ્કૃતૈઃ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—હે ઉદ્ધવ ! સૂર્યમાં વૈદિક મંત્રો વડે અર્ધ પાછાદિદ્વારા, અગ્નિમાં દ્વિસ અર્થાત્ પૃતાદિ હોમ દ્વારા, મારી (ભગવાનની) પૂજા કરવી. ધરમાં આવેલા ઉત્તમ વ્યાઘ્રણના આતિથ્ય દ્વારા, તેમજ ગાયમાં ધાસ અવશવત્ તથા પાણી પાતું આદિ સેવા દ્વારા (૪૩),

વૈષ્ણવ(ભગવદ્ભક્ત)માં બ-ધુની માફક તેના સત્કાર વડે તથા હૃદયાકાશમાં મારા ધ્યાન વડે, વાયુમાં સૂત્રાત્મા (મુખ્ય પ્રાણ) રૂપ સમષ્ટિ પ્રાણદૃષ્ટિ કરીને, અને જલમાં જલસહિત દૂધ આદિ પદાર્થ તથા જલગન્ધ, પુષ્પ, આદિ વડે મારી-ભગવાનની પૂજા કરવી (૪૪).

સ્પષ્ટિલૈર્મન્ત્રહૃદયૈર્ભાગૈરાત્માનમાત્મનિ ।

ક્ષેત્રજ્ઞં સર્વભૂતેષુ સમત્વેન યજેત મામ્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—તથા સામે જુમિ ઉપર લેપ કરીને મંત્રવાદિ બનાવી રહત્ય મન્ત્રો વડે દેહાદિ-સંધાત રૂપ શરીરમાં રસાદિ ભોગ દ્વારા આત્માની પૂજા કરવાથી મારી પૂજા થાય છે—અર્થાત્ દેહ પણ ભગવાનનું અધિષ્ઠાન છે—એવા જ્ઞાનથી ઈશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી વિદિત ભોગ ધરવા તે શરીરમાં ભગવાનની પૂજા છે. તથા સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના હૃદયોમાં સ્થિત થઇને સર્વને સત્તા-રહિત દેનાર પરમેશ્વર આપજ છે એવી રીતે આ શરીરમાં તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં સ્થિત સર્વજ્ઞ રૂપ જે હું તેની સમદૃષ્ટિથી પૂજા કરવી. (૪૫).

અર્ચાદિપુ યદા યત્ર શ્રદ્ધા માં ત્રતાર્ચયેત્ ।

સર્વભૂતેષ્વાત્મનિ ચ સર્વાત્માઽહમવસ્થિતઃ ॥ માંપુ૦સ્ક. ૧૧ અ. ૨૭-૪૭ ॥

અર્થ:—પૂર્વે પ્રતિમા આદિક પૂજનાં જે સ્થાન બતાવ્યાં છે તે મધ્યેથી જેની જેમાં શ્રદ્ધા હોય તે તેમાં મારી ભગવાનની પૂજા કરે, અને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં તથા પોતાના શરીરમાં પણ મારી પૂજા થાય છે, કેમકે સંપૂર્ણ ચરાચર વસ્તુમાં સર્વાત્મા રૂપે હું જ સ્થિત છું,

આ પ્રમાણે સ્થિત છે. છતાં પ્રતિમા(મૂર્તિ-પ્રતીક)માં જ પૂજા કરવી છે, અથવા મૂર્તિની કદાપિ પૂજા કરવી નહીં—એવો જે આગ્રહ છે તેનો હેતુ અજ્ઞાન જ છે. આવી પ્રકારના આગ્રહથી કૃતકૃત્યતા થતી નથી.

ર્મણી દારુમયી લૌહી લેપ્યા લેહ્યા ચ સંક્રતી ।

મનોમયી મણિમયી મતિમાદૃષ્ટિયા સ્મૃતા ॥ માંસ્ક૦ ૧૧ અ. ૨૭-૧૨ ॥

અર્થ:—પથ્થરની બનાવેલી, તથા લાકડાની, તથા સુવર્ણ આદિ ધાતુની, ચોથી મારી ચન્દનાદિથી બીંત ઉપર કાંચથી પાંચમી ચિત્ત રૂપ, છઠી રેતીથી બનાવેલી, સાતમી મનમાં દરેકથી (મનોમયી). અને મણિની બનાવેલી, એવી આઠ પ્રકારની પ્રતિમા શાસ્ત્રમાં મંદેલી છે.

આ પ્રતિમાઓના પણુ સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ પ્રકારના બેદ હોય છે:—

યોગમુદ્રાન્વિતા સ્વસ્થા વરાભયકરાન્વિતા ।

દેવેન્દ્રાદિસ્તુતા યા ચ સાત્ત્વિકી સા પ્રકીર્તિતા ॥ શુ૦નો૦અ૦ ૪-૪૦૫ ॥

અર્થ:—જે પ્રતિમામાં યોગમુદ્રા હોય, સ્વસ્થ હોય, હસ્ત વર અને અભય મુદ્રા યુક્ત હોય, જેની ઇન્દ્રાદિ દેવ સ્તુતિ કરતા હોય તે પ્રતિમા સાત્ત્વિકી કહેવાય છે.

તિષ્ઠન્તી વાહનસ્થા વા નાનાભરણભૂષિતા ।

યા શસ્ત્રાસ્ત્રાભયવરકરા સા રાજસી સ્મૃતાઃ ॥ ૫૦૬ ॥

અર્થ:—જે પ્રતિમા ખડી હોય અથવા વાહન પર સ્થિત હોય, અને નાના પ્રકારના ભૂષણોથી ભૂષિત હોય અર્થાત્ અલંકાર વાળી હોય, તથા શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, અભય તથા વરદાન દેતા જેના હસ્ત હોય તે પ્રતિમા રાજસી કહેવાય છે.

શસ્ત્રાસ્ત્રૈદૈત્યહન્ત્રી યા ડગ્રરૂપધરા સદા ।

યુદ્ધાભિનન્દિની સા તુ તામસી પ્રતિમોચ્યતે ॥ ૫૦૭ ॥

અર્થ:—જે પ્રતિમા શસ્ત્ર અને અસ્ત્રો વડે દૈત્યોનો સંહાર કરતી હોય તથા હમેશાં ઉગ્ર રૂપ હોય અને યુદ્ધ જેને પ્રિય હોય તેવી પ્રતિમા તામસી કહેવાય છે.

આ ત્રણ પ્રકારની પ્રતિમાથી મધ્યે જ્યાં જે યોગ્ય હોય ત્યાં તેની પૂજા કરે. મુમુક્ષુએ તો વિશેષે કરીને નિત્ય પૂજા સાર્વિકની જ કરવી. કોઈ દેશાન્તરમાં જઈને કોઈ મૂર્તિની પૂજા કરવાની હોય તો ત્યાં જે પ્રકારની મૂર્તિ હોય તેવી મૂર્તિની પૂજા કરવી જોઈએ. તેથી અતિરિક્ત પ્રતિમાના અચલ તથા ચલ એવા બે પ્રકારના બેઠે હોય છે. શાલગ્રામ, નર્મદેશ્વર, આદિ ચલ કહેવાય છે, અને કાશીવિશ્વનાથ આદિકાની મૂર્તિ અચલ છે. આ આઠ પ્રકારની પ્રતિમામાં તથા શાલગ્રામ, શિવલિંગ, આદિકોમાં તથા નાના પ્રકારનાં યન્ત્રોમાં પણ ભગવાનની પૂજા થાય છે. યન્ત્ર પણ લખેલા હોય છે. તેથી લેખ્યાની અન્તર્ભૂત છે.

અને ૧૧ મા અધ્યાયના દ્વિતીયોકમાં જે સ્વગુરુ મમમાયયા-પોતાના ગુરુને મારી દુષ્ટ જાણી નિષ્કપટતાથી પૂજા કરવી એમ કહ્યું છે. માટે ગુરુ પણ ભગવાનની પુજાનું સ્થાન છે.

તેવી રીતે ગુરૂની પાદુકાની પણ પૂજા જોવામાં આવે છે. (પાદુકાનું નામ પાવડી છે).

પાલનાદ્ દુરિતચ્છેદાત્કામિતાર્થસ્ય વર્ધનાત્ ।

પાદુકેતિ સમાખ્યાતા મમ તત્ત્વં તવ પ્રિયે ॥ કુ૦ તં૦ ૩૦ ૧૭-૩૩ ॥

અર્થ:—હે પાર્વતિ ! ભક્તોની રક્ષા કરનાર હોવાથી, પાપનો નાશ કર્તા હોવાથી, તથા પ્રચિત્ત પદાર્થોની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી, તમારા તથા મારા સ્વરૂપ રૂપ તત્ત્વને પાદુકા કહે છે.

આ પ્રમાણેનો પાદુકા શબ્દનો અર્થ જાણીને ગુરૂની પાવડી આદિની પૂજાને શાસ્ત્રાનુસાર કહી છે.

આ સર્વ પ્રકારની પૂજા પણ સનાતન ધર્મનો સ્વીકાર કરનારને માટે પ્રુષ્ટ છે. સર્વ પરમેશ્વરની પ્રસન્નતામાં કારણ છે.

તન્ત્રમાં કેટલીક પ્રકારના ભેદ છે. તેમાં કોઈ માર્ગમાં કેટલીક વિપરીત પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. તેથી તેનો શિષ્ટ લોકોએ પરિત્યાગ કર્યો છે. કેટલેક ઠેકાણે તેને ચીનાચાર પણ કહે છે. તેથી તે ચીન દેશમાંથી અહીં આવ્યો હોય એમ માલમ પડે છે. બાકી તન્ત્રમાં જે ઉત્તમ માર્ગ છે તેનો સર્વ વૈદિક લોકે પણ સ્વીકાર કર્યો છે. તેટલો ભાગ તો સર્વને સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે. આ કારણથી તન્ત્ર શબ્દથી ભ્રમકર વ્યાઘાદિના દર્શનની માફક કરવાનું કોઈ કારણ નથી. એ તન્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર પૂજા પણ તાન્ત્રિક લોકોને ફળ દેનારી છે.

મોક્ષદ્વારે દ્વારપાલાશ્ચત્વારઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

શમો વિચારઃ સંતોષશ્ચતુર્થઃ સાધુસંગમઃ ॥ યોગ્યાં પ્ર૦ ૨ સ૦ ૧૨-૫૯ ॥

અર્થઃ—શમ એટલે વિષય પદાર્થની તૃષ્ણાના ત્યાગથી ચિત્તના વિક્ષેપનો અભાવ, ખીન્ને વિચાર, ખીન્ને સન્તોષ અને એથો સત્સમાગમ-સત્યુપદેશોનો સમાગમ, એ ચાર મોક્ષદ્વારના રક્ષક (દ્વારપાલ) છે, અર્થાત્ આ ચાર જેમાં હોય તે તન્ત્રશાસ્ત્ર હોય કે અન્ય શાસ્ત્ર હોય, પરંતુ તેની અવિરૂદ્ધ વાત સર્વને સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે.

યુક્તિયુક્તમુપાદેયં વચનં ચાલકાદપિ ।

અન્યત્તૃણમિવ ત્યાજ્યમપ્યુક્તં પદ્મજન્મના ॥ યોગ્યાં પ્ર૦ ૨, સ૦ ૧૮-૩ ॥

અર્થઃ—યુક્તિ સહિત વાણી બાલકોની હોય તોપણ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે. યુક્તિ વિનાની વાત પ્રજાજનની પણ પરિત્યાગ કરવી જોઈએ એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે,

નૈવાગ્ર કાવ્ય ગુણ एव तु चिन्तनीयो ब्राह्मः परो गुणवत्ता खलु सार एव ।

सिन्दूरचित्ररहिता शुवि रूपशून्या पारं न किं नयति नौरिव गन्तुकामान् ॥

અવ૦ ગૌ૦ અ૦ ૨-૧૧

અર્થઃ—હે શુદ્ધિમાન શિષ્ય (કાવ્ય) । શુણી મનુષ્યે હમેશાં શુણનો જ વિચાર કરવાનો છે. શુણવાને સર્વ જગામાંથી શુણનું મહણ કરવું જોઈએ. યદ્યપિ નૌકા સિન્દૂર આદિ વડે ચિત્ર કાઢ્યાં ન હોય તોપણ અવશ્ય પાર જનારને પાર કરી દે છે, તેવી રીતે શુર શાસ્ત્રાદિમાંથી મુમુક્ષુએ શુણનું જ મહણ કરવા યોગ્ય છે. દોષ જોવો નહીં.

શુણબાહી લોક હાલના સમયમાં સર્વોપરી પ્રકાશમાન થઈ રહ્યા છે, દેવી લોક રસાતલમાં બેસી માખી ઉડાડતા જોવામાં આવે છે. તેથી શાન્તિપૂર્વક શાસ્ત્રનો બહુ કાળ મુધી વિચાર કરીને આપણા આ લોકના તથા પરલોકના સુખનાં સાધનોની શોધ કરનાર આ લોકમાં આનન્દથી જીવનને વીતાવી અન્તમાં પરમ પદને પ્રાપ્ત કરે છે. વિચાર કર્યો વિના શબ્દ માત્રથી ગભરાઈ નિન્દા કરનાર શાસ્ત્રનો વિદ્વાન હોવા છતાં ક્રોધ, દ્રેષ, આદિ રૂપ અગ્નિમાં તપે છે અને પછી નરક રૂપ અગ્નિમાં તપાવમાન થાય છે.

મૂર્તિપૂજા આદિનો પ્રચાર કરનાર સત્યવક્તા તથા વીતરંગ નિરપેક્ષ લોક હતા. સાર સંમત્યા વિના આમુરી સંપત્તિવાળા મનુષ્યોને ખુશ કરવાને માટે મૂર્તિપૂજાને તાન્ત્રિક કહીને તેનું અપકન કરે છે, અને કેટલાક લોક શાસ્ત્રોનું પણ ખંડન કરે છે. શુદ્ધિમાનોએ

એ લોકનું શાસ્ત્રજ્ઞાન કેટલું છે, તથા તેમની નિષ્ઠા કેટલી છે, તે ઉપર હમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ. કારણ કે ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે કે:-

ये शास्त्राविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ મ૦ ગ૦ અ. ૦ ૧૬-૨૩ ॥

અર્થ:-પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી તે જ્ઞાન વેદથી થાય છે. વેદશાસ્ત્રાદિકોની વિધિનો પરિત્યાગ કરીને જે પોતાની ઈચ્છાનુસાર કાર્ય કરે છે તે મનુષ્ય અન્તઃકરણની શુદ્ધિ અથવા આ લોકનું સુખ કે સ્વર્ગ અથવા મોક્ષ રૂપ પરલોકનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ મ૦ ગ૦ અ. ૦ ૧૬-૨૪ ॥

અર્થ:-શાસ્ત્રથી વિમુખ થઈને મનમાની પ્રવૃત્તિ આ લોક તેમ પરલોકમાં પણ દુઃખનું કારણ હોવાથી, સુખની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યે “ શું કરવું, શું ન કરવું ” તે જાણવાને માટે વેદ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણાદિ શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે, તેથી વિવેકી મનુષ્યે શાસ્ત્રની વિધિ જાણીને જ, કર્મ કરવું જોઈએ, અર્થાત્ શાસ્ત્રવિહિત કર્મને કરવું જોઈએ, અને શાસ્ત્રનિવિદ્ધ કર્મનો, પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાન તથા આચરણને જ ભગવાને સુખનું સાધન કહ્યું છે.

મોળી પ્રવૃત્તિવાળા લોકોને જાળમાં ફસાવી ધનાદિકોની પ્રાપ્તિ તથા કીર્તિ આદિ પોતાના નાતા પ્રકારના સ્વાર્થને સિદ્ધ કરનાર મનુષ્ય જગતમાં બહુ છે. તેવા લોકોથી બચાવનાર શાસ્ત્ર જ હિતમાન્ય છે. સાચો ઉપદેશ કરનાર પણ થોડા જ હોય છે.

सुलभाः पुरुषाः राजन्सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ મ૦ મા. ૦ ૩૦ પ. ૦ ૩૭-૧૫ ॥

અર્થ:-હે રાજા! હમેશાં પ્રિય બોલનાર લોક બહુ હોય છે. પરંતુ અવલોકાદમાં તો અપ્રિય હોય છતાં પરિણામે શુભ દેનાર હોય એવી વાત કહેનાર તથા તેને સાંભળનાર એ બંને દુર્લભ હોય છે. એવા યથાર્થ વક્તા તથા શ્રોતાની શાસ્ત્રકારે દુર્લભતા ખતાવી છે.

શાસ્ત્રમાં ‘સાચું’ જ્ઞાન તો છે, તથાપિ તેમાં લોકોએ સ્વાર્થની વાતો મેળવીને બગાડી દીધું છે. તેથી હાલમાં શાસ્ત્ર, વિષ મળેલા દૂધપાકની, તુલ્ય હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એમ કેટલાક લોક કહે છે. આ પ્રકારના કથનમાં પોતાની શુદ્ધિની ન્યૂનતા સિદ્ધ થાય છે. જગતમાં પક્ષી બહુ પ્રકારનાં છે. છતાં સર્વમાં સામર્થ્ય સરખું નથી હોતું. દૂધ અને પાણી એકઠું મેળવ્યું હોય તો તેમાંથી હંસ જ નૂદું કરીને દૂધને પી શકે છે, કેમકે તેની આંચમાં ખટાઈ છે. અન્ય પક્ષી કદાપિ હંસ તુલ્ય સામર્થ્ય સંપાદન કરવાને માટે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં કોઈ કાળે અથવા જન્માન્તરમાં પણ દૂધ તથા પાણીનું વિવેચન કરવા સમર્થ થાય તો થાય. પરંતુ હંસની તેમ પાણીની અથવા દૂધની નિન્દા કરનાર ખીચુ પક્ષી જીન્દગી ભરમાં કે જન્માન્તરમાં પણ સમર્થ બની શકે નહીં. શાસ્ત્રનો વિચાર કરીને હંસની તુલ્ય સાર અને અસારને વિવેકથી જાણનાર મનુષ્ય જ સમર્થ કાટિમાં ગણાય છે. તેવો મનુષ્ય

શાસ્ત્રની વાતોનો વિવેક કરીને યથાર્થ તત્ત્વનો યોગ્ય કરી શકે. ઉપર ચઢેલા દ્રાક્ષના વેલામાંથી ફળને પાડવાનું સામર્થ્ય શીઆળમાં ન હોવાથી તેણે દ્રાક્ષને ખાટી કહી. શીઆળના જેવા નિન્દક લોક પણ છે.

લોકોને વિવેક સંપાદન કરવાને માટે અવશ્ય કોઇનો આશ્રય લેવો પડે છે. કોઇ કહે છે, કે અમુક પવિત્ર અથવા અમુક મહાત્માએ હાલમાં કહેલી વાત અમને યોગ્ય લાગે છે, તેથી તેપ્રામાણિક છે. તેનો પ્રત્યુત્તર એટલો કે આપના મહાત્મા કે પવિત્ર કોઈ અમર નથી. દસ સાલ કે વીસ સાલ બાદ તેનું મૃત્યુ થશે તો તે પછી લોકોને જ્ઞાન માટે કંઈ પ્રામાણિક વસ્તુ છે ? જો કહો કે અમારા પવિત્ર અથવા મહાત્માએ બનાવેલા પુસ્તકને માનવાનો સમય આવશે ત્યારે તેનું નામ શાસ્ત્ર કહેવાશે, તો અમે કહીએ છીએ કે તે શાસ્ત્રનો આધાર હમેશાં સ્થાયી કરવા યોગ્ય નથી, કોઇને કોઇ શાસ્ત્ર તો માનવું જ રહ્યું. હવે અહીં એક માત્ર એટલો છે કે હાલના જમાનાના ઉપદેશક તથા સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર લખનાર અદ્યપદ તથા આમણુ રહિત છે; અને અમારાં શાસ્ત્ર તો સર્વજ ઈશ્વર અને તેમના અધિકારી સર્વજ કંપ આસ ઋષિઓએ કહેલાં છે. અને આમોનાં વચન જ પ્રમાણુ મનાય છે.

કેટલાક લોક એમ પણ કહે છે કે શાસ્ત્ર તો ઉત્તમ છે, પરંતુ શાસ્ત્ર નામ તો વેદનું જ. બાકી સર્વ ઇતિહાસ પુરાણાદિકામાં ગણાઈ લખેલું છે, એમ કહીને વેદનું જ નામ પોકારે છે. એવા લોક પણ બહુ જોવામાં આવે છે. જ્ઞાન અર્થમાં વર્તનાર વિદુષ્ઠ ધાત્રથી સિદ્ધ થયેલા વેદ શબ્દનો અર્થ વિષય, જ્ઞાન, દર્શનમુદિતો પદાર્થવિશેષ, શાસ્ત્રાન્ત, મન્ત્ર ખાઠાણુ રૂપ ગ્રન્થ, આદિક છે. તેમાં નાના પ્રકારનાં જ્ઞાન-સાધન હોવાથી જ તેને વેદ કહે છે. તે હમેશાં નિલ તથા સર્વજ ઈશ્વર પાસેથી પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તેને અનાદિ કહ્યો છે. તેનું શ્રુતિ પ્રમાણુ નીચે પ્રમાણુ છે:—

યો વ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વ યો વૈ વેદોઽથ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ।

ત ૫ હ દેવમાત્મયુદ્ધિમકાશં મુમુર્સુર્વે શરણમહં પ્રપચૌ ॥ એ૦૩૦૭૦૬-૧૪ ॥

અર્થ:—જે પરમાત્મા પ્રથમ બ્રહ્માણની સૃષ્ટિ કરે છે, અને પછી તે બ્રહ્માણને ઋગાદિ વેદોનો ઉપદેશ કરે છે તે અમારી શુદ્ધિના સાક્ષી રૂપ દેવને હું પ્રમુખ શરણ આપ્યો છું.

આ મન્ત્રથી વેદનું નિત્યત્વ તથા અનાદિત્વ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ઋગ્વેદાદિ પહેલાં જ્ઞાનના બપડાર રૂપ કોઇ ગ્રન્થ નહોતો. તેથી તેની સર્વથી અધિક શ્રેષ્ઠતા છે. તથાપિ તે પછી રચાયેલા અનેક પ્રકારના જ્ઞાનને પ્રકટ કરનાર ગ્રન્થોની અપ્રમાણિકતા નહીં કહી શકાય. યુક્તિ તથા અનુભવનો સર્વ વાતમાં વિચાર કરવાનો છે. યુક્તિ તથા અનુભવસિદ્ધ વાત જ્ઞાનનો હેતુ છે. તેથી કોઇ ખબર બાઈબલ, કુરાન અથવા શુદ્ધ આદિના ગ્રન્થમાં લખેલું હોય તોપણ સ્વીકાર કરવો તે સારમાઠી શુદ્ધિનું લક્ષણ છે.

જે ગ્રન્થોમાં આ લોક સંબંધી અથવા પરલોક સંબંધી મુખને પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય અથવા આપણા ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે જે ઉપયોગી હોય એવી બ્યવહારિક નીતિને પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રન્થ હોય, અથવા સામાન્ય સદાચાર માત્રને બનાવનાર પુસ્તક હોય તે સર્વ વિવેચી મનુષ્યે માનવા યોગ્ય છે. બ્રહ્મ કોઇ પણ

પ્રકારનું જ્ઞાન આપનાર હોવાથી તે સર્વ ગ્રન્થોને વેદ નામથી કહેવામાં કોઇ હરકત નથી. આ ગ્રન્થ અમુક સિદ્ધાન્તને પ્રતિપાદન કરનાર છે, અને અમુક મનુષ્યે બનાવ્યો છે—એ પ્રકારે ગ્રન્થોના બેદ શીઘ્ર જાણવાને માટે જૂદાં જૂદાં નામ રાખે છે. તેથી પુરાણ, ઇતિહાસ, સ્મૃતિ, બાઇબલ, કુરાન તથા શુદ્ધ, જેન, આદિના ગ્રન્થ, અને તે ગ્રન્થોના આધારે બનાવેલા અનેક ગ્રન્થો તથા અનેક ભક્તોની વાણી અને તત્ત્વ દેશની ભાષામાં બનાવેલા ગ્રન્થ પણ આસ્તિક તથા પદ્ધરહિત મનુષ્યે માનવા યોગ્ય છે. પરન્તુ તે સર્વ ગ્રન્થોની પ્રામાણિકતા વેદમૂલ હોય તો જ સનાતન ધર્મને માન્ય થશે. અને દરેક ગ્રન્થોની પ્રામાણિકતા યુક્તિ અને અનુભવમૂલ જ હોય છે.

વળી વેદ તથા શાસ્ત્રોનું જે યથાર્થ જ્ઞાન છે તે બહુ પુણ્યના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ત થાય છે:—

‘યજ્ઞેન વાચઃ પદવીયમાયન્તામન્વવિન્દન્નૃપિણુ પ્રવિષ્ટમ્ ॥

શ્લૃ૦વે૦સં૦ ૧૦-૭૧-૩ ॥

અર્થ:—પહેલાં કરેલાં પુણ્યકર્મથી વેદનું ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે તેવી યાત્રિક લોકોએ અર્થાત્ યજ્ઞદિક વૈદિક કર્મનું અનુષ્ઠાન કરનાર લોકોએ ઋષિલોકમાં વિદ્યમાન વેદને પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

પરમાત્માએ બ્રહ્માજી પ્રતિ ઉપદેશ કરેલો વેદ તપોબલ્લથી બ્રહ્મર્ષિ લોકોને પ્રાપ્ત થયો છે. અને એ બ્રહ્મર્ષિ લોક પાસેથી યજ્ઞદિક કર્મ કરનારને મળ્યો છે. ઉપરનો મન્ત્ર વેદનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં પુણ્ય કર્મને જ કારણ તરીકે બતાવે છે. જેનામાં પુણ્ય કર્મનો પ્રભાવ નથી તેને વેદનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું સંભવ નથી એવો મંત્રનો ભાવ છે. શ્રમ કરનાર લોક વેદ ભણી તો લે છે, પરન્તુ તેનું તત્ત્વ તેઓ જાણી શકતા નથી. પુણ્ય કર્મના પ્રભાવથી શુદ્ધિ શુદ્ધ થતાં જ યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ચેષ્ટા થાય છે. તેવા લોકમાં કોઇ પણ પક્ષપાતાદિક હોવાનો સંભવ નથી. માટે હિતની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યે યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે પુણ્ય કર્મ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. પુરાણાદિકો ઉપર ધૂળ ફેંકવાથી કોઇનું કલ્યાણ થવાનું નથી. પુરાણાદિક અમારા પ્રાચીન ઋષિલોકનાં સ્મારક છે, તથા સર્વ-માન્ય પણ છે.

વળી કેટલાક લોકોનું કહેવું એવું છે કે અમારાં પુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રાદિકામાં જે કહ્યું છે તે સર્વ સત્ય જ છે. તેમાં કોઇ પણ વાત મિથ્યા નથી. પરન્તુ કોઈ સ્થાનમાં તેમના સ્વાર્થ વિરૂદ્ધ કોઇ વાત નજરમાં આવે તો તે વાત બરાબર નથી, એ ક્ષેપક છે અર્થાત્ કોઇએ પાછળથી ઉમેરી દીધું છે એમ પણ કહે છે. આવા લોકોનું લક્ષ્ય પણ સત્ય માર્ગમાં નથી. કેવલ પોતાના સ્વાર્થની હાનિથી ડરીને બોલે છે. આવાત પહેલાં વેદમાં આ પ્રકારની હતી, હાલ મળતી નથી, તે શાખા નષ્ટ થઇ છે, વેદનું જ્ઞાન બહુ અગાધ છે, કોણ જાણી શકે છે, એવી એવી વાતો કરીને વાતને ઉઝાડી દે છે. આવી ચેષ્ટા કરવી ધર્મોત્તમા સત્ય-વક્તાને ઉચિત નથી. પ્રાણુ ચાહ્યા જાય, ચહાવ પ્રલય થાય, સત્ય વાતને છુપાવવી એ વિદ્વાનોનો ધર્મ નથી. તેમ કરવાથી હારી થાય છે.

શાસ્ત્રના તત્ત્વને કોઇ નહીં જાણી શકે તો આપ ભણો છો કેમ? ભણીને પણ જાણી ન શકો તો ત્રિના ભણ્યા જ રહેવું હતું. સર્વ ધર્મોમાં ત્રિના ભણેલા એક જ પ્રકારના અજ્ઞાની હોય છે. પરન્તુ વૈદિક ધર્મમાં ભણેલા પણ અજ્ઞાની રહી જાય છે આ એક વિલક્ષણ

વાત છે. વળી એમ કહેવાથી શાસ્ત્રની ગંભીરતા પણ રહેતી નથી. માટે શાસ્ત્રનું તત્ત્વ કોઈ જાણી શકતું નથી, વેદની શાખા નષ્ટ થઈ હોવાથી અમારા ધર્મની અબર પડતી નથી, એવી સર્વ વાત બર્થ છે. પ્રતિગ્રહનો પરિત્યાગ કરીને લિક્ષાવૃત્તિથી જીવન ચલાવો, બ્રહ્મચર્યાદિનું નિયમ પૂર્વક પાલન કરો, અને મૈત્રી આદિ ભાવના વડે ચિત્તના દોષભાવોને નિવૃત્ત કરો, તથા પરમાત્માની ભક્તિથી સર્વાત્મભાવ સંપાદન કરો તો આપને સત્ય ધર્મ જાણવાને માટે વેદના પાંચ મંત્ર પણ બહુ થશે. પ્રાચીનકાલમાં વેદ જ જ્ઞાનનું સાધન હતું. છતાં પણ તપોબળ અને સદાચારના બળથી ઋષિ લોકે અપાર સામર્થ્ય બતાવ્યું છે, અને જ્ઞાનની અન્તિમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે. માટે લાખો અન્યોનો અભ્યાસ કરવો એ કોઈ યથાર્થ જ્ઞાનનું કારણ નથી એ વાત પ્રત્યક્ષ છે.

માટે પૂર્વમાં કહેલા સર્વ પદ્યોનો પરિત્યાગ કરીને વેદ તથા સર્વ પ્રકારનાં શાસ્ત્ર તથા મત અને જૂદા જૂદા આચાર્યલોક તથા ભક્ત લોકાદિકાના કથનનો યોગ્ય રીતે વિચાર કરતાં તત્ત્રાક્ત પૂજા આદિક પણ ઉપયોગી અને ભક્તિનું અંગ માલમ પડે છે.

‘કેટલાક લોક ઇશ્વરના સગુણ સ્વરૂપને તથા અવતારને પણ માનતા નથી. તથાપિ—

મંત્રસ્યઃ કૂર્મો વરાહશ્ચ નૃસિંહો વામનસ્તથા ।

રામો રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ બુદ્ધઃ કલ્કી તતઃ સ્મૃતઃ ॥

યમ. પુ. સ્વ. ૬, અ. ૭૧-૨૬, ૭ ॥

અર્થઃ—મંત્રસ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ તથા કલ્કિ એ દશ અવતાર ભગવાનના યથા છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

અને પરમાત્માના સગુણ સ્વરૂપ વિશે સંલવકાર શાખાના કેનોપનિષદ્વત્તા ખંડ ૩-૪ માં ઇતિ-હાસ છે. એક સમયે દેવતાલોક તથા અસુરોનું યુદ્ધ થયું હતું. અસુરલોક ભારે બળવાળા હતા. તથાપિ પરમેશ્વરની કૃપાથી દેવતાલોકનો જય થયો. ત્યારે દેવતા લોકોના મનમાં “અમે લોકોએ જ અસુરોને જીતી લીધા છે, અન્ય કોઈ ઇશ્વર આદિ તેમને જીતવામાં કારણ નથી” એવો અહંકાર થયો. અહંકાર હમેશાં પ્રાણીઓની પડતીનું કારણ છે. અહંકારને લીધે હવે દેવતા લોક અસુરોથી હારી જશે, પરન્તુ તેમ ન થાઓ, એવો વિચાર કરીને ઇન્દ્રાદિક દેવોને અહંકાર દૂર કરવાને માટે એક દિવ્ય પૂજ્ય પુરૂષ (ચક્ષુ)નું રૂપ ધારણ કરીને દેવતા લોકોથી થોડે દૂર છતાં દેવતા લોક દેખી શકે એવા સ્થાનમાં જઈને ખડા રહ્યા. દેવતા લોક તે યક્ષને ઓળખી શક્યા નહીં. તેમજ તે તેજસ્વી રૂપને દેખીને કંઈક ભય પણ થયો. એ દેહોપમાન સ્વરૂપવાળા પુરૂષને જાણવાની ઇચ્છાવાળા દેવતાઓએ અગ્નિ દેવતાને આ પ્રમાણે કહ્યું: હે જાતવેદ નામ અગ્નિ ! તું અમારામાં તેજસ્વી છે, તું જઈને તે પૂજ્ય પુરૂષના રૂપમાં ઉભી રહેલી બ્યક્તિને ઓળખી આવો એમ કહીને અગ્નિને તેની પાસે મોકલ્યા. અગ્નિ તેની પાસે પહોંચતાં જ બોલવાની પણ હિંમત રહી નહીં. ત્યારે તે યક્ષે “તું કોણ છે” એમ પૂછ્યું. ત્યારે અગ્નિને બોલવાની હિંમત આવી અને ઉત્તરમાં “હું જાતવેદ નામનો સુમસિદ્ધ અગ્નિ છું” એમ પોતાનું બહુ માન યુક્ત નામ કહી બતાવ્યું. અગ્નિનું નામ સાંભળીને યક્ષે પૂછ્યું “તારામાં શું સામર્થ્ય છે ?” અગ્નિએ “આ પૃથ્વીમાં જે કોઈ પદાર્થ છે તે સર્વને હું જલાવી દઉં” એમ સર્વ પૃથ્વીને ભસ્મ કરી દેવાનું પોતાનું સામર્થ્ય કહ્યું. ત્યારે યક્ષે એક સૂકા વાસનો ટુકડો મૂકી તેને બાળી દેવાને કહ્યું. અગ્નિએ તેને બાળી દેવાને બહુ

પ્રમાસ કર્યો તોપણ બળ્યું નહીં. એટલે અગ્નિ શરમિન્દા થઈને પાછા આવ્યા, અને પોતાનું અસામર્થ્ય પ્રકટ ન કરતાં “હું યક્ષને ઝોળખી શક્યો નહીં” એટલું જ કહ્યું. પછી વાયુને મોકલ્યા. વાયુ તેની પાસે જતાં હિંમત છોડી બોલ્યા વિના ઉભા રહ્યા. ત્યારે વાયુને “તું કોણ છે” એમ યક્ષે પૂછ્યું. વાયુએ પણ “માતરિશ્વા નામનો હું વાયુ છું” એમ પોતાનું સુપ્રસિદ્ધ નામ જણાવ્યું. અને વળી યક્ષના પૂછવાથી પૃથિવીમાંના સર્વ પદાર્થને ઉડાવી લઈ જવા રૂપ પોતાના સામર્થ્યને પણ બતાવ્યું. ત્યારે યક્ષે પહેલાં અગ્નિને બતાવેલા ધાસનો દુકડો બતાવીને તેને ઉડાવી લઈ જવા વાયુને કહ્યું. વાયુએ તેને ઉડાવી જવાને બહુ પ્રયત્ન કર્યો. તોપણ ઉડાવી શક્યા નહીં. એટલે તે પણ પાછા આવ્યા અને પોતાનું અસામર્થ્ય પ્રકટ નહીં કરતાં “હું યક્ષને ઝોળખી શક્યો નહીં” એટલું જ જણાવ્યું. ત્યારે દેવતા લોકોએ યક્ષને જણાવવા ધ્રુવને જવાને કહ્યું. ઇન્દ્ર જતાં જ યક્ષ અન્તર્ધાન થયા, તેની સાથે બોલ્યા પણ નહીં.

ત્યારે ઇન્દ્ર ગભરાઈને ઉપર આકાશમાં જોવા લાગ્યા. તે સમયે ઇન્દ્રે ઇશ્વરેન્દ્રાથી પ્રકટ થયેલી સુવર્ણનાં ભૂયણવાળી સ્ત્રીના જેવી શોભાવાળી તથા સ્ત્રી રૂપને ધારણ કરેલી વિદ્યા રૂપી દેવીને દોડી. “તે પૂન્ય પુરૂષ કોણ હતા” એમ ઇન્દ્રે તેને પૂછ્યું. ત્યારે “જે ઇશ્વરની કૃપાથી તમે દેવતા જય પામ્યા છો તે ઇશ્વરજ યક્ષનું રૂપ ધારણ કરીને ઉભા હતા.” ‘અમે લોકોએ જ અસુરોને પરાજય કર્યો છે’ એવું તમારા લોકોનું મિથ્યાભિમાન દૂર કરવાને માટે તે રૂપે પ્રકટ થયા હતા—એવો ઉત્તર આપ્યો. એ પ્રમાણે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરેલી દેવીના વચનથી યક્ષ રૂપ ઇશ્વરને ઝોળખ્યા. સંપૂર્ણ જગતને ભરમ કરવાની હિંમત રાખનાર અગ્નિ, તથા સર્વ જગતના પદાર્થોને લઈને ઉડવાની હિંમત કરનાર વાયુ, તથા સર્વ અસુરોને મારવાની હિંમત રાખનાર દેવરાજ ઇન્દ્રે પણ પોતાના અભિમાનનો ત્યાગ કર્યો એવી આખ્યાયિકા છે.

આ પ્રમાણે વિલક્ષણ રૂપ ધારણ કરીને નાના પ્રકારનાં કાર્ય કરવાથી ઇશ્વરના સગુણ સ્વરૂપ તથા અવતારોનો નિશ્ચય થાય છે. જેવી રીતે ઇશ્વરે યક્ષનું રૂપ ધારણ કરીને ઇન્દ્રાદિ દેવોનું અભિમાન દૂર કર્યું, તેવી રીતે રામચન્દ્ર, કૃષ્ણ, નૃસિંહ, આદિ નાના પ્રકારનાં ભાયિક રૂપ ધારણ કરીને અનેક પ્રકારના રાવણાદિ રાક્ષસોનો નાશ કર્યો છે અને અનેક પ્રકારના ધર્મોનો પ્રચાર કર્યો છે.

ગીતામાં ભગવાને પણ કહ્યું છે કે:—

वह्नि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥

શ્રી. ઇ. ૪-૫ ॥

અર્થ:—હે પરન્તપ (રાત્રને તાપ દેનાર અર્જુન) ! લીલાવિગ્રહ ધારણ રૂપ મારા બહુ જન્મ થઈ ગયા છે. તેવી રીતે તારા પણ બહુ જન્મ થયા છે. તે સર્વ હું જાણું છું, તું જાણતો નથી.

વેદમાં પરમેશ્વરને અજ્ઞ કહ્યા છે. જન્મ નહીં લેનારનું નામ “અજ” છે.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥

,, ॥ ૬ ॥

અર્થ:—નવીન દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિ ગ્રહણ કરવાનું નામ જન્મ છે. પહેલાં ગ્રહણ કરેલાં

દેહેન્દ્રિયાદિનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ મૃત્યુ છે. સર્વજ્ઞ ઈશ્વરના આવી પ્રકારના બન્નમાંદિ થવા એ સંભવ નથી. તથાપિ વિચિત્ર અનેક શક્તિવાળી પોતાની ઉપાધિ રૂપ પ્રકૃતિને ચિદાલાસ દ્વારા વશ કરી દેહધારીની માફક ઉત્પન્ન થવા જેવા દેખાય છે. ઇત્યાદિ વચનથી માયિક શરીરોના ધારણુ રૂપ અવતારોને કહ્યા છે. “યદા યદા હિ ધર્મસ્ય” ઇત્યાદિ વચનોથી અવતારોનું પ્રયોજન પણ બતાવ્યું છે.

યતીનાં મન્ત્રિણાં ચૈવ જ્ઞાનિનાં યોગિનાં તથા ।

ધ્યાનપૂજાનિમિત્તં હિ તનું ગૃહ્ણાતિ માયયા ॥

(સુપ્રમેદઃ)

અર્થઃ—યતિ, તથા મન્ત્રોનો જપ કરનારા, તથા પરાક્ષ જ્ઞાનવાળા શ્રદ્ધાશુ, તથા યોગી-લોક વગેરે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરનારા મનુષ્યોને માટે ધ્યાન તથા પૂજા કરવા સાથે પરમેશ્વર પોતાની માયા વડે સરીરને ધારણુ કરે છે અર્થાત્ માયિક શરીરને ધારણુ કરે છે. વળી—

મર્ત્યાવતારસ્તિહ મર્ત્યશિક્ષણમ્ ।

રક્ષોવધાયૈવ ન કેવલં વિમોઃ ॥

મા૦ સ્ક૦ ૫, અ૦ ૧૯-૫ ॥

અર્થઃ—પરમેશ્વરનો મનુષ્ય રૂપે અવતાર કેવલ રાક્ષસોનો નાશ કરવા માત્રને માટે નથી. પરન્તુ લોકોને શિક્ષણ આપવાને માટે પણ છે.

ઇત્યાદિ પ્રમાણથી દુષ્ટ નિમિત્તઆદિથી અતિરિક્ત ભક્તોની પૂજા આદિ નિમિત્ત પણ માયિક શરીર ધારણુ કરવામાં કારણ સિદ્ધ થાય છે. તેથી અધિકારી બેદને અનુસાર ભક્તિનું અંગ હોવાથી પૂજા આદિક પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

પૂજા પણ પોતાના મન પ્રદિત હોતી નથી. પરન્તુ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ(માર્ગ)થી થવી જોઈએ.

લઙ્ઘાનુગ્રહ આચાર્યાત્તેન સંદર્શિતાગમઃ ।

મહાપુરુષમભ્યર્ચન્ મૂર્ત્યાભિમતયાત્મનઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૩-૪૮ ॥

અર્થઃ—જેના ઉપર શુદ્ધી કૃપા થઈ છે, અને જેને શુદ્ધ આગમ બતાવ્યું છે અર્થાત્ જેને આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે પૂજનો માર્ગ બતાવેલો છે, એવો મનુષ્ય તે પદ્ધતિને અનુસાર ઇચ્છિત મૂર્તિમાં ભગવાનની પૂજા કરે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં ઉપનયનાદિ કરીને વેદ ભણાવનારને આચાર્ય કહે છે. આચાર્ય સર્વ કાર્ધ આગમ જાણનાર નથી હોતા. વૈષ્ણવાગમ તથા શૈવાગમ આદિ તત્ત્વ દેવતાની પૂજાની વિધિ તથા મન્ત્રો બતાવનાર આગમશાસ્ત્ર જૂઠાં જૂઠાં હોય છે.

આચારકથનાદિવ્યગતિપ્રાપ્તિનિદાનતઃ ।

મહાર્થતત્ત્વકથનાદાગમઃ કથિતઃ પ્રિયેઃ ॥

કુ૦ તં૦ ૩૦ ૧૭-૪૩ ॥

અર્થઃ—હે પાર્વતિ ! જૂઠા જૂઠા ઉપાસકોને ઉપયોગી આચારનું કથન કરવાથી, અને તેમાં બતાવેલાં અનુચનાદિ મોક્ષપ્રાપ્તિનાં કારણ હોવાથી, તથા યથાર્થ તત્ત્વરૂપ પરમાત્માનું કથન કરવાથી, આગમ કહ્યાં છે.

આગતં શિવવક્ત્રેભ્યો ગતં ચ ગિરિજાશ્રુતૌ ।

મતઞ્ચ વાસુદેવસ્ય તસ્માદાગમ ઉચ્યતે ॥

શદ્ધસ્તોમહાનિધિકોપઃ ।

અર્થ:—મહાદેવજી જેવાના મુખથી નિકળેલાં હોવાથી, તથા પાર્વતી જેવાંના કર્ણમાં પડેલાં હોવાથી, અને ભગવાન વાસુદેવને અભિમત હોવાથી તંત્રશાસ્ત્રને આગમ કહે છે.

સૃષ્ટિશ્ચ પ્રલયશ્ચૈવ દેવાનાં ચ તયાર્ચનમ્ ।

સાધનં ચૈવ સર્વેપાં પુરશ્ચરણમેવ ચ ॥

પદ્ધત્કર્મસાધનઞ્ચૈવ ધ્યાનયોગશ્ચતુર્વિધઃ ।

સમ્પર્ચિર્લક્ષણૈર્યુક્તં ત્વાગમં તદ્વિદો વિદુઃ ॥

અર્થ:—સૃષ્ટિ, પ્રલય, દેવાની પૂજાવિધિ, નાના પ્રકારનાં સાધન, મંત્રોના પુરશ્ચરણની વિધિ, તથા પદ્ધત્કર્મનું સાધન, અને ચાર પ્રકારના ધ્યાનયોગ—એ સાત વસ્તુનું જેમાં વિધાન હોય તેને, આગમશાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષો આગમ કહે છે.

આ પ્રમાણે “ આગમ ” શબ્દના અર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ આગમવેદાને જ અહીં આચાર્ય સમજાવા. વેદાકત મંત્ર વડે પૂજા કરવાનું શિખવનાર આચાર્ય વૈદિક જ હોય છે. માટે તે સંસ્કાર કરાવી વેદ પઢાવનાર પશુ આચાર્ય હોઈ શકે છે.

નારદ પંચરાત્ર આદિ ગ્રંથોમાં, અભિગમન, ઉપાદાન, યોગ, સ્વાધ્યાય અને ઇન્ધ્યા એવા, પાંચ પ્રકારના પૂજાના ભેદ બતાવ્યા છે:—

ઈજ્યા પંચવિધા પ્રોક્તા તાસાં ભેદોઽગ્રગુણ્વ મે ।

અભિગમનમુપાદાનં યોગઃ સ્વાધ્યાય એવ ચ ॥ ગૌ ૦ સૌ ૦ અ ૦ ૭-૪૩ ॥

ઈજ્યા પંચપ્રકારાર્ચાં ક્રમેણ કથયમિ તૈ ॥ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ —ઇન્ધ્યા પાંચ પ્રકારની કહી છે. તેના ભેદ હું કમે કહું છું તે સાંભળ. ૧. અભિગમન, ૧. ઉપાદાન, ૩. યોગ, ૪ સ્વાધ્યાય, અને ઇન્ધ્યા એ અર્ચા (પૂજા)ના પાંચ પ્રકાર છે.

તન્નામિગમનં નામ દેવતાસ્થાનમાર્જનમ્ ॥ ॥ ૪૪ ॥

હપ્તેપનનિર્માલ્યદ્રીકરણમેવ ચ ।

ઉપાદાનં નામ ગન્ધપુષ્પાદિચયનં યથા ॥ ॥ ૪૫ ॥

ઈજ્યા નામ ચેષ્ટદેવપૂજનં ચ યથાર્હતઃ ।

સ્વાધ્યાયો નામ અર્થાનુસન્ધાનપૂર્વકો જપઃ ॥ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રસ્તોત્રાદિપાઠશ્ચ હરેઃ સંકીર્તનં યથા ।

તત્ત્વાદિશાસ્ત્રાભ્યાસશ્ચ સ્વાધ્યાયઃ પરિકીર્તિત ॥ ॥ ૪૭ ॥

યોગો નામ સ્વદેવસ્ય સ્વાત્મત્વેનૈવ ભાવના ।

ઈતિ પંચપ્રકારાર્ચાં કથિતા તવ સૂત્રત ॥ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—તે મધ્યે દેવતાસ્થાન, મંદિર, આદિને ઝાડુ દઈ સાફ કરવાં તથા લેપનાદિથી શુદ્ધ કરવાં તથા નિર્માલ્યાદિને દૂર કરવાં ઇત્યાદિ અભિગમન કહેવાય છે. પૂજનને માટે ગન્ધ પુષ્પાદિ એકઠાં કરવાં તેનું નામ ઉપાદાન છે. ઇષ્ટ દેવનું યથાયોગ્ય પૂજન કરવું તેને ઇન્ધ્યા કહે છે. અર્થોના ચિન્તન સહિત મંત્રોનો જપ કરવો, તથા સૂત્ર સ્તોત્ર આદિનો પાઠ

કરવો; તથા જગવાનું કીર્તન કરવું, તથા વેદાન્તશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, ઇત્યાદિનું નામ સ્વાધ્યાય છે. અને ચોનાના ઇષ્ટ દેવનું સ્વાત્મ રૂપે ધ્યાન કરવું તેનું નામ યોગ છે.

अनेन क्रमयोगेन शुद्धान्तःकरणो भवेत् ।

” ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—ઉપર બતાવેલા ક્રમથી જે અર્ચન કરવામાં આવે તો તેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય.

सामीप्यसारूप्यसादृश्यसायूज्यफलदा भवेत् ॥

” ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—આ પ્રકારના ક્રમવાળી ઇચ્છાનું ઇચ્છાની તીવ્રતા આદિ અનુસાર ક્રમે ૧. સામીપ્ય મુક્તિ, અથવા ૨. સાદૃશ્ય મુક્તિ, અથવા ૩. સાદૃશ્ય (સાલોક્ય) મુક્તિ, અથવા ૪. સાયુજ્ય મુક્તિ રૂપે ફળ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ—

अविष्णुः पूजयन्विष्णुं न पूजाफलमाकमवेत् ।

विष्णुर्भूत्वा यजेद्वિष्णुमयं विष्णुरहं स्थितः ॥ યો.વા.પ્ર ૫, સ. ૩૨-૪૦ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય અવિષ્ણુ રૂપે વિષ્ણુની પૂજા કરે તેને પૂજનું ફળ મળતું નથી અર્થાત્ ચોનાના ઇષ્ટદેવ રૂપે જગવાનની સાથે જેને અભેદબુદ્ધિ નથી તેને પરમેશ્વરની પૂજનું ફળ મળતું નથી. માટે વિષ્ણુ રૂપે થઇને વિષ્ણુની પૂજા કરવી જોઇએ. મતલબ કે હું પોતે જ વિષ્ણુ રૂપે પૂજમાં સ્થિત છું—એવી ભાવના કરવી જોઇએ.

देवो भूत्वा देवं यजेत आ श्रुति आपत्तौ साधे इष्ट देवतो अभेदं लक्ष्मीने उपासना કરવાની કહી છે.

વેદની કોઈ ન્યૂનતા પૂર્ણ કરવાને માટે તંત્રશાસ્ત્ર વા આગમની પ્રવૃત્તિ થઈ નથી. પરંતુ વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલા ધર્મોના જેનામાં અભાવ થયો છે, અથવા જેઓને વેદમાં અધિકાર નથી, તેવાઓને માટે જ તંત્રશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તાન્ત્રિક તથા વૈદિક લોકોને બ્યવહાર મિશ્રિત થવાથી ધર્મમાં પણ કેટલીક મિશ્રિતતા થઈ ગઈ છે. ઉપનિષદ્ તથા તંત્રશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈત પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કરવામાં તથા તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં છે. તથાપિ અધિકારિભેદથી અહીં પણ બ્યવસ્થા છે. જેવી રીતની સૂતસંહિતામાં બ્યવસ્થા કહી છે તે પ્રકારે અહીં લખવામાં આવે છે:—

શ્રુતિપથગલિતાનાં માનુષાણાં તુ તન્ત્રં ગુરુગુરુસ્તિલેશઃ સર્વવિત્પ્રાઢ શંભુઃ ।

શ્રુતિપથનિરતાનાં તત્ર નૈવાસ્તિ .કિંચિદ્વિતકરમિદ સર્વં પુષ્કલં સત્યમુક્તમ્ ॥

સૂત૦ સં૦ સ્વ૦ ૪, અ૦ ૮-૨૫ ॥

અર્થ:—જે વૈદિક માર્ગમાંથી ન્યૂન (જાણ) થયેલા હોવાથી તેમાં અનધિકારી છે તેમને માટે સર્વ ગુરુઓના ગુરુ સર્વેશ્વર સર્વેશ મહાદેવજી (શંભુ) એ તંત્રશાસ્ત્રનું કથન કર્યું છે. પરંતુ જે વૈદિક માર્ગમાં તત્પર છે તેને માટે આ શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ હિતકારી નથી એ વાત બરાબર સત્ય છે.

મદાપિ વેદની શ્રુતિઓ તથા આગમ (તંત્રશાસ્ત્ર) ને અદ્વૈત પરમાત્મા સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં કોઈ વિવાદ નથી, તથાપિ ઉપનિષદાદિ સંસ્કારથી યુક્ત ત્રૈવર્ણિક અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ ત્રણે વેદના અધિકારી હોવાથી વેદ દ્વારા જ તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવું યોગ્ય છે. અને જેમનો વેદમાં અધિકાર નથી તે લોકોને આગમ દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવું યોગ્ય છે. એનું અહીં વિવેચન કરવાનું છે.

શ્રુતિરપિ મનુજાનાં વર્ણધર્મ વખાપે પરગુરુસ્વિલેષઃ માહ તન્ત્રેષુ તદ્વત્ ।

શ્રુતિપથગલિતાનાં વર્ણધર્મ ઘૃણાન્વિઃ શ્રુતિપથનિરતાનાં નૈવ તત્સેવનીયમ્ ॥

સૂ૦ સં૦ સ્ક૦ ૪, સૂ૦ ગૌ૦ અ૦ ૮-૨૬ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે શ્રુતિએ મનુષ્યોને માટે વર્ણાશ્રમ ધર્મ કહ્યા છે, તેવી રીતે પરમ ગુરુ દયાસાગર વિશ્વશ્રુર શ્રીમહાદેવજીએ પણ શ્રુતિના માર્ગમાંથી ગલિત અર્થાત્ અનધિકારીને માટે તંત્રમાં (શૈવાગમમાં) વર્ણધર્મ બતાવ્યા છે. પરંતુ તે તત્રોક્ત વર્ણધર્મનું અનુધાન વેદમાર્ગમાં તત્પર મનુષ્યોએ કરવા યોગ્ય નથી.

શ્રુતિપથનિરતાનામાશ્રમા યદ્વદુક્તાઃ પરગુરુસ્વિલેષસ્તદ્વદાહાશ્રમાશ્ચ ।

શ્રુતિપથગલિતાનાં યાનુપાણાં તુ તન્ત્રં

હરિરપિ મુનિમુરુયાઃ માહ તન્ત્રે સ્વકીયે ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—હે મુનિશ્રેષ્ઠો ! જેવી રીતે મનુષ્યોને માટે વેદમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ બતાવ્યા છે, તેવી રીતે સર્વના સ્વામી વિષ્ણુ ભગવાને પણ વેદમાં અનધિકારીને માટે પોતાના વૈષ્ણુવાગમમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ બતાવ્યા છે.

વિધિરપિ મનુજાનામાહ વર્ણાશ્રમાશ્ચ શ્રુતિપથગલિતાનામેવ તન્ત્રે સ્વકીયે ।

શ્રુતિપથનિરતાનાં તે ન વૈ સેવનીયાઃ

શ્રુતિપથસમમાર્ગો નૈવ સત્યં મયોક્તમ્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—અહ્યાજીએ પણ વેદમાં અનધિકારી મનુષ્યોને માટે પોતાના તંત્રશાસ્ત્રમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મો બતાવ્યા છે. એ તત્રોક્ત ધર્મ વેદમાર્ગમાં તત્પર મનુષ્યોએ પાલન કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે વૈદિક માર્ગની તુલ્ય બીજો કોઈ માર્ગ નથી. એ વાત મેં સત્ય કહી છે.

હરહરિવિધિપૂજા કીર્તિતાઃ સર્વતન્ત્રે શ્રુતિપથનિરતાનાં યદ્વદુક્તા તુ પૂજા ।

શ્રુતિપથગલિતાનામેવ તન્ત્રોક્તપૂજા શ્રુતિપથનિરતાનાં સર્વવેદોદિતૈવ ॥૨૯॥

અર્થઃ—જેવી રીતે વૈદિકાને માટે શિવ, વિષ્ણુ તથા અહ્યાજીની પૂજા વૈદિક મંત્રાદિકા વડે કહેવામાં આવી છે, તેવી રીતે જૂદાં જૂદાં તન્ત્રમાં પણ શિવ, વિષ્ણુ તથા અહ્યાજીની પૂજા કહી છે. પરંતુ તત્રોક્ત વિધિથી જે પૂજા છે તે વેદમાર્ગમાં અનધિકારીને માટે છે. વેદમાર્ગમાં તત્પર મનુષ્યોને માટે તે સર્વ વેદોક્ત જ છે.

તન્ત્રોક્તેન પ્રકારેણ દેવતા યા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

સાપિ વન્ધ્યા મુસેન્ધ્યા ચ પૂજનીયા ચ વૈદિકૈઃ ॥

” ॥ ૪૫ ॥

અર્થઃ—પરંતુ તત્રોક્ત વિધિથી કોઈ પણ દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરી હોય તો તે પ્રતિમા વૈદિક લોકોએ પણ પૂજવા તથા વન્દન કરવા યોગ્ય છે.

શુદ્ધમેવ હિ સર્વત્ર દેવતારૂપમાસ્તિકાઃ ।

તત્તત્તન્ત્રોક્તપૂજા તુ તંત્રનિમ્ણસ્ય કેવલમ્ ॥

” ॥ ૪૬ ॥

અર્થઃ—હે આસ્તિક લોક ! સર્વ સ્થાનોમાં દેવતાનું રૂપ તો શુદ્ધ જ હોય છે. પરંતુ જૂદા જૂદા તન્ત્રમાં કહેલી પૂજા તત્તત્ત તંત્રમાર્ગમાં દીક્ષિતને માટે છે.

પૂજનની માફક તિલક તથા શરીરમાં ચક્રાદિક ચિહ્ન ધારણ કરવું આદિ વ્યવહાર પણ જૂદા જૂદા તત્ત્વોકત દીક્ષાવાળાને માટે જ છે, બીજા એટલે વૈદિકોને માટે નથી. વૈદિકોને માટે તેથી પૂજા કરવી તે પાતક રૂપ કહ્યું છે.

એક વખત બહુ કાળ સુધી તપ કરીને ભગવાનને પ્રસન્ન કરીને નારદજી ભગવાનની પ્રાપ્તિનું સાધન પૂછે છે. ત્યારે ભગવાન નારદજી પ્રતિ કહે છે:—

પૌરુષં મૂક્તમાસ્થાય યે યજન્તિ દ્વિજાશ્ચ મામ્ ।

તે માં પ્રાપ્સ્યન્તિ સતતં સંહિતાધ્યયનેન ચ ॥ વરાહ૦ પુ૦ અ૦ ૬૬—૧૦॥

અભામે વેદશાસ્ત્રાણાં પશ્ચરાત્રોદિતેન હિ ।

માર્ગેણ માં યજન્તે યે તે માં પ્રાપ્સ્યન્તિ માનવાઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—હે બ્રાહ્મણ (નારદ) ! જે મનુષ્ય વેદના પુરૂષસક્ત નામક મંત્રો વડે માફ પૂજન કરે છે, તથા નિયમો સંહિત જોએ હમેશાં વેદની સંહિતાનું અધ્યયન કરે છે, તેઓ મને શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે. વૈદિક વિધિ પ્રાપ્ત ન હોય તો પશ્ચરાત્રમાં કહેલી વિધિથી માફ પૂજન કરનાર પણ મને પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વોક્ત પ્રમાણોથી દેવતાનો પ્રતિમા આદિ કાષ્ઠ પણ હોય, તેની વૈદિક લોક પૂજા કરી શકે છે. પરંતુ પૂજા કરનાર વૈદિક હોય તો તેણે વૈદિક રીતિથી પૂજા કરવી જોઈએ, અને તાનત્રિક હોય તો તેણે તાનત્રિક નિયમાનુસાર કરવી જોઈએ એવો નિશ્ચય થાય છે. અને વૈદિક તથા તાનત્રિક અને મિશ્રિત વિધિથી પણ પૂજા થાય છે તે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. માટે વેદોક્ત મન્ત્રાદિકામાંથી તથા તાનત્રિક વિધિમાંથી શિષ્ટ લોકોએ જેટલો સ્વીકાર કર્યો હોય તેટલી વિધિને મેળવીને વૈદિક લોક પૂજન કરે. અને તાનત્રિક લોક કેવલ તાનત્રિક વિધિથી જ કરે એવો નિર્ણય કરેલો છે.

પૂજા આદિકાના વિષયમાં કંઈક વર્ણવ્યવસ્થા પણ જોવામાં આવે છે. કેટલાક ગ્રન્થોમાં સ્ત્રી શ્રદ્ધાદિકાને પણ પૂજનો અધિકાર કહ્યો છે. અને કેટલાકમાં તેમને માટે નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ વિધિ તથા નિષેધ બતાવનાર શાસ્ત્રોના વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે. સ્ત્રી તથા શૂદ્રને સર્વ પ્રકારની પૂજામાં અધિકાર છે એમ પણ નથી, તેમ સર્વમાં નિષેધ છે એમ પણ નથી. એ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ છે.

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયા વૈશ્યાઃ શૂદ્રાશ્ચ વિધિવત્ક્રમાત્ ।

શંકરાચાર્ય પ્રકુર્વન્તુ સર્વકામાર્થસિદ્ધયે ॥ શિ૦ પુ૦ ૬૦ સં૦ સ્વ૦ ૧, જ૦ ૧૧—૧૫॥

અર્થ:—પોતાના સર્વ પ્રકારના અર્થોત્ત્ત્વ ધર્મોર્થકામમોક્ષાદિ ચારે પ્રકારના પુરૂષાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણુ વિધિવત્ મહાદેવની પૂજા કરે. આ શિવપુરાણના સ્લોકથી ચારે વર્ણુને માટે શંકરની પૂજનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે.

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્ય શૂદ્રો વા પ્રતિલોમજઃ ।

પૂજયેત્સતતં લિંગં તત્તન્મન્ત્રેણ સાદરમ્ ॥ શિ. પુ. વિ. સં. અ. ૨૧—૩૯ ॥

પોતપોતાના અધિકારને અનુસાર વેદોક્ત તથા તત્ત્વોક્ત આદિ મન્ત્રો વડે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર તથા અનુલોમ તથા પ્રતિલોમ અને પ્રકારના વર્ણુસંકર ઋતિના લોક પણ મહાદેવના લિંગનું હમેશાં પૂજન કરે.

આ પ્રમાણથી સંકર જાતિને પણ શિવલિંગની પૂજા કરવાનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે.

ર્કિં વહૂક્તેન મુનયઃ સ્ત્રીણામપિ તથાઽન્યતઃ ।

અધિકારોઽસ્તિ સર્વેષામ્ શિવલિંગાર્ચને દ્વિજાઃ ॥ , , ॥ ૪૦ ॥

અર્થઃ—હે વેદશાસ્ત્રના તત્ત્વોને જાણનાર ઋષિ લોકો ! બહુ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ?

સ્ત્રીઓ તથા અન્ય સર્વને શિવલિંગનું પૂજન કરવાનો અધિકાર છે.

આ શ્લોકથી સર્વ મનુષ્યો તથા સ્ત્રીઓને પણ શિવલિંગની પૂજાનો અધિકાર છે.

દ્વિજાનાં વૈદિકેનાપિ માર્ગેનારાધનં વરમ્ ॥

અન્યેષામપિ જન્તૂનાં વૈદિકેન ન સંમતમ્ ॥ , , ॥ ૪૧ ॥

અર્થઃ—શાસ્ત્રમાં વૈદિક, તથા તાન્ત્રિક તથા મિશ્રિત ત્રણ પ્રકારની પૂજાનું વિધાન છે.

તથાપિ દ્વિજાતિ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને માટે શુદ્ધ વૈદિક વિધિથી જ પૂજા કરવી શ્રેષ્ઠ છે. દ્વિજાતિને છોડી અન્ય વેદમાં અનધિકારી છે. તે લોકે વેદોક્ત રીતે પૂજા કરવાનું શાસ્ત્ર સંમત નથી.

ઉપર જણાવેલા શ્લોક-૩૯, ૪૦ અને ૪૧ થી સર્વને પૂજાનો અધિકાર કહીને વેદમન્ત્રો દ્વારા કાણુ પૂજા કરી શકે, અને કાણુ નહીં કરી શકે, એ વાતનો નિર્ણય કર્યો છે. માટે આ શ્લોકો મહાદેવની પૂજાના મહિમાનું વર્ણન કરનાર નથી, પરંતુ અધિકારનું જ વર્ણન કરે છે. મહિમાના વર્ણનમાં તાત્પર્ય હોત તો શ્લોક ૪૧ માં વૈદિક વિધિથી પૂજા કરવામાં અધિકારી દ્વિજાતિ માત્ર હોવાનું કથન કરવાનું કાઠ પ્રયોજન નહોતું. વળી—

પુરુષાણાં ચ નારીણામધિકારોઽત્ર નિશ્ચિતમ્ । શિ૦પુ૦વિ૦સં૦૧,અ૦૧૬-૫॥

અર્થઃ—પુરુષ તથા સ્ત્રી સર્વને માટીના બનાવેલા લિંગનું (અગ્ર) પૂજન કરવાનો અધિકાર છે.

આ અગ્રા શ્લોકથી સ્ત્રી તથા પુરુષને પાર્થિવ લિંગની પૂજામાં અધિકાર બતાવી અ૦ ૨૦ ના શ્લોક૦ ૩ માં “શૂદ્રઃ કૃષ્ણમૃત્તિકયા”-શૂદ્ર કાળી માટીનું લિંગ બનાવી પૂજન કરે. એ પ્રકારે શૂદ્રને કાળી માટીનું લિંગ બનાવી પૂજા કરવાનો અધિકાર બતાવી મૃત્તિકાને પણ નિર્ણય કર્યો. માટે પૂર્વ શ્લોકથી શૂદ્રને અધિકાર બતાવ્યો છે કે નહીં એવી શંકા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

શિવપુરાણના પ્રમાણથી આર વર્ણો તથા સ્ત્રીઓનો પણ લિંગની પૂજા કરવાનો અધિકાર સિદ્ધ થયો. તથાપિ—

પૂજ્યો વૈ બ્રાહ્મણાનાં ચ ક્ષત્રિયાણાં વિશેષતઃ ॥ હિ.પુ.ઉ.મા.અ. ૨૦-૧ ॥

વૈશ્યાનાં નૈવ શૂદ્રાણાં શૂશ્રૂષા પૂજકસ્ય ચ ।

સ્ત્રીણાં નૈવાધિકારોઽસ્તિ પૂજાદિપુ ન સંશયઃ ॥ , , ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—મહાદેવ બ્રાહ્મણ, અને વિશેષે કરીને ક્ષત્રિય, તથા વૈશ્યોના પૂજ્ય છે, શૂદ્રોના નહીં. શૂદ્રોએ તો મહાદેવની પૂજા કરનાર બ્રાહ્મણાદિની શૂશ્રૂષા કરવાની છે. અને સ્ત્રીઓને પૂજાદિમાં કોઈ અધિકાર નથી. તેમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી.

સ્ત્રીશૂદ્રાણાં દ્વિજેન્દ્રૈશ્ચ પૂજયા તત્પલં ભવેત્ ॥ , , ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—સ્ત્રી તથા શૂદ્રને બ્રાહ્મણો દ્વારા પૂજા કરાવવાથી સ્વયં મંડલપૂજનનું ફળ મળે છે.

એ પ્રમાણે આ શ્લોકોમાં સ્ત્રીશ્વરોને મણ્ડલદેવતા સહિત મહાદેવની પૂજા કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. તે પછી વેદોક્ત મંત્ર દ્વારા જ હોવાથી પૂજાનો નિષેધ કર્યો છે. કારણ કે અહીંના પ્રસંગમાં વેદોક્ત નિયમથી સ્થાપના કરેલા અગ્નિમાં વિરજ્જહોમાદિ કહેલા છે. તે શ્વદાદિને માટે હોય નહીં, માટે નિષેધ છે. બીજી તાન્ત્રિક રીતે અથવા પુરાણોના નિયમોથી પૂજા કરવામાં પૂર્વોક્ત શ્લોક નિષેધ કરતો નથી. અદ્વાર પુરાણોના કર્તા વ્યાસજી એક જ કહેવાય છે, એકના કથનમાં પૂર્વાપર વિરોધનો સંભવ નથી. પરંતુ હમેશાં એકવાક્યતા થવી જોઈએ.

શૂદ્રો વર્ણશતુર્યોઽપિ વર્ણત્વાદ્ધર્મમર્હતિ ।

વેદમન્ત્રસ્વધાસ્વાહાવપદ્કારાદિભિર્વિના ॥ વ્યાસ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૬ ॥

અર્થ:—ચાર વર્ણોમાં શૂદ્ર પછી એક વર્ણ હોવાથી (વર્ણત્વાત્) તે પછી ધર્મનું અનુક્રાંત કરવામાં અધિકારી છે. પરંતુ જ્યાં વેદમંત્રનું, તથા જે મંત્રોની અન્તમાં સ્વધા, સ્વાહા, વપદ્કાર એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર ન હોય તેવા મંત્રોનું, ઉચ્ચારણ ન હોય એવા મંત્ર દ્વારા કર્મમાં તેને અધિકાર છે.

એ પ્રમાણે વ્યાસ ભગવાને પછી પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં વેદથી ભિન્ન આગમો દ્વારા અથવા પુરાણોમાં કહેલા મંત્ર વડે પૂજા આદિક કર્મનો અધિકાર શૂદ્રને માટે બતાવ્યો છે.

નમોઽન્તેન શિવેનૈવ સ્ત્રીणां पूजा विधीयते । सू० सं० ख० अ० ४-१४ ॥

विरक्तानां च शूद्राणामेवं पूजा प्रकीर्तिता ॥ ॥ १५ ॥

અર્થ:—નમઃ શબ્દ જેની અંતમાં છે એવા શિવાય નમઃ એ મંત્ર વડે વિરક્ત શૂદ્ર તથા સ્ત્રીઓને પછી શાસ્ત્રમાં પૂજાનું વિધાન કર્યું છે.

સત્ શૂદ્ર અને અસત્ શૂદ્ર એમ ધર્મ શાસ્ત્રમાં શૂદ્રના બે ભેદ કહેલા છે. દ્વિજાતિસમાન આચરણ વાળા ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિચાર કરનાર અને શ્રાદ્ધ તથા દેવપૂજા આદિ કરનાર શૂદ્રને સત્ શૂદ્ર કહ્યા છે. તેથી અતિરિક્ત, રનાન શૌચાદિ રહિત અને ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિચાર રહિત અપવિત્ર આચરણ વાળા અસત્ શૂદ્ર કહેવાય છે. તે મધ્યે સત્ શૂદ્રને જ પૂર્વોક્ત પ્રમાણથી લિંગપૂજા આદિમાં અધિકાર કહ્યો છે. અસત્ શૂદ્ર, અત્યજ, આદિકોને માટે તો પૂજા આદિમાં નિષેધ જ છે. શૂદ્ર આચાર વિચાર જેને નથી તે શું કોઈ જાતિ છે! તે સર્વ પૂજા આદિમાં અનધિકારી છે.

त्यजेत्सदोषं तल्लिङ्गं श्वपचाद्यैस्तु सेवितम् ।

लिङ्गान्तरं प्रतिष्ठाप्य विशुद्धिमधिगच्छति ॥ અધોરશિવપદ્ધતિઃ ॥

અર્થ:—ચણ્ડાલાદિએ સ્પર્શ કરેલા દ્વિજાતિ લિંગનો પરિત્યાગ કરવો, અને બીજા લિંગની પ્રતિષ્ઠા કરે ત્યારે શુદ્ધિ થાય છે.

लिङ्गे शूद्रेण संस्पृष्टेऽघोरं पंचशतं जपेत् ।

कैवर्तकनटाद्यैश्च संस्पृष्टे दशसहस्रकम् ॥

અર્થ:—અસત્ શૂદ્ર શિવલિંગનો સ્પર્શ કરે તો ૫૦૦ વાર અઘોર મંત્રનો જાપ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. અને મચ્છીમાર, નટ, આદિ અન્ય જાતિ સ્પર્શ કરે તો અઘોર મંત્રનો ૧૦૦૦૦ વાર જાપ કરવાથી શુદ્ધિ થાય.

આ પ્રકારે અધોર શિવાચાર્ય નામક શિવ મતના કોઇ આચાર્યે પોતાની પદ્ધતિમાં અસત્ શુદ્ધ તથા અન્યજ્ઞ જાતિના સ્પર્શનો પણ નિષેધ કર્યો છે. તેમાં પણ ચપડાલાદિનો સ્પર્શ થવાથી તો તે લિંગનો પરિત્યાગ કરવાનું પણ કહ્યું છે. અપવિત્ર આચરણ વાળા મનુષ્યને કદાપિ પૂજા આદિનું ફળ મળતું નથી. ફરી તેને અધિકાર છે વા નહીં એવી શંકાનો અવસર જ નથી.

સ્ત્રી તથા સત્ શુદ્ધોનો પૂજાદિમાં અધિકાર યુક્તિથી પણ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે શાસ્ત્ર સર્વ પ્રાણી માત્રના સુખને માટે છે, અને સુખ ધર્મના આચરણ વિના મળી શકે નહીં. અને ઇશ્વરભક્તિ આદિ તો ધર્મ છે. ભક્તિનાં અંગ તો પૂજા આદિક છે. માટે શાસ્ત્ર તો અવશ્ય અધિકાર દેતાં જ હશે.

શંકા:—ત્યારે શું સર્વના સુખની ઇચ્છા રાખનાર શાસ્ત્ર અસત્ શુદ્ધ તથા અન્યજ્ઞને મનુષ્ય નથી સમજતાં? એવો પ્રશ્ન થઈ શકે છે.

સમાધાન:—અસત્ શુદ્ધ તથા ચપડાલાદિ સર્વ મનુષ્ય તો છે. તેઓ પણ સનાતન ધર્મના માર્ગનાર છે. પરંતુ અન્તઃકરણની મલિનતા દૂર કરવાને માટે નાના પ્રકારના ધર્માચરણ કરવાને માટે, તથા ધર્માચરણની યોગ્યતા મેળવવાને માટે, સદાચાર આદિની જરૂર છે. તે ન હોવાથી અન્યજ્ઞદિકોને શિવલિંગાદિ મૂર્તિઓને સ્પર્શ કરવામાં અનધિકાર કહી છે. બાકી તેમના ઉપર દ્વેષ છે અથવા તેમના કન્યાણુને કોઇ ચઢાતું નથી તેમ નથી. સદાચારી મનુષ્યની સેવા શુભ્રવા કરીને કાલે કરીને બ્યારે તેમનું આચરણ સુધરશે ત્યારે તેઓ પણ અધિકારી થઈ જશે. અધિકારી તથા અનધિકારી કહેવાનું તાત્પર્ય અમે ઉપર લખ્યું છે. અને ધર્મપ્રકરણમાં તથા કંઈક જાતિનિરૂપણમાં પણ આ વાતનો વિશેષ ખુલાસો ભેઈ લેવો.

પરમાર્થ રીતે વિચાર કરતાં તો જેના હૃદયમાં ખરી ભક્તિ છે તેને અમુક મૂર્તિનું પૂજન કરવાનો અધિકાર છે એમ કોઇ પ્રકારનો આગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે પરમેશ્વરની પ્રસન્નતામાં ભક્તિ માત્ર જ કારણ છે. તે તો પોતાના અન્તઃકરણનો વિષય છે. કોઈ ભક્તોને પૂજામાં વિશેષ પ્રેમ હોય તો તેને માટે પણ શાસ્ત્રે સ્વતન્ત્ર માર્ગ રાખ્યો છે:—

અંગુષ્ઠાદાવપિ તથા પૂજામિચ્છન્તિ કેચન ।

લિંગકર્માણિ સર્વત્ર નિપેથોઽસ્તિ ન કર્હિચિત્ ॥ શિ.પુ.વિ.સં.અ.૧૧-૩૪ ॥

અર્થ:—કોઇ શાસ્ત્રકાર પોતાના હાથના અંગુઠામાં પણ મહાદેવની પૂજા માને છે. લિંગની પૂજાના કર્મ સંબંધી પણ સર્વત્ર (સર્વ લિંગો સંબંધી) નિષેધ નથી. અમુક પ્રકારના લિંગમાં નિષેધ હોય તોપણ અન્ય સર્વ જગામાં નિષેધ નથી; બીજા લિંગમાં પૂજા કરી શકે છે.

આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યને માટે પૂજાનાં અનેક સ્થાન બતાવ્યાં છે. એવી પૂજા સર્વ કોઈ કરી શકે છે.

અન્યેપામપિ સર્વેષાં નરાણાં મુનિપુદ્ગવાઃ ।

પૂજા દેવાલયં દૃષ્ટ્વા પ્રણામસ્તસ્ય કીર્તિતઃ ॥ સૂ.સં.સ્વ. ૧, અ. ૪-૧૫,૬ ॥

અર્થ:—સત્ શુદ્ધને છોડી અસત્ શુદ્ધ તથા અન્યજ્ઞદિને માટે દેવાલયનું દર્શન કરી તેને પ્રણામ કરવા તે પણ પૂજા છે. એમ કરવાથી તેને પૂજનું ફળ મળે છે. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ પૂજા કર્યા વિના પણ પૂજનું ફળ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે.

આ પ્રકારે સિવપૂજના અધિકારનું નિરૂપણ કરીને હવે વિષ્ણુપૂજના અધિકારનો નિર્ણય કરીએ છીએ. સર્વ દેવતાઓની પૂજામાં પણ અધિકારનો વિચાર એક રીતિએ છે, તથાપિ:—

સર્વવર્ણેસ્તુ સંપૂજ્યાઃ પ્રતિમાઃ સર્વદેવતાઃ ।

લિંગાન્યપિ તુ પૂજ્યાનિ મણિમિઃ કલ્પિતાસ્તથા ॥ વારા.પુ.અ. ૧૮૬-૪૮૧

અર્થ:—સર્વ વર્ણોએ પણ સર્વ પ્રકારની પ્રતિમાઓ તથા દેવતા તથા મણિ આદિથી નિર્માણ કરેલા લિંગની પૂજા કરવી શોભ્ય છે. અર્થાત્ ચારે વર્ણુ કરી શકે છે. પરન્તુ—

શાલગ્રામો ન સ્પૃષ્ટવ્યો હીનવર્ણૈર્મુન્યરે ।

સ્ત્રીશૂદ્રકરસંસ્પર્શો વજ્રસ્પર્શાધિકો મતઃ ॥

” ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—હે વસુન્ધરે ! હીન વર્ણુ શાલગ્રામનો સ્પર્શ કરવો નહીં, સ્ત્રી તથા શૂદ્રના હાથનો સ્પર્શ શાલગ્રામને માટે વજ્રના સ્પર્શ જેવો કઠોર છે.

આ વારાહ પુરાણના પ્રમાણથી સ્ત્રી તથા શૂદ્રે શાલગ્રામને સ્પર્શ કરી પૂજા કરવાનો નિષેધ છે. તથાપિ—

યદિ ભક્તિભવેત્તસ્ય સ્ત્રીણાં વાપિ વસુન્ધરે ।

દૂરાદેવાસ્પૂજનાં કારયેત્તસમાહિતઃ ॥

” ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—હે વસુન્ધરે ! જો શૂદ્ર તથા સ્ત્રીને શાલગ્રામની પૂજામાં પ્રેમ હોય તો સ્પર્શ કર્યા વિના દૂરથી તેની પાસે પૂજા કરાવવી.

આ સ્ત્રોકથી સ્ત્રી તથા શૂદ્રને પણ સ્પર્શ કર્યા વિના શાલગ્રામની પૂજા કરવાનો અધિકાર હતા સત્તા અન્ય દેવો તથા મૂર્તિઓ તથા શિવલિંગાદિની ચારે વર્ણુને પૂર્વે નિર્ણય કર્યા શુભ્ય પૂજા કરવાનો અધિકાર છે. માટે શાલગ્રામને છોડી વિષ્ણુ આદિ અન્ય સર્વની પ્રતિમા આદિની તથા શિવલિંગની પણ દ્વિગતિ તથા સર્વ શૂદ્ર તથા સ્ત્રીઓ પણ પૂજન કરી શકે છે. શાલગ્રામની પૂજા તો દ્વિગતિના પ્રરૂપ માત્ર કરે એવો અધિકારવિષયમાં નિર્ણય કરેલો છે.

હવે કેના પ્રકારના લિંગાદિની પૂજા કરવી અને કેવાની નહીં તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

લક્ષ્મોજ્જિતં ચ મયં ચ સ્થૂલં વજ્રહતં તથા ॥ અન્નિ૦ પુ૦ અ૦ ૧૦૩-૧ ॥

સંપુટં સ્ફુટિતં વ્યંમં લિંગમિત્યેવમાદિકમ્ ।

હસ્તાદિદુર્લિંગાનાં ત્યાજ્યાઃ પિષ્ઠી તથા શૂપઃ ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—લિંગોના રક્ષણથી રહિત હોય, તથા ભાંગેલું હોય, તથા બહુ સ્થૂલ હોય, શૂન્ય અથવા વિભળા આદિની એક લાગી હોય, તથા બેડેલું (સંપુટ) હોય તથા સ્ફુટિત હોય, કાટ પડેલી હોય, કાઠ અથવા હાનિ થયેલી હોય, ઈત્યાદિ પ્રકારના દોષવાળાં લિંગોની પિષ્ઠીઓ તથા શૂપણો (નંદી) બનેલો (નીચે લાગેલી વિધિ અનુસાર) પરિત્યાગ કરવો બોધ્યો. પરન્તુ—

અસુરૈર્મુનિર્મિતૌત્રેસ્તન્નવિદ્ધિઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

જીર્ણં વાષ્પથના મયં વિચિનાડપિ ન ચાલયેત્ ॥

” ॥ ૨૧ ॥

જો લિંગની પ્રતિષ્ઠા અસુરોએ કરેલી હોય, અથવા કાઠ મુનિએ કરાવેલી હોય, અથવા

પોતાના વંશના કાષ્ટ પ્રાચીન પુરૂષે કરાવેલી હોય, અથવા કાષ્ટ તત્ત્વેષ્ણા પુરૂષે કરાવી હોય, તો તેવું લિંગ જીર્ણ હોય કે ભાગેલું હોય છતાં પણ (ઉપર જણાવેલી) વિધિપૂર્વક પણ તેને સ્થાપમાન કરવું નહીં.

આ શ્લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત લિંગો મધ્યે અસુરો તથા મુનિઓ બંનેએ પ્રતિષ્ઠા કરેલાં લિંગોને પણ ઉપાસવાની મના કરી છે. શું અસુર અને મુનિ બંને એક જોવા છે? આનો ભાવ બહુ સૂક્ષ્મ છે. મન્ત્રશાસ્ત્રને પૂર્ણ રીતે જાણનાર આ તત્ત્વને જાણી શકે છે. અનેક પ્રકારની ભૂતિ આદિની પ્રતિષ્ઠા જોવામાં આવે છે. તેમ શિવલિંગો પણ હજારો જોવામાં આવે છે. તેમાં અમુક લિંગને સ્થાપમાન કરી શકાય અને અમુકને ન કરી શકાય એમ કહ્યું. તેમાં અસુરોએ સ્થાપેલાં લિંગોને પણ ઉપેક્ષવાં નહીં એમ રહ્યું, કેમકે વેદમાં જેમ જપ કરવાને માટે રથેન નામના યજ્ઞનું વર્ણન છે, તેમ તાનત્રિક ગ્રંથોનાં પણ યજ્ઞનો નાશ કરવાને માટે બહુ પ્રકારની ક્રિયા લખી છે. અસુરોએ પ્રતિષ્ઠા કરેલાં કેટલાંક લિંગ તથા તુલિંગ, વરાહ, આદિક ભૂતિ આ પ્રકારે યજ્ઞ આદિકોનો નાશ કરવાને માટે સ્થાપિત કરેલી હોય છે. દેવતા સૌમ્ય હોવા છતાં તેમની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા આદિના મુહૂર્તને અનુસાર તથા મંત્રોના જ્ઞાની વિધિના ભેદને અનુસાર તે ઉત્તમ બને છે. આવી પ્રતિષ્ઠા અથવા લિંગાદિને ઉપાસવામાં મનુષ્યને ઉપદ્રવ પડેલો છે. માટે તેને ઉપેક્ષવાની મના કરી છે. અને મુનિઓએ સ્થાપેલાં લિંગ હમેશાં ઉત્તમ ફળને આપનારાં છે. તે ભાગવા તુટવા છતાં તેમની શક્તિ કાષ્ટ પ્રકારે ઘટતી નથી. માટે તેમને ઉપેક્ષવાની આવશ્યકતા નથી. અને જે ઉપેક્ષે તો અનર્થનું કારણ બને છે. વળી પોતાના વંશની વૃદ્ધિ યા રક્ષાને નિમિત્તે કાષ્ટ પૂર્વજ વિશેષનિયમથી લિંગની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. તેને પણ તેના વંશજો ઉપાસુ તે અનર્થકારક છે. માટે તેને પણ ઉપેક્ષવાની મના કરી છે. શત્રુનાશને માટે પણ મનુષ્ય લોક એવાં કાર્ય કરતા ઇતિહાસથી જોવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે તન્ત્રને જાણનાર લોક પ્રત્યેક કાર્યને માટે લિંગાદિની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. તેને ઉપેક્ષવામાં પણ અનર્થ થવાનો સંભવ છે. માટે તેની પણ મના કરી છે.

હાલના સમયમાં મન્ત્રશાસ્ત્રના જાણનાર વિદ્વાન લોક મળવા પણ કઠણ છે, અને કેટલાક તુચ્છ ભુદ્ધિવાળા લોક છે તે મન્ત્રશાસ્ત્રને સાચું કે પ્રયોજનવાળું માનતા નથી.

વળી કેટલાક લોક એમ પણ કહે છે કે કાર્ત્ત્વિય દેવતાનો મન્ત્ર આપણે પઢીએ તો તે દેવતા સાંભળતી નથી, ન તો તેને તેની ખબર પડે. માટે અગ્નિ આદિ દેવતાઓનો તથા રામકૃષ્ણાદિ અવતારોનાં નામ અથવા મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવું વ્યર્થ છે. જે તેઓ સાંભળતા જ હોય તો જ્યારે વનમાંથી સીતાજીને રાવણ ચોરીથી લઈ ગયો ત્યારે સીતાજીએ રામચન્દ્રજીને ઉંચેથી પોકાર્યા છતાં રામચન્દ્રજીએ કેમ સાંભળ્યું નહીં? જે સાંભળ્યું હોય તો તરત આવીને સીતાજીને ઊડાવી લેત. અને પોતે ઈશ્વર હોત તો પોતાની સ્ત્રીને પાછી લાવવાને માટે વાનરાદિ પશુની સહાયતા લેવી તથા સમુદ્ર ઉપર પૂલ બાંધી લંકામાં જવું, વળી સુદ્ધ કરવું આદિ કઠણ કાર્ય કરવું ન પડત. પરન્તુ સર્વ કષ્ટ ઉડાવવું પડ્યું. વળી જટાણુ નામના ગીધનું પણ પોતાને શ્રાદ્ધ કરવું પડ્યું, માટે રામચન્દ્રજીએ સાંભળ્યું નહીં એ વાત સ્પષ્ટ છે. એટલા ઉંચા પોતાની સ્ત્રીના પોકાર પણ જોણું નહીં સાંભળ્યા તે બીજા પરાયા મનુષ્ય વડે ધીરે ધીરે મનમાં મનમાં જાપતા રામ આદિ શબ્દો અથવા મન્ત્રોને કેવી રીતે સાંભળી શકે? અર્થાત્ કદાપિ નહીં. અને જ્યારે રામચન્દ્રજી પરમેશ્વર સ્વયં સાંભળી ન

શકે તો દેવાદિને સાંભળવાનું સામર્થ્ય તો હોય જ ક્યાંથી ? માટે મન્ત્ર તથા નામાદિનો જન્મ કરવો બ્યર્થ છે.

વળી કેટલાક એમ પણ કહે છે કે મન્ત્રોમાં કંઈક શક્તિ છે ખરી, પરન્તુ તે વેદમંત્રોમાં છે, બીજા કાંઈ મંત્રોમાં નથી.

આવા લોકો પ્રતિ કહેવાનું એ છે કે મન્ત્રોમાં શક્તિ છે એવું અમારા શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે.

જન્મૌપધિમન્ત્રતપઃસમાધિજાઃ સિદ્ધયઃ ॥

ચોંદ્વ૦ પા ૦ ૪-૧ ॥

અર્થઃ—જન્મથી તથા ઔપધથી તથા મન્ત્રથી તથા તપથી તથા સમાધિથી ઉત્પન્ન-એમ પાંચ પ્રકારની સિદ્ધિ હોય છે.

કાંઈ મનુષ્યે આ જન્મમાં કાંઈ પણ સાધન કર્યું નથી છતાં તેનામાં જ્ઞાનાદિકની સિદ્ધિ જોવામાં આવે છે. તે જન્માન્તરમાં કરેલા સાધનોના ફળ રૂપ હોવાથી જન્મસિદ્ધિ કહેવાય છે. જેમકે કપિલાદિ ઋષિઓને જન્મથી જ્ઞાનાદિકની સિદ્ધિ હતી. પશ્ચી આદિને પણ આકાશમાં ઉડવાની શક્તિ છે. પરન્તુ તે તેની પ્રકૃતિ છે; તે કાંઈ સિદ્ધિ મનાતી નથી. ઔપધસિદ્ધિ પણ પાશો આદિમાં રસાયનના યોગથી થાય છે. આવી સિદ્ધિ અસુરોમાં વિશેષ હોય છે. મન્ત્રસિદ્ધિ આકાશગમનાદિ તથા અણિમાદિ રૂપ હોય છે. સંકર્ષસિદ્ધિ રૂપ તપઃસિદ્ધિ છે, જે તપસ્વીઓમાં જોવામાં આવે છે, તેમના સંકર્ષ પૂર્ણ થાય છે. પરકાય-પ્રવેશનાદિક સિદ્ધિ સમાધિસિદ્ધિ છે, તે સમાધિથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્રમાં મન્ત્રથી સિદ્ધિ બતાવી છે અને વેદમાં પણ મન્ત્રો દ્વારા દેવાદિકાની પ્રાર્થના તથા તેથી ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ રૂપ સિદ્ધિ બતાવી છે. વળી વીંછી સર્પાદિકનું ઝેર પણ મન્ત્રથી ઉતરતું પ્રત્યક્ષ હાલ પણ જોવામાં આવે છે. માટે સર્વ લોક મન્ત્રશક્તિનો અનુભવ કરી શકે છે. મંત્રોનું અનુષ્ઠાન કરીને. પરીક્ષા કર્યા વિના તેની શક્તિનો કાંઈ પણ નિશ્ચય કરી શકતો નથી. અનુભવ કરનારને તે શીઘ્ર માલમ પડશે.

વળી દેવતા અને ઇશ્વરને બીજાના મનના સંકર્ષો પણ જાણવાની શક્તિ છે. ધીમેથી ઉચ્ચારણ કરેલા મંત્રોને પણ તેઓ સાંભળી શકે છે. સમુદ્રથી નિકળતી લહેર એક પછી એક નિકળે છે. પછીથી નિકળનાર મોજના ધક્કાના વેગથી પહેલાં નિકળેલું મોજું કિનારા સુધી આવે છે. અને મોજાની પંક્તિથી સર્વ મોજાને એક બીજાની સાથે સંબંધ રહે છે. તેવી રીતે સમશ્લિષ્ઠાણમાં વ્યાપેલા સૂત્રાદ્યા રૂપ વાયુનો દેવ, મનુષ્ય, પશુ આદિ સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય સાથે સંબંધ છે. તેથી મનુષ્ય ચલાય સંકર્ષ કરે અગર ખોલે અથવા કાંઈ કાર્ય કરે તે સર્વનું જ્ઞાન સર્વની પાસ પહોંચાડવાની શક્તિ વાયુમાં છે. પ્રાણ વિનાનું કાંઈ પ્રાણી નથી. મનુષ્યાદિના દેહોથી પરિચ્છિન્ન વાયુનું નામ જ પ્રાણ છે. તે પ્રાણનો બહારના સમષ્ટિ વાયુ સાથે સંબંધ છે. પ્રાણ દ્વારા સમષ્ટિ વાયુમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા મંત્રાદિ રૂપ ચબ્દોના પ્વનિ સમુદ્રના મોજાની માફક સંપર્ષ બળથી ઇષ્ટદેવના હૃદય સુધી પહોંચે છે. દેહેન્દ્રિયાદિ વડે જે કાંઈ ચેષ્ટા થાય છે તે સર્વ વાયુના બળથી જ થાય છે. વાયુ ન હોય તો બોલવું, ચાલવું, આદિ ક્રિયા થઈ શકતી નથી. મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરનારના પરિચ્છિન્ન વાયુ રૂપ પ્રાણ છે. તે મોજાની માફક નિરન્તર નિકળતો સતો મંત્રના એક એક અક્ષરને આપણા ઇષ્ટદેવના હૃદય સુધી પહોંચાડે છે. આપણા સંકર્ષ તારની સાથે પહેલેથી ઇષ્ટદેવની સાથે મન્ત્રોને જોડી દીધા છે. તેથી તેની અન્ય ઠંકાણાના પ્રાણીને ખબર પડતી નથી. હાલના સમયમાં એક દૂર દેશની ખબર બીજા દેશમાં પહોંચાડવાને તારનું સાધન છે. તે તારમાં

શબ્દને લઈ જવાની શક્તિ વાયુની છે. તાર વિનાનાં યન્ત્ર પણ જોવામાં આવે છે, તેમાં ખબર લઈ જનાર કોઈ જોવામાં આવતું નથી. આકાશ અથવા વાયુ સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થની સાથે તે યન્ત્રને સંબંધ નથી. તથાપિ તે દ્વારા મોકલેલા શબ્દો હજારો માઈલ દૂરના તેવા બીજા યન્ત્રમાં પ્રકટ થાય છે. બીજા કોઈ ઠેકાણે તે શબ્દ સાંભળવામાં આવતા નથી. જડ યન્ત્રમાં જ્યારે એવું સામર્થ્ય જોવામાં આવે છે તો દેવ તથા ઈશ્વરની શક્તિમાં તો કહેવું જ શું? ઈશ્વર પોતે જ સૂત્રાત્મા રૂપે વ્યાપ્ત થયેલા છે. તેથી ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞાન છે. તેથી તે સર્વ વાતો જાણે છે. તે કારણથી દેવાદિ મંત્રોને સાંભળે છે કે નહીં એવી શંકા બની શકતી નથી. ધીમા કે ઉંચા કોઈ પણ સ્વરથી ઉચ્ચાર કર્યો હોય તોપણ દેવાને સાંભળવાની શક્તિ છે. અને મંત્રોની શક્તિ પણ અચિન્ત્ય છે. માટે પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિને અલાયમાન કરવી નહીં.

વિશેષ જેવી રીતે પૂજામાં અધિકારના નિર્ણય કર્યો છે, તેવી રીતે નૈવેદ્ય ભક્ષણાદિ વિષયમાં પણ કંઈક નિર્ણય કરવાનો છે.

• શિવમક્તઃ શુચિઃ શુદ્ધઃ સદ્વ્રતી દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મક્ષયેચ્છિવનૈવેદ્યં ત્યજેદગ્રાહ્યભાવનામ્ ॥ શિ. પુ. વિ. સં. જ. ૨૨-૩ ॥

અર્થ:—મહાદેવનો ભક્ત, શૌચાદિ યુક્ત તથા શુદ્ધ તથા પવિત્ર વ્રતવાળો અને દૃઢ નિશ્ચય વાળો મનુષ્ય શિવના નૈવેદ્યનું ભક્ષણ કરે. એ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી એવી ભાવનાનો ત્યાગ કરે.

દૃષ્ટ્વાપિ શિવનૈવેદ્યં યાન્તિ પાપાનિ દૂરતઃ ।

શુક્તે તુ શિવનૈવેદ્યે પુણ્યાન્યાયાન્તિ કોટિશઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—શિવનૈવેદ્યને જોવાથી જ પાપ દૂર થાય છે. અને શિવ નૈવેદ્યનું ભક્ષણ કરવાથી અનેક પ્રકારનાં પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આગતં શિવનૈવેદ્યમન્યદા ગ્રાહ્યમિત્યપિ ।

વિલંબે પાપસંવન્ધો ભવત્યેવ હિ માનવઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—શિવનૈવેદ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે થોડી વાર પછી લઇશ એ પ્રકારે ભક્ષણમાં વિલંબ કરવાથી પણ મનુષ્ય પાપનો ભાગી થાય છે.

ન યસ્ય શિવનૈવેદ્યગ્રહણેચ્છા પ્રજાયતે ।

સ પાપિષ્ઠો ગરિષ્ઠઃ સ્યાન્નરકં યાત્યપિ ધ્રુવમ્ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જેને શિવનૈવેદ્ય ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી તે મનુષ્ય મહાન પાપી છે. તે જરૂર નરકમાં પડે છે. નૈવેદ્યના તિરસ્કાર નિમિત્ત પાપ તેને નરકનું કારણ છે.

શિવદીક્ષાન્વિતો મક્તો મહાપ્રસાદસંજ્ઞકમ્ ।

સર્વેપામપિ લિંગાનાં નૈવેદ્યં મક્ષયેચ્છુમમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—શૈવાદિ આગમમાં દીક્ષિત મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના લિંગનું પવિત્ર મહાપ્રસાદ નામનું નૈવેદ્ય ભક્ષણ કરે.

આ પ્રમાણેનાં પ્રમાણોથી શૈવદીક્ષા યુક્ત મનુષ્યને માટે સર્વ પ્રકારનાં શિવનૈવેદ્યને ભક્ષણ

કરતુ તે પુણ્યનું કારણ કહ્યું છે અને તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી એવી ભાવના કરવાથી તથા નૈવેદ્ય ભક્ષણમા વિલબ ય્વા રૂપ તિરસ્કારથી પાપનું કારણ પણ બતાવ્યું છે હવે જે કાર્ય શૈવાદિ આગમમા દીક્ષિત નથી, અથવા વૈષ્ણવાદિ આગમમા દીક્ષિત છે છતાં મહાદેવમા પ્રીતિ છે, તેવાને માટે શિવનૈવેદ્યના ભક્ષણનો નિયમ બતાવે છે

અન્યદીક્ષાયુતતૃણાં શિવમક્ષિરતાત્મનામ્ ।

શૃણુધ્વ નિર્ણય પ્રીત્યા શિવનૈવેદ્યમક્ષણે ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ — શૈવદીક્ષાથી અન્ય વૈષ્ણવાદિ દીક્ષા યુક્ત હોય છતાં જેમના ચિત્તમા મહાદેવની ભક્તિ છે તેવા મનુષ્યોને માટે શિવનૈવેદ્યના ભક્ષણ સબધી નિર્ણય કહ્યું છું તે, હે દિગ્ને ! તમે પ્રીતિ પૂર્વક સાંભળો

શાલગ્રામોદ્ભવે ભિંગે રસભિંગે તથા દ્વિજાઃ ।

પાપાણે રાજતે સ્વર્ણે સુરસિદ્ધપ્રતિષ્ઠિતે ॥

” ॥ ૧૩ ॥

કાશ્મીરે સ્ફાટિકે રાત્ને જ્યોતિર્ભિંગેષુ સર્વશઃ ।

ચાન્દ્રાયણસમં પ્રોક્તં શંભોનૈવેદ્યમક્ષણમ્ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ — શાલગ્રામનું બનાવેલું લિંગ, પારા (રસ)નું બનાવેલું, પાપાય(મણિ)નું હોય, કે આદીનું, કે સુવર્ણનું બનાવેલું હોય, તથા દેવના અથવા સિદ્ધોએ જેની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોય, તેમજ કેસર (કાશ્મીર)નું બનાવેલું હોય કે સ્ફટિકનું, કે રત્નનું બનાવેલું હોય, તથા સર્વ પ્રકારના જ્યોતિર્લિંગ—એ સર્વ યથોનાના શિવનૈવેદ્યનું ભક્ષણ કરવાથી ચાન્દ્રાયણ વતી તુલ્ય ફલ પ્રાપ્ત થાય છે

બ્રહ્મહાપિ શુચિર્ચૃત્વા નિર્માલ્યં યસ્તુ ધારયેત્ ।

મક્ષપિત્વા દ્રુતં તસ્ય સર્વપાપ પ્રણશ્યતિ ॥

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ — સ્નાનાદિથી પવિત્ર થઇને શિવનું નિર્માલ્ય (શિવને ચઢાવેલાં પુષ્પાદિ) ધારણ કરીને જે શિવનૈવેદ્યનું ભક્ષણ કરવામા આવે તો બ્રહ્મહત્યા કરનારનું પાપ શીઘ્ર દૂર થાય છે પરંતુ તે સબન્ધમા પણ એક વિશેષતા છે —

ભિંગોપરિ યદ્દ્રવ્યં તદગ્રાહ્ય મુનીશ્વરા ।

સુપવિશ્રં ચ તજ્જેયં યદ્ભિંગસ્પર્શવાહત ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — હે મુનીશ્વરા ! લિંગની ઉપર મૂકેલું જે દ્રવ્ય (પદાર્થ) હોય તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી જેનો લિંગ સાથે સ્પર્શ મયો નથી એવું બાહ્ય દ્રવ્ય પવિત્ર છે, અને તેનું ભક્ષણ કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે એવો નિયમ છે

ઉપરના શ્લોક ૧૪માં જે જ્યોતિર્લિંગ કહ્યાં તેમના નામ અને યથાન નીચે પ્રમાણે:—

સૌરાષ્ટ્રે સોમનાથં ચ શ્રીશૈલે મલ્લિકાર્જુનમ્ ।

ઉજ્જયિન્યાં મહાકાલમોંકારે પરમેશ્વરમ્ ॥ શિ. પુ. કો. રુ. સ.બ. ૧-૨૧ ॥

કેદારં હિમવત્પૃષ્ઠે ઢાકિન્યાં भीमशंकरम् ।

વારાણસ્યાં ચ વિશ્વેશં ત્ર્યંબકં ગૌતમીતટે ॥

” ॥ ૨૨ ॥

વૈદ્યનાથં ચિતાશ્રમૌ નાગેશં દારુકાવને ।

સેતુબન્ધે ચ રામેશં ધ્રુસુણેશં શિવાલયે ॥

” ॥ ૨૩ ॥

ગ્રાહ્યમેષાં ચ નૈવેદ્યં ભોજનીયં પ્રયત્નતઃ ।

તત્કર્તુઃ સર્વપાપાનિ ભસ્મસાગ્રાન્તિ વૈ ક્ષણાત્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—કાઠિયાવાડમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં સોમનાથ, શ્રીશૈલમાં મલિકાર્જુન, ઉત્તરેનમાં મહાકાલ, ઝોંકારમાં પરમેશ્વર (૨૧), હિમાલયમાં કેદારેશ્વર, ડાકિનીમાં ભીમશંકર, કાશીમાં વિશ્વનાથ, ગોદાવરીને કિનારે અંબકેશ્વર (૨૨), ચિનાબૂમિમાં વૈદ્યનાથ, દારુકાવનમાં નાગેશ, સેતુબન્ધમાં રામેશ્વર, તથા શિવાલયમાં ધ્રુસુણેશ (૨૩)—એ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ કહેવાય છે.

આ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગનું નૈવેદ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તથા પ્રયત્ન કરીને ભક્ષણ કરવું જોઈએ. એ નૈવેદ્ય ભક્ષણ કરનારનાં સર્વ પ્રકારનાં પાપ ક્ષણમાં ભસ્મ થઈ જાય છે. (૨૮).

एतेषां पूजनेनैव वर्णानां दुःस्वप्नश्चनम् ।

• इह लोके परत्रापि भुक्तिर्भवति निश्चितम् ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—આ લિંગોના પૂજનથી જ વર્ણોનાં એટલે પ્રાણીઓનાં દુઃખ નાશ પામે છે. અને આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી દુઃખની નિવૃત્તિ થઈને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉપરના શ્લોકોના પ્રમાણથી સર્વ કાઈ લિંગનું નૈવેદ્ય ખાવાની સમ્મતિ છે તો કાનું નૈવેદ્ય લેવાનો નિષેધ છે તે સ્પષ્ટ કહે છે:—

चण्डाधिकारो यत्रास्ति तद्भोक्तव्यं न माभवेः ।

चण्डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तच्च भक्तिः ॥ शि.पु.वि.सं.अ० २२-१६ ॥

અર્થઃ—કોઈ મહાદેવમાં ચણડનો અધિકાર હોય છે. જે સ્થાનમાં ચણડનો અધિકાર હોય ત્યાંનું નૈવેદ્ય મનુષ્યે ભક્ષણ ન કરવું જોઈએ અને જે સ્થાનમાં ચંડનો અધિકાર ન હોય, ત્યાંનું નૈવેદ્ય ભક્તિપૂર્વક ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. ચણડ નામનો એક ગણાધિપ છે. તે મહાદેવની પૂજનો વિરોધી છે. કેટલાંક સ્થાનમાં તેને નૈવેદ્યનો અધિકાર હોય છે. બીજાના હકનું ખાવું તે દોષ છે. બાકીના શિવનૈવેદ્યના ભક્ષણનો નિષેધ શાસ્ત્રમાં કર્યો નથી.

નૈવેદ્ય સિવાયના દેવના જે દ્રવ્યનો નિષેધ કર્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

पुरक्षेत्रादि देवस्त्वं तद्द्रव्यं हेमवस्त्रकम् ।

पक्वगन्धादि नैवेद्यं शिवोच्छिष्टं निवेदितम् ॥

અધોરશિવપદ્ધતિઃ ॥

અર્થઃ—મન્દિરોના નિર્વાહને માટે નિયત કરેલું ગ્રામ, ક્ષેત્ર, આદિક દેવરસ (દેવની મીલકત) કહેવાય છે. દાગીના, વસ્ત્ર, આદિક દેવદ્રવ્ય કહેવાય છે. રાંધેલું અન્ન તથા ગંધાદિ રૂપ નૈવેદ્ય શિવને નિવેદિત કર્યા (ધરાવ્યા) પછી તે શિવનું ઉચ્છિષ્ટ કહેવાય છે.

चण्डस्वं चण्डदत्तं स्यान्निर्माल्यं मार्जितं वहिः ।

”

અર્થઃ—ચણડને માટે નિયત કરેલી વસ્તુ ચણડસ્વ કહેવાય છે. પૂજા કર્યા પછી જે બહાર કાઢવામાં આવ્યું છે તેને નિર્માલ્ય કહે છે.

એમાં કોઈ પણ દેવનું દેવસ્વ, દેવદ્રવ્ય અને ચંડસ્વ એને કોઈ મનુષ્યે કદાપિ લેવાની ઇચ્છા ન કરવી. અને જે સ્થાનમાં ચણડનો અધિકાર છે ત્યાં ચણડને જ અર્પણ કરવું જોઈએ.

વાળલિંગે ચ લૌહે ચ સિદ્ધલિંગે સ્વયંમુચિ ।

પ્રતિમામ્ ચ સર્વામ્ ન ચણ્દોઽધિકૃતો યવેત્ ॥ શિ.પુ.વિ.સં. ૦૭૦-૨૨-૧૭ ॥

અર્થ:—આણુ રૂપ લિંગ, મુવર્ણ તથા ચાંદીનું લિંગ, તથા સિદ્ધોએ પ્રતિષ્ઠા કરેલું લિંગ, તથા સ્વયંભૂલિંગ, સર્વ પ્રકારની પ્રતિમા તથા ઉપર સ્પષ્ટ દહેલાં જ્યોતિર્લિંગાદિક વિષયમાં અંકનો અધિકાર નથી. તેથી તે સ્થાનોનું નંવેઘ લક્ષણ કરવું તે પુણ્યનું કારણ છે. (આણુ નામના દેવે પૂજન કરીને વિસર્જન કર્યા વિના નર્મદામાં નાંખેલા અમુક પ્રકારના શિવલિંગોને આણુલિંગ કહે છે.)

અગ્રાહ્યં શિવનૈવેદ્યં પત્રં પુષ્પં ફલં જલમ્ ।

શાલગ્રામશિલાસંગાત્સર્વં યાતિ પવિત્રતામ્ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—જે સ્થાનનું શિવનૈવેદ્ય, પત્ર, પુષ્પ, ફલ તથા જલ આદિ ગ્રહણ કરવું અયોગ્ય હોય ત્યાં પણ જે શાલગ્રામ શિલા હોય તે સર્વ પવિત્ર થાય છે. ફરી ક્યારે પણ અગ્રાહ્યતાનો વિચાર કરવાનો રહેતો જ નથી.

વિસર્જિતે ચ ગૌરીશે નિર્માલ્યં ન હિ પાવકમ્ ॥

અધોરશિવપદ્ધતિઃ ॥

અર્થ:—પૂજન કરીને મહાદેવનું વિસર્જન કર્યા બાદ નિમાસ્મની પવિત્રતા નથી—પાવન કરી શકતું નથી. તેથી તેનો ઉપયોગ કરવો નકામો છે. અને તેનું લંઘન આદિ નિરસકારથી મનુષ્યનું અર્થ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સ્નાપયિત્વા વિધાનેન યો લિંગસ્તપનોદકમ્ ।

ત્રિઃ પિવેત્ ત્રિવિધં પાપં તસ્યેદાશુ ચિન્તયતિ ॥ શિ.પુ.વિ.સં. ૭. ૨૨-૧૮ ॥

અર્થ:—વિધિપૂર્વક શિવલિંગનું સ્નાન કરાવીને તે સ્નાનના જલને જે ત્રણ વાર પીએ તેના આધ્યાત્મિક, આધિર્લોકિક તથા આધિભૌતિક એ ત્રણ પ્રકારનાં પાપ નિવૃત્ત થાય છે.

વળી—

ગંધોઃ સ્નાનોદકં સેવ્યં સર્વતીર્થમયં હિ તત્ ।

ધારણાત્પાપસંઘાતૈસ્તત્સળાદેવ મુચ્યતે ॥

સૌ. પુ. ૭. ૬૬-૧૪ ॥

આ પ્રમાણે મહાદેવની પૂજા તથા નંવેઘલક્ષણાદિક પણ પુણ્યના હેતુ રૂપ બતાવ્યા છે. સ્વાધીન લોકોએ દરેક શાસ્ત્રમાં તે શુદ્ધ પરસ્પર વેદમાં પણ નાના પ્રકારની વાતો ધુસેડી દેવામાં કમી એટલા નથી કરી. વિવેકી મનુષ્યે પોતાના વિચારથી માર્ગની તપાસ કરવી જોઈએ. વિશેષ નંવેઘાદિક સર્વ પોતાની શક્તિ અનુસાર થાય છે.

થયતે સર્વગાસ્ત્રેષુ યદ્રામ ધૃણુ યત્નતઃ ।

યદન્નઃ પુરુષો રાજસ્તદન્નાસ્તસ્ય દેવતાઃ ॥

વ્ર. પુ. ૭. ૧૨૩-૧૫૫ ॥

અર્થ:—દે રામ ! શાસ્ત્રમાં જે સાંભળ્યું છે તે તમને કદ્યું છે તે યત્નપૂર્વક સાંભળો. જે અન્ન મનુષ્ય હમેશાં ખાય છે, દરેક દેવના નંવેઘને માટે પણ તેજ અન્ન હોય છે એમ સર્વ શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે. કારણ કે અન્ન રોજ ખાતું છે અને પૂજા પણ દરરોજની છે, તેટલા માટે પોતાને ખાવાના અન્નમાંથી નંવેઘ ધન્યવતું સુગમ છે.

‘અર્દ્ધપદક્ષિણં કૃત્વા પ્રણમેત્પાર્વતીશ્વરમ્ ।

યામ્યાચ ગચ્છેત્કૌવેરીં પુનસ્તત્રાગર્તિં ચરેત્ ॥ તારા૦ ર૦ પટ૦ ૨ ॥

અર્થ:—મહાદેવની અડધી પ્રદક્ષિણા કરીને મહાદેવને પ્રણામ કરવો અર્થાત્ મંદિરની દક્ષિણ દિશા તરફથી ઉત્તર દિશામાં જવું, ફરી ત્યાંથી પાછા વળી પ્રદક્ષિણા કરીને જ્યાંથી શરૂ કરી હતી ત્યાં પાછા આવવું. આવો મહાદેવની પ્રદક્ષિણા કરવાનો નિયમ છે. પ્રદક્ષિણા કરતી વખતે જળાધારીમાંથી જળને જવાના માર્ગનું ઉલ્લંઘન ન કરે. તે જ તેનું તાત્પર્ય છે, કેમકે નિર્માલ્યના લંઘનથી કાનિ ચવાનું પહેલાં કહી ચૂક્યા છીએ.

નિત્યાર્ચનં દિવા કુર્યાદ્રાત્રી નૈમિત્તિકાર્ચનમ્ ।

લભયોઃ કામ્યકર્મા સ્યાદિતિ શાસ્ત્રસ્ય નિર્ણયઃ ॥ ત્ર.પુ.૩.મા.વા.૪,અ.૪૩-૫૬ ॥

અર્થ:—નિત્ય પૂજા દિવસે કરવી. નૈમિત્તિક પૂજા રાત્રિમાં પણ થઇ શકે. કોઈ ખાસ કામને માટે (કામ્ય) પૂજા કરતા હોય તો બન્ને સમયમાં કરી શકાય એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.

યથા યુવાનં રાજાનં યથા ચ મદહસ્તિનમ્ ॥

યથા પ્રિયાતિથિં યોગ્યં ભગવન્તં તથાર્ચયેત્ ॥ શા૦ સ્મૃ૦ જ૦ ૪ ॥

અર્થ:—જેમ યુવાન રાજાની સેવા કરવામાં આવે છે, જેમ મદ્યુકન હાથીની સેવા કરાય છે, અને જેમ આપણા પ્રિય અતિથિનો સત્કાર કરવામાં આવે છે, તેમ લય તથા પ્રીતિ-પૂર્વક ભગવાનની પૂજા કરવી. (રામ આદિની સેવા ખેદરૂપી થી કરે તો તરત દેવો દેવામાં આવે છે. તેવી રીતે ભાગણી વિના પરમેશ્વરની પૂજા કરવામાં આવે તો અનર્થનું જ કારણ થાય છે.)

સ્વામિત્વેન મુદ્દત્ત્વેન શુરુત્વેન ચ સર્વદા ।

પિતૃત્વેન તથા ભાવ્યો માતૃત્વેન ચ માધવઃ ॥

અર્થ:—હમેશાં પરમાત્માને સ્વામિભુક્ષિથી, તથા સહૃદ્ભુક્ષિથી, તથા ગુરુભુક્ષિથી, તથા પિતા-ભુક્ષિથી તથા માતાભુક્ષિથી જેવા. અને બહુ જ ભક્તિથી તથા ભાગણીથી પૂજા કરવી જોઈએ. કોઈ પણ સમયે અથવા કોઈ પણ પ્રકારે એપરવાઇથી કરેલી પૂજા હિન (નષ્ટ) થાય છે, તે સર્વ અનર્થનું કારણ છે. પ્રમાદથી કદાપિ સમય આદિ ચૂકવો નહીં જોઈએ. અસમર્થની વાત જૂઠી છે. બાપી બધાએ સમવાનુસાર જ સર્વ કાર્ય કરવું જોઈએ.

દેવકાર્યસ્ય સર્વસ્ય પૂર્વાહ્નો દિ વિધીયતે । દક્ષ૦ સ્મૃ૦ જ૦ ૨-૩૦ ॥

અર્થ:—દેવસંબંધી જે પૂજા આદિ કાર્ય હોય તે સર્વ પૂર્વાહ્નમાં જ થવું જોઈએ.

પૌર્વાહ્નિકં તુ યત્કર્મ યદિ તત્સાયમાચરેત્ ।

ન તત્ફલમવાપ્નોતિ વન્ધ્યાસ્ત્રીરોદનં યથા ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—દિવસના પૂર્વ ભાગમાં કરવા યોગ્ય કર્મ જે મધ્યાહ્ન અથવા સાયંકાળમાં કરવામાં આવે તો તે કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી વન્ધ્યા સ્ત્રીની સાથે કરેલા ઐથુનની માફક તે વ્યર્થ છે. પૂજાને માટે પુરુષાદિક સામગ્રી ઉત્તમ તથા પવિત્ર જોઈએ.

આરામોપહતં પુષ્પમારણ્યં પુષ્પમેવ ચ ।

ક્રીતં મતિગ્રહે લબ્ધં પુષ્પમેવં ચતુર્વિધમ્ ॥

સ્કા.પુ.આ.વં.સ્વ. ૫ રે. સ્વ. ૩, અ. ૫૬-૧૦૩ ॥

અર્થ — માગમાથી આણેલુ પુષ્પ, જગલનુ પુષ્પ, વેઆતુ લીધેલુ પુષ્પ તથા કોઈની પાસેથી માગીને આણેલુ પુષ્પ એમ પુષ્પ ચાર પ્રકારના હોય છે

ઉત્તમ પુષ્પમારણ્યં ગૃહીતં સ્વયમેવ ચ ।

મધ્યમં પુષ્પમારામે ત્વધમં ક્રીતમેવ ચ ।

પ્રતિગ્રહેણ યદ્વચ્ચ નિષ્ફલં તદ્દિદુર્ધ્વા ॥

” ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ — તેમા પોતે જાતે આણેલુ વનનુ પુષ્પ ઉત્તમ છે, પોતાના માગમાનુ પુષ્પ મધ્યમ છે, અને વેઆતુ આણેલુ પુષ્પ અધમ છે પણ કોઈની પાસેથી માગી આણેલા પુષ્પને જ્ઞાનવાન લોક નિષ્ફલ જાહે છે વળી—

મુકુલૈઃ પતિર્તથૈવ સ્વપિંહતૈઃ શોપિતૈરપિ ।

અનૈરપિ પુષ્પૈશ્ચ દલૈઃ પત્રૈશ્ચ નાર્ચયેત્ ।

યતઃ કુતશ્ચિદાનીય યત્ર કુનોદ્ભવેન ચ ॥

અગત્યસંહિતા ॥

અર્થ — પુષ્પની વગર ખીલેલી જાઓ વડે, નીચે પડેલા પુષ્પ વડે, તથા ખડિત અર્થાત તૂટેના પુષ્પ વડે, તથા સૂખ પુષ્પ તથા અયોગ્ય અને અપવિત્ર પુષ્પ તથા પુષ્પના દમ, તથા નિધાન કરેલા જિવ, છત્તસી, આદિના પાદ્મને છુટા કરીને, તથા અન્ય પાદ્મ વડે, તથા ત્યા ત્યાથી એટલે અપવિત્ર મનુષ્યોની પાસેથી લાવીને અથવા ગમે તેના અશુદ્ધ સ્થાનમા ઉગેના પુષ્પ વડે પૂજા કરવી નહીં.

રક્ત શત્પર્કવિઘ્નેષુ પીત વિષ્ણૌ સિતં શિવે ।

તૈન્નાદિદૂષિતં બીર્ણં સચ્છિદ્રં મલિન ત્યજેત્ ॥ મૃન્માંસપુંપૂંસ,અંદૃષ્ટ-૫૬ ॥

અર્થ — દેરી તથા સૂર્ય તથા ગણેશજીની પૂજમા લાવ વર્ણના પુષ્પની પ્રધાનતા છે. વિષ્ણુની પૂજમા પીળુ, અને શિવની પૂજમા સફેદ પુષ્પની પ્રધાનતા છે જે પુષ્પને તેલ વગેરે લાગવાથી ખગમ થયુ હોય, તથા બહુ જીર્ણ હોય, છિદ્રવાળુ હોય અથવા મલિન હોય તેવા પુષ્પનો ત્યાગ કરવો.

કૌશલીટાપરિદ્ધાનિ શીર્ણપર્યુપિતાનિ ચ ।

સ્વય પતિતપુષ્પાણિ ત્યજેદુપહતાનિ ચ ॥ મૌં પું અં ૬૫-૫૧,૨ ॥

અર્થ — જે પુષ્પને વાળ આદિ ચોટયા હોય, અથવા જેમા કીડા વગેરેએ છેદ પાડયા હોય, સૂખ હોય, આગને દિવસે તોડેલા હોય, સ્વય પડેલા હોય, તથા ઉપહત અર્થાત કોઈના પગની નીચે આવવાથી દબાયા હોય વગેરે પુષ્પનો પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ.

ન પર્યુપિતશોષાંસ્તિ જલજોત્પલ્લવપૈઃ ।

” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ — મન (જનન) તથા નીન મન (ઉત્પન) તથા અપન પુષ્પ વાગી હોય તેનો દોષ નથી અર્થાત આગને દિવસે તોડેલા હોવા જાત કરત નથી.

શુષ્કૈ પર્યુપિતૈ પત્રૈરપિ મિત્વસ્ય નારદ ।

પૂજયેદ્ગિરિજાનાય મુન્યતે સવપાતકૈઃ ॥

” ૬૫-૧૩ ॥

અર્થ — જે નારદ! બહુ દિવસ પહેલાં તોડેલા હોય અથવા સૂખ હોય એવા બિંદવ પત્રથી મહાદેવનુ પૂજન કરવુ તેમ કરનારી સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે આ પ્રમાણથી મિત્વપત્ર વાસી

હોય તોપણ તેમાં હોય નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. તેથી અતિરિક્ત પુષ્પ તથા જલ વાસી હોય તો તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।

ન વર્જ્ય તુલસીપત્રં ન વર્જ્ય જાહ્નવીજલम् ॥ સ્કા.પુ.૨,માર્ગ.મા.૫,અ. ૮-૯॥

અર્થ:—વાસી પુષ્પ તથા વાસી જલ એ બંને ત્યાજ્ય છે, પૂજામાં યોગ્ય નથી. પરંતુ તુલસીપત્ર તથા ગંગાજલ એ બંને વાસી હોય તોપણ હોય નથી, તેનો ત્યાગ ન કરવો. બંને પવિત્ર છે.

कमलैः शतपत्रैश्च शंखपुष्पैः परैस्तथा ॥ शि.पु.रु. २,सं.ख.१,अ.१३-६२॥

કુશપુષ્પૈશ્ચ ધતુરૈર્મન્દારૈર્દ્રોણસંભવૈઃ ।

તથા ચ તુલસીપત્રૈર્વિલ્વપત્રૈર્વિશેષતઃ ॥

” ॥ ૬૩ ॥

पूजयेत्परया भक्त्या शंकरभक्तवत्सलः ।

સર્વાભાવે વિલ્વપત્રમર્પણીયં શિવાય ચ ॥

” ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—કમલ, શતપત્ર તથા શંખ પુષ્પ વડે (૬૨), તથા ખીજાં કુશપુષ્પ, ધતુરાનાં પુષ્પ, મન્દાર પુષ્પ (સ્વર્ગમાં સ્થિત દેવવૃક્ષ, તથા પરિભ્રમ વૃક્ષનું નામ મન્દાર છે) દ્રોણ પુષ્પ, તુલસીપત્ર, તથા વિશેષ કરીને બિલ્વપત્ર વડે (૬૩), ભક્તવત્સલ મહાદેવનું પૂજન કરે. અને કાંઈ પણ સામગ્રી ન હોય તો શિવજીને બિલ્વપત્ર અર્પણ કરવું.

भुक्तिमुक्तिफलं तस्य तुलस्या पूजयेद्यदि ।

અર્કપુષ્પૈઃ પ્રતાપૈશ્ચ કુન્જકલહારકૈસ્તથા ॥ શિ.પુ.રુ.સં.ખ.૧, અ.૧૪-૨૮ ॥

અર્થ:—જે ભક્ત તુલસી તથા અર્કનું પુષ્પ તથા પ્રતાપ પુષ્પ તથા અપામાર્ગ અથવા સદૈઃ કમળ વડે મહાદેવનું પૂજન કરે તેને ભોગ તથા ભોક્ષ બંને મળે છે.

तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्याद्दरिहरार्चनम् ।

ન સ ગર્મઘટ્ટં યાતિ મુક્તિભાગી ન સંશયઃ ॥ સ્કા.પુ.૨,કા.મા.૪,અ.૨૩-૧૩ ॥

અર્થ:—તુલસીની મંજરી વડે જે મહાદેવ તથા વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે તે ફરી માતાના ગર્ભમાં આવતો નથી, અને ભોક્ષનો ભાગી થાય છે તેમાં કોઈ સંશય નથી.

विद्यते कुसुमं तत्र यन्नैव शिवबलभम् ।

ચંપકં કેતકીં હિત્વા ત્વન્યત્સર્વં સમર્પયેત્ ॥ શિ.પુ.રુ.સં.ખ.૧,અ૦૧૪-૩૬ ॥

અર્થ:—જે મહાદેવને પ્રિય ન હોય એવું પુષ્પ જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ કેતકી અને ચંપક એ બે પુષ્પને છોડી અન્ય સર્વ પુષ્પ ચઢાવવા યોગ્ય છે. કેતકી અને ચંપક એ બંને ત્યાજ્ય છે.

અંધામાં પણ ખીજા રંગનાં ઉગ્ર ગન્ધવાળા અડચંપાનાં પુષ્પનો નિષેધ છે, કેમકે—

नागचंपकपुन्नागा धतूरकसमाः स्मृताः । सौ० पु० अ० ६५-३८ ॥

અર્થ:—નાગચંપાનું પુષ્પ તથા પુન્નાગનું પુષ્પ મહાદેવની પૂજામાં ધતુરાના પુષ્પ સમાન છે. એમ નાગચંપા વડે પૂજનું વિધાન છે.

તત્રાપિ તુલસી ધન્યાડતીવ શ્રેષ્ઠા મહામુને ।

ત્યક્ત્વા ગણેશં સર્વેષાં પ્રીતિદા સર્વકામદા ॥ શિ.પુ.રુ.સં.સ્વ.૫, મ.૨૬-૫૪॥

અર્થ:—હે મહામુનિ ! પુષ્પાદિકોમાં તુલસી ધન્ય છે, અને અતિ શ્રેષ્ઠ છે. ગણેશને છોડી સર્વને પ્રીતિ દેનારી છે. અને પૂજા કરનારની કામનાને સિદ્ધ કરનારી છે.

આ પ્રમાણે મહાદેવની પૂજાને માટે ખડ્યપો તથા કેનકીને છોડી દોષ પણુ પુષ્પનો નિષેધ કરેલો નથી. છતાં લોકોમાં તુલસી વડે મહાદેવની પૂજાનો તથા શિવ પત્ર, ધતૂરો, આદિ વડે વિષ્ણુની પૂજાનો નિષેધ જોવામાં આવે છે. સાધારણ મનુષ્યોને “ આ અમારો પુત્ર છે, આ અમારી સ્ત્રી, આ અમારું ધન, આ અમારું ક્ષેત્ર ” ઇત્યાદિક દરેક પદાર્થમાં મમતા હોય છે. તેવી રીતે ભકત લોક “ આ અમારા પરમેશ્વર, આ અમારો મન્ત્ર, આ અમારું મંદિર, ” ઇત્યાદિક મમત્વ ઇશ્વરમાં પણુ કરે છે. તેમ કરતાં કરતાં મમત્વ તથા ભેદ બહુ વધી જતાં “ આ મારા દેવનું પુષ્પ, આ અન્ય દેવનું પુષ્પ, આ અમારા દેવનું નૈવેદ્ય, આ અમારા દેવનું સાસ્ત્ર મોક્ષનું કારણ, આ અન્ય દેવનું સાસ્ત્ર નરકનું કારણ ” ઇત્યાદિક ભેદ પણુ ઉત્પન્ન થાય છે. તે લોકોએ પોતાની મનઘટિત દ્રેષ ભરેલી વાતોને અમાની મનુષ્યોને નિશ્ચય કરાવવાને માટે પુરાણોથી માંડીને વેદ સુધી ધુસારવામાં કસર રાખી નથી. ‘સ્કાન્દ પુરાણના પ્રભાસ (૭) ખંડના ૨૪ આ અધ્યાયમાં—

કેતકીનાતિમુષતં ચ કુન્દયૂધિમદન્તિકાઃ ।

શિરીશસર્જન્યૂકકુસુમાનિ વિવર્જયેત્ ॥ સ્કા. પુ.પ્ર.૦મા.૦સ્વ.૦અ.૦૨૪-૪૯॥

અર્થ:—કેતકી, જાતિ (ચમેલી), કુન્દ વૃક્ષનું પુષ્પ, કરવીરનું પુષ્પ, તથા ભુષ, વનમ-ક્ષિકા, શિરીષનું પુષ્પ, શુભાખખમ નામના વૃક્ષનું પુષ્પ, તથા સર્જ (સાલ વૃક્ષનું પુષ્પ) એ પુષ્પો વડે મહાદેવની પૂજા નહીં કરવી.

આકુલીકુસુમં પત્રં કરંજેન્દ્રસમુદ્રવમ્ ।

વિભાતકાનિ પુષ્પાણિ કુસુમાનિ વિવર્જયેત્ ॥ ” ॥ ૫૦ ॥

સ્વયં પતિતપુષ્પાણિ ત્યજેદુપહતાનિ ચ ।

તુલસીશતપત્રં ચ ગન્ધારી મદનસ્તથા, ॥ ” ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—વળી આકુલી પુષ્પ તથા પત્ર, તથા કરંજ વૃક્ષનું પુષ્પ તથા કુટકી વૃક્ષ (ઉદ)નું પુષ્પ, તથા વચકા વૃક્ષનું પુષ્પ તથા ફલ મહાદેવને ન ચઢાવવું. (૫૦). સ્વયં ગરી પડેલાં પુષ્પ તથા કચરાવડાં પુષ્પથી પૂજા ન કરે, તેવી રીતે તુલસી પત્ર તથા શતપત્ર (શ્વેત કમલ)થી પણુ મહાદેવની પૂજા ન કરે. (૫૩).

ઇત્યાદિક શ્લોકથી વિહિત શતપત્રાદિની સાથે નિષિદ્ધ પુષ્પોનાં નામ પણુ લખને તુલસી પત્રથી પૂજા કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. આ લેખ શિવપુરાણના લેખથી વિરૂદ્ધ હોવાથી પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે “કમલૈઃ શતપત્રૈશ્ચ”એ શ્લોકથી શ્વેત કમલથી પૂજાનું વિધાન પહેલાં કરી ચૂક્યા છે, અને “યૈથિકાકુસુમૈઃ શસ્ત્રૈઃ—ઉત્તમ જાળનાં પુષ્પ વડે— ઇત્યાદિક શ્લોકથી જૂઠાં કુલથી પણુ પૂજા કરવાનું વિધાન કર્યું છે. તેવી જ રીતે શિ. પુ. ૨૦ સં. ૮ સ્વ. ૪. ૧૪ માં ચન્દ્રુક (અમુદ) કરવીર (કનેર) આદિ પુષ્પો વડે પણુ પૂજાનું વિધાન કર્યું છે. છતાં વિહિત તથા નિષિદ્ધની સાથે મેળવીને તુલસી પત્ર વડે પૂજાનો પણુ

નિષેધ શાસ્ત્ર સંમતિને અનુકૂલ નહીં થાય. નિષિદ્ધ હોય તો અવશ્ય પહેલેથી જ નિષેધ કરવો હતો.

તુલસી મહાદેવની પૂજાને માટે યોગ્ય હોવામાં બીજું પણ કારણ છે. તુલસીને ઇતિહાસ પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યો છે:—

એક સમયમાં ઇંદ્ર મહાદેવનું દર્શન કરવાને માટે દૈવાસમાં ગયા. તો ઇન્દ્રે ત્યાં એક લયંકર વ્યક્તિ દીડી. પરન્તુ મહાદેવને દીડા નહીં. મહાદેવ પોતે જ તે લયંકર રૂપ ધારણ કરીને બેઠા હતા. તે વાત ઇંદ્રે જાણી નહોતી. ઇંદ્રે તે વ્યક્તિને મહાદેવના સમાચાર પૂછ્યા ત્યારે તેણે કાંઈ પણ સમાધાન કર્યું નહીં. ઇન્દ્રે ક્રોધથી તેને વજ્ર માર્યું. ત્યારે ઇન્દ્રનું વજ્ર ભરમ થઇ ગયું. તથા ઇન્દ્ર પણ મૂર્છિત થઇને પડી ગયા. અને મહાદેવના કપાળમાંથી કોપાગ્નિ પ્રકટ થયો. તે અગ્નિ ઇન્દ્રને ભસ્મ કરવા તૈયાર થયો. ત્યારે દેવતાના ગુરૂ બૃહસ્પતિએ અગ્નિને શાન્ત કરવાને માટે મહાદેવની સ્તુતિ કરી. મહાદેવ પ્રસન્ન થઇને “કપાળમાંથી નિકળેલો અગ્નિ ફરી પાછો અંદર પ્રવેશ નહીં” કરી શકે, પરન્તુ આ અગ્નિ ઇન્દ્રને બાધા ન કરી શકે એવો ઉપાય કંઈ હું” એમ કહીને અગ્નિને સમુદ્રમાં ફેંક્યો. તે ગંગા અને સમુદ્રના સંગમમાં જઇને પડ્યો. તે જ વખતે તે બાલક રૂપ થઇને રેવા લાગ્યો. તેના રૂદ્રત્વથી પૃથિવી, સ્વર્ગલોક તથા સત્ત્વ લોક પણ કંપવા લાગ્યા. એ આશ્ચર્ય જોઇને ધ્વજાશ્રુ ત્યાં ગયા. એટલામાં સમુદ્રભિમાની દેવતાએ તે બાળકને લઇને ધ્વજાશ્રુના ખોળામાં મૂક્યો, અને તેના સંસ્કાર કરવાની પ્રાર્થના કરી. એટલું કહેતામાં તો તે બાલક ધ્વજાશ્રુની દાઢી પકડીને ધુમાળી. ત્યારે તે દુઃખથી ધ્વજાશ્રુના નેત્રથી પાણી નિકળ્યું. તે જલ બાળકના શરીર ઉપર પડ્યું. ત્યારે ધ્વજાશ્રુએ તેનું નામ જલધર પાડ્યું, કારણ કે ધ્વજાશ્રુના નેત્રમાંથી પડેલા જળને તે બાળકે પોતાના અંગ ઉપર ધારણ કર્યું. નામ પાડીને પછી સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, તથા રૂદ્ર સિવાય અન્ય સર્વથી અવધ્યત્વ રૂપ વર પણ આપ્યો. એ જલધરનો વિવાહ કાળનેમિની પુત્રી વૃન્દા સાથે થયો. તે બહુ પતિવ્રતા હતી. ધ્વજાશ્રુના વરદાનના બળથી તે જલધર ઇન્દ્રાદિક દેવતાને પણ પરાસ્ત કરીને નાના પ્રકારની દિવ્ય સંપત્તિનો ઉપભોગ કરતો હતો. તેથી દેવતા લોકે દુઃખી થઇને વિષ્ણુ ભગવાન પાસે જઇને તેમની સ્તુતિ કરી. વિષ્ણુ ભગવાન જલધરની સાથે યુદ્ધ કરવાને જવા સાથે તૈયાર થયા. ત્યારે લક્ષ્મીશ્રુ બોલ્યાં—“જલધર મારો ભાઇ છે, તેને તમે કેવી રીતે મારી શકો?” વિષ્ણુ ભગવાને તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે ધ્વજાશ્રુએ તેને મહાદેવજી સિવાય બીજા કાંઈથી તારો વધ નહીં થાય એવો વર આપ્યો છે. તે વરના બળથી, તથા જલધરની ઉત્પત્તિ મહાદેવના તેજથી હોવાથી, તથા તમારો ભાઈ હોવાથી પણ હું તેને મારી શકીશ નહીં. તથાપિ દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી યુદ્ધને માટે હું જઈશું. એમ કહી યુદ્ધ કરવા ગયા. અને જલધરનું યુદ્ધ જોઇને વિષ્ણુ ભગવાને તેને વર માગવા કહ્યું; ત્યારે જલધરે “તમે મારી બેન તથા તમારા ગણોની સાથે મારે ઘેર આવીને રહો” એવો વર માગ્યો.

વિષ્ણુ ભગવાન કષ્ટિત કરીને સર્વ દેવતાઓની સાથે જલધરના ઘરમાં જઇને રહ્યા. જલધરે દેવતાઓના અધિકારમાં (સ્થાનમાં) સર્વ દૈત્યોને સ્થાપન કર્યા, અને દેવ તથા ગન્ધર્વાદિ પાસે જે રત્નાદિક ઉત્તમ વસ્તુ હતી તે સર્વ પોતાને વશ કરી ત્રણે લોકોનો રાજા થયો. તે સમયે નારદજી જલધરની લક્ષ્મી જોવાને તથા વિષ્ણુ ભગવાનનાં દર્શન કરવાને માટે જલધરને ઘેર ગયા. ભક્ત જલધરે નારદજીનું પૂજન કરીને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. તો

નારદજીએ મહાદેવજીની સાથે જલધરનું સુદ કરાવવા યુક્તિ રચીને જલધરને કહ્યું—“ હું કેલાસમા યદ્વચ્છાથી ગયો હતો ત્યારે હું પાર્વતીજીની સાથે જોઠેલા મહાદેવજીની વિભૂતિ જોઈ ચક્રિત થયો કેાછની પાસે એવી વિભૂતિ મેં દોડી નહોતી તે વખતે તમારી જે લક્ષ્મી તે પણ મને યાદ આવી તેથી તમારી લક્ષ્મી જોવાને માટે હું અહીં આ મેં છું તમારી નરદિ જોઈ સર્વ રતન તમારી પાસે છે પગનું ચીરતનથી રહિત છે તેથી હું વિચાર નહીં કે મહાદેવથી અન્ય કોઈ પ્રિયે નરદિ વાળા ત્રિલોચીમા નથી અપ્સરા આદિક તમારા ધરમા છે તોપણ તેમાની કોઈ પણ રૂપમા પાર્વતીજી બરાબર નથી તેમનું સાન્દર્ભ જોઈ પ્રજ્ઞા જીનું પણ ધૈર્ય રહ્યું નહીં સાક્ષાત્ મમદેવનો નાશ કરનાર વીતરાગ મહાદેવ પણ તેમના સૌન્દર્યથી ભ્રમિત થયા છે પ્રિયતાએ પાર્વતીજીનું રૂપ જોઈને અપ્સરાઓની સૃષ્ટિ કરી છે તથાપિ પાર્વતીજીની તુલ્ય એક પણ નથી બની એવી પાર્વતી મહાદેવજીની પાસે છે તેથી તેમની સમૃદ્ધિ સર્વથી અધિક છે તમારી સમૃદ્ધિ મહાદેવના તુલ્ય નથી એમ કહીને નારદજી ચાલ્યા ગયા.

જલધર એ વાત સાંભળી કામજ્વરથી પીડિત થઈને તથા ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈને મહાદેવની પાસે પોતાના દુત (સિંહિના પુત્ર ગહુ)ને મોકલ્યો હતો જઈને ‘સ્મશાનમા રહેનાર તથા અસ્થિ (હાડકા)ની ભરમને ધારણ કરનાર ઝિગ્ગર એના તમને પાર્વતી જેવી સ્ત્રી હોઈ શકે નહીં, સપૂર્ણ રતનોનો ભેગના હું છું સ્ત્રીઓમા રતન પાર્વતી છે, માટે પાર્વતી માટે યોગ્ય છે, જીવ આગી ખાનાર તમારે યોગ્ય નથી’—આ પ્રકારના જલધરનો સંદેશ મહાદેવની આગળ કહ્યો રાહુએ એજી કહેતામા જ મહાદેવના મૂમધ્યમાથી પ્રિય જીના સમાન ભયકર એક પુરુષ નિકળ્યો તે ગહુને ખાવાને માટે તેની પાછળ દોડ્યો રાહુ પોતાની રક્ષાને માટે હે દેવોના પણ દેવ! આ મને બાહ્યજીને ખાવાને આગ્યો છે, આપ મારી રક્ષા કરે! ” એમ મહાદેવનું નામ લઈને પોત્રાર થઈ તેને પોકાત સાંભળી મહાદેવે તેને શાપ્યો અને રાહુને બચાવી લીધો ત્યારે તે પુરુષ આકાશમા ઘ્રિત થઈને મહાદેવ પાસે ખાનાનું માગ્યું તો મહાદેવે તેને પોતાના જ હાથ પગનું માસ ખાવા મળ્યું ત્યારે તેણે પોતાના હાથ પગનું માસ ખાઈ લીધું તેથી મહાદેવજીએ પ્રસન્ન થઈ તેમના દારપાગ તરીકે તેને નિયત કર્યો અને કાર્તિકેશ્વર તેનું નામ રાખ્યું અને ‘જે મારી પૂજા કરશે તે તારી પૂજા પણ કરશે નહિતો તેની પૂજા યથા જશે ’ એવો તેને વડ આપ્યો.

રાહુએ જઈને પોતાના સ્વામીને સર્વ વાત કહી જનધર એ સમાચાર સાંભળી ક્રોધથી દેવોને લઈ મહાદેવની સાથે સુદ કરવાને માટે ગયો મહાદેવને મહાન બળવાળા જોઈને જલધરે અદ્ભુત માયાની રચના કરી તથા અન્ધર્વ લોકે ગાત્ર બળનું, નાચનું શરૂ કર્યું મહાદેવ તે આશ્ચર્યને દેખી તેમા એકાગ્ર ચિત્ત થયા પોતાના હાથમાથી શસ્ત્ર પડી જનું પણ તેઓ જાણી શકતા નહોતા ગાન તથા નાચમા મહાદેવને એમનું ચિત્તસગ્ર જોઈને જલધર શુભ તથા નિશુભ નામના બે દેવોને નિયુક્ત કરીને મહાદેવનું રૂપ ધારણ કરીને પાર્વતીજીની પાસે ગયો મહાદેવના રૂપ વાળા દેવને જોઈ પાર્વતીજી તરત આતી ગયા પાર્વતીજીને દેખતા જ જલધરનું ધૈર્ય રહ્યું નહીં તે અમયે પાર્વતીજીએ તેને ઓગળી લીધો પાર્વતીજી તરત જ અન્તર્ધાન થયા પાર્વતીજીને નહીં દેખનાથી જલધર સીધ સુદ કરમા ગયો પાર્વતી પણ પુન્દ્રના પાનિત્રત્વ બળથી જલધર સીધ મગી ચક્રો નથી એ વાત જાણતા હતા તે સમયે પાર્વતીજીએ વિષ્ણુ ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું એટલામા વિષ્ણુ ભગવાન પાર્વતીજીની

પાસે પહોંચી ગયા. પાર્વતીજીએ “જલધર દેવે આવી કેવું અદ્ભુત કામ કર્યું છે એ વાતનો તમે કેમ વિચાર કરતા નથી ? શું આપ એ કુલુહિની એટલાને ભણુતા નથી ?” એમ વિષ્ણુ ભગવાનને પૂછ્યું. વિષ્ણુ ભગવાન, “જલધર આપનો પતિવ્રતા ધર્મ નષ્ટ કરવાને આવ્યો છે. હવે એક જ રસ્તો એને મારવાને છે. તેની પત્નીનો પતિવ્રતાધર્મ નષ્ટ કરવો એ જ તેને મારવાનો ઉપાય છે.” એમ પાર્વતીજીને કહીને જલધરના નગરમાં ગયા. જે દીવસે વૃન્દાના પતિવ્રતાધર્મનો ભંગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે જ દીવસની રાત્રિમાં વૃન્દાએ પોતાના પતિનાં અનિષ્ટ સૂચક નાના પ્રકારનાં ખરાબ સ્વપ્ન દીઠાં. ભગતાં તે સ્વપ્નોનો વિચાર કરતી કરતી ઠાઈ પણ પ્રકારની શાન્તિ નહીં મળવાથી ડરને લીધે રાવા લાગી. શાન્તિને માટે પોતાની બે સખીને સાથે લઈને નગર પાસેના ખાગમાં ગઈ. ત્યાં પણ તેને શાન્તિ મળી નહીં, તેથી આમ તેમ ફરતી હતી. એટલામાં લયંકર સ્વરૂપવાળા એ રાક્ષસ તેની સામે આવ્યા. તેમને જોઈને ડરથી ભાગવાની તૈયારીમાં હતી. એટલામાં એક તપસ્વી પોતાના એક શિષ્યની સાથે તેની સામે મીન ધરી ઉભા રહેલા દીઠા. વૃન્દા મુનિને કંઠે પકડી “અમારી રક્ષા કરે” એમ કહેવા લાગી, મુનિએ “હ્રુમ્” શબ્દથી જ તે બંને રાક્ષસોને પાછા હટાવ્યા. રાક્ષસ પાછા હટ્યા જોઈ વૃન્દા મુનિને પ્રણામ કરી પૂછવા લાગી:—હે પવિત્ર વ્રતોને ધારણ કરનાર ઋષિ ! મારા પતિ મહાદેવની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા છે. તેમની યુદ્ધમાં શી દશા છે તે આપ મને કહો. મુનિએ એ વાક્યને સાંભળી ઉંચે જોયું એટલામાં બે વાનર આવી પ્રણામ કરી ઋષિની આગળ ખડા રહ્યા. મુનિએ ઇસારા કરતાં તે બંને આકાશમાં ગયા. અડધી ક્ષણમાં જલધરનું શિર આદિ અંગને લઈને આવી ઉભા, તે દેખીને વૃન્દા મૂર્છિત થઈ પડી ગઈ. ઋષિએ પોતાના કમપ્દલનું જળ છાંંદી વૃન્દાને સચેતન કરી. વૃન્દા રડવા લાગી. તથા જલધરને જીવતો કરવા ઋષિને પ્રાર્થના કરી. “તેને રૂંટે મારેલો છે તેથી જીવતો થાય નહીં. છતાં તારા ઉપર દયા કરી હું તેને જીવતો કરીશ” એમ કહી ઋષિ અન્તર્ધાન થયા. એટલામાં જલધરે ઉડીને વૃન્દાને આલિંગન કર્યું. વૃન્દા પોતાના પતિને જોઈ આનન્દ પામી, અને બહુ દિવસે તેની સાથે રમણ કર્યું. એક દિવસ વૃન્દાએ આ જલધર વેપને ધારણ કરેલા વિષ્ણુને જાળખ્યા. તેથી ક્રોધથી વિષ્ણુ ભગવાનને ધિક્કાર દીધા. “પોતાની માયાથી જે બે રાક્ષસો મને ખતાવ્યા હતા, તે જ રાક્ષસ તારી પત્નીનું હરણ કરશે, અને તું સ્ત્રી વિયોગ નિમિત્ત દુઃખથી વાનરોની સાથે વનમાં ફરશે” એવો શાપ દઈને પોતે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. વિષ્ણુ ભગવાનના શેકવાથી પણ શેકી નહીં. વિષ્ણુ પણ વૃન્દામાં મોહિત થઈને ત્યાં જ વૃન્દાની રાખમાં ઉભા રહ્યા. દેવતા લોક તથા સિદ્ધ લોકે પણ સમન્વયવાળાં વિષ્ણુને શાન્તિ મળી નહીં. વૃન્દાના પતિવ્રતા ધર્મનો નાશ થતાં જ જલધર યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. જલધરના દેહમાંથી તેજ નિકળી મહાદેવમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયું. ત્યારે વૃન્દાના દેહમાંથી તેજ નિકળી પાર્વતીજીમાં લય પામ્યું.

દેવતા લોકે પ્રસન્ન થઈ મહાદેવની સ્તુતિ કરી અને વૃન્દાની રાખમાં સ્થિત વિષ્ણુભગવાનના હાલ પણ તેમને કહ્યા. મહાદેવ વિષ્ણુ ભગવાનના મોહને નિવૃત્ત કરવાને માટે દેવતાઓને પ્રકૃતિ રૂપ માયાને શરણે જવાને કહી અન્તર્ધાન થયા. પછી દેવતા લોકે શક્તિની સ્તુતિ કરી. ત્યારે દેવી પ્રસન્ન થઈ દેવતાઓને કહે છે:—“હું પોતે જ ગૌરી, તથા લક્ષ્મી તથા સ્વરા (સરસ્વતી) એ રૂપથી સ્થિત છું, તમે લોક તેમની પાસે જાઓ, તમારું કામ સિદ્ધ થશે,”

એમ કહી અન્તર્ધાન યર્ષ, શકિતના કહેવા અનુસાર દેવલોકોએ તે દેવીઓની પાસે જઈને પ્રાર્થના કરી વિષ્ણુ ભગવાતના સમાચાર કહ્યા, ત્યારે પાર્વતી, તથા લક્ષ્મી, તથા સ્વરા એ ત્રણેએ એક એક બીજ આપ્યું અને કહ્યું કે જે સ્થાનમાં વિષ્ણુ અડા છે, ત્યાં જઈને બીજને વાવળે. તમારૂં કાર્ય સિદ્ધ થશે. દેવતા લોકે બીજ લઈ જઈને ત્યાં વાવ્યું. ત્રણે બીજમાંથી ત્રણ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થઈ. જે સ્વરાએ આપ્યું હતું તેમાંથી ધાત્રી (આમળાતું વૃક્ષ) ની ઉત્પત્તિ થઈ. જે લક્ષ્મીએ આપ્યું હતું તેમાંથી માલતી (જાતિ) ઉત્પન્ન થઈ. અને જે બીજ પાર્વતીએ આપ્યું હતું તેમાંથી તુલસી થઈ. તે સ્ત્રી રૂપ વાળી વનસ્પતિને જોઈ વૃન્દાના રૂપથી મોહિત થયેલા વિષ્ણુને મોહ નિવૃત્ત થયો, અને તે સ્ત્રી રૂપ વનસ્પતિની વિષ્ણુએ ધ્યાનના કરી. ત્યારે, તુલસી અને ધાત્રી વિષ્ણુને પ્રીતિથી ભુજે છે. અને લક્ષ્મીએ બીજ આપતી વખતે વૃન્દાના હાલ સાંભળી કંઈક ઈર્ષ્યાની સાથે આપ્યું હતું. તેથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રી ભગવાનમાં ઈર્ષ્યાવાળી થઈ. તેથી તેનું નામ વર્વરી (માલતીના જાતિભેદ) પડ્યું, અને તે નિન્દિત થઈ. પાર્વતીએ આપેલા બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીના રૂપની સાથે તુલસી કરવામાં કોઈ નહીં હતું. એથી ઉત્તમ રૂપવાળી હોવાથી તેનું નામ તુલસી પડ્યું છે. તે તુલસી તથા ધાત્રી બંને પ્રીતિની સાથે વિષ્ણુ ભગવાનના પ્રેમમાં તત્પર હતી, તેથી વૃન્દાના વિયોગ દુઃખને જૂલી એ બંનેની સાથે વિષ્ણુ ભગવાન વૈકુંઠમાં ગયા. વિષ્ણુ ભગવાનના તુલસીની સાથેના પ્રેમને સદા સહન નહોતી કરતી. રાધિકાએ તેને શાપ દીધો. તે શાપથી તુલસીએ ભારતમાં જન્મ લીધો. અને રાજ ધર્મવ્યવહારની પુત્રી થઈ. તેણીએ બહુ કાલ સુધી તપ કરીને બ્રહ્માજીને પ્રસન્ન કર્યા. બ્રહ્માજીએ તેને વર આપ્યો કે સુદામા નામનો જે ગોપ ગોસ્લોકમાં હતો તેણે રાધિકાના શાપથી દાનવ વંશમાં જન્મ લીધો છે. તે પહેલાં તને દેખી મોહિત થયો હતો. તે શંખચૂડ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. હવે તું તેની પત્ની થઈશ. તેનું મૃત્યુ થયા બાદ તું તારા પતિ નારાયણને પ્રાપ્ત થઈશ. ફરી કાલાન્તરમાં દેવયોગથી તું નારાયણના જ શાપથી વૃક્ષ રૂપ થઈશ, અને સર્વને પવિત્ર કરનારી થઈશ, સર્વ પુષ્પોમાં તું પ્રધાન થઈશ, અને તું વિષ્ણુને સર્વથી અધિક પ્રિય થઈશ.

આ પ્રકારના બ્રહ્માજીના વરથી તુલસી શંખચૂડની પત્ની થઈ. શંખચૂડ બહુ ભારે બલવાન હતો, મહાદેવ સિવાય બીજાથી તેનું મૃત્યુ નહોતું. અને તુલસીના પતિવ્રતા ધર્મના બળથી મહાદેવથી પણ તે શીઘ્ર મરતો ન હતો. તેથી જેવી રીતે જલધરનું રૂપ ધારણ કરીને વૃન્દાના પતિવ્રતા ધર્મનો ભંગ કર્યો હતો, તેવી રીતે તુલસીના પતિવ્રતા ધર્મનો ભંગ વિષ્ણુ ભગવાને કર્યો, ત્યારે મહાદેવે શંખચૂડને માર્યો. વિષ્ણુ ભગવાન મારા પતિનો વેશ લઈને મારૂં મત નષ્ટ કરવા આવ્યા એવું જ્યારે તુલસીને માલમ પડ્યું, ત્યારે “તમે પાપાણુ રૂપ થાઓ” એવો શાપ દીધો. શાપ દર્ષને દુઃખથી તે રૂદન કરવા લાગી, અને વિષ્ણુભગવાન પણ સોકાતુર થયા. તુલસીનું રૂદન જોઈને વિષ્ણુભગવાને મહાદેવનું સ્મરણ કર્યું એટલે મહાદેવ પ્રકટ થયા. રાત્રી તુલસીને સમજાવવા લાગ્યા:—“જગતમાં સર્વ પ્રાણી પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવે છે, માટે તું શે નહિ. તમે બંનેના સુખનો ઉપાય હું બનાવું છું, તે પહેલાં નારાયણ તારા પતિ થાય તેને માટે તપ કર્યું હતું. તે તપનું ફલ અવશ્ય મળવાનું છે. તેથી આ શરીરનો પરિત્યાગ કરીને દિવ્ય દેહને ધારણ કર, અને લક્ષ્મીની સાથે તું પણ હરિની સાથે સમજ કર. પરિત્યાગ કરેલો તારો સ્પૂલ દેહ મપડકી નામની ભારતની પુણ્ય નદી રૂપે પ્રસિદ્ધ થશે, અને મારા વરથી તું દેવપૂજના સાધનમાં પ્રધાન તુલસી વૃક્ષ થઈશ. તુલસી વૃક્ષની અધિષ્ઠાત્રી દેવી

તું વૈકુંઠમાં હરિની સાથે રમણુ કરીય. અને નદીની અધિષ્ઠાતૃ દેવી તું હરિના અંશ સમુદ્રની અર્થાત્ સમુદ્રાધિષ્ઠાતૃદેવની પત્ની થઇય. અને તારા શાપથી હરિ પણ ગણડકીને તીરે પર્વત રૂપ થઇ રિયત થશે. ત્યાં આગળ બહુ તીક્ષ્ણ દાઢવાળા કીડા થશે. તે કીડા એ પહાડના પથ્થરોને પોતાની દાઢ વડે છેદન કરીને અન્દર ચક્ર બનાવશે. એ કીડાએ છેદન કરેલા પથ્થરનું નામ શાલગ્રામ શિલા પડશે. અને વૈકુંઠમાં તારા દિવ્ય રૂપની સાથે વિષ્ણુનો સંબંધ રહેશે. એ પ્રકારે અહીં તારા આધિભૌતિક સ્વરૂપ રૂપ તુલસીપુષ્પની સાથે વિષ્ણુના આધિભૌતિક સ્વરૂપ રૂપ શાલગ્રામની સાથે સંબંધ રહેશે. અર્થાત્ ભક્તલોક તુલસીપત્રથી શાલગ્રામનું પૂજન કરશે. તેથી તેઓ પુરુષના ભાગી થશે. શાલગ્રામ તથા શંખ તથા તુલસી એ ત્રણેને જે એક સ્થાનમાં રાખે, તે હરિનો પ્રિય થશે”-આ પ્રકારનો વર આપીને મહાદેવ પોતાના સ્થાનમાં ગયા. મહાદેવના વરથી તુલસી પ્રસન્ન થઇ દેહનો ત્યાગ કરી દિવ્ય રૂપ ધારણુ કરી વિષ્ણુ ભગવાનની સાથે વૈકુંઠમાં ગઇ, કેમકે તે પણ તપોબળથી પોતાના પૂર્વવૃત્તાન્તને ભણતી હતી. તુલસીના સ્થૂલ દેહથી ગણડકી નદીની ઉત્પત્તિ થઇ, વિષ્ણુ તેના કિનારે પર્વત રૂપ થયા, તે પથ્થરોને કીડાઓ છેદન કરતા રહે છે તેમાંથી જે નદીના જલમાં પડે છે તે પૂજનથી પુણ્ય દેનાર છે.

આ પ્રમાણે સર્વ દેવોનાં જે પુષ્પ છે તેમાં શ્રેષ્ઠ હોવાનો વર તુલસીને મહાદેવ તથા બ્રહ્માજીને આપ્યો હતો. તુલસીના ઇતિહાસમાં મહાદેવને તુલસી અનિષ્ટ લાગે એવું કાઇ કારણુ જણાતું નથી. બાકી તુલસી સુદ્ધિવાળાનો વિવાદ જ કારણુ માલમ પડે છે. જેવી રીતે તુલસી સાથે મહાદેવને કાઇ વિરોધ નથી, તેવી રીતે બિલ્વ પત્રની સાથે વિષ્ણુને પણ વિરોધ જોવામાં આવતો નથી.

વિલ્વસ્ય દલલક્ષેણ યોર્ચયેદિષ્ણમવ્યયમ્ ।

પરમં મોક્ષમાપ્નોતિ પ્રસાદાઙ્ગતીપતેઃ॥ પદ્ય.પુ.ક્રિ.૦યો.૦સ્વ.૦અ.૦૧૩-૮૫,૬॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય બિલ્વના એક લાખ પત્રથી અવિનાશી વિષ્ણુ ભગવાનની પૂજા કરે છે તે જગતના પતિ પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાથી પરમ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પદ્યપુરાણના વચનથી બિલ્વપત્રથી વિષ્ણુપૂજન કરનારને મોક્ષ કહ્યો છે.

વિલ્વપત્રં શમીપત્રં પત્રં મુંગિરજસ્ય ચ ।

તમાલામલકીપત્રં શસ્ત્રં મે પૂજને સુત ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૨,માર્ગ.મા.૫,અ.૭-૧૧॥

અર્થ:—ભગવાન્ પ્રતિ બ્રહ્માજી પુષ્પવિશેષોના મહાત્મ્ય વિષે પૂછે છે. ભગવાન્ કહે છે:—હે પુત્ર ! બિલ્વપત્ર તથા શમીપત્ર તથા મુંગરજ, તમાલ, તથા આમળાનાં વૃક્ષનાં પત્ર મારી પુજામાં ઉત્તમ છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્માજી પ્રતિ પૂજનને યોગ્ય નાના પ્રકારનાં પુષ્પો બતાવી પત્રની મધ્યે બિલ્વાદિ પત્ર શ્રેષ્ઠ કહ્યાં છે. તેથી બિલ્વપત્રથી વિષ્ણુની પૂજા કરવામાં શાસ્ત્રથી કાંઇ હરકત નથી. વળી—

શાળિલ્યાલ્પલપત્રૈશ્ચ ધત્તરૈશ્ચાર્કપુષ્પકૈઃ ।

યોર્ચયેદિષ્ણમીશં ચ સંસારાન્નિસુપારગઃ ॥ પદ્ય.પુ.૦સ્વ.૦ ૧,અ.૦૧૨-૨૪॥

અર્થ:—બિલ્વનાં અખંડ પત્ર વડે તથા ધતૂરાના પુષ્પથી તથા અર્કના પુષ્પથી જે વિષ્ણુ તથા મહાદેવનું પૂજન કરે છે તે ગંસાર રૂપી સમુદ્રની પાર જનાર છે.

આ પ્રમાણથી બિલ્વ પત્ર, તથા ધતૂરા તથા અર્કના પુષ્પથી પણ વિષ્ણુની પૂજા સિદ્ધ થાય છે.

સકૃદભ્યર્ચયેદો માં વિલ્વપત્રેણ માનવઃ ।

મુક્તિમાગી નિરાતંકો મમ પાર્શ્વગતો ભવેત્ ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૨,મા.મા.૫,અ.૮-૧૧ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય બિલ્વ પત્ર વડે એક વાર પણ મારૂ પૂજન કરે તે મોક્ષનો ભાગી થાય છે, તથા આતંક (શિખ) રહિત થાય છે અને મારો પાર્શ્વ થાય છે.

વિલ્વપત્રાચ્છમીપત્રાજ્ઞાતીપત્રાત્સરોરુહાત્ ।

વલ્લમં તુલસીપત્રં કૌસ્તુભાદયિકં મમ ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૨,મા.મા.૫,અ.૮-૧૨ ॥

અર્થ:—બિલ્વના પત્રથી તથા શમીના પત્રથી તથા જાતી પત્ર તથા કમલપત્રથી પણ તુલસીપત્ર મને અધિક પ્રિય છે. અધિક તો શું કહીએ ! કૌસ્તુભ મણિથી પણ તુલસીપત્ર મને અધિક પ્રિય છે.

આ પ્રમાણે તુલસીની પ્રધાનતા કહી છે. પરંતુ બિલ્વપત્રનો નિષેધ કયો નથી. છતાં—

વિલ્વપત્રૈસ્તત્પસૂનૈર્નાર્ચયેદેવકીમુત્તમ્ ॥ ગૌ.૦ તં.૦ અ.૦ ૨૨-૪૧ ॥

અર્થ:—બિલ્વપત્ર તથા તેના ફળથી દેવકી પુત્ર ભગવાનની પૂજા ન કરવી.

આ પ્રમાણે અહીં બિલ્વપત્રથી ભગવાનની પૂજાનો જે નિષેધ કર્યો છે, તેનું કારણ પહેલાં કહેયું મમ તવ-મારૂ તારૂં-(વૈદિક અને તાન્ત્રિક મતભેદ) એથી અતિરિક્ત માહત્ત મળતું નથી.

एकादश्यां हरेः पूजां जातीपुष्पैः समाचरेत् ।

द्वादश्यां विल्वपत्रेण अतपत्र्या ततः परम् ॥

અર્થ:—એકાદશીને દિવસે હરિની પૂજા જાતી પુષ્પવડે, દ્વાદશીને દિવસે બિલ્વપત્રથી કરવી. અન્ય દિવસે શ્વેત કમલ વડે કરવી.

આ પ્રમાણે હરિની પૂજામાં એકાદશીને દિવસે જાતી પુષ્પની અને દ્વાદશીને રોજ બિલ્વ પત્રની પ્રધાનતા કહી છે.

तान्येव च प्रशस्तानि कुसुमानि च मे सुत ।

यानि स्युर्ग्रणयुक्तानि रसगन्धयुतानि च ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૨,મા.મા.૫,અ.૭-૮ ॥

निर्गन्धान्यपि अस्तानि कुसुमानि मतानि मे ।

॥ ૯ ॥

અર્થ:—હે સુત (પ્રભુ) ! સર્વ પુષ્પોની ગણતરી શી કરવી ? જે પુષ્પનો વર્ણુ સારો હોય, તથા જેમાં રસ તથા સુગંધ હોય તે પુષ્પ સારાં છે. અને સુગંધ રહિત હોય તેમ છતાં જેમાં વર્ણુ હોય તે પુષ્પ પણ સારાં છે.

पुष्पैररण्यसंभृतैः पत्रैर्वा गिरिसंभवैः ।

अपर्युपितनिच्छिद्रैः मोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

अथारामोद्भवैर्वाऽपि पुष्पैः संपूजयेच्च माम् ॥

” ॥ ૧૨ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—જૂદી જૂદી ઝાતુમાં જંગલમાં કે પહાડમાં કે બાગમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પુષ્પ તથા પત્ર વડે મારી પૂજા કરવી. પરન્તુ તે આગલા દિવસે તોડેલાં ન હોય, છિદ્રવાળાં ન હોય, જન્તુ આદિ રહિત હોય, તથા પાણી છાંટીને શુદ્ધ કરેલાં હોય એવાં પુષ્પ વડે પૂજા કરવી.

येषां सन्ति च पुष्पाणि प्रशस्तानि ममार्चने ।

तेषां पत्राणि शस्तानि तदभावे फलानि च ॥

સ્કા.પુ.સ્વ.૨,માર્ગ.મા. ૫, અ. ૭-૩૦ ॥

અર્થ:—મારી પૂજામાં જેનાં પુષ્પ શ્રેષ્ઠ છે તેનાં પત્ર પણ શ્રેષ્ઠ છે. પુષ્પ તથા પત્ર એ બંનેના અભાવે તેમનાં ફળનો ઉપયોગ કરવો.

पुष्पाणामप्यलामे तु पत्राण्यपि निवेदयेत् ।

फलानामप्यभावे तु तृणशुल्भौषधैरपि ॥ સૌં પુ૦ અ૦ ૬૬-૪૪ ॥

અર્થ:—પુષ્પોના અભાવે પત્રો અર્પણ કરવાં. પત્રોના અભાવે તેમનાં ફળ અર્પણ કરવાં. ફળોનો પણ અભાવ હોય ત્યારે તૃણ, શુલ્ભ તથા ઔષધિ અર્પણ કરવી. તૃણ એટલે ધાસ. દર્બ તથા જવ આદિના અંકુર અર્પણ કરવા. (શુલ્ભ શેરડી આદિ, અને ઔષધિ નામ ડાંગર આદિ ધાન્ય છે.)

औषधानामप्यभावे तु भक्त्या भवति पूजितः ॥ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—ધાન્ય પણ ન મળે તો ભક્તિથી જ પૂજા થઈ શકે છે. પ્રેમ જ સર્વમાં મુખ્ય છે.

यवप्रियंगुनिष्वापमुद्गमापचणाङ्कुरान् ।

मुसंभृतानलूनाग्रान् पुष्पालામે प्रकल्पयेत् ॥ વિ૦ સં૦ ૫૦ ૧૫-૧૦૨,૩ ॥

અર્થ:—પુષ્પોના અભાવે જવ, પ્રિયંગુ (કાંગ), નિષ્વાપ, મગ, અડદ, અણા એ સર્વના અંકુરોના અથ ભાગ જે કાપેલા ન હોય તથા સારી રીતે સંભાળીને રાખ્યા હોય તે અર્પણ કરવા.

न च पत्रोर्णकुसुमैर्न चैवोन्मत्तसंभवैः ॥

न चाभ्रातकजैः पुष्पैरर्चनीयो दिवाकरः ॥

સ્કા૦પુ૦પ્ર૦સ્વ૦૭,અ૦ ૧૭-૧૬૫ ॥

અર્થ:—પત્રોર્ણ (સ્થોનાદ) વૃક્ષના પુષ્પથી, તથા ધંતૂરા (ઉન્મત્ત)ના પુષ્પથી, તથા આભ્રાતકના પુષ્પથી સૂર્ય ભયવાનની પૂજા ન કરે.

આ પ્રમાણથી સૂર્યની પૂજામાં પૂર્વોક્ત પુષ્પોનો નિષેધ કર્યો છે. વળી—

विलेपनानां सर्वेषां रक्तचन्दनमुत्तमम् ।

पुष्पाणां करवीराणि प्रशस्तानि प्रचक्षते ॥ મવિ૦પુ૦ત્રા૦૫૦અ૦૬૮-૧૯ ॥

અર્થ:—સર્વ લેપનોમાં રક્ત ચન્દનો લેપ સૂર્યને માટે શ્રેષ્ઠ છે, અને પુષ્પોમાં કરેરતું પુષ્પ શ્રેષ્ઠ છે.

गृहे लिंगद्वयं नार्च्यं शालग्रामत्रयं तथा ॥ વારા૦ પુ૦ અ૦ ૧૮૬-૪૦ ॥

દ્વે ચક્રે દ્વારકાયાસ્તુ નાર્ચ્ય સૂર્યદ્વયં તથા ।

ગણેશત્રિતયં નાર્ચ્ય શક્તિત્રિતયમેવ ચ ॥

॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—ધરની અંદરની પૂજામાં એ શિવલિંગનું પૂજન ન કરવું અર્થાત્ એ શિવલિંગ ન રાખવાં, પરંતુ ન્યૂન વા અધિક રાખવાં; તેમ દ્વારકાનાં એ ચક્ર ન રાખવાં, એ સૂર્યનું પૂજન ન કરવું, ત્રણ ગણેશનું અને ત્રણ શક્તિનું પણ પૂજન ન કરવું.

એ પ્રમાણે ગૃહની અંદરની પંચાયતન પૂજામાં ઉપર પ્રમાણેની ચત્ત મૂર્તિઓનો નિષેધ કર્યો છે.

અસ્થિભિઃ શંખચૂડસ્ય શંખજાતિર્વિભૂષ હ ।

મશસ્તં શંખતોયં ચ સર્વેષાં શંકરં વિના ॥

શિંપુ૦૬૦સં૦૨૪૦ ૬, અ૦ ૪૦-૨૧ ॥

દુર્ગાર્ચનપ્રિયા નૂનમભિષેકપ્રિયઃ શિવઃ ।

તસ્માત્તેષાં મતોપાય વિદધ્યાત્ તત્તદાદરાત્ ॥

॥ ૧૧૬ ॥

દીપપ્રિયઃ કાર્તવીર્યો માર્તિપ્લ્લભઃ ।

સ્તુતિપ્રિયો મહાવિષ્ણુર્ગણેશસ્તર્પણપ્રિયઃ ॥ બૃ.ના.પુ., પૂ.સ્વ., અ. ૭૬-૧૧૫ ॥

અર્થ:—શંખચૂડનાં અસ્થિમાંથી શંખ જાતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, મહાદેવ સિવાય અન્ય સર્વ દેવોને માટે શંખનું જલ શ્રેષ્ઠ છે. (મહાદેવે શંખચૂડનો વધ કરેલો.)

કાર્તવીર્યને વિશેષે કરીને દીપ પ્રિય છે; સૂર્ય ભગવાનને નમસ્કાર પ્રિય છે; મહાવિષ્ણુને સ્તુતિ પ્રિય છે; ગણેશને તર્પણ પ્રિય છે; દુર્ગાને અર્ચન પ્રિય છે; અને મહાદેવને અભિષેક પ્રિય છે. માટે તે દેવોની પ્રસન્નતાને માટે દીપાદિ વિશેષ કરીને કરવા.

વિષ્ણુસહસ્રનામાદિ ભગવાનની સ્તુતિ રૂપ હોવાથી સ્તોત્ર કહે છે.

સ્તોકસ્તોકેન મનસઃ પરમપ્રીતિકારણાત્ ॥

સ્તોત્સંતારણાદેવિ સ્તોત્રમિત્યભિધીયતે ॥

કુત૦ ૩૦ ૧૭-૩૪ ॥

અર્થ:—પદ્ધતાં પદ્ધતાં ધીમે ધીમે મનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને સ્તુતિ કરનારની સંસારથી રક્ષા કરે છે, માટે તેને સ્તોત્ર કહે છે.

મન્ત્રોનો જપ કહેવાય છે અને સ્તોત્રોનો પાઠ કહેવાય છે. શબ્દ બહાર ન સંભળાય તેવી રીતે જપ કરવાનો છે. અને સ્તોત્રોનો હૃદયે પાઠ કરવાનો છે.

મનસા યત્સ્મરેત્સ્તોત્રં વચસા વા યનું જપેત્ ।

ઉમયં નિષ્ફલં દેવિ મિત્રમાણ્ડોદકં યથા ॥ કુ૦ત૦, ૫-૧૬ શ્લો૦ ૫૬ ॥

અર્થ:—જે સ્તોત્રને મનથી સ્મરણ કરે છે, અને જે વાણીથી મન્ત્રો(મનુ)ને હૃદયે પ્રેરે છે, એ બંનેનું ફળ પુરેલા પાનમાં રાખેલા પાણીની માફક વ્યર્થ જાય છે.

પૂજન કરતી વખતે પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરીને પૂજન કરવી જોઈએ. નીલ(ગળાથી રંગેલું) તથા કાળું, વચ્ચે રંગનું વસ્ત્ર પહેરીને પૂજન કરવી અત્યંત નિષિદ્ધ છે.

નીલરક્તેન વસ્ત્રેણ ચત્કર્મ કુરુતે દ્વિજઃ ।

સ્નાનં દાનં જપો હોમઃ સ્વાધ્યાયઃ પિતૃતર્પણમ્ ।

તથા તસ્ય મહાયજ્ઞા નીલવસ્ત્રસ્ય ધારણાત્ ॥ સ્કા.પુ.સ્.૧,અ.૧૧૮-૩૧ ॥

અર્થઃ—નીલ રંગથી (ગળીથી) રંગેલું વસ્ત્ર પહેરીને દ્વિજાતિ સ્નાન, દાન, જપ, હોમ, અધ્યાય, પિતૃતર્પણ, મહાયજ્ઞ, આદિ જે કંઈ સત્કર્મ કરે, તે સર્વ નીલ વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી નિષ્ફળ નથી છે.

નીલીરક્તં યદા વસ્ત્રં વિમસ્ત્વંગેષુ ધારયેત્ ।

અઢોરાત્રોપિતો ભૂત્વા પંચગવ્યેન શુદ્ધયતિ ॥ ૧૧૮-૩૨ ॥

અર્થઃ—જે બ્રાહ્મણ નીલ રંગથી રંગેલું વસ્ત્ર ધારણ કરે તો એક દેાજ ઉપવાસ કરીને પછી પંચગવ્યનું સેવન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

સન્ધ્યા સ્નાનં જપો હોમઃ સ્વાધ્યાયઃ પિતૃતર્પણમ્ ।

તથા તસ્ય મહાયજ્ઞા નીલીરક્તસ્ય ધારણાત્ ॥ અંગિ ૦ સ્મૃ ૦ ૩૩ ॥

અર્થઃ—નીલ રંગથી રંગેલું વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી તેની સંધ્યા, સ્નાન, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, તથા પિતૃતર્પણ આદિ મહાયજ્ઞો સર્વ અર્થ નથી છે.

પાલનાદિક્રયાચ્ચૈવ નીલીવૃત્ત્યુપજીવનાત્ ।

પતિતસ્તુ ભવેદ્દિપ્તિભિઃ કૃત્તૈર્વિશુદ્ધયતિ ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—નીલી (ગળી)નું પાલન કરવાથી અર્થાત્ તેના છોડની રક્ષા કરવાથી (ઉછેરવાથી) તથા તેનું વેચાણ કરવાથી તથા તેની વૃત્તિથી જીવન ચલાવવાથી બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે; અને ત્રણ કૃત્તૈર્વિશુદ્ધ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

નીલ્યા ચોપહતે ક્ષેત્રે શસ્યં યથ પ્રોહતિ ।

અમોઙ્યં તદ્ દ્વિજાતીનાં ભુક્ત્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થઃ—નીલી વાવવાથી બ્રહ્મ થયેલી જમીનમાં ઉત્પન્ન થયેલું અન્ન દ્વિજાતિએ ખાવું યોગ્ય નથી. અન્નજાતાં કદાપિ ખાધું હોય તો તેના ગ્રામશિત્તને માટે ચાન્દ્રાયણ વ્રત કરવું જોઈએ.

વાપયેદ્યત્ર નીલીં તુ તાવત્સ્યાદશુચિર્મહી ।

પ્રમાણં દ્વાદશ સમા અતઃ કુર્ચ્વં શુચિર્ભવેત્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થઃ—જે ખેતરમાં નીલી વાવેલી હોય તે ખેતર બાર વર્ષ પર્યન્ત અશુદ્ધ રહે છે. ત્યાર બાદ તેમાં બીજું અન્ન વાવી શકાય.

આ પ્રકારની શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી નીલ તથા કાળા રંગને અપવિત્ર ગણેલા છે. તેથી સત્કર્મમાં તેનો પરિત્યાગ કરવાનો કલ્હો છે. નીલ રંગમાંથી કાળો રંગ બને છે, તે વિના બનતો નથી. બંને તુલ્ય જ છે. માટે બંને અત્યન્ત નિષિદ્ધ છે. કેટલાક દેશોમાં કાઈ કાઈ શોખની ખાતર કાળું વસ્ત્ર પહેરે છે. તેઓ કાળું વસ્ત્ર પહેરીને જૂત રૂપે ધૂમવું તેને જ શોખ અને ધર્મનું. તત્ત્વ સમજે છે. તેની અપવિત્રતાના દોષનો તેઓ વિચાર કરતા નથી.

વિશેષ પૂજાની અંતમાં સ્તોત્રોનો પાઠ કરીને અપરાધ ક્ષમા કરાવેા અવશ્ય છે. તથા પૂજાના અંગ રૂપ નમસ્કાર પણ કરવો જરૂરનો છે.

સ્તવૈરુચાવચૈઃ સ્તોત્રૈઃ પૌરાણૈઃ પ્રાકૃતૈરપિ ।

સ્તુત્વા પ્રસીદ ભગવન્નિતિ વન્દેત દણ્ડવત્ ॥ મા.પુ.સ્ક.૧૧અ.૨૭-૪૪ ॥

અર્થ:—પૂજનની અંતમાં, અથવા પુરાણમાં કલાં હોય અથવા કોઈ સાધારણ શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યે ભાષામાં બનાવેલાં હોય એવા ઉત્તમ કે નાના (ઉચ્ચાવચ) સ્તોત્ર વડે સ્તુતિ કરીને “હે ભગવન્! પ્રમત્ત થાઓ” એવું મનમાં ધ્યાન કરીને પછી દંડવત્ પ્રણામ કરવો. આ પ્રમાણે પૂજનની અંતમાં સ્તોત્રનો પાઠ કરીને પ્રણામ કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કર્યું છે. ઇતિ અર્થનભક્તિ નિરૂપણ સમાપ્ત.

નવધાભક્તિ-૬. વન્દન.

ઉપર પ્રમાણે અર્થનરૂપ ભક્તિનું નિરૂપણ કરીને હવે વન્દન રૂપ ભક્તિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

મન્ત્રોચ્ચારણધ્યાનાભ્યાં મનસા વચસા ક્રમાત્ ।

યદદ્રાંગેન ભૂસ્પર્શં તદ્દૈ વન્દનમુચ્યતે ॥ શિ. પુ. રુ.સં. સ્વ.૨,અ. ૨૩-૨૧ ॥

અર્થ:—મન્ત્રોચ્ચારણ તથા ધ્યાનસહિત કંમે મન અને વાણીથી જે અષ્ટાંગ ભૂસ્પર્શ છે તેનું નામ વન્દન છે.

મનમના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈવ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ મ. ગી. અ. ૧૮-૬૫ ॥

અર્થ:—શ્રી ભગવાન્ અર્જુન પ્રતિ કહે છે—હે અર્જુન! મારા એટલે વાસુદેવના સ્વરૂપમાં મન લગાવ, અને મારી જ ભક્તિ કર, તથા મારું જ પૂજન કર, તથા મને નમસ્કાર કર. આ પ્રકારની ભક્તિ કરવાથી તું મને પ્રાપ્ત કરીશ. તેમાં તું શંકા ન કર. એ સત્ય વાત છે. હું તારી આગળ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું. તું મારો પ્રેમી છે. પ્રેમી મનુષ્યને વંચન કરવું હિત નથી એવો ભાવ છે.

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૯-૧૪ ॥

અર્થ:—કેટલાક ભક્તો દૈ નિમમ કરીને ઇન્દ્રિયોપસંહાર, શમ, દમ, દયા, અહિંસા આદિ ધર્મ વડે પ્રયત્ન કરતા સતા સમાહિત થઈને પ્રેમપૂર્વકે મારું કીર્તન કરીને મને ઉપાસે છે અર્થાત્ મારી કીર્તનભક્તિ કરે છે, અને કેટલાક તે જ નિયમે પાળીને નમસ્કાર કરતા સતા અને ઉપાસે છે અર્થાત્ મારી વન્દનભક્તિ કરે છે.

આ સ્લોકોમાં ભગવાને નમસ્કારને પણ ભક્તિનું અંગ કહ્યું છે. પૂજનની સામગ્રીના અભાવે પણ નમસ્કાર માત્રથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. પૂજનની અંતમાં નમસ્કાર કરવાથી, પૂજનમાં જે કંઈ કમી હોય અથવા કંઈ ભૂલ થઈ હોય અથવા કોઈ અપરાધ થયો હોય તે સર્વની ક્ષમા થાય છે, અને પૂર્ણ રૂપ પણ મળે છે.

પ્રણમ્ય દંડવદ્ભૂમૌ નમસ્કારેણ યોઽર્ચયેત્ ।

સ યાં ગતિમવાપ્નોતિ ન તાં ક્રતુગતૈરપિ ॥ ગ.મ.પુ.આ.કા. અ. ૨૨૮-૬ ॥

અર્થ:— પૃથ્વી ઉપર દંડવત પ્રણામ દ્વારા જે ભગવાનનું પૂજન કરે છે તેને જે ફળ મળે છે તે ફળ (વતિ) સેંકડો યજ્ઞ કરવાથી પણ મળતું નથી, કેમકે યજ્ઞાદિકાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે તો નાશ વાળું છે. અને નમસ્કારાદિ ભક્તિથી તો પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ રૂપ ફળ નાશ રહિત છે. આથી યજ્ઞાદિકાના ફળ કરતાં પણ અધિક ફળ નમસ્કારાદિ ભક્તિનું કહ્યું છે.

તત્તેऽનુકમ્પાં સુસમીક્ષમાણો ભુજ્ઞાન ઇવાત્મકૃતં વિપાકમ્ ।

હૃદ્યાગવપુર્ભિર્વિદધન્નમસ્તે જીવેત યો મુક્તિપદે સ દાયમાક્ ॥

મા૦પુ૦સ્ક૦ ૧૦, અ૦૧૪-૮ ॥

અર્થ:—જ્ઞાન જે છે તે શીઘ્ર પ્રાપ્ત થવાનું નથી. માટે પોતાના કર્મના ફળ રૂપ સુખ દુઃખને ભોગતો સતો તથા આપની કૃપા થવાની રાહ ભેતો સતો જે મનુષ્ય મન તથા વાણી તથા શરીરથી આપની નમસ્કારાદિ રૂપ ભક્તિ કરે છે અર્થાત્ જીવનનું ફલ જ પરમેશ્વરની ભક્તિ છે એવો નિશ્ચય કરીને જે નમસ્કારાદિ ભક્તિ કરે છે તે મુક્તિનો અવસ્ય ભાગી થાય છે. જેવી રીતે પિતાના ધનનો પુત્ર જરૂર હકદાર થાય છે, તેવી રીતે ભક્ત પુરૂષ પરમાત્માના સ્વરૂપના જ્ઞાન રૂપ ધનનો અવસ્ય ભાગી થાય છે.

મમાધ્યામક્ષલં નટું ફલવાંશ્ચ મે ભવઃ ।

યજ્ઞમસ્યે ભગવતો યોગિધ્યેયાંઘ્રિપટ્કજમ્ ॥ મા૦સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૩૮-૬ ॥

અર્થ:—અકુરજી કહે છે—આજ સંસારના દુઃખના કારણ રૂપ જે મારું પાપ (અમંગલ) હતું તે નષ્ટ થયું છે. અને મારો જે જન્મ છે તે પણ આજ સફળ થયો છે, કેમકે યોગી લોક પણ જે ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન કરે છે છતાં તેમને પણ જેનું દર્શન બહુ દુર્લભ છે એવા ચરણકમલને હું આજ નમસ્કાર કરું છું.

પતિતઃ સ્વલિતશ્ચાર્ત્તં છુત્વા વા વિવશન્દ્રુવન્ ।

હરયે નમ ઇત્યુચ્છૈમુચ્યતે સર્વપાતકાત્ ॥ મા૦સ્ક૦ ૧૨ અ૦ ૧૨-૪૭ ॥

અર્થ:—કુવા આદિમાં પડેલો, અથવા પગ ખસી જતાં અથવા દુઃખી અવસ્થામાં અથવા ઈંક ખાતાં અથવા અવશ થઇને પણ જે “પરમાત્માને મારો નમસ્કાર છે” એમ ઉચ્ચે સ્વરે કહેનાર સર્વ પાપથી છુટી જાય છે.

દુર્ગસંસારકાન્તારાકૂપારે વિપ્રધાવતામ્ ।

एकः कृष्णे नमस्कारो मुक्त्या तान्तरयिष्यति ॥

ગ.મ.પુ.આ.કા.અ. ૨૮૮-૭ ॥

અર્થ:—જેની પાર ઉતરતું બહુ કઠણ છે એવા (અકૂપાર) સંસાર રૂપ મહાવિપ્રમ વનમાં પોતાની રક્ષાને માટે આમ તેમ દોડનાર (વિપ્રધાવતામ્) મનુષ્યોને માટે ભગવાન (કૃષ્ણ) ને કરેલો એક નમસ્કાર જ રક્ષાનો ઉપાય છે. તે મોક્ષદ્વારા તેને સંસારરૂપી વનની પાર કરી દે છે.

अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।

ये नमस्यन्ति ग्रेविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥

”

૧૧-૪૦ ॥

અર્થ:—અતઃમી વૃક્ષના યુષ્મ જેવો જેતો વર્ણુ સ્યામ છે, તથા જેણે પીળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છે, એવા અવિનાશી:કૃષ્ણ પરમાત્માને જે નમસ્કાર કરે છે તેઓ સંસારનો ભંચ પામતા નથી.

एकौऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशान्वमेधावभृयेन तुल्यः ।

દશાન્વમેધી પુનરેતિ જન્મ કૃષ્ણપ્રણામી ન પુનર્ભવાય ॥

સ્કા.પુ.સ્વ.૫,રે.સ્વ.૩,અ૦ ૧૩૨-૧૧ ॥

અર્થ:—ભગવાન (કૃષ્ણ) ને એક પણ નમસ્કાર કરવો તથા દશ અન્વમેધ યજ્ઞ કરવા એ બંનેનું ફક્ત તુલ્ય છે. પરંતુ દશ અન્વમેધ કરનાર ફરી સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે, ભગવાનને નમસ્કાર કરનારને ફરી સંસારનો ભાગી થતો નથી. એટલી ભગવાનની ભક્તિમાં અધિકતા છે.

विष्टय्य स्मयमानान्स्वान् हंसं व्रीडां च दैहिकीम् ।

પ્રણમેદ્વંડવદ્ભૂમાવશ્વચળાલ્લગોસ્વરમ્ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧ અ૦ ૨૯-૧૬ ॥

અર્થ:—પોતાની હાંસી કરનાર (સ્મયમાન) મિત્રાદિકોની ઉપેક્ષા કરીને, તથા " હું ઉત્તમ છું, " " આ નીચ છે " આ પ્રકારની દેહ દષ્ટિ તથા સ્વભાવનો પણ ખ્યાલ છોડીને, ઘોડા, ચપડાલ, ગાય (પશુ) તથા ગધેડાને જોઈને પણ પૃથ્વી ઉપર દ્વંડવત્ પ્રણામ કરવો. કારણ કે કેટલીકવાર સ્વભાવ પણ સત્કર્મમાં બાધા રૂપ થાય છે. અનુચિત વ્યવહારમાં સ્વભાવ હોય તો મનુષ્ય બહુ પ્રકારનાં પાપોથી બચી શકે છે. તેવી રીતે ઉચિત નમસ્કારાદિમાં સ્વભાવ કરવાથી સત્કર્મમાં કદાચ બાધ થાય છે, અને કદાપિ પાપનું પણ કારણ બને છે. તેથી સ્વભાવ આદિ છોડવાને માટે પણ નમસ્કાર અવસ્ય કર્તવ્ય છે. ખીલું, દેહમાં " હું મોટો " એ પ્રકારનું જે અભિમાન છે તે પણ નમસ્કારથી કાંઈક કમી થાય છે.

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ।

તાવદેવમુપાસીત વાદ્મનઃકાયવૃત્તિભિઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૨૯-૧૭ ॥

અર્થ:—ત્યાં સુધી સર્વ પ્રાણીમાં પરમેશ્વરશુદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી એ પ્રકારે વાણી, મન અને શરીરથી મારી ભક્તિ કરવી.

આ પ્રમાણે ભક્તિની અવધિ, સંપૂર્ણ પ્રાણીમાં ઈશ્વરશુદ્ધિ થતા સુધી કહેવામાં આવી છે.

સર્વ પ્રાણીમાં ઈશ્વરશુદ્ધિ રૂપ સર્વાત્મભાવ ઉત્પન્ન કરવાના સાધન રૂપ નમસ્કાર પણ છે.

अयं हि सर्वरत्नानां सघ्रीचीनो मतो मम ।

મદ્ભાવઃ સર્વભૂતેષુ મનોવાજ્ઞાયવૃત્તિભિઃ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને માટે નાના પ્રકારનાં સાધનો કહ્યાં છે. તે સાધનો મધ્યે મન, વાણી અને કર્મથી સર્વ પ્રાણીમાં ઈશ્વરશુદ્ધિ કરવી એ શ્રેષ્ઠ સાધન છે એવો મારો મત છે.

આ પ્રકારના પ્રમાણથી સર્વાત્મભાવ ઉત્પન્ન કરવો એ સર્વ સાધનોનું લક્ષ્ય છે. અને સર્વેને ઈશ્વરશુદ્ધિથી નમસ્કાર કરવાથી અભિમાન શીઘ્ર નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને કોઈમાં પણ નીચવશુદ્ધિ થતી નથી. ઈશ્વરશુદ્ધિમાં અનેક પદાર્થ છે. તેમાંની કોઈ પણ વસ્તુમાં નીચદષ્ટિ થાય નો બેદદષ્ટિના નિમિત્તથી તેનું પાપ નિવૃત્ત થતું નથી. તો પછી મનુષ્યાદિ ઉદ્દેષ્ટ પ્રાણીમાં નીચ દષ્ટિ કરનારનું પાપ તો નિવૃત્ત થાય જ ક્યાંથી ?

નરેષ્વમીક્ષણં મદ્ભાવં પુંસો ભાવયતોઽચિરાત્ ।

સ્પર્ધાઽમૃયાતિરસ્કારાઃ સાહંકારા વિયન્તિ હિ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યોમાં હમેશાં ઇશ્વરદષ્ટિ કરતા સતા શીઘ્ર જ અર્થાત્ આ જ જ-મમાં સમાનોમાં સ્પર્ધા, અધિકમાં અસુચા, હીનમાં તિરસ્કાર, અને પોતાનામાં અહંકારાદિ જે દોષો હોય છે તે નષ્ટ થઇ જાય છે.

માટે સર્વ પ્રાણીઓને ઇશ્વરશુદ્ધિથી નમસ્કાર કરવો એમ બ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે.

ઈશ્વરો જીવકલયા પ્રવિષ્ટો ભગવાનિતિ ॥

મણમેહ્નહવદ્ભૂમાવશ્વચળ્હાલગોસ્તરમ્ ॥ ”

અર્થઃ—ઇશ્વરે પોતે જ જીવ રૂપ કલા થઇને સર્વમાં પ્રવેશ કર્યો છે, માટે ઇશ્વર શુદ્ધિથી ધોડા, ચરડાલ, પશુ (ગો) તથા ગધેડાને પણ દષ્ટવત્ પ્રણામ કરવો.

આ પ્રમાણે ઇશ્વરશુદ્ધિથી સર્વને પ્રણામ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. માટે “હું” આ મનુષ્ય અથવા આ પ્રાણીને પ્રણામ કરું છું” એ પ્રકારની શુદ્ધિ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે તે અગ્તાનને લીધે છે.

નમસ્કારનું વિશેષ પ્રયોજન, નિયમ આદિ પહેલાં લખી ચુક્યા છીએ. માટે અહિં વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

ઇતિ વન્દનભક્તિનિરૂપણ સમાપ્ત.

નવધાભક્તિ-૭. દાસ્ય

વન્દનભક્તિનું નિરૂપણ કરીને હવે દાસ્ય રૂપ ભક્તિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

સદા સેવ્યાનુકૂલ્યેન સેવનં તદ્દિ ગોમૃગૈઃ ।

હૃદયમૃતભોગેન પ્રિયં દાસ્યમુદાહૃતમ્ ॥ શિ. પુ. રૂ.સં.સ્.૨,અ. ૨૩-૨૯ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે અમૃતનું સેવન કરવાથી ચિત્તમાં પ્રસન્નતા થાય છે, તેવી રીતે પ્રેમ પૂર્વક પોતાના ઇષ્ટદેવની અનુકૂલતાને અનુસાર શરીરથી સેવા કરવી તેનું નામ દાસ્ય છે.

યન્નામશ્રુતિમાત્રેણ પુમાન્ ભવતિ નિર્મલઃ ।

તસ્ય તીર્થપદઃ કિં વા દાસાનામવશિષ્યતે ॥ ભા. સ્ક૦ ૯, અ૦ ૫-૧૬ ॥

અર્થઃ—ગંગા આદિ તીર્થના આશ્રય રૂપ જેના પાદ છે એવા (તીર્થપદ) ભગવાનના નામના શ્રવણ માત્રથી મનુષ્ય રાગ દ્વેષ, લોભ, આદિક દોષથી રહિત થઇને શુદ્ધ થાય છે. ફરી એ ભગવાનના દાસોને માટે પ્રાપ્ત કરવાનું શું બાકી રહે છે—શુ દુર્લભ છે ? અર્થાત્ કાંઈજ નહીં. સર્વ પ્રકારના પુરૂષાર્થ તેને માટે સુલભ છે એવો ભાવ છે.

આ પ્રમાણે દાસભાવથી ભક્તિ કરનારને સર્વ પ્રકારની વસ્તુની સિદ્ધિ કહેવાથી દાસભાવ પણ ભક્તિનું અંગ સિદ્ધ થાય છે. “દાસ” નામ ભૂત્ય (સેવક)નું છે. જેવી રીતે એક સાચો સેવક પોતાનું શરીર પણ સ્વામીને અર્પણ કરીને સર્વ પ્રકારના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને સ્વામીના સુખને માટે જ પ્રયત્ન કરે છે, તેવી રીતે ભગવાનના ભક્ત પણ સર્વ

પ્રકારના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને પરમેશ્વરની પ્રસન્નતાને માટે ભક્તિ કરે છે. અને દાસભાવથી ભગવાન શીઘ્ર વશમાં આવે છે.

किं चित्तमच्युत तत्रैतदशेषवन्धो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् ।

योऽरोचयत्सह मृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपोडितपादपीठः ॥

માં સ્ક૦ ૧૧ અ૦ ૨૯-૪ ॥

અર્થ:—હે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના બન્ધુ ! હે અવિનાશી સ્વરૂપ ! બ્રહ્માદિ દેવ લોકોના કિરીટ (મુકુટ) ના અગ્ર ભાગથી પીડિત છે પણ જેના એવા આપ છો; અર્થાત્ બ્રહ્મા આદિ દેવતા લોક આપને નમસ્કાર કરે છે. એમ હોવા છતાં પણ આપે શ્રીરામચન્દ્ર રૂપે વાનરોની સાથે મિત્રતા કરવાનું પસન્દ કર્યું. અથવા વૃન્દાવનમાં પશુને ચરાવનાર ગોવાળોનાં પશુ સાથે મિત્રતા કરી. તેમાં કારણ કૃપા જ છે. જેમને આપના વિના બીજો કોઈ આશ્રય નથી એવા દાસોને અધીન (આત્મસાત્) આપ થઈ જાઓ છો તેમાં કોઈ આશ્રય નથી, કેમકે સાચા ભક્તોને અધીન હોવું એ એક પુરુષોત્તો સ્વભાવ જ છે.

આ પ્રમાણે દાસભાવ ભક્તિથી ભગવાનને વશ કરવાનું સામર્થ્ય શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. પરન્તુ “હું દાસ છું” એ પ્રકારની ભાવના માત્રથી દાસભક્તિ થતી નથી.

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।

કરોતિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણેતિ સમર્પયેત્ત ॥ માંસ્ક૦ ૧૧ અ. ૨-૩૬ ॥

અર્થ:—શરીરથી થતું જનું આવડું આદિ ક્રિયા, તથા વાણીથી થતી ભાષણાદિ ક્રિયા, તથા મન વડે થતા સંકલ્પાદિક, તથા અન્ય નેત્રાદિક ઉદ્દિષ્ટો વડે થતારી દર્શનાદિ ક્રિયા, તથા બુદ્ધિથી થતી નિશ્ચયાદિ રૂપ તથા ચિત્ત વડે થતી ચિન્તનાદિ રૂપ જે ક્રિયા છે તે સર્વ, અથવા સાર્વિકાદિક સ્વભાવને અનુસરી જે કોઈ શાસ્ત્રોક્ત અથવા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ કરે છે તે સર્વ પરમેશ્વર નારાયણને અર્પણ કરવું અર્થાત્ એથી ભગવાન પ્રસન્ન થાઓ એવી ભાવના કરવી એ જ દાસભક્તિનું સ્વરૂપ છે.

ન્યાસાંધી પૂર્ણ દાસભાવ ન થાય ત્યાં મુખી “આ માઈ, આ શેઠનું” એવો ભેદ લીકિક મેવકામાં ભોવામાં આવે છે. તેથી જે મનુષ્ય પોતાના સ્વામી પાસેથી કંઈ પણ ધન લઈને તેને પોતાનું સ્વતન્ત્ર બનાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તેવા સેવકને શેઠની પૂર્ણ પ્રસન્નતા મળતી નથી. પરન્તુ જે સાચો સેવક છે તેણે જે કોઈને પોતાનો સ્વામી અને પોતાને તેના દાસ માન્યો હોય તો સ્વામીની પ્રસન્નતા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની ધન્યતા રાખતો નથી. જ્યારે પોતે જ સ્વામીના ધન રૂપ થઈ ગયો, એટલે પોતાનું ધન પણ સ્વામીનું જ કહેવાય. તેથી યથાર્થ સેવક જે કોઈ વસ્તુ પોતે પ્રાપ્ત કરે તે સર્વ સ્વામીને જ અર્પણ કરે છે. અન્ય પણ કંઈ કર્મ કરે તે પણ સ્વામીની પ્રસન્નતાને માટે જ કરે છે.

ભગવાનનાં ભક્તોનો નિશ્ચય સર્વ પ્રકારે પરમાત્માની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તેથી સર્વ પ્રકારનાં કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરતા રહેવું; એ જ દાસભાવની દૃઢતામાં તથા પરમાત્માની પ્રસન્નતામાં ગ્રગળ છે. કોઈ પણ પ્રકારના કર્મના ફલની ઈચ્છા રાખે; અથવા કોઈ પણ વસ્તુમાં ચમત્તા રાખે તો તે ખરી ભક્તિ કહી શકાય નહીં. તે તો વ્યાપારબુદ્ધિ છે. ઇતિ દાસ્યભક્તિનિરૂપણ સમાપ્ત.

નવધાલકિત-૮. સાખ્ય

આ પ્રમાણે દાસભાવલકિતનું નિરૂપણ કરીને સાખ્ય અર્થાત્ સખ્યાભાવ રૂપ લકિતનું વર્ણન કરીએ છીએ.

મદ્ગ્લામદ્ગ્લં યચ્ચત્ કરોતીતીશ્વરો હિ મે ।

સર્વં તન્મદ્ગ્લાયેતિ વિશ્વાસઃ સાખ્યલક્ષણમ્ ॥ શિ.પુ.રુ.સં.સ્વ.૨,અ.૨૩-૩૨ ॥

અર્થઃ—ઈશ્વર માટે મંગલ કે અમંગલ જે કાંઈ કરે છે તે સર્વ મારે માટે મંગલ રૂપ જ છે એવો જે વિશ્વાસ તે સાખ્યનું લક્ષણ છે.

પરમાત્મા સર્વના સુહૃદ છે, કેમ કે પ્રત્યુપકારની ઇચ્છા રાખ્યા વિના સ્વભાવથી જ સર્વનો ઉપકાર કરનારા છે. પ્રત્યુપકારની ઇચ્છા રાખીને જે ઉપકાર કરે છે એવા મિત્ર લૌકિક મનુષ્યોમાં હોય છે, એક જ મનુષ્ય કોઈના પ્રતિ સુહૃદ અને અન્ય પ્રતિ મિત્ર, તથા કોઈના પ્રતિ શત્રુ પણ જેવામાં આવે છે.

અહોભાગ્યમહોભાગ્યં નન્દગોપવ્રજીકસામ્ ।

યન્મિત્રં પરમાનન્દં પૂર્ણં વ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥ મા૦સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૧૪-૩૨ ॥

અર્થઃ—તન્દગોપ તથા વ્રજમાં રહેનાર અન્ય લોકોનાં પણ ભાગ્ય બહુ આશ્ચર્ય રૂપ છે, કેમકે પરમાનન્દ સ્વરૂપ પરિપૂર્ણ પર બ્રહ્મ સનાતન પરમાત્મા તેમના મિત્ર છે. અર્થાત્ તે લોક ભગવાનની સાથે પુત્રાદિક નિમિત્ત સંબંધને લીધે સુહૃદભાવથી વર્તાવ કરે છે.

ઈત્યં સર્તાં વ્રહ્મ મુત્વાનુભૂત્યા દાસ્યં ગતાનાં પરદૈવતેન ।

માયાશ્રિતાનાં નરદારકેણ સાકં વિજઃઃ કૃતપુણ્યપુજ્ઞાઃ ॥.,અ૦ ૧૨-૧૧ ॥

અર્થઃ—તત્ત્વવેત્તા લોકોને સમ્યક્દાનન્દ સ્વરૂપે સ્કુરણ થાય છે. અને જે લોક ભગવાનના દાસ છે તેમના પ્રતિ પર દેવતા રૂપે સ્કુરણ થાય છે. અને માયાને અધીન જે વિષયી લોક છે તેમના પ્રતિ સાધારણ મનુષ્યના પુત્ર રૂપે પ્રતીત થાય છે. એવા ભગવાનની સાથે, જેણે અનન્ત પુણ્ય કરેલાં છે એવા ગોવાળોના બાળક આદિ વિહાર કરે છે, અર્થાત્ માની લોકો પ્રતિ સમ્યક્દાનન્દ સ્વરૂપે અનુભવ માત્ર થાય છે. આ પ્રકારની ભગવાનની સાથે ક્રીડા માની લોકોને પણ થતી નથી. અને ભકતોને દેવતા રૂપે ભજન જ થાય છે. વિષયી લોકોને ભગવાનનો સંબંધ પણ થતો નથી. માટે ભગવાનની સાથે આ પ્રકારે મિત્રભાવે વિહાર થવો તે અત્યન્ત પુણ્યનું જ ફલ છે એવો ભાવ છે.

ઈત્યાદિક પ્રમાણથી સહૃદભાવ પણ લકિતનું અંગ સિદ્ધ થાય છે. જેઓ ભગવાનને સર્વના સુહૃદ જાણે છે તેઓને ભગવાન પણ સુહૃદ થાય છે. અર્થાત્ ઈશ્વર સર્વના સુહૃદ હોવા છતાં તે લોકોને વિશેષ રૂપે સુહૃત્વનો અનુભવ કરાવે છે.

જેનું હૃદય સુંદર અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ, લોભ, આદિથી મલિન નથી પવિત્ર છે, તેનું નામ સુહૃદ છે. પરમાત્મા સ્વભાવથી જ શુદ્ધ સ્વરૂપ હોવાથી હમેશાં સુહૃદ જ છે. સ્વાર્થાદિ નિમિત્તથી કોઈની સાથે મિત્રતા કરતા નથી. પરન્તુ શુદ્ધ ભાવને જ અધીન છે. વિચારદષ્ટિથી જેવામાં આવે તો દાસભાવ લકિતની પહેલાં જ સાખ્યલકિત કહેવી યોગ્ય હતું, કારણ કે જે કોઈ મનુષ્ય કોઈનો દાસ થાય છે તે પહેલાં તેને સુહૃદ જાણે છે. ન્યાંમુધી સુહૃદ ન જાણે

ત્યાંસુધી સાચો દાસ થવું સંભવિત નથી. અને ન્યાંસુધી સુહૃદ્શુદ્ધિ તથા દાસભાવ ન થાય ત્યાંસુધી આત્મનિવેદન થવાનું નથી. તેથી દાસભાવની દૃઢતાને માટે તથા આત્મનિવેદનને માટે પણ સુહૃદ્ભાવની આવશ્યકતા છે. એ હેતુથી જ દાસભાવ અને આત્મનિવેદનની વચ્ચે સુહૃદ્ભાવને કલ્પો છે. સુહૃદ્ભાવ (સાખ્ય) વિના દાસભાવ અને આત્મનિવેદન થઈ શકતું નથી એ વાત સિદ્ધ જ છે.

ઇતિ સાખ્યભક્તિનિરૂપણ સમાપ્ત.

નવધાભક્તિ-૯. આત્મનિવેદન.

આ પ્રમાણે સુહૃદ્ભાવ (સાખ્ય) ભક્તિનું નિરૂપણ કરીને હવે આત્મનિવેદન ભક્તિનું વિવેચન કરીએ છીએ.

કૃત્વા દેહાદિકં તસ્ય પ્રોત્યૈ સર્વં તદર્પણમ્ ।

નિર્વાહાય ચ શૂન્યત્વં યત્તદાત્મસમર્પણમ્ ॥ શિ.પુ.રુ.સં.સ્વ.૨,અ.૨૩-૩૩॥

અર્થ:—ભગવાનની પ્રોતિ અર્થે દેહાદિ સર્વ ભગવાનને અર્પણ કરવું અને પોતાના નિર્વાહને માટે કંઈ પણ ન રાખવું (શૂન્યત્વં) તેનું નામ આત્મસમર્પણ છે.

મત્યૈ યદા ત્યક્તસમસ્તકર્મા તિવેદિતાત્મા વિચિકીર્ષિતો મે ।

તદામૃતત્વં પ્રતિપદ્યમાનો મયાત્મભૂમાય ચ ક્લપતે ત્રૈ ॥

મા.રક.૧૧,અ.૨૯-૩૪ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય સર્વ પ્રકારનાં કર્મોને પરિત્યાગ કરીને ત્યારે દેહાદિ સર્વ મને અર્પણ કરે છે, ત્યારે મારી પ્રાપ્તિને યોગ્ય કર્મ કરવાની ઇચ્છા કરે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અને ત્યારે જ તે જન્મ મૃત્યુ રૂપ સંસારદુઃખથી નિવૃત્ત થઈ મારી પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે. અર્થાત્ ન્યાંસુધી મનુષ્ય નાના પ્રકારના સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિને માટે જે બિન્ન વિભાજન કરે છે તે સર્વનો ત્યાગ કરીને ભગવાનને આશ્રય લેતો નથી, ત્યાંસુધી તે મનુષ્ય પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો છે અથવા તેને યોગ્ય કર્મ કરનાર છે એવો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. સર્વનો પરિત્યાગ કરીને ઇશ્વરપરાયણ થવું તે જ પૂર્ણભક્તિનું લક્ષણ છે.

ધર્માર્થક્રામા ઇતિ યોર્ઽમિદ્ધિત્તસ્ત્રિવર્ગે ઈસા ત્રયી નયદમૌ વિવિધા ચ વાર્તા ।

મન્યે તદેતદાવિહં નિગમસ્ય સત્યં સ્વાત્માર્પણં સ્વમુહુદઃ પરમસ્ય પુંસઃ ॥

માંસ્ક૦૭,અ૦ ૬-૨૬ ॥

અર્થ:—વેદમાં ધર્મ, અર્થ, ક્રામ એવો જે ત્રિવર્ગ કહેલો છે તે તથા આત્મવિદ્યા (ઈશ્વા), કર્મવિદ્યા (ત્રયો), તથા નીતિ (નય), દષ્ટ (દમ), તથા રૂપિ આદિ નાના પ્રકારની જે વિદ્યા છે તે સર્વ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ તથા વિવેકાદિ દ્વારા આત્મનિવેદનનું સાધન હોય તો જ તેને વિદ્યા કહી શકાય. સંસારના ત્રિશુભ્રાત્મક વિષય પદાર્થોની સિદ્ધિને માટે શાસ્ત્ર જેનું પ્રતિપાદન કરે છે તે સકામી મનુષ્યોને માટે કીક છે, પરન્તુ યથાર્થ વસ્તુ જે પરમાત્મ રૂપ પુરૂષ સર્વનો સુહૃદ્ છે તેને સર્વ વસ્તુ તથા કર્મફલ અર્પણ કરવું એ જ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે.

ઇત્યાદિ પ્રમાણથી આત્મનિવેદન એ ભક્તિનું એક મુખ્ય અંગ સિદ્ધ થાય છે. પ્રથમ સર્વ કર્મ. અર્થાત્ ફોલોને અર્પણ કરવાને દાસભક્તિ કહી છે. હવે સર્વ પ્રકારનાં કર્મોનો પણ પરિત્યાગ કરીને આપણી સર્વ પ્રકારની સામગ્રી સહિત દેહને પણ ઇશ્વરાર્પણ કરવો તેનું નામ આત્મનિવેદન છે. પહેલાં દાસભાવથી કર્મફોલો તથા અન્ય વસ્તુનું અર્પણ કરતા કરતા પદાર્થમાં મમતા કાંઈક નિવૃત્ત થતી જાય છે. પછી પોતાના દેહમાંથી પણ મમત્વને નિવૃત્ત કરવું તેવો આત્મનિવેદનો ભાવ છે. રાવણે પોતાનાં શિર કાપી કાપીને ચઢાવ્યાં એવો ઇતિહાસ છે. પરન્તુ તે આત્મનિવેદન નથી. તે તો આસુરી સંપત્તિવાળાની કઠોરતા છે.

આ વિષયમાં કેટલાક લોકોને એવી શંકા થવાનો સંભવ છે કે સખાભાવ તથા દાસભાવ આદિક વ્યવહાર લૌકિક મનુષ્ય તથા આપણા કુટુંબીની સાથે થઈ શકે છે, ભગવાનની સાથે નહીં. ભગવાનનું તો ધ્યાન થઈ શકે. અથવા તેમના મન્ત્રાદિકોનો જપ થઈ શકે અથવા “અહં બ્રહ્માસ્મિ” એ પ્રકારે ચિન્તન કરવાનો વિષય છે. આ શંકા બરાબર છે. તથાપિ મિત્રાદિકોની સાથે જેવી રીતે ખેસવું ઉડવું તથા ખાવું પીવું ઇત્યાદિ વ્યવહાર રાખવામાં આવે છે એવો વ્યવહાર રાખવો તેને અહીં સુહૃદ્ભાવ કહ્યો નથી. અને શેકની સેવાની માફક રનાન કરાવવું, અથવા વસ્ત્ર પહેરાવવાં તેનું નામ અહીં દાસભાવ પણ નથી. પરન્તુ પરમાત્મા કોઈનું પણ અનિષ્ટ કરતા નથી, સર્વનો ઉપકાર જ કરે છે, એવા નિશ્ચયથી તેમની ભક્તિ કરવી એ જ સુહૃદ્ભાવનું તાત્પર્ય છે. નહિંતો એવું બને કે કર્મનુસાર કોઈ દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં ભક્તિ આદિને છોડી દે અને ઇશ્વરને ગાળ દેવામાં પણ મોકાચ નહીં કરે. અને એવા લોક બહુ જોવામાં આવે છે. એવી ભૂલ ન થાય માટે સુહૃદ્ભાવ કરવાનો કહ્યો છે.

અસમર્થ પ્રાણીઓ ઉપર દયા શીઘ્ર થવાનો સંભવ છે. “આપ પરમાત્મા તો સર્વ પ્રકારે સમર્થ છો. તેથી દયાળુ આપના વિના અન્ય કોઈ અમારો રક્ષક નથી” આ પ્રકારની પ્રાર્થના હમેશાં બની રહે તેને માટે ભેદભાવનાથી દાસત્વને કહ્યું છે.

અહં બ્રહ્માસ્મિ આદિક મહાવાક્યના વિચારને માટે સર્વ કોઈ અધિકારી હોતા નથી. અશુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા વિપ્રવાસકત મનુષ્યોને માટે ઉલટું તે અનર્થનું જ કારણ છે, કેમકે તે કર્મ તથા ઉપાસનાનો પરિત્યાગ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનના અભિમાનથી નરકમાં કુબંધો વાસ્તવિક રીતે તો ક્રમે ક્રમે અભ્યાસ વધારતાં વધારતાં જ મનુષ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકારી થઈ શકે છે. માટે કહ્યું છે કે:—

તસ્યૈવાઽહં મમૈવાઽસૌ સ एवाहमिति त्रिधा ।

भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः ॥

અર્થ:—હું પરમેશ્વરનો દાસ છું. પરમેશ્વર મારાજ છે. અને મારે સ્વરૂપ જ પરમેશ્વર છે. એમ ત્રણ પ્રકારે પરમાત્માને શરણે જવાની રીતિ છે. સાધનોના અનુજ્ઞાન વડે ક્રમે ક્રમે આ અનંત અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

ભક્તિની શરૂઆતમાં હું પરમેશ્વરનો દાસ છું એવી ભાવના થાય છે. કારણ કે તે અવસ્થામાં તેને “દેહાદિકથી ભિન્ન આત્મા કે ઇશ્વર કોઈ છે, મારા જીવે તેની ભક્તિ કરવી જોઈએ” એટલું જ જ્ઞાન થાય છે. જીવ ધ્રુવના અભેદની વાત કદાપિ સાંભળી હોય અથવા શાસ્ત્ર દ્વારા પોતે જ જાણી હોય. તથાપિ તે જ્ઞાન પરીક્ષ હોવાથી દૃઢ જ્ઞાન કહી શકાય નહીં. દાસભાવથી ભક્તિ કરતાં કરતાં કંઈક દોષની નિવૃત્તિ થતી જાય છે. અને સંસારથી

કર્ષિત વિગ્રિત પણ યતી જાય છે જેટલી જેટલી મંચારથી વિગ્રિત થાય છે, તેટલો તેટલો પરમાત્મા પ્રેમ વધતો જાય છે

એ પ્રમાણે પ્રેમની વૃદ્ધિ થતા થતા "પરમેશ્વર મારા જ છે" એ પ્રમાણે ભક્તિની ખીજ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે સાધારણ લૌકિક મેલકામા પણ 'હું મેલનો મેલક, મેલ મારા સ્વામી' એવો પ્રેમ વિશેષ જોનામા આવે છે

સાધન કરતાં કરતા તેથી પણ વધતા વધતા "હું જ પરમેશ્વર છું-મારૂં સ્વરૂપ જ પરમેશ્વર છે" એવો નિશ્ચય થાય છે અર્થાત્ ભગવદ્ ૧૭ અન્ત ડગ્ગુની વૃત્તિ ૩૫ ભક્તિ ૬૬ થવાથી અહં દ્રઢાસ્મિ એ જ્ઞાન ૬૬ થાય છે

આ તત્ત્વજ્ઞાન બહુ જાન્યશાળી મનુષ્યોને અનેક જન્મના પુણ્ય ટર્મના પ્રભાવથી અન્તિમ જન્મમા પ્રાપ્ત થવાનું છે પુણ્ય સપાદન કર્યા વિના, તથા કમથી સાધન કર્યા વિના આત્મસાક્ષાત્કારની ઇચ્છા રાખનાર બુદ્ધિમાન નહીં કહેવાય પરમાત્માને શગળ જવાની જે તથા રીતિ બતાવી છે તે સાધનોનું અનુમાન કમથી કહ્યું છે પૂર્ણ પરિપક્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતા અન્ત્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે મારે પ્રથમ દાસભાવ જ ઉત્તમ છે મિષ્ટાન પુષ્ટિ દેનાર છે, તથાપિ સમ્રઢણી વાળાને મૃત્યુનું કારણ છે સમર્થને મારે તત્ત્વજ્ઞાન થોડું જ છે છતાં ખીગ્ગને મારે અનર્થનું જ કારણ છે તે સોડાને મારે તો પ્રથમ દાસભવિત શ્રેષ્ઠ છે. અન્ત કરણની ભાવના વિરોધ થતા મધિરમા પણ દાસભાવ બને છે મારે—

સર્વભાષોપહરણં દાસ્યેનાત્મનિવેદનમ્ ॥ મા. સ્ક. ૧૧, અ ૧૧-૩૫ ॥

અર્થ—આપણને પ્રાપ્ત થયેલી ઈષ્ટ વસ્તુનું સમર્પણ તથા દાસભાવથી આત્મનિવેદન અર્થાત્ પુત્રાદિ સર્વ પ્રમગ્ના સાધનો સહિત પોતાનો ઠેક પણ ભગવાનને નિમિત્ત અર્પણ કરવો અર્થાત્ "આ સર્વ પરમેશ્વરનું છે, અમારૂં એમા નાંધ નથી" એ પ્રમારે પદાર્થોમાથી પોતાના મમત્વની નિવૃત્તિ કરીને મમત્વનો અભાવ ન્યનદાગમા લાગવો-વર્તાવ કરવો એ સર્વ ભન્તિનું અંગ છે તદીયનાના વિવેચનમા પણ આ વાત પહેલાં કહેવામા આવી છે ભગવાનની સાથે મિત્રભાવ આપિ જ્ઞાનના કાવાથી ઈશ્વરના નિરઃ ૧૭ થશે એવો ખ્યાલ કરવો નહોં કેમકે—

કામ ક્રોધં મયં સ્નેહમૈક્ય સૌહૃદમેવ ચ ।

નિત્ય હરૌ વિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ મા.સ્ક. ૧૦, અ ૨૯-૧૫ ॥

અર્થ—કામ, ક્રોધ, ભય, મ્નેહ, સબન્ધ, મુહુરભાવ ઇત્યાદિ ક્રોધ પણ ભાવથી ભગવાનનું ચિન્તન ગવામા આવે તો ઈશ્વરસામુલ્લયની પ્રાપ્તિ થાય છે

ગોપીઓમાથી કેટલીક મમથી જ ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ છે ગિરુપાન ક્રોધથી ભગવાનનું ચિન્તન કરતો હતો કમ ભગવાનથી રૂગતો હતો યજ્ઞોદ્ધા આદિને મ્નેહ હતો પાણ્ડવો પોતાના મંબધી જાણી પ્રેમ મગ્ના હતા નાગાદિને મુહુરભાવ હતો આ સર્વ લોખને ભગવાનની સાથે સામુલ્લયને પ્રાપ્ત થયા છે, કેમકે ભગવત્પ્રાપ્તિમા ઇષ્ટપણુ પ્રમારે અન્ત ડગ્ગુને ભગવદાગર મગ્ગમા જ તાત્પર્ય છે.

પરન્તુ કેટલાં લોખ—

મત્કામા રમણં જારં મત્સ્વરૂપવિદોઽવલાઃ ।

બ્રહ્મ માં પરમં પ્રાપુઃ સંગાન્નતસદ્વસ્રઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૧૨-૧૩ ॥

અર્થ:—મારા યથાર્થ સ્વરૂપને નહિ જાણનાર તથા લૌકિક મનુષ્યની દુષ્ટ એક ઉપપત્તિ (રમણં જારં) રૂપે ભારી કામના કરનાર કેટલીએ સ્ત્રીઓ મારા સમાગમથી પરણત ૩૫ મારા સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થઇ છે. વળી:—

તમેવ પરમાત્માનં જાચુઃક્ર્યાપિ સંગતાઃ ।

જહુર્ગુણમયં દેહં સઘઃ પ્રક્ષીણચન્ધનાઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૨૯-૧૧ ॥

અર્થ:—તે પરમાત્મ ૩૫ કૃષ્ણ ભગવાનને એક ઉપપત્તિ (જાર) રૂપે ધ્યાન કરવાથી જેનાં કર્મ ૩૫ બંધને છૂટી ગયાં છે તેવી ગોપીઓએ પંચભૂતોના (ત્રિગુણાત્મક) શરીરનો પરિત્યાગ કર્યો (જહુઃ) અર્થાત્ દેહનો ત્યાગ કરીને ભગવાનના સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થઈ. વળી:—

યાઃ સંપર્યચરન્મેષ્ણા પાદસંવાહનાદિભિઃ ।

જગદ્ગુરું મર્ચુચ્ચ દયા તાસાં કિં વર્ણયતે તપઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૧૦-૨૭ ॥

અર્થ:—જેમણે જગદ્ગુરુ પરમાત્માની પતિભુદ્ધિથી પ્રેમપૂર્વક પાદમર્દનાદિ સેવા સારી રીતે કરી છે તેમના તપનું શું વર્ણન કરવું ?

હત્યાદિ ભાગવતના શ્લોકો તથા રાસલીલાનાં પ્રકરણોને જોઇ બહુ ગભરાઇને ભાગવતને તથા ગોપીઓને તથા બહુ આવેશમાં આવી જઇને ભગવાનને પણ અસંબદ્ધ બોલવાને તૈયાર થઈ જાય છે. અને કેટલાક લોક ભાગવત ગ્રન્થોનો બહિષ્કાર કરવાને માટે પણ તૈયાર થાય છે. આવી વાતો સાંભળી ઉદ્વેગથી કેટલાક ભક્તો પણ “એ શ્લોકનો ભાવ જૂટો છે, આવી વાત કદાપિ હોઈ શકે નહિ” એમ કહીને ભગવાનને તથા ગોપી લોકોને તથા ભાગવતને પણ એ અપરાધથી બચાવવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે. આ લોકની આ સર્વ ચેષ્ટા તો ઠીક છે, કેમકે ત્યાગ કરવાને ચોગ્ય કામાદિથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થયું એવી વાત સાંભળવાથી સર્વ ગભરાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

નમઃ પતત્યાત્મસર્મ પતત્રિણઃ ॥

અર્થ:—પક્ષીઓ પોતાની શક્તિ અનુસાર જ આકાશમાં ઉંચે ઉડે છે. સર્વ પક્ષી સરખાં ઉંચે ઉડતાં જોવામાં આવતાં નથી.

આ ન્યાયને અનુસાર સર્વ મનુષ્ય સ્વાર્થનો પરિત્યાગ કરીને શાસ્ત્રનું વિવેચન કરવા છતાં પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર જ વિવેચન કરી શકે છે. ભાગવત ભક્તિપ્રધાન ગ્રન્થ છે. તેનું વિવેચન કરવાને માટે ભક્તિશાસ્ત્રનું રહસ્ય તથા કંઈક અલંકારાદિકની શૈલી વિશેષ જાણવાની જરૂર છે. મર્મને નહીં જાણી શ્લોકોના અર્થોની જૂદી જૂદી રચના કરવાનો પ્રયત્ન છોડીને સત્ય વસ્તુનું લક્ષ્ય રાખી શાસ્ત્રના મર્મને જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભગવાનનાં કામ, ક્રોધ, આદિ કરવો તે કામાદિ દોષોની નિવૃત્તિ કરવાના ઉપાય ૩૫ છે.

તદર્પિતાલિલાચારઃ સન્ કામક્રોધામિમાનાદિકં તસ્મિન્નેવ કરણીયમ્ ॥

નાર૦ મ૦ સૂ૦ ૬૬ ॥

અર્થ:—દાસભાવથી સંપૂર્ણ કર્મોને જોણે ભગવાનને અર્પણ કર્યાં છે તેણે કામ, ક્રોધ,

અભિમાનાદિ સર્વ ભગવાનને વિશે જ કરવાં જોઈએ.

દેવ, બ્રહ્મરૂપિ, પ્રજાપતિ, અને બ્રહ્મા (હિરણ્યગર્ભ) સુધીના આનન્દનું નિરૂપણ કરતા સત્તા પૂર્વ પૂર્વ કહેલા ચક્રવર્તી આદિના આનન્દ કરતાં ઉત્તર ઉત્તર કહેલા મનુષ્યગન્ધર્વાદિના આનન્દ સૌ સૌ ગણા અધિક છે. તે સર્વમાં બ્રહ્મા(હિરણ્યગર્ભ)નો આનન્દ શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. આ હિરણ્યગર્ભનો આનન્દ પણ સચ્ચિદાનન્દ રૂપ પરમાત્માના આનન્દનો એક દેશ માત્ર છે. (વિરામધિવેચનમાં આનું અધિક વિવેચન જોવું.) આ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ રૂપ પરમાનન્દને માટે પૂર્વ પૂર્વ આનન્દનો પરિત્યાગ તથા ઉત્તરોત્તર આનન્દમાં ઇચ્છા પણ સાધન રૂપ છે તેમાં કોઈ દોષ નથી, ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરતા કરતા બ્રહ્મલોક પર્યન્તના ભોગ્ય પદાર્થની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા માત્ર બાકી રહે તો તે યોગ્ય અધિકારી કહેવાય છે.

યજ્ઞાદિક સદામ કર્મ કરનાર લોક દેવલોકના અપ્સરા આદિક દિવ્ય ભોગની ઇચ્છાવાળા હોય છે, વિગ્રહ હોતા નથી. તથાપિ તેમની દુરાચારીમાં ગણુતરી કરવામાં આવતી નથી. તેવી રીતે ભોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે યોગના કુટુંબાદિનો પરિત્યાગ કરીને નિયમાનુસાર સંન્યાસ ધારણ કરનારની પણ ગણુતરી દુરાચારીમાં નથી. તેવી જ રીતે જેનો ત્યાગ કરવો બહુ કષ્ટિય છે એવી વાસનાનો પરિત્યાગ કરવાને માટે ભગવાનને પતિભાવથી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરનારી ગોપીઓ પણ દુરાચારી ગણી શકાય નહીં. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ તથા ભક્તલોકીએ પણ ગોપીઓને ઉત્તમ ભક્તોની ક્રાંતિમાં ગણી છે. વળી:—

વસુદેવગૃહે સાક્ષાદ્ભગવાન્પુરુષઃ પરઃ ।

જનિષ્યતે તત્પ્રિયાર્થ સંભવન્તુ સુરસ્રિયઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૧-૨૩ ॥

અર્થ:—વસુદેવના ઘરમાં સ્વયં ભગવાન માવિક શરીર ધારણ કરીને પ્રકટ થનાર છે. તેમને સેવાથી પ્રસન્ન કરવાને માટે (તત્પ્રિયાર્થમ્) તમે દેવ સ્ત્રીઓ પણ પૃથ્વીમાં જન્મ લ્યો. એ પ્રભાણે દેવસ્ત્રીઓ પ્રતિ બ્રહ્માજ્ઞના વચનથી; તથા—

સર્વે તૈ દેવતામાયા ડમયોરપિ ભારત ।

જ્ઞાતયો વન્ધુસુહૃદો યે ચ ચંસમન્નૃતાઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૧-૨૩ ॥

અર્થ:—નન્દ તથા વસુદેવ એ બન્નેના(ડમયોઃ) કુળમાં જે કોઈ જ્ઞાતિવાળા છે તથા બન્ધુ ભોક્ષ છે તથા સુહૃદ છે અને અન્ય જે કોઈ કંસના અનુયાયી છે તે સર્વે નિશ્ચય પૂર્વક દેવાંશ જ(દેવ-તાપ્રાપ્ત્યા) એવા નારજ્ઞના વચનથી પણ નન્દ ગોપાદિકા દેવાંશ તથા ગોપી લોકી દેવસ્ત્રીઓના અંશ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે જે દેવ તથા દેવીઓના અંશ હોય છે તેમને સ્વયં વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે કેમકે દેવતા લોકોને “સ્વયંજ્ઞાનવેદ” કલા છે—વેદ ભર્યા વિના જેને વેદનું જ્ઞાન હોય છે. તેનું નામ “સ્વયંજ્ઞાનવેદ” છે. ગોપીલોકોને ભગવાન સંબંધી કેવું જ્ઞાન હતું તે વાત ગોપીલોકોની સ્તુતિથી માલમ પડે છે.

ન સ્વલુ ગોપિકાનન્દનો ભવાનસ્થિલદેહિનામન્તરાત્મદૃક્ ।

વિચ્છન્નસાગર્યિતો વિશ્વગુપ્તયે સલ્લ ઉદેયિવાન્સાત્વતાં કુલે ॥

મા૦ સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૩૧-૪ ॥

અર્થ:—હે સખે ! આપ ગોપી યશોદાના પુત્ર નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના અન્તઃકરણના આપ સાક્ષી સ્વરૂપ છો. બ્રહ્માજી (વિષ્ણુસત્) ની પ્રાર્થનાથી જગતની રક્ષા કરવાને યાદોનાં (સાત્વતામ્) કુલમાં આપે અવતાર ધારણ કર્યો છે.

તવ કથામૃતં તત્તજીવનં કવિભિરીઢિતં કલ્મષાપહમ્ ।

શ્રવણમંગલં શ્રીમદાતતં યુવિ ગૃણન્તિ તે ભૂરિદા જનાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—આધ્યાત્મિકાદિક તાપને દૂર કરનારી, તથા વિદ્યોત્તેજ્યોની સ્તુતિ કરેલી છે તેવી તથા પાપને દૂર કરનારી, તથા શ્રવણ માત્રથી મંગલના કારણ રૂપ તથા શાન્ત સ્વરૂપ (શ્રીમત્) તેવી આપની કથા રૂપ અમૃતની, જેઓએ પૂર્વ જન્મમાં બહુ દાનાદિ પુણ્ય કરેલું છે તેવા લોકો પૃથ્વીમાં સ્તુતિ કરે છે—અર્થાત્ તેવા લોકો જ આપની કથા રૂપ અમૃતનું પાન કરવાને ભાગ્યશાળી થાય છે. અમૃતપાન કરવાથી દેહ સંબંધી ખેદ નિવૃત્ત થાય છે, તેથી તત્ત્વવેત્તા લોક તેવા અમૃતને તુચ્છ માને છે. પરંતુ ભગવાનની કથા રૂપી અમૃત તો સર્વ દુઃખોને દૂર કરે છે, એવા અમૃતનું પાન બહુ જ પુણ્ય વિના મળતું નથી એવો ભાવ છે. વળી—

વિરચિતામયં દૃષ્ટિધુર્ય તે ચરણમીયુપાં સંસૃતેર્ભયાત્ ।

કરસરોરુહં કાન્ત કામદં શિરસિ દેહિ નઃ શ્રીકરગૃહમ્ ॥

મા.સ્ક.૧૦,અ. ૩૧-૫ ॥

અર્થ:—હે વૃષ્ણિય વંશીઓમાં ઓઝ ! હે કાન્ત અર્થાત્ હે વાસુદેવ ! સંસારના ભયથી આપનાં ચરણોમાં આવેલા (રૂપામ્) ભક્તોને જે હાથ વડે આપે અભય આપેલું છે, તથા જે હાથ સર્વ કામનાઓને પૂર્ણ કરે છે, અને જે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીના હાથનું મહત્વ કરનાર છે એવા આપના કરકમલને અમારા લોકોના શિર ઉપર ધરો. (શ્લોકમાં કાન્ત શબ્દનો અર્થ “પતિ” નથી. “કસ્ય વ્રહ્મણો અન્તો યસ્માદિતિ કાન્તઃ” એ પ્રકારના વિગ્રહથી “કાન્ત” નામ પરમાત્માનું છે, સંહારકાલમાં બ્રહ્માનો પણ નાશ પરમાત્માથી જ થાય છે. માટે તેમનું નામ કાન્ત કહ્યું છે.) તથા—

મણતદેહિનાં પાપકર્ષણં ત્વચરાનુગં શ્રીનિકેતનમ્ ।

ફણિફણાર્પિતં તે પદામ્બુજં કૃણુ કુચેષુ નઃ કૃન્ધિ હૃચ્છયમ્ ॥ ૧ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—પ્રણામ કરનારના અર્થાત્ શરણાગતોના પાપને દૂર કરનાર, તથા ગવાદિ તૃણ-ચરની પાછળ જનાર તથા લક્ષ્મી, શોભા, શુદ્ધિ, કીર્તિ, સિદ્ધિ આદિના આશ્રય રૂપ, તથા કાલીય નાગની રૂણ ઉપર મૂકેલા એવા આપના ચરણકમળને અમારા સ્તનોમાં અર્પણ કરો. અને જેમ કાલીય નાગની રૂણ ઉપર પગ રાખવાથી તેના ઘોર વિપત્તિ વમન થયું હતું, તેવી રીતે અમારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરેલા આપનાં ચરણકમલ અમારા હૃદયમાં રહેલા કામાદિ (હૃચ્છયમ્) દોષોનું છેદન કરો (કૃન્ધિ) અર્થાત્ ઝેરી નાગનું ઘોર વિષ જ્યારે આપના ચરણકમલથી બહાર નિકળી ગયું છે, તો પછી અમારા કામાદિના તુચ્છ વેગનું વમન થાય તેમા શી નવાહ એવો ગોપીઓની સ્તુતિનો ભાવ છે. વળી—

મણતકામદં પદ્મજાર્ચિતં ધરણિમંડનં ધ્યેયમાપદિ ।

ચરણપંકજં શૈવમં ચ તે રમણ નઃ સ્તનેષ્વર્પયાધિદન્ ॥ ૧ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—હે સર્વ પ્રાણીઓમાં રમણ કરનાર (રમણ), તથા હે દુઃખોના નાશ કરનાર (વાઘિહન). પ્રણામ કરનારને સર્વ કામ્ય પદાર્થ દેનાર એવા, તથા જેની પૂજા બ્રહ્મા-જીએ કરેલી છે એવા, તથા પૃથિવીના અલંકાર રૂપ એવા, તથા આપત્તિ સમયે ધ્યાન કરવા યોગ્ય એવા અર્થાત્ ધ્યાન માત્રથી આપત્તિને દૂર કરનાર એવા આપના ચરણકમલને અમારા કામાદિ દોષોની શાન્તિને માટે અમારા સ્તનોમાં અર્પણ કરો.

આ પ્રમાણે વિરચિતામયમ્ ઈત્યાદિ શ્લોકો વડે જે આર્થના છે તેથી ગોપી લોકોના યથાર્થ જ્ઞાનો, તથા પોતાના કામાદિ દોષોને નિવૃત્ત કરવાની શુદ્ધ ભાવનાનો નિશ્ચય થાય છે. માટે આ ગોપીલોકોની ભક્તિ ઉત્તમ તથા વિરક્તિયુક્ત હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. જેટલી ગોપીઓ ભગવાનની પાસે ગઈ છે તે સર્વ વિરક્ત જ છે એમ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે.

દુહન્ત્યોઽમિયયુઃ કાશ્વિદોહં હિત્વા સમુત્સુકાઃ ।

પપોઽપિશ્રિત્ય સંપાવમનુદ્વાસ્પાઽપરા યયુઃ ॥ મા૦સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૨૯-૫ ॥

અર્થ:—ભગવાનની પાસે જવાની ઈચ્છા વાળી (સમુત્સુકાઃ) કોઈ ગોપીઓ ગાયને દહોતી હતી તે દોહન કાર્ય પછી મૂકીને ગઈ. કોઈ તો ગરમ કરવાને ચૂકા ઉપર દૂધને રાખીને અર્થાત્ તેને ઉતાર્યા વિના જ ચાલી ગઈ. કોઈ ચૂકા ઉપરથી સંવાવ (ચૂલી) ને ઉતાર્યા વિના ચાલી ગઈ. (ગાળ અને ઘીમાં ઘઉંની નાની નાની કણીથી બનતા ખાવાના પદાર્થને સંવાવ કહે છે).

પરિવેપયન્ત્યસ્તદ્ધિત્વા પાયયન્ત્યઃ શિશૂન્પયઃ ।

શુશ્રૂપન્ત્યઃ પતીન્કાશ્વિદશ્નત્યોઽપાસ્ય ભોજનમ્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—કોઈ પોતાના પુત્રાદિકોને ખાવાનું પીરસતી હતી તેઓ પીરસવાનું કામ અધવચ્છેડીને ચાલી ગઈ. કોઈ પોતાના બાળકોને દૂધ પાતી હતી તે છેડીને ગઈ. કોઈ પતિની સેવા કરતી હતી તે છેડીને જતી રહી. અને ભોજન કરતી હતી તે ભોજન તણને ગઈ.

લિમ્પન્ત્યઃ પ્રમૃજન્ત્યોઽપ્યા અઙ્ગન્ત્યઃ કાશ્વ લોચને ।

વ્યત્પસ્તવસ્ત્રામરણાઃ કાશ્વિત્કૃષ્ણાન્તિકં યયુઃ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—કોઈ પોતાના શરીરમાં અન્નાદિનો લેપ કરતી હતી, કોઈ અંગોમાં ઉદ્ભૂત કરતી હતી, કોઈ નેત્રમાં અન્નન લગાવતી હતી, તે સર્વ ક્રિયાઓ છેડીને ભગવાનની પાસે ચાલી ગઈ. અને કેટલીકના શરીરનાં વસ્ત્ર અને આભૂષણ અસ્તવ્યસ્ત હતાં તેવી દશામાં ગઈ. (માંગલ્ય-સૌભાગ્ય-સૂચક હમેશ પહેરવાનાં શૂપણું જ અહીં ગ્રહણ છે.)

તા વાર્પમાણાઃ પતિભિઃ પિતૃભિર્ભાતૃવન્ધુભિઃ ।

ગોવિન્દાપદ્મતાત્માનો ન ન્યવર્તન્ત મોહિતાઃ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—પોતાના પતિ, પિતા, ભાઈ, બન્ધુ આદિ લોકોએ રોક્યા છતાં પણ તે ગોપીઓ પાછી વળી નહીં. સર્વ ભગવાનની પાસે ચાલી ગઈ, કેમકે ભગવાને તેમનાં ચિત્તને સંસાર-માંથી દરણુ કરી લીધાં હતાં, અને ભગવાનમાં મોહિન ચર્મ ગઈ હતી. તેથી તેમને પતિ આદિનું કંઈ ભાન રહ્યું નહોતું.

આ પ્રકારે અર્થાત્ કુટુંબ, ધન, આદિ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને ઘેરથી નિકળી જવું તે તીવ્ર વિરક્તિ વિના કદી બની શકે નહીં એ વાત સર્વ જાણી શકે છે. અનુચિત વ્યવહાર કરનાર ચોરી છુપીથી જાય છે. અને અનુચિત વ્યવહાર કરનાર પુરૂષ પણ મેદાનમાં સ્ત્રીઓને એકઠી કરી શકે નહીં. વળી—

અન્તર્ગૃહગતાઃ કાશ્ચિદ્ગોપ્યોઽલબ્યવિનિર્ગમાઃ ।

કૃષ્ણં તદ્ભાવનાયુક્તા દધ્યુર્મીલિતલોચનાઃ ॥

॥ ૯ ॥

અર્થ:—જે કોઈ ગોપીલોક ધરતી અંદર હતી તે દરમ્યાન તેમના પતિ આદિએ દ્વાર બંધ કરી દીધેલાં હોવાથી ભગવાનની પાસે જવાને રસ્તો ન મળવાથી જઈ શકી નહીં તેઓ ભગવાનમાં ભાવના યુક્ત હોઈ નેત્ર બંધ કરી ભગવાનનું ધ્યાન કરવા લાગી (દ્વિધ્યુઃ).

દુઃસહપ્રેષ્ટવિરહતીવ્રતાપધુતાશ્રુભાઃ ।

ધ્યાનમાત્માચ્યુતાશ્લેષનિર્વૃત્ત્યા ક્ષીણમજ્જલાઃ ॥

॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—અતિ પ્રિય ભગવાનના વિરહાગ્નિના તીવ્ર અને સહન ન થઈ શકે તેવા તાપથી જેઓનાં સર્વ પાપ નષ્ટ થઈ ગયાં છે તેવી ગોપીઓએ કરેલા ધ્યાનમાં પ્રાપ્ત થયેલા ભગવાન (અચ્યુત)ના સંગ (આશ્લેષ)થી અર્થાત્ ભગવદ્દાકાર થયેલી વૃત્તિમાં પ્રકટ થયેલા આનન્દ (નિર્વૃત્તિ)થી તેમનાં પુણ્યકર્મ પણ નષ્ટ થઈ ગયાં. આ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ થવાથી તેઓએ પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો.

ભગવાનના ધ્યાનથી યોગીઓની આંકે તેમનો દેહત્યાગ પણ કહ્યો છે.

આ નાના પ્રકારનાં પ્રમાણોથી ગોપીઓમાં કોઈ પણ મનુષ્ય સ્ત્રી નહોતી (સર્વ દેવસ્ત્રીઓ હતી). અને સર્વ વિરક્ત હતી. તથા મથાર્થ જ્ઞાનવાળી હતી. તેમની ભાવના પણ શુદ્ધ હતી. તેમાં કોઈ શંકાને અવસર નથી.

છતાં સર્વ ગોપી સરખી નહોતી. કોઈ તો જન્મથી સિદ્ધ જ હતી. કોઈ સાધન કરીને સિદ્ધ થઈ હતી. કોઈ તો ભગવાનને પતિ રૂપે પ્રાપ્ત કરવાને માટે વ્રત કરતી કુમારિકા આદિ કામના વાળી પણ હતી. તેમા કામના વાળીની કામના નિવૃત્ત કરવાને માટે પોતાની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર રાસાદિક પણ કોઈ અયોગ્ય નથી. ગોપીઓને મનુષ્યદષ્ટિથી જોઈએ તોપણ સાત્તાનુસાર દોષ નથી આવતો, કેમકે ભગવાન વિશે જે કામના છે તે કામાદિક દોષને નિવૃત્ત કરવાને માટે છે.

ન મય્યાવેશિતધિયાં કામઃ કામાય કલ્પતે ।

મર્જિતાઃ કથિતા ઘાના પ્રાયો વીજાય નેવ્યતે ॥ મા૦સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૨૨-૨૬ ॥

અર્થ:—જેનું ચિત્ત મારામાં લાગેલું છે તેની કામનાનું ક્ષય વિષયભોગ નહીં થાય, કેમકે શેકેલા તથા પાણીમાં પકાવેલા (કવચિતાઃ) દાણા ફરીથી બીજમાં કામ લાગતા નથી.

જેવી રીતે અગ્નિમાં શેકેલા કે પકાવેલા અણા આદિ બીજમાંથી ફરી અંકુર ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. તેવી રીતે પરમાત્માના ભક્તોના ચિત્તમાં જે કામના છે તે વિષયભોગને માટે જન્મરૂપી અંકુર ઉત્પાદન કરવા સમર્થ નહીં થાય. કારણ કે પરમાત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. અને જ્ઞાન સ્વરૂપમાં ચિત્ત લગાવવાથી ચિત્તના કામાદિક દોષ જ્ઞાન રૂપી અગ્નિમાં દ્રવ્ય થઈ

નય છે. તેથી ભુજંગેલા કે પદ્મવેલા અનાજની માફક જન્મરૂપી, અંકુરના કારણે રૂપ વિષયવાસના તેમાં રહેતી નથી એવો ભાવ છે.

ઇતિ આત્મનિવેદનભક્તિનિરૂપણ સમાપ્ત.

ઇતિ ભક્તિ પ્રકરણમાં તદ્દગુણશ્રુતિ (હરિગુણશ્રુતિ) નામની ભક્તિની ચતુર્થી ભૂમિકા નિરૂપણ અ. ૪. સ. ૫. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪. સર્ગ. ૬.

૫. પંચમી ભૂમિકા-રત્યંકુરોત્પત્તિ.

હવે રત્યંકુરોત્પત્તિ નામની ભક્તિની પંચમી ભૂમિકાનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

પૂર્વે કહેલી ચાર ભૂમિકા સાધન રૂપ છે. તેમનું અનુદાન કરવાથી દ્રવીભૂત ચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ થયેલી ભગવદાકાર વૃત્તિ રૂપ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પંચમી ભૂમિકા જ ભક્તિનું સ્વરૂપ છે. તે પરિપક્વ થવાથી બાકીની ૭ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે. બાકી ૭ ભૂમિકા તેના ક્ષણ રૂપ જ છે. રત્યંકુરોત્પત્તિનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યું છે:

જ્ઞાનમાતા શમ્ભુપક્તિર્મુક્તિમુક્તિપ્રદા સદા ।

સુલભા યત્પ્રસાદાદિ સત્પ્રેમાદિકુરલક્ષણા ॥ શિ. પુ કો. રૂ. સં. જ. ૪૧-૧૯૦ ॥

અર્થ:—શંભુ (શિવ-પરમેશ્વર)ની ભક્તિ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી છે તથા ભોગ-મોક્ષ દેનારી છે, તે ભક્તિની સત્પ્રેમાદિકુર લક્ષણા અર્થાત્ રત્યંકુરોત્પત્તિ નામની પંચમી ભૂમિકા જ પરમાત્માની પ્રસન્નતાથી થાય છે તેમને બળે.

સતાં પ્રસંગાન્મમ વીર્યસંવિદો ભવન્તિ હૃત્કર્ણરસાપનાઃ કયાઃ ।

તજ્જોષણાદાશ્વપર્વગર્ભર્ત્મનિ શ્રદ્ધા રતિર્ભક્તિરનુક્રમિષ્યતિ ॥

મા.સ્ક.૩,અ. ૨૫-૨૫ ॥

અર્થ:—સતપુરુષોના સમાગમથી, આગ પ્રભાવનું જ્ઞાન બળેથી પ્રાપ્ત થાય તેવી અને હૃદય અને કર્ણને જ્ઞાન-દ આપનારી કથાનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે કથાના સેવન (જોષણ)થી શીઘ્ર મોક્ષમાર્ગમાં શ્રદ્ધા થાય છે. શ્રદ્ધાથી પ્રીતિ થાય છે. તે પછી પ્રેમના અનિશય રૂપ ભક્તિ આદિ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે.

મવાપવર્ગો મ્રમતો યદા મવેજ્જનસ્ય તર્હાચ્યુત સત્સમાગમઃ ।

સત્સંગમો યદિ તદેવ સદ્ગતૌ પરાવરેશે ત્વયિ જાયતે રતિઃ ॥

માન્દક. ૧૦, અ. ૫૧-૫૩ ॥

અર્થ:—હે અચ્યુત! સંસારમાં ધ્રુમતા મનુષ્યને જ્યારે સંસાર (મચ)માંથી નિવૃત્ત થવાનો સમય આવે છે ત્યારે તેમને સતપુરુષોનો સમાગમ થાય છે. અને જ્યારે સતપુરુષોનો સમાગમ થાય છે, ત્યારે જ તેમના હિપ્તેશ દ્વારા સદ્ગતિ રૂપ આપ પરમેશ્વરમાં પ્રેમ રૂપ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઈત્યાદિ પ્રમાણથી સત્સંગ તથા કથાશ્રવણાદિ સાધનોથી પંચમી ભૂમિકા રૂપ રત્યંકુરોત્પત્તિ નામની ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને જ પ્રેમજ્ઞાનના ભક્તિ કહે છે.

દ્રુતસ્ય ભગવદ્દર્માદ્ધારાવાહિકતાં ગતા ।

સર્વેશે મનસો વૃત્તિર્ભક્તિરિત્યભિધીયતે ॥ મક્તિ૦ ૨૦ ઉ૦ ઘ૦ ૧-૩ ॥

અર્થ:—ભગવાન્ના ગુણોના શ્રવણથી દ્રવીભૂત થયેલા ચિત્તની પરમેશ્વર વિષયક જે ધારાવાહિ વૃત્તિ તેનું નામ ભક્તિ—ભગવદ્ધારતા છે. તદાકારતાને જ અહીં ભક્તિશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ કહે છે. અને તેને જ શાસ્ત્રવેત્તા લોક ભક્તિ કહે છે.

મદ્ગુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે ।

મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા ગંગામ્બસોઽમ્બુધૌ ॥ મા૦સ્ક૦૩, ઘ૦ ૨૯-૧૧ ॥

લક્ષણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હ્રુદાહુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જ્યાં સગુણ ભક્તિના ૮૧ પ્રકારના બેદ બતાવવામાં આવ્યા છે ત્યાં નિર્ગુણ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનાર આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વ શ્લોકમાં જે ભક્તિનું લક્ષણ કહ્યું છે તેને જ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. જે વિષયના સંબન્ધથી ચિત્ત દ્રવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, અવસ્થ તે જ વસ્તુની આકારતાને ચિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે સ્ફટિક મણિની આગળ લાલ પીળાં વગેરે રંગનાં પુષ્પ કે વસ્ત્રાદિ રાખવામાં આવે તો સ્ફટિક મણિ તે પુષ્પ અને વસ્ત્રના વર્ણને અદ્ભુત કરે છે, તેવી રીતે ધટાદિ વિષયપદાર્થના સંબન્ધથી ચિત્ત ધટાદિ વિષયપદાર્થોની આકારતાને પ્રાપ્ત થાય છે. આવો વેદાન્ત તથા સામ્યશાસ્ત્રનો પણ સિદ્ધાન્ત છે.

મૂપાસિકતં યથા તાત્રં તન્નિર્ભં જાયતે તથા ।

ધટાદીન્વ્યાપ્તુવશ્ચિત્તં તન્નિર્ભં જાયતે ધ્રુવમ્ ॥ પંચદશી૦ પ્ર૦ ૪-૨૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ત્રાંશુઆદિ પીગળાવીને મૂપામાં રેડ્યું હોય તો તે મૂપાના આકાર વાળું થાય છે. તેવી રીતે ધટાદિ વિષયને વ્યાપ્ત થયેલું ચિત્ત અવશ્ય ધટાદિના આકારને પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યજ્ઞકો વા યથા લોકો વ્યંગ્યસ્યાકારતામિયાત્ ।

સર્વાર્થવ્યંજકત્વાદીરર્થાકારા પ્રદક્ષ્યતે ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—અથવા જેમ વસ્તુના સ્વરૂપને પ્રકટ કરનાર પ્રકાશ પ્રકાશના આકારને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ શુદ્ધિ સર્વ પદાર્થોની પ્રકાશક હોવાથી પદાર્થના આકાર વાળી દેખાય છે.

જો વ્યંગ્યક પ્રકાશ ધટાદિ પદાર્થોની આકારતાને પ્રાપ્ત ન થતો હોત તો પદાર્થના આવરણની નિવૃત્તિ થાત નહીં. અને આવરણની નિવૃત્તિ થયા વિના પદાર્થનું જ્ઞાન પણ થાય નહીં શુદ્ધિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર નિકળીને જ્યારે ધટાદિ વિષય રૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ધટાદિ પદાર્થોના આવરણની નિવૃત્તિ થાય છે, અને આવરણની નિવૃત્તિ થવાથી ચિદાભાસ ધટાદિ પદાર્થને પ્રકાશ કરે છે. આ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. ધટ ઉપર માટીનો બડો લેપ કરીને કોઈ રાખે તો “આ ધટ છે” એમ કોઈ કહે નહીં, કેમકે મૃત્તિકા રૂપ આવરણથી તેની અંદર શી વસ્તુ છે તે કોઈ પણ જાણે નહીં. માટી રૂપ આવરણ નિવૃત્ત થવાથી જ “આ ધટ છે” એવું જ્ઞાન થાય છે.

માયાની આવરણ શક્તિથી દરેક પદાર્થ દંકાયેલો છે. જૂદા જૂદા પદાર્થોના આવરણની

નિવૃત્તિને માટે તત્ત્વ પદાર્થોના આકાર રૂપ થયેલી શુદ્ધિવૃત્તિની આવશ્યકતા છે. વિષયાકાર થયેલી શુદ્ધિવૃત્તિ ન્યારે સર્વના આવરણને નિવૃત્ત કરે છે, ત્યારે ઘટનો પ્રકાશ થઈ “ આ ઘટ છે ” એવું જ્ઞાન મનુષ્યને થાય છે. તેથી “ આ ઘટ છે, ” “ આ પર છે ” એ પ્રકારનું સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન બેદ્રને શુદ્ધિવૃત્તિ તત્ત્વ વિષયોની આકારતાને પ્રાપ્ત થાય છે એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે.

ચિત્તનો સ્વભાવ લાખ જેવો છે. તાપક પદાર્થના સંબંધથી લાખ પિગળી જાય છે, નહિતો કઠિન રહે છે. તેવી રીતે—

કામક્રોધમયસ્નેહહર્ષશોકદયાદયઃ ।

તાપકાશ્ચિત્તજતુનસ્તચ્છાન્તૌ કઠિનં તુ તત્ ॥

મ૦ ૨૦ ૩૦ ૧-૫ ॥

અર્થ:—ચિત્ત રૂપી લાખના કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, હર્ષ, શોક, દયા, આદિ એટલે શમાદિ દ્રાવક છે. અર્થાત્ કામાદિકથી ચિત્ત દ્રવીભૂત થાય છે. તે કામાદિ શાન્ત થતાં લાખની પેઠે ચિત્ત કઠિણ જ રહે છે. અગ્નિના તીવ્ર તાપથી જેમ લાખ જળની માફક પિગળે છે, તેને દ્રવીભાવ કહે છે. સર્વના તાપમાં રાખી તપાવવાથી તે થોડી મૃદુ થાય છે, તે અવસ્થાને શિથિલભાવ કહે છે. એ પ્રમાણે જેમ કઠિન, મૃદુ તથા દ્રવીભાવ એવી લાખની ત્રણ અવસ્થા છે, તેવી રીતે ચિત્તના દ્રાવક કામાદિની ન્યૂનતા અને અધિકતાના બેદ્રથી ચિત્તની પણ દ્રવીભાવ, શિથિલ અને કઠિણ એવી ત્રણ અવસ્થા છે. કંઠણ અવસ્થા કોષના પણ સ્વરૂપનું અદૃશ્ય કરતી નથી. શિથિલ અવસ્થામાં પ્રવેશ પામે ચિત્ત વસ્તુના પૂર્ણ આકારને પ્રાપ્ત થતું નથી. એક વાસનાલેશ જ પ્રવિષ્ટ થાય છે અને ચિત્ત ન્યારે ખીછ વસ્તુનું અદૃશ્ય કરે છે ત્યારે તે નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી તે સામાન્ય વાસના છે. અને દુત અવસ્થામાં પ્રવેશ પામેલી તદ્દાકારતાને ભાવ કહે છે. તે કદાપિ નષ્ટ થતી નથી તેથી તેને સ્થાયિભાવ કહે છે.

અને તેને વાસના, સંસ્કાર, ભાવના, રતિ પણ કહે છે. આ સ્થાયીભાવ, ન્યારે વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સંબંધથી મુખ રૂપે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેને રસ કહે છે.

વિભાવૈરનુભાવૈશ્વ વ્યભિચારિમિરણ્ણુત ।

સ્થાયી ભાવઃ મુક્તત્વેન વ્યવ્યમાનો રસઃ સ્મૃતઃ ॥

” ૩-૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વે કહેલા સંસ્કાર રૂપ રતિ નામનો સ્થાયી ભાવ વિભાવાદિના સંબંધથી મુખ રૂપે પરમાનન્દ પ્રતીત થતો રસ કહેવાય છે.

વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિસંયોગાદ્રસનિષ્પત્તિઃ ॥

” ॥

અર્થ:—વિભાવ તથા અનુભાવ તથા વ્યભિચારીના સંબંધથી રમની ઉત્પત્તિ થાય છે આ જ ભરત સૂત્રનો ભાવ પૂર્વે સ્લોકમાં કહ્યો છે.

વાસના રૂપે રિચત રતિને પ્રકટ કરીને સ્વાદ લેવા યોગ્ય જનાવનાર કારણને વિભાવ કહે છે. અને વિભાવ વડે રતિ પ્રકટ થયા બાદ તેનું આસ્વાદન કરાવનારને અનુભાવ કહે છે.

આસંબન અને ઉદ્દીપન બેદ્રથી વિભાવ બે પ્રકારનો છે. તેમાં ભગવાન આસંબન વિભાવ રૂપ છે. અને વંશીનો ખ્વનિ, વૃદ્ધસી, ચંદન, આદિક ઉદ્દીપન વિભાવ રૂપ છે.

-અનુભાવ પણ સ્વાભાવિક અને ઔપાધિક ભેદથી બે પ્રકારનો છે. સ્વાભાવિકને અહીં સાત્ત્વિક કહે છે. અને ઉપાધિ નિમિત્તને ઔપાધિક અનુભાવ કહે છે.

સ્તમ્ભઃ પ્રલયરોમાઞ્ચૌ સ્વેદો વૈવર્ણ્યવેપથુઃ ।

અશ્વૈર્વૈસ્વર્યમિત્યદૃષ્ટૌ સાત્ત્વિકાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ પ્રતાપરુદ્રોદયમ્ ૦ ૧૦ પ્ર૦ ॥

અર્થઃ—સ્તંભ એટલે વિપાદ તથા વિસ્મય આદિથી થનારી જડતા—ચેતન હોવા છતાં પણ ચેષ્ટા રહિત થઇ જવું તે. અને ચેતના રહિત થઈને ચેષ્ટાથી થતું થવું તેનું નામ પ્રલય છે. તે સુખ, મદ, પ્રહારાદિથી થાય છે. સુખથી જે પ્રલય થાય છે તે વખતે સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપારથી ઉપરામ પામે છે. તેથી પ્રલય કહ્યો છે. રોમાઞ્ચ નામ રોમનું ખડા થવું તે છે. તે સુખ, ઉત્સાહ, ભય, વિસ્મય આદિથી થાય છે. શરીરનું ધ્રુજવું તેનું નામ વેપ (વેપથુ) છે. તે ભય તથા જ્વરાદિથી થાય છે. શરીરમાંથી જળનું વહેવું તેનું નામ સ્વેદ છે. અને તે ગરમી, શ્રમ, હર્ષ, વ્યાયામ, લજ્જા, ભય, ક્રોધ, આદિથી થાય છે. વૈવર્ણ્ય નામ શરીરના વર્ણમાં ફેર થવો તે છે. તે ક્રોધ, ધૂપ, શીત, ભયાદિથી થાય છે. નેત્રમાંથી જે જળ નિકળે છે તેને અશ્રુ કહે છે. તે ક્રોધ, હર્ષ, શ્રમ આદિથી થાય છે. ગદ્ગદ વાણી બોલવી તેનું નામ વૈસ્વર્ય છે. વાણી જ્યારે ગદ્ગદ થાય છે ત્યારે વર્ણોનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ થતું નથી. અને હર્ષ, શોક, ભયાદિથી થાય છે. એ આઠ સ્વાભાવિક સાત્ત્વિક અનુભાવ છે.

ઉપાધિ નિમિત્ત, જેમ—

સ્મિતં ગીતં કટાક્ષશ્ચ મુજક્ષેપશ્ચ હુંકૃતિઃ ।

તનુમોટનજંભાદિશ્ચાનુભાવઃ પ્રકીર્ત્યતે ॥ મત્તિ ૦ ૧૦ ૩૦ ૩ ટીકા ॥

અર્થઃ—શોકું હસવું, ગાવું, કટાક્ષ, હાથ ફેંકવો તે, હુંકાર કરવો તે, શરીરને તોડવું (મોટન), બગાસાં ખાવાં, ઇત્યાદિ ઔપાધિક અનુભાવ કહેવાય છે.

હવે બલિચારીનું વિવેચન કરવામાં આવે છે:—

નિર્વેદગ્લાનિશંકાસ્થાસ્તથાઽસૂયામદશ્રમાઃ ।

આલસ્યં ચૈવ દૈન્યં ચ ચિન્તા મોહઃ સ્મૃતિર્ધૃતિઃ ॥

ઘ્રીડા ચપલતા હર્ષ આવેગો જડતા તથા ।

ગર્વો વિપાદ ઔત્સુક્યં નિદ્રાઽપસ્માર એવ ચ ॥

સુપ્તિર્વિવોધોઽમર્ષશ્ચાપ્યવહિત્યમથોગ્રતા ।

મતિર્વ્યાધિસ્તથોન્માદસ્તથા મરણમેવ ચ ॥

ત્રાસથૈવ વિતર્કશ્ચ વિજ્ઞેયા વ્યભિચારિણઃ ।

ત્રયસ્ત્રિંશદમી ભાવા રસસ્ય સહકારિણઃ ॥ પ્રતાપરુદ્રોદય પ્ર૦ ૨ ॥

નિર્વેદથી લઇને નિર્તક સુધીના ૩૩ નાં નામ બલિચારી છે. તેમને રસના સહકારી કહ્યા છે. જેમ મોર્ગ સમુદ્રનાં પોષક છે, તેમ આ ૩૩ ભાવ સ્થાપી ભાવના પોષક છે.

૧. દુઃખ તથા ઇર્ષ્યા અને સત્ અસતનાં વિવેક આદિથી થનારી જે સાંસારિક

પદાર્થોમાં નિષ્કલ્પલક્ષ્ય છે તેનું નામ નિર્વેદ (વૈરાગ્ય) છે નિર્વેદથી ચિન્તા, અથ્થ, નિઃશ્વાસ, દીનતા, આદિક યાય છે. ૨. ચરીત્રું બોજસ ક્ષોભ યવાથી જે નિર્જલતા યાય છે તેનું નામ ઝ્વાનિ છે. તે ક્રુધા, પિપાસા, શ્રમ આદિથી યાય છે. ૩. બીજની કૂરતાથી અથવા પોતાની અનીતિથી ભવિષ્યમાં થનાર અનિષ્ટની કટપના (ઉત્પ્રેક્ષા) નું નામ શંકા છે. ૪. બીજની ઉત્કર્ષતાને સહન ન કરી શકવી તેનું નામ અસૂચા છે. અસૂચાવાળો મનુષ્ય બીજના ગુણમાં પણ દોષનું જ આરોપણ કરતો રહે છે. ૫. મદિરા આદિ પદાર્થો પીવાથી તથા કામવિકાર વધવાથી થનાર વિવેકનાશક આદ્વાદનું નામ મદ છે. મદના સમયમાં મોહ તથા હર્ષની સંકરતા યાય છે. મદિરા આદિ પીને ઉત્તમ પુરુષ સૂઈ રહે છે, મધ્યમ ગાયત્ર કરે છે, અને અધમ પ્રકૃતિવાળો રડે છે, તથા અસંબંધ પ્રલાપ કરે છે. આ પ્રમાણે મદિરા આદિ પીનારામાં મોહ તથા આનન્દાદિ મનુષ્યભેદને અનુસાર ભેદોમાં આવે છે. તેથી હર્ષ મોહનો સંકર દષ્ટો છે. ૬. ચાલવાથી તથા નૃત્ય કરવા વગેરેથી થનાર જે શાક છે તેનું નામ શ્રમ છે. ૭. સામર્થ્ય હોવા છતાં, પણ કર્તવ્ય કાર્યમાં જે ઉદ્વેગની મદતા છે તેને આસંદ્ય કહે છે. તે ગર્વ, શ્રમ, આદિથી યાય છે. ૮. દૈન્ય નામ દીનતાનું છે. તે ચિત્તર્થવેના. પરિત્યાગ કરવાથી તથા દારિદ્ર્ય આદિથી યાય છે. ૯. પોતાને અપેક્ષિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થવાથી તથા અનપેક્ષિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી થનાર ખ્યાનનું નામ ચિન્તા છે. ૧૦. ભય તથા દુઃખ તથા આવેશાદિથી થનાર મૂર્ચ્છાનું નામ સ્મૃતિ છે. પહેલા કોઈએ કોઈ સિંહને દોડા. બહુ દિવસ બાદ ત્યારે પહેલાં દોડેલા સિંહની સદૃશ સિંહને દેખે છે ત્યારે તેને પહેલા દોડેલા સિંહનો ખ્યાલ આવે છે. તેનું નામ સ્મૃતિ છે. ૧૨. ધૃતિ નામ નિરુપદતાનું છે. તે યાનાદિક્ષી યાય છે. મનુષ્ય નષ્ટ થયેલી તથા અપ્રાપ્ત વસ્તુને નિમિત્ત શોક કરતો નથી. ધૃતિ શબ્દના તુષ્ટિ, યાગ, ધારણા, આદિ અનેક અર્થ યાય છે. પરન્તુ અહીં નિરુપદતા અથવા સંપૂર્ણ રૂપદતા છે. સંસ્કૃત ભાષામાં એક શબ્દનો એક જ અર્થ હોય એવો નિયમ નથી. પરન્તુ એક શબ્દના અનેક અર્થ હોય છે. તત્તત્ સ્થાનમાં જે અર્થની યોગ્યતા છે ત્યાં તે અર્થનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. જેમ “સૈન્ધવ” શબ્દના ઘોડો અને મીઠું (નિમક) બે અર્થ છે. પરન્તુ ભોજનને સમયે કોઈ સૈન્ધવ માગે તો તેને ઘોડો નહીં અપાય, મીઠું જ અપાવું જોઈએ; કેમકે ભોજન કરનારને કોઈ વસ્તુમાં મીઠું હોવાના કારણે તે માગવાનો સંભવ છે, ઘોડો લાવવાનું કહેવાનો સંભવ નથી. તેવી રીતે યાત્રાના પ્રસંગમાં સૈન્ધવ માગે તો ઘોડાનો જ સંભવ છે. તે પ્રસંગે મીઠું માગવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. તેવી રીતે સર્વ શબ્દોના અર્થ પણ પ્રકરણાનુસાર જ હોય છે. ૧૩. શ્રીઝા નામ શરમનું છે. તે ચિત્તના સંકેતનરૂપ છે. તે કામ નિમિત્ત રાગ તથા રુદ્ધિ, આચારશ્રંષતા, આદિથી યાય છે. ૧૪. રાગદ્વેષ, માત્સર્ય, આદિથી થતી અનવચિનિ (અચિરતા) નું નામ અપક્ષતા છે. તેથી અવિચાર તથા સ્વચ્છન્દ આચરણ આદિ યાય છે. ૧૫. અબીજ વસ્તુને જોવી તથા પ્રાપ્ત થવી પ્રત્યાદિથી થનારી ચિત્તની પ્રસન્નતાનું નામ હર્ષ છે. ૧૬. ચિત્તના સંજ્ઞમનું નામ આલેખ છે. પ્રિય મિત્રાદિ તથા અપ્રિય શત્રુ આદિના સ્મૃત્તથી, તથા વર્ષા તથા હસ્તી આદિના સ્મૃત્તથી પણ યાય છે. ૧૭. ઈદ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી થતી “ઇતિર્કર્તવ્યતા મુદ્દતા” નું નામ જ્ઞાન છે. શું કરવાનું. શું નહીં કરવાનું, તેનો વિવેક જૂલી જવો તેનું નામ “ઇતિર્કર્તવ્યતામુદ્દતા” છે. ૧૮. બધ, ઐશ્વર્ય, કુલ, લાવણ્ય, આદિ નિમિત્તથી અન્ય મનુષ્ય કરતાં પોતાનામાં અધિકતાનું જે અભિમાન તેનું નામ ગર્વ છે. ગર્વ મનુષ્ય બીજને ધિક્કારે છે. ૧૯.

કાર્યનો ભંગ આપણા અપરાધનું જ્ઞાન, તથા વિદ્ય તથા વિપત્તિ આદિથી થતા ધૈર્યનાશનું નામ વિપાદ છે. તેને “વિષ્ણુતા” પણ કહે છે. ૨૦. ઇષ્ટ તથા રમણીય વસ્તુને જોવામાં થતા વિલંબની અસહનતાનું નામ ઔત્સુક્ય છે. ૨૧. ચિત્તનું નિમીલન અર્થાત્ ચિત્તના બાહ્યેન્દ્રિયની સાથેના સંબંધનો જે અભાવ તેનું નામ નિદ્રા છે. ૨૨. અપરમાર નામ આવેશનું છે. તે અશુચિ તથા વાનાદિ ધાતુની વિષમતાથી થાય છે. આવેશથી પૃથ્વી ઉપર પડી જવું તથા અસંબંધ બોલવું આદિ થાય છે. ૨૩. નિદ્રાતિશયનું નામ સુષ્પ્તિ છે. ૨૪. જાગવું તેનું નામ વિબોધ છે. અવિદ્યા, મોહ, નિદ્રા, આદિના નાશ થવાથી વિબોધ થાય છે. ૨૫. આપણા પ્રતિ અપરાધી મનુષ્યને જોઈને ચિત્તનું જે જ્વલન છે તેનું નામ અમર્ષ છે. અધિક્ષેપ, અપમાન, આદિથી તે થાય છે. ૨૬. હર્ષાદિથી થતું હસમુખાપણું આદિને છુપાવવાનું નામ અવહિત્ય છે. જેમ કાંઈ સ્ત્રી પોતાના પ્રેમીના ચરિત્રને સાંભળી હર્ષિત થાય છે, અને હર્ષથી થતા મુખવિકાસ આદિને લજ્જાથી છુપાવવાને માટે નીચે જુએ છે, તથા પગના અંચુકાથી પૃથ્વી ઉપર લખે છે. તેને અવહિત્ય કહે છે. ૨૭. પોતાના કે પુત્રાદિના દ્રોહ રૂપ અપરાધ નિમિત્તે ખીજને તાડનાદિ કરવાને તૈયાર થવાના કારણ રૂપ જે ક્રૂરતા તેનું નામ ઉદ્વેગ છે. ૨૮. શાસ્ત્રાદિકાના વિચારથી થતો જે યથાર્થ વસ્તુનો નિશ્ચય છે તેનું નામ મતિ છે. મતિ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યને કરે છે. અને ભ્રમ તથા સંશયનો નાશ થાય છે, અને શિષ્યોને ઉપદેશ દેવો આદિ કાર્ય કરે છે. ૨૯. મનસ્તાપ તથા વાતપિતાદિ દોષોની વિષમતાથી થતા જ્વરાદિ રોગોનું નામ બ્યાધિ છે. ૩૦. ભય, સન્નિપાત, ઇષ્ટવિયોગ, ધનનાશ, આદિથી થતા ચિત્તભ્રમનું નામ ઉન્માદ છે. ઉન્માદને લીધે નિમિત્ત વિના પણ હસવું અસંબંધ બોલવું, કારણ વિના દોડવું તથા રૂદ્ધ કરવું ઇત્યાદિ થાય છે. ૩૧. પ્રાણુત્યાગનું નામ મરણ છે. ૩૨. વીજળી તથા ભૂકંપ આદિથી અકસ્માત થતા ચિત્તક્ષોભને ત્રાસ કહે છે. ૩૩. સંદેહાદિથી થતા અનેક પ્રકારના જીહ (તર્ક) ને વિતર્ક કહે છે. આ પ્રકારના વિભાવ તથા અનુભાવ તથા બ્યભિચારીથી સુખરૂપતા રૂપે પ્રતીત થતો સ્થાયી ભાવ રસ કહેવાય છે. આ જ પહેલાં કહેલા “વિમાવૈરનુભાવૈશ્વ” એ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

વિષય કોઈ પણ સુખ રૂપ નથી. આત્મસ્વરૂપનું નામ જ સુખ છે.

મગવાન્પરમાનન્દસ્વરૂપઃ સ્વયમેવ હિ ।

મનોગતસ્તદાકારરસતામેતિ પુષ્કલમ્ ॥

મ૦ ર૦ ૩૦ ૧-૧૦॥

અર્થઃ—દર્પણમાં જે સૂર્યનો આકાર જોવામાં આવે છે, તે સૂર્યથી ભિન્ન નથી. દર્પણ રૂપ ઉપાધિને લીધે જિંબરૂપ સૂર્યને જ પ્રતિજિંબ કહે છે. તેવી રીતે પરમાનન્દ સુખસ્વરૂપ ભગવાન પોતે જ મનમાં પ્રતિજિંબત થઈને સ્થાયી ભાવને પ્રાપ્ત થઈ પુષ્કલ રસતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ભક્તિરસની પરમાનન્દ રૂપતા છે. સુખરૂપ રસને શ્રુતિ પરમાત્મ રૂપ કહે છે. “રસો વૈ સઃ । રસં જ્ઞેવાયં લક્ષ્વાઽઽનન્દી ભવતિ ।” કૃત ચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો ભગવદાકારતા રૂપ ભાવ સ્થાયી રહેવાથી તે ભક્તને હમેશાં ભગવદાકારનું જ્ઞાન રહે છે. તેથી તે કૃતકૃત્ય થાય છે; કેમકે અગ્નિના તાપથી ખૂબ પિગ્ગેલી લાખમાં હિંગ્ગોલક આદિ કોઈ પાકો રંગ નાંખવામાં આવે તો સર્વ લાખ હિંગ્ગોલકાદિના રંગવાળી થાય છે. લાખ જ્યારે ઠંડી પડીને કઠિન થાય છે ત્યારે પણ તે રંગ જતો નથી.

ફરી ન્યારે તે રંગવાળી લાખને ખીજી વાર પિંગળાવી કાઢાદિકને રંગે તો તે હિંગળોક આદિનો રંગ કાઢાદિને પણ ચઢે છે. અદ્ધાંમાં પ્રથમ હિંગળોકનો વિષય લાખ હતો. તે હિંગળોક લાખની દ્રુત અવસ્થા થતાં તેમાં પ્રવિષ્ટ થયો છે. અને પ્રવિષ્ટ થઇને લાખને પોતાના રંગની બનાવી છે. તે રંગવાળી લાખને ખીજીવાર પિંગળાવી ન્યારે કાઢતે લગાવે છે. ત્યારે તે હિંગળોકનો વિષય લાખ દ્વારા કાઢ થયું છે. તે વખતે તે હિંગળોક પોતાનો રંગ કાઢમાં ચઢાવ્યા છતાં નષ્ટ થયો નથી. તેવી રીતે દ્રુત ચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ થયેલી ભગવદાકાર વૃત્તિ, ચિત્ત રૂપી લાખ કડિયુ થવા છતાં પણ નષ્ટ થતી નથી. ન્યારે ફરી કેાઇ સમયમાં ખીજી વિષયને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે વસ્તુને પણ ભગવદાકાર જ પ્રતીતિ કરાવે છે. તેથી તેને ઉત્તમ ભક્ત તથા કૃતકૃત્ય ભાગવન કહ્યો છે. તે પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં એક વાર પ્રવિષ્ટ થયેલો પરમાનન્દ ચિત્તમાંથી જતો નથી, ફરી પણ અનુભવમાં આવે છે.

સર્વભૂતેષુ યઃ પश्यેદ્ભગવદ્ભાવમાત્મનઃ ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतोत्तमः ॥ માંસ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૨-૪૫ ॥

અર્થ:—જે ભક્ત સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં ભગવાનના સ્વરૂપને દેખે છે, અને સર્વ પ્રાણીઓને ભગવાનમાં કલ્પિત જુએ છે, તે ભગવદ્ભક્તોમાં ઉત્તમ છે.

આ પ્રમાણે દ્રુત અવસ્થામાં ચિત્તમાં પ્રવેશ પામેલી ભગવદાકારતા ફરી દ્રાવક પદાર્થના અભાવથી પ્રાપ્ત થયેલી કલ્પિતાવસ્થામાં પણ સ્થિર રહેવાથી ખીજો સમયે ફરી અન્ય પ્રાણીઓને દેખતી સમયે પણ તે સર્વમાં ભગવદાકારતા જ પ્રતીતિ થાય છે, કેમકે અન્ય સર્વ પ્રાણીઓને ગ્રહણ કરતી વખતે પણ દ્રુત અવસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થયેલી ભગવદાકારતાથી જ સર્વ વસ્તુને પ્રકાશ હોવાથી તેને સર્વ પ્રાણીઓમાં ભગવદ્ભાવના જ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા સંસ્કારને નાશ નહીં થવાથી તે ભગવદ્ભક્તોમાં ઉત્તમ છે એવો ભાવ છે.

આ પ્રકારે સર્વ વસ્તુમાં ભગવદ્સ્પર્શી પ્રતીતિવાળા પુરુષ જાણવેતા છે, ભક્ત નહીં, એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી. જાણવેવાને દ્રવીભાવ અવસ્થાની અપેક્ષા ન હોવાથી તેની ઉત્તમ કે મધ્યમ કે પ્રાકૃત ભક્તોમાં ગણતરી નથી.

અદ્ધાંમાં દ્રવાવસ્થાની પૂર્ણતા થતાં “સર્વભૂતેષુ યઃ પश्यેત્” એ શ્લોકમાં કહેલી અવસ્થામાં ભાગવતોત્તમને કહ્યો છે. આ દ્રવાવસ્થાને પ્રણય, અનુરાગ, રત્નેહ આદિ ચબ્દથી કહી છે.

શિથિલ અવસ્થામાં ભગવદાકારતાની વાસનાનો લેશ માત્ર હોય છે. તેથી તે ખરી વાસના નથી, પરન્તુ સામાન્ય વાસના છે. તેથી તેને સર્વમાં ભગવદાકારતા પ્રતીતિ થતી નથી. પરન્તુ:—

ईश्वरे तदधीनेषु बालिनेषु द्विषत्सु च ।

प्रेममैत्रीकृपोपेक्षां यः करोति स मध्यमः ॥ માંસ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૨-૪૬ ॥

અર્થ:—જે ભક્ત ઈશ્વરમાં પ્રેમ કરે છે, અને ઈશ્વરાધીન જે ભગવદ્ભક્ત છે તેમની સાથે મિત્રતાવ કરે છે, તથા અજ્ઞાનીમાં રૂપા અર્થાત્ તેના દુઃખની નિવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, અને ભગવાન તથા ભગવાનના ભક્તો ઉપર દેવ કરનારમાં ઉપેક્ષાબુદ્ધિ કરે છે તે મધ્યમ ભગવદ્ભક્ત કહેવાય છે.

આ પ્રકારની અવસ્થાવાળાને આગળ દ્રવાવસ્થા ઉત્પન્ન થવાની છે. તેથી તેમને મધ્યમ

ભક્ત કલા છે. અને જેમને આ બંને અવસ્થા નથી હોતી, પરન્તુ તે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાને માટે શ્રદ્ધા પૂર્વક શ્રવણ કીર્તન આદિ ભાગવત ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે કલિન અવસ્થાના હૃદય વાળા કહેવાય છે.

અર્ચાયામેવ હરયે પૂજાં યઃ શ્રદ્ધયેહતે ।

ન તદ્ભક્તેષુ ચાન્યેષુ સ ભક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્મૃતઃ ॥ મા૦ પુ૦ સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૨-૪૭ ॥

અર્થઃ—જે ભક્ત ભગવાનની પ્રાપ્તિને માટે સર્વત્ર વ્યાપક પરમાત્માને નહીં જાણતા સત્તા પ્રતિભામાં જ ભગવાનનું પૂજન શ્રદ્ધાથી કરે છે (ઈદ્દત્), પરન્તુ ભગવાનના અન્ય ભક્તોમાં કે ગાય, અતિથિ, આદિમાં શ્રદ્ધા નથી અને તેમની પૂજા આદિ પણ કરતો નથી, તે ભક્ત પ્રાકૃત કહેવાય છે. અર્થાત્ હમણાં જ ભક્તિનું સાધન કરવાને શરૂઆત કરનાર નવીન ભક્ત છે.

વિસ્મૃજતિ હૃદયં ન યસ્ય સાક્ષાદ્દરિરવશાભિહતોઽપ્યયૌઘનાશઃ ।

• પ્રણયરશનયા ધૃતાંઘ્રિપદ્મઃ સ ભવતિ ભાગવતપ્રધાન યત્કઃ ॥

મા૦ સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૨-૬૫ ॥

અર્થઃ—રોગ, મરણ, આદિ અવસ્થામાં અવશ હોવા છતાં પણ હરિના નામનું ઉચ્ચારણ કરવાથી જે હરિ સર્વ પાપનો નાશ કરનારા છે એવા, અને જે ભગવાનના ચરણકમળને પ્રણય (પ્રેમ અથવા દ્રવાવસ્થા) રૂપ દોરી વડે બાંધીને હૃદયમાં રાખેલા છે એવા સાક્ષાત્ ભગવાન જેના હૃદયનો પરિત્યાગ કરતા નથી, એવો જે ભક્ત છે તે ભગવદ્ભક્તોમાં મુખ્ય છે. પ્રણય નામની દ્રવાવસ્થા રૂપ દોરી ભગવાનને બાંધવાનું સાધન છે. અર્થાત્ દ્રવાવસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થયેલાને ફરી બહાર નિકળવું મંભવ નથી. આ શ્લોકમાં દ્રવાવસ્થાને જ પ્રણય કહ્યો છે. દ્રવાવસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા સ્વરૂપના ભાનના પણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ હોવાથી ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તેમાં જે પહેલા ઉત્તમ ભક્ત છે તેને પ્રપંચના સત્યત્વનું ભાન થાય છે. જેમકે—

સ્તં વાયુમગ્નિં સ્ખલિલં મહીઞ્ચ જ્યોતીંપિ સત્ત્વાનિ વિશ્નો દુષાદીન્ ।

સરિત્સમુદ્રાંશ્ચ હરેઃ શરીરં ચર્ત્ત્વિચભૂતં પ્રણમેદનન્યઃ ॥

મા. સ્ક. ૧૧, અ. ૨-૪૧ ॥

અર્થઃ—આકાશ, વાયુ, અગ્નિ (તેજ), જલ, પૃથિવી, એ પ્રપંચભૂતોને, તથા ચૂર્ણ, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર, આદિ જ્યોતિષોને, તથા નાના પ્રકારના પ્રાણીઓને, તથા દક્ષિણ પૂર્વાદિ દિશાઓને, તથા વૃક્ષાદિને; તથા નદી, સમુદ્ર, આદિ પદાર્થ દરિના શરીર રૂપ છે એવી ભાવના કરીને અનન્ય થઇને તે સર્વને પ્રણામ કરે છે, અર્થાત્ ચોતાને પણ ઈશ્વરના શરીર રૂપ માનીને સર્વને પ્રણામ કરે છે.

• આ શ્લોકમાં કહેલા 'ભક્ત ઉત્તમ કોટિમાં હોવા છતાં પણ પ્રપંચના સત્યત્વનું ભાન હોવાથી પ્રાકૃત ભાગવતોત્તમ છે.

જીજ્ઞાસુ-કોટિના ઉત્તમ ભક્ત પ્રપંચના મિથ્યાત્વના ભાનવાળા હોય છે.

તસ્માદિદં જગદ્દેવોપમસત્સ્વરૂપં સ્વપ્રાપ્ત્યસ્તધિપત્તિં પુરુહુત્સ્વદુઃસ્વદુઃસ્વમ્ ।

ત્વચ્ચેવ નિત્યસુસ્વલોચનાવનન્તે માયાત લઘદપિ યત્સદિવાવમાતિ ॥

મા૦ સ્ક૦ ૧૦, જ૦ ૧૪-૨૨ ॥

અર્થ:—ભગવાન પોતે જ્યારે પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તનારી માયાસક્રિતો વિસ્તાર કરીને ક્રીડા કરે છે ત્યારે પોતાની લીલા ક્યાં યશે ક્યારે યશે કેવી રીતે યશે એ પ્રકારની વાતને કાંઈ જાણી શકતા નથી.

માટે અસદૃષ્ય તથા સ્વપ્રપદાર્થની પ્રુલ્ક જેની પ્રતીતિ છે એવું, અને સ્વયં પ્રકાશસ્વયં (અસ્તધિપત્તમ્) અથવા અનિર્વાચનીય સ્વરૂપ, અને જેમાં દુઃખ જ દુઃખ રહેલું છે એવું આ સકળ જગત્ અનન્ત, નિત્ય તથા આનન્દ તથા જ્ઞાન સ્વરૂપ તમારામાં માયાથી ઉદય પામતું સત્ વસ્તુના જેવું પ્રતીત થાય છે.

આ શ્લોકથી પ્રપંચના મિથ્યાત્વના ભાનવાળા મધ્યમ ભાગવતોત્તમને કહ્યા છે. અને ત્રીજા જે ઉત્તમ ભક્ત છે તે જગતને સત્ય રૂપે જાણતા નથી એટલુંજ નહીં પરન્તુ સ્વપ્ન પ્રુલ્ક પ્રતીતિ માત્ર પણ જોતા નથી. તેમાં નીચે મુજબ નારદજીનું વચન પ્રમાણ રૂપ છે.

ધ્યાયતશ્ચરણામ્ભોજં ભાવનિર્જિતચેતસા ।

ઔત્કળ્યયાશ્રુકલાક્ષસ્ય હૃદ્યાસીન્મે જનૈર્હરિઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧, જ૦ ૬-૧૭ ॥

અર્થ:—નારદજી વ્યાસજીની પ્રતિ પોતાનું વૃત્તાન્ત સંભળાવે છે—મારી માતાને હું એકજ પુત્ર હતો. તે ખીજની દાસી હોવાથી પરાધીન હતી, તેથી માફ નાના બાળકનું પણ યોગ ક્ષેમ કરવામાં સમર્થ નહોતી. એક રોજ મારી માતા ગાય દહોવાને માટે ઘરની બહાર નિકળી, તો ગરતામાં તેને સાપ કરડ્યો. તેથી તે મરી ગઈ. ત્યારે હું માતાના મરણને ઇચ્છી, રાત્રીમાં સમજીને એકલો ઉત્તર દશા તરફ ચાલ્યો. અનેક પ્રકારનાં મામ તથા વનોને ઉલ્લંઘન કરીને હું ગયો. ત્યારે એક ભયંકર વન જોવામાં આવ્યું. તે વખતે હું બહુ જ ઓળંગી હતો, અને બહુ ભૂખ્યો અને તરડ્યો થયો હતો. સ્નાન કરીને જલ પી અન્ન નિવૃત્ત કરવા થોડા આરામ લઈને પછી તે નિર્જન વનમાં પીપ્પલાના વૃક્ષ નીચે બેસી શાસ્ત્રમાં જોવા સાંભળ્યા છે તેવા ભગવાનનું મેં ધ્યાન કરવા માંડ્યું.

પ્રેમભક્તિથી ચિત્તને વશ કરી ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન કરતાં પ્રેમથી નેત્રમાં આંસુ આવ્યાં, જેથી મારાં નેત્ર ભરાઈ ગયાં, ત્યારે મારા હૃદયમાં ક્રમે ભગવાનના સ્વરૂપ રૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો.

પ્રેમાતિમરનિર્મિત્રપુલકાદ્વોડતિનિર્વૃતઃ ।

આનન્દસંપ્લવે લીનો નાપચ્ચમુખયં મુને ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧, જ૦ ૬-૧૮ ॥

અર્થ:—હે મુનિ! અતિશય પ્રેમથી મારા શરીરમાં રોમાંચ ઉત્પન્ન થયો, તથા અત્યન્ત મુખી થયો. તથા આનન્દના સમુદ્રમાં હુબેલા મેં અને પોતાને તથા અન્ય કોઈને જોયો નહીં. આ પ્રકારની ઉત્તમ ભાગવતોત્તમની જગત્વી અપ્રતીતિ પૂર્વ શ્લોકમાં કહી છે. સાધનનો અભ્યાસ પરિપક્વ થતાં આ ઉત્તમ શ્રુતિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દ્રુત સ્વપ્નસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થયેલી ભગવદ્ભક્તતાનું જ નામ ન્યારે ભક્તિ છે, ત્યારે ચિત્તના દ્રાવક રૂપ કારણના બેદથી ભક્તિમાં પણ બેદ હોવાનો સંભવ છે.

વિત્તદ્રુતે કારણનાં મેદાદ્ધક્ષિસ્તુ મિથ્યતે ॥

મ૦ ૧૦, જ૦ ૨-૨૨ ॥

અર્થ:—ચિત્તનો દ્રવીભાવ થવામાં કારણના બેદથી ભક્તિનો પણ ભેદ થાય છે. તેવી રીતે દ્રવીભાવના કારણ કામાદિના બેદથી ભક્તિભેદનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

શરીરસંબન્ધવિશેષની જે ઇચ્છા છે તેનું નામ અહીંયાં કામ છે તે સમીપતા અને અને દૂરતાના બેદથી બે પ્રકારનો હોય છે. સમીપ અવસ્થામાં ચિત્ત દ્રવીભૂત થવાથી પ્રવિષ્ટ થયેલી જે શ્રીકૃષ્ણાકારતા છે તેને સંલોગ નામ રતિ કહે છે. અને દૂરસ્થ અવસ્થામાં ચિત્ત દ્રવીભૂત થવાથી પ્રવિષ્ટ થયેલી જે શ્રીકૃષ્ણાકારતા છે તેને વિપ્રયોગ નામ રતિ કહે છે. તેમાં ગોપી લોકનું દૃષ્ટાન્ત છે.

ક્રોધથી દ્રવીભૂત થયેલા ચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ થયેલી જે કૃષ્ણાકારતા છે તેને દ્વેષ કહે છે. ફલભેદથી ક્રોધના બે ભેદ છે. દ્વેષ થવાથી ચિત્તમાં વ્યાકુલતા ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યાકુલતાથી મનસ્તાપ આદિ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થાય છે. કદાપિ ક્રોધથી મનસ્તાપાદિક ઉપદ્રવની નિવૃત્તિ થાય છે. અને કદાપિ ક્રોધ ચિત્તની પ્રીતિનું પણ કારણ બને છે. અહીંયાં જે પહેલી વ્યાકુલતા છે તે દ્વેષ છે. બીજી રતિવિશેષ છે, દ્વેષવિષય ઉદાહરણ શિશુપાલનું છે.

પીતે કરેલા અપરાધના નિમિત્તથી થતા ત્રાસવિશેષથી ન્યારે ચિત્ત દ્રુત થાય છે ત્યારે ચતી રતિનું નામ ભય છે.

પુત્રાદિક વિષયક પ્રેમનું નામ રનેહુ છે. પાત્કપાલક રૂપથી તથા સેવ્યસેવકભાવ રૂપથી બે પ્રકારનો હોય છે. તેમાં પણ સેવ્યસેવકભાવ ત્રણ પ્રકારનો છે. ભગવાનના દાસ્યથી તથા તેમના સાખ્યથી તથા હાસ્ય તથા સાખ્યથી ભિન્નિત—એમ ત્રણ પ્રકારનો સેવ્યસેવકભાવ હોય છે. પાત્કપાલક રૂપ રનેહથી દ્રુત થયેલા ચિત્તમાં જે શ્રીકૃષ્ણાકારતા છે તે વત્સલશક્તિ કહેવાય છે. સેવ્યસેવકભાવથી દ્રુત ચિત્તમાં પ્રવિષ્ટ થયેલી કૃષ્ણાકારતા પ્રેયો-રતિ કહેવાય છે.

છટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ આદિથી થતા સુખવિશેષનું નામ હર્ષ છે. તેના ચાર પ્રકારના ભેદ છે. તેમાં પ્રથમ પરમેશ્વરના માહાત્મ્યના જ્ઞાનથી થનાર જે નિરતિશય આનન્દ છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાનના મહત્ત્વના જ્ઞાનથી ચિત્ત દ્રુત થઈ જે ભગવદાકારતા પ્રવિષ્ટ થઈ છે તે રતિ શુદ્ધા કહેવાય છે. તે કોઇની સાથે ભિન્નિત નથી તેથી શુદ્ધા છે. તેની પ્રાપ્તિ સુધી શાસ્ત્રોમાં સાધનનો ઉપદેશ છે, કેમકે તે જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે.

લજ્જા તથા વેષ, વાણી, એજા, આદિથી થતા બીજા પ્રકારનો હર્ષ છે. તેને હાસ કહે છે. વિલક્ષણ ચમત્કારી પદાર્થોને જોવાથી તથા શ્રવણ કરવાથી જે હર્ષ થાય છે તેને વિસ્મય કહે છે.

યુદ્ધાદિથી થનારે થતા હર્ષને ઉત્સાહ કહે છે. યુદ્ધાદિથી થતા હર્ષ જીતનારને થાય છે, હારેલાને થતા નથી.

છટના વિયોગથી ચિત્તમાં વ્યાકુલતા થાય છે. વ્યાકુલતાથી ચિત્ત દ્રવીભૂત થવાથી જે રતતા પ્રવિષ્ટ થાય છે તેને શોક કહે છે.

વિષય પદાર્થોના તુચ્છત્વના જ્ઞાનથી થતી જે ઘૃણા છે તેને અહીં દયા કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકારના ભેદ હોય છે, દુર્ગન્ધ, ગંધ, આદિને દેખવાથી જે ઘૃણા થાય છે તેને ઉદ્વેગિની કહે છે. સ્મરણ, પિશાય, આદિને દેખવાથી જે ઘૃણા થાય છે તેને ક્ષોભિણી કહે છે. શરીર તથા ઇન્દ્રિયાદિક નિમિત્ત દુઃખથી, વિચારથી થતી જે ઘૃણા છે તે શુદ્ધા છે.

હિપર મુદ્દા દિમાં જ્ય થવાથી જે ઉત્સાહ કલો છે તેના પણ વિશેષ ભેદ છે.

દયા કરવાને યોગ્ય પ્રાણીના દુઃખની નિવૃત્તિને માટે કૃપાથી જે પ્રવૃત્તિ છે તેથી જ્યારે ચિત્ત દ્રવીભાવને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે દ્યોત્સાહ કહેવાય છે.

“ હે યાચક (અર્થિન) ! તું તારી ઇચ્છિત વસ્તુને માગ, હું સર્વસ્વ આપવાને તૈયાર છું ” આ પ્રકાર દાની અનુબંધના પ્રશસનીય ઉદ્ભવને દાનોત્સાહ કહે છે.

આપણા ધર્મની રક્ષાને માટે જે યથાર્થ ચેષ્ટા છે તેને ધર્મોત્સાહ કહે છે. વશીકાર વૈરાગ્યથી દ્રુત થયેલા ચિત્તમાં જે પ્રકાશ છે તેને શમ (શાન્તિ) કહે છે.

આ કામાદિકોથી ચિત્તનો દ્રવીભાવ કરનાર ખીન્ને કોઇ પદાર્થ નથી. ચિત્તની જેટલા પ્રકારની દ્રુતિ છે તેટલા પ્રકારનો સ્થાયીભાવ પણ છે. તે સર્વ સ્થાયીભાવ રસ રૂપે પ્રકટ થાય છે,

શૂદ્ધાર, દાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, ખીભત્સ, અદ્ભુત, શાન્ત-એ નવ પ્રકારના રસ છે. તેમાં ધર્મોત્સાહ અર્થાત્ ધર્મ સંબંધી વીરરસ, તથા દ્યોત્સાહ અર્થાત્ દયા સંબંધી વીરરસ, તથા દયાના ભેદ રૂપ ત્રણ પ્રકારની જુગુપ્સા સંબંધી, તથા ખીભત્સ-એ છ ભગવદ્વિપયક નથી. અને જે કારણથી તે ભગવદ્વિપયક નથી તે કારણથી તે ભક્તિ-રસના વિપય નથી.

અને રૌદ્ર તથા રૌદ્રભયાનકના વિપય ભગવાન હોઇ શકે છે, તથા રસ પણ છે. તથાપિ ભક્તિરસતા નથી. કેમકે જેના વિષે અનુબંધને ધ્યાન થાય છે તેના વિશે પ્રીતિ યર્થ સકતી નથી એવો વિષય છે. તેથી પ્રીતિના વિરોધી હોવાથી તેમાંનો કોઈ ભક્તોને આસ્વાદ્ય નથી. સંભોગ તથા વિપ્રલંભ નામની બે રતિ, શોક, તથા પ્રીતિ, બીતિ અને વિરમ્ભ, તથા દાનોત્સાહ-એ સર્વ ભગવાનને વિશે થાય છે. વિભાવાદિના સંબંધથી જલ અને દૂધની માફક વિવેચન કરવા અયોગ્ય રૂપે મિશ્રિત હોવાથી દૂધમાં નાંખેલા જલની પેઠે જ્યારે બિન્ન પ્રતીત થતા નથી ત્યારે તે રસ શબ્દથી કહેવાય છે. ભગવદ્વિપયક હોવાથી ભક્તિરસ કહેવાય છે. આ મિશ્રિત રતિ છે.

શુદ્ધા અને વત્સલરતિ તથા પ્રેયોરતિ એ ત્રણ અન્ય ભાવની સાથે મળેલા નહીં હોવાથી અમિશ્રિત રતિ કહેવાય છે. તેથી આ અમિશ્રિત રતિ ત્રણ પ્રકારની છે. કેવલ સંકીર્ણ, તથા સંકીર્ણમિશ્રિત, અને કેવલ મિશ્રિત તથા શુદ્ધ એવા ચાર પ્રકારના ભેદ છે. ભાવના પણ આ જ ચાર ભેદ છે.

રતિનો ભાવાન્તરની સાથે સંબંધ થવાથી કેવલ સંકીર્ણ કહે છે. અને ભાવાન્તરની સાથે સંબંધ યર્થ રતિનું આવર્તન ભગવાનથી ભિન્ન થાય છે ત્યારે સંકીર્ણ મિશ્રિત કહેવાય છે. ભાવાન્તરની સાથે સંબંધ અધને ભગવાન વિપયક હોય તો કેવલ મિશ્રિત કહેવાય છે. કોઇ પણ ભાવની સાથે સંબંધ ન હોય તો શુદ્ધ રતિ કહેવાય છે.

તેમાં રૌદ્ર તથા રૌદ્ર ભયાનક તથા ધર્મ સંબંધી વીરરસ તથા દયા સંબંધી વીરરસ તથા ખીભત્સ તથા શાન્ત એ ક્રોધ, ભય, ઉત્સાહ, જુગુપ્સા, નિર્વેદના સંબંધથી કેવલ સંકીર્ણ કહેવાય છે. આ કેવલ સંકીર્ણનો આશ્રય ભગવાનથી ભિન્ન વિપયક હોય તો સંકીર્ણ મિશ્રિત કહેવાય છે. અને ભગવદ્વિપયક હોય તો કેવલ મિશ્રિત કહેવાય છે. ભાવાન્તરની સાથે અસંયુક્ત દશામાં

ભગવદ્વિષયક શુદ્ધા રતિ યાય છે. તેનાં વિશુદ્ધારતિ, -વત્સલરતિ, પ્રેયારતિ એવાં ત્રણ નામ પહેલાં કહેલાં છે. એ પ્રકારે ઉપનિષદના સિદ્ધાન્તને અનુસાર ભક્તિનું વિવેચન કયું છે. સાંખ્યમતને અનુસાર રાજસી, તામસી, શુદ્ધસાત્ત્વિકી તથા મિશ્રિત એવા ભક્તિના ચાર ભેદ કહ્યા છે. કોઇની સાથે ઈર્ષ્યા હોવાથી દ્વેષ યાય છે અને ભયથી પણ દ્વેષ યાય છે તેમાં ઈર્ષ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષથી થયેલી ભક્તિ રજોગુણપ્રધાન હોવાથી ગજસી છે. અને ભયથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષથી જે ભક્તિ યાય છે તે તમઃપ્રધાન હોવાથી તામસી છે. હર્ષથી થતી ભક્તિ સાત્ત્વિકી છે, અને કામ, શોક, દયા, આદિથી ઉત્પન્ન થયેલી જે ભક્તિ છે તે મિશ્રિત છે.

ચિત્તની દ્રુત અવસ્થામાં પ્રવિષ્ટ થયેલી જે ભગવદાકારતા છે તેનું નામ ભક્તિ છે. તે હમેશાં યાદ રાખવા યોગ્ય છે. નહિતો દ્વેષાદિકથી ભક્તિ થવી મંભવ નથી.

इति ભક્તિ પ્રકરં પર્થ “ રત્યકુરોત્પતિ ” નામની ભક્તિની પંચમી ભૂમિકા નિરૂપણુ
અ. ૪. સ. ૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૪. સર્ગ. ૭.

૬. ભૂમિકા-સ્વરૂપાધિગતિ નિરૂપણુ.

આ પ્રકારે ભક્તિની પંચમી ભૂમિકાના વિવેચનમાં ભક્તિના વિશેષ સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને હવે “ સ્વરૂપાધિગતિ ” નામની પછી ભૂમિકાનું નિરૂપણુ કરીએ છીએ.

ભક્તિની છઠી ભૂમિકાનું નામ સ્વરૂપાધિગતિ છે. સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ દેહથી જૂદા કરીને આત્માનું જે જ્ઞાન તેનું નામ સ્વરૂપાધિગતિ છે. આ પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન ન યાય તો દેહાદિકામાં આત્મત્વ છુદ્ધિ રૂપ અધ્યાસથી, રતિ ઉત્પન્ન હોવા છતાં, પૂર્ણ ફલની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. કેમકે—

જ્ઞાનં નિઃશ્રેયસાર્થાય પુરુષસ્યાત્મદર્શનમ્ ।

यदाहूर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥ गा० स्क० ૩, અ૦ ૨૬-૨ ॥

અર્થ:—અધ્યાસરૂપ હૃદયગ્રન્થિનો નાશ કરનાર અને મોક્ષના સાધનરૂપ આત્મજ્ઞાન વેદ-શાસ્ત્રમાં કહેલું તમને કહું છું.

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विधं येन समन्वितम् ॥ १ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—જેના પ્રકાશથી આ જગત સર્વ પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે તે પરમાત્મારૂપ પુરુષ અનાદિ છે. તથા નિર્ગુણ છે, અને માયારૂપ પ્રકૃતિથી બિન્ન છે, તથા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. તથા સ્વયં પ્રકાશ રૂપ છે.

स एव प्रकृतिं सूक्ष्मां देवीं गुणमयीं विभुः ।

यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ ૧ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—તે-પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા વિભુએ (પરમેશ્વરે) સત્ત્વાદિ ગુણરૂપ, તથા નામરૂપે પ્રકટ નહીં થયેલી એવી, અને પોતાની શક્તિરૂપ સ્વતઃસિદ્ધ દેવી પ્રકૃતિનો જગતની સર્જ કરવાને

માટે સ્વીકાર કર્યો. પ્રકૃતિના માયા અને અવિદ્યા જે બેદ છે. માયા ઉપાધિવાળાનું નામ ધૃશ્વર છે, અને અવિદ્યા ઉપાધિવાળાનું નામ શુબ છે. ધૃશ્વર માયાને પોતાને અધીન રાખી સૃષ્ટિ આદિ કાર્ય કરે છે. અને શુબ અવિદ્યાને અધીન થઈને સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુણૈર્વિચિત્રાઃ સૃજર્તીં સ્વરૂપાઃ પ્રકૃતિં પ્રજાઃ ।

વિલોક્ષ્ય મુમુદ્ધે સઘઃ સ ર્હ જ્ઞાનગૂહયા ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ:—પોતાની સમાન સત્ત્વાદિ ગુણવાળા દેવાદિ રૂપ નાના પ્રકારની પ્રજાની સૃષ્ટિ કરનારી પ્રકૃતિને જોઈને તે શુબ પોતાના સ્વરૂપના આવરણથી—અજ્ઞાનથી (જ્ઞાનગૂહયા) મોહને પ્રાપ્ત થયો અર્થાત્ પોતાને જુલો ગયો.

एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।

कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥

॥ ૬ ॥

અર્થ:—એ પ્રકારે પ્રકૃતિના પરિણામ રૂપ દેહાદિમાં આત્માધ્યાસ કરીને પુરૂષ ગુણો દ્વારા થતા કર્મમાં જે પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ છે તેનું પોતાનામાં (આત્મામાં) આરોપણ કરે છે.

तदस्य संसृतिबन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् ।

भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्दृतात्मनः ॥

॥ ૭ ॥

અર્થ:—આ કર્તૃત્વાદે અભિમાનથી, પરમાર્થથી અકર્તા તથા સાક્ષી રૂપ તથા સ્વતન્ત્ર તથા આનન્દ સ્વરૂપ પુરૂષને જ કર્મનું બન્ધન તથા ભોગમાં પરતન્ત્રતા અને જન્મમરણાદિ રૂપ સંસાર પણ માય છે.

આ પ્રકારના પ્રમાણથી શુબને સંસારનું કારણ અધ્યાસને જ સિદ્ધ કર્યું છે. અને અધ્યાસને સિદ્ધ કરીને—

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।

अविक्रियः स्वहृद्દેहतुर्व्यापकोऽसंग्यनावृतः ॥ भा० स्क० ૭, અ૦ ૭-૧૯ ॥

एतैर्द्वादशभिर्विद्वानાત્મનો લક્ષણૈઃ પરેઃ ।

અર્હ મમેત્સસદ્રાવં દેહાદૌ મોહજં ત્યજેત્ ॥

॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—આત્મા નિત્ય અર્થાત્ ઉત્પત્તિ વિનાશરહિત, અવ્યય અર્થાત્ અપક્ષયથી રહિત, શુદ્ધ અર્થાત્ રાગદ્વેષાદિ મલથી રહિત, એક, સાક્ષીસ્વરૂપ, સર્વના આશ્રયરૂપ, નિર્વિકાર, સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપ, સર્વના કારણરૂપ (હેતુઃ), વ્યાપક, અસંગ તથા પરિપૂર્ણ (અનાવૃત્તઃ) છે. એ પ્રમાણેનાં બાર લક્ષણથી આત્માને દેહાદિથી વિવેચન કરીને અર્થાત્ દેહાદિકોથી આત્માને ભિન્ન જણીને અજ્ઞાનથી દેહાદિમાં થતી અહંશુદ્ધિ તથા પુનાદિમાં થતી મમત્વ-શુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરે.

અહીં ઉપરના ૧૯મા શ્લોકમાં આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું કથન કરીને ૨૦મા શ્લોકમાં આત્મા અને અનાત્માના વિવેચનથી અધ્યાસની નિવૃત્તિ કરવાની કહી છે.

આ પ્રમાણે શુબનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી શુબ તથા પરમાત્માનું અભેદજ્ઞાન થાય છે. તેનું પ્રમાણ પણ ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

કૃષ્ણમેનમવેદિ ત્વમાત્માનમખિલાત્મનામ્ ।

જગદ્ધિતાય સોઽપ્યત્ર દેહીવામાતિ માયયા ॥ મા. સ્ક. ૧૦, અ. ૧૪-૫૫ ॥

અર્થ:—આ કૃષ્ણ(પરમાત્મા)ને તું સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના અન્તરાત્મા રૂપ બન્યું. તે પશુ જગતના હિતને માટે અવતાર ધારણ કરીને પોતાની માયા શક્તિથી જીવની પેઠે દેહધારી જેવાં જીવામાં આવે છે.

આ શ્લોક સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના અન્તરાત્મા રૂપ જીવનો કૃષ્ણ ભગવાન (પરમાત્મા) સાથે અભેદ બતાવી મુમુક્ષુને જીવ તથા ઇશ્વરના અભેદજ્ઞાનની આવશ્યકતા બતાવે છે. એવું જ્ઞાન પશુ ભક્તિ પદ્ધતિ થાય છે:—

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।

જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનઞ્ચ યદ્દૈતુકમ્ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧, અ૦ ૨-૭ ॥

અર્થ:—ભગવાન વાસુદેવમાં કરેલો ભક્તિયોગ શીઘ્ર વૈરાગ્ય તથા શુદ્ધ તર્કાદિના અવિષય રૂપ જે યથાર્થ જ્ઞાન તેને ઉત્પન્ન કરે છે.

આ શ્લોકમાં પરમેશ્વરની ભક્તિથી જીવ બ્રહ્મના અભેદજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું કથન પશુ કર્યું છે. ઇતિ ભક્તિ પ્રક૦ પમાં “સ્વરૂપાધિગતિ” નામની ભક્તિની પદ્ધતિ ભૂમિકા નિરૂપણ.

અ. ૪. સ. ૭. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૪. સર્ગ. ૮.

૭. સપ્તમી ભૂમિકા—પ્રેમવૃદ્ધિ(પરાનન્દ)નિરૂપણ.

આ પ્રમાણે ભક્તિની છઠી ભૂમિકાનું નિરૂપણ કરીને “પ્રેમવૃદ્ધિ” નામની સપ્તમી ભૂમિકાનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મના અભેદ રૂપ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં વૈરાગ્યની દૃઢતા થાય છે. વૈરાગ્યની દૃઢતા થવાથી પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય છે. તેને પ્રેમવૃદ્ધિ(પરાનન્દ) કહે છે. તે ભક્તિની સપ્તમી ભૂમિકા છે. તેનું વર્ણન ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

ન્યસ્ત્રક્રીડનકો વાલો જહવત્તન્મનસ્તયા ।

કૃષ્ણગ્રહગૃહીતાત્મા ન વેદ જગદીદશમ્ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૭, અ૦ ૪-૩૭ ॥

અર્થ:—જે બાલક પ્રતિ રમવાને માટે રમકડું ફેંકવામાં આવેલું છે તે બાલક જેવી રીતે તે રમકડામાં તન્મય થવાથી બીજા કોઈ પદાર્થમાં ચિત્ત લગાડતો નથી, તેવી રીતે સપ્તમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા ભક્તનું ચિત્ત ભગવાનમાં લાગેલું હોવાથી જડની માફક તે બેવહારમાં પ્રતીત થતા જીવતને દેખતો નથી. પરન્તુ જીવતને કૃષ્ણમય જ દેખે છે. અજ્ઞાની મનુષ્ય બેવહાર દશામાં જેવી રીતે શત્રુ મિત્રાદિ રૂપ ભેદભુક્તિથી બુદ્ધિ છે, તેવી રીતે દેખતો નથી. તેથી બાલક તથા જડનું દષ્ટાન્ત આપેલું છે. બાલક સ્વતઃ રાગદ્વેષ રહિત હોય છે. અને પોતાનું તથા પારકું જ્ઞાન જોને હોતું નથી. તેને જડ કહે છે. સપ્તમી ભૂમિકા વાળાને રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ થાય છે, અને ભેદજ્ઞાન પશુ હોતું નથી. તેથી જીવતને

ધૃમિરમય જ દેખે છે. જેમ બાળક પોતાના ચિત્તને કોઇ વસ્તુમાં લગાડે તો તે બીજી સર્વ વાત ભૂલી જાય છે, અને તેમાં ત-મય થઇ જાય છે; તથા જેમ કોઇ ગ્રહ(ભૂત)ના આવેશ વાળો મનુષ્ય બાજી વસ્તુને જાણતો નથી, અને તે આવેશથી ધુળે છે; તેવી રીતે સમગ્રી ભૂમિકા વાળો ભક્ત પણ કૃષ્ણ રૂપી ગ્રહના આવેશ વાળો હોવાથી સંપૂર્ણ જગતને કૃષ્ણ રૂપે દેખે છે, અને તેની ધૂનમાં જ હમેશાં રહે છે.

આસીનઃ પર્યટન્નગ્નઃચાનઃ પ્રપિવન્નુવન્ ।

નાનુસંધત્ત ઇવાનિ ગોવિન્દપરિરંમિતઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૭, અ૦ ૪-૩૮ ॥

અર્થ:—તેવો ભક્ત ચઢાય બેઠેલો હોય અથવા વિચરતો હોય અથવા ખાતો અથવા સૂતો અથવા પીતો અથવા બોલતો વગેરે વ્યવહાર કરતો હોય, તોપણ તેના અન્તઃકરણની વૃત્તિ ભગવદ્દાકાર થયેલી (પરિરંમિતઃ—આલિંગિત) હોવાથી તે વ્યવહારને જાણતો નથી. મન ભગવાનમાં લાગેલું હોવાથી ઈદ્રિયોથી ચતા વ્યવહારનું જ્ઞાન રહેતું નથી. જેમ બે મિત્ર બેસી વાત કરતા સમયમાં એક બીજાને કહે છે “તું શું બોલ્યો તે મેં” સાંભળ્યું નહીં, ફરી બોલ, માફ મન બીજે ઠેકાણે ગયું હતું”, તેવી રીતે જેનું ચિત્ત ભગવાનમાં લાગેલું છે તેને બાજી વસ્તુનું જ્ઞાન રહેતું નથી. તે વાતમાં શંકાનો અવસર જ નથી. કેમકે મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિ જે વસ્તુનું ધ્યાન કરે છે તેની સાથે તદ્દાકાર થઈને ખડી થાય છે. જેવી રીતે સ્ફટિક મણિની આગળ, લાલ, પીળું, આદિ પુષ્પને રાખવામાં આવે તો સ્ફટિક તદ્દપ્ર પ્રતીત થાય છે, એવો સ્વભાવ ચિત્તને પણ છે.

કચિદુદતિવૈકુંઠચિન્તાશબલચેતનઃ ॥

કચિદ્વસતિ તચિન્તાઘાદ ઉદ્ગાયતિ કચિત્ ॥

” ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—માતાના વિયોગથી જેની રીતે નાનું બાલક રૂઠ્ઠા કરે છે, તેવી રીતે હરિના ચિન્તનથી જેની વૃત્તિ ભગવદ્દાકાર થઈ છે એવો ભક્ત ભગવદ્દાકાર વૃત્તિ ખસી જવાથી જ્યારે ભગવાનના સ્વરૂપને દેખતો નથી, ત્યારે તે રૂઠ્ઠા કરે છે. જ્યારે ભગવાનનું સ્વરૂપ વૃત્તિની એકાગ્રતાથી દેખે છે, ત્યારે પ્રસન્ન બાલકની પેઠે હસે છે, અને કદાચ ભગવાનના ચિન્તનથી આદ્યહાસ ઉત્પન્ન થતાં ઉંઝા સ્વરે ગાયન કરે છે.

નદતિ કચિદુત્કળઠો વિલજ્જો નૃત્યતિ કચિત્ ।

કચિત્તદ્ભાવનામુક્તસ્તનમયોઽનુચકાર હ ॥

” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—કદાચ “હે પ્રભો!” એ પ્રકારે ઉંઝા સ્વરે (ઉત્કંઠઃ) ભગવાનને પોકારે છે. કદાચ અતિશય આનંદ થવાથી લલમ છોડીને નૃત્ય કરે છે. કદાચ ભગવત્સંકુર્તિનો અભાવ મવાથી વિરહ નિમિત્ત બેઠેલી ભગવાનની લાવના યુક્ત થવાથી હિન્મત મનુષ્યની માફક “હું જ ભગવાન છું” એવો વિચાર કરીને સ્વયં ભગવાનની લીલાનું અનુકરણ કરે છે.

કચિદુત્પુલ્કરસ્તૂળીમાસ્તે સંસ્પર્શનિર્વૃત્તઃ ।

અસ્પન્દમ્પ્રણયાનન્દઃ સલીલામીલિતેક્ષણઃ ॥

” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—કદાચ આનન્દના અનુભવ(સંસ્પર્શ)થી સુખી થયેલા શરીરમાં રોમાંચ થવાથી, તથા સ્થિત રહેતી જો આનન્દ પ્રકટ થયો છે તેથી નેત્રમાં આંસુ આવવાથી નેત્ર થોડાં બંધ કરી ચુપચાપ સ્થિર બેસી રહે છે.

આ પ્રમાણેથી સમગ્ર જૂમિકાની અવસ્થા કહેવામાં આવી છે. આ સમગ્ર જૂમિકા પર્યન્ત જ સાધનોનો અભ્યાસ થાય છે. તેની આગળની ચાર જૂમિકાઓ અચૂતસાધ્ય છે. ઇતિ ભકિત પ્રક૦ ૫ માં “ પ્રેમવૃદ્ધિ ” નામની ભકિતની સમગ્ર જૂમિકાનું નિરૂપણ અ. ૪. સગ. ૮. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪. સર્ગ ૬.

૮. અષ્ટમી જૂમિકા—તત્સ્ફુરણ નિરૂપણ.

હવે “ તત્સ્ફુરણ ” (તસ્ય સ્ફુરણમ્) નામની ભકિતની અષ્ટમી જૂમિકાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રેમના આશ્રય રૂપ ભગવાનના સાક્ષાત્કાર રૂપ “ તસ્ય સ્ફુરણમ્ ” નામ અષ્ટમી જૂમિકા છે. આ અષ્ટમી જૂમિકા વિશે નીચેના શ્લોક છે:—

પદ્યન્તિ મે રુચિરાણ્યંબ સન્તઃ પ્રસન્નવક્ત્રાણલોચનાનિ ।
રૂપાણિ દિવ્યાનિ વરપ્રદાનિ સાકં વાચં સ્પૃહણીયાં વદન્તિ ॥

માત્ર ૦૩, સં ૨૫-૩૫ ॥

અર્થ:—હે અંબ ! સન્ત પુરૂષો પ્રસન્ન મુખ વાળાં, તથા અરૂણ રંગનાં નેત્ર વાળાં, તથા ભકતોને વર દેનારાં, મારાં અત્યૌકિક રૂપોને દેખે છે, અને મારી સાથે સ્પૃહણીય વાણી બોલે છે. (એક વાર શ્રવણ કરવાથી જેનું ફરીથી શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા થાય, અથવા પ્રશંસા કરવા યોગ્ય હોય એવી વાણી સ્પૃહણીય કહેવાય છે.)

તૈર્દર્શનીયાવયવૈરુદારવિલાસહાસેક્ષિતવામમૂતૈઃ ।

હતાત્મનો હૃતપાઠોશ્ચ ભક્તિરનિચ્છતો ગતિમર્ણી પ્રયુક્તે ॥ ૧ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—અમારાં મુખ નેત્રાદિક દર્શનીય અવયવોની ઉદાર લીલા તથા મન્દ હાસ્ય તથા દર્શન તથા મધુર (ધામ) વાણીથી જેઓનાં ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયો અમારા તરફ ખેંચાયાં છે તેમને ઇચ્છા ન હોય તોપણ મારી ભકિત તેમને મારી સક્ષમ ગતિ—જીવ બ્રહ્મની એકતા રૂપ સુકિત—પ્રાપ્ત કરાવે છે.

ઇતિ ભકિત પ્રક૦ ૫માં “ તત્સ્ફુરણ ” નામની ભકિતની અષ્ટમી જૂમિકા નિરૂપણ અ. ૪. સર્ગ ૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪. સર્ગ. ૧૦.

૯. નવમી ભૂમિકા-ભગવદ્ધર્મનિષ્ઠા નિરૂપણ.

હવે " ભગવદ્ધર્મનિષ્ઠા " નામની ભક્તિની નવમી ભૂમિકાનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

ભાગવત ધર્મમાં નિષ્ઠાનું નામ ભગવદ્ધર્મનિષ્ઠા છે. તે પ્રથમ કહેલી અવસ્થા (ત્રીજી ભૂમિકા) પ્રપાત્ન સાધ્ય છે, તેથી તે સાધન રૂપ છે. પછી આ નવમી ભૂમિકામાં યતી ને દૃઢ નિષ્ઠા છે તે ફલ રૂપ છે. આ ભૂમિકામાં ભાગવત ધર્મ સિવાયના અન્ય ધર્મથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તે ઉપર રાજા ભરત વગેરે દષ્ટાન્ત છે.

શાલગ્રામે મહાભાગો ભગવન્ન્યસ્તમાનસઃ ।

સ ઉવાસ ચિરં કાલં મૈત્રેય પૃથિવીપતિઃ ॥ વિ. પુ. અં. ૨, અ. ૧૩-૭ ॥

અર્થ:-હે મૈત્રેય ! મહા ભાગ્ય શાસ્ત્રી ભરત રાજા શાલગ્રામ-રૂપ ભગવાનની ભૂતિમાં મન લગાવી બહુ કાલ સુધી રહેતા હતા.

અર્હિસાદ્યશેષેષુ ગુણેષુ ગુણિનાં વરઃ ।

અવાપ પરમાં કાષ્ઠાં મનસશ્ચાપિ સંયમે ॥

અર્થ:-તે ગુણીમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભરત અર્હિસાદિ થમ નિયમ આદિ સાધનોમાં તથા મનનો સયમ કરવામાં પણ પરમ અવધિને પહેંચી ગયા હતા.

યદ્દેશાચ્યુત ગોવિન્દ માધવાનન્ત કેશવ ।

કૃષ્ણ વિષ્ણો હૃપીકેશેત્યાહ રાજા સ કેવલમ્ ॥

અર્થ:-તે રાજા, હે યતેશ ! હે અચ્યુત ! ગોવિન્દ ! માધવ ! અનન્ત ! કેશવ ! કૃષ્ણ ! 'વિષ્ણુ' હૃપીકેશ ! એ પ્રકારનાં કેવલ ભગવાનનાં જ નામ બોલતા રહ્યા.

નાન્યજગાદ મૈત્રેય કિંચિત્સ્વમાન્તરેષ્વપિ ।

પતત્પદં તદર્થં ચ વિના નાન્યદચિન્તયત્ ॥

અર્થ:-સ્વપ્રભમાં પણ તે રાજા ભગવાનના નામને છોડી બીજો કોઈ પણ શબ્દ બોલતા નહોતા. અને મનથી પણ ભગવાનનાં નામ અને તેમના અર્થનું જ ચિન્તન કરતા હતા, અન્ય કંઈ ચિન્તન કરતા નહોતા.

સમિત્પુષ્પકુસાદાનં ચક્રે દેવક્રિયાકૃતે ।

નાન્યાનિ ચક્રે કર્માણિ નિસ્સન્દો યોગતાપસઃ ॥

અર્થ:-તે સંગથી રહિત ચોત્ર યુક્ત તપસી રાજા ભરત દેવપૂજને માટે સમિત્, પુષ્પ, કુસુમ, આદિ લાવતા હતા, બીજું કંઈ પણ કર્મ કરતા નહોતા.

આ પ્રકારે નવમી ભૂમિકામાં અન્ય કાર્યમાંથી પણ નિવૃત્તિ તથા ભાગવત ધર્મ માત્રમાં નિષ્ઠા રાજા ભરતની સાંભળી છે. વળી—

ઝંવરીપો મહાભાગઃ સપ્તદ્વીપવર્તો મહીમ્ ॥

અવ્યયાં ચ ત્રિપં લઙ્ઘ્યા વિમવં ચાતુલં મુવિ ॥ મા.સ્ક૦ ૧, અ. ૪-૧૫ ॥

મેનેઽતિદુર્લભં પુંસાં સર્વં તત્સ્વપ્નસંસ્તુતમ્ ।

વિદ્વાન્વિભવનિર્વાણં તમો વિશતિ યત્ પુમાન્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—જે કારણથી (યત્) સંસારના પદાર્થોથી અનુષ્ઠ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કારણથી સંસારના વિભવના નાશ તથા મોહપ્રાપ્તિ રૂપ ફલને જાણુતા મહાભાગ રાજ્ય અંબરીષે, પૃથ્વીમાં અનુષ્ઠોને માટે દુલભ સાત દ્વીપ વાળી પૃથ્વી, તથા ઉપદ્રવથી રહિત સંપત્તિ તથા ઉપમા રહિત ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યા છતાં તે સર્વને સ્વપ્નના પદાર્થની તુલ્ય મિથ્યા માન્યું.

વાસુદેવે ભગવતિ તદ્ભક્તેષુ ચ સાધુષુ ।

પ્રાપ્તો ભાવં પરં વિશ્વં યેનેદં લોઽવત્સ્મૃતમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—અને વાસુદેવ ભગવાનમાં તથા સાધુ પુરુષોમાં તથા ભગવાનના ભક્તોમાં પણ અંબરીષ રાજાને ઉત્તમ પ્રેમ પ્રાપ્ત થયો, જે પ્રેમથી તેમણે જગતને માટીના ઢેકા બરાબર ગણ્યું.

સ વૈ મનઃ કૃષ્ણપદારવિન્દયોર્વિચાંસિ વૈકુઠગુણાનુવર્ણને ।

કરૌ હરેર્મન્દિરમાર્જનાદિષુ શ્રુતિં ચકારાચ્યુત સત્કથોદયે ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—તે અંબરીષે પોતાના મનને ભગવાનના ચરણમાં જ લગાવ્યું, અન્ય કોઈમાં નહીં. તેથી રીતે તેમની વાગિન્દ્રિયને ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં જ લગાવી. પોતાના હાથને ભગવાનનું મન્દિર સાફ કરવું આદિ સેવામાં જ રાક્ષ્યા હતા. શ્રોત્રેન્દ્રિયને ભગવાનની કથા શ્રવણ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત કરી હતી.

મુકુન્દલિંગાલયદર્શને દશૌ તદ્ભૂત્યગાત્રસ્પર્શેઽક્લસંગમમ્ ।

ઘ્રાણં ચ તત્પાદસરોજસૌરભે શ્રીમત્તુલસ્યા રસનાં તદર્પિતે ॥ ૧૯ ॥

પાદૌ હરેઃ ક્ષેત્રપદ્માનુસર્પણે શિરો હૃષીકેશપદાભિવન્દને ।

કામં ચ દાસ્યે ન તુ કામકામ્યયા યથોત્તમશ્લોકજનાશ્રયા રતિઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—અને નેત્રને ભગવાનની મૂર્તિ તથા મન્દિરોનાં દર્શન કરવામાં લગાવ્યાં હતાં. ત્વગિન્દ્રિય ભગવદ્ ભક્તોનાં અંગોના સ્પર્શમાં તત્પર હતી, અને ઘ્રાણેન્દ્રિયને ભગવાનના પાદસ્પર્શમાં ચઢાવેલી તુલસીની સુગંધ લેવામાં જ રોકી હતી, અન્યમાં નહીં. તેમની રસ-નેન્દ્રિય ભગવાનને અર્પણ કરેલા અગ્રાદિમાં જ (તદર્પિતે) પ્રવૃત્ત હતી. (૧૯), તેમના પગ ભગવાનનાં દ્વારકા આદિ ક્ષેત્ર તરફ જવામાં, અને શિર હમેશાં ભગવાનના ચરણોને વન્દન કરવામાં જ પ્રવૃત્ત હતું. અને અર્પણ કરેલા નૈવેદ્યાદિને સ્વીકાર કરવાની તેની જે કામના હતી તે દાસશુદ્ધિથી હતી, ભોગની ઇચ્છાથી નહીં. બહુ શું કહેવું. ભગવાન (ઉત્તમ શ્લોક)ના ભક્તોમાં જેવી રીતે ભક્તિ (રતિ) થાય તેને અનુસાર અંબરીષ રાજ્ય સર્વ કાર્ય કરતા હતા.

एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे ।

सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—જો પ્રમાણે ભગવાનમાં જેમની નિષ્ઠા છે એવા વસિષ્ઠાદિક ભગવદ્ ભક્તોએ કહેલી રીતિએ યજ્ઞાદિક કર્મોના ફલદાતા પરમેશ્વરમાં સર્વાત્મભાવ કરતા સત્તા આ પૃથ્વીનું પાલન કર્યું.

આ પ્રમાણે રાજા અંબરીષની પણ નવમી ભૂમિકાની ભક્તિ ભાગવતમાં સાંભળવામાં આવે છે. વળી—

તં મોપયાતં પ્રતિયન્તુ વિમા ગંગા ચ દેવી ઘૃતચિત્તમીશે ।

દ્વિજોપસૃષ્ટઃ કુહકસ્તસકો વા દશત્વલં ગાયત વિષ્ણુગાથાઃ ॥

મા સ્કા. ૧, અ. ૧૯-૨૫ ॥

અર્થઃ—રાજા પરીક્ષિત પાછાણો પ્રતિ કહે છે:—હે પાછાણો ! આપ લોક મને (મા) ભગવાનમાં ચિત્ત લગાવેલો તથા તેમનો શરણાગત (ઉપયાતમ્) જાણો. દેવી ગંગા પણ મને પોતાને શરણે આવેલો જાણો.

(શાપ દેનાર) ઋષિથી પ્રેરિત (ઉપસૃષ્ટઃ) અથવા કપડી વેશધારી(કુહકઃ) તક્ષક નાગ મને ઇચ્છાનુસાર કરડો. પરન્તુ આપ લોક તો ભગવાનના ગુણોનું ગાયન જ કરતા રહો.

પુનશ્ચ ભૂયાદ્રગવત્યનન્તે રતિઃ પ્રસંગશ્ચ તદાશ્રયેષુ ।

મહત્સુ ચાં યામુપયામિ સૃષ્ટિં મૈત્ર્યસ્તુ સર્વત્ર નમો દ્વિજેભ્યઃ ॥ ૧, ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—અને કદાપિ મારો ફરી જન્મ થાય તો હું જે જે યોનિમાં જન્મ લઉં ત્યાં સર્વત્ર અનન્ત પરમાત્મામાં મારી ભક્તિ હો તથા તેમના મહાન્ ભક્તોનો સંગ પણ મને મળે. તથા સંપૂર્ણ પ્રાણીઓ સાથે મારી મૈત્રી થાઓ. આપ પાછાણ લોકા પ્રતિ મારા નમસ્કાર છે.

इति स्म राजाऽध्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ।

उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपरन्थाः स्वमुद्रतन्यस्तभारः ॥ १, ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—આ પ્રકારના નિશ્ચય યુક્ત થઇને ધીર રાજા પરીક્ષિત પોતાના પુત્ર જનમેજયને રાજ્ય કારભાર સોંપી ગંગાને દક્ષિણ કિનારે પૂર્વ દિશામાં અથ્થ ભાગ રાખી તથા પશ્ચિમ દિશા(પ્રાચીન)માં મૂળ રાખીને બિછાવેલાં કુશો ઉપર ઉત્તર દિશામાં મુખ કરીને બેઠો.

एवं च तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसंथाः ।

प्रशस्य भूमौ व्यकिरन्मसूनैमुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः ॥ १, ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—આ પ્રમાણે જ્યારે રાજાઓના પૂજ્ય રાજા (નરદેવદેવ) પરીક્ષિત અન્નજલનો પરિત્યાગ કરીને ભગવાનના આનંદથી દેવનો ત્યાગ કરવાને બેસી ગયા, ત્યારે સ્વર્ગમાં સ્થિત દેવતાઓ ભૂમિમાં સ્થિત તે રાજાની પ્રશંસા કરીને પ્રેમથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, અને બેરી આદિ વાન વગાડ્યાં.

આ પ્રમાણે રાજા ભરત તથા અંબરીષ તથા પરીક્ષિતાનાં દષ્ટાન્તથી નવમી ભૂમિકાનું સ્વતઃસિદ્ધ ભગવદ્ભનિષ્ઠાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

ઇતિ ભક્તિ પ્રકૃ ૫ માં “ભગવદ્ભનિષ્ઠા” નામની ભક્તિની નવમી ભૂમિકાનું નિરૂપણ અ. ૪. સ. ૧૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪. સર્ગ. ૧૧.

૧૦. દશમી ભૂમિકા—સ્વસ્મિન્સ્તદ્ગુણશાલિતાનિરૂપણ.

હવે “સ્વસ્મિન્સ્તદ્ગુણશાલિતા” નામની ભક્તિની દશમી ભૂમિકાનું વિવેચન કરીએ છીએ.

કદાપિ નારા નહીં પામતા ભગવાનની તુલ્ય ગુણોનો આવિર્ભાવ દશમી ભૂમિકામાં થાય છે. તેથી તે ભૂમિકાનું નામ તદ્દગુણશાલિતા છે.

અથો વિભૂતિં મમ માયયા ચિતામૈશ્વર્યમષ્ટાઙ્ગમનુપવૃત્તમ્ ।

શ્રિયં ભાગવતીં વાઽસ્પૃહયન્તિ ભદ્રાં પરસ્ય મે તેઽશ્નુવતે તુ લોકે ॥

મા૦સ્ક૦૩, અ૦ ૨૫-૩૭ ॥

અર્થ:—અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં મારા એકાન્ત ભક્ત મારા માયાવીના પ્રસિદ્ધ સત્ય-લોકાર્દ્રિકાની ભોગસામગ્રીને, તથા ભક્તિથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થતી (અનુપવૃત્તમ્) અણ્ણિમાદિ અષ્ટ ઐશ્વર્ય સિદ્ધિને, તથા વૈકુંઠમાં રિયત (ભાગવતીં) ભોગસંપત્તિની ઇચ્છા નહીં હોવા છતાં પણ મારા લોકમાં દુઃખથી રહિત તે વિભૂતિને તેઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

ન કર્હિચિન્મત્પરાઃ શાન્તરૂપે નંક્ષ્યન્તિ નો મેઽનિમિષો હેદિ હેતિઃ ।

યેપામહં પ્રિય આત્મા સુતશ્ચ સત્વા ગુરુઃ સુહૃદો દૈવમિષ્ટમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—જેઓનો પ્રિય આત્મા હું છું, તથા પુત્રને તુલ્ય જેમના સ્નેહનો વિષય, તથા સખાને તુલ્ય વિશ્વાસ યોગ્ય, તથા ગુરૂને તુલ્ય આદર કરવા યોગ્ય, તથા મિત્રને તુલ્ય હિતકારી, તથા દેવની તુલ્ય પૂજ્ય પણ હું જ છું એવા ભક્તો નષ્ટ થતા નથી, કેમકે અનિમિષ અર્થાત્ હમેશાં જાગતું રહેતું કાલ રૂપ શત્રુ તેમનો ગ્રાસ કરતું નથી.

આ પ્રમાણે દશમી ભૂમિકામાં ભક્તોને ભગવાનની તુલ્ય અવિનાશિ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિરૂપ ગુણોનો આવિર્ભાવ (તદ્દગુણ શાલિતા) કહ્યો છે.

ઇતિ ભક્તિ પ્રક૦ ૫ માં “સ્વસ્મિન્સ્તદ્ગુણશાલિતા” નામની દશમી ભૂમિકાનું નિરૂપણ અ. ૪. સર્ગ. ૧૧. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૪. સર્ગ. ૧૨

૧૧. અગિયારમી ભૂમિકા—ત્રેમની પરમકાષ્ઠાનું નિરૂપણ.

હવે ત્રેમની પરમકાષ્ઠા રૂપ ભક્તિની ૧૧ ની ભૂમિકાનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

મરણ પર્થન્ત વિરહ સહન ન હોવો એ ત્રેમની પરમ અવધિ છે. જેમ—

ગોપીનાં પરમાનન્દાસીદ્ગોવિન્દદર્શને ।

ક્ષણં યુગશતમિવ યાસાં યેન વિનાઽભવત્ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૧૯-૨૬ ॥

અર્થ:—ગોપી લોકોને ‘ભગવાનના દર્શનથી પરમાનન્દ થતો હતો. ભગવાનના દર્શન વિના એક ક્ષણ વીતતી તો તે યુગ સમાન લાગતી હતી.

યર્હમ્બુજાક્ષાપસસાર મો મવાન્ કુલ્લન્ મધૂન્ વાઙ્ય મુદ્દદિદક્ષયા ।
તત્રાદ્વકોટિપ્રતિમઃ ક્ષણો મહેદ્રવિં વિનાઙ્ગોરિવ નસ્તવાચ્યુત ॥

મા૦ સ્ક૦ ૧, અ૦ ૧૧-૯ ॥

અર્થ:—હે અંબુજાક્ષ ! જ્યારે આપ અમારો ત્યાગ કરીને આપના બન્ધુ યુધિષ્ઠિર તથા નન્દાદિનાં દર્શનનો ઇચ્છાથી હરિતનાપુર અથવા મથુરા દેશમાં જતા હતા, ત્યારે તમારા ભક્ત અમારી (ન) એક ક્ષણ પણ એક કરોડ વર્ષ તુલ્ય લાગતી હતી. અને તમારું (તવ) દર્શન ન થવાથી, જેમ સૂર્યના પ્રકાશ વિના નેત્ર નિષ્પ્રયોજન થાય છે તેમ, અમારાં નેત્ર વ્યર્થ માત્રમ પડતાં હતાં.

આ પ્રમાણે ગોપી લોકોની ક્ષણમાત્રના પણ વિગ્હની અસહિષ્ણુતા રૂપ પ્રેમની પરમ અવધિ લાગવતમાં બીજા સ્થાનમાં પણ બતાવી છે. તે નીચે પ્રમાણે—

અન્તર્દૃહગતાઃ કાશ્ચિદ્ગોપ્યોઽલબ્ધવિનિર્ગમાઃ ।

કૃષ્ણં તદ્ભાવનાયુક્તા દધ્યુર્મીલિતલોચનાઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૦, અ૦ ૨૯-૨ ॥

૧. દુઃસહ્યેષ્ટવિરહતીવ્રતાપધુતાશુભાઃ ।

ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતશ્લેષનિર્ઘ્નયા સ્ત્રીણમંગલાઃ ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન ઉપર આત્મનિવેદનના વિવેચનમાં કરવામાં આવ્યું છે.

તમેવ પરમાત્માનં જારબુદ્ધ્યાપિ સંગતાઃ ।

જહુર્ગુણમયં દેહ સઘ્નઃ પ્રક્ષીણવન્ધનાઃ ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અને પ્રેમના સર્વ બેદ પંચમી ભૂમિકામાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

ઇતિ ભગિત પ્રક. ૬ માં “ પ્રેમની પરમાવધિ ” નામની ૧૧ મી ભૂમિકાનું નિરૂપણ

અ. ૪. સ. ૧૨. સમાપ્ત.

ઇતિ ભક્તિની ૧૧ ભૂમિકાનું વર્ણન અધ્યાય. ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય, ૫.

દશાપરાધત્યાગનિરૂપણ.

આ પ્રકારે ભક્તિનું સ્વરૂપ તથા ભક્તિનાં સાધન તથા ભક્તિની ભૂમિકાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું.

જનાં ભક્તિ કરનારે એક વાત ખામ યાદ રાખવાની છે. ભક્તિદ્વારા પ્રેમની પરમાવધિની પ્રાપ્તિ થાય છે ખરી. પરંતુ જેવી રીતે રાગી મનુષ્યને વચન તથા વિરેચનાદિ દ્વારા શુદ્ધિ કર્યા વિના ઔષધ અસર કરતું નથી, તેવી રીતે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ વિના કરેલી ભક્તિની કાંઈ અસર થતી નથી. અન્તઃકરણમાં અનેક પ્રકારના દોષ દોષ છે. તેમાં નીચે સખેષા દશ દોષ મુખ્ય છે, તેમને શાસ્ત્રમાં અપરાધ કહ્યા છે. તેમને ત્યાગ કર્યા વિના ભક્તિનું પૂર્ણ ફળ મળતું નથી. તે નીચે મુજબ:—

દુરોચક્ષાં સાધૂનાં નિન્દાં મેદં દરે દરૌ । ઘૃનાંપુંપૂંસંસં ૮૨-૨૨॥

અર્થ:—૧. માતા પિતા તથા ગુરુ તથા આપગૃથી વિદ્વા, આયુ, આદિમાં અધિક હોય તેમની અવગણના કરી એક દોષ, તથા ૨. ધર્માત્મા, ઇશ્વરભક્ત, આદિની નિન્દા એ બીજો દોષ, તથા મદાદેવ અને વિષ્ણુમાં ભેદ શુદ્ધિ-અર્થાત્ મદાદેવના ભક્તોને વિષ્ણુમાં ઇશ્વરશુદ્ધિનો અભાવ, તેવી જ રીતે વિષ્ણુભક્તોને શિવમાં ઇશ્વરશુદ્ધિનો અભાવ એ બે પ્રકારની ભેદશુદ્ધિ એ બીજો દોષ (અપરાધ)—એ સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

મુમુક્ષુ મનુષ્યને માટે ભેદશુદ્ધિ મદાન્ અનર્થનું કારણ છે. ભક્તિના તાત્પર્યને નહીં ભાવનાં કેટલાક અજ્ઞાની લોક નવી નવી વાતો સંભળાવી વિષ્ણુભક્તિના બદલાવાથી શિવની નિન્દા કરે છે. શાસ્ત્રદ્રષ્ટી તે લોક નરકના ભાગી છે.

વેદ તથા પુરાણાદિકમાં જ્ઞાતા, વિષ્ણુ તથા મદાદેવ એ ત્રિમૂર્તિનો અભેદ બતાવ્યો છે. તે નીચે મુજબ છે.

પ્રથમ શ્રુતિઓનાં પ્રમાણથી ત્રિમૂર્તિનો અભેદ બતાવીએ છીએ.

इन्द्रं भिन्नं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यः सुषणेां गरुत्मानेकं सदिमा बहुया
वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ऋ.वे.मं. ૧, અનુ. ૨૨, સુ. ૧૬૪, ઋ. ૪૬ ॥

અર્થ:—આ નાના પ્રકારના અશ્વર્થ યુક્ત પરમેશ્વરને ઇન્દ્ર કહે છે, તથા ભિન્ન તથા મુંદર પદ્ધતિના ગરુડ પક્ષ કહે છે, પરમાત્મા એક હોવા છતાં તેમને વેદના જ્ઞાતા લોક અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા (વાયુ) આદિ નાના પ્રકારનાં નામથી કહે છે. નામ અનેક હોવા છતાં પણ વસ્તુ કાંઈ રીતે બદલાઈ જતું નથી.

यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विष्वाधि हो रुद्रो महर्षिः हिरण्यगर्भे पश्यत जायमान-
२ स नो देवः शुभया संयुनक्तु ॥ ૪. ય. વે. તૈ. આ. પ્ર. ૧૦, અનુ. ૧૦-૧૧॥

અર્થ:—અગ્નિ, ઇન્દ્ર, આદિ દેવતાઓમાં પ્રથમ, તથા અગ્નિ આદિક દેવતા કરતાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા એવા હિરણ્યગર્ભને જો દેવે છે, તથા જો જનનું કારણ હોવાથી જનકથી અધિક છે, તથા જો ૩૬ (સદ્) નામના વેદચંદ્ર વડે પ્રતિષ્ઠા

કરવા યોગ્ય છે, તથા જે સર્વજ્ઞ છે, એવા જે પરમેશ્વર તે અમોને સંસારથી નિવૃત્ત થવાના સાધન રૂપ બ્રહ્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કાર વડે યુક્ત કરે.

બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે પ્રાર્થના રૂપ આ મંત્રમાં ૩૬ શબ્દથી પરમાત્માને જ કહ્યા છે.

ઓ વેદાદૌ સ્વરઃ પ્રોક્તો વ્રેદાન્તે ત્વ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

તસ્ય પ્રકૃતિલીનસ્ય ચઃ પરઃ સ મહેશ્વરઃ ॥ ક.ચ.વે.તૈ.આ.પ્ર.૧૦, અનુ.૧૦-૨૪ ॥

! અર્થઃ—અગ્નિમીઢે પુરોહિતમ્ ધૃત્યાદિક મન્ત્રોના ઉપક્રમમાં જે પ્રણવ રૂપ વર્ણ છે તે પ્રણવને ઐમિત્યેતદક્ષરમિદશ્ચર્વે (માળદ્વ૦૭૫૦) ધૃત્યાદિ મન્ત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યો છે, તે પ્રણવ રૂપ પરમેશ્વર જ્ઞાનકાવ્યમાં જગતના કારણ રૂપ અવ્યાકૃતમાં લીન થાય છે અર્થાત્ આકાર, ઉકાર, અને મકારમાં વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ તથા અવ્યાકૃતનું જ્ઞાન કરીને, વિરાટ રૂપ આકારનો ઉકાર રૂપ હિરણ્યગર્ભમાં લય કરવો, પછી ઉકાર રૂપ હિરણ્યગર્ભનો મૂલ પ્રકૃતિ રૂપ મકારમાં લય કરવો. એ પ્રકારે પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા પ્રણવની ચોથી માત્રા રૂપ નાદમાં જ્ઞાન કરવા યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મા રૂપ વસ્તુ છે તે મહેશ્વર છે એમ જાણવું યોગ્ય છે.

આ મંત્રમાં પણ મહેશ્વર નામથી પરમાત્માને જ કહ્યા છે.

સદ્વિશ્વેશ્વરે દેવે વિશ્વાસં વિશ્વસંયુતમ્ ।

ત્રિશ્ચ નારાયણં દેવમક્ષરં પરમં પ્રમુખમ્ ॥ ક.ચ.વે.તૈ.આ.પ્ર.૧૦, અનુ.૧૧-૧ ॥

અર્થઃ—પૂર્વ મંત્રમાં કહેલા મહેશ્વરનું જ્ઞાન કરો. તે મહેશ્વર કેવા છે? અનન્ત શિર-વાળા છે. સંપૂર્ણ જગત અર્થાત્ વિરાટસ્વરૂપ એ મહેશ્વરનો દેહ છે. તેથી અમારાં સર્વ શિર એ વિરાટનાં જ કહેવાય છે, તેથી તેમને અનન્ત શિરવાળા કહ્યા છે. વળી જે અમારી સંપૂર્ણ હૃદયો રૂપ હૃદયોવાળા છે, મદિ વિશ્વાસ-અનન્ત હૃદયવાળા છે. વળી સંપૂર્ણ જગતને તે વિરાટથી સ્પર્શ મળે છે, તેથી તે “વિશ્વસંયુત” છે. હવે આ વિરાટરૂપ દેહમાં સ્થિત મહેશ્વરનું યોતાનું સ્વરૂપ મંત્રના બીજા અડધા ભાગમાં કહે છેઃ—તે વિશ્વ છે અર્થાત્ અધિધાનમાં જગત કલ્પિત હોવાથી અધિધાનથી ભિન્ન જગત નથી તેથી તેને વિશ્વરૂપ કહ્યું છે, તે નારાયણ છે અર્થાત્ જ્ઞાતિક પંચમૂર્તોમાં સ્થિત છે, અથવા “નાર” શબ્દથી સંપૂર્ણ પ્રાણી માત્રને કહે છે. તે પ્રાણી માત્ર એનું નિત્યસ્વરૂપ છે તેથી નારાયણ કહે છે, તે દેવ છે—હૃદાદિ દેવ રૂપ છે, અર્થાત્ પ્રાણી માત્રમાં સ્થિત હોવાથી હૃદાદિ દેવ રૂપ પણ તે જ છે, તથા “અક્ષર” છે—જેનો કદાપિ નાશ થતો નથી એવા છે, સર્વના કારણ રૂપ હોવાથી “પરમ” છે, અર્થાત્ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે, અને સર્વને નિયમમાં રાખવાને સમર્થ હોવાથી “પ્રભુ” છે.

સ વ્રહ્મા સ શિવઃ સેન્દ્રઃ સોઽક્ષરઃ પરમઃ સ્વરાદઃ ॥

ક૦ચ૦વે૦તૈ૦આ૦પ્ર૦૧૦, અનુ૦ ૧૧-૧૨ ॥ કૈ૦૭૫૦ ૮ ॥

તે ચતુર્બુજ બ્રહ્મા છે. તે શિવ-ગૌરીપતિ છે. તે ઈન્દ્ર-સ્વર્ગના રાજા છે. તે અક્ષર-જગતની હેતુ માયા વિશિષ્ટ અતર્થામી ધૃમ્ન છે. અને પરમ-માયાથી રહિત છે અર્થાત્ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છે, અને સ્વરાદ છે—કદાચે પરતન્ત્ર નહીં હોવાથી “સ્વરાટ” છે અર્થાત્ યોતે જત ગળા છે. આ પ્રમુખને અનેક વેદમંત્રે ત્રિમૂર્તિઓને અબેદ જ પ્રતિપાદન કર્યો છે. વળી—

અર્થ:—અને રૂદ્ર, તથા કાલ, યમ (અન્તક), આદિ, તથા તેમનાં (રૂદ્રનાં) અનુયાયી સર્વ પ્રાણી એ પરમેશ્વરની નિત્ય, આર પ્રકારની વિશ્રુતિ પ્રત્યપને માટે છે.

एवमेव जगत्स्रष्टा जगत्पाता तथैव च ।

जगद्भक्षयिता चैष समस्तस्य जनार्दनः ॥

॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—તેની રીતે સર્વજ્ઞ જગત્ની સૃષ્ટિ, રક્ષા તથા સંહાર કરનાર એક જ પરમાત્મા છે.

सृष्टिस्थित्यन्तकारणाद् ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।

स संज्ञां याति भगवानेक एवं जनार्दनः ॥ वि. पु. अं. ૧ અ. ૨-૬૩ ॥

અર્થ:—ભગવાન એક જ પરમાત્મા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને નાશનું કારણ હોવાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શિવ એ ત્રણ નામવાળા થાય છે.

एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।

कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् । वि. पु. अं. ૧ અ. ૧૯-૨ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે પણ્ડિતોએ પરમેશ્વરને સર્વભૂતમય જાણીને સર્વ ભૂતોમાં ઇશ્વરશુદ્ધિ કરીને ભગવાનની અવ્યભિચારી ભક્તિ કરવી જોઈએ.

આ શ્લોકમાં સર્વ પ્રાણીઓમાં પણ ઇશ્વરશુદ્ધિ રાખી ભક્તિ કરવાની કહી છે, તો પછી ઇશ્વરમાં પણ તેને શેડશુદ્ધિ અને દ્વેષ હોય તો તેને નરકમાં જવાને બીજા માર્ગની જરૂર નથી.

यत्किञ्चिन्मनसा ग्राह्यं यद्ग्राह्यं चक्षुरादिभिः ।

बुद्ध्या च यत्परिच्छेद्यं तद्रूपमखिलं तत्र ॥ वि. पु. अं. ૧, અ. ૪-૧૯ ॥

અર્થ:—મન તથા અક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી અથવા શુદ્ધિ વડે જે કોઈ વસ્તુ જાણવા યોગ્ય છે તે સર્વ આપ ભગવાનનું રૂપ છે.

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्ध्यः ।

अर्धस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंखલ्वे ॥

॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—આ સર્વ જગત્ જ્ઞાન સ્વરૂપ અર્થાત્ પરમાત્મા રૂપ છે. પરંતુ અજ્ઞાની લોકે તેને પશુ, પક્ષી, ઘટ, પટ, આદિ પદાર્થ રૂપે જ જુએ છે. તેથી તે લોક અવિવેકથી સંસારમાં બ્રમણ કરતા રહે છે.

शिवे च परमेशे च विष्णौ च परमात्मनि ।

समबुद्ध्या प्रवर्तन्ते ते वै भागवता जनाः ॥ वृ. ना. पु. पू. ख. अ. ૫-૫૫ ॥

અર્થ:—શિવ તથા પરમાત્મામાં, અને વિષ્ણુ તથા પરમાત્મામાં સમાન શુદ્ધિથી જેઓ પ્રવર્તે છે તેઓ ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત કહેવાય છે.

यो विष्णुः स तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामहः ।

एकमूर्तिद्वयो देवा रुद्रविष्णुपितामहाः ॥ हरिवंश. प. ૨, અ. ૧૨૫-૩૧ ॥

અર્થ:—જે વિષ્ણુ છે તે જ રૂદ્ર છે, જે રૂદ્ર છે તે જ બ્રહ્મા છે. રૂદ્ર, વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા (પિતામહ)એ ત્રણ દેવો એક મૂર્તિ-એક પરમેશ્વર-રૂપ છે.

તસ્યૈવ પરમા મૂર્તિસ્તન્મયોઽહં ન સંશયઃ ।

નાવયોર્વિદ્યતે ભેદો વેદેષ્વેતન્ન સંશયઃ ॥ કૂર્મ, પુ. અ. ૨૬-૬૦ ॥

અર્થઃ—ભગવાન કહે છે—તે મહાદેવની જ હું મૂર્તિ છું અને હું શિવ રૂપ જ છું, અમે બંનેમાં કોઈ ભેદ નથી એવો વેદનો નિશ્ચય છે તેમાં કોઈ સંશય નથી.

ન મે વિપ્રાઽસ્તિ કર્તવ્યં જ્ઞાનવાસં કર્યચન ।

પૂજયામિ તથાપીશં જ્ઞાનન્ચૈ પરમં શિવમ્ ॥ ” ॥ ૫૬ ॥

અર્થઃ—હે પ્રાણણે ! મારે કોઈ કર્તવ્ય નથી, અને મને પ્રાપ્ત ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ નથી. તથાપિ હું મહાદેવને કલ્યાણ રૂપ પરમાત્મા જાણીને તેમની પૂજા કરું છું.

ન વૈ પश्यन्ति ते देवं मायया मोहिता जनाः ।

ततश्चैवात्मनो मूलं ज्ञापयन्पूजयामि तम् ॥ ” ॥ ૫૭ ॥

અર્થઃ—માયાથી મોહિત થયેલા લોક તે મહાદેવને જાણતા નથી. તેથી હું તે મહાદેવને મારા પશુ કારણ રૂપ પરમાત્મા રૂપે જાણાવતા સત્તા પૂજન કરું છું.

सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान्परमेश्वर स एकः ।

इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते ब्रज तान्विहाय दूरात् ॥

વિ. પુ. અં. ૩ અ. ૭-૩૨ ॥

અર્થઃ—યમ રાજા પોતાના દુતોને કહે છેઃ— હે દુતો ! “આ સંપૂર્ણ જગત્ તથા હું પણ વાસુદેવ પર પુરૂષ પરમાત્મા સ્વરૂપ જ છું, અને તે પરમાત્મા એક જ છે ” એવા અનન્ત (અપરિમિત) પરમાત્મામાં જેની શુદ્ધિ (નિશ્ચય) છે તેવા ભક્તોને ઊંડી તમે દૂર જાઓ. આ શ્લોકથી સર્વોત્તમભાવ વાળા ભક્તોને જ યમદુતના ભયનો અભાવ કહ્યો છે.

रुद्रं विष्णुः प्रविष्टस्तु तथा रुद्रमयो भवेत् । हरिवंश. प. २, अ. १. २५-३३ ॥

अग्निमग्निः प्रविष्टस्तु अग्निरेव यथा भवेत् ।

तथा विष्णुमविष्टस्तु रुद्रो विष्णुमयो भवेत् ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—જેમ અગ્નિમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો અગ્નિ અગ્નિરૂપ થઈ જાય છે, અન્ય રૂપ થતો નથી; તેવી રીતે રૂદ્રમાં પ્રવિષ્ટ વિષ્ણુ રૂદ્ર મય થઈ જાય છે, અને વિષ્ણુમાં પ્રવિષ્ટ રૂદ્ર વિષ્ણુમય થઈ જાય છે. અર્થાત્ બંને એક રૂપ જ છે, કોઈ ભેદ નથી.

આવા અનેક પ્રમાણોથી શિવ અને વિષ્ણુની એકરૂપતાનું કથન કર્યું છે.

વળી શિવ અને વિષ્ણુમાં ભેદશુદ્ધિ કરનારને દોષ પણ કહ્યો છે.

विष्णुरुद्रान्तरं चैव श्रीगौर्वोरन्तरं तथा ।

गंगागौर्यन्तरं चैव यो ब्रूते मूढधीस्तु सः ॥ स्कं. पु. ख. ४ अ. २७-१८४ ॥

અર્થઃ—જે વિષ્ણુને મહાદેવથી ભિન્ન કહે છે, તથા લક્ષ્મીજીએ પાર્વતીથી ભિન્ન કહે છે, અને ગંગાજીને પાર્વતીથી ભિન્ન કહે છે તે મૂઢ શુદ્ધિવાળા છે.

शिवनिन्दापराश्रैव ये पाशुपतनिन्दकाः ।

विद्वपो मम ते ज्ञेयाः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ स्कं. पु. ख. ४ अ. ૬૦-૧૩૨ ॥

અર્થ:—ભગવાન કહે છે:—જે શિવજીની નિન્દા કરનારા છે, તથા પશુપતિ મહાદેવને પ્રાપ્ત કરવાના સાધન રૂપ જે પાશુપત ધર્મે છે તેની જે નિન્દા કરનારા છે એ બંને મારા દ્રેષી છે. અને તેઓ અપવિત્ર નરકમાં પડે છે.

અષ્ટાવિંશતિકોટિષુ નરકેષુ ક્રમેણ હિ ।

ફલપં ફલપં વસેયુસ્તે યે વિશ્વેશ્વરનિન્દકાઃ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—જગતના ઇશ્વર જે શિવજી છે તેમની નિન્દા કરનાર ૨૮ પ્રકાર (કોટી)નાં નરકમાં પડે છે. ત્યાં દરેક નરકમાં એક એક કક્ષપ પર્યન્ત નિવાસ કરે છે.

વળી દક્ષના પશુનો બંજ બોધને વિષ્ણુ ભગવાન વિચાર કરે છે:—

દક્ષો મૂઢમતિઃ શમ્બું વિદ્વિષન્ કુરુતે મત્તમ્ ।

તસ્મૈ તાદૃક્ફલં નોચેદ્વિફલં સ્વાચ્છતીરિતમ્ ॥ મહા. ભાગ. અ. ૧૦-૪૧ ॥

અર્થ:—મૂઢબુદ્ધિ દક્ષ મહાદેવની સાથે દ્રેષ કરીને વચ કરે છે. તેને એવું વિપરીત ફલ ન મળે તો ક્ષતિનું વચન મિથ્યા થઈ જાય. તેથી એવું ફલ મળવું જ જોઈએ.

શિવવિદ્વૈષણેનૈવ વિદ્વિષ્ટોઽસ્મિ ન સંશયઃ ।

અહ શિવઃ શિવો વિષ્ણુર્ભેદો નાસ્ત્યાવયાર્યતઃ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—હું વિષ્ણુ જ શિવ છું, અને શિવ જ વિષ્ણુ છે, અમારા બંનેમાં ભેદ નથી. તેથી શિવની સાથે વિદેષ કરવો તે મારો જ દ્રેષ થયો સમજવો.

ઈશ્વરં યે વિનિન્દન્તિ તે મૂકા પશવો ધ્રુવમ્ ।

एवं विविच्य दक्षाय छागमुण्डं ददौ मुने ॥ ૮૪ ॥

અર્થ:—જે ઇશ્વરની નિન્દા કરે છે તે નક્કી મુંગાં પશુ થાય છે એ પ્રકારે શિક્ષાનો વિવેક કરીને દક્ષના શિરમાં બકરાનું શિર બેઠી દીધું છે. તેમ ન હોત તો બોલતા પ્રાણીનું શિર રાખી શકતા હતા.

यो मां समर्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः ।

विनिन्दन्देवमीशानं च याति नरकायुतम् ॥ ૮૫ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય એકાન્ત ભક્તિથી માઈ પૂજન કરે છે, અને મહાદેવની નિન્દા કરે છે, તે અનેક જન્મ નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.

ध्यानं योगस्तपस्तप्तं ज्ञानं यज्ञादिकौ विधिः ।

तेषां विनश्यति स्मિन् યે નિન્દન્તિ મહેશ્વરમ્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જેઓ મહાદેવની નિન્દા કરે છે તેમણે કરેલું ધ્યાન, યોગ, તપ, પરાક્ષ જ્ઞાન તથા યજ્ઞાદિ કર્મ—એ સર્વ જલદી નષ્ટ થઈ જાય છે—તેનું ફલ મળવું નથી.

कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु वै ।

देवीशापविनिर्दग्धाः पुरा दक्षाध्वरे द्विजाः ॥ ૮૭ ॥

અર્થ:—દેવીશાપવિનિર્દગ્ધા: પુરા દક્ષાધ્વરે દ્વિજા:—

નિન્દન્તિ ચ મહાદેવં તપસાવિષ્ટચેતસઃ ।

वृथा धर्मं चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिके ॥ ૮૮ ॥

વૃથા ધર્મ ચરિષ્યન્તિ કલૌ તસ્મિન્ યુગાન્તિકે ॥

અર્થ:—પહેલાં દક્ષ પ્રભાપતિના યજ્ઞમાં જે “પ્રાહ્મણો” દેવીના શાપથી દગ્ધ થયેલા છે અથવા શાપ લાગેલો છે તેઓ અન્તિમ કલિકુળમાં પ્રાહ્મણોના કુલમાં જન્મ લેશે અને તમોગુણી ચિત્તવાળા થઈને મહાદેવના નિન્દા કરશે, અને ધર્માચરણ કરશે, પરંતુ તેવ્યર્થ જશે.

યે ચાન્યે શાપનિર્દગ્ધા ગૌતમસ્ય મહાત્મન. ॥ ” ॥ ૨૯ ॥

સર્વેઽવતરિપ્યન્તિ બ્રાહ્મણાસ્તામુ યોનિષુ ।

વિનિન્દન્તિ હૃષીકેશં બ્રાહ્મણા બ્રહ્મવાદિનઃ ॥ ” ॥ ૩૦ ॥

વેદવાણ્યવ્રતાચારા દુરાચારા વૃથાશ્રમાઃ ।

મોહયન્તિ જનાન્સર્વાન્દર્શયિત્વા ફલାନિ ચ ॥ ” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—અને જે પ્રાહ્મણોને ગૌતમજીનો શાપ મળેલો છે તેઓ તે તે યોનિમાં જન્મ લઈને વિષ્ણુ ભગવાનની નિન્દા કરશે. અને વેદનું કથન કરનાર એ શાપિત પ્રાહ્મણો વેદબાહ્ય વ્રત કરનારા થશે, તથા દુરાચારી થશે, તથા આશ્રમ ધર્મના પાલન વિના નામ માત્ર આશ્રમ વાળા થશે. અને જૂઠાં ફળો બતાવીને લોકોને મોહમાં નાખશે.

શિવસ્ય હૃદયે વિષ્ણુર્વિષ્ણોશ્ચ હૃદયે શિવઃ ।

યથાન્તરં ન પશ્યામિ તથા મે સ્વસ્તિ ચાણુપઃ ॥ મત્સ્ય. પુ. અ. ૬૯-૫ ॥

અર્થ:—શિવના હૃદયમાં વિષ્ણુ છે અને વિષ્ણુના હૃદયમાં શિવ છે. જે કારણથી હું બંનેમાં ભેદ જોતો નથી, તે કારણથી મારા આયુની હાનિ નથી.

ઈદારોપજગદ્ધાતા પુરા નારાયણઃ સ્વયમ્ ।

આરાધયન્મહાદેવં લોકાનાં હિતકામ્યયા ॥ શુ. પુ. અ. ૧૪-૪૩ ॥

ઈદૈનં દેવમીશાનં દેવાનામપિ દૈવતમ્ ।

આરાધ્ય મહર્તીં સિદ્ધિં લેભિરે દેવદાનવાઃ ॥ ” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—અહીંયાં સંપૂર્ણ જગતની રક્ષા કરનાર (ધાતા) નારાયણે પોતેજ લોકોના હિતની ખાતર મહાદેવનું આરાધન કરીને મોટી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. તથા દેવ તથા દાનવ લોકે પણ દેવોના દેવ તે મહાદેવનું પૂજન કરીને મોટી મોટી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે.

યે દ્વિપન્તિ મહાદેવં સંસારાર્ણવતારકમ્ ।

સુમહત્પાતકં તેષાં નિરચાર્ણવગામિનામ્ ॥ શિ. પુ. ઉમા. સં. અ. ૫-૭ ॥

અર્થ:—સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં રક્ષા કરનાર મહાદેવની સાથે જે દ્વેષ કરે છે તેમને મહાન પાતક લાગે છે અને તેઓ નરક ગામી થાય છે.

યો હરિઃ સ શિવઃ સાક્ષાદ્યઃ શિવઃ સ સ્વયં હરિઃ ।

एतयोर्भेदमातिष्ठन्नरकाय भवेन्नरः ॥ देवो० भा. स्क० ૩, અ૦ ૬-૫૫ ॥

અર્થ:—જે હરિ છે તે સાક્ષાત્ શિવ છે; જે શિવ છે તે સ્વયં હરિ છે. એ બંનેમાં ભેદ ભાવના કરનાર મનુષ્ય નરકનો ભાગી થાય છે.

આ વિશેષે પ્રમાણથી શિવ તથા વિષ્ણુની એક રૂપતાનું, તથા તે બંનેમાં ભેદભુક્તિ કરનારને દોષનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

તેની જ રીતે અન્ય પચાસતન દેવતાઓમાં પણ બેદણ્ણદિ કરવાથી હોય કહ્યા છે. જેમકે—
શ્રીકૃષ્ણે ચ તદર્ચાયામન્યેષાં પ્રકૃતૌ સતિ ।

શિવે ચ શિવલિંગે ચ સૂર્યે સૂર્યમણૌ તથા ॥ દેવી.મા.સ્ક.૯, અ. ૩૪-૩૨ ॥

ગણેશે વાયુ દુર્ગાયામેવ સર્વત્ર સુન્દરિ ।

યઃ કરોતિ મેદયુદ્ધિં વ્રહ્મહત્યાં લભેત્તુ સઃ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—હે સુન્દરી ! હે સતી ! શ્રીકૃષ્ણમાં કે તેમની મૂર્તિ (પ્રકૃતિ)માં, શિવમાં તથા શિવલિંગમાં, સૂર્યમાં કે સૂર્યમણિમાં, ગણેશમાં કે દુર્ગાજીમાં સર્વત્ર જે બેદણ્ણદિ કરે છે તેને બ્રહ્મહત્યાનું પાતક લાગે છે. તેમ જ વળી—

શિવૈવેદ્યકે ચૈવ હરિૈવેદ્યકે તથા ।

કરોતિ મેદયુદ્ધિં ચો વ્રહ્મહત્યાં લભેત્તુ સઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—તેવી જ રીતે શિવ નૈવેદ્યમાં અને વિષ્ણુના નૈવેદ્યમાં જે બેદણ્ણદિ કરે છે તેને પણ બ્રહ્મહત્યાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી પુરાણાદિકોમાં પરમાત્માનાં અનેક નિમિત્તથી અનેક નામ કહ્યાં છે:—

મગલિંગાદિકં સર્વં વ્યાપ્તં વૈ પરમેષ્ઠિના ।

મગરૂપો મહેદ્વિષ્ણુલિંગરૂપો મહેશ્વરઃ ॥ સ્કા.પુ.સ્ક.૫, રેવા.સ્ક.૩, અ. ૧૪-૨૦ ॥

અર્થ:—શ્રી તથા પુરુષોના ચિહ્નથી યુક્ત જે કાર્ત્ત્વ પદાર્થ જગત્માં છે તે સર્વ પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે. તેમાં ભગ ૩૫ વિષ્ણુ છે અને શિવ ૩૫ મહાદેવ છે.

માતિ સર્વેષુ લોકેષુ ગીયતે ભૂષુવાદિષુ ।

પ્રવિષ્ટઃ સર્વભૂતેષુ તેન વિષ્ણુર્ભગઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—સર્વ જગત્માં પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે તેથી, તેમજ પૃથિવી આદિ ૧૪ ભુવનમાંનાં પ્રાણીઓ તેમનું ગાન કરે છે તેથી, તથા સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરેલો છે તેથી, વિષ્ણુ ભગવાનને “ભગ” કહે છે.

વિશનાદિષ્ણુરિત્યુક્તઃ સર્વદેવમયો મહાન્ ।

માસનાદગમનાચૈવ મગસંઘા પ્રકીર્તિતા ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—સર્વ દેવતા ૩૫ મહાન્ પરમાત્માને સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરવાથી વિષ્ણુ કહ્યા છે. અને પ્રકાશ ૩૫ હોવાથી તથા સવ સ્થાનોમાં વ્યાપક રૂપે પ્રાપ્ત હોવાથી તેમનું ભગ નામથી કથન કર્યું છે.

બ્રહ્માદિસ્તંવપર્યન્તં યસ્મિન્નેતિ લયં જગન્ ।

એકમાર્ગ સમાપદ્ધં લિંગં તસ્માદ્વિદ્યુષ્ઠાઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મથી સ્થાવર પર્યન્તના જગત્નો જેમાં વલ થઈ એકભાવ થાય છે. તેથી વિદ્વાન્ સોઝ પરમાત્માને શિંગ સખ્દથી કહે છે.

આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ જગત્ મહાદેવ તથા વિષ્ણુનું જ સ્વરૂપ છે. તેમનું જ પૂજન કરવા ચોખ્ખું છે એ વાતનો અજ્ઞાની લોકોને નિશ્ચય કરાવવાને માટે અસિદ્ધ શિવલિંગનું પૂજન શાસ્ત્રમાં કર્યું છે. એ કાર્ત્ત્વની યુષ્તોન્નય પૂજન નથી. રામચન્દ્રાદિ અવતારોની પહેલાં તેને

પૂજની પ્રથા હતી. કેટલાક લોક નાના પ્રકારની કલ્પના કરી બાહ્યેપ કરે છે, તે લોકોએ શાસ્ત્રનું મર્મ જાણવું જોઈએ.

શિવલિંગી નામનું એક ઔપધ છે. તેનું બીજ, જલાધારીની અંદર પ્રતિષ્ઠા કરાવેલા શિવલિંગની તુલ્ય છે, કાઈ પણ બેદ નથી. તે બીજમાં જલાધારી તથા શિવલિંગનું સ્પષ્ટ રૂપ જોવામાં આવે છે. અહીં કાણુ બાહ્યજનના શાપથી કાનું લિંગ મરી પડ્યું છે? તથા કઈ સ્ત્રીએ આવીને તેને પોતાની ગુપ્તેન્દ્રિયમાં સ્થાપન કર્યું છે? તેના ઇતિહાસ જોવામાં આવતો નથી. આવા કુદરતના દૃશ્યનો શાસ્ત્ર વચનની સાથે મેળ કરીને જોવાથી વિવેકી મનુષ્ય ઇશ્વરની વ્યાપક શક્તિનો નિશ્ચય કરી શકે છે.

देवेषु च महादेवो महादेव इति स्मृतः ।

बृहत्स्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा परत्वात्परमेश्वरः ॥ ५० पु० अ० ४-६० ॥

અર્થ:—સર્વ દેવોમાં મહાન્—મહિમાવાળા—હોવાથી શિવને મહાદેવ કહે છે, અને સર્વથી મોટા હોવાથી તેમને બ્રહ્મા કહે છે, અને માયા આદિથી પર હોવાથી તેમને પરમેશ્વર કહે છે.

वशित्त्वादप्यवश्यत्वादीश्वरः परिभाषितः ।

ऋषिः सर्वगतत्वेन हरिः सर्वहरो यतः ॥ ५१ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રાણી માત્ર પોતાને વશ છે, અને ચેતિ કાંઈને પણ વશ નથી, તેથી તેમને ઇશ્વર કહ્યા છે, સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી ઋષિ કહ્યા છે, અને સર્વનું હરણ કરનાર હોવાથી હરિ કહે છે.

अनुत्पादाच्च पूर्वत्वात् स्वयंभूरिति स स्मृतः ।

नारायणमयं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५२ ॥

અર્થ:—એ પરમાત્માની કાંઈમાંથી પણ ઉત્પત્તિ થઈ નથી, અને તે સર્વથી પહેલા છે, તેથી તેમને “સ્વયંભૂ” કહ્યા છે. સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના આશ્રય રૂપ (નારાયણમ્) છે તેથી તેમને નારાયણ કહ્યા છે. અથવા “નર” નામ જીવોનું છે, અને તે જીવોમાં રહેતા હોવાથી નારાયણ કહેવાય છે.

हरः संसारहरणादिभुत्वाद्विष्णुरुच्यते ।

भगवान्सर्वविज्ञानादवनादોमिति स्मृतः ॥ ५३ ॥

અર્થ:—સંસારનું હરણ કરનાર હોવાથી તેમને હર કહે છે. અને વ્યાપક હોવાથી વિષ્ણુ કહે છે. સર્વનું જ્ઞાન ધરાવતા હોવાથી ભગવાન્ કહેવાય છે. અને સર્વની રક્ષા કરનાર હોવાથી ૐ કહેવાય છે.

सर्वज्ञः सर्वविज्ञानात्सर्वः सर्वमयो यतः ।

शिवः स्यान्निर्मली यस्माद्विभुः सर्वगतो यतः ॥ ५४ ॥

અર્થ:—સર્વનું વિશેષ રૂપે જ્ઞાન હોવાથી સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. સંપૂર્ણ જગદ્ગ્રામી હોવાથી “સર્વ” કહેવાય છે. નિર્મલ હોવાથી શિવ કહે છે. અને સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપક હોવાથી વિભુ કહે છે.

तारणात्सर्वदुःखानां तारकः परिगीयते ।

बहुना किमुक्तेन सर्वब्रह्ममयं जगत् ॥ ५५ ॥

અર્થ:—સર્વ દુઃખમાંથી તારણ કરનાર હોવાથી તારક કહેવાય છે. બહુ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? સંપૂર્ણ જગત્ પ્રલમ્બ જ છે.

અનાદિરેપ ભગવાન કાલોઽનન્તોઽજરોઽમરઃ ।

સર્વગત્વાત્સ્વતન્ત્રત્વાત્ સર્વાત્મત્વાન્મહેશ્વરઃ ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—આ ભગવાન અનાદિ છે. કાલ ૩૫ છે. અનન્ત છે. અજર છે. અમર છે. સર્વ જગતમાં વ્યાપક હોવાથી તથા સર્વ પ્રકારે સ્વતન્ત્ર હોવાથી એ મહેશ્વર છે.

ચ્યવનોત્પત્તિયુક્તેષુ બ્રહ્મેન્દ્રવરુણાદિષુ ॥ મત્સ્ય૦ પુ૦ અ૦ ૨૪૮-૩૪ ॥

યસ્માન્ન ચ્યવસે સ્થાનાત્તસ્માત્સંકીર્ત્યસેઽચ્યુતઃ । ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—પતન અને ઉત્પત્તિ યુક્ત બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વરુણ, આદિ સ્થાનમાં હોવા છતાં તેમનું પતન થવા છતાં તમારૂં પતન થતું નથી. માટે તમે અચ્યુત કહેવાઓ છો.

યસ્માદ્બ્રહ્માદયો દેવા મુનયશ્ચોગ્રતેજસઃ ।

ન તેઽન્તં ત્વધિગચ્છન્તિ તેનાતન્તસ્ત્વમુચ્યતે ॥ ૩૬, ૩૭ ॥

અર્થ:—જે કારણથી બ્રહ્માદિ દેવતા તથા મહા તેજસ્વી ઋષિ લોકે પણ તમારો અન્ત બાધીતા નથી, તે કારણથી તમને અનન્ત કહ્યા છે,

ન હીયસે ન હરસે કલ્પકોદિશતૈરપિ ॥ ૩૮ ॥

તસ્માત્ત્વમક્ષરત્વાચ વિષ્ણુરિત્યેવ કીર્ત્યસે ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—કરોડો કલ્પ પીતો જાય તો પણ તમારો ક્ષય નથી થતો. તથા કદાપિ નાશ પણ થતો નથી. તેથી અવિનાશી હોવાથી-તમારૂં નામ વિષ્ણુ છે.

વિષ્ણુ ચ તત્ત્વયા સર્વં જગત્સ્થાવરજંગમમ્ ।

જગદ્વિષ્ણુમનાચૈવ વિષ્ણુરેવેતિ કીર્ત્યસે ॥ ૪૦, ૪૧ ॥

અર્થ:—આ સંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમ ૩૫ જગતને વ્યાપી તમે રાષ્ટ્રી રાખ્યું છે. તેથી તમને વિષ્ણુ કહે છે.

વ્યાપ્તં ત્વથૈવ વિશતા ઔલોક્યં સચરાચરમ્ ॥ ૪૨ ॥

તસ્માદ્વિષ્ણુરિતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયંમુવા ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં જીવજંતુ પ્રવેશ કરીને ત્રિલોકીને તમે વ્યાપ્યું છે. તેથી તમને વિષ્ણુ કહે છે.

યુગે યુગે વિનષ્ટાદ્રાં વિષ્ણો વિન્દસિ તત્ત્વતઃ ।

ગોવિન્દેતિ તત્તો નામ્ના પ્રોચ્યમે ઋષિમિસ્તયા ॥ ૪૪, ૪૫ ॥

અર્થ:—હે વિષ્ણુ ! યુગ યુગમાં નષ્ટ થતી વેદવાણીને આપ જાણો છો. તેથી ઋષિ લોકે આપને ગોવિન્દ કહે છે.

હૃષીકાળીન્દ્રિયાણ્યાહુસ્તત્ત્વજ્ઞાનવિશારદાઃ ॥ મત્સ્ય૦ પુ૦ અ૦ ૨૪૮-૪૪ ॥

ઈચિતા ચ ત્વમેતેષાં હૃષીકેશસ્તયોચ્યસે । ૪૫ ॥

અર્થ:—તત્ત્વજ્ઞાનમાં કુશલ લોક ઇન્દ્રિયોને “હૃષીક” કહે છે. અને આપ તેમના પ્રેરક છો, તેથી આપને “હૃષીકેશ” કહે છે.

વસન્તિ ત્વયિ ભૂતાનિ બ્રહ્માદીનિ યુગ્લયે ॥ ” ॥ ૪૫ ॥

ત્વં વા વસસિ ભૂતેષુ વાસુદેવસ્તયોચ્યસે ॥ ” ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—પ્રલયકાલમાં બ્રહ્માદિ સર્વ પ્રાણી તમારામાં રહે છે, અથવા તમે સર્વ પ્રાણીમાં રહેો છો, તેથી તમને વાસુદેવ કહે છે.

સંકર્ષયસિ ભૂતાનિ કલ્પે કલ્પે પુનઃ પુનઃ ॥ ” ॥ ૪૬ ॥

તતઃ સંકર્ષણઃ પ્રોક્તસ્તત્ત્વજ્ઞાનવિશારદૈઃ । ” ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—કલ્પે કલ્પે વારંવાર પ્રાણીઓને તમે ખેંચી કાઢો છો અર્થાત્ કલ્પ પામેલા પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ કરો છો. તેથી તમને સંકર્ષણ કહે છે.

પ્રયુજ્ઞઃ—પ્રકૃષ્ટં ધુમ્નં બલં યસ્ય સઃ પ્રયુજ્ઞઃ ।

અધિક બલવાળા હોવાથી પરમાત્માને પ્રયુજ્ઞ કહે છે.

નિરોદ્ધા વિદ્યતે યસ્માન્ન તે ભૂતેષુ કચન । ” ॥ ૨૪૮-૪૮ ॥

અનિરુદ્ધસ્તતઃ પ્રોક્તઃ પૂર્વમેવ મહર્ષિભિઃ ॥ ” ॥ ૪૯ ॥

તદુત્તમં દુઃસ્વહેતું વા વિદ્રાવયતિ યઃ પ્રયુઃ ॥

રુદ્ર ઇત્યુચ્યતે તસ્માન્નિવઃ પરમકારણમ્ ॥ શિ. પુ. કૈ. સં. જ. ૯-૧૪ ॥

સ આદિઃ સર્વજગતાં કોઽસ્ય વેદાન્વધં તતઃ ।

સર્વજગદસ્ય રૂપં દિશ્વાસાઃ કીર્ત્યતે તતઃ ॥ સ્કા. પુ. સ્. ૧, કૌ. સ્. ૨, જ. ૨૫-૭૧ ॥

ગુણત્રયમયં શૂલં શૂલી યસ્માદ્વિભર્તિ સઃ ।

અયદ્ધાઃ સર્વતો મુક્તા ભૂતા એવ ચ તત્પતિઃ ॥ ” ॥ ૭૨ ॥

અજ્ઞાનં ત્વાપિ સંસારસ્તદ્વાસી કૃપયાર્થિનામ્ ।

ભૂતયઃ કથિતા ભૂતિસ્તાં વિભર્તિ સઃ ભૂતશ્રુત્ ॥ ” ॥ ૭૩ ॥

વૃષો ધર્મ ઇતિ પ્રોક્તસ્તમારુદ્ધસ્તતો વૃષીઃ ।

સર્પાંશ્ચ દોષાઃ ક્રોધાદ્યાસ્તાન્વિભર્તિ જગન્મયઃ ॥ ” ॥ ૭૪ ॥

નાનાં વિદ્યા કર્મયોગા જટારૂપા વિભર્તિ સઃ ।

વેદત્રયી ત્રિનેત્રાણિ ત્રિપુરં ત્રિગુણં વપુઃ ॥ ” ॥ ૭૫ ॥

ભસ્મીકરોતિ તદેવત્ત્રિપુરસ્તતઃ સ્મૃતઃ ।

એવં વિધં મહાદેવં વિદુર્યં સૂક્ષ્મદર્શિનઃ ॥ ” ॥ ૭૬ ॥

અથવા શેષકલ્યાણગુણૈકવન ઈશ્વરઃ ।

શિવ ઇત્યુચ્યતે સંદ્રિઃ શિવતત્ત્વાર્થવેદિભિઃ ॥ શિ. પુ. કૈ. સં. જ. ૯-૮ ॥

મુકું ભક્તિરસમેગવચનં વેદસંમતમ્ ।

યસ્તં દદાતિ ભક્તેભ્યો મુકુન્દસ્તેન કીર્તિતઃ ॥ મં. વૈ. પુ. કૃ. જ. સ્. ૩, જ. ૧૧૧-૨૮ ॥

શાશ્વતત્વાદનન્તથ ગોવિન્દો વેદનાદ્ગવામ્ ।

અતત્ત્વં કુરુતે તત્ત્વં તેન મોહયતે પ્રજાઃ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—નિત્ય રહેનાર હોવાથી તેમને શાશ્વત કહે છે, અને શાશ્વત હોવાથી અનન્ત છે. અને વેદ રૂપી વાણીના બહુનાર હોવાથી તેમને ગોવિન્દ કહે છે, તે ભગવાન મિથ્યા રૂપ પ્રપન્થને સત્ય જોવો કરી બતાવે છે અને તે વડે સર્વ પ્રાણીઓને મોહિત કરે છે. તેથી પ્રજાઓ મોહથી બેદબુદ્ધિ તથા દેવ કરે છે.

આ પ્રમાણે નાના પ્રકારનાં કારણોથી એક જ પરમેશ્વરનાં અનેક નામ વેદ તથા ઇતિહાસ અને પુરાણાદિમાં કહ્યાં છે. ઉપાધિનિમિત્તથી નામ બદલાવાથી પણ વસ્તુ, બદલાતી નથી. જેવી રીતે રામદાસ—નામનો એક મુખ્ય શાસ્ત્રમાં બાલકાને વિદ્યા પદાવે તો લોક તેને શિક્ષક કહે છે, તે જ મુખ્ય કોઈની રસોષ કરે તો તે રસોષથી કહેવાય છે, દુકાન કરે તો વેપારી કહેવાય છે, ધોડાગાડી હાંકવાથી ગાડીવાળો કહેવાય છે, ન્યાયાધીશની નોકરી કરે તો ન્યાયાધીશ કહેવાય, એ પ્રમાણે પદાવતું આદિ કાર્ય કરવાથી તેનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ કહે છે, છતાં રામદાસનું શરીર તો તે જ છે, તે બદલાતું નથી, તેવી રીતે રામદાસનો પુત્ર કૃષ્ણદાસ તેને પિતા કહે છે, પુત્રનો પુત્ર તેને દાદા કહે છે, તેના બાઈનો પુત્ર રામદાસને કાકા કહે છે, રામદાસના પિતાની અપેક્ષાએ રામદાસ પુત્ર થાય છે, અને તેની બેનના પુત્રની અપેક્ષાએ મામે થાય છે. આ પ્રમાણે પુત્રાદિની અપેક્ષાએ રામદાસનાં પિતા આદિ નામ થયાં છે. પરન્તુ રામદાસની બાકીનાં કાંઈ બેદ પડ્યો નથી.

તેવી રીતે જુદી જુદી ઉપાધિ તથા કારણોને લીધે પરમાત્માનાં નામ બદલાવાથી પણ પરમાત્મા કાંઈ રીતે બદલાતા નથી. માટે સિવભક્ત અથવા વિષ્ણુભક્ત અથવા અન્ય દેવી આદિકાના ભક્તોએ પણ બેદબુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરીને સર્વમાં પરમેશ્વરબુદ્ધિ કરી ભક્તિ કરવી યોગ્ય છે. માટે હરિ અને હરમાં બેદબુદ્ધિ કરવી તે પણ એક મહાન અપરાધ છે.

બાકોના સાત અપરાધો નીચે પ્રમાણે છે:—

વેદનિન્દાં હરેર્નામવલાત્પાપસમીહનમ્ ॥ મૃ. ના. પુ., પૃ.સ્વ., અ.૮૨-૨૨ ॥

અર્થવાદં હરેર્નામ્નિ પાપઘ્નં નામસંગ્રહે ।

અલસે નાસ્તિકે ચૈવ હરિનામોપદેશનમ્ ॥

” ॥ ૨૩ ॥

નામવિસ્મરણં ચાપિ નામન્યાદરયેવ ચ ।

સંત્યજેદૂરતો વત્સ દોપાનેતાન્મુદારુણાન્ ॥

” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—અપ્રદાથી વેદ તથા શાસ્ત્રોની નિન્દા કરવી તે ચોથો અપરાધ છે. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનાર સર્વને કોઈ શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા હોતી નથી. પોતાની સમગ્રાંતી અનુસાર શાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન કરનાર લોક પણ શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાવાળા કહેવાય નહીં. પરન્તુ તે લોકો કેવળ નિન્દક ન હશે શકાય, કારણકે તે લોક પોતાના સ્વાર્થને ઉપયોગી પાતોનો સ્વીકાર કરી લે છે. અને નિન્દક લોક તો શાસ્ત્રમાં હંપણમાત્ર જ દેખે છે એ વિશેષ છે. તે લોકની ભક્તિ માત્ર કેવલ આડંબર માત્ર છે. એ ચોથા અપરાધનું સ્વરૂપ કહ્યું. પાંચમો અપરાધ, પરમેશ્વરની ભક્તિના બદથી અને કોઈ પ્રકારનું પાપકર્મ બાધ કરશે નહીં એવા વિચારથી દુરાચાર કરવો તે છે. અન્ય દુરાચારી લોક કરતાં આ લોકને અધિક પાપનો દણ્ડ ભોગવવો પડશે.

વળી ભગવદ્ભક્તિથી પાપ દૂર થાય છે અથવા મોક્ષ મળે છે એવી શાસ્ત્રીય વાતો સર્વ વ્યર્થ છે, લોકોને ફોસલાવવાને માટે અર્થવાદ (સ્તુતિ) રૂપ માત્ર છે એ પ્રકારની જે શુદ્ધિ તે છઠ્ઠા અપરાધ છે.

અને પરમેશ્વરની ભક્તિના નામે નાના પ્રકારનાં પાપક કરવાં અર્થાત્ વેષ, બાષા, આદિ વડે લોકોમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી પૂજા પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરવી તે ૭મો અપરાધ છે.

અને અગ્રસ અર્થાત્ હુદ્રશુદ્ધિ અને હુદ્ર સ્વભાવવાળા તથા નાસ્તિક મનુષ્યો પ્રતિ ઇશ્વર-ભક્તિનો ઉપદેશ કરવો તે ૮મો અપરાધ છે. કાદંબરીમાં કહ્યું છે કે —

સુભાષિતં હારિ વિશત્યધોગલાન્ન દુર્જનસ્પાર્કરિપોરિવામૃતમ્ ।

તદેવ ઘત્તે હૃદયેન સજ્જનો હરિર્મહારત્નમિવાતિર્નિર્મલમ્ ॥કાદમ્બરી. શ્લોકો. ૭॥

અર્થ:—જેવી રીતે રાહુ (સૂર્યનો ચતુ) ના ગલામાં અમૃત ઉતરી શક્યુ નહોં, તેવી રીતે દુર્જનના હૃદયમાં મનોહર સુભાષિત પણ પ્રવેશ કરી શકતુ નથી. અને જેમ ભગવાન અતિ નિર્મલ કૌસ્તુભ મણિને છાતી ઉપર ધારણ કરે છે, તેમ સજ્જન પુરૂષ તેજ સુભાષિતને હૃદયમાં ધારણ કરે છે.

અને ઇશ્વરનું નામ અર્થાત્ ઇશ્વરની ભક્તિ કરવી એ આપણી ફરજ છે એમ ન સમજવુ અર્થાત્ ઇશ્વરને ભૂલી જવો તે ૯ મો અપરાધ છે.

અને ઇશ્વરના નામનો અનાદર કરવો અર્થાત્ ઇશ્વર તથા ઇશ્વરના ભક્તોનો તિરસ્કાર કરી ભક્તિમાર્ગની મરકરી ઉઠાવવી તે ૧૦મો અપરાધ છે.

માટે વત્સ ! જે ઇશ્વરની ભક્તિ વડે સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો આ બધાંકર ૧૦ અપરાધોનો પરિત્યાગ કરે.

આ વેકિત ૧૦ અપરાધનો પરિત્યાગ કરીને ભક્તિ કરવામાં આવે તો તેને પરમાત્મામાં પૂર્ણ પ્રેમભક્તિ તથા સંસારથી વિરક્તિ અને ભગવત્ સ્વરૂપનો અનુભવ પણ દિન પ્રતિદિન વધતો થાય. આ દોષોનો પરિત્યાગ કર્યા વિના ભક્તિ કરનાર મનુષ્યને પચાસ કે સો વર્ષ સુધી ભક્તિ કરવાથી પણ અન્તઃકરણની પવિત્રતા થાય નહોં, તેમજ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ પણ ન થાય. જેમ કુપથ્ય કરનાર રોગીનું ઔષધસેવન કલેશ રૂપ થાય છે, તેવી રીતે ભક્તિ પણ એક કલેશ રૂપ થાય છે. હસ્તીને પોતાના શરીર ઉપર ધૂળ નાંખવાનો સ્વભાવ ન હોત તો સ્નાનથી તેનું શરીર સ્વચ્છ થાત. પરન્તુ ધૂળ નાંખવાના સ્વભાવથી સ્નાન કરાવવાથી પણ સ્વચ્છ થતો નથી. તેની રીતે અપરાધ કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેવા મનુષ્યનું હૃદય ભક્તિથી પણ શુદ્ધ થતુ નથી. માટે તે દસ અપરાધ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

ઇતિ ભક્તિ પ્રક૦ ૫ માં દશાપરાધત્યાગનિરૂપણ અ. ૫. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬.

મુક્તિલેહનિરૂપણ.

દુઃખની નિવૃત્તિ તથા આનન્દની પ્રાપ્તિને સાધનમાં મોક્ષ કહ્યો છે. મુમુક્ષુ મનુષ્યના સાધનોના બેઠથી તેના સ્વરૂપ મુક્તિના પથ પાંચ બેઠ સાધનમાં કહ્યા છે.

સાલોક્યમપિ સારૂપ્યં સાર્વજ્યં સાયુજ્યમેવ ચ ।

કૈવલ્યં चेति तां विद्धि मुक्तिं राघव पञ्चधा ॥ શિ. ગો. અ. ૧૩ શ્લોક ૩ ॥

અર્થ:—હે રામચંદ્રજી ! સાલોક્ય, સારૂપ્ય, સાર્વજ્ય તથા સાયુજ્ય, અને પાંચમી કૈવલ્ય—એ પ્રકારે મુક્તિના પાંચ બેઠ છે. આ પાંચ બેઠ મહાદેવજીએ રામચંદ્રજી પ્રતિ કહ્યા છે. તેમાં મુક્તિકોપનિષદમાં સારૂપ્ય મુક્તિને સામીપ્ય મુક્તિ કહી છે.

मां पूजयति निष्कामः सर्वदाऽज्ञानवर्जितः ।

स मे लोकं समासाद्य भुङ्क्ते भोगान्यथेप्सितान् ॥ ४ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય સંસારના અર્થોત્તર પૃથિવીલોક તથા સ્વર્ગોદિ લોકોના પદાર્થોની કામના રહિત તથા અજ્ઞાનથી પણ રહિત થઇને માફ પૂજન કરે છે તે મારા લોકને પ્રાપ્ત થઇને ઇચ્છિત ભોગો ભોગવે છે. આને સાલોક્ય મુક્તિ કહે છે. આ મુક્તિની પહેલી અવસ્થા છે. આ સ્થાલોકમાં, દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિથી બિન જ પરમેશ્વર છે, તે બ્રહ્મલોક અથવા વિષ્ણુલોક અથવા શિવલોકમાં રહેનાર છે તથા સર્વ પ્રકારની ઐશ્વર્યશક્તિવાળા છે તથા સર્વજ્ઞ છે અને મારા સ્વરૂપથી બિન નથી આ પ્રકારના જ્ઞાનથી તે ઇશ્વરનું પૂજન કરે છે, તેથી તેને અજ્ઞાનથી રહિત કહ્યો છે. કોઈ સમ્યક્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પરમાત્માના સ્વરૂપને સાક્ષાત્કારવાનું હેવાથી અજ્ઞાન રહિત કહ્યો નથી. વળી કેવલ મૂર્તિમાં પૂજન કરવું તેને અદ્દી પૂજન કહી નથી, પરંતુ મન્ત્ર અથવા નામનો જપ, તથા પોતાના સ્વરૂપથી પરમેશ્વરના અભેદનું ધ્યાન, તથા રતોત્રેનો પાક, ઇત્યાદિ સર્વ સાધનોથી જ્યારે ઇશ્વરમાં દેહભક્તિ થાય છે ત્યારે તેનું નામ પૂજન કહેવાય છે. એવી નામાદિના જપદારા અહંબ્રહ્મ ઉપાસના (અભેદ ઉપાસના) રૂપ દેહ ભક્તિ કરવાથી સાલોક્ય મુક્તિ મળે છે એવું ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે.

। दुराचाररतौ वापि मन्नामभजनात्कृपे ।

સાલોક્યમુક્તિમાप्नोति न तु लोकान्तरादिकम् ॥ મુક્તિ. ઉપ. અ. ૧-૧૮, ૧ ॥

અર્થ:—રામચંદ્રજી હનુમાન પ્રતિ કહે છે—કોઈ દુરાચારી મનુષ્ય પણ નામની ઉપાધિ દ્વારા મારી (પરમેશ્વરની) ભક્તિ કરે છે તો તે સાલોક્ય મુક્તિને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અન્ય સ્વર્ગોદિ લોકોની પ્રાપ્તિ તેને થતી નથી. વળી—

ज्ञात्वा मां पूजयेद्यस्तु सर्वकामचिर्वर्जितः ।

मया समानरूपः सन् मम लोके महीपते ॥ શિ. ગો. અ. ૧૩-૫ ॥

અર્થ:—જે લોક મારા (ભગવાનના) સમ્યક્જ્ઞાનનું સ્વરૂપને પરાક્ષ રીતે પોતાના સ્વરૂપથી અબિન ભણીને સર્વ પ્રકારની કામનાનો પરિત્યાગ કરીને માફ ભજન કરે છે તે

લોક મારી તુલ્ય રૂપને પ્રાપ્ત થઇને અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે. આ પ્રકારની મુક્તિને સાદૃશ્ય મુક્તિ કહે છે.

અને મુક્તિકાપનિષદમાં કાશીમાં મરણથી સાદૃશ્ય મુક્તિ કહી છે.

કાશ્યાં તુ વ્રહ્મનાલેઽસ્મિન્મૃતો મત્તારમાપ્નુયાત્ ॥ મુક્તિ. ર.અ.૧ શ્લો ૧૯॥

અર્થ:—કાશીમાં મહિરુદ્ધિમંત્રી સમીપમાં સ્થિત તીર્થભેદ રૂપ બ્રહ્મનાલમાં જે મરણ પામે છે તેને તારક મન્ત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે મન્ત્રથી સંસારથી તરી જાય તેનું નામ તારક મન્ત્ર છે.

પુનરાવૃત્તિરહિતાં મુક્તિં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—આ તારક મન્ત્રના પ્રભાવથી મનુષ્યને પુનરાવૃત્તિ રહિત મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

યત્ર કુત્રાપિ વા કાશ્યાં મરણે સ મહેશ્વરઃ ॥ ૨૦ ॥

જન્તોર્દક્ષિણકર્ણે તુ મત્તારં સમુપાદિશેત્ ॥

નિર્ધૂતાશેપપાપૌઘો મત્સારૂપ્યં મજત્યયમ્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—(પરમેશ્વરનો ભક્ત) કાશીમાં જ્યાં ત્યાં પણ મરે, જ્યાં તે મહાદેવ મનુષ્યના (જન્તો) જન્મણા કાનમાં પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરાવનાર તારક મન્ત્રનો ઉપદેશ કરે છે. તે મન્ત્રના પ્રભાવથી સંપૂર્ણ પાપોને ધોઈને મારા સાદૃશ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પણ કાશીમાં મરવાથી જે સાદૃશ્ય મુક્તિ કહી છે તે પણ કાશીમાં રહીને સગણ પરમાત્માની અહમ્ અભેદોપાસના (અહમ્બેદોપાસના) કરનારને માટે કહી છે. ખીજા કોઈ કાશીમાં રહેનાર ધૂતોને માટે અથવા પ્રતીકોપાસના વાળાને માટે પણ કહી નથી કેટલાક સ્થાનમાં દુરાચારીને પણ કાશીમાં મરવાથી મુક્તિ થાય છે અને પરમેશ્વરના નામનું ઉચ્ચારણ માત્રથી મુક્તિ થાય છે એવાં વચન છે, તથાપિ તે સર્વ કાશીક્ષેત્ર તથા ઇશ્વર ભક્તિની પ્રશંસા રૂપ અર્થવાદ વાણી છે, કોઈ સિદ્ધાન્ત નથી. જે પ્રતીકોપાસના વાળાને બ્રહ્મલોક, વિષ્ણુલોક, ઇન્દ્રલોક, આદિ લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તો ખીજા કાશીમાં મરનાર દુરાચારીને અથવા ઉપાસના નહીં કરનારને બ્રહ્મલોકાદિની પ્રાપ્તિ અને સાદૃશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવું કેવલ મુક્તિ શૂન્ય છે.

અમૃતીકાલમ્બનાન્નયતીતિ વાદરાયણઃ ॥ વે. વ. અ. ૪, પા. ૩ સુ. ૧૫॥

અર્થ:—પ્રતીકોપાસના કરનારથી બિજા અભેદોપાસના કરનાર લોકોને અમાનવ પુરૂષ બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય છે એવું બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. આ વેદાન્તદર્શનના સૂત્રમાં વ્યાસજીએ પ્રતીકોપાસના કરનારને બ્રહ્મલોક પ્રાપ્તિનો નિષેધ કર્યો છે. આ કારણથી તે વાતનો તો નિશ્ચય જ છે કે પ્રતીકોપાસના કરનાર અથવા કેવલ ઉપાસના વિના કાશીમાં મરનાર લોકોને પણ સાલોક્ય આદિ મુક્તિ મળતી નથી. અહમ્બેદોપાસના કરનારને માટે સાલોક્ય (એક સ્થાનમાં નિવાસ) આદિ રૂપ મુક્તિની પ્રાપ્તિ પ્રાણોપાસનાના વિષયમાં બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ કહી છે.

एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति ॥ बृ.उ.अ. ૧ બ્રા.૫, ક.૨૩ ॥

અર્થ:—પ્રાણ દેવતાની ઉપાસના કરવાથી તેના સાયુજ્ય અને સલોકતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી—

યત્કરોતિ યદ્શ્રાતિ યજ્ઞુદોતિ દદાતિ યત્ ॥

યત્તપસ્યતિ તત્સર્વં યઃ કરોતિ મદર્પણમ્ ।

મહોકે સ શ્રિયં મુદ્ધવતે મત્તુલ્યં પ્રામલ્યં મજેત્ ॥ શિ. ગી. અ. ૧૩-૭, ૮ ॥

અર્થઃ—જે કંઈ કરે છે, જે કંઈ બોળે છે, અગ્નિમાં જે કંઈ હવન કરે છે, જે કંઈ દેએ છે, અથવા જે કંઈ તપસ્યા કરે છે તે સર્વ મને અર્પણ કરે છે અર્થાત્ આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારના ભોગની જે ઇચ્છા કરતા નથી તે લોક મારા લોકમાં સર્વ દિવ્ય સંપત્તિને ભોગવે છે, અને જગત્પત્ની સૃષ્ટિ આદિ કરવાની શક્તિને છોડીને બાકી સર્વ મારી સમાન પ્રભાવ પણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તેને સાયુજ્ય મુક્તિ કહે છે. અને

સદાચારરત્નો ભૂત્વા દ્વિજો નિત્યમનન્વયીઃ ।

મયિ સર્વાત્મકે ભાવો મત્સાપીપ્યં મજત્યયમ્ ॥ મુક્તિ. અ. ૧-૨૨, ૩ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય સદાચારમાં તત્પર રહીને મારી પ્રાપ્તિ વિનાની સર્વ ચિન્તાને છોડીને સંપૂર્ણ વસ્તુના સ્વરૂપ રૂપ મારામાં જ જે લાવવાળા છે તે મારી સામીમ્થ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે મુમુક્ષુ મનુષ્ય સંપૂર્ણ વસ્તુને ઈશ્વર રૂપ જાણે છે, ત્યારે દૃઢ ભાવનાથી સર્વકર્મનાં ફળને ઈશ્વરાર્પણ કરે છે, અને ગૃહ, પુત્ર, આદિમાંથી પણ તેની મમતા તથા અહંકારાદિ અન્ય દોષ પણ નિવૃત્ત થાય છે. અને ત્યારે તે મનુષ્ય સામીમ્થ અથવા સાદૃશ્ય મુક્તિનો (સમાન સત્તા) ભાગી થાય છે. આ જે ઈશ્વરાર્પણ કરીને ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું તે જ આત્મનિવેદન નામની ભક્તિનું સ્વરૂપ છે. અને—

યસ્તુ જ્ઞાન્ત્યાપિ યુક્તઃ સન્મામાત્મત્વેન પश्यતિ ।

જાયાતે પરં જ્યોતિરદૈતં બ્રહ્મ કેવલમ્ ॥ શિ. ગી. અ. ૧૩-૮, ૯ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય જ્ઞાન્તિ આદિ સાધન યુક્ત થઇને હું સગુણ પરમેશ્વરને પોતાના સ્વરૂપ રૂપે જાણે છે તે કેવલ અદૈત સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને જ સાયુજ્ય મુક્તિ કહે છે.

નિર્ગુણ સ્વરૂપ તથા સગુણ સ્વરૂપ પરમાત્માની અવસ્થાભેદથી છે, વસ્તુથી નથી. એક જ સમિચિત્તનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્મા માયાશક્તિથી સગુણ પણ થાય છે. અને સ્વરૂપ એક જ પરમાત્માનાં હોવાથી સાયુજ્ય મુક્તિમાં સગુણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ કેવલ જ્યોતિ સ્વરૂપ અદૈત પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે એમ લખ્યું છે. અને—

ગુરુપદિષ્ટમાર્ગેણ ધ્યાયન્મદ્ગુણમન્યયમ્ ।

મત્સાયુજ્યં દ્વિજઃ સમ્યગ્મજેદ્ભ્રમરકોટવત્ ॥ મુક્તિ. ડ. અ. ૧-૨૪ ॥

અર્થઃ—ગુરુએ જેવી રીતે પરમેશ્વરની અભેદોપાસનાનો ક્રમ બતાવ્યો હોય તેવી રીતે જે માઈ અવિનાશી ગુણીનું ધ્યાન કરે છે તે ભ્રમરકોટની ગુફા મારી સાયુજ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભ્રમર પોતાના ઇંડાને પ્રથમ કોઈ જગ્યાએ મૂકે છે. ઇંડું ફૂટીને તેમાંથી હીલા રંગના સામાન્ય એક આંગળ લાંબા કીડાની ઉત્પત્તિ થાય છે. દરમિયાન તેની રાહ જોતી તેની

માતા (ભમરી) તેને રાખવાને યોગ્ય માટીનું એક ઘર/ખનાવી તૈયાર કરે છે. પછી તે કીડાને લાવી તે ઘરમાં મૂકી તેની સામે જોઈ રહે છે. ત્યારે તે કીડાને પોતાને મારવાનો ભય લાગે છે તેથી તે ભમરનું જ ધ્યાન કરતો રહે છે. આ પ્રમાણે ધ્યાન કરતો કરતો અન્તેમાં તે કીડા પણ ભમરના રૂપને જ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે ઈશ્વરની સમાન જાતિ પાળે. આ છવ પણ તેની અભેદ ઉપાસના કરતો કરતો ઈશ્વર રૂપ થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે—

ચતુર્વિધા યા મુક્તિર્મદુપાસનયા મવેત્ ॥ મુક્તિ. ડ. જ. ૧-૨૬ ॥

અર્થ:—આ ચાર પ્રકારની જે મુક્તિ કહી તે મારી ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને કેવલ્ય મુક્તિ કેવલ્ય ઉપનિષદાદિના વિચારદ્વારા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી જ થાય છે. એને—

આત્મસ્વરૂપાવસ્થાનં મુક્તિરિત્યભિધીયતે ॥ મુક્તિ. ડ. જ. ૧-૨ ॥

અર્થ:—છવનું જે મયાર્થ સમ્વિદ્યાનન્દ સ્વરૂપ છે તેમાં સ્થિતિ થવી તેનું નામ કેવલ્ય મુક્તિ છે.

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં યદાનન્દં વ્રહ્મ કેવલમ્ ।

સર્વધર્મવિહીનં ચ મનોવાચામગોચરમ્ ॥ શિ. ગી. જ. ૧૩-૧૦ ॥

સજાતીયવિજાતીયપદાર્થોનામસંભવાત્ ।

અતસ્તદ્વ્યતિરક્તાનામદ્વૈતમિતિ સંજ્ઞિતમ્ ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત તથા આનન્દ સ્વરૂપ, તથા સર્વ ધર્મથી રહિત, મન અને વાણીથી પર—એવા બ્રહ્મથી ભિન્ન સજાતીય, વિજાતીય કે સ્વગત બેદવાળો કોઈ પદાર્થ નહીં હોવાથી આ બ્રહ્મને અદ્વૈત કહે છે. વૃક્ષોનાં પાંદડાં, ફુલ, ફળ, આદિમાં જે પરસ્પર બેદ છે તે સ્વગત બેદ છે. અને વૃક્ષોમાં પીપળો, લીંબડો, આદિ વૃક્ષોનો જે પરસ્પર બેદ છે તે સજાતીય બેદ કહેવાય છે. અને વૃક્ષ તથા પથ્થરનો જે પરસ્પર બેદ છે તે વિજાતીય બેદ કહેવાય છે. માટે—

મત્વા રૂપમિદં રામ શુદ્ધં યદભિધીયતે ।

મય્યેવ દૃશ્યતે સર્વં જગત્સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—હે રામ! આ આત્માનું જે શુદ્ધ સ્વરૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેને જાણવાથી સંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમ રૂપ જગતને મારા સ્વરૂપમાં કલ્પિત દેખે છે.

વ્યોમ્નિ ગન્ધર્વનગરં યથા દૃષ્ટં ન દૃશ્યતે ।

અનાદ્યવિદ્યયા વિશ્વં સર્વં મય્યેવ કલ્પ્યતે ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—આકાશમાં ગન્ધર્વનગર વાસ્તવિક રીતે નથી, છતાં જોવામાં આવે છે. તેથી રીતે દેખાતું આ જગત્ પરમાર્થથી મારામાં નથી, પરન્તુ અનાદિ અવિદ્યાથી કલ્પિત છે. તેથી—

મમ સ્વરૂપજ્ઞાનેન યદાઽવિદ્યા પ્રણશ્યતિ ।

તદૈક एव वर्तેऽहं મનોવાચામગોચરઃ ॥ ”

અર્થ:—જે સમયમાં મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી અવિદ્યા નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે મન વાણીથી પર એવો હું એક જ વિદ્યમાન રહું છું.

સદૈવ પરમાનન્દ સ્વપ્રકાશચિદાત્મકઃ ।

ન કાલઃ પંચ ભૂતાનિ ન દિશો વિદિશથ ન ॥

મદન્યજ્ઞાસ્તિ યદ્વિરુચ્ચિત્તદા વર્તેન્દ્રમેકલઃ ॥ 'શિ૦ ગી૦ અ૦ ૧૩-૧૫ ॥

અર્થઃ—હું નિત્ય પરમાનન્દ સ્વપ્રકાશ અને વિદ્યતા છું. કાલ તથા દિશા, વિદિશ, પચ્ચભૂત એ કંઈ પણ મારા સ્વરૂપમાં નથી એટલે હું કલ્પ એક જ પરંતુ હમેશાં વિદ્યમાન રહું છું.

ન મંદરો તિષ્ઠતિ મે સ્વરૂપં ન ચક્ષુષા પश्यતિ માં તુ કશ્ચિત્ ॥

હૃદા મનીષા મનસાગ્રભેક્લપ્તં ચે માં વિદુસ્તે હમૃતા ભવાન્તિ ॥ ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—મારું નિર્ગુણ સ્વરૂપ તેનાં દિગ્દિગ્ધો જેને વિષય કરી શકે એવા રૂપાદિ રહિત છે, અને તેથી તેને કંઈ પણ અર્થશૂન્ય વડે દેખી શકતું નથી. પરંતુ જે કંઈ હૃદયમાં શ્રુતિ વડે મારા સ્વરૂપને જાણે છે તે જ જ્ઞાની મુક્ત થાય છે. આ નિર્ગુણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું નામ કેવલ્ય મુક્તિ છે.

જેવી રીતે એક ધર્માત્મા રાગના દેશમાં એક પરમ પ્રેમી નાના પ્રકારના વૈભવ વાળા બહુ આનન્દથી રહે છે, તેવી રીતે અહીં સાલોક્ય મુક્તિના સુખને સમજતું ભેદભે. અને જેવી રીતે રાગ્ય કરવાની સર્વ સત્તા જેને છે એવા પ્રતિનિધિ આદિના સુખની તુલ્ય સાધ્મ્ય મુક્તિનું સુખ હોય છે. અને મુવરાજની પદ્મીમાં સ્થિત રાગ્યુત્ર તથા રાગની પટરાણી આદિની તુલ્ય સાધ્મ્ય (સમાન સત્તાક) મુક્તિ (સામીપ્ય મુક્તિ) વાળાનું સુખ સમજતું ભેદભે. અને સ્વયં રાગ હોવાનું જે સુખ છે તે સાયુજ્ય મુક્તિમાં હોય છે. અને કેવલ્ય મુક્તિમાં પરમાનન્દ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં લીન થવાથી પુનરાવૃત્તિ થતી નથી અર્થાત્ જન્મમરણ સ્વ દુઃખનો કદાપિ ભાગી થતો નથી. મોક્ષ તો સગુણ બ્રહ્મમાં લીન થનાર સાયુજ્ય મુક્તિ વાળાને પણ થાય છે. પરંતુ તેમાં આટલો જ ભેદ છે કે વિષ્ણુ આદિ જગત્ની રક્ષા કરનાર અંશરૂપ વાળા દેવોના અધિકાર પૂર્ણ થતા સુધી સાયુજ્ય મુક્તિવાળા તે વિષ્ણુ આદિમાં લીન રહે છે. વિષ્ણુ આદિના અધિકાર પૂર્ણ થઈ ન્યારે તે વિષ્ણુ આદિ લોકોની મુક્તિ થાય છે, ત્યારે તે સાયુજ્ય મુક્તિ વાળાની પણ મુક્તિ થાય છે. એટલે ન્યારે વિષ્ણુ આદિ પોતાના સગુણ સ્વરૂપને ત્યાગ કરીને નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે તે લોકોની મુક્તિ કહેવામાં આવી છે. અને વિષ્ણુ આદિની સાથે નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં સાયુજ્ય મુક્તિવાળા પણ લીન થવાથી સાયુજ્ય મુક્તિ વાળાને કેવલ્ય મુક્તિ કહે છે. કારણથી લઈ ત્રિમૂર્તિ મુખીનાં સર્વ પ્રાણી પણ દેહધારી હોવાથી, કંઈને કંઈ દુઃખ તો થાય છે જ. યદ્યપિ જીવની તુલ્ય ગર્ભવાસાદિક દુઃખ ત્રિમૂર્તિ આદિને થતું નથી, તથાપિ તેમને પણ નાના પ્રકારનાં દુઃખોનો અનુભવ પ્રગણાદિમાં શ્રવણ કરવામાં આવે છે. તેથી દુઃખનો અત્યન્તભાવ કેવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થવાથી જ થાય છે. આ કારણથી સર્વ લોકોએ કેવલ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો જ પ્રયત્ન કરવો ભેદભે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. નિર્ગુણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થયા પછી અમુક સમય પછી જન્મ લેશે એવો કંઈ નિયમ નથી. બાકી સર્વને પ્રાપ્ત થનારની પુનરાવૃત્તિ અર્થાત્ પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં કહી છે.

દંશ મન્વન્તરાણીહ તિષ્ઠન્તીન્દ્રિયચિન્તકાઃ ।

મૌતિકાસ્તુ જ્ઞાતં પૂર્ણં સહસં ત્વાધિમાત્રિકાઃ ॥

ઉપાસના પ્રકરણ. ૬.

અધ્યાય. ૧.

ઉપાસનાભેદ આદિનું નિરૂપણ.

ઉપાસનાભેદ.

ઉપરના પાંચમા પ્રકરણમાં ભક્તિયોગનું નિરૂપણ કરીને આ પ્રકરણમાં ઉપાસનાનું વિવેચન કરવામા આવે છે.

નિષ્કામ કર્મયોગ વડે જેના અન્તઃકરણથી શુદ્ધિ થયેલી હોય તેવા મનુષ્યને ચિત્ત-વૃત્તિની ચચ્ચલતા રૂપ વિક્ષેપની નિવૃત્તિને માટે ઉપાસનાની આવશ્યકતા છે. ભક્તિ પણ ઉપાસનાની અન્તર્ભૂત જ છે, ઉપાસનાથી ભિન્ન નથી. તથાપિ વૈદિક ગ્રન્થોમા વિશેષે કરીને ભક્તિને ઉપાસના નામથી જ કહે છે. ભક્તિ વા ઉપાસના કેવલ પરમેશ્વર માત્રની નથી હોતી. પરન્તુ ધન્દાદિક દેવતા તથા ઋષિ આદિની પણ હોય છે. અને તેના માર્ગ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોય છે. માટે પ્રથમ ધર્મપ્રકરણમાં ઉપાસનાના ઉપાસનાપદ્ધતિ અને સાધનપદ્ધતિ એવા બે ભેદ કહેવામાં આવ્યા. પછી ઉપાસનાપદ્ધતિને અનુસાર ૧. સગુણબ્રહ્મોપાસના, ૨. નિર્ગુણોપાસના, ૩. દેવતોપાસના, ૪. શિલાવિગ્રહોપાસના (મૂર્તિની ઉપાસના), અને ૫. ઋષિ આદિની ઉપાસના-એમ પાંચ પ્રકારના ભેદ બતાવ્યા છે. આ ભેદ કેવલ ઉપાસકોની ઉપાસનાના વિષય રૂપ લક્ષ્યના ભેદથી કલા છે, કર્મ ભેદથી નહીં. ઉપાસના પણ એક પ્રકારના માનસી કર્મ રૂપ છે. અહીં માનસી કર્મ રૂપ ઉપાસનાના ભેદ કહેવાના છે.

બ્રાહ્મોપાસના તથા આન્તરીયોપાસના-એવા ઉપાસનાના બે ભેદ છે. તેમાં બ્રાહ્મોપાસનાને પ્રતીકોપાસના, અને આન્તરીય ઉપાસનાને અહંબ્રહ્મોપાસના (અભેદોપાસના) નામથી કહે છે. તેમાં પ્રતીકોપાસનાના સંપદ, આરોપ, સંવર્ગ અને અધ્યાસ-એ ચાર ભેદ કલા છે. અને અહંબ્રહ્મોપાસના સગુણ અને નિર્ગુણ ભેદથી બે પ્રકારની હોય છે. બે પ્રકારની ઉપાસના મળીને ઉપાસનાના છ ભેદ છે.

ઉપાસનાપદ્ધતિને અનુસાર ઉપાસનાના ભેદ.

પ્રતીકોપાસના.

આ ઉપાસનાના ભેદ શિવગીતામાં નીચે પ્રમાણે કલા છે:—

ઉપાસાવિધયસ્ત્ર ચત્ત્વારઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

સંપદારોપસંવર્ગાધ્યાસા ઇતિ મનીષિભિઃ ॥

શિ. ગી. અ. ૧૨-૧૦ ॥

અર્થ:—વિદ્વાનોએ બાહ્ય પ્રતીકાઉપાસનાની વિધિ ચાર પ્રકારની કહી છે—૧. સંપત્, ૨. આરોપ, ૩. સંવર્ગ અને ૪. અધ્યાસ.

અલ્પસ્પાધિકત્વેન ગુણયોગાદ્વિચિન્તનમ્ ।

અનન્તં વૈ મન ઇતિ સંપદ્વિધિરુદીરિતઃ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—કોઇ વસ્તુ અલ્પ ગુણ વાળી હોય, તથાપિ તેમાં અનન્ત ગુણોની ભાવના કરીને જે ચિન્તન છે તે સંપત્ ઉપાસના કહેવાય છે. જેમ જાન્દોગ્યોપનિષદના અ. ૩ ના ૧૮ માં અંકમાં “મનો દ્રઘેત્યુપાસીત”-મન ધ્રુવ રૂપ છે એ પ્રમાણે ઉપાસના કરે. અહીં મન અલ્પ ગુણ વાળું છે, તેમાં પરમાત્માના અનન્ત ગુણોની કલ્પના કરીને ઉપાસના ખતાવી છે. માટે તેને સંપત્ ઉપાસનાની વિધિ કહી છે. શિવલિંગ તથા શાલગ્રામ આદિમાં અનન્ત ગુણ સુકત મહાદેવ તથા વિષ્ણુ ભગવાનનું ધ્યાન કરવું તે પણ સંપત્ ઉપાસના રૂપ છે. અને—

વિધાવારોપ્ય ચોપાસા સારોપઃ પરિકીર્તિતઃ ।

યદ્દદોહારમુદગીયમુપાસીતેત્યુદાહૃતઃ ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જેની ઉપાસના કરવાનું વિધાન કર્યું હોય તેના એક દેશ અથવા અંગમાં અર્થાત્ અવયવમાં સંપૂર્ણ ઉપાસ્ય વસ્તુનો આરોપ કરીને જે ઉપાસના કરવી તેને આરોપ કહે છે. જેમ જાન્દોગ્યોપનિષદમાં અ. ૧ ના અ. ૧ માં “ઓમિચ્છેતદક્ષરમુદગીય-મુપાસીત”-ઐં એ અક્ષરની ઉદગીય શુદ્ધિથી ઉપાસના કરે-એ પ્રમાણે ઐંકારની ઉદગીય સામ રૂપે ઉપાસના કહી છે. અહીં આમકાર ઉદગીયના અવયવ રૂપ છે; તેની ઉદગીય સામ રૂપે ઉપાસના ખતાવી છે. તેથી તે ઉપાસના આરોપ કહેવાય છે. અને—

આરોપો શુદ્ધિપૂર્વેણ ચ ઉપાસાવિધિશ્ચ સઃ ।

યોપિત્યગ્નિમતિર્યક્તદધ્યાસઃ સ ઉદાહૃતઃ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—આરોપ અને અધ્યાસનું ૨૧રૂપ વિશેષ કરીને એક જેવું જ છે. ભેદ એટલો જ છે કે શુદ્ધિપૂર્વક કોઇ એક વસ્તુમાં પોતાને ધ્વક્ષિત ધર્મનું આરોપણ કરીને તેની ઉપાસના કરવી તેને અધ્યાસ કહે છે, કેમકે તે “અતસ્મિંસ્તદ્ગુચિઃ” રૂપ છે. અને અતસ્મિંસ્તદ્ગુચિઃ નામ જ અધ્યાસ છે. (જે વસ્તુ તદ્ગુપન્તે રૂપ નથી તેમાં તેની જે શુદ્ધિ તેનું નામ અધ્યાસ છે.) જેમ ઓ અગ્નિ નથી, છતાં તેમાં અગ્નિશુદ્ધિ કરવી તેને અધ્યાસ કહે છે. “યોપા ઘાય ગૌતમાગ્નિઃ”—હે ગૌતમ! ઓ અગ્નિ રૂપ છે—આ પ્રકાર જાન્દોગ્યોપનિષદના અ. ૫ ના અ. ૮ માં ઓની અગ્નિ રૂપે ઉપાસના કહી છે. અને—

ક્રિયાયોગેન ચોપાસા વિધિઃ સંવર્ગ ઉચ્યતે ।

સંહત્ય વાયુઃ પ્રલયે ભૂતાન્યેકોડવસૌદતિ ॥

” ॥ ૧૨-૧૪ ॥

અર્થ:—કર્મના સંબંધથી જે ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેનું નામ સંવર્ગ છે, જેમ પ્રલયકાલમાં સંવર્ત વામનો વાયુ પોતાની શક્તિથી સર્વ પ્રાણીને વશ કરીને સ્થિત થાય છે. અહીં પ્રાણીઓને પોતાના વશમાં કરવા રૂપ કર્મના નિમિત્તથી ઉપાસના કરવી તેને સંવર્ગ કહી છે. વળી સંવર્ગ ઉપાસનામાં વાયુને સંવર્ગશુદ્ધિવાળા કરીને તેનું ધ્યાન કરવામાં

આવે છે. જાન્યોત્તરપાનિષદના અ. ૪ના ખ. ૩માં સર્વર્ગ ઉપાસનાનું કથન છે. ઉપનિષદોમાં અનેક પ્રકારની ઉપાસનાઓ બતાવી છે. તે ઉપાસનાઓનો આજ કાલ અભાવ જ નોવામાં આવે છે, તથાપિ નામ માત્રથી જાણવાને માટે કેટલીક ઉપાસનાનાં નામ નીચે બતાવીએ છીએ:—

૧. પ્રાણુદષ્ટિથી ઝંકારની ઉપાસના, ૨. આદિત્યદષ્ટિ તથા પ્રાણુદષ્ટિથી ઉદ્ગીથ સ્વરની ઉપાસના, ૩ સાધુદષ્ટિથી સંપૂર્ણ સામની ઉપાસના, ૪. લોકદષ્ટિથી હિંકાર, પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીથ, પ્રતિહાર, નિધન—એ પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના, ૫. વૃષ્ટિદષ્ટિથી એ પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના, ૬. જલદષ્ટિથી તેમની ઉપાસના, ૭. ઋતુદષ્ટિથી તેમની ઉપાસના, ૮. પશુદષ્ટિથી તેમની ઉપાસના, ૯. પ્રાણુદષ્ટિથી તેમની ઉપાસના, ૧૦. વાણીદષ્ટિથી હિંકાર, પ્રસ્તાવ, આદિ, ઉદ્ગીથ, પ્રતિહાર, ઉપદ્રવ, નિધન, એ સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના, ૧૨. પ્રાણોમાં ગાયત્ર સામની ઉપાસના, ૧૩. અગ્નિમાં રચન્તર સામની ઉપાસના ૧૪. આદિત્યમાં બૃહત્ સામની ઉપાસના, ૧૫. સ્ત્રી તથા પુરુષ ૩૫ મિથુનમાં વામદેવ સામની ઉપાસના ૧૬. ઋતુમાં વૈરાજ સામની ઉપાસના, ૧૭. મેઘમાં વૈશ્વ સામની ઉપાસના, ૧૮. પૃથ્વીઆદિ દષ્ટિથી શકવરી સામની ઉપાસના, ૧૯. પશુદષ્ટિથી રેવતી સામની ઉપાસના, ૨૦. દેવતાદષ્ટિથી રાજન સામની ઉપાસના, ૨૧. ગાયત્રી ૩૫ બ્રહ્મની ઉપાસના, ૨૨. દ્વાર-પાશાદિ ગૌણ ઉપાસના તથા હૃદયમાં મુખ્ય બ્રહ્મની ઉપાસના, ૨૩. વિરાટની કાશીપાસના, ૨૪. આત્મયજ્ઞોપાસના, ૨૫. અક્ષિપુરુષની ઉપાસના, ૨૬. વ્યાહતિ ઉપાસના, ૨૭. સેતુ ૩૫ આત્મોપાસના, ઈત્યાદિ અનેક ઉપાસના છે.

તાન્ત્રિક તથા પૌરાણિક સાધનોના આગ્રહથી તથા અનાર્થ ધર્મોની વૃદ્ધિ થવાથી પણ સર્વ વૈદિક ઉપાસના નષ્ટ પ્રાય જ થઈ ગઈ જ છે.

અહંબ્રહ્મોપાસનાના ભેદ.

હવે બાહ્ય પ્રતિકોપાસનાના ભેદોને કહીને આન્તરીય અહંબ્રહ્મોપાસનાના ભેદો કહીએ છીએ. અહંબ્રહ્મોપાસના સચુણ તથા નિર્ગુણ, પણ હોય છે:—

ઉપસંગમ્ય બુદ્ધયા યદાસનં દેવતાત્મના ।

તદુપાસનમન્તઃ સ્યાત્તદ્વિહઃ સંપદાદયઃ ॥

॥ ૧૨-૧૬. ॥

અર્થ:—ઉપાસનાના વિષય દેવને પોતાના સ્વરૂપની સાથે અભિન્ન બાણીને અન્તઃકરણથી દેવતાની તદ્દપતા ૩૫ સમીપતાને પ્રાપ્ત થઈ રિયત થવું તેવું નામ ઉપાસના છે. અને આ ઉપાસના આન્તરીય છે, અને મુખ્ય પણ છે. જે સંપદાદિ ઉપાસનાઓ છે તે બાહ્ય છે, અને ગૌણ પણ છે, જે કાઈ પણ મનુષ્ય સચુણ બ્રહ્મની તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ઉચ્છવાળા હોય તે સર્વજ્ઞ અહંબ્રહ્મોપાસના જ કરવી જોઈએ. પ્રતિકોપાસનાના ભેદ ૩૫ સંપદાદિ ઉપાસના વડે તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

અવિષ્ણુઃ પૂજયન્વિષ્ણું ન પૂજાફલમાગ્મવેત્ ।

વિષ્ણુર્મૂત્વા યજેદ્વિષ્ણુમયં વિષ્ણુરહં સ્થિતઃ ॥યો. વા. પ્ર. ૫, સ. ૩૧-૪૦॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય અવિષ્ણુ હોઈને વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે તે પૂજના ફલનો ભાગી થતો નથી. તેથી કરીને વિષ્ણુ થઈને વિષ્ણુનું પૂજન કરે અર્થાત્ હું પોતે જ વિષ્ણુ ૩૫ સ્થિત છું—એ પ્રકારે વિષ્ણુ અર્થાત્ વ્યાપક પરમાત્મા સાથે પોતાના સ્વરૂપનો અભેદ.

નિશ્ચય કરીને પરમાત્માની ભક્તિ કરવી જોઈએ એવો શ્લોકનો ભાવ છે.

વિવેકી ઉપાસકને ઉપાસ્ય દેવનું અભિમાન થાય છે એવું ઉપનિષદના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે.

अथ ह शौनके च कापेयमभिमतारिणं च काक्षसेनिं पारविष्यमाणौ ब्रह्मचारी
विमिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥ छा० उप० अ० ૪, સ્વ૦ ૩, ક૦ ૫ ॥

અર્થ:—એક સમયે શુનકનો પુત્ર અને કપિગોત્રનો (કાપેય) શૌનક, અને કાક્ષસેનનો પુત્ર હોવાથી કાક્ષસેનિ અને અધિપ્રતારી નામનો રાજા એ બંને ભોજન કરવા માટે બેઠા હતા, અને રમોઈઆ લોક પીરસતા હતા, તે વખતે એક સંવર્ગ વિદ્યાના ઉપાસક બ્રહ્મચારીએ ત્યાં જઈને ભિક્ષા માગી. ત્યારે તે બંનેએ બ્રહ્મચારીનું બ્રહ્મવેતાપણું અભિમાન જાણી લઈને, જો આને ભિક્ષા ન આપીએ તો તે શું બોલશે, તે જાણવાને માટે તેને ભિક્ષા આપી નહીં. ત્યારે—

स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेय
नामिपश्यन्ति मर्त्या अभिमतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न
दत्तमिति ॥ छा० उ० अ० ૪ સ્વ૦ ૩-૬ ॥

અર્થ:—તે બ્રહ્મચારી કહે છે કે જો એક દેવ પૃથ્વી આદિ સંપૂર્ણ લોકની રક્ષા કરનાર છે, અને જો અગ્નિ આદિ અર્ધાંત અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર તથા જંધ, અને વાણી, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને મન ઇત્યાદિ વીર્યવાળાને પણ ગ્રસન કરે છે તે અધ્યાત્મ અને અધિદેવ તથા અધિભૂત રૂપ બહુ પ્રકારથી રહેનાર દેવને મરણધર્મવાળા અવિવેકી લોક જાણતા નથી. તમે બંનેએ જો મને ભિક્ષા આપી નથી તે જોને માટે આ અન્ન બનાવવામાં આવે છે તેને જ તમે લોકોએ આ અન્ન આપ્યું નથી.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મચારીએ પોતાને સંવર્ગ રૂપ પ્રજાપતિ (વાયુ) સમજીને કહ્યું છે, કેમકે ભિક્ષા માગવાને માટે બ્રહ્મચારી ગયો છે, અને તેને જ ભિક્ષા પણ આપી નહીં. વાયુ અથવા પ્રજાપતિ ભિક્ષાને માટે ગયા નથી. તેને ભિક્ષાનો નિરેષ પણ ક્યો નથી. તથાપિ બ્રહ્મચારી વાયુદેવ રૂપ પ્રજાપતિને ભિક્ષા આપી નહીં એમ રપટ કહ્યું છે, માટે બ્રહ્મચારીને પોતાના ઉપાસ્ય સંવર્ગ શુભ્રવાળા વાયુનું “હું વાયુ છું.” એ પ્રકારનું અભિમાન છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અગ્નિ આદિને પોતાનામાં લય કરનાર અથવા અસી જનાર હોવાથી સંવર્ગ શુભ્રવાળો કહ્યો છે. માટે એ વાતનો નિશ્ચય છે કે કોઈ પણ પ્રકારના દેવાદિની અથવા પરમેશ્વરની ઉપાસના કરનારને તત્ત્વ દેવો અથવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને માટે અભેદોપાસના જ કરવી જોઈએ. અભેદતાનથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ રૂપ ઉત્તમ ફલને વિષે જોપી લોકોનું દૃષ્ટાંત રમરણુભક્તિના લેખમાં પહેલાં કહી ચૂક્યા છીએ.

સાધનપદ્ધતિને અનુસાર ઉપાસનાના ભેદ.

અહીં સુધી ઉપાસનાપદ્ધતિને અનુસાર ઉપાસનાના ભેદનું નિરૂપણ કરીને હવે સાધનપદ્ધતિને અનુસાર ઉપાસનાના ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

યોગશાસ્ત્રમાં કહેલાં સાધનોને જ અહીં સાધનપદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે. યોગના અવાન્તર ભેદ અનેક છે, તથાપિ વિશેષ કરીને—

મન્ત્રયોગો હૃથૈવ લયયોગસ્તૃતીયક. ।

ચતુર્યો રાજયોગઃ સ્યાત્સ દ્વિધાભાવવર્જિત. । શિ૦ સં૦ ૫૦ ૫ શ્લો૦ ૧૪ ॥

અર્થઃ—૧ મન્ત્રયોગ, ૨ લયયોગ, ૩ હૃથયોગ, અને ૪ રાજયોગ, એ ચાર બેદ છે. તેમાં જે રાજયોગ છે તે દ્વિતલાવથી રહિત છે. તે મધ્યે—

માતૃકાદિપુત્રં મન્ત્રં દ્વાદશાબ્દં તુ યોજયેત્ ।

ક્રમેણ લખતે જ્ઞાનમણિમાદિગુણાન્વિતમ્ ॥ યોગતં ૩૦ શ્લો૦ ૨૧ ॥

અલ્પબુદ્ધિરિમં યોગં સેવતે સાધકાધમઃ । ,, ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—જે સાધક આસાદિ યુક્ત મન્ત્રોનો ૧૫ ૧૨ વર્ષ સુધી કરે છે તેને ક્રમે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા અણ્ણિમાદિ ગુણોથી યુક્ત ઐશ્વર્યની સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ મન્ત્રનો ૧૫ કરતા કરતા મન્ત્રનો વાચ્ય ૩૫ પરમેશ્વરમાં મનોવૃત્તિની સ્થિતિ થવાથી તેને મન્ત્ર-યોગ કહ્યો છે. આ મન્ત્રયોગનું સેવન અલ્પ બુદ્ધિવાળો અધમ કોટિનો સાધક કરે છે. એનું નામ મન્ત્રયોગ છે. અને—

લયયોગશ્ચિત્તલયઃ કોટિજ્ઞઃ પરિકીર્તિતઃ ।

ગચ્છંસ્તિષ્ઠન્સ્વપન્નુજ્જન્ધ્યાયેન્નિષ્કલમીશ્વરમ્ ॥ ,, ॥ ૨૩ ॥

સ एव લયયોગઃ સ્યાદ્દ્વયયોગમતઃ ગૃણુ । ,, ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—ચિત્તને પરમાત્મામાં લીન કરવું તેનું નામ લયયોગ છે, તેને અનેક પ્રકારનો કહ્યો છે. આલતાં, ખેડલા હોય, સ્ત્રી હોય, ખાતા હોય ત્યારે પણ નિષ્કલ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું અર્થાત્ હમેશાં પરમાત્મા ચિત્ત રહેવાનું જે સાધન છે તેનું નામ લયયોગ છે આથી આગળ હવે તું હૃથયોગને સાંભળ.

યમશ્ચ નિયમશ્ચૈવ આસનં પ્રાણસંયમઃ ॥ ,, ॥ ૨૪ ॥

પ્રત્યાહારો ધારણા ચ ધ્યાનં ભ્રૂમધ્યમે હરિમ્ ।

સમાધિઃ સમતાવસ્થા સાદ્રાક્તો યોગ ઉચ્યતે ॥ ,, ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ભ્રૂમધ્યમાં પરમાત્માનું ધ્યાન, સમાધિ (સમતાવસ્થા અર્થાત્ જીવાત્મા પરમાત્માનો અલેદ) એ આઠ અંગ વાળા યોગને હૃથયોગ કહે છે. અને—

મહામુદ્રા મહાવન્ધો મહાવેધશ્ચ ચેવરી ।

જાલંધરોઢિયાનશ્ચ મૂલવન્ધસ્તથૈવ ચ । ,, ॥ ૨૬ ॥

દીર્ઘપ્રણવસન્ધાનં સિદ્ધાન્તશ્રવણં પરમ્ ।

વજ્રોલી ચામરોલી ચ સહજોલી ત્રિધા મતા ॥ ,, ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—મહામુદ્રા, મહાવન્ધ, મહાવેધ, ખેચરી, જાલન્ધર, ઉડિયાણ, અને મૂલવન્ધ તથા દીર્ઘ પ્રણવનો ૧૫, તથા યથાર્થ જ્ઞાનવિષયક-સાચું શ્રવણ તથા વજ્રોલી, અમરોલી, સહજોલી, એ ત્રણ પ્રકારની મુદ્રા આ સર્વ પણ હૃથયોગની અંતર્ભૂત છે. અને—

રાજન્તં દીપ્યમાનં તં પરમાત્માનમવ્યયમ્ ।

પ્રાપયેદ્યસ્તુ યોગોઽયં રાજયોગઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

અર્થઃ—પ્રકાશ સ્વરૂપ અવિનાશ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી નિર્વિકલ્પ સમાધિને રાજયોગ કહ્યો છે.

હૃદયોગાનિરૂપણ.

આ હૃદયોગાદિનું નિરૂપણ કરતા પહેલાં યોગ શબ્દના અર્થનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. યોગ નામ સમાધિનું છે. તેથી યોગશાસ્ત્રમાં—

યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ।

યો ૦ દ ૦ પા ૦ ૧ સૂ ૦ ૧ ॥

અર્થઃ—ચિત્તની રાજસ તથા તામસ વૃત્તિઓના નિરોધનું નામ યોગ છે એવો યોગ શબ્દનો અર્થ કર્યો છે. વિશેષે કરીને ચિત્તની વૃત્તિઓનો સ્વભાવ બાહ્ય પદાર્થો તરફ જ દોડવાનો છે. તે બાહ્ય વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તેમનો તેમના કારણમાં લય કરવો તેને યોગ કહે છે. ચિત્ત તથા ચિત્તની વૃત્તિ—એ બંનેનો બેદ વિચાર કર્યા વિના મનુષ્યોના ખ્યાલમાં આવવાનો નથી. માટે ચિત્ત તથા ચિત્તવૃત્તિનું સ્વરૂપ પહેલાં જ જાણવું જોઈએ. ચિત્ત એક વસ્તુ છે. તે અન્તઃકરણ રૂપ છે. જે વસ્તુ વડે કાર્યને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેને કરણ કહે છે. જેમકે ધાસ ખોદવા રૂપ કાર્ય દાતરઝા રૂપ સાધનથી સિદ્ધ કરે છે, માટે દાતરઝા કરણ રૂપ છે. તેવી રીતે બહારના રૂપને જોવું તથા શબ્દો સાંભળવા, આદિ કાર્ય નેત્ર તથા કર્ણાદિ ઇન્દ્રિયો વડે થાય છે, તેથી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને કરણ કહે છે. તે નેત્રાદિ અન્તઃકરણની અપેક્ષાએ બહાર હોવાથી તે સર્વને બાહ્યેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. અને અન્તઃકરણ શરીરની અંદર છે તેથી તેને અન્તઃકરણ કહે છે. અન્તઃકરણ એક હોવા છતાં પણ તેની વૃત્તિઓના બેદથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર નામથી શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યું છે. તેનું વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાને માટે જ્ઞાનયોગ પ્રકરણના અ. ૧ ના સંજ્ઞાનિરૂપણ નામના સર્ગ ૨ માં જોવું.

અન્તઃકરણના પરિણામ વિશેષનું જ નામ વૃત્તિ છે. ચિત્તની વૃત્તિને અવયવ તથા વૃત્તિના સમૂહ રૂપ ચિત્તને અવયવી પણ કહે છે. અથવા અંગ તથા અંગી પણ કહે છે. સૂર્ય તથા સૂર્યનાં કિરણ, તથા અગ્નિ અને અગ્નિની જ્વાળાની તુલ્ય ચિત્ત અને વૃત્તિને સમઝવી જોઈએ. ત્રિગુણાત્મક ચિત્તના પરિણામવિશેષ રૂપ વૃત્તિ પણ ત્રિગુણાત્મક જ હોય છે. અર્થાત્ સત્ત્વ, રજસ અને તમો ગુણ રૂપ જ હોય છે. યોગશાસ્ત્રમાં પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પ-નિદ્રાસ્મૃતય । યો. દ. પા. ૧ સૂ. ૬ ૧—પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા, સ્મૃતિ એ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિ છે. આ સૂત્રથી પાંચ પ્રકારની વૃત્તિ છે એમ કહ્યું છે. તે પણ ત્રિગુણાત્મક જ છે. તેથી તામસ તથા રાજસ વૃત્તિના નિરોધને યોગ કહ્યો છે. સપ્રગાત તથા અસપ્રગાત એ બે પ્રકારની સમાધિ હોય છે. તેમાં સપ્રગાત સમાધિમાં તામસ અને રાજસ વૃત્તિનો નિરોધ થાય છે, અને અસપ્રગાત સમાધિમાં તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક એ ત્રણે વૃત્તિનો નિરોધ થાય છે.

આ પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:—

ચાંદીમાં આ ચાંદી છે, તેવી રીતે ઘટ, પટ, પણ આદિ પદાર્થોમાં “આ ઘટ છે, આ પટ છે, આ પણ છે” એ પ્રકારનું જે જ્ઞાન છે, તેને યથાર્થ જ્ઞાન કહે છે, યથાર્થ જ્ઞાનનું

નામ જ પ્રમા છે. અને પ્રમા જ્ઞાનના સાધનને પ્રમાણ કહે છે. પક્ષીના સ્વરૂપને નેત્રેન્દ્રિયોથી દેખવાથી જ આ પક્ષી છે એવું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે યથાર્થ જ્ઞાનનું સાધન નેત્ર પણ થયું. તેવી રીતે શબ્દ, રસ, ગન્ધ, આદિનું યથાર્થ જ્ઞાન કર્ણ, જિહ્વા, આદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ થાય છે. તેથી નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયોનું નામ પણ પ્રમાણ છે. કોઇ મકાનની અંદર અથવા કોઈ પેટી આદિમાં કોઈ વસ્તુ રાખી હોય, તો તે પાસે હોવા છતાં પણ તે વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન કોઈને પણ થતું નથી. જે વસ્તુ મકાન કે પેટીની અંદર છે તેનું સ્વરૂપ નેત્રની સામે આવવાથી જ તેનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી પશુ, પક્ષી, ઘટ, પટ ઇત્યાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થવામાં પશુ આદિ પદાર્થોને નેત્રેન્દ્રિયની સામે હોવાની પણ આવશ્યકતા છે. તેવી રીતે શબ્દ, રસ, ગન્ધ, આદિનું જ્ઞાન થવાને માટે શબ્દાદિ વિષયોને કર્ણાદિ ઇન્દ્રિયોની નજીક હોવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે. તે કારણથી જેવી રીતે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિય યથાર્થ જ્ઞાનનું સાધન છે, તેવી રીતે પદાર્થ અને ઇન્દ્રિયોનું સમીપ હોવું તે પણ યથાર્થ જ્ઞાનનું સાધન છે. આ પ્રમાણે ઘટાદિ પદાર્થો નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયની સમીપ હોવા તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. અક્ષ નામ ઇન્દ્રિયોનું છે. તેની પ્રતિ (સન્મુખ) યથા તેથી “પ્રત્યક્ષ” નામ થયું છે. તે પ્રત્યક્ષ એક પ્રણામ છે.

અને જે વસ્તુ ઇન્દ્રિયની સામે નથી તેનું જ્ઞાન અનુમાનથી થાય છે. પર્વતની અંદરના અગ્નિને નેત્રથી દેખતા નથી. તથાપિ પર્વતમાંથી નિકળતા ધૂમને જોઈને “તેની અંદર અગ્નિ છે” એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે; કેમકે તેણે પહેલાં રસોડામાં અગ્નિને જોયો હતો અને ત્યાં ધૂમાડો પણ દોડો હતો. તેથી જે જે સ્થાનમાં ધુમાડો હોય તે તે સ્થાનમાં અગ્નિ પણ છે—આ ધૂમ અને અગ્નિનો સાથે રહેવાનો નિયમ જણ્યો હતો. જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી અગ્નિવિશેષનું જ્ઞાન થાય છે, તેવી રીતે અગ્નિવિશેષનું જ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણથી થતું નથી, પરંતુ અગ્નિ સામાન્યનું જ જ્ઞાન થાય છે. આ અનુમાન પણ એક પ્રમાણ છે. અને યથાર્થ વસ્તુની વાણીને આગમ પ્રમાણ કહે છે.

આ ત્રણે યથાર્થ જ્ઞાનનાં સાધન હોવાથી—

પ્રત્યક્ષાનુમાનગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥

યો૦ ૬૦ પા૦ ૧ સૂ૦ ૭ ॥

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ આ ત્રણ પ્રમાણ છે. આ સૂત્રથી યોગદર્શનમાં પ્રત્યક્ષાદિને પ્રમાણ કહ્યાં છે. નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયો દ્વારા ચિત્તવૃત્તિ બહાર નિકળીને બ્યારે ઘટાદિ પદાર્થોને પરિણુત થાય છે ત્યારે “આ ઘટ છે, આ પટ છે,” એવું જ્ઞાન થાય છે. અને ચિત્ત અન્તઃકરણ રૂપ હોવાથી ઇન્દ્રિય વિના તે બહાર નિકળી શકતું નથી. તેથી ચિત્તની વૃત્તિ, તથા ચૈતન્ય, તથા ઇન્દ્રિય, અને ઇન્દ્રિય તથા વિષય પદાર્થની સમીપતા—એ સર્વ હોય તો જ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે એવો નિશ્ચય છે. ચિત્તવૃત્તિ વિના કોઈ પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ ચર્ચ શકતું નથી. તેથી પ્રત્યક્ષાદિને પણ વૃત્તિ રૂપ જ માનવું પડશે. અને—

વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમંતરૂપમ્પ્રતિષ્ઠમ્ ॥

યો૦ ૬૦ પા૦ ૧-૮ ॥

અર્થ:—મિથ્યાજ્ઞાનને વિપર્યય કહે છે. તે મિથ્યાજ્ઞાન પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનું ભાન કરાવતું નથી, ઉલટું વિપરીત ભાન કરાવે છે. તેથી તેને વિપર્યય કહે છે. છીપમાં જે ચાંદીનું જ્ઞાન છે તે વિપર્યયજ્ઞાન છે. અને “આ હું” છે કે પુરુષ છે” એ પ્રકારનો જે મંશય

છે તે પણ મિથ્યાજ્ઞાન જ છે. તેથી સંશયજ્ઞાન પણ વસ્તુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી શકતું નથી. અને—

શદ્ધજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ ॥

૧૧ ૧-૯ ॥

અર્થઃ—શબ્દનું જ્ઞાન થાય, અને તે વસ્તુશૂન્ય પણ હોય, તેને વિકલ્પ કહે છે. શબ્દજ્ઞાન થવા છતાં પણ વિકલ્પજ્ઞાન આગમ પ્રમાણની અન્તર્ભૂત નથી. અને વસ્તુશૂન્ય હોવાથી પણ વિપર્યયની અન્તર્ભૂત પણ નથી. વસ્તુના યથાર્થ જ્ઞાનની અપેક્ષા નહીં કરીને જે નિશ્ચય કરવા રૂપ વિકલ્પ છે તે આ બનેથી ભિન્ન જ છે. અને જ્ઞાનનો કોઈ ભિન્ન વિષય નહીં હોવાથી અહીં “વસ્તુશૂન્ય” કહ્યું છે. જેમ “દેવદત્તનો કંબલ છે” એ પ્રયોગમાં દેવદત્ત અને કંબલનો પ્રત્યક્ષ ભેદ માલમ પડે છે, તેવી રીતે ચૈતન્ય પુરુષસ્વ સ્વરૂપમ્—જે ચૈતન્ય છે તે પુરુષનું સ્વરૂપ છે આ પ્રયોગમાં પણ શબ્દજ્ઞાનથી ચૈતન્ય અને પુરુષનો ભેદ માલમ પડે છે. અહીં દેવદત્ત અને કંબલ એ બંને ભિન્ન પદાર્થ હોવાથી “દેવદત્તનો કંબલ” એ પ્રયોગમાં દેવદત્ત અને કંબલનો જે ભેદ છે તે યથાર્થ છે. પરન્તુ ચૈતન્ય અને પુરુષમાં કોઈ ભેદ નથી, કેમકે ચૈતન્ય જ પુરુષ છે. તેથી ચૈતન્ય અને પુરુષનો જે ભેદ છે તે આરોપણ કરેલો છે. આ પ્રમાણે અભેદમાં ભેદનું આરોપણ કરીને, અને ભેદમાં અભેદનું આરોપણ કરીને જે કથન છે તે વિકલ્પ છે પુરુષનું ચૈતન્ય, રાહુનું ચિર, ઇત્યાદિ સ્થવરમાં અભેદમાં ભેદનું આરોપણ છે. અને “લોહનો ગોળો શરીરને બાળે છે” આ સ્થવરમાં ભેદવાળા પદાર્થમાં અભેદનું આરોપણ કરીને કથન છે, કેમકે લોહના ગોળામાં કોઈના શરીરને બાળવાનો ઉષ્ણ ગુણ નથી. શરીરને બાળવાનો ગુણ અગ્નિમાં છે. ત્યારે લોહના ગોળાને અગ્નિમાં તપાવ્યો ત્યારે શરીરને બાળવાનો અગ્નિનો ગુણ ગોળામાં આવ્યો છે. ત્યારે લોહનો ગોળો બાળે છે એમ કહે છે. તે કથન સ્વભાવથી જ ભેદવાળું લોહ અને અગ્નિના અભેદનું આરોપણ કરીને થાય છે. અને—

અભાવમત્યવપાલંબના વૃત્તિર્નિદ્રા ॥

૧૨ ૧-૧૦ ॥

અર્થઃ—જાગ્રત્ અને સ્વપ્ન અવસ્થાની વૃત્તિનો અભાવ થવાના કારણે રૂપ તમોગુણનો આશ્રય કરનારી વૃત્તિનું નામ નિદ્રા છે. અર્થાત્ તમોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી સર્વ વિષયોનો પરિત્યાગ કરીને જે વૃત્તિ પ્રવૃત્ત થાય છે તેને નિદ્રા કહે છે. અને—

અનુભૂતવિષયાસંપ્રમોષઃ સ્મૃતિઃ ।

૧૩ ૧૧ ॥

અર્થઃ—પ્રમાણાદિ દ્વારા જેટલા વિષયોનો અનુભવ કર્યો છે તેટલો જ વિષય ભુક્ષિમાં આરૂઢ થવો તેનું નામ સ્મૃતિ છે અર્થાત્ પહેલાં અનુભવ કરેલાનું પશ્ચાત્ જે સ્મરણ થાય છે તેનું નામ સ્મૃતિ છે. જાગ્રત્ અવસ્થામાં અનુભવ કરેલાના મંસ્કાર દ્વારા જ સ્મૃતિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ત્યાંસુધી આ સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સમાધિની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી. અને રજોગુણ આદિની વૃદ્ધિ થવાથી ચિત્તની “ક્ષિપ્તં સૂદૃઢં વિશિષ્તં પદ્માર્દ્રં નિરુદ્ધમ્” એ પાંચ અવસ્થાઓ થાય છે. રજોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી ચિત્ત અત્યન્ત ભદ્રિમું પણ થાય છે. અને ભક્ત ભિન્ન વિષયોની તરફ દોડવાથી અસ્થિર રહે છે. આ પ્રકારના ચિત્તને ક્ષિપ્ત કહે છે. વિશેષે કરીને દૈત્યદાનવાદિનું ચિત્ત આ પ્રકારનું હોય છે. અને તમોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી કર્તાવ્ય

તથા અકર્તવ્યને નહીં જાણીને ક્રોધાદિ દ્વારા વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવા તત્પર રહે છે એવું જે ચિત્ત છે તેને મૂઠ કહે છે. રાક્ષસ તથા પિશાચોનું ચિત્ત આ પ્રકારનું હોય છે. અને સર્વગુણની વૃદ્ધિ થવાથી દુઃખનાં સાધનોને દૂર કરીને સુખનાં સાધનોમાં જ આસક્ત રહે એવું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત કહેવાય છે. એવું ચિત્ત વિશેષે કરીને દેવતા લોકોનું હોય છે. આ ત્રણે પ્રકારના ચિત્તની અવસ્થા સમાધિમાં ઉપયોગી નથી. એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ એ બે અવસ્થા સમાધિને ઉપયોગી છે. તેથી એકાગ્રતા તથા નિરોધ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રમાણાદિ વૃત્તિ-યોગો નિરોધ અવસ્થ કરવો જોઇએ.

મનુષ્યોને જન્મ મરણાદિ સર્વ પ્રકારના દુઃખનું કારણ મન વિના બીજા કાંઈ વસ્તુ નથી. આ સર્વ જગતની રચના કરનાર મન જ છે એવો શાસ્ત્રોત્તર સિદ્ધાન્ત છે.

મનોદૃશ્યમિદં દ્વૈતં ચર્ત્તિકચિત્તસ્વરાચરમ્ ।

મનસો હ્યમનીભાવે દ્વૈતં જૈવોપલભ્યતે ॥ માળદ્વ૦ કા૦ પ્ર૦ ૩-૩૧ ॥

અર્થ:—આ જે કાંઈ દ્વૈત પ્રપન્ચ (જગત) જોવામાં આવે છે તે સર્વ મનના દૃશ્ય રૂપ હોવાથી મનથી ભિન્ન નથી. જ્યારે મનનો નિરોધ ચર્ચ જન્ય છે ત્યારે આ કાંઈ પણ દ્વૈત-પ્રપન્ચ જોવામાં આવતો નથી એવો ભાવ છે. જ્યારે મન સંકલ્પ કરે છે ત્યારે જ જગતના પદાર્થ ભાસે છે. સમાધિ અથવા સુપતિ અવસ્થામાં મન કાંઈ સંકલ્પ કરતું નથી. તેથી તે અવસ્થામાં કાંઈ પણ દ્વૈત પદાર્થની પ્રતીતિ પણ થતી નથી. વસિકાદિક ઋષિ લોકે પણ જગતની પ્રતીતિનું તથા દુઃખાદિનું કારણ મનને જ કહ્યું છે.

ચિત્તમાત્રં નાસ્તસ્મિન્ગતે શાન્તમિદં જગત્ ।

ઉપાનદગૂઢપાદસ્ય નનુ ચર્માસ્તૈવ મૂઃ ॥ યો૦ શા૦ પ્ર૦ ૩ સ૦ ૬૬-૩ ॥

અર્થ:—જીવને જે આ સંસારની પ્રાપ્તિ છે તેનું કારણ મન જ છે, કેમકે આ જગત ચિત્ત રૂપ જ છે. ચિત્ત વિના જગત કાંઈ વસ્તુ નથી. ચિત્તના સંકલ્પ વિકલ્પ નિવૃત્ત થવાથી આ જગત પણ શાન્ત થઇ જાય છે. એકનું ચિત્ત સંકલ્પ વિકલ્પનો પરિત્યાગ કરીને શાન્ત થતાં તેને જગતના પદાર્થ વિક્ષેપનું કારણ થતા નથી. તથાપિ બીજા અનેક વિક્ષિપ્ત ચિત્ત વાળાને માટે તે જગત સત્ય રૂપે પ્રતીત થવાથી દુઃખનું જ કારણ છે. જેણે પગમાં જોડા પહેર્યા છે તેને માટે પૃથ્વી સર્વ ચર્મથી ઢંકાયેલી જ છે, કેમકે તે જે સ્થાનમાં પગ રાખે છે ત્યાં સર્વ ઠંડાણે તેને ચર્મ જ પ્રતીત થાય છે. સર્વ જગતને ચર્મથી ઢાંકી શકાતું નથી. તેથી રીતે જેણે પોતાના ચિત્તને રોકી દીધું છે તેને માટે જગત કાંઈ દુઃખ દેનાર નથી. સર્વ મનુષ્યનું ચિત્ત રોકીને સુખ મેળવવાનું ચલાય તો તે બનવાનું નથી. વળી—

પત્રમાત્રાદતે નાન્યત્કદલ્યા ત્રિધતે યથા ।

અમમાત્રાદતે નાન્યજ્જગતો ત્રિધતે તથા ॥ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જેમ કેળના સ્તંભને ઉઘાડીને જુએ તો તેમાંથી પાંદડાં (હોડાં) સિવાય કાંઈ સાર વાળું લાકડું મળવાનું નથી; તેવી રીતે આ જગત પણ ભ્રમ વિના અન્ય કાંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી. વળી—

જાયતે ચાલતામેતિ યૌવનં વાર્ધકં તતઃ ।

મૃતિં સ્વર્ગં ચ નરકં ભ્રમાચ્છેતો હિ નૃત્યતિ ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ:—ચિત્ત પોતે જ બાહ્ય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા પોતે જ યૌવન, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ, તથા સ્વર્ગ અને નરકને પણ પ્રાપ્ત થતું સતું ભ્રમથી નૃત્ય કરે છે.

घोरं शान्तं मूढं च आत्मचित्तमिह स्थितम् ।

घोरं जाग्रन्मयं चित्तं शान्तं स्वप्नमयं स्थितम् ॥ यो०प्र०६०स० ૧૨૪-૩૭॥

અર્થ:—ઘોર, શાન્ત અને મૂઢ અવસ્થા રૂપે આપણું ચિત્ત જ સ્થિત છે. જાગ્રદવસ્થાનું ચિત્ત ઘોર, અને સ્વપ્નાવસ્થાનું ચિત્ત શાન્ત છે. અને—

मूढं सुषुप्तभावस्थं त्रिभिर्हीनं मृतं भवेत् ।

यद्य चित्तं मृतं तत्र सत्त्वमेकं स्थितं समम् ॥

तदेव योगिनः सर्वे यत्नात्संपादयन्ति हि ॥

” ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચિત્ત મૂઢ કહેવાય છે. આ ત્રણે અવસ્થાઓથી રહિત ચિત્ત મૃત હોય છે. અને જે અવસ્થામાં ચિત્ત મૃત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થામાં રજ્જે-ગુણથી વિક્ષિપ્ત નહીં થયેલું હોવાથી સમ રહે છે અર્થાત્ લવ, વિક્ષેપ, આદિ દોષથી રહિત થાય છે. અને ચિત્ત નિર્મલ હોવાથી પોતાનું સ્વરૂપ હમેશાં પ્રકટ રહે છે. તેથી સર્વ યોગી લોક ચિત્તની મૃતક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાને માટે સમાધિના અભ્યાસ મહાન પ્રયત્નથી કરે છે. વળી—

चित्तं सर्वमिति माहुस्तत्पत्तवा पुत्र राजसे ।

चित्तत्याગं विदुः सर्वे त्यागं सर्वविदो जनाः ॥ यो०प्र०६०स० ૧૧૧-૨૧॥

અર્થ:—હે રામચન્દ્ર ! આ જગત્ ચિત્તના સંકલ્પ રૂપ હોવાથી ચિત્ત માત્ર જ છે અર્થાત્ ચિત્તથી બિન નથી એમ કહ્યું છે. એ ચિત્તનો પરિત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય શોભાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સર્વ વિદ્વાન લોક ચિત્તના ત્યાગને જ ત્યાગ કહે છે. કોઈ મનુષ્ય બાહ્ય પદ્ધતિનો ત્યાગ કરે છે, તથાપિ તેમના ચિત્તમાં રજ્જેગુણ અને તમેગુણની વિશેષતા હોવાથી રાગ તથા દ્વેષ અને અભિમાનાદિ વિશેષ જોવામાં આવે છે. એવા લોક વનમાં ફક્ત મૂલ આહિનું ભોજન કરીને અથવા જલ કે વાયુ માત્રનું ભક્ષણ કરીને રહેવા છતાં પણ તે લોકનું કલ્યાણ થતું નથી. તે લોકનું ધર્માચરણ કેવલ આકંઠરૂપ હોય છે. અત્તાની મનુષ્ય બાહ્ય પદ્ધતિનો પરિત્યાગ કરીને પશ્ચાત્ ત્યાગના અભિમાનથી વિશેષ અસેવા દેખાય છે. તે કેવલ નરકના જ ભક્ત છે. તેથી ચિત્તનો ત્યાગ જ મહાન ત્યાગ છે તેમાં સંશય નથી.

ચિત્તની સ્થૂલતાનાં કારણ.

સંસારમાં રહેતા મનુષ્ય ગ્રહાય ગ્રહસ્થાશ્રમી હોય, અથવા તપસ્વી હોય, અથવા કોઈ યોગી કે સંન્યાસી હોય—તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનું પાપ કરતા નથી, તથાપિ સ્વભાવથી જ દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને દિવસે દિવસે ચિત્તવૃત્તિ પણ સ્થૂલ થતી જાય છે. માટે સૂક્ષ્મ વસ્તુનું ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય નષ્ટ થઈ મૂઢ બની જાય છે એવું શાસ્ત્રનું કથન છે.

अनात्मन्यात्मभावेन देहभावनया तथा ।

पुत्रदारैः कुटुंबैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥ यो०वा०प्र०૫, સ૦ ૫૦-૫૭ ॥

અર્થ:—અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્મત્વશુદ્ધિ હોવાથી તેમ દેહભાવનાથી અર્થાત્ દેહમાં આત્મત્વશુદ્ધિ હોવાના કારણથી દેહને કોઈ પણ આત્મા માનતા નથી. વિરોચનના અનુયાયી લોક દેહને આત્મા માનતા હતા. પરન્તુ વૈદિક ધર્મીઓની મધ્યમાં એવો કોઈ પણ નથી. પરન્તુ દેહનું પાલણુ પોષણ અને મોજમજામાં આસક્ત મનુષ્યને જ દેહભાવના વાળા કહેવાય છે. વળી પુત્ર, સ્ત્રી અને અન્ય કુટુંબાદિમાં થતી મોહમમતાથી મનુષ્યોનું ચિત્ત સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

અહંકારવિકારેણ મમતામલલીલયા ।

इदं ममेति भावेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ यो० वा० પ્ર૦ ૫. સ૦ ૫૦-૫૮ ॥

અર્થ:—અહંકાર ૩૫ વિકારથી તથા અનેક પ્રકારની વસ્તુમાં થતી મમતાથી, અને આ માફે છે, આ ખીજનું છે એ પ્રકારની ભાવનાથી ચિત્ત સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ હું કરનાર હું એ પ્રકારના કર્તૃત્વના અભિમાન માત્રને જ અહીં અહંકાર શબ્દથી કહ્યું છે. ધનીને ધનનું અભિમાન, અને ઉત્તમ કુલવાળાને કુલનું અભિમાન, વિદ્વાનોને વિદ્યાનું અભિમાન, બલવાનને બલનું અભિમાન, દાનીને દાનનું અભિમાન, વિરક્તને વિરક્તિનું અભિમાન, અને ભિક્ષુને ભિક્ષુત્વનું (અર્થાત્ ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરવાનું અભિમાન), તેમ ૩૫નું અભિમાન, યૌવનનું અભિમાન, હોંશીઆરીનું અભિમાન, રાજ્યનું અભિમાન, કુટુંબ પરિવારનું અભિમાન, નેતાપણાનું અભિમાન, આચાર્યત્વનું અભિમાન, પુરોહિતપણાનું અભિમાન, મહાધીશત્વનું અભિમાન, વ્યાપારનું અભિમાન, ખેતી કરવાનું અભિમાન, વિશેષ શું કહેવું ? બલિયાર આદિ દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત મનુષ્ય પણ પોતપોતાનો દુરાચાર કરવાની હોંશીઆરીનું અભિમાન રાખે છે; દાઃ પીનાર “ હું એક નંબરની એક આખી બોટલ પી જઈ ” એવું અભિમાન રાખે છે; ઇંડાં આપનાર મરઘડીને ધરમાં રાખવાનું અભિમાન કરે છે; અને બંગી આદિનું મેહું સાફ કરવાનું કામ છે, તેમને લોકોમાં સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા નિરૂદ્ધ ગણે છે, તે બંગી આદિ પણ પોતાના શ્રેષ્ઠપણાનું અભિમાન રાખે છે. તેમાં એક લાલભેગમ નામના બંગીના આચાર્યનું દૃષ્ટાન્ત છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

એક સમયે બંગીઓની એક મોટી સભા ભરાઈ હતી. તેમાં હજારો બંગી બેઠેલા હતા. અને તેમનો આચાર્ય લાલભેગમ એક મોટા હંચા આસન ઉપર બેઠો હતો. તે વખતે એક કિસીટા નામના બંગીએ આચાર્યને અશ્ર કર્ષો. પ્રથમ તેણે પોતાના આચાર્યની કંઈક પ્રશંસા કરી—આપ બહુ સમર્થ છો, સર્વ પ્રકારના શુભકર્મ પૂર્ણ છે, ત્યાગી અને વિરક્ત તથા તપસ્વી પણ છો, માટે અમે બંગી માત્રના કુળનું તો કલ્યાણ જ છે. પરન્તુ અમને એવો વિચાર આવે છે કે આ ધાણજી અને વાણીઆ આદિના કુળમાં કોઈ આપના જેવો સમર્થ ગુરુ નથી. માટે તેમનું કલ્યાણ કેવી રીતે થશે તેનો આપ કોઈ ઉપાય બતાવો.

પોતાના શિષ્ય કિસીટાનો આ અશ્ર સાંભળી લાલભેગમ તેને ઉત્તર આપવા લાગ્યો—ભાઈ કિસીટારામ ! જૈમણ અને બનીયાનું પણ કલ્યાણ થવાનું છે. પણ તે લોકોનું કલ્યાણ તમારી કૃપાથી પછી થવાનું છે, તમારે કામ રોજ રોજ સવારમાં ઉઠીને સડકોમાં તથા ગલીઓમાં ઝાકું દેવાનું છે. આ જૈમણ અને બનીયા લોક તે વખતે તળાવ અને નદી આદિમાં સ્નાન કરીને ઘેર આવતા હશે. ઝાકુની ધૂળ ઉઠીને તે લોકોના શિર ઉપર પડશે. તેથી તેમનું પણ કલ્યાણ થવાનું જ છે. કિસીટા પણ આ સાંભળીને બહુ ખુશી થઈ ગયો, અને તે દિવસથી લોકો

તરફ પોતાના ઝાકુની ધૂળ પણ કંઈક વિશેષ ઉઠાડવા લાગ્યો. તે બિચારા લોકોના કલ્યાણને માટે કરતો હતો, અને તેને પરોપકાર સમજતો હતો. એક દિવસ એક બ્રાહ્મણ સ્નાન કરીને આવતો હતો તે સ્વભાવથી કંઈક ક્રોધી હતો, અને કંઈક કર્મચુરત હતો. અન્યમતિથી બહુ દૂર નાસતો હતો. તે બ્રાહ્મણને નજીક આવેલો જોઈને ક્રિસીટા બંગીએ તેની તરફ પધારે ધૂળ ઉઠાડી. તે બ્રાહ્મણને ક્રોધ ઘટવાથી તેણે બંગીને ખૂબ માર્યો. બંગી બિચારો પોતાના પરોપકારને પ્રકટ કરતો સતો ખૂબો મારવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ, આવા પરોપકારને આવો પ્રત્યુપકાર થાય છે એમ કહીને ફરીવાર સ્નાન કરવાને માટે નદી તરફ ગયો. તે દિવસથી ક્રિસીટા બંગી પરોપકારની વાન જૂલી ગયો. તથાપિ પોતાના ઝાકુની ધૂળથી બીજાનું કલ્યાણ સમજી આનન્દમાં રહેતો હતો. આ પ્રકારના લોકોને પણ અભિમાન છૂટતું નથી, તો બીજાનું તો કહેવું જ શું ? આ લાલભેગમના ઉપદેશથી બંગીનું કલ્યાણ અથવા પરોપકાર શો થવાનો હતો ! માર આખને પહેલાં જ હોશ જતા રહ્યા હતા. એવી રીતે ખોટા અભિમાનમાં મગ્ન રહેનાર લોક નરકદુઃખના ભાગી છે. અને લાલભેગમની તુલ્ય ઉપદેશ આપીને પરોપકાર પ્રકટ કરનાર પોતાની સાથે લાખો છવોને નરકમાં લઈ જાય છે.

માટે મનુષ્યોને અભિમાની લોકોનો સંસર્ગ મહાન્ અનર્થનું જ કારણ છે. આ લોક તથા પરલોકમાં પણ માર આવો જ પડશે. વળી—

આધિવ્યાધિવિલાસેન સમાશ્વાસેન સંસૃતૌ ।

હેયાદેયપ્રયત્નેન ચેતો ગચ્છતિ પીનતામ્ ॥ યોગવાં ૩૦ ૫, સં ૫૦-૬૦ ॥

અર્થ:—અનેક પ્રકારના શોકથી તથા રોગાદિની પ્રાપ્તિથી, તથા સંસારના પદાર્થોમાં રમણીયતા તથા નિત્યતાની શુદ્ધિ દુઃખનાં સાધનોતો પરિત્યાગ કરવાના તથા મુખનાં સાધનોનું મદલ્ય કરવાના પ્રયત્નથી પણ ચિત્ત સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય છે, વળી—

સ્નેહેન ધનલોભેન લાભેન મણિયોપિતામ્ ।

આપાતરમણીયેન ચેતો ગચ્છતિ પીનતામ્ ॥

,, ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—કુટુંબાદિમાં તથા અનેક ભોગ્ય પદાર્થોમાં સ્નેહ થવાને કારણે, તથા ધનના લોભથી તથા ધન અને સ્ત્રી આદિ સ્થૂલ પદાર્થોની પ્રાપ્ત થવાથી ચિત્ત સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

દુરાશાસીરપાનેન મોગાનલવલેન ચ ।

આસ્વાદાનેન ચારેણ ચિત્તાહિર્યાતિ પીનતામ્ ॥

,, ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—સર્પને દૂધ પાવાથી તેનું શરીર ઓરું થાય છે, અને ઝેર પણ વધે છે, તેવી રીતે ખોટી તુષ્ટિ રૂપ દૂધનું પાન કરવાથી તથા ભોગ રૂપી અગ્નિના બળથી, તથા સંસારના પદાર્થોમાં આસ્થા રાખવાથી નાના પ્રકારના વિષયોના ભોગથી ચિત્ત રૂપી સર્પ સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

અભિમાનાદિ દોષની નિન્દા.

આ પ્રકારના અભિમાનાદિ ચિત્તદોષની નિવૃત્તિ કરવાનું સાધન કર્યા વિના બાહ્ય આડ-ખર કરનાર ઉપર ચાલકારોએ અનેક પ્રકારના લેખ લખ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે—

દેહદંડનમાત્રેણ કા મુક્તિરવિવેકિનામ્ ।

વલ્મીકતાદનાદેવિ મૃતઃ કિન્તુ મહોરગઃ ॥

કુ૦ ત૦ ૩૦ ૧-૭૬ ॥

અર્થઃ—કેવલ શરીરને દણ્ડ માત્ર દેવાથી અવિવેકી લોકોને શું મુક્તિ મળી શકે છે ? ✓
અર્થાત્ નથી મળતી. વલ્મીકને તાડન કરવાથી તેની અંદર પડેલો મહાન્ સર્પ કાઢ મરતો નથી.

ધનાહારાર્જને યુક્તા દામ્બિકા વેપધારિણઃ ।

ભ્રમન્તિ જ્ઞાનિવલ્લોકે આમયન્તિ જનનાનપિ ॥

,, ॥ ૭૭ ॥

અર્થઃ—ધન તથા ભોજનને સંપાદન કરતા સના દામ્બિક વેપધારી લોક જ્ઞાનીની માફક
જગતમાં ભ્રમણ કરે છે, અને બીજા લોકોને સંસારમાં ભ્રમણ કરાવે છે.

સાંસારિકમુલાસક્તં બ્રહ્મજ્ઞોઽસ્મીતિ વાદિનમ્ ।

કર્મબ્રહ્મોભયભ્રષ્ટં તે ત્યજેદન્ત્યજં યથા ॥

,, ॥ ૭૮ ॥

અર્થઃ—વળી જે સંસારના સુખમાં આસક્તિ વાળો છે, છતાં પોતાને બ્રહ્મવેત્તા કહે-
નાર છે—એવા કર્મ અને બ્રહ્મ બંનેથી ભ્રષ્ટ થયેલા લોકોનો અન્ત્યજની તુલ્ય પરિચય
કરવો ભેદબે.

સુગન્ધિ વનિતા વસ્ત્રં ગીતં પાનં ચ ભોજનમ્ ।

જ્યયા ચ ભૂષણં જ્ઞેયો ભોગોઽપ્યવિધો યુધૈઃ ॥ મ.પુ પ્ર.પ.સ્વ. ૨, અ.૪-૭ ॥

અર્થઃ—સુગંધિદાર અત્તર આદિ પદાર્થ, સ્ત્રી, વસ્ત્ર, ગાન, પાન તથા ભોજન, સુંદર
પધારી તથા ભૂષણ એ આઠ પ્રકારની વસ્તુને વિદ્વાન્ લોકોએ ભોગ્ય પદાર્થ તરીકે જાણવા
ભેદબે. તે ભોગ દિવ્ય અને અદિવ્ય એ બે ભેદથી બે પ્રકારના હોય છે. જે ભોગ આ
પૃથિવીલોકમાં હોય છે તે અદિવ્ય, અને જે સ્વર્ગલોકમાં હોય છે તેને દિવ્ય કહે છે. તેમાં
પ્રીતિવાળા મનુષ્યને સંસારના સુખની આસક્તિ વાળો કહેવાય છે.

ચુદારણ્યસમા લોકે મતગ્રીહા દિગંબરાઃ ।

ચરન્તિ મર્દભાગ્યાશ્ચ યોગિનસ્તે ભવન્તિ કિમ્ ॥ કુ૦ ત૦ ૩૦ ૧-૭૯ ॥

અર્થઃ—જેને ધર તથા જંગલ બંને સમાન છે, જે શરભરહિત છે, તથા દિગંબર છે,
એવાં ગધેડાં આદિ બહુ પ્રાણી છે. તેઓ શુ યોગી છે ? અર્થાત્ નગ્ન કરવા માત્રથી યોગી
નથી. તેમજ—

મૃદ્ધસ્મન્નક્ષણાદેવિ મુક્તાઃ સ્યુર્યદિ માનવાઃ ।

મૃદ્ધસ્મશાયિનો ગ્રામ્યાઃ કિં તે મુક્તા ભવન્તિ હિ ॥ ,, ॥ ૮૦ ॥

અર્થઃ—માટી તથા ભસ્મ ચોળવાથીજ મનુષ્ય જો મુક્ત થતો હોત તો માટી અને
રાખોડીમાં આળોટનાર ગામનાં કુતરા આદિ પ્રાણી પણ મુક્ત થઈ જાત. માટે માટી અથવા
રાખ ચોળવાથી પણ મોક્ષ મળતો નથી. વળી—

તૃણપર્ણોદકાહારાઃ સતતં વનવાસિનઃ ।

હરિણાદિમૃગા દેવિ યોગિનસ્તે ભવન્તિ કિમ્ ॥ ,, ॥ ૮૧ ॥

અર્થ:— ધાસ પાંદડાં અને જલ આદિ લામ્બુ કરવાથી તથા હમેશાં વનમાં રહેવા માત્રથી યોગી થવાનું હોય તો ધાસાદિ લામ્બુ કરનાર અને હમેશાં વનમાં વિચરનાર હરિ-ણાદિ પ્રાણી શું યોગી છે? અર્થાત્ નથી, માટે ધાસ, પાંદડાં, આદિ ખાવાથી પણ મોક્ષ મળતો નથી, કે યોગી થવાનું નથી.

આ જન્મમરણાન્તઃ ગદ્ગાદિતટિનો સ્થિતાઃ ।

મષ્ટૂકમત્સ્યમમુલા વ્રતિનસ્તે ભવન્તિ કિમ્ ॥ ” ॥ ૮૨ ॥

અર્થ:—જન્મથી મરણ પર્વન્ત ગંગા આદિ તીર્થોને કિનારે રહેનાર દેડકાં, તથા ગંગા-જલમાં રહેનાર માછલાં આદિ પ્રાણી કોઇ શું વ્રતી હોય છે? અર્થાત્ નહીં. માટે સાધન વિના ગંગા આદિ તીર્થોમાં રહેવાથી પણ મોક્ષ મળતો નથી.

વદન્તિ હૃદયાનન્દં પઠન્તિ શુકસારિકાઃ ।

જનાનાં પુરતો દેવિ વિબુધાઃ કિં ભવન્તિ હિ ॥ ” ॥ ૮૩ ॥

અર્થ:—મનુષ્યોની આગળ પોતાના હૃદયના આનન્દને પ્રકટ કરનાર પોપટ આદિ પક્ષી પણ કોઈ શબ્દો પઠે છે, તેથી તે શુ કોઇ પરિણત છે? અર્થાત્ નથી.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રની નાના પ્રકારની વાતોને યાદ કરીને લોકોની આગળ પોપટની માફક મોક્ષનાર પણ વિદ્વાન્ નથી હોતા, તેમ મોક્ષના ભાગી થતા નથી. પરન્તુ જે શાસ્ત્રમાં કહેલાં સાધનોનું અનુશાન કરનાર છે તેને જ પરિણત કહી શકાય છે, અને તે જ મોક્ષને ભાગી થાય છે. વળી—

પારાવતાઃ શિલાહારાઃ પરમેશ્વરિ ચાતકાઃ ।

ન પિવન્તિ મહીતોયં યોગિનસ્તે ભવન્તિ કિમ્ ॥ ” ॥ ૮૪ ॥

અર્થ:—કષુતર આદિ કેટલાંએ પક્ષી એક એક દાણો વીણીને તે ખાઈ જીવન ચલાવે છે. તથા ચાતકાદિ કંઈ પક્ષી પૃથ્વીમાંનું પાણી પીનાં નથી. શું તેથી તેઓ યોગી છે? અર્થાત્ નહીં. તેથી રીતે કોઈ શિલોઞ્જવૃત્તિ દ્વારા જીવન ચલાવતા હોય અથવા જલનો પણ પરિત્યાગ કર્યો હોય—કેવલ નિરાહાર રહે છે, તે કારણથી કંઈ મોક્ષ મળતો નથી. અને અન્ય ખાવાથી કોઇ નરકમાં જતું નથી. વળી—

શીતવાતાતપસદ્વા મહ્યામહ્યસમાઃ પ્રિયે ।

તિષ્ઠન્તિ સૂકરાદ્યાથ યોગિનસ્તે ભવન્તિ કિમ્ ॥ ” ॥ ૮૫ ॥

અર્થ:—હે પાર્વતિ! હુકર આદિ કંઈ પ્રાણી ઠંડી તથા ગરમીને સહન કરે છે, અને લક્ષ્યાલક્ષ્યનો કોઇ વિચાર કરતાં નથી. અર્થાત્ સાઈ અનાજ આદિ તેમ મળને પણ ખુશીથી ખાય છે, કાંઈ વિચાર કરતાં નથી. શું તેથી તેઓ કોઈ યોગી છે? માટે હુકર આદિ પશુની તુલ્ય ઠંડી અને ગરમી સહન કરવાથી અથવા લક્ષ્યાલક્ષ્યના વિચારનો પરિત્યાગ કરવાથી પણ મનુષ્યને મોક્ષ મળતો નથી. પરન્તુ—

તસ્માદિત્યાદિકં કર્મ લોકવચનકારકમ્ ।

મોક્ષસ્ય કારણં સાક્ષાત્તત્ત્વજ્ઞાનં કુલેશ્વરિ ॥ ” ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા લોકોને મોક્ષ મળતો નથી. તેમ તેઓ યોગી પણ નથી હોતા. માટે (તસ્માત્) ઉપર કહેલાં નિરાહારાદિ સર્વ કર્મ લોકોને વ્યવસ્થા કરવાને માટે છે. મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન તો કેવલ તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. વળી—

પદ્મદર્શનમહારૂપે પતિતાઃ પશુવઃ પ્રિયે ।

પરમાર્થ ન જાનન્તિ વશુપાશનિયન્ત્રિતાઃ ॥

”

॥ ૮૭ ॥

અર્થ:—હે પાર્વતિ! અજ્ઞાની રૂપ પણ લોક પણના બન્ધનના કારણ રૂપ કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, રાગ, દ્વેષ, આદિ કાંસીથી યુક્ત થયેલા છે, અને છ દર્શન (શાસ્ત્ર) રૂપી કુવામાં પડેલા છે. પરન્તુ પરમાર્થ વસ્તુને જાણતા નથી. વળી—

વેદશાસ્ત્રાણંવે ધોરે તાઢ્યમાના ઇતસ્તતઃ ।

કાલોર્મિગ્રાહ્યસ્તાશ્ચ તિષ્ઠન્તિ હિ કુતાર્કિકાઃ ॥

”

॥ ૮૮ ॥

અર્થ:—મૃત્યુ રૂપી ગ્રાહ્યે (મકરે) અસેલા તે કુતાર્કિક લોક તે કાલ રૂપી મોખવાળા, વેદ તથા શાસ્ત્ર રૂપી મહાન સમુદ્રમાં ગોથાં ખાતા આમ તેમ નાસતા ફરે છે. માટે—

વેદાગમપુરાણજ્ઞઃ પરમાર્થ ન વેત્તિ યઃ ।

વિહંવકસ્ય તસ્યાપિ તત્સર્વં કાકભાપિતમ્ ॥

”

॥ ૮૯ ॥

અર્થ:—કોઈ વેદ તથા આગમો તથા પુરાણોને જાણનાર છે. પરન્તુ પરમાર્થને જાણતો નથી—એવા વિહંબના વાળા જે કંથન કરે છે તે સર્વ કંથન કાગડાની બોલી સમાન છે.

ઇદં જ્ઞાનમિદં જ્ઞેયમિતિચિન્તાસમાકુલાઃ ।

પઠન્ત્યહર્નિશં દેવિ પરતત્ત્વપરાઙ્મુખાઃ ॥

”

॥ ૯૦ ॥

અર્થ:—તે યથાર્થ તત્ત્વથી વિમુખ લોક “આ જ્ઞાન છે, આ જ્ઞેય છે—અર્થાત્ આટલું જાણવામાં આવ્યું છે, આટલું જાણવાનું બાકી છે,” એવી ચિન્તાથી વ્યાકુલ થયેલા હોઈ પરમ તત્ત્વથી પરાઙ્મુખ થઈને દિનરાત શાસ્ત્રને જ જાણતા રહે છે. અને—

વાક્યછન્દોનિવન્ધેન કાવ્યાલંકારશોભિના ।

ચિન્તયા દુઃસ્વિતા મૂઢાસ્તિષ્ઠન્તિ વ્યાકુલેન્દ્રિયાઃ ॥

”

॥ ૯૧ ॥

અર્થ:—તે મૂઢ લોક વાક્યરચના તથા છન્દથી યુક્ત અને અલંકારથી શોભિત એવી કવિતાના વિચારથી દુઃખિત થયેલા વ્યાકુલ થયેલી ઇન્દ્રિયો વાળા થઈને રહે છે.

અન્યથા પરમં તત્ત્વં જનાઃ ક્ષિન્નન્તિ ચાન્યથા ।

અન્યથા શાસ્ત્રસદ્ભાવો વ્યાખ્યાં કુર્વન્તિ ચાન્યથા ॥

”

॥ ૯૨ ॥

અર્થ:—પરમાર્થ તત્ત્વનું જ્ઞાન તો કંઈક અન્ય પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે, અને લોક કંઈ અન્ય પ્રકારે કલેશ પામે છે. શાસ્ત્રનો ભાવ અન્ય કોઈ પ્રકારનો છે, અને તેની વ્યાખ્યા કંઈ બીજે જ પ્રકારે કરવામાં આવે છે.

કથયન્ત્યુન્મનીભાવં સ્વયં નાનુભવન્તિ હિ ।

અહઙ્કારહતાઃ કેચિદુપદેશવિવર્જિતાઃ ॥

”

॥ ૯૩ ॥

! અર્થ:—જેવા કેટલાએ લોક હોય છે કે અહંકારથી જેમની પરમાર્થ સુધ્ધિ નષ્ટ થઇ ગઇ છે, અને જેઓને યથાર્થનો ઉપદેશ મળ્યો નથી, તેવા લોક મનનો નિરોધ થવાથી જે આનન્દનો અનુભવ યાચ છે તેનું બીજાઓને શ્રવણ કરાવે છે, પરંતુ યોતે તેનો અનુભવ કરતા નથી. વળી—

પઠન્તિ વેદશાસ્ત્રાણિ વિવદન્તિ પરસ્પરમ્ ।

ન જાનન્તિ પરં તત્ત્વં દર્શીં પાકરસં યથા ॥

” ॥ ૯૪ ॥

અર્થ:—તે લોક વેદ તથા શાસ્ત્રોને બણે છે, અને પરસ્પર વાદવિવાદ કરે છે. પરંતુ જેથી રીતે કહી દાળ, આદિ વ્યંગ્યનમાં ફરતી રહે છે પરંતુ તેના રસને તે જાણતી નથી, તેથી રીતે તે વાદવિવાદ કરનાર લોક પણ શાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણતા નથી.

શિરો વદતિ પુષ્પાણિ ગન્ધં જાનાતિ નાસિકા ।

પઠન્તિ વેદશાસ્ત્રાણિ દુર્લભો ભાવવેદકઃ ॥

” ॥ ૯૫ ॥

અર્થ:—કેટલાક લોક પુષ્પને શિરમાં રાખે છે ખરા, પરંતુ તેની ગન્ધને તો કંવલ નાસિકા જ જાણે છે. તેથી રીતે ધણા લોક શાસ્ત્રોના ભારને ઉઠાવે છે અને બણે પણ છે, પરંતુ શાસ્ત્રના તાત્પર્યને જાણનાર તો થોડા જ હોય છે. વળી—

તત્ત્વમાત્મસ્થમજ્ઞાત્વા મૂઢઃ શાસ્ત્રેષુ મુહ્યતિ ।

ગોપઃ કક્ષગતં છાગં કૂપે પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥

” ॥ ૯૬ ॥

અર્થ:—કોઇ કુશુદ્ધિ રખારી પોતાની બગલમાં બકરાના બચ્ચાને રાખી કુવાને કિનારે જઇને ઉભો રહ્યો. ત્યારે પોતાની બગલમાં રાખેલા બચ્ચાને કુવામાં પડેલું સમગ્રી કુવામાંથી તેને કાઢવાને માટે તે જેમ પ્રયત્ન કરે છે, તેથી રીતે આપણા અન્તરમાં સ્થિત જે તત્ત્વ વસ્તુ છે તેને નહીં જાણતાં મૂઢ લોક શાસ્ત્રમાં મોહ પામે છે અર્થાત્ પરમાર્થ વસ્તુને શાસ્ત્રમાંથી કાઢવા ચલાય છે. પરંતુ—

સંસારમોહનાશાય શાસ્ત્રવોધો ન હિ ક્ષમઃ ।

ન નિવર્તેતિ તિમિરં કદાચિદ્દીપવાર્તયા ॥

” ॥ ૯૭ ॥

અર્થ:—સંસારના મોહને નિવૃત્ત કરવાને માટે ફક્ત શબ્દના જ્ઞાન માત્રમાં સામર્થ્ય નથી. જેમનીવા સંબંધી વાર્તા કરવા માત્રથી કદાપિ અંધારૂં નિવૃત્ત થતુ નથી. માટે વિવેકી મનુષ્યે શાસ્ત્ર દ્વારા તત્ત્વનું પરોક્ષ જ્ઞાન સંપાદન કરીને પછી શાસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરીને સાધનોના અનુદાન દ્વારા પરમાત્મામાં ચિત્તને લીન કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

માટે ત્યાંસુધી અહંકારાદિ દોષથી મન ભટકતું રહે છે, ત્યાંસુધી કોઇને પણ સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી. અને જેનું કર્મ કેવલ ઈશ્વરની પ્રસન્નતા માટે હોય છે, સંસારના કોઈ પણ પદાર્થ તથા પૂજા પ્રતિષ્ઠાને માટે નથી, તેની જ ભાવના શુદ્ધ હોઈ શકે છે. અને શુદ્ધ ભાવનાથી કરેલો કર્મ જ મનુષ્યને સુખદાયક અર્થ શકે છે.

અન્તર્ભાવમદુષ્ટસ્ય વિશ્વતોઽપિ હૃતાશનમ્ ।

નં સ્વર્ગો નાપવર્ગશ્ચ દેહનિર્દહનં પરમ્ ॥ સ્કાંપુઁસૌં ૦૧૦૪૦ ૪૨-૬૧ ॥

અર્થ:—જેના અંતરમાં દુષ્ટ ભાવના છે એવો મનુષ્ય અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા છતાં પણ તેને સ્વર્ગ અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કેવલ દેહને બાળવું માત્ર થાય છે. વળી—

ભાવશુદ્ધિપરં શૌચં પ્રમાણં સર્વકર્મસુ ।

અન્યથાલિંગતે કાન્તા ભાવેન દુહિતાન્યથા ॥

” ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—ભાવનાની જે પવિત્રતા છે તે જ મોટું શુદ્ધિનું સાધન છે. સર્વ કર્મ કરવાનું સ્વસ્થ ભાવને શુદ્ધ કરવો તે જ છે. એક જ મનુષ્યને પત્ની આલિંગન કરે છે અને પુત્રી પણ કરે છે. પરંતુ સ્ત્રી પતિભાવથી અને દુહિતા પિતૃભાવથી કરે છે, તેમાં ભાવનાના ભેદથી જ અન્તઃકરણની વૃત્તિનો ભેદ હોય છે.

ત્રિદણ્ડધારણં મૌનં જટાધારણમુણ્ડનમ્ ।

વલ્કલાજિનસર્વાશો વ્રતચર્યાભિષેચનમ્ ॥

૬૦ગૌ૦સ્મૃ૦અ૦ ૨૧ ॥

અગ્નિહોત્રં વને વાસઃ સ્વાધ્યાયો ધ્યાનસંસ્ક્રિયા ।

•સર્વાણ્યેતાનિ વૈ મિથ્યા यदि भावो न निर्मलः ॥

”

અર્થ:—જેની ભાવના શુદ્ધ નથી તેનું ત્રિદણ્ડધારણ, તથા મૌનવ્રત, તથા જટાધારણ, તથા શિરમુણ્ડન, તથા વૃક્ષોની છાલ પહેરવી, અથવા મૃગચર્માદિ પહેરવું, વિચાર વિનાનું ભોજન કરવું, તથા વ્રત કરવું તથા સ્નાન તથા અગ્નિહોત્ર તથા વનવાસ તથા વેદાધ્યયન તથા ઈશ્વરનું ધ્યાન અને અનેક પ્રકારના શુદ્ધિના સંસ્કાર—એ સર્વ વ્યર્થ થાય છે,

આ પ્રકારનાં અનેક પ્રભાણોથી શુદ્ધ ભાવનાથી સત્કર્મો કરતા સત્તા અન્તઃકરણનાં રોષોને નિવૃત્ત કરીને પરમાત્મામાં ચિત્તને લગાડવું તે જ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય સિદ્ધ થાય છે.

પ્રતિ ઉપાસના પ્ર૦ ૬ માં ઉપાસનાના ભેદાદિ નિરૂપણ અ૦ ૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય, ૨.

યોગત્વં પ્રયોજનાદિ તથા વિધ્નાદિત્વં નિરૂપણુ
સર્ગ ૧.

યોગત્વં પ્રયોજનાદિ નિરૂપણુ—૧. યોગત્વં પ્રયોજન.

હવે આ અધ્યાયમાં ચિત્ત નિરોધના ઉપાયો કહેવામાં આવે છે. ચિત્તની રાજસ તથા તામસ વૃત્તિઓને નિવૃત્ત કરીને પરમાત્મામાં ચિત્ત લગાડવાને માટે યોગ અને જ્ઞાન એવાં બે સાધન શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે.

દ્વૌ ક્રમૌ ચિત્તનાશસ્ય યોગો જ્ઞાનં ચ રાયવ ।

યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ જ્ઞાનં સમ્યગ્વેક્ષણમ્ ॥યોગવાં પ્ર૦ ૫, સ૦ ૭૮-૮૧॥

અર્થ:—વસિષ્ઠ રામચન્દ્રજી પ્રતિ કહે છે—હે ગમચન્દ્ર ! ચિત્તનો નાશ કરવાને માટે અર્થાત્ પરમાત્માકાર કરવાને માટે યોગ અને જ્ઞાન એવાં બે જ સાધન છે. ચિત્તવૃત્તિના નિરોધત્વં નામ યોગ છે. અને સંપૂર્ણ વસ્તુને આત્મરૂપે જોવી તેત્વં નામ જ્ઞાન છે. નિર્વિ-કલ્પ સમાધિમાં જ્યારે ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ જાય છે, ત્યારે ચિત્ત સર્વ પ્રકારે શાન્ત થવાથી સાક્ષીથી ચિત્તનો અનુભવ થતો નથી. આ પ્રકારની ચિત્તની શાન્ત અવસ્થાને નાશ કહે છે. તેમાં—

અસાધ્ય- કસ્યચ્ચિયોગ- કસ્યચ્ચિજ્ઞાનનિશ્ચય: ।

પ્રકારૌ દ્વૌ તત્તો દેવો જગાદ પરમઃ શિવઃ ॥

અર્થ:—હોહોને ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ રૂપ યોગ કહેણુ છે, કોઈને તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવા રૂપ જ્ઞાન કહેણુ પડે છે. તેથી મનુષ્યોના સામર્થ્યને અનુસાર કરવાને માટે પરમેશ્વરે બે પ્રકારના ઉપાય કહ્યા છે.

આત્મજ્ઞાનને માટે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધની આવશ્યકતા છે. પરન્તુ યોગી લોક તે આત્મ-જ્ઞાન ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થવા પછી પ્રાપ્ત થવાનું માને છે. અને વેદાન્તી લોકનો નિશ્ચય એવો છે કે વિચારથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોવાથી ચિત્તનો નિરોધ યોગીની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે, અને તેને માટે વિચારથી અતિરિક્ત કોઈ પણ ભિન્ન સાધનની આવશ્યકતા નથી. તે લોક પરમાત્મામાં કલ્પેક્ષા આ જગત્ને મિથ્યા રૂપ દેખે છે. અર્થાત્ અધિજ્ઞાન રૂપ-પર-માત્મા રૂપ-ભુવે છે. આ પ્રકારે જગત્માં મિથ્યાત્વ દૃષ્ટિથી તથા વિચારથી આત્મજ્ઞાન થાય છે. અને આત્મજ્ઞાન થવા પછી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ પણ ભિન્ન કોઈ સાધન વિના આત્મ-નિષ્ઠા માત્રથી જ માને છે. કારણ કે ચિત્તને સંકલ્પ કરવાને માટે પરમાત્માથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુને નહીં દેખવાથી ચિત્ત પોતે જ સંકલ્પને છોડીને ષ્ણાકાર થઈ જાય છે.

આ પ્રકારનાં બે સાધનો મધ્યે પ્રથમ અહીં યોગત્વં નિરૂપણુ કરવામાં આવે છે, કેમકે તેને જ ઉપર સાધનપદ્ધતિ રૂપ ઉપાસના કહી છે. અને જ્ઞાન રૂપ સાધનત્વં વિવેચન જ્ઞાનયોગ પ્રકરણમાં વિશેષ રૂપે આવશે.

૨. યોગના અધિકારીત્વં નિરૂપણુ.

યોગત્વં નિરૂપણુ કરતા સત્તા પ્રથમ યોગનો અધિકારી તથા દેશકાલાદિત્વં નિરૂપણુ કરીએ છીએ.

ન ભવેત્સંગયુક્તાનાં તથાઽવિશ્વાસિનામપિ ।

ગુરુપૂજાવિહીનાનાં તથા ચ વહુસંગિનામ્ ॥

શિ૦ સં૦ ૫૦ ૩-૧૭ ॥

મિથ્યાવાદરતાનાં ચ તથા નિષ્ઠુરમાપિણામ્ ।

ગુરુસન્તોષહીનાનાં ન સિદ્ધિઃ સ્યાત્કદાચન ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય કુટુંબ પરિવારમાં આસક્ત હોય, તથા જેને વ્યાવહારિક લોકો સાથે બહુ સંગ હોય, તથા જે મનુષ્ય વિશ્વાસ રહિત હોય, તથા ગુરૂની સેવા શુશ્રૂષા આદિ રહિત હોય (૧૭), તથા જે મિથ્યા અને કઠોર વાણી બોલનાર હોય, તથા ગુરૂને સતોષ પમાડનાર ન હોય એમાંના કોઈને પણ યોગસિદ્ધિ થતી નથી. (૧૮).

તેટલા માટે પ્રથમ યોગાભ્યાસ કરનાર અધિકારી સંગદોષથી રહિત તથા સત્ય અને મધુર ભાષણ કરનાર તથા સાધનમાં વિશ્વાસ રાખનાર તથા ગુરૂભક્ત હોવો જોઈએ.

•ફલિષ્યતીતિ વિશ્વાસઃ સિદ્ધેઃ પ્રથમલક્ષણમ્ ।

દ્વિતીયં શ્રદ્ધયા યુક્તં તૃતીયં ગુરુપૂજનમ્ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

ચતુર્થં સમતાભાવં પચ્ચમેન્દ્રિયનિગ્રહમ્ ।

પઠ્યં ચ પ્રમિતાહારં સપ્તમં નૈવ વિચિતે ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—યોગસિદ્ધિ થવામાં કારણ પ્રથમ તે વિશ્વાસ જ છે. બીજું શ્રદ્ધા, ત્રીજું ગુરૂની પૂજા, ચોથું પ્રાણી માત્રમાં સમાન ભાવ રાખવો તે, પાંચમું ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ અને છઠ્ઠું મિતાહાર (માપીને કરતા હોય તેવો આહાર) છે. સાતમા કોઈ સાધનની આવશ્યકતા નથી.

૩. યોગને માટે દશકાલાદિનું નિરૂપણ.

યોગસાધના કરવાને યોગ્ય દેશ તથા કાલ આદિની પણ આવશ્યકતા છે.

મુરાજ્યે ધાર્મિકે દેશે સુમિષ્ણે નિરુપદ્રવે ।

ધનુઃપ્રમાણપર્યન્તં શિલાગ્નિજલવર્જિતે ॥

૧૬૦ ૧ ૧૨ ॥

અર્થઃ—જે દેશને રાજા સારો હોય, જે દેશ ધાર્મિક હોય, જ્યાં સુમિષ્ણ હોય અર્થાત્ યોગીને ખાન પાન આદિને માટે યોગ્ય પદાર્થ અનાયાસે મળતો હોય, તથા ચોર અને વાઘ આદિ ઉપદ્રવથી રહિત હોય, તથા જે સ્થાનમાં યોગિનું આસન હોય ત્યાં નજીકમાં ચાર હાથ સુધીની જગામાં કોઈ પરચર તથા અગ્નિ તથા જલ પણ ન હોય એવા એકાન્ત સ્થાનમાં હક્યોગીએ પોતાના અભ્યાસને માટે મઠ નિર્માણ કરીને તેમાં રહેવું જોઈએ વળી સ્થાન સબધમાં ઉપનિષદમાં પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સમે શુચૌ શર્કરાવદિવાલુકાવિવર્જિતે શદ્દજલાશ્રયાદિભિઃ ।

મનોનુકૂલે ન તુ ચક્ષુષીઢને ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—યોગીનું આસન બહુ ઉચ્ચ કે નીચું ન હોય એવા સમાન દેશમાં હોવું જોઈએ, અને પવિત્ર અર્થાત્ નજીકમાં હાડકા, કેશ, આદિ ન હોય, તથા પાસે કાંકરા, અગ્નિ અને જલ ન હોય, અર્થાત્ બહુ શબ્દ કરનારી સ્ત્રી આદિ પાસે ન હોય, તથા જ્યાં બહુ સૂક્ષ્મ

રેતી ન હોય કે જે વાયુથી છડીને મુખમાં કે નેત્રમાં પડવાનો મંભવ હોય વિશેષ શું કહે ? જે સ્થાન મનને બહુ અનુકૂલ હોય અને મન્હર વ્યાધિ, આદિ પ્રાણીનો જ્યાં ઉપદ્રવ ન હોય તથા જ્યાં વાયુ આદિનો ઉપદ્રવ ન હોય એવા શુદ્ધ આદિ સ્થાનમાં હોવું જોઈએ. “નાત્યુલ્છિતમ્ નાતિનોઘમ્” (મં ૩૦ ૬-૧૧) ઇત્યાદિ સ્લોકમાં ભગવાને પણ તેમ કહ્યું છે. માટે એવા ઉત્તમ સ્થાનમાં અભ્યાસીને માટે મહા બનાવવો જોઈએ.

અલ્પદ્વારપરન્નગતંચિવરં નાત્યુચ્ચનીચાયતં

સમ્પગ્મોમયસાન્દ્રલિપ્તપમલં નિઃશેષજન્તુઙ્ગિતમ્ ।

વાયો મન્હપવેદિકૂપરુચિરં પ્રાકારસંવેષ્ટિતમ્ ।

પ્રોક્તં યોગમઠસ્ય લક્ષણમિદં સિદ્ધૈર્હઠાભ્યાસિમિઃ ॥ ૬૦ પ્ર૦ ૩૦ ૧-૧૩ ॥

અર્થ:—જેનું છિદ્ર (દાર) નાનું હોય, તથા જેમાં ખારી આદિ છિદ્ર ન હોય, જેમાં હંદર આદિ પ્રાણી દર (વિવર) ન બનાવી શકે એવું, તથા ન તો બહુ ઉંચું હોય, કે ન તો બહુ નીચું હોય, કે ન તો બહુ વિસ્તાર વાળું હોય, તથા જાણથી સારી રીતે લીપિયું હોય, તથા મન્હર આદિ સર્વ જન્તુથી રહિત હોય, અને જેની બહાર એક મંડપ અર્થાત્ બહાર બેસીને વિશ્રામ કરવા યોગ્ય એક શાલા તથા શુદ્ધ સંસ્કાર કરેલી ખાલી જમીન તથા કુવો ઇત્યાદિથી રમણીય હોય, અને જેની ચારે બાજુ ભીત હોય એ પ્રમાણેનું યોગ-મઠનું લક્ષણ છે એમ હઠયોગના અભ્યાસી લેઈ કહ્યું છે. બહુ ઉંચું હોય તો ચઢવાને શ્રમ પડે, અને બહુ નીચું હોય તો ઉતારવામાં શ્રમ પડે, અને બહુ વિશાલ હોય તો દષ્ટિ દૂર જશે. માટે તેની ઉંચાઈ આદિ યુક્તિ યુક્ત હોતી જોઈએ.

પળા નન્દિકૈશ્વર પુરાણમાં યોગમઠનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

મન્દિરં રમ્યવિન્યાસં મનોજ્ઞં ગન્ધવાસિતમ્ ।

ધૂપામોદાદિસુરમિકુસુમોત્કરમન્ડિતમ્ ॥

મુનિતીર્થનદીરુક્ષપદ્મિનીશૈલશોભિતમ્ ।

ચિત્રકર્મનિવદ્ધં ચ ચિત્રમેદવિચિત્રિતમ્ ॥

કુર્પાયોગગૃહં પીમાન્ સુરમ્યં શુભવર્ત્મના ।

અર્થ:—જે મઠની રચના રમણીય હોય, તથા મનને પ્રિય હોય, તથા ધૂપ વગેરે સુગન્ધિ વાળા પદાર્થથી જેને સુગન્ધિદાર ક્યું હોય, તથા પુષ્પોથી શોભિત હોય, તથા જે મન્દિરનું સ્થાન, મુનિ, તીર્થ, બાધા રહિત નદી, વૃક્ષ, કમલિની, પર્વત એ વડે શોભિત હોય, તથા મઠની ભીત આદિ ઉપર રુપિ આદિની નાના પ્રકારની ચિત્રકારીથી વિચિત્ર બનાવેલું હોય—શુદ્ધિમાન મનુષ્ય એવા યોગમઠને સુન્દર રીતે બનાવે.

દૃષ્ટ્વા ચિત્રગતૌઽઽન્તાન્મહુનીન્યાતિ મનઃ શમ્ય્ ।

સિદ્ધાન્તદૃષ્ટ્વા ચિત્રગતાન્મતિરભ્યુદયસા ભવેત્ ॥

મધ્યે યોગગૃહસ્પાય લિખેત્સંસારમંડલમ્ ।

શ્મશાનં ચ મહાધોરં નરકૌશ્વ લિખેત્ત્વચિત્ ॥

તાન્દ્રદ્વા મીપણાકારાન્સંસારે સારવર્જિતે ॥ ૧-૧૩ ॥

અર્થ:—ચિત્રમાં દોરેલા શાન્ત ઋષિઓના ચિત્રને જોઈને યોગીનું ચિત્ત શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. અને ચિત્રમાં લખેલા સિદ્ધોને જોઈને શુદ્ધિમાં યોગાભ્યાસ કરવાને માટે ઉદ્વમ પશુ વધે છે. વળી યોગમૃદ્ધની મધ્યમાં સંસારમણ્ડલ લખવું જોઈએ. અને કોઈ જગાએ ધોર સ્મશાન તથા નરકો પશુ ચીતરવાં જોઈએ, કેમકે તે લયંકર સ્મશાન તથા નરકોને જોઈને દુઃખ સંસાર ઉપરથી યોગીને વૈરાગ્ય થાય.

વળી શિવપુરાણમાં પશુ અભ્યાસ કરવાને માટે કેટલાંક સ્થાન આદિનું નિર્દેશ કર્યું છે.

શુભે કાલે શુભે દેશે શિવક્ષેત્રાદિકે પુનઃ ।

વિજને જન્તુરહિતે નિઃશબ્દે વાઘવર્જિતે ॥ શિ.પુ.ઉ.વા.સં.જ. ૩૮-૪૬ ॥

સુપ્રલિપ્તે સ્થલે સૌમ્યે ગન્ધધૂપાદિવાસિતે ।

મુક્તપુષ્પસમાકીર્ણે વિતાનાદિવિચિત્રિતે ॥ ૪૭ ॥

કાશપુષ્પસમિત્તોયફલમૂલસમન્વિતે ।

નાગ્ન્યમ્યાશે જલામ્યાશે શુષ્કર્ણચયેઽપિ વા ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—શુભ કાલ તથા શુભ દેશમાં, તથા શિવક્ષેત્રાદિ પવિત્ર સ્થાનમાં તથા શુભજન્તુ રહિત હોય, તથા કોઈ પ્રકારનો શબ્દ ન હોય, અને ન્યાં કોઈ પ્રકારની વ્યાધા ન હોય (૪૬) સારી રીતે ગોખરથી લીપેલું તથા ગન્ધ અને પુષ્પથી સુગન્ધિત કરેલું હોય તથા જે કુદ-વૃક્ષનાં પુષ્પ વડે પરિપૂર્ણ હોય, તથા વસ્ત્રની ચંદની તથા પડદા તથા તોરણ વડે સુશોભિત કરેલું હોય. (૪૭),

તથા જે સ્થાન કોઈનાં પુષ્પ તથા સમિધ્ તથા જલ તથા ફલ તથા મૂલથી યુક્ત હોય, અને પાસે અગ્નિ તથા જલ ન હોય, અને આલુબાણમાં સૂકાં પાંદડાંના ઢગ પડ્યા ન હોય. (૪૮),

ન દંશમશકાકીર્ણે સર્પશ્વાપદસંકુલે ।

ન ચ દુષ્ટમૃગાકીર્ણે ન મયે દુર્જનાવૃત્તે ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—અને માખી, મચ્છર, સર્પ તથા શ્વાનાદિથી ભરેલું ન હોય, તથા મનુષ્યને મારનાર કોઈ દુષ્ટ વ્યાધાદિ પ્રાણી ન હોય, તથા ન્યાં કોઈ લય ન હોય તથા જે દુર્જનોથી ભરેલું ન હોય. (૪૯),

શ્મશાને ચૈત્યવલ્મીકે જીર્ણાગારે ચતુષ્પથે ।

નદીનદસમુદ્રાણાં તીરે રથ્યાન્તરેઽપિ વા ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—તથા સ્મશાનમાં અથવા ગામના પ્રસિદ્ધ વડ વૃક્ષ આદિની નીચે ન હોય, તથા રાફડો (વદ્મીક) વગેરેની પાસે ન હોય, તથા જૂના વૃટેલા કુટેલા મકાનમાં ન હોય; ચોટું તથા નાની મોટી નદી, કે સમુદ્રને તીરે ન હોય, તથા પોળની અંદર પશુ ન હોય. (૫૦).

ન જીર્ણોદ્યાનગોષ્ઠાદૌ નાનિષ્ટે ન ચ નિન્દિતે । ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—તેમજ જીર્ણ બાગ અથવા ગોશાલા આદિ પશુ ન હોય, તેમ કોઇ પ્રકારે અનિષ્ટ સ્થાન અથવા નિન્દિત સ્થાન પશુ ન હોય, (૫૧) એવા યોગ્ય સ્થાનમાં યોગનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ.

નાજીર્ણામ્લરસોદ્ગારે ન ચ વિષ્મૂત્રદૂષિતે । ॥ ૫૧ ॥

ન ચ્ચર્ચામતિસારે વા નાતિશુક્તૌ શ્રમાન્વિતે ॥

ન ચાતિચિન્તાકુલિતો ન ચાપિ છાત્પાસિતઃ । ॥ ૫૨ ॥

નાપિ સ્વશુરુકર્માદૌ પ્રસક્તા યોગમાચરેત્ ॥ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—અને જ્યારે અજીર્ણ થયું હોય તથા ખાટા ઓડકાર આવતા હોય તથા મદ્યમૂત્ર વિસર્જન કરીને શુદ્ધ થયેલો ન હોય, તથા વનન(છર્દિ) તથા દસ્ત લાગેલો હોય, અથવા બહુ ખાધું હોય, અથવા બહુ શ્રમ લાગ્યો હોય, તથા ઘણી ચિન્તાથી વ્યાકુલ થયો હોય, તથા બ્રૂખ અથવા તરસ લાગી હોય, અથવા પોતાના કોઇ કાર્યમાં અથવા ગુરૂના કોઇ કાર્યમાં લાગેલો હોય, તે સમયમાં પશુ યોગનો અભ્યાસ ન કરે. વળી—

યુક્તાહારવિહારશ્ચ યુક્તચેષ્ટશ્ચ કર્મસુ ।

યુક્તસ્વમાવબોધશ્ચ સર્વાયાસવિવર્જિતઃ ॥ ॥ ૫૩ ॥

કિંચિદુન્નમિતશિરા દન્તૈર્દન્તાન્ન સંસ્પૃશેત્ । ॥ ૫૪ ॥

પ્રાણાયામેન સિદ્ધચન્તિ દિવ્યાઃ શાન્ત્યાદયઃ ક્રમાત્ ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—યુક્ત આહાર તથા યુક્ત વિહારવાળો હોય, તથા સર્વ કર્મમાં યુક્ત ઐશ્વાર્યો હોય, અને જેની નિદ્રા અને જાગરણ પશુ યુક્તિને અનુસાર હોય, અને સર્વ પ્રકારના કલેશ આપનાર કર્મથી રહિત હોય (૫૩), એવા યોગી શિરને કંઈક ઉંચું રાખીને તથા દાંતને દાંત વડે સ્પર્શ ન કરતો સતો (૫૪) જેસીને પ્રાણાયામ કરવાથી ઉત્તમ શાન્તિ આદિને પ્રાપ્ત કરે છે. વળી—

દૂરદેશે તથાઽરણ્યે રાજધાન્યાં જનાન્તિકે ।

યોગારંભ ન કુર્વીત કુંતો ન સિદ્ધિદો મવેત્ ॥ ૫૬ ॥

અર્થ:—દૂર દેશમાં, વનમાં, રાજધાનીમાં અર્થાત્ જે નગરમાં રાજધાની હોય તે નગરમાં તથા મનુષ્યોની સમીપમાં યોગાભ્યાસ કરવાનો આરંભ ન કરે. છતાં જો કરે તો શિદ્ધ નહીં થાય. કેમકે—

અત્રિશ્વાસં દૂરદેશે અરણ્યે રસિવર્જિતમ્ ।

લોકારણ્યે પ્રકાશશ્ચ તસ્માત્રીણિ વિવર્જયેત્ ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—દૂર દેશમાં કોઈના વિશ્વાસ પડે નહિ, અને વનમાં કોઈ રક્ષા કરનાર ન હોય, અને સોડાના સમુદાય વાળા સહેર આદિમાં જાહેર થાય. માટે દૂર દેશ તથા વન અને સોડાના સમુદાય વાળું જે રાજધાની આદિ હોય એવું મોટું સહેર. એ ત્રણનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ.

૪. વળી યોગારંભ કરનારે કાલનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ.

હેમન્તે શિશિરે ગ્રીષ્મે વર્ષાયાં ચ ઋતૌ તથા ।

યોગારંભં ન કુર્વૌત કૃતો યોગો હિ રોગદઃ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—હેમન્ત ઋતુ, શિશિર, ગ્રીષ્મ, અને વર્ષા ઋતુ, એમાં યોગનો આરંભ ન કરવો અને જે કરવામાં આવે તો રોગ થાય. માટે તે ઋતુઓમાં યોગનો આરંભ નહીં કરવો જોઈએ.

વસન્તે શરદિ પ્રોક્તં યોગારંભં સમાચરેત્ ।

તથા યોગી ભવેત્સિદ્ધો રોગાન્મુક્તો ભવેદ્ધવમ્ ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—વસન્ત અને શરદ ઋતુમાં યોગનો આરંભ કરવો જોઈએ. તે ઋતુમાં યોગનો આરંભ કરવામાં આવે તો યોગ સિદ્ધ થઈને જરૂર રોગથી મુક્ત થાય.

૫ યોગાભ્યાસીના આહારશદ્ધિના નિયમોનું વર્ણન.

૧ વળી યોગાભ્યાસીને ભોજનનો પણ નિયમ હોવો જોઈએ. નહિતો યોગની સિદ્ધિ થતી નથી.

મિતાહારં વિના યસ્તુ યોગારંભં તુ કારયેત્ ।

નાનારોગો ભવેત્તસ્ય કિંચિદ્યોગો ન સિદ્ધયતિ ॥

” ॥ ૫-૧૬ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય માથા વિનાનું ભોજન કરીને યોગનો આરંભ કરે છે, તેને નાના પ્રકારના રોગ થાય છે, અને તેને કોઈ પ્રકારના યોગની સિદ્ધિ થતી નથી. વળી—

શાલ્યન્નં યવપિન્ડં વા ગોધૂમપિન્ડકં તથા ।

મુદ્ગં માપચળકાદિ શુભ્રં ચ તુપવર્જિતમ્ ॥

” ॥ ૧૭ ॥

આમરંભાં વાલરંભાં રંધાદન્ડં ચ મૂલકમ્ ।

વાર્તાકી મૂલકં ઋદ્ધિં યોગી ભક્ષણમાચરેત્ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—યોગાભ્યાસ કરનારે ભાત, જવ, ઘઉં, મગ, અડદ અથવા ચણીની દાળ છોડાં વિનાની શુદ્ધ ભોજન કરે. અને કાચું કાણું, તથા કોમલ (ચાડો પાકેલો) વેલો, તથા કેળની અંદરનો સફેદ દડક, તથા કેળની જડ, તથા એક જાતનું નાનું રિંગણુ અર્થાત “વાર્તાકુરેપા શુણસત્તયુક્તા” એ પ્રમાણે જેના સાત ગુણુ લખ્યા છે, મૂલો, ઋદ્ધિ, એ સર્વનું શાક ખાવા યોગ્ય છે. વળી—

વાલશાકં કાલશાકં તથા પટોલપત્રકમ્ ।

પંચશાકં પ્રશંસીત વાસ્તુકં હિલમોચિકામ્ ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—કામળ કાચું શાક, જે તે ઋતુમાં ચતુ શાક, તથા પટોલનાં પાંદડાં, બધુઆ, તથા હિલમોચિક એ પાંચ પ્રકારનાં શાક યોગીને માટે પ્રશંસનીય છે અર્થાત ખાવા યોગ્ય છે.

શુદ્ધં સુમધુરં સ્નિગ્ધં હૃદરાર્દ્રવિવર્જિતમ્ ।

શુજ્યતે સુરસં પ્રીત્યા મિતાહારમિયં વિદુઃ ॥

” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—સ્વચ્છ અને મધુર તથા ચીકણું તથા અર્ધ પેટ ભરાય તેટલું તથા સુંદર રસ વાળું પ્રીતિપૂર્વક ખાવું તેને મિતાહાર કહે છે.

અન્નેન પૂરયેદર્ધં તોયેન તુ તૃતીયકમ્ ।

હૃદરસ્ય તુરીયાંશં સંરક્ષેદ્વાયુચારણે ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—આડું પેટ ભોજનથી ભરે, અને ત્રીજો ચતુર્થાંશ ભાગ જલ પીએ, અને પેટને યોગ્ય ચતુર્થાંશ ભાગ પવનને ફરવાને માટે ખાલી રાખે. અને—

કદમ્બલલચળં તિસ્તં મૃદ્ધં ચ દધિતક્રકમ્ ।

શાકોત્કટં તથા મધં તાલં ચ પનસં તથા ॥ ,, ॥ ૨૩ ॥

કુલત્યં મમ્બરં પાણ્ડુ કૃષ્ણાણ્ડં શાકદંડકમ્ ।

તુમ્બી કોલકપિત્થં ચ કંટવિષ્ણવપલાશકમ્ ॥ ,, ॥ ૨૪ ॥

કરંચં જંબીરં વિચં લકુનં લશુનં વિપમ્ ।

કામરંગં પ્રિયાલં ચ હિંગુશાલ્મલિકેમુકમ્ ॥ ,, ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—કડવું, ખાટું, ખાંડ, તીથું, શેકેલું (ચણા આદિ), દહીં, ઊંચ, તથા પચવામાં ભારે પડે તેવું શાક, નિશાવાળો પદાર્થ (દાડઆદિ), ખજૂર (તાલ), ફનસ (૨૩), તથા કુલથી, મમ્બરની દાળ, પાણ્ડુ (પીતકા નામનું) શાક વિશેષ), શુર કાળું, શાકદંડક નામનું શાકવિશેષ, ગોળ દૂધી, ભોર (કાલ), કેંચાનું ફળ, કાંટા વાળું બિલ્વ, તથા પલાશ (૨૪), તથા કમ્બદનાં ફૂલ, જંબીરી, મંદારનું ફૂલ વગેરેનાં શાક, લકુન, લસણ, વિપ, કમરખ, કુંગળી, હિંગ, શેમર, કેમુક (કેન્ડુ નામના વૃક્ષનાં ફળ), એ સર્વ યોગના આરંભ કાલમાં વર્જન કરવા ભોધ્યે. વળી—

તૈલતિલસર્પપમચમસ્પાન્ ॥

હ૦ પ્ર૦ ૩૦ ૧ શ્લો૦ ૫૯ ॥

અર્થ:—તેલ, તલ, સરસવ, મધ તથા મત્સ્ય એ સર્વ યોગીને માટે અપથ્ય છે. તેથી રીતે—

કાવિન્યં દુરિતં પૂતિમુષ્ણં પર્યુપિતં તથા ।

અતિશીતં ચાતિ ચોગ્રં મધ્યં યોગી વિવર્જयेત્ ॥ ઘે૦સં૦૩૫૦ શ્લો૦ ૨૯ ॥

અર્થ:—કઠણ પદાર્થ, પાપ ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુ, સડેલી વસ્તુ, અત્યંત ઉષ્ણ, વાસી, ખડુ ઠંડું અને ખડુ ઉગ્ર ભોજન પણ યોગીએ તજવું ભોધ્યે.

પ્રાતઃ સ્નાનોપવાસાદિ કાયચલેશવિધિં વિના ।

एकाहारं निराहारं यामान्ते च न कारयेत् ॥ ,, ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—પ્રાતઃકાલમાં સ્નાન, ઉપવાસ, શરીરને ક્લેશ આપનાર કામ, વિધિ વિનાનું ભોજન, એકવાર ભોજન કરવું તે તથા નિરાહાર અર્થાત બિલકૂલ ભોજન ન કરવું અને એકવાર જમીને એક પ્રકર પછી ફરી ખાવું—એ સર્વ પણ ન કરે. વળી—

स्तेयं हिंसा जनद्वेषं चाहंकारमनार्जवम् ।

उपवासमसत्यं च मोहश्च प्राणपीडनम् ॥ શિ૦ સં૦ ૫૦ ૩-૩૭ ॥

स्त्रीसंगमप्रसेवां च वदालापं प्रियाप्रियम् ।

अतीव भोजनं योगी त्यजेदेतानि निश्चितम् ॥ ,, ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—ચોરી, હિંસા, મનુષ્યો ઉપર દ્વેષ, અહંકાર, સરલ ન રહેવું તે (અસરલતા), ઉપવાસ, જૂઠું બોલવું તે, મોહ મમતા, પ્રાણીને પીડા કરવી તે (૩૭), સ્ત્રીનો સંગમ, સ્ત્રીસંગમપ્રસેવાં ચ વદાલાપં પ્રિયાપ્રિયમ્.

અગ્નિનું સેવન, પ્રિય કે અપ્રિય રૂપ બહુ બોલવું તે અને બહુ બોજન કરવું—તે સર્વનો યોગીએ નિશ્ચયપૂર્વક ચરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

૬. વળી યોગીએ સિદ્ધિને માટે સેવન કરવા યોગ્ય કાર્ય પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

ઘृतં ક્ષીરં ચ મિષ્ટાન્નં તામ્બૂલં ચૂર્ણવર્જિતમ્ ।

કર્પૂરં નિષ્કુરં પિષ્ટં મુગ્ધં મુક્ષ્મવલ્લભમ્ ॥

” ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાન્તશ્રવણં નિત્યં વૈરાગ્યમૃદ્ધસેવનમ્ ।

નામસંકીર્તનં વિષ્ણોઃ સુનાદશ્રવણં પરમ્ ॥

” ॥ ૪૧ ॥

ઘૃતિઃ ક્ષમા તપઃ શૌચં દ્વીર્મર્તિર્ગુરુસેવનમ્ ।

સદૈતાનિ પરં યોગી નિયમાનિ સમાચરેત્ ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—ઘૃત, દૂધ, અધુર પદાર્થ, કર્પૂરથી વાસિત ચૂના વિનાનું તામ્બૂલ, નિષ્કુરતા રહિત વાણી બોલવી, સુન્દર મઠ તથા સુન્દર વસ્ત્ર (૪૦), અને વેદાન્તનું શ્રવણ, વૈરાગ્યપૂર્વક ગૃહમાં રહેવું, પરમાત્માના નામનો જપ, તથા સારા શબ્દોનું શ્રવણ કરવું તે (૪૧), તથા ધૈર્ય, ક્ષમા, તપ, શૌચ, લજ્જા, યોગમાં કર્તવ્યબુદ્ધિ, ગુરુની સેવા, એ સર્વમાં તત્પર રહીને યોગી એ નિયમોનું આચરણ કરે. (૪૨). અને—

અનિલેર્કપ્રવેશે ચ બોક્તવ્યં યોગિભિઃ સદા ।

વાયૌ પ્રવિષ્ટૈ શશિનિ શયનં સાધકોત્તમૈઃ ॥

” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—જ્યારે સૂર્યનાડી અર્થાત્ પિંજૂલા નાડી વહેતી હોય ત્યારે અર્થાત્ વાયુ જ્યારે દક્ષિણ નાસિકામાંથી વહેતો હોય ત્યારે યોગી હમેશાં બોજન કરે, અને જ્યારે ચન્દ્રનાડી અર્થાત્ પંડાનાડી આલતી હોય એટલે કે ડાબી નાસિકામાંથી વાયુ વહેતો હોય, ત્યારે સાધક યોગી શયન કરે. અને—

સઘો યુક્તેઽપિ ક્ષુધિતે નાભ્યાસઃ ક્રિયતે બુધૈઃ ।

અભ્યાસકાલે પ્રથમં કુર્યાત્સીરાજ્યમોજનમ્ ॥

” ॥ ૪૪ ॥

તતોઽભ્યાસે સ્થિરીભૂતે ન તાદૃહ્નિયમગ્રહઃ ॥

” ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—અને બોજન કરીને તરત જ તથા જૂખ્યો હોય તે વખતે પણ કદાપિ અભ્યાસ ન કરે. અને અભ્યાસકાલમાં પ્રથમ દૂધ અને ઘૃતનું બોજન કરે. આ પ્રમાણેના નિયમ સાથે અભ્યાસ કરીને જ્યારે અભ્યાસ સ્થિર થાય ત્યારે પછી એ નિયમની આવશ્યકતા નથી. વળી—

સ્વેદઃ સંજાયતે દેહે યોગિનઃ પ્રથમોઽથમે ।

યદા સંજાયતે સ્વેદો મર્દનં કારયેત્સુધીઃ ॥

અન્યથા વિગ્રહે ઘાતુર્નષ્ટો ભવતિ યોગિનઃ ॥

” ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જ્યારે યોગી પ્રથમ અભ્યાસ શરૂ કરે, ત્યારે તેના શરીરમાંથી પરસેવો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે પરસેવો થાય ત્યારે તે પરસેવાને શરીરમાં મર્દન કરવો જોઈએ. મર્દન નહીં કરવાથી યોગીના શરીરનો ઘાતુ નષ્ટ થઈ જાય છે. વળી—

દ્વિતીયે હિ ભવેત્કમ્પો દાર્દુરી મધ્યમે મતઃ ।

તતોઽધિકતરામ્યાસાદ્ગમેચરઃ સાધકઃ ॥

” ॥ ૫૦ ॥

અર્થઃ—ખીજી ભૂમિકામાં કંપ થાય છે, ત્રીજીમાં દાર્દુરી વૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ આસન છોડે છે, અને ફરી ભૂમિ ઉપર આવી જાય છે. તેથી અધિક અભ્યાસ થતાં યોગી ઇચ્છાનુસાર આંકાશમાં સંચાર કરે છે.

તાવત્કાલં પ્રકુર્વતિ યામોક્તનિયમગ્રહમ્ ॥

અલ્પનિદ્રાપુરીપં ચ સ્તોકં મૂઝં ચ જાયતે ॥

” ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—મલ, મૂત્ર અને નિદ્રા અલ્પ થાય, ત્યાં સુધી યોગને માટે કહેલા નિયમોનું ગ્રહણ કરવું.

અરોગિત્વમર્દીનત્વં યોગિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

સ્વેદો લાલા ક્રમિશ્ચૈવ સર્વથૈવ ન જાયતે ॥

” ॥ ૫૩ ॥

કફપિત્તાનિલાશ્ચૈવ સાધકસ્ય કલેવરે ।

તસ્મિન્કાલે સાધકસ્ય યોગ્યેષ્વનિયમગ્રહઃ ॥

” ॥ ૫૪ ॥

અર્થઃ—તત્ત્વદર્શી યોગીને શરીર સંબંધી તથા મનની ખીજા પશુ થતી નથી. તેમ શરીરમાં પરસેવો, લાળ, કૃમિ, આદિ ઉત્પન્ન થતા નથી, તેમજ તેના શરીરમાં કંક, પિત્ત અને વાયુનો દોષ પશુ થતો નથી. અને જ્યારે તેવી સ્થિતિ થાય, ત્યારે ભોજન ન આદિના નિયમમાં આગ્રહ ન રાખે. ત્યાંસુધી તે સર્વ પ્રકારના નિયમ પાળવાની આવશ્યકતા છે.

સન્ત્યજ વહવો વિગ્ના દારુણા દુર્નિવારણાઃ ।

તયાપિ સાધયેદ્યોગી માણૈઃ કઠ્ઠગતૈરપિ ॥

” ॥ ૫૬ ॥

અર્થઃ—યોગનું સાધન કરવામાં, જેનું નિવારણ કરવું કઠણ છે એવા બહુ બારે વિધન આવે છે. તથાપિ કરડે પ્રાણ આવે તો પણ સાધક યોગીએ અભ્યાસનો પરિત્યાગ નહીં કરવો જોઈએ.

તતો રહસ્યુપાવિષ્ઠઃ સાધકઃ સંયતેન્દ્રિય ।

મળવં મળવેદીર્ઘં વિગ્નાનાં નાશહેતવે ॥

” ॥ ૫૭ ॥

અર્થઃ—માટે એકાન્તમાં બેસી જીવેન્દ્રિય સાધક યોગી વિધાને દૂર કરવાને માટે દીર્ઘ પ્રત્યુત્થાનને બંધ કરે.

ઇતિ ઉપાસના પ્ર૦ ૬ માં યોગનું પ્રયોજન, અધિકારી, આદિનું નિરૂપણ

અ. ૨. સ. ૧. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨. સર્ગ ૨.

સમાધિનાં વિધાનું નિરૂપણ.

પહેલા સર્ગમાં, યોગને સિદ્ધ કરનારના માર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં વિદ્યો બાધા કરે છે એમ કહ્યું. તેથી આ સર્ગમાં તે વિદ્યોનું વિવેચન કરીએ છીએ.

મહાદેવજી પાર્વતી પ્રતિ કહે છે કે:—

શૃણુ દેવિ પ્રવક્ષ્યામિ યથા વિદ્યાઃ સ્થિતાઃ સદા ।

મુક્તિ પ્રપ્તિ નરાણાં ચ ભોગઃ પરમવન્ધનઃ ॥ શિ. સં. ૫. ૧, શ્લો. ૨ ॥

અર્થ:—હે દેવિ ! અનુષ્ઠાને યોગમાર્ગમાં જે વિદ્યો હમેશાં બાધા કરનાર છે તે હું કહું છું તે તમે સાંભળો. સર્વ વિદ્યોમાં ભોગનું જે બન્ધન છે તે જ સર્વથી મોટું વિદ્ય છે. માટે પ્રથમ ભોગ રૂપ વિધાનું કથન કરીએ છીએ.

૧. ભોગ રૂપ વિધન.

નારી શય્યાસનં વસ્ત્રં ધનમસ્ય ચિદંબનમ્ ।

તામ્બૂલમક્ષયાનાનિ રાગ્યૈશ્વર્યવિભૂતયઃ ॥ , , ॥ ૩ ॥

હેમં રૌપ્યં તથા તામ્રં રત્નં ચાગુરુવેનવઃ ।

પાષ્ઠિત્યં વેદશાસ્ત્રાણ નૃત્યં ગીતં વિભૂષણમ્ ॥ , , ॥ ૪ ॥

વંશી વીણા મૃદંગાશ્ચ ગજેન્દ્રશ્ચાશ્વવાહનમ્ ।

દારાપત્યાનિ વિપયા વિદ્ધના एते પ્રકીર્તિતાઃ ।

ભોગરૂપા इमे વિદ્ધના ધર્મરૂપાનિમાન્શૃણુ ॥ , , ॥ ૫ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીનો સંસર્ગ, શય્યા, ઉત્તમ આસન, વસ્ત્ર, ધન એ સર્વ મુશુક્તિને માટે વિદ્ય-બના રૂપ છે. તેમ પાન ખાવાનો શોખ, પાલખી આદિ સ્વારી, રાગ્ય, નાના પ્રકારનાં શૈશ્વર્યનો ભોગ, સોનું, ચાંદી, ત્રાંશુ, અનેક પ્રકારનાં રત્ન, હીરા, આદિ, તથા ગાય આદિ ધન, એ સર્વ વિદ્યકારક છે. અને પાષ્ઠિત્ય કરવું, વેદ તથા શાસ્ત્ર અર્થાત્ શાસ્ત્રવાસના, નાચ, ગાયન, ભૂષણ, વાંસળી, વીણા, અને ઢોલ, આદિ વાગ્યં વગાડવાં, તથા હાથી ઘોડા આદિ વાહન, સ્ત્રી, પુત્ર, આદિ-કેવલ એક ગુરૂની સેવા છોડીને અન્ય ઉપર પહેલાં કહ્યાં છે તે સર્વ ભોગ રૂપ વિધન છે. જે પ્રકારે ભોગ રૂપ વિદ્ય છે, તેવી રીતે ધર્મ રૂપ વિધનનું પણ શાસ્ત્રમાં કથન છે. તેનું નીચે વિવેચન કરીએ છીએ.

૨. ધર્મ રૂપ વિધન.

સ્નાનં પૂજાવિધિર્હોમં તથા મોક્ષમયો સ્થિતિઃ ।

વ્રતોપવાસનિયમા મૌનમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥ શિ. સં. ૫. ૬-૬ ॥

અર્થ:—સ્નાન, પૂજાવિધિ તથા હોમ તથા સુખથી રહેવું અર્થાત્ સર્વ સુખની સામગ્રી તૈયાર કરીને આનન્દથી રહેવું, વ્રત ઉપવાસ આદિ નિયમ, મૌન, હકથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન (૬),

ધ્યેયં ધ્યાનં તથા મન્ત્રો દાનં ક્રયાતિર્દિશાસુ ચ ।

વાપીકૂપતઢાગાદિપ્રાસાદારામકલ્પના ॥

॥ ૭ ॥

યજ્ઞં ચાન્દ્રાણં કૃચ્છ્રં તીર્થાંનિ વિવિધાનિ ચ ।

દૃઢ્યન્તે ચ ઇમા વિઘ્ના ધર્મરૂપેણ સંસ્થિતાઃ ॥

॥ ૮ ॥

અર્થ:—તથા કોષ્ટ દેવાદિનું ધ્યાન, કોષ્ટ વિશેષ મન્ત્રનો જપ, દાન, ખ્યાતિ અર્થાત્ સર્વ જગાએ પ્રસિદ્ધિ થવી, તથા વાવ, કુવા, તળાવ, તથા ધર્મશાલા, મંદિર, આદિ મહાન બનાવવાં (૭), યજ્ઞ કરવો, તથા પાપ દૂર કરવાને માટે આન્દ્રાણાદિ વ્રત કરવાં, તથા નાના પ્રકારનાં તીર્થોમાં જવું—આ સર્વ ધર્મ રૂપે સ્થિત વિઘ્ન છે. (૮). કોષ્ટ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને સામાન્ય ધર્મનું પાલન કરનાર અથવા ધર્મરક્ષિત કરનારને માટે આ વિઘ્ન રૂપ નથી. ધર્મ રૂપ હોવાથી પરલોકમાં ભોગ પ્રાપ્તિના સાધન રૂપ છે. પરન્તુ કેવલ મોક્ષની ઇચ્છાથી જ ભક્તિમાર્ગ તથા જ્ઞાનમાર્ગનો સ્વીકાર કરીને સ્વધર્મને છોડી ધર્મ પરપણુ થયેલો છે, ત્યાગી છે, તેને માટે આ સર્વ વિઘ્ન રૂપ છે. કેટલાએક તીવ્ર વૈરાગ્ય તથા તીવ્ર મુમુક્ષુતાથી રહિત, તથા આ લોક અને પરલોક સંબંધી વિષયભોગની ઇચ્છાવાળા લોક આ ધર્મ રૂપ વિઘ્નોને મોક્ષમાર્ગમાં વિઘ્ન રૂપ માનતા નથી. પરન્તુ તેઓ તેને પરાપકાર તથા લોકોની ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના ઉપાય રૂપ નિષ્કામ કર્મયોગનું ગૃહ તાત્પર્ય બતાવે છે. તે લોકે પોતાના વૈરાગ્યની ન્યૂનતાનો વિચાર કરીને પરમાત્મામાં નિષ્ઠા વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નહિતો મોક્ષના ભાગી નહીં થાય.

૩. જ્ઞાન રૂપ વિઘ્ન.

યસુ વિઘ્નં ભવેજ્ઞાનં કથયામિ વરાનને ।

ગોમુત્વં સ્વાસનં કૃત્વા ધૌતિપ્રક્ષાલનં ચ તત્ ॥

॥ ૯ ॥

નાડોસંચારવિજ્ઞાનં પ્રત્યાહારનિરોધનમ્ ।

કુસિસંચાલનં સિમ્પં પ્રવેશં ઇન્દ્રિયાઘ્વના ॥

નાડીકર્માણિ કલ્યાણિ ભોજનં શ્રૂયતાં મમ ॥

॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—હે વરાનને ! હવે જ્ઞાન રૂપ વિઘ્નોને કહું છું. ગાયના મુખ સદશ આસન કરીને ધૌતિકર્મ દ્વારા પેટને ધોતું તથા નાડી અથાવવી તેનું જ્ઞાન, તથા વાયુનું આકર્ષણ તથા નિરોધ કરવાનું જ્ઞાન અર્થાત્ પ્રાણાયામ, તથા પેટને હલાવવું તથા ધન્દ્રિય દ્વારા પ્રવેશ અર્થાત્ મુખ દ્વારા વસ્ત્રોતો અંદર પ્રવેશ કરવો, અને ગુદા દ્વારા જલનો પ્રવેશ કરવો તથા નાસિકા દ્વારા સૂત્રપ્રવેશ કરવો કલ્યાણ, અને નાડીશુદ્ધિને માટે નાના પ્રકારનું કર્મ—એ સર્વ જ્ઞાન રૂપ વિઘ્ન છે.

તથા ભોજન વિષયમાં જે વિઘ્ન છે તેને પણ સાંભળો.

૪. ભોજન રૂપ વિઘ્ન.

નવધાતુરસં હિન્ધિ મૃત્તિકાસ્તાદયેત્પુન ।

एककालं समाधिः स्याद्विगभूतमिमं शृणु ॥

॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—નવીન રસ સહિત ભોજન દોષનો નાશ કરે છે. માટે તેવી વસ્તુ તેમજ સૂંઢનું ચૂર્ણ ખાવું જોઈએ. તેથી ચોખ્ખ કાલમાં સમાધિ ચાપ છે એ સર્વ જ્ઞાન રૂપ વિદ્યાનાં લક્ષણ છે.

૫. જ્ઞાન રૂપ વિદ્યાનાં ચિન્હ.

સદ્ગમં ગચ્છ સાધૂનાં સંકોચં ભજ દુર્જનાત્ ।

પ્રવેશનિર્ગમે વાયોર્ગુલ્લસં વિલોકયેત્ ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—સાધુસંગની અભિલાષા, તથા દુર્જનથી દૂર રહેવાનો વિચાર, તથા વાયુના પૂરક આદિ સમયમાં માત્રાની ગણતરી કરતાં ગુરૂ કે લઘુનાં લક્ષણ દેખવાં,

પિન્દસ્થં રૂપસંસ્થસ્થ રૂપસ્થં રૂપવર્જિતમ્ ।

બ્રહ્મૈતસ્મિન્મતાવસ્થા હૃદયં ચ પ્રશામ્યતિ ।

હૃત્યેતે કથિતા વિદ્યા જ્ઞાનરૂપે વ્યવસ્થિતાઃ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—શરીરમાં સ્થિત રૂપનો વિચાર, તથા રૂપ અને કુરૂપનો વિચાર, આ જગત્ સર્વ ધ્વજ રૂપ છે, તે ધ્વજને મેં જાણ્યું છે—આ પ્રકારનો નિશ્ચય અને આ પ્રકારના વિચારથી ચિત્તમાં શાન્તિ—આ સર્વ વિદ્યા જ્ઞાન રૂપે સ્થિત છે. છતાં પણ સમાધિમાં વિદ્યા રૂપ જ્ઞાન છે.

જે ધ્વજ છે તે ત્રિપુટી જ્ઞાનનો વિષય નથી, તથાપિ તેને ત્રિપુટી જ્ઞાનના વિષય રૂપ જાણ્યો તે અજ્ઞાન જ છે. માટે ધ્વજને મેં જાણ્યું છે આ પ્રકારના નિશ્ચયને પણ વિદ્યા રૂપ કહ્યો છે.

અને કેનોપનિષદમાં, ધ્વજને ત્રિપુટી જ્ઞાનના વિષય રૂપે ધ્વજને જોયે જાણ્યું ॥ તેણે યથાર્થ રૂપે ધ્વજને જાણ્યું નથી એમ ધ્વજની ત્રિપુટી જ્ઞાનની વિષયતાનો નિષેધ કર્યો છે.

ઉપર કહેલાં વિદ્યા મધ્યે ધર્મ રૂપ તથા જ્ઞાન રૂપ વિદ્યાના વિષયમાં પણ શંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે, કેમકે ધર્મનું અનુદાન અન્તઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા આત્મજ્ઞાનમાં કારણ છે એમ કહ્યું છે. અને સત્પુરુષોના સમાગમને તો એક મુખ્ય સાધન રૂપ જ કહ્યું છે. ફરી તે વિદ્યા રૂપ કેવી રીતે ? અને તેનું અનુદાન ન કરે તો આત્મનિષ્ઠા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ? એ સર્વ શંકા થવાનો સંભવ છે. તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

જેમ કોઈ ખેતી કરનાર મનુષ્યનું લક્ષ્ય કેવલ ડાંગર, ઘઉં, આદિ અનેક પ્રકારનું અન્ન પ્રાપ્ત કરવામાં જ હોય છે. એતરમાં હજી જોડવું, ખાતર નાંખવું, ખીજ વાવવું, અનાજ પાકતા સુધી સમયાનુસાર તેમાંથી ધાસ કાઢવું, જલ પાવું, તથા પણ આદિથી ખેતીની રક્ષા કરવી—એ કાર્યમાં ખેડૂતનું લક્ષ્ય નથી હોતું. પરન્તુ હજી જોડવું, ખીજ વાવવું, આદિ કર્મ કર્યા વિના ખેતીમાં અનાજ પાકવાનો સંભવ નથી. તેથી ખેડૂતને અવશ્ય તે સર્વ કર્મ કરવું જ પડે છે. જો હજી જોડવું આદિ કર્મ કર્યા વિના અનાજ પાકતું હોત તો તે કદાપિ પશુને મહેનત આપવી, તથા પોતે મહેનત કરવી, આદિ કરત નહીં. પરન્તુ ખેડૂત આદિ કર્મ કર્યા વિના અન્ન પાકતું નથી. તેથી તે હજી ખેડેતો ખીજ વાવવું આદિ કાર્ય દ્વારા જ અનાજની ઇચ્છા કરે છે. અને તે કર્મ પણ કાલની અનુસાર કરે છે—અથવા ખાતર નાંખે છે, પછી ખેડે છે, પછી વાવે છે. પછી અનાજના છોડ ઉગ્યા બાદ કંઈ મોટા પણ થયા. પછી તે ખેડેતો નથી. કેમકે તેમ કરવાથી ખેતી સર્વ નષ્ટ થઈ જાય, અને તે અજ્ઞાની પણ કહેવાય. વાવેલું અનાજ મોટું થતું જાય તેને અનુસાર તેને પાણી આદિ આપવામાં તથા

ધાસ આદિ નીંદીને કાઢી નાંખવામાં તત્પર રહેનાર જેકુતની ખેતીની રક્ષા થાય છે, અને તે જ બુદ્ધિમાન ગણાય છે.

તેથી રીતે મોક્ષ રૂપી ખેતીને પરિપક્વ કરવાની ઇચ્છા વાળો મુમુક્ષુ જેકુતનું પશુ મોક્ષ રૂપી અન્ન પ્રાપ્ત કરવામાં જ મુખ્ય લક્ષ્ય છે. નિષ્કામ કર્મોદિ ખેડવાની તુલ્ય કાર્ય લક્ષ્ય હોતું નથી, તેમ બીજી કોઈ ધર્માચરણ કરવામાં પણ લક્ષ્ય હોતું નથી. પરન્તુ નિષ્કામ કર્મ દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કર્યા વિના તે જ્ઞાનનો અધિકારી થઈ શકતો નથી. અને તે વિના મોક્ષ પણ મળવાનો નથી. તેથી જેકુતની માફક તે પરવરા થઈને કર્મ કરે છે. કર્મ કરીને અન્નતઃકગણી શુદ્ધિ થયા બાદ બ્રહ્મવિચાર કરવાને માટે મુગમતા પ્રાપ્ત કરવાને કર્મનો પરિત્યાગ કરે છે. અને શ્રવણ, મનન, નિર્દિધ્યાસનમાં તત્પર રહે છે. તેથી રીતે મુમુક્ષુ ક્રમે ક્રમે જ્ઞાનની એક એક ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે, અને ઉત્તર ઉત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ કરવાની મુગમતાને માટે પહેલાંનાં સાધનોનો પરિત્યાગ કરે છે અને ઉત્તર ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનને કળે પશુ રહે છે. જે મુમુક્ષુ પહેલી ભૂમિકાના સાધનને પરિત્યાગ કર્યા વિના ઉત્તર ભૂમિકાનું સાધન કરવા જ્ય તોની ભૂમિકા પણ દૃઢ થતી નથી. ઉલટું ખેતી મોટી થયા પછી પણ ખેતનને ખેડીને ખેતીને બગાડનાર જેકુતની માફક બુદ્ધિહીન કહેવાય છે. તે કારણથી મુમુક્ષુએ પ્રથમ અવસ્થામાં કરવાને કહેલાં જે સાધન છે તેને તેનું ફલ પ્રાપ્ત થતાં પરિત્યાગ કરવું જોઈએ. નહિંતો ઉત્તર સાધનમાં દૃઢતા થવી સંભવ નથી. જો તેમ ન હોય તો ત્યાગ-શ્રમનું વિધાન કરવાની આવશ્યકતા જ નહોતી. કર્મના ઝંઝાથી વિચારમાં ખામી રહેવાનો સંભવ જોઈને ત્યાગનું વિધાન કર્યું છે. ફરી ત્યાગનો સ્વીકાર કરીને પણ પૂર્વાશ્રમે ઉચિત કર્મ કરે તો તે વિદ્ય રૂપ કહેવાશે. માટે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરી પરમાત્મપરામણ થયેલા યતિ, યોગી, તથા ભક્ત એ સર્વને પરમાત્મામાં નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવામાં ભોગ, ધર્મ તથા જ્ઞાન રૂપ વિદ્ય કહ્યાં છે તે બગબર છે. પરમાત્મામાં રિયર બુદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા વાળાને માટે મોક્ષની ઇચ્છાનો પણ પરિત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા છે. કેવલ બ્રહ્માકાર વૃત્તિની સ્થિતિ કરવાને માટે સર્વ પદાર્થમાં બ્રહ્મદર્શન વિના બાકી સર્વ સાધન અનર્થ રૂપ જ છે.

વળી વિષય પદાર્થની અભિગ્રાહા નિવૃત્ત થઈ ચૂકી છે, મન ભોગ્ય પદાર્થને અધીન થતું નથી, તો પછી ફરી વિષયોમાં દોષદષ્ટિ રૂપ વૈરાગ્યના સાધનનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણે નહીં, ત્યાંસુધી જ શ્રવણની આવશ્યકતા રહે છે, પછી નહીં, અને મનન સંશય નિવૃત્ત થતા સુધી જ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે, અને વિષયવત્તિ નિવૃત્તિ થતા સુધી જ નિર્દિધ્યાસનની પણ આવશ્યકતા છે. અને જ્યારે શ્રવણ વડે બ્રહ્મને જાણ્યું, મનન વડે નિશ્ચય પણ કર્યો, અને નિર્દિધ્યાસન વડે વિપરીત ભાવના પણ નિવૃત્ત કરી, તો પછી સાક્ષાત્કારને માટે કેવલ બ્રહ્મનિષ્ઠા જ કરવાની આવશ્યકતા છે. “હુ બ્રહ્મ હુ” એવા ઉપનિષદોદિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન વડે પોતે સુખ થઈને ખેસી રહેવું તેનું નામ પણ બ્રહ્મનિષ્ઠા નથી. પરન્તુ જે જે વસ્તુને જુએ છે, અને જે જે વસ્તુને સાંભળે છે, અને સુણે છે, તથા સ્પર્શ કરે છે તે સર્વ બ્રહ્મ રૂપ જ છે એવો જ વિચાર કરીને સર્વથી ઉપગમ પામવું. તેથી રીતે પોતાના શરીરના નિર્વાહ માટે ભોજન સ્નાનાદિ કરતા હોય તે પણ બ્રહ્મદષ્ટિથી જ કરવાં. એ પ્રમાણે હમેશાં બ્રહ્માકાર

વૃત્તિને જ સ્થિર રાખવી તેનું નામ જ બ્રહ્મનિષ્ઠા છે. એ પ્રમાણે સર્વમાં બ્રહ્મદષ્ટિ કરતા સત્તા પરેચ્છા પ્રારબ્ધને વશ થઈને કાયક્ષેપ કરનાર પરોક્ષ અનુભવ વાળાને અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે. અને અપરોક્ષ અનુભવ થવા પછી, સાધનોના અનુદાનના નિમિત્તથી જે કલેશ હતા તે નિવૃત્ત થવાથી તથા સ્વરૂપાનન્દના અનુભવથી તેના મનમાં સર્વ પ્રકારની તૃપ્તિ થાય છે, અને પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. તે તૃપ્તિ તથા કૃતકૃત્યતાનું સ્વરૂપ પંચદશીમાં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે:—

દુઃસ્વિનોઽજ્ઞા સંસરન્તુ કામં પુત્રાદ્યપેક્ષયા ।

પરમાનન્દપૂર્ણોઽહં સંસરામિ કિમિચ્છયા ॥

પં. દ પ્ર. ૭—૨૫૫ ॥

અર્થ:—પુત્રાદિની અપેક્ષાથી દુઃખી થતા અજ્ઞાની લોક સંસારને બંધે પ્રાપ્ત થાય. હું પરમાનન્દ પરિપૂર્ણ કઈ વસ્તુની ઇચ્છાથી સંસારને પ્રાપ્ત થાઉં? અર્થાત્ પ્રાપ્ત નહીં થાઉં. વળી—

અનુતિષ્ઠન્તુ કર્માણિ પરલોકપિયાસવઃ ।

સર્વલોકાત્મકઃ કમ્માદનુતિષ્ઠામિ કિં કથમ્ ॥

॥૨૫૬॥

અર્થ:—જે લોક પરલોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા વાળા છે તે લોક નાના પ્રકારના કર્મો બંધે કરે. હું સ્વયં સર્વ લોક રૂપ જ છું. તેથી કર્મ કરીને કયા નવા લોકને પ્રાપ્ત કરવાના છે? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાના રહ્યા નથી. માટે હું કયા પ્રયોગનને માટે અનુદાન કરે અને કેમ કરે? અર્થાત્ નથી કરી શકતો.

વ્યાચક્ષતાં તે શાસ્ત્રાણિ વેદાનધ્યાપયન્તુ વા ।

યેઽત્રાધિકારિણો મે તુ નાધિકારોઽક્રિયત્વતઃ ॥

॥૨૫૭॥

અર્થ:—શાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યા કરવામાં તથા વેદો બહાવવામાં જે અધિકારી હોય તેઓ બંધે તેમ કરે. હું તો અક્રિય હોવાથી અર્થાત્ ક્રિયાથી રહિત હોવાથી શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યા કરવી આદિમાં મારે અધિકાર નથી. વળી—

શૃણ્યન્ત્વજ્ઞાતતત્ત્વાસ્તે જાનન્ કસ્માચ્છૃણોમ્યહમ્ ।

મન્યન્તાં સંશયાપન્ના ન મન્યેઽહમસંશયઃ ॥

અર્થ:—જે લોક તત્ત્વને જાણતા નથી તે લોક બંધે શ્રવણ કરે. અને સંશય હોય તે મનન કરે. જેને સંશય નથી એવો હું શા માટે મનન કરે? અર્થાત્ ન કરે.

વિપર્યસ્તો નિદિધ્યાસેત્કિં ધ્યાનમવિપર્યયાત્ ।

દેહાત્મત્વવિપર્યાસં ન કદાચિદ્બ્રજામ્યહમ્ ।

॥૨૬૧॥

અર્થ:—અને જેને વિપરીત ભાવના હોય તે તેની નિવૃત્તિને માટે નિદિધ્યાસન કરે. પરન્તુ દેહમાં આત્મત્વબુદ્ધિ રૂપ વિપર્યાયને હું કદાપિ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી હું તો નિદિધ્યાસન પણ કરતો નથી.

વિરલત્વં વ્યવહરેતેરિષ્ટં ચેદ્ધાનમસ્તુ તે ।

અત્રાધિકાં વ્યવહરતિ પશ્યન્ધ્યાયામ્યહં કુતઃ ॥

॥૨૬૪॥

અર્થ:—વ્યવહારની ન્યૂનતા ઇષ્ટ છે, માટે અવશ્ય ધ્યાન કરવું જોઈએ—એમ જો તમે કહો તો તમે વ્યવહારની ન્યૂનતાને માટે ધ્યાન કરો. પરન્તુ વ્યવહારને અત્રાધિક સમઝતો હું કેવી રીતે ધ્યાન કરે? અર્થાત્ ન કરે.

ધાસ આદિ નીંદ્રાને કાઢી નાંખવામાં તત્પર રહેનાર જેકુતની ખેતીની રક્ષા થાય છે, અને તે જ શુદ્ધિમાન ગણાય છે.

તેથી રીતે મોક્ષ રૂપી ખેતીને પરિપકવ કરવાની ઇચ્છા વાળો મુમુક્ષુ જેકુતનું પણ મોક્ષ રૂપી અન્ન પ્રાપ્ત કરવામાં જ મુખ્ય લક્ષ્ય છે. નિષ્કામ કર્મોદિ જેકવાની તુલ્ય કાર્ય લક્ષ્ય હોતુ નથી, તેમ જીજ્ઞુ કાષ્ઠ ધર્માચરણ કરવામાં પણ લક્ષ્ય હોતુ નથી. પરન્તુ નિષ્કામ કર્મ દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કર્યા વિના તે જ્ઞાનનો અધિકારી થઇ શકતો નથી. અને તે વિના મોક્ષ પણ મળવાનો નથી. તેથી જેકુતની માફક તે પરવશ થઇને કર્મ કરે છે. કર્મ કરીને અન્તઃકગ્ધની શુદ્ધિ થયા બાદ બ્રહ્મવિચાર કરવાને માટે સુગમતા પ્રાપ્ત કરવાને કર્મનો પરિત્યાગ કરે છે. અને શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનમાં તત્પર રહે છે. તેથી રીતે મુમુક્ષુ ક્રમે ક્રમે જ્ઞાનની એક એક ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે, અને ઉત્તર ઉત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ કરવાની સુગમતાને માટે પહેલાંના સાધનોનો પરિત્યાગ કરે છે અને ઉત્તર ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનને કરતો પણ રહે છે. જે મુમુક્ષુ પહેલી ભૂમિકાના સાધનને પરિત્યાગ કર્યા વિના ઉત્તર ભૂમિકાનું સાધન કરવા જાય તેની ભૂમિકા પણ દૃઢ થતી નથી. ઉલટું ખેતી મોટી થયા પછી પણ ખેતરને ખેડીને ખેતીને બગાડનાર જેકુતની માફક શુદ્ધિહીન કહેવાય છે. તે કારણથી મુમુક્ષુએ પ્રથમ અવસ્થામાં કરવાને કહેલાં જે સાધન છે તેને તેનું ફલ પ્રાપ્ત થતાં પરિત્યાગ કરવું જોઇએ. નહિતો ઉત્તર સાધનમાં દૃઢતા થવી સંભવ નથી. જો તેમ ન હોય તો ત્યાગ-શ્રમનું વિધાન કરવાની આવશ્યકતા જ નહોતી. કર્મના ઝળઝળાટી વિચારમાં ખામી રહેવાનો સંભવ જોઇને ત્યાગનું વિધાન કર્યું છે. ફરી ત્યાગનો સ્વીકાર કરીને પણ પૂર્વાશ્રમને ઉચિત કર્મ કરે તો તે વિઘ્ન રૂપ કહેવાશે. માટે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરી પરમાત્મપરાયણ થયેલા પતિ, યોગી, તથા લક્ષ્મી એ સર્વને પરમાત્મામાં નિઃશ પ્રાપ્ત કરવામાં ભોગ, ધર્મ તથા જ્ઞાન રૂપ વિઘ્ન કહ્યાં છે તે બરાબર છે. પરમાત્મામાં સ્થિર શુદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા વાળાને માટે મોક્ષની ઇચ્છાનો પણ પરિત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા છે. કેવલ બ્રહ્માકાર વૃત્તિની સ્થિતિ કરવાને માટે સર્વ પદાર્થમાં બ્રહ્મદર્શન વિના બાકી સર્વ સાધન અનર્થ રૂપ જ છે.

વળી વિષય પદાર્થની અભિલાષા નિવૃત્ત થઈ ચૂકી છે, મન ભોગ્ય પદાર્થને અધીન થતું નથી, તો પછી ફરી વિષયોમાં દોષદષ્ટિ રૂપ વૈરાગ્યના સાધનનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણે નહીં, ત્યાંસુધી જ શ્રવણની આવશ્યકતા રહે છે, પછી નહીં; અને મનન સંશય નિવૃત્ત થતા સુધી જ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે; અને વિષયોની નિવૃત્તિ થતા સુધી જ નિદિધ્યાસનની પણ આવશ્યકતા છે. અને જ્યારે શ્રવણ વડે બ્રહ્મને જાણ્યું, મનન વડે નિશ્ચય પણ કર્યો, અને નિદિધ્યાસન વડે વિપરીત ભાવના પણ નિવૃત્ત કરી, તો પછી સાક્ષાત્કારને માટે કેવલ બ્રહ્મનિષ્ઠા જ કરવાની આવશ્યકતા છે. “હુ બ્રહ્મ હુ” એવા ઉપનિષદોદિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન વડે પોતે મુખ યજ્ઞને ખેસી રહેવું તેનું નામ પણ બ્રહ્મનિષ્ઠા નથી. પરન્તુ જે જે વસ્તુને જુએ છે, અને જે જે વસ્તુને સાંભળે છે, અને સંધે છે, તથા સ્પર્શ કરે છે તે સર્વ બ્રહ્મ રૂપ જ છે એવો જ વિચાર કરીને સર્વથી ઉપરામ પામવું. તેથી રીતે પોતાના શરીરના નિર્વાહ માટે બોજન સ્નાનાદિ કરના હોય તે પણ બ્રહ્મદષ્ટિથી જ કરવાં. એ પ્રમાણે હમેશાં બ્રહ્માકાર

વૃત્તિને જ સ્થિર રાખવી તેનું નામ જ અક્ષનિષ્ઠા છે. એ પ્રમાણે સર્વમાં અક્ષદષ્ટિ કરતા સત્તા પરેચ્છા પ્રારબ્ધને વશ થઈને કાલક્ષેપ કરનાર પરોક્ષ અનુભવ વાળાને અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે. અને અપરોક્ષ અનુભવ થયા પછી, સાધનોના અનુષ્ઠાનના નિમિત્તથી જે કલેશ હતો તે નિવૃત્ત થવાથી તથા સ્વરૂપાનન્દના અનુભવથી તેના મનમાં સર્વ પ્રકારની તૃપ્તિ થાય છે, અને પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. તે તૃપ્તિ તથા કૃતકૃત્યતાનું સ્વરૂપ પંચદશીમાં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે:—

દુઃસ્વિનોઽજ્ઞા સંસરન્તુ કામં પુત્રાદ્યપેક્ષયા ।

પરમાનન્દપૂર્ણોઽહં સંસરામિ કિમિચ્છયા ॥

વં. ૬ પ્ર. ૭-૨૫૫ ॥

અર્થ:—પુત્રાદિની અપેક્ષાથી દુઃખી થતા અજ્ઞાની લોક સંસારને બંધે પ્રાપ્ત થાય. હું પરમાનન્દ પરિપૂર્ણ કઈ વસ્તુની ઇચ્છાથી સંસારને પ્રાપ્ત થાઉં? અર્થાત્ પ્રાપ્ત નહીં થાઉં. વળી—

અનુતિષ્ઠન્તુ કર્માણિ પરલોકગિયાસવઃ ।

સર્વલોકાત્મકઃ કસ્માદનુતિષ્ઠામિ કિં કયમ્ ॥

॥૨૫૬॥

અર્થ:—જે લોક પરલોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા વાળો છે તે લોક નાના પ્રકારના કર્મો બંધે કરે. હું સ્વયં સર્વ લોક રૂપ જ છું. તેથી કર્મ કરીને કયા નવા લોકને પ્રાપ્ત કરવાના છે? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાના રહ્યા નથી. માટે હું કયા પ્રયોજનને માટે અનુષ્ઠાન કરું અને કેમ કરું? અર્થાત્ નથી કરી શકતા.

વ્યાચક્ષતાં તે શાસ્ત્રાણિ વેદાનધ્યાપયન્તુ વા ।

યેઽત્રાધિકારિણો મે તુ નાધિકારોઽક્રિયત્વતઃ ॥

॥૨૫૭॥

અર્થ:—શાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યા કરવામાં તથા વેદો બહુવાચમાં જે અધિકારી હોય તેઓ બંધે તેમ કરે. હું તો અક્રિય હોવાથી અર્થાત્ ક્રિયાથી રહિત હોવાથી શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યા કરવી આદિમાં મારે અધિકાર નથી. વળી—

શૃણ્યન્ત્વજ્ઞાતતત્ત્વાસ્તે જ્ઞાનન્ કસ્માન્નૃણોમ્યહમ્ ।

મન્યન્તાં સંશયાપન્ના ન મન્યેઽહમસંશયઃ ॥

અર્થ:—જે લોક તત્ત્વને બહુતા નથી તે લોક બંધે શ્રવણ કરે. અને સંશય હોય તે મનન કરે. જેને સંશય નથી એવો હું શા માટે મનન કરું? અર્થાત્ ન કરું

વિપર્યયસ્તો નિદિધ્યાસેત્કિં ધ્યાનમવિપર્યયાત્ ।

દેહાત્મત્વવિપર્યાસં ન કદાચિદ્વિજ્ઞામ્યહમ્ ।

॥૨૬૧॥

અર્થ:—અને જેને વિપરીત ભાવના હોય તે તેની નિવૃત્તિને માટે નિદિધ્યાસન કરે. પરન્તુ દેહમાં આત્મત્વશુદ્ધિ રૂપ વિપર્યાયને હું કદાપિ પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી હું તો નિદિધ્યાસન પણ કરતો નથી.

વિરલત્વં વ્યવહરેતરિષ્ટં ચેદ્ધાનમસ્તુ તે ।

અવાધિકાં વ્યવહરતિં પશ્યન્ધ્યાયામ્યહં કુતઃ ॥

॥૨૬૪॥

અર્થ:—વ્યવહારની ન્યૂનતા ઈષ્ટ છે, માટે અવશ્ય ધ્યાન કરવું જોઈએ—એમ જે તમે કહો તો તમે વ્યવહારની ન્યૂનતાને માટે ધ્યાન કરો. પરન્તુ વ્યવહારને અવાધિક સમજતો હું કેવી રીતે ધ્યાન કરું? અર્થાત્ ન કરું.

વિક્ષેપો નાસ્તિ યસ્માન્મે ન સમાધિસ્તતો મમ ।

વિક્ષેપો વા સમાધિર્વા મનસઃ સ્યાદ્વિકારિણઃ ॥ ૨૬૫ ॥

અર્થઃ—જે કારણથી મને વિક્ષેપ નથી તે કારણથી મારે સમાધિ પણ નથી. જેના મનમાં વિકાર હોય તેને જ વિક્ષેપ થાય છે, અને તેને સમાધિની જરૂર છે, ખીજાને નહીં.

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય કો મે વાઽનુભવઃ પૃથક્ ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તીયં પ્રાપ્તિમિત્યેવ નિશ્ચયઃ ॥ ૨૬૬ ॥

અર્થઃ—મનમાં વિકાર નહીં હોવાથી સમાધિની આવશ્યકતા નથી, તથાપિ સમાધિના ફલ રૂપ અનુભવ તો સંપાદન કરવાનો છે, માટે સમાધિ તો કરવી જ પડશે એમ કહેવું પણ બને નહીં, કેમકે હું તો હમેશાં અનુભવ રૂપ જ છું. અને અનુભવ રૂપ એવો જે હું તેને હવે ખીજો કયો અનુભવ થવાનો છે ? અર્થાત્ નથી થવાનો. માટે હું કર્તવ્ય કરી ચૂક્યો છું, હવે બાકી કોઈ કર્તવ્ય રહ્યું નથી. અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જે વસ્તુ હતી તે તો અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. આ પ્રમાણે જ તત્ત્વવેત્તાનો નિશ્ચય હોય છે.

તથાપિ અપરાક્ષ જ્ઞાની શુવન્મુક્તાને પણ કાલક્ષેપ પ્રારબ્ધને અધીન હોય છે, કેમકે ભોગમાં તત્ત્વવેત્તાને સ્વતન્ત્રતા નથી. માટે શાસ્ત્રમાં પ્રારબ્ધને અનુસાર જ્ઞાનીને પણ અનિયમિત પ્રવૃત્તિનો સંભવ હતો છે. તે પણ પચ્ચદશીમાં બતાવ્યો છે.

વ્યવહારો લૌકિકો વા શાસ્ત્રીયો વાન્યયાપિ વા ।

મમાકર્તૃરલેપસ્ય ચથારબ્ધં પ્રવર્તેતામ્ ॥ ૨૬૭ ॥

અર્થઃ—અથવા અમારો સ્નાન, ભિક્ષા, આદિ લૌકિક વ્યવહાર હો, અથવા ધ્યાન સમાધિ આદિ શાસ્ત્રીય વ્યવહાર હો, અથવા એ બંનેથી અન્ય નિર્ગિદ્ધ વ્યવહાર હો—કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ રહિત એવા મારી પ્રવૃત્તિ પ્રારબ્ધ કર્મને અનુસાર હો.

અથવા કૃતકૃત્યોઽપિ લોકાનુગ્રહકામ્પયા ।

શાસ્ત્રીયેણૈવ માર્ગેણ વર્તેઽહં કા મમ ક્ષતિઃ ॥ ૨૬૮ ॥

અર્થઃ—અથવા હું કૃતકૃત્ય હોવા છતાં પણ લોકોનો અનુગ્રહ (ઉપકાર) કરવાની ઇચ્છાથી શાસ્ત્રોક્ત માર્ગે જ વર્તીશ કઈ તો પણ અમારી શી ક્ષતિ છે ? અર્થાત્ કોઈપણ હાનિ નથી.

દેવાર્ચનસ્નાનઘૌચમિસાદૌ વર્તતાં વપુઃ ।

તારં જપતુ વાક્તુ તદ્વત્પટ્તવામ્નાયમસ્તકમ્ ॥ ૨૬૯ ॥

વિષ્ણું ધ્યાયતુ ધીર્યદ્વા વ્રહ્માનન્દે વિલીયતામ્ ।

સાક્ષ્યહં કિંચિદપ્યત્ર ન કુર્વે નાપિ કારયે ॥ ૨૭૦ ॥

અર્થઃ—દેવપૂજન તથા સ્નાન, સૌમ્ય, ભિક્ષા આદિમાં અમારું શરીર વર્તે, અને વાણી પ્રયુક્તો જપ કરે અથવા વેદાન્ત શાસ્ત્રને ભણે, અને શુદ્ધિ પરમાત્માનું ધ્યાન કરે અથવા બ્રહ્માનન્દમાં લીન થઈ જાય. તોજુ હું સાક્ષી એમનો કોઈ પણ વ્યવહાર કરતો કે કરાવતો નથી.

આ પ્રમાણે અપરાક્ષ અનુભવ વાળા તત્ત્વવેત્તાને પણ પોતાના પ્રારબ્ધને અનુસાર અલૌકિક અથવા શાસ્ત્રીય અથવા નિર્ગિદ્ધ વ્યવહાર હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ અપરાક્ષ અનુભવને માટે

તો બ્રહ્મનિષ્ઠા કરવી જ જોઈએ. તેમાં કાષ્ઠપણ શંકા નથી, કેમકે ધર્મ અધર્મ સર્વને છોડીને જ્યાં સુધી નિષ્ઠા કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી જ્ઞાન પણ થવાનું નથી, કેમકે બ્રહ્મનિષ્ઠા જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન છે. અને નિષ્ઠા વિના નિર્દિશ્યાસનની પરિપક્વ અવસ્થા થતી નથી એવો વેદાન્તશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. અને અપરોક્ષ અનુભવ થયા પછી તત્ત્વ-વેત્તાની પ્રારબ્ધને અનુસાર પ્રવૃત્તિ હોવાનો સંભવ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. અને બ્રહ્મનિષ્ઠા જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી તે સમયે પુરુષાર્થ પ્રધાન જ વ્યવહાર થાય છે. સાધન અવસ્થામાં પ્રારબ્ધને તથા તત્ત્વવેત્તાપણાને પણ માનનાર કેવલ પ્રમાદી અને અજ્ઞાની છે, કેમકે પ્રારબ્ધ કેવલ ભોગમાં સન્તોષ રાખવાને માટે જ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

અને તત્ત્વવેત્તાને પણ પ્રારબ્ધને અનુસાર જ ભોગ હોય છે, તથાપિ તેની પણ કાંઈ મર્યાદા હોય છે, કેમકે પ્રારબ્ધ નામ પૂર્વ જન્મમાં કરેલા પુરુષાર્થ રૂપ કર્મનું ફલ છે. તેથી તત્ત્વ આશ્રમમાં સ્થિત મનુષ્યોનું વિરૂદ્ધ આચરણ જોવામાં આવે તો ત્યાં પ્રારબ્ધની કલ્પના થતી નથી, પરન્તુ ત્યાં પ્રમાદને જ માનવો પડશે. નહિં તો ચોરાદિને દણ્ડ દેવો આદિ સર્વ પાપનું જ કારણ થશે. તો ગુરુ શાસ્ત્ર ધર્માચરણાદિ સર્વ ઉન્નતતા કથન રૂપ થશે.

સંપૂર્ણ જગત્ના પદાર્થોને દોષ રૂપ બળીને તેમનો પરિત્યાગ કર્યો, વિચાર વડે આત્મ-જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું, અને બ્રહ્મનિષ્ઠા પણ થઈ. છતાં ફરી પહેલાં પ્રેમાચારણ કાલમાં ત્યાગેલી વસ્તુને ગ્રહણ કરી તેમાં પ્રારબ્ધનું કારણ ઉભું કરવું તે કથન સર્વ લોકને હાંસીનું કારણ થશે. ત્યાગીને એવું વિરૂદ્ધ રીતિનું પ્રારબ્ધ બાધા કરતું હોય તો પ્રારબ્ધના બલથી તત્ત્વજ્ઞાનીને નરકપ્રાપ્તિ પણ અવશ્ય થશે. માટે તત્ત્વવેત્તાને નરકથી બચાવવાને માટે પ્રારબ્ધને યુક્તિથી માનવું જોઈએ.

વળી જ્યારે આત્મજ્ઞાનને માટે જપ તપ આદિ ધર્માચરણને છોડી બ્રહ્મનિષ્ઠા કરવી જોઈએ એમ કહ્યો તો નિષ્કામ કર્મયોગીને માટે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કહી છે તે વિરૂદ્ધ થશે, કેમકે નિષ્કામ કર્મયોગી કોઈ કર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. અને કર્મના ત્યાગ વિના બ્રહ્મનિષ્ઠા બનતી નથી. અને બ્રહ્મનિષ્ઠા નહીં કરે તો આત્મજ્ઞાન પણ થવાનું નથી. અને જ્ઞાન ન થવાથી મોક્ષ મળવાનો પણ સંભવ નથી-એવી જો કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે સમજવું જોઈએ.

નિષ્કામ કર્મયોગ પ્રકરણમાં સંન્યાસઃ કર્મયોગઃ નિઃશ્વેસકરણમૌ । આ શ્લોકમાં કર્મસંન્યાસ દ્વારા આત્મવિચાર કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને જે મોક્ષ રૂપ ફળ મળે છે તે જ મોક્ષ રૂપ ફલ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થયા બાદ પણ બ્રહ્માર્પણ શુદ્ધિથી કર્મ કરતા સત્તા આત્મ-વિચારથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર નિષ્કામ કર્મયોગીને માટે પણ કહ્યું છે. અને સંન્યાસ પ્રકરણમાં વિધિપૂર્વક કર્મનો પરિત્યાગ કરીને બ્રહ્મવિચાર કરવાને માટે અતુરોશ્રમનો સ્વીકાર કરનાર એક કોટિના સંન્યાસી, અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહી આત્મવિચાર વડે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જીવન્મુક્તિના સુખને માટે સંન્યાસ લેનાર બીજી કોટિના સંન્યાસી, તથા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થયા બાદ પણ નિષ્કામ કર્મના અવગ્રાહને ચાલુ રાખનાર આત્મવિચારથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પણ જીવન્મુક્તિના સુખને માટે સંન્યાસ સ્વીકાર કર્યા વિના લોકસંગ્રહને માટે મરણ પૂર્વે કર્મ કરતા રહેનાર ત્રીજી પ્રકારના સંન્યાસી પણ કહ્યા છે.

વળી લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી નિષ્કામ કર્મને કરનાર તત્ત્વવેત્તા ગૃહસ્થાશ્રમીનાં સર્વ કર્મ બ્રહ્મશુદ્ધિથી જ થાય છે.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्मदत्तं ब्रह्मणो ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

૪-૨૪ ॥

અર્થ:—આ શ્લોકથી યજ્ઞના સાધનરૂપ ચમસ, સરવો, આદિ, તથા ચર પુરોહિતાદિ, અને અગ્નિ તથા હોતા આદિ કર્મ કરનાર કર્તાએ સર્વમાં બ્રહ્મદષ્ટિ કરવાને માટે આ શ્લોકથી બતાવ્યું છે. સંપૂર્ણ કર્મને તથા કરણ આદિને જ બ્રહ્મ રૂપે દેખવાં તે જ બ્રહ્મદષ્ટિ અથવા બ્રહ્મ-નિષ્ઠાનું સ્વરૂપ છે. અને કર્મસંન્યાસીએ સ્વરૂપથી કર્મનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી તેનાથી યજ્ઞાદિ કર્મ ચતું નથી. તેથી તેના પ્રતિ “બ્રહ્માર્પણ” ધત્યાદિ ઉપદેશ નહીં કરતું સતું શાસ્ત્ર સર્વ વસ્તુ માત્રને, તથા દેખતું, સાંભળતું, સ્પર્શ કરવો એ સર્વને બ્રહ્મ રૂપે દેખવા રૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠા બતાવી છે. અને કર્મને પણ કર્મનાં સર્વ સાધનમાં બ્રહ્મદષ્ટિ રૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠા બતાવી છે. પરંતુ આત્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી બ્રહ્મનિષ્ઠા બનેને પણ છે. વળી—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यસि कौन्तेय तत्કुरुष्व मर्दणम् ॥

મ. ગો. અ. ૯-૨૭ ॥

અર્થ:—આ શ્લોકમાં અર્જુન પ્રતિ—જે તું ખાય છે, જે હવનાદિ કર્મ કરે છે, જે કાંઈ દાન કરે છે, જે કાંઈ તપ કરે છે, જે કુન્તીપુત્ર! તે સર્વ મને અર્પણ કર એમ કહે છે. આ શ્લોક બ્રહ્મનિષ્ઠાના પરમ તત્ત્વને જ ભગવાને કહ્યું છે. અને “શુભાશુભફલૈઃ” આ ૨૮ માં શ્લોકથી પૂર્વોક્ત પ્રકારનું બ્રહ્મનિષ્ઠાક ફલ મોક્ષ જ છે એ પણ ભગવાને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. માટે કર્મચોગ્રીને બ્રહ્મનિષ્ઠા થતી નથી, અને નિષ્ઠા નહીં હોવાથી આત્મજ્ઞાન અને મોક્ષપણ ઘટે નહીં એ સર્વ કથન શાસ્ત્રાનુસાર નહીં હોવાથી પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. માટે આત્મ-જ્ઞાન થવાને માટે સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરીને બ્રહ્મનિષ્ઠા કરવી જોઈએ એ જ્ઞાનમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત છે.

તેવી જ રીતે ભક્તિચોગ્રીનું અનુષ્ઠાન કરનારને પણ સાધનભક્તિનું અનુષ્ઠાન કરતા સત્તા પરાભક્તિની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે પરમાત્મામાં નિષ્ઠા કરવાને માટે આવશ્યકતા શાસ્ત્રમાં કહી છે. જ્ઞાની તથા ભક્ત એ બંનેને માટે પરમાત્મામાં નિષ્ઠા કરવાની રીતિ એક જ છે, કાંઈ ભેદ નથી. તથાપિ અધિકારીભેદથી સાધનમાં ભેદ કહ્યો છે. પરંતુ ત્યારે નિષ્ઠા કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે નિષ્ઠા કરવાની રીતિ બંનેને એક જ હોય છે. તથાપિ પરમાત્મામાં નિષ્ઠા કરનાર ભક્ત લોકોની સ્થિતિ કેવી હોય છે તેને અહીં કહીએ છીએ. અને પરમાત્મામાં નિષ્ઠા કરનારની નિષ્ઠા પરિપક્વ થતાં કેવો સ્વભાવ થાય છે તે ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે.

आसीनः पर्यटन्नशनवच्छयानः प्रपिबन्नुवन् ।

नानुसंधत्त एतानि गोविन्दपरिरंभितः ॥ મા. રક્. ૭, અ. ૪-૩૮ ॥

અર્થ:—પરમાત્મામાં નિષ્ઠા કરનાર ભક્ત બેઠેલા હોય અથવા વિચરતું આદિ કર્મ કરતા હોય તોપણ તેના અન્તઃકરણની યત્તિ પરમાત્માકાર હોવાથી તે પણ બ્રહ્મ બ્યવહારને અનુભવે નથી. તે જે કરે છે તેનું તેને જ્ઞાન રહેતું નથી. વળી—

न्यस्तक्रीडनक्री बालो जडवत्तन्मयस्तथा ।

कृष्णग्रहृहीवात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥

॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ રમકડાથી ખૂબ રમીને પછી રમકડાને છોડી દેવા છતાં પણ ચિત્ત રમકડામાં જ રહે છે. તેવી રીતે રાજ દ્વેષથી રહિત ભક્તનું ચિત્ત સંસારના વિપયોમાંથી હઠીને પરમાત્મા (કૃષ્ણગ્રહ)માં જ લાગેલું છે, તેથી તે આ જગતને જાણતા નથી એવું નિષ્કાનું ફલ કહ્યું છે.

આ પ્રકારની નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગવાન અર્જુન પ્રતિ—

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ મ. ગો. અ. ૧૮-૬૬ ॥

અર્થ:—આ શ્લોકથી વર્ણુધર્મ તથા આશ્રમ ધર્માદિ સર્વ છોડીને પરમેશ્વર પરાયણ થવાને ઉપદેશ દોષો છે, કેમકે સર્વનો ત્યાગ કરીને ઈશ્વર પરાયણ થવાથી જ નિષ્કાની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઈશ્વરમાં નિષ્ઠા કરનાર ભક્તોની નિષ્કાની પરમ અવધિને જ પરાભક્તિ કહી છે.

તેવી રીતે નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અભ્યાસ કરનાર યોગીને પણ તે પહેલાં પ્રાણાયામિક સિદ્ધ કરવાને માટે કરવામાં આવતા ધૌતિકર્મ આદિની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અને પ્રાણાયામ સિદ્ધ થયા પછી ભોજનાદિના પ્રત્યેક નિયમોની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. અને સમાધિના અભ્યાસ કાલમાં ખીજાં સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી અથવા અન્ય કોઈ ધાર્મિક કાર્યમાં તત્પર રહેવાથી તેનાથી સમાધિ થવાની નથી. માટે સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પૂર્વ પૂર્વાનાં સાધનોનો પરિત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા છે. તેથી તે પૂર્વ પૂર્વ સાધનોને સમાધિના અભ્યાસકાલમાં વિદ્ધ રૂપ કહ્યાં છે તે બરાબર છે.

ઇતિ સમાધિનાં વિધોનું નિરૂપણ અ. ૨ સ. ૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨. સર્ગ. ૩.

મેદાદિ રૂપ દોષની નિવૃત્તિના ઉપાયનું નિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં અભ્યાસી મનુષ્યને નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય ભોગાદિ વિધોનું નિરૂપણ કરીને, હવે આ સર્ગમાં, જે મનુષ્યોને મેદાદિ અધિક હોય તેને પ્રાણાયામ કરવાને માટે હરકત પડે છે. તેને માટે પ્રાણાયામ શુદ્ધ કરતા પહેલાં જ દેહશુદ્ધિ કરવાને માટે જે ઉપાય શાસ્ત્રમાં કહેલા છે તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

મેદઃ શ્લેષ્માધિકઃ પૂર્વ પદ્ધર્માણિ સમાચરેત્ ।

અન્યત્તુ નાચરેત્તાનિ દોષાણાં સમભાવતઃ ॥ હૃંચાં ૦ પ્ર૦ ૩૦ ૩, સ્ત્રો ૦ ૨૧ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યના શરીરમાં મેદ તથા શ્લેષ્મ અધિક હોવાના કારણથી પ્રાણાયામ-દિમાં હરકત યતી હોય, તેણે પ્રાણાયામના અભ્યાસ પહેલાં જ કર્મ કરવાં નોંધીએ. અને જેના શરીરમાં મેદ તથા શ્લેષ્મની અધિકતા નથી તેના શરીરમાં દોષ સમાન ભાવથી હોય છે. માટે તે મનુષ્ય આ જ કર્મ ન કરે અથવા તેણે પદ્ધત્ કર્મ નહીં કરવાથી પણ પ્રાણાયામ કરવામાં હરકત પડતી નથી. અને—

પૌતિવસ્તિસ્તથા નેતિશ્વાટકં નૌલિકં તથા ।

કપાલભાતિચૈતાનિ પદ્ધર્માણિ પ્રચક્ષતે ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—ધૌતિ બસ્તિ, નેતિ, ત્રાટક, નીલિક અને કપાલભાતિ એ ૭ કર્મ કહે છે તે મધ્યે.

૧. અન્તર્ધૌતિર્દન્તધૌતિર્હૃદૌતિર્મૂલશોધનમ્ ।

૧. ધૌતિ ચતુર્વિધાં કૃત્વા ઘટં કુર્વન્તિ નિર્મલમ્ ॥ ઘે૦ સં૦ ૩૦ ૧-૧૩ ॥

અર્થ:—અન્તર્ધૌતિ, દન્તધૌતિ, હૃદૌતિ અને મૂલશોધન એવાં ચાર પ્રકારનાં ધૌતિકર્મ છે શરીરને અંદરથી શુદ્ધ કરવું તેને અન્તર્ધૌતિ કહે છે. અને દાંતને સ્વચ્છ કરવા તેને દન્ત-ધૌતિ કહે છે. અને હૃદયને નિર્મલ કરવું તેનું નામ હૃદૌતિ કહે છે. તથા મૂલદ્વારની શુદ્ધિ કરવી તેનું નામ મૂલશોધન છે. આ ચાર પ્રકારની બસ્તિથી શરીરને નિર્મલ કરવું જોઈએ. તેમાં—

વાતસારં વારિસારં વહ્નિસારં વહિષ્કૃતમ્ ।

ઘટસ્ય નિર્મલાર્થાય અન્તર્ધૌતિશ્ચતુર્વિધા ॥

૧૧ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—વાતસાર, વારિસાર, વહ્નિસાર અને બહિષ્કૃત એમ અન્તર્ધૌતિ ચાર પ્રકારની હોય છે. અને—

કાકચઠ્ઠુવદાસ્યેન પિષેદ્વાયું શનૈઃ શનૈઃ ।

ચાલયેદુદરં પશ્ચાદ્વર્ત્મના રેચયેચ્છનૈઃ ॥

૧૨ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—પોતાના મુખને કાગડાની આંચની સમાન કરીને અર્થાત્ હોડાને મંકોચ કરીને ધીમે ધીમે વાયુનું પાન કરે, પછી ઉદરને હલાવે (અર્થાત્ ધ્રુવાવે) ફરી ધીમે ધીમે તે વાયુને મુખ દ્વાર બહાર કાઢે તેને વાતસાર કહે છે.

વાતસારં પરં ગોપ્યં દેહનિર્મલકારણમ્ ।

સર્વરોગક્ષયકરં દેહાનલવિવર્ધનમ્ ॥

૧૩ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—આ વાતસાર ધૌતિ શુભ રાખવા યોગ્ય છે; અને શરીરને નિર્મલ કરવાનું સાધન છે; અને સર્વ રોગોના નાશ કરનાર છે, અને દેહના અગ્નિને વધારનાર છે. અને—

આરુઢં પૂરયેદ્વારિ વચ્ચેણ ચ પિષેચ્છનૈઃ ।

ચારયેદુદરેણૈવ ચોદરાદ્રેષયેદધઃ ॥

૧૪ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—મુખથી ધીમે ધીમે ગળા સુધી પાણી પીને ફરી પેટને હલાવીને તે જલને ગુદા-દ્વારા કાઢી નાખે. તેને વારિસાર ધૌતિ કહે છે. અને—

વારિસારં પરં ગોપ્યં દેહનિર્મલકારકમ્ ।

સાચયેત્તં પ્રયત્નેન દેવદેહં પ્રપચ્ચતે ॥

૧૫ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—વારિસાર ધૌતિ પણ બહુ શુભ રાખવા જોઈ છે, તે દેહને શુદ્ધ કરનારી છે તેને મહાન્ પ્રયત્નથી સિદ્ધ કરવી જોઈએ. તે વડે દેવતા તુલ્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે.

નાભિગ્રન્થિ મેરુષ્ઠે શતચારં ચ કારયેત્ ।

અગ્નિસારમિયં ધૌતિયૌગિનાં યોગસિદ્ધિદા ॥

૧૬ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—નાભિગ્રન્થિ અર્થાત્ કુંડીની આંકડે સો વાર મેરુષ્ઠમાં લગાવે. આ ધૌતિને અગ્નિસાર ધૌતિ કહે છે. આ યોગી લોકોને સિદ્ધિ આપનારી છે.

સદરામયજં ત્યક્ત્વા જઠરાગ્નિં વિવર્ધયેન્ ।

एपा धौतिः परा गोप्या देवनामपि दुर्लभा ॥

॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—અને તે પેટના સર્વશેષોને દૂર કરીને જઠરાગ્નિને વધારે છે. આ ધૌતિ બહુ શુભ છે અને દેવતા લોકોને પણ દુર્લભ છે.

काकीमुद्रां शोधयित्वा पूरयेदुदरं महत् ।

धारयेदर्धયામં तु चालयेदधोवર્त्मना ॥

॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—પ્રથમ કાકીમુદ્રા કરીને અર્થાત્ કાગડાની આંચ સમાન મુખ કરીને પેટ ભરીને વાયુનું પાન કરે. ફરી તે પવનને દોઢ કલાક પેટમાં રાખીને શુદ્ધ દારા બહાર કાઢે. તેનું નામ પ્રહિષ્ઠત ધૌતિ છે. હવે દન્તમૂલ ધૌતિનું વિધાન કરે છે.

दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रं च कर्णयुग्मयोः ।

• कपालरन्ध्रं पञ्चैते दन्तधौतिं विधीयते ॥

વે૦ સં૦ ૩૦ ૧-૨૬ ॥

અર્થ:—દાંતની જડને ધોધી, જીભની જડને ધોધી, કાનના બંને છેદને ધોવા, કપાળના છેદને ધોવો એ પાંચ પ્રકારની દન્તધૌતિ હોય છે.

खादिरेण रसेनाथ मृत्तिकया च भृष्कया ।

मार्जयेद्दन्तमूलं च यावत्किल्बिषमादरेत् ॥

॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—ત્યાં સુધી મેલ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ખદિરના રસ (કાશ) વડે અથવા સૂકી માટી વડે દાંતની જડને ધસે. તેને દન્તમૂલ ધૌતિ કહે છે.

दन्तमूलं पराधौतियोगिनां योगसाधने ।

नित्यं कुर्यान्प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् ॥

॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—યોગીઓને યોગસાધનમાં દન્તમૂલ ધૌતિ બહુ ઐષ્ઠ છે. માટે યોગને જાણનાર મનુષ્ય રોજ પ્રાતઃકાળમાં દાંતોની રક્ષાને માટે દન્તમૂલને ધૌતિકર્મ વડે સાફ કરવા જોઈએ.

तर्जनीमध्यमाङ्गामा अंगुलीत्रययोगतः ।

वैशयेद्गलमध्ये तु मार्जयेद्લાम्बिकाजडम् ॥

शनैः शनैर्पार्जयित्वा कफदोषं निवारयेत् ॥

॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—તર્જની અર્થાત્ અંગુડાની પાસેની આંગળી અને વચલી આંગળી, તથા અનામિકા છેલ્લી નાની આંગળીની પાસેની આંગળી (અનામા) એ ત્રણે આંગળીને ગળાની અંદર પ્રવેશ કરીને જીભની જડને ધીમે ધીમે ધસે, અને ધસીને જે કાષ કફ હોય હોય તે સરને દૂર કરે. તેને જીભામૂલ ધૌતિ કહે છે. અને—

तर्जन्यनामिकायोगान्यार्जयेत्कर्णरन्ध्रयोः ।

नित्यमभ्याસयोगેन नादान्तरं प्रकाशयेत् ॥

॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—તર્જની અને અનામિકાને ભેગી કરી કાનોના બંને છિદ્રને પ્રતિદિન શુદ્ધ કરવાથી એક પ્રકારનો નાદ પ્રકટ થાય છે.

વદ્ધાઙ્ગુલેન દક્ષેણ માર્જયેદ્ધાલરન્ધ્રકમ્ ।

एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् ॥

” ॥ ૬૪ ॥

નાડી નિર્મલતાં યાતિ દિવ્યદષ્ટિઃ પ્રજાયતે ।

निद्रान्ते भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने ॥

” ॥ ૬૫ ॥

અર્થઃ—જમણા હાથના અંગુઠા વડે પ્રતિદિન સુતેલા ઉઠે ત્યારે તથા ભોજનની અન્તર્માં તથા સ્વાસ્તની સમયમાં કપાલરન્ધ્રને અર્થાત્ તાલુને જલ વડે ધોષ નાખે. (૩૪). એ પ્રમાણે કરવાથી અંદરનો કફનો દોષ નાશ પામે છે. અને નાડી નિર્મલ થઈ જાય છે. અને દષ્ટિ (નજર) સાફ થઈ જાય છે. તેને કપાલરન્ધ્રશોધન કહે છે. અને—

हृद्धौति त्रिविधं कुर्यादण्डवमनवाससा ।

” ॥ ૬૬ ॥

रंभादण्डं हरिद्राया वेप्रदण्डं तथैव च ।

हृन्मध्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेच्छनैः ॥

” ॥ ૬૭ ॥

અર્થઃ—હૃદ્ધાતિ એ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. ૧ દણ્ડધાતિ, ૨ વમનધૌતિ અને ૩ વાંસ-ધૌતિ. તેમાં કેળનો વચ્ચેનો જે સાર ભાગ છે તેનો દંડો અથવા દળદરનો દંડ, અથવા ચીકણા નેતરના દંડને ગળાની અંદર હૃદય સુધી ધીમે ધીમે પ્રવેશ કરે. ફરી તેને ધીમે ધીમે બહાર કાઢે. તેને હૃદ્ધાતિ કહે છે.

कफपित्तं तथाक्लेदं रेचयेदूर्ध्ववर्त्मना ।

इण्डधૌતિવિધાનેન હૃદ્રોગં નાશયેદ્ધુવમ્ ॥

” ॥ ૬૮ ॥

અર્થઃ—દણ્ડધૌતિ કરવાથી કફ, પિત્ત, ક્લેદ અર્થાત્ લાળ, વગેરે વિકાર રૂપ મલ મુખ દ્વારા બહાર નીકળી જાય છે. અને હૃદયના સંપૂર્ણ રોગોને નિશ્ચયપૂર્વક નાશ પમાડે છે.

भोजनान्ते पिवेद्वारिं चाकंठं पूर्णितं सुधीः ।

ऊर्ध्वદષ્ટિं क्षणं कृत्वा तज्જલં વમયેત્પુનઃ ॥

” ॥ ૬૯ ॥

અર્થઃ—ભુદ્ધિમાન મનુષ્ય ભોજનના અન્તર્માં કંઠ સુધી જલ પીને થોડી વાર સુધી ઉપર દષ્ટિ રાખે. પછી તે જલને વમન કરી નાંખે. તેને વમનધૌતિ કહે છે. તેનો રોજ અભ્યાસ કરવાથી કફ અને પિત્તનું નિવારણ થાય છે. અને—

चतुरंगुलविस्तारं हस्तं पञ्चदशायतम् ।

गुरुपदिष्टमार्गेण सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत् ॥

પુનઃ પ્રત્યાહરેચ્છેત્તદુચિતં ધૌતિકર્મ તત્ ॥

૬૦ પ્ર૦ ૩૦ ૨-૨૪ ॥

અર્થઃ—ચાર આંગળ પહોળું, ૧૫ હાથ લાંબું, એવું સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર ગરમ જલથી ભીનું કરીને શુદ્ધતા ઉપદેશને અનુસાર ધીમે ધીમે તે વસ્ત્રને ગળવાનો અભ્યાસ કરે. વસ્ત્રને ગળ્યા પછી પેટમાં ગથેલા વસ્ત્રને નૌલિકર્મથી ચલાવી (હલાવી) તેને બહાર કાઢે. તેને વાસધૌતિ કહે છે.

કાસખાસપ્લીહકુપ્તં કફરોગાથ વિશતિઃ ।

ઘૌતિકર્મપ્રભાવેન પ્રયાન્ત્યેવ ન સંશયઃ ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—કાસ, શ્વાસ, પ્લીહા, કુષ્ઠ, અને વીસ પ્રકારના કફરોગ—એ સર્વ આ ઘૌતિકર્મના પ્રભાવથી નષ્ટ થઈ જાય છે, તેને ધાસ્યૈતિ કહે છે.

અપાનક્રૂરતા તાવદ્રાવન્મૂલં ન શોધયેત્ ।

તસ્માત્સર્વમયત્નેન મૂલશોધનમાચરેત્ ॥

ધે૦ સં૦ ૩૦ ॥ ૧-૪૨ ॥

અર્થઃ—જ્યાંસુધી ગુદાનું દાર સાફ થાય નહીં, ત્યાંસુધી અપાનની ક્રૂરતા (કરકાપણ) બની રહે છે, અને ગુદાનો પવન કષ્ટથી નિકળે છે. માટે સર્વ પ્રકારના યત્નથી મૂલશોધન કરવું જોઈએ.

પીતમૂલસ્ય દળ્હેન મધ્યમાંગુલિનાડપિ વા ।

યત્નેન ક્ષાલયેદ્ગુહ્યં વારિણા ચ પુનઃ પુનઃ ॥

” ॥ ૪૪ ॥

અર્થઃ—કામી હળદરની જડથી અથવા વચલી આંગળી વડે વારંવાર યત્ન સહિત જલ દ્વારા ગુદાનું દાર સાફ કરવું જોઈએ.

વારયેત્કોષ્ઠકાઠિન્યમામાઝીર્ણં નિવારયેત્ ।

કારણં કાન્તિપુષ્પચોશ્ચ દીપનં વહ્નિમણ્ડલમ્ ॥

” ॥ ૪૫ ॥

અર્થઃ—મલશોધન કાઠની કઠિનતાને દૂર કરે છે, અને દેહની કાન્તિ અને પુષ્ટિને આપનાર તથા જઠરાગ્નિને વધારનાર છે.

ઘૌતિકર્મણું વિવેચન કરીને હવે અસ્તિકર્મણું નિરૂપણુ કરીએ છીએ.

જલવસ્તિઃ શુષ્કવસ્તિર્વસ્તિઃ સ્યાદ્ દ્વિષા સ્મૃતા ।

જલવસ્તિ જલે કુર્યાન્શુષ્કવસ્તિ સદા ક્ષિતૌ ॥

” ॥ ૪૬ ॥

અર્થઃ—એક જલઅસ્તિ તથા બીજી શુષ્કઅસ્તિ એ બે પ્રકારની અસ્તિ હોય છે. તેમાં જલઅસ્તિ જલમાં કરવી જોઈએ, અને શુષ્કઅસ્તિ સ્થૂળમાં કરવી જોઈએ.

નાભિદધ્નજલે પાયૌ ન્યસ્તનાલોત્કટાસનઃ ।

આધારાકુશ્વનં કુર્યાત્ક્ષાલનં વસ્તિકર્મ તત્ ॥

હ૦ પ્ર૦ ૩૦ ૨-૨૬ ॥

અર્થઃ—નાભિ સુધી જલમાં સ્થિત થઇને ગુદાની અંદર એક નળી રાખે. નાલિકાના છિદ્રમાં કનિષ્ઠ આંગુલીનો પ્રવેશ થઈ શકે એવી નાલિકા હોવી જોઈએ, અને છ આંગળી લાંબી હોવી જોઈએ. તેમાં ચાર આંગળી ગુદાની અંદર પ્રવેશ કરે, અને બે આંગળી બહાર રહે. પછી પાણીમાં ઉત્કટાસને બેસીને આધારને આકુચન કરે, જેથી વાંસની નાલી દ્વારા જલ અંદર જઈ શકે. જલ અંદર પ્રવિષ્ટ થઈ જાય ત્યારે જલને નૌલિકર્મથી ધુમાવી તેનો ત્યાગ કરે. આ પ્રમાણે ઉદરને ધોવાના કર્મને જલઅસ્તિ કહે છે.

ગુલ્મપ્લીહોદરં ચાપિ વાતપિત્તકફોદ્રવાઃ ।

વસ્તિકર્મપ્રભાવેન ક્ષીયન્તે સકલામયાઃ ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—ગુદમ, પ્લીહા અને ઉદરરોગ, વાત તથા પિત્ત અને કફથી થતા સર્વ રોગ પરિતકર્મના પ્રભાવથી નષ્ટ થઈ જાય છે. અને—

ધાત્વિન્દ્રિયન્તઃકરણપ્રસાદં દધાત્ત્વ કાન્તિં દહનપ્રદીપ્તિમ્ ।

અશેપદોષોપચયં નિહન્યાદભ્યસ્યમાનં જલવસ્તિકર્મ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—આ જલબળસ્તિ કર્મના અભ્યાસથી ધાતુ અર્થાત્ રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, શુક્ર-એ સર્વ, તથા ધર્ત્રિયો તથા અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. અને શરીરમાં કાન્તિ આવે છે, અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને સર્વ પ્રકારના દોષની વૃદ્ધિને નષ્ટ કરી દે છે. ૧૫૧—

વસ્તિ પથિયોત્તાનેન ચાલયિત્વા શ્નૈરથ ।

અશ્વિનીમુદ્રયા પાયુમાઙ્ગુચ્ચેત્પ્રસારયેત્ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—સ્થલમાં પીઠ ઉપર ચતા (ઉત્તાન) સૂઈ રહીને કબે શુદ્ધના દ્વારને દલાવે અને અશ્વિની મુદ્રા વડે શુદ્ધનો સંકાય અને વિકાસ કરે. તેમ કરવાથી સ્થલબસ્તિ સિદ્ધ થાય છે.

પૃથ્વમ્ભ્રુપાસપોગેન કોષ્ટદોષં ન વિદ્યતે ।

વિવર્ધયેજ્ઞાઠરાગ્નિમામવાતં વિનાશયેત્ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—આવી રીતે સ્થલબસ્તિ સાધવાથી કોષઠમાં કોઈ પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી અને જઠરાગ્નિ વધી જાય છે અને આમ વાતનો પચ્ચ નાશ થાય છે.

હવે નેતિકમનું વિધાન કરવામાં આવે છે.

મૂત્રં વિતસ્તિમુસ્તિગંધં નાસાનાલે પ્રવેશયેત્ ।

મુલ્વાન્નિર્ગમયેચૈવા નેતિઃ સિદ્ધૈર્નિગચ્ચતે ॥ ૨-૨૯ ॥

અર્થ:—બાર આંગળ અથવા તેથી વધારે ચીકણા સૂત્રને નાસિકાની આંદર પ્રવેશ કરે, અને મુખમાં થઇને બહાર કાઢે, તેને સિદ્ધ લોકાએ નેતિ કહી છે.

કપાલશોધિની ચૈવ દિવ્યદષ્ટિપ્રદાયિની ।

જન્ત્રધૂર્જાતરોગીયં નેતિરાશુ હન્તિ ચ । ૩૦ ॥

અર્થ:—આ નેતિક્રિયા કપાલને શુદ્ધ કરે છે, અને નાસિકા આદિના મેલને દૂર કરે છે. દિવ્ય દષ્ટિ આપે છે, અને રક્તબળની સંધિની ઉપરના ભાગના સર્વ રોગોને શીઘ્ર નષ્ટ કરી નાંખે છે.

હવે ત્રાટકની વિધિ કહીએ છીએ.

નિરીક્ષેન્નિશ્ચલદશા મૂસ્મલ્લક્ષ્યં સમાહિતઃ ॥

અશ્રુમંપાતપર્યતમાર્ચયેદ્વાટકં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—ચિત્તને એકાગ્ર કરીને મુદ્ધમ લક્ષ્યની તરફ નિશ્ચલ દષ્ટિથી જુએ. ત્યાંસુધી નેત્રમાંથી જલ ન નિકળે ત્યાંસુધી જુએ. આને આચાર્ય લોકે ત્રાટક કહ્યું છે.

મોચનં નેત્રરોગાણાં તન્દ્રાદોનાં કપાટકમ્ ।

યત્નતત્ત્રાટકં ગોપ્યં યયા હાટકપેટકમ્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—આ ત્રાટક નેત્રરોગનો નાશ કરનાર છે, અને તન્દ્રા આદિનું નાશક છે. જાડે જેવી રીતે સુવર્ણની પેટી ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે, તેમ આ ત્રાટક ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે. અને નૌલિકર્મ નીચે પ્રમાણે છે.

અમન્દાવર્તવેગેન તુન્દં સવ્યાપસવ્યતઃ ।

નતાંસો ભ્રામયેદેપા નૌલિઃ સિદ્ધૈઃ મચક્ષ્યતે ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—ખલાને નમાવીને વેગની સાથે પેટની દક્ષિણ તથા ડાબી બંને બાજુ ધુમાવે. સિદ્ધ લોકોએ આને નૌલિકર્મ કહ્યું છે.

મન્દાગ્નિસંદીપનપાચનાદિસંધાપિકાનન્દકરી સદૈવ ।

અશેપદોષામયશોપણી ચ ઇટક્રિયામૌલિરિયં ચ નૌલિઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:— આ નૌલિ મન્દાગ્નિનું દીપન તથા અન્ન આદિનું પાચન કરે છે. અને હમેશાં આનન્દ દેનારી છે. વળી વાતાદિક દોષથી થતા સર્વ રોગોનો નાશ કરનારી છે, અને હલ-ચોગની ધૌતિ આદિ બીજી સર્વ ક્રિયા કરતાં ઉત્તમ છે.

હુવે કપાલભાતિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

વાતક્રમેણ વ્યુત્ક્રમેણ શીતક્રમેણ વિશેષતઃ ।

ભાલભાતિં ત્રિધા કુર્યાત્કફદોષં નિવારયેત્ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—વાતક્રમ, વ્યુત્ક્રમ અને શીતક્રમના બેદથી કપાલભાતિ ત્રણ પ્રકારની છે. તે કરવાથી કફથી થતા સર્વ રોગ નષ્ટ થાય છે.

ઇડયા પૂરયેદ્વાયું રેચયેત્પિંગલાં પુનઃ ।

પિંગલયા પૂરયેદ્વા પુનશ્ચન્દ્રેણ રેચયેત્ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—ડાબી નાસિકા (છડા) દ્વારા પવન ખેંચીને બરવો, અને જમણી નાસિકાથી બહાર કાઢવો. ફરી જમણી નાસિકાથી બરવો અને ડાબી નાસિકાથી બહાર કાઢવો. તેને વાતક્રમ કપાલભાતિ કહે છે.

પૂરકં રેચકં કૃત્વા વેગેન ન તુ ચાલયેત્ ।

પ્રવમખ્યાસયોગેન કફદોષં નિવારયેત્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—જ્યારે પૂરક અથવા રેચક કરે ત્યારે જલદી કરે નહીં, પરન્તુ ધીમે ધીમે કરે. એવો અભ્યાસ કરવાથી કફનો દોષ દૂર થાય છે.

નાસાભ્યાં જલમાકૃષ્ય પુનર્વકત્રેણ રેચયેત્ ।

પાપં પાપં વ્યુત્ક્રમેણ શ્લેષ્મદોષં નિવારયેત્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—નાસિકાનાં બંને છિદ્રથી જલ ખેંચીને પછી મુખ દ્વારા તેને બહાર કાઢે. તે પ્રમાણે મુખ દ્વારા લઈને પછી નાસિકા દ્વારા બહાર કાઢે. એ પ્રમાણે કરવાથી શ્લેષ્મ દોષને નિવારણ કરે છે. તેને વ્યુત્ક્રમ કપાલભાતિ કહે છે.

શીતકૃત્ય પીત્વા વકત્રેણ નાસાનાલૈર્વિરેચયેત્ ।

પ્રવમખ્યાસયોગેન કામદેવસમો ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥

અધ્યાય ૩. સર્ગ. ૨.

યોગનાં અંગોનું નિરૂપણ.

યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવગ્ધાનિ ॥

યો ૦ દ ૦ પા ૦ ૨ સૂ ૦ ૨૯ ॥

અર્થ:—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન અને સમાધિ—એ આઠ યોગનાં અંગ છે.

હવે એ અંગોનું ક્રમવાર નિરૂપણ કરીએ છીએ. પ્રથમ યમો કહીએ છીએ.

અહિંસાસત્યાસ્તેયઘ્રણ્યચર્યાપરિગ્રહ યમાઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ઘ્રણ્યચર્યા અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ છે. આ પાંચ પૈકી અહિંસા અને સત્યનું વિવેચન સદાચાર પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. માટે હવે અસ્તેયનું વિવેચન કરીએ છીએ.

અનાદાનં પરસ્વાનામાપદ્યપિ કથંચન ।

મનસા કર્મણા વાવા તદસ્તેયં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

સ્કા.પુ.સ્વ.૧કૌ.સ્વ.૨.અ.૫૬-૧૭,૮ ॥

અર્થ:—આપણુ ઉપર આપણે આપ્યા છતાં પણ મન, વાણી કે કર્મથી પણ રજા વિના બીજાના ધનનું ગ્રહણ ન કરવું તેને અસ્તેય કહ્યું છે.

ચૌર્યેણ વા વહેનાપિ પરસ્વહરણં હિ યત્ ।

સ્તેયમિત્યુચ્યતે સદ્ધિરસ્તેયં તદ્વિપર્યયમ્ ॥ ના ૦ પુ ૦ પૂ ૦ સ્વ ૦ અ ૦ ૧૩-૭૮ ॥

અર્થ:—ચોરીથી અથવા બલથી બીજાના ધનનું જે હરણુ છે તેને સ્તેય કહે છે. તે ન હરણુ તેનું નામ અસ્તેય છે. અને—

અમૈશુનં ચતીનાં ચ મનોવાકાયકર્મભિઃ ।

ઋતૌ સ્વદારગમનં મેહિનાં વ્રણચર્યતા ॥ ૧૮,૯ ॥

અર્થ:—મનિ તથા વાનપ્રસ્થોને માટે મન વગેરે વડે સ્ત્રીના સમાગમનો જે પરિત્યાગ છે તેને ઘ્રણ્યચર્યા કહ્યું છે. તેમજ ઋતુકાલમાં પોતાની પત્નીની સાથે ગમન કરવું તેને ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે ઘ્રણ્યચર્યા તા કહી છે. પરન્તુ આ ગૃહસ્થનું ઘ્રણ્યચર્યા યોગાભ્યાસમાં ઉપયોગી નથી.

વર્જયેદુર્જનપ્રાન્તં વદ્વિસ્ત્રીપયસેવનમ્ ।

પ્રાતઃસ્નાનોપવાસાદિ કાયકલેશવિધિં તથા ॥ ૫૦ ૫૦ ૫૦ ૩૪ ॥

અર્થ:—યોગીને એભ્યાસ કરનારે દુર્જનોનો દેશ તથા અગ્નિનો સંબંધ, સ્ત્રીનું સેવન, શૈવ શૈવ પગે રસ્તામાં ચાલવું, પ્રાતઃકાલમાં સ્નાન તથા ઉપવાસાદિ વ્રત કરવું તે વિગેરે, તથા બીજાના શરીરને ક્લેશ થાય તેવું કર્મ—તે સર્વનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. યોગાભ્યાસીને માટે સ્ત્રીના સંસર્ગનો નિષેધ કર્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે જે ઋતુગમનને ઘ્રણ્યચર્યા કહ્યું છે તે શાસ્ત્રવિહિન હોવાથી કેવલ પાપના અભાવ માત્રનું સૂચક છે.

તપસ્વી તથા મુમુક્ષુ અભ્યાસી આદિને ઓઝો વગેરે તો શું પરન્તુ ગૃહસ્થાશ્રમી માત્રને।
પણ સંસર્ગ પાનિનું જ કારણ છે. તે વાત સૌભારિ ઋષિના ઇતિહાસથી પ્રત્યક્ષ માલમ પડે છે.
વિવાહના નિરૂપણ સમયે પ્રથમ ભાગ પૃ. ૫૨૫ માં સૌભારિનો કંઈક ઇતિહાસ લખ્યો
છે. સૌભારિ ઋષિ માન્ધાતાની પત્ન્યાસ કન્યાઓને વિવાહ કરી વનમાં લઇને ગયા. ત્યાં
જઈને તે સમર્થ ઋષિએ એક વિશ્વકર્મા (સુતાર)ને બોલાવી દરેક કન્યાને માટે જૂદો જૂદો
અંકક મહેલ બનાવવાની આજ્ઞા દીધી. અને સર્વ મકાનોની ચાર બાજુ બાગ તથા હંસાદિ
પક્ષીઓ તથા કમલ આદિથી શોભિત તલાવ તથા મકાનની અંદર શય્યા આદિ સર્વ સામાન
તથા અન્ય સર્વ સામગ્રી પણ તૈયાર કરાવી. અને તેમાં કદાપિ પણ નાશ ન પામે એવો
અક્ષય ખજાનો ઉપસ્થિત કર્યો અને યોગ્ય ભૂત્યાદિને પણ તૈયાર કર્યા. તે ગૃહોમાં સર્વ
કન્યાઓ આનન્દથી રહેતી હતી. એક સમય પુત્રીઓની ઉપર રનેહ વાળા રાગ માન્ધાતા
પુત્રીઓનું સુખદુઃખ જાણવાને માટે ઋષિના આશ્રમમાં ગયા. ત્યારે રક્તિકના મહેલ તથા
જલાશય અને ઉપવન આદિને જોઈ રાગ બહુ આશ્ચર્ય ચકિત થયો. અને એક મહેલમાં
જઈને પોતાની કન્યાને મળ્યો, અને કન્યા ઉપર પ્રેમ બતાવી આસન ઉપર બેઠો, અને
પ્રેમથી તે પુત્રીને તેના સર્વ સુખ દુઃખનો હેવાલ પૂછ્યો. અને ઋષિનો તારા ઉપર પ્રેમ
છે કે માફ ધર યાદ આવે છે? એમ પૂછ્યું. ત્યારે પુત્રી કહે છે કે ત્યાં સર્વ પ્રકારની
ભોગ સામગ્રી તથા વસ્ત્રાદિક પણ સર્વ તૈયાર છે, કોઈ પ્રકારનું દુઃખ નથી. તથાપિ પોતાના
જન્મસ્થાનને કાણ યાદ કરતું નથી? મને ફક્ત એક જ દુઃખ છે. તે એ કે ઋષિ માફ
ધર છોડીને બહાર જતા નથી, મારી પાસે જ રહે છે, તેથી મારી બહેનો દુઃખી છે. એટલું
મને દુઃખ છે, બીજું કંઈ નથી. તે કન્યાની વાત સાંભળીને રાગ બીજી પુત્રીની પાસે
ગયા. તે પુત્રીને પણ તે જ પ્રકારે પૂછ્યું. અને તેણીએ પણ તે જ પ્રકારે સર્વ વાત કહી.
તે પ્રમાણે રાગ પત્ન્યાસે કન્યાઓની પાસે ગયા. સર્વેએ તે જ પ્રમાણે વાત કહી, અને ઋષિ
હમેશાં મારી જ પાસે રહે છે, બહાર જતા નથી. આ વચન સાંભળી ઋષિના તપોબલનો
વિચાર કરતો રાગ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને બહુ સન્તુષ્ટ થયો. પછી એકાન્તમાં બેઠેલા
ઋષિની પાસે જઈને રત્નિ અને પૂજા કરી. કંઈક કાલ સુધી ઇચ્છાનુસાર ત્યાં રહીને
પોતાના નગરમાં આદ્યો ગયો.

કેટલોક કાલ વીત્યા બાદ ઋષિને પત્ન્યાસ કન્યાઓમાં ૧૫૦ પુત્ર થયા. તે પુત્રો ઉપર
પણ દિન પ્રતિદિન રનેહ થતો રહ્યો તથા મમતા થઈ. મારો આ પુત્ર મધુર વાણી બોલે
છે, થોડા દિવસમાં તે ચાલવા લાગશે, ફરી તે યુવાન થશે અને તેનો વિવાહ થશે, ફરી
તેનાં પણ છોકરાં થશે, ફરી તેમનો પણ વિવાહ તથા છોકરાં આદિ થશે, હું તે સર્વને
જોઈશ-આ પ્રકારના મનોરથ કરતા જ રહ્યા, અને પુત્ર અને પૌત્રોને દીકા. તથાપિ ઋષિના
મનોરથ શાન્ત ન થયા. ત્યારે ઋષિએ વિચાર કર્યો કે હજાર કે લાખ વર્ષ થાય તોપણ
મનોરથ શાન્ત થવાનો નથી.

પદ્મ્યાં ગતા યૌવનિનશ્ચ જાતા દારૈશ્ચ સંયોગમિતાઃ પ્રસૂતાઃ ।

દૃષ્ટાઃ સુતાસ્તત્તનયપ્રસૂર્તિં દ્રષ્ટું પુનર્વાન્છતિ મેડન્તરાત્મા ॥

અધ્યાય ૩. સર્ગ. ૨.

યોગનાં અંગોનું નિરૂપણ.

યમનિયમાસનમાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવગ્ધાનિ ॥

યો ૦ દ ૦ પા ૦ ર સૂ ૦ ૨૯ ॥

અર્થ:—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ—એ આઠ યોગનાં અંગ છે.

હવે એ અંગોનું ક્રમવાર નિરૂપણ કરીએ છીએ. પ્રથમ યમો કહીએ છીએ.

અહિંસાસત્યાસ્તેયઘ્રણ્યચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ઘ્રણ્યચર્યા અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ છે.

આ પાંચ પૈકી અહિંસા અને સત્યનું વિવેચન સદાચાર પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. માટે હવે અસ્તેયનું વિવેચન કરીએ છીએ.

અનાદાનં પરસ્વાનામાયદપિ કયંચન ।

મનસા કર્મણા વાચા તદસ્તેયં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

સ્કા.પુ.સ્વ.૧કૌ.સ્વ.૨.અ,૫૬-૧૭,૮ ॥

અર્થ:—આપણુ ઉપર આપણે આવ્યા છતાં પણ મન, વાણી કે કર્મથી પણ રત્ન વિના ખીખના ધનનું ગ્રહણ ન કરવું તેને અસ્તેય કહ્યું છે.

ચૌર્યેણ વા ચલેનાપિ પરસ્વહરણં હિ યત્ ।

સ્તેયમિત્યુચ્યતે સદ્વિરસ્તેયં તદ્વિપર્યયમ્ ॥ નાંપુ૦પૂ૦સ્વ૦અ૦ ૧૩-૭૮ ॥

અર્થ:—ચોરીથી અથવા પાસથી ખીખના ધનનું જે હરણુ છે તેને સ્તેય કહે છે. તે ન કરવું તેનું નામ અસ્તેય છે. અને—

અમૈથુનં યતીનાં ચ મનોવાકાયકર્મભિઃ ।

ઋતૌ સ્વદારગમનં ગેહિનાં વ્રણચર્યતા ॥

॥ ૧૮,૯ ॥

અર્થ:—પતિ તથા વાનપ્રસ્થોને માટે મન વગેરે વડે સ્ત્રીના સમાગમનો જે પરિત્યાગ છે તેને ઘ્રણ્યચર્યા કહ્યું છે. તેમજ ઋતુકાલમાં પોતાની પત્નીની સાથે ગમન કરવું તેને ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે ઘ્રણ્યચર્યા કહી છે. પર-વ્રુ આ ગૃહસ્થનું ઘ્રણ્યચર્યા યોગાભ્યાસમાં ઉપયોગી નથી.

વર્જયેદુર્જનમાન્તં વદ્વિહીપયસેવનમ્ ।

પ્રાતઃસ્નાનોપવાસાદિ કાયક્લેશવિધિં તથા ॥ ૫૦ પ૦ પૃ ૦ ૩૪ ॥

અર્થ:—યોગીને ઐભ્યાસ કરનારે દુર્જનોનો દેશ તથા અગ્નિનો સંબંધ, સ્ત્રીનું સેવન, શેષ શેષ પગે રસ્તામાં ચાલવું, પ્રાતઃકાલમાં સ્નાન તથા ઉપવાસાદિ વ્રત કરવું તે વિગેરે, તથા ખીખના ચરીરને ક્ષેષ થાય તેવું કર્મ—તે સર્વનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. યોગાભ્યાસીને માટે સ્ત્રીના સંસર્ગનો નિગેહ કર્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે જે ઋતુગમનને ઘ્રણ્યચર્યા કહ્યું છે તે યાત્રાવિહિન હોવાથી કેવલ પાપના અભાવ માત્રનું સૂચક છે.

તપસ્વી તથા મુમુક્ષુ અભ્યાસી આદિને સ્ત્રીઓ વગેરે તો શું. પરન્તુ ગૃહસ્થાશ્રમી માત્રને।
પશુ સંસર્ગ પાનિનું જ કારણ છે. તે વાત સૌભરિ ઋષિના ઇતિહાસથી પ્રત્યક્ષ માલમ પડે છે.
વિવાહના નિર્ણય સમયે પ્રથમ લાગ પૃ. ૫૨૫ માં સૌભરિના કંઈક ઇતિહાસ લખ્યો
છે. સૌભરિ ઋષિ માન્ધાતાની પચાસ કન્યાઓને વિવાહ કરી વનમાં લઇને ગયા. ત્યાં
જાંઘને તે સમર્થ ઋષિએ એક વિશ્વકર્મા (સુતાર)ને બોલાવી દરેક કન્યાને માટે જૂદા જૂદા
અંકક મહેલ બનાવવાની આજ્ઞા દીધી. અને સર્વ મકાનોની ચારે બાજુ બાગ તથા હંસાદિ
પક્ષીઓ તથા કમલ આદિથી શોભિત તથાવ તથા મકાનની અંદર સગા આદિ સર્વ સામાન
તથા અન્ય સર્વ સામગ્રી પણ તૈયાર કરાવી. અને તેમાં કદાપિ પણ નાશ ન પામે એવો
અક્ષય ખજાનો ઉપરિચિત કર્યો અને યોગ્ય ભૂત્યાદિને પણ તૈયાર કર્યા. તે ગૃહોમાં સર્વ
કન્યાઓ આનન્દથી રહેતી હતી. એક સમય પુત્રીઓની ઉપર રનેહ વાળા રાજા માન્ધાતા
પુત્રીઓનું સુખદુઃખ જાણવાને માટે ઋષિના આશ્રમમાં ગયા. ત્યારે રક્ષિટકના મહેલ તથા
જલાશય અને ઉપવન આદિને જોઈ રાજા બહુ આશ્ચર્ય ચકિત થયો. અને એક મહેલમાં
જાંઘને પોતાની કન્યાને મળ્યો, અને કન્યા ઉપર પ્રેમ બતાવી આસન ઉપર બેઠો, અને
પ્રેમથી તે પુત્રીને તેના સર્વ સુખ દુઃખનો હેવાલ પૂછ્યો. અને ઋષિનો તારા ઉપર પ્રેમ
છે કે માફ થઈ યાદ આવે છે? એમ પૂછ્યું. ત્યારે પુત્રી કહે છે કે ત્યાં સર્વ પ્રકારની
ભોગ સામગ્રી તથા વસ્ત્રાદિક પણ સર્વ તૈયાર છે, કેઈ પ્રકારનું દુઃખ નથી. તથાપિ પોતાના
જન્મસ્થાનને કાણ યાદ કરતું નથી? મને ફક્ત એક જ દુઃખ છે. તે એ કે ઋષિ માફ
થઈ છોડીને બહાર જતા નથી, મારી પાસે જ રહે છે, તેથી મારી બહેનો દુઃખી છે. એટલું
મને દુઃખ છે, બીજું કંઈ નથી. તે કન્યાની વાત સાંભળીને રાજા બીજી પુત્રીની પાસે
ગયા. તે પુત્રીને પણ તે જ પ્રકારે પૂછ્યું. અને તેણીએ પણ તે જ પ્રકારે સર્વ વાત કહી.
તે પ્રમાણે રાજા પચાસ કન્યાઓની પાસે ગયા. સર્વેએ તે જ પ્રમાણે વાત કહી, અને ઋષિ
હમેશાં મારી જ પાસે રહે છે, બહાર જતા નથી. આ વચન સાંભળી ઋષિના તપોબલ્લના
વિચાર કરતો રાજા બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને બહુ સન્તુષ્ટ થયો. પછી એકાન્તમાં બેઠેલા
ઋષિની પાસે જાંઘને રત્નિતિ અને પૂજા કરી. કંઈક કાલ સુધી ઇન્દ્રિયસાર ત્યાં રહીને
પોતાના નગરમાં આવ્યો ગયો.

કેટલોક કાલ વીત્યા બાદ ઋષિને પચાસ કન્યાઓમાં ૧૫૦ પુત્ર થયા. તે પુત્રો ઉપર
પણ દિન પ્રતિદિન રનેહ થતો રહ્યો તથા મમતા થઈ. મારો આ પુત્ર મધુર વાણી બોલે
છે, થોડા દિવસમાં તે ચાલવા લાગશે, ફરી તે સુવાન થશે અને તેનો વિવાહ થશે, ફરી
તેનાં પણ છોકરાં થશે, ફરી તેમનો પણ વિવાહ તથા છોકરાં આદિ થશે, હું તે સર્વને
જોઈશિ-આ પ્રકારના મનોરથ કરતા જ રહ્યા, અને પુત્ર અને પૌત્રોને દીકરા. તથાપિ ઋષિના
મનોરથ શાન્ત ન થયા. ત્યારે ઋષિએ વિચાર કર્યો કે હજાર કે લાખ વર્ષ થાય તોપણ
મનોરથ શાન્ત થવાનો નથી.

પદ્મ્યાં ગતા યૌવનિનશ્ચ જાતા દારૈશ્ચ સંયોગમિતાઃ પ્રમુતાઃ ।

દષ્ટાઃ સુતાસ્તત્તનયપ્રમુર્તિઃ દ્રષ્ટું શુનર્વાજ્જતિ મેડન્તરાત્મા ॥

અર્થ:—હું મારા પુત્રોને જોઈને “ તે ચાલશે, યુવાન થશે, તેમનો વિવાહ થશે, તેમને પુત્ર થશે, હું તેમને જોઈશ ” એવા વિચાર કરતો હતો. હવે મારા પુત્ર ચાલવા લાગ્યા, યુવાન પણ થયા, વિવાહ પણ થયા, અને તેમની પત્નીઓને છોકરાં પણ થયાં, અને મેં મારા પુત્રોને દીકા, પુત્રોના પુત્રોને પણ દીકા, છતાં પણ ફરી તેમનાં સન્તાનને જોવાની મારું મન ધ્રુવિષ્ણ કરે છે. અને—

દ્રક્ષ્યામિ તેપામપિ ચેત્પ્રમૂર્તિ મનોરથો મે ભવિતા તતોઽન્યઃ ।

પૂર્ણેઽપિ તત્રાપ્યપરસ્ય જન્મ નિવાર્યતે કેન મનોરથસ્ય ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—હું તે પુત્રોના પુત્રોને પણ જોઈશ તો પણ ખીજો મનોરથ જરૂર થશે. તે મનોરથ પણ પૂર્ણ થશે તો વળી ખીજો મનોરથ થશે. મનોરથને કાંઈ પણ નિવારણ કરી શકશે નહીં. વળી—

આ મૃત્યુતો નૈવ મનોરથાનામન્તોઽસ્તિ વિજ્ઞાતમિદં મયાથ ।

મનોરથાસક્તિપરસ્ય ચિત્તં ન જાયતે વૈ પરમાર્થસંગી ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—મરણ પર્થન્ત પણ મનોરથોનો અન્ત નથી તે વાત મેં જાણી જાણી છે. અને મનોરથોને પૂર્ણ કરવાને આસક્ત મનુષ્યનું ચિત્ત પણ પરમાર્થ વસ્તુનું ગ્રહણ નહીં કરે. વળી—

ઠા મે સમાધિર્જલવાસમાત્રે મત્સ્યસ્ય સંગાત્સદસૈવ નદૃઃ ।

પરિગ્રહઃ સંગ્રહોતો મયાઽયં પરિગ્રહોત્યાથ મહાવિધિત્સાઃ । ૪૮ ॥

અર્થ:—હું સર્વ પ્રકારના ભોગ પરિત્યાગ કરીને કેવલ જલમાં નિવાસ કરીને તપ કરતો હતો. માછલીના સંગથી મારી સમાધિ સહેજમાં નદી થઈ, અને વિવાહ કરવાની ઇચ્છા થઈ અને વિવાહ કર્યો પણ. અને વિવાહ કરવાના નિમિત્તથી આ સર્વ મહાન બ્યવહારની રચના કરવાની ઇચ્છા થઈ. વળી—

દુઃખં યદૈકશરીરજન્મ શ્વતાર્થસંલયં તદિદં મસૂતમ્ ।

પરિગ્રહેણ ક્ષિતિજાત્મજાનાં મૃતૈરનેકૈર્બહુલોકૃતં તત્ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—એક શરીરનો જન્મ થયોજ દુઃખ છે. આ તો ૧૫૦ પુત્ર થયા. રાજકન્યાઓ સાથે વિવાહ કરવાથી આ સર્વ કુટુંબ વધી ગયું છે.

સુતાન્મનૈસ્તત્તનયૈશ્ચ ભૂયો ભૂયશ્ચ તેષાં સ્વપરિગ્રહેણ ।

વિસ્તારમેપ્યત્યતિદુઃસ્વહેતુઃ પરિગ્રહો વૈ મમતા નિદાનમ્ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—પુત્રોના પુત્રો, તેમના પણ પુત્રો, ફરી તેમના વિવાહથી પુત્રલોક-એ પ્રમાણે દુઃખના કારણનો વિસ્તાર થશે. ખરેખર કન્યાનો જે પરિગ્રહ છે તે જ મમતાનું કારણ છે.

ચીર્ણં તપો યત્તુ જલાશ્રયેણ તસ્યર્દિરેપા તપસોઽન્તરાયઃ ।

મત્સ્યસ્ય સંગાદભવચ્ચ યો મે સુતાભિરાગો મુષિતોઽસ્મિ યેન ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—મેં જલમાં રહીને જે તપ કર્યું તેનું ફલ માછલીના સંગથી મને આ સંસારની વૃદ્ધિ થઈ, અને તેથી સુતાદિમાં રાગ ઉત્પન્ન થયો, જે રાગથી હું વંચિત થયો છું. એ પ્રમાણે મારા તપનો ભંગ (અન્તરાયઃ) થયો. વળી—

નિઃસંગતા મુક્તિપદં યતીનાં સંગાદશેષાઃ પ્રભવન્તિ દોષાઃ ।

આરુઢયોગોઽપિ નિપાત્યતેઽધઃ સંગેન યોગી ક્ષિપ્તાલ્પસિદ્ધિઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—યતિ લોકોને મોક્ષનું સાધન તો સંગનો પરિત્યાગ જ છે, અને સર્વ દોષોની ઉત્પત્તિ સંગથી જ થાય છે. અને યોગની ભૂમિકામાં ચંદ્રેવો મનુષ્ય પણ સંગના દોષથી નીચે પડે છે. તેમાં અલ્પ સિદ્ધિ વાળો મનુષ્ય પડે તેમાં તો કહેવું જ શું ?

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને સૌભારિ ઋષિ પુત્ર તથા ગૃહાદિ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને પત્નીને લાઇ વનમાં જઈ વાનપ્રસ્થાશ્રમની વિધિથી રહ્યા, અને પછીથી બ્રહ્મ થયા.

માટે યોગ વ્યાસીએ સ્ત્રી વિગેરેનો સંગ ન કરવો જોઇએ.

વળી પોતાના નિર્વાહને માટે જરૂરની વસ્તુને છોડી બીજા સર્વ પદાર્થોનું ગ્રહણ ન કરવું તેનું નામ અપરિગ્રહ છે. પરિગ્રહ કરનારના મનમાં સન્તોષ થવો સંભવતો નથી; અને લોભની પણ વૃદ્ધિ થાય છે.

હવે નિયમો કહીએ છીએ.

શૌચસન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનનિ નિયમાઃ ॥ યો. દ. પા. ૨-૩૨ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મ તથા આન્તરીય જાને પ્રકારનું શૌચ, તથા સંતોષ, તથા શરીર આદિનું તપ તથા હ્રુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ આદિને સહન કરવા ૩૫ તપ, તથા સ્વાધ્યાય અર્થાત્ મોક્ષશાસ્ત્રોનું અધ્યયન અથવા પ્રણવાદિ મન્ત્રોનો જપ, તથા ઇશ્વરપ્રણિધાન અર્થાત્ સર્વ કર્મોનાં ફલને પરમ ગુરૂ પરમેશ્વરને અર્પણ કરવાં—એ પાંચ નિયમ છે. અને કેટલાંક પુરાણાદિ ગ્રન્થોમાં દશ યમ અને દશ નિયમ કહ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

અર્હિસાસત્યમસ્તેયં વ્રહ્મચર્યં ક્ષમા ધૃતિઃ ।

દયાર્જવં મિતાહારઃ શૌચં ચૈવ યમા દશ ॥ ૬૦ યો૦ પ્ર૦ પૃ૦ ૧૬ ॥

તપઃ સન્તોષ આસ્તિક્યં દાનમીશ્વરપૂજનમ્ ।

સિદ્ધાન્તવાક્યશ્રવણં હ્રીમતી ચ તપો હૃતમ્ ॥

નિયમા દશ સંપ્રોક્તા યોગશાસ્ત્રવિશારદૈઃ ।

અર્થઃ—અર્હિસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, ધૃતિ, દયા, આર્જવ, મિતાહાર, અને શૌચ એ દશ યમ છે. અને તપ, સંતોષ, આસ્તિક્ય—પરલોક અને ઇશ્વરની માન્યતા, દાન કરવું તે, ઇશ્વરની ભક્તિ, સિદ્ધાન્ત વાક્યો (મોક્ષશાસ્ત્ર)નું શ્રવણ, લક્ષ્મણ, હુદ્ધિથી વિચાર કરીને ધર્માચરણ, તપ અને હોમ એ દશ નિયમ યોગશાસ્ત્રના વિદ્વાન્ લોકોએ કહ્યા છે. આ શ્લોકો હાલ યોગ પ્રદીપિકામાં આપેલા છે, પરન્તુ તે હાલ યોગપ્રદીપિકાના નથી.

નારદપુરાણમાં સાત યમ રહ્યા છે.

અર્હિસા સત્યમસ્તેયં વ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહૌ ।

અક્રોધસ્વાનમૂયા ચ પ્રોક્તા સંક્ષેપતો યમાઃ ॥ ના. પુ. પૂ. સ્વ.અ. ૩૩-૭૫ ॥

અર્થઃ—અર્હિસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, અક્રોધ (ક્રોધ ન કરવો તે) અને અસ્યાનો અભાવ—એ સર્વ સંક્ષેપથી યમ કહ્યા છે. તે મધ્યે—

સર્વેપામેવ ભૂતાનામવલેશજનનં દિ યત્ ।

અર્હિસા કથિતા સદ્ધિર્યોગસિદ્ધિપ્રદાયિની ॥

॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરવું તેને સત્પુરુષોએ અહિંસા કહી છે.

યથાર્થકથનં યચ્ચ ધર્માધર્મવિવેકતઃ ।

સત્યં પ્રાહુર્મુનિશ્રેષ્ઠ અસ્તેયં શૃણુ સાંમતમ્ ॥

,, ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:—અને હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! ધર્મ તથા અધર્મના વિવેકથી જે યથાર્થનું કથન કરવું તેને સત્ય કહે છે. હવે અસ્તેયનું શ્રવણ કરો. (અસ્તેયનું લક્ષણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે.)

આત્મનસ્તુ સમુત્કર્પાદતિનિષ્ઠુરભાષણમ્ ।

ક્રોધમાહુર્ધર્મવિદો લ્લક્રોધસ્તદ્વિપર્યયઃ ॥ નાંપુ૦પૂ૦ સ્વ૦ અ૦ ૩૩-૮૪ ॥

અર્થ:—અન્તઃકરણમાં ન્વલન રૂપ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈને (સમુત્કર્પાત્) ખીળના પ્રતિ જે ક્રોધ વાણી બોલતી તે ક્રોધનું સ્વરૂપ છે. આ ન કરવું તે અક્રોધ છે.

યમનિયમાદિકોને ક્રોધ સાત અને ક્રોધ દશ પણ કહે છે, પરંતુ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા યમ તથા નિયમમાં સર્વનો અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે. અહિંસા આદિ યમ બહુ કાલ સુધી પાલન કરવાથી જ તેનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. અને અહિંસાદિના સંબંધમાં પુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રોમાં એવો પણ લેખ છે કે બ્રાહ્મણનું મૃત્યુ ન કરવું, તીર્થમાં હિંસા ન કરવી, શત્રુ અને વ્યાધિ આદિ હિંસક પ્રાણીઓને મારવામાં દોષ નથી, અને પોતાના જીવનની રક્ષાને માટે મિથ્યાભાષણ કરવું તેમાં દોષ નથી. પરંતુ આ સર્વ હિંસા સંબંધી શાસ્ત્રોના લેખ વ્યાપ્તિની હિંસાથી પાપનેા અભાવ કથન કરે છે. અને ધનના નાશાદિ વિષયમાં મિથ્યાભાષણ કરવામાં જે દોષનેા અભાવ કહ્યો છે તે દષ્ટ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવાને માટે કૂટ નીતિને અનુસાર વચન છે, ધર્મયુક્ત નથી. અને તે સર્વ યમ રૂપ વ્રતનું વિરોધી છે. કારણ કે:—

પૃતે જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ॥યો.દ.પા.૨-૩૧ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણત્વાદિ જાતિ, તથા તીર્થાદિક દેશ, તથા ચતુર્દશી આદિ કાલ, અને બ્રાહ્મણ પ્રયોજનાદિ સમય (પ્રસંગ)—આ ચાર પ્રકારના પરિચ્છેદ રહિત, ચિત્તાની ક્ષિપ્તાદિ સર્વ અવરથામાં હોનાર, આ યમાદિક મહાવ્રત કહેવાય છે. અર્થાત્ “બ્રાહ્મણને નહીં મારું” એ નિયમનો ભાવ, પ્રયોજનને અનુસાર ખીળને મારીશ એવો થાય છે. આ જાતિપરિચ્છેદ વાળો નિયમ કહેવાય છે. અને તીર્થમાં નહીં મારું એવા નિયમનો ભાવ, તીર્થને છોડી ખીળ રથાનમાં પ્રયોજનને અનુસાર હિંસા કરીશ એવો થાય છે. આ દેશપરિચ્છેદ વાળો નિયમ કહેવાય છે. અને “ચતુર્દશીને દિવસે હિંસા નહીં કરું, આ નિયમનો ભાવ, પણ ચતુર્દશીને છોડી બાકીના દિવસોમાં પ્રયોજનને અનુસાર હિંસા કરીશ એવો જ થાય છે. આ કાલપરિચ્છેદ વાળો નિયમ કહેવાય છે. અને બ્રાહ્મણ પ્રયોજનાદિક વિના હિંસા નહીં કરું એવા નિયમનો ભાવ, બ્રાહ્મણપ્રયોજનાદિને માટે હિંસા કરીશ એવો જ થાય છે. માટે તે સમયપરિચ્છેદ વાળો નિયમ કહેવાય છે. આ ચારે પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત એટલે ક્રોધ પણ જાતિની ક્રોધ પણ દેશમાં, ક્રોધ પણ કાલમાં, ક્રોધ પણ સમયે હું હિંસા નહીં કરું એવો જે નિયમ છે તે મહાવ્રત કહેવાય છે. માટે યુગ્મયુગે ક્રોધ પણ પ્રાણીની ક્રોધ પણ દેશમાં, ક્રોધ કાલમાં, ક્રોધ પણ સમયે હિંસા નહીં કરવી જોઈએ. અર્થાત્ ક્રોધને પણ શરોર, વાણી અને મનથી દુઃખ નહીં દેવું જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે.

અધ્યાય ૩. સર્ગ ૩.

યમોનું ક્ષણ.

આ યમાદિક સકામ તથા નિષ્કામ બંને પ્રકારના લોક પાલન કરી શકે છે. તેમને તેનું ક્ષણ પણ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં સકામ અહિંસા આદિ યમોનું ક્ષણ યોગશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ ॥ યો૦ ૬૦ પા૦ ૨-૩૫ ॥

અર્થ:—અહિંસા વ્રતની પરિપક્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તેની (યોગીની) પાસે સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ સ્વભાવ વાળા સર્પ, ભોળાઓ, આદિ પ્રાણી પણ વૈરનો પરિત્યાગ કરીને એક સ્થાનમાં રહે છે અર્થાત્ હિંસક પ્રાણી પણ હિંસા કરવાના સ્વભાવને પરિત્યાગ કરે છે. અને—

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ ॥ ૧ ॥ ૨-૩૬ ॥

અર્થ:—સત્ય બાળપણ કરવાનું વ્રત પરિપક્વ થતાં યોગી જે કર્મ કરે છે તેનું ઉત્તમ ફળ મળે છે, અને તેની વાણી વ્યર્થ જતી નથી. તેથી કરીને વર તથા શાપ દેવાને પણ સમર્થ થાય છે. અને—

અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ ॥ ૧ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—અસ્તેય વ્રત પરિપક્વ થતાં સર્વ પ્રકારનાં અનિચ્છિત કિંચિત્ રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને—

બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ॥ ૧ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્ય વ્રત પરિપક્વ થતાં મહાન્ વિલક્ષણ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. વીર્ય-નિરોધનું નામ જ બ્રહ્મચર્ય છે. તેના નિરોધથી શરીર તથા ઇન્દ્રિય અને મનમાં વિલક્ષણ સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વીર્યનિરોધ કરનારમાં ઊર્ધ્વરેતા તથા સ્તબ્ધરેતા એવા બે ભેદ હોય છે. તેમાં ઊર્ધ્વરેત વાળા અનુબંધી ભુદ્ધિશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, આદિ બહુ વિશેષ હોય છે, અને તેની યોગસિદ્ધિ શીઘ્ર થાય છે. યોગ વિના ઊર્ધ્વરેતા નથી હોતા. અને સ્તબ્ધરેતા એટલે સ્તબ્ધ વીર્યવાળામાં સામાન્ય બળ જ હોય છે. અને—

અપરિગ્રહસ્થૈર્યે જન્મકથંતાવોધઃ ॥ ૧ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—અપરિગ્રહ વ્રત પરિપક્વ થતાં પૂર્વ જન્મમાં હું કેાણુ હતો અને કેવા પ્રકારનો હતો, શું કામ કરતો હતો-એ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે.

યોગમાં અપરિગ્રહ કહ્યો છે તે કેવલ ભોગસાધનનો પરિગ્રહ નહીં કરવા માત્રને નથી કહ્યો, કેમકે જેવી રીતે અન્ન પદાર્થ ભોગનું સાધન છે, તેવી રીતે શરીર પણ ભોગનું જ સાધન છે. માટે યોગીના શરીરનો પરિગ્રહ પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ અર્થાત્ આ શરીરથી અનેક ભોગ ભોગવવાના છે, માટે તેની વિશેષ રીતે રક્ષા કરવી જોઈએ એવી ભુદ્ધિથી શરીરમાં જે રાગવિશેષ છે તે જ શરીરનો પરિગ્રહ છે. એવો પરિગ્રહ કરવાથી બદ્ધિર્મુખ વૃત્તિ અવસ્થ થશે. તેથી યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ શક્ય શકતી નથી. આ પ્રમાણે શરીરનો પરિગ્રહ પણ જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે અર્થાત્ જે નિરપેક્ષ છે તેને પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન થાય

છે. અને કામના વિના અહિંસા આદિનું પાલન કરનારને યોગસાક્ષમાં કહેલાં ફલથી બિન ફલ મળે છે. નિષ્કામ અહિંસા તથા ક્ષમાથી ક્રોધની નિવૃત્તિ થાય છે. અને ધ્વજાયર્થથી કામની નિવૃત્તિ થાય છે. અને અસ્તેય અને અપરિગ્રહ રૂપ સન્તોષથી લોભની નિવૃત્તિ થાય છે. અને સત્યથી અર્થાત્ યથાર્થ જ્ઞાન રૂપ વિવેકથી મોહની નિવૃત્તિ થાય છે. અને મોહના કારણુ રૂપ અનેક દોષોની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. માટે મુમુક્ષુ મનુષ્યે પ્રતિપક્ષભાવનાથી હિંસા આદિથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ.

વિતર્કવાચને પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ॥

૧૧ ॥ ૨-૩૩ ॥

અર્થ:—યોગનાં વિરોધી હિંસા આદિનાં નામ અહીં વિતર્ક છે. એ વિતર્કાદિ જ્યારે યોગીને બાધા કરે ત્યારે પ્રતિપક્ષ ભાવનાથી તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ. ભાવ એવો છે કે જ્યારે આ મુમુક્ષુના હૃદયમાં, “હું અપકાર કરનારને મારીશ, અને હું મારી કાર્યસિદ્ધિને માટે મિથ્યાભાષણ કરીશ, તેમ દ્રવ્યનું હરણુ પણ કરીશ”-એ પ્રકારે મનુષ્યોને અનર્થ માર્ગમાં લઈ જનાર વિતર્કો બાધા કરે તો તેણે, “મોટા ભારે સંસારના દુઃખ રૂપ અગ્નિમાં તપાવેલા યોગને ધરણે આવ્યો છું એવો જો હું તે જો યોગધર્મનો પરિત્યાગ કરીને હિંસાદિ કરીશ, તો મારું આચરણુ જ્ઞાનની તુલ્ય થઈ જશે” એવો વિચાર કરવો. તેનું નામ પ્રતિપક્ષ ભાવના છે. અને સૂત્રકારે પોતે પણ આગલા સૂત્રમાં પ્રતિપક્ષભાવનાને બતાવી છે:—

વિતર્કો હિંસાદયઃ કૃતકારિતાનુમોદિતા લોભક્રોધમોહપૂર્વકા મૃદુમધ્યાધિમાત્રા

દુઃસ્વાજ્ઞાનાનન્તફલાદિતિ પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ॥ યો૦ દ૦ પા૦ ૨-૩૪ ॥

અર્થ:—કૃત, કારિત, અનુમોદિત; તથા લોભ, ક્રોધ, મોહપૂર્વક; તથા મૃદુ, મધ્યમ, અધિમાત્ર આદિ બેદ વાળા-એવા જે હિંસા આદિ રૂપ વિતર્ક છે તે દુઃખ તથા અજ્ઞાનાદિ અનન્ત દુઃખ રૂપ ફલ વાળા છે. આ પ્રકારના હિંસા આદિથી નિવૃત્ત કરાવનાર વિચારને પ્રતિપક્ષભાવન કહે છે.

હિંસાના, પહેલાં કૃત અર્થાત્ પોતે કરી હોય, તથા કારિત અર્થાત્ બીજા પાસે કરાવી હોય, તથા અનુમોદિત અર્થાત્ બીજાએ કરેલી અથવા કરાવેલી હિંસાના વિષયમાં પોતે અનુમોદન આપ્યું હોય-એ પ્રકારના ત્રણ બેદ હોય છે. ફરી તે કૃત, કારિત, અનુમોદિત-એ ત્રણ પ્રકારની હિંસા લોભથી કૃત, લોભથી કારિત, લોભથી અનુમોદિત; તે જ પ્રમાણે ક્રોધથી કૃત, કારિત, અનુમોદિત; તથા મોહથી કૃત, કારિત, અનુમોદિત-એ પ્રમાણે એક એક ત્રણ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. એટલે બધા મળી હિંસાના નવ પ્રકાર થયા. તેમાં માંસ તથા ચર્માદિને માટે પ્રાણી માર્યાં જાય છે તે લોભ નિમિત્ત હિંસા કહેવાય છે. અને આણે મારી અપકાર કર્યો છે એ પ્રકારની જીવિધી ક્રોધને મારવામાં આવે તે ક્રોધ નિમિત્ત હિંસા કહેવાય છે. અને જે યજ્ઞાદિમાં પશુને મારવાથી અને ધર્મ યજ્ઞે એમ સમગ્રી પશુને મારવામાં આવે તે મોહ નિમિત્ત હિંસા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે લોભાદિ નિમિત્તથી કરવામાં આવેલી કૃત, કારિત, અનુમોદિત બેદવાળી નવ પ્રકારની હિંસાના મૃદુ, મધ્યમ, અધિમાત્ર બેદથી દરેક ત્રણ ત્રણ પ્રકારની થાય છે. અર્થાત્—

મૃદુ લોભથી	કૃત	કારિત	અનુમોદિત;
મધ્ય લોભથી	”	”	”
અધિમાત્ર લોભથી	”	”	”

મૃદુ ક્રોધથી	કૃત	કારિત	અનુમોદિત;
મધ્ય ક્રોધથી	"	"	"
અધિમાત્ર ક્રોધથી	"	"	"
મૃદુ મોહથી	"	"	"
મધ્ય મોહથી	"	"	"
અધિમાત્ર મોહથી	"	"	"

આ પ્રમાણે લોભાદિ નિમિત્તથી કરેલી હિંસાના ૨૭ ભેદ થયા છે. અને પૂર્વોક્ત મૃદુ, મધ્ય, અધિમાત્ર ભેદથી ૨૭ પ્રકારની હિંસા મૃદુ મૃદુ, મધ્ય મૃદુ, અને તીવ્ર મૃદુ—એમ દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદથી ૮૧ પ્રકારની યામ છે. અર્થાત—

મૃદુ મૃદુ લોભથી	કૃત	કારિત	અનુમોદિત
મધ્ય મૃદુ લોભથી	"	"	"
તીવ્ર મૃદુ લોભથી	"	"	"
મૃદુ મધ્ય લોભથી	"	"	"
મધ્ય મધ્ય લોભથી	"	"	"
તીવ્ર મધ્ય લોભથી	"	"	"
મૃદુ તીવ્ર લોભથી	"	"	"
મધ્ય તીવ્ર લોભથી	"	"	"
તીવ્ર (અધિમાત્ર) તીવ્ર લોભથી	"	"	"

તેથી રીતે મૃદુ મૃદુ ક્રોધ, મધ્ય મૃદુ ક્રોધ, તીવ્રમૃદુ ક્રોધ, તથા મૃદુ મધ્ય ક્રોધ, મધ્ય મધ્ય ક્રોધ, તીવ્ર મધ્ય ક્રોધ, તથા મૃદુ તીવ્ર ક્રોધ, મધ્ય તીવ્ર ક્રોધ, અધિમાત્ર તીવ્ર ક્રોધ, તથા મૃદુ મૃદુ મોહ, મધ્ય મૃદુ મોહ, તીવ્ર મૃદુ મોહ, તથા મૃદુ મધ્ય મોહ, મધ્ય મધ્ય મોહ, તીવ્ર મધ્ય મોહ, તથા મૃદુ તીવ્ર મોહ, મધ્ય તીવ્ર મોહ તથા અધિમાત્ર તીવ્ર મોહના ભેદથી કૃત, કારિત, અનુમોદિત ભેદવાળી હિંસા ૮૧ પ્રકારની હોય છે. આ હિંસાદિ અનેક દુઃખ દેનાર છે એવી ભાવના કરવી જોઈએ.

તેમાં યત્નનિમિત્ત જે હિંસા છે તે પાપમાં પુણ્યના ભ્રમ રૂપ હોવાથી પાપનું જ કારણ છે એ વાત નીચેના દષ્ટાન્તથી સિદ્ધ થાય છે. તથાપિ હિંસાના વિષયમાં તથા માંસભક્ષણ સંબંધી ધર્મશાસ્ત્રાદિ ગ્રંથોમાં નાના પ્રકારના વાદવિવાદ છે. ફાઈ એમ કહે છે કે વેદમાં કહેલી હિંસા પુણ્યનું કારણ છે, પરંતુ તન્ત્રશાસ્ત્રમાં કહેલી હિંસા તથા અન્ય પ્રકારની માંસ ખાવા માટેની જે હિંસા છે તે પાપનું કારણ છે. માટે વેદમાં કહેલા યજ્ઞાદિમાં યતી હિંસા સંબંધી અને યજ્ઞશિષ્ટ માંસભક્ષણ સંબંધી નીચે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (અને વૈદિક હિંસા તથા તાન્ત્રિક હિંસાના ભેદ વિષયનું લખાણ સમાલોચન પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.)

તે સંબંધી યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ—

દેવાન્પિતૃન્સમમ્યર્ચ્યં સ્વાદન્માંસં ન દોષમાક્ ॥ યા૦ સ્મૃ૦ ૧-૧૭૧ ॥

અર્થ:—દેવતા તથા પિતૃઓનું અર્ચન કરીને માંસ ખાનાર દોષનો ભાગી થતો નથી એમ

કહે છે. એ પ્રમાણે અનેક ધર્મશાસ્ત્રોમાં માંસ ખાવાની વિધિ જોવામાં આવે છે. તે સંબંધી અહીં વિવેચન કરવામાં આવે છે.

જે વૈદિક ધર્મોએએ આદિસાને પરમ ધર્મ માન્યો છે, તેમને માટે માંસ ખાવામાં દોષ નથી એ વાત માનવામાં આવી શકે નહીં, કેમકે જીવહિંસા વિના માંસ મળી શકતું નથી. અને જીવહિંસા તો મહાન્ પાપનું કારણ છે. મનુસ્મૃતિ કહે છે કે:—

નાકૃત્વા માણિનાં દિસાં માંસમુત્પચતે કવિત્ ।

ન ચ માણિવયઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥ મં ૦ સ્મૃ ૦ અં ૫-૪૮ ॥

અર્થ:—પ્રાણીઓની 'હિંસા કર્યા વિના માંસની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને જીવોની હિંસા કરવી તે સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે દિનકારક નથી. માટે માંસનો વિશેષ કરીને ત્યાગ કરવો જોઈએ.

‘સંયુત્પત્તિ ચ માંસસ્ય વંધવન્ધૌ ચ દેહિનામ્ ।

પ્રસમીક્ષ્ય નિવર્તેત સર્વમાંસસ્ય મસણાત્ ॥ ૭૯ ॥

અર્થ:—માંસની ઉત્પત્તિ શુક્ર તથા શોષિત રૂપ અપવિત્ર પદાર્થથી થાય છે. માટે માંસની અપવિત્ર વસ્તુમાંથી ઉત્પત્તિનો તથા માંસને માટે જીવોના બંધન અને વધના દોષનો વિચાર કરીને (પ્રસમીક્ષ્ય), સર્વ પ્રકારના માંસભક્ષણથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ. અર્થાત્ આપદ્ધર્મ તરીકે પંચ નખવાળાં પ્રાણીઓને ખાવાનું તથા તે માંસ દેવ અને પિતાઓનું અર્ચન કરીને ખાવાનું ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. પરંતુ તે સર્વ પ્રકારના યજ્ઞશિષ્ટાદિક માંસને પણ ખાવાનો અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો જોઈએ એવો ભાવ છે.

અનુમન્તા વિશસિતા નિહન્તા ક્રયવિક્રયી ।

સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચ સ્વાદકર્થેતિ યાતકાઃ ॥ ૫-૫૧ ॥

અર્થ:—મારવાને સંમતિ આપનાર, તથા મરેલા મશુના દુકા કરનાર (વિશસિતા), તથા સ્વયં મારનાર, તથા માંસને વેચાતું મળનાર તથા વેચનાર, તથા માંસને પકવનાર, તથા તેને ખાનાર એ આઠે ક્ષાણ (યાતક) છે. અર્થાત્ એ આઠે સમાન પાપ લાગે છે. કેટલાક લોક મારનારને જ પાપ લાગે એમ સમજે છે, ખાનારને પાપ સમજતા નથી. તેમાં કેવલ અજ્ઞાન જ કારણ છે. એ ખાનાર નહીં હોય તો મારનાર, વેચનાર, પકાવનાર આદિ ક્ષાણ ન રહે. તેથી મારનાર કરતાં પણ ખાનાર વિશેષ પાપનો ભાગી છે. માટે માંસ ખાતું તે જ અપરાધ છે.

માંસભક્ષયિતાઽમુત્ર યસ્ય માંસમિદાયદ્મ્યહમ્ ।

एतन्માંસસ્ય માંસત્વં પ્રવદન્તિ યનીપિણઃ ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—“આ લોકમાં જેના માંસને હું ખાઉં છું તે જ મને પરલોકમાં ખારો (મને ખારો) એવો માંસનો અર્થ પવિત્ર લોક કહે છે. મારું શબ્દનો અર્થ “મને” છે, અને જ શબ્દનો અર્થ “તે” છે. આ પદોના અર્થને અનુસાર જેને હું ખાઉં છું તે મને પણ ખાય છે એવો “માંસ” શબ્દનો ભાવાર્થ કહ્યો છે.

યસ્ય રસઃપિત્ત્વાચાન્નં મયં માંસં મુરાસવમ્ ।

.. સદ્ગ્રાહ્યેન નાત્તવ્યં દેવાનામશ્નતા દિવિઃ ॥ ૧૧ ॥ ૧૧-૯૫ ॥

અર્થ:—મધ, માંસ, સુરા (મદ્ય), મદને ઉત્પન્ન કરનાર આસવ, એ સર્વ યજ્ઞ, રાક્ષસ અને પિશાચોનું અન્ન છે. તેને બ્રાહ્મણ કદાપિ પણ ભક્ષણ ન કરે, કેમકે બ્રાહ્મણ લોક તો દેવોના હવિનું ભોજન કરનાર છે.

જેવી રીતે માંસભક્ષણને દોષ કહ્યો છે, તેવી રીતે માંસને નહીં ખાનારને પુણ્ય પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

यद्ध्यायति यत्कुरुते धृतिं वध्नाति यत्र च ।

तद्वामोत्पयत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥

॥ ૫-૪૭ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય માઝલી, માખી, કે કોઈ પ્રાણીને પણ મારતો નથી તે મનુષ્ય જેનું ચિન્તન કરે છે, અને કર્મ કરે છે, તથા પરમાત્માના ખ્યાનાદિકમાં જે ધૃતિ (હિંમત) રાખે છે તે સર્વ તેને કલેશ વિના સિદ્ધ થાય છે.

તે પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં પણ માંસભક્ષણ નહીં કરનારને મહાન્ ફળ કહ્યું છે.

• सर्वान्कामानवामोति हयमेघफलं तथा ।

गृहेऽपि नितसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥ याज्ञ० स्मृ० अ० ૧-૧૮૧ ॥

અર્થ:—ધરમાં રહેનાર મનુષ્યને પણ મુનિની માફક માંસનો પરિત્યાગ કરવાથી સંપૂર્ણ કામના સિદ્ધ થાય છે, અને તેને અશ્વમેધયજ્ઞનું ફળ મળે છે.

જ્યારે માંસનો પરિત્યાગ કરવાથી અશ્વમેધનું ફળ છે, તો મહાન્ કષ્ટ સહન કરીને કરવામાં આવતા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતાં પણ માંસના પરિત્યાગનું મહત્ત્વ-અધિક છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. માટે માંસનું ભક્ષણ તો હમેશાં નિષિદ્ધ છે. તથાપિ ધર્મશાસ્ત્રમાં કેટલેક ઠેકાણે યજ્ઞમાં મારેલા પશુનું માંસ ખાવામાં દોષ નથી, તે વેદનો નિયમ છે, વ્યર્થ પોતાના શરીરને પુષ્ટ કરવાને માટે અથવા સ્વાદને માટે માંસ ખાવું તે દોષનું કારણ છે. એવી વેદવિહિત હિંસાની નિર્દોષતા શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે છે. તે સંબધી મતુરમૃતિ નીચે પ્રમાણે કહે છે.

પ્રોક્ષિતં મક્ષિતં માંસં વ્રાહ્મણાનાં ચ કામ્યયા ।

‘યથાવિધિનિયુક્તસ્તુ વ્રાણાનામેવ ચાત્યયે ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૫-૨૭ ॥

અર્થ:—મન્ત્ર દ્વારા પ્રોક્ષણ નામના સંસ્કાર યુક્ત યજ્ઞમાં હોમેલા પશુનું માંસ ખાવા યોગ્ય છે. તથા જ્યારે બ્રાહ્મણની ઇચ્છા થાય ત્યારે પણ માંસ ખાવું યોગ્ય છે. તથા શ્રાદ્ધ, મધુપર્ક, આદિમાં માંસ ખાવાની વિધિ છે. ત્યાં પણ માંસ ખાવામાં દોષ નથી. અને કુધાતુર થઈને મરવાની તૈયારી થાય અને અન્ય કોઈ વસ્તુ ખાવાને મળતી ન હોય તો તેવે પ્રસંગે પ્રાણની રક્ષાને માટે માંસ ખાવામાં કોઈ દોષ નથી.

પિતૃદેવાતિયિષ્ણાયાં પશું હિંસ્યાત્ ॥

વસિ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪ સૂ૦ ૫ ॥

અર્થ:—પિતૃઓ, દેવ, તથા અતિથિની પૂજામાં પશુની હિંસા કરે

સાંકૃતે રન્તિદેવસ્ય યાં રાત્રિમતિયિર્વસેત્ ॥ મ૦ મા૦ દ્રો૦ પ૦ અ૦ ૬૭-૧૬ ॥

આલબ્યન્તે તદા ગાવઃ સહસ્રાણ્યેકવિંશતિઃ ।

”

તત્ર સ્પ મૃદાઃ ક્રોશન્તિ મુમૃષ્મણિકુણ્ડલાઃ ॥

॥ ૧૭ ॥

મૃપં મૂયિષ્મશ્ચન્નં નાથ માંસં યથા પુરા ।

॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—મૃતિના પુત્ર રન્તિદેવ રાગના ઘરમાં જે રાત્રે અતિથિ રહેતા હતા ત્યારે તેને ત્યાં એટલીસ દહર ગાયોને મારતા હતા. એટલી ગાયો મારતા છતાં પણ માંસ પૂર્ણ ન થાય ત્યારે તેના મણિજડિત કુણ્ડલાવાળા રસોઈયા લોક ખૂબ મારીને કહેતા હતા કે આજ પહેલાંના જેટલું માંસ નથી, માટે આપ લોક દાળ ખૂબ ખાઓ. આ શ્લોકનો ભાવ એવો છે કે અતિથિઓના સત્કારને માટે તે લોક બહુ ગાયોને મારતા હતા.

વળી વાદમીકિ રામાયણમાં કહ્યું છે કે—

પશૂનાં ત્રિશતં તત્ર યૂપેષુ નિયતં તદા ।

અશ્વરત્નોત્તમં તત્ર રાણો દશરથસ્ય હ ॥ વાલ્મીકી રાં સં ૧૪-૩૨ ॥

અર્થઃ—રાગ દશરથના યજ્ઞમાં મારવાને માટે ત્રણસે પશુને યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) ની સાથે બાંધ્યાં હતાં, તેમજ ઉત્તમ ધોડાને પણ ત્યાં બાંધ્યાં હતા.

કૌસલ્યા તં હયં તત્ર પરિચર્ય સમન્તતઃ ।

કૃપાર્ણૈર્વિશશસૈનં ત્રિમિઃ પરમયા મુદા ॥

॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—તે સમયે કૌસલ્યાજીએ અશ્વની સર્વ પ્રકારે પરિચર્યા કરીને ધણી હર્ષપૂર્વક તથાવારથી તે ધોડાને ત્રણ ચોટથી માર્યો.

વળી વસિષ્ઠ સ્મૃતિ પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે.

અથાપિ વ્રાહ્મણાય વા રાજન્યાય વા અધ્યાગતાય વા મહોક્ષં વા મહાજં વા પવેદેયમસ્પાતિધ્યં કુર્વન્તીતિ ॥

વં સ્મૃં અં ૪ સૂં ૮ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ અથવા રાજા અથવા કોઈ અભ્યાગત ઘરમાં આવે તો તેના સત્કારને માટે સાંઠ અથવા બકરાને ચાંપવો બેઠાએ, કેમકે શિષ્ટ લોક સાંઠ અથવા બકરાને મારીને તેનું માંસ ખવરાવીને બ્રાહ્મણોદનું આતિથ્ય કરે છે. વળી—

વાયવ્યં શ્વેતમાલમેત મૃતિકામો ॥ ક. ય. તૈ. સં. ફા. ૧ પ્ર. ૧ અ. ૧ ॥

અર્થઃ—જેની દેવતા વાયુ છે તેને વાયવ્ય કહે છે. તે વાયુ દેવતાને નિમિત્ત જે પશુ છે તે શ્વેત વર્ણનું હોવું બેઠાએ. અર્થની કામનાવાળા મનુષ્ય વાયુદેવતાને માટે સફેદ વર્ણના પશુને યાગને માટે આલમન કરે—મારે. (આજ્ઞ પૂર્વક લમ ધાતુ વધાર્યો છે.)

યઃ પ્રજાકામઃ પશુકામઃ સ્પાત્સ एतं પ્રાજાપત્યમજં તૂપરમાલમેત ॥

કું યં તૈં સં કાં ૨ પ્રં ૧ અનું ૧ ॥

અર્થઃ—જે પુત્ર તથા પશુની કામનાવાળો હોય તે પ્રજાપતિ દેવતા નિમિત્ત શૂંચરહિત અગ્નને આલમન કરે (મારે).

યો વ્રહ્મવર્ચસકામઃ સ્પાત્સ્યા एता મલ્હા આલમેતઽઽગ્નેયીમ્ ॥ અં ૨ ॥

અર્થઃ—જે બ્રહ્મવર્ચસની ઇચ્છા રાખે છે તે અગ્નિદેવતાને નિમિત્ત મલ્હા અર્થાત્ ગળામાં લટકતા એ સ્તનવાળી અગ્નને આલમન કરે.

વૈષ્ણવં વામનમાલભેત સ્પર્ધમાનઃ ॥

અ૦ ૩ ॥

અર્થ:—લોકાની સાથે ગૃહ, ક્ષેત્ર, આદિ વિષયમાં વાદવિવાદ કરનાર મનુષ્ય વિષ્ણુ દેવતાને નિમિત્ત વામન (હરવ-નાના) પશુને આલભન કરે.

સૌમ્યં ઘન્નુમાલભેતાન્નકામઃ ।

” ॥

અર્થ:—અન્નની કામનાવાળો મનુષ્ય ચન્દ્ર દેવતાને નિમિત્ત પીન વર્ણના પશુને આલભન કરે.

ऐन्द्रीं सूतवशामालभेत भूमिकामः ॥

અનુ૦ ૬ ॥

અર્થ:—ઐશ્વર્યની કામનાવાળો ઇન્દ્ર દેવતાને નિમિત્ત સૂતવશાને આલભન કરે. એક વાર વિયાયા પછી જે ગાય વન્ધ્યા રહે તે સૂતવશા કહેવાય છે. અને—

ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत ॥

શ૦ બ્રા૦ પ્ર૦ ૪ બ્રા૦ ૨ ક૦ ૧૦ ॥

क्षत्राय राजन्यं मरुद्भयो वैश्यम् ॥

” ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણાભિમાની દેવતાને માટે બ્રાહ્મણને આલભન કરે. ક્ષત્રિયાભિમાની દેવતાને માટે ક્ષત્રિયને આલભન કરે. અને મરુદ્ગણોને માટે વૈશ્યને આલભન કરે. અને—

अग्निभ्यः कामाय पशूनालभते ॥ स० ओ० सू० प्र० ११ प० २ मू० १ ॥

અર્થ:—પુત્ર તથા પશુ આદિની કામના સિદ્ધ થવાને માટે અગ્નિ દેવતાને માટે પશુને આલભન કરે.

ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા કદપસુત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્ર આદિ ગ્રન્થોમાંથી પશુ વડે યજ્ઞ કરવાનો, તથા યજ્ઞશેષ તથા અતિથિ સત્કારનો શેષ, તથા દેવ અને પિતૃઓનું અર્ચન કરીને ખાદ્ય ખચેલું માંસ ખાવાનો વિધિ જોવામાં આવે છે.

वलिदानं विना देव्या हिंसां सर्वत्र वर्जयेत् ॥ का० तं० प० २ स्लो० २ ॥

અર્થ:—દેવીને નિમિત્ત પ્રાણી બાલદાન સિવાય સર્વ ઠેકાણે હિંસા પરિત્યાગ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે તન્નશાસ્ત્રમાં દેવીને બલિદાન આપવામાં દોષ માન્યો નથી. જેવી રીતે વૈદિક લોક દેવતા તથા પિતૃઓને નિવેદન કરીને માંસભક્ષણમાં દોષનો અભાવ બતાવે છે, તેવી રીતે દેવીને નિવેદન કરીને માંસ ખાવામાં દોષનો અભાવ તાન્ત્રિકલોક પશુ કહે છે. વળી—

मत्स्यान्सकल्पकाङ्क्षु भुङ्क्तीह मांसं रौरवमेव च ।

निवेद्य देवताभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥ प० पु० ख० अ० ५६-३७ ॥

અર્થ:—કાંટાવાળી મોટી માછલી તથા રુરુ નામના મૃગવિશેષનું માંસ (રૌરવમ્) પશુ દેવતાઓને નિવેદન કરીને તથા બ્રાહ્મણોને ખવરાવીને ખાવું જોઈએ. દેવતાને નિવેદન આદિ કર્યા વિના ખાવું યોગ્ય નથી. તેવી રીતે કાંટાવાળી માછલી ખાવાની આજ્ઞા પશુ શાસ્ત્રમાં છે.

મનુ મહારાજ પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં લખે છે.

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद् उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्निर्वर्जयेत् ॥ म० सू० अ० ५-१५ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય જેનું માંસ ખાય છે તે લોકમાં “ આ અમુક પ્રાણીનું માંસ ખાનાર છે. ” એમ કહેવાય છે, જેમ જોમાંસ ખાનાર ઇત્યાદિ. પરંતુ માછલી ખાનાર માત્ર મત્યાદ નથી પરંતુ સર્વમાંસાદ અર્થાત્ સર્વ માંસનો ખાનાર કહેવાય છે, કેમકે ‘ માછલી

મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, આદિ સર્વ માંસોને ખાય છે, માટે માછલીને ખાવાનો વિશેષ કરીને પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે માછલી ખાવાનો નિષેધ છે. તથાપિ—

પાઠીનરોહિતાવાઘૌ નિયુક્તૌ હવ્યકવ્યયોઃ ।

રાજીવાન્સિંહતુઙ્ઘાશ્ચ સશલ્યકૌશ્લૈર્વ સર્વેશઃ ॥ ૫-૧૬ ॥

અર્થ—પાડીન તથા રોહિત નામની માછલી દેવતા તથા પિતૃઓના હવ્ય અને કવ્યમાં પશુ ખાવાને નિયુક્ત કરેલી છે. માટે તે ખાવા યોગ્ય છે. અને રાજવ તથા સિંહતુણ્ડ નામની માછલી પશુ ખાવા યોગ્ય છે. એવું વિધાન કરેલું છે. અને શ્રાદ્ધાદિમાં પશુ માછલીના માંસનું વિધાન કરેલું છે. વળી—

શ્વાવિધં શલ્યકં ગોધા સ્વદ્વકૂર્મશૃંગાસ્તથા ।

મધ્યાન્નપશ્ચન્નસ્તેષ્વાહુરનુદ્ધૈથૈકતો દતઃ ॥ ૫-૧૮ ॥

અર્થ—શ્વાવિધ (સેધા નામનું પ્રાણી), શલ્યક અર્થાત શાહુડી, ગોધા (પાટલા ઘે), શેંગા (જજ્જી), કાયથો, સસલું, પાંચ નખવાળાં પ્રાણીમાં જે ખાવા યોગ્ય હોય છે તે તથા જેને ફક્ત એક જડખામાં દાંત હોય તેવાં પ્રાણીમાં ઉંટને છોડી અન્ય પ્રાણી પશુ ખાવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે કેટલાંક પ્રાણીને ખાવા યોગ્ય બતાવ્યા છે. આવા લેખો ઉપર વિચાર કરતાં કુંગળી (પલાણક) આદિક પદાર્થોની માફક માંસ સંબંધી કોઈ સામાન્ય નિષેધ જોવામાં આવતો નથી. અને જ્યારે “અનુમન્તા વિશસિતા” છત્યાદિ શ્લોકોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે માંસ ખાવું તે મોટા પાપનું કારણ માલમ પડે છે. નાના પ્રકારના લેખ જોવાથી મનુષ્યોના અન્તઃકરણમાં અવશ્ય સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. અત્યન્ત પવિત્ર દેવતાઓની પ્રસન્નતા પશુ મનુષ્ય તથા ગાય, બકરાં, ઘોડા આદિ પશુને મારીને યજ્ઞ કરવાથી થાય છે એ વાત પણ બહુ વિચિત્ર છે. માટે તે સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે.

માંસની ઉત્પત્તિ આદિના વિચાર કરવાથી માંસ જેવી બીજી અપવિત્ર વસ્તુ હોવી સંભવ નથી. એવો તામસી પદાર્થ ખાવામાં નિર્દોષતા બતાવવામાં કોઈ વિશેષ કારણ હોવું જોઈએ. રોગોને દૂર કરવાને માટે ચરક આદિ આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં રોગીને એનેક પ્રકારનાં માંસ આપવાનું લખ્યું છે. મનુષ્યોના પ્રાણની રક્ષાને માટે માંસ ખાવું તે કોઈ પાપનું કારણ હોઈ શકતું નથી. પરંતુ રોગની નિવૃત્તિ થયા બાદ જો સ્વાદને માટે માંસ ખાય તો અવશ્ય હોય લાગે છે. તે હોય અન્તઃકરણ મલિન થવું તે જ મુખ્ય છે. પ્રાણરક્ષાને માટે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં જે માંસભક્ષણ લખ્યું છે તે યોગ્ય જ છે, ને ધર્મ પણ છે. તેથી કોઈ હમેશાં માંસ ખાવું એવું વૈદ્યશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી. તેવી રીતે કુકાળમાં કોઈ પણ પ્રકારનું અનાદિક મળે નહીં તો તે સમયે માંસ ખાઈને પણ શરીરની રક્ષા કરવી તે ધર્મ જ છે એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. તેમાં યુક્તિ પણ છે.

જીવિતાત્પયમાપન્નો યોઽન્નમત્તિ યતસ્તતઃ !

આકાશમિવ પક્કેન ન સ પાપેન લિપ્યતે ॥ મ૦સ્મ૦અ૦ ૧૦-૧૦૪ ॥

અર્થ—પ્રાણીના નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે જે આમ તેમથી લાવીને અન્ન ખાય છે તે, જેવી રીતે આકાશ કદવથી લિપ્ત થતું નથી તેમ, પાપથી લિપ્ત થતો નથી.

અજીગર્તઃ સ્તુતં હન્તુમુપાસર્પદ્વુશ્ચક્ષિતઃ ।

ન ચાલિપ્યત પાપેન ક્ષુત્પતીકારમાચરન્ ॥ મંચૃ૦અ ૧૦-૧૦૫ ॥

અર્થઃ—અજીગર્ત નામના ઋષિએ જૂનના માર્યા પોતાના શુનઃશેષ નામના પુત્રને રાગ હરિશ્ચન્દ્રને યજ કરવા વેળા દીધો હતો. બાલકને મારવાને માટે કોઈ પણ મનુષ્ય કશું ન થવાથી તેનો આપ અજીગર્ત પોતે જ સો ગાય લઈને પોતાના પુત્રને યજ્ઞસ્તંભમાં બાંધીને મારવાને માટે તૈયાર થયો. ક્ષુધા નિવારણ કરવાને માટે આ પ્રમાણે કરવા છતાં તે પાપથી લિપ્ત ન થયો એવી વાત બ્રહ્મવ્ય વ્યાખ્યામાં છે.

શ્વમાંસમિચ્છન્નાર્તોડ્તું ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ।

પ્રાણાનાં પરિરક્ષાર્થં વામદેવો ન લિપ્તવાન્ ॥ ૧૦૬ ॥

અર્થઃ—ધર્મ અને અધર્મને જાણનાર એવા વામદેવ ઋષિ ક્ષુધાથી પીડિત થવાથી પ્રાણની રક્ષાને માટે કૂતરાનું માંસ ખાવાની ઈચ્છા કરી. છતાં તે પાપથી લિપ્ત ન થયા.

મરદ્વાજઃ ક્ષુધાર્તસ્તુ સપુત્રો વિજને વને ।

વહીર્ગાઃ પ્રતિજગ્રાહ વૃધોસ્તશ્વો મહાતપાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થઃ—મરદ્વાજ નામના મહા તપસ્વી ઋષિ પુત્રની સાથે જંગલમાં રહેતા સતા ક્ષુધાથી પીડિત થઈને વધુ નામના સુતારની પાસેથી બહુ ગાયોનો પ્રતિગ્રહ કર્યો હતો.

ક્ષુધાર્તશ્વાત્તુમભ્યાગાદિશ્વામિત્રઃ શ્વજાઘનીમ્ ।

ચન્ડાલહસ્તાદાદાય ધર્માધર્મવિચક્ષણઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થઃ—ધર્મ અને અધર્મને જાણનાર વિશ્વામિત્ર ઋષિ ક્ષુધાથી પીડિત થઈ ચન્ડાલના હાથથી લઈને કૂતરાની (જઘન) પાછળના ભાગનું માંસ ખાવાનો નિશ્ચય કર્યો. છતાં તે પાપના ભાગી થયા નથી.

વળી ઉપરિત નામના ઋષિની વાર્તા છાન્દોગ્યોપનિષદમાં છે:—

મટ્તીહતેષુ કુરુષ્વાટિકયા સહ જાયયોપસ્તિર્હ ચાક્રાયણ રૂપ્યગ્રામે મદ્રાણક

ઉવાસ ॥ છં ૩૦ અ ૦, ૧-૧૦-૧ ॥

અર્થઃ—એક સમયે કુરુક્ષેત્ર જૂમિમાં પાપાણુવૃષ્ટિ થવાથી સંપૂર્ણ અન્નનો નાશ થયો, તેથી મહાન્ દુર્લ્લેષ પડ્યો. અન્ન નહીં મળવાથી દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થયેલો એકઋષિનો પુત્ર ઉપરિત નામનો ઋષિ પોતાની આત્યાવસ્થાની સદાચારિણી પત્નીની સાથે કોઇ હસ્તિ ઉપર સ્વારી કરવાને ચોગ્ય મોટા ઐશ્વર્ય વાળા કોઈના ગ્રામમાં કોઈના ઘરમાં જઈને રહ્યો.

સ હેમ્યં કુલમાપાન્ત્વાદન્તં ત્રિમિક્ષે તત્ત્વોવાચ નેતોડ્યને વિચન્તે યચ્ચ યેમ

ઇમ ઉપનિહિતા ઇતિ ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—તે ઋષિએ અન્નને માટે કરતા કરતા યદ્યપી એક હાથીવાનને ધડ તથા ચણા આદિની કણકોને ખાતો દીધો. તેની પાસે ઋષિએ અન્નની માગના કરી. ત્યારે હાથીવાને ઋષિને કહ્યું કે મારા ખાતાં વધેલી જૂડી કણકી આ મારી પાસે પાત્રમાં પડી છે. ખીન્નું કાંઈ મારી પાસે નથી. હું શું કરું? તેની વાત સાંભળી ઋષિ કહે છે:—

एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्ताजुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं
स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥

અર્થ:—આ જુડી કણકી જ મને આપો. ઋષિનું વચન સાંભળી હાથીવાને તે આપી.
પણ હાથીવાને પાસે પડેલું જળ પીવાને લ્યો એમ કહ્યું. ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે ને હું
તાઈ જલ પીઉં તો મને ઉચ્છિષ્ટ જલ પીવાનો દોષ લાગે. માટે આ જલ નહીં પીઉં.

न स्वदेतेष्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमां न खादन्निति होवाच कामो
म उदपानमिति ॥ ४ ॥

અર્થ:—ત્યારે હાથીવાને પૂછ્યું કે શું આ કણકી જુડી નથી. ત્યારે ઉપરિતએ કહ્યું કે
ને હું કણકી ન ખાત તો હું જીવત નહીં, અને પીવાને માટે જળ તો મને ઈચ્છાનુસાર મળશે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણ અવરથાને પ્રાપ્ત થયેલો આવું પણ કર્મ કરે તો પાપની પ્રાપ્તિ થતી
નથી. અન્ય સમયમાં પ્રમાદથી પણ તેમ કરવાથી અવસ્થા પાપના ભારી થવાય છે. એવો
નિશ્ચય થાય છે. તેથી જ રીને પ્રાણરક્ષાની ખાતર કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબદ્ધ લેવાથી
અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું માંસાદિ ખાવાથી દોષ લાગતો નથી એ વાત બરાબર છે.

વળી બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ—

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विर्गीतः समितिगमः शुश्रूषितां वाचं भापिता
जायेत सर्वान्वेदानज्जुग्मीत सर्वमायुरियादिति मांसोदनं पाचयित्वा सपिप्पन्तम
श्नीयातामीश्वरौ जनयित वा औक्षेणवाऽऽर्षमेण वा ॥ बृ०उ०अ० ६-४-१८॥

અર્થ:—મને, પંડિત પ્રખ્યાત વિદ્વાનોની સભામાં જનાર, શ્રદ્ધા કરવામાં રમણીય, અર્થ-
વાળી વાણી બોલનાર તથા સર્વ વેદનું કથન કરી શકે અથવા પદી શકે અને સંપૂર્ણ સૌ
વર્ષની આયુ વાળો પુત્ર પ્રાપ્ત થાય એવી ઈચ્છા હોય તો તેણે તેના પુત્રને માટે માંસોદન
એટલે માંસ મેળવીને રાષેલો ભાત લી મેળવી માતા પિતા જાનેએ ખાવો જોઈએ. તેમ
કરવાથી એવો સમર્થ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ થાય. માંસ સાંદનું અથવા સન્તાન ઉત્પન્ન
કરવામાં સમર્થ સાંદથી અધિક આયુ વાળો બનેલું હોતું જોઈએ.

આ પ્રમાણે વિદ્વાન પુત્ર પ્રાપ્ત થવાને માટે માંસોદનનું લક્ષણ પણ વિધિ રૂપે કહ્યું નથી,
પરંતુ આવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય તો માંસોદનના લક્ષણથી પૂર્વોક્ત ગુણ વાળો
પુત્ર થાય છે એ ઉપાય જ કહ્યો છે. તેથી માંસ ખાવામાં દોષ નથી એવો ભાવ નથી.
તેથી રીતે કામી મનુષ્યની કામના પૂર્ણ કરવાને માટે નાના પ્રકારના ઉપાય શાસ્ત્રોમાં અને
વેદમાં પણ છે. તથાપિ કોઈ પણ સકામ કર્મ કરવાને વેદ અથવા ધર્મશાસ્ત્ર ફરજ પાડતાં
નથી. વેદનું તાત્પર્ય તો નિષ્કામ કર્મમાં જ છે. વેદમાં જે હિંસા યુક્ત યોગનું પ્રતિપાદન
છે તે આપત્તિકાલમાં દાખલ થયું છે. વેદને હિંસા છદ્દ નથી તેમાં અનેક પ્રમાણ છે.

સ્કાન્દ પુરાણના દેવ્યુવ ખંડમાં આ વિષયમાં એક પ્રતિહાસ છે. સ્વાયમ્ભૂ મનુના સમ-
યમાં પ્રન્દ્રે વિશ્વજિત નામનો અશ્વમેધ કરવાનો આરંભ કર્યો. ત્યાં મારવાને માટે બાંધેલાં
બકરાં વિગેરે પણ પોદારતાં હતાં. અને રસના લોભી સંપૂર્ણ દેવના લોક પણ ત્યાં હાજર
હતા તે વખતે સર્વ લોકના દૃષ્ટાણને માટે વિચરતા તેજસ્વી ઋષિલોક યદ્યચ્છાથી ત્યાં

પડેલી ગયા. દેવતાઓએ તે ઋષિ લોકોનો પાઘ, અર્ધ અને સ્વાગતથી સત્કાર કર્યો. તે ઋષિઓએ ખૂબે પાકતાં તે પ્રાણીઓને દીકાં. અને—

સાત્ત્વિકાનામધિ ચ તં દેવાનાં યજ્ઞવિસ્તરમ્ ।

હિંસામયં સમાલોક્ય તેડ્યાશ્ચયં હિ છેમિરે ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૨વા.મા.૯અ.૬-૮॥

અર્થ:—સાત્ત્વિક પ્રકૃતિવાળા પશુ તે દેવતા લોકના તે હિંસામય યજ્ઞને દેખીને ખરેખર તે ઋષિઓને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગ્યું.

ધર્મવ્યતિક્રમં દૃષ્ટ્વા કૃપયા તે દ્વિજોત્તમાઃ ।

મહેન્દ્રપ્રભુવાનૂચુર્દેવાન્ધર્મધિયસ્તતઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—તે ધાર્મિક બુદ્ધિવાળા ઋષિ લોક ધર્મનું ઉલ્લંઘન બોધે તે મન્દ્રાદિ દેવતાઓ પ્રતિ કહેલા લાગ્યા:—

દેવૈશ્ચ ઋષિભિઃ સાકં મહેન્દ્રાસ્મદ્વચઃ શૃણુ ।

યંયાસ્યિતં ધર્મતત્ત્વં વદામો હિ સનાતનમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—હે મહેન્દ્ર ! દેવ તથા ઋષિઓ સહિત તું અમારે વચન સાંભળ. સનાતન ધર્મનું જે પ્રકારનું તત્ત્વ છે તેનું અમે કહીશું.

યુયં જગત્સર્ગકાલે બ્રહ્મણા પરમેષ્ઠિના ।

સત્ત્વેન નિર્મિતાઃ સ્થો વૈ ચતુષ્પાદર્મમારકાઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—જગતના સૃષ્ટિકાલમાં પરમેશી બ્રહ્માજીએ સત્ત્વગુણ પ્રધાન તમને સરખા છે, અને તમને ધર્મના સત્ત્વ, તપ, દયા અને જ્ઞાન એ ચારે પાઠના ધારણ કરનાર તરીકે ઉત્પન્ન કર્યા છે.

રજસા તમસા ચાસૌ મનૈશ્ચેવ નરાધિપાન્ ।

અસુરાણાં ચાધિપતીનસૃજદર્મધારિણઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—અને રજોગુણ અને તમોગુણ પ્રધાન વાળા ચક્રને ધર્મને ધારણ કરનાર મનુષ્યો તથા રાજાઓ તથા અસુરોના રાજા લોકને પશુ ઉત્પન્ન કર્યા.

સર્વેપામય યુષ્માકં યજ્ઞાદિવિધિવોધકમ્ ।

સસર્જ શ્રેયસે વેદં સર્વાભીષ્ટફલપદમ્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—અને આપ સર્વ લોકને યજ્ઞાદિક કરવાની વિધિનું બોધન કરનાર તથા સંપૂર્ણ ધર્મિયત ક્ષત્ર દેનાર વેદની પશુ રચના કરી.

અદિસૈવ પરોધર્મસ્તત્ર વેદેડસ્તિ કીર્તિતઃ ।

સાક્ષાત્પશુવધો યજ્ઞે ન હિ વેદસ્ય સંમતઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—તે યજ્ઞાદિ વિષયમાં અદિસા જ પરમ ધર્મ છે એવું વેદે કહ્યું છે. યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ પશુવધ કરવો તે વેદને સંમત નથી.

ચતુષ્પાદસ્ય ધર્મસ્ય સ્થાપને જ્યેવ સર્વથા ।

તાત્પર્યમસ્તિ વેદસ્ય ન તુ નાશોડસ્ય હિસયા ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—સર્વથા ધર્મના આર પાદ બરાબર સ્થાપન કરવામાં વેદનું તાત્પર્ય છે હિંસા કરીને ધર્મનો નાશ કરવામાં વેદનું તાત્પર્ય નથી.

રજસ્તમોદોપવશાત્તથાપ્યસુરપા નૃપા: ।

મેધ્યેનાજેન યદ્યપ્યમિત્યાદૌ મતિજાહ્યત: ।

છાગાદિમર્યં બુબુધુર્ગોઘ્વાદિં તુ ન તે વિદુ: ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—તથાપિ રજેગુણ અને તમોગુણના દોષથી અસુરોના રાગઓ પવિત્ર અજ વડે યજ કરવા યોગ્ય છે છતાંદિ વાક્યમાં શુદ્ધિની જરૂરતાથી અજ શબ્દનો અર્થ બકરો સમજ્યા, પરંતુ તેનો અર્થ ત્રણ વર્ષોના જૂના થયેલા વીહિ આદિ ધાન્ય છે એ તેઓ સમજ્યા નહીં.

સાત્ત્વિકાનાં તુ યુષ્માકં વેદસ્યાર્યો યથાસ્થિત: ।

ગ્રહીતવ્યો નાન્યથા નૈવ તાદૃશી ચ ક્રિયોચિતા ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—પરંતુ આપ જે સાત્ત્વિક દેવતા લોક છે તેમણે તે વેદનો અર્થ જેવો યથાર્થ છે તેવો જ જાણવો જોઈએ, અને તે પ્રમાણે જ ક્રિયા પણ કરવી જોઈએ. પરંતુ વિપરીત પ્રકારે વેદનો અર્થ સમજવો અને તે પ્રમાણે કર્મ કરવું તે યોગ્ય નથી. વળી—

ચાદૃશો હિ ગુણો યસ્ય સ્વભાવસ્તસ્ય તાદૃશ: ।

સ્વસ્વભાવાનુસારેણ પ્રવૃત્તિ: સ્વાચ્છ કર્મણિ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—મનુષ્યનો સાત્ત્વિકાદિ જેવો ગુણ હોય છે તે પ્રકારનો તેનો સ્વભાવ હોય છે. અને પોતપોતાના સ્વભાવને અનુસાર કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.

મત્યક્ષં પશુમાલમ્ય યજ્ઞસ્યાચરણં તુ યત્ ।

ધર્મ: સ વિપરીતો વૈ યુષ્માકં સુરસત્તમા: ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—હૈ દેવગ્રેષ્ઠા । પ્રત્યક્ષ પશુની હિંસા કરીને જે યજ કરવો તે આપને માટે વિપરીત ધર્મ છે.

રજસ્તમોગુણવશાદાસુરીં સંપદં શ્રિતા: ।

યુષ્માકં યાજકા હોતે સન્ત્યવેદવિદો યથા ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—રજેગુણ અને તમોગુણથી આસુરી સંપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલા આપના પુરોહિત (યાજક)લોક વેદનો અર્થ નહીં જાણનારના જેવા જ છે. અર્થાત્ રજેગુણ અને તમોગુણની શક્તિથી તે લોક યથાર્થ વાત જાણતા નથી.

તત્સંગાદેવ યુષ્માકં સાંપ્રતં વ્યત્પયો મતે: ।

જાત તેનેદૃશં કર્મ પ્રારબ્ધમિતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—તે લોકોના સંગથી હાવમાં આપ લોકની શુદ્ધિ વિપરીત થઈ છે. તેથી જ તમે આ પ્રકારનું હિંસા યુક્ત કર્મ કરવાનું આરંભ્યું છે એ વાતનો નિશ્ચય છે.

સાત્ત્વિકાનાં દેવતાનાં સુરામાંસાશનં કચિત્ ।

અસ્મામિસ્ત્વીક્ષિતં નૈવ ન શ્રુતં ચ સતાં મુલાત્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના દેવતાઓનું દારૂ તથા માંસમજાણુ અમે ક્યાંએ પણ જોયું નથી તેમ ડોહ સત્પુરુષને મોટેથી સાંભળ્યું પડ્યું નથી.

તસ્માદ્ગ્રીહિભિરેવાસૌ યજ્ઞઃ ક્ષીરેણ સર્પિષા ।

મેઘૈરન્નરસૈશ્વાન્યૈઃ કાર્યો ન પશુર્હિસયા ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—માટે તમારે આ યજ્ઞ ડાંગર તથા દૂધ તથા ઘી તથા ખીજ પવિત્ર ધાન્ય તથા રસ વડે જ કરવો જોઈએ, પશુની હિંસા કરીને નહીં.

તત્રાપિ વીજૈર્યદ્યમજસંજ્ઞામુપાગતૈઃ ।

ત્રિવર્ષકાલમુપિતૈર્ન યેવાં પુનરુદ્ગમઃ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—તેમાં પશુ (તત્રાપિ) જે ખીજ ત્રણ વર્ષ સુધી કાકારમાં રહેવાથી ફરી ઉગવાને જોઈએ તેમાં સંભવ નથી તેથી અજ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થયાં છે તેવાં ખીજ વડે જ તમારે યજ્ઞ કરવો જોઈએ, ઉગવા યોગ્ય નવાં તાળાં ખીજ વડે નહીં.

અદ્રોહશ્ચાપ્યલોમશ્ચ દમો ભૂતદયા તપઃ ।

બ્રહ્મચર્યં તથા સત્યમદંભશ્ચ જ્ઞમા ધૃતિઃ ॥

” ॥ ૩૦ ॥

સનાતનસ્ય ધર્મસ્ય રૂપમેતદુદીરિતમ્ ।

તદતિક્રમ્ય યો વર્તેદ્ધર્મઃ સ પતત્યથઃ ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—કોઈ પ્રાણીને ઉપદ્રવ ન કરવો તે (અદ્રોહ), લોભ ન કરવો, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પ્રાણીઓ ઉપર દયા, તપ, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, પાપવડનો અભાવ, ક્ષમા તથા ધૃતિ એ સર્વ સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. તેનું અતિક્રમણ કરીને જે વર્તે છે તેવો ધર્મનો નાશ કરનાર પતિત થાય છે—અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

इत्थं वेदरहस्यज्ञैर्महासुनिभिरादरात् ।

बोधिता अपि सन्नीत्या स्वप्रतिज्ञाविपाततः ।

तद्वाक्यं जगद्गુर्नैव तत्प्रामाण्यविदोऽपि ते ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—વેદનું રહસ્ય જાણનાર ઋષિ લોકે આદરપૂર્વક અને નીતિથી સમજાવ્યા છતાં તે દેવતાઓ વેદ પ્રમાણેની જાણવા છતાં પશુને મારીને યજ્ઞ કરવાની ચેતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થવાને કારણે તેમણે તે ઋષિઓના વચનને ગ્રહણ કર્યું નહીં—માન્યું નહીં.

આ પ્રમાણે મહાપુરુષોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તે લોકમાં માન તથા કોષાદિકનો પ્રવેશ થયો અને તેથી ઋષિઓની વાતમાં હિંસ્ર શોધવા લાગ્યા. અને “અજ” નામ બકરાનું છે, ખીજનું નહીં, છતાં વાક્ય કહેનાર દેવોના સંબંધમાં ઋષિ લોકે ઉદાસ ચિત્ત વાળા થયા. છતાં ફરી પણ તેમને સમજાવતા હતા તે સમયે ઉપરિચર રાજા યદ્વજાથી ત્યાં આવ્યા. તેને જોઈને ઋષિલોકે દેવતાઓને કહ્યું કે આ રાજા આપણા મંત્રણને દૂર કરશે, તેણે આગળ હાથે મહાવચ્ચ કયાં છે, તે કદાપિ અન્યથા વચન નહીં જોલે.

તેવો નિશ્ચય કરીને ઋષિ લોકે પ્રીતિપૂર્વક તે રાજાની પાસે જઈને પૂછવા લાગ્યાઃ—

भो राजन्केन यष्टव्यं पशुनाहोस्विदौषधैः ।

एवं नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—હે રાજા! શાના કંઈ વસ્તુ વડે કરવો જોઈએ—પશુ વડે કે ડાંગર આદિ ધાન્ય

વડે-તે સંબંધી અમને ચંકા છે, તેને આપ નિવૃત્ત કરો; આપ જ અમારે માટે પ્રમાણ છે. એવો અમારો મત છે. તેમાં—

ધાન્યૈર્ઘૃત્યમિત્યેવ પક્ષોઽસ્માકં નરાધિપ ।

દેવાનાં તુ પશુઃ પક્ષો મતં રાજન્વદાત્મનઃ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—હે રાજા ! અમારો (ઋષિઓનો) એવો મત છે કે ધાન્ય વડે યજ્ઞ કરવો જોઈએ, પશુ વડે નહીં. અને દેવતાઓનો પક્ષ પશુ વડે યજ્ઞ કરવાનો છે, ધાન્ય વડે નહીં. તેમાં આપનો મત શો છે તે કહો.

દેવાનાં તુ મતં જાત્વા વસુસ્તપ્સસંશ્રયાત્ ।

છાગાદિપશુનૈવેજ્યમિત્યુવાચ વજ્રસ્તદા ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—વસુરાજા(ઉપરિચર)એ દેવતાઓનો મત વસુષ્ણને પ્રેમના પ્રશ્નનો આશ્રય કર્યો અને એવું કહ્યું કે બકડે આદિ પશુ વડે જ યજ્ઞ કરવો જોઈએ.

एवं हि मानिनां पक्षमसन्तं स उपाश्रितः ।

धर्मज्ञोऽप्यवદन्मિथ્યા वेदं हिंसापरं नृपः ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે ધર્મને જાણનાર છતાં રાજાએ તે માની દેવતાઓનો પક્ષ લીધો, અને વેદ હિંસાપરક છે એવું મિથ્યાવચન કહ્યું.

तस्मिन्नेव क्षणे राजा वाग्दोषादन्तरिक्षतः ।

અથઃ પપાત સહસ્રા ભૂમિં ચ પ્રવિવેશસ્તઃ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—તે જ ક્ષણે તે રાજા વાણીના દોષથી અંતરિક્ષમાંથી નીચે પડ્યો અને પૃથ્વીની લોકને પ્રાપ્ત થયો. અને—

महतीं विपदं प्राप भूमिमध्यगतो नृप ।

સ્મૃતિસ્ત્વેનં ન મજહૌ તદા નારાયણાશ્રવાત્ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—શ્રમિને પ્રાપ્ત થયેલો તે રાજા મોટી વિપત્તિમાં પડ્યો. પરંતુ નારાયણનો આશ્રય લીધેલો હોવાથી તે વખતે સ્મૃતિએ તેનો પરિત્યાગ કર્યો નહીં અર્થાત્, ભગવાનનું, તેને સ્મરણ રહ્યું.

मोचयित्वा परुत्सर्वोस्ततस्ते त्रिदिवौकसः ।

હિંસામીતા દિવં જગ્મુઃ સ્વાશ્રમૌચ મહર્ષયઃ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—આ વાત પ્રત્યક્ષ દેખીને દેવતાઓ, હિંસાના અપથી સર્વ પશુઓને છોડીને સ્વર્ગમાં આત્મા ગયા અને મુકર્ષિઓ પોતપોતાને આશ્રમે ગયા.

બાદ ઉપરિચર રાજા પશુ પોતાના કર્મની નિન્દા કરતો મનમા સંતાપ કરતો ઋષિલોકોનું વચન માન્ય કરતો ભગવાનનું ભજન કરતો રહ્યો અને ભગવાનની કૃપાથી દુરીથી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયો.

ત્યાર પછી સાપર્ણિ સ્કન્દ પ્રતિપૂજે છે કે મુકર્ષિ લોકોએ જ્યારે હિંસા રૂપ યજ્ઞને શરૂ કર્યો ત્યારે દુરી તે હિંસામય યજ્ઞ પ્રવૃત્ત થયો છે. દેવતા લોકમાં તથા ઋષિઓમાં તથા

ધર્મનીકાલના તથા પ્રાચીન કાલના રાજ્ય લોકમાં પણ સનાતન શુદ્ધધર્મ કેમ વિપરીત થયો છે! ત્યારે રહેન્દ ઉત્તર આપે છે કે—

કાલો વલીયાન્વલિનાં મિથ્યન્તે તેન ચુદ્ધયઃ ।

કામક્રોધરસાસ્વાદલોભમાનવતાં મુને ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૨વામુ.મા. ૧ અ. ૮-૪॥

અતિક્રમેણ મદતાં યથાર્થહિતમાપિણામ્ ।

ક્રોધમાનવશાત્પુંસાં નશ્યન્ત્યેવ ચ સદ્ધિયઃ ॥ ૫૫ ॥

અર્થઃ—સર્વ પ્રકારના બલીઓમાં જે કાલ છે તે મહાબલી છે. તેથી હે મુને! કામ, ક્રોધ, રસાસ્વાદ, લોભ અને માનવાળા લોકોની શુદ્ધિમાં બેઠ પડે છે. અને યથાર્થ ભાષણ કરનાર મહત્ પુરુષોનું અતિક્રમણ કરવાથી ક્રોધ અને માન વસાત્ તેમની શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે.

અકાર્યમપિ તે કર્તું તદાનીં તુ બુધા અપિ ।

પ્રવર્તન્તેઽનુતપ્યન્તે વધ્રમ્યન્તેઽય સંસૃતૌ ॥ ૫૬ ॥

અર્થઃ—અને સદ્શુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી તે લોક વિદ્વાન્ હોવા છતાં પણ અયોગ્ય કાર્ય કરવાને માટે પણ પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે, અને પશ્ચી પશ્ચાત્તાપ કરે છે; અતે સંસારમાં બ્રમણ કરતા રહે છે.

કામાદિભિર્વિહીના યે સાત્ત્વિકાઃ ક્ષીણવાસનાઃ ।

તેષાં તુ બુદ્ધિભેદાય કાપિ કાલો ન શક્નુતે ॥ ૫૭ ॥

અર્થઃ—પરંતુ જે લોક કામાદિ દોષ રહિત છે તથા સાત્ત્વિક છે અને જેમની વાસના પણ ક્ષીણ થઈ છે તેમની શુદ્ધિમાં બેઠ પાડવાને કાળ કોઈ પણ સમયે સમર્થ થઈ શકતો નથી.

એક સમય દુર્વાસા ઋષિ વિચરતા વદન્મ્હાથી પ્રુષ્પલદ્રા નામની નદીને કિનારે ગયા. ત્યાં સ્વર્ગલોકથી જલક્રીડા કરવાને માટે સખીઓ સહિત આવતી સુમતિ નામના વિદ્યાધરની સ્ત્રીને દીડી. તે વિદ્યાધરીએ પીળાં કમળની ધણી સુગન્ધિદાર માળાને ધારણ કરી હતી. દુર્વાસા ઋષિ ઉન્મત્તની પેઠે તેની પાસે ગયા અને માલાને માટે પ્રાર્થના કરી. દુર્વાસા ઋષિના માહાત્મ્યને જાણનારી તે વિદ્યાધરીએ તે માળા દુર્વાસાના ગળામાં પહેરાવી. બાદ ઉન્મત્તની માફક ગાતા ગાતા ઋષિ ચાલ્યા ગયા. તે વખતે હાથી ઉપર બેસીને ઇન્દ્ર તે જ નદીએ જતા હતા. તે છત્ર તથા ચામરથી શોભિત થતા હતા, અને અપ્સરા અને ગન્ધર્વ લોક ગાયન કરતા હતા. ઇન્દ્ર રંજા નામની અપ્સરાના મધુર સંગીતમાં બહુ આનન્દ પામતા હતા. તેથી તેમની દષ્ટિ તે અપ્સરા તરફ હતી. અત્રિપુત્ર દુર્વાસા ઋષિએ તેમને દેખીને પોતાના ગળામાંથી માલા લઈને હસતા હસતા ઇન્દ્ર તરફ ફેંકી. ઇન્દ્રે તે માળાને લઈને હસ્તિના મસ્તક ઉપર મૂકી. તેની સુગન્ધિથી તેણે તે માળાને પોતાની સંઘથી ખેંચી લીધી. તેથી તે માલા નીચે પડી ગઈ, અને ચાલતા હાથીના પગ નીચે આવી, એટલે હાથીએ તેને મર્દન કરી. દુર્વાસા ઋષિ એ સર્વ દેખતા હતા. ઋષિએ ક્રોધથી ઇન્દ્રને કહ્યું—મેં પ્રેમથી તને આપેલી માળાનો તે અનાદર કર્યો. તું મારા તરફ પણ દેખતો નથી. અને નમસ્કાર પણ કરતો નથી. માટે હાલ જ હું તને શિક્ષા આપું છું કે જેની પ્રસન્નતાથી તુ ત્રણે

લોકના રાજ્યભોગના સુખનો અનુભવ લે છે તે લક્ષ્મી હમણાં જ તારો પરિત્યાગ કરીને સમુદ્રમાં લીન થઈ જશે. એ પ્રમાણે શાપ દીધો વળખાતની સમાન એ વાણીને સાંભળીને ઈન્દ્ર હાથી ઉપરથી ફરીને મદરહિત થઈને ઋષિના ચરણમાં પડ્યો. બહુ ક્ષમા માગી, પરંતુ ઋષિએ માન્ય નહીં ઋષિના ચાપથી લક્ષ્મી સમુદ્રમાં અન્તર્ધાન થઈ. અરસગએ પણ ઈન્દ્રનો પરિત્યાગ કરીને લક્ષ્મીની સાથે જતી ગઈ. અને ઈન્દ્રનો હાથી, વાહન, સુવર્ણ, બૃષણ, ઔષધ આદિ સર્વ નષ્ટ થયું. અને ગાય તથા બેંસોમાં દૂધ ન રહ્યું. કુબેરની પાસે જે ખજાનો હતો તે પણ નષ્ટ થયો. અને ત્રણે લોકમાંથી ભોગસામગ્રી નષ્ટ થઈ ગઈ. ઈન્દ્ર તથા તેના સર્વ ગણ તાપસોની આફક નિર્ધન થયા. દેવ દૈત્ય અને મનુષ્ય સર્વ દારિદ્ર્યથી બહુ પીડિત થયા. વર્ષા થતી બંધ થઈ. તેથી સર્વ ખીજોનો નાશ થયો, અને ક્ષુધાથી બહુ દુર્બલ થયા તથા તે જ રહિત થયા, અને—

કાન્નં કાન્નેતિ જલ્પન્તઃ ક્ષુક્ષામાશ્વ નિરોજસઃ ।

ત્યક્ત્વા ગ્રામાન્પુરશ્ચોર્ણનેષુ ચ નગેષુ ચ ॥ સ્કા. પુ.સ્.૨વા.મા.અ. ૧-૧ ॥

અર્થ:—ક્ષુધાથી ફેરા અને નિસ્તેજ થઈને, અન્ન ક્યાં છે, અન્ન ક્યાં છે, એમ પોકારતા સતો ગ્રામ તથા નગરને છોડીને વન તથા પર્વતમાં જઈને રહ્યા.

ક્ષુધાર્તાસ્તે પશૂન્હત્વા ગ્રામ્યાનારણ્યકૌસ્તથા ।

પક્ષાડપકાનપિ વા કેચિત્તેપાં માંસાન્યશ્વંજત ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—ક્ષુધાથી પીડિત થઈને લોક ગામમાં તથા વનમાં રહેનાર પશુને મારીને તેનું માંસ કોઈ કાચું અને કોઈ પાકું પણ ખાઈ ગયા.

વિદ્વાંસો મુનયશ્ચાય યે વૈ સદ્ધર્મચારિણઃ ।

ત્રિયમાણાઃ ક્ષુધાઽથાપિ નાઙ્મનન્ત પલ્લભન્તિ તુ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—પરંતુ પવિત્ર ધર્મનું આચરણ કરનાર કોઈ વિદ્વાન લોકે તથા કોઈ ઋષિલોકે ક્ષુધાથી મરતા હોવા છતાં માંસ (પલ્લ) ન ખાધું.

તદા વૃદ્ધા ઋપયસ્તાન્દૃષ્ટ્વાઙ્મનશનાદતાન્ ।

મનુભિઃ સહ વેદોક્તમાપદ્ધર્મમવોધયન્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—ત્યારે કેટલાક વૃદ્ધ ઋષિ લોકે ઉપવાસથી રહીત માંસ લક્ષણ કરવા વાળા લોકોને જોઈને તેમને મનુષ્યો સહિત વેદમાં કહેલો આપદ્ધર્મ બતાવ્યો. અર્થાત્ પ્રાણરક્ષાને માટે માંસાદિક ખાવામાં દોષ નથી, એ વાત સમજાવી.

મનુષ્યોએ હમેશાં દેવપૂજા, આદિ કરવાનું છે. અજ્ઞાદિના અભાવથી મનુષ્ય જે માંસાદિક પદાર્થને પોતાના પ્રાણની રક્ષાને માટે ખાય છે તેથી અવશ્ય આદ્યાદિક પશુ કરતું જોઈએ. દેવતાનું નૈવેદ્ય પોતે ખાતા હોય તે જ વસ્તુનું ચાવ છે. પોતે જે અન્ન ખાય છે તેના દેવતાનું પણ તે જ અન્ન છે એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. પરંતુ આપદકાલમાં જે ધર્મ પ્રવૃત્ત થયો હોય તે ધર્મને આપતિ દૂર ચળાં પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. તે ધર્મ ફરી પાળે તો પતિત થાય છે. આ પ્રમાણે ઋષિ લોકોએ આપદધર્મનું તત્ત્વ બતાવ્યું. તેને અનુસાર તે આપતિ દરમ્યાન તેમણે માંસ વડે પ્રાણરક્ષા કરી પરંતુ પછીથી કેટલાક લોક અગ્નિ-

નથી, અને કેટલાક સ્વાદનો પરિત્યાગ કરવાને કષુલ નહીં હોવાથી વેદના ખોટા અર્થ કરી આપત્તિ દૂર થયા પછી પણ માંસ ખાવાનું ચાલુ રાખ્યું.

અર્થં વાજાદિશદ્ધાનાં મુલ્યં છાગાદિમેવ તે ।

બુબુધુથાય તે પ્રાહુર્યજ્ઞાન્કુરુત મો દ્વિજાઃ ॥ ” સ૦ ૧-૧૪ ॥

અર્થઃ—તેઓએ ‘અજ’ આદિ શબ્દોના મુખ્ય અર્થ બકરું આદિ માન્યા. અને હે દ્વિજો! પશુને મારીને યજ્ઞ કરો એ પ્રમાણે તે લોકોને કહેવા લાગ્યા.

યા વેદવિહિતા હિંસા ન સા હિંસાસ્તિ દોષદા ।

હૃદિશ્ય દેવાન્પિતૃશ્ચ તત્તો ઘ્નત પશૂઽશુભાન્ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—જે વેદમાં વિધાન કરેલી હિંસા છે તે હિંસા દોષ દેવા વાળી નથી. દેવતા તથા પિતૃલોકને હૃદય કરીને પવિત્ર પશુઓની હિંસા કરો.

મોક્ષિતં દેવતામ્યશ્ચ પિતૃમ્યશ્ચ નિવેદિતમ્ ।

મુઙ્ગત સ્વેપ્સિતં માંસં સ્વાર્થં તુ ઘ્નત મા પશૂન્ ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—દેવતાને નિમિત્ત સ્પર્શકર આપેલું અને પિતૃઓને નિવેદન કરેલું ઇચ્છિત માંસ તમે લોક ખાઓ. પરંતુ પોતાના શરીરને સ્થૂલ બનાવવાને માટે અથવા સ્વાદની ખાતર માંસ ખાવું તે સ્વાર્થને માટે ખાધું કહેવાય છે. એવી સ્વાર્થને માટે પશુની હિંસા નહીં કરવી. આ પ્રમાણે તે ઋષિઓએ સર્વ લોકને ઉપદેશ કર્યો.

તતો દૈર્વર્ષિભૂપાલો નરાશ્ચ સ્વસ્વશક્તિઃ ।

ચક્રુસ્તૈર્વૌચિતા યજ્ઞાનૃતે હ્યેકાન્તિકાન્હરેઃ ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—ત્યારે દેવતા અને ઋષિઓ તથા રાજા લોક અને અન્ય મનુષ્યોએ પણ પોત પોતાની શક્તિ અનુસાર ઋષિઓએ સમગ્રાવ્યું તેને અનુસાર યજ્ઞ કર્યો. કેવલ એક પરમાત્માના જે બક્ત (ષકાન્તિક) હતા તેમણે તેમ ન કર્યું.

ગોમેધમશ્વમેધં ચ નરમેધમુશ્વાન્મશ્વાન્ ।

ચક્રુર્વજ્રાવશિષ્ટાનિ માંસાનિ બુબુજુશ્ચ તે ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—તે લોકોએ ગોમેધ, અશ્વમેધ, નરમેધ, આદિક યજ્ઞ કર્યા, અને યજ્ઞમાં બચેલું માંસ પણ તેમણે ખાધું.

વિનષ્ટાયાઃ શ્રિયઃ પ્રાપ્ત્યૈ કેચિદ્વજ્રાશ્ચ ચક્રિરે ।

સ્ત્રીપુત્રમન્દિરાદ્યર્થે કેચિચ સ્વીયવૃત્તયે ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—કોઈ લોકે નષ્ટ થયેલી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિને માટે યજ્ઞ કર્યા; અને કોઈ લોકે સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર આદિની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞ કર્યા; અને કોઈએ પોતાની જીવિકાને માટે પણ કર્યા.

મહાયજ્ઞેષ્વશક્તાસ્તુ પિતૃનુદિશ્ય મૂરિશઃ ।

નિહત્ય શ્રાદ્ધેષુ પશૂન્માંસાન્યાદૈસ્તયાઽઽદયન્ ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—અને જે લોક મહાન યજ્ઞ કરવામાં સમર્થ નહોતા તેમણે પિતૃઓના ઉદ્દેશથી શ્રાદ્ધમાં ધણી પશુને મારીને માંસ ખાધું અને બીજાઓને પણ ખવડાવ્યું.

કેચિત્સરિત્સમુદ્રાણાં તીરેષ્વેવાવસજ્જનાઃ ।

મત્સ્યાજ્ઞાલૈરુપાદાય તદાહારા વભૂવિરે ॥

” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—અને ઠાણ લોક તો નદી તથા સમુદ્રને કિનારે રહીને જલ વડે માછલીઓને પકડીને તેનું જ લક્ષણ કરતા થયા.

સ્વઘૃહાગતશિષ્ટેભ્યઃ પશુનેવ નિહત્ય ચ ।

નિવેદયામામુરેતે ગોઞાગમમુલાન્મુને ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—અને પોતાને ઘેર આવેલા શિષ્ટ મનુષ્યોને પણ ગાય, બકરાં, આદિ પશુને મારીને માંસનું જ નિવેદન કરવા લાગ્યા.

સજ્ઞાતીયવિવાહાનાં નિયમશ્ચ તદા કચિત્ ।

નામવદ્ધર્મસાંકર્યાદિત્તવેદમાદ્યભાવતઃ ॥

” ॥ અ. ૯-૨૩ ॥

અર્થ:—તે સમયે ધર્મની સંકરતા થવાથી, તથા ધન અને ધર આદિની અભાવ હોવાથી સજ્ઞાતિમાં વિવાહ કરવાની મર્યાદા પણ રહી નહીં.

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયાદીજ્ઞાં સત્રાયા વ્રણ્ણાં સુતાઃ ।

લપ્યેમિરે કાલગત્યા સ્વસ્વંશચિવૃદ્ધયે ॥

” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—અને પોતા પોતાના વંશની વૃદ્ધિને માટે કાલગતિથી છાલણી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની કન્યા, અને ક્ષત્રિયાદિ લોક છાલણીની કન્યાની સાથે વિવાહ કરવા લાગ્યા.

ઇત્યં દ્વિંસામયા યજ્ઞાઃ સંપટ્ટતા મહાપદિ ।

ધર્મસ્વાભાસમાગ્રોઽસ્યાન્ સ્વયં તુ શ્રિયમન્વગાત્ ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે મહાન્ આપત્તિ કાલમાં દ્વિંસામયની પ્રવૃત્તિ થઇ છે. અને ધર્મ આભાસ માત્ર રહ્યો છે. ધર્મ પણ પોતે લક્ષ્મીની સાથે જ ગયો હતો.

તે સમયે થોડા કાલમાં ત્રણે લોકમાં મહાન્ અધર્મ વ્યાપ્ત થયો.

દરિદ્રાણામથેતેષામપત્યાનિ તુ મૂરિચઃ ।

તેષાં ચ વંશવિસ્તારો મહોલોકેષ્વર્ધત ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—પછી લોકમાં તે દરિદ્ર લોકનાં અનેક સન્તાન થયાં, અને તેમના વંશનો મહાન્ વિસ્તાર વૃદ્ધિ પામ્યો.

વિદ્વાંસસ્તત્ર યે જાતાસ્તે તુ ધર્મ તમેવ હિ ।

મેનિરે મુલ્યમેવાથ ગ્રન્થૌથકુશ્વ તાદ્યાન્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—તે સમયમાં જે વિદ્વાન્ લોક ઉત્પન્ન થયા તે દ્વિંસામયને જ મુખ્ય ધર્મ માનવા લાગ્યા. અને તેને અનુસાર તેમણે ગ્રન્થોની પણ રચના કરી.

તે પરમ્પરયા ગ્રન્થાઃ પ્રમાણ્યં પ્રતિપેદિરે ।

આથે ત્રેતાયુગે હીત્યમાસીદ્ધર્મસ્ય વિષ્ણવઃ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—તે ગ્રન્થો પરંપરાએ પ્રમાણ રૂપ થયા. સર્વ લોક તેમને પ્રમાણ માનવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ધર્મનો વિષ્ણવ આઠ ત્રેતાયુગમાં થયો હતો.

। તતઃ પ્રભૃતિ લોકેષુ યજ્ઞાદૌ પશુર્હિસનમ્ ।

વભૂવં સત્યે નુ યુમે ધર્મે આસીત્સનાર્તનઃ ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થઃ—તે દિવસથી લોકમાં યજ્ઞ તથા શ્રાદ્ધાદિમાં પશુની હિંસા થતી આવી. અને જે ખરે સનાર્તન ધર્મ છે તે તો કૃતધુગમાં હતો.

પછી ભ્યારે કેંઈ કાંઈ બાદ આપત્તિ દૂર થઈ ત્યારે પહેલાની જે યથાર્થ ધર્મ હતો તે સર્વ લોકમાં પ્રવૃત્ત થયો.

તત્રાપિ કેચિન્મુનયો નૃપા દેવાશ્ચ માનુષાઃ ।

કામક્રોધર્સંસાસ્વાદલોભોપહતસદ્વિયઃ ॥

તમાપદ્ધર્મમથાપિ પ્રાધાન્યેનૈવ મન્વતે ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—તેમાં પણ કોઈ ઋષિલોક, રાજ, દેવતા અને મનુષ્યો જેમની સદ્વૃદ્ધિ કામ, ક્રોધ, રસાસ્વાદ તથા લોભથી નષ્ટ થઈ ગઈ હતી તેઓ તે આપદ્ધર્મને હજી સુધી પ્રધાન રૂપે માને છે.

આ પ્રમાણે આપલકાલમાં હિંસાયજ પ્રવૃત્ત થયેલો છે એમ શાસ્ત્રથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. તેવી રીતે બિન્ન જાતિમાં વિવાહાદિક અનેક અયોગ્ય કાર્ય વગેરે તે સમયમાં પ્રવૃત્ત થયાં. અહિંસાના મુખ્ય ઉદ્દેશ વાળાં શાસ્ત્રો અથવા વેદ કદાપિ પણ હિંસા યજ્ઞની આજ્ઞા આપે તે અસંભવ છે. ડાંગર બાદિ ધાન્યનું હવિષ તૈયાર કરીને તેના વડે યજ્ઞ કરવાની આજ્ઞા આપી છે. તે પણ વાવવામાં કામ ન લાગે એવું ત્રણ વર્ષનું જૂનું હોવું જોઈએ. જેમાંથી અંકુર કુટવાનો સભવ ન હોય એવા ‘અજ’ નામના જૂના ધાન્યાદિનો યજ્ઞમાં ઉપયોગ કરવાનું કહ્યું છે, કેમકે ખીજને ઉપયોગી ધાન્યનો પણ નાશ કરવો શાસ્ત્રને ઇષ્ટ નથી, કેમકે ખીજનો નાશ કરવામાં પણ પાપ છે.

ન યીજાન્યુપયુક્તીત રોગાપત્તિમૃતે વૃધઃ ।

ફલોન્યેપામનન્તાનિ યીજાશી હિ વિનાશયેત્ ॥

આ શ્લોક યાજ્ઞ૦ સ્મૃત્ના અ. ૧ના શ્લોક-૧૬૭ની અપરાદિલ ટીકામાં આપેલો છે. અર્થઃ—કોઈ રોગાદિ નિમિત્ત વિના ખાવામાં ખીજોનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ, કેમકે ખીજોને ખાનાર તે ખીજોનાં અનન્ત ફળોનો નાશ કરે છે. માટે ખીજોને ખાવાનો પણ નિષેધ કર્યો છે.

ખીજનાશક દોષનો વિચાર કરીને જૂનાં ધાન્યાદિ વડે યજ્ઞ કરવાની વેદની આજ્ઞા છે. તો પછી ખીજોના નાશને પણ સહન નહીં કરનાર વેદ ગાય ‘આદિક ગરીમ પ્રાણીની હત્યાનું વિધાન કરે એ વાત કદાપિ વિશ્વાસને યોગ્ય થઈ શકે નહીં.

આ ઇતિહાસ ઉપરાંત વેદનાં પણ પ્રમાણ હિંસાયજના નિષેધમાં અનેક છે.

પુરુષ ૨ હિ વૈ દેવાઃ અગ્રે પશુમાલેભિરે તસ્યાલબ્ધસ્ય મેધોઽપચંક્રામ સૌં
અંશ્વં પ્રવિવેશ તેઽપમાલભન્ત તસ્યાલબ્ધસ્ય મેધોઽપચક્રામ સ ગાં પ્રવિવેશ તૈ
ગામાલભન્ત તસ્યાલબ્ધાવા મેધોઽપચક્રામ સોઽર્વિ પ્રવિવેશ તેઽવિમાલભન્ત
તસ્યાલબ્ધસ્ય મેધોઽપચક્રામ સોઽજં પ્રવિવેશ તેઽજમાલભન્ત તસ્યાલબ્ધસ્ય

મેધોડપચક્રામ ।

શ૦ ત્રા૦ કા૦ ૧ પ્ર૦ ૨ ત્રા૦ ૧ ક૦ ૬ ॥

સ ઇમાં પૃથિવી પ્રવિવેશ તં સ્વનન્ત ઇવાન્વીપુસ્તમન્વવિન્દંસ્તાવિમૌ વ્રીહિયવૌ ॥૭૭॥

અર્થ—દેવતા લોકે અર્થાત્ યજ્ઞ કરનાર યજ્ઞમાન લોકે પહેલાં પુરુષ ૩૫ પશુનું આલબન કર્યું, ત્યારે તે મારેલા પુરુષ ૩૫ પશુમાંથી યજ્ઞ કરવાને સાર ૩૫ વસ્તુ (મેધઃ) નિકળી ગઈ. તે પુરુષમાંથી નિકળીને અશ્વમાં પેડી, ત્યારે તેમણે અશ્વને માર્યો, ત્યારે તે સાર ભૂત વસ્તુ મારેલા અશ્વમાંથી નિકળીને ગાયમાં પ્રવિષ્ટ થઈ. ત્યારે તેમણે ગાયનું આલબન કર્યું, એટલે તે સાર વસ્તુએ ગાયમાંથી નિકળીને મેષમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમણે મેષને માર્યો ત્યારે તે સાર વસ્તુ તેમાંથી નિકળીને બકરામાં પેડી. તેમણે બકરાને માર્યો, એટલે તે સાર વસ્તુએ તેમાંથી પણ નિકળીને આ પૃથિવીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે તે દેવો પૃથિવીને ખોદતા હોય તેમ તે વસ્તુને શોધવા લાગ્યા, અને તે સાર ૩૫ વસ્તુને તેમણે પ્રાપ્ત કરી. તે વ્રીહિ (ડાંગર) અને જવ એ બે છે. મારે પુરુષ, અશ્વ, આદિ સર્વના સાર ૩૫ વસ્તુ આ બે ધાન્ય—ડાંગર અને જવ છે. મારે વ્રીહિ અને યવનું બનાવેલું હવિષ જ યજ્ઞને મારે શ્રેષ્ઠ છે.

અથ દ્યોનં વાગમ્યુવાદ પુરુષ મા સંતિષ્ઠિપો યદિ સંસ્થાપયિષ્યસિ પુરુષ एव પુરુષ-મત્સ્યતીતિ તાન્પર્યપ્રિકૃતાનેવોદસ્યજત્ તદેવત્યા આહુતીરજુહોત્ તામિસ્તા દેવતા અમ્રીणात् ता एनं म्रीता अम्रीणन्तसर्वैः कामैः श.मा.का.१.૩.પ્ર.૪.ત્રા.૨ ક. ૧૩ ॥

અર્થ—જ્યારે નારાયણે પુરુષમેધ નામના યજ્ઞનું યજ્ઞન કર્યું, ત્યારે પુરુષ ૩૫ પશુઓને સંસ્કાર કરાવી મારવાને મારે તે તૈયાર થયા છે તે વખતે આકાશવાણી થઈ કે—હે પુરુષ ! આ હિંસા ૩૫ કર્મને ન કરો અર્થાત્ સમાપ્ત ન કરો. જો કરશો તો મનુષ્ય જ મનુષ્યને ખાશે. આ પ્રકારની આકાશવાણી સાંભળીને તે સંસ્કાર કરેલા પુરુષ અને પશુ સર્વને છોડી દીધાં. અને દેવતાને નિમિત્ત તૈયાર કરેલી બીજી હોમસામગ્રી વડે હોમ કર્યો. તેથી દેવતા લોકે પ્રસન્ન થયા. અને પ્રસન્ન થઈને યજ્ઞમાનને સર્વ કામના પૂર્ણ કરીને પ્રસન્ન કર્યાં.

આ પ્રમાણથી મનુષ્યાદિને મારીને યજ્ઞ કરેલો તે મહાન્ અનર્થ છે, અને તે દેવતાલોકને પ્રિય પણ નથી. અન્ય વસ્તુ વડે યજ્ઞ કરવાથી દેવતા પ્રસન્ન થાય છે, અને યજ્ઞમાનની કામના પણ પૂર્ણ થાય છે એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે. જો હિંસાપદ્ય વેદને સંમત હોત તો આ પ્રકારનો લેખ વેદમાં હોત નહીં.

વળી રાજા હરિશ્ચન્દ્રને પુત્ર નહીં હોવાથી પુત્રને મારે તેમણે વરુણ દેવનું આરાધન કર્યું. હરિશ્ચન્દ્રે ગંગાજીના તીરમાં બેસી બહુ જ તપ કર્યું, ત્યારે વરુણ દેવ પ્રસન્ન થઈ હરિશ્ચન્દ્રને પૂછે છે—હે રાજા ! તમને ગુણી યોગ્ય પુત્ર થશે તો તું મારે મારે શું કરશે ? જો તું તે પુત્ર વડે મારું યજ્ઞન કરે તો હું તને યોગ્ય પુત્ર આપું. આ પ્રમાણે કહીને પુત્રને પશુ બનાવી વરુણને નિમિત્ત યજ્ઞ કરવાનું હરિશ્ચન્દ્ર પાને કણુક કરાવી પુત્ર થવાનું વરદાન આપ્યું. પછી હરિશ્ચન્દ્ર પોતાને ઘેર ગયા. હરિશ્ચન્દ્રને એક મો પત્ની હતી. તેમાં તેની પટ્ટરાણીનું નામ શૈબ્યા હતું, તેને ગર્ભ રહ્યો. તેમાંથી પુત્ર થયો. પુત્રનું જાતકમાંદિ થનાં જ વરુણ પાસેથી ૩૫ ત્યાં જન્મને કહેવા લાગ્યા કે હવે તને પુત્ર થયો છે. તું તેના વડે મારે નિમિત્ત યજ્ઞ કર.

વરુણનું વચન સાંભળીને હરિશ્ચન્દ્રે પુત્રને મારવાના શોકને શાંતી કર્યું—પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં

પિતા દશ દિવસ પછી કર્મ કરવાને યોગ્ય થાય છે, અને માતા એક મહિને શુદ્ધ થાય છે. એટલે “ શુદ્ધિ થયા પછી યજ્ઞ કરવાને એક માસ પછી હું આવીશ ” એમ કહીને વરુણ ચાલ્યા ગયા. એક માસ પૂર્ણ થયા પછી વરુણદેવ ફરી ગયા. હરિશ્ચન્દ્ર દુઃખથી વરુણને પ્રાર્થના કરી કે દાંત ન આવે ત્યાંસુધી પશુ યોગ્ય નથી એમ વિદ્વાન્ લોક કહે છે. માટે બાલકને દાંત આવશે ત્યારે હું તેના વડે મોટો યજ્ઞ કરીશ. તે સાંભળી વરુણ ચાલ્યા ગયા અને દાંત આવ્યા જાણી ફરી ગયા. ત્યારે પણ હરિશ્ચન્દ્ર વિનયથી કહેવા લાગ્યા કે—આ બાલકનું ચૌલ કર્મ થયું નથી. ગર્ભમાં જે કેશ તેના શીર પર હતા તે હાલ પણ છે. અને ગર્ભ કેશ વાળું પશુ પવિત્ર નથી એમ મેં વૃદ્ધોના મુખથી સાંભળ્યું છે. માટે તેનું ચૌલ કર્મ થયા પછી હું યજ્ઞ કરીશ. તે સાંભળી વરુણ દેવ કહેવા લાગ્યા.—“ હે રાજન્ । તું પુત્રના સ્નેહના કારણે મને ઠગે છે. એના મુદ્ગન પછી જો તું યજ્ઞ નહીં કરે તો તને મોટો શાપ દઈશ ” એમ કહી ચાલ્યા ગયા. મુદ્ગનના સમયમાં આવ્યા ત્યારે રાજાએ પુત્રના ૧૧ મા વર્ષમાં ઉપનયન સંસ્કાર થયા બાદ યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું. તે વાત પણ વરુણે માની, અને ચાલ્યા ગયા. ફરી ઉપનયન થયા પછી આવ્યા. ત્યારે રાજાએ પુત્રના સમાવર્તન સુધી રોકવાને પ્રાર્થના કરી. તે વખતે પણ વરુણ ચાલ્યા ગયા. સમાવર્તન થયા પછી વરુણ આવ્યા. તેમને દેખીને રાજપુત્રે વિચાર કર્યો, અને પોતાના વધનો સમય જાણી તે રાજધાનીમાંથી નિકળી વનમાં ચાલ્યો ગયો. પુત્ર જવાથી રાજા બહુ દુઃખી થયા. જુદી જુદી દિશાઓમાં દૂતોને મોકલી બહુ શોધ કરવા છતાં ખબર મળી નહીં. એટલામાં વરુણ પાછા આવ્યા, અને “યજ્ઞ કરો” એ પ્રમાણે રાજાને કહ્યું. રાજાએ પુત્ર ચાલ્યા ગયાનો સર્વ વૃત્તાન્ત સંભળાવ્યો. રાજાનું વચન સાંભળી તેને જલોદરનો વ્યાધિ થવાનો શાપ દીધો. શાપ દીધે વરુણ ચાલ્યા ગયા. અને રાજા રોગથી બહુ પીડિત થયા. પિતા રોગથી પીડિત હોવાની વાત પુત્રે વનમાં સાંભળી. અને એક વર્ષ પછી પિતાની પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પિતાની પાસે જવાને માટે જ્યારે તૈયાર થયો ત્યારે ઈન્દ્ર બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરીને આવી યુક્તિની વાત સાંભળાવી જવાને રોક્યો. ત્યારે પુત્ર એક વર્ષ વધારે વનમાં રહ્યો. હરિશ્ચન્દ્ર દુઃખી થઈને વસિષ્ઠજીની પાસે જઈને પોતાના રોગનો નાશ થવાનો ઉપાય પૂછ્યો. વસિષ્ઠજીએ કાષ્ઠના પુત્રને કિંમત આપી ખરીદ કરી તેનાથી યજ્ઞ કરવાને કહ્યું. તેમણે અજીર્ણ નામના બ્રાહ્મણના પુત્રને ખરીદ કર્યો. તે બહુ નિર્ધન હતો. તેને ત્રણ પુત્ર હતા. મોટા પુત્રનું નામ શુનઃપુન્થ હતું, બીજાનું નામ શુનઃશેષ હતું, અને ત્રીજાનું નામ શુનોભાંચલ હતું. કુકળથી કુકળાતુર તે બ્રાહ્મણે પોતાના શુનઃશેષ નામના વચલા ઓકરાને સો ગાયો માટે વેચી દીધો. બાદ—

આનિનાય પશું ચક્રે નરમેઘે નરાધિપઃ॥ દેવીઽમાઽસ્કઽ ૭ અઽ ૧૬—૨૩ ॥

અર્થઃ—તેને લાવીને હરિશ્ચન્દ્ર રાજાએ નરમેઘમાં પશુ બનાવ્યો.

રુદન્તં દુઃસ્વિનં દીનં વેપમાનં મૃજાતુરમ્ ।

યૂપે વદં નિરીક્ષ્યામું ચુકુર્મુનયસ્તદા ॥

॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—રૂદન કરતા દુઃખી અને દીન અને કેપતા તથા બહુ જ આતુર અને સ્તબ્ધ બાંધેલા બાલકને જોઈને સર્વ ઋષિ લોક ચોકારવા લાગ્યા. હરિશ્ચન્દ્રે તેને મારવાને માટે શુનઃશેષને યૂપમાં બંધાવ્યો હતો, તથાપિ

શમિતા નાંદદે શસ્ત્રં તપાલમપિતું શિશુમ્ । ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—તે બાલકને મારનાર (શમિતા) મનુષ્યે તેને મારવાને શસ્ત્ર ઉઠાવ્યું નહીં.

નાહં દ્વિજમુતં દીનં રુદન્તં કરુણં મૃગમ્ ।

દૃનિંપ્ન્યામિ સ્વલોભાર્થમિત્યુવાચાપ્યસૌ તંદા ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—અને તે વખતે તે મારનારે, “દીન તથા રૂઝતા અત્યન્ત દયાને પાત્ર આ બ્રાહ્મણુ. પુત્રને હું મારીશ નહીં” એમ કહી ઉપગમ થઇ ગયો.

તે વખતે બહુ મોટો કાલાદત્ત થઈ રહ્યો. રાજા “હવે શું કરવું” તે બ્રાહ્મણીને પૂછવા લાગ્યો. ત્યારે તે બાલકને પિતા અશ્વગર્ત ઉઠીને રાગને કહેવા લાગ્યો—મને બમણા દામ આપો તો હું તેને મારે હું ધનને માટે દુઃખી છું રાજા તેતું વચન સાંભળી—

તમુવાચ દદામ્યયઃ ગવાં શતમન્નુત્તમમ્ ।

તદાકર્ણ્ય પિતા તસ્ય પુત્રં હન્તું સમુદ્યતઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—અશ્વગર્તને હત્યું “તને હમણાં જ ખીંછી ઉત્તમ સો ગાયો આપું છું.” તે સાંભળી શુનઃશેપને પિતા પોતાના પુત્રને મારવાને માટે તૈયાર થયો.

લોભેનાકુલચિત્તોઽસૌ શામિત્રે કૃતનિશ્ચયઃ ।

સમુદ્યતં ચ તં દૃષ્ટ્વા જનાઃ સર્વે સમાસદઃ ॥ ૨૮ ॥

ચુક્રુઃશ્મૈશ્વર્યદુઃસ્વાર્તા હાહેતિ જગદુર્વચઃ ।

પિતાચોઽયં મહાપાપી ક્રૂરકર્મા દ્વિજાકૃતિઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—તે અશ્વગર્ત લોભથી બાકુલ ચિત્તવાળો થયેલો પુત્રને મારવાને નિશ્ચય કરીને મારવાને (શામિત્રે) માટે તૈયાર થયો. તેને તૈયાર થયેલો જોઇ સર્વે સત્તાસદ લોક બહુ દુઃખી થઇને બહુ જોરથી બોલવા લાગ્યા કે “આ કોઈ મહા પાપી ક્રૂર કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણુ રૂપે પિતાય છે.”

આ પ્રમાણે અનેક રીતે લોકો અશ્વગર્તને કહેવા લાગ્યા. તે વખતે દયાળુ વિશ્વામિત્રં હરિશ્ચન્દ્રની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા—“હે ગજન્! આ અત્યન્ત દુઃખી રૂઝતા શુનઃશેપને શું ઊઠી ?”

ક્રતુસ્તે મવિતા પૂર્ણો રોગનાશઃ સર્વથા ।

દયાસમં નાસ્તિ પુણ્યં પાપં હિંસાસમં ન હિ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—હે ગજન્! તારા યતની પૂર્ણતા થાઓ અર્થાત્ યજ્ઞ પૂર્ણ થવાથી જે ફળ મળે છે તે ફળ તને મળે. અને સર્વથા તારો જોગ પણ નિવૃત્ત થાઓ. દયા સમાન કોઈ પુણ્ય નથી અને હિંસા ખરેખર કોઈ પાપ પણ નથી.

રાગિણાં રોચનાર્થાય નોદનેયં વિવારય ।

આત્મદેહસ્ય રક્ષાર્થં પરદેહનિકૃન્તનમ્ ॥ ૩૧ ॥

ન કર્તવ્યં મહારાજ સર્વતઃ શુભમિચ્છતા ।

દયયા સર્વભૂતેષુ સન્તુષ્ટો યેન કેન ચ ॥ ૩૨ ॥

સર્વેન્દ્રિયોપશાન્ત્યા ચ તુલ્યત્યાશુ જગત્પતિઃ । ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—હે મહારાજ ! ગળી લોકોને કર્મમાર્ગમાં ઝચિ કરાવવાને માટે વેદની આ પ્રેરણા છે તે ઉપર તુ વિચાર કર. આત્મદેહ અર્થાત્ પોતાના દેહની રક્ષાને માટે ખીજના શરીરને કાપવું તે સર્વ પ્રકારે શુભની ઇચ્છા રાખનારે કરવા ગોચ નથી. સંપૂર્ણ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખનાથી તથા જોવા પદાર્થ મળે તેવાથી સન્તુષ્ટ રહેવાથી, તથા સંપૂર્ણ ઇદિયોની શાન્તિથી પરમાત્મા સન્તુષ્ટ થાય છે.

આત્મવત્સર્વભૂતેષુ ચિન્તનીયં નૃપોત્તમ ॥ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—માટે હે નૃપોત્તમ ! સર્વ પ્રાણીમા પોતાને સમાન સુખ દુઃખ આદિના વિચાર કરવો જોઇએ.

જીવિતલ્યં મિયં નૂનં સર્વેષાં સર્વદા કિલ ।

ત્વમિચ્છસિ સુલ્લં કર્તું દેહે હત્તરા ત્વમું દ્વિજમ્ ॥ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—સર્વદા સર્વ લોકોને પોતાનુ જીવન પ્રિય છે એ વાતનો નિશ્ચય છે, અને તુ તો આ બ્રાહ્મણને મારીને તારા દેહને સુખી કરવાની ઇચ્છા કરે છે. તેની રીતે—

કથં નેચ્છેદસૌ દેહં રસિતું સ્વસુસ્વાસ્પદમ્ ।

પૂર્વજન્મકૃતં ચૈરં નાનેન સહ તે નૃપ ॥ ॥ ૪૪ ॥

યેનામું હન્તુકામસ્ત્વં દ્વિજપુત્રં નિરાગસમ્ । ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ સુખના આશ્રય રૂપ પોતાના દેહની રક્ષા કરવાને આ બ્રાહ્મણ કેમ નહીં ઇચ્છા કરે ! અવશ્ય કરશે જ. અને હે રાજા ! એની સાથે પૂર્વ જન્મમા કરેલુ તારે કાંઈ વૈર નથી કે જોયી તુ આ પાપરહિત દ્વિજ બ્રાહ્મણને મારવાની ઇચ્છા કરે.

યોડયં હન્તિ વિના ચૈરં સ્વકામઃ સતતં પુનઃ ॥ ॥ ૪૫ ॥

હન્તારં હન્તિ તં માધ્ય જનનં જનનાન્તરે ।

જનકોડસ્ય તુ દુષ્ટાત્મા યેનાસૌ તે સમર્પિતઃ ॥ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જે કાંઈ મનુષ્ય વૈર વિના કાંઈ પ્રાણીને હમેશાં માર્યા કરે છે, તે ખીજો જન્મ લઇને પોતાને મારનારને અવશ્ય મારે છે. વળી આ બ્રાહ્મણનો પિતા કે જોયે તેને તને સમર્પણ કર્યો છે તે દુષ્ટાત્મા છે.

દેશમધ્યે ચ યઃ કશ્ચિત્પાપકર્મ સમાચરેત્ ।

પૃષ્ઠાંશસ્તસ્ય પાપસ્ય રાજા શુન્કેતે ન સંશયઃ ॥ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—દેશની અદર જે કાંઈ કંઈ પાપ કર્યું કરે છે તેના પાપના છટા અંશનુ રૂળ રાજા ભોગવે છે. તેમા કાંઈ સંશય નથી.

નિપેધનીયો રાજાસૌ પાપં કર્તું સમુચ્યતઃ । ॥ ૪૯ ॥

ન નિપિદ્ધસ્ત્વયા કસ્માત્પુત્રં વિક્રેતુમુચ્યતઃ ।

મૂર્યવંશે સમુત્પુત્રસ્ત્રિશંકુતનયઃ શુભઃ ॥ ॥ ૫૦ ॥

આર્યસ્ત્વનાર્યવત્કર્મ કર્તુમિચ્છસિ પાર્શ્વ । ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—જે કોઇ પાપ કર્મ કરવાને તૈયાર થયો હોય તેને તે જ વખતે રાગએ રોક્યો નોંધ્યો. છતાં આ અજીર્ણ ન્યારે પુત્રને વેચવાને માટે તૈયાર થયો ત્યારે તે તેને કેમ નિષેધ ન કર્યો અર્થાત્ કેમ રોક્યો નહીં ? તું સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને ત્રિશંકુનો પુત્ર છે, અને ઉત્તમ છે. તું આર્થ છે, છતાં તું અનાર્થના જેવું કર્મ કરવાની ઇચ્છા કરે છે.

હે રાગન ! આ ક્ષાણ્યપુત્રને છોડવાથી તથા મારા કહેવા પ્રમાણે કરવાથી તારા દેહને સુખ થશે. તારા પિતા શાપથી અપઘાતવને પ્રાપ્ત થયા હતા. મેં તેમને તેમના શરીર સહિત સ્વર્ગમાં મોકલ્યા હતા. તુ આ બાલકને છોડ. મેં તને આ પ્રાર્થના કરી છે. અને યદમાં માગેલી વસ્તુ અવશ્ય આપવી નોંધ્યો, નહીં આપે તો પાપ થશે. આ પ્રકારનાં વચન સાંભળીને હરિશ્ચન્દ્ર બોલ્યા:—હું જ્યોત્સ્ના રાગથી બહુ દુઃખી થયો છું તેથી હું એને નહીં છોડું. ખીજું કંઈ તમે કહો. રાગનાં આવા વચન સાંભળી—

રુદન્તં વાલ્લકં વીક્ષ્ય વિશ્વામિત્રો દયાતુરઃ ।

શુનઃશેપમુવાચેદં ગત્વા પાર્ષ્વેડતિદુઃસ્વિતમ્ ॥ દેવીઽમાઽસ્કઽઽઽ ૧૭-૧ ॥

અર્થ:—દયાથી આતુર થયેલા વિશ્વામિત્ર ઋષિ અતિ દુઃખી બાલક શુનઃશેપને રહતો નોંધ તેની પાસે જઈને આ પ્રમાણે બોલ્યા:—

મન્ત્રં મચેતસઃ પુત્ર મયોક્તં મનસા સ્મરન્ ।

જપતસ્તવ કલ્પાણં મવિષ્યતિ મમાજ્ઞયા ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર ! મેં કહેલો વરણનો મન્ત્ર મનમાં સ્મરણ કરતો સતો તું જપ. તે પ્રમાણે જપ કરવાથી મારી આજ્ઞાથી તારું કલ્યાણ થશે એમ કહી શુનઃશેપને વરણમન્ત્ર બતાવ્યો.

વિશ્વામિત્રનું વચન સાંભળીને શોકથી આક્રુષ્ઠ થયેલો શુનઃશેપ વિશ્વામિત્રજીએ બતાવેલા મન્ત્રનો સ્પષ્ટ અક્ષરથી જપ કરવા લાગ્યો. મંત્ર જપતાં જ દયાળુ વરણ દેવ બાલક ઉપર પ્રસન્ન થઈ પ્રકટ થયા.

દૃષ્ટ્વા તમાગતં સર્વે વિસ્મયં પરમં ગતાઃ ।

તુષ્કદુર્બલરુણં દેવં મુદિતા દર્શનેન તે ।

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—વરણ દેવને આવેલા દેખી સર્વ લોક વિસ્મય પામ્યા. અને તેમના દર્શનથી આનન્દ પામી તેમની સ્તુતિ કરી.

અને હરિશ્ચન્દ્રે પણ વરણદેવની સ્તુતિ કરી અને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી. મારો પુત્ર મરણના ભયથી નાસી ગયો છે, તેથી મેં ધન આપીને આને ખરીદ કર્યો છે. આપની પ્રસન્નતાને માટે આ ખરીદ કરેલા પુત્રથી મેં યજ્ઞનો આરંભ કર્યો છે.

હરિશ્ચન્દ્રનાં આવાં વચન સાંભળીને વરણ દેવ બોલ્યા:—

મુચ્ચ રાજઽહુનઃશેપં સ્તુવન્તં માં મૃશાતુરમ્ ।

યજ્ઞોઽયં પરિપૂર્ણસ્તે રોગમુક્તો મવાત્મના ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—હે રાગન ! મારી સ્તુતિ કરનાર અત્યંત દુઃખી શુનઃશેપને તું છોડી દે. તારો યજ્ઞ પૂર્ણ થયો છે. અને તું પણ તારા રાગથી મુક્ત હો. આ પ્રમાણે કહીને વરણ દેવ રાગને રાગથી મુક્ત કર્યો. અને યુધ્ધથી થયેલા શુનઃશેપને સર્વેએ વિશ્વામિત્રનો ઠરાવ્યો,

તેથી તે વિશ્વામિત્રની સાથે ગયો. ત્યાર પછી હરિશ્ચન્દ્રનો પુત્ર શહિત પણ વનમાંથી પોતાને ઘેર આણ્યો.

આ પ્રમાણે શુનઃશોષને મારવાને માટે યુધ્ધમાં બાંધ્યો હતો, તેણે દેવતાની સ્તુતિ કરી અને દેવતાએ પ્રસન્ન થઈ તેને છોડાવી દીધો. તેથી અત્યક્ષ માલમ પડે છે કે પ્રાણીને મારી તેની વધા (ચરબી) અને માંસની આહુતિ આપવા કરતાં દેવતાની સ્તુતિ કરવાથી તે અધિક પ્રસન્ન થાય છે.

આ પ્રકારના હિંસાયત્રી રચના કરનારને મહાભારતમાં ધૂર્તશબ્દથી કહ્યા છે.

સુરાં મત્સ્યાન્મધુ માંસમાસવં કૃસરોદનમ્ ।

ધૂર્તેમવર્તિતં હોતન્નૈતદ્વેદેષુ કલ્પિતમ્ ॥ મ૦ મા૦ શ૦ ૫૦ અ૦ ૨૬૫-૧ ॥

અર્થ:—દારૂ પીવાનું, મત્સ્ય ખાવાનું, મધુ, માંસ, આસવ તથા કૃસરોદન (તદ્ભિમિત) ખાવાનું અને પીવાનું સર્વ ધૂર્ત લોકોએ પ્રવૃત્ત કર્યું છે, એ કાંઈ વેદમાં કલ્પિત નથી.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની કઠોરતા પ્રાચીન કાલમાં થતી હતી. યજ્ઞમાં મારવામાં આવેલાં પશુ સ્વર્ગે જાય છે એમ સર્વ માને છે, પરન્તુ પોતાના પિતાને મારીને સ્વર્ગમાં મોકલવાની કોષ્ટએ સલાહ આપેલી સાંભળવામાં આવતી નથી. દુકાળમાં જૂએ મારનારને કંઈક પૈસા અથવા ગાય આપીને તેનાં બાલક આદિને ખરીદી લઈ અથવા અનાયાશ્રમમાં બાલકોને લાવી સ્વાર્થી નિષ્કુર લોક આ કર્મ કરતા હતા એ વાત ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય છે.

વળી રાજા જરાસન્ધે અનેક રાજાઓને કદ કર્યા હતા. અને તે સર્વ રાજાઓને મારી તેણે યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેની પાસે જઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પૂછે છે:—

ત્વયા ચોપહતા રાજન્સન્નિયા લોકવાસિનઃ ।

તદાગઃ ક્રૂરઘ્નુત્પાદ્ય મન્યસે કિમનાગસમ્ ॥ મ૦ મા૦ સ૦ ૫૦ અ૦ ૨૨-૮ ॥

અર્થ:—હે મહાશુભ ! તે જગત્ના ક્ષત્રિયોને બલથી પકડી રાખ્યા છે. એવા ક્રૂર પાપ કર્મને કરીને ક્યે પ્રકારે તુ પોતાને નિષ્પાપ માને છે ?

રાજા-રાજઃ કથં સાધૂન્દિસ્યાન્નૃપતિસત્તમ ।

હદ્રાજઃ સંનિષ્ઠૃષ્ઠ ત્વં હદ્રાયોપજિહીર્પસિ ॥

॥ ૧ ॥

અર્થ:—હે રાજાએક ! રાજા સદાચારી રાજાઓને કેવી રીતે મારી શકે છે ? તુ તે રાજાઓને નિઃશ્રદ્ધ કરીને રૂદ્ર દેવને બલિ આપવા ચલાય છે.

અસ્માસ્તદેનોપગચ્છેત્કૃતં વાર્હદ્રથ ત્વયા ।

વયં હિ શક્તા ધર્મસ્ય રક્ષણે ધર્મચારિણઃ ॥

॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—હે વાર્હદ્રથ રાજા ! તમે કરેલું તે પાપ અમને પણ પ્રાપ્ત થશે. કારણ અમે ધર્મનું આચરણ કરનાર છીએ અને અમે ધર્મની રક્ષા કરવાને પણ સમર્થ છીએ.

મનુષ્યાણાં સમાલમ્બો ન ચ દ્રુષ્ટઃ કદાચન ।

સ કથં માનુષૈર્દેવં યદ્દુમિચ્છસિ શંકરમ્ ॥

॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—બલિ આપવાને માટે મનુષ્યની હલ્લા કદાપિ દીઠી નથી. તો તું કેવી રીતે મનુષ્યોને મારીને શંકરનું પૂજન કરવાની ઇચ્છા કરે છે,

આ પ્રકારનાં લગવાનું વચન સાંજળીને પણ હિંસાનો નિષેધ અવશ્ય પ્રતીત થાય છે. કેટલાક પ્રાચીન કાલના ગ્રન્થકર્તા વિદ્વાન્ લોકોએ વેદનું મહત્ત્વ વધારવાને માટે ધણે પ્રયત્ન કર્યો છે. પોતાના ગ્રન્થોમાં “વેદમાં જે કંઈ કહ્યું છે તે સર્વ તે જ પ્રકારે કરવાનું છે, શત્રુને મારવાને માટે સ્થેનાદિ યજ્ઞ કરવાનું વેદમાં કહ્યું છે તે પણ પાપનું કારણ નથી” એ પ્રમાણે લખ્યું છે, તે તે સમજના વૈદિક કર્મને નહીં માનનાર લોકોની વાતોનું ખડન કરવાને માટે તથા અન્ય મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારે વૈદિક કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવાને માટે ઉપયોગી થયું છે. તથાપિ કેાઇ કાલ પછી તેનું પરિણામ લખાઈ હિંસાપટ કરવામાં આવ્યું છે. શત્રુની સાથે સામે યુદ્ધ કરીને તેને મારવામાં પાપ નથી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. લગવાનું શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર અર્જુનને બહુ યુક્તિ તથા પ્રમાણ સહિત યુદ્ધમાં શત્રુને મારવાને માટે ઉપદેશ આપ્યો છે. પરન્તુ સ્થેનયજ્ઞ નામની મારણક્રિયાથી મારવાનો ઉપદેશ આપ્યો નથી. માટે મારણપ્રયોગથી મારવું તે ધર્માત્મા અને વીરપુરુષનું કામ નથી. સ્થેનયજ્ઞથી શત્રુને મારવામાં પાપ નથી એવો વૈદિક લોકોનો મત હોય તો તાત્ત્વિક લોકોના મારણ અને ઉચ્ચાદન આદિક કર્મમાં શું પાપ છે ? કંઈ પણ પાપ હોવાનો સંભવ નથી. તે લોકનું કહેવું એટલું જ છે કે અમારા વૈદિક ગ્રન્થોમાં જે કંઈ પુણ્ય કે પાપનું કારણ લખ્યું હોય તે સર્વ શ્રેષ્ઠ છે, તે કરવામાં કંઈ પાપ નથી, કારણ તે અમારા વેદનો લેખ છે, ખીજા હિંસા તાત્ત્વિક ગ્રન્થોમાં લખી છે માટે તે પાપનું જ કારણ છે—આવું કથન કેવલ અનીતિ છે, યુક્તિ તથા સમ્યક્તા યુક્ત વચન નથી. પાપ સર્વ જગાએ પાપ જ છે. પુણ્ય સર્વ જ પુણ્ય જ છે. જેવાં કર્મ તાત્ત્વિક ગ્રન્થોમાં છે તેવાં કર્મના લેખ વેદ તથા વૈદિક ગ્રન્થોમાં પણ છે. પરન્તુ એકની યોગ્યતા અને ખીજીની અયોગ્યતા કહેવી તે બહુ શોચનીય છે.

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ॥

પૂ૦ મી૦ લ૦ અ૦ ૧-૧-૧ ॥

અર્થ:—ધર્મને જાણવાને માટે વેદવાક્યોનો વિચાર કરવો જોઈએ. પરન્તુ જેણે વેદનું અધ્યયન કર્યું નથી તેનાથી વેદનો વિચાર અથવા ચાર્ચ રીતે ધર્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું બને નહીં. તેથી વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી (અથ) ધર્મ જાણવાની ઇચ્છા કરવી યોગ્ય છે.

આ પૂર્વભીર્માસાના મુત્તથી ધર્મજિજ્ઞાસાની કર્તવ્યતા બતાવીને આગળ—

ચોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ ॥

૧૧ ॥ ૨ ॥

આ મુત્તથી ધર્મનું લક્ષણ કહ્યું છે.

તેન પ્રવર્તકં વાક્યં શાસ્ત્રેઽસ્મિન્ચોદનોચ્યતે ॥ શ્લો.વા.અ. ૧પા. ૧સુ. ૨શ્લો. ૩॥

અર્થ:—પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વાક્યને મીમાંસા શાસ્ત્રમાં ચોદના કહે છે,

સ્વર્ગની કામના વાળા યજ્ઞ કરે એ પ્રકારે સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને “યજ્ઞેત સ્વર્ગ-કામઃ” એ વાક્ય પ્રવૃત્ત કરે છે. ધર્મ સક્ષમ વસ્તુ હોવાથી વેદની પ્રવર્તક વાણી ॥ એ ધર્મ જાણવાનું સાધન છે. તેથી ધર્મને ચોદનાલક્ષણ કહ્યો છે. વળી ચોદનાલક્ષણ પણ હોય, અર્થ પણ હોય તે જ ધર્મ છે. અહીં “અર્થ”-શબ્દનો અર્થ “જેમાં સુખ અધિક હોય અને દુઃખને ઉત્પન્ન કરતા ન હોય” એવો સમજવાનો છે. તો તે અર્થ વાળી વસ્તુ મનુષ્યને નિઃશ્રેયસ અર્થાત્ સ્વર્ગ મોક્ષાદિકને પ્રાપ્ત કરાવનાર જ હશે. ત્યારે ચોદનાલક્ષણ ખણી હોય, તેમ અર્થ પણ હોય તે ધર્મ છે એવો મુત્તનો અર્થ છે. વેદ સર્વ જ્ઞાનના ભંડાર

૩૫ હોવાથી તેમાં અર્થ અનર્થ સર્વ કાંઈ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેમાં અનર્થને ધર્મ રૂપે સ્વીકાર કર્યો નથી. તેમ તેને અવશ્ય કરી એવી વેદની આજ્ઞા પણ નથી. શ્વેનયસાદિ અનર્થ ૩૫ હોવાથી તે ધર્મ નથી. તથાપિ કેટલાક લોક શ્વેનયસ વેદ પ્રતિપાદિત હોવાથી ધર્મ જ છે એવું કહે છે તે કેવલ આગ્રહ માત્ર છે, તે વેદનો સિદ્ધાન્ત નથી. વેદમાં અનર્થનું કથન ન હોત તો જૈમિનિ આચાર્યને સૂત્રમાં “અર્થ” ગ્રહણ કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા નહોતી. અનર્થનું નિવારણ કરવાને માટે “અર્થ”નું ગ્રહણ કર્યું છે. સમગ્ર જ્ઞાનનો અગ્નિનો હોવાથી વેદને અનર્થનું પ્રતિપાદન કરવું કાંઈ દૂષણ ૩૫ નથી, પરંતુ તે ભૂષણ ૩૫ જ છે. શત્રુને મારવાની ઇચ્છા વાળાને માટે વેદમાં શ્વેનયસાદિ ઉપાય બતાવ્યો છે. પરંતુ તેમાં કાંઈને પ્રવૃત્ત કરાવતા નથી. તેથી શ્વેન આદિક અવશ્ય અધર્મ છે. કેટલાક સિદ્ધાન્તમાં કલબ્જભક્ષણાદિ અનર્થ ૩૫ છે તેની નિવૃત્તિને માટે “ચોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ” । એ સૂત્રમાં અર્થ શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે એવું કથન છે તે બરાબર નથી, કારણ કે “કલક્ષં ન મક્ષ-ચેત્” - કલ્પ જ એટલે વિષમાં બોળેલા સસ્ત્રથી મારેલા પશુનું માંસભક્ષણ ન કરો-એ પ્રમાણે વેદમાં કલબ્જભક્ષણનો નિષેધ જ કર્યો છે. અને નિષેધ કરેલાનું નિવારણ કરવાને માટે સૂત્રમાં “અર્થ”નું ગ્રહણ કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. “इयेनेनाभिचरन् यजेत” । - શત્રુને મારવાની ઇચ્છાવાળો શ્વેન નામનો યજ કરે-આ વાક્યમાં વિધિની હાયા છે, તેથી તેમાં ધર્મશુદ્ધિ થવાનો મંભવ છે. તેથી શ્વેન યજાદિની નિવૃત્તિ કરવાને માટે સૂત્રમાં “અર્થ” શબ્દનું ગ્રહણ છે. જેવી રીતે શ્વેનાદિક અનર્થનું કારણ છે, તેવી રીતે ગોમેધ, અશ્વમેધ, નરમેધ, આદિક પણ અનર્થનું કારણ છે. પરંતુ શ્વેનાદિકમાં શત્રુના મરણ ૩૫ દષ્ટ ૬૬ ૩૫ સુખ છે. રાગ દ્વેષાદિ યુક્ત મનુષ્યોને શત્રુનું દુઃખ સાંભળવાથી સુખ થાય છે. તેવી રીતે તેમને શત્રુનું મૃત્યુ પણ સુખનું કારણ છે. જેવી રીતે શ્વેનાદિકમાં દષ્ટ સુખ છે, તેવી રીતે અશ્વમેધાદિમાં અદષ્ટ ગન્ધ, ૩૫, રસ આદિ વિષયોના ભોગ ૩૫ સુખ છે. પાપ તો બંનેમાં છે. તેથી વિવેકી મનુષ્યોએ શ્વેનાદિક અથવા અશ્વમેધાદિ હિંસાપત્ર પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. “स्वर्गिकामो यजेत” ઇલાદિક શ્રુતિ હિંસા રહિત યજોને સ્વર્ગનું સાધન અને ધર્મ ૩૫ બતાવે છે. યજનું અધ્વર નામ તે. ઘ્વર એ હિંસા અર્થવાળા ધાતુમાંથી બનેલા અધ્વર શબ્દનો અર્થ હિંસા રહિત કર્મ છે. હિંસારહિત કર્મ કરાવનાર હોવાથી અધ્વયુર્ નામ પડ્યું છે. (આ અર્થ નિરૂપાને અનુસાર લખ્યો છે.)

આ પ્રમાણે અહિંસાપત્ર જ વેદપ્રતિપાદિત છે, અને હિંસાપત્ર આપદર્શ છે. તેનો ભાવ એવો છે કે આપત્તિ કાલમાં અત્યાદિકનો અભાવ હોવા છતાં પણ યજનો પરિત્યાગ નહીં કરવો નોંધ્યો, આપણે પ્રાણીના માંસથી નિર્વાહ કરતા હોઈએ તો માંસથી પણ યજ કરવો નોંધ્યો એમ કહ્યું. આ યજની અવશ્ય કર્તવ્યતા માત્ર જ બોધન કરે છે. પરંતુ હિંસા કરીતે યજ કરવામાં તેનું તાત્પર્ય નથી. નાના પ્રકારની શ્રુતિ આદિ દ્વારા વેદનું તાત્પર્ય અહિંસામાં જ નિશ્ચિત થાય છે. અને તે જ પરમ ધર્મ છે એમાં સંશય નથી.

વિશેષ માંસ હમેશાં તમોગુણ પદાર્થ હોવાથી તે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. માંસમાં કેટલાંક ગુણ છે, પરંતુ માંસમાં જ તે ગુણ છે એમ નથી. માટે માંસનો ઉપયોગ કરવાના આવશ્યકતા આવે તો તે જગ્યાએ માંસ તુલ્ય ગુણ વાળી અન્ય વસ્તુ અને ઔષધિઓનો ઉપયોગ કરવો એ જ શુદ્ધિમાં મનુષ્યોને માટે શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. નાના પ્રકારની અધર્મિત

ચુકિતને સંભળાવી બીજાની પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે કેવલ આસુરી સંપત્તિ વાળાનું એક દૃષ્ય છે. મનુષ્યનો આહાર માંસ નથી, તે તો કેવલ વાઘ આદિના જ આહાર છે. ધાસ આદિ ખાનાર ગાય આદિ પણ કદાપિ માંસ ખાતાં નથી મનુષ્ય પશુથી પણ નિકૃષ્ટ વૃત્તિને ધારણ કરીને પોતાની અર્થાદાનો પરિત્યાગ કરે છે. પશુ પોતાની અર્થાદાનો ત્યાગ કરતું નથી. માટે જો મનુષ્ય અર્થાદાનો ત્યાગ કરે છે તે પશુથી પણ નિકૃષ્ટ છે. તેથી સર્વ મનુષ્યોએ સાર્વિક કર્મ દ્વારા સાર્વિક ધનને ઉત્પન્ન કરી તેના વડે સાર્વિક ધાન્યાદિક અન્ન લઈને જ પોતાના જીવન અને શરીરની પુષ્ટિનો ઉપાય કરવો જોઈએ.

મનુષ્ય જો ગ્રાણીની હિંસા કરવા ચઢાય છે, પહેલાં તે ગ્રાણીના હાથ પગ આદિને બાંધીને તેના સામર્થ્યને નષ્ટ કરે છે. બીજાના સામર્થ્યને નષ્ટ કરવાથી આપણું પણ ચેતન્ય, જ્ઞ, આદિ જોડલા પદાર્થ જે તે સર્વતુ સામર્થ્ય ધરી જાય છે. હાથ પગ આદિ બાંધીને સામર્થ્ય નષ્ટ કર્યા પછી તેના ઉપર શસ્ત્રોને ઝસાવે છે. તે પછી શસ્ત્ર વડે મારનાર પણ નરકમાં અનેક દુઃખ ભોગવે છે. અને, મરનાર ગ્રાણી જેવી રીતે ગ્રાણી શીઘ્ર નહીં નિકળવાથી તરફડે છે તેવી રીતે મારનાર પણ પોતાના મૃત્યુના સમયમાં ગ્રાણી શીઘ્ર નહીં નિકળવાથી બહુ કષ્ટથી તરફડી તરફડીને મરી જાય છે. આ પ્રકારે અનેક દુઃખોનો ભોગ હિંસા આદિ મરનારને માટે કલ્પી છે.

અને હિંસાની પેટે મિથ્યાભાવણુ આદિ પણ કૃત અને હિંસાની પેટે કારિત, અનુમોદિત આદિ ભેદથી ૮૧ પ્રકારનું ભેદનું હોય છે.

માટે કૃતાદિ સર્વ પ્રકારની હિંસા આદિથી નિવૃત્ત કરાવનાર વિચારને પતિપક્ષભાષન કહે છે. અને સર્વ પ્રકારની હિંસા આદિ ન કરવાં તેને યો. દ. પા. ૨. સુ. ૩૧ માં મહાત્મત કહ્યું છે.

અધ્યાય ૩. સર્ગ ૪.

નિયમોનું ફળ.

હવે નિયમોના ફલોને બતાવીએ છીએ.

શૌચાત્સ્વાદ્ગુપ્તસા પૌરસંસર્ગઃ ॥

॥ યો.દ.પા.૨-૪૦ ॥

અર્થઃ—જો મનુષ્ય શૌચનું આચરણ કરે જે તેને પોતાના શરીરમાં આનિ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ આ શરીર અપવિત્ર છે, માટે આ દેહ સંબધી બહુ આમદ રાખવાની આવશ્યકતા નથી એવી મનમાં દેહ ઉપર ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે બીજા શરીર વાળાની સાથે પણ સંસર્ગ કરતો નથી. જેને પોતાના શરીર ઉપર ગ્લાનિ છે, તેને અવસ્ય બીજાના શરીર ઉપર પણ ગ્લાનિ થાય છે. ગ્લાનિ જ સંસર્ગનો પરિત્યાગ કરવામાં કારણ છે. અને સંસર્ગનો ત્યાગ સુમુક્તને માટે અત્યન્ત સુખ દેનાર છે. માટે સુખના પરંપરા સાધન રૂપ શૌચનું પણ અવસ્ય અનુદાન કરવું જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે. આ બાલ શૌચનું જ ફલ છે. એથી આદિ સાધન રૂપ આન્તરીય શૌચથી અન્તઃકરણ શીઘ્ર પવિત્ર થાય છે. માટે તે અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ છે. અને બાલ શૌચ અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે ઉપયોગી નથી એમ કદ-

લોક લોકનો ખ્યાલ છે. પરંતુ તે બરાબર નથી. બાલ શૈય પણ અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે ઉપયોગી છે એમ યોગશાસ્ત્ર કહે છે:—

સત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાગ્ર્યેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ॥ યો.દ.પા. ૨-૪૧ ॥

અર્થ:—આ સૂત્રમાં મંવન્તિ શબ્દને જોડીને અર્થ કરવો જોઈએ. સ્વ. ૪૦માં કહેલા બાલ શૈયનું આચરણ કરવાથી વિશેષ કરીને તમોગુણ અને કંઈક રજોગુણ પણ કમી થઈ જાય છે. માટે ચિત્તની શુદ્ધિ તથા પ્રસન્નતા, તથા એકાગ્રતા, તથા ઇન્દ્રિયોત્તેજ્ય, તથા આત્મ-સાક્ષાત્કારની યોગ્યતા પણ થાય છે. ભાવ એવો છે કે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ આદિમાં બાલ શૈય પણ અવશ્ય ઉપયોગી છે. અને—

સન્તોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ ॥

” ॥ ૨-૪૨ ॥

અર્થ:—પોતાને શુદ્ધ વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુમાં સન્તોષ રાખનાર મનુષ્યને ક્રમે સર્વ પ્રકારે સન્તોષની પરિપૂર્ણતા થાય છે. અને તેથી સર્વથી એક સુખ મળે છે. તે સુખ એવું હોય છે કે ઘણા સંબંધી સુખ તેના શતારા બરાબર પણ નથી હોતું. અને—

કાયેન્દ્રિયશુદ્ધિરશુદ્ધિસ્યાત્તપસઃ ॥

” ॥ ૨-૪૩ ॥

અર્થ:—તપનો અભ્યાસ કરવાથી સ્થૂલ અવિદ્યા આદિ ક્લેશ રૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી શરીર તથા ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ શુદ્ધિ આદિ ઇન્દ્રિયોમાં સ્ક્રમ તથા દૂર અથવા પડામાં પડેલી વસ્તુના સ્વરૂપને પણ જાણવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને—

સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગઃ ॥

” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—મન્ત્ર આદિના જપ રૂપ સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટ દેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અર્થાત્ જે મન્ત્ર તથા દેવતામાં શ્રદ્ધા રાખનાર જે દેવતાના મન્ત્રનો જપ કરે છે તે દેવતાનું દર્શન તથા તેની સાથે સંભાષણ તથા તેની પાસેથી વરની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને—

સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ ॥

” ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—ઈશ્વરભક્તિથી સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે. પરમેશ્વરની ભક્તિ કરનાર હિંમત ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય છે, અને પ્રસન્ન થઈને તેના સર્વ કલેશોને દૂર કરીને પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવી દે છે.

આ યમ નિયમોને સિદ્ધ કર્યા વિના બાકીનું યોગનું કાષ્ઠ પણ અંગ સિદ્ધ થવાનું નથી; કારણ કે સર્વ સિદ્ધિને માટે તે જ પ્રથમ સાધન છે. કેટલાક લોક યમનિયમોનો વિચાર કર્યો વિના સમાધિનો અભ્યાસ કરવાને તૈયાર થાય છે. પરંતુ તે લોકોને નિર્વિકલ્પ અથવા સંવિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. કારણ કે તે લોક ખીજ વિના વૃક્ષને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. યમ નિયમથી યોગનો ખીજભાવ થાય છે, અર્થાત્ જે યમ નિયમ છે તે યોગનો ખીજભાવ છે. અને આસન તથા પ્રાણાયામ અંકુર રૂપ છે. પ્રત્યાહાર યોગ રૂપી વૃક્ષના પુષ્પ રૂપ છે. ધારણા બ્યાન અને સમાધિ યોગ રૂપી વૃક્ષના ફલ રૂપ છે. માટે યમાદિ વિના યોગ (સમાધિ)ની ઇચ્છા કરનાર ખીજ વિના વૃક્ષને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરનાર છે એમ કહ્યું. માટે શ્રદ્ધા સહિત યમ અને નિયમોનું પાલન કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ઈતિ નિયમફલનિરૂપણ અ. ૩. સ. ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩. સર્ગ ૫.

આસનનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગોમાં યમ અને નિયમનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં આસનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

આસન સિદ્ધ થયા વિના પ્રાણાયામ તથા ધ્યાન આદિનો અભ્યાસ થઇ શકતો નથી. ચિત્ત અત્યંત ચચચ હોવાથી તેના નિરોધનું સાધન હરતાં હરતાં ફરવાનું બને નહીં. તેમ કરવાથી ચિત્તની સ્થિરતા પણ પ્રાપ્ત થવાની નથી. માટે—

આસીનઃ સંમવાત્ ॥

ચે૦ ૬૦ અ૦ ૪ પા૦ ૧-૭ ॥

અર્થ:—બેસીને જ ઉપાસના (ધ્યાનાદિ) કરવી જોઇએ, કેમકે ચિત્તવૃત્તિની એકાકારતા સંપાદન કરવી તે ધ્યાનાદિનું તાત્પર્ય છે. તે બેસીને જ કરવાનું કહ્યું છે. ઉભા રહીને ધ્યાનાદિ કરવાથી શરીરને પણ સ્થિર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. એટલે ચિત્તને વિક્ષેપ પણ અવશ્ય થશે. અને જો સૂતા સૂતા અભ્યાસ કરતા રહે તો નિદ્રા આવવાનો સંભવ છે. માટે ચિત્તનિરોધને માટે જે જે સાધન કરવાનું છે તે બેસીને જ કરવું જોઇએ. અને—

દયાનાચ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—ધ્યાન શબ્દનો પ્રયોગ બેસીને એક જ વસ્તુનું ધ્યાન કરનાર બગલા આદિમાં જોવામાં આવે છે. તેથી બેસીને જ ધ્યાન કરવું જોઇએ.

બગલાની માફક બેસીને ધ્યાન કરે છે એ પ્રકાર લોકપ્રસિદ્ધ કથન છે. વળી—

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥

” ॥ ૯ ॥

દયાયતીવ પૃથિવી ॥

છા૦ ૩૦ અ૦ ૭ સ્વ૦ ૬-૧ ॥

અર્થ:—પૃથિવી ધ્યાન કરતી હોય તેવી નિશ્ચય દેખવામાં આવે છે. આ શ્રુતિમાં પણ નિશ્ચયતાને જોઇને ધ્યાન શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. માટે જે સ્થાનમાં નિશ્ચયતા છે ત્યાં જ ધ્યાન હોય છે. એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે. માટે બેસીને જ ધ્યાન આદિ કરવું જોઇએ.

સ્મરન્તિ ચ ॥

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—ગીતામાં ભગવાને પણ “શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ । મ૦ ગી૦ અ૦ ૬-૧૧ ॥ ઈત્યાદિ શ્લોકથી ધ્યાનકરનારને માટે બાહ્ય આસનાગ્નિ વિધાન કયું છે. અને યોગસાધકમાં પદ્માસનાદિ આસનોનું વિધાન કયું છે. માટે આસન ઉપર બેસીને જ ધ્યાન કરવું જોઇએ એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે. અને વેદાન્તદર્શનમાં “આસીનઃ સંમવાત્” ઈત્યાદિ સ્ત્ર ઉપાસનાના વિષયમાં લખ્યાં છે. માટે ઉપાસના બેસીને કરવી જોઇએ. વળી ધ્યાનમાં એવી કોઈ આવશ્યકતા નથી એવી શંકા કરવી ચોગ્ય નથી, કારણ કે ઉપાસના અને ધ્યાનમાં કોઈ ભેદ નથી. ધ્યાનમાં તથા ઉપાસનામાં પણ શાસ્ત્રમાં કહેલા કોઈ દેવતા આદિનું આલંબન (આશ્રય) હોય છે. તે આલંબનમાં ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવી અર્થાત્ મિત્ર ભક્તિની વૃત્તિને નિરૂપ કરીને ખેવાકાર વૃત્તિની ધારા સંપાદન કરવાની છે. તેને જ “એકાગ્રતા કરવી” એમ કહે છે. ઉપાસના પણ તે જ છે.

ધ્યાનને દૃઢ કરવાને માટે પ્રાણાયામનો પણ અભ્યાસ થાય છે. પ્રાણાયામથી પ્રાણનો

નિરોધ કરીને ધારણા ધ્યાનના ક્રમથી સમાધિ સિદ્ધ કરવી એ હડયોગનું તાત્પર્ય છે. માટે જેણે પ્રથમથી જ આસનમાં બેસીને અભ્યાસ કર્યો નથી તેનાથી ધ્યાનાદિક યથ શકશે નહીં તે વાત નિશ્ચિત છે. તેથી કરીને દરેક પ્રકારનો અભ્યાસ કરનારે પહેલાં આસનનું જ શિક્ષણ સંપાદન કરવું જોઈએ. તેટલા માટે હડયોગમાં આસનને જ પ્રથમ માન્યું છે.

हठस्य प्रथमाङ्गत्वादासनं पूर्वमुच्यते ।

कुर्यात्तदासनं स्थैर्यमारोग्यं चाङ्गलाघवम् ॥ ह० प्र० श्लो० १७ ॥

અર્થ:—હકયોગનાં વિશેષ કરીને આસન તથા પ્રાણાયામ તથા ખેચરી આદિ અનેક પ્રકારની સુદ્રા તથા નાદાનુસન્ધાન-એ ચાર અંગ છે. તેમાં પ્રત્યાહારથી લઇને સમાધિ પર્થ-તના અંગને નાદાનુસન્ધાનમાં જ અન્તર્ભાવ થાય છે. આ ચાર અંગોમાં આસન પ્રથમ અંગ હોવાથી તેને પ્રથમ કહેવામાં આવે છે. આસનથી શરીરની સ્થિરતા તથા લઘુતા પણ થાય છે અર્થાત્ કાઈને શરીરમાં ભારેપાણું હોય તો તેથી નિવૃત્ત થાય છે. અને—

स्थिरसुखमासनम् ॥ यो० द० पा० २-४६ ॥

અર્થ:—જે પદ્માસનાદિ આસને બેસવાથી શરીર સ્થિર રહેતું હોય અર્થાત્ શરીર હાલે ચાલે નહીં, અને બેસવામાં સુખ પડતું હોય, કાષ્ઠ પ્રકારનો ઉદ્વેગ થતો ન હોય તે આસનને યોગનું અંગ જાણવું જોઈએ. આથી એ પણ નિશ્ચય થાય છે કે જેનું તેનું આસન વાળાને બેસવાથી પણ આસન થતું નથી. પદ્માસન, સ્વસ્તિક, આદિ આસનમાં બેસવાનો અભ્યાસ કરતા કરતા ઓછામાં ઓછા ચાર કલાક બેસી શકે તો તે આસન હકયોગનું અંગ બને છે. ભાવ એવો છે કે આસન ઉપર બેસીને અભ્યાસ કરવાથી જ જ્ઞાન આદિની સિદ્ધિ થાય છે. અને—

ततो द्वंद्वानभिघातः ॥ ” २-४८ ॥

અર્થ:—આસન સિદ્ધ થતાં અર્થાત્ એક જ આસનમાં નિશ્ચલ ધર્મને અધિક કાલ સુધી બેસવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થતાં યોગી શીત તથા ઉષ્ણાદિ ૬-૬ પદાર્થથી બાધાને પ્રાપ્ત થતો નથી. અર્થાત્ શીતોષ્ણાદિ ૬-૬ તેને બાધા કરી શકતાં નથી.

વળી આસનનો અભ્યાસ કરવાથી કેટલી પ્રકારના રોગોની નિવૃત્તિ કરી છે. જેમ—

मत्स्येन्द्रपीठं जठरप्रदीप्तिं प्रचण्डरुग्मण्डलखेदनास्त्रम् ।

अभ्यासतः कुण्डलिनीप्रबोधं चन्द्रस्थिरत्वं च ददाति पुंसाम् ॥

ह.प्र.उ. १-२७ ॥

અર્થ:-આ મત્સ્યે-દ્રાસન જગદરાગિને પ્રદીપ કરે છે; અને અનેક પ્રકારના કઠિન રોગોનો નાશ કરવાને માટે અસ્ત્રની સમાન છે. અને આ આસનનો અભ્યાસ કરવાથી કુષ્ઠાલિનીની જાગૃતિ થાય છે. અને તાલુના ઉપરિ ભાગમાંથી ઝરતા અમૃતની પણ સ્થિતિ કરી દે છે. વળી—

, इति पश्चिमोत्तानमासनाग्र्यं पवनं पश्चिमवाहिनं करोति ।

उदयं जठरानलस्य कुर्यादुदरे कार्श्यमरोगतां च पुंसाम् ॥,, ॥ २९ ॥

અર્થ:—આસનોમાં શ્રેષ્ઠ એવું પશ્ચિમોત્તાન નામનું આસન પ્રાપ્તને પશ્ચિમવાહી કરે છે

અર્થાત્ સંપૂર્ણ નાડીના માર્ગથી વહે છે. અને જઠરાગ્નિને ઉદ્ધ કરે છે. અને ઉદરના મધ્ય પ્રદેશને કૃશ કરે છે અને રોગોને દૂર કરે છે. અને નાડીના વલણ આદિને સમાન કરે છે. અને—

हरति सकलरोगानाशु गुल्मोदरादीनभिभवति च दोषानासनं श्रीमयूरम् ।

बहुकदशनभुक्तं भस्म कुर्यादशेषं जनयति जठराग्निं जारयेत्कालकूटम् ॥ ૧૩૧ ॥

અર્થ:—મયૂરાસન ગુલ્મ, જલોદર, પ્લીહા, આદિ સર્વ રોગોને દૂર કરે છે અને વાતાદિ દોષોને પણ નાશ કરે છે અને બહુ અથવા ખરાબ અન્ન ખાધું હોય તો તે સર્વને ભસ્મ કરી નાંખે છે. અને જઠરાગ્નિને વધારે છે, અને ઝેરની માફક હાનિ કરનાર અન્નને પણ પચાવી નાંખે છે.

આ પ્રકારનાં આસનોથી અનેક પ્રકારના રોગોની નિવૃત્તિ થી છે. માટે પ્રથમ આસનને જ સિદ્ધ કરવું જોઈએ. જેને પ્રારબ્ધ દોષથી અથવા દેહાદિકાની પીડાના નિમિત્તથી આસનની સિદ્ધિ ન થતી હોય તોપણ બીજા ઉપાયથી પણ આસનને જ પ્રથમ સિદ્ધ કરવું જોઈએ એવો યોગશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. માટે આસનને સિદ્ધ કરવાના ઉપાય પણ યોગ શાસ્ત્રમાં કલા છે.

આસનને સિદ્ધ કરવાના ઉપાય.

મयत्नश्चैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥

યો ૦ ૬૦ પા ૦ ૨-૪૭ ॥

અર્થ:—બાહ્ય વ્યવહારની શિથિલતા કરવાથી તથા શેષનાગનું ધ્યાન કરવાથી પણ આસનની સિદ્ધિ થાય છે.

નાના પ્રકારના બાહ્ય વ્યવહાર કરીને થાક્યા પછી આસન કરવાથી શરીરની નિશ્ચલતા આદિ સિદ્ધ થતી નથી. તેથી બાહ્ય વ્યવહાર સંબંધી પ્રયત્નોને શિથિલ કરવો જોઈએ. તેને શિથિલ કરીને આસન કરવાથી આસનનો જન્મ થાય છે. અને શેષનાગનું ધ્યાન કરનારને અધિક સમય સુધી એક આસને ખેસવાની શક્તિ પણ આવી જાય છે.

ભોજનદેય વૃત્તિમાં “અનન્તસમાપત્તિ”નો અર્થ “આશાસાદિ વસ્તુમાં જે અનન્તતા છે તેનું ધ્યાન કરવું” એમ કહ્યું છે. પરન્તુ તે નવીન અભ્યાસને માટે કઠિન છે.

આસનના ભેદ.

आसनानि समस्तानि यावन्तो जीवजन्तवः ।

चतुरशीति लक्षाणि शिवेन कथितं पुरा ॥

વે ૦ સં ૦ ૩૦ ૨-૧ ॥

અર્થ:—પૃથ્વીમાં જેટલાં પ્રાણી છે તેટલાં જ આસન છે. ભાવ એ છે કે જે જે પ્રાણી છે તે સર્વ જેસે છે. તેમના ભેદને અનુસાર આસન પણ દરેકનું જુદું જુદું છે. માટે મહા-દેવજીએ ૮૪ લાખ આસન પહેલાં કલાં છે.

तेषां मध्ये विशिष्टानि षोडशोऽनं शतं कृतम् ।

तेषां मध्ये मर्त्यलोके द्वाविंशदासनं शुभम् ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—તે સર્વ આસનોની મધ્યે ૮૪ આસન એક છે. તેમાં પણ મનુષ્યોને માટે ૩૨ આસન એક છે. તેમાંનાં માત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

સિદ્ધં પદં તથા મદં મુક્તં વર્જં ચ સ્વસ્તિકમ્ ।

સિદ્ધં ચ ગોમુત્તં વીરં ધનુરાસનમેવ ચ ॥

” ॥ ૩ ॥

મૃતં ગુપ્તં તથા મત્સ્યં મત્સ્યેન્દ્રાસનમેવ ચ ।

ગોરક્ષં પશ્ચિમોત્તાનં ઉત્કટં સંકટં તથા ॥

” ॥ ૪ ॥

મયૂરં કુકુટં કૂર્મ તથા ચોત્તાનકૂર્મકમ્ ।

ઉત્તાનમણ્ડુકં વૃક્ષં મણ્ડૂકં ગરુડં વૃષમ્ ॥

” ॥ ૫ ॥

શલભં મકરમુદ્રું ધ્રુવગં ચ યોગાસનમ્ ।

દ્વાત્રિશદાસનાનિ તુ મર્ત્યલોકે ચ સિદ્ધિદમ્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—૧. સિદ્ધાસન, ૨. પદ્માસન ૩. લદાસન, ૪. મુક્તાસન, ૫ વજ્રાસન, ૬. સ્વસ્તિકાસન, ૭. સિંહાસન, ૮. ગોમુખાસન, ૯. વીરાસન, ૧૦. ધનુરાસન, (૩), ૧૧. મૃતાસન, ૧૨. ગુમાસન, ૧૩. મત્સ્યાસન, ૧૪. મત્સ્યેન્દ્રાસન, ૧૫. ગોરક્ષાસન, ૧૬. પશ્ચિમોત્તાનાસન, ૧૭. ઉત્કટાસન, ૧૮. સંકટાસન (૪), ૧૯. મયૂરાસન, ૨૦. કુકુટાસન, ૨૧. કૂર્માસન, ૨૨. ઉત્તાનકૂર્માસન, ૨૩. ઉત્તાન મણ્ડૂકાસન, ૨૪. વૃક્ષાસન, ૨૫. મણ્ડૂકાસન, ૨૬. ગરુડાસન, ૨૭. વૃષભાસન (૫), ૨૮. શલભાસન, ૨૯. મકરાસન, ૩૦. ઉષ્દ્રાસન, ૩૧. ભુજંગાસન અને ૩૨. યોગાસન—એ ૩૨ આસન મનુષ્યોને સિદ્ધિ આપનારાં છે. (૬).

તેમાં પણ મુમુક્ષુ અભ્યાસીને માટે સિદ્ધાસન, પદ્માસન, આદિ કોઈ આસનને જ પ્રથમ સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

આસનેભ્યઃ સમસ્તેભ્યો દ્વયમેતદુદાહતમ્ ।

एकं सिद्धासनं प्रोक्तं द्वितीयं कमलासनम् ॥ ગોં ૫૦ શ્લોં ૧૦ ॥

અર્થ:—અભ્યાસ કરનારને માટે સર્વ પ્રકારનાં આસનોની મધ્યે એક સિદ્ધાસન અને ખીજું કમલાસન (પદ્માસન) એ બે આસનને પ્રધાન કલાં છે.

ઇતિ આસનનિરૂપણ અ. ૩. સ. ૫. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩. સર્ગ. ૬.

પ્રાણાયામનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં આસનનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં પ્રાણાયામનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

મધાનાઃ પ્રાણવાહિન્યો મૂયસ્તાસુ દશ સ્મૃતાઃ ।

इडा च पिङ्गला चैव सुपुत्रा च तृतीयगा(का) ॥ યોં ૫૦૦૩૦ શ્લોં ૧૬ ॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।

अलम्बुसा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—વળી જે નાડી દ્વારા પ્રાણ વહન કરે છે તે નાડી વિશેષે કરીને દશ હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તે ૧. ઈડા, ૨. પિંગલા, ૩. સુષુમ્ના ત્રીજી (૧૬), ૪. ગાન્ધારી, ૫. હસ્તિ, જિહ્વા, ૬. પૂષા, ૭. યશસ્વિની, ૮. અલમ્બુસા, ૯. કૂહ અને ૧૦. શંખિની—જે દશ નામથી કહેવામાં આવી છે.

પ્રતઙ્ગાડીમહાચક્રં જ્ઞાતવ્યં યોગિમિઃ સદા ।

ઈદા વામે સ્થિતા ભાગે દક્ષિણે પિંગલા સ્થિતા ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

સુષુમ્ના મધ્યદેશે તુ ગાન્ધારી વામચક્ષુષિ ।

દક્ષિણે હસ્તિજિહ્વા ચ પૂષા કર્ણે ચ દક્ષિણે ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

યશસ્વિની વામકર્ણે ચાનને ચાપ્યલંબુસા ।

કૂહશ્ચ લિંગદેશે તુ મૂલસ્થાને તુ શંખિની ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—હમેશાં યોગી લોકોએ આ નાડીચક્ર જાણવું જોઈએ. ઈડા નામની નાડી નાસિકાના વામ ભાગમાં સ્થિત છે. પિંગલા નામની નાડી નાસિકાના દક્ષિણ ભાગમાં સ્થિત છે. (૧૮). અને સુષુમ્ના નામની નાડી તેના મધ્ય દેશમાં રહે છે. ગાન્ધારી નામની નાડી છે. જમણા નેત્રમાં હસ્તિજિહ્વા છે. જમણા કાનમાં પૂષા નાડી છે. (૧૯). અને યશસ્વિની નામની નાડી ગાન્ધારી કર્ણમાં છે. યજ્ઞમાં અલંબુસા નાડી છે. લિંગ દેશમાં કૂહ નામની નાડી છે. અને મૂલસ્થાનમાં શંખિની નાડી છે.

एवं द्वारं समाश्रित्य तिष्ठन्ते नाडयः क्रमात् ।

ઈદાપિઙ્ગલાસૌષુમ્નાઃ પ્રાણમાર્ગે ચ સંસ્થિતાઃ ॥ ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે આ દશ નાડી ક્રમે તત્ત્વ દ્વારોનો આશ્રય કરીને સ્થિત છે. તેમાં ઈડા, પિંગલા તથા સુષુમ્ના એ ત્રણ નાડી પ્રાણના માર્ગનો આશ્રય કરીને રહેલી છે.

सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ।

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—ઈડા, પિંગલા તથા સુષુમ્ના એ ત્રણ નાડીએ પ્રાણવાયુના માર્ગનો આશ્રય કર્યો છે. અને ચન્દ્રમા, સૂર્ય અને અગ્નિ એ ત્રણ તેમની દેવતા છે. અને—

प्राणापानसमानाख्या व्यानोदानौ च वायवः ॥

” ॥ ૨૨ ॥

નાગઃ કૂર્મોઽથ કુકરો દેવદત્તો ધનઙ્ગયઃ ।

હિદિ પ્રાણઃ સ્થિતો નિત્યમપાનો ગુદમણ્ડલે ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

સમાનો નામિદેશે તુ સદાનઃ કણ્ઠમધ્યગઃ ।

વ્યાનઃ સર્વશરીરે તુ પ્રધાનાઃ પચ્ચ વાયવઃ ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, ઉદાન, તથા નાગ, કૂર્મ, કુકર (કૃકલ), દેવદત્ત અને ધનઙ્ગય એ દશ વાયુ શરીરમાં છે. (૨૩). તેમાં પ્રાણ હમેશાં હૃદયમાં રહે છે. અને અપાન વાયુ ગુદામણ્ડલમાં રહે છે. સમાન વાયુ નાસિકા સ્થાનમાં રહે છે. ઉદાન વાયુ કણ્ઠ દેશમાં રહે છે. અને વ્યાન વાયુ સર્વ શરીરમાં રહે છે. તેમાંના પ્રાણાદિ આંત્ર્યવાયુ અપાન છે.

ઉદ્ગારે નાગ આરુયાતઃ કૂર્મ ઉન્મીલને તથા ।

કૃકરઃ કુત્કરો જ્ઞેયો દેવદત્તો વિઝૃમ્મણે ॥ ” ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—ઓઝકાર લાવવો તે નાગ નામના વાયુનું કર્મ છે. નેત્રનો પલકારો થવો અર્થાત્ નેત્ર ઉઘડવું અને બધ થવું તે કૂર્મ વાયુનું કર્મ છે. ઝીંકે આવવી તે કૃકર વાયુનું કર્મ છે. અને બગાડું આવવું તે દેવદત્તનું કર્મ છે.

ન જહાતિ મૃતં વાપિ સર્વવ્યાપી ધનન્નયા ।

एते नाडीषु सर्वासु भ्रमन्ते जीवरूपिणः ॥ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—અને ધનન્નય વાયુ સર્વ શરીરમાં વ્યાપ્ત થઇને રહે છે. અને તે મરેલા શરીરનો પણ ત્યાગ કરતો નથી અર્થાત્ મરેલા શરીરમાં પણ ચાર ઘડી સુધી રહે છે. આ દશે વાયુ જીવની ઉપાધિ રૂપ હોવાથી તેમને જીવ રૂપ કહ્યા છે.

नागो गृह्णाति चैतन्यं कूर्मश्चैव निमेषणम् ।

क्षुधा दृष्ट કુકરાચ્ચૈવ જંભણં તુ ચતુર્થતઃ ॥

भवेद्धनञ्जयाच्छब्दं क्षणमात्रं न निःसरेत् ॥ ઘે૦ સં૦ ૩૦ ૫-૬૪ ॥

અર્થઃ—નાગ નામનો વાયુ ચૈતન્ય અર્થાત્ હોંશીઆરી કરાવે છે. કૂર્મ નામનો વાયુ નેત્ર મીંચાવું અને ઉઘડવું એ કામ કરે છે. કૃકર ક્ષુધા અને તૃષ્ણા લગાડે છે. દેવદત્ત બગાડું ખવરાવે છે. અને ધનન્નય દેહની બહાર નિકળતો નથી, અને સંપદ કરે છે. વળી—

आसितो भुजदण्डेन यथा चलति कन्दुकः ।

प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न तिष्ठति ॥ યો૦ચૂ૦ ૩૦ શ્લો ૨૭ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે દડા(કન્દુક)ને હાથ વડે તાડન કરીને ભૂમિ ઉપર ફેંકતા તે ઉપર ઉછળે છે; તેવી રીતે પ્રાણ અને અપાન વાયુ વડે આકર્ષણથી જીવ એક સ્થાનમાં સ્થિત થઇને રહેતો નથી.

प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च धावति ।

वामदक्षिणमार्गाभ्यां चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥ ” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—પ્રાણ તથા અપાન વાયુને વશ થયેલો જીવ ઇડા તથા પિંગલા નાડી દ્વારા નીચે તથા ઉપર ફરતો જ રહે છે. અંચલ હોવાથી દેખાતો નથી. ચૈતન્ય રૂપ જીવનું દૂર્ભવું અને ફરવું બનતું નથી. તથાપિ જીવની ઉપાધિ રૂપ અન્તઃકરણ અત્યન્ત ચગચલ હોવાથી તે અન્તઃકરણ જે જે કાર્ય કરે છે તે સર્વનું જીવમાં આરોપણ થાય છે. ચન્દ્રમા આકાશમાં સ્થિત છે. તેમાં ચાલવું આદિ ક્રિયા નથી. તથાપિ ભ્યારે જલમાં ચન્દ્રમાનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે જલનું ચલાયમાન થવું આદિ સર્વ ક્રિયા ચન્દ્ર(પ્રતિબિંબ)માં પ્રતીત થાય છે. તેવી રીતે અન્તઃકરણ રૂપી જલમાં પ્રતિબિંબભાવને પ્રાપ્ત થયેલા જીવમાં અન્તઃકરણની સર્વ ક્રિયાનું આરોપણ થાય છે. અને વાયુના આકર્ષણથી અન્તઃકરણ ચગચલ રહે છે. અન્તઃકરણ ચગચલ રહેવાથી અન્તઃકરણની ઉપાર્ધિવાળા જીવને પણ ચગચલ કહેવામાં આવે છે.

રજ્જુવદ્ધો યયા ર્યેનો ગતોઽપ્યાકૃપ્યતે પુનઃ ।

ગુણવદ્ધસ્તયા જીવઃ પ્રાણાપાનેન કૃપ્યતે ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે બાજ નામના પશુના પગમાં દોરી બાંધીને છોડી દેતાં ઉડી જાય છે અને દોરી ખેંચતાં પાછો હાથ ઉપર આવી જાય છે. તેવી રીતે પ્રાણુ રૂપી દોરીથી બન્ધાયેલો અન્તઃકરણોપાધિ વાળો જીવ પણ પ્રાણુ અને અપાન વાયુ દ્વારા ખેંચાય છે. તે કારણથી અન્તઃકરણની શાન્તિ વિના જીવને શાન્તિ મળવાની નથી. અને અન્તઃકરણની ચચક્ષત્તાની નિવૃત્તિ વાયુને અધીન છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી વાયુ ચાલતો રહે છે, ત્યાંસુધી મનની પણ ચચક્ષતા થતી જ રહે છે. અને વાયુનો નિરોધ થઈ જાય તો મનનો પણ નિરોધ થઈ જાય છે. માટે વાયુનો નિરોધ કરવો એ પ્રાણાયામનું તાત્પર્ય છે.

પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાની રીતિ.

આસનોના નિપ્રમેને, કહીને પ્રાણાયામનું કથન કરવાને પ્રારંભ કરીએ છીએ.

અથાસને દદે યોગી વ્રજી હિતમિતાશનઃ ।

યુરુપદિષ્ટમાર્ગેણ પ્રાણાયામાન્સમાચરેત્ ॥

દ૦ પ્ર૦ ૩૦ ૨-૧ ॥

અર્થઃ—કમલાસનાદિ આસનમાં અધિક વાર સુધી બેસવાનો અભ્યાસ દૃઢ થવાથી, જેણે ધ્વનિદ્રાને જીતી છે, અને પથ્ય તથા મિત ભોજન કરનાર છે, એવો યોગી શુદ્ધિ અતાવેલા માર્ગે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરે.

વળી યોગદર્શનમાં પણ આસન દૃઢ થયા પછી જ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું છે.

તસિન્સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ॥યો૦દ૦પા૦૨સૂ૦૪૯ ॥

અર્થઃ—જ્યારે આસન સિદ્ધ થાય ત્યારે બહારના વાયુનું અંદર જવા રૂપ શ્વાસ, અને અંદરના વાયુનું બહાર નિકળવા રૂપ (નિઃશ્વાસ રૂપ) પ્રશ્વાસ—એ બંને પ્રકારની વાયુની ગતિના અભાવ (વિચ્છેદ) રૂપ પ્રાણાયામ થાય છે. માટે આસનનો જય થયા પછી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અને—

ચઢે વાતે ચલં ચિત્તં નિશ્ચલે નિશ્ચલં ભવેત્ ।

યોગી સ્થાણુત્વમામોતિ તતો વાયું નિરોધયેત્ ॥

૧૧ ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—વાયુ અસ્થાયમાન થતાં ચિત્ત અસ્થાયમાન થાય છે. અને વાયુ નિશ્ચલ થતાં ચિત્ત પણ નિશ્ચલ થાય છે. અને વાયુની સ્થિરતા દ્વારા ચિત્તની સ્થિરતા થવાથી યોગી સ્થાણુત્વને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ શરીરની નીરોજના તથા હૃદયમાં આદિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે કારણથી યોગી વાયુનો નિરોધ કરે.

આ પ્રમાણે વાયુની સિદ્ધિથી યોગીને સ્થાણુત્વની પ્રાપ્તિ રૂપી ફલને કહીને, હવે વાયુ નિરોધ પ્રાપ્ત કરવાને માટે નાડીની અંદરના મગની શુદ્ધિની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવે છે.

મલાકુલાસુ નાડીપુ મારુતો નૈવ મધ્યગઃ ।

કયં સ્યાદુન્મનીમાવઃ કાર્યસિદ્ધિઃ કયં ભવેત્ ॥

૧૧ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—મલથી ભરેલી નાડીમાં વાયુનો પ્રવેશ થતો નથી, પરન્તુ મલની શુદ્ધિ થતાં જ શુદ્ધનાના માર્ગથી વાયુ ચાલી શકે છે. માટે જ્યાં સુધી નાડી મલ યુક્ત છે, ત્યાં સુધી

કાર્ધ પણ પ્રકારે મનનો નિરોધ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ નહીં થઈ શકે. પરન્તુ—

શુદ્ધિમેતિ યદા સર્વં નાડીચક્રં મલાકુલમ્ ।

તદૈવ જાયતે યોગી પ્રાણસંગ્રહણે ક્ષમઃ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જ્યારે મલથી વ્યાકુલ સંપૂર્ણ નાડી શુદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે જ યોગી વાયુને રોકવામાં સમર્થ થાય છે. માટે મલની શુદ્ધિ દ્વારા પ્રાણનો નિરોધ કરવાને માટે—

પ્રાણાયામં તતઃ કુર્યાન્નિત્યં સાત્ત્વિકયા ધિયા ।

યથા મુપુમ્નાનાડીસ્થા મલાઃ શુદ્ધિં પ્રયાન્તિ ચ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જે પ્રકારે મુપુમ્ના નાડીમાં સ્થિત મલની શુદ્ધિ થાય, તેવી રીતે એટલે સાત્ત્વિક શુદ્ધિથી હમેશાં પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જે પ્રકારના કંબલ આદિના આસન ઉપર બેસી અભ્યાસ કરવો જોઈએ એવાં આસનો સંબંધી વિચાર ભક્તિયોગ પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યા છે, તેને અનુસાર યોગ્ય આસન ઉપર બેસી, પછી—

બદ્ધપદ્માસનો યોગી પ્રાણં ચન્દ્રેણ પૂરયેત્ ।

ધારયિત્વા યથાશક્તિ ભૂયઃ સૂર્યેણ રેચયેત્ ॥

હ૦ પ્ર૦ ૩૦ ૨-૭ ॥

અર્થ:—પદ્માસન બાંધીને અર્થાત્ યોગી જે આસને અધિક સમય સુધી સુખપૂર્વક બેસી શકે એવા આસને બેસી યોગી પ્રાણવાયુને ચન્દ્ર (ધીમે) નાડીથી ચઢાવે. ફરી તેને પોતાની શક્તિ અનુસાર ધારણ કરીને અર્થાત્ કુંભક કરીને પછી સૂર્ય (પિંગલા) નાડીથી ઉતારે—બહાર કાઢે.

બહારના વાયુને અંદર ખેંચવો તેનું નામ પૂરક છે. અને ખેંચેલા વાયુને અંદર રોકવો તેનું નામ કુંભક છે. અને રોકેલા વાયુને બહાર કાઢવો તેનું નામ રેચક છે.

પ્રાહ્મુસ્ત્વો વા ઉદહ્મુસ્ત્વઃ ।

વે૦ સં૦ ૩૦ ૫-૩૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વ દિશામાં અથવા ઉત્તરમાં મુખ કરીને બેસવું જોઈએ એવું ઘેરફડસં-હિતામાં કહ્યું છે.

પ્રાણં સૂર્યેણ ચાક્રુપ્ય પૂરયેદુદરં શનૈઃ ।

વિધિવત્સ્તંભકં કૃત્વા પુનઃચન્દ્રેણ રેચયેત્ ॥

હ.પ્ર.૩. ૨-૮ ॥

અર્થ:—ફરી સૂર્યનાડીથી પ્રાણને ધીમે ધીમે ખેંચીને અંદર ભરે. ફરી વિધિપૂર્વક કુંભક કરીને પછી ચન્દ્ર નાડીથી રેચન કરે. એ પ્રમાણે—

યેન ત્યજેત્તેન પીત્વા ધારયેદતિરોધતઃ ।

રેચયેચ્ચ તતોઽન્યેન શનૈરેવ ન વેગતઃ ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જે જે ચન્દ્ર કે સૂર્ય નાડીથી વાયુનું રેચન કરે તે જ નાડીથી ફરી પૂરણ કરે. અને પછી તેને રોકે. ફરી જેના વડે પૂરક કર્યો હોય તેનાથી અન્ય નાડી દ્વારા ધીમે ધીમે રેચન કરે, પરન્તુ વેગથી રેચન ન કરે. વેગથી રેચન કરવાથી યોગીના શરીરમાં અશક્તિ આવી જાય છે. આવો કુંભક જ્યાંસુધી સ્વેદ તથા કંપ થાય ત્યાં સુધી કરવો જોઈએ એવો

કેટલાકનો મત છે. પરન્તુ પહેલી અવસ્થામાં એવો કુંભક થઈ શકતો નથી. લઘુ, મધ્ય અને ઉત્તમ અવસ્થાના ક્રમે પ્રથમલઘુ માત્રાથી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ માત્રાની સંખ્યા સુધી કુંભક થયા બાદ ક્રમે સ્વેદ અથવા કંપ થતા સુધી પ્રાણનો નિરોધ કરી શકે છે, નહિ તો હાનિ થવાનો સંભવ છે. અને પ્રાણાયામ દ્વારા વાયુને નિરોધ કરવામાં શીઘ્રતા કરનારને અવશ્ય હાનિ થાય છે.

યથા સિંહો ગજો વ્યાઘ્રો ભવેદ્વશ્યઃ શનૈઃ શનૈઃ ।

તથૈવ સેવિતો વાયુરન્યથા હન્તિ સાધકમ્ ॥

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સિંહ, હાથી અથવા વાઘ આદિને વશ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે જ તે પ્રાણી વશમાં આવે છે. કેાઇ શીઘ્રતાથી વશ કરવાને માટે તેના ઉપર જબરદસ્તી કરે તો તે વ્યાઘ્ર આદિ પ્રાણી મનુષ્યને અવશ્ય મારી નાંખે છે. તેવી રીતે વાયુને વશ કરવાને પ્રયત્ન કરનારે પણ બહુ ધીમે ધીમે જ વશ કરવાનું સાધન કરવું જોઈએ. શીઘ્રતાથી દરવાથી વ્યાઘ્રાદિ પ્રાણીની માફક પ્રાણ પણ મનુષ્યને મારી નાંખે છે. અને—

પ્રાણં વેદિદયા પિવેન્નિયમિતં મૂયોઽન્યથા રેચયેત્

પીત્વા પિંગલયા સમીરણમથો વદ્ધવા ત્યજેદ્રામયા ।

સૂર્યાચન્દ્રમસોરનેન વિધિનાઽભ્યાસં સદા તન્વતાં

શુદ્ધા નાદિગણા ભવન્તિ યમિનાં માસત્રયાદુર્ધ્વતઃ ॥ હ૦ પ્ર૦ ૩૦ ૨-૧૦ ॥

અર્થ:—જો યોગી ઈડા દ્વારા અર્ધાત્ વામ નાડી દ્વારા પ્રાણનું પૂરણ કરે તો તેને કુંભક કરીને પછી બીજી પિંગલા નાડીથી રેચન કરે. અને જો પિંગલા દ્વારા અર્ધાત્ દક્ષિણ નાડીથી વાયુનું પૂરણ કરે, તો તેના કુંભક કરીને ઈડા (કાળી) નાડીથી પ્રાણનું રેચન કરે. અને સૂર્ય નાડીથી પૂરણ કરીને તેના કુંભક કરીને ચન્દ્ર નાડીથી રેચન કરે. આ વિધિથી હમેશાં અભ્યાસ કરવાથી યોગી લોકોનો નાડીસમૂહ ત્રણ માસ પછી શુદ્ધ થઈ જાય છે.

યદા તુ નાદીશુદ્ધિઃ સ્યાત્તથા ચિહ્નાનિ વાહ્યતઃ ।

કાયસ્ય કૃશતા કાન્તિસ્તદા જાયેત નિશ્ચિન્તમ્ ॥ મો૦ ૫૦ શ૦ ૧-૫ ॥

અર્થ:—ત્યારે નાડીની શુદ્ધિ થઈ જાય છે, ત્યારે બાહ્ય ચિહ્નો જેવાં કે દેહની કૃશતા તથા કાન્તિ નિશ્ચયપૂર્વક થાય છે. તેમજ—

યયેદં ધારણં વાયોરનલસ્ય પ્રદીપનમ્ ।

નાદાદિવ્યક્તિરોગ્યં જાયતે નાડીશોધને ॥

” ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ:—નાડીની શુદ્ધિ થતાં ઇચ્છાનુસાર વાયુને ધારણ કરવાની શક્તિ આવે છે, તથા જહરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, તથા ચન્દ્રની સ્પષ્ટતા (વ્યક્તિ) તથા આરોગ્ય પણ થાય છે. અને નાડીની શુદ્ધિ થયા પછી જે પ્રાણાયામ કરવામાં આવે છે તે પ્રાણનિરોધને માટે કહેવાય છે.

હવે પ્રાણાયામના અભ્યાસનો કાલ આદિ હકીકે છીએ.

પ્રાતર્મધ્યંદિને સાયમર્ધરાત્રે ચ કુંભકાન્ ।

શનૈરશીતિપર્યન્તં ચતુર્વારં સમમ્પસેત્ ॥

હ૦ પ્ર. ૩. ૨-૧૧ ॥

અર્થ:—પ્રાતઃકાલ તથા અરણ્યોદયથી લઈને સૂર્યોદય પછી ત્રણ ઘડી દિવસ ચઢતા સુધી, અને મધ્યાહ્નમાં અર્થાત્ દિવસના પાંચ ભાગ કરતાં દિવસના મધ્ય ભાગમાં, તથા સાયંકાલ અર્થાત્ સૂર્યોસ્ત પહેલાં અને સૂર્યોસ્ત પછી ત્રણ ઘડી ૩૫ સન્ધ્યાના સમયમાં, અને અર્ધા રાત્રિએ પણ ધીમે ધીમે એંશી (૮૦) પર્યન્ત પ્રાણુયામ કરે. અને જો મધ્ય રાત્રિમાં ન કરે તો દિવસમાં ત્રણ વાર જ કરે.

ક્ષનીયસિ ભવેત્ સ્વેદઃ કમ્પો ભવતિ મધ્યમે ।

ઉત્તમે સ્થાનમામોતિ તતો વાયું નિવન્ધયેત્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—કનિષ્ઠ પ્રાણુયામમાં સ્વેદ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણુયામની શરૂઆતના સમયમાં પરસેવો થાય છે. મધ્યમ પ્રાણુયામમાં કંપ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણુયામ કરતાં દેહમાં કંપ થાય તો પ્રાણુયામ મધ્યમ થાય છે. (કનિષ્ઠાદિ પ્રાણુયામોનાં લક્ષણ પુરાણાદિ તથા અન્ય ગ્રંથોમાં પણ કહ્યાં છે.)

પૂરકે દ્વાદશીં કુર્યાત્કુંભકે પોઢસી ભવેત્ ।

રેચકે દશ ઁકારાઃ પ્રાણાયામઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૦ ૧૦ શ૦ ૨-૪ ॥

અર્થ:—પૂરક કરવામાં પ્રણવ (ઓંકાર)ની ૧૨ માત્રાઓ, કુંભકમાં ૧૬, અને રેચકમાં ૧૦ માત્રાઓ થાય છે. એ પ્રમાણે એક પ્રાણુયામ કહેવાય છે. અને—

પ્રથમે દ્વાદશી માત્રા મધ્યમે દ્વિગુણા મતા ।

ઉત્તમે ત્રિગુણાઃ પ્રોક્તાઃ પ્રાણાયામસ્ય નિર્ણયઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—પૂરકમાં જે ૧૨, કુંભકમાં ૧૬ અને રેચકમાં ૧૦ માત્રાઓ કહી છે તે કનિષ્ઠ પ્રાણુયામને માટે કહી છે. અને તેથી દ્વિગુણ અર્થાત્ પૂરકમાં ૨૪ માત્રા, કુંભકમાં ૩૨, અને રેચકમાં ૨૦ માત્રા થાય તો તે મધ્યમ પ્રાણુયામ કહેવાય છે. અને તેથી ત્રિગુણ માત્રા થાય તો ઉત્તમ પ્રાણુયામ કહેવાય છે.

પ્રાણુયામની માત્રા વિષયમાં અનેક પ્રકારના લેખ છે. અભ્યાસી મનુષ્યને માટે તેમાં પોતાના સામર્થ્ય સિવાય બીજા કાઇની પણ અપેક્ષા કરવાની નથી.

આ પ્રકારના પ્રાણુયામથી પાપોની નિવૃત્તિ થાય છે.

પ્રાણાયામો ભવત્યેવં પાતકેન્ધનપાવકઃ ।

ભવોદધિમહાસેતુઃ પ્રોચ્યતે યોગિભિઃ સદા ॥ ૨-૧૦ ॥

અર્થ:—આ પ્રકારે હમેશાં અભ્યાસ કરાયેલો પ્રાણુયામ પાપ રૂપી લોકડાંના અગ્નિરૂપ છે અર્થાત્ જેવી રીતે અગ્નિ લોકડાંને બાળી મૂકે છે, તેવી રીતે પ્રાણુયામ પાપને બાળી મૂકે છે. યોગી લોક આ પ્રાણુયામને હમેશાં સંસાર રૂપી સમુદ્રની પાર જવાના સેતુ રૂપ કહે છે. અર્થાત્ જેવી રીતે પૂલ ઉપર ચઢી નદીની પાર જવાય છે, તેવી રીતે પ્રાણુયામ રૂપી પૂલથી સંસાર રૂપી સમુદ્રની પાર જવાય છે. વળી—

આસનેન રુઝો હન્તિ પ્રાણાયામેન પાતકમ્ ।

વિકારં માનસં યોગી પ્રત્યાહારેણ મુચ્ચતિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—આસનોથી રોગનો નાશ થાય છે, પ્રાણુયામથી પાપનો નાશ થાય છે, અને પ્રત્યાહારથી યોગી અનેક પ્રકારના મનના વિકારોને પરિત્યાગ કરે છે.

યોગદર્શનમાં પણ પ્રાણાયામનું ઉત્તમ ફલ કહ્યું છે.

પ્રચ્છર્દનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥

યો૦ ૬૦ પા૦ ૧-૩૪ ॥

અર્થ:—રેચક અને કુંભક રૂપ પ્રાણાયામ વડે પણ ચિત્ત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અને—

તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ ॥

” ૨-૬૨ ॥

અર્થ:—પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાથી ચિત્તના વિવેકજ્ઞાનને આચ્છાદન કરનાર કલેશ રૂપ પાપ નાશ પામે છે. અને—

ધારણામુ યોગ્યતા મનસઃ ॥

” ૧ ૬૩ ॥

અર્થ:—અને તેથી ચિત્તને ધારણાના નિયમમાં યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણાયામથી ચિત્તના દોષ નિવૃત્ત થવાથી જે સ્થાનમાં ચિત્તને લગાવે છે ત્યાં તે સ્થિર થઈ જાય છે, અને વિશ્લેષને પ્રાપ્ત થતું નથી.

જલેન શ્રમજાતેન ગાત્રમર્દનમાચરેત્ ।

દૃઢતા લઘુતા ચૈવ તેન ગાત્રસ્ય જાયતે ॥

ગો૦ ૫૦ શ૦ ૨-૧૩ ॥

અર્થ:—પ્રાણાયામના અભ્યાસથી થતા શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા જલને શરીરમાં મર્દન કરે. તેથી શરીરની દૃઢતા અને લઘુતા થાય છે અર્થાત્ શરીરની જડતા રહેતી નથી. વળી—

પ્રાણાયામાદિયુક્તેન સર્વરોગક્ષયો ભવેન્ ।

અયુક્તાભ્યાસયોગેન સર્વરોગસમુદ્ભવઃ ॥

હ૦ પ્ર૦ ૩૦ ૨-૧૬ ॥

અર્થ:—આદાર તથા અભ્યાસના નિયમે વગેરે સહિત પ્રાણાયામથી સર્વ પ્રકારના રોગ નાશ પામે છે. અને અયુક્ત પ્રાણાયામના અભ્યાસથી સર્વ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

અયુક્ત પ્રાણાયામથી થતા રોગ

દિષ્ઠા ફાસથ શ્વાસથ શિરઃકર્ણાદિવેદનાઃ ।

મ્વન્તિ વિવિધા રોગાઃ પવનસ્ય પ્રકોપતઃ ॥

” ૧ ૧૭ ॥

યુક્તં યુક્તં ત્યજેદ્વાયું યુક્તં યુક્તં ચ પૂરયેત્ ।

યુક્તં યુક્તં ચ વધ્નીયાદેવં સિદ્ધિમવાપ્નુયાત્ ॥

” ૧ ૧૮ ॥

અર્થ:—અયુક્ત પ્રાણાયામ કરવાથી વાયુ કુપિત થઈ જાય છે. અને વાયુ કુપિત થવાથી દિષ્ઠા, કાસ, શ્વાસ, તથા શિર, કાન અને નેત્રમાં વેદના આદિ નાના પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૭). તે દારૂથી યુક્ત યુક્ત વાયુને ત્યાગે (રેચન કરે), યુક્ત યુક્ત વાયુને પૂરણ કરે, અને યુક્ત યુક્ત જ કુંભક કરે—અર્થાત્ પોતાની શક્તિથી અધિક સમય સુધી કુંભક કરવાથી વાયુને બહુ જોરથી છોડવો પડે. માટે તેમ ન કરે, કેમકે કાણુ વિના બહુ જોરથી રેચક થઈ જાય. વળી પૂરક પણ બહુ જોરથી ન કરે. અર્થાત્ શક્તિથી અધિક માત્રાથી રેચકાદિ કદાપિ ન કરે. સર્વ ક્રમથી વધારવો જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રાણાયામની સિદ્ધિ થાય છે. માટે પ્રાણાયામ શુદ્ધિપૂર્વક કરવો જોઈએ.

પ્રાણાયામસ્ત્રિધા પ્રોક્તો રેચપૂરકકુંભકઃ ।

સહિતઃ કેવલથેતિ કુંભકો દ્વિવિધો મતઃ ॥

” ૧ ૨-૭૧ ॥

અર્થ:—રેચક પ્રાણાયામ, પૂરક પ્રાણાયામ તથા કુંભક પ્રાણાયામ એવા બેદથી પ્રાણા-
યામ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. અને સહિત અને કેવલ બેદથી કુંભક બે પ્રકારના હોય
છે. તેમાં—

સહિતો દ્વિવિધઃ પ્રોક્તઃ પ્રાણાયામં સમાચરેત્ ।

સગર્ભો વીર્યમુચ્ચાર્ય નિર્ગર્ભો વીજવર્જિતઃ ॥ ઘે. સં. ૭૦ ૫-૪૬ ॥

અર્થ:—સહિત નામનો કુંભક પ્રાણાયામ બે પ્રકારનો છે. એક તો સગર્ભ, અને
બીજો નિર્ગર્ભ. આ બંને પ્રકારના પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવા ચોખ્ખો છે. તેમાં બીજા
મન્ત્રોનું ઉચ્ચારણ તથા તત્ત્વ દેવતાના ધ્યાન દ્વારા જે પૂરક, કુંભક અને રેચક થાય છે
તેને સગર્ભ કહે છે. અને મન્ત્રોના ઉચ્ચારણ વિના જે થાય છે નિર્ગર્ભિતે કહે છે. અને—

યાવત્કેવલસિદ્ધિઃ સ્પાત્સહિતં તાવદભ્યસેત્ ।

રેચકં પૂરકં મુક્ત્વા મુત્ત્વં યદ્વાયુધારણમ્ ॥ હ. પ્ર. ૭. ૨-૭૨ ॥

અર્થ:—જ્યાં સુધી કેવલ કુંભકની સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી સહિત કુંભકનો અભ્યાસ
કરવો જોઈએ. પૂરક અને રેચકને છોડીને સુઅપૂર્વક વાયુનો નિરોધ કરીને ધારણ કરવો
તેનું નામ કેવલ કુંભક છે.

પ્રાણાયામોઽપમિત્યુક્તઃ સ વૈ કેવલકુંભકઃ ।

કુંભકે કેવલે સિદ્ધે રેચપૂરકવર્જિતે ॥ ” ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—ઉપર કહેલો જે પ્રાણાયામ છે તે મિશ્રિત પ્રાણાયામ કહેવાય છે. અને રેચક
અને પૂરક એ બંનેને છોડીને જે કુંભક થાય છે તે કેવલ કુંભક કહેવાય છે.

યોગદર્શનમાં ૧૫ કેવલ કુંભકનું વક્ષણ કહ્યું છે.

વાહ્યાધ્યન્તરવિપયાઽક્ષેપી ચતુર્થઃ ॥ યો. વ. પા. ૨-૫૧ ॥

અર્થ:—રેચક તથા પૂરકના ક્રમે છોડી જે કેવલ કુંભક થાય છે તે ચોથો પ્રાણાયામ છે.

ન તસ્ય દુર્લભં કિંચિત્ત્રિપુ લોકેષુ વિધતે ।

શક્તઃ કેવલકુંભેન યયેદં વાયુધારણાત્ ॥ ઘે. સં. ૫. ૭૪ ॥

રાજયોગપદ્મં ચાપિ લભતે નાત્ર સંશયઃ । ” ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—આ કેવલ કુંભક સિદ્ધ થતાં તે યોગીને આઠ ત્રણે લોકમાં કોઈ દુર્લભ નથી.
આ કેવલ કુંભકના અભ્યાસથી ઈચ્છાનુસાર વાયુને ધારણ કરવાનો જે સમર્થ થાય છે તેને
રાજયોગ ૩૫ પદવીની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં કોઈ સંશય નથી.

અનુલોમવિલોમેન વારંવારં ચ સાધયેત્ ।

પૂરકાન્તે કુંભકાન્તં ધૃતં નાસાપુટદ્વયમ્ ॥

કનિષ્ઠાનામિકાંગુષ્ઠૈસ્તર્જનીમધ્યમાં વિના । ઘે. સં. ૭. ૫-૫૨ ॥

અર્થ:—અનુલોમ તથા પ્રતિલોમથી વારંવાર પ્રાણનો રેચક તથા પૂરક કરવો જોઈએ
અર્થાત્ ૩૫ના છિદ્રથી વાયુને જેમીને જમણા છિદ્રથી વાયુને બહાર કાઢે. ફરી જમણા છિદ્રથી
પવનને જેમીને ૩૫ની નાસિકાના છિદ્રથી કાઢે. આ પ્રમાણે એકથી જેમી બીજીથી બહાર કાઢવો,

ફરી જેના દ્વારા બહાર કાઢ્યો છે તેના દ્વારા ખેંચવો તેને જ અનુલોભ વિલોભ કહે છે. અને ત્યાંસુધી પ્રાણને ખેંચે ત્યાંસુધી એક નાસિકાના છિદ્રને, અને ત્યાં સુધી પ્રાણને રોકે ત્યાંસુધી બંને નાસિકાનાં છિદ્ર પણ તર્જની અને મધ્યમાને છોડીને છેલ્લી આંગળી અને તેની પાસેની આંગળી (અનામિકા) અને અંગુઠા વડે નાકને પકડવું જોઈએ.

વળી સૂર્યભેદન આદિ નામનો પણ કુંભકભેદ યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યો છે.

સૂર્યભેદનમુજ્જાયા સીત્કારી શીતલી તથા ।

મસ્તિકા ભ્રામરી મૂર્છા પ્લાવિનીત્યટ્કુંભકાઃ ॥ હ. પ્ર. ઉ. ૨-૪૪ ॥

અર્થ:—સૂર્યભેદન, ઉલ્લગથી, સીત્કારી, શીતલી, ભસ્ત્રિકા, ભ્રામરી, મૂર્છા, પ્લાવિની—એ આઠ પ્રકારના કુંભક પ્રાણાયામ જાણવા યોગ્ય છે.

આસને સુલલે યોગી વદ્ધ્વા ચૈવાસનં તતઃ ।

દક્ષનાહ્યા સમાકૃપ્ય વહિસ્યં પવનં શનૈઃ ॥ ” ॥ ૪૮ ॥

આકેશાદાનસ્વાગ્રાચ્ચ નિરોધાવધિ કુંભયેત્ ।

તતઃ શનૈઃ સવ્યનાહ્યા રેચયેત્પવનં શનૈઃ ॥ ” ॥ ૪૯ ॥

કપાલશોધનં વાતદોષધ્નં કૃમિદોષહત્ ।

પુનઃ પુરિદં કાર્યં સૂર્યભેદનમુત્તમમ્ ॥ ” ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—મુખ આપનાર કુંભક આદિના આસન ઉપર બેસીને પછી પદાસનાદિ આસન બાંધી, ફરી દક્ષિણ નાડી દ્વારા દેહની બહાર વર્તમાન પવનને ધીમે ધીમે ખેંચીને (૪૮) નખથી શિખા પર્યન્ત કુંભક કરે અર્થાત્ સંપૂર્ણ શરીરમાં પવન રોકાઈ જાય ત્યાં સુધી કુંભક પ્રાણાયામ કરે. ત્યારબાદ વામ ભાગમાં સ્થિત ઇડા નાડી દ્વારા ધીમે ધીમે પવનનો રેચક કરે. (૪૯). આ સૂર્યભેદન નામનો કુંભક મસ્તકની શુદ્ધિ કરતા છે. અને વાતના દોષને દૂર કરે છે. અને પેટમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિઓને નષ્ટ કરે છે. માટે આ સૂર્યભેદન નામના કુંભકનો વારંવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી—

સુલં સંયમ્ય નાદીભ્યામાકૃપ્ય પવનં શનૈઃ ।

યથા લગતિ ક્ષણાન્તુ હૃદયાવધિ સસ્ત્રવનમ્ ॥ ” ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—મુખને બંધ કરીને ઇડા તથા પિંગલા બંને નાડી દ્વારા ધીમેથી પવનને ખેંચે, જેથી તે પવન કણ્ઠથી હૃદય સુધી શબ્દ કરતો કરતો પહોંચે. અને વાયુને આકર્ષણ કરીને પૂરક કરતી વખતે કંઠથી હૃદય સુધીના માર્ગમાં વાયુનું સ્પર્શન કરતો હોય એમ ખેંચે. અને—

પૂર્વવત્કુંભયેત્પ્રાણં રેચયેદિદ્યા તતઃ ।

શ્લેષ્મદોષહરં કળ્થે દેહાનલવિવર્ધનમ્ ॥ ” ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—ફરી સૂર્યભેદન કુંભકની સમાન કુંભક કરીને પછી વામનાડીથી વાયુને બહાર કાઢે. આ ઉલ્લગથી નામનો કુંભક કણ્ઠમાં જે શ્લેષ્મનો દોષ હોય છે તેને દૂર કરે છે. અને જઠરાગ્નિને વધારે છે. અને નાડી તથા ઉદર તથા દેહના ધાતુમાં હોતા દોષોને દૂર કરે છે. હવે સીત્કારી નામના કુંભકનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

સીત્કાં કુર્યાત્તથા વક્ત્રે પ્રાણેનૈવ વિર્જંભિકામ્ ।

एवमभ्यासयोगेन कामदेवो द्वितीयकः

” ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—અને હોઠની મધ્યમાં લાગેલી જિહ્વાથી સીત્કાર કરતા મુખથી વાયુને ખેંચે પછી મુખને બંધ કરીને નાસિકાનાં બંને છિદ્રથી રેચક કરે. આ પ્રકારનો અભ્યાસ કરવાથી યોગી બીજો કામદેવ અર્થાત્ કામદેવ તુલ્ય સર્વ જામ છે. અને—

जिह्वा वायुमाकृष्य पूर्ववत्कुंभसाधनम् ।

शनैर्ઘ્રાણરન્ધ્રાभ्यां रेचयेत्पवनं मुघीः ॥

” ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—જિહ્વાને હોઠની બહાર કાઢીને પછી તેના વડે પ્રાણને ખેંચે. પછી સૂર્યભેદનની સમાન કુંભક કરે. અને પછી શુદ્ધિશાલી યોગી તે વાયુને નાસિકાનાં બંને છિદ્ર દ્વારા ધીમે ધીમે રેચન કરે.

गुल्मप्लीहादिकान् रोगाञ्ज्वरं पित्तं क्षुपां तृषाम् ॥

विपाणि शीतली नाम कुंभिकेयं निदन्ति हि ॥

” ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—આ શીતલી નામનો કુંભક યુક્ત, પ્લીહા આદિ રોગ, તથા જ્વર, પિત્ત, ક્ષુધા, તૃષા, અને સર્પ આદિનું વિપ એ સર્વને નષ્ટ કરે છે.

ऊर्वोरूपरि संस्थाप्य शुभे पादतले उभे ।

पद्मासनं भवेदेतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥

” ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—જ્યાંએ ઉપર બંને પગનાં તળીયાંની સીધાં સારી રીતે સ્થાપન કરીને દકકું તેને પદ્માસન કહે છે. તે આસન સર્વ પાપોને નાશ કરનાર છે.

भस्त्रेव लोहकाराणां यथाक्रमेण संभ्रमेत् ।

तथा वायुं च नासाभ्यामुभाभ्यां चालयेच्छनैः ॥

वे. सं. उ. ૫-૭૪ ॥

અર્થ:—પદ્માસનમાં બેસીને, જેમ લવારની ધમણ વારંવાર વાયુને ખેંચે છે અને છોડે છે, તેવી રીતે પવનને નાસિકાનાં બંને છિદ્ર વડે ધીમે ધીમે ખેંચીને પેટમાં ભરે.

एवं विंशतिवारं च कृत्वा कुर्याच्च कुंभकम् ।

तदन्ते चालयेद्वायुं पूर्वोक्तं च यथाविधि ॥

” ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે વીસ વાર ખેંચીને કુંભક કરે અર્થાત્ વાયુને રોકે. તે પછી ઉપર જે પ્રમાણે કહી આવ્યા છીએ તે પ્રમાણે જ વાયુને બહાર કાઢે.

त्रिवारं साधयेदेनं भस्त्रिकाकुंभकं मुघीः ।

न च रोगं न च क्लेशमारोग्यं च दिने दिने ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે શુદ્ધિશાન્ ત્રણ વાર આ ભસ્ત્રિકા કુંભકને સાધે. તેને કાર્ધ રોગ નથી, અને હમેશા આરોગ્ય રહે.

અને વામ નાસિકાના છિદ્રને રોકી રક્ષિણ નાસિકાનાં છિદ્રથી બહારની સમાન વેગથી રેચક તથા પૂરક કરે. અને જ્યારે શ્રમ લાગે ત્યારે તે જ રક્ષિણ નાસિકાના છિદ્રથી પૂરક

કરીને યથાશક્તિ કુંભક કરે. પછી છઠા દ્વારા રેચન કરે. પછી દક્ષિણ નાસિકાના છિદ્રને રોકીને નાસિકાના વામ છિદ્રથી લક્ષ્મીની સમાન શીઘ્ર રેચક અને પૂરક કરે. તે પ્રમાણે કરતાં કરતાં ત્યારે શ્રમ લાગે, ત્યારે નાસિકાના વામ છિદ્રથી વાયુનું પૂરણ કરીને યથાશક્તિ કુંભક કરે, અને પિંગલા નાડી દ્વારા પ્રાણનું રેચન કરે. આ લક્ષિકા કુંભકની રીતિ છે.

હવે બ્રામરી કુંભકની રીતિ કહીએ છીએ.

વેગાદ્યોપં પૂરકં મૃદ્ધનાદં મૃદ્ધચોર્નાદં રેચકં મન્દમન્દમ્ ।

યોગીન્દ્રાણામેવમભ્યાસયોગાચ્ચિત્તે જાતા કચ્ચિદાનન્દલીલા ॥

દૃ ૦ પ્ર ૦ ૩૦ ૨-૬૮ ॥

અર્થ:—ભમરાના શબ્દ 'જેવા' શબ્દ સહિત વેગથી પ્રાણને ખેંચીને કુંભક કરે. પછી ભમરાના શબ્દ જેવા શબ્દ સહિત ધીમે ધીમે રેચક કરે. આ પ્રકારનો અભ્યાસ, શ્વેતાથી શ્રેષ્ઠ યોગી લોકોને ચિત્તમાં આનન્દથી ફીકા થાય છે. અર્થાત્ બ્રામરી કુંભકના અભ્યાસથી ચિત્તમાં આનન્દ લાગે છે.

પૂરકાન્તે ગાઢતરં વદ્ધ્વા જાલંધરં જનૈઃ ।

રેચયૈન્મૂર્છાંતોલ્લેપયૈ મનોમૂર્છાંસુખપદા ॥

દૃ. પ્ર. ૭. ૨-૬૯ ॥

અર્થ:—પૂરક પ્રાણાયામની પછી અત્યન્ત ગાઢ રીતે જાલંધર બંધને બાધીને ધીમે ધીમે વાયુનું રેચન કરે. આ કુંભિકાને મૂર્છાના કહે છે. અને તે મનને મૂર્છિત કરે છે અને ઉત્તમ સુખ આપે છે.

હવે પ્લાવિની નામના કુંભકને કહીએ છીએ.

અન્તઃ પ્રવર્તિતોદારમાહતાપૂરિતોદરઃ ॥

પયસ્પગાયેડપિ સુસ્વાત્પ્લવતે પદ્મપત્રવત્ ॥

” ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:—શરીરમાં પ્રવેશ પામેલા પવન વડે જેનું ઉદર ભરેલું છે એવો યોગી અગાધ જલમાં પડ્યો, જેવી રીતે જલમાં કમળનાં પાંદડાં તરે છે તેવી રીતે, આગ્રય વિના તરે છે.

આ પ્રકારની અનેક સિદ્ધિ પ્રાણાયામથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ સુસુક્ષ્મે માટે અન્તઃકરણની પવિત્રતા તથા મનની ધારણા આદિમાં યોગ્યતા પ્રાપ્ત થવી તે જ પ્રાણાયામનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

ઇતિ ઉપાસના પ્ર. ૬ માં પ્રાણાયામ નિરૂપણ અં ૩. સર્ગ. ૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩. સર્ગ. ૭

પ્રત્યાહારનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં પ્રાણાયામનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં પ્રત્યાહારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

સ્વવિપયાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર ઇન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ॥

યો.દ. પા. ૨ સૂ. ૫૪-૫૫ ॥

અર્થ:—ચિત્ત ન્યાસુધી શબ્દાદિ વિષયોનો સંકલ્પ કરતું નથી અર્થાત્ વિષયોના સંકલ્પ દ્વારા બાહ્ય વિષયો તરફ દોડતું નથી, ત્યાં સુધી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પણ દર્શનાદિ ક્રિયા કરતી નથી. અર્થાત્ ચિત્તની અનુયાયી થઇને ચિત્તને અનુસરણ કરે છે. તે ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.

ભાવ એવો છે કે જેવી જેવી રીતે વિષય પદાર્થોના સંકલ્પ આદિથી ચિત્ત ઉપરામ પામે છે, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયો પણ દર્શન સ્પર્શન આદિ કર્મથી ઉપરામ થાય છે. માટે ચિત્તના નિરોધની સાથે ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ પણ થાય છે. અને ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાને માટે બીજા કોઈ પ્રયત્નની અપેક્ષા નથી. જેવી રીતે મધમાખી તેના રાગનું અનુકરણ કરે છે, અર્થાત્ રાગ હોય તો માખી હોય છે, અને બેસે તો બેસે છે; તેવી રીતે ઇન્દ્રિયો પણ ચિત્તનો નિરોધ થતાં નિરૂદ્ધ થઈ જાય છે અને ચિત્ત અચ્ચક્ષ થતાં અચ્ચક્ષ થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયોની જ્યારે આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે તે પ્રત્યાહાર યોગનું અંગ થાય છે એવો સૂત્રનો ભાવ છે. અને ઇન્દ્રિયોને ચિત્તની અનુસારી કરવાને માટે કેવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ તે સૂત્રમાં કહ્યું નથી. તથાપિ ચિત્તને અનુસારી થઇને ઇન્દ્રિયો રહે એવો અભ્યાસ કરવો તેનું નામ પ્રત્યાહાર છે એવો પણ સૂત્રનો ભાવાર્થ જાણવો જોઈએ. વળી—

ચરતાં ચક્ષુરાદીનાં વિષયેષુ યથાક્રમમ્ ।

યત્પ્રત્યાહરણં તેષાં પ્રત્યાહારઃ સ યચ્યતે ॥ ગો. પ. શ. ૨ સ્લો ૨૨ ॥

અર્થ:—જ્યાંદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોને તેમાંથી વિષયોથી પાછી વાળવી તેનું નામ પ્રત્યાહાર છે. વળી—

ઈન્દ્રિયાણિ પ્રસક્તાનિ યથા સ્વવિષયેત્વિહ ।

આહૃત્ય યન્નિગૃહ્ણાતિ ॥ પ્રત્યાહાર યચ્યતે ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્રિયાનુસાર વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થતી ઇન્દ્રિયોને તેમાંથી હટાવી જે નિગ્રહ કરવો તેનું નામ પ્રત્યાહાર છે. વળી—

અન્નમધ્યે યથાજ્ઞાનિ કૂર્મો સંકોચયેદ્ધ્રુવમ્ ।

યોગી પ્રત્યાહરેદેવમિન્દ્રિયાણિ તથાત્મનિ ॥ ૧ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે કાચબો પોતાનું માથું, પગ, આદિ અંગોને શરીરની અંદર અંતર્યાસે ખેંચી લે છે, તેવી રીતે યોગીએ પોતાની ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લઇને આત્મામાં લગાવવી જોઈએ. તેની રીતિ નીચે કહીએ છીએ.

યં યં શૃણોતિ કર્ણાભ્યામપિયં પ્રિયમેવ વા ।

તં તમાત્મેતિ વિજ્ઞાય પ્રત્યાહરતિ યોગવિત્ ॥ ૧ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—યોગી કર્ણથી પ્રિય કે અપ્રિય જે જે પ્રકારના શબ્દોને શ્રવણ કરે છે, તે સર્વ આત્મા જ ॥ એમ સમજીને એ શબ્દરૂપ વિષયમાંથી ઇન્દ્રિયો તથા મનને હટાવવું. અર્થાત્ સારા કે નકારા સાંભળવાનો હર્ષ કે શોક કર્યા વિના કર્ણેન્દ્રિયને નિવૃત્ત કરીને આત્મામાં લગાવવી. તેવી જ રીતે—

અગન્ધમયવા ગન્ધં યં યં જિગ્રતિ નાસિકા ।

તં તમાત્મેતિ વિજ્ઞાય પ્રત્યાહરતિ યોગવિત્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—સુગન્ધિ અથવા દુર્ગન્ધિ વાળા જે પદાર્થને નાસિકેન્દ્રિય સંધે છે તે સર્વને આત્મરૂપ સમજીને યોગી તે ગન્ધમાં પ્રવૃત્ત ઇન્દ્રિય તથા મનને હઠાવે. વળી—

અમેદ્યમયવા મેદ્યં યં યં પચ્યતિ ચક્ષુષા ।

તં તમાત્મેતિ વિજ્ઞાય પ્રત્યાહરતિ યોગવિત્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જે જે અપવિત્ર અથવા પવિત્ર વસ્તુને નેત્રેન્દ્રિય દેખે છે તે સર્વને આત્મા જાણીને યોગી નેત્ર તથા મનને પાછું હઠાવે.

અસ્પૃશ્યમયવા સ્પૃશ્યં યં યં સ્પૃશતિ ચર્મણા ।

તં તમાત્મેતિ વિજ્ઞાય પ્રત્યાહરતિ યોગવિત્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—જે વસ્તુ સ્પર્શ કરવાને યોગ્ય નથી, અને જે વસ્તુ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય છે એવા જે પદાર્થને ત્વગિન્દ્રિયથી સ્પર્શ કરે છે તે સર્વને આત્મા જાણી ત્વગિન્દ્રિય તથા મનને તેમાંથી નિવૃત્ત કરે. અને—

છાવણ્યમછાવણ્યં વા યં યં રસતિ જિહ્વાયા ।

તં તમાત્મેતિ વિજ્ઞાય પ્રત્યાહરતિ યોગવિત્ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—સુન્દર અથવા ખરાબ જે જે વસ્તુનો રસનેન્દ્રિય સ્વાદ લે છે, તે સર્વને આત્મા જાણીને યોગી પોતાની ઇન્દ્રિયને તથા મનને તે વિષયોમાંથી હઠાવે.

આ પ્રકારનો પ્રત્યાહાર કરવાથી ઇન્દ્રિય શીઘ્ર વશ થાય છે. અને જેની ઇન્દ્રિય વશ થઈ તેવા મુમુક્ષુ જ સર્વ પ્રકારનાં સાધન કરવામાં સમર્થ થશે. મોક્ષમાર્ગમાં તો શું ? ધર્મ, અર્થ, કામ એ સર્વમાં પણ ઇન્દ્રિયોનો જ્ય જ મુખ્ય કામ આપનાર છે. વળી—

વહેન પરરાષ્ટ્રાણિ ગૃહ્ણન્પૂરસ્તુ નોચ્યતે ।

જિતાં યેનેન્દ્રિયગ્રામઃ સ શૂરઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—કોઈ મુમુક્ષુ પોતાના બધાથી બીજાના રાજ્યને જીતી લે તો તથા તે યોગ્ય શૂર હોવામાં નહીં. પરંતુ વિદ્વાનો અસી શૂર તેને જ કહે છે કે જેણે ઇન્દ્રિયોનો સમૂહને જીતી લીધો છે.

ઈન્દ્રિયાણાં મસંગેન દોષમૃચ્છત્યસંજયમ્ ।

સન્નિયમ્ય તુ તાન્યેવ તતઃ સિદ્ધિં નિયચ્છતિ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ ઉચ્છેદન હોવાથી અવસ્ય દષ્ટ તથા અદષ્ટ બંને પ્રકારના દોષ થાય છે. ફરી તે ઇન્દ્રિયોનો જ્ય કરવાથી મોક્ષાદિ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે.

પરંતુ ઇન્દ્રિયોનો નિમગ્ન કરવો તે કોઈ મુગ્ધ નથી. કોઈ ધીર મુમુક્ષુ જ ઇન્દ્રિયોનો નિમગ્ન કરી રોકે છે એમ જ્ઞાતિ પણ કહે છે.

પરાશ્ચિંતિ સ્થાનિ વ્યવૃણસ્ત્રવ્યંમૃસ્તસ્માત્પરાહ પચ્યતિ નાન્તરાત્મન્ । કથિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમેક્ષદાદૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—પરમાત્માએ બાહ્ય શબ્દાદિ વિષયોને પ્રકાશ કરનારી ઇન્દ્રિયોની હિંસા કરી છે અર્થાત્ તેમને બહિર્ભુજ સ્વભાવવાળા બનાવી છે. અને તેમનો બહિર્ભુજ સ્વભાવ હોવાથી સર્વ લોક ઇન્દ્રિયો વડે બાહ્ય રૂપાદિક વિષયોને જ જાણે છે (અનુભવે છે.) પરંતુ અન્તરાત્માને કોઈ પણ જાણતું નથી. અર્થાત્ કોઈ દુર્લભ વિવેકી મનુષ્ય (ધીર) ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરીને અન્તરાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહ કરવી કઠિન હોવાથી મુમુક્ષુએ તેને માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવું મનુજી આદિ ઋષિલોક પણ કહે છે.

ઇન્દ્રિયાણાં વિચરતાં વિપયેષ્વપહારિણુ ।

૧ સંયમે યત્તમાતિષ્ઠેદ્દિદ્વાન્યન્તેવ વાજિનામ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨ ॥

અર્થ:—પોતાની તરફ ઇન્દ્રિયોને ખેંચવાનો વિષયોનો સ્વભાવ છે એવા વિષયોની મધ્યે પ્રવૃત્ત ઇન્દ્રિયોને રોકવાને માટે વિદ્વાન્ મનુષ્યે, જેવી રીતે તોફાની ઘોડાને વશ કરવાને માટે સારથિ પ્રયત્ન કરે છે તેવા રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જેવી રીતે તોફાની ઘોડાએ પોતાને વશ રાખેલી ગાડીમાં બેસીને પરગામ જનાર મનુષ્ય સુખ પૂર્વક પોતાના સ્થાનમાં પહોંચી શકતો નથી, તેવી રીતે ઇન્દ્રિય રૂપી તોફાની ઘોડાવાળા પરમાત્માના ધામમાં જનાર મુમુક્ષુ યોગ્ય રીતે પહોંચી શકતો નથી એમ ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે.

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ ।

બુદ્ધિં તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ ક. સ૦ અ. ૧ વ. ૩-૩ ॥

અર્થ:—કર્મલોને ભોગવનાર જીવને પરલોકમાં જવાના તથા સંસારમાં આવવાના સાધન રૂપ લિંગશરીરને અહીં પ્રસિદ્ધ રથ, ઘોડા, આદિની કલ્પનાથી વર્ણન કરે છે. પરલોકમાં જનાર જીવને રથનો સ્વામી જાણવો, લિંગ શરીરને રથરૂપ જાણવું, બુદ્ધિને સારથિ જાણવી, અને મનને લગામ રૂપ જાણવું, તથા—

ઇન્દ્રિયાણિ દયાનાહુર્વિપયૈસ્તેષુ ગોચરાન્ ।

આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં ભોક્તેત્યાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્રિયોને ઘોડા રૂપ જાણો, અને રૂપ રસાદિક જે વિષય છે તે ઇન્દ્રિય રૂપી ઘોડાને ચાલવાનો માર્ગ છે. અને રથના સ્વામી રૂપે કહેલા દેહ, ઇન્દ્રિય અને મનથી યુક્ત આત્મા (ચિદાભાસ)ને સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કરનાર કહ્યો છે.

૧. ભાવ એવો છે કે જેવી રીતે કોઈ ઘોડાગાડીમાં બેસીને પરગામમાં જનાર મનુષ્ય કેવલ ગાડીમાં બેસી રહે છે. ઘોડાને સીધા રસ્તામાં ચલાવવા અથવા દોડાવવા અથવા ધીમે ચલાવવા એમાંનું કોઈ પણ કાર્ય તેને અધીન નથી. એ સર્વ કાર્ય ગાડીને ચલાવનાર ગાડીવાનના હાથમાં હોય છે. વળી ગાડીવાન પણ ગિલકૂલ સ્વતન્ત્ર નથી અર્થાત્ તેને પણ કાંઈક ઘોડાને અધીન રહેવું પડે છે, કેમકે ગાડીમાં બેઠેલા ઘોડા અશિક્ષિત હોય તો તે ગાડીને પોતાને મનમાન્યા રસ્તામાં લઈ જઈને ઉધી નાંખી દે. તેથી ગાડીવાન પણ પોતાના ઘોડા તથા લગામ આદિ સાધનોને પરાધીન હોય છે. જેવી રીતે શિક્ષિત ઘોડા અને દોંશીઆર ગાડીવાન તથા મજબૂત લગામ આદિ સાધન વાળી ગાડીમાં બેઠેલો મુસાફર ઠીક સમયમાં પોતે

નિશ્ચય કરેલા સ્થાનમાં પહોંચી જાય છે; તેવી રીતે હાંશીઆર સારથિ, શિક્ષિત ધોડા તથા મજબૂત લગામ વાળો જીવ રૂપ સ્વામી પણ ચોતાના રૂપ રસાદિ વિષય રૂપ મન્યને શીઘ્ર પાર કરીને પરમાત્મા રૂપ ધામને પહોંચે છે એવા શ્રુતિનો ભાવ છે. તોફાની ઇન્દ્રિયો રૂપ ધોડાને વશ કરવા તે બુદ્ધિ રૂપી સારથિનું જ કામ છે. તેથી ઇન્દ્રિય રૂપી ધોડાને વશ કરવાનું અર્થ જ્ઞાન બુદ્ધિ રૂપી સારથિ એટલે ગાડીવાનના જ જોઈએ એવું આમલો મનથી કહે છે.—

યસ્ત્વિજ્ઞાનવાન્મવત્યયુક્તેન મનસા સદા ।

તસ્યેન્દ્રિયાણ્યવશ્યાનિ દુષ્ટાન્વા ઇવ સારથેઃ ॥ ક. ડ. અ. ૧ વ. ૩-૫ ॥

અર્થ:—જેનો બુદ્ધિ રૂપી સારથિ, મન રૂપી લગામ દ્વારા ઇન્દ્રિય રૂપી ધોડાને વશમાં રાખી બાહ્ય વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરવાના તથા તેમાંથી નિવૃત્ત કરવાના જ્ઞાનથી રહિત છે, અને જેની મનરૂપી લગામ સ્થિર નથી—એવા સારથિના ઇન્દ્રિય રૂપી ધોડા પ્રસિદ્ધ ગાડીવાળાના અશિક્ષિત ધોડાની તુલ્ય વશમાં રહેતા નથી. અને તોફાની અશિક્ષિત ધોડા વશમાં રહેતા નથી તે વાત પ્રસિદ્ધ છે. અને—

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્મવતિ યુક્તેન મનસા સદા ।

તસ્યેન્દ્રિયાણિ વશ્યાનિ સદમ્ભા ઇવ સારથેઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જેનો બુદ્ધિ રૂપી સારથિ મનના નિગ્રહ દ્વારા ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય વિષયમાં પ્રવૃત્ત કરવાના તથા નિવૃત્ત કરવાના જ્ઞાનવાળો હોય, અને જેની મન રૂપી લગામ સ્થિર છે અર્થાત્ દીલી નથી, તેના ઇન્દ્રિય રૂપી ધોડા પ્રસિદ્ધ ગાડીવાળાના શિક્ષિત ધોડાની તુલ્ય વશમાં રહે છે. અને—

યસ્ત્વિજ્ઞાનવાન્મવત્યમનસ્કઃ સદાશુચિઃ ।

ન સ તત્પદમામોતિ સંસારં ચાધિગચ્છતિ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જે જીવ રૂપી રથી ઇન્દ્રિય રૂપી ધોડાની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ કરવામાં હોશીઆર સારથિ વાળો નથી, તેમ સ્થિર મન રૂપી લગામ વાળો પણ નથી, તે પરમાત્મા રૂપી ધામમાં પહોંચી શકતો નથી. પરન્તુ—

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્મવતિ સમનસ્કઃ સદાશુચિઃ ।

સ તુ તત્પદમામોતિ યસ્માદ્ભૂયો ન જાયતે ॥ ૮ ॥

અર્થ:—જે જીવ રૂપી રથી, ઇન્દ્રિય રૂપી ધોડાની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ કરવામાં હાંશીઆર સારથિ વાળો છે, અને શુદ્ધ ચિત્ત વાળો છે, તે જ્ઞાની રૂપી પાણું આવડું પકડું નથી એવા પરમાત્મા રૂપ પદને પ્રાપ્ત થાય છે.

વશે કૃત્વેન્દ્રિયગ્રામં સંયમ્ય ચ મનસ્તથા ।

સર્વાન્ સંસાધયેદર્થાં નસિન્નવન્યાગતસ્તન્નુમ્ ॥ મ. સ્પ. અ. ૨-૧૦૦. ૧૧.

અર્થ:—સર્વ પ્રકારની ઇન્દ્રિયો તથા મનને વશ કરીને અભ્યાસથી શરીરને પીડા નહીં દેતો સતો અર્થ પુરૂષાચોને સિદ્ધ કરવા જોઈએ

વળી ભગવદ્ગીતામાં પણ મુમુક્ષુને યતનથી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાનું કહ્યું છે.

યત્તો લપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસર્ભં મનઃ ॥ મ૦ ગૌ૦ અ૦ ૨-૬૦ ॥

અર્થ:—હે કૌન્તેય ! ઇન્દ્રિયોને વિષયમાંથી નિવૃત્ત કરવાને માટે દોષદર્શન રૂપ યત્ન કરનાર વિવેકી મનુષ્યના મનને પણ પ્રમથન સ્વભાવ વાળી ઇન્દ્રિયો બલાત્કારથી વિકાર પ્રાપ્ત કરાવે છે, વિષયોના દર્શન માત્રથી મનને વ્યાકુલ કરવાનો સ્વભાવ વાળી હોવાથી ઇન્દ્રિયોને પ્રમાથીનિ કહી છે. જેવી રીતે પ્રસિદ્ધ લૂંટારાઓ ધનની રક્ષા કરનારને દેખતાં જ બલાત્કારથી માર પીટ કરી લૂંટીને ધન લઈ જાય છે, તેવી રીતે આ ઇન્દ્રિયો પણ મનુષ્ય વિવેકી હોવા છતાં પણ વિવેક રૂપ રક્ષકના દેખતાં જ વિવેકજ્ઞાનમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા મનને ત્યાંથી હઠાવી હરી જાય છે અર્થાત્ વિષયોની તરફ લગાવી દે છે. માટે પ્રથમ શ્રુતેન્દ્રિય થવું તે મુખ્ય કર્તવ્ય છે. વળી—

શ્રુત્વા સ્પૃહ્યા ચ હૃદ્યા ચ શ્રુત્વા ઘ્રાત્વા ચ યો નરઃ ।

ન હૃપ્યતિ શ્લાયતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૯૮ ॥

અર્થ:—જે પુરુષ, શ્રવણ કરવાથી, સ્પર્શ કરવાથી, દેખવાથી, ભોજન કરવાથી, સંધવાથી કે અન્ય કાંઈ વ્યવહાર કરતાં હર્ષ કે શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી તેને જિતેન્દ્રિય જાણવા.

હસ્તાનુપસ્થમુદરં વાક્ ચતુર્થી ચતુષ્ઠયમ્ ।

પ્રત્યક્ષસંયતં યસ્ય સ વિપ્ર કથ્યતે વૃધૈઃ ॥ મ.ગ.પુ.ભા.અ. ૨૩૫-૬, ૭ ॥

અર્થ:—જેના બે હાથ, ઉપરથ, હિર અને ચોથી વાણી એ ચાર સંયત થયેલાં છે તેને હે વિપ્ર ! વિદ્વાન્ લોક શ્રુતેન્દ્રિય કહે છે.

પરવિત્તં ન યુક્તાતિ ન હિસાં કુરુતે તથા ।

નાક્ષત્રીઘારતો યસ્તુ હસ્તૌ તસ્ય મુસંયતૌ ॥ ” ॥ ૭, ૮ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પારકા ધનને ગ્રહણ કરતો નથી, અને કોઈની હિસા પણ કરતો નથી, અને જે જુગાર રમવામાં પ્રીતિ વાળો નથી તેના બંને હાથ સંયત છે.

પરસ્ત્રીર્વર્જનરતસ્તસ્યોપસ્થં મુસંયતમ્ ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પરસ્ત્રી સેવનથી રહિત છે તેવું ઉપરથ સંયત થયેલું કહેવાય છે. વળી—

અલોલુપમિદં શ્રુંક્તે જઠરં તસ્ય સંયતમ્ ।

સત્યં હિતં મિતં વૃત્તે યસ્માદ્ધાક્તસ્ય સંયતા ॥ ” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય લોભ વિના માફકસર જમે છે તેવું પેટ સંયત છે. તથા જે મનુષ્ય સત્ય તથા હિતકારક વાણી બોલે છે તેની વાણી સંયત થઈ છે.

યસ્ય સંયતાન્યેતાનિ તસ્ય કિં તપસાધ્વરૈઃ ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જેના આ ચારે સંયત છે તેને તપ તથા યજ્ઞનું શું પ્રયોજન છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના નાશમનથી જ તપ તથા યજ્ઞનું રૂપ મળી જાય છે.

કુરુક્ષમાતઙ્ગપતઙ્ગમૃંગમીના હતાઃ પંચમિરેવ પશ્ચ ।

૬૬૭

અર્થ:—મૃગ, હસ્તી, પતંગ, લમરો અને માછલી આદિ પ્રાણી શબ્દાદિ એક એક વિષયમાં આસક્ત થઈને કણ્ઠ આદિ ઇન્દ્રિયોને વશ થવાથી નાશ પામે છે, અને મનુષ્ય તો પાંચે વિષયોમાં આસક્ત હોવાથી પાંચે ઇન્દ્રિયોને વશ છે. તો તે કેમ નાશને પ્રાપ્ત નહીં થાય ? અર્થાત્ અવસ્થ નાશને પ્રાપ્ત થયે.

માટે અવસ્થ છતેન્દ્રિય થવાને માટે જ પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નહિતો કાઈ પણ પ્રયત્ન થોડા સમય રીતે સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

ઈતિ પ્રત્યાહાર નિરૂપણ અ. ૩. સર્ગ. ૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩. સર્ગ ૮.

ધારણાધ્યાનનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં પ્રત્યાહાર તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહની કર્તવ્યતાને કહીને, હવે આ સર્ગમાં ધારણા તથા ધ્યાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

આસનૈન સમાયુક્તઃ પ્રાણાપામેન સંયુતઃ ।

મત્યાહારેણ સંપન્નો ધારણાં ચ સમ્યસેત્ ॥ ગો० પ૦ શ્લો ૨ સ્લો ૫૨ ॥

અર્થ:—આસન, પ્રાણાવાય અને પ્રત્યાહારથી યુક્ત થયેલો યોગી ધારણાને અભ્યાસ કરે. ધ્યાન કરવા પહેલાં, જેનું ધ્યાન કરવાનું છે તેમાં વૃત્તિને લગાડવી જોઈએ, તે પછી ધ્યાન બને છે, કેમકે ધારણા વિના ધ્યાન બની શકતું નથી. અને—

દેશચન્દ્રશ્ચિત્તસ્ય ધારણા ॥

યો. દ. પા. ૩-૧ ॥

અર્થ:—નાભિમંક, હૃદયમંક, નાસિકાને. અગ્ર ભાગ, આદિ સ્થાનમાં અથવા બાહ્ય ભૂતિ આદિમાં વૃત્તિ માત્રથી ચિત્તને જે સંબંધ કરવો તેનું નામ ધારણા છે. નાભિ, હૃદય, ઉરમ્, કંઠઃ, મુખ, નાભિનો અગ્ર ભાગ, નેત્ર, શ્રુત્ર્ય, મૂર્ધા, તાલુ—આ સર્વ ધારણા કરવાનાં સ્થાન છે. વળી—

ધ્યેયે સત્ત્વં મનો યસ્ય ધ્યેયમેવાવપદ્યતિ ।

નાન્યં પદાર્થં જાનાતિ ધ્યાનમેતત્કીર્તિતમ્ ॥

મ. ગ. પુ. ॥

અર્થ:—આ શ્લોકનો અર્થ રમરણુભક્તિમાં પૃ. ૧૦૮૮ માં આપ્યો છે.

તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥

યો० દ૦ પા० ૩-૨ ॥

અર્થ:—જે સ્થાનમાં અથવા જે ભૂતિમાં ધારણા કરવામાં આવી હોય તે જ વસ્તુમાં અર્થાત્ ધ્યેય રૂપ આવબનમાં મદદ પ્રવાહ કરવો તેનું નામ ધ્યાન છે. અર્થાત્ ધ્યાન દાવમાં લક્ષ્યને ઊંડી વચમાં બીજી કાઈ વસ્તુનું વ્યવધાન આપ્યા વિના એકાકાર વૃત્તિની ધારા અધિક સમય સુધી રહે તો તેને ધ્યાન કહે છે.

જલચિન્દુર્યયા લોલપર્ણસ્ય સર્વતથલઃ ।

પ્રવમેવાસ્ય ચિત્તં ચ ભવતિ ધ્યાનવર્ત્તમ્ ॥

મ૦ મા૦ શ્લો ૫૦ બ૦ ૧૯૫-૧૨ ॥

અર્થ:—કમલ આદિના પાંદડા ઉપર સ્થિત જલનું બિન્દુ જેવી રીતે અત્યંત ચમ્પલ હોય છે, તેવી રીતે ધ્યાન કરનારું ચિત્ત પહેલી અવેસ્થામાં જલ ચમ્પલ હોય છે. માટે તેને સ્થિર કરવાને માટે—

एकद्वित्रिक्षणेष्वेवं विकल्पस्य निरोधनम् ।

क्रमेणाभ्यस्यतां यत्नाद्वह्मानुभवकांसिभिः ॥ લુપ્તવાંચ્યવૃત્તિ સ્ત્રો: ૧૨ ॥

અર્થ:—બહુનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છા વાળાએ ક્રમે એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ સંકલ્પને રોકતા સત્તા યત્ન પૂર્વક વધારવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा धूम्रं न पश्येज्ज्वलनं च काष्ठे ।

तद्वच्छરીरोदરपाणिपादं छित्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत् ॥

મા. મા. શા. ૧. અ. ૨૦૨-૧૨ ॥

અર્થ:—જેમ કાષ્ટ કાપડો લઈને કાપતાં કાષ્ટમાં રહેલા ધૂમ કે અગ્નિને દેખી શકતો નથી, તેવી રીતે આ શરીરના ઉદર, હાથ, પગ, વગેરે અવયવોને કાપીને જુએ તોપણ તે આત્માને દેખી શકતો નથી. પરન્તુ—

तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य धूमं च पश्येज्જ્વલનં ચ યોગાત્ ।

તદ્વત્સં બુદ્ધેઃ સમમિન્દ્રિયાત્મા બુદ્ધિ પરં પશ્યતિ તત્સ્વભાવમ્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—ફરી કાષ્ટ કાપતું મન્યન કરીને જુએ તો જેવી રીતે ધૂમ તથા અગ્નિ બંને દેખવામાં આવે છે, તેવી રીતે ધ્યાનયોગથી આ જીવ (ઇન્દ્રિયાત્મા) બુદ્ધિથી પર અનુભવ સ્વરૂપ આત્માનો તથા બુદ્ધિનો પણ એક જ સમયમાં (સમમ) સાક્ષાત્કાર કરે છે.

માટે સુસુક્ષ્મ લેહાએ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે ધ્યાન કરવું અવસ્ય કર્તવ્ય છે. અને જેઓ મૂલાધારાદિ ચક્રમાં ધ્યાન કરનાર છે તેમને અનેક પ્રકારની સાંદ્ર ચંપાનું શસ્ત્રિમાં કંઈ છે.

મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂરક, અનાહત, વિશુદ્ધ, અને આજ્ઞા એ ક્રમે ચક્રોનાં નામ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય શરીર પોતપોતાના હાથના ૯૬ આંગળ બરાબર હોય છે. શરીરના આધાર રૂપે આ ૭ ચક્રોની સ્થિતિ કહી છે. શરીરના આધાર રૂપે હોવાથી તેમને આધારચક્ર કહે છે. સર્વમાં મુખ્ય આધાર રૂપે મૂલાધાર ચક્રની સ્થિતિ છે. તે ગુદાદારમાં સ્થિત છે, અને નીચે મુખવાળું તથા ચાર દળ યુક્ત, અને પીત વર્ણનું અને કમલ સંદેશ નિશ્ચય કરેલું છે. ખીજું ચક્ર સ્વાધિષ્ઠાન લિંગના મૂલમાં સ્થિત છે. તેને રોકત વર્ણનું, તથા ઉપર મુખવાળું, તથા ૭ દળયુક્ત કમલના આકારવાળું કહેલું છે. ત્રીજું ચક્ર જે મણિપૂરક નામનું છે તે માલિના મૂલમાં સ્થિત છે. તેને સુવર્ણના સદેશ વર્ણવાળું, ઉપર મુખવાળું ૧૦ દલના કમલના આકારવાળું કહેલું છે. ચોથું અનાહત નામનું ચક્ર હૃદયમાં સ્થિત છે. અને તેને ઉપર મુખવાળું તથા ૧૨ દલના તથા અત્યંત લાલ વર્ણના કમલના આકારવાળું કહેલું છે. પાંચમું વિશુદ્ધ ચક્ર કપડસ્થાનમાં સ્થિત છે, અને તેને સુવર્ણના રંગવાળા, ઉપર મુખવાળા, ૧૬ દલના કમલના આકાર વાળું કહેલું છે. અને છઠું આજ્ઞાચક્ર ભ્રૂમધ્યમાં સ્થિત છે. અને તેને ઉપર મુખ વાળા, સફેદ વર્ણના અને બે દલવાળા કમલના આકારનું નિશ્ચય કરેલું છે. અને—

આધારપદમેતદ્ધિ યોનિર્યસ્યાસ્તિ કન્દતઃ ।

પરિસ્ફુરદ્ વાદિસાન્તચતુર્વર્ણં ચતુર્દલમ્ ॥ શિ૦ સં૦ ૫૦ ૬ સ્તો. ૮૩ ॥

અર્થ:—જેની સ્થિતિ યુદ્ધાદારમાં કહી, અને પદ્મના મૂલ (કન્દ) માં યોનિની સ્થિતિ છે, એ આધારપદ્મ પ્રકાશમાન છે, અને વ, શ, ધ, સ એ ચાર વર્ણ અને ચાર દલથી શોભિત છે.

કુલાભિધં સુવર્ણાંભં સ્વયમ્ભૂલિંગસંગતમ્ ।

દ્વિરણ્ડો યત્ર સિદ્ધોઽસ્તિ હાકિની યત્ર દેવતા ॥ ૮૪ ॥

તત્પદ્મમધ્યગા યોનિસ્તત્ર કુણ્ડલિની સ્થિતા ।

તસ્યા ઝર્ધ્વે સ્ફુરત્તેજઃ કામવીજં ભ્રમન્મતમ્ ॥ ૮૫ ॥

યઃ કરોતિ સદા ધ્યાનં મૂલાધારે વિચક્ષણઃ ।

તસ્ય સ્પાદાર્દુરીસિદ્ધિર્ઘૃમિત્યાગ ક્રમેણ ચૈ ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:—આ ક્ષત્રમ કુલ નામનું છે અને સુવર્ણ સમાન ધ્વનિ વાળું છે. અને સ્વયંભૂ લિંગથી યુક્ત છે. તે પદ્મમાં દ્વિરણ્ડ નામના સિદ્ધ છે. તથા હાકિની દેવતા અધિષ્ઠાત્રી છે. (૮૪) અને તે પદ્મની મધ્યમાં યોનિ છે, અને તે યોનિમાં કુણ્ડલિનીની સ્થિતિ છે. અને તે કુણ્ડલિનીની ઉપર પ્રકાશ વાળું તેજ સ્વરૂપ કામગીજ ભ્રમણ કરે છે. (૮૫). જે શુદ્ધિમાન મનુષ્ય આ મૂલાધાર પદ્મનું ધ્યાન કરે છે તેને દાર્દુરી રૂત્તિ સિદ્ધ થાય છે. અને ક્રમે ભૂમિનો ત્યાગ કરીને આકાશગમન કરે છે. અને—

વપુષઃ કાન્તિરુત્કૃષ્ટા જઠરાગ્નિવિવર્ધનમ્ ।

આરોગ્યં ચ પટુત્વં ચ સર્વજ્ઞત્વં ચ જાયતે ॥ ૮૭ ॥

અર્થ:—તેનું ધ્યાન કરવાથી શરીરમાં સુન્દર ધ્વનિ આવે છે, અને જઠરાગ્નિ વધે છે. શરીરમાં આરોગ્ય રહે છે, અને પટુતા તથા સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અને ખીણ પથ અનેક પ્રકારની સિદ્ધિ આ ધ્યાનથી થાય છે.

દ્વિતીયં ચ સરોજં ચ લિઙ્ગમૂલે વ્યવસ્થિતમ્ ।

ઘાદિલાન્તં ચ પદ્મવર્ણં પરિભાસ્વરપદ્મદલમ્ ॥ શિ. સં. ૫. ૫-૯૮ ॥

સ્વાધિષ્ઠાનાભિધં તત્તુ પદ્મજં શોણરૂપકમ્ ।

વાણાશ્ચયો યત્ર સિદ્ધોઽસ્તિ દેવી યત્રાસ્તિ રાક્ષિણી ॥ ૯૯ ॥

અર્થ:—ખીણું જે પદ્મ લિંગના મૂલમાં સ્થિત છે તે બ, બ, મ, મ, ર, લ એ ૭ વર્ણો યુક્ત છે અને ૭ દલથી શોભિત છે. અને રક્ત વર્ણ વાળું સ્વાધિષ્ઠાન નામનું પદ્મ છે, તેમાં બાણ નામના સિદ્ધ છે. તથા રાક્ષિણી નામની દેવી તેની અધિષ્ઠાત્રી છે. અને—

યો ધ્યાયતિ સદા દિવ્યં સ્વાધિષ્ઠાનારવિન્દકમ્ ।

તસ્ય કામાદ્રનાઃ સર્વા ધજન્તે કામમોહિતાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

વિવિધં ચાશ્રુતં શાસ્ત્રં નિઃશંકો વૈ વદેદ્ધ્રુવમ્ ।

સર્વરોગવિનિર્મુક્તો છોકે ચરતિ નિર્મયઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ:—જેનું કદાપિ શ્રવણ કરવામાં આવ્યું ન હોય એવાં નાના પ્રકારનાં શાસ્ત્ર પણ આ પદ્મના ધ્યાનના પ્રભાવથી શંકા વિના કહી દે છે એ નિશ્ચય છે. અને સર્વ પ્રકારના રોગથી રહિત થઇને તથા નિર્વાય થઇને લોકમાં વિચરે છે.

તૃતીયં પદ્મજં નામૌ મણિપૂરકસંત્તમ્ ।

દશારણ્ડાદિકાન્તાર્ણ શોભિતં હેમવર્ણકમ્ ॥ , ॥ ૧૦૪ ॥

રુદ્રાણ્યો યત્ર સિદ્ધોઽસ્તિ સર્વમન્નલદાયકઃ ।

તત્રાસ્તે લાકિની નામ્ની દેવી પરમધાર્મિકા ॥ , ॥ ૧૦૫ ॥

અર્થ:—મણિપૂરક નામનું ત્રીજું પદ્મ જે નાભિસ્થલમાં છે તે સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળું, તથા દસ દલથી શોભિત છે, તથા ડ, ઢ, છ; ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, એ દશ વર્ણથી યુક્ત છે, અને તે સ્થાનમાં સર્વ પ્રકારનાં મંગલને દેનાર ૩૬ નામના સિદ્ધ છે અને લાકિની નામની દેવી તેની અધિષ્ઠાત્રી છે.

તસ્મિન્ધ્યાનં સદા યોગી કરોતિ મણિપૂરકે ।

તસ્ય પાતાલસિદ્ધિઃ સ્વાન્નિરન્તરસુખાવહા ॥ , ॥ ૧૦૬ ॥

ઈત્સિતં ચ ભવેલ્લોકે દુઃસ્વરોગવિનાશનમ્ ।

કાલસ્ય વચ્ચનં ચાપિ પરદેહપ્રવેશનમ્ ॥ , ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ:—જે સાધક આ મણિપૂરક ચક્રમાં ધ્યાન કરે છે તેને હમેશાં સુખ દેનાર પાતાલસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેના સર્વ પ્રકારના મનોરથ સિદ્ધ થાય છે, અને સર્વ રોગ નાશ પામે છે. અતે કાલની દરકાર રહેતી નથી. અને બીજાના દેહમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. (પૃથિવી આદિની નીચે કટાયલા ખજાના આદિને જોવાના સામર્થ્યને પાતાલ-સિદ્ધિ કહે છે.)

હૃદયેઽનાહતં નામ ચતુર્થં પદ્મજં ભવેત્ ।

કાદિઠાન્તાર્ણસંસ્થાનં દ્વાદશારસમન્વિતમ્ ॥ , ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ:—હૃદયસ્થાનમાં અનાહત નામનું ચોથું પદ્મ છે. તે ક, ખ, ગ, ધ, ડ, ઘ, જ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ—આ બાર વર્ણ અને ૧૨ દલ યુક્ત છે. અને—

સિદ્ધિપિનાકી યત્રાસ્તે કાકિની યત્ર દેવતા ।

एतस्मिन्सततं ध्यानं हृत्पाथोजે करोति यः ।

હુમ્બ્યન્તે તસ્ય કાન્ત્યા વૈ કામાર્તા દિવ્યયોષિતઃ ॥ , ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ:—તે પદ્મમાં પિનાકી સિદ્ધ છે અને કાકિનીદેવી તેની અધિષ્ઠાત્રી છે. તે હૃદયપદ્મમાં જે સાધક ધ્યાન કરે છે તેની સમીપ કામાર્ત અપ્સરા આદિ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ મોહિત થઇને જાય છે.

જ્ઞાનં ચાપ્રાપ્તિમં તસ્ય ત્રિકાલવિપયં ભવેત્ ।

દૂરશ્રુતિર્દૂરદષ્ટિઃ સ્વેચ્છયા સ્વગતાં વ્રજેત્ ॥ , ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—તે સાધકને અપૂર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ત્રિકાલદર્શી થઈ જાય છે. અને

તેને દૂરનો શબ્દ શ્રવણ કરવાની અને સર્વ દૂરની વસ્તુને જોવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને પોતાની ઇચ્છાથી પક્ષીની માફક આકાશગમન (સમતા) કરે છે. અને—

કળ્પસ્થાનસ્થિતં પદં વિશુદ્ધં નામ પદ્મમ્ ।

સુદેમામં સ્વરોપેતં પોદ્ગલસ્વરસપુતમ્ ॥

છગલાળ્લોડસ્તિ સિદ્ધોઽન્ન શાકિની ચાધિદેવતા ॥ ” ॥ ૧૧૬ ॥

અર્થ:—કળ્પસ્થાનમાં પાંચમું વિશુદ્ધ નામનું જે કમલ છે તે સુવર્ણની સમાન દાનિ-વાળું, અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, જી, ઝ, ન્ન, લૂ, લૂ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ એ મોળ સ્વરથી યુક્ત છે. અને તેમાં છગલાળ્લ નામને સિદ્ધ છે તથા શાકિની દેવી તેની અધિષ્ઠાત્રી છે.

ધ્યાનં કરોતિ યો નિત્યં સ યોગીશ્વરપણ્ડિતઃ ।

કિં ત્વસ્ય યોગિનોઽન્યત્ર વિશુદ્ધાશયે સરોરુદ્ધે ।

ચતુર્વેદા વિભાસન્તે સરહસ્યા નિધેરિત્વ ॥ ” ॥ ૧૧૭ ॥

અર્થ:—જે પુરુષ આ વિશુદ્ધ નામના પદ્મમાં ધ્યાન કરે છે તે યોગીશ્વરમાં પવિત્ર છે. તેને રહસ્ય સદિત આરે વેદ અગ્નિનાની માફક પ્રતીત થાય છે અર્થાત્ જણ્યા વિના તે જાણે છે. વળી—

દ્વદ્ધ સ્થાને સ્થિતો યોગો યદા ક્રોધવશો ભવેત્ ।

તદા સમસ્તં ત્રૈલોક્યં કમ્પતે નાત્ર સંશયઃ ” ॥ ૧૧૮ ॥

અર્થ:—આ વિશુદ્ધ પદ્મમાં જેણે મનને સ્થિર કર્યું છે એવો યોગી ક્રોધ કરે ત્યારે ત્રણે લોક કંપાયમાન થાય છે, તેમાં કોઈ સંશય નથી.

આજ્ઞાપદં ભુવોર્મધ્યે દક્ષોપેતં દ્વિપત્તમ્ ।

શુક્લાર્મ તન્મહાકાલ સિદ્ધો દેવ્યત્ર દાકિની ॥ ” ॥ ૧૨૨ ॥

અર્થ:—અને જ્યાંની મધ્યમાં જે આજ્ઞા પદ્મ છે તેમાં દક્ષ એ જે બીજ છે અને તે સુદૂર જે દક્ષવાળું છે. તે સ્થાનમાં મહાકાલ નામના સિદ્ધ છે અને દાકિની દેવી અધિષ્ઠાત્રી છે.

શરચ્ચન્દ્રનિર્મ તત્રાક્ષરવીજં વિજૃમ્ભિતમ્ ।

પુમાન્પરમહંસોઽયં ચઙ્ગાત્વા નાવસીદતિ ॥ ” ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થ:—આ આજ્ઞા પદ્મની મધ્યમાં શરદ્ ચતુર્ના ચન્દ્રમાની તુલ્ય નેજાવાળું ઉઝ બીજ વિરાજમાન છે. તેનું જ્ઞાન થવાથી પરમહંસ પુરુષને કદાપિ કષ્ટ થતું નથી.

તત્ર દૈવઃ પરં તેજઃ સર્વતન્ત્રેષુ મન્ત્રિણઃ ।

ચિન્તયિત્વા પદં સિદ્ધિં લખન્ને નાત્ર સંશયઃ ॥ ” ॥ ૧૨૪ ॥

અર્થ:—આ પરમ તેજ સ્વરૂપ બીજ રૂપ દેવ સર્વ તંત્રોમાં શ્રદ્ધ છે. મન્ત્ર તેરવને બોલ્યોતારા તેનું ચિન્તન માત્ર કરવાથી અવશ્ય પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આજ્ઞાપદ્મમિદં પ્રોક્તં યત્ર દેવો મહેશ્વરઃ ।

પીઠત્રયં તતશ્ચોર્ધ્વં નિરુક્તં યોગચિન્તકૈઃ ॥

તદ્વિન્દુનાદશક્ત્યાલયં માલપદ્મે વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

અર્થઃ—જે સ્થાનમાં મહેશ્વર દેવતા રહે છે એવા આ સ્થાનને આજ્ઞા પદ્મ કહે છે. યોગી લોક, આ બાલપદ્મની ઉપર નાદવિન્દુ અને શક્તિ રૂપ ત્રણ પીઠની સ્થિતિ છે એમ કહે છે.

યઃ કરોતિ સદા ધ્યાનમાજ્ઞાપદ્મસ્ય ગોપિતમ્ ।

પૂર્વજન્મકૃતં કર્મ વિનશ્યેદવિરોધતઃ ॥ ૧૩૯ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય હમેશાં શુભ રીતે આ આજ્ઞા પદ્મનું ધ્યાન કરે છે તેના પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મનું ફલ નિર્વિધિ નષ્ટ પામે છે.

ઈહ સ્થિતઃ સદા યોગી ધ્યાનં કુર્યાન્નિરન્તરમ્ ।

તદા કરોતિ પ્રતિમાં પ્રતિજ્ઞાપમનર્થવત્ ॥ ૧૪૦ ॥

યક્ષરાક્ષસગન્ધર્વા અપ્સરોગણકિન્નરાઃ ।

સેવન્તે ચરણૌ તસ્ય સર્વે તસ્ય વશાનુગાઃ ॥ ૧૪૧ ॥

અર્થઃ—જ્યારે યોગી આ સ્થાનનું હમેશાં ધ્યાન કરે છે ત્યારે તેને પ્રતિમાપૂજન કરવું અથવા જપ કરવો એ સર્વથા અનર્થ રૂપ છે. અર્થાત્ પ્રતિમા આદિ પૂજનની આવશ્યકતા નથી. અને યક્ષ, રાક્ષસ, ગન્ધર્વ, અપ્સરા, કિન્નર, આદિ સર્વ આ ધ્યાન કરનાર યોગીના વશમાં આવી જાય છે, અને તેનાં ચરણોની સેવા કરે છે.

અને જેવી રીતે આજ્ઞા ચક્રમાં ૬ બીજની સ્થિતિ છે, તેવી રીતે મૂળાધાર ચક્રમાં ૯ બીજની, તથા સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રમાં ૮ બીજની, અને ત્રીજા મણિપૂરક ચક્રમાં ૨ બીજની, તથા અનાહત ચક્રમાં ૫ બીજની, તથા વિશુદ્ધ ચક્રમાં ૬ બીજની સ્થિતિ છે. અને ચક્રોમાં જે વ, શ, ય, સ આદિ અક્ષરોની કલ્પના છે તે સર્વ વર્ણોને અનુસ્તાર સહિત જાણવા જોઈએ. વળી મૂળાધારાદિ ચક્રમાં ક્રમે ગણેશ, અક્ષા, વિષ્ણુ, શિવ, જીવ અને ગુરૂનું પણ ધ્યાન થાય છે. અને ગણેશાદિની ઉપાસના કરનારે તત્ત્વ મન્ત્રનો જપ તથા તે ચક્રમાં ધ્યાન અને મૂળ, હોમાદિ સહિત કરવાથી સીધી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અને આજ્ઞાચક્રની ઉપર અક્ષર-ત્ર્યંકાં એક હજાર ૬૪ વાળું સદુક્તાર પદ્ય છે. તેમાં પરમાત્માનું ધ્યાન થાય છે.

નિરન્તરકૃતે ધ્યાને જગદ્વિસ્મરણં ભવેત્ ।

તદા વિચિત્રસામર્થ્યં યોગિનો ભવતિ ધ્રુવમ્ ॥ શિ. સં. પ. શ્લો. ૧૯૧ ॥

અર્થઃ—આ ચક્રમાં હમેશાં પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાથી યોગીને જગતનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે. ત્યારે તેનામાં વિચિત્ર સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવો નિશ્ચય છે.

ધ્યાનના સ્વરૂપાદિ બેઠ પદ્ય સાક્ષમાં કહ્યા છે.

સ્થૂલં મૂર્તિમયં પ્રોક્તં જ્યોતિસ્તેજોમય તથા ।

સૂક્ષ્મં વિન્દુમયં બ્રહ્મ કુણ્ડલી પરદેવતા ॥ ષે. સં. ૩. ૬-૧ ॥

અર્થ—જે મૂર્તિનું ધ્યાન છે તે સ્થૂલ ધ્યાન કહેવાય છે. જે તેજનું ધ્યાન છે તેને જ્યોતિર્ધ્યાન કહે છે. અને જે બિન્દુધ્યાન છે તે સૂક્ષ્મ ધ્યાન કહેવાય છે. જે બિન્દુમય છે તે બ્રહ્મ તથા કુણ્ડલી રૂપ પર દેવતા છે.

હવે સ્થૂલ ધ્યાનની વિધિ કહે છે.

સ્વકીયહૃદયે ધ્યાયેત્સુધાસાગરમુત્તમમ્ ।

તન્મધ્યે રત્નદ્વીપં તુ સુરત્નવાલુકામયમ્ ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ—ધ્યાન કરનાર મનુષ્ય પ્રથમ હૃદયમાં દ્વિધના જેવા સફેદ ક્ષીર સાગરની કલ્પના કરે. તે સમુદ્રની વચમાં એક રત્નમય દ્વીપ(ટાપુ)ની કલ્પના કરે. તે દ્વીપ પથ્થુ રત્નોના ચૂર્ણ રૂપ રેતી વાળો હોય. વળી—

ચતુર્દિશુ નિવતર્ક્યહુપુષ્પસમન્વિતઃ ।

નિવોપવનસંકુલે વેષ્ટિતં પરિત્વા ઇવ ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ—તે ટાપુની આરે દિશામાં ધણાં પુષ્પો વાળાં સિંબડાનાં વૃક્ષ હોય અને તે આરે તરફ સિંબડાનાં વૃક્ષોના વન વડે કિલ્લાની માફક ઘેરાયેલું હોય. તથા—

માલતીમલ્લિકાજાતીકેશરૈશ્વપયૈસ્તથા ।

પારિજાતૈઃ સ્થલૈઃ પદ્મૈર્ગન્ગમોદિતદિગ્મુલૈઃ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ—માધતી, મલિકા તથા ચમેલી, કેસર, ચંપો, પારિજાત, અને સ્થલકમલ પ્રત્યાદિની મુગન્ધિયા બપોરે દશે દિશાઓ મુગન્ધિત થઈ હોય એવું—

તન્મધ્યે સંસ્મરેદ્યોગી કલ્પવૃક્ષં મનોહરમ્ ।

ચતુઃશાખાચતુર્વેદં નિત્યપુષ્પફલોન્વિતમ્ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ—તેની મધ્યે યોગી એક સુન્દર કલ્પવૃક્ષની કલ્પના કરે. તે કલ્પવૃક્ષ કેવું છે ? આર વેદની તુલ્ય આર શાખા વાળું છે, અર્થાત્ જેવી રીતે જ્ઞાનને પરિપૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યની કામના આર વેદ બાળ્યવાથી પૂર્ણ થાય છે; તેવી રીતે યાચકોના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનાર કલ્પવૃક્ષ છે. વળી કેવું કલ્પવૃક્ષ છે ? જેના ઉપર હંમેશાં પુષ્પ તથા ફલ રહે છે.

ભ્રમરાઃ કોકિલાસ્તત્ર ગુજ્જન્તિ નિગદન્તિ ચ ।

ધ્યાયેત્તત્ર સ્થિરો ભૂત્વા મહાધાણિક્યમણ્ડપમ્ ॥

” ॥ ૬ ॥

તન્મધ્યે તુ સ્મરેદ્યોગી પર્યંકં સુમનોહરમ્ ।

તત્રેષ્ટદેવતાં ધ્યાયેદ્યદ્ધ્યાનં ગુરુભાષિતમ્ ॥

” ॥ ૭ ॥

યસ્ય દેવસ્ય યદ્રૂપં યથા ભૂષણવાહનમ્ ।

તદ્રૂપં ધ્યાયતે નિત્યં સ્થૂલધ્યાનમિદં વિદુઃ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ—ત્યાં ભ્રમરા ગુન્જર કરી રહ્યા છે, અને કામલ બોલે છે. એવા કલ્પવૃક્ષની નીચે સ્થિર બેસીને એક માણિક્યના મંડપનું ધ્યાન કરે. (૬). અને મંડપની વચમાં એક રત્નમય મનોહર પલંગનું ધ્યાન કરે. તેની ઉપર જેવી રીતે ગ્રંથો બતાવ્યા હોય એવા ઇષ્ટ દેવતાનું ધ્યાન કરે. (૭). અને જે દેવતાનું જે પ્રકારનું રૂપ તથા જેવા ભૂષણ અને વાહન

હોય તેનું તેવી રીતે ધ્યાન કરે. ધ્યાનને જાણનાર લોક આને સ્થૂલ ધ્યાન કહે છે. જે મંત્રને પોતે જાપેલા હોય તે મંત્રના ધ્યાનમાં જે પ્રકારનાં શૂપણાદિ તથા રૂપાદિ કહ્યાં હોય, તેવી રીતે ધ્યાન કરવું જોઈએ. અને શૂપણાદિ સહિત મૂર્તિનું ધ્યાન કરતાં કરતાં કેવી રીતે સૂક્ષ્મ કરવું તેનો ક્રમ સ્મરણભક્તિમાં લખેલા વિષ્ણુ ભગવાનના ધ્યાનના ક્રમથી જાણી લેવો. આ પ્રમાણે મંત્રપ આદિની કલ્પના કરીને ત્યાં વિરાજમાન છાંદ દેવનું જે ધ્યાન કહ્યું છે, તે ઘણા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, દુર્ગા, ગણેશ, આદિ સર્વનું પણ થઈ શકે છે. હવે જ્યોતિર્ધ્યાનનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

મૂલાધારે કુણ્ડલિની મુજંગાકારરૂપિણી ।

જીવાત્મા તિષ્ઠતિ તન્ન પ્રદીપકલિકાકૃતિઃ ।

ધ્યાયેત્તેજોમયં બ્રહ્મ તેજોધ્યાનં પરાત્પરમ્ ॥

॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—ગુદા અને લિંગમૂળના વચલા ભાગમાં સર્પના આકારની કુણ્ડલિની છે. ત્યાં જ દીપની શિખાની તુલ્ય જીવાત્મા સ્થિત છે. તે જ્યોતિર્ત્ત્વરૂપ પરમાત્માના તેજનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. તે ધ્યાનને જ્યોતિર્ધ્યાન કહે છે. વળી સૂક્ષ્મધ્યાન તથા હૃદયમાં પણ જ્યોતિર્ધ્યાન થાય છે.

હૃદયમાં જ્યોતિઃસ્વરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન વેદમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

દદ્ધં વિપાપં વરવેદમ્ભૂતં યત્પુન્ડરીકં પુરમધ્યસઃસ્થમ્ ।

તન્નાપિ દદ્ધે ગર્ગનં વિશોકં તસ્મિન્યદન્તસ્તદુપાસિતવ્યમ્ ॥

ક્ર૦ ય૦ વે૦ સૈ૦ આ. પ્ર૦ ૧૦ જ. ૧૧ ॥

અર્થ:—અહપ (દહ) અને પાપરહિત (વિપાપ) તથા વર વેદમ્ રૂપ અર્થાત્ પરમાત્માના ગૃહ રૂપ તથા શરીરની મધ્યમાં સ્થિત જે હૃદયકમલ છે તે અહપ પ્રદેશ રૂપ હૃદયકમલમાં આકાશની તુલ્ય જેની કાંઈ મૂર્તિ નથી એવું જે અમૂર્ત ઘણ છે તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.

હૃદયકમલની અંદરનું છિદ્ર જેને અંગુષ્ઠ પરિમાણ કહ્યું છે—અંગુષ્ઠ પરિમાણ અહપ (દહ) જે હોય બહુ હોય નહીં, તેથી શ્રુતિમાં હૃદયકમલને અહપ (દહ) કહ્યું છે. અને ઘણ વ્યાપક વસ્તુ છે, તથાપિ મુણ્ડરીક સ્થાનની અપેક્ષાથી જે અહપત્વનું કથન છે તે ગૌણ છે, મુખ્ય અત્પત્ત્વ કહ્યું નથી. અને હૃદયાકાશની ઉપાધિવાળું હોવાથી ઘણને પણ હૃદયાકાશ રૂપ કહ્યું છે.

અને વ્યાસ ભગવાને ઘણાજનનાચ. ૧ ના પા. ૩ ના આધિ. ૫ માં ઘણને જ દહર નામ સિદ્ધ કર્યું છે.

હવે નીચેના મંત્રથી હૃદયાકાશ અને પરમાત્માનું વર્ણન કરે છે.

પદ્મકોશમતીકાશ હૃદયં ચાપ્યધોમુખમ્ । ક્ર૦ ય૦ વે૦ સૈ૦ આ૦ પ્ર૦ ૧૦ જ. ૧૧ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે લોકમાં આકાશ દલવાળા કમલનો કાશ વચમાં છિદ્રવાળો હોય છે, તેવી રીતે હૃદયકમલ પણ છે. પરન્તુ તેમાં એટલો ભેદ છે કે લોકમાં દેખાતું કમળ ઉપરથી મુખવાળું હોય છે, અને હૃદયપદ્મ નીચે મુખવાળું છે. વળી—

અધો નિષ્ટયા વૈતસ્ત્યાન્તે નામ્યામુપરિ તિષ્ઠતિ ।

હૃદયં તદ્વિજાનીયાદ્વિશ્વસ્યાયતનં મદત ॥ક.અ.વે.તૈ.આ.પ્ર.૦ ૧૦ અ.૧૧॥

અર્થ:—જળાનો ધડની સાથે જે સંબંધ છે તેને નિષ્ટિ કહે છે. તેની નીચે અને નાભિથી એક વેંત ઉઠે રિયત જે કમલ છે તેને હૃદય બાણુવું બોધ્યે. જે હૃદય સંપૂર્ણ જગત્તું સ્થાન છે, કેમકે હૃદયમાંથી કલ્પના કરવાથી જ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

સતતર શિલામિસ્તુ લમ્બત્યા કોશસન્નિભમ્ ।

તસ્યાન્તે સુપિરઃ સૂક્ષ્મં તસ્મિન્સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—સાધારણ કમલના મુકુલની તુલ્ય હૃદયકમલ છે. શરીરની મધ્યમાં અધોમુખ થઈને લટકે છે. અને નાડીઓ વડે (શિલામિ:) સર્વ તરફથી તે વ્યાપ્ત છે. તે હૃદયની સમીપમાં સૂક્ષ્મ હિદ્ર અર્થાત્ સુષુમ્ના નાડીનાલ સ્થિત છે. તે હિદ્રમાં સંપૂર્ણ જગતે આશ્રય કર્યો છે.

તસ્ય મધ્યે મહાનગ્નિર્વિશ્વાર્ચિર્વિશ્વતોમુખઃ ।

સોઽગ્રમુગ્નિમજન્તિષ્ઠાહારમજરઃ કવિઃ ॥ ૧૨ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—તે સુષુમ્નાનાલની મધ્યમાં મહાન પ્રોઠ અગ્નિ રહે છે. તે અગ્નિ મોટી જ્વાલાવાળો છે. અને સર્વ તરફ મુખવાળો છે અર્થાત્ જ્વાલા વિશેષ દ્વાગ ચારે બાણુએ સ્થિત નાડીઓમાં સંચાર કરે છે, માટે તેને વિશ્વતોમુખ કહ્યો છે. તે અગ્નિ પોતાની પાસે પ્રાપ્ત થયેલા અન્નને પ્રથમ જક્ષણ કરે છે. માટે તે અગ્રમુખ છે. અને તેણે ખાધેલા અન્નને શરીરના સર્વ અવયવોમાં વિભાગ કરતો સતો અર્થાત્ દેહાવતો સતો સ્થિત છે. અને તે અજર અને કુશલ છે. તેથી ગીતામાં પણ જમવાને—

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૩ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—મેં વૈશ્વાનર રૂપ અગ્નિ થઈને પ્રાણીઓના શરીરોનો આશ્રય કર્યો છે. અને પ્રાણ અને અપાન વાયુમાં પ્રદીપ્ત થયેલો સતો હું ચાર પ્રકારનાં અન્નને પચાવું છું. એ પ્રમાણે પોતાને અન્નનો પચાવનાર કહેલા છે. ખાધેલા અન્નને તે પચાવે છે, અને પરમાત્મા પોતે જાતે બીજા વડે પચાવે નથી. માટે તે અજર છે. અને કુશલ છે. વળી—

સંતાપયતિ સ્વં દેહમાપાદતલમ્સ્તકમ્ ।

તસ્ય મધ્યે વહ્નિશિશ્વા અણીયોઽર્ધ્વા વ્યવસ્થિતા ॥ક.અ.વે.તૈ.આ.પ્ર.૧૦.અ.૧૧ ॥

અર્થ:—તે અગ્નિ પગનાં તળીઆંથી લેઈને મસ્તક સુધીના પોતાના દેહને હમેશાં તપાવે છે. આ શરીરમાં હોતો તાપ (ગરમી) જ દેહની અંદર અગ્નિ હોવાનો નિશ્ચય કરાવે છે. અને જ્વાલા વિગેરથી સર્વ દેહમાં વ્યાપ્ત થયેલા અગ્નિના મધ્યમાં કાઈ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ જ્વાલા સુષુમ્નાનાડી નાલ દ્વારા ઉપર ઘઘર-ઘર પર્વન્ત દેહાપલો સ્થિત છે. વળી—

નીલતોપદમધ્યસ્યા વિદ્યુદ્દેસેવઃપાસ્વરા ।

નીવારશુકવત્તન્વી પીતા માસ્યત્યણૂપમા ॥ ૧૪ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—નીચ વર્ણવાળા મેઘ (તોયદ્ર)ની મધ્યમાં સ્થિત વીજળીની રેખાની તુલ્ય તે 'પૂર્વોક્ત અગ્નિશિખા પ્રભા વાળી છે. અને નીચાર નામના ધાન્યની લાંબી પૂછડી જેવી પાતળી હોય છે તેવી આ અગ્નિશિખા પાતળી હોય છે. અને સાધારણ અગ્નિની શિખાની તુલ્ય પીતલર્ણુ છે. અને બહુ સૂક્ષ્મ વસ્તુની ઉપમા આપવા યોગ્ય છે. વળી—

તસ્યા: શિશ્વાયા મધ્યે પરમાત્મા વ્યવસ્થિત: ।

સ વ્રહ્મા સ શિવ: સેન્દ્ર: સોઽક્ષર: પરમ: સ્વરાટ્ ॥ , ॥ ॥

અર્થ:—આ પૂર્વોક્ત અગ્નિશિખાની વચ્ચેમાં પરમાત્મા સ્થિત છે. અને તે જ બ્રહ્મા છે, તે જ શિવ અને સેન્દ્ર રૂપ છે. અને તે જ અક્ષર છે અર્થાત્ જગતના કારણ રૂપ માયા ઉપાધિવાળા અનંતર્યામી છે. અને તે જ માયા ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય રૂપ (પરમ:) છે. અને તે જ સ્વયં રાજ છે. પરાધીન નહીં હોવાથી રાજ કલા છે. આ મંત્રમાં પરમાત્માની અગ્નિશિખાની મધ્યે હોવા રૂપ અલ્પ સ્થાનમાં સ્થિતિ કહી છે, તે ઉપાસનાને માટે કહી છે. તથાપિ પરમાત્મા સ્વયં અલ્પ નથી. જેવી રીતે આસનનું દર્શન થતાં આસનમાં સ્થિત મનુષ્યનું દર્શન થાય છે, તેવી રીતે અગ્નિશિખા રૂપ જ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી તેમાં સ્થિત પરમાત્માનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય છે. માટે જ્યોતિર્ધ્યાન કહ્યું છે. પરમાત્મા જ્યોતિ રૂપ વિકારી તે જ વાળા નથી.

વળી મિન્દુ રૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન તથા કુણ્ડલિનીનું ધ્યાન એ સર્વ સૂક્ષ્મધ્યાન કહેવાય છે.

વળી “તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્” આ મંત્રમાં—અમુક કાળ સુધી ધારાવાહિક વૃત્તિ રહેવી જોઈએ એવું કાંઈ કહ્યું નથી. તથાપિ શાસ્ત્રમાં ધ્યાનાદિકના કાળનો પણ વિચાર કાંઈક કરવામાં આવ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રાણાયમૈર્દ્વાદશભિર્યાવત્ કાલ: કૃતો ભવેત્ ।

સ તાવત્કાલપર્યન્તં મનો વ્રહ્મણિ ધારયેત્ ॥

મ૦ ગ૦ પુ૦ આ૦ કા૦ જ૦ ૩૩૬-૨૮ ॥

અર્થ:—બાર પ્રાણાયામ કરવામાં જેટલો વખત લાગે તેટલા સમયમાં એક ધારણા થાય છે. માટે તેટલા કાલ પર્યન્ત મનને પરમાત્મામાં લગાવવું જોઈએ. અર્થાત્ બાર પ્રાણાયામના સમય સુધી મન બ્રહ્મમાં લાગ્યું રહે તો ધારણા સિદ્ધ થઈ એમ કહી શકાય છે.

તસ્યૈવ વ્રહ્મણા પ્રોક્તં ધ્યાનં દ્વાદશધારણા ।

ધ્યાનાદ્દ્વાદશપર્યન્તં મનો વ્રહ્મણિ યોજયેત્ ॥ , ॥ ॥

તિષ્ઠેત્તલ્લયતો યુક્ત: સમાધિ: સોઽભિધોયતે । , ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—અને બાર ધારણાઓના સમયને બ્રહ્મણ્યે ધ્યાન કહ્યું છે. માટે બાર ધારણાઓના સમય સુધી વૃત્તિની એક ધારા રહે તો ધ્યાનની સિદ્ધિ થઈ એમ સમજવું જોઈએ. અને ૧૨ ધ્યાનના સમય સુધી મનનો બ્રહ્મમાં નિરોધ કરવો જોઈએ. ત્યારે તે ચિત્ત પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે. તેને સમાધિ કહે છે.

અને પૂર્વોક્ત સમયના નિયમ વિના ચિત્તની વૃત્તિ એક અથવા બે ક્ષણ ધારણા આદિમાં

લાગે તો તે ધારણા અને ધ્યાન તથા સમાધિ કહી શકાય નહીં, કારણ કે બહુ થોડા સમયમાં ચિત્ત ઘટ્ટામાં લીન થઈ સ્વરૂપમાં ગ્રિયત થઈ શકતું નથી. માટે તેટલા સમય સુધી પ્રાણા આદિ કરવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

૫૧૧ ઈ.પૂ. પ્ર. ૬ માં ધારણા ધ્યાન નિરૂપણ અ. ૩. સ. ૮. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩. સર્ગ. ૯.

સમાધિનિરૂપણ.

ઈપગ્ના મર્ગ ૮માં વારણા અને ધ્યાનનું નિરૂપણ કરીને હવે આ સર્ગનાં સમાધિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

જે લક્ષ્યમાં અનુબંધે સમાધિ કરવાની આવશ્યકતા હોય, તે વસ્તુમાં પ્રથમ પ્રારણા, અને તે પછી ધ્યાન, અને ત્યાર બાદ તેમાં સમાધિ થાય છે.

હૃદયકમલ તથા વિષ્ણુ આદિની મૂર્તિમાં લાંબા કાલ સુધી શક્તિને લગાવી રાખવી એવું નામ ધારણા છે. અને એક લક્ષ્યમાં ધારણા કરેલા ચિત્તની પરમેશ્વરાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ જો વચમાં વચમાં અન્ય પદાર્થોના વૃત્તિના વ્યવધાન સહિત થાય તો તેને ધ્યાન કહે છે. અને નિમિત્તરૂપ વિનિગતીય વૃત્તિના વ્યવધાનથી રહિત સમતીય સ્વરૂપ પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરનારને પરમેશ્વરાકાર વૃત્તિનો જ પ્રવાહ રહેવો તે સમાધિ છે.

અને યોગદર્શનમાં—

તદેવાર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિત્ત સમાધિઃ ॥ યો૦ ૮૦ પા૦ ૩-૩ ॥

અર્થ:—તે ધ્યાન પોતે જ વિનિગતીય વૃત્તિના વ્યવધાન વિના ધ્યેય વસ્તુનું જ જ્ઞાન કરતું સત્ત્વ ચિત્તવૃત્તિ ધ્યેયાકાગ્નિને પ્રાપ્ત થવાથી, શિન્ન સ્વરૂપ વિના શૂન્ય જોડે થઈ જાય ત્યારે તે ધ્યાન સમાધિ થાય છે. એવું યોગદર્શનમાં સમાધિનું લક્ષણ કહ્યું છે.

તે સમાધિ ચિત્તની જૂમિત્તના બેદથી સપ્રગાત તથા અસપ્રગાત એવા બે પ્રકારની હોય છે. ચિત્તની એકાગ્ર અવસ્થામાં સપ્રગાત સમાધિ તથા વિરૂદ્ધ અવસ્થામાં અસપ્રગાત સમાધિ થાય છે. એક જ વસ્તુમાં ધારણાક્રિય વૃત્તિ રહેવાના સામર્થ્ય વાળી અવસ્થાને એકાગ્ર કહે છે. એ એકાગ્ર અવસ્થામાં સત્ત્વશુભ્રાંતી શુદ્ધિ થાય છે. તેથી તેમાં તમેશ્વરુપી ધર્મા તન્દ્રા આદિ લપ રૂપ હોય નહીં થવાથી આત્માકાર વૃત્તિ થાય છે. તે એકાગ્ર વૃત્તિમાં જ્ઞેયશુભ્રાંતી કાર્ષ્ણ્ય-અવસ્થા રૂપ વિરોધ નહીં હોવાથી એક જ વિષયમાં ધારણાક્રિય વૃત્તિ થાય છે આ પ્રકાર શુદ્ધ સત્ત્વશુભ્રાંતી અવસ્થામાં ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે અને તે એકાગ્રતાક્રિયામાં સપ્રગાત સમાધિ પણ થાય છે. પરન્તુ તેમાં ધ્યેય સ્વરૂપ જે પરમેશ્વર, તદ આત્મા વૃત્તિનું પણ જ્ઞાન થાય છે એ ધ્યેયાકાર વૃત્તિનો પણ ત્યારે નિરોધ થાય છે, ત્યારે અસપ્રગાત સમાધિ થાય છે. ગુણશ અને તામસ વૃત્તિનો નિરોધ સપ્રગાત સમાધિમાં થાય છે અને અસપ્રગાત સમાધિમાં ધ્યેયાકાર ધ્યેયી સાત્ત્વિક વૃત્તિનો પણ નિરોધ થાય છે. તેથી યો ૮ મા કહ્યું છે કે—

તત્સાપિ નિરોધે મર્વનિરોધાચિર્વિજસમાધિઃ ॥

॥ ૧-૫૧ ॥

અર્થ:—તે ધ્યેયાકાર સાત્ત્વિક વૃત્તિનો પણ નિરોધ થવાથી સર્વ પ્રકારની વૃત્તિનો નિરોધ થાય છે. એટલે નિર્બીજ સમાધિ થાય છે.

સંસારતા ખીજ રૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી નિર્બીજ સમાધિ કહેવાય છે. અને જ્ઞાતા, જ્ઞાત અને ધ્યેય રૂપ ત્રિપુટીની કલ્પના નહીં હોવાથી આ સમાધિને નિર્નિકટરૂપ સમાધિ કહે છે. અને સપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં ધ્યેયવસ્તુને પૂર્ણ રીતે જાણે છે, પરંતુ નિર્બીજ સમાધિમાં ચિત્ત ધ્યેયાકાર હોવાથી જિજ્ઞાસુ ધ્યેયના અનુભવનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી અસપ્રજ્ઞાત સમાધિ પણ તે (નિર્વિકલ્પ)નું નામ છે. અને પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર રૂપ ધર્મ અમૃતની ધારા વર્ષાવે છે. તે કારણથી તેને ધર્મમેઘ સમાધિ પણ કહે છે. વળી—

પ્રસંખ્યાનેડપ્યકુસીદસ્ય સર્વથા વિવેકરૂપાતેર્ધર્મમેઘસમાધિઃ ॥

યા. ૬૦ પા૦ ૪-૨૯ ॥

અર્થ:—આ સૂત્રનો અર્થ સંન્યાસ પ્રકરણમાં પૃ. ૮૭૪,માં લખ્યો છે.

સત્ત્વપુરુષાન્યતાહ્યાતિમાત્રસ્ય સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ ॥

યો. ૬૦ પા૦ ૩ સૂ. ૪૯ ॥

અર્થ:—સત્ત્વપુરુષાન્યતાહ્યાતિ (શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન) વાળાને શુદ્ધિના સાત્ત્વિક પરિણામમાં સંયમ કરવાથી સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વ અર્થાત્ સંપૂર્ણ પ્રાણીની ઉપર, જેવી રીતે એક સાધારણ સેવકના ઉપર તેનો સ્વામી આક્રમણ કરી લે છે, તેવી રીતે, અતિક્રમણ કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે, તથા સર્વ પ્રકારના ધર્મોનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તેને વિશેષાક્ષ નામ સિદ્ધિ કહે છે. અને—

તદ્દેરાગ્યાદપિ દોષવીજક્ષયે કૈવલ્યમ્ ॥

”

॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—આ વિશેષાક્ષ નામની સિદ્ધિમાં પણ ન્યારે યોગીને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ન્યારે રાગાદિ દોષોના ખીજ રૂપ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉપર સૂ. ૨૬ માં સત્ત્વપુરુષાન્યતાહ્યાતિને જ પ્રસંખ્યાન કહ્યું છે. અને પ્રસંખ્યાન જ્ઞાણાતે જ્ઞાતાની સમાધિના ફલ રૂપ સર્વજ્ઞતાધિષ્ઠાતૃત્વ આદિમાં પણ ધ્રુવ રહેતી નથી, તેથી હમેશાં વિવેકખ્યાતિ રહે છે. આવા વિરક્તને ધર્મમેઘ સામધિ થાય છે એવો ૨૬ માં સૂત્રનો ભાવ છે. અને—

તતઃ કલેશકર્મનિવૃત્તિઃ ॥

યો. ૬૦ પા૦ ૪ સૂ. ૩૦ ॥

અર્થ:—ધર્મમેઘ સમાધિની પ્રાપ્તિ થતાં કલેશ અને કર્મોની નિવૃત્તિ થાય છે. અને—

અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ કલેશાઃ ॥

”

॥ ૨-૩ ॥

અર્થ:—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ પ્રકારના કલેશ હોય છે. અને—

અવિદ્યાક્ષેત્રમુત્તરેપાં પ્રસુપ્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણામ્ ॥

”

॥ ૨-૪ ॥

અર્થ:—પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એ ચાર પ્રકારે સ્થિત અસ્મિતા આદિ કલેશોનું અવિદ્યા ક્ષેત્ર છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિનું કારણ છે. અર્થાત્ અવિદ્યા હોવાથી આ સર્વ કલેશ ઉત્પન્ન થાય છે, નહિં તો, થતા નથી. વળી જે કલેશ ચિત્તમાં સ્થિત છે, અને તેમને

જગાડનાર કાઈ સહકારી નહીં મળવાથી તે પોતાનું કાર્ય કરતા નથી તે કલેશ પ્રમુખ કહેવાય છે. પ્રકૃતિ આદિ તત્ત્વમાં લીન લોકોના કલેશ પ્રમુખ છે. અને બાલકના ચિત્તમાં કલેશ વાસના રૂપે ક્ષિયત છે. તે કલેશ પ્રમુખ કહેવાય છે. અને તપ આદિ ક્રિયાયોગથી જે કલેશને દૂર કર્યા હોય તેને તત્ત્વ કહે છે. અને કલેશ અનેક છે. એક બલવાળા કલેશથી દબાવાથી બીજા કલેશ કાર્ય કરી શકતા નથી. તે હકી જાણ ત્યારે જ કાર્ય કરી શકે છે. તે વિચ્છિન્ન કહેવાય છે. જેવી રીતે રાગના સમયમાં ક્રોધ આવતો નથી, કારણ કે રાગથી દબાઈ ગયેલો ક્રોધ પ્રકટ થતો નથી. અને જ્યારે ક્રોધ હોય છે, ત્યારે ક્રોધથી દબાઈ ગયેલો રાગ પણ દેખાતો નથી. અને વિષય સંકર્ષ આદિ સહકારી કારણો પ્રાપ્ત થતાં જે કલેશ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે તે ઉદાર કહેવાય છે, જેમ રાગ ક્રોધથી દબાઈ જાય છે એવો રાગ અધિક બલવાળા રાગથી પણ દબાઈ જાય છે. જેમ એક પુરૂષ સ્ત્રીમાં રાગવાળો છે. તો તેનો રાગ પોતાની સ્ત્રીમાં જ છે, તેથી બીજી સ્ત્રીમાં તે વિરક્ત છે એમ નથી. પરંતુ સ્ત્રીજાતિ માત્રમાં તે રાગવાળો છે અને પોતાની સ્ત્રીમાં તેનો રાગ પ્રકટ થયો છે. માટે પોતાની સ્ત્રીમાં જે રાગ છે તે ઉદાર છે, અને બીજી સ્ત્રીઓમાં જે રાગ છે તે વિચ્છિન્ન છે.

પ્રમુક્તતત્ત્વલીનાનાં તન્વવસ્થાથ યોગિનામ્ ।

વિચ્છિન્નોદારરૂપાથ વલેશા વિપયસંગિનામ્ ॥ ચો. વ. વાચ. ટીકા ॥

અર્થ:—પ્રકૃતિ આદિ તત્ત્વમાં લીન થયેલા લોકોના કલેશ પ્રમુખ કહેવાય છે. અને અભ્યાસી યોગી લોકોના કલેશ તત્ત્વ અવસ્થાના, અને વિષયાસક્ત મનુષ્યોના કલેશ વિચ્છિન્ન અને ઉદાર હોય છે. અને—

અનિત્યાયુચિદુઃસ્વાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુખાત્મત્વ્યાતિરવિદ્યા ॥ ૨-૫ ॥

અર્થ:—અનિત્ય, અપવિત્ર, દુઃખ રૂપ અને અનાત્મપદાર્થમાં નિત્ય, પવિત્ર, સુખ રૂપ અને આત્મત્વ શુદ્ધિ થવી તેનું નામ અવિદ્યા છે. જેવી રીતે પૃથ્વી, અન્ન, તારા, આદિ નાશવાન છે. તથાપિ એ સર્વમાં તે હમેશાં રહેનાર છે એવી શુદ્ધિ, તેવી રીતે સર્વ પ્રાણી નાશવાન છે, તથાપિ દેવતા લોક અમર છે, એવી જે શુદ્ધિ છે, તે અનિત્ય પદાર્થમાં નિત્યત્વ શુદ્ધિ રૂપ અવિદ્યા હેતુ છે. અને અત્યન્ત બીભત્સ (વિકૃત) અપવિત્ર શરીરમાં પવિત્રત્વશુદ્ધિ, શરીરની ઉત્પત્તિનું કારણ, તથા તેનો સ્વભાવ, તથા મહામૂત્ર આદિના સ્થાન રૂપ અને હમેશાં મલોનું વહેતા રહેતું, તથા યૂંક, સ્લેષ્મ, પરસેવો આદિથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવ આદિ સર્વનો વિચાર કરવાથી મહાન્ અપવિત્ર છે, કદાપિ શુદ્ધ હોવાનો સંભવ જ નથી, છતાં પણ તેમાં પવિત્રત્વશુદ્ધિ કરવી એ અપવિત્રમાં પવિત્રત્વશુદ્ધિ રૂપ અવિદ્યા છે. અને અપવિત્રમાં પવિત્રત્વશુદ્ધિની તુલ્ય અપુણ્યમાં પુણ્યશુદ્ધિ તથા અનર્થમાં અર્થશુદ્ધિ એ પણ અવિદ્યા છે. અને દુઃખમાં સુખશુદ્ધિ—જેમ વિષયપદાર્થ સર્વ દુઃખ રૂપ જ છે, તથાપિ તેમાં સુખશુદ્ધિ અવિદ્યા જ છે. વિષયોમાં પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ, સંસ્કારદુઃખ—એ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ, અને ત્રણે ગુણોના કાર્યરૂપ હોવાથી સ્વભાવથી પણ દુઃખરૂપતા, પહેલાં કહી છે. અને મનુષ્યોના બોજને ઉપયોગી કેટલાંએ અન્નપાન અને ધનાદિ પદાર્થ અથવા શરીર છે એ સર્વ અન્નમા જડપદાર્થ છે, તેમાં આત્મત્વશુદ્ધિ—એ અનાત્મમાં આત્મત્વશુદ્ધિ 'રૂપ

અવિદ્યા છે. મૂલાવિદ્યા તથા તૂલાવિદ્યા, અથવા કારણાવિદ્યા અને કાર્યાવિદ્યા—એમ અવિદ્યા બે પ્રકારની હોય છે. પરમાત્માના સમ્યક્દાનન્દ સ્વરૂપને આત્માદાન કરનાર જે અવિદ્યા છે તે મૂલાવિદ્યા અથવા કારણાવિદ્યા કહેવાય છે. અને મૂલાવિદ્યા રૂપ કારણથી અનિત્ય પદાર્થમાં નિત્યત્વશુદ્ધિ, તથા અપવિત્રમાં પવિત્રત્વશુદ્ધિ, આદિ વિપરીત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી “અનિત્યાશુચિ.” એ સૂત્રમાં કહેલી જે અવિદ્યા અથવા તૂલાવિદ્યા તે કાર્યાવિદ્યા કહેવાય છે. અને—

દૃગ્દર્શનશક્ત્યોરેકાત્મતૈવાસ્મિતા ॥

યોં ૬૦ પાં ૨ સૂ ૬ ॥

અર્થ:—પુરૂષનું નામ દૃશ્યશક્તિ છે, અને શુદ્ધિનું નામ દર્શનશક્તિ છે. એ બંને જગ અને અજગ રૂપથી અત્યન્ત ભિન્ન છે. તથાપિ એ બંનેની એકતાનું જે અભિમાન છે તેને અસ્મિતા કહે છે. હવે રાગનું લક્ષણ કહીએ છીએ.

સુખાનુશયી રાગઃ ।

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—સુખને જાણનાર મનુષ્યને સુખના સ્મરણથી સાથે સુખના સાધનોમાં જે ઇચ્છા થાય છે તે રાગ છે. અને—

દુઃખાનુશયી દ્વેષઃ ।

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—દુઃખને જાણનાર મનુષ્યને દુઃખના સ્મરણથી દુઃખના સાધનોમાં યતો જે નિન્દા રૂપ કલેશ છે તેને દ્વેષ રૂપ કલેશ કહે છે. અને—

સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તથા રુદોઽભિનિવેશઃ ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યને સ્વભાવથી જ મરણનો ભય છે, તેવી રીતે શાસ્ત્ર-વેત્તા વિદ્વાનને પણ આ પ્રસિદ્ધ મરણ ત્રાસ છે તેને અભિનિવેશ કહે છે. તે મરણત્રાસ રૂપ કલેશ કૃમિથી બ્રહ્મા સુધીના પ્રાણીને પણ નિમિત્ત વિના સ્વભાવથી જ સિદ્ધ કલેશ છે. મુમુક્ષુએ આ કલેશને પ્રથમ ક્રિયાયોગ વડે કૃશ કરવા જોઈએ. પછી—

ધ્યાનહેયાસ્તદ્વૃત્તયઃ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—ક્રિયાયોગથી કૃશ કરેલા કલેશોની સુખ તથા દુઃખ તથા મોહ રૂપ વૃત્તિઓને ધ્યાન વડે સૂક્ષ્મ કરવી જોઈએ. અને—

તૈ મત્તિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ।

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જે કલેશ સૂક્ષ્મ છે અર્થાત્ વાસના રૂપે સ્થિત છે તે કલેશ અસંગ્રહાત સમાધિ વડે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ નાશ કરવા યોગ્ય છે. અને—

તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ॥

યોં ૬૦ પાં ૨-૧ ॥

અર્થ:—તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ ત્રણને ક્રિયાયોગ કહે છે.

ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિચાર દ્વારા દિત તથા મિત ભોજન કરવું, અને શરીર તથા વાણી અને મનથી કરવામાં આવતા દેવ, દિગ્, ગુરુ, આદિના પૂજનાદિ રૂપ તપ, (ભ. ગી. અ. ૧૭માં કહેલું) તપ અહીં મહત્ત્વ કરવાનું છે, કેમકે ઉપવાસ તથા કૃત્ય, આન્દ્રાપણ્ય, આદિ તપ ધાતુની વિપમના ઉત્પન્ન કરીને રોગ તથા મરણને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે જેનો સમાધિનો અભ્યાસ કરનાર ત્યાગ કરવાનો છે એ વાત પૃ. ૧૨૭૬માં અભ્યાસના નિયમના વિવેચનમાં “વર્જયેદ્દુર્જનપ્રાન્તમ્”

ઇત્યાદિ પ્રમાણથી પહેલાં કહી છે), તથા પ્રણવાદિ પવિત્ર મન્ત્રોનો જપ અથવા મોક્ષશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું જેનું નામ સ્વાધ્યાય છે, તે તથા ઈશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી સર્વ કર્મફલોને પરિત્યાગ કરીને ઈશ્વરભક્તિ કરવી તેનું નામ ઈશ્વરપ્રણિધાન છે—એ તપાદિ ત્રણ પ્રકારની ક્રિયારૂપ યોગ નિર્વિકલ્પ સમાધિ રૂપ યોગને સિદ્ધ કરવાને માટે આવશ્યક છે, કારણ જે મનુષ્યે તપ તથા ઈશ્વરભક્તિ કરી નથી તેને યોગની સિદ્ધિ થતી નથી. અનાદિ કાલની અન્તઃકરણની જે સ્થિતિનતા છે તેનો તપ તથા ઈશ્વરભક્તિ વિના કદાપિ નાશ થતો નથી. અને તે ક્રિયાયોગ—

સમાધિભાવનાર્યઃ કલેશતત્ત્વકરણાર્થથ્થ ।

યોગ ૬૦ પાઠ ૨-૨ ॥

અર્થઃ—સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તથા કલેશોને તત્ત્વ (કૃશ) કરવાને માટે છે એવું ક્રિયાયોગનું ફલ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. વળી—

કર્માશુક્લાકૃષ્ણં યોગિનસ્ત્રિવિધમિતરેપાદ્ ।

યોગ ૬૦ પાઠ ૪-૭ ॥

અર્થઃ—યોગી લોકોનું કર્મ પુણ્ય તથા પાપથી ભિન્ન હોય છે. બાકી સર્વનું કર્મ પુણ્ય, પાપ અને બંને મળીને થયેલું—એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે.

સર્વ પ્રાણી પોતપોતાના કર્મને અનુસાર ફલોને ભોગવે છે. અને પુણ્યકર્મ, પાપકર્મ અને પુણ્ય પાપ જેમાં મળેલું હોય—એવાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ હોય છે. પુણ્યકર્મનું ફલ સુખ છે, પાપકર્મનું ફલ દુઃખ છે, અને પુણ્ય અને પાપ એ બંને મળીને થયેલા કર્મનું ફલ સુખ અને દુઃખ બંને મિશ્રિત થાય છે. યોગી લોક કર્મફલની ઇચ્છા કરતા નથી. તેથી તે લોકોને આ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મફલો ભોગવવાં પડતાં નથી. આ સૂત્રમાં, જે કર્મફલોના ભોગને નિમિત્ત મનુષ્ય સંસારચક્રમાં ધૂમે છે તે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ જતાવાં છે. અને આ અવિદ્યા આદિક પાંચ પ્રકારના કલેશોના તથા પુણ્યાદિ ત્રણ પ્રકારના કર્મોના પશુ નાશ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી થાય છે એમ “તતઃ કલેશકર્મનિવૃત્તિઃ ॥ યોગ ૬૦ પા. ૪-૩૦ ॥” એ યોગસૂત્રથી કહ્યું છે. આ પતંગ-જલિ ઋષિના મતને અનુસાર છે અને તેને લયપૂર્વક સમાધિ કહે છે.

આ લયપૂર્વક સમાધિને ભગવાને ગીતામાં—

ઓત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્રિણુ જુહતિ ।

શબ્દાદીન્વિપયાનન્ય ઇન્દ્રિયાગ્રિણુ જુહતિ ॥

મં ગી ૦ અં ૪-૨૬ ॥

અર્થઃ—કોઈ પ્રત્યાહારમાં તત્પર યોગી લોક જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી દુકાળીને સંયમાગ્નિમાં અર્થાન્ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ રૂપ અગ્નિમાં આહુતિ આપે છે. અને કોઈ વ્યુત્થિત અવસ્થા વાળા યોગી લોક શબ્દાદિ વિષયોને ઇન્દ્રિય રૂપ અગ્નિમાં આહુતિ આપે છે. આ શ્લોકની પહેલી બે લીટીથી ભગવાને સમાધિ અવસ્થામાં સર્વ પ્રકારની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓના નિરોધને યત્ન રૂપે કહ્યો છે. અને બીજી “શબ્દાદીન્” ઇત્યાદિ બે લીટીથી, સમાધિથી અતિરિક્ત વ્યુત્થાન કાલમાં યોગીનો રાગદ્વેષાદિ રહિત ઇન્દ્રિય વડે જે વિષયોના ભોગ છે તેને પણ યત્ન રૂપે કહ્યો છે. અને—

ત્રયમેકત્ર સંયમઃ ।

યોગ ૬૦ પાં ૩ મૂં ૪ ॥

અર્થઃ—ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણે એક વિષયમાં હોય તો તેને સંયમ કહે છે, જે જે સ્થાનમાં ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ એ ત્રણ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો પડે ત્યાં

સુગમતાને માટે । સંયમ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અને પ્રયોગની સુગમતાને માટે જ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણેને શ્રેણીને એક સંયમ નામ રાખવામાં આવ્યું છે.

વળી અગ્નિમાં જેમ ઘી આદિનો હોમ કરવાથી તે ઘી આદિ અગ્નિમાં લય પામે છે, તેવી રીતે સમાધિમાં વૃત્તિ લીન થાય છે. રૂપાદિક વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને હઠાવવાથી વિષય સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં જ લીન થયેલા પ્રતીત થાય છે. અને ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ મનને અધીન હોય છે. અને મનના નિરોધથી જ્યારે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ હડી જાય છે, ત્યારે ઇન્દ્રિય મનમાં લીન થઈ એમ કહેવાય છે. અને મનની વૃત્તિ જ્યારે આત્મામાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે મનનો આત્મામાં લય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વનો ઉત્તરમાં લય કરતા કરતા અન્તમાં મન આત્મામાં સમાહિત થઈ જાય છે. ક્રમથી લય કરતા આવ્યા, માટે આ સમાધિને લય-પૂર્વક સમાધિ કહેવામાં આવી છે.

લયપૂર્વક તથા આધિપૂર્વક એમ બે પ્રકારની સમાધિ હોય છે. જે કાર્ય છે તે કારણથી ભિન્ન નથી—આ પ્રકારનું ચિન્તન કરવું તેને જ લયપૂર્વક સમાધિ કહે છે. વળી—

યચ્છેદ્વાદ્મનસી પ્રાજ્ઞસ્તચ્છેજ્ઞાન આત્મનિ ।

જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિયચ્છેત્તચ્છેચ્છાન્ત આત્મનિ ॥

કઠ૦ ૩૦ અ૦ ૧ વ. ૩-૧૩ ॥

અર્થ:—વિવેકી મનુષ્ય વાક્ય આદિ ઇન્દ્રિયોનો મનમાં લય કરે, મનનો નિશ્ચલ રૂપ વ્યષ્ટિ સુદ્ધિમાં લય કરે, વ્યષ્ટિ સુદ્ધિનો સમષ્ટિ ભુદ્ધિરૂપ મહત્ તત્ત્વમાં લય કરે, એ સમષ્ટિ સુદ્ધિનો નિર્વિકાર આત્મામાં લય કરે. આ પ્રકારની લય પૂર્વક સમાધિ ઉપનિષદમાં કહી છે, આ સામાન્ય રૂપે કહ્યું છે. વિશેષ રૂપે લયપૂર્વક સમાધિનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે. આ જગતમાં ક્રિટલાએ પંચીકૃત પંચમહાભૂતોના કાર્ય રૂપ વ્યષ્ટિ પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તે સર્વ સમષ્ટિ રૂપ વિગટનાં કાર્ય હોવાથી તે કાર્ય પણ મતાર્થ વિગટથી ભિન્ન નથી, અને તે પંચીકૃત પંચમહાભૂત રૂપ સમષ્ટિ કાર્ય રૂપ વિરાટ પણ અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોનું કાર્ય હોવાથી તેથી ભિન્ન નથી. અને તે અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોમાં પણ પૃથ્વી જલના કાર્ય રૂપ હોવાથી જલથી ભિન્ન નથી. અને જલ પણ તેજના કાર્ય રૂપ હોવાથી તેજથી ભિન્ન નથી. અને તે તેજ પણ વાયુનું કાર્ય હોવાથી વાયુથી ભિન્ન નથી. તે વાયુ પણ આકાશનું કાર્ય હોવાથી આકાશથી ભિન્ન નથી. તે આકાશ પણ “एकोऽहं बहु स्याम्” આ પ્રકારના સંકલ્પ રૂપ અહંકારનું કાર્ય હોવાથી તેથી ભિન્ન નથી. તે સંકલ્પ રૂપ અહંકાર પણ માયાના ઇક્ષણ રૂપ મહત્ તત્ત્વનું કાર્ય હોવાથી તેનાથી ભિન્ન નથી. તે ઇક્ષણ રૂપ મહત્ તત્ત્વ પણ માયાનું પરિણામ હોવાથી માયાથી ભિન્ન નથી. તે માયા રૂપ કારણ પણ ચૈતન્યમાં કલ્પિત હોવાથી ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી. આ પ્રકારના વિચારથી કાર્ય કારણ રૂપ પ્રપંચમાં ચૈતન્ય માત્ર વિષયમાં જે સમાધિ છે તે લય પૂર્વક સમાધિ કહેવાય છે. આ પ્રકારની લય પૂર્વક સમાધિમાં “તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યનું અર્થજ્ઞાન નહીં હોવાથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે સર્વ કાર્યને કારણ રૂપે ચિન્તન કરવાથી પણ અવિદ્યા રૂપ કાળજી રહેવાથી ફરી સંપૂર્ણ જગતનું ઉત્થાન થવાની આ સમાધિ સુષુપ્તિ તુલ્ય છે. સંસારના બીજ રૂપ અજ્ઞાન રહેવાથી આ સચીજ સમાધિ છે. (કારણ અને કાર્યના અભેદપણનો વિચાર જ્ઞાનયોગ પ્રકરણમાં જોવો જોઈએ.)

અને "તત્ત્વમસિ" આદિ વેદાન્ત મહાવાક્યોના અર્થ રૂપ જીવ ષ્ઠાના અભેદનો સાક્ષાત્કારથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી અવિદ્યાના કાર્થ રૂપ પ્રપંચની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. અને જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થયેલી અવિદ્યાની ફરી ઉત્પત્તિ નહીં હોવાથી અવિદ્યાના કાર્થ રૂપ સંસારની પણ ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેથી ફરીને તે નિર્જાન સમાધિ આધિપૂર્વક સમાધિ કહેવાય છે. અવિદ્યા રૂપ સંસારીજનો નાશ થવાથી જ નિર્જાન સમાધિ કહેવાય છે.

આ આધિપૂર્વક નિર્જાન સમાધિ પણ લગવાને ગીતામાં કહી છે.

સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ માણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્રૌ જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥

મં ૦ ગી ૦ અં ૦ ૪-૨૭ ॥

અર્થ:—ખીજ કેટલાક યોગીશોક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું શબ્દશ્રવણ આદિ કર્મ, તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનું જોશનું આદિ કર્મ, તથા મનનું સંકલ્પાદિ તથા શુદ્ધિનું નિશ્ચય રૂપ કર્મ—તે સર્વને જ્ઞાન વડે પ્રત્યક્ષિત સંયમ અર્થાત્ ધરણા, ધ્યાન અને સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ જે પરિપક્વ હોવાથી, હોતા જે યોગ અર્થાત્ નિરોધસમાધિ, તે નિરોધસમાધિ રૂપ અગ્નિમાં આકૃતિ આપે છે. ભાવ એવો છે કે શ્લોકમાં કહેલાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા પંચ પ્રાણ તથા મન અને શુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વ રૂપ સમષ્ટિ લિંગ શરીરને અર્થાત્ દ્વિરણ્મર્ગ રૂપ સમષ્ટિ લિંગ દેહને, વેદાન્ત મહાવાક્ય વડે થતા જીવ ષ્ઠાના સાક્ષાત્કાર રૂપ જ્ઞાન વડે અવિદ્યાના નાશ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી આધિપૂર્વક સમાધિમાં આકૃતિ આપે છે અર્થાત્ લય કરે છે. લય પૂર્વક સમાધિ વાળાનો તથા આધિપૂર્વક સમાધિ વાળાનો પણ આત્મામાં લય કરવા રૂપ ધર્મ બરાબર છે. તથાપિ લયપૂર્વક સમાધિવાળાને વેદાન્તશાસ્ત્ર મહાવાક્ય વડે થતા જીવ ષ્ઠાના અભેદનું જ્ઞાન નહીં હોવાથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ નહીં થવાથી ફરી પણ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને વેદાન્તવાક્યના જ્ઞાનથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી આધિપૂર્વક સમાધિ વાળાને સંસારની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવો ભેદ છે. આ નિર્વિકલ્પ સમાધિનું લક્ષણ ગીતા આદિ ગ્રંથોમાં નીચે મુજબ કહ્યું છે:—

યથા દીપો નિવાતસ્યો નેક્ષતે સોપમા સ્મૃતા ॥

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુઠ્ઠજતો યોગમાત્મનઃ ॥

૬-૧૯ ॥

અર્થ:—યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં ત વિદ્ધિ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં યોગ શબ્દથી કર્મને જ કહ્યું છે. અને "યુક્તાહાર વિહારઘ્ન" ઇત્યાદિ શ્લોકમાં, તેમ અહીં "યથા દીપો" એ શ્લોકમાં પણ યોગ શબ્દથી સમાધિને જ કહી છે. યોગિન અર્થાત્ એકાગ્ર જ્ઞાનમાં જે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનો અભ્યાસ કરનાર છે તથા જે સમાધિનિયત છે અર્થાત્ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના અભ્યાસથી સંપૂર્ણ વૃત્તિનો જેણે નિરોધ કરેલો છે, અને યુઠ્ઠજતો—નિરોધ જ્ઞાનમાં અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ રૂપ યોગનું અનુષ્ઠાન કરનાર છે, તેના અન્તઃકરણની નિશ્ચલતા માં, પવનરહિત અર્થાત્ ફાનસ આદિમાં રાખેલા દીપની ચિખાનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. જેમ પવનરહિત સ્થાનમાં રાખેલા દીપકની ચિખા હાલતી નથી; તેમ રીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રિયન યોગીનું ચિત્ત પણ ધ્યેયાદ્યારને છોડી અન્યથાને પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી—

દયાવૃદ્ધ્યાને પરિત્યજ્ય ક્રમાદ્ધ્યેયૈકગોચરમ્ ।

નિવાતરીપવધિત્તં સમાધિરભિધીયતે ॥

પં ૦ દં ૦ પ્ર ૦ ૧-૫૫ ॥

અર્થ:—ધ્યાન કરનાર, તથા ધ્યાન રૂપ ક્રિયા, અને ધ્યેય વસ્તુએ ત્રણે નિદિધ્યાસનમાં હોય છે. તેથી ધ્યાન કરનારને “હું અમુક વસ્તુનું ધ્યાન કરું છું” એ પ્રકારનું જ્ઞાન રહે છે. ધ્યાતા અને ધ્યાન એ બંનેને છોડીને વૃત્તિ જ્યારે ક્રમે કરીને એક ધ્યેયને પોતાને વિષય કરીને રહે છે. અર્થાત્ ધ્યેયાકાર જ યદ્ જાય છે, અને તેથી જ્યારે ચિત્ત પવન રહિત સ્થાનમાં રાખેલા દીપકની શિખાની તુલ્ય ચંચલતા રહિત થઈ જાય છે, ત્યારે સમાધિ કહેવાય છે. એ પ્રકારે પંચદશીમાં પણ સમાધિનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે.

અને બીજા વેદાન્ત ગ્રંથોમાં પણ સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે—

સવિકલ્પો નિર્વિકલ્પ इति द्वेधा निगद्यते ।

સમાધિ: સવિકલ્પસ્ય લક્ષણं वच्मि तच्छृणु ॥ સ૦ વે૦ સા૦ સં૦ ૮૧૯ ॥

અર્થ:—સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ એમ બે પ્રકારની સમાધિ કહેવાય છે. તમા સવિકલ્પ સમાધિનું લક્ષણ કહું છું તે તું સાંભળ.

ज्ञानाद्यविलयेनैव ज्ञेये ब्रह्मणि केवले ।

તદાકારાકારિતયા ચિત્તવૃત્તેરવસ્થિતિ: ॥ ” ॥ ૮૨૦ ॥

सद्भि: स एव विज्ञेय: समाधि: सविकल्परु: ।

મૃદ્દ એવાવધાનેડપિ મૃગ્મયદ્વિષમાનવત્ ॥ ” ॥ ૮૨૧ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનાદિત્રિપુટીનો લય થયા વિના કેવલ શેષરૂપ બ્રહ્મમાં ધ્યેયાકારતા રૂપે જે ચિત્તની સ્થિતિ તેને સંપૂર્ણ સવિકલ્પ સમાધિ જણે. જેથી રીતે મૃતિકાના હાથોનું ધ્યાન કરનારને હાથોને જોઈ મૃત્તિકા જ ભાસે છે, તથાપિ મૃતિકાના હાથોનું જ્ઞાન થાય તે; અર્થાત્ હાથોના સ્વરૂપને છોડી કેવલ મૃત્તિકા ભાસતી નથી. તેથી રીતે સવિકલ્પ સમાધિમાં પણ ત્રિપુટીને છોડીને કેવલ ધ્યેયાકાર વૃત્તિ ભાસતી નથી, પરંતુ ત્રિપુટી સહિત ધ્યેયનું જ્ઞાન થાય છે. તે જ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

सन्मात्रवस्तुमानेऽपि त्रिपुटौ भाति सन्मयी ।

સમાધિરત એવાયં સવિકલ્પ इतीर्यते ॥ ” ॥ ૮૨૨ ॥

અર્થ:—સવિકલ્પ સમાધિમાં સદ્વસ્તુ માત્રનું જ્ઞાન થાય છે, તથાપિ સદ્વસ્તુ ત્રિપુટીનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી આ સમાધિને સવિકલ્પ સમાધિ કહે છે. અને—

ज्ञात्रादिभावमुत्सृज्य ज्ञेयमात्रस्थितिर्दृढा ।

મનસો નિર્વિકલ્પ: સ્થાત્ સમાધિર્યોગસંજ્ઞિત: ” ॥ ૮૨૩ ॥

અર્થ:—જ્ઞાતા, જ્ઞાન, શેષ ઇત્યાદિ ભાવનો પરિત્યાગ કરીને મનની શેષ માત્રના સ્વરૂપે જે સ્થિતિ છે તે યોગ નામની નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે. “યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધ: ” આ યોગના લક્ષણથી સવિકલ્પ સમાધિમાં પણ યોગનું લક્ષણ ધટે છે, કેમકે રાજસ તથા તામસ વૃત્તિઓનો નિરોધ સવિકલ્પ સમાધિમાં પણ થાય છે. પરંતુ સંપૂર્ણ વૃત્તિના નિરોધથી ધ્યેયાકાર રૂપે ચિત્તની સ્થિતિ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ થાય છે. અને તે જ

સાક્ષાત્કાર રૂપ હોવાથી મોક્ષનું સાધન છે. તેથી તે જ, ખરાખર યોગ છે એવું શ્લોકમાં યોગ શબ્દનું ગ્રહણ કરવાનું તાત્પર્ય છે. વળી—

જલે નિસિમ્લવર્ણં જલમાત્રન્યા સ્થિતમ્ ।

પૃથક્ ન ભાતિ કિન્ત્વંમ્ એકમેવાવભાસતે ॥ ૮૨૪ ॥

અર્થ:—જળમાં નાખેલું મીઠું (નિમક) જલ માત્ર રૂપે સ્થિત થાય છે, જલથી ભિન્ન કાર્ધ મીઠાનું સ્વરૂપ ભાસતું નથી, પરંતુ કેવલ જલ રૂપ જ જોમ ભાસે છે;

યથા તથૈવ સા વૃત્તિર્વ્રહ્માત્રતયા સ્થિતા ।

પૃથક્ ન ભાતિ વ્રહ્મૈવાદ્વિતીયમવભાસતે ॥ ૮૨૫ ॥

અર્થ:—તેથી રીતે કેવલ બ્રહ્માકાર રૂપે સ્થિત તે વૃત્તિ બ્રહ્મથી ભિન્ન ભાસતી નથી, કેવલ અંદીતીય બ્રહ્મ જ ભાસે છે;

જ્ઞાનાદિકલ્પનાભાવાન્મતોડ્યં નિર્વિકલ્પકઃ ।

વૃત્તેઃ સદ્ભાવવાધાભ્યામુપયોર્બેદ ઇપ્યતે ॥ ૮૨૬ ॥

અર્થ:—નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ્ઞાતા તથા જ્ઞાન આદિના ભેદ નહીં હોવાથી (કલ્પના નહીં હોવાથી) આ સમાધિને નિર્વિકલ્પ માની છે. વૃત્તિ હોવી અને ન હોવી તે જ બંનેમાં ભેદ છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વૃત્તિનો નિરોધ થાય છે, સવિકલ્પમાં વૃત્તિ રહે છે.

વળી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચિત્ત વિના પ્રયત્ન બદ્ધને પ્રાપ્ત છે અને વૃત્તિઓ પણ સર્વે લીન થઈ જાય છે, તેથી સમાધિનો પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા નથી એવી શંકા અને નહીં, કારણ સુષુપ્તિ અવસ્થાના ચિત્તમાં તથા સમાધિ અવસ્થાના ચિત્તમાં ભેદ છે.

નિઘૃતસ્ય મનસો નિર્વિકલ્પસ્ય ધીમતઃ ।

મચારઃ તુ વિજ્ઞેયઃ સુષુપ્તોડ્યો નાત્તત્તમઃ ॥ મા૦ કા૦ પ્ર૦ ૩-૩૪ ॥

અર્થ:—આત્મામાં નિરૂદ્ધ કરેલા અને સંપૂર્ણ વિકલ્પથી રહિત વિવેકી મનુષ્યના ચિત્તની જે ગતિ (માર્ગ) છે તે સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તની ગતિથી ભિન્ન છે અર્થાત્ સુષુપ્તિ ચિત્તની સમાન નથી. ભાવ એવો છે કે આત્મા જ સત્ય વસ્તુ છે, તેથી ભિન્ન કાર્ધ વસ્તુ નથી—એ પ્રકારના નિશ્ચયથી, સંકલ્પ કરવા યોગ્ય બાલ્ય 'વિષય નહીં' હોવાથી ચિત્ત સંકલ્પને છોડીને, જેમ લાકડું ન હોવાથી અગ્નિ શાન્ત થઈ જાય છે તેમ, શાન્ત થઈ હોય છે. તે જ શાન્ત સ્વરૂપ નિરૂદ્ધ ચિત્તનું જ થાય છે. અને સુષુપ્તિમાં લીન થયેલા ચિત્તમાં અનેક પ્રકારના અનર્થના ખીજ રૂપ વાસના રહે છે, અને સમાધિમાં નિરૂદ્ધ થયેલું ચિત્ત વાસના રહિત હોવાથી તેનો માર્ગ જૂદો જ છે. વળી—

લીયતે હિ સુષુપ્તે તન્નિઘૃતં ન લીયતે ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચિત્ત અજ્ઞાનની સાથે અભિન્ન રૂપ થઈને લીન થઈ જાય છે—ખીજ બાવને પ્રાપ્ત થાય છે. અને વિવેકજ્ઞાન વડે અર્થાત્ આત્મા તથા મનના ભેદજ્ઞાનથી નિરોધ કરેલું ચિત્ત લીન થતું નથી. તેથી સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્ત કરતાં સમાહિત ચિત્તનો માર્ગ જૂદો જ છે.

સદૈવ નિર્ભયં વ્રહ્મ જ્ઞાનાલોકં સમન્વતઃ ।

અર્થ:—સમાધિ અવસ્થામાં નિરોધ કરેલા ચિત્તે અજ્ઞાનના કાર્ય રૂપ ગ્રાહ્ય ગ્રાહક આદિ દ્વૈતનો પરિત્યાગ કરેલો હોવાથી તે પોતે લય રહિત વિજ્ઞાન એક રસ રૂપ તથા આકાશની તુલ્ય વ્યાપક બ્રહ્મ રૂપ થઈ જાય છે. તે કારણથી સુષુપ્ત અવસ્થાના ચિત્તમાં સંસારના ખીજ રૂપ અજ્ઞાન હોવાથી તે સંસારનું જ કારણ છે; અને સમાધિમાં નિરોધ કરેલું ચિત્ત મોક્ષનું ભાગી છે.

વળી પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ સમાધિનું લક્ષણ આપ્યું છે.

જલસૈન્ધવયોઃ સામ્યં યથા ભવતિ યોગતઃ ।

તથાત્મનસોરૈક્યં સમાધિરિદ્ધિ મળ્યતે ॥ સ્કાં ૦ પુ. ૦ સ્વ. ૦ ૪ અ. ૦ ૪-૨૫ ॥

અર્થ:—પાણીમાં મીઠું મેળવવાથી જેવી રીતે પાણી અને મીઠું બને એક રૂપ થઈ જાય છે; તેવી રીતે ચિત્તની વૃત્તિ અને આત્માની એકરૂપતા થતાં તેને સમાધિ કહે છે. વળી—

યદા સંક્ષીયતે માણો મનશ્ચાપિ પ્રલીયતે ।

તદા સમરસત્યં યત્ સ સમાધિરિદ્ધોચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—જ્યારે પ્રાણની વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને મન પણ આત્મામાં લીન થઈ છે, ત્યારે આત્મા અને મનની એકરૂપતા થઈ જાય છે. તે અવસ્થાને સમાધિ કહે છે. વળી—

યત્સમત્ત્વં દ્વયોરત્ર જીવાત્મપરમાત્મનોઃ ।

સ નદ્વસર્વસંકલ્પઃ સમાધિરભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જીવાત્મા તથા પરમાત્માની જે એકરૂપતા છે અને મનને સંકલ્પ જ્યારે નિવૃત્ત થયો હોય છે તે અવસ્થાને સમાધિ કહે છે. વળી—

યથા દીપો નિવાતસ્થઃ સ્પન્દતે ન કદાચન ।

તથા સમાધિનિષ્ઠોઽપિ તસ્માન્ન વિચ્છેત્સુધીઃ ॥શિ.પુ.૩.વા.સં.અ.૩૭-૬૬ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પવનથી રહિત સ્થાનમાં રહેલો દીવો હાલતો ચાલતો નથી, તેવી રીતે સમાધિમાં સ્થિત શુદ્ધિશાળીનું ચિત્ત પણ પરમાત્માના સ્વરૂપમાંથી અલાયમાન થતું નથી. વળી—

ત્યક્ત્વા વિષયભોગૌશ્ચ મનો નિશ્ચલતાં ગતમ્ ।

આત્મશક્તિસ્વરૂપેણ સમાધિઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ વક્ત્ર સં. અ. ૭ ॥

અર્થ:—જ્યારે મન વિષય ભોગોના સંકલ્પનો તથા લગાદિ દોષોનો પરિત્યાગ કરીને નિશ્ચલતાને પ્રાપ્ત થાય છે તથા આત્મશક્તિ રૂપે સ્થિત થાય છે, ત્યારે તે અવસ્થાને સમાધિ કહે છે.

વળી લય વિદ્યેષાદિ દોષરહિત ચિત્તની સ્થિતિને ઉપનિષદ્માં પણ યોગ કહ્યો છે.

યદા પચ્ચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।

શુદ્ધિશ્ચ ન વિચ્છેત્તિ તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥ ક. ૩ અ. ૨. વ. ૬-૧૧ ॥

અર્થ:—જે સમયે શ્રોત્ર આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનની સાથે સર્વ વ્યવહારથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને શુદ્ધિ પણ કોઈ વ્યાપાર કરતી નથી—આ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા મન તથા શુદ્ધિની નિશ્ચલતા રૂપ અવસ્થાને આત્મસાક્ષાત્કારના સાધનશ્રુત શ્રેષ્ઠ ગતિ કહે છે.

તાં યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ।

અમમત્તસ્તદા ભવતિ યોગો હિ પ્રભવાપ્યયૌ ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—આ લથ વિશેષ આદિ દોષ રહિત જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા મન અને બુદ્ધિની જે ધારણા છે તેને યોગીલોક યોગ નામથી કહે છે, કેમકે યોગના આરંભકાવમાં ચિત્તે સમાધાનમાં ચલન વાળું થવું જોઈએ, કારણ કે પૂર્વોક્ત ઈન્દ્રિયધારણા રૂપ યોગ ઉત્પત્તિ અને વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે યોગની દાનિ ન થાય તેને માટે બહુ સાવધાનતાથી રહેવું જોઈએ એવો ભાવ છે.

વળી ભગવાન મનુષ્યોના કટયાણુને માટે કહે છે કે:—

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા । મ૦ ગી૦ અ૦ ૬-૨૩ ॥

અર્થ:—તે યોગ નિશ્ચયપૂર્વક અનિર્વિણ્ણ (ખેદ રહિત) ચિત્ત વાળા યજ્ઞને અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ શાસ્ત્ર તથા આચાર્યના વચનથી જાણેલા યોગના કૃત્ત રૂપ મોક્ષ છે તે વાત સત્ય જ છે એવો નિશ્ચય રાખીને, તથા આટલો સમય યોગને માટે પ્રપત્ન કર્યો તોપણ તે સિદ્ધ નહિ થયો, હવે આગળ પ્રયત્ન કરવાથી શું પ્રયોજન છે— એ પ્રકારના પશ્ચાત્તાપથી રહિત યજ્ઞને યોગને સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે યોગ કઠિન વસ્તુ હોવાથી કઠિન પણ શીઘ્રતાથી પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી આ જન્મમાં અથવા જન્માન્તરમાં પણ અવશ્ય સિદ્ધ કરીશ એવા નિશ્ચયથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવો શ્લોકનો અભિપ્રાય છે. આ વિષયમાં ડૉઁડપાઠકારિકા નીચે પ્રમાણે કહે છે.

ઉત્સેક ઉદર્ધેયદ્વત્ કુશાગ્રેણૈકચિન્દુના ।

મનસો નિગ્રહસ્તદ્ભવેદપરિચ્છેદતઃ ॥

મા૦ કા૦ પ્ર૦ ૩-૪૧ ॥

અર્થ:—જે રીતે કુશના અગ્ર ભાગ વડે એક એક બિન્દુ પાણી કાઢીને સમુદ્રનું સર્વ પાણી સૂકવવું કઠણ છે, તેવી રીતે ચિત્તનો નિગ્રહ કરવો તે પણ કઠણ છે. તથાપિ જ્યેષ્ઠ ટિટોડી પક્ષીએ પોતાના ઉત્સાહથી પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કર્યું, તેવી રીતે મનનો નિગ્રહ પણ પ્રયત્નથી ખેદ વિના કરવામાં આવે તો થઈ શકે. માટે જેવી રીતે ટિટોડી પક્ષીએ સમુદ્રને સૂકવવાને માટે દૈનિક નિશ્ચય કર્યો અને કોષના સમગ્રાવવાથી પણ માન્યું નહોતું, અને નાના પક્ષીના સાહસને જોઈને આખરે સર્વ પક્ષીગતિ તેની મદદમાં આવી, ત્યારે અકરમાત્ નારદને આ આશ્ચર્ય જોઈ પક્ષીલોકો ઉપર દયા આવી, અને જઈને ગરૂડને કહ્યું અને કપકો આપ્યો, તેથી ગરૂડે કુદ્ધ યજ્ઞને સમુદ્રને કિનારે પક્ષીઓની પાસે આવીને મોટા મોટા પર્વતોને સમુદ્રમાં નાખી સમુદ્રને પૂરી નાંખવાનું સાહસ કર્યું, ત્યારે વરૂણ દેવે આવીને ગરૂડ પાસે પોતાના અપરાધની માથી માગી પક્ષીનાં ઇડાં પાછાં આપ્યાં. આ ટિટોડી પક્ષીએ ઉત્સાહ અને દૈનિક નિશ્ચયથી સમુદ્રને પરાજય કરી પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ કરી. તે પ્રમાણે અસમર્થ જિજ્ઞાસુ મનુષ્યના પ્રયત્નને જોઈને યોગ્ય ગુરૂ તથા ઈશ્વરની કૃપા થાય છે અને યોગની સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે ટિટોડી પક્ષીના ઇતિહાસથી પૂર્વ શ્લોકમાં સૂચન કર્યું છે.

વળી સમાધિનો અભ્યાસ કરવાને માટે ભગવાને ગીતામાં નીચે પ્રમાણે ક્રમ બતાવ્યો છે:—

સંકલ્પમમવાન્કામૌસ્ત્યવત્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવેન્દ્રિયપ્રાપ્તં વિનિયમ્ય સમન્તતઃ ॥

મ૦ ગી૦ અ૦ ૬-૨૪ ॥

શનૈઃ શનૈરુપરમેદુચુદ્ધયા ધૃતિઘૃતીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—પ્રથમ સંકલ્પથી ઉત્તમ થતી સર્વ પ્રકારની કામનાઓને પરિત્યાગ કરીને, તથા ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને સર્વ પ્રકારના વિષયોથી હઠાવીને, ધૃતિ વડે ધારણ કરેલી ભુદ્ધિ વડે ધીમે ધીમે ચિંતનો નિરોધ કરે. અર્થાત્ મનના સંકલ્પ જ્યાંસુધી નિવૃત્ત થાય નહીં, ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી કાઢી પણ હઠાવી શકતો નથી. માટે સંકલ્પનો પ્રથમ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. સર્વ પ્રકારના ત્યાગ દ્વારા જ ઇન્દ્રિયોનો જળ કરી શકાય છે. માટે શ્લોકમાં “મનસંત્વેન્દ્રિયગ્રામમ્” એમ કહ્યું છે. અને ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી હઠાવીને પણ ચિંતને આત્મામાં શીઘ્રતાથી લગાડી શકાતું નથી. માટે “શનૈઃ શનૈઃ” એમ કહ્યું છે. અને ક્રમથી એક એક ભૂમિકાનો જળ કરતે કરતે અર્થાત્ પ્રથમ ધારણા, પછી ધ્યાન, અને પછી સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ એ પ્રકારે આ જન્મમાં અથવા જન્મ-આન્તરમાં પણ અવશ્ય યોગની સિદ્ધિ થશે. આ પ્રકારના નિશ્ચયો ગુરુએ બતાવેલા માર્ગથી મનનો નિરોધ કરવો જોઈએ. વળી ધીમે ધીમે કરવાના ક્રમને જ. “ચચ્છેદ્વાદ્મનસી પ્રાજ્ઞસ્તચ્છેદ્જ્ઞાન-આત્મનિ” । ‘જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિચચ્છેદ્ચચ્છેદ્જ્ઞાન-આત્મનિ ॥” આ શ્રુતિ કહે છે.

૧ એ પ્રમાણે નિરોધસમાધિનો અભ્યાસ કરતા—

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચન્નલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૬-૨૬ ॥

અર્થઃ—ચિંતને વિશેષ પ્રમાડનાર શબ્દાદિ વિષયોની મધ્યે જે જે વિષયના નિમિત્તથી અથવા રાગદ્વેષાદિથી અગ્ર-અલ થયેલું મન વિક્ષિપ્ત થઈ સમાધિની વિરોધી અનાત્માકાર વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા નિદ્રાશેષ અર્થાત્ નિદ્રા પૂર્ણ રીતે ન આવવી, અથવા બહુ ખાડું, અથવા થાક લાગવો, આદિ નિમિત્ત પૈકી જે જે નિમિત્તથી ચિત્ત લય તરફ ઝુકતું સતું સમાધિની વિરોધી નિદ્રાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે તે વિશેષ તથા લયના નિમિત્તથી મનને હઠાવીને આત્મામાં નિરોધ કરે.

આ ક્રમને ગૌડપાદશરિકામાં પણ કહ્યો છે:—

ઉપાયેન નિઘૃહીયાદ્વિસિપ્તં કામભોગયોઃ ।

સુપસન્નં લયે ચૈવ યથા કામો લયસ્તથા ॥ મા. કા. પ્ર. ૩-૪૨ ॥

અર્થઃ—વિષયોથી વિક્ષિપ્ત થયેલા અર્થાત્ વિષયોના ચિંતનથી અથવા ભોગથી વિશેષ પામેલા ચિંતને અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય વડે આત્મામાં જ નિરોધ કરે. અને જાગૃત્ અને સ્વપ્ન એ બંને અવસ્થા સુષુપ્તિમાં લીન થઈ જાય છે. માટે અહીં સુષુપ્તિ નામ લય છે. એ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચિંતના સંકલ્પ વિકલ્પાદિ નિમિત્ત આયાસથી રહિત થવાથી ચિત્ત સારી રીતે પ્રસન્ન થાય છે, તથાપિ તે સુષુપ્તિથી પણ ચિંતને નિયંત્ર કરવું જોઈએ. કારણ જેવો કામ છે તેવો લય પણ છે અર્થાત્ જેવી રીતે કામનાના ચોગ્ય વિષય પદાર્થોના સંકલ્પ, પ્રમાણ આદિ વૃત્તિઓના ઉત્પાદન દ્વારા સમાધિના વિરોધી છે, તેવી રીતે લય પણ નિદ્રા વૃત્તિની ઉત્પાદન દ્વારા સમાધિમાં વિરોધ કરનાર છે. તે કારણથી—

દુઃખં સર્વમનુસ્મૃત્ય કામભોગાન્નિવર્તયેત્ ।

અર્જ સર્વમનુસ્મૃત્ય જાતં નૈવ તુ પડ્યતિ ॥

॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—વિષયોને દુઃખ રૂપ સ્મરણ કરીને તેમની ચિન્ત્યમાન અવસ્થા તથા ભુક્ત્યમાન અવસ્થા એવી બંને અવસ્થામાંથી ચિત્તને નિવૃત્ત કરવું જોઈએ. અર્થાત્ નાના પ્રકારના ભોગ્ય પદાર્થમાં અનુરક્ત થયેલા ચિત્તને વૈરાગ્યભાવનાથી નિવૃત્ત કરવું જોઈએ. અને આ સંપૂર્ણ જગત્ અજ્ઞા અર્થાત્ ઉત્પત્તિ નહીં થતા ધ્વંસરૂપ છે—એ સાત્ત્વના તથા યુરના ઉપદેશને સ્મરણ કરીને તે ધ્વંસથી ભિન્ન દૈત્યપ્રપંચને દેખતું નથી અર્થાત્ દૈત્ય પ્રપંચના અભાવને જ દેખે છે. દૈત્યના અભાવને દેખવાથી મનના સંકલ્પ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અર્થાત્ સંકલ્પ કરવાને માટે ધ્વંસથી ભિન્ન વસ્તુને નહીં દેખવાથી મન સંકલ્પને ખરિ-લાગ કરી દે છે. અને દૈત્યનું વિસ્મય એ નિર્વિકલ્પ સમાધિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. વળી—

લયે સંવોષયેષ્વિત્તં વિસિંસં શમયેત્પુનઃ ।

સફપાયં વિજાનીયાત્સમપ્રાપ્તં ન ચાલયેત્ ॥

॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—એવી રીતે વૈરાગ્યભાવનાથી તથા તત્ત્વદર્શનથી વિષયથી નિવૃત્ત થયેલું ચિત્ત જો રાજ રાજના લયના અભ્યાસથી લયની સન્નિપત્તિ થાય તો લયના કારણ રૂપ જે નિદ્રા-રોધ અર્થાત્ નિદ્રાની અપૂર્ણતા, અશુષ્ક, અકુલોત્તમ, અમ, વિગેરે લયના કારણોનો નિરોધ કરીને ચિત્તને ઉત્થાન પ્રવૃત્તિ વડે જગાડવું જોઈએ. અને જગાડેલું ચિત્ત જો વિષય-ચિન્તનાદિથી વિશેષને પ્રાપ્ત થતું હોય તો વૈરાગ્યભાવનાથી તથા તત્ત્વદર્શિથી અર્થાત્ “અર્જ સર્વમનુસ્મૃત્ય” એ પ્રમાણે ઉપર કહેલી રીતિથી ધ્વંસથી ભિન્ન દૈત્યપ્રપંચના અભાવનું ચિન્તન કરીને પણ ચિત્તને શાન્ત કરે. એ પ્રમાણે વારંવાર અભ્યાસ કરતાં કરતાં ચિત્ત લયથી જાગ્યું છે, અને વિષયોથી નિવૃત્ત પણ થયું છે, અને ધ્વંસરૂપનાને પ્રાપ્ત થયું નથી, વચલી અવસ્થામાં રિયત છે અર્થાત્ રતબ્ધ છે—એવા ચિત્તને રાગદ્વેષાદિ પ્રબલ વાસનાથી થતા રતબ્ધીભાવ નામના કષાય રૂપ દોષથી મુક્ત જાણવું જોઈએ. આવા ચિત્તને “આ સમાહિત નથી” એમ જાણી જેવી રીતે લય તથા વિશેષથી ચિત્તનો નિરોધ કરે છે, તેવી રીતે કષાયથી પણ ચિત્તનો નિરોધ કરે. ફરી લય, તથા વિશેષ, તથા કષાયથી હઠાવેલું ચિત્ત ધ્વંસકારતાને પ્રાપ્ત થાય છે. અને ધ્વંસકારતાને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તને કષાય અને લયની ભ્રાન્તિ સમગ્રી ચક્રાવમાન ન કરે. અર્થાત્ વિષયોની સન્નિપત્તિ ન કરે. વળી—

નાસ્વાદયેત્સુખં તત્ર નિઃસંક્રમઃ પ્રજ્ઞયા મચેત્ ।

નિશ્ચલં નિશ્ચરદ્વિત્તમેકીકૃયાત્પ્રવૃત્તનતઃ ॥

॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—અત્યંત સુખને પ્રકટ કરનાર હોવા છતાં પણ સમાધિમાં સમાધિના સ્તુત્તુ આસ્વાદન ન કરે. અર્થાત્ “આટલો સમય હું બહુ સુખી હતો” એ પ્રકારની સુખાસ્વાદ રૂપ વૃત્તિ ન કરે. અને વૃત્તિથી જે સુખનો અનુભવ કરે છે તે અવિદ્યાથી કલિપત છે, માટે મિથ્યા છે, એ પ્રકારના વિચારથી સર્વ પ્રકારના સુખમાં નિરુપદ થવું જોઈએ. (અથવા સવિકલ્પ સુખાકાર વૃત્તિ રૂપ પ્રત્યાગ વડે સંગનો પરિત્યાગ કરે.) આ પ્રકારે સર્વથી નિવૃત્ત થયેલું ચિત્ત પ્રવૃત્તિથી નિશ્ચલ થયું છે, છતાં પણ સ્વભાવથી ચંચલ હોવાથી વિષયોની સન્નિપત્તિ થઈને બદાર જઈ હોય તો તેની નિરોધના પ્રવૃત્તિ વડે ધ્વંસકારતા કરવી જોઈએ.

હવે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તનું લક્ષણ કહે છે.

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

અનિદ્વનમનાભાસં નિષ્પન્નં વ્રહ્મ તત્તદા ॥

॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જ્યારે ચિત્ત ન તો હીન થયેલું હોય, ન તો સ્તબ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું હોય, અને ન તો વિક્ષેપને પ્રાપ્ત થયું હોય અર્થાત્ સખ્દાદિક વિષયાકાર વૃત્તિનો પણ અનુભવ કરતું નથી અને સુખનો પણ આસ્વાદન કરતું નથી—એ પ્રમાણે લય, કપાય, વિક્ષેપ તથા રસાસ્વાદ (સુખાસ્વાદ)થી પણ રહિત છે, તથા ચંચલ પણ નથી અર્થાત્ પવન રહિત સ્થાનમાં સ્થિત દીવાની માફક સ્થિર છે, અને કોઈ વિષયાકારથી ભાસતું નથી, ત્યારે ચિત્ત સમ અર્થાત્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયું છે એમ જણવું.

અને આ પ્રકારની નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવાથી જ થાય છે. અને નિદિધ્યાસનની પરિપક્વ અવસ્થાનું નામ જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે એવો વેદાન્તશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. અને તેનું નામ જ રાજયોગ છે. (અને શ્રવણાદિનાં લક્ષણ જ્ઞાનયોગ પ્રકરણમાંથી જોઈ લેવાં.) આ નિર્વિકલ્પ અથવા ધર્મભેદ નામની સમાધિથી વેદાન્તી લોકે સર્વ પ્રકારનાં સંસારનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ માની છે.

अमुना वासनाजाले निःशेषं प्रविलापिते ।

समूलोन्मूलिते पुण्यपापाख्ये कर्मसंचये ॥

પંચ૦ પ્ર. ૧-૬૨ ॥

वाक्यमप्रतिवर्द्धं सत् प्राक्परोक्षावभासिते ।

करामलकवद्बोधमपरोक्षं प्रमूयते ॥

॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—આ ધર્મભેદ (નિર્વિકલ્પ) સમાધિથી બહાંકાર તથા મમતા તથા કર્તૃત્વાદિ અભિમાન એ સર્વના કારણુશૂત જ્ઞાનના વિરોધી સંસ્કારનો સમૂહ—તે સર્વ નાશ પામતાં, તથા સર્વ પુણ્ય તથા પાપ નામનાં કર્મોનો સમૂહ મૂલ સહિત નાશ પામતાં, પ્રથમ અર્થાત્ ધર્મભેદ સમાધિ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં પરોક્ષ રૂપે જાણેલા “ તત્ત્વમસિ ” આદિ મહાવાક્યોના અર્થ રૂપ હવે બ્રહ્મની એકતા રૂપ જ્ઞાન, હાથેલીમાં રાખેલા આમળાના ફલની તુલ્ય ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર રૂપ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. આથી નિર્વિકલ્પ સમાધિથી જ અપરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ નિશ્ચય કરી છે.

સમાધિનો અભ્યાસ કરવાનો કૃમ ભગવદ્ ગીતામાં નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે.

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥

મ૦ ગી૦ અ૦ ૬-૧૦ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રકારના ગૃહાદિ પરિગ્રહને જેણે તણ દીધું છે, તેથી એકલો છે. અને મન તથા શરીરનું જેણે નિયમા કયું છે અર્થાત્ યોગની પ્રતિબંધક અવૃત્તિથી જેનું નિવારણ કર્યું છે, અને દૃઢ વૈરાગ્ય વાળો હોવાથી જે વૃષ્ટિથી રહિત છે—એવો યોગી અર્થાત્ યોગારૂઢ એકાન્ત સ્થાનમાં અર્થાત્ યોગાભ્યાસમાં વિશ્ન કરનાર દુર્જનાદિ રહિત દેશમાં ખેસીને નિરન્તર યોગાભ્યાસ કરે અર્થાત્ ચિત્તની ક્ષિપ્ત, મૂઢ, આદિ અવસ્થાઓનું નિવારણ કરીને એકાગ્ર અને નિરોધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે. અને—

યોગારૂઢનાં લક્ષણ લગવાને નીચે પ્રમાણે ક્ષણ છે—

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વત્તુષ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥

મ૦ ગો૦ અ૦ ૬-૪ ॥

અર્થ:—જે કાલમાં ચિત્ત વિષયોમાં તથા નિત્ય, નૈમિત્તિક અને કામ્યાદિ કર્મમાં પણ આસક્ત થતું નથી તેથી સર્વ પ્રકારના સંકલ્પો જેણે પરિત્યાગ કર્યા છે તે યોગારૂઢ કહેવાય છે.

આ શ્લોકથી જે યોગારૂઢ છે તે સમાધિનો અભ્યાસ કરવામાં યોગ્ય છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

યોગાભ્યાસનાં સ્થાનાસનાદિ તથા તેની વિધિ.

હવે યોગાભ્યાસ કરવાને માટે યોગ્ય સ્થાનાદિ વિધિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુન્દોત્તરમ્ ॥ મ૦ ગો૦ અ૦ ૬-૧૧ ॥

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિઠ્યાસને યુઠ્ઠ્યાઘોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—સ્વભાવથી પવિત્ર હોય અથવા સંસ્કારથી પવિત્ર કર્યું હોય, તથા લોકોના સમુદાય આદિ રહિત નિર્ભય સ્થાનમાં બહુ ઉંચું નહીં તેમ બહુ નીચું પણ નહીં એવા, અને પ્રથમ કુશાસન બિછાવાને તેના ઉપર ચર્મ અને તેના ઉપર કામળ વસ્ત્ર બિછાવ્યું હોય. એવા પોતાને માટે નિશ્વસ આસનની કલ્પના કરીને (૧૧), તે આસન ઉપર બેસીને, મન તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને શકોને અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે અર્થાત્ અન્તઃકરણના સર્વ પ્રકારના વિક્ષેપની નિવૃત્તિ દ્વારા અત્યન્ત સૂક્ષ્મ બનાવીને પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે સમાધિનો અભ્યાસ કરે.

યોગ્યાભ્યાસની વિધિ.

તે યોગાભ્યાસ કરવાની રીતિ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના નીચેના શ્લોકોમાં બતાવેલી હોવાથી તે શ્લોક અને આપીએ છીએ:—

સમં કાપશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

મશાન્તાત્મા વિગતભીર્ઘ્ર્ણચારિત્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

યુઠ્ઠજન્નૈવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાન્તિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—થરીર, શિર અને ગરદનને સમાન (સીધાં) રાખીને પોતે અલામ્બાન ન થાય એવી રીતે સ્થિર રહે. અને પોતાની નાસિકાના અગ્ર ભાગમાં દેખતો સતો અને ચારે બાજુ તરફ ન દેખતો સતો (૧૩), તથા જેનું અન્તઃકરણ શાન્ત છે એવો અર્થાત્ રાગદ્વેષાદિથી રહિત થઇને, તથા ભયથી રહિત, શુદ્ધશુદ્ધા આદિ બ્રહ્મચારિત્રતમાં તત્પર થયેલો હોઇ, મનને વિષયાકાર વૃત્તિથી રહિત કરીને, મારા (પરમાત્માના) સચુલ અથવા નિરુપલ સ્વરૂપમાં ચિત્ત લગાવી પરમેશ્વર પરાયણ થઇને બેસે. (૧૪).—

આ પ્રમાણે નિયત ચિત્ત વાળો વોગી હમેશાં અન્તઃકરણને સમાધિ યુક્ત કરતો સતો મારા સ્વરૂપ રૂપ પરમ શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

યોગાભ્યાસીમાં બીજા પશુ ગુણ હોવાની જરૂર છે, જે નીચે પ્રમાણે:—

નાત્યશ્વતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનઃનયઃ ।

‘ ન ચાતિસ્વમ્મલીલસ્મ જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

યુક્તાદારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વમાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન । બહુ ખાનારને અથવા બિલકૂલ ભોજન નહીં કરનારને, તેમ બહુ સૂનારને અથવા બહુ જાગનારને યોગ સિદ્ધ થતો નથી. (૧૬).

પરન્તુ જેનો આહાર તથા ચાલવું આદિ બ્યવહાર (વિહાર) યુક્તિપૂર્વક હોય અર્થાત્ માપેલો હોય તેવી રીતનો કરનારને, તથા જેનું સૂવું અને જાગવું આદિ પશુ સમયને અનુસાર અને માપેલું હોય તેવું હોય—તેનો યોગ દુઃખને દૂર કરનાર (દુઃખહા) થાય છે. (૧૭).

યોગયુક્તનું લક્ષણ.

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અને એ પ્રમાણે બાહ્યવૃત્તિથી રહિત થયેલું ચિત્ત જ્યારે આત્મામાં સ્થિર થાય છે અને સર્વ કામનાઓમાં નિઃસ્પૃહ થાય છે, ત્યારે તે યોગયુક્ત કહેવાય છે. (૧૮).

તે પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિથી કેવલ્યની પ્રાપ્તિ એ યોગશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે; તેવી રીતે નિર્વિકલ્પ સમાધિથી અપરાક્ષ જ્ઞાન દ્વારા ભોક્ષની પ્રાપ્તિ વેદાન્તશાસ્ત્રનો પશુ સિદ્ધાન્ત છે. પરન્તુ બંનેમાં સમાધિનાં અંગોમાં તથા સમાધિ કરવાની રીતિમાં ભેદ છે. યમ નિયમોદિ જે અંગો યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે તે સર્વ વેદાન્તીને પશુ ઇષ્ટ છે, અને અવશ્ય કર્તવ્ય પશુ છે. તથાપિ વેદાન્તીલોક તે યમાદિને ગૌણ સાધન રૂપે માને છે, અને તેથી તેઓ મુખ્ય યમાદિને જૂદી પ્રકારે વર્ણન કરે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

સર્વં વ્રજ્યેતિ વિજ્ઞાનાદિન્દ્રિયગ્રામસંયમઃ ॥

યમોઽયમિતિ સંપ્રોક્તોઽયમસનીયો મુદ્ધુર્મુદ્ધુઃ ॥ સ. વે. સા. સં શ્લો. ૧૧૧-૨ ॥

અર્થ:— આ સંપૂર્ણ જગત્ બધા સ્વરૂપ છે એ પ્રકારના જ્ઞાનથી ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો જે સંયમ તેને યમ કહે છે. મુમુક્ષુ લોકોએ તેનો વારંવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને—

સજાતીયપ્રવાહશ્ચ વિજાતીયતિરસ્કૃતિઃ ॥

નિયમો દિ પરાનન્દો નિયમાત્ક્રિયતે વૃષે ॥ ” ॥ ૧૧૨, ૩ ॥

અર્થ:—સજાતીય વૃત્તિનો પ્રવાહ તથા વિજાતીય વૃત્તિના તિરસ્કારનો અભ્યાસ પરમાનન્દ આપનાર છે. શુદ્ધિમાન લોક તેને નિયમથી કરે છે, માટે તેનું નામ નિયમ છે. અને—

સુखेनैव भवेद्यस्मिन्नज्ञसं ब्रह्मचिन्तनम् ॥

આસનં તદ્વિજાનીયોદિતસ્સુખનાશનમ્ । ” ॥ ૧૧૩, ૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે હમેશાં પરમાત્માનું ચિન્તન સુખથી થતું રહે એવી રીતે ખેસવું તેનું નામ આસન છે. બીજું સુખનો નાશ કરનાર સિદ્ધાદિ આસન છે તે સુખ્ય નથી. વળી—

ચિત્તાદિસર્વભાવેષુ બ્રહ્મત્વેનૈવ માવનાત્ ॥

નિરોધઃ સર્વદૃત્તીનાં પ્રાણાયામઃ સ ઉચ્યતે । ” ॥ ૧૧૪, ૫ ॥

અર્થ:—ચિત્તાદિ સર્વ પદાર્થમાં ઘઠા રૂપે ચિન્તન કરવાથી સર્વ અનાત્માદાર વૃત્તિયોનો જે નિરોધ છે તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

નિપેધનં પ્રપશ્ચસ્ય રેચકાલયઃ સમીરણઃ ॥

બ્રહ્મવાસ્પીતિ યા વૃત્તિઃ પૂરકો વાયુરીરિતઃ । ” ॥ ૧૧૫, ૬ ॥

અર્થ:—“નેતિ નેતિ” અર્થાત્ “આ પણ ઘઠ નથી, આ પણ ઘઠ નથી” એ પ્રમાણે સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચનો જે નિપેધ કરવો તેનું નામ રેચક નામનો પ્રાણાયામ છે. અને “હું ઘઠ રૂપ છું” એ પ્રકારની જે વૃત્તિ છે તે પૂરક નામનો વાયુ છે. અને—

તતસ્તદ્વૃત્તિનૈશ્વર્યં કુંભકઃ પ્રાણસંયમઃ ।

અયં ચાપિ પ્રબુદ્ધાનામજ્ઞાનાં પ્રાણપીડનમ્ ॥ ” ॥ ૧૧૬, ૭ ॥

અર્થ:—ચિત્તવૃત્તિ ઘઠાકાર થયા પછી વૃત્તિની જે સ્થિરતા છે તેને કુંભક પ્રાણાયામ કહે છે. અને તે વિવેકી મનુષ્યને માટે પ્રાણાયામ છે. અને અજ્ઞાનીને માટે નાકને રાક્ષીને પ્રાણને પીડા દેવી તે પ્રાણાયામ છે.

વિપયેષ્વાત્મતાં ત્યક્ત્વા મનસથિતિમગ્જનમ્ ।

પ્રત્યાહારઃ સ વિદ્યેયોઽભ્યસનીયો મુમુક્ષુભિઃ ॥ ” ॥ ૧૧૭, ૮ ॥

અર્થ:—વિપય પદાર્થોમાંથી આત્મત્વલુહિતો પરિત્યાગ કરીને મનનો આત્મામાં લય કરવો તેનું નામ પ્રત્યાહાર છે એમ જાણવું જોઈએ. અને મુમુક્ષુ લોકોએ આ પ્રકારના પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. અને—

યત્ર યત્ર મનો યાતિ બ્રહ્મણસ્તત્ર દર્શનાત્ ।

મનસો ધારણં ચૈવ ધારણા સા પરા મતા ॥ ” ॥ ૧૧૮, ૧૯ ॥

અર્થ:—જે જે પદાર્થમાં મન જાય છે તે સર્વ પદાર્થમાં ઘઠને જોવાથી મનની જે ધારણા થાય છે તે જ એક ધારણા છે. અને—

બ્રહ્મવાસ્પીતિ સદ્વૃત્ત્યા નિરાલંબતયા સ્થિતિઃ ।

ધ્યાનશબ્દેન વિખ્યાતા પરમાનન્દદાયિની ॥ ” ॥ ૧૧૯, ૨૦ ॥

અર્થ:—“હું ઘઠ રૂપ છું,” આ પ્રકારે પરમાર્થ વસ્તુ વિષયક વૃત્તિથી, બાહ્ય આલંબન વિના, ચિત્તવૃત્તિની જે સ્થિતિ (સ્થિરતા) છે તે ધ્યાન શબ્દથી કહેવાય છે. અને તે પરમાનન્દ આપનારી છે.

બાહ્ય સંસારના સર્વ પદાર્થોને પરમાત્મરૂપ જાણીને આ જગત્ સર્વ ઘઠ રૂપ છે એ પ્રકારનો જે નિશ્ચય છે તે યથાર્થ હોવાથી તથા સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માનો વિષય હોવાથી પાડમાં “સદ્વૃત્ત્યા” એમ કહ્યું છે. અને ઘઠાકાર વૃત્તિને છોડી વૃત્તિને બાહ્ય વિષયનું આલંબન (આશ્રય) હોતું નથી, તેથી “નિરાલંબતયા” એમ કહ્યું છે.

સજાતીયાત્મવૃત્તીનાં પ્રવાહકરણં યથા ।

તૈલધારાવદચ્છિન્નવૃત્ત્યા તદ્ ધ્યાનમિષ્યતે । ॥ ૮૧૪ ॥

અર્થ:—તૈલની ધારાની તુલ્ય વચમાં તુલ્યા વિનાની સખતીય આત્માકાર વૃત્તિની જે ધારા છે તેને ધ્યાન કહે છે. ધ્યાનમાં કદાપિ અનાત્માકાર વૃત્તિઓનું સ્ફુરણ થાય છે. અને સમાધિમાં અનાત્માકાર વૃત્તિ થતી નથી, આત્માકાર વૃત્તિની સ્થિતિ હોય છે.

વળી દશ્યાનુવિદ્ધ અને શબ્દાનુવિદ્ધ એવા સવિકલ્પ સમાધિના બે પ્રકારના બેદ બતાવ્યા છે. દશ્યની સાથે મળેલી દશ્યાનુવિદ્ધ કહેવાય છે. અને શબ્દની સાથે મળેલી શબ્દાનુવિદ્ધ કહેવાય છે. અને વેદાન્તીલોકને દશ્યાનુવિદ્ધ, શબ્દાનુવિદ્ધ, નિર્વિકલ્પ એ ત્રણ પ્રકારની સમાધિ બાહ્ય તથા આંતરીય બેદથી છ પ્રકારની સમાધિ ઇષ્ટ છે. તેના બેદ નીચે બતાવીએ છીએ.

કામાદિપ્રત્યયૈર્દૈશ્યૈઃ સંસર્ગો યત્ર દૃશ્યતે ।

સૌડયં દશ્યાનુવિદ્ધઃ સ્યાત્ સમાધિઃ સવિકલ્પકઃ ॥

સ. વે. સા. સં. શ્લો ૮૩૦, ૩૧ ॥

અર્થ:—કામ તથા ક્રોધાદિક દશ્ય વૃત્તિઓની સાથે ન્યાં સંબંધ દેખાતો હોય તે આંતરીય દશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ છે. કામાદિ આ પદમાં આવેલા આદિ શબ્દથી સત્ત્વ, રજ્જ્ અને તમેાગુણ સ્વભાવ વાળી શાન્ત, ધોર અને મૂઢ એ સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓનું પણ અદ્ય કરવાનું છે. તેમાં સુખ, ઉદારતા, વૈરાગ્ય, આદિ વૃત્તિ શાન્ત કહેવાય છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, તુષ્ટા, આદિ ધોરવૃત્તિ કહેવાય છે. તથા મોહ, બ્રાન્તિ, આદિ મૂઢ વૃત્તિ કહેવાય છે.

અહં મમેદમિત્યાદિકામક્રોધાદિવૃત્તયઃ ।

દૃશ્યન્તે યેન સંદૃષ્ટા દૃશ્યાઃ સ્યુરહમાદયઃ ॥ ॥ ૮૩૧, ૩૨ ॥

અર્થ:—હું અને માર્ (અહમ્ અને મમ) અને આ (હદન્) ઇત્યાદિ વૃત્તિ, તથા કામ ક્રોધાદિક વૃત્તિ—એ સર્વ સદૃષ્ય દ્રષ્ટાના દેખવામાં આવે છે, તેથી આ અહમ્ ઇત્યાદિ વૃત્તિ દ્રષ્ટાની દશ્ય કહેવાય છે. અને—

કામાદિસર્વવૃત્તીનાં દ્રષ્ટારમવિકારિણમ્ ।

સાક્ષિણં સ્વં વિજાનીયાદ્યસ્તાઃ પદ્યતિ નિષ્ક્રિયઃ ॥ ॥ ૮૩૩ ॥

અર્થ:—જે કારણથી એ કામાદિ વૃત્તિઓને તે નિષ્ક્રિય આત્મા દેખે છે, તે કારણથી દેખનાર(દ્રષ્ટા) તે નિર્વિકારી આત્માને પોતાના સ્વરૂપ તથા સાક્ષીરૂપ જાણે. અને—

કામાદીનામહં સાક્ષી દૃશ્યન્તે તે મયા તતઃ ।

ઇતિ સાક્ષિતયાત્માનં જાનાત્યાત્મનિ સાક્ષિણમ્ ॥

દૃશ્યં કામાદિસકલં સ્વાત્મન્યેવ વિલાપયેત્ ॥ ॥ ૮૩૪ ॥

અર્થ:—જે કારણથી કામાદિ વૃત્તિઓને હું દેખું છું, માટે પોતાના સ્વરૂપ રૂપા આત્માને સાક્ષી રૂપે જાણે. અને સર્વ કામાદિ દશ્ય વૃત્તિઓને પોતાનામાં જ લપાડે.

અને દશ્ય વૃત્તિઓને લય કરીને પોતાના સાક્ષી રૂપનું ચિંતન કરવાની રીતિ નીચે હશે છે:—

નાહં દેહો નાપ્યમુર્નાશવર્મો નાહંકારો નો મનો નાપિ બુદ્ધિઃ ।

અન્તસ્તેષાં ચાપિ તદ્વિક્રિયાણાં સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ ૮૩૫ ॥

અર્થ:—હું દેહ રૂપ નથી કે પ્રાણ રૂપ નથી, અથવા ઇન્દ્રિયોના સમૂહરૂપ પણ નથી. તેમ હું અહંકાર કે મન રૂપ કે બુદ્ધિ રૂપ પણ નથી. હું તો તે સર્વની અન્દર છું, અને તે દેશાદિના વિકારોનો હું સાક્ષી સ્વરૂપ તથા સમિચ્છાદાનન્દ સ્વરૂપ છું. વળી—

વાચઃ સાક્ષી માણવૃત્તેશ્ચ સાક્ષી બુદ્ધેઃ સાક્ષી બુદ્ધિવૃત્તેશ્ચ સાક્ષી ।

ચક્ષુઃશ્રોત્રાદીન્દ્રિયાણાં ચ સાક્ષી સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ , ॥ ૮૩૬ ॥

અર્થ:—હું વાણીનો તથા પ્રાણવૃત્તિનો પણ સાક્ષી છું. તથા બુદ્ધિ અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓનો પણ સાક્ષી છું, તેમજ નેત્ર, શ્રોત્ર, આદિ ઇન્દ્રિયોનો પણ હું સાક્ષી છું, અને હું હમેશાં રહેનાર, અને સમિચ્છાદાનન્દ સ્વરૂપ છું.

નાહં સ્થૂલો નાપિ સૂક્ષ્મો ન દીર્ઘો નાહં ચાલો નો યુવા નાપિ વૃદ્ધઃ ।

નાહં કાળો નાપિ મૂકો ન પંઢઃ સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ , ॥ ૮૩૭ ॥

અર્થ:—હું સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ કે દીર્ઘ પણ નથી અર્થાત્ આરામાં સ્થૂલતાદિ ધર્મ નથી. વળી હું બાલક અથવા યુવા અથવા વૃદ્ધ પણ નથી. વળી હું યૌવ કે મૃગ કે નપુસક પણ નથી. હું હમેશાં રહેનાર છું અને સાક્ષી તથા સમિચ્છાદાનન્દ સ્વરૂપ છું. વળી—

નાસ્મ્યાગન્તા નાપિ ગન્તા ન હન્તા નાહં કર્તા ન પ્રયોક્તા ન વક્તા ।

નાહં ભોક્તા નો મુચ્ચી નૈવ દુઃખી સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ ॥ ૮૩૮ ॥

અર્થ:—હું નથી આવનાર કે નથી જનાર. ન તો હું કાંઈનો મારનાર કે નથી કાંઈનો કર્તા કે નથી હું કોઈનો પ્રેરક અર્થાત્ કોઈને મારવાને માટે બીજાને પ્રેરણા કરનાર પણ હું નથી. હું વક્તા નથી કે ભોક્તા કે સુખી કે દુઃખી પણ નથી. હું સાક્ષી સ્વરૂપ, હમેશાં રહેનાર અને સમિચ્છાદાનન્દ સ્વરૂપ છે.

નાહં યોગી નો વિયોગી ન રાગી નાહં ક્રોધી નૈવ કામી ન લોભી ।

નાહં વદ્ધો નો વિયુક્તો ન મુક્તઃ સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ ॥ ૮૩૯ ॥

અર્થ:—હું યોગી કે વિયોગી નથી. તેમ હું રાગી કે ક્રોધી કે કામી કે લોભી પણ નથી. વળી હું બદ્ધ કે વિયુક્ત (છૂટા) કે મુક્ત પણ નથી. હું તો સાક્ષી હમેશાં રહેનાર અને સમિચ્છાદાનન્દ સ્વરૂપ છું.

નાન્તઃપ્રજ્ઞો નૌ વદ્ધિઃપ્રજ્ઞકો વા નૈવ પ્રજ્ઞો નાપિ ચાપ્રજ્ઞ ઇષઃ ।

નાહં શ્રોતા નાપિ મન્તા ન વોદ્ધા સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥ , ॥ ૮૪૦ ॥

અર્થ:—આ આત્મા અન્તઃપ્રજ્ઞ અથવા બદ્ધિઃપ્રજ્ઞાવાળો અથવા પ્રજ્ઞ કે અપ્રજ્ઞ રૂપ પણ નથી. વળી હું શ્રોતા (શ્રવણ કરનાર) કે મન્તા અર્થાત્ મનન કરનાર કે વોદ્ધા અર્થાત્ બોલનાર પણ નથી. હું સાક્ષી તથા નિત્ય અને સમિચ્છાદાનન્દ સ્વરૂપ છું.

નાન્તઃપ્રગ એ સ્લોકથી સાક્ષી આત્માને વિશ્વ, તૈજસ તથા પ્રાગ ઇત્યાદિ ઉપાધિનો નિષેધ કર્યો છે. અને જે કામાદિ વૃત્તિઓનું હૃદયમાં રુકુરણ થાય છે તે સર્વ વૃત્તિઓમાં હું પ્રજ્ઞ રૂપે પરાવાયલો છું અને વૃત્તિઓનો હું સાક્ષી રૂપ છું. આ પ્રકારનો જે વિચાર છે. તેને જ આન્તરીય દૃશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ કહે છે.

હવે આન્તરીય શબ્દ અનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિને બતાવે છે.

અને હું શુદ્ધ છું, જ્ઞાન સ્વરૂપ છું, સમ્યક્જ્ઞાનન્દ સ્વરૂપે હું નિત્ય સિદ્ધ છું, અને હું શાન્ત સ્વરૂપ છું. વળી હું સર્વ પ્રકારના પરિચ્છેદરહિત છું અને હમેશાં પરમાનન્દના સમુદ્રરૂપ જ હું છું. હું આદિ છું તેમ અનાદિ રૂપ છું, અને હું વાણી અને મનનો વિષય નથી. અને ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રોદ્વારા જાણવાને યોગ્ય છું. હું સમતીય આદિ ભેદથી રહિત જ્ઞાન સ્વરૂપ છું. અને જ્ઞાત તથા અજ્ઞાન વસ્તુથી પણ હું ભિન્ન છું. માયા અને માયાનાં કાર્યની સાથે સંબંધ રહિત છું. અને હું કેવલ દ્રષ્ટા સ્વરૂપ છું, અને પ્રકાશ સ્વરૂપ છું. અને અહાર તથા અન્નર પૂર્ણ છું. તથા હું અજર અમર છું, હમેશાં આનન્દ સ્વરૂપ તથા અદ્વૈત રૂપ છું. અને હું ચિદાભાસ રૂપ જીવથી ભિન્ન છું. સત્ય તથા જ્ઞાન સ્વરૂપવાળો છું—આ પ્રકારના શબ્દો વડે સમર્પણ કરેલા પ્રજ્ઞના સ્વરૂપને સ્મરણ કરતા સત્તા “હું અસંગ છું” એ પ્રકારની જે ભાવના છે તે શબ્દાનુવિદ્ધ આન્તરીય સવિકલ્પ સમાધિ છે. અને હૃદયમાં આ બંને પ્રકારના અર્થોત્ દૃશ્યનો હું સાક્ષી છું અને હું અસંગ છું—એવા વિકલ્પ ન રુકુરવા તે આન્તરીય નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે.

હવે બાહ્ય દૃશ્યાનુવિદ્ધ સમાધિનું નિરૂપણ કરે છે.

અધિષ્ઠાનં પરં બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દ લક્ષણમ્ ॥ સ. વે. સા. સં. ॥ ૮૭૯ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ કલ્પિત પદાર્થનું સમ્યક્જ્ઞાનન્દ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ અધિષ્ઠાન છે.

તત્રાધ્યસ્તમિદં ભાતિ નામરૂપાત્મકં જગત્ ।

સત્ત્વં ચિત્ત્વં તથાનન્દરૂપં યદ્બ્રહ્મણસ્ત્રયમ્ ॥ ૮૮૦ ॥

અર્થ:—તે બ્રહ્મમાં કલ્પેલુ આ સંપૂર્ણ નામ રૂપાત્મક જગત્ ભાસે છે. સદ્રૂપ તથા ચિદ્રૂપ તથા આનન્દ રૂપ—આ ત્રણ બ્રહ્મનું રૂપ છે. અને નામ તથા રૂપ એ બે કલ્પિત જગત્નું રૂપ છે.

અધ્યસ્તજગતો રૂપં નામરૂપમિદં દ્વયમ્ ।

एतानि सच्चिदानन्दनामरूपाणि पञ्च च ॥ ८८१ ॥

एकोकृत्योच्यते मुखैरिदं विन्धमिति भ्रमात् ।

शैत्यं श्वेतं रसं द्राव्यं तरंग इति नाम च ॥ ८८२ ॥

एकीकृत्य तरंगोऽयमिति निर्दिश्यते यया ।

आरोपिते नामरूपे उपेक्ष्य ब्रह्मणस्ततः ॥ ८८३ ॥

स्वरूपमात्रग्रहणं समाधिर्वाङ्म आदिमः ॥ ८८४ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મમાં કલ્પેલુ જગત્ નામ અને રૂપ એ બે રૂપ છે. જતાં, જેવી રીતે શીત, સફેદ રંગ, રસ, અને દ્રવ્યણું એ સર્વ બ્રહ્મમાં હોવા છતાં તેમને બ્રેજીવી જેમ-મૂર્ખ લોક

બ્રમથી તેને તરંગ કહે છે તેવી રીતે, તે એ નામ અને રૂપ તથા સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ પાંચને મેળવીને મૂર્ખ લોકો “આ જગત્ છે” એમ બ્રમથી કહે છે. (૮૮૧-૫)

પરન્તુ બ્રહ્મમાં કલ્પિત નામ તથા રૂપ એ અનેની ઉપેક્ષા કરીને સદ્રૂપ માનવું જે મહત્ત્વ છે તેવું નામ બાહ્ય દશ્યાનુવિદ્ધ અર્થાત્ બ્રહ્મમાં આરોપણ કરેલાં નામ અતે રૂપ વાળા સર્વ પદાર્થોનો હું સાક્ષીરૂપ છું આ પ્રકારના વિચારનું નામ બાહ્ય દશ્યાનુવિદ્ધ સ્વવિકલ્પ સમાધિ છે. વળી—

इयं भूर्न सन्नापि तोयं न तेजो न वायुर्न खं नापि तत्कार्यजातम् ।

यदेषामधिष्ठानभूतं विशुद्धं सदेकं परं यत्तदेवाहमस्मि ॥ , ॥ ૮૮૬ ॥

અર્થ:—આ પૃથિવી તથા જલ તથા તેજ તથા વાયુ તથા આકાશ તેમ આ પૃથિવી આદિનાં સર્વ કાર્ય એ કોઇ પણ સદ્રૂપ નથી. અર્થાત્ આ પૃથિવી આદિ સર્વ સદ્રૂપમાં કલ્પેતુ હોઈ મિથ્યા પદાર્થ છે. અને આ કલ્પિત પૃથિવી આદિના અધિષ્ઠાન રૂપ શુદ્ધ સદ્રૂપ અને અદ્વિતીય અને સર્વથી પર જે બ્રહ્મ છે તે જ હું છું.

न शब्दो न रूपं न च स्पर्शको वा तथा नो रसो नापि गन्धो न चान्यः ।

મદ્રેષામધિષ્ઠાનભૂતં વિશુદ્ધં સદેકં પરં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥ , ॥ ૮૮૭ ॥

અર્થ:—વળી હું શબ્દ કે સ્પર્શ કે રૂપ કે રસ કે ગન્ધ કે અન્ય કોઈ પણ નથી, પરન્તુ તે શબ્દાદિકાના અધિષ્ઠાન રૂપ છત્યાદિ. વળી—

न स द्रव्यजातं गुणा न क्रिया वा न जातिर्विशेषो न चान्यः कदापि ।

યદેષામધિષ્ઠાનભૂતં વિશુદ્ધં સદેકં પરં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥ , ॥ ૮૮૮ ॥

અર્થ:—આત્મા દ્રવ્ય રૂપ નથી, કે નથી શુણ્ણ કે ક્રિયા રૂપ. કોઈ જાતિ વિશેષ નથી, તેમ અન્ય દોષ પણ વસ્તુ નથી. એવું જે દ્રવ્યાદિના અધિષ્ઠાન રૂપ—છત્યાદિ. વળી—

न देशो न चाक्षाणि न प्राणवायुर्मनो नापि बुद्धिर्न चित्तं ह्यहंभोः ।

યદેષામધિષ્ઠાનભૂતં વિશુદ્ધં સદેકં પરં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥ , ॥ ૮૮૯ ॥

અર્થ:—હું દેહ કે ઇન્દ્રિય રૂપ પણ નથી. તેમ પ્રાણ રૂપ કે મન બુદ્ધિ કે ચિત્ત કે અહંકાર રૂપ પણ નથી. પણ તે સર્વના અધિષ્ઠાન રૂપ—છત્યાદિ. વળી—

न देशो न कालो न दिग्वापि सा स्यान्न वस्त्वन्तरं स्थूलसूक्ष्मादिरूपम् ।

યદેષામધિષ્ઠાનભૂતં વિશુદ્ધં સદેકં પરં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥ , ॥ ૮૯૦ ॥

અર્થ:—સદ્રૂપ દેશ, કાલ, દિશા રૂપ પણ નથી. અને તેથી ભિન્ન સ્થૂલ કે સૂક્ષ્માદિ રૂપ કોઈ વસ્તુ પણ નથી. પરન્તુ એ સર્વના અધિષ્ઠાન રૂપ—છત્યાદિ.

एतदृश्यं नामरूपात्मकं योऽधिष्ठानं तदब्रह्म सत्यं सदेति ।

गच्छंस्तिष्ठन्वा शयानोऽपि नित्यं कुर्याद्विद्वान्ब्रह्मદश्याનુविद्धम् ॥ , ॥ ૮૯૧ ॥

અર્થ:—આ દશ્ય નામ રૂપાત્મક પદાર્થ મિથ્યા છે અને તે સર્વના અધિષ્ઠાન રૂપ જે બ્રહ્મ છે તે જ સત્ય છે. તથા સદ્રૂપ છે અને તે જ હું છું. આ પ્રકારે ચાલતાં, ઉભા રહેતાં, અથવા સ્નાતા ખતા પણ વિદ્વાન હમેશાં બાહ્ય દશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિને અભ્યાસ કરે.

હવે આગળ બાહ્ય શબ્દાનુવિદ્ય સવિકલ્પ સમાધિનું નિરૂપણ કરે છે.

નિર્વિકારં નિરાકારં નિરજ્જનમનામયમ્ ।

આદ્યન્તરહિતં પૂર્ણં બ્રહ્મૈવાહં ન.સંશયઃ ॥

” ॥ ૮૯૩ ॥

અર્થ:—હું વિકાર રહિત તથા કોઈ પ્રકારના આકારથી રહિત, નિરજ્જન, અને અનામય (રોગ રહિત) તથા આદિ અને અન્તથી રહિત પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ રૂપ જ છું તેમાં કોઈ સંશય નથી.

નિષ્કલઙ્કં નિરાતઙ્કં ત્રિવિધચ્છેદવર્જિતમ્ ।

આનન્દમક્ષરં મુક્તં બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ ભાવયેત્ ॥

” ॥ ૮૯૪ ॥

અર્થ:—હું કલંક રહિત છું, તથા સર્વ પ્રકારના દુઃખથી રહિત છું, અને દેશ, કાલ અને વસ્તુ એ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદ રહિત તથા આનન્દ સ્વરૂપ અને અવિનાશી સ્વરૂપ તથા નિત્ય મુક્ત સ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છું એવી ભાવના કરવી જોઈએ. વળી—

નિર્વિશેષં નિરાભાસં નિત્યમુક્તમવિક્રિયમ્ ।

મહાનૈકરસં સત્યં બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ ભાવયેત્ ॥

” ॥ ૮૯૫ ॥

અર્થ:—જે સર્વ પ્રકારના વિશેષથી રહિત છે, જેને પ્રકાશનાર પણ કોઈ નથી, જે નિત્ય તથા મુક્ત સ્વરૂપ તથા વિકાર રહિત છે, અને પ્રજ્ઞાન અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વરૂપ એક રસ રૂપે રહેનાર, તથા સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે તે રૂપ જ છું એવી ભાવના કરે.

શુદ્ધં શુદ્ધં તત્ત્વસિદ્ધં પરં મત્યગલ્પિતમ્ ।

સ્વમકાશં પરાકાશં બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ ભાવયેત્ ॥

” ॥ ૮૯૬ ॥

અર્થ:—શુદ્ધ સ્વરૂપ, જ્ઞાન સ્વરૂપ, પરમાર્થ સ્વરૂપ તથા સિદ્ધ સ્વરૂપ સર્વથી પર સમિચ્છાનન્દ રૂપ અને સ્વગતાદિ જોદ રહિત તથા સ્વપ્રકાશ રૂપ તથા આકાશથી પર અને આકાશ તુલ્ય નિર્મલ—એવા પરબ્રહ્મ રૂપ જ છું એવી ભાવના કરે.

આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં કલ્પના કરેલાં નામ તથા રૂપ વાળા પદાર્થોના બાધ કરીને નિર્વિકારાદિ શબ્દ-માત્રથી પ્રતિપાદન કરેલા બ્રહ્મનું “હું છું” એ પ્રમાણે ધ્યાન કરતા સત્તા લક્ષ્ય રૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં ચિત્ત રિથર થઈ જાય છે. આ બાહ્ય શબ્દાનુવિદ્ય સવિકલ્પ સમાધિ છે.

આ બંને પ્રકારની વૃત્તિઓનું સ્ફુરણ ન થવું, અને બ્રહ્મની સાથે એક રૂપતાને પ્રાપ્ત થઈ વૃત્તિ નિશ્ચય રહેવી તે બાહ્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે.

આ છ પ્રકારની સમાધિનો અભ્યાસ મુમુક્ષુઓએ હમેશાં કરવા યોગ્ય છે. અને—

સ્વરૂપસ્ફુરણં યાવન્ન પ્રસિદ્ધચત્વર્નિર્ગલમ્ ।

તાવત્સમાધિપદ્મકેન નયેત્કાલં નિરન્તરમ્ ॥

” ॥ ૮૯૭ ॥

ત્યાંસુધી કોઈપણ પ્રતિબન્ધ વિનાનું સ્વરૂપનું સ્ફુરણ થાય નહીં, ત્યાંસુધી આ છ પ્રકારની સમાધિ કરતા કરતા જ હમેશાં કાલ વીતાવવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે સમાધિના સ્વરૂપનું વિવેચન (અ. ૩. સ. ૯) કરવામાં આવ્યું.

૨. સમાધિસિદ્ધિના ફેલ રૂપ અવસ્થાનું વર્ણન.

હવે સમાધિ સિદ્ધ થતાં યોગીની કેવી અવસ્થા થાય છે તેનું વર્ણન કરે છે.

ન દાદિલક્ષ્યાણિ ન ચિત્તવન્ધો ન દેશકાલૌ ન ચ વાયુરોધઃ ।

ન ધારણાધ્યાનપરિશ્રમો વા સમેધમાને સતિ રાજયોગે ॥ યો.તા.શ્લો.૧૪ ॥

અર્થ:—ઉપરના શ્લોકોમાં દર્શવેલો રાજયોગ પ્રાપ્ત થતાં દૃષ્ટિ, લક્ષ્ય, તથા ચિત્તને બન્ધ અર્થાત કાંઈ સ્થાનમાં લગાડવું તે, દેશ અથવા કાલ, વાયુનો નિરોધ, ધારણાધ્યાનનો પરિશ્રમ એ કાંઈ પણ રહેતું નથી.

અશેષદૃશ્યોઽજિતદૃઢ્યમાનામવસ્થિતાનામિદં રાજયોગે ।

ન જાગરો નાપિ સુષુપ્તિભાવો ન જીવિતં નો મરણં વિચિત્રમ્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ દૃશ્ય પદાર્થ જોને બાધ પામી ગયો, અને સંપૂર્ણ જગત્ એક દ્રષ્ટા રૂપ છે એવા રાજયોગમાં સ્થિત યોગીએને માટે જાગૃત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ અવસ્થા, તથા વિચિત્ર પ્રકારનાં જન્મ અને મરણ છે નહીં અર્થાત્ તે કેવલ બ્રહ્મરૂપ જ છે. અને—

અદં મમત્વાદૃવ્યપહાય સર્વં શ્રીરાજયોગે સ્થિરમાનસાનામ્ ।

ન દ્રવૃતા નાસ્તિ ચ દૃશ્યભાવઃ સા હૃંમતે કેવલસંવિદેવ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—શ્રીરાજયોગમાં સ્થિત ચિત્તવાળા યોગી લોકાના અહંતા મમતા આદિ સર્વ દ્રોષ નિવૃત્ત પામીને ન તો દ્રવૃતા (દ્રષ્ટાપણ) રહે છે, અને ન તો દૃશ્યભાવ રહે છે. કેવલ સંવિદ જ દેલાવધુ છે. અને—

યદા સંક્ષોયતે પ્રાણો માનસં ચ પ્રતીયતે ।

યદા સમરસત્ત્વં ચ સમાધિઃ સોઽભિધીયતે ॥ ગો. પ. જ્ઞ. ૨-૮૭ ॥

અર્થ:—જ્યારે પ્રાણ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને મન બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે, તથા સમ રસત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે અવસ્થાને સમાધિ કહે છે.

ન ગન્ધં ન રસં રૂપં ન ચ સ્પર્શં ન નિઃસ્વનમ્ ।

નાત્માનં ન પરમ્બં ચ યોગી યુક્તઃ સમાધિના ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જ્યારે યોગી સમાધિમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો મનમાં લય પામે છે, તેથી ગન્ધ, રસ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ કાંઈ પણ વિષયોને જાણીતા નથી. તેમ પોતાના કે પારકા કાંઈને પણ જાણીતા નથી. વળી—

અમેયઃ સર્વશસ્ત્રાણામવ્યયઃ સર્વદેહિનામ્ ।

અગ્રાયો મન્ત્રયન્ત્રાણાં યોગી યુક્તઃ સમાધિના ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—યોગી જ્યારે સમાધિમાં સ્થિત થયો હોય, ત્યારે સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્ર વડે તે અવ્યય હોય છે અર્થાત્ શસ્ત્ર તેને મારી શકતાં નથી; અને મનુષ્ય તથા અન્ય દુષ્ટ પ્રાણી પણ તેને મારી શકતાં નથી. તેમ કાંઈ મન્ત્ર તન્ત્રાદિ પણ તેના ઉપર અસર કરી શકતાં નથી. આ વાત હમેશાં સમાધિમાં રહેનાર યોગીને માટે લખી છે.

વાચ્યતે ન સ કાલેન ત્વિષ્યતે ન સ કર્મણા ।

સાધ્યતે ન ચ કેનાપિ યોગી યુક્તઃ સમાધિના ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—સમાધિયુક્ત યોગીને કાલ બાધ કરી શકતો નથી. અર્થાત્ જરા મરણાદિ તેને

બાધ કરતાં નથી. વળી કાઈ પુણ્ય કે પાપ રૂપ કર્મથી તે બંધાતો નથી. અને તે કાઈના વશમાં પણ આવતો નથી. વળી—

દુઘ્ને ક્ષીરં ઘૃતે સર્પિરગ્નૌ વહ્નિરિવાર્પિતઃ ।

તન્મયત્વં વ્રજત્યેવં યોગી લોનઃ પરે પદે ॥

૧૧ ॥ ૯૭ ॥

અર્થ:—જેમ દુધમાં દુધ મળતાં એક રૂપ થઈ જાય છે, અને જેમ ઘીમાં ઘી, અગ્નિમાં અગ્નિ મળતાં સર્વ એક રૂપ થઈ જાય છે; તેવી રીતે યોગી સમાધિમાં પર બ્રહ્મામાં લીન થઈને બ્રહ્મની સાથે એકરૂપતાને પ્રાપ્ત કરે છે. અને સમાધિ દશામાં બ્રહ્માકાર વૃત્તિનો અનુભવ નહીં હોવાથી ચિત્તની બ્યેયાકાર વિષયતાનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી એવી શંકા પણ થઈ શકતી નથી. કારણ કે—

વૃત્તયસ્તુ તદાનીમજ્ઞાતાપ્યાત્મગોચરાઃ ।

સ્મરણાદન્નમીયન્તે વ્યુત્પિતસ્ય સમુત્પિતાત્ ॥

પંચ. પ્ર. ૧-૫૬ ॥

અર્થ:—સમાધિકાલમાં આત્માકાર વૃત્તિ અજ્ઞાત રહે છે અર્થાત્ સમાધિ કરનારને "મારી ચિત્તવૃત્તિ બ્રહ્માકાર થઈ છે" એવી પ્રતીતિ હોતી નથી. તથાપિ સમાધિમાંથી ઉઠેલા મનુષ્યને "હું એટલા સમય સુધી સમાધિ અવસ્થામાં રિયત થયો" એવું સ્મરણ થાય છે. તે સ્મરણથી સમાધિ અવસ્થામાં બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થવાનું અનુમાન કરે છે, કેમકે જેને અનુભવ ન થયો હોય, તેને સ્મરણ પણ થતું નથી.

સમાધિનું અવાન્તર ફલ.

સ્નાતં તેન સમસ્તતીર્થસલિલે સર્વાપિ દતાવનિઃ

યજ્ઞાનાં ચ કૃતં સહસ્રમલિલા દેવાશ્ચ સંપૂજિતાઃ ।

સંસારાચ્ચ સમુદ્ઘૃતાઃ સ્વપિતરસ્ત્રલોક્યપૂજ્યોડ્ડ્યસૌ

યસ્ય વ્રહ્મવિચારણે ક્ષણમપિ સ્થૈર્ય મનઃ પ્રાપ્નુયાત્ ॥ઘ૦૫૦૩૦૨શ્લો. ૧૦૧॥

અર્થ:—વેદાન્તના વિચારથી અથવા સમાધિથી પણ જેનું મન પર બ્રહ્મ પરમાત્મામાં એક ક્ષણ પણ ફરી જાય, તેણે સમસ્ત તીર્થોના જલમાં સ્નાન કરી લીધું છે, હજારો યજ્ઞો પણ કરી લીધા છે, સર્વ દેવતાઓનું પૂજન પણ કર્યું છે, સંસારમાંથી પોતાના પિતરોનો ઉદ્ધાર કરી લીધો છે, અને તે મનુષ્ય ત્રણે લોકોનો પૂજ્ય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કરવાનું ફલ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

યોગદર્શનમાં કહેલા સવિકલ્પ સમાધિના લેદ.

યોગદર્શનમાં ૧. સવિતર્ક, ૨. સવિચાર, ૩. સાનન્દ, ૪. સાદિમતા એવા સવિકલ્પ સમાધિના ભેદ કલા છે. તે મુચ્છુ લોકોએ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલા ચિત્તલયના ઉપાય.

૧. નાદાનુસન્ધાન.

યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તનો લય કરવાને માટે અનેક પ્રકારનાં ધ્યાન તથા સમાધિ બતાવી છે:—

સદાશિવોક્તાનિ સપાદલક્ષલયાવધાનાનિ વસન્તિ લોકે ।

નાદાનુસન્ધાનસમાધિમેકં મન્યામદે માન્યતમં લયાનામ્ ॥ યો. વા. શ્લો. ૨॥

અર્થ:—ચિત્તનો લય કરવાને માટે મહાદેવજીએ બતાવેલા સવા લાખ ઉપાય જગતમાં છે. તેની મધ્યે એક નાદાનુસન્ધાન નામના સમાધિને હું અત્યન્ત માનવા યોગ્ય માતું છું.

સરેચપૂરૈરનિલસ્ય કુંભૈઃ સર્વામ્ નાદીષુ વિશોષિતામ્ ।

અનહતારુયો વહુભિઃ પ્રકારૈરન્તઃ પ્રવર્તેત સદા નિનાદઃ ॥ ૧૧-૩ ॥

અર્થ:—રેચક તથા પૂરક તથા કુંભક પ્રાણાયામ વડે નાદીઓ ન્યારે શુદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે અનાહત નામનો જનુ પ્રકારનો નાદ હમેશાં અંદર ઉડે છે. લોકમાં કાંઈ ઢોલ બજાવે અથવા નગારા આદિ બજાવે તો શબ્દ થતો જાણવામાં આવે છે, તે શબ્દ ઢોલનો હાથની સાથે તથા નગારાનો ફંડાની સાથે સયોગ થવાથી થાય છે, પરંતુ ઢેહની અંદર એવો કાંઈ બે વસ્તુનો સયોગ નહીં હોવા છતાં પણ તે શબ્દ થાય છે. તેથી તે શબ્દને અનાહત (બજાવ્યા વિના થયેલો) શબ્દ કહે છે. વળી—

કર્ણો પિધાય હસ્તાભ્યાં યં શૃણોતિ ધ્વનિં મુનિઃ ।

તત્ર ચિત્તં સ્થિરી કુર્યાદાવત્સ્થિરપદં વ્રજેત્ ॥ “હ. પ્ર.” ૩. ૪-૮૨ ॥

અર્થ:—મનન શીલ યોગી હાથના અંગુઠા વડે કર્ણનાં બને, છિદ્રને ઢાંકીને અર્થાત્ અંગુઠાને કર્ણનાં છિદ્રમાં લગાવવાથી જે અનાહત ધ્વનિ સાંભળવામાં આવે છે તે ધ્વનિમાં ચિત્તને લગાવે. અને ભ્રમીસુધી ચિત્ત સ્થિર અવસ્થાને પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાંસુધી ચિત્તને તે શબ્દમાં જ લગાવી રાખવું જોઈએ. અને—

અભ્યસ્યમાનો નાદોઽયં વાર્હમાંતરુંણુતે ધ્વનિમ્ ।

પથાદિક્ષેપમશિલં જિત્વા યોગી મુંહી ભવેત્ ॥ “ ॥ ૮૩ ॥

અર્થ:—પૂર્ણ રીતે ચિત્ત લગાવીને સાંભળેલો આ નાદ બહારના શબ્દોને આવરણ કરી દે છે અર્થાત્ અંદર ઉડતા શબ્દમાં ચિત્ત લાગી જવાથી બહારનો કાંઈ પણ શબ્દ સંભળાતો નથી. આવો યોગી પંદર દિવસમાં જ ચિત્તની સર્વ ચડ-ચલતા રૂપ વિક્ષેપને છતીને સુખી થાય છે અર્થાત્ આરમાનન્દ રૂપ સુખનો અનુભવ કરે છે.

શ્રૂયતે પ્રથમાભ્યાસે નાદો નાનાવિધો મહાન્ ।

તતોઽભ્યાસે વર્ધમાને શ્રૂયતે સૂક્ષ્મમૂઢ્મકઃ ॥ “ ॥ ૮૪ ॥

અર્થ:—પ્રથમ અભ્યાસ કરતી સમયમાં મોટા મોટા નાના પ્રકારના શબ્દોને સાંભળે છે. તે પછી અભ્યાસ વધતાં વધતાં ફરી સૂક્ષ્મ શબ્દ સાંભળવા લાગે છે.

આદૌ જલધિનીમૂતમેરીશ્ચર્ચરિસંભવાઃ ।

મધ્યે મર્દલશક્તોત્યા ઘટ્ટાકાહલનાસ્તથા ॥ “ ॥ ૮૫ ॥

અર્થ:—શરૂઆતમાં સમુદ્ર, મેઘ, બેરી, ઝાંઝર, ઇત્યાદિના શબ્દ સાંભળે છે. મધ્યમાં ઢોલ, મર્દલ (મોટું, મધ્યમ અને નાનું) એમ ત્રણ પ્રકારનાં ઢોલ હોય છે તેને મર્દલ કહે છે, તથા શંખ, ઘંટા તથા કાહલના જેવા શબ્દ થાય છે. અને—

અન્તે તુ કિકિણીવંશવીણાશ્ચમરનિઃસ્વનાઃ ।

ઈતિ નાનાવિધા નાદાઃ શ્રૂયન્તે દેહમધ્યગાઃ ॥ “ ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:—અંતમાં ધુધરી (કિંકિણી), વાંસળી, ધીણા અને જમરના શબ્દ તુલ્ય શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શરીરની અન્દર નાના પ્રકારના શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે. અને—

મહતિ શ્રૂયમાણેऽપિ મેઘમેર્યાદિકે ધ્વનૌ ।

તત્ર સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતરં નાદમેવ પરામૃશેત્ ॥

” ॥ ૮૭ ॥

અર્થ:—મેઘ તથા બેરી આદિની તુલ્ય મોટા શબ્દો સાંભળવા છતાં પણ સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ શબ્દનું સ્મરણ કરે.

ઘનમુત્સજ્ય વા સૂક્ષ્મે સૂક્ષ્મમુત્સજ્ય વા ઘને ।

રમમાણમવિશિષ્ઠં મનો નાન્યત્ર ચાલયેત્ ॥

” ॥ ૮૮ ॥

અર્થ:—મનનો સ્વભાવ અંચલ હોવાથી ઉંઝા શબ્દને છોડીને ઝીણા શબ્દમાં, અને ઝીણા શબ્દને છોડી ઉંઝામાં રમણ કરતા સત્તા પણ શબ્દને છોડીને મનને ખીજે ઠેકાણે જવા ન દે.

યત્ર કુત્રાપિ વા નાદે લગતિ પ્રથમં મનઃ ।

તત્રૈવ સુસ્થિરીભૂય તેન સાર્ધં વિલીયતે ॥

” ॥ ૮૯ ॥

અર્થ:—ઉંઝા કે ઝીણા જે કોઇ શબ્દમાં ચિત્ત લાગી જાય છે ત્યારે તે નાદમાં ચિત્ત સ્થિર થઇને તે શબ્દની સાથે લય પામે છે. અને—

મકરન્દં પિવન્મૃદ્ધો ગન્ધં નાપેક્ષતે યયા ।

નાદાસક્તં તથા ચિત્તં વિપયાન્ન હિ કાંક્ષતે ॥

” ॥ ૯૦ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પુષ્પના મદને પીનાર જમર ફરી પુષ્પના ગન્ધની અપેક્ષા કરતો નથી, તેવી રીતે નાદમાં આસક્ત અથેલું ચિત્ત વિષયોને ચહાતું નથી. વળી—

મનોન્મત્તગજેન્દ્રસ્ય વિપયોઘાનચારિણઃ ।

નિયન્ત્રણે સમર્થોઽયં નિનાદનિશ્ચિતાઙ્કુશઃ ॥

” ॥ ૯૧ ॥

અર્થ:—શબ્દાદિ વિષય રૂપ કુલવાડીમાં વિચરનાર મનરૂપી ઉન્મત્તહાથીને પાછો હલાવી વશ કરવાને માટે આ નાદ રૂપી તીક્ષ્ણ અંકુશ સમર્થ છે.

ઘર્દં તુ નાદવન્યેન મનઃ સંત્યક્તચાપલમ્ ।

પ્રયાતિ સુતરાં સ્થૈર્યં હિન્નપક્ષઃ સ્વગો યથા ॥

” ॥ ૯૨ ॥

અર્થ:—નાદ રૂપી સ્તંભમાં આંધેલું મન પોતાની અપલતાનો ત્યાગ કરીને પાંખ તુટેલા પક્ષીની માફક પોતે જ સ્થિર થઇ જાય છે. માટે—

સર્વચિન્તાં પરિત્યજ્ય સાવધાનેન ચેતસા ।

નાદ એવાનુસન્ધેયો યોગસામ્રાજ્યમિચ્છતા ॥

” ॥ ૯૩ ॥

અર્થ:—રાજયોગની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારે સાવધાન ચિત્તે નાદનું જ અનુસન્ધાન કરવું જોઇએ. વળી—

નાદોઽન્તરંગસારંગબન્ધને વાગુરાયતે ।

અન્તરંગકુરંગસ્ય વધે વ્યાધાયતેઽપિ ચ ॥

”

॥ ૯૪ ॥

અર્થ:—જે નાદ છે તે મન રૂપી મૃગને બન્ધન કરવાને બલ રૂપ છે. જેમ બલમાં ફેસેલા મૃગ પાતાની ચંચલતાને છોડીને પડી રહે છે, તેવી રીતે નાદ રૂપ બલમાં પડેલું ચિત્ત રૂપી મૃગ પણ શાન્ત થઈને પડી રહે છે. અને ચિત્ત રૂપી મૃગને મારવાને માટે નાદ બીલની તુલ્ય છે. અર્થાત્ મન રૂપી મૃગને મારવાને માટે શિકારીની તુલ્ય કાર્ય કરનાર નાદ છે. વળી—

નાદથ્રવણતઃ ક્ષિપ્રમન્તરંગમુજઙ્ગમઃ ।

વિસ્મૃત્ય સર્વમેકાગ્રઃ કુચચિન્ન હિ ધાવતિ ॥

”

॥ ૯૭ ॥

અર્થ:—નાદને થ્રવણ કરીને ચિત્ત રૂપી સર્પ જગતનું વિસ્મરણ કરીને નાદમાં એકાગ્ર થઈને રહે છે. ફરી ક્યાંએ છોડીને જતું નથી. અને મોરલી આદિના શબ્દ સાંભળીને સર્પ તેમાં મન લગાવી આનન્દથી સાંભળે છે અને ક્યાંએ પણ જતો નથી તે વાત પ્રસિદ્ધ છે.

કાળે પ્રવર્તિતો વહ્નિઃ કાળેન સહ શામ્યતિ ।

નાદે પ્રવર્તિતં ચિત્તં નાદેન સહ લીયતે ॥

હ૦ પ્ર૦ ૩૦ ૪-૯૮ ॥

અર્થ:—જેમ લાકડામાં પ્રવૃત્ત થયેલો (પ્રકટ થયેલો) આગ લાકડું બળીને ન્યારે રાખ થઈ જાય છે, ત્યારે તે લાકડાની સાથે જ શાન્ત થઈ જાય છે. તેવી રીતે નાદમાં પ્રવૃત્ત થયેલું ચિત્ત નાદની સાથે લય પામે છે.

અનાહતસ્ય શબ્દસ્ય ધ્વનિર્ય ચપલમ્બયતે ।

ધ્વનેરન્તર્ગતં જ્ઞેયં જ્ઞેયસ્યાન્તર્ગતં મનઃ ॥

”

॥ ૯૯૯ ॥

મનસ્તત્ર લયં યાતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પરમ્ ॥

”

॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—અનાહત શબ્દનો જે ધ્વનિ પ્રતીત થાય છે તેની અન્તર્ગત જ જ્ઞેય રૂપ ચૈતન્ય પણ છે. અને જ્ઞેયની અન્તર્ગત મન છે, કેમકે જ્ઞેય રૂપ બ્રહ્મમાં જ મનની દૃષ્ટપતા છે, અને મન તે ચૈતન્યમાં લય પામે છે. અને તે જ વ્યાપક પરમાત્માનું પરમ પદ છે.

સદા નાદાનુસન્ધાનાત્સીયન્તે પાપસંચયાઃ ।

નિરજ્ઞને વિલીયેતે નિશ્ચિતં ચિત્તમારુતૌ ॥

”

॥ ૧૦૫ ॥

અર્થ:—દ્વેશાં નાદનું અનુસન્ધાન કરવાથી પાપોના સમૂહ નાશ પામે છે. ન્યારે ચિત્ત સર્વ સંદૃષ્ય વિકલ્પોનો પરિત્યાગ કરવાથી નિશ્ચિત થઈ જાય છે, ત્યારે ચિત્ત તથા પ્રાણ એ બંને નિર્ગુણ પરમાત્મામાં લીન થાય છે.

અને નાદાનુસન્ધાન સમાધિ પરિપક્વ થતાં જેવી રીતે ઉન્મત્તની અવસ્થા થાય છે તે આ શ્લોકથી કહે છે.

શંખદુંડુભિનાદં ચ ન શૃણોતિ કદાચન ।

કાષ્ઠવજ્રાયતે દેહ ઉન્મન્યવસ્થયા ધ્રુવમ્ ॥

”

॥ ૧૦૬ ॥

અર્થ:—એળી શંખ તથા દુંડુભિ આદિના શબ્દને હવે કદાપિ સાંભળતો નથી, અને ઉન્મત્ત અવસ્થામાં દેહ લાકડાની માફક થઈ જાય છે અર્થાત્ એણે રહિત થઈ જાય છે.

સર્વોવસ્થાવિનિર્મુક્તઃ સર્વચિન્તાવિવર્જિતઃ ।

મૃતવાચિષ્ઠતે યોગી સ મુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥

” ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થઃ—સર્વ જાગ્રદાદિ અવસ્થાથી રહિત અર્થાત્ બ્રહ્મમાં લીન હોવાથી બુદ્ધિયાન થતું નથી તેથી જાગ્રદાદિ અવસ્થાની પ્રતીતિ થતી નથી. અને સર્વ પ્રકારની ચિન્તાથી પણ રહિત છે. જે મરેલાની માફક સ્થિત છે એવો યોગી જીવન્મુક્ત છે તેમાં સંશય નથી. અહીં ઉન્મની, રાજયોગ, ઈત્યાદિક શબ્દોના અર્થ એક જ છે.

રાજયોગઃ સમાધિશ્ચ ઉન્મની ચ મનોન્મની ।

અમરત્વં લયસ્તત્ત્વં શૂન્યાશૂન્યં પરં પદમ્ ॥

હ૦ પ્ર૦ ૩૦ ૪-૩ ॥

અમનસ્કં તથાદૈતં નિરાલંબં નિરજ્જનમ્ ।

જીવન્મુક્તિશ્ચ સહજા તુર્યાં ચેત્યેકવાચકાઃ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—રાજયોગ, સમાધિ, ઉન્મની, મનોન્મની, અમરત્વ, લય, તત્ત્વ, શૂન્યાશૂન્ય, પરમ પદ, અમનસ્ક, અદૈત, નિરાલંબ, નિરજ્જન, જીવન્મુક્તિ, સહજ (સહજાવસ્થા) અને તુર્યા—આ સર્વ સમાધિના વાચક છે. વળી—

ઇન્દ્રિયાણાં મનો નાથો મનોનાથસ્તુ મારુતઃ ।

મારુતસ્ય લયો નાથઃ સ લયો નાદમાશ્રિતઃ ॥

હ. પ્ર. ૩. ૪-૨૧ ॥

અર્થઃ—શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું પ્રવર્તક મન છે અને મનનો પ્રવર્તક પ્રાણ છે, અર્થાત્ મનના સંકલ્પને અનુસાર ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને મનની પ્રવૃત્તિ પ્રાણની ચેષ્ટા અનુસાર થાય છે, પ્રાણ ચેષ્ટા ન કરે તો મન પણ સ્કુરણ પામે નહીં. અને મારુતનો નાથ મનોનાથ છે અર્થાત્ મનનો લય થતાં પ્રાણનો લય થાય છે. અને મનનો લય નાદને આશ્રય છે અર્થાત્ મન નાદમાં લીન થાય છે. નાદમાં લીન થયેલું મન પરમાત્મામાં લીન થાય છે. માટે નાદાનુસંધાન નામ સમાધિ અભ્યાસીને માટે ઉત્તમ સાધન છે.

૨. સમાધિનું અન્ય સાધન—મુદ્રાઓ.

વળી શાંભવી અને ખેયરી મુદ્રાથી પણ સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે.

શ્રીશાંભવ્યાશ્ચ શેચર્યાં અવસ્થાધામભેદતઃ ।

મહેશ્વિત્તલયાનન્દઃ શૂન્યે ચિત્સુખરૂપિણિ ॥

” ॥ ૩૮ ॥

અર્થઃ—શ્રીમતી શાંભવી મુદ્રા દ્વારા અથવા ખેયરી મુદ્રા દ્વારા પણ અવસ્થા અને સ્થાનના ભેદથી પરિચ્છેદ રહિત ચિદાનન્દ સ્વરૂપ આત્મામાં ચિત્તલયનો આનન્દ થાય છે અર્થાત્ આત્મામાં ચિત્તનો લય થાય છે, અને તેથી આનન્દનો પણ અનુભવ થાય છે. અર્થાત્ શાંભવી મુદ્રામાં દષ્ટિની સ્થિતિ બહાર હોવા છતાં ભાવનાનું સ્થાન હૃદય છે, અને ખેયરી મુદ્રામાં જુકુટિના મધ્યમાં દષ્ટિની સ્થિતિ છે. ભાવનાનું સ્થાન પણ તે જ છે. અર્થાત્ શાંભવી મુદ્રામાં હૃદય ભાવનાનો દેશ છે, અને ખેયરી મુદ્રામાં જુકુટિનો મધ્ય દેશ ભાવનાનું સ્થાન છે. આ પ્રમાણે બંને મુદ્રાની અવસ્થા તથા સ્થાનના ભેદથી મુદ્રાદ્વારા આત્માનું ધ્યાન કરવાથી ચિદાનન્દ સ્વરૂપ આત્મામાં ચિત્તનો લય થાય છે.

અર્થ:—પ્રાણ તથા અપાન વાયુના વચમાં આ જીવ છે. તેથી તે પ્રાણની સાથે ઉપર અને નીચે જતા આવતા રહે છે. અપાન પ્રાણને આકર્ષણ કરે છે, અને પ્રાણ અપાનને આકર્ષણ કરે છે. (૩૦). ઉપર અને નીચે અથવા શરીરની બહાર અને અંદર જતા આવતા પ્રાણના ભેદને જ જાણે છે તે ચેત્તને જાણનાર છે. પ્રાણ જ્યારે બહાર નિકળે છે ત્યારે હૃદયના ઉચ્ચારણની સાથે બહાર નિકળે છે. અને સકારનું ઉચ્ચારણ કરતો સતો અંદર પ્રવેશ કરે છે. (૩૧).

દંસદંસેત્યમું મન્ત્રં જીવો જપતિ સર્વદા ।

પટ્ટાન્તાનિ દિવારાઞ્ચો સદસ્ટાણ્યેકર્વિશ્વતિ ॥

,, ॥ ૩૨ ॥

પતત્સંસ્થ્યાન્વિતં મન્ત્રં જીવો જપતિ સર્વદા ॥

,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—દંસ, દંસ, એ મન્ત્રને જીવ હમેશાં જપે છે, માટે જ તેનું ધ્યાન માત્ર કરવાથી આપોઆપ જપ થઈ જાય છે, અને વાણીથી કંઈ જોશવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એ પ્રમાણે એક દિનરાત્રમાં એકથીસ હજાર અને છસે દંસ મન્ત્રનો જપ જીવ પોતે સર્વદા કરે છે.

અજપા નામ ગાયત્રી યોગિનાં મોક્ષદા સદા ॥

,, ॥ ૩૩ ॥

અસ્યા: સંકલ્પમાત્રેણ સર્વપાપૈ: પ્રમુચ્યતે ।

અનયા સદશી વિદ્યા અનયા સદશો જપ: ॥

,, ॥ ૩૪ ॥

અનયા સદશં જ્ઞાનં ન ભૂતં ન ભવિષ્યતિ ।

,, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—જો કારણથી ધ્યાન માત્રથી જપ અને છે, જપની આવશ્યકતા રહેતી નથી, તે કારણથી તેને અજપા મન્ત્ર કહે છે. અને તેનું ધ્યાન (સંકલ્પ) કરનારની આ મન્ત્ર સંસારથી રક્ષા કરે છે, માટે તેનું નામ ગાયત્રી છે તથા હમેશાં યોગી લોકોને મોક્ષ દેનાર છે, અને તેના સંકલ્પમાત્રથી સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે, અને તેની સમાન કોઈ વિદ્યા, તથા તેની સમાન કોઈ જપ, અને તેની સમાન કોઈ જ્ઞાન પણ થયું નથી અને થવાનું પણ નથી. આ સોઽદમ્ મન્ત્રનો અભાસ ચિત્તને ચિત્ત કરવાને માટે મહાવાક્યાદિ સાધન કરતાં પણ ધીમહી ઈશ આપનાર છે. ઉત્તમ અધિકારીને માટે ઉપાસના વિના આત્મવિચાર માત્રથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથાપિ એવા ઘણા હોવા બહુ દુર્લભ હોવાથી ચિત્તના વિશેષને દૂર કરવાને માટે ઉપાસના પદ્ધતિને અનુસાર અથવા સાધન પદ્ધતિને અનુસાર અવશ્ય ઉપાસના કરવી જોઈએ.

અધિકારીના ભેદ પ્રમાણે ઉપાસનાનો ભેદ.

આત્રમાત્રિવિદ્યા હીનમદયમોત્કૃષ્ટદૃષ્ટય: ।

ઉપાસનોપદિષ્ટેયં તદર્થમનુકંપયા ॥

મા૦ કા૦ પ્ર૦ ૩-૧૬ ॥

અર્થ:—વર્ણાશ્રમ ધર્મનું અનુશાન કરતા સત્તા દર્પણની ઉપાસના કરનાર હીન દષ્ટિ વાળા, તથા કારણબદ્ધની ઉપાસના કરનાર મધ્યમ દષ્ટિ વાળા, તથા સર્વ વસ્તુમાં અદૈત બદ્ધને દેખનાર ઉત્તમ દષ્ટિ વાળા—એ ત્રણ પ્રકારના અનુક્રમોના ભેદ હોય છે. તેમાં મન્દ અને મધ્યમ દષ્ટિ વાળામાં અદૈત બદ્ધદર્શનનું સામર્થ્ય નહીં હોવાથી તેમને ઉત્તમ દષ્ટિ

વાળા કરવાને માટે ક્રુતિએ દયાથી ઉપાસનાનો ઉપદેશ કર્યો છે. માટે ઉપાસના કર્યા વિના કદાપિ ઉત્તમ અધિકારી થવું સંભવ નથી.

વળી કેટલાક વિદ્વાન્ લોકોનું પણ એવું કથન છે કે જોને વિરક્તિ થઈ છે તે ઉત્તમ અધિકારી છે. તેને ઉપાસના કરવાની આવશ્યકતા નથી. પરન્તુ આ કથન યોગ્ય નથી. કેવલ એક વિરક્તિ માત્રથી અધિકારીનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. વિરક્તિ હોવાથી તે ત્યાગનો અધિકારી છે, તથાપિ તે ધ્વજવિચાર કરવાને માટે પણ ઉત્તમ અધિકારી છે એવો નિશ્ચય કરવો બની શકતું નથી, કેમકે વિચારને માટે શુદ્ધિશક્તિની પણ વિશેષ આવશ્યકતા છે. વળી વિરક્ત થયા માત્રથી ચિત્તનો વિક્ષેપ પૂર્ણ રીતે નિવૃત્ત થતો નથી. તેથી પ્રત્યેક કાર્યને માટે અધિકારીનું લક્ષણ દરેક રીતે જોવું જોઈએ. સંપૂર્ણ વેદ તથા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરેલા મનુષ્યને લોકમાં વિદ્વાન્ કહે છે. તેનો અર્થ એટલો જ છે કે આ મનુષ્ય વિદ્યા લાભ્યો છે, પરન્તુ તે વિદ્વાનને માટે વ્યાસ તંત્રા વક્ત્રા તથા અધ્યાપક આદિ ઉપાધિ આપવામાં પ્રત્યેક ગુણોને જોવા પડે છે. કારણ વિદ્વાન્ માત્ર હોવાથી તે વ્યાસ આદિક થઈ શકે એવો નિયમ નથી. વ્યાસ થવું હોય તો “કલશ્વરસમાયુક્ત” ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહેલાં વ્યાસનાં લક્ષણ હોવાં જોઈએ. નહિતો વક્ત્રા માત્ર કહેવાશે. તેવી રીતે કોષ્ઠનો અભાવ, દયાવિશેષ, આલસ્યનો અભાવ, અને શિષ્ય લોક અનેક વાર પૂછવા છતાં જે શુસ્સો નહીં કરતા હોય, અપશબ્દ બોલવાનો જેનામાં સ્વભાવ ન હોય, અને બહુ પવિત્ર આચરણ વાળા હોય, તથા ઇશ્વરના ભક્ત હોય, વિરક્ત હોય, સત્યવક્ત્રા હોય, તે જ અધ્યાપકને યોગ્ય છે.

તેવી રીતે સંસારનાં દુઃખ નિવૃત્ત કરવાની ઇચ્છા વાળા સર્વ કોઈ મુમુક્ષુ છે અને વિરક્તિ પણ સર્વ, કોષ્ઠને હોઈ શકે છે. પરન્તુ કોષ્ઠનામાં તે મન્દ, કોષ્ઠનામાં મધ્યમ અને કોષ્ઠમાં તીવ્ર હોય છે. અને કેટલાકમાં વિરક્તિ હોય નહીં છતાં ઉપરથી સર્વને વિરક્તિ સંભળાવતા રહે છે. પરન્તુ ધ્વજવિદ્યાના વિચારમાં પ્રવૃત્ત થવું હોય તો વિરક્તિ, શુદ્ધિ-શક્તિ, બિડાપોહમાં કુશલતા, તથા નિષ્ઠા આદિ ગુણ વિશેષ હોવા જોઈએ. તે કારણથી સર્વ કોષ્ઠ વિરક્ત હોવા છતાં પણ ધ્વજવિચારને માટે યોગ્ય હોતા નથી. માટે એવા સર્વ લોકોને ઉપાસના જ કામ દેનારી છે એવું શાસ્ત્રનું કથન છે.

મનસો નિગ્રહાયત્તમમયં સર્વયોગિનામ્ ।

દુઃસ્વપ્નપ્રવોધશ્ચાપ્યસપ્નશાન્તિરેવ ચ ॥

॥ ૩-૪૦ ॥

અર્થ:—ઉત્તમ દષ્ટિ વાળોને અદૈત દશન જ મુખ્ય સાધન છે. અને તે લોકને અદૈત દષ્ટિનું ફક્ત જ મનનો નિરોધ છે. બાકી સર્વ મુમુક્ષુ લોકોને માટે અજ્ઞાન તથા અજ્ઞાનના કાર્યની નિવૃત્તિ રૂપ અસ્ય તથા દુઃખનો નાશ તથા આત્મજ્ઞાન અને મોક્ષ નામની શાન્તિ મનના નિગ્રહને અધીન જ હોય છે. માટે મનના નિગ્રહને માટે અન્યથા ઉપાસના કરવી જોઈએ. ચિત્તનો નિગ્રહ કરવો સર્વ મુમુક્ષુ લોકોને કર્તવ્ય હોવાથી તથા તેનો નિગ્રહ કરવામાં કડિનતા પણ હોવાથી ‘શાસ્ત્રમાં ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાને માટે અનેક પ્રકારના ઉપાય આપ્યા છે. તેમાં કેટલાંક સાધનોનો વિવેક નીચે કરવામાં આવે છે.

મનોનિગ્રહના ઉપાય.

શિષ્ટાન્નમીઞાર્ચનમાર્થસેવાં તૌર્યાટનં સ્વાશ્રમધર્મનિષ્ઠામ્ ।

યમાનુષ્ઠિકિં નિયમાનુવૃત્તિં ચિત્તપ્રસાદાય વદન્તિ સજ્ઞાઃ ॥

સ૦ વે૦ સા૦ સં૦ 'શ્લો૦ ૨૬૮ ॥

અર્થ:—શુદ્ધ કમાણી વડે પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન, તથા ઈશ્વરની ભક્તિ, તથા એક પુરુષની સેવા, તથા તૌર્યાટન, તથા પેનપોનાના આશ્રમધર્મમાં નિષ્ઠા, અને અદિસા આદિ યમોનું પ્રીતિપૂર્વક અનુદાન, તથા નિયમોનું અનુદાન, ઇત્યાદિ સાધન ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે અર્થાત્ નિર્મલ થવાને માટે સાધન છે એવું ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનોને જાણનાર લોક કહે છે. વળી—

આમૃતિં સંપદં ત્યક્ત્વા મજેયો દેવસંપદમ્ ।

મોક્ષૈક્રુક્ષાહૃત્તયા નિત્યં તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥ ૨૬૪ ॥

અર્થ:—એક મોક્ષની ઇચ્છાથી આમૃતી સંપત્તિને પરિત્યાગ કરીને જે દેવી સંપત્તિનું સ્વેપ્ન કરે છે તેનું ચિત્ત નિર્મલ થઈ જાય છે. વળી—

પરદ્રવ્યપરદ્રોહપ્રરનિન્દાપરસ્થિયઃ ।

નાહંબતે મનો યસ્ય તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥ ૨૬૫ ॥

અર્થ:—જેનું ચિત્ત પારકું ધન હરણ કરવામાં, તથા ખીખતે દુઃખ દેવામાં, તથા ખીખતી નિન્દા કરવામાં તથા પારકી સ્ત્રીમાં પ્રીતિવાળું નથી તેમનું ચિત્ત નિર્મલ થાય છે. વળી—

આત્મવત્સર્વભૂતેષુ યઃ સમત્ત્વેન પश्यતિ ।

સુત્તં દુઃત્તં વિવેકેન તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥ ૨૬૬ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય વિવેકથી યોગના સુખ દુઃખની તુલ્ય સર્વ પ્રાણી માનના સુખ દુઃખને જાણે છે તેનું ચિત્ત અવશ્ય નિર્મલ થઈ જાય છે. વળી—

કદ્વામ્બજવળાત્પુષ્પતીક્ષ્ણરુક્ષવિદાહિનામ્ ।

પૃતિપર્ણપિતાદીનાં ત્યાગઃ સત્ત્વાય કલ્પતે ॥ ૨૬૭ ॥

અર્થ:—જડુ કદુ, તથા જડુ ખાટા તથા ખાટા તથા ઉષ્ણ તથા તીખા તથા લૂખા તથા જેને ખાવાથી જડુ તરસ લાગે તેવા (વિદાહિનઃ), તથા દુર્ગંધવાળા તથા વાસી ગંધવા વગેરે પદાર્થોના ત્યાગ, સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ હાથ ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર છે.

શ્રુત્યા મત્ત્વપુરાણાનાં સેવયા સત્ત્વવસ્તુના ।

અનુવૃત્તયા ચ સાધૂનાં સત્ત્વવૃત્તિઃ પ્રજાયતે ॥ ૨૭૦ ॥

અર્થ:—આસ્તિક પુરુષ આદિનું શ્રવણ તથા દિસા ગદિત જાય થતાદિક કરવાથી, તથા દરીર, વાણી અને મનથી કરેલા આસ્તિક તપથી, તથા દેવ કાચને અનુસાર ફક્તની ઇચ્છા વિના સન્માનને દાન કરવાથી પણ, આસ્તિક ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અન્યકુળ પવિત્ર થાય છે. વળી—

દિતમિતપરિમોજી નિત્યમેકાન્તસેવી

સક્રુદુચિત્તદિતોક્તિઃ સ્વલ્પનિદ્રાવિહારઃ ।

અનુનિયમનશીલો યો મજત્યુક્તકાલે

સ લભત રૂઢ શીઘ્ર સાધુચિત્તપ્રસાદઃ ॥

,, ॥ ૩૭૨ ॥

અર્થઃ—હિત તથા મિત બોજન કરનાર, હમેશા એકાન્તનું સેવન કરનાર અભ્યાસી હોય, તથા એક જ વાર હિત તથા ઉચિત વાણી બોલનાર હોય, અર્થાત્ બહુ વિતરણાદ કરવાના સ્વભાવ વાળો ન હોય, જેની નિદ્રા અને વિહાર સ્વલ્પ હોય, અને હમેશા ઇન્દ્રિયોતે નિયમમાં રાખનાર હોય, અને સમયને અનુસાર ઈશ્વરનું ભજન કરનાર હોય—એવો મનુષ્ય અહીં ચિત્તની ઉત્તમ પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ તેનું ચિત્ત શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય છે.

અત્યન્તં શ્રદ્ધયા મત્વ્યા ગુરુમીશ્વરમાત્મનિ ।

યો મજત્યનિશં ક્ષાન્તસ્તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥

,, ॥ ૨૬૭ ॥

અર્થઃ—જે શાન્ત (સરલ સ્વભાવ વાળો) મનુષ્ય પોતાના અન્તઃકરણમાં અત્યન્ત શ્રદ્ધા અને પ્રેમ રાખીને શુદ્ધ અને ઈશ્વરની ભક્તિ કરે છે તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

તીર્થાટન કરવાથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થતી નથી એવી કેટલાક લોકોની ભ્રમિ છે જેને તીર્થોમાં કેવલ જલ માત્ર શુદ્ધિ છે તેની તો શુદ્ધિ થવાની નથી તથાપિ શ્રદ્ધાળુને અન્તઃકરણની શુદ્ધિ તથા વૈરાગ્યવિની પ્રાપ્તિ પણ તીર્થાટનથી થાય છે. રામચન્દ્રજીને તીર્થાટનથી જ વૈરાગ્ય થયું એવું યોગવાસિષ્ઠમા કથન છે. તે મિત્ર પ્રકરણમાં જોવું.

વળી પાતમ્-જલ યોગદર્શનમાં બીજા પણ કેટલાંક અન્તઃકરણની શુદ્ધિનાં સાધનો દર્શાવ્યાં છે. તેનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે છે.—

મૈત્રીકરુણામૃદિતોપેક્ષાણાં સુખદુઃસ્વપુણ્યાપુણ્યવિપયાણાં ભાવનાતશ્ચિત્ત-
પ્રસાદનમ્ ॥ યો. દ. પા. ૧ મૂ. ૩૩ ॥

અર્થઃ—સુખી મનુષ્યની સાથે મિત્રતા કરવાથી, તથા દુઃખી મનુષ્યની ઉપર દયા કરવાથી, પુણ્યશાલી મનુષ્યનાં પુણ્ય કર્મેને જોઈને જે હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા પાપીનું પાપ કર્મ જોઈને ઉપેક્ષા કરે છે, તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. અને પ્રસન્ન થયેલું ચિત્ત એકાગ્રતા તથા નિરોધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ સુખી મનુષ્યને જોઈને કેટલાક મહિન અન્તઃકરણ વાળા મનુષ્ય હૃદયમાં “આ મનુષ્ય આટલો સુખી કેમ છે ?” એવી રીતે બીજાની ઉન્નતિની અસહનતા રૂપ ઈર્ષ્યા વાળા બોવામાં આવે છે. અને જે મનુષ્ય સુખીનું સુખ જોઈને દેવભાવ કરતો નથી તેના ઈર્ષ્યાદોષની નિવૃત્તિ થાય છે. અને દુઃખીના દુઃખને દેખીને તેના ઉપર દયાની ભાવના કરનાર અર્થાત્ જેવી રીતે પોતાના દુઃખને હઠાવવાને પ્રયત્ન કરે છે તેવી રીતે તેના દુઃખનું નિવારણ કરવાને માટે ચિત્ત રાખનાર મનુષ્યની બીજાને અપકાર કરવાની ઈર્ષ્યા રૂપ કલુષતાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. અને બીજાના પુણ્યને જોઈને શોકનો પરિત્યાગ કરવાથી તેની અસૂચા રૂપ કલુષતા નિવૃત્તિ થાય છે. અને પુણ્ય નહીં કરનારની ઉપેક્ષા કરવાથી અર્થાત્ મધ્યસ્થ રૂપે રહેવાથી ક્રોધ રૂપ ચિત્તના દોષની નિવૃત્તિ થાય છે અને આ દોષોની નિવૃત્તિ થતાં ચિત્ત જેવી રીતે વર્ષાઋતુ વીતી જતાં જલ શુદ્ધ થાય છે તેવી રીતે શુદ્ધ થઈ જાય છે. અને નિર્મલ ચિત્ત શીઘ્ર સ્થિર થઈ જાય છે. વળી—

વિષયવૃત્તિ વા મદ્વચિરુપના મનસઃ સ્થિતિનિવન્ધિનો ॥

,, ॥૩૫૧॥

અર્થ:—દિવ્ય ગન્ધાદિનો સાક્ષાત્કાર જેનું ફલ છે એવી જે પ્રવૃત્તિ તેનું નામ વિષયવત્તી પ્રવૃત્તિ છે. નાસિકાના અગ્ર ભાગમાં ચિત્તની ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ કરવાથી દિવ્ય ગન્ધનું ગાન (સાક્ષાત્કાર) ઉત્પન્ન થાય છે. તથા શૃંગના અગ્ર ભાગમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ કરવાથી દિવ્ય રસનો, અને તાલુમાં દિવ્ય રૂપનો સાક્ષાત્કાર, અને શૃંગના મધ્ય ભાગમાં દિવ્ય સ્પર્શનો સાક્ષાત્કાર, અને શૃંગના મૂલમાં દિવ્ય શબ્દનો સાક્ષાત્કાર, ઈત્યાદિ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાં ચિત્ત સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ ઈશ્વરમાં ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થવાને માટે આ દ્વાર રૂપ યજ્ઞ જન્ય છે જેવી રીતે સ્થૂલ મૂર્તિનું ધ્યાન કરવાથી ચિત્તમાં ક્રમે સૂક્ષ્મ વસ્તુનું ધ્યાન કરવાનું તથા સાક્ષાત્કાર કરવાનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે નાસિકાના અગ્ર ભાગાદિ સ્થાનમાં ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ કરીને દિવ્ય ગન્ધાદિઓનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી ક્રમે ઈશ્વરસ્વરૂપમાં ચિત્ત સ્થિર રહેવાનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને—

વીતરાગવિષયં વા ચિત્તમ્ ॥

ચો. દ. પા. ૧ સૂ. ૩૭ ॥

અર્થ:—જેણે વિષયભોગની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કર્યો છે એવા ઋષિ આદિના ચિત્તનું જે યોગીએ આલંબન કર્યું છે તેનું ચિત્ત પણ સ્થિર થઈ જાય છે. ભાવ એવો છે કે કોઈ પણ અધિકારી મનુષ્યને કોઈ ઋષિ આદિ વિષયમાં શ્રદ્ધા હોવાથી તેનામાં પૂજ્યત્વ જુદું પણ વધતી જાય છે. અને તેથી તે પૂજ્ય વ્યક્તિના ચિત્તને વિષયભોગોની ઇચ્છારહિત તથા અવિદ્યા આદિ કલેશથી રહિત જણીને તે ઋષિ આદિના ચિત્તમાં ધારણા આદિ કરવાથી મુમુક્ષુનું ચિત્ત પણ વિષયવાસના રહિત થઈને સ્થિર થાય છે. જે તે ઋષિ આદિનું ચિત્ત રજોગુણ પ્રધાન વાળું હોઈ ભોગવાસનાથી વિક્ષિપ્ત હોય તો મુમુક્ષુનું ચિત્ત પણ રજોગુણી થઈને વિક્ષિપ્ત જ થાય છે. અને વિક્ષિપ્ત હોવાથી સમાધિના વિદ્યરૂપ સ્વરૂપનું વિરમશ્યાદિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ચિત્તનો સ્વભાવ સ્ફટિક મણિની તુલ્ય સ્વરૂપ છે. જેવી રીતે સ્ફટિક મણિની આગળ લાલ, પીળાં આદિ વસ્ત્ર, પુષ્પ, આદિ રાખવામાં આવે તો સ્ફટિક મણિ પણ તે વસ્ત્ર, પુષ્પાદિની તુલ્ય તરત લાલ અથવા પીળા માત્રમ પડે છે, તેવી રીતે મુમુક્ષુ મનુષ્યનું ચિત્ત પણ તે જે વ્યક્તિના સહવાસમાં રહે છે તેના ચિત્તને અનુસાર વિરક્ત અથવા સરક્ત પણ સદવાસ માત્રથી થઈ જાય છે. અને જે તેમાં ધારણા આદિ કરે તો શીઘ્ર થઈ જાય છે. વળી—

સ્વમનિદ્રાજ્ઞાનાલંબનં વા ।

યો. ૬૦ પા. ૧ સૂ. ૩૮ ॥

અર્થ:—સ્વપ્નગાન અથવા નિદ્રાજ્ઞાનનું આલંબન કર્યું હોય તોપણ ચિત્ત સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય છે. મહાદેવ અથવા વિષ્ણુ આદિની ઉપાસના કરનાર ભક્તોને કદાપિ સ્વપ્નમાં પોતાના ઇષ્ટદેવની મૂર્તિનું દર્શન થાય છે. તે મૂર્તિનું ધ્યાન કરવાથી ચિત્ત સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી નિદ્રા સારિત્રાદિ બેદથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે, સૂષ્પ રહીને ઉઠેલા મનુષ્યને “હું સુખે સૂતો, તથા માફ ચિત્ત પ્રસન્ન છે, જુદું ખીલી છે.” એ પ્રકારનું સ્મરણ થાય છે. આવી નિદ્રા સારિત્રી કહેવાય છે. અને “હું દુઃખથી સૂતો હતો, માફ મન કાંઈ કરવાનું ચલાવું નથી, દારણ ચિત્તમાં લગ્ન જેનું લાગે છે.” આ પ્રકારનું જે સ્મરણ છે તે ‘શઙ્ગતી નિદ્રા કહેવાય છે. અને “હું મૃત થઈને સૂતો, માફ સરીર ભારે લાગે છે, અને મનમાં ઝાંખાં છે, અને કાંઈ કાર્ય કરી શકતો નથી, કોઈએ પકડીને ખાંખેા હોય એવો સ્તબ્ધ રહું છું.” આ પ્રકારનું જ્યાં સ્મરણ થાય છે તે તામસી નિદ્રા કહેવાય છે. અને

|| ગુણનો આશ્રય કરનારી વૃત્તિને જ નિદ્રા કહે છે, તથાપિ સર્વગુણથી મળેલા તમો-
 નો આશ્રય કરેલી વૃત્તિનું નામ સાત્ત્વિકી નિદ્રા છે, અને રજેગુણની સાથે મળેલા
 || ગુણનો આશ્રય કરનારી વૃત્તિનું નામ રાજસી નિદ્રા છે. અને જેમાં સર્વ તથા રજેગુણ
 ૧ દબાયા હોય એવા કેવલ તમોગુણનો આશ્રય કરનારી વૃત્તિને તામસી નિદ્રા કહે છે.
 ૨ “સ્વપ્નનિદ્રા” એ સૂત્ર (પા. ૧-૩૮) માં સાત્ત્વિકી નિદ્રાનું ગ્રહણ કરવાનું છે.
 ૩ સાત્ત્વિકી નિદ્રામાં જ “હું સુખે સૂતો” આ સુખનું સ્મરણ થાય છે. તે સુખનું
 નાદિ કરવાથી ચિત્ત સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સુખને જ વેદાન્તી લોક બ્રહ્મરવરૂપ
 છે. મનુષ્યે જે વસ્તુનો અનુભવ કરેલો નથી તે વસ્તુનું સ્મરણ થતું નથી. સુપુતિમાં
 મનો અનુભવ કયો છે માટે જ “હું સુખથી સૂતો” એવું સુખનું સ્મરણ થાય છે. અને
 લોક મનુષ્ય ભ્યારે ભગરિત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે ઉડીને થોડી વાર સુધી
 નન્દનો અનુભવ કરતો બેસી રહે છે. તે સમયમાં આનન્દની વાસનાની અનુવૃત્તિ થાય
 તેનો જ અનુભવ કરતો તે ચૂપ થઈને બેસી રહે છે. અને સુપુતિ અવસ્થામાં જીવનો
 નન્દનો ભોગ જ્ઞાનયોગ પ્રકરણમાં કહીશું. વળી—

યથામિમતઘ્યાનાદ્વા ||

યો૦ ૬૦ પા૦ ૧ સૂ૦ ૩૧ ||

અર્થ:—ખડુ શું કહેવાનું છે? મુમુક્ષુને જે વસ્તુમાં તેનું મન લાગે છે તેનું ધ્યાન
 વાથી મન સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ પહેલાં જે ઇચ્છિત વસ્તુનું ધ્યાન કરે છે
 || ચિત્ત એકાગ્ર થઈને ક્રમે ઇન્દ્રિયમાં પણ ચિત્ત એકાગ્ર થઈને સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય છે.
 અને યોગના વિના પણ ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાને “અઘ્યાત્મવિદ્યાધિગમ” ઇત્યાદિ
 ||૫ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે.

વળી ચિત્તનો હૃદનિગ્રહ અને કંઠનિગ્રહ એમ બે પ્રકારનો નિગ્રહ કહ્યો છે. તેમાં
 ||દિકે સારેન્દ્રિયો તથા વાણી આદિ દર્ભેન્દ્રિયોનો પણ તત્ત્વ જોલકના નિરોધથી હૃદય
 મહ કરે છે, અને તે ઇન્દ્રિયના નિગ્રહની તુલ્ય હું મનનો પણ નિગ્રહ કરીશ એવા
 ધ્યેયી સંકલ્પને રોકવાના પ્રયત્નને હૃદનિગ્રહ કહે છે. આ મૂઢની પ્રાપ્તિ માત્ર છે. તે
 ||પિ નિગ્રહ કરી શકશે નહીં, કેમકે મનના જોલક રૂપ હૃદય કમલને કાઢી પણ નિગ્રહ કરી
 શકી નથી. માટે ચિત્તનો કંઠનિગ્રહ કરવો યોગ્ય છે. કંઠને અનુસરીને શાસ્ત્રમાં કહેલા
 યોગ કરવાથી ચિત્તનો નિગ્રહ અવશ્ય થાય છે. હૃદયી નિગ્રહ કરનારને ચિત્તનિગ્રહ અસાધ્ય
 એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

વિમૂઢાઃ કર્તુમુદ્યુક્તા યે હઠાચેતસો જયમ્ ||

તે નિવૃઢન્તિ નાગેન્દ્રમુન્મત્તં વિસતન્તુભિઃ || યો૦ વા૦ પ્ર૦ ૬ સ૦ ૧૨-૩૮, ૧ ||

અર્થ:—જે મૂઢ મનુષ્ય હૃદયી ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાને માટે હઠોગ કરે છે તે લોક,
 મત્ત હરિતને કમલનાં પાંદડાંના બારીક તન્તુથી બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ જેવી
 તે કામલ તન્તુ વડે હાથીને બાંધી શકતો નથી, તેવી રીતે ચિત્તને યોગ્ય સાધન વિના
 થી રોકી શકતું નથી. માટે કંઠથી જ નિગ્રહ કરવો જોઈએ. તે ક્રમે નિગ્રહ કરવાનો
 ||૫ વસિષ્ઠાદિ ઋષિ લોકોએ લખ્યો છે:—

અધ્યાત્મવિદ્યાધિગમ. સાધુસંગમ એવ.ચ ।

વાસનાસંપરિત્યાગઃ પ્રાણસ્પન્દનિરોધનમ્ ।

પ્રતાસ્તા યુક્તય પુષ્ટા સન્તિ ચિત્તજયે કિલ્ ॥ ,, ॥ ૧૩૫, ૬ ॥

અર્થઃ—સત્પુરુષોનો સમાગમ, વેદાન્ત શાસ્ત્રનો વિચાર તથા વાસનાનો પરિત્યાગ તથા પ્રાણનો નિરોધ એ સર્વ ચિત્તનો જય કરવાને માટે ઉત્તમ મુક્તિ છે. તેમાં પણ સત્પુરુષોના સમાગમ સહિત વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિચાર ઉત્તમ ઉપાય છે. તેમાં યોગની આવશ્યકતા નથી. અને વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધન ચતુષ્ટયથી યુક્ત અધિકારી ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો જેણે શ્રોત્રિય અર્થાત્ વેદ તથા શાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કર્યું હોય તથા શાસ્ત્રમાં પ્રેમવાળો, શુણી હોય, અને કપટતાથી ગ્રહિત સત્સવકના હોય, તથા સંપૂર્ણ પ્રાણીના હિતમાં તત્પર હોય; અને દયાના સમુદ્ર એવા ગુરૂની પાસે વિધિપૂર્વક શિષ્યભાવથી જઈ તે ઉપનિષદનું શ્રવણ કરીને ફરી વિચાર કરવાથી ચિત્ત સ્થિર થાય છે. અને સ્વયં વિચારવામાં સમર્થ નહીં હોવાથી સત્પુરુષોના સમાગમની સાથે વેદાન્તનો વિચાર કરવો તે ઉપાય છે. કારણ સત્પુરુષો હમેશાં નાના પ્રકારની મુક્તિથી વારંવાર સમગ્રાવવાથી તે તત્ત્વને જાણશે. અને સંસારના સર્વ પદાર્થોને પરમાત્મરૂપ જાણીને ચિત્ત પણ સંતપ્ત કરવાને માટે 'અહ્યાથી બિન્ન વસ્તુને નહીં' દેખતું સત્ત્વ સંકલ્પ વિકલ્પનો પગિત્યાગ કરીને સ્થિર થઈ જશે.

વળી વિદ્યા તથા ધનાદિક નિમિત્તથી થતા અભિમાનથી સાધુ સમાગમ કરવો અને નહીં, તો તેને માટે વાસનાનો પગિત્યાગ જ ઉપાય છે. લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના અને દેહુવાસના એ સર્વ અભિન વાસનાનો પરિત્યાગ કરવાથી ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય છે.

અને જે વાસનાનો પગિત્યાગ કરી શકે નહીં એવો હોય તેને માટે સાધન તો પ્રાણનો નિરોધ જ છે. પ્રાણનો નિરોધ કરવાથી તેનું ચિત્ત કરી જાય છે. પરંતુ સર્વ પ્રકારના લોકાએ પણ પોતાના સામર્થ્યને અનુસાર યોગ્ય સાધનો દ્વારા કરે અને નિમિત્ત કરવો જોઈએ હોય તે કરવાથી ચિત્તનો નિમિત્ત થતો નથી.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની ઉપાસના શાસ્ત્રમાં દેહી છે. ભક્તિયોગપ્રકરણમાં લખેલી ભક્તિ પણ ઉપાસનાની અન્તર્ભૂત જ જાણવી જોઈએ. ચિત્તના વિશ્લેષને નિવૃત્ત કરીને તેને પગમાત્રમાં સ્થિર કરવું એ સર્વનો ઉદ્દેશ છે.

ધતિ સમાધિનિરૂપણ અ. ૩. સ. ૯. સમાપ્ત.

ધતિ ઉપાસનાપ્રકરણ ૬. સમાપ્ત.

જ્ઞાનયોગમંકરણ ૭.

અધ્યાય ૧.

શાન્ત્યાદિનિરૂપણ.

સર્ગ ૧.

શાન્તિપાઠનિરૂપણ.

કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ આ ત્રણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે કલા છે. આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક તથા આધિભૌતિક દુઃખોની શાન્તિને માટે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે. તે માટે યુગ્મક લેકોએ બ્રહ્મવિદ્યાના અધ્યયન કાલમાં અથવા ઇશ્વરચિન્તનાદિ સાધન કરતા પહેલાં અને અન્તર્માં પણ નિર્વિધિપૂર્વક વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય તેને માટે શાન્તિપાઠ લાગુ લેવા જોઈએ તે ઉદ્દેશથી અહીં પ્રથમ શાન્તિપાઠના મન્ત્રો આપવાનો પ્રારંભ કર્યો છે.

ૐ શં નો મિત્રઃ શં વરુણઃ શં નો ભવત્સ્વર્ચમા ॥ શં નં ઇન્દ્રો વૃહસ્પતિઃ ॥
શં નો વિષ્ણુરુદ્રક્રમઃ ॥ નમો બ્રહ્મણે ॥ નમસ્તે વાયો ॥ ત્વમેવ મત્યક્ષં બ્રહ્માસિ ॥
ત્વમેવ મત્યક્ષં બ્રહ્મ વદિપ્યામિ ॥ ઋતં વદિપ્યામિ ॥ રાત્પં વદિપ્યામિ ॥
તન્મામવતુ ॥ તદ્રક્તારમવતુ ॥ અવતુ મામ્ ॥ અવતુ વક્તારમ્ ॥ ૐ શાન્તિઃ
શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ક્રુ ૦ યં ૦ તૈ ૦ આ ૦ ૧ ॥

અર્થઃ—દિવસ અને પ્રાણવૃત્તિના અભિમાની દેવ જે સૂર્ય છે તે અમારા સુખના હેતુ હો. રાત્રિ અને અપાનવૃત્તિના અભિમાની દેવતા જે વરુણ છે તે અમારા સુખનું કારણ હો. તેજ અને આદિત્ય મણ્ડલના અભિમાની જે અર્ચમા છે તે અમારા સુખનું કારણ હો. બ્રહ્મા અને બલના અભિમાની દેવતા જે ઇન્દ્ર છે, તથા વાક અને શુકિના અભિમાની દેવ બૃહસ્પતિ, તથા પાદના અભિમાની દેવ વિષ્ણુ એ સર્વ અમારા સુખને માટે હો. અહીં “રુદ્રક્રમ” શબ્દથી વિષ્ણુનું વિશેષણ છે. કેમકે ત્રિવિક્રમાવતાર (વામન અવતાર)માં ભગવાને ત્રિભુવનને માપવાને માટે પોતાના પગને બહુ મોટા કર્યા હતા. વળી જે બ્રહ્મ જ્ઞાન-શક્તિયુક્ત સૂત્રાત્મારૂપ થઈને વાયુમૂર્તિને ધારણ કરનાર સર્વ પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે, તેમને મારા નમસ્કાર હો, માટે વાયુ પણ નમસ્કારને યોગ્ય છે. પરંતુ અન્તર્યામી જે બ્રહ્મ શાસ્ત્ર અને અનુમાનથી જાણવા યોગ્ય છે, તેથી પરોક્ષ હોવાના કારણથી જેનું અહીં મન્ત્રમાં સંબોધન કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ તે જ બ્રહ્મ સૂત્રાત્મા થઈને વાયુરૂપે સ્પર્શન્દ્રિયના વિષય છે. તેથી હે વાયો! તમારે માટે મારા નમસ્કાર હો—જેનું સંબોધન કર્યું છે. એ અભિપ્રાયથી તુ જ પ્રત્યક્ષ છે એમ કહ્યું છે. વાયુ ઉપાધિક બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ યોગ્ય હોવાથી—હે વાયો! આગળ જેટલાં ઉપાસના વાક્ય કહેવામાં આવશે તેમાં તમને જ હું

સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય બ્રહ્મ કહીશ. તેથી ઉપાસના વાક્યોમાં પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ તુ જ છે એમ સત્ય (જ્ઞાન) કહીશ. અહીં “ક્ષત્ત્વં વદિષ્યમિ”નું તાત્પર્ય મનથી સત્ય કહીશ એવું છે. “સત્યં વદિષ્યમિ” એનું તાત્પર્ય વાણીથી સત્ય કહીશ એવું છે. માટે પુનરુક્તિ નથી. આગળ જે બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન થશે તે બ્રહ્મ, હું શિષ્ય તથા વક્તા આચાર્ય એ બંનેનું વિદ્યામદ્દણ કરવામાં અને ઉપદેશ દેવામાં સામર્થ્ય આપી પાલન કરે. તે તાત્પર્યથી “અવતુ મામ્ અવતુ ચક્તારમ્” એમ ફરી પણ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વાયુ રૂપ બ્રહ્મની પ્રાર્થના કરીને અને અન્તર્ધર્મી રૂપ પરોક્ષ બ્રહ્મને તેના વાયક પ્રણવથી સ્મરણ કરીને વિધ્નશાન્તિને માટે ઓં શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ એમ ત્રણ વાર પ્રાર્થના કરે છે.

ૐ સહ નાવતુ । સહ નૌ ધ્રુનવતુ । સહ વીર્યં કરવાવૈ । તેજસ્વિ નાવધોતમસ્તુ । મા વિદ્વિપાવૈ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

કૃં ૦ યં ૦ તૈં ૦ આં ૦ પ્રં ૦ ૧ અનું ૧ ॥

અર્થ:—આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં હોવાથી અહીં શાન્તિ શબ્દ ત્રણવાર પડ્યો છે. શુદ્ધી સમીપ રહીને અધ્યયન કરનાર શિષ્યની પ્રાર્થનાનો આ મન્ત્ર છે. જે બ્રહ્મને આચાર્યની પ્રસન્નતા પછી હું બણીશ તે બ્રહ્મ, અમે ગુરુ અને શિષ્ય બંનેની રક્ષા કરે । અહીં “ધ્રુનવતુ” તેનો પણ “પાલન કરે” એવો અર્થ છે. જેમ ગુરુ આસરથને છોડીને બણાયે, તેથી રીને શિષ્ય ઉપનિષ્ટ વિષયને મદ્દણ કરે—એટલી રક્ષાને માટે પ્રાર્થના કરે છે. આ અધ્યયન તથા અધ્યાપનની સિદ્ધિને માટે અમે બંને સામર્થ્ય (વીર્ય)ને પ્રાપ્ત કરીએ. અમે બંનેને બણેલા અને બણાવેલા સમસ્ત શાસ્ત્રોનો પ્રકાશ હો । અમે બંનેની વચમાં પરસ્પર વિદેય ન હો । અર્થાત્ ગુરુએ બગબગ બણાવ્યું નથી એવો શિષ્યના મનમાં દેય, અને શિષ્યે ગુરુની સેવા નહીં કરી એવો ગુરુના મનમાં દેય ન હો ।

યન્છન્દસામૃપમો વિશ્વરૂપઃ ॥ છન્દોઽધ્યમૃતાત્ સંવશ્રૂત ॥ સ મેન્દ્રો મેઘયા સ્પૃણોતુ ॥ અમૃતસ્ય દેવ ધારણો મૃયાસમ્ ॥ શરીરં મે વિચર્વણમ્ ॥ જિહ્વા મે મધુમત્તમા ॥ કર્ણાભ્યાં શ્રૂરિ વિશ્રુત્વમ્ ॥ વ્રહ્મણઃ કોશોઽસિ મેઘયા પિહિતઃ ॥ શ્રુતં મે ગોપાય ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

કૃં ૦ યં ૦ તૈં ૦ આં ૦ પ્રં ૦ ૭ અનું ૪ ॥

અર્થ:—ગાયત્રી આદિ છન્દથી યુક્ત વેદોની મધ્યમાં શ્રેષ્ઠ સર્વ જગતનું સ્વરૂપ જે પ્રણવ રૂપે વેદોના સાર રૂપે પ્રજાપતિમાંથી નિકળ્યો છે તે પ્રણવ વાન્ય અનાદિ પરમેશ્વર શાસ્ત્ર તથા તેના અર્થને ધારણ કરવાની શક્તિ આપી અને વિદ્યાર્થીને પ્રસન્ન કરે. હે દેવ ! આપના પ્રસાદથી હું યુક્તિના હેતુશ્રુત મન્યોને ધારણ કરનાર થાઉં । અધ્યયન કરનાર એવું માંડે શરીર દાગાદિથી રહિત (વિચર્વણમ્) થઈ વિદ્યાભ્યાસને યોગ્ય રહે. મારી જીહ્વા અત્યન્ત મધુરતાની સાથે અન્યાબ્યાયમાં ચતુર હો । જાન વડે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર બહુ પ્રકારના મધ્યસમુદાયનું હું શ્રવણ કરૂં ! અર્થાત્ કદાપિ માંડે બહેરાપણું ન થાઓ । હે પ્રણવ ! તેમે જગતના દારણ બ્રહ્મના ધ્યાનને માટે આલંબન રૂપ છો. ધારણ શક્તિથી વ્યાપ્ત તથા પ્રણવથી પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય હે પરમેશ્વર ! મેં જે વેદાર્થરહસ્યને જ્ઞાન વડે શ્રવણ કર્યું છે તેનું વિસ્મૃતિ આદિ દોષોને હઠાવી પાલન કરે ।

અહં વૃક્ષસ્ય રેરિત્વા ॥ કીર્તિઃ પૃથું ગિરેરિવ ॥ ઋર્થપવિત્રો વાજિનીવ
સ્વમૃતમસ્મિ ॥ દ્રવિણં સર્વર્ચનમ્ ॥ સુમેધા અમૃતોક્ષિતઃ ॥ इति त्रिशंकोर्वेदानु-
વचनम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ६૦૦૦૦ ૭-૧૦-૧ ॥

અર્થ.—મુમુક્ષુ હું સંસાર રૂપી વૃક્ષને વૈરાગ્ય રૂપ શસ્ત્ર વડે કાપનાર થાઉં ! મંસાર રૂપી
વૃક્ષનું છેદન થતાં મારી કીર્તિ પર્વતના ઉપરના ભાગ તરફ બહુ ઉંચી થશે. જેવી રીતે
પર્વતનો ઉચો ભાગ બહુ દુર્લભ દેખવામાં આવે છે તેવી રીતે મારી કીર્તિ બહુ દૂર સુધી
અવધી થશે. અર્થાત્ દેવલોકમાં પણ ફેલાશે. તેથી દેવતાલોક પણ અમારા પુરુષાર્થને બાધ
કરવા સમથ નહીં થાય. ‘વાગ્’ શબ્દનો અર્થ ગાંત છે. તેથી વેગવાળા અર્થાત્ વેગથી
ચાલનાર આદિત્યમાં અત્યંત પવિત્ર અમૃત છે, તે અમૃતની માફક હું ઉત્કૃષ્ટ પવિત્ર થઈને
સંસારને દૂર કરનાર બ્રહ્મજ્ઞાન રૂપી તેજસ્વી ધન (દ્રવિણને) પ્રાપ્ત કરું ! શાસ્ત્રમાં જે પ્રકારનું
ધન (દ્રવિણ) કહ્યું છે એક માનુષ્ય, ખીજું દૈવ. જે સુવર્ણ, ચાંદી, આદિ તેન વડે જોવામાં
આવે છે તે માનુષ્ય ધન છે. અને જે ઔત્રથી અવધી કરવામાં આવે છે તેનું ખીજું ધન જે
વેદમાંથી જાણવા યોગ્ય બ્રહ્મજ્ઞાન આદિ છે, તે દૈવ ધન છે. આ મંત્રમાં દૈવ ધનનું પ્રહસ્ય
છે. બ્રહ્મજ્ઞાન રૂપી દ્રવિણ શબ્દ વાચ્ય દૈવપવિત્રથી યુક્ત થયેલો હું બ્રહ્મજ્ઞાનના પ્રતિપાદક
બ્રહ્મજ્ઞાનના અર્થને જાણવાની શક્તિવાળો થઈ બ્રહ્મજ્ઞાન રૂપી રસ વડે સંકૃત (અમૃતોક્ષિતઃ)
થઈ જાઉં ! આ મંત્ર ત્રિશંકુ નામના મુનિના વેદાધ્યયન પછીનું વચન છે. આ મંત્રનો
જાપ કરનારને વેદના સ્વાધ્યાય રૂપ બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ મળે છે.

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्ति शान्तिः शान्तिः ॥

અર્થ.—જે ઉપાધિથી રહિત પરાક્ષ બ્રહ્મ છે તે પૂર્ણ છે અર્થાત્ આકાશની માફક વ્યાપ
છે. આ જે નામ અને રૂપની ઉપાધિથી યુક્ત જગત્ છે તે પણ પૂર્ણ છે, પરંતુ ઉપાધિ
રહિત આત્મસ્વરૂપથી જ પૂર્ણ છે. પૂર્ણ જે કારણ બ્રહ્મ છે તે પૂર્ણ રૂપમાંથી જ વિશેષ રૂપને
પ્રાપ્ત થયેલું આ જગત્ પ્રકટ થાય છે. તેથી પોતાના પૂર્ણ સ્વભાવનો કદાપિ ત્યાગ કરવો
નથી. અહીં બ્રહ્મ જ જગત્ના રૂપને પ્રાપ્ત થયું છે. તેથી કાર્પ બ્રહ્મ અને કારણબ્રહ્મ એવા
બે ભેદ છે. એ બંનેમાં પરસ્પર એકતા બતાવવાને માટે કહે છે કે પૂર્ણ જે કાર્યબ્રહ્મ છે
તેનું પૂર્ણત્વ અર્થાત્ એકરસત્વને લાઇને વિદ્યા વડે અવિદ્યોપાધિને તિરસ્કાર કરવાથી પૂર્ણ,
પ્રજ્ઞાનધન અને એકરસ સ્વરૂપ બ્રહ્મ જ કેવલ શેષ રહે છે. આધ્યાત્મિકશક્તિ ત્રણ પ્રકારનાં
હુઃખનું નિવારણ કરવાને માટે શાન્તિ શબ્દને ત્રણવાર પઢ્યો છે.

ॐ आप्पायन्तु ममाह्णानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमयो बलमिन्द्रियाणि च ।

सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं, माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकर-
णमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु
ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

અર્થ.—મારાં મુમુક્ષુનાં કરચરણાદિ અવયવો તથા વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયો તથા પાંચ
પ્રાણ એ સર્વની બ્રહ્મધ્યાનને અનુકૂળ વૃદ્ધિ કરે ! અને સર્વજ્ઞ વ્યાપક બ્રહ્મને અતિરિક્ત

કોષની સત્તા નથી. અને જાણથી અતિરિક્ત કોષ વસ્તુ છે અથવા જાણ નથી એવી જાણનાથી હું તેનો તિરસ્કાર ના કરું. જાણ મને પોતાનાથી જાણ્ય ન કરે અર્થાત્ સંસારમાં ન જાણે. અમને બંનેનું પરસ્પર નિરાકરણ ન હોય અર્થાત્ પ્રીતિ રહે. જાણમાં નિરન્તર ગ્રેમ કરનાર મારી અંદર અર્થાત્ મારામાં વેદાન્તમાં પ્રકાશિત કરેલા શમાદિ ધર્મ ઉત્પન્ન હોય !

વાઙ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાચીર્યં ઇધિ વેદસ્ય
મ આણીસ્થઃ શ્રુતં મે મા પ્રહાસીરનેનાધીતેનાહોરાત્રાન્સંદધામૃતં વદિષ્યામિ ।
સત્યં વદિષ્યામિ । તન્મામવતુ । તદ્વક્તારમવતુ । અવતુ મામવતુ વક્તારમ્ ॥ ૐ
શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અર્થઃ—તત્ત્વવિદ્યાને પ્રતિપાદન કરનાર અન્ય જાણવાને પ્રવૃત્ત થયેલા મારી વાગિન્દ્રિય મનમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય અર્થાત્ મનથી જે જે શબ્દસમૂહ જોડવાને માટે ઇચ્છા કરે છે તે જ વાગિન્દ્રિય જાણે છે. અને મારું અન્તઃકરણ વાણીમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય અર્થાત્ વિશેષ કરીને રિચિત છે અર્થાત્ જે જે શબ્દસમૂહ વિદ્યા પ્રતિ પ્રતિપાદક છે તેને જ મનથી કહેવા અઘરાય છે. આથી રીતે મન તથા વાણી બંને અન્યોન્ય અનુગ્રહ કરતાં સત્તાં વિદ્યાને પ્રતિપાદન કરનાર અન્યને સંપૂર્ણ સારી રીતે જાણવાને માટે સમર્થ થશે. અને મનની સાવધાનતા ન હોય તો વાણી ઇન્દ્રિય ઉન્નતિની વાણીની તુલ્ય કાંઈ પણ અસંગત જોડશે. અને તેથી રીતે વાણીમાં જોડાવાનું સામર્થ્ય (નિપુણતા) ન હોય તો ગદ્ગદ અથવા તોતડી વાણીથી જે જોડવા અઘરાય છે તેનું યથાર્થ રીતે ઉચ્ચારણ કરી નહીં શકશે. તેથી 'મન અને વાણીની' પરસ્પર અનુકૂલતા હો—એવી પ્રાર્થના કરે છે. અહિં જાણિ: પદ્ધતિ સ્વપ્રકાશ જાણ એવન્યને કહે છે. હે સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યાત્મન! મારે માટે અવિદ્યાના આવરણને દૂર કરવાને માટે પ્રકટ હો ! હે વાણિ તથા મન ! મારે માટે તત્ત્વવિદ્યાને પ્રતિપાદન કરનાર અન્યને સંપાદન કરવામાં હું સમર્થ થાઉં ! અને મેં જે જે સુરસુખથી અવજી કર્યું છે તેને પરિત્યાગ ન કરું અર્થાત્ હું જૂલી ન જાઉં ! અને જૂલા વિના જાણેલા અન્યનો, હું આલસ્યને છોડી દિનરાત પાક કરીશ, અને આ જાણેલા અન્યમાંથી હું પરમાર્થ સ્વરૂપ વસ્તુનું કથન કરીશ અર્થાત્ વિપરીત અર્થનું કથન કદાપિ પણ ન હોય ! અને તેથી રીતે વ્યવહાર સળધી યથાર્થ રૂપ વસ્તુનું જ કથન કરીશ, કદાપિ વિપરીત કથન નહીં કરું. અથવા મનથી વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનો વિચાર કરીને પછી તેને વાણીથી જોડીશ. આ પ્રમાણે કથન કરનાર હું શિષ્યની અક્ષતત્ત્વ યથાર્થ જ્ઞાન દ્વારા રક્ષા કરે. અને તે જ પ્રમાણે તે જાણ યથાર્થ તત્ત્વનું કથન કરનાર આચાર્યને સમગ્રાવવાના સામર્થ્યના દાન દ્વારા રક્ષા કરે ! અને તે જાણ હું શિષ્યની અવિદ્યાની નિવૃત્તિ દ્વારા રક્ષા કરે, અને આચાર્યને ચોક્કસ શિષ્યની પ્રાપ્તિ દ્વારા સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિ થવાનો સન્તોષ પ્રાપ્ત કરાવી રક્ષા કરે ! અતુ વક્તારમનું મે વાર કથન આદરને માટે છે. અને અમારું આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખની શાન્તિ થાઓ ! આ મનનો પાક કરવાથી વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થતા પહેલાં વિદ્યાના પ્રતિજન્ય રૂપ વિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે, અને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થતા પાદ અસંભાવના આદિ દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે.

ૐ મદ્રં કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવાઃ । મદ્રં પચ્ચેમાસભિર્યજત્રાઃ । સ્થિરૈરંગૈ-
સ્તુષ્ટવાસસ્તદ્ભિઃ । અગ્નેમ દેવહિતં યદાયુઃ । ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અર્થ:—હે દાનાદિ ગુણુ યુક્ત દેવો ! આપ લોકોની કૃપાથી અમારા ધોત્રથી સુન્દર કલ્યાણકારિ વચનો સાંભળવાને અમે સમર્થ થઇએ ! અર્થાત્ અમને બહેગપણું કદાપિ ન હો ! અને બ્રહ્મવિદ્યાના અવલુથી આત્મધ્યાનાદિ કરવાના સ્વભાવ વાળા અમે લોક અમારાં નેત્ર વડે સુન્દર રૂપ અર્થાત્ મહાત્મા લોકોનું સ્વરૂપ અથવા પરમાત્માનું સચુચુ સ્વરૂપ જોવાને માટે સમર્થ થઇએ ! હે દેવો ! પણ વગેરે મગ્નજૂન અવયવો તથા શરીરોથી યુક્ત થઈને અર્થાત્ અવલુ આદિ તત્ત્વ કાર્ય કરવામાં સામર્થ્ય વાળા અમે આ સૂક્ષ્મ શ્રુતિઓ વડે સ્તુતિ કરતા સતા આપ લોકોની પ્રસન્નતાથી પ્રભાવિતીએ નિર્માણ કરેલી અને વેદમાં પ્રતિ-પાદન કરેલી ૧૧૬ અથવા ૧૨૦ વર્ણની નીરોગતા આદિ યુક્ત આયુને પ્રાપ્ત કરીએ અર્થાત્ ત્યાંસુધી જીવીએ !

ૐ મદ્રં નો અપિ વાતય મનઃ । ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અર્થ:—અમારૂં મન કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે.

સ્વસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વસ્તિ નઃ પૂષા વિશ્વવેદાઃ સ્વસ્તિ નસ્તાક્ષર્યો અરિષ્ટનેમિઃ । સ્વસ્તિ નો વૃદ્ધસ્પતિર્દધાતુ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અર્થ:—બહુ કીર્તિવાળા જે ઇન્દ્ર છે તે અમને પરિપૂર્ણ બ્રહ્માનન્દ આપો ! વિશ્વને અર્થાત્ સર્વને જાણનાર પૂષાદેવ (સર્વ) અમને સ્વસ્તિ આપો અને જેના રથચક્કની ધારા શેકાતી નથી અથવા જેના ગમનમાં કોઇ શેકાવટ નથી એવા ગરુડ (તાક્ષર્ય) અમને સ્વસ્તિ આપો ! તથા દેવોનું પાલન કરનાર વૃદ્ધસ્પતિ (દેવગુરુ) અમારી અવિદ્યાનો નાશ કરો !

ૐ યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં યો વૈ વેદાશ્ચ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ॥ તં હ દેવમા-ત્મબુદ્ધિર્મકાશં મુમુક્ષુર્વં શરણમહં પ્રપદ્યે ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અર્થ:—જે પરમાત્માએ પ્રથમ હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્માની સૃષ્ટિ કરીને તેમને વેદો આપ્યા એવા મન અને બુદ્ધિને પ્રકાશ કરનાર તે પરમાત્માને હું મુમુક્ષુ શરણે ગયો છું.

ૐ નમો । બ્રહ્માદિભ્યો બ્રહ્મવિદ્યાસંપ્રદાયકર્તૃભ્યો વંશ ઋષિભ્યો મહર્ષ્યો નમો ગુરુભ્યઃ । સર્વોપપ્લવરહિતઃ મજ્ઞાનઘનઃ પ્રત્યગર્યો બ્રહ્મૈવાહમસ્મિ ॥

અર્થ:—બ્રહ્માથી લઈને બીજા જે બ્રહ્મવિદ્યા સંપ્રદાયના પ્રવર્તક વંશઋષિઓ અને મહાત્માઓ અને ગુરુલોક છે તે સર્વ પ્રતિ મારા નમસ્કાર હો ! સર્વ પાપોથી રહિત પ્રજ્ઞાનઘન પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મ હું છું.

આ સર્વ શાન્તિપાઠ મધ્યે—ઐતરેય, કૌષીતકી, નાદગિન્દુ, આત્મબોધ, નિર્વાણ, મુદ્ગલ, અંશભાલિકા, ત્રિપુરા, સૌભાગ્ય અને બૃહવૃત્ય-એ ઋગ્વેદનાં ૧૦ ઉપનિષદોની “ ઘાઙ્ મે મનસિ ” એ શાન્તિ છે.

અને ઇશાવાસ્ય, બૃહદારણ્યક, જાબાલ, હંસ, પરમહંસ, સુબાલ, મન્ત્રિકા, નિરાલંબ, ત્રિશિખિ, બ્રાહ્મણ, મણ્ડલ બ્રાહ્મણ, અદ્વયતારક, પૈંગલ, ભિક્ષુ, તુરીયાતીત, અધ્યાત્મ, તારસાર, પાર્શ્વવલ્ક્ય, સાટયાયનીય, યુક્તિકાપનિપત્, એ શુક્લ યજુર્વેદનાં ૧૯ ઉપનિષદોની “ પૂર્ણમદ્ ” એ શાન્તિ છે.

અને કુંવલ્લી, તૈત્તિરીય, બ્રહ્મ, કેવલ્ય, શ્વેતાશ્વતર, ગર્ભ, નારાયણ, અમૃતગિન્દુ, અમૃ-

તે સર્પાદિની સત્યત્વ શુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરીને જે ક્યન છે તે અપવાદ છે. કોઈ પ્રકારનો ધર્મ જેમાં નથી એવા શુદ્ધ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં અજ્ઞાનથી આરોપણ કરેલા જગત્નો અને જગત્ના ધર્મનો પણ શ્રુતિ તથા યુક્તિથી અપવાદ કરીને પરમાત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને વેદાન્ત શાસ્ત્ર બતાવે છે.

બ્રહ્મમાં જે પ્રપંચનો અધ્યારોપ કહ્યો છે, તે પ્રપંચ બ્રહ્મપ્રપંચ તથા આન્તર-પ્રપંચ એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં પૃથિવી આદિથી લઇને જે પંચ મહાભૂતો ૧ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું બ્રહ્માણ્ડ, તથા બ્રહ્માણ્ડની અન્તર્ભૂત દેખાતા ૧. ભૂલોક, ૨. ભુવલોક, ૩ સ્વર્લોક, ૪. મહર્લોક, ૫. જનલોક, ૬. તપ્તલોક, ૭ સત્યલોક, તથા ૮. અતલ, ૯. વિતલ, ૧૦. સુતલ, ૧૧. તલાતલ, ૧૨. મહાતલ, ૧૩. રસાતલ, ૧૪. પાતાલ નામનાં ૧૪ ભુવન, તથા તે ભુવનોમાં જે જરાયુજ, અણ્ડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિન્નજ એ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનો સમુદાય, તથા નામ, રૂપ, ગુણ, ધર્મ, તથા શક્તિ વાળા જે પદાર્થ છે તે સર્વ બ્રહ્મપ્રપંચ કહેવાય છે. અને અજ્ઞમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય એ પાંચ કોશ તથા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ પ્રકારનાં શરીર, તથા જાયતે, અસ્તિ, ઘર્ષતે, વિપરિણમતે, અવશીયતે, ઘિનદયતિ એ છ પ્રકારના ભાવ-વિકાર (અર્થાત્ પૂર્વ અવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને બીજી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવું તેનું નામ વિકાર છે), અને ત્યજ્યા, માંસ, મનન, રક્ત, અરિય, વીર્ય એ ૭ (પાદ્મશીક), તથા અશનાયા અર્થાત્ કુધા, પિપાસા, આદિ ૭ બર્મિ અર્થાત્ લહરી (પદ્મર્મિ), અને ઔનાદિક પાંચ ઝાનેન્દ્રિય, તથા વાણી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા પ્રાણાદિ પાંચ વાયુ, તથા મન આદિ ચાર અન્તઃકરણ, તથા સંકલ્પાદિ અન્તઃકરણની વૃત્તિ, તથા જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થા, તથા ત્રણે અવસ્થાના વ્યાપાર અને તે જાગ્રદાદિ અવસ્થાના અભિમાની વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાગ, તથા સમાધિ, મૂર્છા, તથા કામાદિ અરિ (પદ્મર્ગ), તથા વિવેકાદિ ચાર સાધન, તથા સત્વાદિ ત્રણ ગુણ, અવિદ્યાદિ પાંચ દલેશો, તથા મૈત્ર્યાદિ ચાર, તથા યમાદિ અષ્ટાંગ યોગ, અને પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણ, તથા રોગ, આરોગ્યાદિ જે જે અનેક નામ, રૂપ, ગુણ, તથા ધર્મના આશ્રય છે તે સર્વ આન્તરપ્રપંચ કહેવાય છે.

અવિદ્યાનિરૂપણ.

હવે વસ્તુમાં અવસ્થાનું આરોપણ કરવાનું કારણ જે અવિદ્યા (અજ્ઞાન) છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન પહેલેથી હોય તો કદાપિ તેમાં કોઈ પ્રકારની કલ્પના કરવાનો સમય આવે નહીં માટે અજ્ઞાન જ સર્વ કલ્પનાનું કારણ છે.

સત્ તથા અસત્ વસ્તુથી વિલક્ષણ (ભિન્ન) અર્થાત્ સત્ છે અથવા અસત્ છે એ પ્રકારે કદી ન શકાય (અનિર્વચનીય), અને સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણ રૂપ, અને જેનું વિરોધી જ્ઞાન છે એવો કોઈ ભાવ રૂપ પદાર્થ છે, તેનું નામ અજ્ઞાન છે. “હું” અજ “હું” એ પ્રકારનો અનુભવ મનુષ્યને થાય છે. માટે અજ્ઞાન એક વસ્તુ છે એ નિશ્ચય છે. જગત્માં સત્ રૂપ અથવા અસત્ રૂપ જ પદાર્થ હોઈ શકે છે. એ બનેથી ભિન્ન કોઈ પદાર્થ હોવાનો સંભવ નથી. એવી શંકા સર્વ લોગોને હોવાનો સંભવ છે. તથાપિ અજ્ઞાન અસત્ રૂપ નથી, કારણ અસત્ પદાર્થ કોઈનું પણ કારણ થઈ શકતું નથી,

કેમકે મનુષ્યનાં અસત્ સૃજાદિ કોઈ પદાર્થ કોષ્ઠનું કારણ થઈ શકતું નથી, અજ્ઞાન જગતનું કારણ છે, છતાં અજ્ઞાનને સદૃષ પશુ કહી શકતા નથી, કેમકે અજ્ઞાન જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ નાશ પામે છે. જે વસ્તુ સત્ય હોય તેનો નાશ કદાપિ થઈ શકતો નથી. તેથી અજ્ઞાનને સત્ તથા અસત્થી ભિન્ન કહ્યું છે. અને અજ્ઞાનને કેવલ અનિર્વચનીય સ્વરૂપ કહેવાથી કોઈ પશુ પ્રકારે તેને જાણી શકશે નહીં તેથી અજ્ઞાન અભાવ રૂપ જ હશે એવી શંકા થવાનો સંભવ છે. તેથી તેને ત્રિગુણાત્મક કહ્યું છે. વળી—

અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં વહ્નીઃ પ્રજાઃ સ્જમાનામ્ ॥ શ્લે૦ ૭૦ અ૦ ૪-૫ ॥

અર્થ:—જે ઉત્પન્ન નહીં થનારી છે, તથા રત્નેશુણુ (લોહિત) તથા સત્ત્વશુણુ (શુક્લ) તથા તમોશુણુ (કૃષ્ણ) એ ત્રણ શુણુવાળી છે તથા બહુ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનારી છે. આ પ્રકારના અજ્ઞાનને શ્રુતિમાં ત્રિગુણાત્મક પદાર્થ કહ્યો છે. અને “હું અજા છું” એ અનુભવથી પણ અજ્ઞાનની વિશ્વમાનતા સિદ્ધ થાય છે. માટે અજ્ઞાન અભાવ રૂપ હોઈ શકે નહીં, અને જ્ઞાનનો અભાવ જ અજ્ઞાન છે એવો તાર્કિક લોકોનો મત છે. તેનું નિરાકરણ કરવાને માટે અજ્ઞાનને ભાવ રૂપ કહ્યું છે. અર્થાત્ અજ્ઞાન અભાવ રૂપ નથી, ભાવ પદાર્થ જ છે. અને અજામેકામ્ એ શ્રુતિમાં માયા અથવા પ્રકૃતિને ત્રિગુણાત્મક કહી છે. વળી શ્રુતિમાં અજ્ઞાનને કહ્યું જ નથી એવી શંકા પણ કરવાની નથી. કેમકે અજ્ઞાન, અવિદ્યા, માયા, પ્રકૃતિ, ઈશ્વરની શક્તિ ઇત્યાદિ સર્વ એક જ વસ્તુનાં નામ છે. અને જેવી રીતે અનેક વૃક્ષોના સમૂહને એક વન કહે છે, તેવી રીતે અનેક પ્રકારે પ્રતીત થતા જીવોનાં અજ્ઞાનોના સમૂહની અપેક્ષાથી અજ્ઞાનને એક કહે છે. અને નાના પ્રકારના જીવોમાં રહેલાં અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અજ્ઞાન અનેક છે. વ્યષ્ટિ નામ એકનું છે, અને સમષ્ટિ નામ અનેકના સમૂહનું છે. આ સમષ્ટિ અજ્ઞાનની ઉપાધિવાળા ચૈતન્યને ઈશ્વર કહે છે.

ચિદાનન્દમયબ્રહ્મપ્રતિવિંવસમન્વિતા ।

તમોરજઃસત્ત્વગુણા પ્રકૃતિર્દિવિધા ચ સા ॥

પંચ૦ પ્ર. ૧-૧૫ ॥

અર્થ:—જે ચિત્ (ચૈતન્ય) અને આનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે તેના પ્રતિબિંબ યુક્ત તમ તથા રજ તથા સત્ત્વ શુણુની સમાન અવસ્થા વાળી પ્રકૃતિ છે તે બે પ્રકારની છે. ત્રણે શુણુ સરખા પ્રમાણમાં રહેતા હોય ત્યારે તેની સામ્ય (સમાન) અવસ્થા કહેવાય છે. અને—

સત્ત્વશુદ્ધચવિશુદ્ધિભ્યાં માયાવિષ્ણે ચ તે મતે ।

માયાવિવો વશીકૃત્ય તાં સ્યાત્સર્વજ્ઞ ઈશ્વરઃ ॥

૧૬ ॥

અર્થ:—સત્ત્વશુણુની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિના બેથી તે પ્રકૃતિ માયા તથા અવિદ્યા બે પ્રકારની થાય છે. ત્યારે રત્નેશુણુ તથા તમોશુણુથી સત્ત્વશુણુની મલિનતા થઈ ન હોય, ત્યારે સત્ત્વશુણુની શુદ્ધિ કહેવાય છે. તેને વિશુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન કહે છે. અને ત્યારે તમોશુણુ અને રત્નેશુણુથી સત્ત્વશુણુની મલિનતા થઈ હોય, ત્યારે સત્ત્વશુણુની અવિશુદ્ધિ કહેવાય છે. તેને મલિનસત્ત્વપ્રધાન કહે છે, અને શુદ્ધ સત્ત્વશુણુપ્રધાન પ્રકૃતિ માયા કહેવાય છે, અને મલિન સત્ત્વપ્રધાનપ્રકૃતિ અવિદ્યા કહેવાય છે. આ માયા તથા અવિદ્યા બંનેમાં બ્રહ્મ (ચૈતન્ય)નું પ્રતિબિંબ પડે છે. તે મધ્યે માયામાં પ્રતિબિંબભાવને પ્રાપ્ત થયેલું ચૈતન્ય તે માયાને પોતાને વશ રાખીને રચિત છે. તે સર્વસત્વાદિ શુણુ વાળા ઈશ્વર કહેવાય

છે, ઈશ્વરને સર્વના નિયામક (નેતા) તથા અન્તર્યામી તથા સર્વજ્ઞ ઇત્યાદિ નામથી કહે છે. અને સામાન્ય રૂપે તથા વિશેષ રૂપે સંપૂર્ણ પદાર્થને જાણનાર હોવાથી ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. અને ઈશ્વરની ઉપાધિરૂપ સમષ્ટિ અજ્ઞાન અર્થાત્ વિશુદ્ધસ્વ પ્રધાન માયા સંપૂર્ણ બ્રહ્માણ્ડનું કારણ છે. તેથી તેને કારણશરીર કહે છે. અને આનન્દની અધિકતા હોવાથી તથા તલવારના આનન્દી તુલ્ય આત્મસ્વરૂપનું આનંદાદન કરનાર હોવાથી તેને આનન્દમય કોશ પણ કહે છે. અને સંપૂર્ણ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ઉપાધિ તેના કારણ રૂપ ઉપાધિમાં લીન હોવાથી તેને સુષુપ્તિ પણ કહે છે.

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एपोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ मा० ७० मं० ६ ॥

અર્થ:—આ ઈશ્વર સર્વના ઈશિતા અર્થાત્ નિયામક છે, અને સર્વજ્ઞ તથા અન્તર્યામી અને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા લયનું કારણ છે. આ શ્રુતિએ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ આદિનું કારણ તથા નિયામક વગેરે ઈશ્વરને જ કહ્યા છે. વળી—

अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा ।

सा कारणशरीरं स्यात्माज्ञस्तत्राभिमानवान् ॥ पंच० प्र० १-१७ ॥

અર્થ:—અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબલાવને પ્રાપ્ત થયેલા ચિદાત્મા અર્થાત્ ઈશ્વરથી ભિન્ન જે જીવ છે તે અવિદ્યાને અધીન થયેલો પોતાની ઉપાધિ રૂપ અવિદ્યાની અશુદ્ધિભેદથી દેવતા તથા પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યાદિ અનેક પ્રકારનો છે. તે અવિદ્યા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરના અર્થાત્ અહંકારાદિકોના કારણ રૂપ છે. તેથી તેને કારણશરીર કહ્યું છે. અને આનન્દની અધિકતા હોવાથી તથા કોશની માફક આત્માનું આનંદાદન કરનાર હોવાથી તેને આનન્દમય કોશ કહ્યો છે, અને સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરના લયનું સ્થાન હોવાથી તેને સુષુપ્તિ કહી છે. અને કારણોપાધિ ઈશ્વર છે, અને કાર્યોપાધિ જીવ છે.

અને જે પ્રમાણે ચિત્રકાર્ય કરેલા વસ્ત્રમાં ચાર અવસ્થા દેખવામાં આવે છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાં પણ ચાર અવસ્થા જોવામાં આવે છે.

यथा धौतो घटितश्च लाञ्छितो रञ्जितः पटः ।

चिदन्तर्यामी सूत्रात्मा विराट् चात्मा तथैर्यते ॥ ॥ ६-२ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ચિત્રપટ (ચિત્રવસ્ત્ર)માં ધૌત અર્થાત્ ધોયેલું, તથા ઘટિત (ધુંટેલું), લાંચિત તથા રંજિત એવી ચાર અવસ્થા જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાં પણ ચિત્, અન્તર્યામી, સૂત્રાત્મા અને વિરાટ એવી ચાર અવસ્થા જાણવા યોગ્ય છે.

स्वतः शुभ्रोऽत्र धौतः स्याद्घटितोऽन्नचिच्छेपनात् ।

मप्याकारैर्लाञ्छितः स्याद्रञ्जितो वर्णपूरणात् ॥ ॥ ३ ॥

અર્થ:—વસ્ત્રની આ ચાર અવસ્થા મધ્યે, કોઈ પ્રકારની મલિનતાના સંબંધ રહિત શુદ્ધ સફેદ વસ્ત્રને ધૌત કહે છે. અજથી વિલેપન કરેલા વસ્ત્રને ઘટિત કહે છે. અને જે પૂતળી આદિ ચિત્ર વસ્ત્રમાં કાઢવાનું છે તેના આકારનું પ્રથમ મૂળ વડે નિશાન કરે છે. આ વસ્ત્રની ત્રીજી અવસ્થા છે. અને સર્વ પ્રકારના રંગ ભરવામાં આવ્યા હોય ત્યારે તે રંજિત વસ્ત્ર કહેવાય છે. તેવી રીતે—

સ્વતથિદન્તર્યામી તુ માયાવી સૂક્ષ્મસૃષ્ટિતઃ ।

સૂત્રાત્મા સ્થૂલસૃષ્ટયૈવ વિરાઢિત્યુચ્યતે પરઃ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—માયા કે માયાના કાર્યની સાથે જોને કાષ્ટ સંબંધ નથી તેને ચિદ્ કહે છે. અને માયા ઉપાધિવાળા હોવાથી અંતર્યામી કહેવાય છે. અપંચીકૃત પંચભૂતોના કાર્ય સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીરની ઉપાધિથી મૂળાત્મા કહેવાય છે. અને પંચીકૃત કરેલા સમષ્ટિ સ્થૂલ શરીરની ઉપાધિ હોવાથી વિરાટ કહેવાય છે.

કૂટસ્યો બ્રહ્મજીવેશ્વાવિત્યેવં ચિચતુર્વિધા ।

ઘટાકાશમઢાકાશૌ જલાકાશાન્નરેયયા ॥ પંચમ પ્ર૦ ૬-૧૮ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે આકાશ એક હોવા છતાં પણ વ્યવહારકાશમાં ઘટાકાશ, મહાકાશ, જલાકાશ અને મેઘાકાશ એમ ચાર પ્રકારનું પ્રતીત થાય છે; તેવી રીતે ચિદ્ (ચિદાત્મા) પદ્માર્થથી એક છે, તથાપિ વ્યવહાર અવસ્થામાં તેની કૂટસ્થ, બ્રહ્મ, જીવ અને હૃદય એ ચાર અવસ્થા પ્રતીત થાય છે.

ઘટાવચ્ચિન્નરેયે નીરં યત્તત્ર પ્રતિવિવિધતઃ ।

સાન્નનક્ષત્ર આકાશો જલાકાશ ઉદીર્યતે ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—ઘટાકાશ તથા મહાકાશ બંને પ્રસિદ્ધ છે. ઘટાવચ્ચિન્ન (ઘટયુક્ત) અર્થાત્ ઘટાકાશમાં જે જલ છે અર્થાત્ ઘટમાં ભરેલું જે જલ છે તેમાં પ્રતિબિંબભાવને પ્રાપ્ત થયેલું મેઘ તથા નક્ષત્રો સહિત જે આકાશ છે તેને જલાકાશ કહે છે.

મઢાકાશસ્ય મધ્યે યન્મેઘમણ્ડલમીક્ષ્યતે ।

પ્રતિવિવિધતયા તત્ર મેઘાકાશો જલે સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—મહાકાશની મધ્યમાં જે મેધોનો સમૂહ જોવામાં આવે છે તે મેધના જલમાં પ્રતિબિંબ રૂપે મેઘાકાશ સ્થિત છે.

મેઘાંશરૂપમુદકં તુપારાકારસંસ્થિતમ્ ।

તત્ર સ્વપ્રતિવિચોડ્યં નીરત્વાદનુમીયતે ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—મેઘમાં જે જલ છે તેની પ્રતીતિ થતી નથી, તથાપિ વૃષ્ટિ થતી જોવામાં આવતાં મેઘમાં જલનું અનુમાન થાય છે. મેઘમાં જે જલ છે તે તુપાર (હિમની વગળના ધુમાડા) માફક સ્થિત છે. તે જલમાં આકાશના પ્રતિબિંબનું અનુમાન કરીએ છીએ; કેમકે જલ હોવાથી તે અવસ્થા આકાશના પ્રતિબિંબ વાળું હશે. ઘટમાં જલ છે તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ તો અવસ્થા દેખાય છે જ.

અધિષ્ઠાનતયા દેહદ્વયાવચ્ચિન્નચેતનઃ ।

કૂટવન્નિર્વિકારેણ સ્થિતઃ કૂટસ્ય ડચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—પંચીકૃત કરેલાં પંચભૂતોના કાર્ય રૂપ સ્થૂલ દેહ તથા અપંચીકૃત પંચભૂતોના કાર્યરૂપ સૂક્ષ્મદેહ એ બંનેની કંટપનાના આધાર રૂપે વર્તમાન હોવાથી સ્થૂલ દેહ તથા સૂક્ષ્મ દેહની ઉપાધિવાળા આત્માને કૂટસ્થ કહે છે. તે પર્વતની ટાચ આદિની તુલ્ય નિર્વિકાર હોવાથી કૂટસ્થ કહેવાય છે અને—

કૂટસ્થે કલ્પિતા બુદ્ધિસ્ત્ર ચિત્પતિર્વિવકઃ ।

માણાનાં ધારણાજીવઃ સંસારેણ સ યુજ્યતે ॥ ૧૧ ॥ ૬-૨૩ ॥

અર્થઃ—કૂટસ્થમાં કલ્પના કરેલી બુદ્ધિ છે. તેની અંદર ચેતન્યનું પ્રતિબિંબ છે તે જીવ છે. અને પ્રાણને ધારણ કરનાર છે. તે જ જીવ સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. કૂટસ્થ નિર્વિકારી છે. અને તેને સંસારની પ્રાપ્તિ નથી. વળી—

જલવ્યોમ્ના ઘટાકાશો યયા સર્વસ્તિરોહિતઃ ।

તથા જીવેન કૂટસ્થઃ સોડ્યોન્યાધ્યાસ ઉચ્યતે ॥ ૧૨ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે જલાકાશમાં ઘટાકાશ સર્વ તિરોહિત હોય છે (ઢંકાય ગય છે). તેવી રીતે જીવ વડે કૂટસ્થ પશુ તિરોહિત થાય છે. તેથી જીવ અને કૂટસ્થના ભેદની પ્રતીતિ થતી નથી. આ તિરોધાનને જ અન્યોન્યાધ્યાસ કહે છે. અને અતસ્મિંસ્તદ્બુદ્ધિઃ એ અધ્યાસ છે—રજત રૂપ નથી એવી જે છીપ તેમાં રજત (ચાંદી)ની બુદ્ધિ છે તે અધ્યાસ છે.

અયં જીવો ન કૂટસ્થં વિવિનક્તિ કદાચન ।

અનાદિરવિવેકોડયં મૂલાવિદ્યેતિ ગમ્યતામ્ ॥ ૧૩ ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—આ જીવ અને કૂટસ્થનું કદાપિ વિવેચન થતું નથી. આ અવિવેક અનાદિ કાલથી છે અને મૂલાવિદ્યા જ આ અવિવેકનું કારણ છે અર્થાત્ આ અવિવેકનું જ નામ અવિદ્યા છે.

વિદ્યેષાદૃતિરૂપાભ્યાં દ્વિધાડવિદ્યા વ્યવસ્થિતા ।

ન ભાતિ નાસ્તિ કૂટસ્થ ઇત્યાપાદનમાદૃતિઃ ॥ ૧૪ ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—વિદ્યેષ તથા આદૃતિ રૂપે એમ બે પ્રકારે અવિદ્યા સ્થિત છે. અર્થાત્ અવિદ્યાની વિદ્યેષશક્તિ અને આવરણશક્તિ છે. તેમાં અભાનાપાદિકા અને અસત્ત્વાપાદિકા એવા બે ભેદ છે. કૂટસ્થની પ્રતીતિ થતી નથી એ વ્યવહારનું કારણ અભાનાપાદિકા નામની આવરણશક્તિનો ભેદ છે. અને કૂટસ્થ છે જ નહીં એ વ્યવહારનું કારણ અસત્ત્વાપાદિકા નામની આવરણશક્તિનો ભેદ છે. અને અનિર્વચનીય આવરણ અને વિદ્યેષશક્તિ વાળા અનાદિ જ્ઞાન રૂપ મહાર્જને અવિદ્યા કહે છે. તે અવિદ્યા મૂલસવિદ્યા અને તૂલસવિદ્યા એમ બે પ્રકારની છે. તેમાં આત્મસ્વરૂપને આત્માદન કરનારી જે અવિદ્યા છે તેને મૂલાવિદ્યા કહે છે. અને ઘટાદિ અવચ્છિન્ન ચેતન્યને આત્માદન કરનારી તૂલાવિદ્યા કહેવાય છે. કોઇ વિવેકી મનુષ્ય અજ્ઞાનીને પૂછે કે “તું કૂટસ્થને જાણે છે?” તો તે “હું જાણતો નથી, અને કૂટસ્થની પ્રતીતિ થતી નથી, અને કૂટસ્થ છે પણ નહીં” એ પ્રકારે કહે છે તેથી આવરણનો અનુભવ અવિદ્યાની આવરણશક્તિમાં પ્રમાણ છે. અને—

અવિદ્યાદૃતકૂટસ્થે દેહદ્વયપુતા ચિત્તિઃ ।

શુક્તૌ રૂપ્યવદધ્યસ્તા વિદ્યેષાધ્યાસ એવ હિ ॥ ૧૫ ॥ ૨૭-૨૮ ॥

અર્થઃ—પહેલાં કહેલા અવિદ્યાના આવરણ વાળા કૂટસ્થમાં, શુક્તિમાં રૂપાની માફક, આરોપણ કરેલા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર સંકિત જે ચિદાભાસ છે તેને વિદ્યેષાધ્યાસ કહે છે.

શુક્તિમાં જ્યારે રજતનો ભ્રમ થાય છે, તે વખતે જે પ્રમાણે છીપની પીકનો નીલ વર્ણ

તથા ત્રણ ખુણા આદિ સર્વ તિરોહિત યદ્ય ત્વય છે અર્થાત્ દેખવામાં આવતા નથી, પરંતુ તેમાં રજતના ધર્મ બાસે છે. તેવી રીતે કૃત્સ્થની અસંગતા અને આનન્દસ્વરૂપના આદિ તિરોહિત યદ્ય ત્વય છે. તેથી કૃત્સ્થમાં રહેનાર વાસ્તવત્વ વિદ્યાભાસમાં પ્રતીત થાય છે. વળી મન્દ અધિકારમાં પડેલી જે દોરી છે તેને પ્રકાશ કરનાર ચૈતન્યમાં જે અવિદ્યા છે તે અવિદ્યાની આવરણશક્તિથી રજ્જીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. અર્થાત્ આવરણ શક્તિ દોરીના સ્વરૂપને આચ્છાદન કરી દે છે. અને વિશેષશક્તિ દેહીને સર્વ રૂપે બતાવે છે. તેવી જ રીતે આવરણ શક્તિદ્વારા આચ્છાદિત થયેલા આત્માનું જ્ઞાન થતું નથી. અર્થાત્ આત્માના સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ આદિને અવિદ્યાની આવરણશક્તિ આચ્છાદન કરી નાખે છે, ત્યારે વિશેષશક્તિ આત્માને જગદ્રૂપે બતાવે છે. અને જેવી રીતે કરોળીઓ, ચૈતન્ય પ્રધાન થઇને જાણનું નિમિત્ત કારણ, અને પોતાના શરીરપ્રધાન થઇને જાણનું ઉપાદાન કારણ પણ બને છે. તેવી રીતે આવરણશક્તિ તથા વિશેષશક્તિ યુક્ત અજ્ઞાનની ઉપાધિ વાળા ચૈતન્ય (ધ્રુવર) પોતાના ચૈતન્ય પ્રધાન થઇને જગતનું નિમિત્ત કારણ, અને ઉપાધિ રૂપ અજ્ઞાન પ્રધાન થઇને જગતનું ઉપાદાન કારણ થાય છે. તે કારણે વેદાન્ત-શાસ્ત્રમાં ધ્રુવરને જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ કહ્યું છે.

અને સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર તથા વ્યષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર એમ સૂક્ષ્મ શરીર બે પ્રકારનું છે. અને સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીરની ઉપાધિને હિરણ્યગર્ભ કહે છે. અને સૂક્ષ્મ શરીરમાં વિજ્ઞાનમય તથા મનોમય તથા પ્રાણમય એ ત્રણ કોશ છે દરેક શરીરમાં બિલ જે વ્યષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર તે તૈજસની ઉપાધિ છે. ત્યાં વ્યષ્ટિ વિજ્ઞાનમય, મનોમય અને પ્રાણમય એ ત્રણ કોશ છે. અને સમષ્ટિ સ્થૂળ શરીર તથા વ્યષ્ટિ સ્થૂળ શરીર એમ સ્થૂળ શરીર બે પ્રકારનું છે. જરાયુજ, અપ્સરા, રવેન્દ્ર અને ઉદ્દિસિજ્જ નામનાં ચાર પ્રકારનાં સમષ્ટિ સ્થૂળ શરીરની ઉપાધિને વિરોહ કહે છે. સ્થૂળ શરીર અમ્ભના વિકાર રૂપ હોવાથી તથા કોશની માફક આત્માનું આચ્છાદક હોવાથી તે અમ્ભમય કોશ છે. અને વ્યષ્ટિ સ્થૂળ શરીરોપાધિવાળા જીવનું નામ વિદ્ય છે. અમ્ભના વિકાર રૂપ તથા કોશની માફક આત્માનું આચ્છાદન કરનાર હોવાથી તે અમ્ભમય કોશ છે.

અને સંશયનું નામ અસંભાવના છે. તે પ્રમાણુગત અસંભાવના તથા પ્રમેય-ગત અસંભાવના એમ બે પ્રકારની હોય છે. વેદાન્ત વાક્ય આદિતીય બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનાર છે કે અન્ય કર્માદિને પ્રતિપાદન કરનારાં છે-એવો જે સંશય છે તે પ્રમાણુગત સંશય કહેવાય છે. જીવબ્રહ્મનો અભેદ સત્ય છે અથવા ભેદ સત્ય છે એ પ્રકારનો જે સંશય છે તે પ્રમેય ગત સંશય કહેવાય છે. પ્રમાણુ ગત સંશય અવશ્યથી નિવૃત્ત થાય છે. અને પ્રમેય ગત સંશય મનનથી દૂર થાય છે. અને વિપરીતનું નામ વિપરીત ભાવના છે. તે વિપરીત ભાવના પણ પ્રમાણુ ગત તથા પ્રમેય ગત એમ બે પ્રકારની છે. તેમાં-વેદાન્ત વાક્ય બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરતું નથી, પરંતુ કર્મને જ પ્રતિપાદન કરે છે એ પ્રમાણુગત વિપરીત ભાવના છે. અને જીવબ્રહ્મનો ભેદ સત્ય છે આ પ્રમેયગત વિપરીત ભાવના છે. અને વિપરીત ભાવના નિર્દિધ્યાસનથી નિવૃત્ત થાય છે. આ અવશ્યાર્થ ત્રણે, જ્ઞાનનાં પ્રતિબંધક જે અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના છે તેની નિવૃત્તિ દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે.

અને ચિત્, ચરમાત્મા, બ્રહ્મ, સાક્ષી, કાર્ત્ત્વ્ય, અકાર, જગદાધિપાન, જગન્નિષેધા,

વધિભૂત (સંપૂર્ણ) જગતના પદાર્થોનો નિષેધ કરીને જેનો નિષેધ નહીં કરી શકે તે બાકી રહી જાય છે તેને નિષેધની અવધિ કહે છે) ઇત્યાદિ સર્વ નામ ષલ્લભાં છે અને મહાન્ હોવાથી ષલ્લ કહે છે. ષલ્લમાં જે વ્યાપકપણું છે તે જ તેમાં મોટાપણું (મહત્ત્વ) છે. અને ઘુંઘળત્વાદ્મલ્લ અર્થાત્ શરીરની શુદ્ધિ આદિના હેતુ હોવાથી પણ પરમાત્માને ષલ્લ કહ્યું છે. અને સમષ્ટિ સ્થૂલ શરીરોપાધિ ચૈતન્ય અનેક પ્રકારે પ્રકાશમાન હોવાથી તેને વિરાટ કહ્યું છે. અને તે સંપૂર્ણ જગતનાં પ્રાણી (જીવ)વિષયમાં “હું છું” એવું અભિમાન વાળા હોવાથી તેમને વૈશ્વાનર કહે છે. અને સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીરોપાધિ વાળા ચૈતન્યને જે હિરણ્યગર્ભ કહ્યું છે તે માળાના મણકાની અંદરના સૂત્રથી માફક સંપૂર્ણ પદાર્થમાં પરિવાયલું (અનુસૂત) હોવાથી તેને સૂત્રાત્મા કહે છે. અને ક્રિયાશક્તિવાળા હોવાથી તેને પ્રાણુ કહે છે. અને સમષ્ટિ અણાનોપાધિ વાળું ચૈતન્ય સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના નિવાસક હોવાથી ઇશ્વર, અને સર્વના હૃદયમાં રહીને સર્વના પ્રેરક હોવાથી અનંતર્ધર્મી, તથા ૩૫ રહિત હોવાથી અવ્યાકૃત, તથા સંપૂર્ણ અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનના કાર્યના પણ પ્રકાશ કરનાર હોવાથી જગતનું કારણ કહેવાય છે, અને કોઈ પણ પ્રમાણથી પ્રકટ થતું નથી તેથી તેને અવ્યક્ત પણ કહે છે.

પ્રત્યગાત્મા અથવાઅનંતરાત્મા એક જ છે. તેને સર્વ વ્યષ્ટિ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ તથા કારણ શરીરની ઉપાધિઓથી વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ એવાં ત્રણ પ્રકારનું કહે છે. પ્રાતિલોભ્યેનાજ્ઞતીતિ પ્રત્યક્-ઉલટી રીતે જ પ્રકાશે તેનું નામ પ્રત્યક્ છે. અર્થાત્ મિથ્યા તથા જડ તથા દુઃખ ૩૫ અહંકારાદિનું જે સ્વરૂપ છે તેથી વિલક્ષણ સચ્ચિદાનંદ ૩૫ થઇને જે પ્રકાશે છે, તેનું નામ પ્રત્યક્ છે. અને પોતાનામાં કલ્પના કરેલા પદાર્થોને વૃત્તિના વ્યવધાન વિના સાક્ષાત જ દેખે છે તેનું નામ સાક્ષી છે. અને ઉદાસીન થઇને અર્થાત્ શત્રુ કે મિત્ર બંનેમાંથી કોઇનો પક્ષ નહીં કરીને જેનારનું નામ સાક્ષી છે. અને ટોપી વાળા મનુષ્યની જે ટોપી છે તે ઉપાધિ છે, અને ગોરા મનુષ્યનો જે ગોરા રંગ છે તે વિશેષણ છે. ઉપાધિને સ્વરૂપની સાથે કોઇ સંબંધ નથી હોતો, કેમકે ટોપી વાળા મનુષ્યની ઉપાધિરૂપ જે ટોપી છે તેને કાઢી લઇને દૂર રાખવાની ટોપી ૩૫. ઉપાધિની નિવૃત્તિ થાય છે, કારણ કે ટોપી તેણે કેવલ શિર ઉપર જ રાખી હતી, શરીરના માંસ આદિ સાથે વિશેષ કરીને ચોટી નહોતી. પરંતુ વિશેષણને સ્વરૂપની સાથે સંબંધ હોય છે, કેમકે ગોરા મનુષ્ય પોતાના ગોરા રંગને ટોપીની માફક ઉકાળીને ફેંકી શકતો નથી. જ્યાંસુધી તેનું શરીર છે, ત્યાંસુધી તે રહેવાનું જ છે. વળી મનુષ્યની ગમે તેટલી ધનસંપત્તિ, કુટુંબપરિવાર, આદિ છે, તેને શીઘ્ર છોડી શકે છે. તેમાંનું કાંઇ તેના શરીરની સાથે ચોટી રહેતું નથી. તેથી તે સર્વને ઉપાધિ કહે છે.

અને પુણ્ય, તથા પાપ, તથા પુણ્ય અને પાપ કર્મથી મિશ્રિત-એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ પહેલાં કહેવામાં આવ્યાં છે. તેમાં પુણ્યવિશેષ અર્થાત્ ઉત્તમ પુણ્ય તથા મધ્યમ પુણ્ય તથા નિઠ્ઠ પુણ્યના બેદથી પુણ્ય કર્મ પણ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. તેમાં ઉત્તમ પુણ્ય વાળાને હિરણ્યગર્ભ (ષલ્લા)ના શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. મધ્યમ પુણ્ય વાળાને ઇન્દ્રાદિ દેવ શરીરોની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને અધમ (સામાન્ય) પુણ્ય વાળાને યક્ષ તથા રાક્ષસાદિ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને અધિક પાપ તથા મધ્યમ પાપ તથા સામાન્ય પાપ-એમ પાપ કર્મના પણ ત્રણ પ્રકારના બેદ છે. વિશેષ પાપ કર્મનાં ૩૫ બીજાને દુઃખ દેનાર

કાંટા વાળા શુદ્ધ અર્થાત્ ચોર જેવી વનસ્પતિ અને વીછી આદિના જન્મની પ્રાપ્તિ છે. મધ્યમ પાપનું ફળ આબો, નારિયેળ, તથા ભેંસ, ગધેડું, આદિનાં શરીરની પ્રાપ્તિ છે. અને સામાન્ય પાપનું ફળ ગાય, હાથી, તુલસી, આદિના જન્મની પ્રાપ્તિ છે. અને પુણ્ય તથા પાપ કર્મનું મિશ્ર ફલ જ વિશેષે કરીને મનુષ્ય જન્મ છે. તેમાં જેનું મિશ્ર કર્મ અધિક હોય તો નિષ્કામ કર્મના અનુષ્ઠાનથી લઈને નિર્વિકલ્પ સમાધિ પર્યંતનું સાધન કરવાને મટે યોગ્ય હોય એવા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને મિશ્ર કર્મ મધ્યમ હોય તો તેથી અનેક પ્રકારનાં સક્રમ કર્મ કરવાને યોગ્ય શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને મિશ્ર સામાન્ય કર્મનું ફલ અણગાદિના શરીરની પ્રાપ્તિ થવી તે છે.

વળી પુણ્ય કર્મ કરનાર તથા પાપ કર્મ કરનાર મનુષ્ય પણ પોતાની સાર્વિક, રાજસ અને તામસ પ્રકૃતિને અનુસાર પુણ્ય તથા પાપ કરે છે. તેથી ધર્મશાસ્ત્રમાં સત્વગુણ આદિના લક્ષણ તથા સત્વગુણી આદિ મનુષ્યોની ગતિને પણ કહી છે તે આગળ મિશ્ર પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવશે.

અને મનુષ્યે પૂર્વ જન્મમાં અથવા પૂર્વ કાલમાં કરેલાં કર્મનું ફલ આ જન્મમાં ભોગવે છે ત્યારે તેનું નામ પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. પહેલાં કરેલા કર્મનું જે અદૃષ્ટ છે તેણે હાલ ફલ આપવાને મટે આરંભ કર્યો છે. મટે તેને પ્રારબ્ધ કહે છે. પ્રારબ્ધ પણ સ્વેચ્છા પ્રારબ્ધ, પરીચ્છા પ્રારબ્ધ, તથા અનિચ્છા પ્રારબ્ધ અથવા ત્રિપ્રારબ્ધ-એમ પ્રારબ્ધ ત્રણ પ્રકારનાં છે. મનુષ્ય ખેતી, વ્યાપાર તથા શિક્ષાદિનાં કર્મ કરે છે. તે સ્વેચ્છા પ્રારબ્ધ છે. અને પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કર્યા વિના બીજાની ઇચ્છાથી જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તે પરીચ્છા પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. અને રસ્તે ચાલતાં મનુષ્યના શિરમાં અકસ્માત્ કોઈ ફલ આદિ પડે અથવા કોઈ કાંટા આદિ વાગે તો તે અનિચ્છા પ્રારબ્ધ કહેવાય છે.

અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ રૂપ ભૂત પ્રતિબંધ તથા વર્તમાન પ્રતિબંધ તથા આગામી પ્રતિબંધ-એમ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધ છે. તેમાં પૂર્વે અનુભવ કરેલી વસ્તુના સંસ્કાર મનમાં હોવાથી તે વસ્તુનું વારંવાર સ્મરણ થાય છે તે ભૂત પ્રતિબંધ છે. એક ભિક્ષુને પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાનું બતાવ્યું હતું. તે એકાન્તમાં બેસીને તેનું ધ્યાન કરતો હતો. તેણે પૂર્વાશ્રમમાં એક ભેંસ રાખી હતી. તે ભેંસની ઉપર તેને બહુ પ્રેમ હતો. તેથી તેને ધ્યાન કરતી સમયમાં ભેંસનું જ સ્મરણ થતું હતું. તે ભેંસનું સ્મરણ તેને ભૂત પ્રતિબંધ છે. અને વર્તમાન કાલમાં તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં જે વિરોધિ વિદ્ય છે તે સર્વ વર્તમાન પ્રતિબંધ કહેવાય છે. તે ૧. વિષયાસક્તિ, તથા ૨. પ્રજ્ઞામાન્ધ અર્થાત્ બુદ્ધિની મન્દતાથી વારંવાર શુદ્ધ સમગ્રત્યા છતાં પણ તત્ત્વ નહીં સમજવું, અને ૩. કૃતર્ક અર્થાત્ યુક્તિ વિના ખોટા તર્ક કરીને પ્રતિપાદન કરેલા અર્થથી વિપરીત અર્થને મદ્ય કરવો ને, તથા ૪. વિષર્થયદુરાગ્રહ અર્થાત્ દૃ શ્રોત્રિય છું તથા પવિત્ર છું, વિરક્ત છું એ પ્રકારે દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિકમાં આત્મતત્ત્વબુદ્ધિ રૂપ દુરાગ્રહ છે. એ સર્વ વર્તમાન પ્રતિબંધ છે. તેમાં સમાદિ વદસંપત્તિથી વિષયાસક્તિની, તથા શ્રવણથી પ્રજ્ઞામાન્ધની, મનનથી કૃતર્કની, અને નિદિધ્યાસનથી વિષર્થયદુરાગ્રહની નિવૃત્તિ થાય છે. અને કોઈ વસ્તુમાં દયા તથા વિશ્વાસ તથા મોહ આદિ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રયત્ન શક્તિ વાળા પ્રારબ્ધ રોપને આગામી પ્રતિબંધ કહે છે. તે આગામી પ્રતિબંધ જડસરતમાં દીઠું

છે. જડહારતે દયાને વશ થઈને હરિજીના બન્ધ્યાનું પાલન કર્યું. હરિજીમાં અત્યંત દયાને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રારબ્ધશેષથી તેને હરિજીના ત્રણ જન્મ મળ્યા.

અને શુદ્ધ વાસના તથા મલિન વાસના એમ બે પ્રકારની વાસના હોય છે. તેમાં મલિન વાસના ૧. લોકવાસના, ૨. દેહવાસના અને ૩. શાસ્ત્રવાસના એવી ત્રણ પ્રકારની હોય છે. જે પ્રકારનું આચરણ કરવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય મારી નિન્દા કરે એવું આચરણ હું કરીશ, અથવા જે પ્રકારના આચરણથી સર્વ લોક મારી સ્તુતિ કરે એવું આચરણ હું કરીશ—આ આગ્રહને લોકવાસના કહે છે. તે સંપાદન કરવી અશક્ય હોવાથી મલિન વાસના છે. લોક તે સર્વનો કોઈ ને કોઈ દોષ અવશ્ય બોલશે. અને આગળ થઈ ગયેલા અનેક નિર્દોષ સમર્થ પુરૂષોમાં પણ દોષારોપણ કરીને કહ્યો છે. આ વિષયમાં રામચન્દ્રજી તથા સીતાનું દષ્ટાન્તજ પ્રધાન છે. વાત્મીકિ ઋષિ નારદજીને પૂછે છે કે—

કોન્વસ્મિન્સાંપ્રતં લોકે ગુણવાન્કથ વીર્યવાન્ ।

ધર્મજ્ઞશ્ચ કૃતજ્ઞશ્ચ સત્યવાક્યો દૃઢવ્રતઃ ॥ વા૦ રા૦ મા૦ જ૦ ૧ જ્ઞો. ૨ ॥

અર્થ:—હે નારદજી ! હાલ અર્થાત્ વર્તમાન કાલમાં આ પૃથિવીમાં ઉત્તમ ગુણ વાળે કોણ છે ? અને દિવ્ય અસ્ત્રાદિના જ્ઞાનથી શત્રુનો વિશેષ કરીને પરિભવ કરવાના સામર્થ્ય વીર્ય વાળો કોણ છે ? અને ધર્મોના રહસ્યને જાણનાર તથા કૃતજ્ઞ અર્થાત્ ઉપકાર સ્મરણમાં રાખનાર તથા સર્વ અવસ્થામાં સત્ય બોલનાર તથા આપત્તિકાળમાં પણ ધર્માચરણ વ્રતનો પરિત્યાગ નહીં કરનાર કોણ છે ?

ચારિત્રેણ ચ કો યુક્તઃ સર્વભૂતેષુ કો હિતઃ ।

વિદ્વાન્ કઃ કઃ સમર્થશ્ચ કથ કઃ પ્રિયર્દર્શનઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—અને ચારિત્રથી યુક્ત તથા સંપૂર્ણ પ્રાણીના હિતમાં વર્તનાર તથા વિદ્વાન્ તા પ્રજાપાલન આદિ લૌકિક વ્યવહારમાં કુશલ તથા જેનું દર્શન સર્વને પ્રિય હોય અર્થાત્ રૂપવા પણ હોય, તથા—

આત્મવાન્ કો જિતક્રોધો છુતિમાન્ કોઽનસૂયકઃ ।

કસ્ય વિશ્યતિ દેવાશ્ચ જાતરોપસ્ય સંયુગે ॥ ૪ ॥

અર્થ:—અન્તઃકરણ જેણે વશ કર્યું હોય એવો તથા જીતેન્દ્રિય તથા જેણે ક્રોધને જીતીધો હોય, દેહની કાન્તિવાળો તથા અસુયાથી રહિત અને યુદ્ધના સમયમાં જેના રૂપ દેવતા લોક પણ કરે છે અર્થાત્ મહાન્ યુદ્ધવીર કોણ છે ? અર્થાત્ આ સર્વ ગુણો યુક્ત કોણ પુરૂષ જગત્માં છે તે હું સાંભળવા માગું છું—એમ વાત્મીકિ નારદજીને પૂછે તેમના પ્રતિ નારદજી ઉત્તર આપે છે કે—

વહ્વો દુર્લભાયૈવ ચે ત્વયા કીર્તિતા ગુણાઃ ।

મુને વક્ષ્યામ્યહં વુદ્ધ્વા તૈર્યુક્તઃ શ્રૂયતાં નરઃ ॥ ૧-૭ ॥

અર્થ:—હે ઋષે ! આપે જે ગુણ કહ્યા તે બહુ દુર્લભ છે. તથાપિ તે પ્રકારના ગુણો યુક્ત પુરૂષને વિચાર કરીને હું કહું છું. તમે સાંભળો.

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।

॥ ૮ ॥

અર્થ:—ઈક્ષ્વાકુ નામના રામના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રામ નામથી પ્રસિદ્ધ પુરૂષ છે. અને લોકોથી પણ સાંભળ્યું છે. તેમનામાં તમે કહેલા સર્વ ગુણો છે. ખીજા પણ અનેક ગુણ છે એમ નારદજીએ રામચંદ્રજીના ગુણોનું કથન કર્યું છે. તેવા રામચંદ્રજીનું તથા તેમની પત્ની પતિવ્રતા શિરોમણિ સીતાજીને પણ સાંભળવાને અશક્ય એવો લોકાપવાદ થયો છે. ફરી ખીજાનું તો કહેવું જ શું ?

વળી દેશવિશેષમાં પરસ્પર નિન્દા થતી પણ બહુ જોવામાં આવે છે. દક્ષિણ દેશના ધ્રાવણ લોક, ઉત્તર દેશના વેદપાઠી ધ્રાવણ પણ માંસભક્ષણ કરે છે એવી ઉત્તર દેશના ધ્રાવણોની નિન્દા કરે છે. અને ઉત્તર દેશના ધ્રાવણ લોક, દક્ષિણ દેશના ધ્રાવણ લોક મામાની કન્યાની સાથે લગ્ન કરી લે છે એ પ્રકારે દક્ષિણ દેશના ધ્રાવણોની નિન્દા કરે છે. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારથી પોતપોતાના કુલ તથા ગોત્ર તથા ઇષ્ટદેવતાની પ્રશંસા અને ખીજાની નિન્દા વિદ્વાનથી લઈને જોવાલાદિ પણ કરે જ છે. નિન્દા કર્યા વિના કોઈને પણ છોડતા નથી.

शुचिः पिशाचो विचलो विचक्षणः समोऽप्यशक्तो बलवान् दुष्टः ।

निश्चितचोरः सुभगोऽपि कामी को लोकमाराधयितुं समर्थः ॥ जी० वि०

અર્થ:—કોઈ મનુષ્ય સ્નાનાદિથી પવિત્ર રહેતો હોય તો તેને પિશાચ કહેશે. અને કોઈ બેલવામાં હેંશીઆર હોય તો તેને વાચાલ કહેશે, અને ક્ષમાવાળો હશે તો તેને અશક્ત કહેશે. તથા બલવાનને દુષ્ટ કહેશે. અને જે કોઈના ચિત્તમાં નાના પ્રકારની કષ્ટના ન હોવાથી શાન્ત બેઠો હોય તો તેને ચોર કહેશે. અને કામ રૂપવાળો હશે તો તેને કામી કહેશે. મારે લોકોને પ્રસન્ન કરવામાં કોણ સમર્થ થશે અર્થાત્ કોઈ પણ નહીં. વળી—

विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ।

सर्वथा स्तुतितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ॥ जी० वि० वा. प्र.

અર્થ:—સર્વ લોકોને પ્રસન્ન કરવાનો કામ ઉપાય જોવામાં આવતો નથી. સર્વ પ્રકારે મનુષ્યે પોતાના હિતનું જ આચરણ કરવું જોઈએ. અને તેમ કરતાં બહુબોલા લોક બહુ બોલીને શું કરનાર છે ? અર્થાત્ પોતાના હિતનું આચરણ કરનાર ઉપર પણ લોક અવશ્ય આલેષ કરશે. તથાપિ તેની પરવા કર્યા વિના પોતાના કાર્યમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

અને લોકવાસના મલિન હોવાથી યોગીએ નિન્દા અને સ્તુતિમાં તુલ્ય લાવના રાખવી જોઈએ.

અને શાસ્ત્રવાસના ત્રણ પ્રકારની હોય છે. ૧. પાઠવ્યસન, ૨. બહુશાસ્ત્રવ્યસન, અને ૩. અનુષ્ઠાનવ્યસન, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રને બણીને સમાપ્ત કરવાના વિચારને પાઠવ્યસન કહે છે. તે કદાપિ કાઈની પત્તુ પૂરી થવાની નથી. એ મલિન વાસના છે. ભરદ્વાજ ઋષિએ ત્રણ પુરુષાણુ સુધી વેદોનું બહુ અધ્યયન કર્યું, છતાં પણ સમાપ્ત ન થયું. ફરી ઇન્દ્રે ચોથું પુરુષાણુ આપવાનો લોક બતાવ્યો. તે ચોથા પુરુષાણુમાં પણ બાકી રહેલા વેદનું અધ્યયન કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. ફરી છઠે તેમને સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાની અશક્યતા બતાવી. ત્યારે ભરદ્વાજ અધ્યયનથી નિવૃત્ત થઈને ઇન્દ્રના ઉપદેશથી સગણુ સ્ત્રવણીની ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થયા. અને બહુશાસ્ત્રવ્યસન નામ અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ

કરવાનું બ્યસન છે. દુર્વાસા ઋષિ નાના પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનો ભાર લઈને મહાદેવને નમસ્કાર કરવાને માટે ગયા. ત્યારે નારદજીએ તેમને સલાની મધ્યમાં ભાર ઉઠાવનાર ગધેડાની તુલ્ય કહ્યા. ત્યારે દુર્વાસા ઋષિ ક્રોધથી સર્વ પુસ્તકોને ફાર સમુદ્રમાં ફેંકીને મહાદેવની પામે ગયા. ત્યારે મહાદેવજીએ તેમને આત્મવિદ્યામાં પ્રવૃત્ત કર્યાં. માટે અનેક પ્રકારના ગ્રન્થોના સંગ્રહની ઈચ્છા રૂપ મલિન વાસના પણ મુમુક્ષુએ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. મરણપર્યંત શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મજ કરતા રહેવું છે એ પ્રકારની કર્મશ્રદ્ધા રૂપ જે જડતા છે તેને અનુષ્ઠાનવ્યસન કહે છે. આ દાશરૂ તથા નિદાઘમાં હવું. નિદાઘને ઋણુએ બહુ સમજાવ્યા, છતાં તેમણે કર્મશ્રદ્ધા રૂપી જડતાનો ત્યાગ ન કર્યો. અને દાશરૂને પોતાની કર્મશ્રદ્ધા રૂપ જડતાને માટે અનુષ્ઠાન કરવા સારૂ પૃથિવીમાં ક્યાંએ પણ શુદ્ધ દેશ મળ્યો નહીં. આ કર્મવાસના પુનર્જન્મનું કારણ હોવાથી મલિન છે.

અને કર્મવાસનાને પુનર્જન્મનું કારણ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે.

પ્લવા હોતે અદઢા યજ્ઞરૂપા અપ્રાદશોક્તમવરં વેપુ કર્મ । एतच्छ्रेयो वेदभि-
नन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ મુ૦ ૩૦ મુ૦ ૧ લ૦ ૨-૭ ॥

અર્થ:—જે યજ્ઞમાં ૧. હોતા, ૨. અધ્યર્ચ્ય, ૩. પ્લવા, ૪. ઉદગાતા, ૫. પ્રતિપ્રસ્થાતા, ૬. પ્લાહાણાહસિ, ૭. પ્રસ્તોતા, ૮. મૈત્રાવરૂણ, ૯. અચ્ચાવાહ, ૧૦. નેષ્ટા, ૧૧. અમીધ્ર, ૧૨. પ્રતિહર્તા, ૧૩. આવસ્તુદ્, ૧૪. ઉન્નેતા, ૧૫. પોતા, ૧૬. સુધ્ધલપ્ય-આ ૧૬ ઋત્વિક, તથા યજ્ઞમાન અને તેની પત્ની છે અર્થાત્ આ ૧૮ મુખ્ય મળીને યજ્ઞ કરે છે. એવો યજ્ઞ પણ કાચા અર્થાત્ થોડો પવન અથવા થોડો ઠાકર લાગવાથી પણ ટુટી ટુટી બન્ય એવા ધાસ તથા કેળના ચાંબલા વિગેરેના બનાવેલા જલમાં તરવાના સાધનની તુલ્ય છે. કેમકે જેવી રીતે ધાસાદિથી બનાવેલા તરવાના સાધનથી સમુદ્રની પાર જઈ શકાતું નથી, તેવી રીતે કર્મથી સંસારરૂપી સમુદ્રની પાર જઈ શકતા નથી. જે મૂલોક આ યજ્ઞાદિક કર્મને મોક્ષનું સાધન માનીને હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે તે લોક થોડો કાલ સ્વર્ગમાં રહીને ફરી પણ જરા અને મરણને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અને આ શ્રુતિ તથા-યામિમાં પુષ્પિતાં વાચમ્-ઈત્યાદિ ગીતાનાં વચનથી પણ કર્મશ્રદ્ધાની જડતાને જન્મ અને મરણનું જ કારણ કહ્યું છે. તેથી તે પણ મલિન વાસના છે. અને હર્ષનું કારણ હોવાથી પણ શાસ્ત્રવાસનાને મલિનવાસના કહી છે. શ્વેતકેતુએ હર્ષથી પોતાના પિતાની આગળ પણ વિનય કર્યો નહીં-એમ છાન્ડોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. વળી બ્રાહ્મકિંચે કંઈ એક ઉપાસનાઓને બણીને તેના હર્ષથી ઉશીનરાદિ અનેક દેશમાં વિચરીને બહુ બ્રાહ્મણોની અવગણ કરીને કાશીમાં બ્રહ્મવેતા શિશમણિ અગ્નતશત્રુને શિક્ષણ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો એમ બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે.

માટે મલિન વાસના હોવાથી તથા હર્ષાદિનું કારણ હોવાથી પણ પરમાર્થ તત્ત્વને બળુતા સુધી જ શાસ્ત્રના અધ્યયનનો પણ સ્વીકાર કર્યો છે.

शास्त्राण्यपीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ।

परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्ययोत्सजेत् ॥

પંચ૦ પ્ર. ૪-૪૫ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિશાલી મુમુક્ષુ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને, અને વારંવાર તેના વિચાર કરીને પર બ્રહ્મ રૂપ મહાર્થ વસ્તુને બળુ. અને પરમાત્માને બળુને બળેલા લાકડાની માફક તે શાસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરે. વળી—

ગ્રન્યમભ્યસ્ય મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્પરઃ ।

પલાલમિવ ધાન્યાર્થી ત્યજેદ્ગ્રન્યમરોપતઃ ॥ બ્રહ્મવિન્દુ ઉપ૦ મં. ૧૮ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિશાલી મનુષ્ય ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરીને પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં તત્પર થઇને પછી, જેવી રીતે ધાન્યની ઇચ્છા કરનાર ધાન્ય માત્રને લઇને તેના પરાજનો પરિત્યાગ કરે છે તેવી રીતે, સર્વ ગ્રન્થોનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ, વળી—

તમેવૈકં જાનથ આત્માનમન્યા વાચો વિમુચ્ચથ । અમૃતસ્યૈષ સેતુઃ ॥

મુ૦ ૩૦ મુ૦ ૨ સ્વ૦ ૨-૫ ॥

અર્થ:—તે એક આત્માને જાણે. બીજા અનાત્મ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનાર વાણીનો પરિત્યાગ કરે. તે આત્મા, જેવી રીતે સમુદ્રની પાર જવાને પૂલ હોય છે તેવી રીતે, સંસારથી સમુદ્રની પાર જવાને માટે સેતુ (પૂલ) રૂપ છે.

વળી દેહવાસના પણ આત્મત્વ, તથા શુણ્યાધાન, તથા દોષાપનયન રૂપ જ્ઞાન્તિબેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. દેહમાં આત્મત્વશુદ્ધિને દૃઢ કરીને તેના જ પોષણમાં રહેવું તે આત્મત્વ છે. વિશોધનને પ્રજાપતિએ પરમાર્થ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો, છતાં પણ પોતાના ચિત્તના દોષથી દેહમાં આત્મત્વશુદ્ધિને દૃઢ કરીને સર્વ અસુર લોકોને “દેહ જ આત્મા છે” એવું શિક્ષણ આપ્યું એવું છાન્દોગ્ય ઉપનિષતના અષ્ટમ અધ્યાયમાં કહ્યું છે.

અને શુણ્યાધાન બે પ્રકારનું છે—૧. લૌકિક અને ૨. શાસ્ત્રીય. કામજન શબ્દોથી જ્ઞાન કરવાને માટે તથા વેદાદિ લાઘુવાને માટે તૈલ પીવામાં તથા મરી આદિ ઔષધનું સેવન કરવામાં લોક પ્રવૃત્ત થાય છે. અને દેહની પુષ્ટિને માટે પુષ્ટિકારક ઔષધાદિનું તથા ભોજનનું સેવન કરે છે. અને સુન્દરતાને માટે તૈલનું મર્દન તથા સાણુ આદિ લગાવી સ્નાન તથા સુન્દર વસ્ત્રાદિ પહેરવા, તથા નાના પ્રકારના અલંકાર વગેરેનો ઉપયોગ કરવો, તથા સુગન્ધિને માટે અત્તર આદિ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો એ સર્વ લૌકિક શુણ્યાધાન કહેવાય છે, અને પુણ્યને માટે ગંગાસ્નાનાદિ તથા શાલગ્રામ, તીર્થાદિ સંપાદન કરવું, અને દેવોને દૂર કરવા એ પણ લૌકિક તથા વૈદિક બેદથી બે પ્રકારનું છે. ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં કહેલાં ઔષધો દ્વારા શરીરના દોષોને નિવૃત્ત કરવા તથા શૌચ, આચમન, આદિ વડે પવિત્ર થવું. આ સર્વ મહિનવાસના છે. સારી રીતે જ્ઞાન તથા અધ્યયન કરવાને માટે બહુ લોક ઔષધોનું સેવન કરે છે. પરન્તુ તેમનો શબ્દ સારો થયો હોય અથવા વાણીમાં મધુરતા આદિ આવી હોય એમ દેખવામાં આવતું નથી. અને ઘરીરને પુષ્ટ રાખવાને માટે તથા ત્વચાને કામલ રાખવાને માટે બહુ લોક પ્રયત્ન કરે છે. પરન્તુ પુષ્ટ થયેલા અથવા ચામડી સુંવાળી થઇ હોય એમ દેખાતું નથી. અને શરીરને સુગન્ધીદાર રાખવાને માટે બહુ લોક અત્તર આદિ લગાવે છે, પરન્તુ વિષ્ટાના કાચળા રૂપ દેહે પોતાની દુર્ગન્ધીનો ત્યાગ કર્યો હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. અને ઘણી વાર સ્નાન કરનાર જલપિશાચની ગુલ્મ બહુ લોક જોવામાં આવે છે. પરન્તુ તેઓનો મલ, મૂત્ર, પરસ્પેષ સ્વેદમ આદિ ઝરતો દેહ પવિત્ર થયો દેખાયો નહીં.

કાયઃ સુગન્ધતોયાદ્યૈર્ચત્નેનાપિ મુસંસ્કૃતઃ ।

ન જઠાતિ સ્વકં ભાવં શ્વપુષ્કમિવ નામિતમ્ ॥

સ્કા૦ પુ૦ સ્વ૦ ૧ ર૦ સ્વ૦ ૨ જ્ઞ૦ ૪૨-૫૬ ॥

અર્થ:—શરીરને સુગન્ધીવાળા જલ આદિ વડે બહુ યત્નથી સંસ્કાર કરવા છતાં પણ પોતાની દુર્ગન્ધ રૂપ સ્વભાવનો પરિત્યાગ કરતું નથી. જેવી રીતે જ્ઞાનની વાંકી વળેલી પૂછડી અનેક ઉપાયોથી પણ સીધી થતી નથી અર્થાત્ પૂછડી તેના વાંકા સ્વભાવને છોડતી નથી. તેવી રીતે શરીર પણ દુર્ગન્ધસ્વભાવને છોડતું નથી.

માટે આ નિષ્કૃષ્ટ કાર્યમાં પ્રયત્ન કરનાર મહિન વાસના વાળો કહેવાય છે. તે લોકોને આત્મજ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી.

લોકવાસનયા જન્તોઃ શાસ્ત્રવાસનયાઽપિ ચ ।

દેહવાસનયા જ્ઞાનં યથાવન્નૈવ જાયતે ॥

મુક્તિ ૩૦ જા૦ ૨-૨ ॥

અર્થ:—મનુષ્યને લોકવાસનાથી તથા શાસ્ત્રવાસના તથા દેહવાસના એ ત્રણ વાસનાથી યથાર્થ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

મહિનવાસનાને બન્ધનું કારણ પણ યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે. શુદ્ધવાસના અને મહિન-વાસના એવી બે પ્રકારની વાસના છે. તેમાં મહિનવાસના જન્મનું કારણ છે; અને શુદ્ધ વાસના જન્મનો નાશ કરનારી છે.

વળી લોકૈષણા, વિત્તૈષણા, પુત્રૈષણા—એમ ત્રણ એષણા હોય છે. સ્વર્ગલોકાદિની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાનું નામ લોકૈષણા છે. ધનની ઇચ્છાનું નામ વિત્તૈષણા છે. અને પુત્રની ઇચ્છાનું નામ પુત્રૈષણા છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થ છે. જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, સંબન્ધ—એ ચાર શબ્દોની પ્રવૃત્તિ થવામાં કારણ છે. અર્થાત્ જેમાં જાતિ હોય, અથવા ગુણ હોય, અથવા ક્રિયા તથા સંબન્ધ હોય તેમાં જ શબ્દોની પ્રવૃત્તિ થાય ॥ બીજામાં થતી નથી. અને બ્રહ્મમાં આ ચારે નહીં હોવાથી તેમાં શબ્દોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

જેનું શ્રવણ થયા પછી અધિકારી મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનું નામ અનુબન્ધ છે. વિષય, પ્રયોજન, સંબન્ધ તથા અધિકારી—એ ચાર અનુબન્ધ છે. ચારનું શ્રવણ થયા પછી જ શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમાં વિવેકાદિ સાધન ચતુષ્ટયથી યુક્ત સુસુક્ષ્મ લોક વેદાન્ત-શાસ્ત્રના અધિકારી છે. અને જીવબ્રહ્મની એકતા વેદાન્તનો વિષય છે. વેદાન્તશાસ્ત્રથી જાણવા યોગ્ય અથવા પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય વસ્તુ બ્રહ્મ છે, તે કારણથી વેદાન્ત શાસ્ત્રનું પ્રમેય વસ્તુ બ્રહ્મ છે. વેદાન્તશાસ્ત્ર તથા બ્રહ્મને પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદક ભાવ સંબન્ધ અથવા બોધ્ય બોધકભાવ સંબન્ધ છે. અને અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ દ્વારા કુંઝની નિવૃત્તિ તથા આનન્દની પ્રાપ્તિ પ્રયોજન છે.

અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર પ્રકારનું અન્તઃકરણ છે. સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપ વૃત્તિવાળા અન્તઃકરણને મન કહે છે, અને નિશ્ચય રૂપ વૃત્તિ વાળા અન્તઃકરણને બુદ્ધિ કહે છે. અને “હું છું” એ પ્રકારના અભિમાન રૂપ વૃત્તિવાળા અન્તઃકરણને અહંકાર કહે છે. અને પૂર્વ અને ઉત્તરના અનુસન્ધાન રૂપ વૃત્તિ વાળા અન્તઃકરણને ચિત્ત કહે છે.

અને ૧. નિત્ય પ્રલય, ૨. અવાન્તર પ્રલય, ૩. દૈનંદિન પ્રલય, ૪. બ્રહ્મપ્રલય, અને ૫. આત્મન્ટિક પ્રલય—એ પાંચ પ્રકારના પ્રલય છે. પ્રાણીઓની જે સુષુપ્તિ અવસ્થા ॥ તે નિત્ય પ્રલય છે. એક હજાર ચતુર્થુગનો બ્રહ્માજનો એક દિવસ છે. અને બ્રહ્માજના એક દિવસમાં ૧૪ મનુઓનું અને ૧૪ ઇન્દ્રોનું રાજ્ય હોય છે. તેમાં એકનું આધિપત્ય પૂર્ણ થાય,

ત્યારે એક અવાન્તર પ્રલય થાય છે. એવાં ૧૪-આધિપત્ય થતાં ૧૪ અવાન્તર પ્રલય થાય છે. તેને નૈમિત્તિક પ્રલય અથવા મન્વન્તર પ્રલય પણ કહે છે. બ્રહ્માજીની મુધુષિ-
(સ્વાના સમય)ને દૈનંદિન પ્રલય કહે છે. અને બ્રહ્માની નાશઅવસ્થાને બ્રહ્મપ્રલય કહે
કહે છે. અને બ્રહ્મપ્રલયને મહાપ્રલય કહે છે અને પ્રાકૃત પ્રલય પણ કહે છે. તે કાલમાં
આકાશાદિ પ્રપંચ રહેતું નથી. અને મુક્ત અવસ્થાને આત્મ્યન્તિક પ્રલય કહે છે.

અને ૧. શુદ્ધ ઈશ્વરથી ભિન્ન છે, અને ૨. આત્મામાં પ્રતીત થતું કાર્ત્તવાદિ વારત્તવ છે,
અને ૩. સ્પૃહાદિ શરીરની ઉપાધિ વાળો આત્મા સંગ વાળો છે, અને ૪. બ્રહ્મ જગત્તું
કારણ હોવાથી વિકારવાળું છે, અને ૫. કારણથી અભિન્ન હોવા છતાં પણ જગત્તું
સત્ત્વ છે-આ પાંચ પ્રકારના ભ્રમ છે.

અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને માત્સર્ય-એ અવિધ્યુર્ગ કહેવાય છે.

અને ત્વચા, માસ, રૂધિર, મેદ, મજ્જા. અસ્થિ-એ પૃથ્વીશિક કહેવાય છે. અને જરા,
મરણ, કુષ્ઠા, પિપાસા, શોક અને મોહ એ છ પદ્ધતિ કહેવાય છે. અને શિશુત્વ, બાલ્ય,
કૌમાર, યાવન, તરુણ, વૃદ્ધ-એ છ અવસ્થા છે. અને—

શુદ્ધમીશ્વરચૈતન્યં જીવચૈતન્યમેવ ચ ।

પ્રમાતા ચ પ્રમાણં ચ પ્રમેયં ચ ફલં તથા ॥

इति सप्तविधं प्रोक्तं मिथ्यते व्यवहारतः ॥

અર્થ:—૧. શુદ્ધ, ૨. ઈશ્વરચૈતન્ય, ૩. જીવચૈતન્ય, ૪. પ્રમાતા, ૫. પ્રમાણ, ૬. પ્રમેય
અને ૭. ફલ-એ સાત પ્રકારના ચૈતન્યના ભેદ કલા છે. ચૈતન્ય એક હોવા છતાં પણ
વ્યવહારભેદથી સાત પ્રકારનું કહ્યું છે. તેમાં—

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।

मायासंવन्धतથેજો जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥

અર્થ:—માયાની ઉપાધિથી રહિત ચૈતન્યને શુદ્ધ ચૈતન્ય કહે છે. તેનું જ બ્રહ્મ નામ
પણ છે. અને માયા ઉપાધિથી ઈશ્વર કહેવાય છે. અને અવિદ્યાને વશ અવિદ્યાની
ઉપાધિવાળો જીવ કહેવાય છે.

अन्तःकरणसंवन्धात्प्रमातेऽभिधीयते ।

तथा तद्दृत्तिसंवन्धात्प्रमाणमिति कथ्यते ॥

અર્થ:—અને અન્તઃકરણની ઉપાધિથી પ્રમાતા કહેવાય છે. અને અન્તઃકરણની દૃષ્ટિની
ઉપાધિથી પ્રમાણ કહેવાય છે.

अज्ञातमपि चैतन्यं प्रमेयं कथ्यते तथा ।

ज्ञातं चैव तु चैतन्यं फलमित्यभिधीयते ॥

અર્થ:—અને અજ્ઞાત અર્થાત્ નહીં જાણેલા ચૈતન્યને પ્રમેય કહે છે. અને જ્ઞાત (જાણેલા)
ચૈતન્યને ફલચૈતન્ય કહે છે. અને—

ज्ञानेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथा पराणि कर्मेन्द्रियाणि मन आदिचतुष्टयं च ।

माणानिपञ्चकમथો वियदादिकं च कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टधा पूः॥ वे०संज्ञा.

અર્થ:—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન આદિ ચાર પ્રકારનું અન્તઃકરણ અર્થાત્ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, અને પાંચ પ્રાણ, તથા આકાશાદિ પંચમહાભૂત (સૂક્ષ્મ), અને કામ (ઇન્દ્રિય), તથા ક્રાયિક, વાયિક અને માનસિક કર્મ, તથા તમઃ (અવિદ્યા-અજ્ઞાન) અર્થાત્ મૂઢાજ્ઞાન-એ આઠ પુરી કહેવાય છે. અને—

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકારમિતીયં મે મિત્રા પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥

મ. ગી. અ. ૭-૪ ॥

અર્થ:—ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, અર્થાત્ અન્ધ તન્માત્રા, રસ તન્માત્રા, રૂપ તન્માત્રા, રૂપરશ્મિ તન્માત્રા અને શબ્દ તન્માત્રા, તથા મન અર્થાત્ મનનું કારણ અહંકાર, બુદ્ધિ અર્થાત્ મહત્ તત્ત્વ, અને અહંકાર અર્થાત્ અવ્યક્ત (માયા)-એ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ છે.

અને જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય, અને ભોક્તા, ભોગ, ભોગ્ય, અને કર્તા, કર્મ અને કરણ એમ એક પક્ષમાં નવ પ્રકારનો સંસાર છે. અને બીજા પક્ષમાં પાંચ મહાભૂત, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, પંચપ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, એક સ્થૂળ શરીર, અને ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ તથા ત્રણ અવસ્થા, અને એ સર્વના કારણ રૂપ અજ્ઞાન-એ નવ પ્રકારનો સંસાર છે. વળી—

દિગ્વાતાર્કપચેતોઽશ્વિવહ્નીન્દ્રોપેન્દ્રમૃત્યુકાઃ ।

બ્રહ્મા ચન્દ્રઃ સુરાચાર્યઃ ક્ષેત્રજ્ઞઃ શિવ ईશ્વરઃ ॥

વે. સંજ્ઞા.

અર્થ:—દિશા, વાયુ, સૂર્ય, પ્રચેતા (વરુણ), અશ્વિનીકુમાર, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર (વિષ્ણુ), મૃત્યુ, બ્રહ્મા, ચન્દ્રમા, જૃહસ્પતિ, ક્ષેત્રજ્ઞ, શિવ-એ પંદર અધિષ્ઠાન દેવતા છે.

અને અસ્થિ, ચર્મ, સ્નાયુ, મજ્જા, વસા, માંસ, શુક્ર, શોણિત, શ્લેષ્મ, દૂધિકા (લીંટ), વિષ્ટા, મૂત્ર, કફ, વાત, પિત્ત-એ પંદર પદાર્થનો સમુદાય સ્થૂળ શરીર છે.

અને રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, દંભ, હયા, અહંકાર, ઇન્દ્રિય, ભક્તિ, શ્રદ્ધા-એ ૧૬ રાગાદિક છે.

અને બ્રહ્માનન્દ, વિષયાનન્દ અને વાસનાનન્દ એમ ત્રણ પ્રકારના આનન્દ છે. અને નિજાનન્દ, સુખ્યાનન્દ, આત્માનન્દ, યોગાનન્દ, અદ્વૈતાનન્દ એ સર્વ બ્રહ્માનન્દની અન્તર્ભૂત છે. અને વિદ્યાનન્દનો વિષયાનન્દમાં અન્તર્ભાવ જાણવો જોઈએ.

અને આગામિ, સંચિત અને પ્રારબ્ધ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ છે. પ્રારબ્ધ કર્મનાં ફોનાને ભોગતા સતા મરણ સુધી કરેલાં પુણ્ય તથા પાપ રૂપ કર્મ આગામિ કહેવાય છે. અને જન્મના કારણ રૂપ પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મ સંચિત કહેવાય છે. અને વર્તમાન શરીરને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ પ્રારબ્ધ કહેવાય છે.

અને જાગ્રત્, જાગ્રત્, જાગ્રત્સ્વપ્ન, જાગ્રત્સુષુપ્તિ એવી જાગ્રત્ અવસ્થા છે. અને સ્વપ્ન જાગ્રત્, સ્વપ્નસ્વપ્ન, સ્વપ્નસુષુપ્તિ-એમ સ્વપ્ન ત્રણ છે, અને સુષુપ્તિજાગ્રત્ સુષુપ્તિ-સ્વપ્ન, સુષુપ્તિસુષુપ્તિ-એ ત્રણ પ્રકારની સુષુપ્તિ છે. તેમાં પ્રમાદાનને જાગ્રત્ જાગ્રત્ કહે છે, અર્થાત્ યથાર્થ બુદ્ધિથી વસ્તુનું જ્ઞાન થવું તે જાગ્રત્ કહેવાય છે. અને છીપમાં ચાંદી

આદિ શ્રમ છે—એવો વસ્તુનો શ્રમ થવો તે જાગત્ અવસ્થામાં સ્વપ્ન કહેવાય છે. અને શ્રમાદિથી થતા સ્તબ્ધીભાવને જાગ્રતમાં સુષુપ્તિ કહે છે. ચિત્તમાં કંઈ પણ વિચાર ન આવવો તેનું નામ સ્તબ્ધીભાવ છે.

અને જ્યારે સ્વપ્નમાં મન્ત્રાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સ્વપ્ન જાગ્રત્ છે. અને “સ્વપ્નમાં પણ મેં સ્વપ્ન દીધું” એવી શુદ્ધિ સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન છે. અને સ્વપ્નમાં કંઈ એવો અનુભવ કરે છે કે જેને પછી જાગ્રત્ અવસ્થામાં કહી શકતા નથી, તે સ્વપ્ન અવસ્થામાં સુષુપ્તિ છે.

એ પ્રમાણે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ સત્વગુણ પ્રધાન વાળી જે સુખાકાર વૃત્તિ થાય છે તે સુષુપ્તિમાં જાગ્રત્ છે, જે સુષુપ્તિ બાદ “હું સુખે સતો” એવું સ્મરણ થાય છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે રજોગુણ વાળી વૃત્તિ છે તે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્ન છે. તેમાંથી ઉઠેલા મનુષ્યને “હું દુઃખથી સતો હતો” એવું સ્મરણ થાય છે. અને સુષુપ્તિમાં તમેગુણ પ્રધાન જે વૃત્તિ છે તે સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિ કહેવાય છે. એ નિદ્રામાંથી ઉઠેલા મનુષ્યને “હું બહુ જ ગાઢ નિદ્રામાં મદ્દ થઈને સતો” આ પ્રકારનું સ્મરણ થાય છે.

कुलं चैव धनं चैव रूपं यौवनमेव च ।

तथा राज्यं तपश्चैव इत्येते पञ्चहिर्मदाः ॥

” ॥ ॥

અર્થ:—૧. કુલ, ૨. ધન, ૩. રૂપ, ૪. યૌવન, ૫. રાજ્ય અને ૬. તપ—એ છ પ્રકારના મદ્દ કહેવાય છે.

અને પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, ચન્દ્રમા, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, આત્મા—એ આઠ મૂર્તિ(શરીર) ના મદ્દ કહેવાય છે. આ શરીરમાં જ્યારે પૃથિવીનો મદ્દ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે પૃથિવીના ગુણોથી ભરેલો આ જીવ વસ્ત્રાદિની ઈચ્છા વાળો થાય છે. અને જ્યારે જલનો મદ્દ પ્રકટ થાય છે ત્યારે જીવ જલના ગુણથી ભરેલા ભારે આ અવશ્ય કરવું જોઈએ—એવી ચિન્તાથી સુક્રત થાય છે. અને જ્યારે અગ્નિનો મદ્દ પ્રકટ થાય છે ત્યારે કામરસથી ભરેલો આ જીવ સ્ત્રી સંભોગની ઈચ્છા વાળો થઈને તેને અનુકૂલ કાર્ય કરે છે. અને જ્યારે ચન્દ્રમાનો મદ્દ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ચિન્તાથી ભરેલો જીવ “મારે આ કાર્ય કરવાનું” છે, જો કરીશ તો આ કાર્ય થશે કે નહીં થાય? અથવા નિષ્ફળ જશે?” એવા સંદેહથી ચુપ થઈને ખેસી રહે છે. અને જ્યારે વાયુનો મદ્દ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ગમનગુણથી ભરેલો જીવ પરદેશમાં જવાની ઈચ્છા વાળો થાય છે. અને જ્યારે આકાશનો મદ્દ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે જીવ વાહનગુણથી ભરેલો થઈને હાથી, घोडा, આદિની ઈચ્છા વાળો થાય છે. અને જ્યારે સૂર્યનો મદ્દ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ક્રોધાગ્નિથી ભરેલો જીવ “આ વસ્તુનું હું દરણ કરું” એવી ઈચ્છા વાળો થાય છે. અને જ્યારે આત્માના મદ્દવાળો થાય છે, ત્યારે અહંકારથી ભરેલો જીવ “વિદ્યા આદિમાં મારી સમાન કોણ છે? અને કોણ જાણે છે?” એવી શુદ્ધિ થાય છે. અને—

घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चेतिपञ्चकम् ।

कुलं शीलं च वित्तं च दृष्टौ पात्राः प्रकीर्तिताः ॥

” ॥ ॥

અર્થ:—અપોઝ દયા તથા શંકા (શંકા) તથા ભય, લજ્જા, નિન્દા—એ પાંચ, તથા કુલ, શીલ અને ધનાદિનું અભિમાન—એ મળી આઠ મનુષ્યના બન્ધનનું સાધન હોવાથી તેમને બન્ધ (પાશ) કહ્યા છે.

અને તનુવ્યસન, મનોવ્યસન, ધનવ્યસન, રાજ્યવ્યસન, વિશ્વવ્યસન, ઉત્સાહવ્યસન, સેવક-વ્યસન, એમ સાત વ્યસન છે. જ્યારે તનુવ્યસન પ્રકટ થાય છે, ત્યારે " મારુ શરીર કૃશ થઈ ગયું, કમળેર થઈ ગયું " એમ કહીને જીવ દુઃખી થાય છે. અને જ્યારે મનોવ્યસન પ્રકટ થાય છે ત્યારે જીવ ચોરી આદિ કરનાર થાય છે, અને જ્યારે વિશ્વવ્યસન પ્રકટ થાય છે, ત્યારે જીવ ગૃહ, ક્ષેત્ર, આદિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળો થાય છે. અને જ્યારે ઉત્સાહ-વ્યસન પ્રકટ થાય છે, ત્યારે પુત્ર, સ્ત્રી, આદિની ઇચ્છાવાળો થાય છે. અને જ્યારે સેવક-વ્યસન પ્રકટ થાય છે ત્યારે જીવ પરદેશમાં જવું આદિ સર્વ કર્મ કરવામાં તત્પર રહે છે.

અને કુલભ્રમ, ગોત્રભ્રમ, જાતિભ્રમ, વર્ણભ્રમ, આશ્રમભ્રમ અને નામભ્રમ બેઠી ભ્રમે ૭ પ્રકારના છે, તેમાં કર્ણાટક, દ્રાવિડ, આદિ બેદના અભિમાન વાળાને જે વ્યવહાર છે તે કુલભ્રમ છે. વિશ્વામિત્રાદિ જે ભ્રમ છે તે ગોત્રભ્રમ છે. ષાહણાદિ બેદનો જે વ્યવહાર છે તે જાતિભ્રમ છે. અને અદારે વર્ણમાં હું શ્રેષ્ઠ છું એવું માનીને જે વ્યવહાર છે તે વર્ણભ્રમ છે અને " હું સંન્યાસી " ઇત્યાદિ જે અભિમાન છે તે આશ્રમભ્રમ છે. " હું અમુક નામ વાળો " એ પ્રકારે નામના અભિમાનથી જે અભિમાન છે તે નામભ્રમ છે.

અને અસ્થિ, માંસ, ત્વચા, નાડી, રામ-એ પાંચ પૃથ્વીના ગુણ છે. તેમને પૃથ્વીના અંશ પણ કહે છે. અને રસોષ્ઠ (કફ), મૂત્ર, પરસેવો, શુક્ર તથા શોષિત-એ પાંચ જલના ગુણ છે. તેમને જલના અંશ પણ કહે છે. અને હ્રુધા, તૃષા, નિદ્રા, આલસ્ય તથા સંગ હોવો-એ પાંચ અગ્નિના ગુણ છે. અને તેમને અગ્નિના અંશ પણ કહે છે. અને દોડવું, ચાલવું, સમેટવું, ફેલાવું અને અલગ થવું-એ પાંચ વાયુના ગુણ છે. તે વાયુના અંશ પણ કહેવાય છે. અને રાગ, દ્વેષ, ભય, લજ્જા, મોહ-એ પાંચ આકાશના ગુણ છે. તેમને આકાશના અંશ પણ કહે છે. અને શ્વેત, પીળું, લીલું, લાલ, કાળું, મંજીટના રંગનું-એ ૭ પ્રકારનાં રૂપ છે. અને શીત, ગરમ, કામલ, કરડો-એ ચાર પ્રકારના સ્પર્શ પણ છે. અને મધુર, ખાટો, તિક્ત (તીખો), કપાપક્ષો (તૂરો), ખારો અને કડવો-એ ૭ પ્રકારના રસ છે. અને ગળાના છિદ્રમાં અર્થાત્ કપકમાં જે શબ્દ થાય છે તેનું નામ શબ્દ છે. અનુસ્વારને ધ્વિન્દુ કહે છે. નાદના એક દેશને કલા કહે છે.

આત્મા ત્રણ પ્રકારના છે-૧. જ્ઞાનાત્મા, ૨. મહાત્ આત્મા અને ૩. શાન્તાત્મા. તેમાં વ્યજિ બુદ્ધિનું નામ જ્ઞાનાત્મા છે. અને સમજિ બુદ્ધિ રૂપ મહત્ તત્ત્વને મહાત્ આત્મા કહે છે. અને સમિચ્છાદાનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્માને શાન્તાત્મા કહે છે.

ઇતિ વિવિધસંજ્ઞાવિવરણ અ. ૧ સ. ૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨.

વેદાન્તના અધિકારીનું નિરૂપણ.

વેદના કર્મકાણ્ડ, ઉપાસનાકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ એ ત્રણ ભાગમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણેનું વિવેચન કર્યું છે. તેને અનુસાર અન્યશાસ્ત્ર તથા ભગવદ્ગીતા આદિક પણ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે. કર્મકાણ્ડનું ફલ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ, ઉપાસનાકાણ્ડનું ફલ ચિત્તના વિક્ષેપોની નિવૃત્તિ, અને જ્ઞાનકાણ્ડથી ચિત્તના આવરણ રૂપ દોષની

નિવૃત્તિ રૂપી ફલ જતાવ્યું છે. વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિચાર અર્થાત્ વેદાન્તશાસ્ત્ર જે ઉપનિષદ્ છે તેમાં કોઈથી રીતે જગત્, જીવ અને પરમાત્માના સ્વરૂપને પંચાક્ષ રૂપે જાણીને તેનો વિચાર કરવો તે જ વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિચાર કહેવાય છે. માટે આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં વેદાન્ત-શાસ્ત્રના અધિકારીનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

વેદાન્તનો વિચાર કરવામાં સંન્યાસી માત્ર અધિકારી છે કે ગૃહસ્થાદિ આશ્રમમાં રહીને ધર્મનું અનુશાન કરનારને પણ અધિકાર છે તેનો પહેલાં વિચાર કરીએ છીએ.

સામાન્ય અને વિશેષ બેદથી અધિકારી બે પ્રકારના હોય છે.

અહં વદ્મો વિમુક્તઃ સ્યામિતિ યસ્યાસ્તિ નિશ્ચયઃ ।

નાત્યન્તમજ્ઞો નો તજ્ઞઃ સોઽસ્મિઞ્છાલ્લેઽધિકારવાન્ ॥ યો. વા. પ્ર. ૧ સ. ૨-૧૧

અર્થઃ—હું સંસારમાં બંધાયેલો છું અને હું મુક્ત થાઉં-એ પ્રકારનો જેનો નિશ્ચય છે, અને જે અત્યન્ત અજ્ઞાની પણ નથી અને આત્મજ્ઞાની પણ નથી-તે આ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં અધિકારી છે અર્થાત્ આ પ્રકારનો મનુષ્ય અદાય ગૃહસ્થ હોય અથવા સંન્યાસી હોય તે સર્વ વેદાન્તશાસ્ત્રના અધિકારી છે. પરંતુ આ સામાન્ય અધિકારી છે. અને જે શમ, દમ, આદિ સાધનવાળો વિરક્ત છે તે મુખ્ય અધિકારી છે. પ્રથમ શાસ્ત્રના શ્રવણ દ્વારા સર્વને પરમાત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જરૂર છે. માટે સામાન્ય અધિકાર વાળા મુમુક્ષુએ વેદાન્તશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતા રહેવું જોઈએ. અને ત્યારે સંસારથી વિરક્ત અને મુમુક્ષુતાની તીવ્રતા પણ થાય, ત્યારે શમાદિ સાધન પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે ગુરુમુખથી મહાવાક્યનું શ્રવણ કરીને સ્વયં મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવામાં અને જગત્, જીવ અને પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં યોગ્ય થાય છે. તે સમયે તેને મુખ્ય અધિકારી કહી શકાય છે.

આરિતક્રતા, તથા દેહાદિથી આત્માને ભિન્ન જાણવો, વગેરે મનુષ્યોને માટે ઉપયોગી છે. આત્મા તથા અનાત્માનો વિવેક હોવા છતાં પણ શીઘ્ર દૃઢ થતો જેવામાં આવતો નથી, કારણ વિવેકીને પણ, હં સ્થૂલ, હું સૂક્ષ્મ, હું અન્ધ, હું પંચ, છત્યાદિ પ્રકારથી શરીરમાં જ આત્માભિમાન જેવામાં આવે છે. તે સર્વ નાશ પામી વિવેકાદિક દૃઢ થવાને માટે વેદાન્તનું જ સેવન કરવું જોઈએ. માટે—

દૃઢત્વમેતદ્વિપયય ચોષઃ પ્રયાતિ વેદાન્તનિષેવણેન ॥ શ્લો.વા.આત્મ.શ્લો. ૧૪૮ ॥

અર્થઃ—વિવેકાદિને દૃઢ કરવાની ઇચ્છા વાળાએ વેદાન્તશાસ્ત્રનું જ શ્રવણાદિ કરવું જોઈએ. તેથી વિવેકાદિની દૃઢતા તથા આત્માનું જ્ઞાન પણ થાય છે.

અધિકારીસાધન-વિવેકાદિ.

મુખ્ય અધિકારીનું નિરૂપણ કર્યું હવે અધિકારીનાં વિવેકાદિ સાધનોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

સાધનાન્યત્ર ચત્વારિ કથિતાનિ મનીષિભિઃ ।

યેષુ સત્સર્વેષ સન્નિષ્ટા યદ્માર્ગે ન સિદ્ધયતિ ॥ વિં. જૂં. શ્લો. ૧૮ ॥

અર્થઃ—અન્યવિચાર કરવાને માટે વિદ્વાન્ લોકોએ પ્રથમ ચાર સાધન કથન કર્યા છે. તે સાધન એવાં છે કે જેના દોવાથી સદ્ગતુ પરમાત્મા સંબંધી વિચારથી નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થઈ નય, અને જે સાધન નહીં દોવાથી નિષ્ઠા પણ ન થાય. જેવી રીતે મૂનના અભાવથી

વસ્ત્રો પણ અભાવ નિશ્ચય છે, અને સૂત્ર હોવાથી વસ્ત્ર હોવું તે પણ અવશ્ય છે. તેવીરીતે અન્ય અનિગેહ્યી સાધન અને વિચાર દ્વારા અલ્પનિશાની પ્રાપ્તિ પણ અશ્વલી નેપ્રજો.

આદૌ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ પરિગણ્યતે ।

દદ્દામુત્રફલભોગવિરાગસ્તદનન્તરમ્ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

શમાદિપદ્કસંપત્તિર્મુમુક્ત્વમિતિ સ્ફુટમ્ ।

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુના વિવેકને પ્રથમ સાધન તરીકે ગણવામાં આવે છે તે પછી આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી ભોગ સામગ્રીની ઇચ્છા નહીં હોવી એ બીજું સાધન કહેવાય છે. (૧૯). શમાદિ પદ સંપત્તિ એ ત્રીજું છે, અને મુમુક્ત્વ એ ચોથું સાધન છે. આ પ્રમાણે સાધનો ૨૫૪ કલાં છે.

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યેત્યેવં રૂપો વિનિશ્ચયઃ ।

સોઽયં નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ સમુદાહતઃ ॥

” ॥ ૨૦-૧ ॥

અર્થઃ—એક પરમાત્મા જ સત્ય વસ્તુ છે. બાકી સર્વ મનુષ્યોના દેહ તથા જગતના સંપૂર્ણ પદાર્થ મિથ્યા છે. એ પ્રકારનો જે નિશ્ચય છે તે નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક કહેવાય છે.

તદ્વૈરાગ્યં જિહાસા યા દર્શનશ્રવણાદિભિઃ ।

દેહાદિબ્રહ્મર્પયન્તે હ્યનિત્યે ભોગ્યસ્તુનિ ॥

” ॥ ૨૧-૨ ॥

અર્થઃ—જે જે ભોગ્ય પદાર્થ જોવામાં આવે છે તથા સાંભળવામાં આવ્યા છે એવા આ પૃથ્વી લોકથી લઈને અલ્પલોક સુધીના ભોગ્ય પદાર્થમાં તથા પોતાના દેહમાં પણ પ્રીતિ નહીં હોવી તથા દુઃખશુદ્ધિથી સર્વનો પરિત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થવી તેને વૈરાગ્ય કહે છે.

વિરજ્ય વિપયત્રાતાદોષદૃષ્ટ્યા મૃદુર્મૃદુઃ ।

સ્વલક્ષ્યે નિયતાવસ્થા મનસઃ શમ ઉચ્યતે ॥

” ॥ ૨૨-૩ ॥

અર્થઃ—વારંવાર વિષયોમાં દોષદૃષ્ટિ કરવાથી વિષયોમાંથી વિરક્ત થઈને પોતાના લક્ષ્ય ૨૫ પરમાત્મામાં જે ચિત્તની સ્થિતિ છે તેને શમ કહે છે.

વિષયેન્દ્રિયકાઃ કરાદૃત્ત્વં સ્થાપનં રક્ષત્ત્વમોજ્જ્વલે ।

ઉભયેપામિન્દ્રિયાણાં સ દમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

” ॥ ૨૩-૪ ॥

અર્થઃ—જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિય બંનેને પોતપોતાના વિષયોમાંથી હટાવીને પોતપોતાના ગોલકમાં જે સ્થિત કરવી તેને દમ કહે છે.

વાહ્યાનાલંબનં વૃત્તેરેવોપરતિરુત્તમા ।

” ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—વિષયોમાંથી નિવૃત્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોની, ફરી વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ ન થવી, અને મનમાં તેમનો સંકલ્પ પણ ન થવો—તેમાં ઉપેક્ષાશુદ્ધિ થવી, તેને ઉત્તમ ઉપરતિ કહે છે.

સહનં સર્વદુઃસ્વાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ ।

ચિન્તાવિલાપરહિતં સા તિતિશા નિગદ્યતે ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોને સહન કરી લેવાં, પરન્તુ તેમના સંબંધી કાંઈ પ્રકારની

ચિન્તા કે પ્રાર્થ વિલાપ ન કરવો તથા દુઃખને દહાવવાને માટે કોઇ ઉપાય પણ નહીં કરવો તેને તિતિક્ષા કહે છે.

શાસ્ત્રસ્ય શુરુવાક્યસ્ય સત્યબુદ્ધ્યાવધારણમ્ ।

સા શ્રદ્ધા કથિતા સદ્ધિર્યયા વસ્તુપલભ્યતે ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્ર તથા શુરુની વાણીનો સત્ય રૂપે નિશ્ચય કરવો તેને સત્યરૂપોએ શ્રદ્ધા કહી છે, જેના વડે મમાર્થ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું નામ શ્રદ્ધા છે.

સર્વદા સ્થાપનં બુદ્ધેઃ શુદ્ધે વ્રજાણિ સર્વદા ।

તત્સમાપાનમિત્યુક્તં ન તુ ચિત્તસ્ય લાલનમ્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—શુદ્ધ ઘટમાં હમેશાં શુદ્ધિને સ્થિર રાખવી તેનું નામ સમાધાન છે, પરંતુ ચિત્તનું લાલન કરવું તેનું નામ સમાધાન નથી.

અર્હકારાદિદેહાન્તાન્વંધનજ્ઞાનકલ્પિતાન્ ॥

સ્વસ્વરૂપાવબોધેન મોક્ષતુમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—અજ્ઞાનથી કરૂપના કરેલાં, અર્હકારથી દેહ સુધીનાં બંધનો અર્થાત્ બંધનનાં કારણોમાંથી પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાન વડે મુક્ત થવાની જે ઇચ્છા તેનું નામ મુમુક્ષુતા છે. અર્થાત્ સંસારમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાનું નામ મુમુક્ષુતા છે.

તાપૈત્ત્રિભિર્નિત્યમનેકરૂપૈઃ સંતપ્યમાનો ક્ષુભિતાન્તરાત્મા ।

પરિગ્રહં સર્વમનર્યબુદ્ધ્યા જહાતિ સા તીવ્રતરા મુમુક્ષા ॥

સં ૦ વૅ ૦ સાં ૦ સ્ત્રી ૦ ૨૨૧ ॥

અર્થ:—આધ્યાત્મિક, આધિર્લોકિક અને આધિભૌતિક એ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખથી વારં-વાર તપાવાથી જેનું મન હોળ પામ્યું છે, તેથી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ પરિગ્રહને અનર્થનું કારણ જાણીને જે પરિત્યાગ કરે છે તે અત્યંત તીવ્ર મુમુક્ષુ કહેવાય છે. અને મુમુક્ષુતા તીવ્ર હોવાથી તે અધિકારીને પણ ઉત્તમ જાણવો જોઇએ.

તાપત્રયં તીવ્રમવેક્ષ્ય વસ્તુ દૃષ્ટ્વા કલત્રં તનયાન્વિહાતુમ્ ।

મધ્યે દ્વયોર્લેહનમાત્મનો યત્સૈષા મતા માઝ્યમિકી મુમુક્ષા ॥ ૨૩૦ ॥

અર્થ:—સંસારના તાપત્રય રૂપ દુઃખને દેખીને પુત્ર તથા કલત્રાદિ પદાર્થને ત્યાગવાનો વિચાર કરતો સતો “ત્યાગ કરું કે ન કરું” એ પ્રકારે ચિત્તનો જે અદ્ભુત વિચાર છે તે મધ્યમ મુમુક્ષુતા કહેવાય છે. મુમુક્ષુતાને અનુસાર એ અધિકારી પણ મધ્યમ જ કહેવાય છે.

મોક્ષસ્ય કાલોઽસ્તિ કિમપ્ય મે ત્વરા મુક્તૈવ મોગાન્કૃતસર્વકાર્યઃ ।

મુક્તૈવ પતિપ્યેઽહમપેતિ શુદ્ધિરેવૈવ મન્દા કથિતા મુમુક્ષા ॥ ૨૩૧ ॥

અર્થ:—મોક્ષનું સાધન કરવાને માટે હજી બહુ સમય છે, કોઇ ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. સર્વ પ્રકારનાં ભોગ ભોગવાને તથા બવહારનાં અન્ય સર્વ કર્મ કરીને પછી જ મોક્ષને માટે પ્રવર્તન કરીશ—આ પ્રકારની જે મુમુક્ષુતા તે મન્દ મુમુક્ષુતા કહેવાય છે. અને મુમુક્ષુતાની મન્દતા હોવાથી અધિકારીની પણ મન્દતા કહેવાય છે.

માર્ગં પ્રયાતુર્મણિલાભવન્મે લભેત મોક્ષો યદિ તર્હિ ધન્યઃ ।

इत्याशया मूढधियां मतिर्यां सैषातिमन्दाभिमतता मुमुक्षुता ॥ २३२ ॥

અર્થ:—રસ્તા ઉપર આશતાં મનુષ્યને જે કાંઈ અધિક ક્ષિંબતનો મણિ મળી નય તો તે પોતાને બહુ ધન્ય માનશે. એવી રીતે કાંઈ પ્રકારનું સાધન કર્યા વિના અને કાંઈ વસ્તુનો ત્યાગ પણ કર્યા વિના આનાયાસે મોક્ષ મળી નય તો હું મને બહુ જ ધન્ય માનીશ—એવી આશાથી મૂઢ બુદ્ધિ વાળાની જે મુમુક્ષુતા છે તે અત્યંત મન્દ મુમુક્ષુતા કહેવાય છે. મુમુક્ષુતા અત્યંત મન્દ હોવાથી તે અધિકારી પણ અત્યંત મન્દ જ કહેવાય છે.

તેમાં પ્રથમ કહેલો જે ઉત્તમ અધિકારી છે તે સાધન દ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકશે. બીજાને કાશ્ચાન્તરમાં પ્રયત્નથી ઉત્તમ અધિકારી યદને મોક્ષ મળવાનો સંભવ છે. અને મન્દ તથા અતિમન્દ અધિકારી મોક્ષનો ભાગી થવાનો જ નથી. તેથી ઉત્તમ અધિકારી થવાને મુમુક્ષુતા પણ અત્યંત તીવ્ર હોવી જોઈએ. સાધન વાળા ઉત્તમ અધિકારીને જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી શ્રુતિ ભગવતી પણ સાધન યુક્ત થવાની જ આજ્ઞા કરે છે.

જ્ઞાન્તો દાન્ત ઉપરસ્તસ્તિતિહુઃ શ્રદ્ધાવિત્તો ભૂત્વાત્મન્યેવાત્માનં પશ્યતિ ॥

बृ० ૩૦ અ૦ ૪. ગ્રા ૪-૨૩ ॥

અર્થ:—જે કારણથી શમાદિ સાધન વાળો મનુષ્ય જ આત્મચાનને સંપાદન કરી શકે છે. માટે જ્ઞાન્ત તથા દાન્ત, મુમુક્ષુ તથા શ્રદ્ધા રૂપિ ધન (શ્રુતિ) વાળો યદને પોતાના પવિત્ર અન્તઃકરણમાં જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે. અને કાંઈ સ્થાનમાં શ્રદ્ધાવિત્તો ને બહારે “સમાહિતો ભૂત્વા” એવો પાક છે તે શાખાભેદથી છે અને ત્યાં “સમાધાન વાળા યદને” એવો અર્થ કરવો જોઈએ. વળી—

विवेकिनो विरक्तस्य ज्ञमादिगुणशालिनः ।

मुमुक्षोरेव हि ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता मता ॥ वि० चू० श्लो० ૧૭ ॥

અર્થ:—વિવેકી, વિરક્ત તથા શમાદિ ગુણ વાળા મુમુક્ષુની જ બ્રહ્મવિચાર કરવામાં યોગ્યતા છે.

તેથી રીતે બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ બ્યાસ બજવાને સાધનસંપત્તિ વાળાને જ બ્રહ્મવિચાર કરવામાં યોગ્યતા કહી છે.

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥

वेद० ૬૦ અ૦ ૧ પા૦ ૧-૧ ॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનાં ફલને વેદમાં અનિત્ય કહ્યાં છે. અર્થાત્ હોમાદિક કર્મોના ફલ રૂપ સ્વર્ગાદિ ફલને નાશવાનું કહ્યું છે. તેથી (મનઃ) સાધનચતુષ્ટય પ્રાપ્ત થયા બાદ (મય), બ્રહ્મવિચાર કર્તવ્ય છે. સૂત્રમાં પઢેલા ‘જિજ્ઞાસા’ પદનો જ ‘વિચાર’ અર્થ છે.

આ પ્રમાણે શ્રુતિ તથા સૂત્રાદિથી બ્રહ્મવિચાર કરવાને માટે વિવેકાદિક સાધનોની જ પ્રથમ આવશ્યકતા બતાવી છે. તેથી પ્રથમ, મુમુક્ષુએ સાધન સંપાદન કર્યાં તે જ કર્તવ્ય છે.

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते ।

तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः ज्ञमादयः ॥ वि० चू० श्लो० ૨૦ ॥

અર્થ:—જેને તીવ્ર વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુતા છે, તેને જ શમાદિ સાધનનું પ્રયોજન છે. અને તેને જ શમાદિનું ફળ પણ મળે છે.

વેરાગ્યપ્રાપ્તિના ઉપાય.

વેરાગ્યનું સ્વરૂપ આદિ પ્રથમ કહી ચૂક્યા છીએ હવે વેરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોને કહીએ છીએ.

૧. દુઃખં સર્વમનુસ્મૃત્યના અર્થનું ચિન્તન

દુઃખં સર્વમનુસ્મૃત્ય કામભોગાન્નિવર્તયેત્ ॥

અજં સર્વમનુસ્મૃત્ય જાતં નૈવ તુ પश्यति ॥

મા૦ કા૦ પ્ર૦ ૩-૪૩ ॥

અર્થ—સર્વ પદાર્થ દુઃખનું જ કારણ છે આ પ્રમાણે સમારના દરેક પદાર્થોને દુઃખ રૂપ જાણીને વિષયોની ચિન્ત્યમાન અવસ્થાથી અને ભુજ્યમાન અવસ્થાથી ચિન્તને હઠાવવું જોઈએ નાના પ્રકારના વિષયોનો જ્યાં નકરે છે, ત્યારે તેની ચિન્ત્યમાન અવસ્થા કહેવાય છે અને સ્થૂળ ઇન્દ્રિયથી મૂલ્ય વિષયોનો ઉપયોગ કરે છે, તે અવસ્થામાં તેની ભુજ્યમાન અવસ્થા કહેવાય છે જે વસ્તુને મનુષ્યે ચોતાના મુખનું કારણ નિશ્ચય કરેલું છે તે વસ્તુની તરફ તેનું મન પણ દોડે છે કારણ તેનો (પદાર્થનો) મધુર રસ છે, અને તે ખાવાથી બધ તથા પુરિ પણ ચાર છે આ જોય મી તથા નાગડી આદિના ગુણ પરિવેષી જ મનમાં દૃઢ થઈ જતા છે તેની મોસળી આદિની તરફ ચિત્ત દોડે છે અને જેવી રીતે મનુષ્યને મોસળી આદિમાં ગુણબુદ્ધિ દૃઢ થઈ ચૂકી છે, તેવી રીતે ધનુગના ફલાગ દોષબુદ્ધિ પણ દૃઢ થયેલી છે, તેથી ધનુરો ખાવાને માટે ચિત્ત કદાપિ દોડતું નથી તે માટે તે અનુભવ-સિદ્ધ વાત છે કે જેમાં ગુણોનો નિશ્ચય થયો છે તે તરફ ચિત્તે જતું, અને દોષનો નિશ્ચય થયો છે ત્યાં ચિત્તે કદાપિ નથી જતું પણ ત્યારે પાછા હાંવું સસાગના પદાર્થોના રૂપ રસાદિના અનુભવ કરતે કરતે તે મૂલ્ય પદાર્થોની દૃઢ વાસના મનમાં રહે છે તેથી તે સ્થૂળ પદાર્થો તરફ ચિત્ત પણ અડ શીત્રતાથી દોડે છે જેમાં ગુણદષ્ટિ નથી પરંતુ દોષદષ્ટિ છે, તે તરફ ચિત્ત પણ દોડવાનું નથી જે કોડતું હોત તો ધનુગનાં ફલ ખાવાને પણ અવસ્ય દોડત પરંતુ દોડતું નથી માટે જેમાં ગુણદષ્ટિ છે તે તરફ ચિત્ત દોડે છે, અને જેમાં દોષદષ્ટિ છે તે તરફ ચિત્ત જતું નથી આ અનુભવથી ચિત્તને હાંવવાને માટે દોષદષ્ટિ ઉત્તમ માધન છે એવો નિશ્ચય થાય છે તે કાગળી સોડમાં દુઃખ રૂપ દોષનું અમરણ કરીને મનને વિષયોમાંથી હાંવવાનું જુ છે દોષદષ્ટિથી દરેક ચિત્ત ફરી કદાપિ તે વિષય તરફ જતું પણ નથી. વિવેકનું અજ્ઞાની મનુષ્યને વિષયપદાર્થોમાં મુખની પ્રતીતિ થતી પણ હોય, તથાપિ શુદ્ધિશાલીને માટે તો વિચારદર્શ દુઃખ રૂપ છે એવું જાણવાને યોગ્યતા કહ્યું છે.

યે દિ સંસ્પર્શના મોગા દુઃખયોનય એવ તે ॥

આગ્રન્તવન્ન કૌન્તેય ન તેષુ રમતે વૃથઃ ॥ મ૦ ગૌ૦ અ૦ ૫-૨૨ ॥

અર્થ—વિષયપદાર્થોમાં જે મુખ પ્રતીતિ થાય છે ને મુખ, વિષયનો ઇન્દ્રિયોની સાથે જ્યાંમુઠી નબધ રહે છે, ત્યાંમુઠી ચાર છે ટ્રી ચૂનનાર અથવા શીખડ ખાનાર મનુષ્યને ટ્રીનો રમ અને યીખડની સાથે ત્યાંમુઠી જિહ્વેન્દ્રિયનો સબધ રહે છે ત્યાંમુઠી જ તે પ્રતીતિ ચાર છે, પછી નથી. તેવી રીતે દરેક વિષયનું પણ ત્યાંમુઠી જોઈએ. તેથી કરીને વિષયોના ભોગથી ચતા મુખને બગાડના 'સંસ્પર્શ' કહે છે. તે ઇન્દ્રિય તથા બાહ્ય વિષયોના નબધથી ચતા મુખનો અનુભવ દુઃખનું જ કારણ છે કારણ આ લોક સબધી નાથવા પર્યોઃ સબધી સર્વ વિષય પદાર્થ ગમદ્ગામ્યી બાપેલા દોષથી બદલેલાં પર્યન્તના

સર્વ પદાર્થ દુઃખનું જ કારણ છે, અને હે કુન્તીપુત્ર ! તે સર્વ ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા છે. અર્થાત્ વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગ રૂપ આદિ વાળા છે, અર્થાત્ વિષય અને ઇન્દ્રિયોના જ્યારે સંબંધ થયો ત્યારે તેની (ભોગની) ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેમના વિયોગ સમયે તેનો નાશ પણ થાય છે. અર્થાત્ સુખ (ભોગ) ક્ષણિક છે. માટે વિદ્વાન્ મનુષ્ય તુરંત સુખમાં પ્રીતિનો અનુભવ કરતો નથી, કેમકે તેને વિષયસુખ પ્રતિકૂલ જ પ્રતિત થાય છે.

વિવેકી મનુષ્યને વિષયસુખની દુઃખરૂપતા યોગશાસ્ત્રમાં પણ કહી છે.

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥

યો૦ ૬૦ પા૦ ૨ સૂ૦ ૧૫ ॥

અર્થ:—વિયોગમાં પરિણામદુઃખ તથા તાપદુઃખ તથા સંસ્કારદુઃખ પણ હોય છે, તથા સત્ત્વાદિ ગુણોની વૃત્તિઓ પરસ્પર એક એકની સાથે વિરોધ વાળા હોવાથી વિષય પદાર્થ સ્વરૂપથી પણ દુઃખ રૂપ છે. તેથી વિવેકી મનુષ્યને સર્વ કંઈ અર્થાત્ આ લોક તથા પરલોક સંબંધી વિષય પદાર્થ દુઃખરૂપ જ છે. વિયોગમાં જે સુખ છે તે રાગનું જ પરિણામ છે. જે મનુષ્યને જે વિષયપદાર્થમાં રાગ નથી તે પદાર્થ પ્રાપ્ત થવાથી તે સુખી થતો નથી. જે રાગવાળો મનુષ્ય છે તે જ પોતાના રાગનો વિષય પ્રાપ્ત થવાથી સુખી થાય છે. જે મનુષ્યને દારૂ પીવાની ટેવ છે તે મનુષ્યને દારૂમાં રાગ થાય છે. અને દારૂના પીકાને ફરથી દેખનાં જ તેને પ્રિય લાગે છે. અને દારૂ મળવાથી મોદ નામનું સુખ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. અને દારૂ પીવાથી પ્રમોદ નામનું સુખવિશેષ થાય છે. આ પ્રમાણે વસ્તુનું દર્શન, પ્રાપ્તિ અને અનુભવથી થતા પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ નામના સુખવિશેષ દારૂમાં રાગવાળાને જ થાય છે. અને જે મનુષ્ય દારૂમાં અનેક પ્રકારના દોષોને જુએ છે, તેથી તેને દારૂમાં અજ્ઞાનિ છે. તે દારૂના પીકાને દેખનાં જ ફરથી નાસિકાને પકડે છે. અને તે રસ્તે નિકળવાને પણ કષ્ટ માને છે, તેથી દારૂ પીનારને તેમાં જે સુખ લાગે છે તે દારૂમાં જે રાગ છે તેનું જ પરિણામ છે. આ પ્રમાણે સુગન્ધિ વાળા અત્તર આદિ પદાર્થ, સ્ત્રી, વસ્ત્ર, પાન તથા ભોજન, રાખ્યા, અને ભૂપણ એ આઠ પ્રકારના ભોગ્ય પદાર્થમાં પણ જાણ્યું જોઈએ. આ આઠ પદાર્થ મધ્યે જેને વિષે મનુષ્યને રાગ છે તેને તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી તે સુખી થાય છે. માટે વિયોગમાં જે સુખ છે તે રાગનું જ પરિણામ છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. રાગ જ પ્રથમ પ્રકટ થાય છે, પછીથી વિષયની પ્રાપ્તિ થતાં તે રાગ મુખ રૂપે પરિણામ પામે છે. રાગને જ દુઃખની કારણતા પ્રસિદ્ધ છે. રાગ ક્ષણ ક્ષણમાં વધતો જ જાય છે. હમેશાં મનુષ્યને ઇચ્છાનુસાર વિષયપદાર્થ મળવાનો સંભવ જ નથી. તેથી વિષયોની અપ્રાપ્તિ નિમિત્તથી ચતું દુઃખ હઠાવવાને કોઈ પણ સમર્થ થતો નથી. માટે તે વિષયપદાર્થ દુઃખ રૂપ જ છે. ઇચ્છાનુસાર ભોગોની પ્રાપ્તિ થવાથી જે ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થઈને નેમની જે શાન્તિનો અનુભવ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ સુખ છે, અને વિષય પ્રાપ્ત ન થવાથી ઇન્દ્રિયોની અસંતોષતાથી જે અશાન્તિ છે તે દુઃખ છે. વિષયોનો ઉપભોગ કરતાં કરતાં તૃપ્તિને દૂર કરવામાં કોઈ પણ સમર્થ ચતું નથી. જેટલું જેટલું અધિક ભોગવશે તેટલી તેટલી વિષય પદાર્થમાં રાગની વૃદ્ધિ થઈ જાય છે. અને ઇન્દ્રિયોની ભોગમાં કુશલતા પણ વધતી જાય છે. માટે વિષયસુખ દુઃખ રૂપ રાગનું જ પરિણામ હોવાથી દુઃખ રૂપ જ છે. કેમકે જે પ્રકારનું કારણ હોય છે તે પ્રકારનું જ કાર્ય થાય છે. કાર્ય તથા કારણમાં ભેદ હોતો નથી.

મરણનું એક પ્રમાણ રૂપાન્તર જ કાર્ય છે જેવી રીતે મુરણનું રૂપાન્તર કુદ્દલ અને મૃત્તિમાનુ રૂપાન્તર થઈ છે અહીં ગગનુ જ રૂપાન્તર વિષયમુખ છે તેથી તે દુખ રૂપ છે ગગનુ પરિણામ હોવાથી પરિણામદુઃખ કહ્યું છે

અને સુખના અનુભવમાત્રમા મનુષ્ય પોતાના સુખને પ્રતિફલ પદાર્થમા દેખ કરે છે, અને કેટલું મુખ એવું છે કે બીજા પ્રાણીને દુખ દીધા વિના તે પ્રાણી થઈ શકતું નથી માટે સુખને વાસ્તે પ્રાણીને દુખ પણ આપશે અને વધારે દુખનું સાધન અમને ન હો—આ પ્રકારના સમ્પર્કવિગ્રહને જ દેખ મહે છે તે સર્વ દુખસાધનોને હઠાવવામા કોઈ પણ સમર્થ થતું નથી તેથી સુખના અનુભવમાત્રમા પણ સુખના વિરોધિ વસ્તુમા હમેશા દેખ રહે છે જ તેથી તે દેખ રૂપી તાપદુઃખ છે, તેને નિવૃત્ત કરવું બને નહીં તાપનું નામ જ દેખ છે

અને દુખના સાધનોને હઠાવવામા અસમર્થ મનુષ્યને મોહ થાય છે તેથી વિષયમા મોહદુઃખતા પણ છે સૂત્રમા તાપદુઃખ જ કહ્યું છે, મોહદુઃખ કહ્યું નથી તથાપિ તે પણ જાણવું જોઈએ એવો યોગભાષ્યનો સિદ્ધાન્ત છે

વળી મનુષ્ય જે જે વિચે ૧. સુખનો અનુભવ કરે છે તે તે વિષયમુખ ભોખાના મનમા સરકારને ઉત્પન્ન કરીને જ નષ્ટ થાય છે સરકારથી સુખનું સ્મરણ થાય છે અને સ્મરણથી ફરી વિષય પદાર્થમા રાગ થાય છે ગગથી તે પદાર્થની પ્રાપ્તિને માટે ચેષ્ટા થાય છે, ચેષ્ટા દ્વારા વિષયની પ્રાપ્તિ થવાથી તેનો ભોગ થાય છે, બીજી વારના ભોગથી સરકાર પણ કંઈક પુષ્ટ થાય છે જેમ એક વાર ફેરી ખાવેના મનુષ્યને ફરીના ત્રાહ્ણના સંસ્કાર મનમા પડે છે એ સરકાર દ્વારા બીજી સાલ ફેરીની મોસમમા તેને ફેરીનું સ્મરણ થાય છે અને ગરે ચાવતા ચાનતા આલુબાલુના વક્ષો ઉપર જુએ છે કે આ સાન અબાને ભોગ આ યો છે કે નહીં, આ સાનમા ફેરી થો કે નહીં—એ પ્રમાણે ફેરી સબધી સ્મરણ કરે છે સ્મરણ પછી ફેરીમા ગગ થાય છે ગગથી ફેરી મેળવવાની ચેષ્ટા કરે છે અને કાચીપાકી જેવી મળે તેવી મગાવીને તેના લિત લિત પદાર્થ બનાવીને અથવા પકવીને ખાય છે, ફેરી ફેરીના જૂના સરકારની સાથે નીન સરકાર મળવાથી સરકાર મજબૂત થાય છે એ પ્રમાણે વેરક વિષયપદાર્થના ભોગ મનમા સરકાર ઉત્પન્ન કરે છે અને સંસ્કારથી પાત્રી વિષયોનું સ્મરણ થાય છે સ્મરણ થવાથી રાગ થાય છે ગગથી લિત લિત પદાર્થ મેળવવાને માટે નાના પ્રમાણની ચોગ કે અગોગ ચેષ્ટા (કર્મ) કરે છે, તે કર્મ કર્મ અથવા અધર્મ રૂપ કર્મકાય અર્થાત્ અદૃષ્ટને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે કર્મકાય સુખ દુખ રૂપ ફલ ભોગવાને માટે જન્માદિ આપે છે જન્મ લઈને ભોગોને માટે પહેલાની પેઢે વિષયોનું સ્મરણ તથા વિષયમા રાગ, તેની પ્રાપ્તિને માટે ચેષ્ટા કર્યાદિ નર્વ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને આયુ સમાપ્ત થતા, મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, રી જન્મ લે છે આ પ્રમાણે ધર્મિયજની તુલ્ય જન્મ મૃત્યુ રૂપ સસાર કાયમ ગટે છે આ સસાર વિષયસુખના સરકાર દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કરીને વિષયસુખમા સરકારનું જ પશુ મ્થુ છે આ પ્રમાણે વિષયસુખ પરિણામ દુઃખાદિથી વિધાયનુ ભોગથી તબે મગમા પગ તેની દુખરૂપતા કહે ૨

હવે શુભવૃત્તિવિરોધાચ્ચ—આ પદની અર્થપથી પણ વિષયસુખ દુઃખ રૂપ છે એમ કહે છે સસારમા જે કોઈ પાય છે તે સર્વ નિયુજાતન છે અર્થાત્ સત્ત્વ તથા રજસ અને તમોગુણ રૂપ પ્રતિ (પ્રધાન)ના વિગત છે સરસ્યનું મુખ રૂપ, અને ન્જોગુણ દુઃખ રૂપ,

તથા તમોગુણ મોહ રૂપ છે. અને તેઓ એક એકથી વિરૂદ્ધ સ્વભાવ વાળા છે. તથાપિ જેવી રીતે તેલ, દીવેટ અને અગ્નિ એ વિરૂદ્ધ સ્વભાવ વાળા ત્રણ વસ્તુ મળીને એક દીપ રૂપી વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે. તે મનુષ્યના ભોગને ઉપયોગી થાય છે. તેલ, દીવેટ અને અગ્નિ ત્રણે પરસ્પર વિરોધી છે. કેમકે દીપમાં તેલ ન હોય તો અગ્નિ દીવેટને એકદમ બાળી નાંખે છે, અને તેલ અને અગ્નિ હોવા છતાં પણ દીવેટ વિના દીવો ચલ શકે નહીં. દીવેટમાં અગ્નિ પણ બળતો હોય છે, તથાપિ દીવેટના ઉપર તેલ નાંખે તો તે અગ્નિ ખુઝાઈ જાય છે. તથાપિ ત્રણેને યુક્તિથી મેળવવાથી દીવો બની જાય છે. અને એકના પણ અભાવમાં દીપ રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. દીવેટ, તેલ અને અગ્નિ ત્રણે હોય તો દીપ રૂપ કાર્ય થાય છે, તેવી રીતે સત્વાદિક ગુણોમાંના એક પણ ન હોય તો કોઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય નહીં. તેથી યુક્તિથી ગુણોનો મેળ કરીને જ આ સર્વ જગતના પદાર્થોની રચના કરી છે. એટલે સર્વ પદાર્થ સત્ત્વગુણ તથા રજ્જેગુણ તથા તમોગુણથી યુક્ત છે. પરન્તુ જે પદાર્થમાં સત્ત્વગુણ વિશેષ છે તેને સત્ત્વગુણી, અને જેમાં રજ્જેગુણ વધારે હોય તેને રજ્જેગુણી, તથા જેમાં તમોગુણ વિશેષ હોય તેને તમોગુણી પણ કહે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે જેવી રીતે મીઠું, મરચું, મશાલો, તેલ, આંબલી, ગોળ એ સર્વ વસ્તુ મેળવીને બનાવેલા બટાટા આદિના શાકમાં મીઠું, મરચું, આદિ સર્વનો ગુણ હોય છે, અથવા સાકર, ઘી, લોટ, એ સર્વ મેળવીને બનાવેલા લાડુ આદિ મિષ્ટાન્નમાં ઘી આદિ સર્વ પદાર્થના ગુણ હોય છે. તેવી રીતે ત્રિગુણાત્મક વિષયપદાર્થમાં પણ સુખ, દુઃખ તથા મોહ-એ ત્રણ સ્વભાવ બેઠેલા છે, -તે કારણથી જે વસ્તુમાં મનુષ્ય સુખ અનુભવ કરે છે તેમાં દુઃખ પણ બેઠું છે, પરન્તુ તે સમયમાં પ્રકટ નથી એટલું જ છે. તેથી જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ છે તે સર્વ વિષ મેળવેલા મિષ્ટાન્નની તુલ્ય છે. વિષ મળેલું મિષ્ટાન્ન ખાતી વખત મધુર લાગે છે. તથાપિ થોડી વારમાં તે ઝેરનો ગુણ પણ તરત બતાવી દે છે. અને વિષય પદાર્થને ઝેર કરનાં પણ ભારે ઝેરી કલા છે. કેમકે “ઋષ્યમુક્તં વિષં દ્વન્તિ વિષયઃ સ્મરણાદપિ ।”-વિષ ખાવાથી જ પ્રાણને હરે છે, પરન્તુ વિષયોનું તો સ્મરણ માત્ર પણ મનુષ્યનો નાશ કરી દે છે. પરન્તુ વિષ શીઘ્ર નાશ કરે છે, અને વિષયોનું સ્મરણ ધીમે ધીમે નાશ પમાડે છે. તેથી ભગવાન ગીતામાં—

ધ્યાયતો વિષયાન્સંગઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽધિજાયતે ॥ મં ૦ ગી ૦ અં ૨-૬૨, ૧.

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિર્મુંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રજાયતિ ॥ ૬૩, ૧.

અર્થઃ—મતલબ કે વિષયના આન (સંકલ્પ)થી સંગ (પ્રીતિ)ની ઉત્પત્તિ, સંગથી કામ, કામથી ક્રોધ, ક્રોધથી મોહ, મોહથી આત્મવિષયક સ્મૃતિમાં વિભ્રમ, સ્મૃતિના વિભ્રમથી બુદ્ધિનાશ થાય છે. અને બુદ્ધિના નાશથી શ્વયં નષ્ટ થાય છે અર્થાત્ અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ શ્લોકોથી વિષયસ્મરણને પરંપરાએ મનુષ્યના નાશનું કારણ બતાવ્યું છે અને સર્વ વિષયપદાર્થ દુઃખ રૂપ તથા મોહ(વિપાદ)રૂપ પણ હોવાથી તે વિવેકને માટે હનેશા દુઃખ રૂપ છે.

જેવી રીતે સર્વ શરીર આમડીથી ઢાંકેલું છે, અને નેત્રની અંદર પણ આમડી છે. નેત્રમાં

કાંઈ ધૂળ માત્ર પણ પડે તો તે મોટા દુઃખનું કારણ થાય છે. અને શરીરની ચામડી ઉપર કોઈ માટીનું ઢેકું પણ પડે તોપણ તે બહુ દુઃખનું કારણ થતું નથી, કારણ કે શરીરની ચામડીને વિશેષ કડી ગરમી આદિ અને અન્ય પણ કેટલી પ્રકારનાં ઠંટ સહન કરવાનો સ્વભાવ પડ્યો છે. અને નેત્રની ચામડી પડદાની અંદર બેઠી છે અને કાંઈ પણ ઠંટ સહન કર્યું નથી, તેથી તેનો સ્વભાવ કામળ થયો છે. તેથી ધૂળનો કણ માત્ર પડવાથી તેને બહુ દુઃખ પ્રતીત થાય છે. કલેશના સ્વરૂપને જોણે જાણ્યું છે એવો વિવેકી મનુષ્ય નેત્રની તુલ્ય છે. તેને થોડું પણ દુઃખ બહુ માલમ પડે છે, અને પીકની ચામડીની માફક જોણે અનેક દુઃખ સહન કર્યા છે એવા અવિવેકીને સંસારના વિષયપદાર્થોનું દુઃખ માલમ પડતું નથી. વિષયોને દુઃખ રૂપ જાણનાર વિવેકી મનુષ્ય વિષયશુભથી કદાપિ પ્રીતિનો અનુભવ કરતો નથી. જેવી રીતે ભોગનું રૂપસાદિ રૂપ સાધન દુઃખ રૂપ છે, તેવી રીતે ભોગના સાધન રૂપ શરીર પણ દુઃખ રૂપ જ છે. આ શરીર ઉત્પન્ન થના પહેલાં જે ગર્ભવાસનું દુઃખ છે તે ઉપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યું છે:—

ક્રતુકાલે સંયોગાદેકરાત્રોપિતં કલલં ભવતિ સપ્તરાત્રોપિતં બુદ્બુદં ભવતિ અર્ધમાસાભ્યન્તરે પિણ્ડો ભવતિ । માસાભ્યન્તરે કઠિનો ભવતિ માસદ્વયેન શિરઃ સંપદ્યતે । માસત્રયેણ પાદપ્રદેશો ભવતિ । અથ ચતુર્થે માસે ગુલ્ફજઠરકટિપ્રદેશા ભવન્તિ । પંચમે માસે પૃષ્ઠવંશો ભવતિ । પષ્ટે માસે મુલનાસિકાક્ષિત્રોત્રાણિ ભવન્તિ । સપ્તમે માસે જીવેન સંયુક્તો ભવતિ । અષ્ટમે માસે સર્વલક્ષણસંપૂર્ણો ભવતિ । અથ નવમે માસે સર્વલક્ષણજ્ઞાનકરણસંપૂર્ણો ભવતિ પૂર્વજાતિં સ્મરતિ શુભાશુભં કર્મ ચિન્દતિ ॥ ગર્ભ૦ ઉપ૦ ક૦ ૩ ॥

અર્થ:—ક્રતુકાલમાં સ્ત્રી અને પુરુષનો સંસર્ગ થવાથી ગર્ભમાં એક રાત્રિ રહેલું રજસુ અને વીર્ય કાંઈ ધાકું થાય છે. સાત રાત્રિ રહેવાથી પરપોટા સમાન થાય છે. પંદર દિવસની અંદર એક પિણ્ડ બની જાય છે, અને માસમાં તે પિણ્ડ કઠિન બની જાય છે, અને બે માસમાં શિર ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજે માસે પાદપ્રદેશ, ચોથે માસે ઘુંટણ, પેટ અને કટિ પ્રદેશ, પાંચમે માસે બરમતી, કોણ, પગ માસે, ગુલ્ફ, ત્રિકોણ, નેત્ર, ક્ષોભાદિ ઇન્દ્રિયો, આંતરે માસે શુભયુક્ત થાય છે, અને અષ્ટમે માસે સંપૂર્ણ લક્ષણથી યુક્ત થઈ જાય છે. અર્થાત ગર્ભને બાલકનાં સંપૂર્ણ ચિહ્ન તથા થઈ જાય છે. અને નવમા માસમાં સંપૂર્ણ લક્ષણ વાળા જાનેન્દ્રિયોથી યુક્ત થાય છે. ત્યારે તે પોતાના પૂર્વ જન્મની જાતિને સ્મરણ કરે છે. અર્થાત ગર્ભમાના બાલકને “ હું પૂર્વ જન્મમાં કોણ હતો ” એમ પોતાની જાતિનો ખ્યાલ આવે છે, અને તે સમયમાં પોતે કરેલાં પુણ્ય તથા પાપ રૂપ કર્મનું પણ સ્મરણ થાય છે. તે વખતે ગર્ભવાસનું કઠિન દુઃખ સહન કરવામાં અસમર્થ થઈને નાના પ્રકારે પોકાર કરે છે.

પૂર્વયોનિસહસ્રાણિ દૃષ્ટ્વા ચૈવ તત્તો મયા ।

આહારા વિવિધા મુક્તાઃ પીતા નાનાવિધાઃ સ્તનાઃ ॥

જાતશ્ચૈવ મૃતશ્ચૈવ જન્મ ચૈવ પુનઃ પુનઃ ।

યન્મયા પરિજનસ્યાર્યે કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ॥

एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः ।

अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥

यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ।

अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ॥

ગર્ભો પ૦ ક૦ ૪ ॥

અર્થ:—આ પહેલાં પણ મેં હજારો વાર ગર્ભવાસનો અનુભવ લીધો છે અને નાના પ્રકારનાં ભોજન પણ ખાધાં છે, અને નાના પ્રકારનાં પ્રાણીનું સ્તનપાન પણ મેં કર્યું છે, અને એ પ્રમાણે કેટલીએ વાર જન્મ લીધો તેમ મરણ પામ્યો છું. અર્થાત્ અસંખ્ય વાર જન્મ્યો છું અને મર્યો છું. મેં મારા કુટુંબીઓને માટે પુણ્ય તથા પાપ રૂપે કર્મ કર્યા છે, તે સર્વ કર્મના ફલ રૂપે હું હાલ એકલો આ ગર્ભમાં પડ્યો પડ્યો પાકું છું. પુણ્ય પાપ કરતી સમય તેના પ્રલસ ફલ રૂપ સંસારના સુખને ભોગવનાર સર્વ મને છોડીને ચાલ્યાં ગયાં છે. હવે હું મહાદુઃખ રૂપી સમુદ્રમાં કુએલો છું. એનો કોઈ ઉપાય મને મળતો નથી. જો હું અહીંથી કોઈ પ્રકારે છૂટી જાઉં તો સર્વ પાપને દૂર કરનાર તથા મુક્તિ રૂપ ફલને દેનાર મહાદેવનું ભજન કરીશ.

यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायणम् ।

अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ॥

”

અર્થ:—જો હું હવે આ ગર્ભમાંથી છૂટી જાઉં તો મોક્ષરૂપ ફલને આપનાર નારાયણનું ભજન કરીશ. વળી—

यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्सांख्यं योगमभ्यसे ।

अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ॥

”

અર્થ:—જો હું આ ગર્ભવાસથી છૂટીશ, તો સર્વ પાપનો નાશ કરનાર તથા મોક્ષ રૂપ ફલને આપનાર જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ કરીશ. વળી—

यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं ध्याये ब्रह्म सनातनम् ।

”

અર્થ:—જો હું આ ગર્ભથી છૂટી જઈશ, તો હું સનાતન પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ધ્યાન કરીશ.

अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु
वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरतिजन्ममरणानि न च कर्म शुभाशुभं चिन्दति ॥

ગ૦ ઉ૦ ક૦ ૪ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે યોગારતાં યોગારતાં જ્યારે જન્મ લેવાને તૈયાર થઇ યોનિદ્વારને પ્રાપ્ત થઇ યન્ત્રથી પીડિત થયેલો મહાન દુઃખથી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ઉત્પન્ન થતાં જ ભગવાનની માયા રૂપી વાયુના સ્પર્શ માત્રથી જ પહેલાં અનુભવ કરેલા જન્મ મરણનું સ્મરણ, તથા પહેલાં કરેલાં પુણ્ય પાપ રૂપ કર્મનું પણ સ્મરણ થતું નથી. આ પ્રમાણે શરીર ઉત્પન્ન થવામાં પણ મહાન દુઃખ છે, અને ઉત્પન્ન થયા પછી બાહ્યાવસ્થા પણ મહાન દુઃખનું કારણ છે.

બાહ્યાવસ્થાના દુઃખ સંબંધમાં રામચન્દ્રજી કહે છે કે—

અશક્તિરાપદસ્તૃષ્ણા મૂકતા મૂઢવુદ્ધિતા ।

મૃદુન્નતા લોલતા દૈન્યં સર્વં વાલ્યે પ્રવર્તતે ॥ યો૦ વા૦ પ્ર૦ ૧ સ. ૧૯-૨ ॥

અર્થ:—આલ અવસ્થામાં કોઈ પણ કાર્ય કરવાની શક્તિ રહેતી નથી. સર્વ પ્રકારે પરાધીન હોય છે. મલ મૂત્રથી પણ દૂર હડી જવાની પણ શક્તિ નથી. અને અનેક પ્રકારની આપત્તિ આવે છે. તેથી રક્ષા કરવી બહુ કઠણ પડે છે. અને દરેક પદાર્થ આવડાને માટે તૃષ્ણા થાય છે, માટી તથા મલ મૂત્રાદિ પણ ઉકાડીને મુખમાં મૂકી દે છે. અને બીજા કોઈ બોલે તો પોતે કંઈ પણ બોલી શકતો નથી, મૂંગો જ રહેવું પડે છે. તેમ આલ અવસ્થામાં મૂઢ શુદ્ધિ વાળો હોય છે. અને મૂઢશુદ્ધિ હોવાથી નાના પ્રકારના અનુચિત વ્યવહાર કરે છે. માતા પિતાને પણ ગાળો દે છે, અને સારી વસ્તુને પણ બગાડી દે છે, તથા પવિત્ર વસ્તુને પણ અપવિત્ર કરી દે છે. ક્રીડા આદિમાં બહુ લાલસા હોય છે. અને અંચલતા પણ બહુ પ્રકારની હોય છે. આ પ્રકારની અશક્તિ આદિ અનેક દોષ આલ અવસ્થામાં હોય છે.

નવં નવં પ્રીતિકરં ન સિશુઃ પ્રત્યહં યદિ ।

પ્રામોતિ તદસૌ યાતિ વિપવૈપમ્યમૂર્છનામ્ ॥ યો૦ વા૦ પ્ર૦ ૧૧-૧૮ ॥

અર્થ:—આલકને પોતાના મનને પ્રસન્ન કરનારી વસ્તુ રાજ રાજ જો ન મળે તો ઝેરની સમાન સહન ન થઈ શકે એવો ચિત્તનો મહાન્ વિકાર થવાથી મૂર્છાને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ આલક બહુ વ્યાકુલતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્તોકેન વશમાયાતિ સ્તોકેનૈતિ વિકારિતામ્ ।

અમેધ્ય એવ રમતે વાલઃ કૌલેયકો યયા ॥ યો. વાપ્ર. ૧ સ. ૧૯-૧૯ ॥

અર્થ:—આલક થોડી વસ્તુથી પ્રસન્ન થઈ વશ થાય છે. અને થોડી વાતમાં તે વિકારને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આનની માફક હમેશાં મલિન પદાર્થમાં જ રમણ કરે છે.

સંહૃષ્ટો મુચનં મોક્ષતુમિન્દુમાદાતુમંવરાત્ ।

વાઙ્મતે યેન મૌરુર્યેણ તત્સુત્રાય કથં મવેત્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—કદાપિ આલક આવડાને માટે રૂદ્ધ કરવું હોય તો તેને કાઢી રીતે ઉતરીને ચન્દ્રમાને બતાવી કહે છે કે આ તને આવડાને આપીશું. ત્યારે તે આલક ખૂબ પ્રસન્ન થઈને આવડાને માટે આકાશમાંથી ચન્દ્રમાને પકડી મંગાવવાની ઇચ્છા કરતો આલકમાં જ દેખતો રહે છે. અને—

ચક્રીતુમભિવાઙ્મતિ પક્ષામ્યાં ક્ષુત્પરાયણાઃ ।

મયાહારપરા નિત્યં વાલ્યા વિહગર્મિણઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—આલકો આલકાને પણ મમર્ષ નથી હોતા. છતાં પક્ષીની માફક પોતાના હાથ રૂપી પાંખો વડે ઉડવાની ઇચ્છા કરે છે. હમેશાં ભય તથા ભોજનને પરાધીન હોઈ આલક પણ પક્ષીના ધર્મવાળા થાય છે. વળી—

ઐશવ્યે શુરુનો મીતિર્માનૃતઃ પિતૃતસ્તથા ।

બનતો વ્યેષ્ટવાલ્યાચ્ચ શૈશવં મયમન્દિરમ્ ।

અર્થ:—બાલ અવસ્થામાં ગુરૂથી તથા માતાથી તથા પિતાથી તથા બીજા લોકોથી તેમ પોતાનાથી મોટા બાલકથી પણ ભય થાય છે. આ પ્રકારે બાલ અવસ્થા તો ભયની જ બાલ છે.

સરુલ દોષદશાવિહતાશયં શરણમપ્યવિવેકવિલાસિનઃ ।

इह न कस्यचिदेव महामुने भवति बाल्यमर्हं परितुष्टये ॥ ३१ ॥

અર્થ:—જે અન્તઃકરણ સર્વ પ્રકારના દોષથી દૂષિત થયેલું છે તે અવિવેક રૂપી વિલાસીનું ઘર છે અર્થાત્ બાલક (અવિવેક) માં સર્વ પ્રકારનો અવિવેક હોય છે—એવી બાલ અવસ્થા દોષને પણ સુખને માટે નહીં હોય. (નિરંકુશ ચેષ્ટા કરનારનું નામ “વિલાસી” છે.)

જેવી રીતે બાલ્યાવસ્થા સુખનું કારણ નથી, દુઃખનું જ કારણ છે, તેવી રીતે યુવાવસ્થા પણ સુખનું કારણ નથી, દુઃખનું જ કારણ છે.

स्वचित्तविलसंस्थेन नानासंभ्रमकारिणा ।

बलात्कामपिशाचेन विवशः परिभूयते ॥ यो० बा० प्र. १ स. ૨૦-૧૩॥

અર્થ:—યુવાવસ્થામાં આપણા ચિત્ત રૂપી દરમાં સ્થિત, અને નાના પ્રકારના ભ્રમને ઉત્પન્ન કરનાર એવા કામ રૂપી પિશાચ બલાત્કારથી યુવાન મનુષ્યને તેના વિવેકનો તિરસ્કાર કરીને પોતાને વશ કરી લે છે. વળી—

ये केचन समारंभास्ते सर्वे सर्वदुःखदाः ।

तारुण्ये संनिधिं यान्ति महोत्पाता इव सये ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પ્રલયકાલમાં સર્વ પ્રકારના ઉત્પાત આવે છે તેવી રીતે સર્વ પ્રાણીને દુઃખ દેનાર જે કોઈ વસ્તુ (કાર્ય) છે તે સર્વ યુવાવસ્થામાં મનુષ્યની સામે આવે છે. અર્થાત્ યુવાવસ્થામાં ગુણદોષનો વિચાર કર્યા વિના સર્વ પ્રકારના અનર્થ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. વળી—

हार्दान्धकारकारिण्या भैरवाकारवानपि ।

यौवनाज्ञानयामिन्या विभेति ज्ञानवानपि ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રકારની ઐશ્વર્યશક્તિવાળા તથા ભૈરવસ્વરૂપ વાળા છે અર્થાત્ સર્વને ભયના કારણ રૂપ છે, અને પોતે કોઈથી ડરતા નથી એવા ભગવાન પણ, હૃદયને અન્ધકાર રૂપ બનાવનારી યૌવનયુક્ત અજ્ઞાનરાત્રિથી ડરે છે. જાણ એ છે કે વિવેક રૂપી ચન્દ્રમાને ધારણ કરનાર સમર્થ પણ યુવાવસ્થાનો ભય રાખવો જોઈએ, કેમકે તે અવસ્થામાં મનુષ્ય શીઘ્ર કુમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી—

नाशायैव मर्दात्तस्य दोषमौक्तिकधारिणः ।

अभिमानमहेमस्य नित्यालानं हि यौवनम् ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—માન આદિ મદવાળા તથા અનેક પ્રકારના દોષ રૂપ મોતીને ધારણ કરનાર અહંકાર રૂપી હાથીને બાંધવાના સ્તંભ (આલાન) રૂપ જ યુવાવસ્થા છે. અહંકાર જે છે તે નાશને માટે જ છે. અર્થાત્ યુવાન મનુષ્યને અહંકાર વિરોધ હોય છે. તેથી તે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

કૃતાકૃતકૃપક્ષાણાં હૃત્સરસ્તીરચારિણામ્ ।

આધિવ્યાધિવિહંગાનામાલયો નવયૌવનમ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—અનેક પ્રકારનાં પાપ જેણે કર્યાં છે અને પુણ્ય જેણે કર્યાં નથી અને હૃદય રૂપી તળાવને કિનારે જે વિચરનારાં છે તેનાં આધિ અને વ્યાધિ રૂપ પક્ષિયોનું આ નવયૌવન ધર છે. અર્થાત્ યુવાવસ્થામાં નાના પ્રકારના આધિ અને વ્યાધિ થાય છે. તેથી અવિવેકી મનુષ્યને પુણ્ય કર્મ કરવાનો પ્રસંગ બનતો નથી, અને પાપ કર્મ કરે પણ છે. વળી—

શરીરપદ્મજરજશ્ચઞ્ચલાં મતિપદ્મદોમ્ ।

નિવધનમ્નોહયત્યેષ નવયૌવનચન્દ્રમાઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—રમેયુશુ રૂપ રાગથી જેનો વિવેક નષ્ટ થઈ ગયો છે એવી સુદ્ધિ રૂપી અંશક ભ્રમરોને આ નવીન યૌવન રૂપી ચન્દ્રમા શરીર રૂપી કમલમાં જ બાંધી દે છે. અર્થાત્ યુવાવસ્થામાં રમેયુશુની વિશેષતા હોવાથી વિવેક નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી તે શરીરના મોહથી બંધાયેલ જાય છે.

શરીરમરુતાપોત્થાં યુવતામરુત્પ્લિકામ્ ।

મનોમૃગાઃ પ્રધાવન્તઃ પતન્તિ વિપયાવટે ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—આ શરીર મરુશ્મિ તૃપ્ત છે. કામ રૂપી અગ્નિથી તે તપાપમાન થાય છે. તે તપથી પ્રતીત થતી યુવાવસ્થા (યુવતા) રૂપી મૃગતૃપ્લિકાની તરફ મન રૂપી મૃગ દોડે છે. પછી વિષય રૂપી ખાડા (મ્લચટ)માં જઈને પડે છે. જાવ એ છે કે યુવાવસ્થામાં કામ રૂપી અગ્નિ શરીરને તપાવે છે. ત્યારે મન રૂપી મૃગ પોતાના તાપને દૂર કરવાને માટે મિથ્યા વિષય પદાર્થની તરફ દોડીને અનર્થમાં પડે છે.

શરીરશર્વરોઽયોત્સ્ના ચિત્તકેસરિણઃ સદા ।

લહરી જીવિતામ્મોઘેર્યુવતા મે ન તુષ્ટયે ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—રામચન્દ્રજી કહે છે કે આ શરીર રૂપી રાત્રિની ચન્દ્રિકા રૂપી જે યુવાવસ્થા છે તે ચિત્ત રૂપી સિંહના ખભાનાં રામ છે અર્થાત્ જેવી રીતે સિંહના ખભાનાં રામથી તેના શરીરની શોભા છે, તેવી રીતે ચિત્તથી જ શરીરની તથા તેની ચન્દ્રિકા રૂપ યુવાવસ્થાની શોભા છે. અને શુભ રૂપી અમુદનાં મોઝા (લહરી) રૂપી આ યુવાવસ્થા (યુવતા) છે. તે યુવાવસ્થા મારા સન્તોષને માટે નહીં થાય.

હૃદિત્યેવ પ્રયાત્યેવ શરીરાણુવતાસ્વગઃ ।

ક્ષણેનૈવાલ્પભાગ્યસ્ય હસ્તાચિન્તામણિર્યવા ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—અલ્પ જામવાળા મનુષ્યને જે હૃદય ચિન્તામણિ મળી જાય તો તેના હાથ-માંથી તે શીઘ્ર જ ચાલી જાય છે. તેવી રીતે આ શરીર રૂપી વસ્તુમાંથી આ યુવાવસ્થા રૂપી પછી થોડા દિનમાં ઉડીને ચાલુ જાય છે. અર્થાત્ યુવાવસ્થા અનિત્ય છે. વળી—

યદા યદા પરાં કોટિમધ્યારોહતિ યૌવનમ્ ।

વેત્ગન્તિ સમ્બરાઃ કામાસ્વદા નાશાય કેવલમ્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—જેમ જેમ યુવાવસ્થા વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તેમ સંતાપ સહિત કામ પણ વૃત્ત કરે છે. તે કેવલ મનુષ્યના નાશને માટે જ થાય છે અર્થાત્ નાશ કરે છે.

તાવદેવ વિવલ્ગન્તિ રામદ્વેષપિશાચકાઃ ।

નાસ્તમેતિ સમસ્તૈષા યાવદ્યૌવનયામિની ॥

” ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—ત્યાંસુધી આ યુવાવસ્થા રૂપી રાત્રિ સમાપ્ત થતી નથી, ત્યાંસુધી રાગદ્વેષાદિ રૂપ પિશાચ લોક વૃત્ત કરતા રહે છે. અર્થાત્ રાગદ્વેષ નષ્ટ થતા નથી. વળી—

હર્ષમાયાતિ યો મોહાત્પુરુષઃ ક્ષણમંગિના ।

યૌવનેન મહામુગ્ધઃ સ ચૈ નરમૃગઃ સ્મૃતઃ ॥

” ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—મહાન્ અશાની જે મનુષ્ય ક્ષણમાં નારા પામનારી યુવવાસ્થાથી હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ મનુષ્ય છતાં પણ છે.

તૈ પૂજ્યાસ્તે મહાત્માનસ્ત ઇવ પુરુષા શુભિ ।

યૈ સુખેન સમુત્તોર્ણાઃ સાધો યૌવનસંકટાત્ ॥

” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—હે સાધો ! જે મનુષ્ય સુખથી આ યૌવન રૂપી સંકટથી પાર ઉતર્યો છે તે જ આ જગતમાં પૂજ્ય છે અને તે જ મહાત્મા છે. અને તે જ જગતમાં પુરૂષ છે.

આ પ્રમાણે યૌવન અવસ્થાને પણ દુઃખ રૂપ જ કહી છે. અને વિચારશીલ મનુષ્યને વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે.

દેહં જરા નાશયતિ નદી તીરતરં યથા । યો વા પ્રા ૧ સ૦ ૨૨-૨ ॥

અર્થ—જેવી રીતે નદીના તીરમાં ઉગેલા વૃક્ષનો નદી નાશ કરે છે, તેવી રીતે આ મનુષ્યનો જરા નાશ કરે છે.

જર્જરીકૃતસર્વાંગી જરા જરઠરુપિણી ।

વિરૂપતાં નપત્યાયુ દેહં વિપલત્રો યથા ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ—જેવી રીતે આધેશા ઝેરનો લેશ પણ દેહને વિરૂપ કરી દે છે, તેવી રીતે વૃદ્ધાવસ્થા રૂપી જરા શરીરને શીઘ્ર વિરૂપ બનાવી દે છે. જે જરા છે તે વૃદ્ધ રૂપ વાળી નથી. તે પાંચ સાક્ષની થઈ હોય તોપણ મનુષ્યના શરીરને તરત વૃદ્ધ બનાવી દે છે એ આશ્ચર્ય છે.

શિથિલાજીર્ણસર્વાંગં જરાદીર્ણકલેવરમ્ ।

સમં પડયન્તિ કામિન્યઃ પુરુષં કરમં યથા ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ—જેનું શરીર સર્વ શિથિલતાને પ્રાપ્ત થયું છે અને જરાથી હળુ થઈ ચૂક્યું છે એવા પુરૂષને સ્ત્રી ગમેદું અને ઉઠતી સમાન દેખે છે. વળી—

અનાયાસકર્તૃન્યા ગૃહીતે જરસા જને ।

પલાય્ય ગચ્છતિ મૃજા સપત્ન્યેવાહતાઙ્ગના ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ—પ્રપાત વિના મનુષ્યને દીનતા પ્રાપ્ત કરાવનારી જરા જ્યારે મનુષ્યને ગ્રહણ કરી લે છે, ત્યારે જેમ કાઠ(સપત્ની)ના તિરસ્કારથી સ્ત્રી નાસી જાય છે, તેમ મનુષ્યની શુદ્ધિ પણ નાસી જાય છે અર્થાત્ શુદ્ધિશક્તિ કમી થાય છે.

દાસાઃ પુત્રાઃ સ્ત્રિયશ્ચૈવ વાન્વવાઃ સુહૃદસ્તથા ।

હસન્ત્યુન્મત્તકમિવ નરં વાર્ધકકમ્પિતમ્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—વળી વૃદ્ધ અવસ્થાથી કંપતા મનુષ્યોને જોઈને સેવક, પુત્રો તથા સ્ત્રીઓ અને બન્ધુભ્રાતૃ તથા સુહૃદ્ એ સર્વ, જેવી રીતે ગાંડાને દેખીને લોક હસે છે તેમ, હસે છે. વળી—

યાવદ્વિત્તોપાર્જનસક્તસ્તાવન્નિજપરિવારો રક્તઃ ।

પથાદ્વાવતિ જર્જરદેહે વાર્તા પૃચ્છતિ કોઽપિ ન ગેહે ॥ ચર્પંપ૦સ્તો૦શ્લો. ૩ ॥

અર્થઃ—ત્યાં સુધી ધન કમાવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે ત્યાંસુધી કુટુંબ પરિવાર પણ પ્રીતિ-વાળા હોય છે. અને ત્યારે શરીર વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને ઘરમાં કોઈ વાત પૂછતું નથી. અને તેને જોઈને સર્વ પાછાં હડે છે. વળી—

મર્થોઽભ્યુદેતિ સોહ્યાસમુપભોક્તું ન શક્યતે ।

હૃદયં દક્ષતે નૂનં શક્તિદૌઃસ્થ્યેન વાર્ધકે ॥ યો૦ વા૦ પ્ર૦ ૧ સ૦ ૨૨-૧૨ ॥

અર્થઃ—વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુ ઉઝાસની સાથે ભોગ કરવાને માટે ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ઉપભોગ કરવામાં સમર્થ થતો નથી. જો ખાશે તો પચશે નહીં. ઘરડાપણામાં શરીરની તંદુરસ્તી બરાબર નહિ રહેવાથી હૃદય જલે છે, મન બળતું રહે છે.

જરાકુસુમિતં દેહદ્રુમં દૃષ્ટ્વૈવ દૂરતઃ ।

અધ્યાપતતિ વેગેન મૃને મરણમર્કટઃ ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—વૃદ્ધાવસ્થામાં જેના શિરમાં સફેદ વાળ રૂપી પુષ્પ આવ્યાં છે એવા દેહ રૂપી વૃક્ષને દેખીને મૃત્યુ રૂપી વાનર દ્રવ્ય જ મહાન્ વેગથી આવીને તેના ઉપર પડે છે.

આ પ્રકારે વૃદ્ધાવસ્થાનાં નાના પ્રકારનાં કષ્ટને મનુષ્ય અનુભવે છે. અને ત્યારે મનુષ્ય રેગાદિથી પરાધીન થાય છે ત્યારે શરીરની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરે તો સર્વને શરીર ઉપર અવશ્ય ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય છે જ. જેમ શરીર જન્મથી મરણ સુધી દુઃખનું જ કારણ છે, તેવી રીતે સર્વ ભોગ્ય પદાર્થ પણ દુઃખ રૂપ અને નાશ વાળા જ છે. પોતાના શરીરમાં તથા ભોગ્ય સ્ત્રી આદિ પદાર્થોમાં પણ દોષદષ્ટિ વાળા મનુષ્ય જ વિરક્ત થઈ શકે છે. સ્ત્રી આદિના શરીરમાં દોષદષ્ટિ કરવાનું સ્વરૂપ યોગવાસિષ્ઠાદિ ગ્રન્થોમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

માંસપાશ્ચાલિકાયાસ્તુ યન્ત્રલોલેઽક્ષપક્ષરે ।

સ્નાય્વસ્થિગ્રન્યશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શોભનમ્ ।

યો૦ વા૦ પ્ર૦ ૧ સ૦ ૨૧-૨ ॥

અર્થઃ—માંસની પુતળી રૂપ તથા સ્નાયુ (તન્તુ), હાડકાં અને ગાંઠ અર્થાત્ સ્તનાદિ યુક્ત, તથા યન્ત્રની તુલ્ય ચંચલ સ્ત્રીના શરીરમાં કંઈ વસ્તુ સુંદર છે ? અર્થાત્ કોઈ પણ નહીં.

ત્વદ્માંસરક્તવાપ્પામ્યુ પૃથક્કૃત્ય વિલોચનમ્ ।

સમાલોક્યે રમ્યં ચૈત્તિક મૃધા પરિમૃદ્ધસિ ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—ત્વચા, માંસ, રક્ત, આંસુનું જલ, તથા નેત્રાદિ દરેક અવયવને જૂદા જૂદા કરીને જીએ. સ્ત્રીના શરીરમાં કોઈ રમણીય વસ્તુ છે ? અર્થાત્ કાંઈ જ નથી. છતાં હે અત્તાની જીવ ! તું વ્યર્થ મોહ કરે છે. જે મુખાદિ દરેક અવયવોને કવિ લોક લિન્ગ રીતે વર્ણન કરે છે તે રમણનમાં કૃતરાં આદિને ખાવા લાવક પદાર્થ છે. તે શરીરમાંનું માંસ ખાધા પછી હાડકાં એકલાં જંગલમાં પડી રહે છે.

રક્તમાંસાસ્થિદિગ્ધાનિ કરમસ્ય યથા વને ।

તથૈવાજ્ઞાનિ કામિન્યાસ્તાં મત્યપિ હિ કો ગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—અને જેવી રીતે રક્ત, માંસ તથા હાડકાંથી લપેટાયલાં ગધેડાં અને ઉંટનાં શરીર જંગલમાં પડી રહે છે, તેવી રીતે સ્ત્રીનું શરીર પણ પડી રહે છે. તેવા શરીરમાં તારે કાંઈ વિશેષનાનો આગ્રહ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.

કેશકજ્જલધારિણ્યો દુઃસ્પર્શા લોચનમ્રિયાઃ ।

દુષ્કૃતાગ્નિશિશ્વાનાર્યો દહન્તિ તૃણવનરમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીઓ કે જે કેશ રૂપી કાળજીને ધારણ કરનારી છે, અને જેમને સ્પર્શ કરવો અશક્ય છે, તથા કામીલોકોને માટે જેમનું દર્શન પ્રિય છે, તે પાપ રૂપી અગ્નિની શિખાની તુલ્ય મનુષ્યને સૂકા ઘાસની માફક જલાવે છે.

કામનામ્ના કિરાતેન વિકીર્ણમુગ્ધચેતસામ્ ।

નાર્યો નરવિહજ્ઞાનામહ્ન્યનવાગુરાઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—કામ નામના બીલે જે અત્તાની મનુષ્ય રૂપ પક્ષીના મનને ફાડી નાંખ્યું છે એવા મનુષ્યપક્ષીના બન્ધનને માટે સ્ત્રી એક જાળ રૂપ છે.

આ પ્રમાણે દરેક લિન્ગ લિન્ગ વિષયોમાં દોષદષ્ટિ કરીને ચિત્તને તેમાંથી હડાવવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. તેમાં મનુષ્યોને સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ વિશેષ હોવાનો સંભવ છે, તેથી તે એક વિષયના દોષ અહીં બતાવ્યા છે. બાકી કામના દોષ પુરૂષ અને સ્ત્રી બંનેમાં હોવાથી જે સ્ત્રી સંસારના પદાર્થોમાંથી વિરક્તિ મેળવવાનું કરવાને પ્રયત્ન કરે છે તેણે પણ પુરૂષોમાં એ જ પ્રકારે દોષ જોવા જોઈએ, અને તેમના સંસર્ગથી દૂર રહેવું જોઈએ. જેવી રીતે પુરૂષને માટે સ્ત્રી બીલના પાંજરા રૂપ છે, અને હાથીને બાંધવાના સ્તંભ રૂપ છે તેવો જ સ્ત્રીને માટે પુરૂષ પણ છે એમ જાણવું જોઈએ. માટે મુમુક્ષુ સ્ત્રી હો અથવા પુરૂષ હો—બંનેએ પણ પરસ્પર સંબંધથી ગિલદૂલ દૂર જ રહેવું જોઈએ. અને મતિ, બ્રહ્મચારી, વિધવા, અથવા સાધક, આદિ કાંઈને પણ સંસારી-ચલણ ભાષ હોય, અથવા બહેન અથવા પિતા આદિ હોય—તેના સહવાસથી અધોગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓના સહવાસના દોષ પણ આ ગ્રન્થના બ્રહ્મચારી આદિ દરેકના ધર્મના નિરૂપણ સંબંધી લેખથી સમગ્રી લેવા જોઈએ. વળી—

યો વૈ ભૂમા સ સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ ॥ ઠા૦ અ૦ ૭ સ્વ૦ ૨૩. ક૦ ૧ ॥

અર્થ:—જે ભૂમા અર્થાત્ અપરિચિન્ન પરમાત્મા છે તે જ સુખ રૂપ છે, અને અલ્પ અર્થાત્ પરમાત્માથી ભિન્ન દૈત (વિષય) પદાર્થમાં સુખ નથી—આ શ્રુતિના અર્થનો વિચાર કરીને ચિત્તને કામભોગથી નિવૃત્ત કરવું જોઈએ અને “યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ નાન્યચ્છૃ-
જોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સ ભૂમા ” ॥ ૨ ॥—ન્યાં બીજું કાંઈ દેખવામાં આવતું નથી,

દાસાઃ પુત્રાઃ સ્ત્રિયશ્ચેવ વાન્ધવાઃ સુહૃદસ્તથા ।

હસન્ન્યુન્મત્તકમિવ નરં વાર્ધકકમ્પિતમ્ ॥

,, ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—વળી વૃદ્ધ અવસ્થાથી કંપતા મનુષ્યોને ભેદને સેવક, પુત્રો તથા સ્ત્રીઓ અને અનુભુલોક તથા સુહૃદ્ એ સર્વ, જેવી રીતે ગાંડાને દેખીને લોદ્દ હસે છે તેમ, હસે છે. વળી—

યાવદ્વિત્તોપાર્જનસક્તસ્તાવન્નિજપરિવારો રક્તઃ ।

પથાદ્વાવતિ જર્જરદેહે વાર્તા પૃચ્છતિ કોઽપિ ન ગેહે ॥ ચર્પં ૦ પં ૦ સ્તો ૦ સ્ત્રો. ૩ ॥

અર્થઃ—જ્યાં સુધી ધન કમાવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે ત્યાંસુધી કુટુંબ પરિવાર પણ પ્રીતિ-વાળા હોય છે. અને જ્યારે શરીર વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને ઘરમાં કોઈ વાત પૂછતું નથી. અને તેને ભેદને સર્વ પાછાં હડે છે. વળી—

ગર્વોઽભ્યુદેતિ સોહ્રાસમુપભોક્તું ન શક્યતે ।

હૃદયં દહ્યતે નૂનં શક્તિદૌઃસ્થ્યેન વાર્ધકે ॥ યો ૦ વા ૦ પ્ર ૦ ૧ સ ૦ ૨૨-૧૨ ॥

અર્થઃ—વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુ ઉહાસની સાથે ભોગ કરવાને માટે ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ઉપભોગ કરવામાં સમર્થ થતો નથી. જે ખાશે તો પચશે નહીં. ઘરડાપણામાં શરીરની તંદુરસ્તી બરાબર નહિ રહેવાથી હૃદય જલે છે, અને બળતું રહે છે.

જરાકુસુમિતં દેહદ્રુમં દૃષ્વૈવ દૂરતઃ ।

અધ્યાપતતિ વેગેન મૃને મરણમર્કટઃ ॥

,, ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—વૃદ્ધાવસ્થામાં જેના શિરમાં સફેદ વાળ રૂપી પુષ્પ આવ્યાં છે એવા દેહ રૂપી વૃક્ષને દેખીને મૃત્યુ રૂપી વાનર દૂરથી જ મહાન વેગથી આવીને તેના ઉપર પડે છે.

આ પ્રકારે વૃદ્ધાવસ્થાનાં નાના પ્રકારનાં કષ્ટને મનુષ્ય અનુભવે છે. અને ત્યારે મનુષ્ય રોગાદિથી પરાધીન થાય છે ત્યારે શરીરની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરે તો સર્વને શરીર ઉપર અવસ્થ ગ્તાનિ ઉત્પન્ન થાય છે જ. જેમ શરીર જન્મથી મરણ સુધી દુઃખનું જ કારણ છે, તેવી રીતે સર્વ ભોગ્ય પદાર્થ પણ દુઃખ રૂપ અને નાશ વાળા જ છે. પોતાના શરીરમાં તથા ભોગ્ય સ્ત્રી આદિ પદાર્થોમાં પણ દોષદૃષ્ટિ વાળો મનુષ્ય જ વિરક્ત થઈ શકે છે. સ્ત્રી આદિના શરીરમાં દોષદૃષ્ટિ કરવાનું સ્વરૂપ યોગવાસિષ્ઠાદિ મન્યોમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

માંસપાશ્ચાલિકાયાસ્તુ યન્ત્રલોલેઽહપચ્ચરે ।

સ્નાયુસ્થિગ્રન્થિશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શોધનમ્ ।

યો ૦ વા ૦ પ્ર ૦ ૧ સ ૦ ૨૧-૨ ॥

અર્થઃ—માંસની પુતળી રૂપ તથા સ્નાયુ (તંતુ), હાડકાં અને ગાંઠ અર્થાત્ સ્તનાદિ મુક્ત, તથા યન્ત્રની ગુલ્મ ચંચલ સ્ત્રીના શરીરમાં કઈ વસ્તુ સુન્દર છે ? અર્થાત્ કોઈ પણ નહીં.

ત્વહ્માંસરક્તવાપ્પામ્બુ પૃથક્કૃત્ય વિલોચનમ્ ।

સમાલોક્યં રમ્યં ચૈત્તિક મુષા પરિમુલસિ ॥

,, ॥ ૨ ॥

અર્થ:—ત્વચા, માંસ, રક્ત, આંસુનું જલ, તથા નેત્રાદિ દરેક અવયવને જુદા જુદા કરીને જુઓ. સ્ત્રીના શરીરમાં કોઈ રમણીય વસ્તુ છે? અર્થાત્ કાંઈ જ નથી. છતાં હે અજ્ઞાની જીવ ! તું વ્યર્થ મોહ કરે છે. જે મુખાદિ દરેક અવયવોને કવિ લોક લિખિત રીતે વર્ણન કરે છે તે રમણાનમાં ફૂતરાં આદિને ખાવા લાયક પદાર્થ છે. તે શરીરમાંનું માંસ ખાધા પછી હાડકાં એકલાં જંગલમાં પડી રહે છે.

રક્તમાંસાસ્થિદિગ્ધાનિ કરમસ્ય યથા વને ।

તથૈવાક્ષાણિ કામિન્યાસ્તાં પ્રત્યપિ હિ કો ગ્રહઃ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—અને જેવી રીતે રક્ત, માંસ તથા હાડકાંથી લપેટાયલાં ગધેડાં અને ઉટનાં શરીર જંગલમાં પડી રહે છે, તેવી રીતે સ્ત્રીનું શરીર પણ પડી રહે છે. તેવા શરીરમાં તારે કોઈ વિશેષતાનો આગ્રહ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.

કેશકજ્જલધારિણ્યો દુઃસ્પર્શ લોચનપ્રિયાઃ ।

દુષ્કૃતાગ્નિશિખાનાયૌ દહન્તિ ત્વણવન્નરમ્ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીઓ કે જે કેશ રૂપી કાળજીને ધારણ કરનારી છે, અને જેમને સ્પર્શ કરવો અશક્ય છે, તથા કામલોકોને માટે જેમનું દર્શન પ્રિય છે, તે પાપ રૂપી અગ્નિની શિખાની તુલ્ય મનુષ્યને સદા ધાસની માફક જલાવે છે.

કામનામ્ના કિરાતેન વિકીર્ણમુગ્ધચેતસામ્ ।

નાયૌ નરવિહક્ષાનામદ્ભવન્નવાયુરાઃ ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—કામ નામના બીલે જે અજ્ઞાની મનુષ્ય રૂપ પક્ષીના મનને ફાડી નાંખ્યું છે એવા મનુષ્યપક્ષીના બન્ધનને માટે સ્ત્રી એક જળ રૂપ છે.

આ પ્રમાણે દરેક લિંગ લિંગ વિષયોમાં દોષદષ્ટિ કરીને ચિત્તને તેમાંથી હઠાવવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. તેમાં મનુષ્યોને સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ વિશેષ હોવાનો સંભવ છે, તેથી તે એક વિષયના દોષ અહીં બતાવ્યા છે. બાકી કામના દોષ પુરૂષ અને સ્ત્રી બંનેમાં હોવાથી જે સ્ત્રી સંસારના પદાર્થોમાંથી વિરક્ત મંપાદન કરવાને પ્રયત્ન કરે છે તેણે પણ પુરૂષોમાં એ જ પ્રકારે દોષ નેવા જોઈએ, અને તેમના સંસર્ગથી દૂર રહેવું જોઈએ. જેવી રીતે પુરૂષને માટે સ્ત્રી ભીલના પાંજરા રૂપ છે, અને હાથીને બાંધવાના સ્તંભ રૂપ છે તેવો જ સ્ત્રીને માટે પુરૂષ પણ છે એમ જાણવું જોઈએ. માટે મુમુક્ષુ સ્ત્રી હો અથવા પુરૂષ હો—બંનેએ પણ પરસ્પર સંબંધથી બિલકૂલ દૂર જ રહેવું જોઈએ. અને યતિ, બ્રહ્મચારી, વિધવા, અથવા સાધક, આદિ કોઈને પણ સંસારી-અહાય ભાઈ હોય, અથવા બહેન અથવા પિતા આદિ હોય—તેના સહવાસથી અધોગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓના સહવાસના દોષ પણ આ ગ્રન્થના બ્રહ્મચારી આદિ દરેકના ધર્મના નિરૂપણ સંબંધી લેખથી સમગ્રી લેવા જોઈએ. વળી—

યો વૈ ભૂમા સ સુત્વં નાલ્પે સુલમસ્તિ ॥ ણ૦ સ૦ ૭ સ્વ૦ ૨૩. ક૦ ૧ ॥

અર્થ:—જે ભૂમા અર્થાત્ અપરિચ્છિન્ન પરમાત્મા છે તે જ મુખ રૂપ છે, અને અદ્ભુત અર્થાત્ પરમાત્માથી લિંગ દ્વૈત (વિષય) પત્તરમાં મુખ નથી—આ શ્રુતિના અર્થનો વિચાર કરીને ચિત્તને કામભોગથી નિવૃત્ત કરવું જોઈએ. અને “યત્ર નાન્યત્ પદયતિ નાન્યચ્છૃણોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સ ભૂમા” ॥ ૨ ॥—ન્યાં બીજું કાંઈ દેખવામાં આવતું નથી,

આજ્ઞવામા આવતુ નથી, કે જાણવામા આવતુ નથી તેનુ નામ ભ્રમા છે અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના દ્વેત રહિત પરમાત્માનુ નામ ભ્રમા છે

વૈગવ્યનો બીજો ઉપાય-અજ સર્વમનુસ્મૃત્ય ઈત્યાદિ

અહીં સુધી વૈગવ્ય પ્રાપ્તિના ઉપાય તરીકે “દુ સ્વં સર્વમનુસ્મૃત્ય જામભોગાન્નિવર્તયેત્” એ મા । ના મોખ્ખા પ્રથમ જાગૃતુ ન્યાખ્યાન પૂર્ણ થયુ હવે વૈગવ્યના બીજા ઉપાયરૂપ “અજ સર્વમનુસ્મૃત્ય” એ બીજી પદ્ધતિના તાત્પર્યનુ વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ

અજ સર્વમનુસ્મૃત્ય જાત નૈવ તુ પશ્યતિ ॥ માં કા પ્ર. ૩-૪૩ ॥

અર્થ—આ સંપૂર્ણ પાર્થ અજ અર્થાત્ જન્મ નહી લેનાર બ્રહ્મ જ છે—એ પ્રમાણે શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશથી જાણીને તેવી ભિન્ન દ્વેત પ્રપચને ફરી દેખતો નથી આ વૈગવ્યશાસ્ત્ર સાથે જ્ઞાનાભ્યાસને માટે હતુ છે અને જ્ઞાનાભ્યાસની રીતિ આગળ દ્વિતી અને જ્ઞાનાભ્યાસ અને વગવ્યાભ્યાસ એક સાથે કરવાથી ચિત્ત શીઘ્ર શાન્ત થઈ જાય છે

ઇતિ વેદાન્તના અધિકારીના સાધનોનુ નિરૂપણ અ ૨ અમામ

અધ્યાય ૩.

મુમુક્ષુર્નુ ગુરુપસદન.

હવે આ અધ્યાયમા વિવેકવૈરાગ્ય વાળા અધિભરીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે ગુરુપસદન પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કેમકે આધ્યાત્મિકાદિ દુ ખોની અસલા પીડાથી કાપર થયેલા વિવેકી મનુષ્યને તે દુ ખોની અત્યન્ત નિવૃત્તિના ઉપાયો શોધવાની ઇચ્છા થાય છે

માંખ્યકાઠિકા કહે છે ૩—

દુઃસ્વપ્નયાભિયાતાઞ્જિજ્ઞાસા તદપઘાતકે હૈતૌ ॥ સાં કાં શ્લો ૧ ॥

અર્થ—આધ્યાત્મિકાદિ દુ ખોની પીડાથી દુ ખી મનુષ્યને તે દુ ખોને હઠાવવાના ઉપાયો જાણવાની ઇચ્છા થાય છે અર્થાત્ દુ ખને દૂર કરનાર ઉપાય જાણવાની ઇચ્છા થાય છે

તેને અનુભરીને રોગાદિ દુ ખને દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે ઔષધમેવન તથા અન્ય કેટલા પ્રત્યક્ષ ઉપાય દેખવામા આવે છે, તથાપિ તે દુ ખોની તત્કાલ નિવૃત્તિને માટે ઉપાય છે, દમેશને માટેની નિવૃત્તિને ઉપાય નથી, કેમકે એક વાર મરી ગયેનો નાગ ફરી જ માસ અથવા પશુ વડે બાદ આનનો દેખાય છે, અને હાપિ પ્રથમનો રોગ નહી આવે તો બીજો કોઈ રોગ આવે છે તેવી રીતે યાગાદિ સાધન પણ દમેશના દુ ખોનું નિવારણ કરનાર નથી અને વળી યાગાદિ કરવા છતાં પણ કોઈ પ્રતિમધના નિમિત્તની સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને પ્રાપ્ત થયેતુ પણ નાગ પામે છે તેથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરનાર યાગાદિ સાધન પણ એકાન્તિક અને આત્મચન્તિક દુ ખનિવૃત્તિનું સાધન નથી વળી જે સાધન કરવાથી દુ ખનિવૃત્તિ અશક્ય થાય તે સાધનનું નામ એકાન્તિક સાધન છે અને જે સાધનથી એક વાર નિવૃત્ત થયેતુ દુ ખ ફરી હાપિ ન આવે તે સાધનનું નામ આત્મચન્તિક દુ ખ નિવૃત્તિનું સાધન છે અને જેનાથી નિવમપૂરક અવશ્ય નિવૃત્તિ થાય તેને એકાન્તિક નિવૃત્તિ કહે છે એ એક વાર નિવૃત્તિ થયા પછી ફરી તે દુ ખ કાપિ ન આવે તેને આત્મચન્તિક

નિવૃત્તિ કહે છે. અને ઔકાન્તિક નિવૃત્તિમાં તે દુઃખ ફરી ન આવે તેવો નિયમ નથી, માત્ર તે સાધનથી નિવૃત્તિ નિયમસર થાય જ એટલું જ, ફરીથી તે દુઃખ ન આવે તેમ નહીં.

તેથી દુઃખની આત્મન્તિક નિવૃત્તિની ઇચ્છાવાળા અધિકારી મનુષ્યને માટે—

તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

મુ૦ ૩૦ મુ૦ ૧ અ૦ ૨-૧૨ ॥

અર્થ:—તે અધિકારી હાથમાં ભેટ લઈને તે પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે બ્રહ્મ-શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂની પાસે જાય-એ શ્રુતિ ગુરૂપસંદનને જ ઉપદેશ કરે છે. વળી—

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ॥

મુ૦ ૩૦ અ૦ ૨ ત્રા૦ ૪ ક૦ ૫ ॥

અર્થ:—હે મૈત્રેયિ! આત્માનું શ્રવણ કરવું, તથા મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું યોગ્ય ॥ આ શ્રુતિ ગુરૂની પાસે જઈને આત્મસ્વરૂપનું શ્રવણ તથા મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાની પણ કર્તવ્યતા બતાવે છે. વળી—

सोऽन्वेष्टव्यः ।—ते आत्मा शोधवा योग्यं છે, અને સ વિજિજ્ઞાસિતવ્ય: ।—તે આત્માને જાણવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. (છાં ૩૦ અ૦ ૮ સ્વ૦ ૭-૧ ॥

આ હેતુથી વિવેકી અને દુઃખની નિવૃત્તિ તથા આનન્દની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા વાળા વૈરાગ્યાદિક સાધનથી યુક્ત અધિકારી મનુષ્યે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા વેદ તથા શાસ્ત્રોના અધ્યયન કરેલા તથા પર બ્રહ્મ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારવાળા તથા શાસ્ત્રમાં પ્રીતિ વાળા ગુણાતીત તથા કુટિલ સ્વભાવથી રહિત અને સંપૂર્ણ પ્રાણીના હિતમાં તત્પર રહેનાર તથા દયાના સમુદ્ર ગુરૂની પાસે હાથમાં વિગ્રહ પુરૂષોને ઉપયોગી વસ્તુની ભેટ લઈને શિષ્ય-ભાવથી જઈને ૧૦૮ ઉપનિષદને ગુરૂશુશ્રૂષા આદિ કરતા અધ્યયનવિધિના નિયમોની સાથે અર્થ સહિત શ્રવણ કરે. શ્રવણ તથા મનન તથા નિદિધ્યાસન હમેશાં કરતો સતો બ્રહ્મ-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે. સાક્ષાત્કાર થવાથી દુઃખની નિવૃત્તિ અને આનન્દની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. તેનું જ નામ મુક્તિ અથવા મોક્ષ છે. અને જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહમુક્તિ એવા મોક્ષના બે ભેદ છે. મનુષ્યના કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, સુખદુઃખાદિ રૂપ ચિત્તના ધર્મ કલેશ રૂપ હોવાથી બન્ધ રૂપ છે. કલેશથી રહિત થવું તેનું નામ જીવન્મુક્તિ છે. અને પોતાના સ્વરૂપ(બ્રહ્મ)નો સાક્ષાત્કાર કરવાથી અજ્ઞાન તથા અજ્ઞાનતા કાર્ય સંશય તથા વિપર્યયનો પણ બાધ થવાથી, તથા સચિત કર્મનો પણ નાશ થવાથી સર્વ પ્રકારનાં બન્ધનકારણોથી રહિત બ્રહ્મનિષ્ઠને જીવન્મુક્ત કહે છે. અને પ્રારબ્ધ કર્મ ક્ષીણ થયા બાદ કારણ દેહ આદિ ત્રણ દેહનો ભંગ થવાથી સર્વ ઉપાધિથી રહિત ચઈ જાય છે. અને ઉપાધિ રહિત થવાથી, ઘટોપાધિથી રહિત થયેલા મહાકાશની પેઠે, પરિપૂર્ણતા થાય છે, તેનું નામ વિદેહમુક્તિ છે. અને તેને જ દૈવદ્યમુક્તિ કહે છે.

શ્રવણાદિનાં લક્ષણ.

અને શ્રવણાદિનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે. ઉપક્રમ અને ઉપમંહાર આદિ લિંગ વડે સંપૂર્ણ વેદાન્તનો અદિતીય પરમાત્મારૂપ તાત્પર્યમાં નિશ્ચય કરવો તેનું નામ શ્રવણ છે. શ્રવણનામ સાંભળવા માત્રનું છે, તથાપિ ઉપનિષદો દ્વારા વેદાન્તનું અદિતીય બ્રહ્મમાં તાત્પર્ય સંભળા-

વવામાં આવે છે, માટે તેવો અર્થ કયો છે. અને શ્રવણ કરેલા અદ્વિતીય બ્રહ્મનું, વેદાન્ત-શાસ્ત્રને વિરોધી ન હોય તેવી સુક્તિ વડે ચિન્તન કરવું તેનું નામ મનન છે. અને દેહાદિ જડ પદાર્થોની વૃત્તિ વિના એક અદ્વિતીય પરમાત્મા વિષયક સમગ્રતીય વૃત્તિનો પ્રવાહ કરવો તેનું નામ નિદિધ્યાસન કહેવામાં આવે છે. તે શ્રવણાદિ—

અહં બ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થબોધો યાવદ્ દૃઢીભવેત્ ।

શમાદિસહિતસ્તાવદભ્યસેચ્છવણાદિકમ્ ॥

પંચમ પ્રમ ૭-૧૮ ॥

અર્થ:—અહં બ્રહ્માસ્મિ (હું બ્રહ્મ છું) ઇત્યાદિ મહાવાક્યોનો અર્થ જ્યાં સુધી ૬૬ ન થાય, ત્યાં સુધી શમાદિ સાધનોની સાથે શ્રવણ અને મનન તથા નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી તત્ત્વમસિન્હે શ્વેતકેતો । તે સમિચ્છાનન્દ રૂપ પરમાત્મા તું જ છે અર્થાત્ તારૂં સ્વરૂપ જ છે, એ પ્રમાણે ઉદાસક ઋષિએ શ્વેતકેતુને નવ વાર ઉપદેશ કર્યો છે. પર બ્રહ્મ પરમાત્મા રૂપ વસ્તુ દુઃખથી જાણુવા યોગ્ય હોવાથી એક વાર બે વાર શ્રવણ કરવાથી તેનું જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી, તેથી વારંવાર શ્રવણ મનનાદિ કરવું જોઈએ એવું નવ વારના ઉપદેશનું તાત્પર્ય છે.

અને વારંવાર શ્રવણાદિ કરવાને માટે વ્યાસ જગવાને પણ વેદાન્તદર્શન (બ્રહ્મસૂત્ર)માં કહ્યું છે:—

આવૃત્તિરસકૃદુપદેશાત્ ।

વે ૦ ૬૦ અ. ૪ પા. ૧ સૂ. ૧ ॥

અર્થ:—શ્રવણાદિની આવૃત્તિ કરવી યોગ્ય છે, કેમકે શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય: । ઇત્યાદિ વારંવારનો ઉપદેશ શ્રવણાદિની આવૃત્તિનું જ મૂલ્યન કરે છે. માટે વિવેકાદિ સાધનોથી સુક્ત અધિકારી યોગ્ય શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ વાળા શુદ્ધની પાસે જઈને શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વારંવાર કરી સાક્ષાત્કાર કરે અર્થાત્ નિદિધ્યાસનની પરિપક્વ દશા રૂપ નિર્વિઠ્ઠપ સમાધિ પ્રાપ્ત થતાં સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. સમર્થ વિદ્વાને પણ વિદ્વાનું ગ્રહણ કરવાને માટે શુદ્ધની પાસે વિધિપૂર્વક જવાની આવશ્યકતા છે. ઇન્દ્ર, નારદ, કૃત્ય, ભારદ્વાજ, શંભ્ય, સત્યકામ, આદિ યોગ્ય વિદ્વાન સેકો પણ પ્રભાવતિ, સનતકુમાર, પિપ્પલાદ, આદિક આચાર્યની પાસે શિષ્યભાવથી જઈને જ બ્રહ્મવિદ્યા શિખ્યા છે એવું ઉપનિષદોમાં કથન છે.

વળી જાન્દોગ્ય શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—

આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ॥

છા ૦ અ. ૬ સ્વ ૦ ૧૩ ક ૦ ૨ ॥

અર્થ:—જે શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય વાળા હોય તે નિર્ણય પર બ્રહ્મને જાણી શકે છે, અન્ય નહીં.

જેવી રીતે અજ્ઞાન દેશમાં જઈને પોતાના (ગાન્ધાર આદિ) દેશનો રસ્તો માથમ નહીં પણવાળી તે વિવેકી મનુષ્યને પૂછે છે કે હું ગાન્ધારનો રહેવાસી છું અને હું અહીં આન્યો છું, મને રસ્તાની ખબર નથી, તમે મને રસ્તો જનાવો, ત્યારે તે મનુષ્ય તેને કહે છે કે તું અહીંથી સીધો પૂર્વ દિશામાં જા. એક માર્ગથી સુધી ગયા પછી ત્યાં એક મોટો વડ છે, તેની ઉત્તર દક્ષિણ બે બાજુ બે રસ્તા જાય છે તેમાં દક્ષિણના રસ્તાથી તું જા. તે રસ્તે પાંચ માર્ગ થયા પછી એક મોટી નદી આવશે. પછી અમુક ગામ આવશે. તે નિયાતીથી

જવાને કહ્યું, પછી તે પૂછતો પૂછતો જેમ પોતાના દેશમાં પહોંચે છે. તેવી રીતે વિવેકા તત્ત્વવેત્તા અગ્રાની મનુષ્યના અન્તઃકરણની શુદ્ધિ અને બુદ્ધિશક્તિની પરીક્ષા કરીને ક્રમથી સાધનનો ઉપદેશ કરે છે, અને તે સાધનના અનુષ્ઠાનથી તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. માટે ગુરૂ વિના જ્ઞાન થતું નથી તે સિદ્ધ થાય છે.

ઇતિ ગુરૂપસંદનનિરૂપણ અ. ૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪.

જગત્કારણ જ્ઞેયબ્રહ્મનિરૂપણ.

હવે આ અધ્યાયમાં જગત્ત્વા કારણ જ્ઞેયબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

“આત્મા યા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યઃ” અને “સોઽન્વેષ્ય.” તેને શોધવો યોગ્ય છે, સ્વા વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ—તે જીગ્રાસા કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ તે બ્રહ્મને જાણવાને માટે ઇચ્છા કરવી યોગ્ય છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિ, તથા “અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા”—જે કારણથી યગદિક કર્મોના ફલને વેદ ભગવાન્ અનિત્ય બતાવે છે, તે કારણથી અવિનાશી નિત્ય ફલ પ્રાપ્ત કરવાને માટે વિવેકાદિ સાધનોની પ્રાપ્તિ થયા બાદ બ્રહ્મવિચાર કરવો યોગ્ય છે, ઇત્યાદિ સૂત્રોને પણ દેખવાથી કોઈપણ પવિત્ર અન્તઃકરણ વાળાને આ શ્રુતિ તથા સૂત્ર કોણું શ્રવણ કરવાનું કહે છે ? અને ઇચ્છાનો વિષય કોણું છે ? અને તેનું શું ફલ છે ? અને કોણું તેનો અધિકારી છે ? ઇત્યાદિ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે. તેથી શ્રુતિ જેનું શ્રવણ મનનાદિ પ્રતિપાદન કરે છે, તથા બ્રહ્મસૂત્ર જેનો વિચાર કરવાને માટે કહે છે, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું લક્ષણ આદિનું આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પરન્તુ આ ગ્રન્થનો, કેવલ સ્વભાવથી જ ઇશ્વરની સત્તાને માનનાર આસ્તિક જ અધિકારી છે. અને આસ્તિકાને, જ્યારે સાધારણ ઘટ પટાદિ પદાર્થોને જોઇને તથા તેને બનાવનારનું પણ પ્રત્યક્ષ દર્શન થવાથી સર્વ પદાર્થોને બનાવનાર કોઇને કોઈ છે, તો આ મહાન પૃથિવી આદિ તથા નક્ષત્રાદિ અનેક વિચિત્ર પદાર્થો યુક્ત જગત્તો બનાવનાર કોઈ છે એવો નિશ્ચય અવશ્ય થઈ શકે છે. અને તે જગત્તો બનાવનાર સર્વ પ્રકારે સમર્થ તથા સર્વશ્ચ પણ છે એ વાતનો પણ અવશ્ય નિશ્ચય થઈ શકે છે. અને સર્વ પ્રકારની કોઈપણ યુક્તિ સહિત વાતોને મારનાર નથી, તેમ કેવલ કુતર્ક માત્રથી બીજાની વાણીનું ખપ્પન માત્ર કરવામાં જે તત્પર રહે છે—એવા ઇશ્વરની સત્તાને નહીં માનનારને કોઈ પણ મના કરી શકતા નથી. તેથી આસ્તિક મનુષ્ય જ શાસ્ત્રનો અધિકારી હોવાથી શાસ્ત્ર સિદ્ધ પરમાત્માનું જ લક્ષણ વગેરે અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અને જે ઇશ્વરને માનતા નથી તેમને મનાવવાને શ્રમ લેતા નથી.

પરમાત્માનું લક્ષણ.

પરમાત્માના લક્ષણને સ્વરૂપલક્ષણ અને તટસ્થલક્ષણ એમ બે પ્રકારે શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં—

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ॥

તૈ૦ ૩. અ૦ ૨-૧ ॥

૧. અર્થ:—પરમાત્મા સત્ય સ્વરૂપ અને જ્ઞાન સ્વરૂપ તથા અપરિચિન્ન સ્વરૂપ છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિથી, પરબ્રહ્મ પરમાત્માને સત્યસ્વરૂપ તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા અપરિચિન્ન કહ્યા છે. પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાં જે સત્ય, જ્ઞાન તથા અપરિચિન્ન એ ત્રણ સ્વરૂપ કહ્યાં છે તેમાં જ્ઞાન એક અટલ પદાર્થ સર્વને પ્રતીત થાય છે. તેથી અહીં પ્રથમ જ્ઞાનનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાનસ્વરૂપનું વિવેચન.

શબ્દસ્પર્શાદયો વેદ્યા વૈચિત્ર્યાઙ્ગાગરે પૃથક્ ।

તતો વિમક્તા તત્સંવિદૈકરૂપ્યાન્ન મિથ્યતે ॥

પંચ ૦ પ્ર ૦ ૧-૩ ॥

અર્થ:—જગદવસ્થામાં જાણવાને યોગ્ય જે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ ઇત્યાદિ વિષયો છે તે સર્વ પરસ્પર વિલક્ષણ સ્વભાવવાળા હોવાથી ભિન્ન છે, કેમકે, આ શબ્દ છે, આ સ્પર્શ છે, એ પ્રકારે સર્વ શબ્દાદિ ભિન્ન પ્રતીત થાય છે. પરંતુ શબ્દાદિ વિષય ભિન્ન હોવા છતાં પણ શબ્દાદિનું જે જ્ઞાન છે તે ભિન્ન ભિન્ન નથી, કેમકે શબ્દજ્ઞાન, રૂપજ્ઞાન, એ પ્રકારે જ્ઞાન સર્વ સ્થાનમાં એક રૂપે પ્રતીત થતું હોવાથી જ્ઞાનમાં કાંઈ ભેદ નથી.

તથા સ્વમેઽન્ન વેદ્યં તુ ન સ્થિરં જાગરે સ્થિરમ્ ।

તદ્ભેદોઽતસ્તયોઃ સંવિદેકરૂપા ન મિથ્યતે ॥

” ॥ ૧-૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે જગત્ અવસ્થામાં શબ્દાદિક વિષય પદાર્થો વિલક્ષણ સ્વભાવવાળા હોવાથી તેમનો ભેદ છે, અને એક રૂપ હોવાથી જ્ઞાનનો અભેદ છે; તેવી રીતે સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ વિષય પદાર્થ ભિન્નભિન્ન છે અર્થાત્ સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતા શબ્દાદિ વિષય પદાર્થ પણ ભિન્નભિન્ન છે, તથાપિ તે શબ્દાદિનું જે જ્ઞાન છે તે એક રૂપ હોવાથી સ્વપ્ન અવસ્થામાં પણ તે ભેદને પ્રાપ્ત થતું નથી. જેવું જગદવસ્થાનું જ્ઞાન છે તેવું જ સ્વપ્ન અવસ્થાનું જ્ઞાન પણ છે. જ્ઞાનમાં કાંઈ ભેદ નથી અને જેવી રીતે જગદવસ્થામાં અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં પણ જ્ઞાનનો અભેદ છે, તેવી રીતે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ જ્ઞાન એક હોવાથી જ્ઞાનનો, ભેદ નથી. અર્થાત્ જગત્ વગેરે ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એક છે.

, અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જ્ઞાન હોતુ નથી, કારણ જેવી રીતે જગત્ અવસ્થામાં વિષયોનો અનુભવ હોય છે અને તેમનું જ્ઞાન પણ થાય છે, અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં પણ વિષયોની પ્રતીતિ થાય છે અને તેમનું જ્ઞાન પણ થાય છે, તેવી રીતે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કોઈનો અનુભવ થતો નથી અને ત્યાં કાંઈ જ્ઞાન પણ હોતું નથી—એવી શંકા થવાનો સંભવ છે. તેથી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જ્ઞાનને નીચે પ્રમાણે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

દુષ્પ્રોત્યિતસ્ય સૌપુત્રતમોવોષો ભવેત્સ્મૃતિઃ ।

સા ચાવયુદ્ધવિપયાઙ્ગવુદ્ધં તત્તદ્વા તમઃ ॥

” ” ” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—સુષુપ્તિ(નિદ્રા)માંથી ઉઠેલા પુરૂષને, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જઈને “ત્યાં હું કાંઈ પણ જાણતો નહોતો” એ પ્રકારનું અજ્ઞાનનું જે જ્ઞાન છે તે સ્મૃતિ થાય છે. તે સ્મૃતિ અનુભવ કરેલી વસ્તુનો વિષય છે, કેમકે જે જે વસ્તુનો અનુભવ કર્યો હોય છે તે જ વસ્તુની મનુષ્યને સ્મૃતિ (સ્મરણ) થાય છે. જેણે કદાપિ જન્મ જન્માન્તરમાં અનુભવ

નહીં કર્યો હોય તો તેનું સ્મરણ કદાપિ નહીં થાય. તેથી કરીને સુષુપ્તિમાં હોતા અજ્ઞાનનો અનુભવ કર્યો જ એમ જાણવું જોઈએ જેવી રીતે શબ્દાદિકાનું જ્ઞાન છે, તેવી રીતે અજ્ઞાનનું જ્ઞાન પણ જ્ઞાન જ છે. તેથી સુષુપ્તિમાં પણ જ્ઞાન છે એવો નિશ્ચય થાય છે. વળી—

સ વોધો વિષયાદ્વિન્નો ન વોધાત્સ્વપ્નવોધવત્ ।

एवं स्थानत्रयेऽप्येका संवित्तद्वद्दिनान्तरे ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—તે સુષુપ્તિનું જ્ઞાન શબ્દાદિ વિષયોથી તો ભિન્ન જ છે, પરંતુ જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી. અર્થાત્ જેવી રીતે જાગૃત્ત્વસ્થાનું જ્ઞાન સ્વપ્નાવસ્થાના જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, તેવી રીતે સુષુપ્તિઅવસ્થાનું જ્ઞાન પણ ભિન્ન નથી. આ પ્રમાણે જાગૃત્ આદિ ત્રણ અવસ્થામાં પણ જ્ઞાન એક છે. જેવી રીતે આજની ત્રણે અવસ્થામાં જ્ઞાન એક છે, તેવી રીતે ખીજા દિવસમાં પણ જ્ઞાન એક છે. તેવી રીતે—

मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा ।

नौदेति नास्तमेत्येका संविदेया स्वयंप્રभा ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જા માસ, એક સાલ અને એક કલ્પે પણ જ્ઞાન એક જ છે. તેમ ભૂત અને ભવિષ્ય કાલના અનેક કલ્પોમાં પણ જ્ઞાન એક જ છે. અને જે કારણથી જ્ઞાન એક છે તે કારણથી તેની ઉત્પત્તિ અને નાશ પણ થતો નથી. જે જ્ઞાનને પણ ઉત્પત્તિ અને નાશવાળું માનશે તો ખીજા જગત્ની ઉત્પત્તિને જાણનાર નહીં રહેવાથી જગત્ની અપ્રતીતિ થશે. દરેક પદાર્થની ઉત્પત્તિ આદિને જાણનાર સાક્ષીને અવસ્ય ઉત્પત્તિ આદિથી રહિત તથા સ્વયં પ્રકાશરૂપ અને નિત્ય માનવો જોઈએ. અને આ જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ રૂપ છે. જે વસ્તુ ખીજા પ્રકાશની સહાયતા વિના પ્રકાશિત થાય છે તે સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે. અન્ધકારમાં પડેલા ઘટ આદિ પદાર્થોના પ્રકાશ (પ્રતીતિ) થવાને માટે કોઈ દીપક આદિના ખીજા પ્રકાશની આવશ્યકતા રહે છે. પરંતુ દીપકનો પ્રકાશ થવાને માટે ખીજા કોઈ પણ પ્રકાશની અપેક્ષા નથી, કેમકે દીપક પોતે પ્રકાશ રૂપ હોવાથી પોતે જ પ્રકાશિત થાય છે. અને જ્ઞાનને પોતાના વ્યવહારમાં ખીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા ગ્રહેતી નથી, તેથી જ્ઞાનને સ્વયંપ્રકાશ કહ્યું છે. અને જ્ઞાન ઘટાદિ વેદ્ય પદાર્થની તુલ્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી. છતાં અપરોક્ષ રૂપ છે. તેથી જ્ઞાનનું સ્વયંપ્રકાશપણું સિદ્ધ થાય છે. નિરૂપાધિક તથા સોપાધિક બેદથી જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. જે ઉપાધિ ગહિન છે તેને નિરૂપાધિક કહે છે. અને જે ઉપાધિવાળું છે તેને સોપાધિક કહે છે. તેમાં નિરૂપાધિક જે જ્ઞાન છે તે પોતાના સ્વરૂપની સિદ્ધિમાં કોઈની પણ અપેક્ષા કરતું નથી. જે લૌકિક પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી થતું જ્ઞાન છે તે સોપાધિક જ્ઞાન છે, કેમકે ઘટજ્ઞાનાદિ લૌકિક જ્ઞાન પણ કલ્પિત છે અને જે નિરૂપાધિક જ્ઞાન છે તે કલ્પિત વસ્તુના અધિષ્ઠાનરૂપ છે.

” અને દૃશિ, જ્ઞાન અથવા ચિત્ત એ ત્રણે જ્ઞાનનાં જ નામ છે, તેમાં ભેદ નથી.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું નિત્યપણું તથા સ્વયંપ્રકાશપણું સિદ્ધ થયું. અને જે જ્ઞાન નિત્ય તથા સ્વયંપ્રકાશ રૂપ છે તે આત્મા છે, કેમકે જે આત્મા નથી તે નિત્ય અને સ્વયંપ્રકાશ પણ હોઈ શકતો નથી. ઘટાદિ પદાર્થ નિત્ય અને સ્વયંપ્રકાશ રૂપ નથી, તેથી તે આત્મા પણ નથી; કેમકે ઘટાદિના નાશ તથા ઉત્પાત્ત હોયેલાં ઘટી લોકના અનુભવની વાત છે,

ઘટાદિની તુલ્ય સંસારના સર્વ પદાર્થો છે. અને એક જ્ઞાન વિના બીજા નિત્ય અને સ્વયં-
પ્રકાશ પદાર્થ જોવામાં આવતા નથી. માટે તે જ્ઞાન જ આત્મા છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

૧૫ી “વિજ્ઞાનઘનઃ”—આત્મા ઘનીભૂત જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. વૃ. ડ. અ. ૨. બ્રા. ૪-૧૨ ॥
ઇત્યાદિ શ્રુતિએ પણ આત્માને જ્ઞાન સ્વરૂપ કહ્યો છે.

જેવી રીતે આત્મા સત્ય સ્વરૂપ છે તેવી રીતે નિત્ય સ્વરૂપ પણ છે. ત્રણે કાલમાં જેનો
અભાવ (બાધા) ન હોય પરંતુ હમેશાં બન્યો રહે છે તેનું નામ સત્ય છે, અને જે
સત્ય વસ્તુ છે તેને જ નિત્ય પણ કહે છે. જે સત્ય છે તે જ નિત્ય હોઈ શકે છે, અને
જે નિત્ય હોય તે જ સત્ય હોઈ શકે છે. ૧૫ી—

સ વા એવ મહાનજ આત્માઽનરોઽમરોઽમૃતોઽમયો વ્રહ્મ ॥

વૃં ૩૦ અં ૪ બ્રાં ૪-૨૫ ॥

અર્થઃ—આત્મા સર્વથી મોટો છે. તે જન્મ લેનાર નથી તથા જરા અને મરણથી
રહિત છે તેમ લયથી રહિત છે. તથા સત્ય, જ્ઞાન, આદિ સ્વરૂપવાળો છે. ૧૫ી નિત્યો
નિત્યાનામ્ ॥ ડ્વે. ૩૦ અં ૬-૧૩ ॥—આત્મા નિત્યોનો પણ નિત્ય છે અર્થાત્
આકાશાદિને જે લોક નિત્ય માને છે તેમના નિલત્વની પ્રતીતિ પણ આત્માના નિત્યત્વને
આશ્રયે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી જગતના મૂલ્ય કારણરૂપ આત્માને નિલ જ સ્વીકાર્યો છે.

અને નિત્યતા પણ પરિણામી નિત્યતા અને કૂટસ્થ નિલતા એમ બે પ્રકારની છે.
પ્રકારની છે. બૂધણી અપેક્ષાએ સુવર્ણમાં જે નિત્યતા છે તે પરિણામી નિત્યતા છે. જેવી
રીતે સુવર્ણ તત્ત્વ અલંકાર (બૂધણ) રૂપે પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે તથાપિ બૂધણની પેઠે
નારા પામવું નથી. બૂધણને અગ્નિમાં ઝાળવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ સુવર્ણ નષ્ટ
થતું નથી. તેથી બૂધણની અપેક્ષા સુવર્ણ નિલ છે. તથાપિ સુવર્ણની જે નિત્યતા છે તે
પરિણામી નિલતા કહેવાય છે, અને બ્રહ્મ હમેશાં એકરૂપે વિદ્યમાન છે તેથી કૂટસ્થ નિત્ય
પરમાત્મા (બ્રહ્મ) છે. કેમકે “નિષ્કલં નિષ્ક્રિયમ્” ડ્વે. ૬-૧૯ ॥—આત્મા કલા
રહિત છે, અને ક્રિયા રહિત છે—ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પરમાત્માનું નિર્વિકારપણું સિદ્ધ કર્યું છે.
તેથી આત્મા પરિણામી હોવાનો સંભવ નથી.

૧૫ી આત્મા અનન્ત સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ દેશ, કાલ અને વસ્તુથી જેનો અન્ત નથી
હોનો તેનું નામ અનન્ત છે. જે વસ્તુ સર્વ દેશમાં તથા સર્વ કાલમાં અને સર્વ વસ્તુમાં
હોય તે અનન્ત (અપરિમિત) વસ્તુ કહેવાય છે. કોઈ પદાર્થ પશ્ચિમ દેશમાં ન હોય તે
કદાપિ દક્ષિણ દેશમાં હોય છે. તે દેશપરિચ્છેદ વાળો છે. અને કોઈ પદાર્થ વર્ષાઋતુમાં
હોય ને ગરમીમાં ન હોય તે કાલપરિચ્છેદ વાળો કહેવાય છે. અને કોઈ તેલ વગેરે પદાર્થ
તણ વગેરેમાં હોય છે, રેતીમાં હોતો નથી. તે વસ્તુપરિચ્છેદ વાળો કહેવાય છે.

૧૫ી જેવી રીતે આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ, સત્ય સ્વરૂપ, નિત્ય સ્વરૂપ અને અપરિમિત
સ્વરૂપ છે, તેવી રીતે તે પરમાનન્દ રૂપ પણ છે.

ઇયમાત્મા પરાનન્દ. પરમેમાસ્પદં યતઃ ॥

મા ન ભુવં હિ ભૂયાસમિતિ પ્રેમાત્મનીશ્યતે ॥

પંચં પ્રં ૧-૮ ॥

અર્થઃ—આ સંવિદ્ (જ્ઞાન) સ્વરૂપ આત્મા પરમ પ્રેમનો વિષય છે, તેથી આ આત્મા

પરમાનન્દ સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ તે નિરતિશય સુખ સ્વરૂપ છે. મારું અસત્ત્વ કદાપિ ન હો. અર્થાત્ મારું સત્ત્વ જ હમેશાં રહેા અર્થાત્ મારો નાશ કદાપિ ન થાઓ, અને હું હમેશાં બન્યો રહું—એવો પ્રેમ આત્મામાં જોવામાં આવે છે આ પ્રમાણે પ્રેમનો વિષય હોવાથી આત્મા આનન્દ સ્વરૂપ છે.

તત્પ્રેમાત્માર્થમન્યત્ર નૈવમન્યાર્થમાત્મનિ ।

અતસ્તત્પરમં તેન પરમાનન્દતાત્મનઃ ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—આત્માથી લિત્ત પુત્ર ધનાદિમાં જે પ્રેમ જોવામાં આવે છે તે પોતાને (આત્માને) માટે છે; અને પોતાનામાં જે પ્રેમ દેખાય છે તે બીજાને માટે નથી, પરંતુ પોતાને માટે છે. તેથી તે પ્રેમ નિરૂપાધિક છે. તેટલા માટે તે પરમ (નિરતિશય) પ્રેમ કહેવાય છે. અને નિરતિશય પ્રેમનો આશ્રય હોવાથી આત્માની પરમાનન્દસ્વરૂપતા છે અર્થાત્ નિરતિશય સુખસ્વરૂપતા સિદ્ધ છે. વળી—

વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ ॥

શ્રુ૦ ૩૦ અ૦ ૩ બ્રા૦ ૧-૨૮ ॥

અર્થ:—વિજ્ઞાન સ્વરૂપ અને આનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. ઈલાદિ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને આનન્દ સ્વરૂપ નિર્ણય કર્યું છે. તથાપિ—

અદ્યેતૃવર્ગમધ્યસ્થપુત્રાધ્યયનશબ્દવત્ ।

માનેડ્યમાનં માનસ્ય પ્રતિવન્ધેન યુજ્યતે ॥

પંચ૦ પ્ર૦ ૧-૧૨ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે બહુ બાળકોની મધ્યમાં એસીતે લગુનાર પોતાના પુત્રનો શબ્દ જૂઠો કરીને દૂર ઉભા રહેલા પિતાને સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકતો નથી, તેવી રીતે આનન્દ વિશે પણ જાણતું જોઇએ. પુત્રનો શબ્દનું બીજા બાલકોના શબ્દની સાથે સામાન્ય રીતે ભાન થવા છતાં પણ વિશેષ રૂપે ભાન થતું નથી. તેવી રીતે આત્માનન્દનું પણ સામાન્ય રૂપે ભાન હોવા છતાં વિશેષ રૂપે ભાન થતું નથી, કેમકે આત્માના આનન્દનું ભાન થવામાં પ્રતિબન્ધ છે. તે નીચે પ્રમાણે.

પ્રતિવન્ધોઽસ્તિ માતીતિ વ્યવહારાઈવસ્તુનિ ।

તન્નિરસ્ય વિરુદ્ધસ્ય તસ્યોત્પાદનમિપ્યતે ॥

” ॥ ૧-૧૩ ॥

અર્થ:—વસ્તુ છે, અને તેની પ્રતીતિ પણ થાય છે—એ પ્રકારના વ્યવહારને યોગ્ય પદાર્થમાં “વસ્તુ છે જ નહીં, વસ્તુ પ્રતીત થતી નથી” એ પ્રકારનો જે ઉલટો વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરવો તેનું નામ પ્રતિબન્ધ છે.

તસ્ય હેતુઃ સમાનામિહારપુત્રધ્વનિશ્રતૌ ।

ઈહાનાદિરવિદ્યૈવ વ્યાપોઽૈકનિવન્ધનમ્ ॥

” ॥ ૧-૧૪ ॥

અર્થ:—પુત્રનો શબ્દ નહીં સાંભળવામાં પુત્રના પાકની એક સાથે બોલનાર બીજા બાલકોનો જે શબ્દ તે પ્રતિબન્ધ છે. બીજા બાલકો સાથે બોલવાથી પુત્રનો લિત્ત શબ્દ સંભળાતો નથી. તેવી રીતે આત્માનન્દનું ભાન નહીં થવામાં વિપરીત યાનોના કારણ રૂપ અનાદિ અવિદ્યા છે. અવિદ્યા રૂપી પ્રતિબન્ધને કારણે આત્માના આનન્દ સ્વરૂપનું ભાન થતું નથી.

વળી જેવી રીતે પરમાત્માનું જ્ઞાન સ્વરૂપ અને આનન્દ સ્વરૂપ છે, તેવી રીતે સદૃપ પણ છે. ઘટઃ સન્, પટઃ સન્, આ પ્રકારે સર્વ પદાર્થમાં સદૃપ અનુવૃત્તિ રૂપે વર્તમાન છે. વળી—

સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિત્રીયમ્ ॥ જા૦ ૩૦ અ૦ ૬-૨-૧ ॥

અર્થઃ—સૃષ્ટિની પહેલાં, હે સોમ્ય ! (પ્રિયદર્શન) ! આ જગત્ સદૃપ બ્રહ્મ જ હતું, એક જ હતું, અને અદિત્રીય હતું. શ્રુતિમાં પરમાત્માને સદૃપ કહ્યા છે. જે સત્ વસ્તુથી ભિન્ન છે તે સર્વ અસત્ છે. તેથી સત્ વસ્તુ હમેશાં રહેનાર જ્ઞાન સ્વરૂપ પરમાત્મા જ છે. અને સત્, ચિત્ અને આનન્દ આ ત્રણ પરમાત્માનું સ્વરૂપલક્ષણ કહેવાય છે. સ્વરૂપે હોઈને બીજાનું જે વ્યવર્તક હોય છે તે સ્વરૂપલક્ષણ હોય છે. બીજા પદાર્થથી લક્ષ્યને ભિન્ન કરીને જાણવાનારનું નામ વ્યવર્તક છે. જે લક્ષણ હમેશાં લક્ષ્યમાં ન રહેતું હોય, અને બીજા પદાર્થથી લક્ષ્યની વ્યવૃત્તિ કરતું હોય, તેને તટસ્થલક્ષણ કહે છે. જેવી રીતે પરમાત્મા(બ્રહ્મ)માં જગત્ની જે કારણતા છે તે બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્રગન્ત્યભિસં-
વિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્બ્રહ્મ ॥ તૈ૦ ૩૦ અ. ૩-૧-૧ ॥

અર્થઃ—જેમાંથી આ સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેના આશ્રયથી આ સર્વ પ્રાણી રહે છે, અને નાશના સમયમાં આ સર્વ પ્રાણી જેમાં લય પામે છે, તેનું નામ બ્રહ્મ છે. તેને જાણવાની તમે ઇચ્છા કરો.

આ શ્રુતિ બ્રહ્મના તટસ્થ લક્ષણનું કથન કરે છે. જે જગત્ની કારણતા છે તે હમેશાં બ્રહ્મમાં રહેતી નથી, પરન્તુ જ્યારે સૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે જ રહે છે. તેથી જગત્ની કારણતા એ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે. અથવા જે લક્ષણ સ્વરૂપ રૂપ નથી અર્થાત્ સ્વરૂપની સાથે જે લક્ષણનો કોઈ સંબંધ નથી, અને બીજા પદાર્થથી વ્યવૃત્તિ પણ કરે છે, તે તટસ્થ લક્ષણ છે. જગત્ની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, આદિક કાર્યને બ્રહ્મના સ્વરૂપની સાથે કોઈ સંબંધ નથી—તે બ્રહ્મ સ્વરૂપની બહાર છે, અને પ્રકૃતિ આદિ પદાર્થથી બ્રહ્મને જૂઠું કરીને જાણાવે પણ છે. તેથી કરીને જગત્કારણતા આદિ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે. કોઈ સ્થાનમાં લક્ષણ વ્યવર્તક હોય છે, અને કોઈ સ્થાનમાં સ્વરૂપવિશેષનું જ્ઞાન કરાવનાર પણ હોય છે. એક મનુષ્યે ચોતાના સેવકને ગાયને લઈ આવવાનું કહ્યું. ગાયના જ્ઞાન વિનાના મનુષ્યને, ચાર પગ વાળી ગાય છે એવું ગાયનું સામાન્ય જ્ઞાન છે, પૂર્ણ રીતે તે ગાયના લક્ષણને જાણતો નથી. તેથી તેને ચાર પગવાળા બીજા કોઈ અથવા આદિ પશુમાં પણ ગાયબુદ્ધિ થવાનો સંભવ છે. અહીં આં સારના આદિ વાળી ગાય છે એ પ્રકારનું ગાયનું જે લક્ષણ છે તે બીજા પશુથી ગાયને વ્યવૃત્ત કરનાર છે. અને જે મનુષ્યને ગાયનું કોઈ પણ જ્ઞાન નથી તેને આ પશુ ગાય છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાને માટે સારના આદિ વાળી ગાય છે એ પ્રકારનું જે લક્ષણ કહે છે તે ગાયના સ્વરૂપવિશેષનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર છે. અને મુસુસુ મનુષ્યને બ્રહ્મનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાને માટે તથા પ્રકૃતિ આદિ પદાર્થથી પૂર્ણ રીતે બ્રહ્મને જૂઠું કરીને જાણાવવાને માટે પણ સ્વરૂપ લક્ષણ તથા તટસ્થ લક્ષણ એમ એ પ્રકારનું લક્ષણ કહ્યું છે. અને સદૃપ, ચિદૃપ, આનન્દરૂપ, આદિ અનેક લક્ષણ કહ્યાં છે. દુઃખથી જાણવા યોગ્ય વસ્તુનું, અનેક લક્ષણ દ્વારા કથન ન કરે તો શ્રદ્ધાસુને સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું પણ કઠિન છે.

અને આ ગ્રન્થમાં જે સ્વભૂતું નિરૂપણ છે તે કેવલાદ્વૈતના સિદ્ધાન્તને અનુસાર છે. ગ્રન્થ વાંચનારને તેના સિદ્ધાન્તનો નિશ્ચય હોય તો લેખનો આશય શીઘ્રતાથી મનમાં ખેસી શકે છે. અદ્વૈત સિદ્ધાન્તમાં સંપૂર્ણ જગત્ સ્વભૂત છે. તે સ્વભૂત સર્વનું પ્રકાશ કરનાર છે તથા પોતે સ્વયંપ્રકાશ રૂપ છે. અને તે પરસ્પર પરમાત્મા ઉપાધિ નિમિત્તથી વિવર્ત પામી જઈ અને ચેતન રૂપ નાના પ્રકારના પદાર્થ રૂપે પ્રતીત થાય છે. સ્વભૂતથી ભિન્ન કોઈ પરમાર્થ વસ્તુ નથી. અને જે જે પદાર્થ દેખાય છે તે સર્વ કંપના માત્ર હોવાથી રજ્જુમાં પ્રતીત થતા સર્પની માફક મિથ્યા છે.

હવે અદ્વિતીય પરમાત્માને પ્રતિપાદન કરનારી કટલીક શ્રુતિઓના પ્રમાણુ નીચે બતાવવામાં આવે છે.

एकमेवाद्वितीयम् ॥

છાં ૩૦ અ ૬-૨-૧ ॥

અર્થ:—એક જ છે, અદ્વિતીય છે.

વૃક્ષોનાં પાંદડાં, ફળ, ફૂલ છત્વાદિના પરસ્પર ભેદ છે તે સ્વગત ભેદ છે. અને પીપળા અને વડનો જે ભેદ છે તે સજ્જતીય ભેદ કહેવાય છે. અને વૃક્ષ તથા પથ્થરમાં જે ભેદ તે વિજ્જતીય ભેદ કહેવાય છે. આ અનાત્મ પદાર્થમાં પ્રતીત થતા ભેદ અઘ્તાની મનુષ્યને પરમાત્મામાં પણ પ્રતીત થવાનો સંભવ છે. તેટલા માટે **एकमेवाद्वितीयम्** આ શ્રુતિ સ્મરણમાં આ ત્રણે ભેદનો નિષેધ કરે છે. વૃક્ષોનાં પાંદડાં, શાખા, ફલ, ફૂલ, આદિ અવયવની ગુણ્ય અથવા મનુષ્યના શરીરની ગુણ્ય હસ્ત, પાદ, શિર આદિ અવયવ સદૃશ પરમાત્મામાં છે નહીં, તેથી તેવો સ્વગત ભેદ હોવાનો સંભવ નથી. જે કહો કે આ જગતના પદાર્થોનાં નામ અને રૂપ જ તેના અવયવ છે, તો તે અને નહીં, કારણ નામ રૂપનું નામ જ સૃષ્ટિ છે, અને સૃષ્ટિના પહેલાં નામ અને રૂપ નહોતાં. આત્મા જ એક હતો. તો સૃષ્ટિની પછી થયેલાં નામ રૂપ સૃષ્ટિની પહેલાં મોજૂદ પરમાત્માના અવયવ કહેવા તે અને નહીં. તેથી પરમાત્મા સ્વગત ભેદ રહિત છે. પીપળાનું વૃક્ષ તથા વડના વૃક્ષની પેઠે સત્થી ભિન્ન, સત્ની સમાન જાતિનો બીજો કોઈ પદાર્થ છે નહીં. જે હોત તો તે પદાર્થની સાથે પરમાત્માનો સજ્જતીય ભેદ માની લેત. અને પરમાત્માની સજ્જતિ કોઈ નહીં હોવાથી સજ્જતીય ભેદ પણ નથી. પરમાત્મામાં જે ભેદ પ્રતીત થાય છે તે ઉપાધિના નિમિત્તથી છે. ઉપાધિ વિના પરમાત્મામાં ભેદની પ્રતીતિનો સંભવ નથી. તેથી તે સજ્જતીય ભેદથી રહિત છે. અને પરમાત્માથી ભિન્ન જે વિજ્જતીય પદાર્થ છે તે તો અસત્ છે. તેથી વિજ્જતીય ભેદ પણ પરમાત્મામાં હોવાનો સંભવ નથી. વળી—

ईशा वास्यमिदं सर्वम् ॥

ઈં ૩૦ મ ૧ ॥

અર્થ:—જે કોઈ પ્રતીત થતું આ જગત્ છે તે સર્વ પરમાત્મા વડે જ વ્યાપ્ત છે. જેવી રીતે સુવર્ણનાં બનાવેલાં નાના પ્રકારનાં ભૂષણમાં સુવર્ણ જ વ્યાપક છે, સુવર્ણથી ભિન્ન કોઈ ભૂષણ નથી. ભૂષણનું રૂપ તો સોનીએ કહેયું છે. એ પ્રમાણે પરમાત્મામાં કંપના કરેલા સર્વ જગતમાં પરમાત્મા જ સુવર્ણની માફક વ્યાપક છે અર્થાત્ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી. વળી—

સ પર્યાગચ્છુક્રમકાયમગ્નમસ્તાવિરઃ શુદ્ધમપાપવિદ્મ્ ।

કર્ત્ત્વિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વર્ગભૂઃ ।

૬૦ ૩૦ મ૦ ૮ ॥

અર્થ:—તે પરમાત્માએ સર્વને વ્યાપ કર્યું છે, અને શુદ્ધ—પ્રકાશવાળા છે, અને વિગ શરીરથી રહિત (અકાયામ) છે, અને છિદ્રથી રહિત તથા સિરાથી ગદ્દિત છે. આ એ વિશેષણથી સ્થૂલ શરીરનો નિષેધ કર્યો છે અર્થાત્ આત્મા સ્થૂલ શરીરથી પણ રહિત છે. અને શુદ્ધ છે અર્થાત્ અવિદ્યામયથી રહિત છે અર્થાત્ કારણ દેહથી પણ રહિત છે. અને અપાપવિદ્ધ અર્થાત્ ધર્મોધર્મોદ્ધિ પાપથી ગદ્દિત છે. તથા મર્વનો દ્રષ્ટા છે. અને મનીષી છે અર્થાત્ મનનો પ્રેરક છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે. અને નાના પ્રકારનાં રૂપે હોનાર (પરિભૂઃ) છે અને સ્વપ્ન છે અર્થાત્ સ્વપ્ન હોનાર છે. અર્થાત્ ખીમની પેઠે કોઈ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થનાર નથી. વળી—

પદ્માચાનમ્યુદિતં येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

૬૦ ૩૦ ૨૦ ૧-૪ ॥

અર્થ:—જે વસ્તુને વાણી ઇન્દ્રિય “ આ છે ” એમ કહી શકતી નથી, અને જેની સત્તાથી વાણી ઇન્દ્રિય અન્ય સર્વ શબ્દોને “ આ છે, આ પ્રકારે છે ” એમ કહી શકે છે, તેનું નામ બ્રહ્મ છે. પરંતુ જે ઉપાધિયુક્ત જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને રૂપ બેઠે વાણી વસ્તુને લોક ઉપાસે છે અર્થાત્ ધ્યાન કરે છે તે બ્રહ્મ નથી.

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो यतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જેને મન વડે કોઈ જાણી શકતું નથી, અને જે ચેતન્ય રૂપ જ્યોતિષી મન પોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય છે તેને તું બ્રહ્મ જાણ. જેનું આ લોક ધ્યાન કરે છે તે બ્રહ્મ નથી. વળી—

पञ्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुरपि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—રૂપને પ્રકાશ કરનાર ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વડે જેને દેખી શકતા નથી, અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય જે ચેતન્યના આશ્રયથી ઇન્દ્રિય સંપૂર્ણ શબ્દોને સાંભળે છે, તેનું નામ બ્રહ્મ છે. જેનું લોક ધ્યાન કરે છે તે નહીં.

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—શબ્દનો અનુભવ કરનાર શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે જે આત્માને સાંભળી શકતા નથી, અને જે ચેતન્યના આશ્રયથી શ્રોત્રેન્દ્રિય સંપૂર્ણ શબ્દોને સાંભળે છે, તેનું નામ બ્રહ્મ છે. અને જેનું લોક ધ્યાન કરે છે તે બ્રહ્મ નથી.

यस्माणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—પ્રાણેન=પ્રાણેન. નાસિકા ઇન્દ્રિય જેને ગન્ધની માફક સૂંઘી શકતી નથી, અને જે ચૈતન્ય જ્યોતિના આશ્રયથી નાસિકા ઇન્દ્રિય સુગન્ધિ આદિને સૂંઘે છે તેનું નામ બ્રહ્મ છે. અને જેનું લોક ધ્યાન કરે છે તે બ્રહ્મ નથી.

ભાવ એવો છે કે બ્રહ્મમાં જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અથવા કોઇ પ્રકારનો સંબન્ધ નહીં હોવાથી શબ્દ તેને ઈદંતા રૂપે કહેતો નથી. અને રૂપ, રસ, ગન્ધાદિ નહીં હોવાથી રૂપાદિને બ્રહ્મ કરનાર અક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિય પણ તેને વિષય કરતી નથી.

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताऽकृतात् ।

अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च ॥

ક૦ ૩૦ અ૦ ૧ વ૦ ૨-૧૪॥

અર્થ:—તે આત્મા યજ્ઞાદિકે રૂપ ધર્મથી અન્ય છે. અને હિંસાદિ અધર્મથી પણ અન્ય છે. અને વિદ્વાનોની શુદ્ધિના વિષય કાર્ય અને કારણથી પણ અન્ય છે. અને જૂત તથા વર્તમાન અને ભાવિ એ ત્રણે કાલથી તથા ત્રણે કાલમાં થનારા પદાર્થોથી પણ અન્ય છે. વળી—

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥

ક૦ ૩૦ વ૦ ૫-૫ ॥

અર્થ:—મરણ ધર્મવાળો કોઇ પણ પુરૂષ પ્રાણવાયુથી જીવતો રહેતો નથી. અને અપાન વાયુથી પણ કોઈ જીવતો નથી. અને જે કારણ રૂપ વસ્તુમાં આ પ્રાણ અને અપાન બંને વાયુને પ્રતિષ્ઠા મળી છે તે પ્રાણાદિકોથી ભિન્ન ચૈતન્ય વડે સર્વ પ્રાણી જીવે છે અર્થાત્ તેનું નામ આત્મા છે. વળી—

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥

॥ ૫-૧ ॥

અર્થ:—એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં પૃથિવી આદિ ૧૪ ભુવન તથા સર્વ લોક પણ સ્થિત છે અર્થાત્ આ સર્વેએ તે પરમાત્માનો જ આશ્રય કર્યો છે. અને કોઈ પણ પદાર્થ તે પરમાત્મ સ્વરૂપેનું અતિક્રમણ કરીને તેનાથી અતિરિક્ત સ્વરૂપતાને પ્રાપ્ત થતો નથી. અર્થાત્ સુવર્ણનું બનાવેલું કોઈ પણ પ્રકારનું જૂપણ સુવર્ણ સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરી શકતું નથી. તે સર્વ સુવર્ણ રૂપ જ છે. તે પ્રમાણે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં સર્વ પ્રાણી બ્રહ્મ રૂપ જ છે. વળી—

अग्निर्ययैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १૦ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પોતાના વિષય રૂપ ગોળ, સીધું અથવા આકાશવર્ણ લાકડામાં પ્રવેશ કરેલો એક જ અગ્નિ તત્ત્વ લાકડાના આકાર વાળો જોવામાં આવે છે અર્થાત્ ગોળ લાકડામાં લાગેલો અગ્નિ ગોળ તથા લાંબો પ્રતીત થાય છે; તેવી રીતે એક જ આત્મા સંપૂર્ણ પ્રાણીમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો તે ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિને અનુસાર થયેલા જેવો દેખાય છે. અને બહિષ્ચ અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપે તે તે શરીરથી વિરક્ત આકાશની તુલ્ય નિર્વિકાર પણ છે. વળી—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुભાતિ सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ૧૫-૧૫ ॥

અર્થ:—તે ધ્વજને સૂર્ય પ્રકાશ કરી શકતા નથી અને આ ચન્દ્ર તથા નક્ષત્ર પણ ધ્વજને પ્રકાશ કરી શકતાં નથી. તો પછી આ અગ્નિ કેવી રીતે પ્રકાશ કરી શકશે ? અર્થાત્ નહીં કરી શકે. અને તે પરમાત્માનું જ્ઞાન થતાં તેના પ્રકાશથી આ સર્વ પ્રકાશ વાળાં થાય છે. પરમાત્મા પોતાના પ્રકાશમાં સ્વતન્ત્ર છે. અને પરમાત્માનો પ્રકાશ કોઈ સૂર્યાદિની પેઠે વિકારી પ્રકાશ નથી. જો વિકારી પ્રકાશ હોત તો પરમાત્માનો પ્રકાશ સર્વના પ્રકાશને નષ્ટ કરી દેત, કદાપિ પ્રકાશ કરત નહીં. બાર વાગે મધ્યાહ્નના તાપમાં રાખેલા દીપકના તેજને અધિક પ્રકાશ વાળા સૂર્ય નાશ કરતા સર્વ દેખે છે. તેથી અધિક તે જ વાળા પદાર્થ થોડા તેજને નાશ કરે છે તે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. શ્રુતિમાં પરમાત્માના પ્રકાશથી સૂર્યાદિનો પણ પ્રકાશ થાય છે એમ કહ્યું છે. તે કારણથી પરમાત્માનું તેજ અથવા પ્રકાશ વિકારી તેજ (પ્રકાશ) થી ભિન્ન સર્વની પ્રતીતિ માત્ર કરાવનાર છે. તો શ્રુતિનો જાવ એવો સમજવો જોઈએ કે પરમાત્માની પ્રતીતિની પાછળ સૂર્યાદિ સર્વની પણ પ્રતીતિ છે, જો પરમાત્માની પ્રતીતિ ન હોય તો કોઈની પ્રતીતિ થઈ શકે નહીં. વળી—

દિવ્યો હમૃતઃ પુરુષઃ સવાહ્યાભ્યન્તરો હ્રજઃ ।

અમાણો હમનાઃ શુભ્રો હ્રજ્જરાતરતઃ પરઃ ॥ મુ० ૩૦ મુ० ૨ સ્વ० ૨-૨ ॥

અર્થ:—તે પરમાત્મા સ્વયંપ્રકાશ રૂપ હોવાથી લૌકિક પદાર્થથી વિલક્ષણ છે. મૂર્તિ રહિત છે અર્થાત્ તેની મૂર્તિ નથી. અને સર્વ જગાએ પૂર્ણ છે. અને દેહની અપેક્ષાએ બહાર પણ છે, અને અન્દર પણ છે. અને જન્મથી રહિત છે અર્થાત્ જન્મહિ કોઈ પણ વિકાર નથી. વળી પ્રાણવાયુથી રહિત છે, અને મનથી પણ રહિત છે. અર્થાત્ પરમાત્માને પ્રાણ અને મન નથી. અને શુદ્ધ છે. અને પોતાના કાર્યની અપેક્ષાએ અવ્યાકૃતથી પણ પર છે, ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી—

પુરુષ એવંદં વિશ્વમ્ ॥

” ॥ ૨-૧૦ ॥

અર્થ:—પરમાત્મા રૂપ પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલું આ સર્વ જગત્ પરમાત્મા રૂપ જ છે. વળી—

एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः ॥

છા० ૩૦ અ० ૮ સ્વ० ૧-૫ ॥

અર્થ:—આ આત્મા ધર્મ તથા અધર્મ રૂપ પાપથી રહિત છે. અર્થાત્ ઇષ્ટના વિશેષ આદિથી યતા મનના સન્તાપથી રહિત છે. અને ક્ષુધા તથા પિપાસાથી રહિત હોવાથી ભોજનની ઇચ્છા તથા જલ પીવાની પણ ઇચ્છાથી રહિત છે. વળી—

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म ॥

બૃ० ૩૦ અ० ૪ ઘ્રા० ૪-૨૫ ॥

અર્થ:—આ આત્મા મહાન્—સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. જરા તથા મરણથી રહિત છે, તેથી અવિનાશી છે. અને અમથી રહિત છે. અને નિરતિશય મોટો છે. વળી—

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तद् चन्द्रमा ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म नदापस्तत्प्रजापतिः ॥

॥ શ્લે० ૩૦ અ० ૪-૨ ॥

અર્થ:—તે પરમાત્મા જ અગ્નિ રૂપ છે. તે જ આદિત્ય છે. તે જ વાયુ છે. તે જ ચન્દ્રમા

છે. તે સ્વયં પ્રકાશ રૂપ છે. અને તે જ જગત્તનું કારણ બ્રહ્મ છે, અને જગ્ન રૂપ તથા પ્રજા-
પતિ રૂપ (સૃષ્ટિકર્તા) પણ તે જ છે. વળી—

ત્વં સ્ત્રી ત્વં પુમાનસિ ત્વં કુમાર ઉત વા કુમારી ।

ત્વં જીર્ણો દળ્હેન વચ્ચસિ ત્વં જાતો ભવસિ વિશ્વતોમુલ્લઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—ત્વમ્ અર્થાત્ ત્વમ્ પદના લક્ષ્યાર્થ રૂપ પરમાત્મા પોતે સ્ત્રી રૂપ છે, તથા પુરુષ
રૂપ છે, તથા બાલક અને બાલિકા રૂપ છે, અને તું પૃથ્વ્ય ધરને દણ્ડના આશ્રયથી ચાલે છે,
વળી તું નાના પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. વળી—

ઇન્દ્રં મિત્રં વરુણમગ્નિમાહુરયો દિવ્યઃ સ સુપર્ણો ગરુડમાન્ એકં સદ્વિપ્રા બહુશ્રા
વદન્ત્યગ્નિં યમં માતરિશ્વાનમાહુઃ ॥ ૪ ॥ ૫૦ ૨ ૫૦ ૩ ૫૦ ૨૩ ॥

અર્થ:—આ પરમેશ્વરને વિદ્વાનો ઇન્દ્ર નામથી કહે છે, તથા મિત્ર નામના દેવ પણ આ
પરમાત્માને જ કહે છે. તેમને વરુણ પણ કહે છે, તથા અગ્નિ પણ કહે છે. અને દિવ્ય
સ્વરૂપ સુન્દર પાંખ વાળું તથા ઉત્તમ ગતિ વાળું સુપર્ણ નામનું જે પક્ષી છે તે પણ પર-
મેશ્વર જ છે. પરમેશ્વર એક હોવા છતાં પણ પરિણત લોક તેમને અનેક રૂપ વાળા કહે છે.
અર્થાત્ તત્તત્ કાર્યનું સ્વયં કારણ રૂપ હોવાથી તે પરમાત્માને ઇન્દ્રાદિ રૂપ કહે છે. વળી
તે જ પરમાત્માને વૃષ્ટિ આદિના કારણ રૂપ વીજળી તથા સર્વ જગત્તા નિયન્તા તથા અન્ત-
રિક્ષમાં ચિયરનાર મહાવાયુ પણ કહે છે. વળી—

સર્વં સ્વલ્પિદં બ્રહ્મ ॥

છાં ૩૦ ૨ ૫૦ ૩ ૫૦ ૨૩-૧ ॥

અર્થ:—આ સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મ રૂપ છે.

આ શ્રુતિના અર્થમાં લોકોને વિશેષે કરીને શંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે કે વેદની
શ્રુતિ સંપૂર્ણ જગતને બ્રહ્મ રૂપ કહે છે. અને જગત્તા પદાર્થોને સાથે મિથ્યા પણ
કહે છે. આ બંને વાત કેવી રીતે બની શકે? કેમકે સંપૂર્ણ જગતને મિથ્યા રૂપ કહીને
તેને જ બ્રહ્મરૂપ કહેવાથી બ્રહ્મને જ મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેમ નહીં તો બ્રહ્મ રૂપ
જગત્ પણ બ્રહ્મની ગુણ સત્ જ હોતું જોઈએ. અને બ્રહ્મ સત્, અને બ્રહ્મ રૂપ જગત્ મિથ્યા,
એ વાત બંને નહીં. આ શંકાનું કારણ મિથ્યા શબ્દના તાત્પર્યને બરાબર નહીં સમજવું
તે છે. તેથી મિથ્યા શબ્દના તાત્પર્યને સમજવાને માટે ત્રણ પ્રકારનાં સત્ત્વનું નીચે વિવેચન
કરીએ છીએ. ૧. પારમાર્થિક સત્તા, ૨. વ્યાવહારિક સત્તા અને ૩. પ્રાતિભાસિક સત્તા, એમ
ત્રણ પ્રકારની સત્તા હોય છે. જે ત્રણે કાલમાં અબાધ્ય વસ્તુ છે તે વસ્તુ પારમાર્થિક
સત્તા વાળી કહેવાય છે. તે બ્રહ્મ વિના બીજું કોઈ નથી, કેમકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા વિના
બીજો કોઈ પદાર્થ એવો નથી કે જેનો ત્રણે કાલમાં બાધ ન થાય. માટે પરમાત્મા જ
પારમાર્થિક સત્તા વાળો પદાર્થ છે. અને જગત્માં કેટલાક જૂત તથા પંચભૂતોના કાર્ય રૂપ
પદાર્થો છે. તે સર્વમાં વ્યાવહારિક સત્તા છે. કેમકે મોક્ષ અવસ્થામાં જગત્તા સર્વ
પદાર્થોના બાધ થઈ જાય છે, તથાપિ વ્યવહાર કાળેમાં તેમનો બાધ થતો નથી. અને છીપ
આદિમાં પ્રતીત થતા રજતાદિની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે, કેમકે વ્યવહાર કાલમાં પણ
તેનો બાધ થઈ જાય છે. શુકિતનું જ્ઞાન થતાં જ રજત ભ્રમ તરત નિવૃત્ત થઈ જાય છે એ
સર્વનો અનુભવ છે. તેવી રીતે મંથુગિમાં પ્રતીત થતું જલ તથા રજંજુમાં પ્રતીત થતો

સર્વ એમની સત્તા પ્રાતિભાસિક જ છે. કેમકે રજ્જુ સર્વ આદિની કેવલ પ્રતીતિ માત્ર જ હોય છે. અને ત્રણ પ્રકારની સત્તામાં જે પદાર્થમાં પ્રાતિભાસિક અથવા વ્યાવહારિક સત્તા માત્ર છે તે સર્વને વેદાન્ત શાસ્ત્રના તાત્પર્યને અનુસાર મિથ્યા જ કહેવામાં આવે છે. તે વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં જે વસ્તુને મિથ્યા કહે છે તેનો અર્થ કેવલ પારમાર્થિક સત્તાથી શૂન્ય જ બાકીનો નોંધાયેલો. જે વસ્તુ પારમાર્થિક સત્તાથી રહિત છે તે સર્વ મિથ્યા જ છે. આ પ્રમાણે સત્તાનો નિર્ણય કરીને “સર્વે સ્વત્વિદં બ્રહ્મ” એ શ્રુતિના અર્થનો વિચાર કરવો નોંધાયેલો. બ્રહ્મની પેઠે પરમાર્થ સત્તા વાળા નહીં હોવાથી જગતના પદાર્થોને મિથ્યા કહે છે. તે એ પણ શંકા થઈ શકે છે કે મિથ્યા જગતને બ્રહ્મ રૂપ જ કેમ કહ્યું છે? સમાધાન: કોઈ વસ્તુની કલ્પના કરવી હોય તો કોઈ અધિષ્ઠાન (આધાર) નોંધાયેલો. આધાર વિના કલ્પના થતી નથી. રજ્જુ આદિ અધિષ્ઠાનમાં જ સર્પાદિકોની કલ્પના થાય છે. અને કલ્પિત વસ્તુની સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી ભિન્ન નથી હોતી, કેમકે છીપ આદિમાં કલ્પિત રજ્જુની પ્રતીતિ છીપનું જ્ઞાન થતાં તરત જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને રજ્જુભ્રમની નિવૃત્તિ થતાં છીપ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ દેખવામાં આવતી નથી. અને સંપૂર્ણ જગત બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે. માટે તે કલ્પિત પદાર્થોની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાથી ભિન્ન નથી, જેવી રીતે અધિષ્ઠાન રૂપ છીપના જ્ઞાનથી રજ્જુની શુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ રૂપ અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી જગદ્શુદ્ધિ પણ નિવૃત્ત થાય છે. જેની જગદ્શુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ છે તેની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ સિવાય કંઈ રહેતું નથી. માટે શ્રુતિ ભગવતી સંપૂર્ણ જગતને બ્રહ્મ રૂપ કહે છે. અને “एतदात्म्यमिदं सर्वम् ॥” છાં. ૩. ૭. ૬ સ્વ. ૮-૭ ॥ આ સંપૂર્ણ જગત આત્મ સ્વરૂપ છે, અને “इदं सर्वं यदयमात्मा” ચૂં. ૩. ૭. ૨-૪-૬ ॥ આ સર્વ જગત ઉપર કહેલો આત્મા જ છે—આ શ્રુતિ પણ “સર્વે સ્વત્વિ” એ શ્રુતિની પેઠે સંપૂર્ણ જગતને બ્રહ્મ રૂપ જ કહે છે. અને અનેક પ્રકારના અર્થોનું સૂચન કરનારી શ્રુતિના અર્થ સાધારણ, લૌકિક શબ્દોની તુલ્ય થઈ શકતા નથી. તેના આશયોને બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. અને કુતર્ક ‘શુદ્ધિથી પણ તેના વિચાર થઈ શકતા નથી. દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવાથી “સર્વે સ્વત્વિદં બ્રહ્મ” ઈત્યાદિક શ્રુતિ એટલો જ ઉપદેશ આપે છે કે જેવી રીતે સુવર્ણમાં કલ્પિત ભૂખણનું રૂપ નાશવાન હોવાથી મિથ્યા છે, અને ભૂખણના કારણ રૂપ જે સુવર્ણ છે તે સત્ય છે. તે પછી ભૂખણને પણ કારણ રૂપે સત્ય કહેવામાં કોઈ દાનિ નથી. અને કાર્ય રૂપે મિથ્યા પણ છે. તે જ પ્રકારે બ્રહ્મમાં કરોડેલા પદાર્થનાં જે નામ અને રૂપ છે તે મિથ્યા છે, અને તે પદાર્થોના કારણ રૂપ જે બ્રહ્મ તે સત્ય છે, અને બ્રહ્મ રૂપ કારણ રૂપે જગત પણ સત્ય છે. અને સુવર્ણના બનાવેલા ભૂખણનું રૂપ નાશવાન હોવાથી તેને પણ સુવર્ણ જ કહેવાય છે, કોઈ લોહું વા ત્રાણ કહેવામાં આવતું નથી. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ રૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા જગતનું સ્વરૂપ મિથ્યા હોવા છતાં પણ તે બ્રહ્મ જ કહેવાશે, તેમાં કોઈ દોષ નથી. અને મનુષ્યાદિ શરીર નાશવાન હોવા છતાં પણ અન્તર્યામી શરીરોપાધિ વાળો આત્મા નાશવાન નથી:—

• ન જાયતે ત્રિયતે વા વિપશ્ચિન્નાયં કુતશ્ચિન્ન વખૂવ કશ્ચિત્ ।

અજો નિત્ય: શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ક.ઉ.અ.૧વ.૨-૧૮॥

અર્થ:—આ વિપશ્ચિત્ એટલે નિત્ય ઐતન્ય સ્વરૂપ આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, અને મરતો

પણ નથી. આત્મા કોઈ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણ કે તેનું કોઈ કારણ નથી. આત્મા જ સર્વનું કારણ છે. જે સર્વનું કારણ છે તે અકારણ જ હોય છે.

મૂલે મૂલાભાવાદમૂલં મૂલમ્ ।

અર્થ:—નાના વૃક્ષને ઉખાડીને જોવાથી તેનું મૂળ દેખાય છે, પરંતુ તે મૂળના આધાર ઉપર ખીજનું કોઈ મૂલ દેખવામાં આવતું નથી. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પણ જે સર્વનું મૂલ હોય છે તે નિર્મૂલ જ હોય છે આ વાતનો નિશ્ચય જ થાય છે. અને કોઈ ખીજને પદાર્થ આ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયો પણ નથી. જગત્ આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું નથી, પરંતુ આત્મામાં દર્શિત છે. તે માટે તે આત્મામાંથી કોઈની પણ ઉત્પત્તિ થઈ નથી એમ કહ્યું છે. અને આત્મા “અજ” છે અર્થાત્ કદાપિ જન્મ લેતો નથી. તથા નિત્ય છે, તથા ક્ષયથી રહિત છે. અને પુરાણ છે—વૃદ્ધિથી રહિત છે. અને જે કારણથી આત્માનો સ્વભાવ આ ત્રણ પ્રકારનો છે, તેથી શરીર આદિ ઉપાધિનો નાશ થવા છતાં પણ આત્માનો નાશ થતો નથી. વળી—

હન્તા चेन्મન્યતે હન્તુઃ હતચેન્મન્યતે હતમ્ ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

અર્થ:—જો કોઈ મારનાર મનુષ્ય તેને હું મારીશ એ પ્રકારે આત્માને મારનાર અર્થાત્ મારવા રૂપ ક્રિયાનો આત્માને કર્તા માને છે, અને જે હનનને પ્રાપ્ત થયેલો હું મરેલો છું (માર્યો ગયો છું)—એ પ્રકારે આત્માને હનન ક્રિયાનું કર્મ માને છે, તે બંને અર્થાત્ આત્માને મારનાર તથા પોતાને મરનાર તરીકે જાણનાર એ બંને આત્માને જાણતા નથી. તે કારણથી આત્મા મારતો નથી અર્થાત્ હનન ક્રિયાનો કર્તા નથી, અને “ન હન્યતે” માર્યો પણ જતો નથી અર્થાત્ હનન ક્રિયાનું કર્મ પણ થતો નથી. અને ભગવદ્ ગીતાના—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ भ० गो० अ० २-૧૯ ॥

આ શ્લોકનો પણ તે જ અર્થ છે. વળી—

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मान तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजिगृप्सत एतद्वै तत् ॥ क.उ.अ.२.४-૧૨ ॥

અર્થ:—મનુષ્યના હૃદયનું હિદ્ર અંગુષ્ઠ પરિમાણ વાળું છે તે હિદ્રની ઉપાધિ વાળા આત્માને અંગુષ્ઠ પરિણામ વાળો કહે છે. તે પરિપૂર્ણ આત્મા શરીરના મધ્યમાં સર્વના સાક્ષી રૂપ થઈને વર્તમાન છે. ત્રણે કાલના જે કોઈ જગત્ના પદાર્થ છે તે સર્વનો નિયામક છે. તે આત્માને જાણીને પછી આત્માની રક્ષા કરવાને માટે ઈચ્છા થતી નથી. અર્થાત્ સર્વની રક્ષા કરનાર આત્મા સ્વયં રક્ષિત છે, તે અમારે સ્વરૂપ છે, એમ જાણીને રક્ષક તથા રક્ષ્ય આદિ કુદ્ધિ નિવૃત્ત થતાં નિર્લય થાય છે. નચિકેતાએ પૂછેલું જે આત્મતત્ત્વ તે આ કહેલા સ્વરૂપ વાળું છે. વળી—

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

અર્થ:—અગ્રુષ્ઠ પરિભાષ્ય વાળો પુરુષ (પરિપૂર્ણ આત્મા) ધૂમાડા રહિત અગ્નિની તુલ્ય દેહીયમાન અને ત્રણે કાળમાં રહેનાર સર્વ પદાર્થનો નિયામક છે. અને તે આત્મા હાલ વર્તમાન કાલમાં સર્વ પ્રાણીમાં વર્તમાન છે, અને તે આત્મા આગળ ભાવિ કાલમાં પણ વર્તમાન રહેશે, અને ભૂતકાલમાં પણ તે જ આત્મા હતો. નચિકેતાએ પૂછેલું આત્મરૂપ તત્ત્વવસ્તુ ઉપર કહેલા સ્વરૂપનું જ છે. વળી—

પુરમેકાદશદ્વારમજસ્યાવક્રચેતસઃ ।

અનુષ્ઠાય ન શોચતિ વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે ॥

ક૦ ૩૦ વ૦ ૫-૧ ॥

અર્થ:—જન્માદિ ૭ વિકારથી રહિત તથા અવક્રચેતસ અર્થાત્ કુટિલતાથી રહિત સર્વને વિધ્ય કરનાર માયાવૃત્તિ રૂપ જ્ઞાન વાળા પરમાત્માનું એકદશ દરવાજા (દ્વાર) વાળું આ શરીર ધર છે. સાધારણ ધરની તુલ્ય આ ધર છે. અને શરીર રૂપી ધરના સ્વામી રૂપ આ આત્માને જાણીને જન્મ મરણ નિમિત્ત શોક કરતો નથી. અને વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે-જ્ઞાન થવા પહેલાં પણ મુક્ત જ હતો, તથાપિ કલ્પિત બન્ધનથી મુક્ત થઈને બન્ધન રહિત થાય છે. આત્મા નિત્ય મુક્ત છે, પહેલાં પણ તેમાં બન્ધ નહોતો, બન્ધનનો જન્મ જ હતો, કેમકે આત્મામાં બન્ધન જો સત્ય હોત તો કર્મથી જ મુક્તિ થાત, જ્ઞાનથી મુક્તિ ન થાત. કાર્ક મનુષ્યને હાથ કાંઈ દેરીથી બાંધવામાં આવ્યો હોય તેને જ્ઞાન થયું કે મારો હાથ બાંધ્યો છે, તે જ્ઞાનથી તે ગાંઠ છૂટી જતી જોવામાં આવતી નથી. તેને હાથ વડે છેડાવી પડશે. જો કદાપિ તેના હાથ બાંધ્યા છે એવો ખાલી જન્મ માત્ર થયો હોય અને જન્મથી હાથ બાંધી ઉભો રહ્યો હોય તો તેને કાર્ક કહે કે તારા હાથ બાંધ્યા નથી તું હાથ છૂટા કર, ત્યારે તે વાત સાંભળી તે હાથને છૂટા કરે છે તો હાથ છૂટા થઈ જાય છે. માટે સાચું બન્ધન આત્મામાં નથી. કલ્પિત બન્ધન જ આત્મજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે. વળી—

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥

ક૦ ૩૦ સ૦ ૨ વ૦ ૫-૩ ॥

અર્થ:—જે આત્મા પ્રાણ નામના વાયુને હૃદયની ઉપરના દેશને પ્રાપ્ત કરાવે છે અને અપાન વાયુને હૃદયની નીચેના ભાગમાં પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે શરીરની મધ્યમાં અર્થાત્ હૃદય-કાશમાં વર્તમાન વામન અર્થાત્ પરિચ્છિન્ન પરિભાષ્ય વાળા થઈને પ્રતીત થતા, અથવા અધિધારી મનુષ્યને ઉત્તમ રૂપ દેનાર, અથવા સર્વને ભજવા યોગ્ય આ આત્માને સંપૂર્ણ ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો ઉપાસતે અર્થાત્ પોતાપોતાના વ્યાપારરૂપ (અર્થાત્ રૂપદર્શન તથા શબ્દ-શ્રવણ આદિ) બધા અર્થો કરતી સતી સેવન કરે છે. ભાવ એવો છે કે જેવી રીતે કાંઈ રાજા પોતાના દેશમાં રહેવાને માટે એક નગરનો નિશ્ચય કરીને તે નગરમાં એક ઉત્તમ રાજમહેલ બનાવી પોતાની પટરાણીની સાથે નિવાસ કરીને વૈભવોનો ઉપભોગ કરે છે, અને તેની સર્વ પ્રજા નાના પ્રકારની ખેતી, વ્યાપાર, આદિ ધન્યો કરીને રાજને કર આપી સેવા કરે છે. તેવી રીતે પરમાત્મા રૂપ રાજા દરવાજા વાળા શરીર રૂપી નગરમાં હૃદયકાશ-રૂપ રાજમહેલની અંદર શુદ્ધિ રૂપી પટરાણીની સાથે નિવાસ કરીને, રૂપ, રસાદિક વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે, અને ચક્ષુરાદિક ઇન્દ્રિયો રૂપી પ્રજા આત્માને રૂપાદિ વિષયોને અર્પણ કરતી જ્ઞાતી, અન્ય મનુષ્યપ્રજાની પેઠે, સેવા કરે છે. જે ગ્રામ, જે નેત્ર, જે નાસિકા, એક મુખ,

અને એક બહાર-ન, એવાં આઠ ઉપર, અને નાભિ, શિશ્ન, અને ગુપ્ત એ ત્રણ નીચે-એ પ્રમાણે ૧૧ દરવાજા શરીરમાં છે.

इंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्गोवा वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृपद्मरसद्वत्सद्गो-
मसद्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ ૨ ॥

અર્થ:—તે આત્મા સૂર્ય રૂપ થઈને જ્ઞાણક્રમાં વિચરનાર છે. અને વાયુરૂપે સર્વને વાસ કરાવનાર હોઈ અન્તરિક્ષમાં ગમન કરે છે. વાયુ ન હોય તો કોઈને પણ જગત્માં રહેવું બને નહીં એ સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. અને અગ્નિ રૂપ થઈને પૃથિવી રૂપ વેદીમાં વિચરનાર છે. અને અતિથિઓનાં રૂપોને ધારણ કરીને પચ્ચયત્ત તથા અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞ કરનારના ઘરમાં વિચરનાર છે. વળી સર્વ મનુષ્યોમાં રહેનાર છે. તથા સર્વ દેવોમાં રહેનાર છે. તથા સસ્યમાં અથવા યજ્ઞમાં રહેવાર છે અને આકાશમાં ગમન કરનાર છે. અને જલચર પ્રાણી રૂપ થઈને જલમાં ઉત્પન્ન થનાર છે. તથા પૃથિવીમાં મીઠી આદિ ઉદ્ભવજન્ય રૂપે થનાર છે. અને બહુ શું કહેવું? અવસ્થા ફલ આપનાર કર્મના ફલરૂપ (ફલ) નાના પ્રકારના પ્રાણીરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને પર્વતોમાંથી નદી આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થનાર છે. અને સર્વના કારણ રૂપ સર્વથી મહાન્ છે. વળી—

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्वाङ्मदोषैः । एकस्तथा सर्वभूता
न्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ક૦ ૩૦ અ૦ ૨ વ૦ ૫-૧૧ ॥

અર્થ:—સૂર્ય નાના પ્રકારના જગત્ના સારા કે નકારા મર્વ પદાર્થોને દેખવાને માટે પોતાના પ્રકાશ વડે નેત્રન્દ્રિયનો ઉપકાર કરે છે. અને નેત્ર સૂર્યના પ્રકાશની સહાયતાથી સારી અને નકારી સર્વ વસ્તુને દેખે છે, તથાપિ સૂર્ય નેત્રથી સારી કે ખરાબ વસ્તુને દેખવાના પાપને પ્રાપ્ત થતા નથી. તેવી રીતે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના અન્તરાત્મા પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીની છુદ્ધિમાં સ્થિત થઈને તત્ત્વ વિષયોના પ્રકાશન દ્વારા ઉપકાર કરે છે, તથાપિ દેહના ધર્મરૂપ આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખથી લિપ્ત થતા નથી, કેમકે તે પરમાત્મા દેહની સાથે સંબંધ રહિત છે. વળી—

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शालः एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ ક૦ ૩૦ અ૦ ૨ વ૦ ૬-૧ ॥

અર્થ:—આ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ સંસાર રૂપ વૃક્ષ પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે. અને આ સંસાર રૂપ વૃક્ષનું પરબ્રહ્મ કારણ રૂપ છે અર્થાત્ સંસારવૃક્ષના મૂળ રૂપ છે. અને કાર્યોપાધિ હિરણ્યગર્ભાદિક આ સંસારવૃક્ષની નાના દિશાઓમાં ફેલાયેલી શાખાઓ છે. અને આ સંસાર રૂપ વૃક્ષના મૂળ રૂપ જે પરમાત્મા છે તે જ શુદ્ધ છે, અને તે જ વ્યાપક છે, અને તે જ અવિનાશી સ્વરૂપ છે એમ કહેવાય છે. અને—

तस्मिँल्लोकाः त्रिताः सर्वे तदु नात्येति कथन ॥ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—તે સંસારવૃક્ષના કાગળ રૂપ પરમાત્મામાં સર્વ પૃથિવી આદિ ચૌદે ભુવન તથા ત્રયચર પ્રાણી સ્થિત છે. અને કાંઈ પણ પદાર્થ તે પરમાત્માનું અતિક્રમણ કરીને વર્તેલો નથી. અર્થાત્ જેવી રીતે સુવર્ણ વિના ભૂષણ સુવર્ણરૂપનો પરિત્યાગ કરીને અન્ય રૂપને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેવી રીતે કાંઈ પણ પ્રાણી પરમાત્મા સ્વરૂપને છોડીને અન્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતું નથી.

વળી પરમાત્માથી સર્વ પ્રાણી ભયભીત થાય છે.

ભયાદસ્યાગ્નિસ્તપતિ ભયાત્તપતિ સૂર્યઃ ।

ભયાદિન્દ્રશ્ચ વાયુશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પञ्चमः ॥ ક૦ ૩૦ અ૦ ૨ વ૦ ૬-૩ ॥

અર્થઃ—તે પરમાત્માના ભયથી અગ્નિ બાળતું તથા પ્રકાશ આદિ કરવાનું કાર્ય કરે છે. તે પરમાત્માના ભયથી સૂર્ય પ્રકાશાદિ કરે છે. અને તેના ભયથી ઇન્દ્ર વર્ષા કરે છે. અને તેના જ ભયથી વાયુ આવતો રહે છે. અને અગ્નિ આદિની મધ્યે પાંચમો મૃત્યુ ઇશ્વરના જ ભયથી પાપી લોકોને દણ્ડ દેવા રૂપ કર્મ કરે છે. અને આ સર્વ સમર્થોને પણ પરમાત્માનો ભય લાગે છે તો પછી બીજાનું તો કહેવું જ શું ?

અસ્તીત્વેવોપલબ્ધવ્યઃ ।

૧ ॥ ૬-૧૩ ॥

અર્થઃ—જગત્ના કારણ રૂપ સદૃષ પરમાત્મા છે—તે પ્રકારે જ તેમને જાણુવા જોઈએ. “પરમાત્મા આ પ્રકારના છે કે તે પ્રકારના છે” એમ કાઈ પરમાત્માને કહી શકે તેમ નથી. “પરમાત્મા છે” એટલું જ કહી શકે છે. વળી—

યયોર્જનામિઃ સૃજતે મૃદ્ધતે ચ યથા પૃથિવ્યામોપધયઃ સંપ્રવન્તિ । યથા સતઃ પુરુષાત્કેશલોમાનિ તથાક્ષરાત્સંભવતીહ વિશ્વમ્ ॥ મુ. ૩. મુ. ૧ સ્વ. ૧-૭ ॥ —

અર્થઃ—જેમ કરોળીઓ પોતાના શરીરમાંથી બીજાની અપેક્ષા વિના જ તન્તુને બહાર કાઢીને જાળ બનાવે છે, અને બહાર કાઢેલા તન્તુને અંદર પણ જેઓ લે છે; અને જેવી રીતે પૃથિવીમાંથી ત્રીહિ, યવ, આદિ રૂપ જોપધિ પૃથિવીથી અલિન રૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે; અને જેવી રીતે જીવતા ચેતન અનુબંધના શિરમાંથી તથા શરીરમાંથી વાળ ઉત્પન્ન થાય છે; તેવી રીતે અવિનાશી બ્રહ્માંથી સૃષ્ટિકાલમાં આ સંપૂર્ણ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે.

પરમાત્માને જગત્નું ઉપાદાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પણ માન્યું છે. અને જેનું ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ એક હોય એવો કોઈ પણ પદાર્થ, અહીં જોવામાં આવતો નથી. ઘટ મૃત્તિકા રૂપ ઉપાદાન કારણમાંથી અને કુંભાર રૂપ નિમિત્ત કારણથી ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે. અને વસ્ત્ર સૂત્ર રૂપ ઉપાદાન કારણ અને વંજીકર રૂપ નિમિત્ત કારણથી બનતું જોવામાં આવે છે. તે કારણથી સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત કારણ તથા ઉપાદાન કારણ ભિન્ન જ હોવાં જોઈએ. અને જગત્ના એકદેશ ઘટ પદાર્થિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં અને કારણ ભિન્ન છે, તો સંપૂર્ણ જગત્ની સૃષ્ટિ થવામાં નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ એક જ કેવી રીતે ? તેવી તકા અવશ્ય થઈ શકે છે. તેનું નિવારણ કરવાને માટે કરોળીઆનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે. જાળ બનાવવામાં પોતાના શરીરપ્રધાન યદને જાળની પ્રતિ ઉપાદાન કારણ છે, કેમકે તેના શરીરમાંથી જાળ કાઢે છે. અને ચેતન્યપ્રધાન યદને પોતે જ જાળને બનાવે છે. તે કારણથી જાળની પ્રતિ તે નિમિત્ત કારણ પણ છે. તે પ્રમાણે ઇશ્વર જગ માયાપ્રધાન યદને જગત્નું ઉપાદાન કારણ છે—માયા જ જગત્ રૂપે પરિણત થઈ છે. અને ઇશ્વર ચેતન્યપ્રધાન યદને જગત્નું નિમિત્ત કારણ પણ છે, કેમકે ઇશ્વરની ઇચ્છાથી જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી પ્રસક્ત કરોળીઆના દૃષ્ટાન્તથી પરમાત્મા જગત્નું ઉપાદાન તથા નિમિત્ત બંને કારણરૂપ હોવામાં

કોઈ દોષ નથી. અને સમિચ્છાનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્મા તો અક્રિય છે, તેથી પણ તે જગત્ની સૃષ્ટિ કરી શકે નહીં—એવી શંકા પણ બની શકતી નથી. કારણ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તમાં—

જીવ ईशो विशुद्धा चित्तय जीवेशयोर्भिदा ।

અવિદ્યાત્તચિતોર્યોગઃ પઢસ્માકમનાદયઃ ॥

અર્થઃ—જીવ, તથા ઈશ્વર, તથા શુદ્ધ પરબ્રહ્મ, તથા જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ, તથા અવિદ્યા, અને બ્રહ્મનો અવિદ્યા સાથે સંબંધ—એ છ અનાદિ છે. તેમાં શુદ્ધ બ્રહ્મ અનાદિ અને અનન્ત છે અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં આધ રહિત છે. બાકી જે જીવાદિ પાંચ છે તે પાંચે અનાદિ છે, તથાપિ અનન્ત નથી. અન્ત(નાશ)થી રહિત નથી. અર્થાત્ સાન્ત(અન્તવાળી) છે, કેમકે ત્યાંસુધી સંસાર છે ત્યાંસુધી જીવત્વ અને ઈશ્વરત્વ રહે છે. પરન્તુ મોક્ષઅવસ્થામાં ઈશ્વરત્વ અને જીવત્વ પણ નાશ પામે છે. તેમાં પણ જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ તથા અવિદ્યા તથા બ્રહ્મનો અવિદ્યા સાથે સંબંધ એ ત્રણેનો સ્વરૂપથી નાશ થાય છે, પરન્તુ જીવ અને ઈશ્વરનો એવો નાશ થતો નથી. પરન્તુ જીવત્વ અને ઈશ્વરત્વને પ્રાપ્ત કરાવનાર ઉપાધિનો જ નાશ થાય છે, કારણ જીવ તથા ઈશ્વર બંનેનું નિરુપાધિક બ્રહ્મ સ્વરૂપ હોવાથી તેમનો નાશ થવો સંભવ નથી. પૂર્વ શ્લોકથી વેદાન્ત સિદ્ધાન્તને જાણનાર આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણે કહેલા આ પાંચ અનાદિ પદાર્થમાંથી જે માયા ઉપાધિવાળા ઈશ્વર તેમને જગતનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ રૂપ કહ્યું છે. જેમકે—

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः ॥ वायोरग्निः ॥

અગ્નેરાપઃ ॥ અદ્ભ્યઃ પૃથિવી

॥ તૈ ૦ ૩૦ પ્રા ૦ અનુ ૦ ૧ ॥

અર્થઃ—“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” આ શ્રુતિમાં સત્ય સ્વરૂપ તથા જ્ઞાન સ્વરૂપ તથા અપરિચિન્ન સ્વરૂપ કહેલું જે બ્રહ્મ છે તેમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું છે. અને આકાશભાવને પ્રાપ્ત થયેલા આ આત્મામાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો છે. અને વાયુ રૂપને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્મામાંથી અગ્નિ (તેજ) ઉત્પન્ન થયો છે. અને અગ્નિ રૂપને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્મામાંથી જલની ઉત્પત્તિ થઈ છે. અને જલ રૂપને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્મામાંથી પૃથિવીની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ઇત્યાદિક સૃષ્ટિને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ, તથા ‘જન્માદ્યસ્ય યતઃ । ઘે. દ. અ. ૧. પા. ૧ સ્ક. ૨. । આ જગત્ની ઉત્પત્તિ તથા રક્ષા અને લય જેમાં થાય છે તેનું નામ બ્રહ્મ છે ઇત્યાદિ સૂત્ર પણ, જે કોઈ સૃષ્ટિને પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય છે તે સર્વ માયોપાધિ વાળા પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી જ જગત્ની ઉત્પત્તિને કથન કરે છે “સર્વૈક્ષત ચક્ષુ, સ્પર્શ પ્રજાયેયેતિ ॥ છા. ૩. અ. ૬ સ્ક. ૨.—ક. ૩ ॥ તે સદૃષ પરમાત્માએ ‘હુ બહુ યદ્ બહુ’ એ પ્રકારે વિચાર કર્યો. इन्द्रो मायामिः पुरुरूप ईयते । મૂં ૩૦ અ ૨. પ્રાં ૫—૧૯ ॥—પરમેશ્વર માયા વડે બહુ રૂપ યદ્ ગમ્ય છે—ઇત્યાદિક શ્રુતિથી ઈશ્વરનું અનેક રૂપ થતું તે શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. તેથી આકાશ રૂપ થયેલા પરબ્રહ્મથી વાયુની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તથા વાયુ રૂપને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્માથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયા—ઇત્યાદિક કથન અસંગત નથી.

અને જે જે ઇન્દ્રિય કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે તેના ઉપાદાન કારણ રૂપ યત્કિડા સાથે અભિન્ન હોઈને ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રમાણે પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત્ પણ તદ્દુપજ

ઉત્પન્ન થાય છે. તે “યથોર્જનામિઃ” એ શ્રુતિમાં “યથા પૃથિવ્યામોપધયઃ” એ દર્શાવતી કહ્યું છે. અને ચેતન રૂપ બ્રહ્મમાંથી જડ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી એ શંકા દૂર કરવાને માટે “યથા સતઃ પુરુષાત્” એ દર્શાવત આપ્યું છે. અર્થાત્ મનુષ્ય ચેતન્ય છે, કેશ, લોભ જડ છે, તેની ઉત્પત્તિની માફક ચેતનબ્રહ્મમાંથી જડ ભૂતની ઉત્પત્તિ છે. વળી—

તપસા ચીયતે બ્રહ્મ તતોઽન્નમભિજાયતે ।

અન્નાત્પાણો મનઃ સત્યં લોકાઃ ॥ મુ. ૩૦ મુ. ૧ સ્વ. ૧ મં. ૮ ॥

અર્થ:—અવિનાશી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સૃષ્ટિ કરવાને યોગ્ય વિચાર રૂપ તપથી “મરકોઝ્ઞં યદુ સ્યામ્”-હું એક જ છું, બધું થઈ જાઉં—એવી ઇચ્છા વાળા થાય છે. અને તે પ્રકારની ઇચ્છા વાળા બ્રહ્મથી ઈશ્વરની ઉપાધિ રૂપ અવ્યાકૃત ઉત્પન્ન થાય છે. અને અવ્યાકૃતથી પ્રાણ અર્થાત્ દિરણ્યગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને પ્રાણથી સકલપરિકલ્પ, સંશય, નિર્ણય, આદિ રૂપ સમષ્ટિ મનની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને મનથી સત્ય નામનાં આકાશાદિ પંચભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે તે પંચભૂતોથી બ્રહ્માણ્ડના ક્રમથી પૃથિવી આદિ લોકની ઉત્પત્તિ થઈ છે. વળી—

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ ।

તસ્માદેતદ્બ્રહ્મ નામ રૂપમન્નં ચ જાયતે ॥

” ॥ ૧ ॥

અર્થ:—એ અક્ષર નામના સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે અર્થાત્ સામાન્ય રૂપે સર્વને જાણનાર છે, અને વિશેષરૂપે પણ સર્વને જાણનાર છે, અને જે બ્રહ્મનું સૃષ્ટિ કરવાને યોગ્ય સર્વ પદાર્થોના જ્ઞાન રૂપ જ તપ છે, તે સર્વજ્ઞ પરબ્રહ્મથી આ ઉપર કહેલા કાર્યબ્રહ્મ રૂપ જે દિરણ્યગર્ભ છે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અને દેવદત્ત, કૃષ્ણદત્ત, ઈત્યાદિ નામ, તથા શુક્લ, નીલ, આદિ રૂપ, અને જવ, ત્રીહિ, આદિ અન્ન પણ ઉત્પન્ન થયું છે.

વળી આત્માથી આકાશ અને વાયુ એ ક્રમથી દરેક કલ્પમાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી નથી. કદાપિ ક્રમ વિના એકી વખતે પણ સૃષ્ટિ થવાનું વેદમાં કહ્યું છે. જેમકે—

તદેતત્સત્યં યથા મુદીક્ષાત્પાવકાદ્વિસ્ફુલ્લિન્નાઃ સદ્વૃક્ષશઃ પ્રભવન્તે સરૂપાઃ ॥

તથાક્ષરાદિવિદ્યાઃ સોમ્ય માવાઃ પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈવાપિયન્તિ ॥ મુ. ૩. મુ. ૨ સ્વ. ૧-૧ ॥

અર્થ:—આ સંસારના મૂલ કારણ રૂપ જે અવિનાશી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે તે સત્ય છે. જેવી રીતે સારી રીતે પ્રકટાવેલા અગ્નિમાંથી અગ્નિની સમાન સ્વરૂપ વાળી હજારો ચિનગારીઓ એક સાથે ઉરે છે, તેવી રીતે હે સોમ્ય ! અવિનાશિ બ્રહ્મમાંથી નાના પ્રકારના જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, અને બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. જેવી રીતે અગ્નિની ચિનગારી અગ્નિની તુલ્ય પ્રકાર સ્વરૂપ અને ઉષ્ણ સ્વરૂપ વાળી છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થતા જીવો પણ ચૈતન્ય રૂપ જ અર્થાત્ બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છે બ્રહ્મથી વિન તેમનું કાઈ સ્વરૂપ નથી.

અતિ રોચબ્રહ્મસ્વરૂપનિરૂપણુ અ. ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫.

જ્ઞાનસાધન નિરૂપણ.

સર્ગ. ૧.

છવ ઇશ્વર સૃષ્ટ દૈતવિવેચન અને જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષપ્રાપ્તિનિરૂપણ.

આ અધ્યાયમાં ઇશ્વરસૃષ્ટ તથા છવસૃષ્ટ દૈતના નિરૂપણ દ્વારા આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

માયા ઉપાધિ વાળા ચૈતન્યનું નામ ઇશ્વર, તથા અવિદ્યા ઉપાધિ વાળા ચૈતન્યનું નામ છવ કહ્યું છે. તેમાં ઇશ્વર રચેલું દૈત બન્ધનનું કારણ નથી, તેથી તે મનુષ્યને બાંધ કરતા નથી. માટે તેનો પરિત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

આ માયા ઉપાધિવાળા પરમેશ્વરે આ સંપૂર્ણ જગત્ની સૃષ્ટિ કરી. અને પછી—

કૃત્વા રૂપાન્તરં જૈવં દેહે પ્રાવિશદીશ્વરઃ ।

इति ताः श्रुतयः प्राहुर्जीवित्वं प्राणधारणात् ॥ પંચ૦ પ્ર૦ ૪-૧૦ ॥

અર્થ:—ઇશ્વરે આ જગત્ની સૃષ્ટિ કરીને પછી છવ રૂપ યજ્ઞ તેમાં પ્રવેશ કર્યો એવું શ્રુતિ કહે છે. અને પ્રાણાદિના સ્વામી યજ્ઞને પ્રાણાદિ પ્રતિ જે પ્રેરકપણું છે તે જ પ્રાણુ-ધારણુ છે. અને પ્રાણુધારણુ કરવાથી ઇશ્વરનું છવત્વ છે. અને—

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ॥—આ સંપૂર્ણ પ્રાણીએની સૃષ્ટિ કરીને તેમાં છવરૂપે પ્રવેશ કર્યો—આ શ્રુતિ છવ રૂપે ઇશ્વરના પ્રવેશનું કથન કરે છે. અને—

चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च यः पुनः ।

विच्छाया लिङ्गदेहस्था तत्संघो जीव उच्यते ॥ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—લિંગદેહની કદખનાના અધિષ્ઠાન રૂપ કૂટસ્થ ચૈતન્ય, તથા કૂટસ્થમાં કદિપત્તિ લિંગ દેહ, અને લિંગદેહમાં વર્તમાન ચૈતન્યના પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ—એ ત્રણેનાં સમૂહને છવ કહે છે.

અને પરમેશ્વરથી ભિન્ન સર્વ જગત્ના પદાર્થ જડ છે. ઇશ્વરની મત્તા સ્ફૂર્તિ વિના કોઈ પદાર્થની પણ સત્તા અને સ્ફૂર્તિ હોવાનો સંભવ નથી. તેથી સૃષ્ટિ કરેલા પદાર્થમાં ઇશ્વરનો પ્રવેશ નિશ્ચિત છે.

माहेश्वरी तु माया या तस्या निर्माणशक्तिवत् ।

विद्यते मोहशक्तिश्च तं जीवं मोहयत्यसौ ॥ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—પરમેશ્વરની માયાશક્તિમાં જેવી રીતે જગત્ની સૃષ્ટિ કરવાનું સામર્થ્ય છે, તેવી રીતે ખીજને મોહિત કરવાની પણ તેમાં શક્તિ છે. તે માયાશક્તિ છવને મોહિત કરી દે છે. અર્થાત્ છવને સમિચ્છાન-દ સ્વરૂપના જ્ઞાન ગદિત (ગત્ય) કરી દે છે.

તદેતજ્ઞહં મોહાત્મકમ્ ॥—આ માયા જડ અને મોહ રૂપ છે અર્થાત્ ખીજને મોહિત કરનારી છે—આ શ્રુતિ માયાને જડ સ્વરૂપ તથા મોહશક્તિ વાળી કહે છે. અને—

मोहादनीशतां प्राप्य मग्नो वपुषि शोचति ।

ईशसृष्टमिदं द्वैतं सर्वमुक्तं समासतः ॥ ॥ ૧૩-૧૩ ॥

અર્થ—મોહથી હૃદિ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવામાં અને અનિષ્ટનો પરિહાર કરવામાં અસામર્થ્ય રૂપ અનીશતાને પ્રાપ્ત થઈને શરીરમાં તાદાત્મ્યાભિમાન અર્થાત્ હું દેહ રૂપ છું એ પ્રકારના અભિમાનને પ્રાપ્ત થઈ શોક કરે છે—“હું હું ખી છું” એ પ્રકારનું અભિમાન કરે છે. આ પ્રમાણે ઈશ્વરે રચેલા સર્વ દૈત્ય સંલેપથી કથન કરવામાં આણું. અને—

ईशकार्यं जीवभोग्यं जगद् द्वाभ्यां समन्वितम् ।

૧ પિતૃજન્યા મર્તૃભોગ્યા યથા યોપિત્તયેષ્યતામ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—જેવી રીતે સ્ત્રીને પિતાએ ઉત્પન્ન કરી છે છતાં પતિની ભોગ્ય થાય છે, તેવી રીતે આ જગતના પદાર્થો પણ ઈશ્વરનું કાર્ય છે. અર્થાત્ ઈશ્વરથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જીવના ભોગ્ય છે. જગતના પદાર્થોની ઈશ્વરે સૃષ્ટિ કરી છે, તથાપિ તેમાં ભોગ્યત્વનું સ્વરૂપ જીવે નિર્માણ કરેલું છે. અને જીવે તેને પોતાના કર્મોનુસાર ભોગ્ય માન્યું છે. વળી—

मायवृत्त्यात्मको हीशसंकल्पः साधनं जनौ ।

૨ મનોવૃત્ત્યાત્મકો જીવસંકલ્પો ભોગસાધનમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ.—માયાની વૃત્તિ રૂપ ઈશ્વરનો સંકલ્પ જગત્ની, ઉત્પત્તિમાં કારણ છે અર્થાત્ માયાની વૃત્તિ રૂપ સંકલ્પથી ઈશ્વરે સૃષ્ટિકર્તા છે, અને મનની વૃત્તિ રૂપ જીવનો સંકલ્પ ભોગસાધન છે. અર્થાત્ ઈશ્વરે બનાવેલી સૃષ્ટિમાં મનના સંકલ્પથી જીવ ભોગ્યતા, ઉત્પન્ન કરી તેમને ભોગસાધન બનાવે છે વળી—

ईशनिर्मितमण्यादौ वस्तुन्यैकविधे स्थिते ।

૩ भोक्तृधीवृत्तिनानात्वात्तद्भोगो बहुधेष्यते ॥ ૨૦ ॥

અર્થ.—ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલા મણિના ૩૫ને કોઈ પણ ભુજો. તોપણ તેનું રૂપ એક રૂપ જ રહે છે કોઈને અમકદાર, બીજાને કાળુ અથવા કુરૂપ દેખાતું નથી તથાપિ મણિના ભોજાં ભોજાંની છુદ્ધિના ભેદથી મણિના ભોગ પણ અનેક પ્રકારનો જોવામાં આવે છે.

૪ दृष्यत्येको मर्षिं लब्ध्वा क्रुध्यत्यन्यो हलाभत ।

૫ पश्यत्येव विरक्तोऽन न दृष्यति न कुप्यति ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—કોઈ મણિને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને મણિ પ્રાપ્ત થવાથી તેને હર્ષ થાય છે, અને કોઈને મણિ નહીં મળવાથી ક્રોધ થાય છે. અને કોઈ વિરક્ત મનુષ્યને મણિને જોઈ હર્ષ કે ક્રોધ કાર્ષ થતું નથી

૬ प्रियोऽप्रिय उपेक्ष्यश्चेत्याकारा मणिरास्त्रय ।

૭ सृष्टा जीवैरीशसृष्टं रूपं साधारणं त्रिषु ॥ ૨૨ ॥

અર્થ.—જેને મણિ મળ્યો છે તેને મણિ વિપ્પમ પ્રિય, તથા જેને મળ્યો નથી તેને અપ્રિય, અને વિરક્તને ઉપેક્ષ્ય—જે ત્રણ સ્વરૂપ જીવોએ રચેલાં છે. ઈશ્વરે જ્યારે મણિની સૃષ્ટિ કરી ત્યારે મણિનું એ અસ્ય રૂપ હતું તે ત્રણે દીકેલા મણિમાં સમાન છે. તેમાં કોઈ ભેદ નથી વળી—

भावां स्नुषा ननान्दा च याता मात्तेत्यनेकथा ।

૮ प्रतिपोगिधिया योपिन्द्रिયते न स्वरूपतः ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—પત્ની તથા સુત્રપો (પુત્રવધુ) તથા નણ્દ તથા દેરાણી તથા માતા પ્રતિયાદિ પ્રતિ-
યોગીના ભેદથી અર્થાત્ પતિ, શ્વશુર, આદિની અપેક્ષાથી જ એક જ સ્ત્રીમાં ભેદ પડે છે.
સ્ત્રીના સ્વરૂપથી તો કાંઈ ભેદ નથી. પતિ જુએ ત્યારે સ્ત્રીનું કાંઈ સ્વરૂપ, અને શ્વશુર જુએ
ત્યારે અન્ય સ્વરૂપ, તથા પુત્ર જુએ ત્યારે ત્રીજું સ્વરૂપ—એવી કાંઈ વાત નથી. માંસની
બનેલી પુતળી રૂપ સ્ત્રી અન્ય છે, મનની કંપેથી સ્ત્રી અન્ય છે. તેમાં માંસની પુતળી રૂપ
સ્ત્રીનો કાંઈ ભેદ નથી, છતાં પણ મનોમયી સ્ત્રીનો ભેદ હોય છે જેની રીતે માંસમયી સ્ત્રી
જૂદી છે અને મનોમયી સ્ત્રી જૂદી છે, તેવી રીતે ધર્માદિક પદાર્થ પણ બે પ્રકારના છે.

વળા જેવી રીતે પિંગળાવીને મૂષા(ખીઆ)માં રહેવી ચાંદી આદિ ધાતુ તે ખીનાના આકાર જેવી થઈ જાય છે, અને જેવી રીતે પદાર્થને પ્રકાશ કરનાર સૂર્યાદિનો પ્રકાશ, પ્રકાશ કરવા યોગ્ય ઘટાદિના આકાર જેવો થઈ જાય છે, તેવી રીતે સર્વને પ્રકાશ કરનારી શુદ્ધિ . પશુ બાહ્ય ઘટાદિ પદાર્થોના આકાર વાળી થઈ જાય છે. અને જ્યારે શુદ્ધિ ઘટાકાર થઈ જાય છે, ત્યારે ઘટની શકલ મનમાં ઊતરી જાય છે. તેનું નામ મનોમય ઘટ છે. અને માટીનો ઘટ તો પહેલાથી છે, પણ શુદ્ધિ ઘટાકાર થઈને ઘટની શકલને મનમાં આણી-આ મનોમય ખીજો ઘટ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી—

सत्येवं विषयौ द्वौ स्तो यटौ मृन्मयधीमयौ ।

मृन्मयो मानमेयः स्यात् साक्षिभास्यस्तु धीमयः ॥ ॥ ३१ ॥

અર્થ:—ઘટ માટીનો તથા બુદ્ધિમય જ્ઞેમ જે પ્રકારનો ઘટ છે. જે સૃષ્ટિકાનો ઘટ છે તે પ્રમાતાથી ભાસવા ચોખ્ખું છે અર્થાત્ મનોવૃત્તિ દ્વારા પ્રમાણાનનો વિષય છે. ચિદાભાસ-સહિત અન્તઃકળ્પુતી-વૃત્તિનું નામ પ્રમાણુ છે. અને પ્રમાણાનનો કાર્તા જીવ છે. અને જે ધીમય ઘટ છે તે સાક્ષિભાસ્ય છે. અને અવિદ્યાની વૃત્તિ દ્વારા અથવા -અંદર ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિદ્વારા જેને સાક્ષી પ્રકારે છે તે અર્થાત્ સ્વપ્ન, સુષ્પ્ત, કુષ્પ્ત, કામાદિ મનોમય પદાર્થ સર્વ સાક્ષિભાસ્ય છે. વળી—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां धीमयो जीवबन्धकृत् ।

सत्यस्मिन्नुत्पद्यते स्तस्मिन्नसति न द्वयम् ॥ पंच० प्र० ४-१२ ॥

असत्यपि च वाह्यार्थे स्वमादौ वध्यते नरः ।

समाधिसृष्टिमूर्च्छासु सत्यप्यस्मिन्न वध्यते ॥ ३३ ॥

અર્થ:—આ જીવે બનાવેલુ માનસ જગત એ જ જીવને બન્ધન રૂપ છે. અને માનસ પ્રપંચ ન હોતાં જીવને બન્ધન પણ નથી. આ અન્વય અને વ્યતિરેકથી માનસપ્રપંચ જીવના બન્ધનનું કારણ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. મામસ પ્રપંચ હોતાં જ બન્ધન હોવું તે અન્વય છે. અને માનસપ્રપંચ ન હોતાં બન્ધન ન હોવું તે વ્યતિરેક છે. કેમકે સ્વપ્નમાં પ્રતિકૂલ હસ્તિ આદિ બાહ્ય પદાર્થ નહીં હોવા છતાં પણ મનુષ્ય ભયાદિ યુક્ત થાય છે. અને તેવી રીતે, અનુકૂળ સ્ત્રી આદિ બાહ્ય પદાર્થ સ્વપ્નમાં નહીં હોવા છતાં, પણ સ્વપ્નમાં દોઢેલી માનસિક સ્ત્રીથી મનુષ્ય સુખી થાય છે. અને સમાધિ તથા સુષુપ્તિ અતે મૂર્છામાં બાહ્ય પદાર્થ હોવા છતાં પણ મનુષ્ય સુખદુઃખથી બંધાતો નથી, કેમકે સમાધિમાં બેઠો

હોય અથવા નિદ્રામાં સૂતેલો કે ચૂર્ણમાં પડેલો હોય અને તેની પાસે કોઈ વાધ જઈને ઉભો રહે તોપણ તેને કોઈ લય લાગતો નથી. જો બાહ્ય વાધ લયનું કારણ હોત તો તે સમયે વાધ તેની પાસે ઉભો જ હતો. માટે નિશ્ચય થાય છે કે બાહ્ય પદાર્થ બન્ધનનું કારણ નથી. વળી—

દૂરદેશં ગતે પુત્રે જીવત્યેવાત્ર તત્પિતા ।

વિમ્બલંબકવાક્યેન મૃતં મત્વા પ્રરોદિતિ ॥

” ॥ ૩૪ ॥

મૃતેઽપિ તસ્મિન્વાર્તાયામશ્રુતાયાં ન રોદિતિ ।

અતઃ સર્વસ્ય જીવસ્ય વન્ધનકુન્માનસં જગત્ ॥

” ॥ ૩૫ ॥

અર્થઃ—કાંઈનેા પુત્ર દૂર દેશમાં ગયો હોય ત્યાં તે જીવતો છે. તથાપિ કાંઈ ડગ મનુષ્ય આવીને તેને “તમારો પુત્ર મરી ગયો” એવું કહે તો તે સત્ય માની રડે છે. અને કદાપિ ખરેખર પુત્ર મરી ગયો હોય, છતાં પણ જો તે વાત સાંભળવામાં ન આવે તો તે રડતો નથી. માટે સર્વ જીવને બન્ધનનું કારણ માનસિક જગત્ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

આ પ્રમાણે જો માનસિક જગત્ જીવને બન્ધનનું કારણ હોય તો યોગાભ્યાસથી મનનો નિરોધ કરવાથી જ બન્ધનની નિવૃત્તિ થશે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી શું પ્રયોજન? એવી શંકા થઈ શકે છે. પરંતુ યોગાભ્યાસથી મનનો કેવળ નિરોધ કરવા સાત્રથી દૈતની તાત્કાલિક નિવૃત્તિ થાય છે. તથાપિ—

તાત્કાલિકઢૈતશાન્તાવપ્યાગામિજનિષ્ઠયઃ ।

બ્રહ્મજ્ઞાનં વિના ન સ્યાદિતિ વેદાન્તઢિંદિમઃ ॥

” ॥ ૩૬ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાન વિના દૈતની અત્યન્ત નિવૃત્તિ થતી નથી એવો વેદાન્તનો હકાર છે. વળી—

જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ ।

શ્લેઽ ૩૦ અ ૨-૧૬ ॥

અર્થઃ—પરમાત્મા ૩૫ દેવને જાણીને સંપૂર્ણ પાપથી છૂટી જવાય છે. વળી “જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાપાપહાનિઃ ।” શ્લેઽ ૩૦ અ ૨-૧૧ ॥—પરમાત્મા ૩૫ દેવને જ જાણીને જ સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે. વળી “જ્ઞાત્વા શિર્વ શાન્તિમત્યન્તમેતિ ।”—કલ્યાણ-૨૪૩૫ પરમાત્માને જાણવાથી મોક્ષ ૩૫ અત્યન્ત શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

યદા ચર્મવદાકાશં વેદ્યવિષ્ણન્તિ માનવાઃ ।

તદા દેવમવિજ્ઞાય દુઃસ્વસ્યાન્તો ભવિષ્યતિ ।

” ॥ ૬-૨૦ ॥

અર્થઃ—ન્યારે મનુષ્ય આ આકાશને ચર્મની પેઠે લપેટી લેશે, ત્યારે પરમાત્મા ૩૫ દેવને ન જાણ્યા છતાં પણ દુઃખનો અન્ત પ્રાપ્ત થશે અર્થાત્ કાંઈ એવો સમર્થ નથી કે જે આ આકાશને ચર્મની પેઠે લપેટી શકે. તે જોમ અસંભવ છે, તેવી રીતે પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના કાંઈ દુઃખની નિવૃત્તિ અને આનન્દની પ્રાપ્તિ કરી શકે તે વાત અસંભવિત છે. જાણ એવો કે પરમાત્માના જ્ઞાનથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી—

યથા પુષ્કરપલાશ આપો ન શ્લિષ્યન્ત ઇવમેવંચિદિ પાપં કર્મ ન શ્લિષ્યતે ॥

છાં ૦ અ, ૪ સ્લ ૦ ૧૪-૩ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે કમલનું પાંદડું જલથી લેપાયમાન થતું નથી, તેવી રીતે બ્રહ્મવેદાને પાપનો સ્પર્શ થતો નથી. વળી—

તદ્યથેપીકાતૂલમગ્નૌ પ્રોતં પ્રદ્યૈતૈવં હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદ્યન્તે ॥

છાં ૩૦ અ૦ ૫. સ્વ૦ ૨૪-૩ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે અગ્નિમાં નાંખેલું કામળ ઘાસ શીઘ્ર બળી જાય છે, તેવી રીતે આ તત્ત્વવેદાનાં સર્વ પાપ બળી જાય છે. વળી—

તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેડ્યનાય ॥ શ્લે.૩.અ.૧-૮ ॥

અર્થ:—તે જ પરમાત્માને જાણીને મૃત્યુને તરી જાય છે. મોક્ષને માટે પરમાત્માના જ્ઞાન સિવાય બીજાને માર્ગ છે જ નહીં. વળી—

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

તમાત્મસ્થં યેડ્જુપદ્યન્તિ ધીરાસ્તેષાં મુક્તં શાશ્વતં નેતરેપામ્ ॥

ક૦ ૩૦ અ૦ ૨-૫-૧૨ ॥

અર્થ:—પરમાત્મા સમગ્રતીય આદિ બેદથી રહિત છે. અને સંપૂર્ણ જગત્ તેમના વશમાં પડે છે અને સર્વ પ્રાણીઓના અન્તરાત્મા છે. જે પરમાત્મા બેદ રહિત પોતાના એક રૂપને ઉપાધિ દ્વારા નાના પ્રકારનું કરે છે, તે શુદ્ધિમાં સ્થિત પરમાત્માને જે વિવેકી ભોક્તા શુદ્ધના ઉપદેશની અનન્તર સાક્ષાત્કાર કરે છે (અનુપદ્યન્તિ), તે સાક્ષાત્કાર કરનારને જ હમેશાં રહેનાર આત્માનન્દ રૂપી સુખ મળે છે, અન્ય કોઈને મળતું નથી વળી—

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥

૨-૬-૧૫ ॥

અર્થ:—જે કાળમાં અધિકારી મનુષ્યના હૃદયમાં સ્થિત અવિદ્યાના કાર્ય રૂપ “આ મોઝું, ચરીર છે, આ મારું ધન છે, હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિ જે અવિદ્યા-વૃત્તિઓ દૃઢ ગાંઠની માફક સ્થિત છે તે જીવિન અવસ્થામાં જ બેદન થઈ જાય છે (તૂટી જાય છે) અર્થાત્ મૂઝાવાન રૂપ કારણની નિવૃત્તિથી નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે આ જીવ મુક્ત થાય છે. અને જીવબ્રહ્મના એકત્વજ્ઞાનથી હૃદયગ્રન્થિના નાશ દ્વારા બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ પર્થન્ત જ વેદાન્તશાસ્ત્રનો ઉપદેશ (અનુશાસનમ્) છે, તેથી અધિક નથી એ તાત્પર્ય છે. વળી—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દ્રષ્ટે પરાવરે ॥ મુ૦ ૩૦ મુ૦ ૨-૨-૮ ॥

અર્થ:—તે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ તથા અપરબ્રહ્મ સ્વરૂપ, અથવા કારણ તથા કાર્ય સ્વરૂપ, અર્થાત્ સર્વ રૂપ બ્રહ્મને “તે જ હું છું” એ પ્રકારે સાક્ષાત્કાર કરવાથી વિવેકી મનુષ્યના હૃદયની ગ્રન્થિ અર્થાત્ ચેતન્ય અને અહંકારના તોદાત્મ્યાધ્યાસની નિવૃત્તિ થાય છે. જેય રૂપ બ્રહ્મ વિષયમાં જે સંશય હોય છે તે પણ સર્વ નિવૃત્ત થાય છે, અને સંચિત અને આગામિ કર્મોનો નાશ પણ થાય છે. વળી—

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥वे.द.अ.४पा.१-१३॥

અર્થ:—તે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પહેલાંનાં જે સંચિત પાપ છે તે નાશ પામે છે. અને તે પછી થનારાં જે પાપ છે તેનો જ્ઞાનીની સાથે સંબંધ જ થતો નથી, કેમકે “યથા પુષ્કરપલાશ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં તેમ કહ્યું છે.

અને પાપકર્મનો સંબંધ નહીં છતાં પણ પુણ્યકર્મનો ભોગ હોવાનો સંભવ છે એવી શંકા યદ્ય શકે છે તેની નિવૃત્તિને માટે આગલું સૂત્ર કહે છે:—

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥

॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સંચિત પાપકર્મનો નાશ, અને આગામિ પાપકર્મનો અસંબંધ કહ્યો છે, તેવી રીતે આત્મજ્ઞાન થતાં સંચિત પુણ્યકર્મનો નાશ, અને આગામિ પુણ્યકર્મનો અસંબંધ પણ થાય છે. વળી—

उभे उ हैवैप एते तरति ॥

वृ० उ० अ० ४-४-२२ ॥

અર્થ:—તત્ત્વવેત્તા (બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાળા) પુણ્ય અને પાપ એ બંને પ્રકારનાં કર્મફલોને તરી જાય છે. આ શ્રુતિ તત્ત્વવેત્તાને પુણ્ય અને પાપ એ બંને પ્રકારનાં કર્મફલોના ભોગનો અભાવ બતાવે છે.

પરંતુ આત્મજ્ઞાનથી સંચિત અને આગામિ કર્મનો જ નાશ થાય છે, પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ થતો નથી.

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥

वे० द० अ० ४ पा० १-१९ ॥

અર્થ:—પ્રારબ્ધ કર્મના ફલને ભોગ વડે સમાપ્ત કરીને તત્ત્વવેત્તા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. “અથ સંપત્સ્યે” છાં ૩૦ અં ૬-૧૪-૨ ॥—પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થયા બાદ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. અને વળી “ગ્રહૈવ સન્ન્યત્ત્વાપ્યેતિ” (વૃં ૩૦ અં ૪-૪-૬)—અજ્ઞાન અવસ્થામાં પણ બ્રહ્મ રૂપ હોઈ બ્રહ્મની નિવૃત્તિ દ્વારા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે (પ્રાપ્તની જ પ્રાપ્તિ થાય છે). જેવી રીતે કાષ્ઠને કણકમાં બાંધેલું બૂધયુષ્માળા ગણું એવો ભ્રમ થયો હોય, ફરી સ્મરણ થવાથી “મળી ગયું” એમ કહે છે. તેવી રીતે બ્રહ્મની પણ પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે. વળી—

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥

મં ગીં ૦ અં ૪-૧૯ ॥

અર્થ:—જે તત્ત્વવેત્તાનું કર્મફલના સંકલ્પથી રહિત છે, અને જ્ઞાન રૂપી અગ્નિથી જેણે કર્મને બાળી નાંખ્યાં છે, તેને બુદ્ધિમાન લોકો પવિત્ર કહે છે. ગીતાનો શ્લોક પણ આ ભાવ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનથી પુણ્ય તથા પાપ રૂપ કર્મનો નાશ બતાવે છે:—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्કुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

,, ॥ ૪-૩૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે કાષ્ઠમાં લાગેલો અગ્નિ કાષ્ઠને બરમ કરી નાખે છે, તેવી રીતે જ્ઞાન રૂપી અગ્નિ પુણ્ય અને પાપ રૂપ સર્વ કર્મને બરમ કરી નાખે છે.

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

,, ॥ ૪-૩૯ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ રૂપ પરમ શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિ જ્ઞાનનિર્મૂલકલ્મષાઃ ॥

” ॥ ૫-૧૭ ॥

અર્થ:—જ્ઞાન વડે જેણે પાપોને ઘોષ નાંખ્યાં છે અર્થાત્ દૂર કર્યાં છે તે લોક અપુનરાવૃત્તિ(મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

લભન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમૃપયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈષા યતાત્માનઃ સર્વભૂતદિતે રતાઃ ॥

” ॥ ૫-૨૫ ॥

અર્થ:—નિષ્કામ કર્મદ્વારા જેના ચિત્તના દોષ નિવૃત્ત થઈ ચૂક્યા છે અને તે કારણથી મુક્ત વસ્તુનું વિવેચન કરવામાં જે સમર્થ છે, અને શ્રવણાદિ સાધનથી જેણે સંશયને નિવૃત્ત કર્યાં છે, અને નિદિધ્યાસન પરિપક્વ થવાથી પરમાત્મામાં એકાગ્ર ચિત્તવાળા છે અને દૈત નિવૃત્ત થવાથી સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના હિતમાં જે પ્રીતિવાળા છે એવા બ્રહ્મવેત્તા એક નિર્વાણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે—છત્યાદિ અનેક પ્રકારની શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ આત્મજ્ઞાનથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ બતાવે છે.

અને ધૃત્વરે રચેલા દૈતના મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય કરવાથી જ આત્મજ્ઞાન થાય છે. બાહ્ય દૈતપ્રપંચનો કોઈ અભાવ થવાની આવશ્યકતા નથી.

અને જીવસૃષ્ટિ રૂપ દૈત બે પ્રકારનું છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

જીવદ્વૈતં તુ શાસ્ત્રીયમશાસ્ત્રીયમિતિ દ્વિધા ।

ઉપાદદીત શાસ્ત્રીયમાતત્ત્વસ્યાવબોધનાત્ ॥

પંચ૦ પ્ર૦ ૪-૪૩ ॥

અર્થ:—જીવે રચેલું દૈત શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય બેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાં જે શાસ્ત્રીય દૈત છે તેનો તત્ત્વજ્ઞાન થતાં સુધી સ્વીકાર કર્યો છે. છે શાસ્ત્રીય દૈત નીચે પ્રમાણે છે.

આત્મબ્રહ્મચિચારાસ્થયં શાસ્ત્રીયં માનસં જગત્ ।

બુદ્ધે તત્ત્વે તથા દેયમિતિ શ્રુત્યનુજ્ઞાસનમ્ ॥

” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—આત્મતત્ત્વના શ્રવણાદિ રૂપ વિચાર નામનું જે શાસ્ત્રીય માનસ જગત્ છે તે તત્ત્વજ્ઞાન સુધી મહણ કરવું યોગ્ય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાન થયા બાદ તે પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એવી શ્રુતિ ભગવતીની આજ્ઞા છે. શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને પછી શાસ્ત્રોનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ એ પહેલાં કહ્યું છે. વળી—

અશાસ્ત્રીયમપિ દ્વૈતં તીવ્રં મન્દમિતિ દ્વિધા ।

કામક્રોધાદિકં તીવ્રં મનોરાજ્યં તયેતરત્ ॥

” ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—અશાસ્ત્રીય જીવદ્વૈત પણ તીવ્ર તથા મન્દ એવા બે પ્રકારનું હોય છે. તેમાં કામક્રોધાદિ તીવ્ર દ્વૈત કહેવાય છે, અને મનોરાજ્ય મન્દ દ્વૈત કહેવાય છે.

ઉપયં તત્ત્વવોધાત્પ્રાદ્ નિવાર્યં વોષસિદ્ધયે ।

શમઃ સમાહિતત્વં ચ સાધનેષુ શ્રુતં યતઃ ॥

” ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાને માટે આ બંને પ્રકારના અશાસ્ત્રીય દૈતનું શ્રવણાદિનું અનુબંધન કરતાં પહેલાં જ નિવારણ કરવું જોઈએ, કેમકે શમ તથા સમાધાનને પણ સાધનમાં કહ્યાં છે અર્થાત્ શમાદિ સાધનવાળાને જ શ્રવણમાં અધિકાર કહ્યો છે,

વોધાદૂર્ધ્વં ચ તદ્વેયં જીવન્મુક્તિપ્રસિદ્ધયે ।

કામાદિકલેશવન્ધેન યુક્તસ્ય ન હિ યુક્તતા ॥

” ॥ ૪-૫૧ ॥

અર્થ.—આત્મજ્ઞાન થવાને માટે કામક્રોધાદિનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. પરંતુ જ્ઞાન થયા બાદ તેમનો સ્વીકાર કરવામાં શી હાનિ છે એમ ક્રોધને સંકા થાય. પરંતુ તે બંને નહીં, કેમકે જ્ઞાન થયા પછી પણ જીવન્મુક્તિને માટે કામક્રોધાદિનો પરિત્યાગ કરવો જ જોઈએ. કેમકે કામક્રોધાદિ કલેશથી યુક્ત મનુષ્યની યુક્તતા નથી અર્થાત્ કામાદિ દોષવાળાનો મેલ થવાનો નથી.

યદિ જીવન્મુક્તિ નહીં મળે તો હરકત નથી, વિદેહયુક્તિથી હું કૃતાર્થ છું એમ કહે તો તે પણ બંને નહીં, કારણ કે—

તત્ત્વં બુદ્ધ્વાપિ કામાદીન્નિઃશેષં ન જહાતિ ચેત્ ।

યથેષ્ટાચરણં તે સ્યાદ્દર્મશાસ્ત્રાતિલંચિનઃ ॥

” ॥ ૫૪ ॥

અર્થ.—જો તત્ત્વજ્ઞાની યદિ ને કામક્રોધાદિનો પરિત્યાગ નહીં કરે તો તત્ત્વવેત્તાપણના અભિમાનથી વિધિ તથા નિષેધ રૂપ શાસ્ત્રનું અતિક્રમણ કરીને કામક્રોધાદિને આધીન થઈ વર્તનાર તારું વર્તન યથેષ્ટાચરણ ગણે. વળી—

બુદ્ધાદૈતસ્વતત્ત્વસ્ય યથેષ્ટાચરણં યદિ ।

શુનાં તત્ત્વદૃશાં ચૈવ કો મેદોઽશુચિમ્લક્ષણે ॥

” ॥ ૫૫ ॥

અર્થ.—અદૈત સ્વરૂપ તત્ત્વને જાણેલા તત્ત્વવેત્તાનું જો યથેષ્ટાચરણ થાય તો અપવિત્ર વસ્તુનું બદલાય પણ તેનાથી શરે. અને તેમ થવાં તત્ત્વવેત્તા અને કૃતરામાં કોઈ ભેદ નહીં રહે. અર્થાત્ બંને તુલ્ય થશે. વળી—

વોધાત્પુરા મનોદોષમાત્રાત્કલ્પનાસ્યથાઽધુના ।

અશેષલોકનિન્દા ચેત્યહો તે વોધવૈભવમ્ ॥

” ॥ ૫૬ ॥

અર્થ.—આત્મજ્ઞાન થયા પહેલાં કામક્રોધાદિ દોષનો જ કલેશ હતો. હવે તત્ત્વજ્ઞાન થયા બાદ સંપૂર્ણ લોકોની નિન્દા પણ યદિ, તેને પણ સહન કરવી પડશે. આ તારા તત્ત્વજ્ઞાનનો ધણો ભાર મહિમા છે, કેમકે જ્ઞાન થવાથી કલેશ બ્રહ્મા થયો.

ચિદ્વરાહાદિતુલ્યત્વં મા કાંસીસ્તત્ત્વવિદ્ભવાન્ ।

સર્વધીદોષસંત્યાગાટ્થોકૈઃ પૂજ્યસ્વ દેવવત્ ॥

” ॥ ૫૭ ॥

અર્થ.—આપ તત્ત્વવેત્તા મહા ખાનાર સુઅરની તુલ્ય થવાની ઇચ્છા ન કરો. અને કામક્રોધાદિ સર્વ બુદ્ધિદોષોનો પરિત્યાગ કરીને લોકમાં દેવતાની તુલ્ય પૂજ્ય થાઓ.

કામાદિની તુલ્ય મનોરાજ્યને પણ “ધ્યાયતો વિપયાનુંસઃ” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રથી ભગવાને દોષવાળું કહ્યું છે. આ મનોરાજ્યને પણ નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે પરિત્યાગ કરવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે ઈશ્વરે રચેલા બ્રહ્મ દૈત્યપ્રપંચમાં મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય કરીને જીવદૈત્ય મધ્યે શ્રવણાદિ રૂપ આશ્રય દૈત્ય તત્ત્વજ્ઞાન સુધી સ્વીકાર કરીને, તે પછી તેનો પણ ત્યાગ કરવો

નેષ્યમે. અને અશાસ્ત્રીય કામક્રોધાદિના તથા અન્ય ભોગ્ય પદાર્થમાં ભોગ્યત્વબુદ્ધિથી તેની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિમાં ચતા હર્ષ અને શોકાદિના હમેશાં પરિત્યાગ કરવો નેષ્યમે.

આ પ્રમાણે સૃષ્ટિ કરવાને માટે પરમેશ્વરનું જે ઈક્ષણ છે ત્યાંથી લઈને પ્રાણીની સૃષ્ટિ કરીને તે પ્રાણીમાં જીવ રૂપે પ્રવેશ થતા સુધીની જે સૃષ્ટિ છે તે ઈશ્વરે કરી છે. જાગ્રત અવસ્થાથી લઈને મોક્ષ પર્વન્તનો જે સંસાર છે તે જીવની કલ્પના કરેલી છે.

ઈતિ ઈશ્વર તથા જીવ સૃષ્ટ દ્વૈત આદિ નિરૂપણ અ. ૫. સ. ૧. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫. સર્ગ ૨.

પંચકોશવિવેક.

સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરાદિકનું કારણ અવિદ્યાને કહ્યું છે. તેથી અવિદ્યાને કારણ શરીર કહ્યું છે. તે કારણથી શરીરમાં અભિમાન વાળા જીવનું નામ પ્રાણ છે, અને સમષ્ટિ કારણ શરીરોપાધિ વાળા ચૈતન્યને ઈશ્વર કહે છે.

તમઃ પ્રધાનપ્રકૃતેસ્તદ્ભોગાયેશ્વરાણ્નયા ।

વિષત્પવનતેજોમ્યુશ્ચ્ચો ભૂતાનિ જહ્નિરે ॥

પંચ૦ પ્ર૦ ૧-૧૮ ॥

અર્થ:—તે પ્રાણના ભોગને માટે અર્થાત્ સુખ દુઃખોના અનુભવને માટે તમેગુણ પ્રધાન પ્રકૃતિથી ઈશ્વરની આજ્ઞાથી આકાશથી લઈને પૃથિવી સુધીનાં પંચભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. અને—

સત્ત્વાંશૈઃ પञ્ચમિસ્તેષાં ક્રમાદ્દોન્દ્રિયપञ્ચકમ્ ।

શ્રોત્રત્ત્વગક્ષિરસનઘ્રાણાઘ્યમુપજાયતે ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—તે આકાશાદિક પંચભૂતોના એકએકના સત્ત્વગુણ ભાગથી શ્રોત્ર, ત્વચ્ચા, નેત્ર, ગ્રંથિ અને ઘ્રાણ નામની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી)ની ઉત્પત્તિ થઈ છે અર્થાત્ આકાશથી શ્રોત્રેન્દ્રિય, વાયુથી ત્વચ્ચાન્દ્રિય, તેજથી નેત્ર, જલથી રસના અને પૃથિવીથી નાસિકાન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ છે. અને—

તૈરન્તકરણં સર્વૈર્વૃત્તિભેદેન તદ્દ્વિષા ।

મનો વિમર્શરૂપં સ્યાદ્બુદ્ધિઃ સ્યાન્નિશ્ચયાત્મિકા ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—તે પાંચે ભૂતોના સત્ત્વગુણ અંશોને મેળવીને અન્તઃકરણને ઉત્પન્ન કર્યું છે. તે અન્તઃકરણ વૃત્તિના ભેદ (પરિણામ)થી બે પ્રકારનું છે—એક સંશયવૃત્તિ વાળું મન, અને બીજું નિશ્ચય રૂપ વૃત્તિ વાળું બુદ્ધિ છે. અને—

રજોંશૈઃ પञ્ચમિસ્તેષાં ક્રમાત્કર્મેન્દ્રિયાણિ તુ ।

વાક્પાણિપાદપાદપૂસ્થાભિધાનાનિ જહ્નિરે ॥

” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—તે આકાશાદિ પાંચે મહાભૂતોના રજોગુણના અંશોથી વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયો

(કર્મ કરનારી)ની ઉત્પત્તિ થઇ છે. અર્થાત્ વાણી, હાથ, પાદ, ઉપરથ અને ગ્રુદા નામની ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઇ છે. અને—

તૈઃ સર્વેઃ સંહિતૈઃ પ્રાણો વૃત્તિમેદાત્સ પચ્ચધા ।

પ્રાણોડપાનઃ સમાનશ્વોદાનવ્યાનાૌ ચ તે પુનઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—તે સર્વ પાંચ જૂતોના રજોગુણના અશોને મેળવીને પ્રાણની ઉત્પત્તિ કરી છે, અને વૃત્તિના બેદથી અર્થાત્ શ્વાસોશ્વાસાદિ ક્રિયાબેદથી તે પ્રાણ પાંચ પ્રકારનો છે. પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન નામ વાળો તે પ્રાણ છે. અને—

બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયપ્રાણપંચકૈર્મનસા ધિયા ।

શરીરં સપ્તદશભિઃ સૂક્ષ્મં તલ્લિંગમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—જ્ઞાનેન્દ્રિય પાંચ, કર્મેન્દ્રિય પાંચ, અને પાંચ પ્રાણ તથા મન અને બુદ્ધિ એ ૧૭ પરતુ મળીને સૂક્ષ્મ શરીર થાય છે. તે સૂક્ષ્મ શરીરને લિંગ શરીર પણ કહે છે. અને—

પ્રાજ્ઞસ્તત્રાભિમાનેન તૈજસત્ત્વં પ્રપચ્યતે ।

હિરણ્યગર્ભતામીશસ્તયોર્વ્યષ્ટિસમષ્ટિતા ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—મસિનસત્ત્વપ્રધાન અવિદ્યાની ઉપાધિ વાળા જીવને આ લિંગ શરીરમાં અભિમાન થવાથી અર્થાત્ વ્યષ્ટિલિંગ શરીરમાં હું-અહમ્ એ પ્રકારના અભિમાનથી તૈજસનામ પ્રાપ્ત થાય છે. અને વિશુદ્ધ સત્ત્વ પ્રધાન માયા ઉપાધિ વાળા પરમેશ્વરને સમષ્ટિલિંગ શરીરમાં “હું હું” એ પ્રકારના અભિમાનથી હિરણ્યગર્ભ નામ પ્રાપ્ત થાય છે. તૈજસ અને હિરણ્યગર્ભ એ બંનેને વિગ શરીરનું અભિમાન સમાન છે. તથાપિ તે બંનેમાં વ્યષ્ટિત્વ અને સમષ્ટિત્વનો ભેદ છે. વ્યષ્ટિત્વ તૈજસનું છે, અને સમષ્ટિત્વ હિરણ્યગર્ભનું છે. નીચેના શ્લોકમાં હિરણ્યગર્ભના સમષ્ટિત્વમાં અને તૈજસના વ્યષ્ટિત્વમાં કારણ બતાવે છે.

સમષ્ટિરીશઃ સર્વેષાં સ્વાત્મતાદાત્મ્યવેદનાત્ ।

તદ્ભાવાત્તતોડન્યે તુ કાલ્પ્યન્તે વ્યષ્ટિસંજ્ઞયા ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—હિરણ્યગર્ભને સર્વ લિંગ શરીરોપાધિ વાળા તૈજસ(જીવ)ના પોતાના સ્વરૂપ સાધેના એકત્વનું અર્થાત્ એકરૂપતાનું જ્ઞાન છે તેથી તે સમષ્ટિ છે. અને ઇશ્વરથી ભિન્ન જીવને પોતાના અને હિરણ્યગર્ભના સ્વરૂપની એકરૂપતાનું જ્ઞાન ન હોવાથી તે વ્યાષ્ટ નામથી કહેવાય છે. વળી—

તદ્જોગાય પુનર્ભોગ્યમોગાયત્તનજન્મને ।

પચ્ચીકરોતિ મગવાનપ્રત્યેકં વિયદાદિકમ્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—અંશયાદિ ગુણ વાળા પરમેશ્વર કરી પણ તે જીવોના ભોગોને માટે અન્ન તથા નરાયણ, અપ્સર, આદિ સર્વશિની ઉત્પત્તિને માટે આકાશાદિના ક્રમથી ૧૨અજૂતોના દરેકના પાંચ પાંચ ભેદ કરીને ૨૫ ભેદ કર્યા.

તૈરણ્ડસ્તત્ર સુવનં મોગ્યમોગાશ્રયોદ્ભવઃ ।

હિરણ્યગર્ભઃ સ્પૃષ્ઠેડસ્મિન્દેહે વૈશ્વાનરો મવેત્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—એ પંચીકરણ કરેલા પાંચ મહાભૂતોથી ઘટ્ટાપ્ત ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઘટ્ટાપ્તની અંદર ૧૪ ભુવન, અને તે ચૌદ ભુવનોમાં પ્રાણીને ભોગવવાને યોગ્ય અન્નાદિ, તે ભિન્ન લોકોમાં રહેવાને યોગ્ય શરીરો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પંચીકૃત પંચ મહાભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરનું નામ સ્થૂલ શરીર છે. પૂર્વે કહેલા દ્વિરુપગર્ભ “આ સ્થૂલ શરીર હું છું” એવા અભિમાન વાળા હોવાથી સમષ્ટિ રૂપ દ્વિરુપગર્ભનું વૈદ્યાનર નામ પડે છે, અને એક એક સ્થૂલ શરીરના અભિમાન વાળા વ્યષ્ટિ રૂપ તૈજસનાં વિશ્વ નામ પણ પડે છે. વળી—

તૈજસા વિશ્વતાં યાતા દેવતિર્યહ્નરાદયઃ ।

તે પરામર્શિનઃ પ્રત્યક્તત્ત્વ વોધવિવર્જિતાઃ ॥

,, ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—અને તે વિશ્વ નામ વાળા જીવો દેવ, પશુ, પક્ષી તથા મનુષ્યાદિ હોય છે. તે દેવાદિક બાહ્ય વિષયોને જ દેખે છે અને સમિચ્છાનન્દ સ્વરૂપ આત્માના જ્ઞાનથી રહિત છે.

અને આ જીવો પોતે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મોના ફલોને ભોગવે છે, અને આગળ ભોગવવાને માટે નવાં કર્મો કરે પણ છે. એ પ્રકારે કર્મ કરતા જાય છે. ફરી કર્મફલોને ભોગવવાને માટે જન્મ લે છે. જેમ એક નદીના ચક્રમાં પડેલો કાષ્ટ ઝડોડો તે ચક્રની સાથે ધ્રુમતો રહે છે, અશક્ત થવાથી તેમાંથી બહાર નિકળી શકતો નથી; તેવી રીતે આ જીવો પણ સંસાર રૂપ તીમ પ્રવાહ વાળી નદીના મનુષ્યાદિના એક એક જન્મ રૂપ ચક્રમાં ધ્રુમતા જ રહે છે, અજ્ઞાનતાને લીધે તેમાંથી નિકળવાને સમર્થ થતા નથી, કાષ્ટ તરવરેતા શરૂ પાસેથી ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરીને અજ્ઞમયાદિ કાશમાંથી આત્માનું વિવેચન કરીને સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે તે જીવને મોક્ષ સુખને પ્રાપ્તિ થાય છે. પંચકોશમાંથી આત્માનું વિવેચન કરવાને માટે નીચે પંચકોશોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

અન્નં પ્રાણો મનો બુદ્ધિરાનન્દચ્ચેતિ પञ્ચ તે ।

ફોશાસ્તૈરાદૃતઃ સ્વાત્મા વિસ્મૃત્યા સંસૃતિં વ્રજેત્ ॥

,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિદ્યાનમય અને આનન્દમય એ પાંચ કોશ છે. એ કોશોથી આગ્રહાદિ થયેલો આત્મા પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જવાથી સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. કોશ જેવી રીતે કોશકાર નામના કૃમિને આગ્રહાન કરનાર હોવાથી કલેશનું કારણ છે, તેવી રીતે અજ્ઞમયાદિ કોશ પણ અદ્ય અને આનન્દ સ્વરૂપને આગ્રહાન કરનાર હોવાથી આત્માના કલેશનું કારણ છે. તેમાં—

સ્વાત્પચ્ચીકૃતભૂતોત્યો દેહઃ સ્થૂલોઽન્નસંજ્ઞકઃ ।

લિંગે ત્તુ રાજસૈઃ પ્રાણૈઃ પ્રાણઃ કર્મેન્દ્રિયૈઃ સદ્ ॥

,, ॥ ૩૪ ॥

સાત્ત્વિકૈર્ધીન્દ્રિયૈઃ સાકં વિમર્શાત્મા મનોમયઃ ।

તૈરેવ સાકં વિજ્ઞાનમયો ધીર્નિશ્ચયાત્મિકા ॥

,, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—પંચીકરણ કરેલાં પંચભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્થૂલ દેહનું નામ અન્નમયકોશ છે. અને લિંગ શરીરમાં વર્તમાન રજોગુણના કાર્મ રૂપ પ્રાણ અપાનાદિ પાંચ વાયુ અને વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયો—એ દસ મળીને પ્રાણમયકોશ થાય છે. અને સંશય સ્વરૂપ વાણું મન દરેક પંચભૂતના સત્ત્વગુણના કાર્મ રૂપ શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે મળીને મનો-

મયકોશ થાય છે. અને નિશ્ચય સ્વરૂપ બુદ્ધિ તે જ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે મળીને વિજ્ઞાનમય નામનો કોશ થાય છે.

કારણે સત્ત્વમાનન્દમયો મોદાદિવૃત્તિભિઃ ।

તત્તત્કોશૈસ્તુ તાદાત્મ્યાદાત્મા તત્તન્મયો ભવેત્ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—અને કારણ શરીર રૂપ અવિદ્યામાં જે મહિન સત્ત્વ છે તે પ્રિય તથા મોદ તથા પ્રમોદ નામના સુઅવિશેષની સાથે આનન્દમય કોશ થાય છે. ઈષ્ટ વસ્તુના દર્શનથી પ્રિય તથા તેની પ્રાપ્તિથી મોદ, અને ભોગથી પ્રમોદ થાય છે. અને અનન્યતાદિ, તે તે કોશની સાથે આત્માનું તાદાત્મ્યાભિમાન હોવાથી આત્મા તે તે કોશ રૂપ થઈ જાય છે. અર્થાત્ વ્યવહારકાલમાં અનન્ય કોશ આદિની પ્રધાનતા હોવાથી અનન્ય કોશાદિના નામથી આત્માને કહેવામાં આવે છે. પરન્તુ—

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પંચકોશચિવેકતઃ ।

સ્વાત્માનં તત ઉદ્ધૃત્ય પરં વ્રહ્મ પ્રપચતે ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—અન્વય તથા વ્યતિરેક દ્વારા આત્માનો પંચકોશથી વિવેક કરવાથી અર્થાત્ આત્માને અનન્યતાદિથી બૂદ્ધિ કરીને સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપે જાણવાથી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

અમાને સ્થૂલદેહસ્ય સ્વપ્ને યજ્ઞાનમાત્મનઃ ।

સોઽન્વયો વ્યતિરેકસ્તદ્જ્ઞાનેઽન્યાનવમાસનમ્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—સ્વપ્રાવરથામાં અનન્ય કોશ રૂપ સ્થૂલ દેહની પ્રતીતિ થતી નથી. અને તે સ્વપ્રાવરથામાં સ્વપ્નેના સાક્ષી થઈને આત્માનું જે સ્ફુરણ છે તે આત્માનો અન્વય છે. અને સ્વપ્રાવરથામાં આત્માનું સ્ફુરણ હોવા છતાં સ્થૂલ દેહની જે અપ્રતીતિ છે તે સ્થૂલ દેહનો વ્યતિરેક કહેવાય છે. જે અવસ્થામાં મુખ્ય સ્થૂલ દેહિયોદ્દેશ વિષયોને ભોગવે છે તે અવસ્થાને જાગૃત્ અવસ્થા કહે છે. અને જાગૃત્ અવસ્થાના સંસ્કારથી યુક્ત થયેલું મન જાગૃત્ અવસ્થાના પદાર્થોની અપેક્ષા વિના અવિદ્યા અને કામ તથા કર્મથી પ્રેરાઈને જાગૃત્ અવસ્થાની તુલ્ય લાસે છે, તે અવસ્થાને સ્વપ્ન કહે છે. અને જે અવસ્થામાં સ્વપ્ન પશુ દેખાતું નથી, માત્ર નિદ્રા હોય છે, તે અવસ્થાને મુષુમ્ભિ કહે છે. અને—

લિંગમાને સુષુપ્તૌ સ્યાદાત્મનો માનમન્વયઃ ।

વ્યતિરેકસ્તુ તદ્જ્ઞાને લિઙ્ગસ્યામાનમુચ્યતે ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—મુષુમ્ભિ અવસ્થામાં લિંગ શરીરની અપ્રતીતિ થાય છે, અને લિંગ શરીરની પ્રતીતિ નહીં હોવાં આત્માનું જે સ્ફુરણ છે તે આત્માનો અન્વય છે. અને આત્માનું જ્ઞાન હોવા છતાં લિંગ દેહની જે અપ્રતીતિ છે તે વ્યતિરેક કહેવાય છે. અને લિંગ દેહથી આત્માનું વિવચન કરવાથી—આત્માથી બૂદ્ધિ કરવાથી, પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ કોશોનો વિવેક થઈ જાય છે, કેમકે તે પ્રાણમયાદિ કોશ ને લિંગ શરીરમાં છે અર્થાત્ લિંગ શરીરમાં સત્ત્વ ગુણ અને રજોગુણની અવસ્થાએથી જ તેમનો બેદ કલો છે. અને—

સુષુપ્ત્યમાને માનં તુ સમાધાવાત્મનોઽન્વયઃ ।

વ્યતિરેકસ્ત્વાત્માને સુષુપ્ત્યનવમાસનમ્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—સમાધિ અવસ્થામાં સુષુપ્તિ અવસ્થાથી કહેલા કારણ દેહ રૂપ અજ્ઞાનની પ્રતીતિ થતી નથી. અને સમાધિમાં કારણ દેહ રૂપ અજ્ઞાનની પ્રતીતિ નહીં હોવા છતાં આત્માનું જે સ્ફુરણ છે તે આત્માનો અન્વય છે. અને આત્માનું સ્ફુરણ હોવા છતાં સુષુપ્તિની જે અપ્રતીતિ તે વ્યતિરેક છે.

યથા મુક્તાદિપીકૈવમાત્મા યુક્ત્યા સમુદ્ઘૃતઃ ।

શરીરત્રિતયાદ્ધીરૈઃ પરં વ્રહ્મૈવ જાયતે ॥

,, ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે મુંજ નામના તુણવિશેષમાંથી, તેની મધ્યમાં સ્થિત કામલ તુણને યુક્તિથી કાઢી લેવામાં આવે છે અર્થાત્ ઊપરની ત્વચાને કાઢી નાંખીને વચલી કામલ ત્વચાને કાઢે છે, તેવી રીતે આત્માને કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એ ત્રણે દેહથી અન્વય અને વ્યતિરેક રૂપ યુક્તિથી ધીર પુરૂષો અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનથી યુક્ત અધિકારી લોકો ભૂદો કરીને જાણે તો તેઓ પરબ્રહ્મ રૂપ જ થાય છે. અન્વય વ્યતિરેક વડે ત્રણે દેહથી ભિન્ન તથા જાગ્રદાદિ અવસ્થાના સાક્ષી રૂપે આત્માનો નિશ્ચય કરવો તે પ્રથમ સાધન છે.

અને જાગ્રદ્ અવસ્થાના અભિમાની જીવને વિશ્વ, તથા સ્વપ્ન અવસ્થાના અભિમાની જીવને તૈજસ તથા સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિમાની જીવને પ્રાણ કહ્યા છે, તેમના સંબંધી કાંઈક વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવે છે.

વહિષ્પન્નો વિમુર્ચિન્વો હનન્તઃપ્રજસ્તુ તૈજસઃ ।

ધનમજ્જસ્તથા પ્રાજ્ઞ એક એવ ત્રિધા સ્મૃતઃ ॥

મા૦ કા૦ પ્ર૦ ૧-૧ ॥

અર્થ:—વિશ્વ નામનો જાગ્રદવસ્થાનો અભિમાની જે જીવ છે તે આજી વિષયમાં બુદ્ધિ વાળો છે. અને સ્વપ્ન અવસ્થાનો અભિમાની જે તૈજસ નામનો જીવ છે તે અન્તઃપ્રજ્ઞ વાળો છે અર્થાત્ મનની વાસનાથી કસ્પેલા સૂક્ષ્મ પદાર્થ વિષયક બુદ્ધિવાળો છે. અને જે પ્રાણ છે તે ધનપ્રજ્ઞ વાળો છે અર્થાત્ જેવા રીતે જાગ્રત્ અવસ્થામાં દેખાતા પદાર્થોને અન્ધકારમાં જોવામાં આવે તો તે કાંઈ પણ ભિન્ન દેખાતા નથી; સર્વ અન્ધકારથી છાપેલા હોઈ એક ધોર અન્ધકાર માલમ પડે છે અને બીજું કાંઈ જ્ઞાન થતું નથી. તેવી રીતે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જાગ્રત્ તથા સ્વપ્ન અવસ્થાની સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ વસ્તુ વિષયક સર્વ પ્રકારનું ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન થતું નથી. તેથી તેને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ધનપ્રજ્ઞ કહ્યો છે. તે ધન વિષયક જ બુદ્ધિ (જ્ઞાન) વાળો પ્રાણ છે. આ પ્રકારે આત્મા એક હોવા છતાં પણ ત્રણ પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે. એક જ આત્માને જાગ્રદાદિ અવસ્થાનું અભિમાન હોવાથી પણ તે ત્રણે અવસ્થાથી ભિન્ન છે, અને એક છે, તથા શુદ્ધ અને અસંગ પણ છે. મહા મત્સ્યના દષ્ટાન્તથી શ્રુતિ કહે છે. જેવી રીતે મોટી નદીમાં રહેલી કાંઈ માછલી નદીને આ કિનારેથી સામે કિનારે જાય છે અને આવ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે હંમેશાં આ પાર અને પેલી પાર જતી આવતી રહેવા છતાં પણ તે માછલી નદીથી ભિન્ન જ રહે છે, અને નદીના બંને કિનારાના ગુણદોષની સાથે પણ માછલીને કાંઈ સંબંધ રહેતો નથી. તેવી રીતે જાગ્રત્માંથી સુષુપ્તિ અથવા સ્વપ્ન, અથવા સ્વપ્નમાંથી જાગ્રત્ અથવા સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ આત્મા તે જાગ્રદાદિ અવસ્થાથી ભિન્ન છે. અને જાગ્રદાદિ અવસ્થાના કાંઈ પણ પ્રકારના ગુણ દોષનો પણ તે ભાગી થતો નથી. અને સૂતેલા મનુષ્યને “હું સૂતો હતો,

તે હું જાણ્યો છું” આ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી જગદાદિ અવસ્થામાં આત્મા એક જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જે આત્મા જુદા હોત તો સત્તાર જુદો અને જગતનાર પણ જુદો થાત. તો “જે હું સતો હતો તે હું જાણ્યો છું” આ પ્રકારનું સ્મરણ થાત નહીં, કેમકે એક કરેલા અનુભવનું બીજાને સ્મરણ થતું નથી. પરંતુ “જે હું સતો હતો તે હું જાણ્યો છું.” એ પ્રકારનું સ્મરણ એક જ અનુભવને થાય છે. તેથી જગદાદિ અવસ્થામાં આત્મા એક જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. વળી—

દક્ષિણાક્ષિમુલે વિશ્વો મનસ્યન્તસ્તુ તૈજસઃ ।

આકાશો ચ હૃદિ પ્રાજ્ઞસ્ત્રિધા દેદે અવસ્થિતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જગદવસ્થામાં દક્ષિણ નેત્રપ્રધાન અધને દ્રષ્ટા વિશ્વ સ્થૂળ પદાર્થોના અનુભવ કરે છે. તેથી સ્વભાવથી જ વિશેષ પ્રકાર થાય છે. અને વિશ્વની અવસ્થાવિશેષ રૂપ તૈજસની સ્થિતિ મનની અંદર હોય છે. જેથી બાહ્ય પદાર્થોને દેખીને ફરી નેત્ર બંધ કરીને બેસીને તે જ પદાર્થનું સ્મરણ કરવાથી મનની અંદર પહેલા દીકેલાની વાસનાથી પદાર્થોને દેખે છે, તેવી રીતે સ્વપ્નમાં પણ મનની અંદર પદાર્થોને દેખનાર તૈજસ જીવ જ છે. પ્રાણની સ્થિતિ હૃદયાકાશમાં છે અર્થાત્ સ્મરણ રૂપ વ્યાપાર ઉપરામ થતાં તૈજસત્વને પ્રાપ્ત થયેલો વિશ્વ ખેતે જ હૃદયાકાશમાં સ્થિત અધને પ્રાણ રૂપ અર્ધ જાય છે. તેવી રીતે એક જ જીવ ત્રણ પ્રકારથી દેહમાં સ્થિત છે. તે કહે છે:—

एको देव. सर्वभूतेषु गूढः ॥

શ્લોક ૩૦ અં ૬-૧૧ ॥

અર્થ:—એક જ પરમાત્મા રૂપ દેવ સંપૂર્ણ પ્રાણીમાં ગૂઢ છે. અર્થાત્ જેવી રીતે કાશમાં અગ્નિ, તથા તક્ષમાં તેલ, ઇલાદિ વસ્તુ રહે છે, તેવી રીતે આત્મા ગુપ્ત રહેલો છે. અને—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ મં ગીં અં ૧૩-૨ ॥

અર્થ:—હે ભારત! સંપૂર્ણ ક્ષેત્રોમાં જે ક્ષેત્રજ્ઞ છે અર્થાત્ સરીરને “હું છું, હું છું” એવી રીતે માનનાર જે છે તે તું મને જાણ. વળી—

अविमक्तं च भूतेषु विप्रकृतमिव च स्थितम् ॥ ૩-૧૩ ॥

અર્થ:—કોઈ પણ પ્રાણીમાં જે વહેંચાયેલો નથી તથાપિ વહેંચાયેલો હોય તેવી રીતે સ્થિત છે.

ઇલાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પણ એક જ ચૈતન્યને સંપૂર્ણ પ્રાણીમાં સ્થિત કહે છે. વળી—

विश्वो हि स्थूलभृद् नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।

आनन्दभुक्तया प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ મા. કા. પ્ર. ૧. ॥ ૩ ॥

અર્થ:—વિશ્વ નામનો જીવ સ્થૂળ વિષયોનો ભોક્તા છે. તૈજસ સૂક્ષ્મ વિષયોનો ભોક્તા છે. અને પ્રાણ આનન્દનો ભોક્તા છે. એમ વિશ્વાદિ જીવોના ત્રણ પ્રકારના ભોગ જાણવા જોઈએ.

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।

आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ ૪ ॥

અર્થ:—સ્થૂળ ભોગ વિશ્વને તૃપ્ત કરે છે, સૂક્ષ્મ ભોગ તૈજસને તૃપ્ત કરે છે, અને આનન્દ પ્રાણને તૃપ્ત કરે છે. સુશ્રુતિ અવસ્થામાં કોઈપણ પ્રકારનું કુન્ન નહીં હોવાથી

પ્રાપ્ત આનન્દ જેવો થાય છે. જેમ લોકમાં કોઈ પણ પ્રકારના આપાસ વિના એકા હોય તો તેને “આનન્દનો ભોક્તા છે, આનન્દનો કર્તા છે” એમ કહે છે. તેવી રીતે સુધૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત આપાસ રહિત સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે, તેથી તેને આનન્દનો ભોક્તા કહે છે અર્થાત્ સુધૃષ્ટિમાં સ્વરૂપાનન્દને પ્રકટ થવામાં કોઈ પ્રતિબંધ નહીં હોવાથી અજ્ઞાનની વૃત્તિ દ્વારા આનન્દનો અનુભવ કરે છે. અને “હું મુખે સૂનો” આ સ્મરણથી સુધૃષ્ટિ અવસ્થાનાં આનન્દના અનુભવનું અનુમાન થાય છે.

ત્રિપુધામસુ યદ્ભોગ્યં ભોક્તા યથ પ્રકીર્તિતઃ ।

વેદૈતદુભયં યસ્તુ શુજ્ઞાનો ન સ લિપ્યતે ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જમદગ્નિ ત્રણે અવસ્થામાં જે ભોગ્ય પદાર્થ છે અને જે વિશ્વાદિ ભોક્તા કહ્યા છે તે બંનેને જે જાણે છે તે આ ભોગ્યને ભોગવનો સતો લેવાયમાન થતો નથી. અર્થાત્ જમદગ્નિ અવસ્થામાં એક જ ભોગ્ય વસ્તુને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને આનન્દ નામથી ત્રણ પ્રકારે કહી છે, અને વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ નામથી ભોક્તા પણ એક જ છે એમ જે જાણે છે તે ભોગ્યને ભોગવનો છતો સિપ્ત થતો નથી.

જીવ ધૃશ્વર સંબંધી અનેક પ્રકારના મતભેદ છે. મુમુક્ષુને માટે તે દરેક ઉપયોગી નહીં હોવાથી અહીં તેનો વિચાર કરતા નથી. કોઈના મતમાં જીવ એક છે, કોઈના મતમાં જીવ અનેક છે. પરંતુ જીવની ઉપાધિ રૂપ અવિદ્યા એક હોવાથી જીવ પણ એક જ હોવાનો સંભવ છે. સૂર્ય એક હોવા છતાં પણ જગતના હજાર ધરામાં સૂર્યનાં પ્રતિબિંબ જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે પ્રાણીનાં અન્તઃકરણ અસંખ્ય હોવાથી અન્તઃકરણોપાધિ વાળા જીવો અનેક માત્રમ પડે છે. વાસ્તવથી તો જીવ એક જ છે. મુમુક્ષુએ જીવ ધૃશ્વરના વિવાદમાં ઉતર્યા વિના જીવત્વ ધૃશ્વરત્વ બંને માયા અને અવિદ્યાની ઉપાધિના ભેદથી છે, અને જીવત્વ અને ધૃશ્વરત્વ બંનેનો નાશ થવાનો છે, ઉપાધિનિવૃત્ત થતાં જીવ અને ધૃશ્વર બંને સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી બ્રહ્મવિચારમાં ઉપયોગી તર્ક વિતર્કને પ્રદણ કરીને બાકીનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઈતિ પંચોત્તરવિવેક અ. ૫. સ. ૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૫. સૂર્ગ. ૩.

પંચભૂતવિવેક.

જેવી રીતે પંચકાશથી આત્માને જૂદો કરીને જાણવો આવશ્યક છે. તેવી રીતે પૃથિવી આદિ પંચભૂતથી તથા પંચભૂતોના સંપૂર્ણ કાર્યથી પણ આત્માને જૂદો કરીને જાણવાની આવશ્યકતા છે. તેથી તે પાંચ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું અહીં સામાન્ય રૂપે વિવેચન કરીએ છીએ.

શબ્દસ્પર્શો રૂપરસૌ મન્ધો ભૂતગુણા इमे ।

एकद्वित्रिचतुःपंच गुणा व्योमादिषु क्रमात् ॥

પંચ૦ પ્ર૦ ૨-૨ ॥

અર્થ:—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, મન્ધ એ પાંચ ભૂતોના ગુણ છે. એ ગુણ આકાશાદિમાં ક્રમથી છે. આકાશનો એક ગુણ શબ્દ છે, વાયુના બે, તેજના ત્રણ, જલના ચાર અને પૃથ્વીના પાંચ ગુણ છે. અને—

પ્રતિધ્વનિર્વિચ્છન્દો વાયૌ વીસીતિ શબ્દનમ્ ।

અનુષ્ઠાશીતસંસ્પર્શો વહ્નો મુગુમુગધ્વનિઃ ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—આકાશનો જે શબ્દશુણ્ય છે તે પ્રતિધ્વનિ રૂપ જોવામાં આવે છે. કુવાને કિનારે જઈને નીચે મુખ કરીને શબ્દ કરે તો કુવામાંથી જે શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે, તેનું નામ પ્રતિધ્વનિ છે. અને વાયુમાં જે ખીસી શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તે વાયુ ચાલતી સમયમાં સીસી એવો જે સુસવાટો થાય છે તેનું નામ ખીસી શબ્દ છે. અને ગરમ પથ્થુ નહીં, અને ઠંડો પથ્થુ નહીં—એવો સ્પર્શ વાયુમાં છે. અગ્નિમાં ભુગુ ભુગુ શબ્દ છે. અગ્નિ જોરથી બળતી સમય જે ભગ ભગ શબ્દ થાય છે તેનું નામ ભુગુ ભુગુ ધ્વનિ છે.

ઉષ્ણઃ સ્પર્શઃ પ્રમારૂપં જલે વુલ્લુલુધ્વનિઃ ।

શીતઃ સ્પર્શઃ શુક્લરૂપં રસો માધુર્યમીરિતમ્ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—અગ્નિમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ છે, પ્રભા રૂપ છે. અને જલમાં શુલ્લ શુલ્લ શબ્દ છે. કોઈ ઉંચી જગાએથી થોડા પ્રમાણમાં જલ પડતું હોય તો ત્યાં આ શબ્દ સંભળાય છે. અને જલનો શીત સ્પર્શ છે અને શુક્લ રૂપ છે, તથા જલનો મધુર રસ છે. અને—

ભૂમૌ જહ્વકઙ્કાશબ્દઃ કાઠિન્યં સ્પર્શં ઇપ્પતે ।

નીલાદિકં ચિત્રરૂપં મધુરામ્લાદિકો રસઃ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—પૃથિવીમાં ઠંડક એવો શબ્દ થાય છે. અને તેના કઠિન સ્પર્શ છે નીલ આદિ ચિત્ર વિચિત્ર રૂપ છે. અને મધુર, ખાટો, વગેરે રસ છે (કોઈ તળાવ વગેરે ગરમીથી સૂકાઈ હોય અને તેમાંના કાઠવ સૂકાવાથી વચમાં ફાટ પડી હોય, તેના ઉપર ચાલવાથી આ ઠંડકા શબ્દનો અનુભવ થાય છે. અને વાયુમાં કદાપિ જે ઉષ્ણ સ્પર્શ જોવામાં આવે છે તે તેજના સંબંધથી હોય છે. અને જલમાં કદાપિ ઉષ્ણ સ્પર્શ જોવામાં આવે છે તે પથ્થુ તેજના સંબંધથી હોય છે. અને જલમાં કદાપિ કાળો, નીલ, આદિ વર્ણ જોવામાં આવે છે તે પૃથિવી આદિના મંગલથી હોય છે. જલને અંજલિમાં લખને ઉપર આકાશમાં ફેંકવામાં આવે તો તેના શુદ્ધ શુભ્ર વર્ણ જોવામાં આવે છે. અને જલમાં જે રસનો ભેદ જોવામાં આવે છે તે ખારી પૃથિવી આદિના સંબંધથી હોય છે.) અને—

સુરમીતરગન્ધૌ દ્વૌ ગુણાઃ સમ્યગ્વિવેચિતાઃ ।

શ્રોત્રં ત્વક્ ચક્ષુષી જિહ્વા ગ્રાણં ચેન્દ્રિયપંચકમ્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—અને પૃથિવીમાં સુગન્ધ અને દુર્ગન્ધ એવા બે પ્રકારના ગન્ધ છે. આ પ્રમાણે આકાશાદિના ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું. અને શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને ગ્રાણ એ આકાશાદિ પંચભૂતોની બનેલી માનેન્દ્રિયો છે.

કર્ણોદિગોલકસ્થં તચ્છન્દાદિગ્રાહકં ક્રમાત્ ।

સૌન્દર્યાત્કાર્યાનુમેયં તન્ પ્રાપ્યો ધાવેદ્ઘર્મિર્મુલમ્ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો કર્ણ આદિ ગોલકમાં સ્થિત છે, અને શબ્દાન્તિ ગ્રહણ કરનારી છે. અને તે ઇન્દ્રિયો બહુ પ્રકાર હોવાથી તેમનું કાર્ય જે શબ્દચતુષ્ક તથા રૂપદર્શન આદિ

છે તે બોધને તેમજ અનુમાન કરવું યોગ્ય છે. તે ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરીને બાહ્ય વિષયો તરફ દોડે છે. પરન્તુ—

કદાચિત્પિહિતે વર્ણે શ્રૂયતે શબ્દ આન્તરઃ ।

પ્રાણવાયૌ જાઠરાગ્રૌ જલપાનેઽન્નમક્ષણે ॥

„ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—જે જે સ્થાનમાં પાંચ જૂત છે ત્યાં તેમના ગુણ પણ અવરૂપ હોવા બોધ્યો શરીરની અંદરના શબ્દાદિક બરાબર હમેશાં અનુભવમાં આવતા નથી. તેથી શરીરની અંદર પણ તેને અનુભવ શ્લોક બતાવે છે. કનપિ કનને ઢાંકી દેવામાં આવે તો અંદર પ્રાણવાયુમાં તથા જઠરાગ્નિમાં પણ થતા શબ્દો સાંભળવામાં આવે છે અને—

વ્યજ્યન્તે હાન્તરાઃ સ્પર્શા મીલને ચાન્તરં તમઃ ।

ઉદગારે રસગન્ધૌ ચેત્યક્ષાણામાન્તરગ્રહઃ ॥

„ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જલનું પાન કરતી વખતે તથા અન્નનું ભોજન કરતી વખતે અંદરના સ્પર્શ પ્રકટ થાય છે. અને નેત્રને મીંચતાં અંદરના અંધકાર(તમ)નો અનુભવ થાય છે અને ઓડકાર આવતાં અંદરનો ગન્ધ અને રસ બંને માલમ પડે છે. આ પ્રકારે ઇન્દ્રિયથી થતુ શરીરની અંદરનું વિષયગ્રહણ છે. અને—

પશ્ચોક્ત્યાદાનગમનવિસર્ગાનન્દકાઃ ક્રિયાઃ ।

કૃષિવાણિજ્યસેવાદ્યાઃ પંચસ્વન્તર્ભવન્તિ હિ ॥

„ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—ઉપરના શ્લોકથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વ્યાપારને કહીને આ શ્લોકમાં કર્મેન્દ્રિયોના વ્યાપારને કહે છે. બોલવું, ગ્રહણ કરવું, ગમન કરવું, મલ આદિના ત્યાગ કરવો તથા આનન્દ કરવો એ પાંચ ક્રિયા કર્મેન્દ્રિયોની પ્રસિદ્ધ છે. અને કૃષિ, વાણિજ્ય, સેવા, આદિ ક્રિયા સર્વ પૂર્વોક્ત પાંચ કર્મમાં અન્તર્ભૂત થાય છે

વાક્પાણિપાદપાયુપચ્ચૈરસૈસ્તત્ક્રિયાજનિઃ ।

મુશ્વાદિગોલકેપ્નાસ્તે તત્કર્મેન્દ્રિયપશ્ચરૂપ્ ॥

„ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—વાક આદિ ઇન્દ્રિયોથી પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી બોલવું આદિ ક્રિયાની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે કર્મેન્દ્રિયો મુખાદિ ગોલકમાં સ્થિત છે અર્થાત્ મુખમાં વાગિન્દ્રિય, અને ગ્રહણ કરનારી પાણીન્દ્રિય હરત રૂપ ગોલકમાં, પાદ ચરણ રૂપ ગોલકમાં, પાયુ ગુદામાં અને ઉપરથી ઇન્દ્રિયની શિશ્નછિદ્રમાં સ્થિતિ છે. અને—

મનો દશેન્દ્રિયાધ્યક્ષં હૃત્પદ્મગોલકે સ્થિતમ્ ।

તચ્ચાન્તઃકરણં વાણેષ્વસ્વાતન્ત્ર્યાદિનેન્દ્રિયૈઃ ॥

„ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—આ દશ ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા (પ્રેરક) મન છે. તે હૃદયકમલ રૂપ ગોલકમાં સ્થિત છે. તે મનને ઇન્દ્રિયો વિના બહાર જવાની સ્વતન્ત્રતા નથી. તેથી તેને અન્તઃકરણ કહે છે.

અક્ષેષ્વર્યાર્પિતેષ્વેતદ્મુણદોષવિચારકમ્ ।

સત્ત્વં રજસ્તમશ્ચાસ્ય ગુણા વિક્રિયતે હિ તૈઃ ॥

„ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—અને ઇન્દ્રિયો ભ્યારે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તે મન તેમના ગુણ અને

દોષનો વિચાર કરતા છે અર્થાત્ આ બરામર છે કે બગમર નથી—તે પ્રકારનો તે વિચાર કરે છે અને સત્ય, રજમ અને તમમ એ ત્રણ મનના ગુણ છે તે ગુણોથી કેમકે તે મન વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે તેમા—

વૈરાગ્ય ક્ષાન્તિરોદાર્યમિત્યાદ્યાઃ સત્ત્વસંમયા ।

કામક્રોધૌ લોભયત્નાત્રિત્યાદ્યા રજમોત્થિતાઃ ॥ ૧૪ ॥

આલસ્યપ્રાન્તિતન્દ્રાદ્યા વિચારાસ્તમસોત્થિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ — વૈરાગ્ય શાન્તિ અને ઉત્તરતા ઇત્યાદિ સત્ત્વગુણો થતી નિકળ્યા છે કામ, ક્રોધ, લોભ, પ્રયત્ન (પ્રવૃત્તિ), ઇત્યાદિ રજોગુણથી થતી વિકૃતિ છે, અને આનન્દ્ય, પ્રાન્તિ, તન્દ્રા ઇત્યાદિ તમોગુણથી ઉત્પન્ન થતી નિકળ્યા છે તેમા—

સાત્ત્વિકૈઃ પુણ્યનિષ્પત્તિ પાપોત્પત્તિશ્ચ રાજસૈ ॥ ૧૫ ॥

તામસૈર્નોમયં કિન્તુ વૃથાયુઃ ક્ષપણં ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ — વૈરાગ્યાદિથી પુણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને રજોગુણના કાર્યે કામાદિ વિદારથી પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તમોગુણથી થતા આલસ્યાદિ વિચારોથી પુણ્ય પાપ બંને થતા નથી, પરંતુ આશુ વ્યર્થ વ્યતીત થાય છે (એ પ્રમાણે પચાસીમા લખ્યું છે, તથાપિ આ સામાન્ય રૂપે લખ્યું છે કેમકે તમોગુણને પાપની ઉત્પત્તિ થવાનો જરૂર અભવ છે વિદિત ક્રિયા નહીં કરવાથી આગસુને દોષની ઉત્પત્તિ થાય છે અને વળી તમોગુણીનું અન્ત કરણ મહિન હોવાથી તે પાપ નહીં કરે એવો સભન નથી) ૧૧—

સ્પષ્ટગદ્ગદાદિયુક્તેષુ ભૌતિકત્વમતિસ્ફુટમ્ ।

અક્ષાદાવપિ તચ્છાસ્ત્રયુક્તિભ્યામવધાર્યતામ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ — સ્પષ્ટાદિ ગુણોથી યુક્ત વગદિ પદાર્થો પ્રથિવી આદિ ભૂતોનું કાર્ય હોવાનું સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે ઇન્દ્રિયાદિ પણ ભૂતનાર્થ છે એવું સ્પષ્ટ માલમ પડતું નથી, તેથી તે વાતનો શાસ્ત્ર અને મુક્તિથી નિર્ણય કરવો જોઈએ

જેમ પચ્ચભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘટાદિ પદાર્થમા પચ્ચભૂતોના ગુણ છે, તેમ પગ્માત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા સપૂર્ણ જગત્ના પદાર્થોમા પગ્માત્માના ગુણ પણ અનસ્ય હોવા જોઈએ તેથી તે સપદમા નીચે વિવેચન કરામા આવે છે

નિસ્તત્ત્વા કાર્યગમ્પાસ્ય શક્તિર્માયાગ્નિશક્તિવત્ ।

ન હિ શક્તિઃ ત્રયચિત્કૈશ્ચિદ્વુચ્યતે કાર્યત પુરા ॥ ૧૮ ॥

અર્થ — જે માયા છે તે જગત્ના પ્રગલ રૂપ પગ્માત્મ રૂપ વસ્તુથી ભિન્ન તત્ત્વનાળી નથી તથા તેના કાર્યને જોઈને અનુમાન ગુણ યોગ્ય છે એની ઈશ્વરની માયાશક્તિ છે જેવી રીતે અગ્નિમા વસ્તુને બાળવાની શક્તિ છે, તેની રીતે આ ઈશ્વરની સૃષ્ટિ આદિ કરવાની શક્તિ છે અને આનાશાસ્ત્ર રૂપ માયાશક્તિના નર્ણને જોયા પહેલા ઈશ્વરની શક્તિને કાર્ણ પણ માણતું નથી

વળી અગ્નિની શક્તિની પરે ઈશ્વરની શક્તિ અપૂર્ણ બ્રહ્મા વર્ણમાન નથી.—

ન કૃત્સ્નઘટ્ટટત્તિઃ સા શક્તિઃ ત્રિન્વેરુદેશધાન્ ।

ઘટ્ટશક્તિર્ધધા ભૂમૌ સ્નિગ્ધમૃદ્વેચ તત્તે ॥ ૧૯ ॥

પચ્ ૦ પ્ર ૦ ૨-૫૪ ॥

અર્થ:—અલ્પાની માયાશક્તિ સંપૂર્ણ અલ્પમાં નથી, પરન્તુ અલ્પના એક દેશમાં છે. મૃત્તિકા સર્વ એક જ છે, તથાપિ ઘટ ઉત્પન્ન થવાની શક્તિ ચીકણી માટીમાં જ રહે છે. મૃત્તિકાના સર્વ દેશમાં ચીકણ રહેતી હોત તો સર્વ મૃત્તિકામયી ઘટ ઉત્પન્ન થઈ જત. તે તો દેખવામાં આવતું નથી. માટે તેના એક દેશમાં જ રહે છે; તેવી રીતે અલ્પ એક વ્યાપક વસ્તુ છે, તેમાં મૃત્તિકાની ચીકણની માફક માયાશક્તિ રહે છે. વળી—

एतावानस्य महिमास्तो ज्यायैश्व पूरुषः ।

પાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥ ય૦ વે૦ અ૦ ૩૧-૩ ॥

અર્થ:—મૃત, અવિધ્યત, અને વર્તમાન આ ત્રણે કાવની સાથે સબન્ધ રાખનાર જે કાંઈ જગત્ છે તે સર્વ આ પરમાત્મા રૂપ પુરુષનો મદિમાં છે. અર્થાત્ સામર્થ્યવિશેષથી રચેલી વિભૂતિ છે, પરમાર્થ સ્વરૂપ નથી. અને પરમાર્થ જે પુરુષ છે તે જગત્ રૂપી જલ્પથી અતિશય કરીને અધિક છે. આ સર્વ પ્રાણી આ પુરુષનો ચોથો હીરસો (અંશ) છે, અને પુરુષના બાકીના ત્રણ ભાગ નારાથી રહિત છે. અને તે પ્રકાશ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે. અર્થાત્ ત્રણ ભાગ સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપ છે. આ મન્ત્ર પરમાત્માના એક દેશ રૂપ માયાશક્તિ વડે આ જગતને વ્યાપ્ત કર્યું છે એમ કહ્યું છે. વળી ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે—

विष्टभ्याऽहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । म० गी० अ० ૧૦-૪૨ ॥

અર્થ:—આ સંપૂર્ણ જગતને માયા રૂપી એક ભાગ વડે વ્યાપીને સ્થિત છું. આ પ્રમાણે ભગવાને પોતાની વિભૂતિ અર્જુનને બતાવી માયા રૂપી એક અંશથી જગતને વ્યાપીને સ્થિત હોવાનું કહ્યું છે.

તે માયાથી આ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. વળી જે જે પદાર્થોની સૃષ્ટિ થઈ છે, તે સર્વ પદાર્થોમાં પરમાત્માના સત્, ચિત્ત તથા આનન્દ સ્વરૂપની અનુવૃત્તિ પણ છે. પરમાત્માનું સદ્રૂપ દરેક પદાર્થમાં “ઘટઃ સન્ પટઃ સન્” એ પ્રકારે પદાર્થોના અસ્તિત્વને બતાવતાં પ્રતીત થાય છે. અને પરમાત્માનું જે ચિદ્રૂપ છે તે દરેક પદાર્થને પ્રતીત કરાવતું માતિ રૂપે પ્રતીત થાય છે. અને પરમાત્માનું આનન્દ સ્વરૂપ પ્રિય રૂપે સર્વ પદાર્થોમાં પ્રતીત થાય છે.

‘सत्तत्त्वमाश्रिता शक्तिः कल्पयेत्सति विक्रिया ।

વર્ણા ભિત્તિગતા ભિત્તૌ ચિત્રં નાનાવિધં તથા ॥ પં. પ્ર. ૨. ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—તે પરમાત્મ રૂપ તત્ત્વને આશ્રય કરેલી શક્તિ, જેવી રીતે ભીંતને આશ્રયે રહેલા રંગ ભીંતમાં નાના પ્રકારનાં ચિત્રને ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી રીતે માયા પણ પરમાત્મામાં નાના પ્રકારના પદાર્થોની કલ્પના કરે છે.

आद्यो विकार आकाशः सोऽवकाशस्वरूपवान् ।

આકાશોઽસ્તીતિ સત્તત્ત્વમાકાશોઽપ્યનુગચ્છતિ ॥ ,, ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—પરમાત્મામાં માયાશક્તિએ જે જે વિકારને ઉત્પન્ન કર્યા છે તેમાં પહેલો વિકાર આકાશ છે. આકાશ (પોલ) તેનું સ્વરૂપ છે. “આકાશ છે” એ સદસ્તુનું સ્વરૂપ. આકાશમાં પણ અનુવૃત્તિ થાય છે. અને પરમાત્મા રૂપ સદસ્તુનો સદ્રૂપ એ એક જ સ્વભાવ છે (અર્થાત્ તેમાં પોત-છિદ્ર નથી). અને પરમાત્માને વિષે માયાએ કટપેલા આકાશના બે સ્વભાવ છે, કેમકે સદ્રૂપ પરમાત્માનો જે સદ્રૂપ ધર્મ આકાશમાં આવ્યો છે તે એક, અને

ખીન્ને અવકાશ સ્વરૂપ. આ અવકાશ સ્વરૂપ સદૃપમાં નથી. અથવા આકાશનો પ્રતિધ્વનિ ગુણ છે તે સદસ્તુમાં નથી, આકાશમાં પ્રતિધ્વનિ અને સદૃપતા બંને છે. અને એ શક્તિ પરમાત્મામાં આકાશની કલ્પના કરે છે તે પરમાત્મા અને આકાશના અભેદની પણ કલ્પના કરી લે છે. તેથી અગ્નિની લોકો પરમાત્માને આકાશ રૂપ તથા આકાશને સદૃપ પણ માની લે છે.

यद्यथा वर्तते तस्य तथात्वं भाति मानसः ।

अन्यथात्वं भ्रमेणेति न्यायोऽयं सार्वलौकिकः ॥

”

॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—જે ધીપ આદિ પદાર્થનું મથાર્થ રૂપ છે તે પ્રમાણથી લાસે છે. તેનું અન્યથાત્વ અર્થાત્ ચાંદી આદિ રૂપે ઉલટું લાસતું તે ભ્રમથી થાય છે—એ ન્યાય સર્વ લોક પ્રસિદ્ધ છે. તે કારણથી આત્મામાં આકાશના ધર્મો અથવા આકાશમાં આત્માના ધર્મોદિ પ્રતીત થવામાં ભ્રમ જ કારણ છે. અને સદસ્તુ રૂપ આત્મામાં કલ્પના કરેલા આકાશને સદસ્તુથી જૂડું કરવાથી તે અસત્ જ થાય છે. વળી—

सदस्तुन्येकदेशस्था माया तत्रैकदेशगम् ।

वित्तत्राप्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः ॥

”

॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—સદૃપ પરમાત્માના એક દેશમાં સ્થિત માયા છે, અને માયાના એક દેશમાં આકાશની કલ્પના છે. અને આકાશના એક દેશમાં વાયુની કલ્પના કરી છે.

અને શોષ, સ્પર્શ, ગતિ તથા વેગ વાયુના પોતાના ગુણ છે, અને સત્, માયા, અને આકાશનો ગુણ શબ્દ પણ વાયુમાં છે. આ પ્રમાણે વાયુની વિષ્ણુમાનતાને કહેનાર “વાયુ સત્ છે” એ પ્રકારનું કથન છે તે સદસ્તુની છે. અને વાયુને સદ્વસ્તુથી અલગ કરવાથી વાયુની જે નિસ્તત્ત્વતા અર્થાત્ મિથ્યાત્વ છે તે માયાનું સ્વરૂપ છે. અને વાયુમાં જે સી સી શબ્દ છે તે આકાશનો છે. અને વાયુને પણ સદ્વસ્તુથી જૂદો કરીને તેના મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય કર્યા બાદ તેજનો વિચાર કરવો જોઈએ.

વાયુના એક દેશમાં તેજ(અગ્નિ)ની કલ્પના કરી છે. અગ્નિનું ઉષ્ણ સ્વરૂપ છે, અને પ્રકાશવાળું છે, અને ઉપર ગતિવાળું છે. અગ્નિમાં સદ્વસ્તુનો ધર્મ તથા માયા તથા આકાશ તથા વાયુના ધર્મ પણ છે. અગ્નિનો પોતાનો ગુણ રૂપ છે. “અગ્નિ છે” એ પ્રમાણે અગ્નિની વિષ્ણુમાનતાને કથન કરનાર “છે” શબ્દથી સૂચન કરેલો જે ધર્મ છે તે સદસ્તુનો છે. અને અગ્નિને સદ્વસ્તુથી જૂદો કરવાથી તે પણ અસત્ જ થઈ જાય છે. તે અસદૃપ અર્થાત્ મિથ્યા રૂપ માયાનું રૂપ છે. અને અગ્નિમાં જે શબ્દ છે તે આકાશનો છે. અને અગ્નિની ઉપર ગતિ છે તે વાયુનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે સદ્વસ્તુથી અગ્નિનું વિવેચન કરવાથી અગ્નિના પણ મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય થાય છે. અને અગ્નિના એક દેશમાં કલ્પના કરેલા જલનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે. જલમાં “જલ છે” એ પ્રકારે “છે” શબ્દથી સૂચન કરેલો જે ધર્મ છે તે સદ્વસ્તુનો છે. સદ્વસ્તુને જલથી જૂડું કરી નાખી જે જલનું અસદૃપ છે તે માયાનું રૂપ છે. જલમાં જે શબ્દ છે તે આકાશનો છે. જે સ્પર્શ છે તે વાયુનો છે. અને જે રૂપ છે તે અગ્નિનું છે. અને જલનો પોતાનો ગુણ રસ છે આ પ્રમાણે સદૃપ પરમાત્માથી જલનું વિવેચન કરીને જલના મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય કર્યા પછી જલના એક દેશમાં કલ્પેલી પૃથ્વીનો વિચાર કરવો જોઈએ. “પૃથ્વી છે” એ પ્રમાણે “છે” શબ્દથી સૂચન

કેરેલો જે ધર્મ છે તે પરમાત્માનો છે. અને સદ્સ્તુથી પરમાત્માને જૂદા કરવાથી જે પૃથિવીનું અસત્ય છે અર્થાત્ મિથ્યાત્વ છે તે માયાનું છે. અને પૃથિવીમાં શબ્દ છે તે આકાશનો છે, સ્પર્શ વાયુનો છે, રૂપ તેજનું છે, રસ જલનો છે, અને પૃથ્વીનો પોતાનો ગુણ ગન્ધ છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વીને સદ્સ્તુથી જૂદા કરવાથી પૃથિવીના પણ મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય થાય છે. અને ભૂમિના મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય કરીને પૃથિવીના એક દેશમાં કહપેલા ખજાંડોનો વિચાર કરવો જોઈએ. અને ઘઘાણડની મધ્યમાં ૧૪ જુવન છે તે તથા ત્યાં રહેનાર પ્રાણીને પણ સદ્સ્તુથી જૂદાં કરવાથી ઘઘાણડાદિ પણ અસત્ પ્રતીત થાય છે. એ પ્રમાણે—

ભૂતભૌતિકમાયાનામસત્ત્વેડ્યન્તવાસિતે ।

સદ્સ્ત્વદ્વૈતમિત્યેષા ધીર્વિપર્યેતિ ન ક્વચિત્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—અને પંચભૂત તથા ભૂતોનાં કાર્ય તથા માયાના પણ મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય થવાથી સદૃપ પરમાત્મા અદ્વૈત જ છે એવી મુદ્ધિ કદાપિ નહીં બદલાય. માટે સદ્સ્તુ પરમાત્માના એદિતીયપણાનો નિશ્ચય કરવાને માટે પંચકોશમાંથી તથા અન્ય ઘઘાણડાદિક પદ્ધતિમાંથી પણ હમેશાં આત્માનું વિવેચન કરવું જોઈએ.

છતિ પંચભૂતવિવેક અ. ૫. સ. ૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૫. સર્ગ. ૪.

પરમાત્માના સાક્ષિત્વનું નિરૂપણ.

। દ્વૈતભાવથી રહિત તથા આનન્દ સ્વરૂપ એવા પરમાત્મા એ પોતે જ જગદ્દૃપ થઈને પછી સર્વ પ્રાણીમાં જીવ રૂપે પ્રવેશ કર્યો. તેમાં—

‘વિષ્ણવાધુત્તમદેહેષુ પ્રવિષ્ટો દેવતા ભવેત્ ।

મર્ત્યાધધમદેહેષુ સ્થિતો, મજતિ મર્ત્યતામ્ ॥ પંચ૦ પ્ર૦ ૧૦—૨ ॥

અર્થ:—વિષ્ણુ આદિ ઉત્તમ દેહમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા પરમાત્મા દેવતા થાય છે, અને મનુષ્યાદિ અધમ દેહમાં પ્રવેશ કરેલા પરમાત્મા મનુષ્યત્વાદિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, આદિનાં શરીરોમાં પ્રવેશ થવા છતાં પણ તે દેહમાં થતા વિકારની સાથે પરમાત્માને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી. તે નિર્વિકાર છે. અને સ્વયં નિર્લેપ પણ છે. જેવી રીતે—

નૃત્યશાલાસ્થિતો દીપઃ પ્રણું સમ્પ્રાપ્ત નર્તકીમ્ ।

દીપયેદવિશેષેણ તદ્ભાવેડપિ દીપ્યતે ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—નાચ આદિ જે સ્થાનમાં થતો હોય તે સ્થાનમાં રાખેલો દીપક નાચ કરાવનાર પ્રણુ, તથા જ્વેલાને માટે આવેલા સભ્યો, તથા નાચ કરનારીને પણ એક રૂપે પ્રકાશે છે. અને તે નાટકશાલામાંથી સર્વ લોક આત્મા જવાથી શાલા અને દીપક માત્ર રહેવા છતાં પણ દીપક તો પ્રકાશનો જ રહે છે. નાટકશાલામાં નાચ શરૂ થાય તો નટની નાચ કરે છે, તો કોઈ ગાય છે, તો કોઈ બજાવે છે, અને દેખનાર લોકને નાચમાં જેવો રસ લાગે છે

તેથી તેમને આનન્દ આવે છે. પરન્તુ ત્યાં રાખેલો દીપક તો કેવલ નાચ કરનારી નટની તથા સભ્યો વિગેરેને માત્ર પ્રકાશે છે, ખીલું કાંઈ કાર્ય કરતો નથી. નાચ કરનારીના શરીરને વિક્ષેપ થાય છે તેથી પણ દીપકને કોઈ બાધ થતો નથી, અને નાચનારના, પગની ચોટ વગેરે શાસ્ત્રને લાગે છે તેથી પણ દીપકને બાધ થતી નથી. અને વાગ્ન વાળા બળવે છે અને દેખનાર દેખે છે, છતાં દીપક તો તે સર્વથી જૂદો છે અને કાંઈ ક્રિયા કરતો નથી. તેથી દીપકમાં કોઈ વિકાર તથા દુઃખ પણ નથી.

તેવી રીતે આ મનુષ્યાદિક પ્રાણીના શરીરમાં સ્થિત જીવ રૂપ સાક્ષી પરમાત્મા—

અહંકારં ધિયં સાક્ષી વિપયાનપિ ભાસયેત્ ।

અહંકારાદ્યમાવેડપિ સ્વયં ભાત્યેવ પૂર્વવત્ ॥

”

॥ ૧૨ ॥

અહંકાર તથા જીદ્ધિ તથા વિષયોને પણ પ્રકાશે છે. અને સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થામાં અહંકારાદિ ન હોવા છતાં પણ તે આત્મા તો પ્રકાશે છે જ. નાટકશાસ્ત્રમાંથી લોક સર્વ બહાર જવાથી પણ દીપક પ્રકાશવાનું બંધ કરતો નથી. તેવી રીતે સુષુપ્તિ આદિક અવસ્થામાં દેહ રૂપી શાસ્ત્રમાં અહંકારાદિ ન હોવા છતાં પણ સાક્ષી રૂપ આત્મા દેહ રૂપી શાસ્ત્રને પ્રકાશે છે જ.

અહંકારઃ પ્રશ્નઃ સભ્યા વિપયા નર્તકી મતિઃ ।

તાલાદિધારિણ્યજ્ઞાણિ દીપઃ સાશ્વત્ભાસકઃ ॥

”

॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—આ શરીર રૂપી નૃત્યશાસ્ત્રમાં નાચ કરાવનાર પ્રભુ તરીકે અહંકાર છે. જીદ્ધિ નર્તકી છે. અને વિષયો સર્વ સભ્ય અર્થાત્ દેખનાર છે. અને જે ઇન્દ્રિયો છે તે વાગ્ન વગાડનાર છે અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ નાચનારને જેવી રીતે વાગ્નવાળા તાલ વડે નાચમાં જોય વધારે છે, તેવી રીતે જીદ્ધિ રૂપી નટનીને ઇન્દ્રિયો રૂપી તાલ દેનાર અનુસરણ કરીને તેનો જોય વધારે છે. અને સર્વને પ્રકાશનાર સાક્ષી ચૈતન્ય જે છે તે દીપક છે અર્થાત્ દીપકની તુલ્ય નિર્વિકાર અને નિર્વેપ રહીને અહંકારાદિને પ્રકાશે છે. દીપક જેવી રીતે એક જ સ્થાનમાં સ્થિર રહીને સર્વને પ્રકાશે છે, તેવી રીતે એક જ સ્થાનમાં સ્થિત થઈને સાક્ષી ચૈતન્ય અંદર અને બહાર સર્વને પ્રકાશે છે. અને—

અન્તઃસ્થા ધીઃ સદૈર્વાર્જૈર્વહિર્યોતિ પુનઃ પુનઃ ।

માસ્પૃહિસ્પૃચાશ્ચલ્યં સાક્ષિણ્યારોપ્યતે વૃથા ॥

”

॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—દેહની અંદર સ્થિત જીદ્ધિ રૂપ, રસાદિ વિષયોને પ્રહણ કરવાને માટે ઇન્દ્રિયોદ્ધાર વારંવાર બહાર જાય છે. તે સર્વ કરનારી જીદ્ધિ છે. છતાં ચૈતન્ય વડે ભાસવા ચોગ્ય જીદ્ધિમાં સ્થિત જે ચંચલતા છે તેનું સાક્ષીમાં અર્થ આરોપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રકાશ કરનાર જે સાક્ષી તેમાં પ્રકાશતા ચોગ્ય વસ્તુના ધર્મના આરોપણમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવત છે.

ગૃદાન્તરગતઃ સ્વલ્પો મવાસાદાતપોઽચલઃ ।

તત્ર હસ્તે નર્ત્યમાને નૃત્યતીવાતપો યથા ॥

”

॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—જવાણ અર્થાત્ મગ્ગીઆ દ્વારા ઘરની અંદર આવેલો જે થોડો પ્રકાશ છે તે

નિશ્ચય હોય છે. તે પ્રકાશમાં જે કોઈ મનુષ્ય પોતાનો દાથ આમ તેમ હલાવે તો તે પ્રકાશ પોતે જ હાલતો માલમ પડે છે. પરમાર્થથી તે પ્રકાશ કોઈ રીતે હાલતો નથી. તેવી રીતે—

નિગ્ધાનસ્થિતઃ સાક્ષી વહિરન્તર્ગમાગમૌ ।

અકુર્વન્બુદ્ધિચાચ્ચલ્યાત્કરોતીવ તથા તથા ॥

॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—સાક્ષી પોતાના સ્થાનમાં જ ન્થિત છે, બહાર અને અંદર જતો કે આવતો નથી, તથાપિ બુદ્ધિની ચંચલતાથી અર્થાત્ બહાર જતી અને અંદર પાછી આવતી બુદ્ધિની ચંચલતાને લીધે બુદ્ધિની જેવી ચંચલતા થાય છે તેવી ચંચલતા સાક્ષીમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે, પરમાર્થથી સાક્ષી નિર્વિકારી અને નિલેપ છે. યદિ વિકારી હોત તો તેનું નામ સાક્ષી ન હોત. લોકમાં પણ કાઠનો પણ પક્ષ નહીં લેનાર દૂર ઉભો રહીને સર્વ વાતને દેખનારને જ સાક્ષી કહે છે. તેવી રીતે અહીં પણ નિર્વિકાર તથા નિર્લેપને જ સાક્ષી કહેવામાં આવ્યો છે.

અને વિષ્ણુ આદિ ઉત્કૃષ્ટ દેવ શરીરના સંબંધથી સાક્ષીની ઉત્કૃષ્ટતા અને પણ આદિ નિકૃષ્ટ શરીરના સંબંધથી તેની નિકૃષ્ટતા પણ થતી નથી. કેવલ—

અદ્વયાનન્દરૂપસ્ય સદ્વ્યત્ત્વં ચ દુઃસ્વિતા ।

ઘન્યઃ પ્રોક્તઃ સ્વરૂપેણ સ્થિતિર્મુક્તિરિતીર્યતે ॥

પંચ૦ પ્ર૦ ૧૦-૪ ॥

અર્થઃ—અદ્વય (દ્વૈતથી રહિત) અને આનન્દ સ્વરૂપ આત્માને જે દ્વૈતપણું છે તે જ દુઃખિતા છે અને તે જ ઘન્ય છે. અને પોતાના સ્વરૂપે જે સ્થિતિ છે તેને જ મુક્તિ કહે છે, આત્મામાં દ્વૈત નથી, તે હમેશાં બેદરહિત છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. જેમકે—

યદેવેહ તદમુત્ર યદમુત્ર તદન્વિહ ।

મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમામોતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ ॥

ક.ઉ.અ.૧.વ. ૪-૧૦ ॥

અર્થઃ—જે ચૈતન્ય રૂપ વસ્તુ જીવોપાધિમાં બુદ્ધિના સાક્ષી રૂપે હોઈ વર્તમાન છે તે જ ચૈતન્ય અમુત્ર અર્થાત્ ઈશ્વર રૂપ ઉપાધિમાં વર્તમાન છે. અને જે અમુત્ર છે અર્થાત્ જે ચૈતન્ય ઈશ્વરોપાધિમાં છે તે જ ચૈતન્ય અહીં જીવોપાધિમાં છે. અહીં અબેદને દૃઢ કરવાને માટે વ્યત્યય કરીને (ઉલટારીને) કહ્યું છે. અને પરમાર્થથી બેદરહિત બ્રહ્મમાં જે બેદને જુએ છે અર્થાત્ હું બ્રહ્મથી ભિન્ન છું અને મારાથી બ્રહ્મ ભિન્ન છે એ પ્રકારે જે જાણે છે તે બેદદર્શિવાળો વારંવાર જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

મનસૈવેદમાપ્તવ્યં નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ।

મૃત્યોઃ સ મૃત્યું ગચ્છતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ ॥

॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—શાસ્ત્ર તથા આચાર્યના ઉપદેશથી સંસ્કારગુપ્ત થયેલા એકાગ્ર મન વડે આ આત્મા જાણવા યોગ્ય છે. અને બ્રહ્મમાં થોડો માત્ર પણ ભેદ નથી, છતાં જે કોઈ મૂઢ મનુષ્ય તેમાં ભેદ જેવું પણ દેખે છે તે જન્મમરણની ધારાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

યથોદકં દુર્ગે પ્રવિષ્ઠં પર્વતેષુ વિધાવતિ ।

एवं धर्मान्पृथक् पश्यैस्तानेवानुविधावति ॥

॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પર્વતના શિખર ઉપર વર્ષેકુ જ્યાં પર્વતની ઉપર સ્થિત થતું નથી, પરંતુ નીચેના ભાગમાં ઉતરીને ફેલાયેને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેવી રીતે શરીરને ધારણ કરેલા આત્માને શરીરાદિ ઉપાધિને અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન જાણનાર મનુષ્ય તે આત્માની ઉપાધિ રૂપ શરીરને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે વેદમાં આત્માના બેદનો અભાવ તથા બેદજ્ઞાન વાળાને અનર્થની પ્રાપ્તિ પણ કહી છે. માટે આત્મામાં બેદની પ્રતીતિ, તથા દુઃખિત્વાદિની તથા કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ આદિની પ્રતીતિ, એ સર્વ આત્મવિચાર નહીં કરવાથી જ થાય છે.

અવિચારકૃતો વન્ધો વિચારેણ નિવર્તતે ।

તસ્માજ્જીવપરાત્માનો સર્વદૈવ વિચારયેત્ ॥

પંચ૦ પ્ર૦ ૧૦-૫ ॥

અર્થ:—આત્મવિચાર નહીં કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલો બન્ધ વિચારથી નિવૃત્ત થાય છે. માટે કહેતાં જીવ અને પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે વિચારથી સર્વ પ્રકારની બેદદૃષ્ટિની નિવૃત્તિ થાય છે તે વાતાસિક્ક થાય છે.

ઈતિ પરમાત્માના સાક્ષિત્વનું નિરૂપણ અ૦ પ. સ૦ ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય પં. સર્ગ. ૫.

આત્મવિચાર તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું નિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં જગત્, જીવ અને પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે જ સંસારબન્ધનની નિવૃત્તિનું સાધન છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. માટે આ સર્ગમાં આત્મવિચાર તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન આદિના સ્વરૂપનું વિવેચન કરવામાં આવે છે.

ફોડહં કયમિદં જાતં કો વૈ કર્તાસ્ય વિદ્યતે ।

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ વિચારઃ સોડ્યમીદૃશઃ ॥

અ૦ અ૦ સ્તો. ૧૨ ॥

અર્થ:—હું કોણ છું, સંસાર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો, આ જગતના કર્તા કોણ છે, અને સંસારનું ઉપાદાન કારણ શું છે—આ પ્રમાણે નાના પ્રકારનું જે ચિન્તન છે તે વિચાર છે.

નાહં ભૂતગણો દેહો નાહં ચાક્ષગણસ્તથા ।

एतद्विलक्षणः कश्चिद्विचारः सोऽयमीदृशः ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—પંચભૂતોના સમુદય રૂપ જે દેહ તે દેહ રૂપ હું નથી. તેમ હું ઇન્દ્રિય રૂપ પણ નથી. હું આ દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી વિલક્ષણ કોઈ વસ્તુ છું—એ પ્રકારનું વિચારનું સ્વરૂપ છે.

अज्ञानाप्रभव सर्वं ज्ञानेन प्रविलीयते ।

सङ्कल्पो विविधः कर्ता विचारः सोऽयमीदृशः ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—આ સંપૂર્ણ જગત્ની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનમાંથી થઈ છે અર્થાત્ અજ્ઞાન વડે સર્વ જગત્ની કલ્પના થઈ છે. જગત્ કોઈ પરમાર્થ વસ્તુ નથી. અને અધિજ્ઞાનનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. અર્થાત્ જેની રીતે અજ્ઞાનથી દોરડામાં કલ્પેલો સર્વ દોરડાના કાનથી દોરડામાં લપ પામી જાય છે, અને દોરડું જ અવરોધ રહી જાય છે: તેવી રીતે પરમાત્મામાં

કલ્પેલો સર્વ સંસાર અધિજ્ઞાન રૂપ પરમાત્માના જ્ઞાનથી પરમાત્મામાં જ લય પામે છે. કલ્પિત પદાર્થની અધિજ્ઞાનથી વિજ્ઞ સત્તા હોતી નથી. વળી—

एतयोर्यदुपादानमेकं सूक्ष्मं सदव्ययम् ।

यथैवं मृद्घटादीनां विचारः सोऽयमीदृशः ॥ અ૦ અ૦ સ્તો ૧૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે મૃત્તિકા ઘટનું ઉપાદાન કારણ છે, અને સુવર્ણ કુણ્ડલાદિનું કારણ છે, તેવી રીતે જે એક મૂલ્ય તથા સત્ય સ્વરૂપ અવિનાશિ વસ્તુ છે તે જ આ જગતનું, ઉપાદાન કારણ છે—આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરવું તેનું નામ વિચાર છે. વળી—

अहमेकोऽपि सूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षी सदद्वयः ।

तदहं नात्र सन्देहो विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—હું અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છું, તથા સર્વનો જ્ઞાતા છું, તથા સર્વનો સાક્ષી સદૃપ અવિનાશી છું તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સન્દેહ નથી—આ પ્રકારનો જે યથાર્થ નિર્ણય છે તેનું નામ વિચાર છે. વળી શ્રવણ મનનાદિક સાધનોને પણ વિચાર જ સમગ્રવો જોઈએ.

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ.

હવે અજ્ઞાનના સ્વરૂપને બતાવીએ છીએ.

आत्मा विनिष्कलो ह्येको देहो बहुभिरावृतः ।

तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—આત્મા કલા(અવયવ)રહિત છે અને એક છે અર્થાત્ સમગ્રતીય આદિ બેદરહિત છે. અને જે દેહ છે તે અનેક અવયવોથી યુક્ત છે. તે આત્મા અને દેહને એક રૂપ માનવા તેના કરતાં મોટું અજ્ઞાન કયું છે? અર્થાત્ એ જ મોટું અજ્ઞાન છે. વળી—

आत्मा नियामकश्चान्तर्देहो बाह्यो नियम्यकः ।

तयोरैक્યं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—આત્મા દેહની અન્દર સ્થિત છે અને ગ્રેરણ કરનાર (નિયામક) છે. અને દેહ બહાર છે અને પ્રેર્ય (નિયમ્ય) અર્થાત્ ગ્રેરણ કરવા યોગ્ય છે. છતાં એ બંનેનું જે એક રૂપ જાણવું તેના કરતાં અજ્ઞાન કયું છે? અર્થાત્ આત્મા અને દેહને એક રૂપ જાણવા તે જ મોટું અજ્ઞાન છે. વળી—

आत्मा ज्ञानमयः पुण्यो देहो मांसमयोऽशुचिः ।

तयोरैक્યं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે અને પવિત્ર છે. અને દેહ માંસમય અર્થાત્ માંસ રૂપ અને અપવિત્ર છે. છતાં તે બંનેને એક જાણવા તેના કરતાં મોટું અજ્ઞાન કયું છે? અર્થાત્ આત્મા અને દેહને એક માનવા તે જ મોટું અજ્ઞાન છે. વળી—

आत्मा प्रकाशकः स्वच्छो देहस्तामस उच्यते ।

तयोरैक્યं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—આત્મા પ્રકાશસ્વરૂપ છે અને સ્વચ્છ છે. અને દેહ જે છે તે તમસ છે. છતાં તેવા આત્મા અને દેહ બંનેને એક રૂપ માનવા તેના કરતાં મોટું કોઈ અજ્ઞાન નથી. વળી—

આત્મા નિત્યો હિ સદ્રૂપો દેહાઽનિત્યો હાસન્મયઃ ।

તયોરૈકયં પ્રપश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥

” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—આત્મા નિત્ય છે તથા સદ્રૂપ છે. અને દેહ અનિત્ય અને અસદ્રૂપ છે. છતાં તેમને એક માનવા ને મોહું અજ્ઞાન છે.

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ.

હવે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવીએ છીએ.

ब्रह्मैवाहं समः शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः ।

नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥

” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—હું સર્વ વસ્તુને સત્તા દેનાર, પ્રકાશ કરનાર હું અર્થાત્ સંપૂર્ણ પદાર્થોની જે સત્તા સ્ફૂર્તિ છે તે મારી સત્તા સ્ફૂર્તિ છે. માટે સત્તા સ્ફૂર્તિથી સમાન હું અર્થાત્ સર્વથી અભિન્ન હું. તથા શાન્ત અને સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મ હું હું, મિથ્યા સ્વરૂપ એવો જે દેહ ને, હું નથી—આ પ્રકારના નિશ્ચયને વિદ્વાન્ લોક જ્ઞાન કહે છે. વળી—

निर्विकारो निराकारो निरवद्योऽहमव्ययः ।

नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—હું વિકાર અને આકાર રહિત હું અને દોષ રહિત હું અર્થાત્ આધ્યાત્મિકાદિ તાપથી રહિત હું. અને હું નાશ પામનાર નથી, અને હું મિથ્યા દેહ રૂપ નથી. આ પ્રકારના નિશ્ચયને જ્ઞાન કહે છે. વળી—

निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः ।

नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—હું સર્વ પ્રકારના રોગ રહિત હું, તથા યદાદિ પદાર્થોની પેઠે હું પ્રકાશ કરાવા યોગ્ય નથી અર્થાત્ હું પ્રકાશક હું, તથા હું સર્વ પ્રકારની કલ્પનાથી રહિત હું અને વ્યાપક હું. અને હું અસદ્રૂપ... ઇત્યાદિ. વળી—

निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्यमुक्तोऽहमच्युतः ।

नाहं देहो ह्यસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—હું ગુણ અને ક્રિયા રહિત હું, નિત્ય હું, અને હમેશાં મુક્ત સ્વરૂપ હું, તથા અચ્યુત હું અર્થાત્ સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપથી હું કદાપિ વ્યુત થતો નથી. અને હું અસદ્રૂપ... ઇત્યાદિ.

निर्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोऽहमजरोऽमरः ।

नाहं देहो ह्यસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—હું નિર્મલ હું, અવિદ્યા અને અવિદ્યાના કાર્યરૂપ મલયથી રહિત હું, તથા નિશ્ચલ અને અનન્ત હું તથા શુદ્ધ તથા અજર અને અમર હું. અને હું અસદ્ દેહ ... ઇત્યાદિ. આ પ્રકારના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનને અણીને મુખમુખે અદ્વૈત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે બ્રહ્મવિચાર કર્તવ્ય છે.

इति आत्मविचारो निश्चलः अ. प. स. य. समाप्त.

અધ્યાય ૫. સર્ગ ૬.

જ્ઞાનની ભૂમિકાનું કથન તથા યોગભ્રષ્ટની ગતિનું નિરૂપણ.

હવે આ સર્ગમાં જ્ઞાનની ભૂમિકા તથા યોગભ્રષ્ટની ગતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા શાસ્ત્રમાં કહી છે. તે અભ્યાસી મનુષ્યને અભ્યાસને અનુસાર તત્તત્ કક્ષમાં પ્રાપ્ત થતી અવસ્થાવિશેષ રૂપ છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

જ્ઞાનભૂમિઃ શુભેચ્છાસ્થા પ્રથમા સમુદાહતા ।

વિચારણા દ્વિતીયા તુ તૃતીયા તનુમાનસા ॥ યોગવાં પ્ર૦ ૩૨૦ ૧૧૮-૫ ॥

સર્વાપત્તિશ્વતુર્થી સ્યાત્તતોઽસંસક્તિનામિકા ।

પદાર્થભાવિની પટ્ટી સપ્તમી તુર્થગા સ્મૃતા ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—શુભેચ્છા નામની જ્ઞાનની પ્રથમ ભૂમિકા છે, બીજી ભૂમિકાનું નામ વિચારણા છે. ત્રીજી ભૂમિકાનું નામ તનુમાનસા છે. સર્વાપત્તિ ચોથી છે. અને પાંચમી ભૂમિકાનું નામ અસંસક્તિ છે. અને છઠ્ઠીનું નામ પદાર્થભાવિની છે. અને સાતમીનું નામ તુર્થગા છે.

સ્થિતઃ કિં મૂઢ પવાસિ મેક્ષ્યેડહં શાસ્ત્રસજ્જનૈઃ ।

વૈરાગ્યપૂર્વમિચ્છેતિ શુભેચ્છેત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—હું ચૂપચાપ કેમ બેસી રહ્યો છું ? હજી હું અજ્ઞાની છું. મને કંઈ જ્ઞાન નથી. મારે શાસ્ત્રના વિચારથી તથા સત્પુરુષોના સમાગમથી તથા ગુરૂના ઉપદેશથી હું આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય જોઉં—આ પ્રકારે વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધનવાળા અધિકારીનો જે વિચાર છે અર્થાત્ મુમુક્ષુતા છે તે શુભેચ્છા કહેવાય છે. આત્મજ્ઞાન રૂપ પરમ પુરુષાર્થનું સાધન પ્રાપ્ત કરવાની જે ઇચ્છા છે તે સર્વ પવિત્ર કર્મ કરવાની ઇચ્છા કરતાં ઉત્તમ ઇચ્છા છે. મારે આ પ્રથમ ભૂમિકાનું નામ શુભેચ્છા કહેવામાં આવ્યું છે. અને—

શાસ્ત્રસજ્જનસંપર્કવૈરાગ્યાભ્યાસપૂર્વકમ્ ।

સદાચારમટ્ટિર્યા પ્રોચ્યતે સા વિચારણા ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થઃ—ગુરુ શુશ્રૂષા આદિ નિયમ સહિત શાસ્ત્રનો વિચાર તથા મુમુક્ષુ પીતરાગ મનુષ્યના સમાગમ તથા વૈરાગ્યના અભ્યાસ દ્વારા જે શ્રવણ મનન રૂપ ઉત્તમ આચારમાં પ્રવૃત્તિ છે તેને વિચારણા કહે છે.

વિચારણાશુભેચ્છાભ્યામિન્દ્રિયાર્થેષ્વસક્તતા ।

યત્ર સા તનુતામેતિ પ્રોચ્યતે તનુમાનસા ॥

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—વિવેકાદિ સાધનો સહિત શ્રવણ તથા મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવાથી વિષયોના ગ્રહણના અભાવ પર્થન્ત ચિત્તની જે સવિકલ્પ સમાધિ રૂપ સૂક્ષ્મતા છે તે તનુમાનસા નામની ત્રીજી ભૂમિકા છે. અર્થાત્ નિદિધ્યાસનના અભ્યાસથી મનની એકાગ્રતાથી સૂક્ષ્મ પરતુને ગ્રહણ કરવાની જે યોગ્યતા છે તે ત્રીજી તનુમાનસા છે.

ભૂમિકાત્રિતયં ત્વેતદ્રામ જાગ્રદિતિ સ્થિતમ્ ।

યથાવદ્ગેદુબુદ્ધયેદં જગજ્જાગ્રતિ દૃશ્યતે ॥ યોગવાં પ્ર૦ ૬૫૦ ૨૨૬-૨૨ ॥

અર્થ:—હે રામચન્દ્ર ! આ ત્રણ ભૂમિકા જગત્પરથી કહેવાય છે, કેમકે આ ત્રણ ભૂમિકા વાળા આ જગતને જરાબર બેદણુદિથી જુએ છે. અર્થાત્ જેવી રીતે વ્યાવહારિક સત્તાથી સર્વ લોકોને જગત દેખાય છે તેવી રીતે તેને પણ દેખાય છે- અને—

ભૂમિકાત્રિતયામ્યાસાંચિત્તેઽર્થે વિરતેર્વશાત્ ।

સત્યાત્મનિ સ્થિતિઃ શુદ્ધે સત્ત્વાપત્તિરુદાહતા ॥ યો.વા.પ્ર.૦૩.અ.૦૧૧૮-૧૧ ॥

અર્થ:—પૂર્વે કહેલી ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી ચિત્તમાં વિષયસંસ્કાર નષ્ટ થવાથી ચિત્તમાં તીવ્ર વિરક્તિ સ્થિર થવાથી સત્ય સ્વરૂપ તથા શુદ્ધ સ્વરૂપ પરમાત્મામાં ચિત્તની જે સ્થિતિ છે અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સમાધિ રૂપ જે અવસ્થા છે તેને સત્ત્વાપત્તિ કહે છે. આ જ સાક્ષાત્કારની અવસ્થા છે. આ ચોથી અવસ્થા વાળા યોગીને બ્રહ્મવિદ્ કહે છે.

અદૈત્તે સ્થૈર્મ્યાયાતે દૈત્તે મજ્જમાગતે ।

પિણ્યન્તિ સ્વપ્નવલ્લોકં ચતુર્થી ભૂમિકામિતાઃ ॥ યો.વા.પ્ર.૬પૂ.સ.૧૨૬-૬૦ ॥

અર્થ:—ચોથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા યોગીની અદૈતનિષ્ઠા સ્થિર થવાથી, તથા બેદ. દૃષ્ટિને અભાવ થવાથી ચોથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા યોગી જગતને સ્વપ્ન તુલ્ય જુએ છે, અર્થાત્ દૈતવાસના તથા અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના આદિ દોષોને નાશ થવાથી મહાવાક્યથી અમુક સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર રૂપ અપરોક્ષ જ્ઞાન, ઉત્પલ્લ. થતાં ચોથી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા યોગી જગતને, પરમાનન્દ સ્વરૂપ, બ્રહ્મ રૂપે જ દેખે છે. અને, ધદ પદ આદિ જગતના ત્પદાર્થનું જ્ઞાન, હોવા, છતાં, પણ તે સ્વપ્નમુદય પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળું જ ભાસે છે.

ચંદ્રાચતુષ્ટયામ્યાસાદસંસક્તફલેન ચ ।

સ્વંસત્ત્વચમત્કારાત્મોક્તાઽસંસક્તિનામિકા ॥ યો.વા. પ્ર.૩.અ.૧૧૮-૧૨ ॥

અર્થ:—ઉપરની ચાર ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવાથી ચિત્તની વિષયસંસ્કારો સાથે અસ્પર્શતા રૂપ જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ અવસ્થા તેમાં પ્રાપ્ત થતા નિરતિશય આનન્દ રૂપ ચમત્કાર જે ભૂમિકામાં થાય છે તે ભૂમિકાને અસંસક્તિ કહે છે. આ પાંચમી ભૂમિકામાં અવિદ્યા અને અવિદ્યાના કાર્યની સાથે કાંઈ પણ સ્પર્શ થતા નથી. માટે આ ભૂમિકાને અસંસક્તિ નામથી કહે છે. આ પાંચમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનીને બ્રહ્મવિદ્ધર કહેવામાં આવે છે. અને જેવી રીતે સનેલો મનુષ્ય પોતાની મેજે જગત ઉઠે છે. તેવી રીતે પાંચમી ભૂમિકાવાળો યોગી પણ સમાધિથી આપોઆપ ઉઠે છે. તેથી આ ભૂમિકાનું સુષુપ્તિ નામ પણ છે. અને—

ભૂમિકાપચ્ચકાભ્યાસાત્સ્વાત્મારામતયા દદમ્ ।

આશ્વપન્તરાણાં વાહાનાં પદાર્થાનામભાવનાત્ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

પરમયુક્તેન ચિરં પ્રયત્નેનાર્યભાવનાત્ ।

પદાર્થાભાવનાનામ્ની પૃષ્ઠી ભવતિ ભૂમિકા ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—ઉપરની પાંચ ભૂમિકાથી ફરી પણ અભ્યાસ કરવાથી અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સમાધિ પરિપક્વ થવાથી અંદર અને બહારના કાંઈ પણ પદાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી સ્વરૂપ-

નન્દનો અતુલ્ય દદ થાય છે. તે સમયે યોગીને સમાધિમાંથી જીવે કોઈ ચિર પ્રયત્નથી ઉઠાડે તો તે ઉઠે છે. ત્યાં પદાર્થભાવિની જાડી ભૂમિકા થાય છે. આ જાડી ભૂમિકાવાળા યોગીને અક્ષયિદ્વિરીયાનું કહે છે. અને ગાદ મુષુપ્તિ પણ આ ભૂમિકાનું નામ છે.

પચ્ચમી ભૂમિકામેત્ય મુષુપ્તિપદનામિકામ્ ॥

” ॥ ૬૨ ॥

પટ્ટી ગાદમુષુપ્ત્યારૂપાં ક્રમાત્પતિ ભૂમિકામ્ ॥

” ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—મુષુપ્તિ નામની પચ્ચમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈને ફરી ક્રમથી ગાદ મુષુપ્તિ નામની જાડી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભૂમિપટ્ટકચિરાભ્યાસાદ્દેસ્યાનુપલમ્બતઃ ।

યત્સ્વભાવિકનિષ્ઠત્વં સા જ્ઞેયા તુર્યંગા ગતિઃ ॥ યો.વા.પ્ર.૩.અ.૧૧૮-૧૫ ॥

અર્થ:—જાડી ભૂમિકાને ચિરકાલ અભ્યાસ કરવાથી બેદની પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી સ્વભાવથી જે અક્ષર રૂપે ગિયતિ છે તેને તુર્યંગા નામની સપ્તમી ભૂમિકા સમકર્ષી જોઈએ. અર્થાત્ તેને સમાધિ અવસ્થામાંથી સ્વતઃ અથવા ખીજના ઉઠાવવાથી પણ ઉત્થાન થતું નથી, પરંતુ તેની હમેશાં અક્ષરમય જ ગિયતિ હોય છે. પોતાની મેજ શરીરની કિંચા પણ તેનાથી થઈ શકતી નથી. તે પણ ખીજ મનુષ્ય દ્વારા જ થાય છે. ધૃષ્ટરેશ્વાથી તેના આણુવાયુની ગતિ રહે છે. તે સપ્તમી અવસ્થા તુરિયાવસ્થા છે. આ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા યોગીને અક્ષયિદ્વિરિષ્ઠ કહે છે.

આત્મક્રોડ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેષ વ્રહ્મચિદાં વરિષ્ઠઃ ॥ મુ.૩.સુ.૩.સ્વ.૧-૪ ॥

અર્થ:—જેની ક્રોડ આત્મામાં જ છે અર્થાત્ બાહ્ય પુત્રાદિ વિષયમાં નથી, અને જેની આત્મામાં જ પ્રીતિ છે, અને આત્મગતિ જ જેની ક્રિયા છે અર્થાત્ ખીજ સર્વ દિવાને આભાવ થઈ ચૂક્યો છે, એવો જે વિદ્વાન છે તે બ્રહ્મવેતામાં શ્રેષ્ઠ છે. આ શ્રુતિ પણ સપ્તમી ભૂમિકા વાળાને શ્રેષ્ઠ કહે છે. અને પચ્ચમી તથા જાડી અને સાતમી ભૂમિકાઓ છવન-મુક્તિ અવસ્થાના બેઠ છે. અને—

વિદેહમુક્તતા તૂત્વા સપ્તમી યોગભૂમિકા ।

અગમ્યા વચસાં શાન્તા સા સીમા યોગભૂમિષુ ॥ ” ॥ ૭૦, ૧ ॥

અર્થ:—આ સપ્તમી ભૂમિકાને વિદેહમુક્તતા કહેવામાં આવી છે. તે અવસ્થા અગમ્ય છે અર્થાત્ કોઈ દુર્લભ મનુષ્ય જ પ્રાપ્ત કરે છે. તે વાણીનો વિષય નથી. અને તે ભૂમિકા શાન્ત છે અને આ યોગીની અન્તની ભૂમિકા છે. અને—

કેવિત્સા શિવમિત્યુક્તા કેચિદ્વ્રજ્ઞેત્યુદાહતા ॥ ” ॥ ૭૧ ॥

કેવિત્પ્રકૃતિપુંભાવવિવેકઃ રિતિ ભાવિતા ॥ ” ॥ ૭૨ ॥

આ ભૂમિકાને કોઈએ શિવ નામથી કહી છે, કાષ્ટને અક્ષર નામથી કહી છે. અને કોઈએ તે પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેક નામથી કહી છે. અને એ પ્રમાણે આત્મા સંજ્ઞા દેખના કરનાર લોકોએ તેને જિન જિન પ્રકારે કહી છે.

વળી આ સપ્તમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાની સંજ્ઞા બાળવતમાં પણ કંઈ છે—

‘દેહં ચ નશ્વરમવસ્થિતમુત્થિતં વા સિદ્ધો ન પश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।

‘દૈવાદપેતમુત દૈવવશાદુપેતં વાસો યથા પરિકૃતં મદિરામદાન્યઃ ॥

મા૦ સ્ક૦ ૧૧ અ૦ ૧૩-૩૬ ॥

અર્થઃ—સિદ્ધ અર્થાત્ સમગ્રી જૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાની પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થયેલા હોવાથી પ્રારબ્ધથી આ દેહ આગનથી ઉડેલો હોય, અથવા આસનમાં બેઠો હોય તો. પણ તેને કાંઈ ખબર રહેતી નથી. આ નાશવાળા શરીરને પણ તે સ્મરણ કરતા નથી, તો પછી બીજા કાંઈ પદાર્થને તો સ્મરણ કરે જ કેવી રીતે? અર્થાત્ તેમને કાંઈ પણ વસ્તુનું સ્મરણ રહેતું નથી. અને જેવી રીતે મદિરાના મદથી અન્ધ થયેલા મનુષ્યના દેહ ઉપરથી વસ્ત્ર નિકળી જાય અથવા ઉડાવીને પહેરે, તોપણ તેને કાંઈ ખબર રહેતી નથી, તેવી રીતે સમગ્રી જૂમિકા વાળા જ્ઞાનીને પણ પોતાના દેહનું કાંઈ જ્ઞાન રહેતું નથી. વળી—

देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत् स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव साधुः ।

તં સ મપજ્જમધિલ્લસમાધિયોગઃ સ્વાપ્નં પુનર્ન મજતે પ્રતિબુદ્ધવસ્તુઃ ॥ ૧૩૭ ॥

અર્થઃ—સાતમી જૂમિકામાં દેહ પણ પ્રારબ્ધને અધીન હોય છે. તેથી દેહ પણ છૂટવાને મટિ પ્રારબ્ધની સમાપ્તિ થવાના સમયની રાહ જુએ છે. અર્થાત્ જ્યાંસુધી પ્રારબ્ધ છે ત્યાંસુધી જીવતો (સાધુઃ) રહે છે. અને જેવી રીતે જાગેલો મનુષ્ય ‘સ્વપ્ન’માં શરીરને સત્યબુદ્ધિથી સ્વીકારતો નથી, તેવી રીતે જેણે તત્ત્વને જાણી લીધું છે અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ રૂપ યોગને જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે એવો ચોથી જૂમિકા વાળો પણ ગૃહ, પુત્ર, કલત્ર, આદિ પ્રપંચની સાથે આ દેહને ફરી જાગતો નથી અથવા દેહાદિમાં અહંતા અને મમતા કરતો નથી.

અને સાતમી જૂમિકા વાળા સંજ્ઞાની જુનિ પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે.—

तद्यथाऽहिनिर्लव्यनी चल्मीके मृता प्रत्यस्ता शपीतैवमेवेदं शरीरं शैतेऽथा-

ग्रमशरीरोऽमृत. प्राणो ब्रह्मैव तेज एव ॥ ૧૩૮ ॥ ૩૦ ૩૦ ૩૦ ૪ ૪-૭ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે સર્પે પોતાના શરીરમાંથી રાફડો આદિ સ્થાનમાં પરિત્યાગ કરેલી કાંચળા પડી રહે છે, સર્પ તેની પાસે રહેતો હોવા છતાં તે કાંચળા(ત્વચા)માં કાંઈ પ્રકારનું મમત્વ કરતો નથી, તેવી રીતે સમગ્રી જૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનીએ પણ અનાદ્યઅભાવથી પરિત્યાગ કરેલું આ શરીર મરેલાની માફક પડી રહે છે. અને સર્પની માફક શરીરમાં મમતા નહીં કરતો હોવાથી તે શરીરથી રહિત (અશરીર) છે. તેથી તે અમૃત-મરણ્ય ધર્મથી રહિત છે. અને પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે. તથા પરમાત્મા (બ્રહ્મ) છે. અને સર્વ જગતની પ્રતીતિ દર્શાવનાર, વિકારી સર્વાદિ જ્યોતિષી લિંગ, વિજ્ઞાન-જ્યોતિ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્ય રૂપ જ્યોતિ છે.

આ સમગ્રી જૂમિકા સર્વ મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થવી કઠિન છે, તથાપિ ચોથી જૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વજ્ઞાનો પણ મોક્ષ યાચ છે. તેથી ચોથી જૂમિકા-પ્રાપ્ત થતા પહેલાં સાધકનું મૃત્યુ ધ્યાય તો તે (યોગબ્રહ્મ)ની ગતિનું નિરૂપણ દરવામાં આવે છે.

રામચન્દ્રજી વર્મિષ્ઠજી પ્રતિ પૂછે છે:—

एकामयं द्वितीयां वा तृतीयां चेतरां च वा ।

आरूढस्य मृतस्यापि कीदृशी भगवन्गतिः ॥ ૧૩૯ ॥ ૧૩૯-૪૪ ॥

અર્થ:—હે ભગવન્ ! પહેલી ત્રણ ભૂમિકામાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહીં થતી હોવાથી પહેલી અથવા બીજી અથવા ત્રીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઇને મરેલા યોગીની કેવી ગતિ થાય છે ?

વસિષ્ઠજી ઉત્તર આપે છે:—

યોગભૂમિકયોત્ક્રાન્તજીવિતસ્ય શરીરિણઃ ।

ભૂમિકાંશાનુસારેણ ક્ષીયતે પૂર્વદુષ્કૃતમ્ ॥ , ॥ ૪૭-૮ ॥

તતઃ સુરવિમાનેષુ લોકપાલપુરેષુ ચ ।

મેરુપવનકુઠજેષુ રમતે રમણીસત્ત્વઃ ॥ , ॥ ૪૮-૯ ॥

અર્થ:—યોગભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઇને (ઉત્ક્રાન્ત) જીવતા મનુષ્યને ભૂમિકાને અનુસાર પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં પાપોની નિવૃત્તિ થાય છે. પૂર્વે કરેલા પાપોની નિવૃત્તિ થવાથી (તતઃ) તથા પુણ્યની ઉત્પત્તિ થવાથી તે લોક અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન થતા પહેલાં જેઓનું મૃત્યુ થાય છે તે લોક સ્વર્ગ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અને સ્વર્ગ લોકને પ્રાપ્ત થઇને ઇન્દ્રાદિ લોકપાલોના પુરમાં તથા સુમેરૂ પર્વતની કુંભોમાં દેવતાઓના વિમાનમાં ચઢીને અપ્સરાઓની સાથે પૂર્વ જન્મના પાપના ક્ષયને અનુસાર તથા પુણ્યને અનુસાર રમણ કરે છે અને—

તતઃ સુકૃતસંભારે દુષ્કૃતે ચ પુરાકૃતે ।

ભોગજાલે પરિક્ષીણે જાયન્તે યોગિનો શુભિ ॥ , ॥ ૪૯-૫૦ ॥

શુચીનાં શ્રીમતાં મેઘે ગુપ્તે ગુણવતાં સતામ્ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—તે પછી ત્યારે પુણ્યનો ક્ષય થાય છે. ત્યારે તે યોગીલોક પૃથિવીમાં પવિત્ર તથા શ્રીમન્ત, ગુણી અને રાગ આદિ સત્પુણ્યોના ધરમાં જન્મ લે છે.

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ । મં ૧૦, અં ૬-૪૨ ॥

અર્થ:—અથવા ભુદિરાલી વિરક્ત યોગીઓના કુલમાં જ જન્મ લે છે.

જનિત્વા યોગમેઘૈસ્તે સેવન્તે યોગવાસિતાઃ । યો.વા.પ્ર.૬પૂ.અ.૧૨૬-૫૧ ॥

અર્થ:—ત્યાં જન્મ લઇને તે પૂર્વ જન્મના યોગી વાસના વાળા લોક ફરી પણ યોગનો જ અભ્યાસ કરે છે.

જે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન પર્યન્તનું સાધન ન અને તોપણ જેટલું સાધન બન્યું છે તેટલાનું પણ ફલ મળે છે જ, વ્યર્થ જતું નથી. પ્રયત્ન કરનારને આ જન્મ અથવા જન્માન્તરમાં પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દ્વારા અવશ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવાની છે.

ઇતિ જ્ઞાનભૂમિકાનિરૂપણ તથા યોગબ્રહ્મની ગતિનિરૂપણ અં ૫. સં ૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫. સર્ગ ૭.

જગન્મિથ્યાત્વનિરૂપણ

વેદાન્ત શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તમાં ત્રણ કાળમાં જગત્ હોતું નથી. અર્થાત્ ન તો પહેલાં થયું છે, અને ન તો હાલ છે, અને ન તો આગળ થવાનું છે. અને જે નામ રૂપ વાળું જગત્ જોવામાં આવે છે તે સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થની તુલ્ય મિથ્યા છે એવો વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે.

વૈતથ્યં સર્વભાવાનાં સ્વપ્ન આહુર્મનીપિણઃ ।

અન્તઃસ્થાનાત્તુ ભાવાનાં સંવૃતત્વેન હેતુના ॥

મા૦ કા૦ પ્ર૦ ૨-૧ ॥

અર્થઃ—સ્વપ્નની તુલ્ય મિથ્યા કહેવાથી, પ્રથમ સ્વપ્નના પણ મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. તેથી આ શ્લોકથી સ્વપ્નનું મિથ્યાત્વ બતાવે છે. સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થ શરીરની અંદર સંકુચિત સ્થાનમાં દેખાય છે. તેથી બુદ્ધિમાન લોક સ્વપ્નમાં દેખાતા સર્વ પદાર્થને મિથ્યા કહે છે.

પોતાના મકાનની અંદર કોઈ કોટડીમાં સૂતેલો મનુષ્ય સ્વપ્નમાં કોટડીમાં હાથીને દેખે છે. તે હાથી મકાનની અંદરની કોટડીમાં કાંઈ આવ્યો નથી. તેથી શરીરની અંદર જ સ્વપ્ન પદાર્થો દેખાય છે એવો નિશ્ચય છે. શરીરની અંદર કોઈ હાથી આવવાનો સંભવ નથી. અને હાથીને હંભા રહેવાની જગ્યા પણ શરીરની અંદર નથી, કેમકે શરીરની અંદર બહુ જ સંકુચિત જ જગ્યા છે. અહીં પ્રત્યક્ષ કોઈ સંકુચિત સ્થાનમાં મોટી વસ્તુને દેખે તો તે પણ મિથ્યા જ નિશ્ચય થશે. કોઈ એક ઘટાદિ નાના પદાર્થ ઉપર માખી આદિ નાનું પ્રાણી બેસવાનો તો સંભવ છે. તથાપિ તેના ઉપર એક હાથી બેઠેલો જુએ તો તે સર્વને મિથ્યા જ લાગશે. તેવી રીતે યોગ્ય દેશ, કાલ, આદિ વિના જે જે વસ્તુ જોવામાં આવે છે, તે સર્વ મિથ્યા હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. શરીરની અંદર દેખાતા હાથી તથા પર્વત આદિ પદાર્થ સંકુચિત સ્થાનમાં દેખાવાથી મિથ્યા છે. આ તો યુક્તિ છે. પરન્તુ શ્રુતિ પણ સ્વપ્નના સર્વ પદાર્થોને મિથ્યા કહે છે:—

ન તત્ર રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો મવન્તિ ॥ બૃ.હ. અ. ૪.બ્રા. ૩-૧૦ ॥

અર્થઃ—સ્વપ્નમાં કોઈ રથ તથા યોગ તથા યોગને આવવાના માર્ગ પણ નથી હોતા.

આ શ્રુતિ સ્વપ્નમાં દેખાતા રથાદિ સર્વ પદાર્થને મિથ્યા કહે છે. માટે સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થ સંકુચિત દેશમાં દેખાતા હોવાથી તથા દૃશ્ય હોવાથી મિથ્યા છે. તેથી રીતે આ જનમત્તના પદાર્થ પણ યોગ્ય દેશાદિ રહિત બ્રહ્મમાં પ્રતીત થતા હોવાથી તથા દૃશ્ય હોવાથી મિથ્યા જ છે.

અન્તઃસ્થાનાત્તુ મેદાનાં તસ્માજ્ઞાગરિતે સ્મૃતમ્ ।

યથા તત્ર તથા સ્વપ્ને સંવૃતત્વેન મિથ્યતે ॥ મા૦ કા૦ પ્ર૦ ૨ શ્લો. ૪ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે શરીરની અંદર સંકુચિત દેશમાં દેખાતા પદાર્થ મિથ્યા છે, તેવી રીતે જનમત્ત પદાર્થને પણ વિદ્વાન લોકોએ મિથ્યા કહ્યા છે; કેમકે જેવી રીતે સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થ મિથ્યા છે, તેવી રીતે જનમત્તના પદાર્થ પણ મિથ્યા છે. કેવલ સ્વપ્નના પદાર્થ શરીરની અંદર સંકુચિત દેશમાં દેખાય છે, અને જનમત્ત અવસ્થાના પદાર્થ દેહની અપેક્ષાએ બહાર જોવામાં આવે છે. સ્વપ્નના પદાર્થ તથા જનમત્તના પદાર્થમાં કેવલ તેટલો જ ભેદ છે. અને દૃશ્યત્વ તથા મિથ્યાત્વ જનમત્ત અને સ્વપ્નના પદાર્થોમાં સમાન જ છે. વળી—

સ્વપ્નજાગરિતસ્યાને લોકમાહુર્મનીપિણઃ ॥

મા૦ કા૦ પ્ર૦ ૨-૫ ॥

અર્થઃ—વિદ્વાન લોકે સ્વપ્નના પદાર્થ તથા જનમત્તમાં પ્રતીત થતા પદાર્થ એ બંને મિથ્યા હોવાથી સમાન અર્થાત્ બંનેનું મિથ્યાત્વ તુલ્ય કહ્યું છે. વળી—

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા ।

વિતથૈઃ સદૃશાઃ સન્તોઽવિતથા ઇવ લક્ષિતાઃ ॥

„ ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે મૃગતૃષ્ણાનું જલ આદિ આદિમાં નથી તેમ અન્તમાં પણ નથી. તેથી તે મધ્યમાં પણ નથી જ એવો નિશ્ચય છે; તેવી રીતે આ જગત્ અવસ્થામાં દેખાતા પદાર્થ પણ આદિમાં અર્થાત્ ઉત્પત્તિના પહેલાં તથા અન્તમાં અર્થાત્ પ્રલય બાદ પણ દેખવામાં આવતા નથી. તેથી વર્તમાન કાળમાં પણ આ જગત્ પદાર્થ મિથ્યા જ છે. અર્થાત્ મૃગતૃષ્ણિકાની તુલ્ય જ છે. પરન્તુ મિથ્યા મૃગતૃષ્ણિકાની તુલ્ય હોવા છતાં પણ સત્ય પદાર્થની તુલ્ય જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે સુવર્ણનું બનાવેલું આભૂષણ ભૂષણના આકારની પહેલાં નહોતું, અને ભૂષણને અગ્નિમાં ગાળ્યા બાદ પણ ભૂષણ રૂપે રહેતું નથી. પરન્તુ વચક્ષા કાળમાં ભૂષણ રૂપે જોવામાં આવે છે; તેવી રીતે આ જગત્ પણ સૃષ્ટિની પહેલાં જગત્ રૂપે નહોતું. અને જેવી રીતે ભૂષણ ધણા પહેલાં તે પોતાના કારણ સુવર્ણની શકલમાં તો હતું, તેવી રીતે આ જગત્ પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં પોતાના કારણ પરમાત્મ રૂપે હતું, અને જેવી રીતે કટક, હાર, આદિ ભૂષણને ગાળી નાંખ્યા બાદ ભૂષણ રૂપે નષ્ટ થવાથી સુવર્ણ રૂપે રહી જાય છે, તેવી રીતે આ જગત્ પણ પ્રલય સમયે પોતાના નામ અને રૂપને ત્યાગ કરીને પોતાના કારણ બ્રહ્મ રૂપે જ રહેશે. અને જે વસ્તુની સ્થિતિ ઉત્પત્તિ પહેલાં અને નાશની પછી પણ કારણ રૂપે છે, તો મધ્ય કાલમાં પણ અર્થાત્ જે સમયે પ્રતીત થાય છે તે સમયમાં પણ તેની અસલ સ્થિતિ કારણ રૂપે જ છે. અને જગત્ બ્રહ્મમાંથી, રજ્જુમાંથી સર્પની ઉત્પત્તિની પેઠે, ઉત્પન્ન થયું છે, અને લીન પણ બ્રહ્મમાં જ થવાનું છે. અર્થાત્ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ રજ્જુનું જ્ઞાન થવાથી રજ્જુમાં જ લીન થાય છે. તેની તુલ્ય કલ્પિત જગત્ પણ બ્રહ્મમાં જ લીન થાય છે. અને વર્તમાન કાલમાં પણ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ રજ્જુ રૂપે સ્થિત છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાં કલ્પેલું આ જગત્ વર્તમાનમાં પણ બ્રહ્મ રૂપે જ સ્થિત છે. કેવલ નામ રૂપ વાળા પદાર્થ મિથ્યા મૃગતૃષ્ણિકાના જલની તુલ્ય હોય સત્ય પદાર્થની તુલ્ય પ્રતીત થાય છે. વળી—

અવ્યક્તા એવ યેઽન્તસ્તુ સ્ફુટા એવ ચ યે વહિઃ ।

કલ્પિતા એવ તૈ સર્વે વિશેષસ્તિવન્દ્રિયાન્તરે ॥ „ ॥ ૨-૧૫ ॥

અર્થઃ—જે પદાર્થ સ્વભાવસ્થામાં દેહની અંદર દેખાય છે તે અવ્યક્ત છે અર્થાત્ સ્પષ્ટ દેખવામાં આવતા નથી. અને જે બહાર દેખવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ દેખવામાં આવે છે. પરન્તુ તે સર્વ કલ્પિત જ છે. અને સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો શરીરની અંદર દેખાય છે, અને જાગૃત્માં ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર દેખવાના પદાર્થ બહાર દેખાય છે, એટલે બંનેમાં એક છે. બાકી બંને કલ્પિત જ છે.

અનિશ્ચિતા યથા રજ્જુરન્ધકારે વિકલ્પિતા ।

સર્વધારાદિભિર્માવૈસ્તદ્વદાત્મા વિકલ્પિતઃ ॥ „ ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—કાઈ દોરી મન્દ અન્ધકારમાં પડેલી છે, તેથી તે દોરી છે એવો નિશ્ચય થયો નહીં. તેને દેખનાર કાઈ તેમાં સર્પની કલ્પના કરે છે, કાઈ જળની ધારાની કલ્પના કરે છે,

કોઈ દૃષ્ટી, અને કોઈ ભૂમિ કાટવાથી તરડ પડવાની કલ્પના કરે છે. એ પ્રમાણે આત્મ-સ્વરૂપને નહીં જાણનાર લોકે આત્મામાં નાના પ્રકારની કલ્પના કરી છે. અને તે પ્રમાણે કલ્પના કરનાર લોક કોઈ પ્રાણુ, કોઈ પૃથિવી આદિ પંચબૂત, તથા કોઈ સત્ત્વાદિ શુદ્ધને જ આત્મા કહે છે. અને કોઈ એ વિશ્વ તૈજસાદિ એક એક પદાર્થને આત્મા માન્યો, કોઈ એ રૂપ રસાદિ વિષયોને, કોઈએ વેદને, કોઈએ યજ્ઞને, અને રમોછવાએ ખાવા પીવાના પદાર્થોને જ ઈશ્વર માન્યો. કોઈએ કાકને, કોઈ સ્વરોત્પને જાણનાર લોકે દિશાને જ ઈશ્વર માન્યો. તો કોઈએ ૧૪ બુધોને, કોઈએ મનને, કોઈએ બુદ્ધિને, કોઈએ ચિત્તને, કોઈએ ધર્મને, કોઈએ રૂપ તત્ત્વને, કોઈએ રૂઢ તત્ત્વને, કોઈએ અતત્ત્વને, કોઈએ સંન્યાસાદિ આશ્રમને પરમાર્થ તત્ત્વ માન્યું. કોઈએ પુલ્લિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ રૂપ શબ્દોને, કોઈએ પ્લહાને, કોઈએ વિષ્ણુને, કોઈએ મહાદેવને, કોઈએ ગણેશને, કોઈએ દેવીને, કોઈએ સૂર્યને, કોઈએ પીપળાને, કોઈએ વડને, કોઈએ તુલસીને, કોઈએ વાંસને, કોઈએ અર્ક (આકાશ)ને પણ ઈશ્વર માન્યો. પરંતુ તે લોક સર્વ ઈશ્વરના યથાર્થ જ્ઞાનથી રહિત છે.

તૃણાર્ચકાદિયોગાન્તાર્થે વિભ્રાન્તિમાશ્રિતાઃ ।

લોકાગતાદિસાંખ્યાન્તાર્થે વિભ્રાન્તિમાશ્રિતાઃ ॥ પંચમ પ્ર૦ ૬-૧૬ ॥

અર્થ:-વાંસ તથા અર્ક અને ધાતુને પૂજનારથી માંડી યોગી (પતંગજસિ) પર્યન્તના મન વાળા સુધીના સર્વ લોક ઈશ્વર સંબંધી ભ્રાન્તિમાં પડેલા છે. અર્થાત્ ઈશ્વરના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતા નથી. અને લોકાયત્તથી માંડીને સાંખ્ય મતવાળા સુધીના સર્વ લોક જીવના સ્વરૂપ સંબંધી ભ્રાન્તિમાં પડ્યા છે અર્થાત્ તે લોકને જીવના સ્વરૂપની ખબર નથી. જે જાગ્રત્ અને સ્વપ્ન એ બંને અવસ્થાના કલિપત જીવ અને સર્વ જડ પદાર્થ મિથ્યા હોય તો તે કલિપત પદાર્થને જાણનાર કોણ, અને તેમની કલ્પના કરનાર કોણ હશે ? કહીએ છીએ.

કલ્પપલ્યાત્મનાત્માનામાત્મા દેવઃ સ્વમાયયા ।

સ એવ વુદ્ધયતે મેદાનિતિ વેદાન્તનિશ્ચયઃ ॥ માન કામ પ્ર૦ ૨-૧૨ ॥

અર્થ:-પરમાત્મા પોતે જ પોતાની માયાથી પોતાને જ અનેક પ્રકારે કલ્પે છે, અને પોતે જ તે કલિપત પદાર્થોને જાણે છે એવો વેદાન્તનો નિશ્ચય છે. અર્થાત્ આત્માથી ભિન્ન કલિપત પદાર્થ તથા કલ્પના કરનાર એ કોઈ પણ નથી. આત્માથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી. તથાપિ—

યં માયં દર્શયેચ્ચસ્ય તં માયં સ તુ પદ્યતિ ।

તં ચાવતિ મ ભૂત્વાઽસૌ તદ્ગ્રહઃ સમુપૈતિ તમ્ ॥

,, ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:-જે આચાર્ય જે શિષ્યને આ ધાસ, આ વાંગ, આ ગણેશ, આ વિષ્ણુ, આ મહાદેવ યથાર્થ વસ્તુ છે એમ કહીને જે વસ્તુને બતાવે છે તે વસ્તુને તે શિષ્ય યથાર્થ સમજે છે. અને તે તેની વિપાસના આદિ કરતા રહે છે. ફરી જે વસ્તુને તેણે યથાર્થ રૂપે જાણી છે તે વસ્તુ તે મુમુક્ષુના ચિત્તને પોતાનામાં આસક્ત કરી દે છે. અર્થાત્ મુમુક્ષુના ચિત્તને બીજી સર્વ વસ્તુમાંથી રોકીને પોતાનામાં લગાવી દે છે. મનને બીજાં સ્થાનમાં જતા દેવું નહીં તે જ મુમુક્ષુની રક્ષા કરવી છે. પછી મુમુક્ષુ ચિત્ત પણ તે વસ્તુમાં જ આસક્ત થઈ જાય છે. ફરી મૃત્યુ પછી તે વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મુમુક્ષુએ પરમાર્થ તત્ત્વને

જાણવામાં વિશેષ ફરીને ઉપનિષદનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ આ જગતની ઉત્પત્તિ પરમાર્થથી થવાનો સંભવ નથી. વન્ધ્યાપુત્ર મત્સ્ય અને મિથ્યા બંને પ્રકારે ઉત્પન્ન થતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:—

ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન વદ્ધો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્ત ઇત્યેવા પરમાર્થતા ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—કોઈ વસ્તુનો પ્રલય, અથવા કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિ, અથવા કોઈ બદ્ધ જીવ અથવા મોક્ષની સિદ્ધિ કરનાર કોઈ સાધક, અથવા કોઈ મુમુક્ષુ, અથવા કોઈ મુક્ત પુરુષ પણ નથી—એ જ પરમાર્થ તત્ત્વ છે. ઈશ્વરની માયાથી જ સર્વ પ્રતીત થાય છે, માયા વિના કોઈ પણ સૃષ્ટિ નથી. ઈશ્વરને આ સૃષ્ટિ કરવાને માટે શી જરૂર હતી? તેમણે ખાલી ખેડા ખેડા આ સૃષ્ટિ કેમ કરી? આ પ્રશ્ન કરનારને “ન નિરોધ” ઇત્યાદિ શ્લોકોનો વિશેષ ખ્યાલ રાખવાની આવશ્યકતા છે.

મોગાર્થ સૃષ્ટિસ્તિન્યે ક્રીડાર્થમિતિ ચાપરે ।

દેવસ્યૈવ સ્વભાવોડ્યમાત્મકામસ્ય કા સૃષ્ટા ॥

મા૦ કા૦ પ્ર૦ ૧-૯ ॥

અર્થ:—કોઈ કહે છે કે ઈશ્વરે ભોગને માટે સૃષ્ટિ બનાવી. કોઈ ખેલ(રમત)ને માટે સૃષ્ટિ કરી એમ કહે છે. પરન્તુ પરમેશ્વરનું નામ આત્મકામ છે. જેની સંપૂર્ણ ઇચ્છા નિવૃત્ત થઈ છે તેને જ આત્મકામ કહે છે. આત્મકામને ભોગની ઇચ્છા, અથવા ખેલની ઇચ્છા હોતી નથી. તેથી ભોગને માટે સૃષ્ટિ છે અથવા ખેલને માટે સૃષ્ટિ છે તે કહેવું બંને નહીં. પરન્તુ પરમેશ્વરની માયાનું નામ સૃષ્ટિ છે, બીજી કોઈ સૃષ્ટિ નથી. અને માયા પોતે જ મિથ્યા છે. જે છે જ નહીં તે પદાર્થનું જ નામ માયા છે. તેથી સૃષ્ટિ કોઈ કાલમાં પણ થઈ નથી. જ્યારે સૃષ્ટિ થઈ જ નથી તો પછી “સૃષ્ટિ કેમ કરી?” એ પ્રશ્ન બનતો નથી. છતાં પણ જેને સૃષ્ટિ વિષે આગ્રહ છે, સૃષ્ટિ છે એવો નિશ્ચય છે તેને માટે શ્રુતિ પણ તેને અનુસાર ઉત્તર આપે છે.

મૂલોઽવિસ્ફુલિજ્ઞાયૈઃ સૃષ્ટિર્વા ચોદિતાન્યથા ।

ઉપાયઃ સોડ્વતારાય નાસ્તિ ભેદઃ કથંચન ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—માટી તથા લોહ તથા અગ્નિની ચિનગારી આદિ દૃષ્ટાન્તોથી સૃષ્ટિનું કથન કર્યું છે તે સર્વ સૃષ્ટિ સંબંધી આગ્રહવાળા જીજ્ઞાસુને સમજાવવાને માટે છે પરમાર્થથી બ્રહ્મમાં કોઈ ભેદ નથી, અને સૃષ્ટિ કલ્પિત છે. અને કલ્પિત શક્તિ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોઈ પણ શકતી નથી.

સ્વપ્રમાયે યથા દૃષ્ટે ગુન્ધર્વનગરં યથા ।

તથા વિશ્વમિદં દૃષ્ટં વેદાન્તેષુ વિચક્ષણૈઃ ॥

” ॥ ૩-૩૧ ॥

અર્થ:—જે લોક વેદાન્તશાસ્ત્રમાં નિપુણ છે તેઓએ સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો તથા પ્રસિદ્ધ ઇન્દ્રગણ માયાના પદાર્થ તથા ગન્ધર્વ, નગર જેમ મિથ્યા છે તેવું જ આ જગતને પણ મિથ્યા નિશ્ચય કર્યું છે. જ્યારે પરમાત્મા એક જ વસ્તુ છે અને તે પરમાત્માને અજ કલ્પા છે અર્થાત્ તેમનો જન્મ નહીં થનાર કલ્પા છે, સારે ઉત્પત્તિ, ક્ષોભ થઈ? પરમાત્માની

ઉત્પત્તિ થવા સંભવ નથી. અને માયા મિથ્યા પદાર્થ હોવાથી તેની પણ ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. તે મટે જે કોઈ પણ પદાર્થ જોવામાં આવે છે તે સર્વ મિથ્યા છે; પરમાત્મા એક જ સત્ય વસ્તુ છે.

ઈતિ જગન્મિથ્યાત્વનિરૂપણ અ. પ. સ. ૭. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૫. સર્ગ ૮.

અજાતવાદનિરૂપણ.

પરમાત્માથી ભિન્ન કોઈ પણ પદાર્થ નથી. અને પરમાત્મા ઉત્પન્ન થતા નથી. એટલે અદ્વૈતવાદ સંબંધી કોઈ પણ તર્ક કરવાનો રહેતો નથી.

અદ્વૈતં પરમાયોં હિ દ્વૈતં તદ્ભેદ સ્વચતે । માં કોં પ્રં ૩-૧૮ ॥

અર્થ:—પરમાર્થ તો અદ્વૈત છે. અને દ્વૈત જે છે તે અદ્વૈતનો ભેદ છે. અને “અકમેવા-
દ્વિતીયમ્”—એક જ છે અને અદ્વિતીય છે, તથા “ઇન્દ્રો માયામિઃ પુરુષરૂપ ઈયતે”
પરમાત્મા માયા વડે અનેક રૂપ થાય છે. વળી—

માયયા મિચતે દ્યૈત્ત્વાન્યથાઽજં કથંચન ।

તત્ત્વતો મિચમાને હિ મર્ત્યતામમૃતં વ્રજેત્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—જન્મ નહીં લેનાર પરમાત્માનો ભેદ માયાથી મિથ્યા દ્વૈત રૂપે પ્રતીતિ માત્ર છે. માયા વિના કદાપિ અજનો ભેદ થઈ શકતો નથી. યથાર્થ રીતે જો પરમાત્માનો ભેદ હોય તો સ્વભાવથી અમૃત અર્થાત્ નહીં મરનાર તથા અજ તથા દ્વૈત રહિત જે અજ છે તે મરણધર્મ વાળું થશે. તેથી માયાથી દ્વૈતની મિથ્યા પ્રતીતિ માત્ર છે. વળી—

અજાતસ્યૈવ ભાવસ્ય જાતિમિચ્છન્તિ વાદિન. ।

અજાતો હમૃતો ભાવો મર્ત્યતાં કથમેષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—વાદી લોક પણ જન્મ નહીં લેનાર પરમાત્માના જન્મને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. અને જે વસ્તુ સ્વભાવથી જન્મ લેનાર નથી અને મરનાર પણ નથી. તે કેવી રીતે મરનાર હોય? અર્થાત્ કદાપિ નહીં. વળી—

સાંસિદ્ધિકી સ્વામાવિકી સહજા અકૃતા ચ યા ।

પ્રકૃતિઃ સેતિ વિજ્ઞેયા સ્વમાર્વં ન જહાતિ યા ॥ પ્રં ૪-૧ ॥

અર્થ:—વસ્તુની જે પ્રકૃતિ છે તે કદાપિ બદલાતી નથી. જે સ્વતઃસિદ્ધ હોનારી યોગી લેહાની અણિમાદિ મિદ્ધિ છે તે કદાપિ બદલાતી નથી, અથવા નષ્ટ પણ થતી નથી. તેવી રીતે વસ્તુનો જે સ્વભાવ છે તે બદલાવાનો નથી. જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણ સ્વભાવ અને પૃથ્વીની ઉડવાની શક્તિ જન્મથી જ તેની સાથે છે, તે સદૃશ પ્રકૃતિ પણ કોઈ દેય, કોઈ કાલમાં નષ્ટ થવાની નથી. તેમ જીવે પણ કોઈ ગુણ જે બનાવડી નથી તે કોઈ પણ નાશ પામતો નથી. બદ્ધ શું કહે? જે જે પદાર્થ પોતાના સ્વભાવને પરિત્યાગ કરતો નથી તે સર્વ પ્રકૃતિ હરવાય છે. જે પ્રકૃતિ છે તે બદલાવાની નથી. તેવી રીતે અજાતને જે અજાત છે તે પ્રકૃતિ છે. તેથી તે પણ જન્મ લેનાર નથી. વળી—

નેહ નાનાસ્તિ ચામ્નાયાદિન્દ્રો માયાભિરિત્યપિ ।

અજાયમાનો વહુપ્રા માયયા જાયતે તુ સઃ ॥ મા૦ કા૦ પ્ર૦ ૩-૨૪ ॥

અર્થઃ—‘નેહ નાનાસ્તિ કિંચન’ અને ‘‘ન્દ્રો માયાભિઃ પુરુષરૂપ ઈયતે’’ હસાદિ પ્રમાણુ પશુ ઉત્પન્ન નહીં થતા ધ્વજાની માયા વડે ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ માત્રને કહે છે. વળી—

સતો હિ માયયા જન્મ યુજ્યતે ન તુ તત્ત્વતઃ ।

તત્ત્વતો જાયતે યસ્ય જાતં તસ્ય હિ જાયતે ॥ ” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો સત્ય વસ્તુનો માયા વડે પશુ જન્મ થતો નથી. અને જેના સિદ્ધાન્તમાં સત્ય વસ્તુનો યથાર્થ રીતે જન્મ કહ્યો છે, તેના મતમાં એક વાર ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ ફરી બીજી વાર ઉત્પન્ન થશે. કાષ્ઠને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થઈને ફરી તેની હાલતિમાં તેનો ફરીથી જન્મ થતો નથી. માટે સદ્વસ્તુ તો સત્ જ છે. ફરી તેનો જન્મ થવો કદાપિ શક્ય નથી. વળી—

અસતો માયયા જન્મ તત્ત્વતો નૈવ યુજ્યતે ।

વન્ધ્યાપુત્રો ન તત્ત્વેન માયયા વાપિ જાયતે ॥ ” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—અસત્ વસ્તુની માયાથી અથવા યથાર્થ રીતે પશુ ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. જેમ વન્ધ્યા પુત્રની ઉત્પત્તિ યથાર્થ રીતે કે માયાથી પશુ થતી નથી. સંપૂર્ણ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન નહીં હોવાથી જ પ્રતીત થાય છે. રજ્જુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થતાં સર્વ ભ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે. તેવી રીતે પરમાત્મા રૂપ અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ કલ્પનાની નિવૃત્તિ થાય છે.

ન કશ્ચિજાયતે જીવઃ સંભવોઽસ્ય ન વિદ્યતે ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ” ॥ ૪૮ ॥

અર્થઃ—વળી કોઈ જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેની ઉત્પત્તિમાં કારણુ દેખાતું નથી અને કાષ્ઠની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ પરમ સત્ય છે. અને જે દેશ કાશ્વાદિ રહિત ધ્વજામાં કોઈ પશુ ઉત્પન્ન થતું નથી તે જ ઉત્તમ સત્ય છે. વળી—

भूतं न जायते किञ्चिद्भूतं नैव जायते ।

विवदन्तो द्रयाहोवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ મા. કા. પ્ર. ૪-૪ ॥

અર્થઃ—જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. અને જે વસ્તુ અવિદ્યમાન છે—છે જ નહીં, તેની પશુ ઉત્પત્તિ થતી નથી. અને ઉત્પત્તિવિષયમાં વિવાદ કરનાર દ્વૈતવાદી લોક વિવાદ કરતા સત્તા અભિતિને જ કહે છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન નહીં થવાનું જ કથન કરે છે. વળી—

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—ઉપાધિથી નાના અકારે પ્રતીત થતા અનેક આત્મા દેખાય છે. તે સર્વ સ્વભાવથી જ જરા મરણથી રહિત છે. અને આત્માની જરા કે મરણની ઇચ્છા કરતા સત્તા તેના

જન્મને સિદ્ધ કરવાને માટે વાદવિવાદ કરીને આત્માના જન્મ મરણના આગ્રહથી તે લોકનું પતન થાય છે અર્થાત્ સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

અજાતં જાયતે યસ્માદજાતિઃ પ્રકૃતિઃ સ્તવઃ ।

પ્રકૃતેરન્યથાભાવો ન કયંચિદ્ભવિષ્યતિ ॥

અર્થઃ—જે વાદી લોક જન્મ નહીં લેનાર વસ્તુના જ જન્મનું કથન કરે છે તે યુક્તિ રહિત કથન છે. જન્મ ન લેવો એ આત્માનો સ્વભાવ છે. માટે પ્રકૃતિનું જે અન્યથા થવું તે કદાપિ મૂલવતું નથી. માટે આત્માની સંસારપ્રાપ્તિ અને મોક્ષ એ બંને વાસ્તવિક નથી.

અનાદેરન્તવચ્ચં ચ સંસારસ્ય ન સેત્સ્યતિ ।

અનન્તતાં ચાદિમતો મોક્ષસ્ય ન ભવિષ્યતિ ॥

અર્થઃ—જે સંસાર અનાદિ છે તેનો અન્ત યુક્તિથી પણ સિદ્ધ થતો નથી. અને અનન્ત એ મોક્ષ છે તેનું આદિપણું પણ કદાપિ થઈ શકતું નથી. તેથી કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિ નાશ, તથા બન્ધ અને મોક્ષને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ વસ્તુ યથાર્થ નથી. આ સર્વ કલ્પિત છે અને અજ્ઞાની મનુષ્યને સમજાવવાને માટે નાના પ્રકારની પ્રક્રિયા કથન કરી છે. અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા હમેશાં નિર્લેપ રહે છે. વળી—

પ્રપञ્ચો यदि विद्येत निर्वर्तेन न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥

અર્થઃ—જો કોઈ પ્રપંચ વસ્તુ પહેલેથી હોત તો અવસ્થ નિવૃત્ત પણ થઈ જાન. પરંતુ આ સર્વ કોઈ વસ્તુ છે નહીં, કેવલ માયા માત્ર જ છે. પરમાર્થથી તે અદ્વૈત છે. અહીં કોઈ પણ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ બની શકતી નથી.

विकल्पो विनिवर्तेत कलितो यदि केनचित् ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥

અર્થઃ—જો કોઈએ કલ્પના કરી હોત તો સર્વ કલ્પનાની નિવૃત્તિ થઈ જાન આ સર્વ કલ્પના તથા સૃષ્ટિ આદિનું કથન શિષ્યાદિના ઉપદેશને માટે છે. પરમાત્મ રૂપ તત્ત્વ જાણવામાં આવે તો ફરી કોઈ પણ દ્વૈત દેખાતું નથી.

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥

અર્થઃ—અનાદિ માયાથી સુતેલા જીવને અર્થાત્ મારો પુત્ર છે, માઈ ધન છે, માઈ પણ છે, માઈ હેન છે—એ પ્રકારના મોહમાં પડેલા આ જીવને જ્યારે ઉપદેશ દ્વારા પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જન્માદિથી રહિત, તથા અવિદ્યા (અજ્ઞાન) રૂપ નિદ્રાથી રહિત, તથા અન્યથા મદ્ય રૂપ સ્વપ્નથી પણ રહિત, અદ્વૈત શુદ્ધ પરમાત્મા રૂપ તત્ત્વને જાણે છે. અને ત્યારે જ સર્વ કુઃખની નિવૃત્તિ પણ થાય છે.

इति अमृतवादनिरूपणं अ. प. स. ८. समाप्त.

અધ્યાય. ૫. સર્ગ. ૯.

મહાવાક્યવિવેચન.

જીવ ધ્વજની એકતા (અબેદ)નું જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે. અને જીવધ્વજની એકતાનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે મહાવાક્યના વિવેચનની આવશ્યકતા હોવાથી તેનું વિવેચન કરીએ છીએ.

જીવ અને ધ્વજની એકતાનું જ્ઞાન કરાવનાર વાક્યને મહાવાક્ય કહે છે. અને જીવધ્વજની એકતાનું જ્ઞાન થવું તે જ વેદાન્તશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. માટે આ સર્ગમાં ચાર મહાવાક્યોના અર્થોનું વિવેચન કરીએ છીએ. તેમાં પ્રથમ એતરેય આરણ્યક દ્વિતીય આરણ્યક અધ્યાય. ૬ ના પ્રથમ ખણ્ડના “મજ્ઞાનં બ્રહ્મ” એ મહાવાક્યના અર્થનું શુદ્ધરહસ્યોપનિષદમાં કહેલી રીતે નિરૂપણ કરીએ છીએ.

૧. “મજ્ઞાનં બ્રહ્મ” નું વિવેચન.

येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च ।

स्वादस्वादु विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ॥ શુક્ર. ર. ૩. શ્લો. ૧ ॥

અર્થ:—જે નેત્રદ્વારા નિકળેલી અન્તઃકરણની વૃત્તિ રૂપ ઉપાધિ વાળા ચૈતન્ય વડે દર્શન કરવા યોગ્ય રૂપને દેખે છે, અને જે શ્રોત્રાદિ દ્વારા નિકળેલા અન્તઃકરણની વૃત્તિ રૂપ ઉપાધિ વાળા ચૈતન્ય વડે આ શબ્દોને સાંભળે છે, અને જે ઘ્રાણ દ્વારા નિકળેલી અન્તઃકરણની વૃત્તિ રૂપ ઉપાધિ વાળા ચૈતન્ય વડે સુગન્ધિ તથા દુર્ગન્ધિને સંધે છે, તથા જે વાગિન્દ્રિય દ્વારા નિકળેલી અન્તઃકરણની વૃત્તિઉપહિત ચૈતન્ય વડે શબ્દોને ખોલે છે, અને જે રસનેન્દ્રિય દ્વારા નિકળેલી અન્તઃકરણની વૃત્તિ ઉપાધિ વાળા ચૈતન્ય વડે સ્વાદ તથા મેરુવાદને જાણે છે—એવું જે ચૈતન્ય છે તેને “મજ્ઞાનં બ્રહ્મ” આ મહાવાક્યમાં પ્રજ્ઞાન શબ્દથી કહ્યું છે.

પહેલા શ્લોકમાં પ્રજ્ઞાન શબ્દના અર્થનું નિરૂપણ કરીને હવે ધ્વજ શબ્દનો અર્થ કહીએ છીએ.

चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु ।

चैतन्यमेकं ब्रह्मातઃ મજ્ઞાનં બ્રહ્મ મગ્યપિ ॥

૧. ॥ ૨ ॥

અર્થ:—ઉત્તમ દેવાદિમાં તથા મધ્યમ મનુષ્યાદિમાં તથા અધમ અશ્વ, ગાય, આદિ સર્વ દેહધારીમાં એક જ ચૈતન્ય રૂપ ધ્વજ છે અને તે જ ચૈતન્ય રૂપ ધ્વજ મારામાં પણ છે. માટે હું ધ્વજ જ છું.

૨. “અહં બ્રહ્માસ્મિ” નું વિવેચન.

મજ્ઞાનં બ્રહ્મ એ મહાવાક્યનો અર્થ કરીને હવે અહં બ્રહ્માસ્મિ । જુ. ૩. અ. ૧-૪-૨૦ (હું ધ્વજ છું) એ મહાવાક્યનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. સંપૂર્ણ મહાવાક્યનો અર્થ કરતા પહેલાં પ્રથમ અહમ્ શબ્દના અર્થનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. દેશ તથા કાલ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદ રહિત જે પરમાત્મા મનુષ્યાદિ શરીરમાં શુદ્ધિ શબ્દથી કહેલા સૂક્ષ્મ શરીરના સાક્ષી રૂપે સ્થિત યજ્ઞને પ્રકાશે છે તેને અહમ્ (હું) શબ્દથી કહે છે. અને—

સ્વતઃ પૂર્ણઃ પરાત્માઽન્ન બ્રહ્મશબ્દેન વર્ણિતઃ ।

અસ્મીત્યૈક્યપરામર્શત્તેન બ્રહ્મ ભવામ્યદમ્ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—સ્વભાવથી જ પરિચેદ રહિત પરિપૂર્ણ પરમાત્માને આ શ્લોકમાં બ્રહ્મ શબ્દથી કહ્યા છે. અને અસ્મિ પદથી જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનું કથન કર્યું છે. માટે હું અર્થાત્ અદમ્ શબ્દથી પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલું જીવ્યૈતન્ય પણ બ્રહ્મ છે.

૩. “તત્ત્વમસિ”નું વિવેચન.

અને હવે “તત્ત્વમસિ । છાં ૩૦ અં ૬-૮-૭ (તે તું છે) એ મહાવાક્યના અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તત્ પદનો અર્થ કહીએ છીએ.

एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितम् ।

सृष्टेः पुराऽधुनाऽप्यस्य तादृक्त्वं तदितीयते ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—સદૈવ સોમ્યેદમગ્ર આસોદેકમેવાદ્વિતીયમ્—આ શ્રુતિમાં સૃષ્ટિના પહેલાં સ્વગતાદિ બેદ રહિત જે સદસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે સદસ્તુનું સૃષ્ટિ પછી હાલ પણ વિચારદૃષ્ટિથી સિદ્ધ થતું જે તથાત્વ છે અર્થાત્ સૃષ્ટિના પહેલાંની માફક સ્વગતાદિ બેદ શૂન્યના, તથા નામ અને રૂપના અભાવપણું છે તે સદસ્તુ રૂપ પરમાત્માને તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના તત્ શબ્દથી કહ્યા છે.

श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वन्न त्वंपदेस्तिम् ।

एकता ग्रायतेऽसौતિ तदैक्यमनुभूयताम् ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—શ્રવણાદિના અનુબ્ધાન દ્વારા મહાવાક્યના અર્થને નજીનારને અહીં શ્રોતા કહ્યો છે. તે યાતા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીરથી ભિન્ન અને એ શરીરોના સાક્ષી થઈને જે સદસ્તુ વર્તમાન છે તેને જ ત્વમ્ પદથી કહ્યું છે. અને આ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં જે અસિ પદ છે તેનાથી તત્ પદના અર્થ રૂપ ચૈતન્ય તથા ત્વં પદના અર્થ રૂપ ચૈતન્ય એ બંનેની એકતાનો બોધ કરે છે. માટે તે તત્ અને ત્વમ્ પદના અર્થ રૂપ ચૈતન્યની એકતાને સુમુક્ષુ લોક અનુભવ કરે.

૪. “અયમાત્મા બ્રહ્મ”નું વિવેચન

હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા “અયમાત્મા બ્રહ્મ” પૃં ૩૦૨-૨-૧૯ આ આત્મા બ્રહ્મ છે—એ એ મહાવાક્યના અર્થને નિરૂપણ કરીએ છીએ.

स्वप्नकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितो यतम् ।

अहंकारादिदेहान्तात्प्रत्यगात्मेति गीयते ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—“અયમાત્મા બ્રહ્મ” એ મહાવાક્યમાં સ્થિત અયમ્ પદથી આત્માને સ્વપ્નપ્રકાશ રૂપ હેવાથી અપરોક્ષ કહ્યો છે. અને અહંકાર, મન, પ્રાણ, હૃદય તથા દેહ એ સર્વના અમૂલને સંઘાત કહે છે. તે અહંકાર જેનો આદિ છે અને જેનો અન્ત દેહ છે એવા સંઘાતના અધિષ્ઠાન રૂપે તથા સાક્ષી રૂપે સ્થિત વસ્તુને “આત્મા” શબ્દથી કહ્યું છે. અને—

दृश्यमानस्य सर्वस्य जगत्तत्त्वमीर्यते ।

ब्रह्मશब्देन तद्ब्रह्म स्वप्नकाशात्मरूपम् ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—દેખાતા આ સંપૂર્ણ જગતના અધિષ્ઠાન રૂપ જે પરમાર્થ વસ્તુ છે તેને “અય-
માત્મા બ્રહ્મ” એ મહાવાક્યમાં બ્રહ્મ શબ્દથી કહ્યું છે. અને તે બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ રૂપ છે.
આ મહાવાક્યમાં જેને “આત્મા” કહ્યો છે તેને જ બ્રહ્મ કહ્યું છે. તેથી પણ જીવ્યૈતન્ય
અને બ્રહ્મની એકતા કહી છે. વળી—

જગતો યદુપાદાનં માયામાદાય તામસીમ્ ।

નિમિત્તં શુદ્ધસત્ત્વાં તામુચ્યતે બ્રહ્મ તદગિરા ॥ પંચ ૦ પ્ર ૦ ૧-૪૪ ॥

અર્થ:—જે સમિચ્છાનન્દ રૂપ પરબ્રહ્મ તમોગુણુ પ્રધાન વાળી માયાને ઉપાધિ રૂપે સ્વીકાર
કરીને જગતના ઉપાદાન કારણુ રૂપ થયું છે, અને તે જ બ્રહ્મ જે વિશુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન
માયાને ઉપાધિ રૂપે સ્વીકારીને નિમિત્ત કારણુ રૂપ થયું છે તે જગતના નિમિત્ત તથા ઉપાદાન
કારણુ રૂપ બ્રહ્મને તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં સ્થિત તત્ શબ્દથી કહે છે. કદ્દિપત વસ્તુના
અધિષ્ઠાન રૂપ થયું તે જ બ્રહ્મમાં ઉપાદાનતા છે. અને ઉપાદાનાદિના અભિદ્ય (જાણનાર)
હોયું તે જ નિમિત્ત કારણુતા છે. વળી—

યદા મલિનસત્ત્વાં તાં કામકર્માદિદૂષિતામ્ ।

આદત્તે તત્પરં બ્રહ્મ ત્વંપદેન તદોચ્યતે ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—તે જ બ્રહ્મ જે અવસ્થામાં મલિનસત્ત્વ પ્રધાન વાળી માયાને અર્થાત્ જેને
અવિદ્યા શબ્દથી કહે છે તેને ઉપાધિ રૂપે સ્વીકાર કરે છે તે અવસ્થાને તત્ત્વમસિ મહા-
વાક્યમાં સ્થિત ત્વમ્ શબ્દથી કહે છે. અને—

ત્રિત્રયીમપિ તાં મુક્ત્વા પરસ્પરવિરોધિનીમ્ ।

અલ્પહં સન્નિદાનન્દં મહાવાક્યેન લક્ષ્યતે ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—પરસ્પર વિરોધવાળી તમોગુણુ પ્રધાન તથા વિશુદ્ધ સત્ત્વ પ્રધાન અને મહીન
સત્ત્વપ્રધાન બેદથી કહેલીમાયાને પગિત્યાગ કરવાથી જે સમિચ્છાનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે તે
મહાવાક્ય વડે કથન કરે છે. અર્થાત્ લક્ષણાદૃતિથી જાણાવે છે.

સોડ્યમ્—તે આ છે—આ મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગલક્ષણ છે, કેમકે જૂતકાલમાં જે
અન્ય દેશમાં સ્થિત વસ્તુ છે તેને જ સ્ત્ર:શબ્દથી કહેવાય છે. તેથી અતીત કાલ તથા અન્ય
દેશ સહિત વસ્તુ સ્ત્ર: પદનો વાચ્યાર્થ છે. અને વર્તમાન કાલ તથા સમીપ દેશમાં
સ્થિત વસ્તુને અયમ્ આ શબ્દથી કહેવાય છે. તેથી વર્તમાનકાળ અને સમીપ દેશ
સહિત વસ્તુ અયમ્—આ—પદનો વાચ્યાર્થ છે. અને અતીત કાલ અને અન્યદેશ સહિત જે
વસ્તુ છે તે જ વર્તમાન કાલ અને સમીપ દેશ સહિત છે તે સોડ્યમ્ તે આ છે—એ
સમુદાયનો વાચ્યાર્થ છે. પરન્તુ તે બંને નહીં, કારણુ જૂતકાલ અને વર્તમાન કાલનો
વિરોધ છે. તેથી રીતે અન્ય દેશ અતે સમીપ દેશનો પણ વિરોધ છે. તેથી સ્ત્ર: (તે) અને
અયમ્ (આ)—એ બંને પદમાં પદોના વાચ્યાર્થ રૂપ દેશ અને કાલ રૂપ વિશેષ ભાગને
પગિત્યાગ કરીને વસ્તુ માત્રનું ગ્રહણ કર્યું તે ભાગત્યાગલક્ષણ છે. અને તત્ત્વમસિ
મહાવાક્યમાં માયા ઉપાધિ વાળા સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર (અર્થાત્ જીવ્યૈતન્ય) તત્ પદનો
વાચ્યાર્થ છે. અને અવિદ્યા ઉપાધિવાળું અદ્વિત જીવ્યૈતન્ય તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં સ્થિત
ત્વમ્ (તું) પદનો વાચ્યાર્થ છે. અને તત્ અને ત્વમ્ પદોના વાચ્યાર્થને ગ્રહણ કરવાથી
બંનેની એકતા બની શકતી નથી. તેથી લક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા છે.

આ લક્ષણ ત્રણ પ્રકારની છે—૧. જહત્, અને ૨. અજહત્ અને ૩. જહદજહત્. જે સ્થાનમાં પહોના વાચ્યાર્થોનું ગ્રહણ કરવાથી વાક્યાર્થ બનતો ન હોય ત્યાં વાચ્યાર્થનો પરિત્યાગ થાય છે. જેમ ગંગામાં ગ્રામ છે. આ વાક્યમાં સ્થિત ગંગા શબ્દનો વાચ્ય અર્થ ભાગીરથીનો પ્રવાહ છે. પ્રવાહમાં ગ્રામ હોવું સંભવ નથી. માટે મહાવાક્યથી ગંગા શબ્દના વાચ્યાર્થ રૂપ પ્રવાહને છોડીને ગંગા શબ્દના તીરમાં લક્ષણ કરીને “ગંગાના તીરમાં ગ્રામ છે” એવો “ગંગાયાં ગ્રામઃ” એ વાક્યનો અર્થ કરે છે. આને જહત્ લક્ષણ કહે છે, કેમકે જહત્ શબ્દનો અર્થ ત્યાગ કરનાર એવો છે. અહીં ગંગા શબ્દના વાચ્ય અર્થનો પરિત્યાગ કરીને ગંગાના તીર રૂપ અર્થને ગ્રહણ કર્યો છે. અને ‘જોણો ધાવતિ’—લાલ દોડે છે—આ વાક્યનો અર્થ બનતો નથી, કાગળ લાલ રંગ ને છે તે જડ છે. જડ પદાર્થ દોડે નહીં તેથી લાલ રંગ વાળા ધોડામાં લક્ષણ કરીને લાલ રંગવાળો ધોડો દોડે છે એવો “જોણો ધાવતિ” વાક્યનો અર્થ કરે છે. આને અજહત્ લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. કેમકે શોણ શબ્દના વાચ્યાર્થનો પરિત્યાગ કર્યા વિના ધોડા રૂપ અર્થને સાથે લઈને “જોણો ધાવતિ”નો વાક્યાર્થ કર્યો છે. અને જે વાક્યમાં વિરૂદ્ધ અંશનો પરિત્યાગ કરીને અને અવિરૂદ્ધ અંશનું ગ્રહણ કરીને અર્થ કરવામાં આવે છે ત્યાં જહદજહત્ લક્ષણ અથવા ભાગત્યાગલક્ષણ કહે છે. તન્મયમ્સિ વાક્યમાં જીવ અને ક્ષત્રની એકતા રૂપ અર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે માયોપાધિ અને અવિદ્યોપાધિ ને બંને વિરોધી છે તેમનો પરિત્યાગ કરીને અવિરૂદ્ધ જે ચૈતન્ય અર્થ તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેથી ત્યાં ભાગત્યાગલક્ષણ છે. અને માયા અને અવિદ્યા બંને એક જ ચૈતન્યની ઉપાધિ છે. બંને ઉપાધિનો પરિત્યાગ કરવાથી ચૈતન્યની એકતામાં કોઈ બાધ આવતો નથી. આ પ્રમાણે મહાવાક્યથી જીવ અને ક્ષત્રના અભેદ (એકતા)ને પ્રતિપાદન કર્યો છે. સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા મહાવાક્યનો લક્ષ્યાર્થ છે. લક્ષણ દ્વારા જે અર્થની સિદ્ધિ થાય છે તે અર્થનું નામ લક્ષ્યાર્થ છે. નીચેના શ્લોકમાં તે સિદ્ધ કર્યો છે.

માયાવિદ્યે વિદ્યાયૈવમુપાધિપરજીવયોઃ ।

અલ્પહં સચ્ચિદાનન્દં પરં વ્રહ્મૈવ લક્ષ્યંતે ॥

॥ ૪૮ ॥

અર્થઃ—પરમાત્મા તથા જીવની માયા અને અવિદ્યા નામની ઉપાધિનો પરિત્યાગ કરીને મહાવાક્ય સ્વગતાદિ બેદ રહિત પરબ્રહ્મને લક્ષણથી જણાવે છે.

ઈતિ મહાવાક્યવિવેચન અ. પ. સ. ૯. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૫. સર્ગ. ૧૦.

પરમાત્માના નિર્ગુણ સ્વરૂપનું નિરૂપણ.

મહાવાક્યના લક્ષ્યાર્થ રૂપ પરમાત્મા નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે એવું શ્રુતિવાક્યથી સિદ્ધ થાય છે.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

શ્લે ૦ ૩૦ અ ૦ ૬—૧૨ ॥

અર્થઃ—પરમાત્મા બેદ રહિત છે અને સ્વર્ગપ્રકાશ રૂપ છે. અને સંપૂર્ણ પ્રાણીમાં શુભ

અર્થાત્ આચ્છાદિત છે, તેથી કાઈ દેખી શકતું નથી. અને મીતામાં પણ “નાદં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।”-હું મારી ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરનારી મારી માયા-શક્તિથી ઢંકાયેલો છું તેથી હું કાંઈને પ્રકાશ નથી અર્થાત્ મને કાઈ દેખી શકતું નથી-એ પ્રમાણે ભગવાને પરમેશ્વરનું શુભ રહેતું કહ્યું છે. વળી સર્વ જગત્તે વ્યાપક હોઈને વર્તમાન છે. અને સંપૂર્ણ પ્રાણીના અન્તરાત્મા રૂપ છે. અને પુણ્ય તથા પાપ રૂપ કર્મના નિયન્તા છે અર્થાત્ સંપૂર્ણ પ્રાણીના પુણ્ય અને પાપ રૂપ કર્મના ફલદાતા છે. અને સર્વાત્મ રૂપ છે. જેવી રીતે સુવર્ણનાં બનાવેલાં અનેક પ્રકારનાં ભૂષણ સુવર્ણ રૂપ જ છે, તેવી રીતે આત્મામાં કંઈપેલા સંપૂર્ણ પદાર્થ આત્મસ્વરૂપ જ છે. માટે આત્માને સર્વાત્મ રૂપ કહ્યો છે. અને સાક્ષી સ્વરૂપ છે. લોકોમાં નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિય વાળાને સાક્ષી કહે છે. આત્મા સાક્ષી હોય તો આત્મા પણ ઇન્દ્રિયો વાળો હોવો જોઈએ એવી શંકા થાય છે, માટે કહે છે કે “ચેતા કેવલઃ” અર્થાત્ આત્મા કેવલ બોદા (ચેતા)જ છે અર્થાત્ જાણનાર છે. જાણનાર હોય તો આત્મા જ્ઞાન શુણ વાળો થશે એવી શંકા યર્ષ શકે છે. માટે કહ્યું છે—નિર્ગુણસ્ત્વ-અર્થાત્ શુણ રહિત છે, અર્થાત્ શુણશુણી આદિ ભેદથી રહિત કેવલ ચેતા છે. વળી—

ન જાયતે ન મ્રિયતે ન શુલ્બ્યતિ ન ક્લિચતે ન દહ્યતે ન કમ્પતે ન મિચ્ચતે
ન છિચ્ચતે નિર્ગુણઃ ॥ આ૦ ૭૦ ક૦ ૧ ॥

અર્થઃ—પરમાત્મા જન્મ લેતા નથી તેમ મરતા પણ નથી. અને તે વાયુથી સૂકાતા નથી. તથા પાણીથી પલ્લળતા નથી, અને અગ્નિથી બળતા નથી, અને ચલાયમાન થતા નથી, તેમ તેમને ભેદન કરી શકતા નથી, તેમ છેદન કરી શકતા નથી. તથા પરમાત્મા નિર્ગુણ છે અર્થાત્ શુણ રહિત છે. આ શ્રુતિ પરમાત્મામાં ઉત્તમ તથા કનિષ્ઠ સર્વ પ્રકારના શુણોના સામાન્ય રૂપે નિષેધ જ કરે છે. અને જો બ્રહ્મને સગુણ માને તો અહીં જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ શુણ વાળા ઘટાદિ પદાર્થોના નાશ જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે પરમાત્માનો નાશ જ થવો સંભવ છે. તેથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા નિર્ગુણ જ છે. અને સત્યક્ષામઃ સત્યસંકલ્પઃ ॥ છાં : ૭. અ ૮-૭ ૧ ॥—પરમાત્માની કામના સત્ય હોય છે અને પરમાત્માના સંકલ્પ સત્ય હોય છે. તેવી રીતે “યઃ સ્વજ્ઞઃ ।” મુ. અ. ૧-૧-૧ ॥—જે સર્વજ્ઞ છે—એ પ્રમાણેની શ્રુતિઓ જે પરમાત્માના સત્યસંકલ્પત્વાદિ તથા સર્વજ્ઞત્વાદિ શુણોને પ્રતિપાદન કરે છે તે બ્રહ્મમાં આરોપણ કરેલા શુણોને પ્રતિપાદન કરે છે. પરમાત્મા પરમાર્થથી નિર્ગુણ છે. અને જ્ઞાન પણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, શુણ નથી, એમ કહ્યું છે. અને પરમાત્માની સગુણ મૂર્તિ આદિનું નિરૂપણ કરનાર પુરાણાદિનાં વાક્ય પણ પરમાત્મામાં આરોપણ કરેલા શુણોનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. સ્વરૂપથી તો પરમાત્માને કાંઈ પ્રમાણ સગુણ કહેતું નથી.

ઇતિ પરમાત્માના નિર્ગુણ સ્વરૂપનું નિરૂપણ અ. ૫. સ. ૧૦.. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૫. સર્ગ. ૧૧.

વાસનાક્ષય તથા મનોનાશનું નિરૂપણ

॥ જ્યાંસુધી વાસના નિવૃત્ત થાય નહીં ત્યાંસુધી સંસારની નિવૃત્તિ થવાની નથી તેથી વાસનાને

નિષ્ઠા કરવી જોઈએ. તેના તથા મનોનાશના ઉપાયનું આ સર્ગમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

યોગચાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:—

દુઃસાધ્યો વાસનાત્યાગઃ સુપેક્ષ્મૂળનાદપિ । યો. વા. પ્ર. ૫ સ. ૧૨-૧૦ ॥

અર્થ:—સુમેરૂ પર્વતને ઉજેએ તેના કરતાં પણ વાસનાનો પરિત્યાગ બહુ કષ્ટથી થઈ શકે છે. તેમજ વળી—

યાવદ્વિલીનં ન મનો ન તાવદ્વાસનાક્ષયઃ ।

ન ક્ષીણા વાસના યાવદ્વિલીનં તાવન્ન શામ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી મનનો નાશ થાય નહીં ત્યાંસુધી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી, અને જ્યાંસુધી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી ત્યાંસુધી મનની શાન્તિ પણ થતી નથી. અને વળી—

યાવન્ન તત્ત્વવિજ્ઞાનં તાવદ્વિલીનમ્ કુતઃ ।

યાવન્ન ચિત્તોપશમો ન તાવદ્તત્ત્વવેદનમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાન થાય નહીં ત્યાંસુધી ચિત્તની શાન્તિ થવાની નથી, અને જ્યાંસુધી ચિત્તની શાન્તિ થાય નહીં ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાન પણ થવાનું નથી. વળી—

યાવન્ન વાસનાનાશસ્તાવદ્તત્ત્વાગમઃ કુતઃ ।

યાવન્ન તત્ત્વસંપ્રાપ્તિર્ન તાવદ્વાસનાક્ષયઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી વાસનાનો નાશ થતો નથી ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. અને જ્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાન નહીં થાય ત્યાંસુધી વાસનાનો ક્ષય પણ થવાનો નથી. તેટલા માટે—

તત્ત્વજ્ઞાનં મનોનાશો વાસનાક્ષય એવ ચ ।

મિથ. કારણતાં ગત્વા દુઃસાધ્યાનિ સ્થિતામ્યતઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—તત્ત્વજ્ઞાન તથા મનોનાશ તથા વાસનાક્ષય એ ત્રણે પરસ્પર એકબીજાની કારણતાને પ્રાપ્ત થઈ દુઃપ્રધી સાધ્ય રૂપે સ્થિત છે. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનાદિ પરસ્પર કારણ હોવાથી તેમની અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનાદિની સિદ્ધિ બહુ જ કષ્ટ છે. માટે—

તસ્માદ્રાયત્ર યત્નેન પૌરુષેણ વિવેકિના ।

ભોગેષ્ઠાં દૂરતસ્ત્યક્ત્વા ત્રયમેતત્સમાચરેત્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—હે રાખવ! પુરુષાર્થો વિવેકાએ વિપવભોગોની ઇચ્છાને દૂરથી પરિત્યાગ કરીને આ તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાક્ષયનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

સર્વથા તે સમં યાવન્ન સ્વભ્યસ્તા મુદુર્મુદુઃ ।

તાવન્ન પદસંપ્રાપ્તિર્ભવત્યપિ સમાશ્નતૈ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—આ ત્રણેને એકા સ્થલે મેળવીને જ્યાંસુધી સારી રીતે વારંવાર અભ્યાસ કરવામાં નહીં આવે ત્યાંસુધી સો વર્ષે પણ પરમાત્મા રૂપ પદની પ્રાપ્તિ થશે નહીં.

વાસનાક્ષયવિજ્ઞાનમનોનાશ મહામતે ।

સમકાલં ચિરામ્યસ્તા ભવન્તિ ફલદા મુને ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—અને હે ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા ! વાસનાક્ષય તથા તત્ત્વજ્ઞાન તથા મનોનાશ એ બંનેનો એક સાથે લાંબા સમય સુધી અભ્યાસ કરવાથી મુનિને અર્થાત્ મનનશીલ મનુષ્યને કળ દેનાર થાય છે.

एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते चिरमप्यलम् ।

तत्र सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकलिता यथा ॥

॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—મનોનાશાદિમાંથી એકેકનો અભ્યાસ ખડુ કાળ સુધી કરવાથી પણ, સંકલિત મન્ત્રોની માફક, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન શ્રવણાદિ છે, મનોનાશનું સાધન યોગ છે, અને વાસનાક્ષયનું સાધન પ્રતિકૂલ વાત્મના ઉત્પન્ન કરવી તે છે અર્થાત્ અશુભ વાસના શુભ વાસનાથી નષ્ટ થઈ જાય છે.

तामसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः ।

भैत्र्यादिभावतानાસ્તૈર્નિ શૃદ્ધાણામલવાસનામ્ ॥ યો. વા. પ્ર. ૪ સ. ૫૭-૨૦ ॥

અર્થ:—પ્રથમ તામસી વિષયવાસનાને પરિત્યાગ કરીને ભૈત્ર્યાદિ વાસના અર્થાત્ ભૈત્રી, કશ્યપ, આદિ શુદ્ધ વાત્મનાને પ્રહસ્ય કરો, જેથી તે અગ્નિ વાસના નિવૃત્ત થશે. અને—

तामप्यन्तः परित्यज्य तामिर्व्यवहरन्नपि ।

અન્તઃ જ્ઞાન્તસમસ્તેહો ભવ ચિન્માત્રવાસન. ॥

॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—અને ભૈત્રી આદિ સાધનથી તામસી વાસનાની નિવૃત્તિ થયા બાદ તે ભૈત્રી આદિનો પણ પરિત્યાગ કરીને મનની સર્વ પ્રકારની પ્રયત્ન નિવૃત્ત કરીને ચિન્માત્ર વાસના વાળો થા. અર્થાત્ ભૈત્ર્યાદિથી યુક્ત વ્યવહાર કરતા સતા “હું ચૈતન્ય રૂપ આત્મા માત્ર છું” એવા દૃઢ નિશ્ચય વાળા થાઓ. અને જ્યાંસુધી દોષોની નિવૃત્તિ થતી નથી, અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, ત્યાંસુધી ગુરુ અને શાસ્ત્રે નિર્ણય કરેલું સાધન કરવું જોઈએ. અને જ્યારે દોષોની નિવૃત્તિ થઈ હોય અને વસ્તુને જાણ્યું હોય, ત્યારે શુભ વાસનાનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

वासनासंपरित्यागसमं प्राणनिरोधनम् ।

विद्युस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदप्येवं समाहरेत् ॥

॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—અને વાત્મનાપરિત્યાગ આદિ ત્રણેના અભ્યાસની સાથે પ્રાણાયામનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ એમ તત્ત્વવેદા લોક સમજે છે, તે કારણથી વાસનાત્યાગાદિની સાથે એથા પ્રાણાયામનો પણ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

અને પ્રત્યક્ષ દેખાતા જગત્ના પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તથા નાશ પામ્યા પછી દેખાતા નથી. તે પ્રમાણે મધ્ય અવસ્થામાં પણ આ સર્વ પદાર્થ મિથ્યા જ છે. આ પ્રમાણે પદાર્થોની યથાર્થ દૃષ્ટિથી વાસનાની નિવૃત્તિ થાય છે. વળી—

निःसंगव्यवहारित्वाद्भवभाववर्जनात् ।

शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते ॥

वासनावિभवे नष्टે न चित्तं संપ्रवर्तते ॥

॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—અદિર્મુખ મનુષ્યોનો સંગ છોડવાથી તથા સંસાર સંબંધી મનોરથોનો પરિત્યાગ કરવાથી તથા પોતાના શરીરના નાશનો વિચાર કરવાથી પણ વાસના પ્રવૃત્ત થતી નથી અર્થાત્ નષ્ટ થઈ જાય છે. અને વાસના રૂપી ધન નષ્ટ થતાં ચિત્ત પણ પ્રવૃત્ત થતું નથી અર્થાત્ સંકલ્પ વિકલ્પનો ત્યાગ કરે છે. વળી—

ભાવાભાવે પદાર્થાનાં હર્ષામર્ષવિકારદા ।

મલિના વાસના યૈષા સા સદ્ગ્ન ઇતિ કથ્યતે ॥ યો.વા.પ્ર.૫મ.૯૩-૮૪ ॥

અર્થ:—ધૃષ્ટિ તથા અનિષ્ટ પદાર્થોના સંયોગ વિયોગમાં હર્ષ તથા શોક આપનારી જે રાગાદિ વાસના છે તેને વિદ્વાન્ લોક સંગ કહે છે. આ વાસના હમેશાં પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અને શાસ્ત્રવાસના, લોકવાસના તથા દેહવાસના એ ત્રણ મલિન વાસનાને પરિત્યાગ કરવાનું પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી—

જીવન્મુક્તશરીરાણામપુનર્જન્મકારિણી ।

‘‘ મુક્તા હર્ષવિપાદાભ્યાં શુદ્ધા મવતિ વાસના ॥ ’’ ॥ ૮૫ ॥

અર્થ:—જીવન્મુક્ત મનુષ્યની જે હર્ષ અને શોકથી રહિત, અને ફરીથી જન્મ નહીં દેનારી એવી શુદ્ધ વાસના હોય છે. વળી—

તામસંગામિધાં વિદ્ધિ યાવદ્દેહં ચ ભાવિની ।

તથા યત્ક્રિયતે કર્મ ન તદ્વન્ધાય વૈ પુનઃ ॥ ’’ ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:—તે જીવન્મુક્તની જે અસંગ નામની વાસના છે તે ભ્યાંસુધી શરીર છે ત્યાંસુધી રહેનારી છે. તે વાસનાથી એ જે કાર્ય કરે છે તે બન્ધનનું કારણ થતું નથી. અને—

અજીવન્મુક્તરૂપાણાં દીનાનાં મૂઢચેતસામ્ ।

યુક્તા હર્ષવિપાદાભ્યાં વન્ધની વાસના ભવેત્ ॥ ’’ ॥ ૮૭ ॥

અર્થ:—જે જીવન્મુક્ત નથી એવા દીન અને મૂઢ ચિત્ત વાગાની જે હર્ષ અને શોક-યુક્ત વાસના છે તે સંસારમાં બન્ધન કરનારી થાય છે.

સૈવૈક્તા સંગશબ્દેન પુનર્જનનકારિણી

તથા યત્ક્રિયતે કર્મ તદ્વન્ધાયૈવ કેવલમ્ ॥ ’’ ॥ ૮૮ ॥

અર્થ:—અને તે મલિન વાસનાને જ સદ્ગ્ન શબ્દથી કહી છે, અને તે પુનર્જન્મ દેનારી છે. તથા તે વાત્સનાથી મનુષ્ય જે કર્મ કરે છે તે મર્વ કેવળ બન્ધનને માટે જ છે.

एवं रूपं परित्यज्य सद्गं स्वात्मविकारदम् ।

यदि तिष्ठसि निर्द्वयः कुर्वन्नपि न लिप्यसे ॥ ’’ ॥ ૮૯ ॥

અર્થ:—આ પ્રકારે આપણા ચિત્તને વિકાર કરનાર સંગનો અર્થાત્ સંગ નામની મલિન વાસનાનો પરિત્યાગ કરીને તું વ્યગ્રતાથી રહિત થઈને રહીશ, તો કર્મોનો કર્તા હોવા છતાં તું લિપ્ત નહીં થાય. અને—

हर्षामर्षविपादाभ्यां यदि गच्छसि नान्धताम् ।

वीतरागमयक्रोधस्तदसङ्गोऽसि रागव ॥ ’’ ॥ ૯૦ ॥

અર્થ:—હે રાઘવ ! ત્યારે તું હર્ષ, ક્રોધ તથા શોકથી રહિત થઈશ, તથા વિકારને પ્રાપ્ત નહીં થાય, ત્યારે તું અસંગ છે. વળી—

દુઃસ્વૈર્ન ગ્લાનિમાયાસિ यदि हृष्यसि नो सुखैः ।

આશાવૈવચ્ચમુત્સૃજ્ય તદસન્નોઽસિ રાઘવ ॥

॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—હે રાઘવ ! ત્યારે તું દુઃખથી ગ્લાનિને પ્રાપ્ત નહીં થાય, અને સુખથી હર્ષને પણ પ્રાપ્ત નહીં થાય, ત્યારે તુષ્ટ્યને પરવશતાથી છૂટીને તું અસંગ થઈશ.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં મલિન વાસનાને સંગ, અને શુદ્ધ વાસનાને અસંગ નિર્ણય કર્યો છે. તે કારણથી સુમુક્ત્યે હમેશાં મલિન દેહવાસના આદિના પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. અને મનોનાશના સાધન સર્વ યોગના નિરૂપણમાં કહેવામાં આવ્યાં છે.

द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।

जीबन्मुक्तः सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिजः ॥

॥ ૧૦-૪ ॥

અર્થ:—ચિત્તનો સરૂપ નાશ અને અરૂપ નાશ એમ બે પ્રકારનો નાશ હોય છે. તેમાં જીવન્મુક્તત્વ ચિત્ત સરૂપ નાશ પામે છે અર્થાત્ જીવન્મુક્તિ અવસ્થામાં દેહાદિની મારફત ચિત્ત પણ રહે છે. પરંતુ તે જન્મ દેનારી મલિન વાસનાથી રહિત થાય છે. અને વિદેહમુક્તિથી ચિત્તનો અરૂપ નાશ થાય છે.

હવે નીચે જ્ઞાનાભ્યાસનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मेह विद्यते ।

इत्येको निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥

॥ ૭૧-૨ ॥

અર્થ:—આદિ અને અન્તથી રહિત એક રૂપે પ્રકાશનાર અપરિવિન્ન સ્વરૂપવાળા પરમાત્મા એક જ છે એ પ્રકારના એક દૃઢ નિશ્ચયને બુદ્ધિમાન લોક યથાર્થ જ્ઞાન કહે છે. આ યથાર્થ જ્ઞાન જે અભ્યાસથી થાય છે તેનું નામ જ્ઞાનાભ્યાસ છે. તે નીચે પ્રમાણે.

तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च तदभ्याસं विदुर्बुधाः ॥ यो०वा०પ્ર૦૩સ૦ ॥ ૨૨-૨૪ ॥

અર્થ:—સંશયથી રહિત પરમાર્થ વસ્તુ ચિત્તમાં આરૂઢ થાય તેને માટે પરમાત્માના સ્વરૂપનું ચિન્તન, તથા તત્ત્વવેત્તા લોકોની સાથે પરમાત્માના સ્વરૂપનું કથન જેથી પોતાની ભૂલની ખબર પડે છે, તથા જીજ્ઞાસુ લોક પરસ્પર એક બીજાને સમજાવે કે જેથી જે વાતની આપણને ખબર ન હોય તેની ખબર પડી જાય છે, ઇત્યાદિ સાધનોથી અસંભાવનાની નિવૃત્તિ થાય છે. અને તે અભ્યાસમાં તત્પર રહેવું અર્થાત્ તે જ અહરસ્વરૂપનું નિદિધ્યાસન કરતા રહેવું-તેનું નામ બ્રહ્માભ્યાસ છે, અને તેને જ જ્ઞાનાભ્યાસ પણ કહે છે. તેનાથી વિપરીત ભાવના નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा ।

इदं जगदहं चेति बोधाभ्यास उदाहृतः ॥

સ૦ ૨૨-૨૮ ॥

અર્થ:—સૃષ્ટિના પહેલાં આ દ્રશ્ય જગત નહોતું, તેમ હાલ તેમ આમળ પણ હોવાનો સંભવ નથી. અર્થાત્ આ જગત તથા હું પણ ત્રણે કાળમાં છે જ નહીં એ પ્રકારના

નિશ્ચયથી સંપૂર્ણ પ્રપંચમાં મિથ્યાત્વદષ્ટિની જે આટ્ટિ કરતા રહેવું તેનું નામ જ્ઞાનાભ્યાસ છે. આ આત્મજ્ઞાનને દૃઢ કરવાનું સાધન હોવાથી તેને જ્ઞાનાભ્યાસ કહે છે.

વાસનાક્ષયનો અભ્યાસ, તથા મનોનાશ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ, તથા પ્રાણાયામ એ ચાર સાધનોનો મુમુક્ષુ પુરૂષે એકી સાથે અભ્યાસ કરવાથી તેને અપરાક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અભ્યાસી મનુષ્ય પહેલાં એક ઘડી અથવા અડધી ઘડી પોતાની શક્તિ અનુસાર યોગનો અભ્યાસ કરીને પછી થોડું શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે, અથવા ગુરૂની પાસે જઈને શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો જોઈએ. ફરી કંઈક સમય ગુરૂની સેવામાં વીનાવી પછી થોડો સમય અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે અભ્યાસને પ્રધાન રાખીને જે પોતાના વ્યવહારની જોડમેશ કરીને રાત્રિમાં સૂતી વખતે કેટલો સમય અભ્યાસ કર્યો તે ગણે. પંદર દિવસ મુધી તે જ ક્રમે અભ્યાસ કરીને અથવા માસ મુધી તે જ માત્રાથી અભ્યાસ કરીને ફરી યોગાભ્યાસના સમયને વધારવો જોઈએ. એ પ્રકારે થોડો થોડો વધારી એક વર્ષમાં અભ્યાસ ધણો વધી જાય છે. એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં કરતાં આત્માને ચિત્તમાં જોડવું જોઈએ, એટલે તે મુમુક્ષુ સાક્ષાત્કારને યોગ્ય સામર્થ્ય સંપાદન કરે છે. શાળામાં ભણતા નાના વિદ્યાર્થીને જોઈને “આ થોડો વિદ્વાન્ ઘરે” એવો કોઈ નિશ્ચય કરવું નથી. તે જ વિદ્યાર્થી રોજ રોજ અડધો અથવા એક મન્ત્ર અથવા શ્લોક, અને એક એક સૂત્ર ભણીને ક્રમે બાર કે પંદર વર્ષમાં પવિત્ર થયેલો જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે બાપારી બે આના, ચાર આના, ફળીઓ એમ થોડે થોડે કમાઈને લક્ષપતિ અથવા કરોડપતિ થતા જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે જ્ઞાનનો અભ્યાસ પણ છે. પરન્તુ વાસનાક્ષવાદિનો અભ્યાસ કર્યા વિના કદાપિ પણ અપરાક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

અને મનોનાશ તથા વાસનાક્ષયને માટે તત્ત્વ અભ્યાસ નહીં કરનાર કેવલ શાસ્ત્રનો પાઠ કરનારને જ્ઞાનખન્ધુ કહેવામાં આવ્યો છે.

આવષ્ટે યઃ પટતિ ચ શાસ્ત્રં મોઘાય શિલ્પવત્ ।

યતંતે ન ત્વનુષ્ઠાનં જ્ઞાનવન્ધુઃ સ ઉચ્યતે ॥ યો.વા.ઉપ્ર.૬ સ.૨૧-૩ ॥

અર્થઃ—શિલ્પ વિદ્યાની પેઠે જે ભોગને માટે શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરે છે અને ભણે છે, પરન્તુ જે શાસ્ત્રોક્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવામાં યત્ન કરતો નથી, તે જ્ઞાનખન્ધુ કહેવાય છે. જે કોઈ પણ ભોગને માટે ભણતો નથી તે અનુષ્ઠાન પણ અવસ્થ કરશે. જે અનુષ્ઠાન વિના શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યા કરે છે અથવા ભણે છે તે સર્વ ભોગને માટે જ કરે છે એવો નિશ્ચય છે. વળી—

। કર્મસ્પન્દેષુ નો વોધઃ ફલિતો યસ્ય દૃશ્યતે ।

વોધશિલ્પોપજીવિત્વાજ્ઞાનવન્ધુઃ સ ઉચ્યતે ॥

૧, ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—શાસ્ત્રના અભ્યાસનું ફલ વૈરાગ્ય છે. અને વોધ રૂપી શિલ્પથી જીવિકા કરનાર હોવાથી જેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન દૃશ્ય ભોગ્ય પદાર્થમાં વિરક્તિ અને મંસારથી ઉપરામ રૂપ કલને ઉત્પન્ન કરતું દેખાતું નથી તે મનુષ્ય જ્ઞાનખન્ધુ કહેવાય છે. શાસ્ત્રના ઉપદેશ દ્વારા ખીજને વચ્ચન કરવાની ચતુરતાને યોગ્યશિલ્પ કહ્યું છે. તેની દ્વારા જીવિકા ચલાવવી મદાન નિમિદ્ધ હોવાથી તે લોકને કદાપિ વૈરાગ્ય થતો નથી. આસુરી મંપતિ યજ્ઞની જ જાય છે. વળી—

વસનાશનમાત્રેણ તુષ્ટાઃ શાસ્ત્રફલાનિ મે ।

જ્ઞાનન્તિ જ્ઞાનવન્ધૂસ્તાન્વિચાન્ઝાહ્વાર્યશિલ્પિનઃ ॥

॥ ૫ ॥

અર્થઃ—વસ્ત્ર અને ભોજનાદિની પ્રાપ્તિ માત્ર જ શાસ્ત્રનું ફલ છે એવું જે જાણે છે અને તેથી જે શાસ્ત્રો મેલગાવીને વસ્ત્ર, ભોજન, પૂજા પ્રતિષ્ઠા આદિ પ્રાપ્ત થવાથી પ્રસન્ન થાય છે, તેવા જ્ઞાનખન્ધુ લોકને નડાદિ શિલ્પી લોક તુલ્ય જાણુવા, કેમકે નડાદિ નાટકાદિમાં નાચ કરે છે, અને આ લોક શાસ્ત્રના કથન રૂપ નાટક દ્વારા નાચે છે. વળી આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત ન કરતાં કેવલ ભોજન અને પૂજા પ્રતિષ્ઠા આદિથી સન્તુષ્ટ લોકોને અશુભ જ્ઞાનખન્ધુ કહ્યા છે. તેમને મટિ પરલોકમાં અનિષ્ટપ્રાપ્તિ પણ શાસ્ત્રમાં કહી છે. તેથી જિજ્ઞાસુ માત્રે શાસ્ત્ર દ્વારા પરમાર્થ તત્ત્વને જાણીને મનોનાશ આદિને મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નહિતો મોક્ષ રૂપ ફલ મળવાનું નથી.

છતિ વાસનાશ્ચ—મનોનાશ—નિરૂપણ અ. ૫. સ. ૧૧. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫. સર્ગ. ૧૨.

અધ્યાસ(જ્ઞાન્તિ) નિરૂપણ.

છીપમાં રૂપાનો અને દોરડામાં સર્પનો ભ્રમ દરેકને થાય છે. તેથી અધ્યાસ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તથાપિ જે મનુષ્યે સત્ય સર્પ તથા રૂપું દીડું છે તેને જ દોરડામાં સર્પની શુદ્ધિ, તથા છીપમાં રૂપાથી શુદ્ધિ થાય છે. તેથી દોરડામાં સર્પશુદ્ધિ થવામાં અને છીપમાં રૂપાશુદ્ધિ થવામાં સત્ય સર્પ તથા સત્ય રૂપાના જ્ઞાનથી થતા સંસ્કાર કારણ રૂપ પ્રતીતિ થાય છે. પરન્તુ એવા કેાઇ પણ પ્રકારના કારણ વિના જ આત્મામાં અન્યની પ્રતીતિ થાય છે. અને જેવી રીતે આકાશ નીલરૂપવાળું છે, અને તે એક તંબુ તાણ્યો હોય એવું છે—આ પ્રમાણે આકાશમાં નીલરૂપનાનો તથા તંબુ તાણ્યાનો અધ્યાસ થાય છે; તેવી રીતે આત્મામાં અનાત્મ પદાર્થનો અધ્યાસ છે. અને અન્ય વસ્તુની અન્ય રૂપે જે પ્રતીતિ છે તેનું જ નામ અધ્યાસ અથવા ભ્રમ છે. જેવી રીતે શુક્તિની રજત રૂપે પ્રતીતિ, તથા દોરડામાં સર્પ રૂપે જે પ્રતીતિ છે તે સર્વ ભ્રમ કહેવાય છે. શુક્તિ રજતાદિક ભ્રમસ્થાનમાં (૧) અસત્જ્યાતિ શન્યવાદી બૌદ્ધોએ માની છે. અસત્ વિષયક જ્ઞાનને અસત્જ્યાતિ કહે છે. ત્યારે છીપમાં રૂપાની પ્રતીતિ થાય છે, ત્યારે અસત્ રજતની જ પ્રતીતિ થાય છે. તેથી તેને અસત્જ્યાતિ કહે છે. ન્યાય તથા વૈશેષિકાનો સિદ્ધાન્ત એવા છે કે છીપ આદિમાં દેશાન્તરમાં સ્થિત સત્ય રજતના રજતત્વ ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે. આ મતને (૨) અન્યથાજ્યાતિ કહે છે. અને (૩) આત્મજ્યાતિ વાળા વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ લોક એમ કહે છે કે અન્તરમાં સ્થિત જે વિજ્ઞાન રૂપ આત્મા છે તે જ બહાર રજત રૂપે પ્રતીતિ થાય છે. અને (૪) જે વસ્તુમાં જેનો અધ્યાસ પ્રસિદ્ધ છે એ જે વસ્તુનો તથા જે જ્ઞાનનો પણ વિવેક ન હોવાથી “આ રજત છે” એ પ્રકારનો જે ભ્રમ થાય છે તેને અધ્યાસ કહે છે એવો મીમાંસક પ્રણાકરનો મત છે. તેને અજ્યાતિ કહે છે અને (૫) કેવલાદ્વૈતી વેદાન્તીના મનમાં અનિર્વચનીય જ્યાતિ છે. જે વસ્તુની પ્રતીતિ થાય છે તેને સત્ અથવા અસત્ અથવા સદસત્ રૂપે પણ કહી ન શકાય તેને અનિર્વચનીય કહે છે. જે સમયે શુક્તિમાં રજતની

પ્રતીતિ થાય છે, તે જ સમયે શુદ્ધિ રૂપ અધિષ્ઠાનમાં પ્રાતિભાસિક રજતની ઉત્પત્તિ અને પ્રતીતિ પણ થાય છે. પરંતુ અન્ય વસ્તુમાં અન્યની પ્રતીતિ (અતસ્મિન્સ્તદ્બુદ્ધિઃ) ભ્રમ છે તેમાં કાંઈ વિવાદ થાય નહીં. અને હું કર્તા, હું ભોક્તા, હું મુખી હુંખી ઇત્યાદિ જે અનાત્મ ધર્મ આત્મામાં પ્રતીત થઈ રહ્યા છે તે સર્વનું કારણ ભ્રમ છે. છીપના જ્ઞાનથી જ રજતભ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે એવો સર્વને અનુભવ છે. માટે આત્મ વિષયમાં જે ભ્રમ છે તેની નિવૃત્તિને માટે આત્મજ્ઞાન પણ અવશ્ય સપાદન કરવું જોઈશે તેમાં કાંઈ શંકા હોવાનો સંભવ નથી.

ઇતિ અધ્યાસ(આન્તિ)નિરૂપણ અ. પ. સ. ૧૨. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫. સર્ગ ૧૩.

ચિદાભાસની સાત અવસ્થાઓનું નિરૂપણ.

એક સમયે માછલી પકડનાર દશ મનુષ્ય એક મોટી નદીમાં માછલી પકડવાને માટે ગયા. અને બહુ વાર સુધી માછલી પકડીને બહાર નિકળ્યા. પછી તે લોક, માછલી પકડવાને નદીમાં ઉતરેલા પોતાના માથાઓમાંથી કાંઈ નદીમાં મરી તો ગયો નથી તે તપાસવાને માટે નદીમાંથી નિકળેલા મનુષ્યને એક માથાને ગણી જોયા. તો તેણે પોતાનાથી ભિન્ન નવ મનુષ્યને ગણીને કહ્યું કે ભાઈ! નવ મનુષ્ય જ જેવામાં આવે છે, દશમો દેખાતો નથી. પરંતુ “હું ગણનાર પોતે દશમો છું” એમ તેણે જાણ્યું નહીં. તે જ પ્રમાણે તે સર્વે જાણ્યાએ જુદાજુદા ગણી જોયા, સર્વેએ “નવ જ છે, એક મનુષ્ય નદીમાં હુખી ગયો” એમ કહ્યું. પરંતુ કાંઈએ પણ ગણતરી કરનાર પોતે દશમો છે એવું જાણ્યું નહીં. અર્થે પોતાને જુદી ગયા. “હું દશમો છું” એવું જ્ઞાન કાંઈને થયું નહીં. આ અજ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષ છે. સાત અવસ્થામાં એક અવસ્થા આ અજ્ઞાન છે. અને—

ન માતિ નાસ્તિ દશમ ઇતિ સ્વં દશમં તદા ।

મદ્વા વક્તિ તદ્જ્ઞાનકૃતમાવરણં વિદુઃ ॥

પંચ ૦ પ્ર ૦ ૭-૨૧ ॥

અર્થ:—પોતે જ દશમો હોવા છતાં દશમો દેખાતો નથી, દશમો નથી—એ પ્રકારે કહે છે. આ જ અજ્ઞાને કરેલું આવરણ છે એમ વિદ્વાન્ લોકોએ જાણ્યું છે. અર્થાત્ અભ્યાસપાદક આવરણથી દશમાની પ્રતીતિ થતી નથી, તેથી “દેખાતો નથી” એમ કહે છે. અને અસરપાદક આવરણથી “દશમો છે જ નહીં” એમ કહે છે. પછી—

નયાં મમાર દશમ ઇતિ શોચન્પ્રોદિતિ ।

અજ્ઞાનકૃતવિશેષં રોદનાદિં વિદુર્વૃથાઃ ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—દશમો મનુષ્ય નદીમાં મરી ગયો એવો નિશ્ચય કરીને શોક કરે છે અને રડે છે. આ રોદનાદિક જે છે તેને જ વિદ્વાન્ લોક અજ્ઞાનના કાર્ય રૂપ વિશેષ જાણે છે.

તે લોકનું રોદનાદિ જોઈને રસ્તેથી જતાર કોઈ વિવેકી મનુષ્ય આવીને પૂછે છે કે કેમ રડો છો? ત્યારે તેઓ કહે છે કે અમે દશ મનુષ્ય માછલી પકડવાને માટે નદીમાં ઉતર્યા હતા. તેમાંથી એક નદીમાં મરી ગયો. એમ કહી ફરી રડે છે. ત્યારે તે મનુષ્ય તેમને ગણી જુદા છે, તો દશ મનુષ્યને જાણ્યો દેખે છે. પછી તે વિવેકી પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરે છે

કે એમને કાઢને પણ ગણતાં આવડતું નથી. પછી ગણતરી કરીને પૂર્ણ કરીને બતાવવાનો શ્રમ કરે છે. પ્રથમ તે લોકને ગણવાને કહે છે. તે લોક પહેલાંની ખેડે પોતાને છોડી બાકીનાને ગણે છે. ત્યારે તે ગણતરી કરનારનો કાથ પકડી તેને પૂછે છે—“બુઝો, તમારી સામે નવ મનુષ્ય ઉભા છે તે બરાબર છે? તે કહે છે કે બરાબર નવ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તે નવ મનુષ્યને કશુંક રાખે છે, ત્યારે પછી તેને કહે છે—

ન મૃતો દશમોઽસ્તીતિ શ્રુત્વામ્નવચનં તદા ।

પરોક્ષત્વેન દશમં વેત્તિ સ્વર્ગાદિલોકવત્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—હેમો ભાઈ! દશમો છે, તે મરી ગયો નથી. તે વચન સાંભળીને જેવી રીતે કાઈ મનુષ્ય શાસ્ત્રથી “સ્વર્ગ છે” એમ સાંભળી, સ્વર્ગનું પૂર્ણ રીતે જ્ઞાન નહીં હોવા છતાં પણ “સ્વર્ગ છે” એમ સમજે છે; તેવી રીતે તે લોકો પણ “અમારો દશમો મનુષ્ય છે” એમ પરોક્ષ રૂપે દશમાને જાણે છે. અને પછી—

ત્વમેવ દશમોઽસીતિ ગણયિત્વા પ્રદર્શિતઃ ।

અપરોક્ષતયા જ્ઞાત્વા હૃપ્યત્યેવ ન રોદિતિ ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—“તું જ દશમો છે” એ પ્રમાણે જ્યારે ગણતરી કરીને તેમને બતાવે છે, ત્યારે અપરોક્ષ રૂપે દશમાને જાણે છે. અને જાણ્યા પછી હર્ષને પ્રાપ્ત કરી રડતો નથી અર્થાત્ શોકને છોડી દે છે.

અજ્ઞાનાદૃષ્ટિવિક્ષેપદ્વિવિપજ્ઞાનત્ત્વમ્પઃ ।

શોકાપગમ इत्येते योजनीयाश्चिदात्मनि ॥

પંચ૦ પ્રૌ ૭-૨૮ ॥

અર્થ:—અજ્ઞાન તથા આવરણ તથા વિક્ષેપ (ભ્રમ), પરોક્ષ જ્ઞાન, અપરોક્ષ જ્ઞાન, નિરંકુશ તૃપ્તિ તથા શોકાપગમ અર્થાત્ શોકનું દુર થવું એ સાત અવસ્થા છે તે ઉપર કહેલા દૃષ્ટાન્તની તુલ્ય ચિદાત્મા જીવમાં પણ જોડવી જોઈએ. માટે દશમાની માફક અજ્ઞાનાદિ અવસ્થા જીવમાં બતાવવામાં આવે છે.

સંસારાસક્તचित્તઃ સંશ્ચિદામાસઃ કદાચન ।

સ્વયંપ્રકાશકૂટસ્થં સ્વતત્ત્વં નૈવ વેત્યયમ્ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—આ ચિદામાસ વિષયોને સંપાદન કરવા આદિ કાર્યમાં આસક્ત ચિત્તવાળો ધમને કદાપિ શ્રુતિનો વિચાર કરતા પહેલાં પોતાના યથાર્થ સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્ય કૂટસ્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી. તે જ અજ્ઞાન છે. જેવી રીતે નવ મનુષ્યને ગણીને દશમાને જાણતો નથી એમ કહે છે, તેવી રીતે હું બદલને જાણતો નથી એ પ્રકારે કહેવાનો જે હેતુ ॥ તેનું જ નામ અજ્ઞાન છે. વળી—

ન માતિ નાસ્તિ કૂટસ્થ इति वक्ति प्रसंगतः ।

कर्ता भोक्ताऽहमस्मीति विक्षेपं प्रतिपद्यते ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—પ્રસંગોપાત કૂટસ્થની પ્રતીતિ નથી, અને કૂટસ્થ છે જ નહીં, એ પ્રમાણે કહે છે. આ અભ્યાસના પાદક તથા અસત્વાપાદક આવરણને જણાવે છે. અને હું કર્તા છું, ભોક્તા છું, તથા હું સુખી તથા દુઃખી, તથા જ-મમરણ વાળો છું—એ પ્રમાણે ભ્રમને

પ્રાપ્ત થાય છે જેવી રીતે જગમાને નહીં દેખવાળી આક્રીના લોકોને શોધનાદિ શોક હતો, તેવી રીતે “હું કર્તા છું, ભોક્તા છું, હું સુખી, તથા હું દુઃખી છું” એ પ્રકારના જામને જ શોક કહે છે.

અસ્તિ કૂટસ્ય ઇત્યાદૌ પરોક્ષં વેત્તિ વાર્તાયા ।

પદ્માત્કૂટસ્ય પવાસ્મીત્યેવં વેત્તિ વિચારતઃ ॥

”

॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—પદ્મી ખીજ તત્ત્વવેત્તાના કહેવાથી કૂટસ્ય છે એમ પરોક્ષ રીતે જાણે છે. આ પરોક્ષ જ્ઞાન છે. અને પદ્મી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન પરિષકવ થતાં “હું કૂટસ્ય છું” એમ પોતાને જ કૂટસ્ય જાણે છે. આ અપરોક્ષ જ્ઞાન છે. અને—

કર્તા ભોક્તેત્યેવમાદિ શોકજાતં પ્રમુચ્ચતિ ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તીયં પ્રાપ્તમિત્યેવ તુણ્યતિ ॥

”

॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—કૂટસ્ય આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી “હું કર્તા છું, ભોક્તા છું” ઇત્યાદિ સર્વ શોકને પરિત્યાગ કરે છે. અને મારે જે કર્તવ્ય હતું તે હું કરી ચૂક્યો છું, અને પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય જે વસ્તુ હતી તે મને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે—આ પ્રકારે સન્તુષ્ટ થાય છે. આનું નામ તૃપ્તિ છે.

આ સાત અવસ્થા ચિદાભાસમાં છે. તેમાં અજ્ઞાન, આવરણ તથા વિક્ષેપ એ ત્રણ બંધનનું કારણ છે. અને પરોક્ષ જ્ઞાન, તથા અપરોક્ષ જ્ઞાન તથા કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ આદિ શોકને પરિત્યાગ, તથા તૃપ્તિ આ ચાર ભોક્ષનું કારણ છે. “હું જાણુતો નથી” એ પ્રકારના વ્યવહારનું કારણ અજ્ઞાન છે. અને શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતને પરિત્યાગ કરીને કુતર્કથી વિચાર કરીને વસ્તુના સ્વરૂપને નહીં જાણવાથી “કૂટસ્ય આત્મા છે નહીં”, અને પ્રતીત પણ થતો નથી” એ પ્રકારે જે વિપરીત વ્યવહાર છે તે આવરણનું કાર્ય છે. સ્પૃહ અને સૂક્ષ્મ શરીર સહિત જે ચિદાભાસ છે તે વિક્ષેપ છે. અને કર્તૃત્વાદિ સર્વ શોક ચિદાભાસ રૂપ વિક્ષેપનું કાર્ય છે.

ઇતિ ચિદાભાસની સાત અવસ્થાઓનું નિરૂપણ અ. પ. સ ૧૩. સમાપ્ત.

ઇતિ જ્ઞાનસાધન નિરૂપણ અધ્યાય ૫. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૬.

પરલોકગતિ નિરૂપણ.

આ લોકમાં પુણ્ય કર્મ કરનારને સ્વર્ગ લોકાદિક પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ કહી છે. અને તેમને માટે દેવયાન તથા પિતૃયાન એવા બે માર્ગ પણ બતાવ્યા છે. તેમાં બ્રહ્મ લોકમાં જનાર ઉપાસકોને માટે દેવયાન માર્ગ કહ્યો છે. તે સંબંધી ભગવદ્ ગીતામાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ મ૦ ગ૦ અ૦ ૮-૨૪ ॥

અને બ્ર. સૂ. (વેદદર્શન) નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

આતિવાહિકાસ્તલ્લિંગાત્ ॥

વ૦ ૬૦ અ૦ ૪ પા૦ ૩ સૂ૦ ૪ ॥

છાન્દોગ્યશ્રુતિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

અમાનવઃ સ પ્તાન્બ્રહ્મ ગમયતિ ॥

છા૦ ૩૦ અ૦ ૫-૧૦-૨ ॥

અર્થ:—વીજળી લોકને પ્રાપ્ત થયેલા તે ઉપાસકોને અમાનવ પુરુષ કાર્યબ્રહ્મના લોકમાં પહોંચાડે છે. એ પ્રમાણે અમાનવ પુરુષનું નેતાપણું અર્થાત્ અમાનવ પુરુષોનું ઉપાસકોને લઈ જવાનું કામ શ્રુતિમાં સાંભળ્યું છે. લિંગથી અગ્નિરાદિક પણ કાર્યબ્રહ્મના લોકમાં જનાર ઉપાસકોને લઈ જનાર દેવતાવિશેષ જ છે. તે દેવતાવિશેષ મનુની સૃષ્ટિને નહીં હોવાથી તેને અમાનવ પુરુષ કહ્યો છે. આ પ્રમાણે સૂત્ર તથા શ્રુતિથી અગ્નિ આદિક ઉપાસકોને લઈ જનાર દેવતા લોકોનાં નામ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ઉપરના “અગ્નિર્જ્યોત્તિઃ” એ શ્લોકમાં પણ આતિવાહિક દેવતા લોકોને જ ગ્રહણ કરવાના છે. તેને અનુસરીને શ્લોકોને અર્થ નીચે પ્રમાણે કરવાનો છે:—

અર્થ:—કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર ઉત્તરાયણ (દેવયાન) માર્ગથી જનાર લોક બ્રહ્મ-લોકમાં જાય છે. અને અગ્નિ અને જ્યોતિ એ બે શબ્દથી અગ્નિનું ગ્રહણ કરવાનું છે. તો અગ્નિ અભિમાની અને દિન અભિમાની તથા શુક્લ પક્ષના અભિમાની દેવતા તથા ઉત્તરાયણના જે છ માસ હોય છે તે ઉત્તરાયણના અભિમાની દેવતા એ સર્વ ઉપાસકોને લઈ જનાર છે. અને આ દેવતા વડે લઈ જવાયેલા કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર લોક બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, અને—

સ પ્તં દેવયાનં પન્થાનમાસાદાગ્નિલોકમાગચ્છતિ સ વાયુલોકં સ વરુણ-લોકં સ ઇન્દ્રલોકં સ પ્રજાપતિલોકં સ બ્રહ્મલોકમ્ ॥ કૌ.બ્રા.ઉ.બ. ૧ ક. ૩ ॥

અર્થ:—આ દેવયાન માર્ગને પ્રાપ્ત થયેને પ્રથમ અગ્નિલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, અગ્નિલોકથી વાયુલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, વાયુ લોકથી વરુણ લોકને, વરુણ લોકથી ઇન્દ્રલોકને, ઇન્દ્રલોકથી પ્રજાપતિ લોકને, અને પ્રજાપતિ લોકથી બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ભગવદ્ ગીતા તથા શ્રુતિ પણ ઉપાસકોને માટે દેવયાન માર્ગનું કથન કરે છે. અને પૂર્વોક્ત કૌષીતિક શ્રુતિમાં લઈ જનાર દેવતા લોક લખ્યા નથી.

અને તે સંબંધમાં છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

તે અર્ચિવમભિસંમવન્ત્યર્ચિપોહરહ આપૂર્યમાણપક્ષમાપૂર્યમાણપક્ષાદ્યાન્પદુદ્ઘેતિ
માસોસ્તાન્. માસેભ્યઃ સંવત્સરઃ સંવત્સરાદાદિત્યમાદિત્યાચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસો વિદ્યુ-
તમ્ ॥

છાં ૦ ઉં ૦ અં ૫ સ્વં ૧૦-૨ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મલોકમાં જનાર લોક પ્રથમ અર્ચિ (અગ્નિ) અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્ચિ અભિમાની દેવતાથી દિન અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી શુક્રલપક્ષાભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાંથી પછી ઉત્તરાયણના છ માસના અભિમાની દેવતાને, ત્યાંથી સંવત્સરાભિમાની દેવતાને, ત્યાંથી આદિત્ય દેવતાને, ત્યાંથી ચન્દ્રમાને, અને ચન્દ્રમાથી વીજળી લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રુતિમાં લઈ જનાર દેવતા લોકોનો ક્રમ લખ્યો છે, અને વીજળી લોકથી વરુણ લોક, વરુણ લોકથી ઇન્દ્રલોક, ઇન્દ્રલોકથી પ્રજાપતિલોક, અને પ્રજાપતિ લોકથી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. અને “વાયુલોકં વરુણલોકં” ઇત્યાદિ કૌપીતકિ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. તેથી લઈ જનાર દેવતા લોકોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે જાણવો જોઈએ. પ્રથમ અર્ચિ અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્ચિ અભિમાની દેવતાથી દિનના અભિમાની દેવતાને, ત્યાંથી શુક્રલ પક્ષાભિમાની દેવતાને, ત્યાંથી પછી ઉત્તરાયણના છ માસના અભિમાની દેવતાને, ત્યાંથી વાયુદેવતાને, વાયુદેવતાથી આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે. અને આદિત્યથી ચન્દ્રમાને, ચન્દ્રમાથી વીજળી લોકને, વીજળી લોકથી વરુણ લોકને, વરુણ લોકથી ઇન્દ્રલોકને, ઇન્દ્રલોકથી પ્રજાપતિલોકને અને પ્રજાપતિલોકથી બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં વીજળી લોકથી બ્રહ્મલોક સુધી ઉપાસકોને લઈ જનાર અમાનવ પુરુષ જ છે. અને વરુણાદિ તે અમાનવ પુરુષના કેવલ સહાય કરનાર હોય છે, તેઓ મુખ્ય લઈ જનાર નથી. પરંતુ પોતપોતાના લોકમાં આવેલા બ્રહ્મલોકમાં જનાર ઉપાસકોને તે દેવતાલોક બીજા દેવતા લોકમાં પહોંચાડી દે છે એવો ભાવ છે. અને અગ્નિની શિષ્યા આદિને અર્ચિ કહે છે તે પ્રકાશનો વાચક છે. તેથી “અગ્નિર્જ્યોતિઃ” એ ગીતાના શ્લોકમાંના અગ્નિ અને જ્યોતિ એ બંને શબ્દથી અર્ચિ અર્થ કયો છે. અને કોઈ જગામાં અગ્નિ અને જ્યોતિ એ બંને શબ્દથી અગ્નિદેવતા, જ્યોતિદેવતા, એવા પણ અર્થ કયા છે. અને કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર શરીરમાંથી મૂર્ધા દ્વારા નિકળીને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે તે વાતનો પણ શ્રુતિમાં નિશ્ચય કયો છે.

તસ્ય હૈતસ્પાગ્રં પ્રઘોતતે તેન પ્રઘોતેનૈવ આત્મા નિષ્ક્રામતિ ચક્ષુષો વા મૂર્ધ્ને

“વાડન્યેભ્યો વા શરીરદેશેભ્યઃ ॥

વૃ. ઉ. જ. ૪. વ્રા. ૪-૨ ॥

અર્થ:—મરવાના સમયમાં મનુષ્યના હૃદયછિદ્રના અગ્ર ભાગ રૂપ જે નાડીમુખ અર્થાત્ હૃદયથી નિકળવાનું જે દાર છે તેનું પ્રઘોતન થાય છે અર્થાત્ વાસનાને અનુસાર પ્રાપ્ત થવાને મોગ્ય ફલના જ્ઞાનરૂપ પ્રઘોતન નામનું સ્પુરણ થાય છે. ભાવ એવો છે કે જ્યારે હૃદયના દ્વારા નિકળે છે ત્યાં પ્રાપ્ત થવાના ફળનું જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન દ્વારા જ આત્મા (લિંગ શરીરોપાધિ વાળો જીવ) નિકળે છે. અને જો આદિત્ય લોકને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય કર્મ અને ઉપાસના હોય તો તે જ દ્વારા નિકળે છે. અને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય કર્મ અને ઉપાસના કરી હોય તો મૂર્ધા દ્વારા અર્થાત્ દશમા દાર દ્વારા નિકળે છે. અથવા નિકળનારના કર્મને અનુસાર શરીરના મુખાદિ અન્ય ભાગ દ્વારા પણ નિકળે છે. અને પછી—

તસ્મિન્વસતિ શાશ્વતીઃ સમાઃ ॥

વૃં ૦ ઉં ૦ અં ૫-૧૦-૧ ॥

અર્થ:—અહલોકમાં પ્રાપ્ત થઇને બહુ સંવત્સર સુધી ત્યાં અહલોકમાં રહે છે. અને ત્યાં—

સ एतस्माज्जीवघनात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ॥ પ્ર૦ ૩૦ પ્ર૦ ૫-૫ ॥

અર્થ:—અહલોકમાં ગયેલા તે ઉપાસક આ જીવોની સમષ્ટિ રૂપ હિરણ્યગર્ભ પાસેથી શ્રેષ્ઠ નિરૂપાધિક ચૈતન્ય રૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. અને પરમાત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવાથી—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ वे० ૧૦૭૦૪૫૦૩-૧૦ ॥

અર્થ:—અહલોકમાં ગયેલા આ લોક અહલોકના સ્વામી હિરણ્યગર્ભ (અહા)ને નાશ થતા મુક્ત થાય છે—પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે સયોર્ધ્વમાયન્નમૃતત્વમેતિ ॥ છાં ૩૦ અં ૮-૬-૬ ॥—તે સૂર્ય-આ નાડી દ્વારા નિકળીને અહલોકને પ્રાપ્ત થયેલા લોક મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. એ શ્રુતિ, તથા તેષાં ન પુનરાવૃત્તિઃ ॥ ઘૃં ૩૦ અં ૬-૨-૧૫ ॥ અહલોકને પ્રાપ્ત થયેલા લોકની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી—ઈત્યાદિક શ્રુતિએ, અહલોકને પ્રાપ્ત થયેલા લોકને અહલોકમાં પરમાત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર તથા અહાજીની સાથે મુક્તિની પ્રાપ્તિ, તથા પુનરાવૃત્તિના અભાવ પશુ કહ્યો છે. તથાપિ—

आ ब्रह्मभुवनाह्नोक्ताः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ મ૦ ગોં ૭૦ ૮-૧૬ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન ! અહલોક સહિત જેટલી ભોગ્યુમિ છે તે સર્વ પુનરાવૃત્તિ સ્વભાવ વાળી છે અર્થાત્ અહલોકમાં જન્મને પશુ આત્મજ્ઞાન વિના પાછા આવવું જ પડે છે. આ ગીતાના શ્લોકથી અહલોકમાંથી પશુ પુનરાવૃત્તિ સાંભળી છે. તેની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે સમજવી જોઈએ. જે લોક પંચાગ્નિ વિદ્યા વડે અહલોકમાં જાય છે તેઓની પુનરાવૃત્તિ અવશ્ય થાય છે, કેમકે તે લોક અહલોકમાં કલ્પ પર્વન્ત રહીને ભોગોને ભોગવીને કલ્પની પછી ફરી પૃથિવી લોકમાં જન્મ લે છે. માટે “इमं मानवमार्गं न नावर्तन्ते” ॥ છાં ૩૦ અં ૪-૧૬-૫ ॥—આ મનુ સમ્પ્રદાયી મુદ્ધિ રૂપ સત્સાર (આવર્ત)ને પ્રાપ્ત થતા નથી—આ શ્રુતિમાં જે કલ્પમાં તે લોક અહલોકમાં ગયા હોય તે કલ્પની સમાપ્તિ સુધી અહલોકમાં નિવાસ તથા કલ્પ બાદ બીજા કલ્પમાં પુનરાવૃત્તિ પશુ કહી છે. અને જે લોક કેમમુક્તિના ભાગી છે એવા કાર્વ્યઅહા (સચ્ચણ અહા)ની ઉપાસના કરનાર ॥ તે લોક અહા લોકમાં જઈને ત્યાંના ભોગોને ભોગવી અહલોકમાં પ્રાપ્ત થયેલા અહલોકાક્ષાત્કાર દ્વારા અહાના નાશ સમયે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. અને નિર્ગુણ અહાની ઉપાસના કરનાર પશુ આ જન્મમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના જો મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયા હોય તો તે લોકને પશુ અહલોકની પ્રાપ્તિ તથા અહલોકમાં થતા સાક્ષાત્કારથી મુક્તિ પશુ પ્રાપ્ત થાય છે. અને—

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रि-
रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्पद् दक्षिणैति मासैस्तात्रैते संवत्सरमभिमाप्नु-
वन्ति ॥ છાં ૩૦ અં ૫-૧૦-૩ ॥

અર્થ:—ગૃહસ્થ લોક ગ્રામમાં રહીને અગ્નિહોત્રાદિક ઇષ્ટ કર્મ તથા વાપી, કૃષ, તડાગાદિને નિર્માણ કરવા રૂપ પૂર્તકર્મ તથા યથાશક્તિ ચોખ્ખને દાન દેવા રૂપ દત્તકર્મ કરે છે તે લોક ધૂમાભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે ધૂમાભિમાની દેવતા તેમને લઈને રાત્રિ અભિ-
માની દેવતાને પહોંચાડે છે. ત્યાંથી કૃષ્ણ પક્ષાભિમાની દેવતાને, ત્યાંથી પછી દક્ષિણાયનના ૭

માસના અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે. આ છ માસના અભિમાની દેવતાથી કર્મલોક સંવત્સરાભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે. અને—

માસેભ્ય. પિતૃલોકં પિતૃલોકાદાકાશમાકાશચન્દ્રમસમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—માસાભિમાની દેવતાથી પિતૃલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. પિતૃલોકથી આકાશને અને આકાશથી ચન્દ્રમાને પ્રાપ્ત થાય છે. અને—

તસ્મિન્યાવત્સંપાતમુપિત્ત્વાઽથૈતમેવાધ્વાનં પુનર્નિવર્તન્તે યયેતમાકાશમાકાશ-
દ્વાયું વાયુર્મૃત્વા ધૂમો ભવતિ ધૂમો ભૂત્વા અન્નં ભવતિ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી કર્મનો ક્ષય થતો નથી, ત્યાંસુધી ચન્દ્રમણ્ડલનાં રહીને વદ્યમાણ (આગળ કહેવાના) માર્ગથી ફરી નિવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યનાં અનેક પ્રકારનાં કર્મ હોય છે. એક જ જન્મથી દરેક કર્મનું ફલ ભોગવાતું નથી. તેથી જે કર્મના ખલથી ચન્દ્રલોકમાં ગયો છે તે કર્મનો ક્ષય થતાં બાકી રહેલા અનેક કર્મોનું ફલ ભોગવવાને માટે ત્યાંથી નિવૃત્ત થાય છે. અને જેવી રીતે માસથી પિતૃલોકમાં અને પિતૃલોકથી આકાશમાં, અને આકાશથી ચન્દ્રલોકમાં—એ ક્રમથી જવાનું કહ્યું, પરંતુ તે ક્રમથી નિવૃત્ત થતા નથી. તેથી “યયેતમાકાશમ્” જે માર્ગથી ગયા તે જ માર્ગથી ભૌતિક આકાશ સુધી આવે છે અર્થાત્ આકાશના રૂપ જેવા સ્વરૂપ થાય છે, અને આકાશથી ફરી વાયુ રૂપ થાય છે. વાયુ રૂપ થઈને પછી ધૂમ રૂપ થાય છે. અને ધૂમ રૂપ થઈને પછી અન્ન રૂપ થાય છે. અને—

અન્નં ભૂત્વા મેઘો ભવતિ મેઘો ભૂત્વા મવર્પતિ ત ઇહ ગ્રીહિયવા ઓપધિવન-
સ્પતયસ્તિલમાપા ઇતિ જાયન્તે અતો વૈ સ્વલુ દુર્નિષ્પપતરં યો યો જ્ઞાન્નમત્તિ યો
રેતઃ સિઙ્ચતિ તદ્વ્યુય એવ ભવતિ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—અન્ન થઈને મેઘ બને છે, મેઘ રૂપ થઈને વર્ષા છે અર્થાત્ વર્ષાની ધારા રૂપ પડે છે. તે ચઢી વીહિ, જવ, ઓપધિ, વનસ્પતિ, તલ, અડદ, ઇત્યાદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ પડેલાં ઉત્પન્ન થયેલા વીહિ આદિ સાથે મળી જાય છે, પોતે વીહિ આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થતા નથી. અને તે વીહિ આદિ અનની સાથે સંબંધ કરીને તેમાંથી બહુ જ રૂપે નિકળવાનું બને છે. અને ફરી જે કોઈ પ્રાણી તે અન્નને ખાય છે, અને જે કોઈ જીવુકાશમાં રેતને સીમાં સેવન કરે છે તે સમયે તે રેતના સેવન કરનારના રૂપ થઈને રિયન થાય છે. તેથી પુરંપથી પુરંપ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પશુથી પશુની જ આકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી વર્ષા રૂપે પડીને અનની સાથે તથા રેતને સેવન કરનારની સાથે સંબંધ થઈને મનુષ્ય તથા પશુ અથવા અન્ય કોઈ પ્રાણી રૂપે ઉત્પન્ન થવામાં પણ બહુ કષ્ટ પડે છે. કેમકે વર્ષા રૂપે જે પર્વતના શિખર ઉપર અથવા મરુજમિમાં પડે તે તેને અનની સાથે સંબંધ થવામાં બહુ વાર લાગે છે, કેમકે પર્વતાદિમાં પડેલું જલ નદીમાં અને નદીમાંથી સમુદ્રમાં જાય છે. જે નદી અથવા સમુદ્રમાંથી મરુ અથવા માછલી આદિ કોઈ પ્રાણી તે ત્યાં જ રોકાઈ રહે છે. ફરી મરુની સાથે સમુદ્રમાં ત્રય પામીને પ્રાણીમાં મળી જાય છે. ફરી તે પ્રાણી સ્વર્ણનાં કિરણોથી વરાળ રૂપ થઈને ઉપર ચઢી ફરી મેઘ રૂપ થઈને વર્ષા છે.

એ પ્રમાણે અનની સાથે સંબંધ થતાં સુધીમાં જહુ કષ્ટ પડે છે. અને ફરી ને અન સાથે સંબંધ થાય છે, તો તેને પક્ષી, પશુ, આદિ અનેક પ્રાણી આપ. છે. અને કદાપિ અલક્ષ્ય વસ્તુની સાથે સંબંધ થયો હોય તો ત્યાં જ પડ્યે પડ્યે સૂકાય છે. તેથી અન- માંથી નિકળીને મનુષ્યમાં પ્રવેશ થવામા પશુ જહુ કષ્ટ થાય છે. અને—

अथैतयोः पयोर्न कतरेण चन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भव-
न्ति जायस्व त्रियस्वेत्येतत्तृतीयः स्थानम् ॥ છાં ૩૦ અં ૫ સ્વં ૧૧-૮ ॥

અર્થ:—ત્યારે મનુષ્ય ન તો કોઈ ઉપાસના કરે છે, ન તો ઇષ્ટાદિ કર્મ કરે છે; ત્યારે ઉપર કહેલા ઉત્તરાયણ અથવા દક્ષિણાયન એ બેમાંથી એક પશુ માર્ગથી જતા નથી. તેવા લોક વારંવાર ઉત્પન્ન થતા મચ્છર, કીટ, આદિ થાય છે. તેથી ઉત્તરાયણ માર્ગ તથા દક્ષિ-ણાયન માર્ગ એ બંને માર્ગથી જવા યોગ્ય પુણ્યકર્મથી રહિત લોક વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે. અને તે લોકોના જન્મમરણ રૂપ પરંપરાનું અનુકરણ કરતી સતી શ્રતિમાં “જાયસ્વ ત્રિયસ્વ”—જન્મો અને મરો—એમ કહ્યું. આ ત્રીજું સ્થાન છે. એ બંને માર્ગથી બહુ લોક જન્મતા અને મરતા જ રહે છે. અને કોઈ કર્મ કરવાનો અથવા લોગ લોગવવાનો તે લોકને સમય મળતો નથી.

ઇતિ પરલોકગતિનિરૂપણ અ. ૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૭.

અદ્વૈતવાદના ભેદનું નિરૂપણ.

હાલના સમયમાં અદ્વૈતવાદના કેવલાદ્વૈત અને વિશિષ્ટાદ્વૈત એવા બે ભેદ પ્રસિદ્ધ છે. તેમના કંઈક સિદ્ધાન્ત આ અધ્યાયમાં સામાન્ય રીતે જતાવીએ છીએ. તેમાં કેવલાદ્વૈત નામથી શાકુંરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત પ્રસિદ્ધ છે, અને વિશિષ્ટાદ્વૈત નામથી સમાનુજ્ઞચાર્યનો મન પ્રસિદ્ધ છે.

કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત.

૧. આત્મા રૂપ એક જ તત્ત્વ છે. અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી.

૨. આત્માથી ભિન્ન સમ્પત્તીય અથવા વિખત્તીય અથવા આત્મામાં જ રહેતો કોઈ પણ બીજો સત્ય પદાર્થ નથી. આત્મા સ્વગત, સમ્પત્તીય અને વિખત્તીય બેદથી રહિત જ છે.

૩. તે આત્મા વિશેષ રહિત છે. આત્મા આ પ્રકારનો છે અથવા તે પ્રકારનો છે એમ કોઈ પણ પ્રકારે કથન કરી શકાતો નથી.

૪. માટે આત્મા નિર્ગુણ છે અને પરમાત્મામાં પરમાર્થથી કલ્યાણકારક પણ ગુણ નથી.

૫. આત્મામાં જ્ઞાન રૂપ પણ કોઈ ગુણ નથી. આત્મા પોતે જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે.

૬. આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાથી આત્મામાં પરમાર્થથી કોઈ જાતૃત્વ નથી. અને આત્મામાં વિજાતૃત્વનું જે કથન છે તે ગૌણ રીતે છે.

૭. આત્મામાં જોયત્વ નથી.

૮. પરમાત્મા પોતાના સ્વરૂપથી કૂટસ્થ નિત્ય છે અને તે જ રૂપે અદ્વિતીય છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત.

૧. ચિત્ત તથા અચિત્ત રૂપ શરીર યુક્ત આત્મા એક છે. તે આત્મા અને શરીરથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ નથી.

૨. આત્મા પોતાના સમ્પત્તીય. વાળા જીવથી તથા અચેતન (જડ) પ્રમાણાદિથી તથા આત્મામાં રહેતા કલ્યાણકારક ગુણથી પણ ભિન્ન છે.

૩. તે આત્મા વિશેષ યુક્ત છે. અને તે સર્વજ્ઞત્વ, નિત્યત્વ, વ્યાપિત્વાદિ વિશેષથી યુક્ત છે. અને સર્વજ્ઞ, નિત્ય, વ્યાપી કલ્યાણકારક શબ્દથી કથન કરવા યોગ્ય છે.

૪. આત્મા સ્વભાવથી અપહત પાપમત્ત્વ (પાપરહિત પણું) આદિ અનેક કલ્યાણકારક ગુણના સમૂહોનો આશ્રય છે. અને આત્મામાં પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય કોઈ ગુણ નથી.

૫. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી પણ જ્ઞાનગુણનો આશ્રય છે. અને ગુણ રૂપ જે જ્ઞાન છે તે સ્વરૂપ રૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન છે.

૬. આત્માના ગુણ રૂપ જે જ્ઞાન છે તે સ્વરૂપ રૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન હોવાથી આત્મામાં પરમાર્થથી જાતૃત્વ છે. તેથી આત્માને વિજાતા કહે છે.

૭. આત્મામાં જોયત્વ છે.

૮. પરમાત્મા પોતાના સ્વરૂપે કૂટસ્થ નિત્ય છે, અને ગિદચિત્ત રૂપ શરીર વિશિષ્ટ રૂપે પરિણામી નિત્ય પણ છે. અને વિશિષ્ટ રૂપે અદ્વિતીય પણ છે.

૬. અજ્ઞાનથી પરમાત્મામાં જ આ જગત્ લાસે છે. આ વિવર્તવાદ છે.

૧૦. પરમાત્માના વિવર્તરૂપ આ પ્રાતિભાસિક જગત્ મિથ્યા છે, સત્ય નથી.

૧૧. આ જગત્ અનિર્વચનીય છે. અને અજ્ઞાનદોષથી લાસે છે. તેથી અનિર્વચનીય આપ્તાંતિ છે.

૧૨. નાના પ્રકારના પદાર્થ દેખાય છે. તે અનિર્વચનીય પદાર્થ જ પ્રતીત થાય છે.

૧૩. જગત્ની અન્તર્ભૂત હોવાથી શાસ્ત્ર પણ અસત્ય જ છે. તથાપિ તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન છે.

૧૪. પદાર્થજ્ઞાનના સાધન રૂપ પ્રમાણુ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ એ ૭ છે.

૧૫. પરમાત્માથી અભિન્ન જીવોની પણ પરમાત્માની વૃક્ષ જ જ્ઞાનસ્વરૂપતા છે. પરમાર્થથી કોઈ જ્ઞાનાશ્રયત્વ નથી.

૧૬. જીવ વ્યાપક છે.

૧૭. સ્વરૂપથી જ જીવની શરીરના સર્વ અવયવોમાં વ્યાપ્તિ છે.

૧૮. જીવ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે. તેથી બંને એક જ છે.

૧૯. વિવેકાદિ સાધન ચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ થતાં બ્રહ્મવિચારનો આરંભ થાય છે.

૨૦. મહાવાક્યથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં તરત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે.

૨૧. સુખદુઃખથી રહિત આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આ લૌકિક શરીર રહેવા છતાં પણ જીવતાં જ મુક્તિ (જીવ-મુક્તિ) હોય છે.

૨૨. પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થવાથી પોતાના સ્વરૂપે રિચિત થાય છે.

૬. પ્રધાન પોતે જ અન્તર્યામી ધૃષ્ટિરના સાન્નિધ્યથી જગત્ રૂપે પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરિણામવાદ છે.

૧૦. પ્રધાનના પરિણામ રૂપ આ જગત્ સત્ય જ છે, મિથ્યા નથી.

૧૧. પરમાર્થથી જગત્ સત્ય જ લાસે છે. તેથી સર્વ જગત્ સત્પ્રમાતિ છે.

૧૨. ત્યાં શુક્તિમાં રજતની પ્રતીતિ થાય છે અને જે પદાર્થ સ્વપ્નમાં દેખાય છે ત્યાં સર્વ સત્ય વસ્તુની જ પ્રતીતિ થાય છે.

૧૩. શાસ્ત્ર સત્ય હોવાથી જ શાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન છે.

૧૪. પદાર્થજ્ઞાનના સાધન રૂપ પ્રમાણુ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને શબ્દ એ ત્રણ છે.

૧૫. પરમાત્માથી બિન્ન પરમાત્માના શરીર રૂપ જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા જ્ઞાનશુભ્રનો આશ્રય છે.

૧૬. જીવ અણુ છે.

૧૭. જ્ઞાન દ્વારા જીવની શરીરના સર્વ અવયવોમાં વ્યાપ્તિ છે.

૧૮. જીવો પરમાર્થથી નાના છે.

૧૯. કર્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયા પાદ બ્રહ્મવિચારનો આરંભ થાય છે.

૨૦. મહાવાક્ય વડે ઉપાસના કરતાં કરતાં તે ઉપાસના દૃઢ થતાં પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે.

૨૧. ઉપાસનાથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. તથાપિ લૌકિક શરીર હોય ત્યાંસુધી સુખ અને દુઃખોનો અનુભવ અવશ્ય થશે. તેથી જીવ-મુક્તિ કદાપિ થતી નથી.

૨૨. પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થવાથી લૌકિક શરીરનો ત્યાગ થાય છે, અને દિવ્ય દેહની

૨૩. અને આ વિદેહમુક્તિ છે.

૨૪. મુક્તિ અવસ્થામાં અહંભાવ નથી.

૨૫. મુક્તિ અવસ્થામાં જીવ ષ્ણનો બેદ રહેતો નથી.

૨૬. અને મોક્ષ અવસ્થામાં સ્ખંધુઃખનો લેશ માત્ર પણ હોતો નથી.

પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પરમાત્માની સાથે અત્મન્ત સામ્ય થાય છે.

૨૩. આ મુક્તિ છે.

૨૪. મુક્ત અવસ્થામાં પણ અહંભાવ હોય છે.

૨૫ મુક્તિ અવસ્થામાં પણ જીવ ષ્ણનો બેદ રહે છે.

૨૬. અને મોક્ષ અવસ્થામાં દુઃખનો લેશ પણ હોતો નથી, અને અધિક સુખ હોય છે.

આ પ્રમાણે દેવશાદૈત અને વિશિષ્ટાદૈત નામના અદૈતવાદના બે મુખ્ય બેદ ખતાવવામાં આવ્યા.

હતિ અદૈતવાદના બેદનું નિરૂપણ અ. ૭. સમાપ્ત.

મિશ્ર પ્રકરણ. ૮.

અધ્યાય. ૧.

પાપનિવારણ સાધન નિરૂપણ.

સર્ગ. ૧.

પ્રાયશ્ચિત્તનિરૂપણ.

અહીં સુધીમાં પુસ્તક લખવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જે જ્ઞાનયોગ વિવેચન તે પૂર્ણ થયો છે. હવે તેને ઉપયોગી બાકી રહેલા કેટલાક વિષયોનું વિવેચન આ મિશ્ર પ્રકરણમાં કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ પાપનિવારણનાં સાધનોનું વિવેચન કરવામાં આવે છે. તે મध्ये પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્તનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

अकुर्वन्निहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

પ્રસવતથેન્દ્રિયાર્થેષુ પ્રાયશ્ચિત્તીયતે નરઃ ॥ મં ૨૮૦ અં ૧૧ શ્લોક ૪૪ ॥

અર્થઃ—વિહિત જે સંખ્યોપાસનાદિક નિત્ય કર્મ, તથા નૈમિત્તિક—નિમિત્તથી કરવામાં આવતું જેનું કે શબ્દે સ્પર્શ કરવાથી કરવાનું જે સ્નાનાદિ તે નહીં કરવાથી, નિન્દિત અર્થાત્ નિષિદ્ધ હિંસાદિ કર્મ કરવાથી તથા નિષિદ્ધ વિષયસેવનમાં અત્યંત આસક્તિવાળા થવાથી મનુષ્ય માત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા યોગ્ય થાય છે. જે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો જરૂર પાપનો ભાગી થાય છે.

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

કામકારકૃતેઽપ્યાહુરેકે શ્રુતિનિર્દર્શનાત્ ॥ ॥ ૪૫ ॥

અર્થઃ—શુદ્ધિપૂર્વક નહીં કરેલા અર્થાત્ અજ્ઞાનનાં કરેલા પાપ સંબંધી જ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે એમ પશ્ચિત્ત લોક કહે છે. અને “इन्द्रो यतीन् शालावृकैभ्यः प्रायच्छत्” — ઈન્દ્રે યતિઓને મારીને જંગલી ઓળે પ્રતિ નાંખ્યા. “स प्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिसमीपमगमत् ।” — તે ઈન્દ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને માટે પ્રજાપતિની પાસે ગયા. તસ્મે પ્રજાપતિ રૂપદ્વયાણ્ય કર્મ પ્રાયશ્ચિત્તં દત્તવાન્ । — તે ઈન્દ્રને પ્રજાપતિએ ઉપદેશ નામનું કર્મ પ્રાયશ્ચિત્ત માટે બતાવ્યું. ઇત્યાદિ શ્રુતિથી જાણી શુભને કરેલા પાપનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. પરંતુ અજ્ઞાનનાં કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થોડું હોય છે, અને જાણીને કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત અધિક હોય છે, એટલે જ બેદ છે.

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शूयति ।

કામતસ્તુ કૃતં મોહાત્પ્રાયશ્ચિત્તૈઃ પૃથગ્વિધૈઃ ॥ ॥ ૪૬ ॥

અર્થઃ—ઈન્દ્રના વિના કરેલું પાપ વેદાભ્યાસથી નષ્ટ થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત થોડું જ હોય છે. રાગદ્રેષાદિથી મૂઢ બનીને કરેલું પાપ નાના પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તથી મિટત થાય છે.

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा ।

ન સંસર્ગે વ્રજેત્સદ્ધિઃ પ્રાયશ્ચિત્તેઽકૃતે દ્વિજઃ ॥ ॥ ૪૭ ॥

અર્થઃ—પ્રમાદથી દેવવશાત્ અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાં કરેલા કર્મદોષથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરી તે મનુષ્ય જે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો તેની સાથે સત્પુરુષે યજ્ઞ કરાવવો આદિ ‘સંસર્ગ’ ન કરવો જોઈએ.

પ્રત્યાદિ શાસ્ત્રથી પાપકર્મનું પ્રાપ્તિત અવશ્ય કરવાનું કર્તવ્ય જાણવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી તે પ્રાપ્તિત નહીં કરવામાં આવે ત્યાંસુધી તેની સાથેનો વ્યવહાર પણ બંધ રાખવો જોઈએ એવો ધર્મશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. વળી—

इह दुश्चरितैः केचित् केचित्पूर्वकृतैस्तथा ।

પ્રાપ્નુવન્તિ દુરાત્માનો નરા રૂપવિપર્યયમ્ ॥

” ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—કોઈ આ જન્મમાં કરેલા, અને કોઈ પૂર્વ જન્મમાં કરેલા નિષિદ્ધ આચરણથી કુષ્ટ સ્વભાવવાળા મનુષ્ય કુનખ આદિ વિપરીત રોગને પ્રાપ્ત થાય છે. પગના અંગુઠાના નખની અંદર દુઃખ રૂપ રોગવિશેષનું નામ કુનખ છે.

આ જન્મમાં થતા રોગાદિ જોઈને પૂર્વ જન્મના પાપ કર્મનું અનુમાન કરીને તેની શાન્તિને માટે શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાય કરવાથી જ તેને સુખ મળે છે. રોગ અને મૃત્યુ એ બંને કર્મજ અને દોષજ એમ બે પ્રકારનાં હોય છે. પૂર્વ જન્મમાં કરેલા પાપ કર્મથી થતા રોગાદિ કર્મજ કહેવાય છે, અને આહારાદિના દોષથી વાત, પિત્ત, કફ રૂપ ધાતુની વિષમતાથી થતા રોગાદિ દોષજ કહેવાય છે. અને કર્માનુસાર નિયત થયેલું આયુ ક્ષીણ થવાથી જે મૃત્યુ થાય છે તે કર્મજ કહેવાય છે, અને યુદ્ધાદિમાં જવાથી લાખો મનુષ્યોનું જે એકી સાથે મૃત્યુ છે તે દોષજ કહેવાય છે. તેમાં કર્મજ રોગાદિની નિવૃત્તિ પ્રાપ્તિ આદિ તથા જપ હોમાદિ શાસ્ત્રીય ઉપાયથી થાય છે. અને દોષજ રોગાદિની નિવૃત્તિ ઔષધ આદિથી થાય છે. અત્યંત રોગાદિ જોઈને અત્યંત પૂર્વ જન્મના પાપનું અનુમાન કરવું તથા તેની શાન્તિને માટે શાસ્ત્રીય ઉપાય કરવો એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. તે કારણથી પૂર્વ જન્મમાં ક્યાં ક્યાં પાપ કરવાથી આ જન્મમાં ક્યાં ક્યાં રોગ થાય છે તે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે. તેનું અહીં પ્રથમ નિરૂપણ કરીએ છીએ.

सुवर्णचोरः कौनरूपं सुरापः श्वावदन्तताम् ।

ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्रम्यं गुरुतल्पग ॥

” ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—પૂર્વ જન્મમાં જેણે ધાતણના સુવર્ણની ચોરી કરી હોય તેવા મનુષ્યને કુનખનો રોગ થાય છે. અને નિષિદ્ધ દારૂ પીધેલા મનુષ્યમાં સ્વભાવથી કાળા દાંત હોય છે. અને ધાતણ કરેલી હોય તેને આ જન્મમાં ક્ષયરોગ થાય છે. અને જેણે ગુરૂત્તીગમન કર્યું હોય તેને દુશ્વર્મ અર્થાત્ ગુપ્તેન્દ્રિયનો રોગ થાય છે.

पिथुनः पैतिनासिकयं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।

घ्रान्पचोरोऽह्नीनत्वमातिरेक्यं तु मिश्रकः ॥

” ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—સુગંધી કરનાર મનુષ્યનું નાક ગન્દુ થાય છે. અને જે સૂચક અર્થાત્ જૂઠાં દોષનું આરોપણ કરીને રહેનાર હોય છે તેનું મુખ ગન્દુ હોય છે. ધાન્ય ચોરનાર અંગ રક્તિ થાય છે, અને ધાન્યમાં ખીજ વસ્તુને મેળવનાર અધિક અંગવાળો થાય છે.

अन्नहर्तामयाचित्वं मौक्यं वागपहारकः ।

वस्त्रापहारकः चैव्यं पट्टशुतामश्चहारकः ॥

” ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—અન્નની ચોરી કરનારનો જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે. વાણીની ચોરી કરનાર અર્થાત્ માનહાનિ આદિના બચથી પોતે વિદ્યાર્થો બન્યા વિના ખીજનો પાક સાંભળીને બહુનાર

મુંગે થાય છે. વચ્ચે ચોરનાર સફેદ કાઠ વાળો થાય છે. અને ઘોડાની ચોરી કરનાર લંગડો થાય છે.

दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ।

हिसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमर्हिसया ॥

॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—દીપની ચોરી કરનાર અન્ધ થાય છે. દીવાને હોલવનાર કાણો થાય છે. જીવ-હિંસા કરનાર અનેક રોગવાળો થાય છે. અને અર્હિસાથી અરોગી થાય છે.

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ।

जडमूकान्धधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥

॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે મનુષ્ય જુદાં જુદાં કર્મોથી સજ્જનોમાં નિન્દિત એવા જડ, મુંગા, અન્ધ, બહેરા, તથા વિકૃત રૂપ વાળા થઈને જન્મે છે.

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विमुदये ।

निन्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिकृतेनसः ॥

॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—તેથી પાપથી છૂટવાને માટે અવશ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. પાપ નહીં છૂટવાથી નિન્દાયોગ્ય લક્ષણો યુક્ત થઈને જન્મ લે છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણોથી પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં પાપકર્મ આ જન્મમાં પણ રાગાદિ રૂપે આધા કરે છે એવો નિર્ણય થાય છે.

महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते ।

उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥

શાતા૦ સ્મ૦ અં ૧-૩ ॥

અર્થ:—મહાપાતકનું ચિહ્ન સાત જન્મ સુધી રહે છે. ઉપપાતકનું ચિહ્ન પાંચ જન્મ સુધી, અને અન્ય સાધારણ પાપોનું ચિહ્ન ત્રણ જન્મ સુધી પ્રકટ થાય છે.

पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये ।

बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ:—પૂર્વ જન્મનું પાપ, તેના ફલ રૂપે નરકનો ભોગ થઈ રહ્યા પછી ફરી અપ્રિય રૂપ થઈને દુઃખ દે છે. પરન્તુ તે જપ આદિ વડે શાન્ત કરી શકાય છે. ‘આદિ’ શબ્દથી દેવ-પૂજન, હોમ, દાન, ઇત્યાદિ સમગ્રનું જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત્ત નહીં કરવાથી કર્મનું ફલ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરવું જોઈએ. શાતાતપ, લઘુ શાતાતપ, તથા વૃદ્ધ શાતાતપ—એમ શાતાતપ રમૂતિના ત્રણ ભેદ જોવામાં આવે છે.

શુદ્ધિનાં કારણ.

कालोऽग्निः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽग्नी शुद्धिहेतवः ॥

યા. સ્મ. અ. ૩-૩૧ ॥

અર્થ:—કાલ, અગ્નિ, કર્મ, મૃત્તિકા, વાયુ, મન, જ્ઞાન, તપ, જલ, પશ્ચાત્તાપ, ભોજનનો ત્યાગ—એ સર્વ શુદ્ધિનાં કારણ છે. તેમાં સતક્રમાં દર દિવસે શુદ્ધિ કરી છે તે કાલથી શુદ્ધિ મનાય છે. અને જે માટીના પાત્રને ફરી અગ્નિમાં તપાવવાથી શુદ્ધિ કરી છે તે અમિથી

શુદ્ધિ છે. અને જે અશ્વમેધાદિ યાગથી શુદ્ધિ કહી છે તે કર્મથી શુદ્ધિ સમજવી. અને ગાયે સંધેહું તથા ક્રીટ તથા કેશ તથા માખી આદિથી દુષિત યજ્ઞેશ્વર અન્નની શુદ્ધિને માટે મૃત્તિકા, જલ, લસભ, આદિ તેના ઉપર નાંખવાથી શુદ્ધિ કહી છે તે મૃત્તિકાથી શુદ્ધિ જાણવી. અને રસ્તામાં પડેલા જલ ત્યાં આદિ સ્પર્શ કરે તો તેની વામુથી શુદ્ધિ થાય છે. મનની શુદ્ધિનું કારણ મનના શુદ્ધ સંકલ્પ છે. અને આત્મજ્ઞાન એ સર્વ પાપની શુદ્ધિનું સાધન છે. તપ, કૃત્યોદિ વ્રત તથા જલ પણ શરીરની શુદ્ધિનું સાધન છે. પથાત્પ અને નિરાહાર એ બંને પ્રસિદ્ધ જ છે. વળી—

અકાર્યકારિણાં દાનં વેગો નઘાશ્ચ શુદ્ધિકૃત્ ।

શોધ્યસ્ય મૃચ્છ તોયં ચ સંન્યાસો વૈ દ્વિજન્મનામ્ ॥ ” ॥ ૩૨ ॥

તપો વેદવિદાં ક્ષાન્તિર્વિદુષાં વર્ષ્મણો જલમ્ ।

જપઃ પ્રજ્ઞપ્તપાપાનાં મનસઃ સત્યમુચ્યતે ॥ ” ॥ ૩૩ ॥

મૃતાત્મનસ્તપોવિદ્યે બુદ્ધેર્જ્ઞાનં વિશોધનમ્ ।

ક્ષેત્રજ્ઞસ્યેશ્વરજ્ઞાનાદિશુદ્ધિઃ પરમા મતા ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—અયોગ્ય નિષિદ્ધ કાર્ય કરનારની શુદ્ધિ દાનથી થાય છે. નદીશુદ્ધિ વેગથી થાય છે અર્થાત્ ઉષ્ણ કાશમાં જલ કમી થઈ જાય છે તેથી વેગ ન રહેવાથી જલમાં બહુ અપવિત્રતા એકઠી થાય છે, તે વર્ષાઋતુમાં ફરી પૂર આવતાથી શુદ્ધ થાય છે. તથા મહિન વસ્તુના સંબંધથી મહિન થયેલા પાત્રાદિની શુદ્ધિ માટી અને જલથી થાય છે અર્થાત્ માટીથી માંછને પાણીથી ધોવાથી થાય છે. અને પ્લાસણની શુદ્ધિ સંન્યાસથી થાય છે. વેદ જાણનારની શુદ્ધિ વેદાભ્યાસથી થાય છે. વેદ તથા સાત્ત્વના તત્ત્વને જાણનાર વિદ્વાનની શુદ્ધિ શાન્તિથી થાય છે. શરીર (વર્ષ્મણ)ની શુદ્ધિ જલથી થાય છે. ગ્રુસ પાપોની શુદ્ધિ જપથી થાય છે. મનની શુદ્ધિનું સાધન શુદ્ધ સંકલ્પ (સત્ય) છે. મૃતાત્મની શુદ્ધિ તપ અને વિદ્યાથી થાય છે, અર્થાત્ પચ્ચમૃતોથી વીંટળાયેલા શરીરની બહારની શુદ્ધિ જલથી થાય છે તે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. અને તેના કામકોષાદિની નિવૃત્તિ દ્વારા અંદરની શુદ્ધિ થાય છે. તે નિત્ય નૈમિત્તિક આદિ કર્મોના અનુબંધન રૂપ તથા વર્ણશ્રમ ધર્મના પાલન રૂપ તપથી, તથા પરમાત્મની ઉપાસના રૂપ વિદ્યાથી થાય છે. આત્મા તથા અનાત્માનું વિવેકજ્ઞાન શુદ્ધિની શુદ્ધિ કરતાં છે. અને જીવની શુદ્ધિ પરમાત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી થાય છે. જે વસ્તુની શુદ્ધિ જે સાધનથી સાત્ત્વમાં કહી છે તે જ સાધન કર્યા વિના તેની શુદ્ધિ કદાપિ થઈ શકે નહીં. માટે વિવેકી મનુષ્ય પોતાના અન્તઃકરણના દોષ તથા અજ્ઞપણે પણ થતા મિથ્યા ભાવણ તથા પરદ્રોહ તથા અનાયારાદિ પાપોને જાણી તેમની નિવૃત્તિને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જરૂર છે જેને પાપની નિવૃત્તિને માટે પ્રાયશ્ચિત્તની ખજાર નથી અર્થાત્ કયું પાપ કયા પ્રાયશ્ચિત્તથી નિવૃત્ત થાય છે તેની જેને ખજાર નથી તેણે પરિપક્વ પૂજ્યું જોઈએ. અને તે લોક જે પ્રકારે કહે તેવી રીતે કરવું જોઈએ એવી સાત્ત્વની આત્મા છે.

નિષ્કૃતૌ વ્યવહારે ચ વ્રતસ્યાશંસનેઽપિ ચ ।

ધર્મૈ વા યદિ વાધમ્ પર્યદત્પ્રાહ તદ્વવેત્ ॥ મૃં, પાં સ્મૃં જ૦ ૬-૭૨ ॥

અર્થ:—પ્રાયશ્ચિત્ત તથા વ્યવહાર તથા વ્રતનું કથન કરવામાં તથા ધર્મ અને અધર્મનો નિર્ણય કરવામાં પરિપક્વ લોક જે કહે તે માન્ય થાય છે. ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર પદ્ધિતોની સલાહનું નામ પરિપક્વ છે. અને—

સ્ત્રીणां च बालवृद्धानां क्लीवानां कुशरीरिणाम् ।

उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुग्रहश्च तैः ॥

” ॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—સ્ત્રી, બાલક, વૃદ્ધ, નયુસક, કુષ્ઠાદિ રોગવાળા તથા અપવાસાદિ કરવામાં અ-સમર્થ—એવા લોકોને માટે પરિપક્વના લોકોએ અનુગ્રહ કરવો જોઈએ.

જ્ઞાત્વા देशं च कालं च वयः सामर्थ्यमेव च ।

कर्तव्योऽनुग्रहश्चैव मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

” ॥ ૭૯ ॥

અર્થ:—દેશ, કાલ, અવસ્થા, સામર્થ્ય એ વાતોનો વિચાર કરીને તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરવો જોઈએ એમ મુનિઓએ કહ્યું છે.

छोभान्मोहाद्भयान्मैत्र्याद्यदि कुर्युरनुग्रहम् ।

नरकं यान्ति ते मूढाः शतधा ह्याततायिनः ॥

” ॥ ૮૦ ॥

અર્થ:—જે વિદ્વાન લોક મોહ, ભય, મૈત્રી એ કારણથી અનુગ્રહ કરે તો તે મૂઢા પાપી મૂઢ આતતાયી લોક સેંકડો વખત નરકમાં જાય છે.

ધર્મનો વિચાર કરીને વેદ તથા શાસ્ત્રને જાણનાર સાત અથવા પાંચ અથવા ત્રણ બ્રાહ્મણ મળીને પ્રાયશ્ચિત્તાદિ બતાવી શકે છે, કેમકે તેઓ જે કથન કરે છે તે ધર્મ છે. અથવા એક જ તત્ત્વવેત્તા જે કહે છે તે પણ ધર્મ છે. વળી—

वर्णजातिप्रमाणेन देशकालादिधर्मतः ।

कर्तव्यः सत्तमैः सर्वधर्माणां निर्णये विधिः ॥

” ॥ ૮૧ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ તથા મૂર્ધાભિષિક્ત તથા અન્ય સંકર જાતિ આદિના ધર્મને અનુસાર તથા દેશ તથા કાલ આદિ ધર્મને અનુસાર પદ્ધિતોએ ધર્મનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

प्रायश्चित्तमुपक्रम्य कर्ता यदि विपद्यते ।

पूतस्तदहरेवापि इह लोके परत्र च ॥

” ॥ ૮૨-૭ ॥

અર્થ:—જે પાપી મનુષ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત વ્રત કરતાં કરતાં મરણ પામે છે, તે તે જ દિવસથી આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં શુદ્ધ થઈ જાય છે.

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनपोदशः ॥

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥ आप० स्मृ० ज० ૩-૬ ॥

અર્થ:—એ ૮૦ વર્ષનો વૃદ્ધ, તથા સોળ વર્ષથી નાની ઉંમરનો બાલક, તથા સ્ત્રી તથા રોગી મનુષ્ય અડધા પ્રાયશ્ચિત્તને ચોગ્ય છે. તેમને પૂર્ણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આવશ્યકતા નથી.

न्यूनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।

चरेद्गुरु. मुहद्वापि प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

”

અર્થ:—અગિયાર વર્ષથી નાની ઉમરના અને પાંચ વર્ષથી અધિક ઉમરના બાળકે કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેનો ગુરૂ અથવા સુહૃદ કરે, અથવા ભાઈ, પિતા અથવા અન્ય કોઈ બન્ધુ કરે. પાંચ વર્ષથી નાની ઉમરના બાળકને પાપ લાગતું નથી.

ક્ષુધાવ્યાધિતકાયાનાં પ્રાણો યેષાં વિપદ્યતે ।

યે ન રક્ષન્તિ વક્તારસ્તેષાં તત્કિલ્વિષં ભવેત્ ॥ , ॥ ૯ ॥

અર્થ:—પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર જે ક્ષુધાથી પીડિત થઈને મરી જાય તો તેના પ્રાણુની રક્ષા ન કરનાર અર્થાત્ તેની રક્તિની બહારનું પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવનાર ઉપદેશકને તે પાપ લાગે છે.

કેશાનાં રક્ષણાર્થાય દ્વિગુણં વ્રતમાચરેત્ ।

દ્વિગુણે વ્રતમાદિષ્ટે દક્ષિણા દ્વિગુણા ભવેત્ ॥ , ॥ ૯-૫૨ ॥

અર્થ:—ગૌહત્યાદિના પ્રાયશ્ચિત્તમાં જે કેશમુષ્કન કરવવા ન ચક્રિતો હોય તો તેણે બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. અને બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી દક્ષિણા પણ બમણી આપવી જોઈએ.

રાજાં વા રાજપુત્રો વા વાલ્મણો વા बहुश्रुतः ।

અકૃત્વા વપનં તેષાં પ્રાયશ્ચિત્તં વિનિર્દિશેત્ ॥ , ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—રાજા અથવા રાજપુત્ર અથવા બહુશ્રુત બ્રાહ્મણ કેશનું મુષ્કન કરાવ્યા વિના પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકે છે.

યસ્ય ન દ્વિગુણં દાનં કેશૈશ્ચ પરિરક્ષિતઃ ।

તત્પાપં તસ્ય તિષ્ઠેત્ ત્યક્ત્વા (અકૃત્વા) ચ નરકં વ્રજેત્ ॥ , ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—જો પુરૂષે કેશની રક્ષા કરી છે અને બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું નથી, અને બમણું દાન પણ કર્યું નથી, તેનું પાપ પહેલાંની માફક જ રહેશે. અર્થાત્ પાપથી મુક્ત નહીં થાય. અને આનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની અનુમતિ દેનાર પણ નરકમાં જશે તેમાં કોઈ મંશય નથી.

યત્કિંચિત્કિયતે પાપં સર્વં કેશેષુ તિષ્ઠતિ ।

સર્વાન્કેશાન્સમુદ્ધૃત્ય હેદયેદક્કુલિદ્વયમ્ ॥ , ॥ ૫૫ ॥

एवं नारीकुमारीणां शिरसो मृण्दनं स्पृતम् ।

ન સ્ત્રિયાં કેશવપનં ન દૂરે શયનાશનમ્ ॥ , ॥ ૫૬ ॥

અર્થ:—કેરું સર્વ પાપ કેશનો આશ્રય કરીને રહે છે. તે માટે વાળને હાથમાં પકડીને તેના અગ્ર ભાગના જે આંગળ વાળ કપાવી નાંખે. તેવી રીતે કુમારી તથા સુવાસિનીના શિરનું મુષ્કન પણ થાય છે. તેથી અતિરિક્ત મુષ્કન, તથા સ્વનન્ત્ર શયન અને ભોજનનું વિધાન નથી.

ન ચ ગોષ્ઠે વસેદ્રાઘ્રૌ ન દિવા ગા અનુવ્રજેત્ ।

નદીષુ સંગમે ચૈવ અરણ્યેષુ વિશેષતઃ ॥ , ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—ત્રીએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતી હોય તો તેમણે ગરિમાં ગોશાઘ્રમાં શયન કરવું, અને દિવસમાં ગાયની પાછળ પાછળ જવું, જે ઉચિત નથી. તેમાં વિશેષ કરીને નદીને કિનારે તથા જનસમૂહના સ્થાનમાં, તથા વનમાં પણ જનાની તેમને માટે મના છે.

ન સ્ત્રીણામજિનં વાસો વ્રતમેવં સમાચરેત્ ।

ત્રિસન્ધ્યં સ્નાનમિત્યુક્તં સુરાણામર્ચનં તથા ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીઓને મૃગચર્મ ઓઢવાની આવશ્યકતા નથી. અને તેઓ ત્રણે સમય સ્નાન કરીને દેવતાનું પૂજન કરતી રહે.

વન્ધુમધ્યે વ્રતં તાસાં કૃચ્છ્રાન્દ્રાયાણાદિકમ્ ।

મૃદેષુ સતતં તિષ્ઠેચ્છુચિર્નિયમમાચરેત્ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીઓએ કૃચ્છ્ર યા આન્દ્રાયાણાદિ વ્રત પોતાના બન્ધુઓની મધ્યમાં જ કરવાં નોંધએ, તે પોતાના ધરમાં પવિત્ર રહીને હોએમાં વ્રતનું પાલન કરતી જ રહે.

પૂર્ણેડાપ કાલનિયમે ન શુદ્ધિર્બ્રાહ્મણૈર્વિના ।

અપૂર્ણેષ્વપિ કાલેષુ શોધયન્તિ દ્વિજોત્તમાઃ ॥ આપ.સ્મૃ.અ.૦૩સ્તો.૧૦ ॥

અર્થ:—પ્રાથશ્ચિત્તના વ્રતનો નિશ્ચિત સમય પૂરો થઈ જવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોના કક્ષા વિના શુદ્ધિ થતી નથી. અને વ્રતનો સમય પૂરો ન થયો હોય તોપણ બે બ્રાહ્મણો કહે કે વ્રત પૂરું થયું છે તો શુદ્ધિ થઈ જાય છે. માટે પ્રાથશ્ચિત્તનું વ્રત પૂર્ણ થતાં બ્રાહ્મણોને કહેતું નોંધએ.

ગોબ્રાહ્મણહતાદીનાં તથા દંભાદિકારિણામ્ ।

તત્કૃચ્છ્રેણ શુદ્ધિઃ સ્યાદિતિ પારાશરોઽવ્રવીત્ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ, અ. ૬-૮૬ ॥

મોજયિત્વા દ્વિજાન્દત્વા સટ્ટપાં ગાં ચ દક્ષિણામ્ ।

જાયતે પાપનિર્મુક્તઃ શક્તિસ્તુનોર્યથા વચઃ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—ગાય તથા બ્રાહ્મણને તાડન કરનારની તથા તેમની નિન્દા કરનારની તથા પાખંડી લોકની શુદ્ધિ તત્કૃચ્છ્ર નામનું વ્રત કરીને બ્રાહ્મણોજન તથા આખલા સહિત ગાયનું દાન કરવાથી થાય છે એવું પારાશરજીનું વચન છે.

દ્વાદશાન્દાનિ વિચરેદ્બ્રહ્મઘ્નસ્તત્કપાલધૃક્ ।

સર્વત્ર રુચાપયન્કર્મ મિશ્તાં વિપ્રેષુ સચ્ચરેત્ ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—જેણે બ્રહ્મહત્યા કરી હોય એવો મનુષ્ય તે બ્રાહ્મણના કપાલને હાથમાં લઈને પોતાનું બ્રહ્મહત્યાનું કર્મ પ્રકાશ કરતો સતો અને બ્રાહ્મણના ધરમાં ભિક્ષા કરતો સતો બાર વર્ષ સુધી પૃથિવીમાં બ્રમણ કરતો રહે.

સેતુવન્ધપયે મિશ્તાં ચાતુર્વર્ણ્યાત્સમાચરેત્ ।

વર્જયિત્વા વિકર્મસ્થાન્ છત્રોપાનહર્વર્જિતઃ ॥ પારા.સ્મૃ.અ.૧૨સ્તો.૬૩,૪ ॥

અર્થ:—અને રામેશ્વર જતી વખતે રસ્તામાં છત્રી વિના તથા પગમાં બેડા પહેર્યા વિના નિષિદ્ધ કર્મ નહીં કરનાર એવી ચારે વર્ણોની ભિક્ષા કરે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન પારાશર સ્મૃતિનો પાક છે.

દૃષ્ટ્વા સેતું સમુદ્રસ્ય સ્નાત્વા તુ લવણામ્ભસિઃ ।

બ્રાહ્મણેષુ ચરન્મિશ્તાં સ્વકર્મ રુચાપયન્હૃતિઃ ॥ વૃ. પા. અ. ૬-૧૨ ॥

અર્થ:—રામચન્દ્રજીએ બનાવેલા સમુદ્રસેતુ(પુલ)ને જોઈને અર્થાત્ રામેશ્વર જામને સમુદ્રમાં સ્નાન કરી બ્રાહ્મણોની ભિક્ષા ગ્રહણ કરતો સતો પોતાના કર્મોના પ્રકાશ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

મુણ્ડયિત્વા શિત્વાવર્જ સકૌપિનો નિરાશ્રયઃ ।

ચીરચીવરવાસા ચૈ ત્રિસ્નાયી સર્વનવ્રતી ॥

” ॥ ૯૩ ॥

સંજિતાસથરેદ્રિસાં છત્રોપાનદિવર્જિતઃ ।

બ્રહ્મઘ્નોઽસ્મીત્યહં વાચમિતિ સર્વત્ર ચૈ વદેત્ ॥

” ॥ ૯૪ ॥

અર્થ:—શિખાને છોડી બાકી સર્વ મુંડન કરાવી ફોટેલાં જૂનાં વસ્ત્ર અને કૌપીન ધારણ કરીને ત્રણ દાસ સ્નાન કરતો સતો (૯૩) જિતેન્દ્રિય થઈને છત્ર અને જોડા રહિત થઈ “મે” બ્રહ્મહત્યા કરી છે” એવું વચન કહેતો બ્રમણ કરે. (૯૪).

ગવાં ચ વિશતિં દયાદ્ દસિણાં વૃપસંયુતામ્ ।

બ્રાહ્મણેભ્યો નિવેદ્યેતાં શુચિરાહ્યાય ભૂપતે ॥

” ॥ ૯૫ ॥

અર્થ:—અને હે રાજા ! પછીથી આખલા સહિત વીસ ગાયો બ્રાહ્મણોને આપની જોડાએ. અને પોતે કરેલું પ્રાયશ્ચિત્ત રામને જણાવવાથી શુદ્ધિ થાય છે.

વળી અશ્વમેધ યજ્ઞની અન્તમાં કરવાનું અવશ્ય સ્નાન કરીને રામને કહેવાથી પણ શુદ્ધિ થાય છે.

રોગાર્તાઙ્ગં દિજં વાપિ માર્ગં સ્વેદસમન્વિતમ્ ।

કૃત્વા કૃત્વા નિરાતઙ્ગં બ્રહ્મઘ્નઃ શુદ્ધિમાપ્નુયાત્ ॥

” ॥ ૯૬ ॥

અર્થ:—રોગથી પીડિત તથા માર્ગે આસવાથી દુઃખી થયેલા બ્રાહ્મણને મુખી અથવા નિર્મય કરવાથી પણ બ્રહ્મઘાતી મનુષ્ય શુદ્ધ થાય છે.

સપ્તવ્યાહતિભિઃ કાર્યો દિજૈર્દોમો જિતાત્મભિઃ ।

ઉપપાતકશુદ્ધયથં સદસપરિસંસ્થયા ॥

સંવર્ત સ્મૃ૦ શ્લો૦ ૨૧૫ ॥

અર્થ:—ગોવધ આદિ ઉપપાતકની શુદ્ધિને માટે જિતેન્દ્રિય દિલે દ્વારા સ્નાત બાહિત મન્ત્ર વડે એક દત્તર આદુતિ આપે. અને—

મહાપાતકસંપુક્તો લક્ષ્મહોમં સદા દિજઃ ॥

મુચ્યતે સર્વપાપેભ્યો ગાયત્ર્યા ચૈવ પાવિતઃ ॥

” ॥ ૨૧૬ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મહત્યા આદિ મહાપાતક વાળો મનુષ્ય ગાયત્રી મન્ત્ર વડે એક લાખ આદુતિ આપે. એ પ્રમાણે ગાયત્રીથી પવિત્ર થયેલો દિજ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

અરણ્યે નિર્જને જપ્ત્વા શુદ્ધયન્તિ વેદસંહિતામ્ । ઋ. પા. સ્મૃ. અ. ૬-૧૦૦ ॥

અર્થ:—નિર્જન વનમાં જઈને વેદની સંહિતાનું ત્રણ વાર પારાયણ કરવાથી બ્રહ્મહત્યા કરનારની શુદ્ધિ થાય છે. જે વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ જનિ માત્ર બ્રાહ્મણોને માત્રે તે આ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિ થાય છે.

હત્વા ગર્ભમવિજ્ઞાતમેતદેવ ત્વં ચરેત્ ।

રાનન્યવેદયૌ ચેજાનાવાગ્રેયામેવ ચ સ્ત્રિપમ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૧-૮૭ ॥

અર્થ:—ઝી અથવા પુરૂષ અને નપુંસક ઇત્યાદિ બેઠથી અગ્નિમાં ગર્જન, તથા યજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને, તથા ઋતુગ્નાના રજસ્વલા સ્ત્રીને મારી નાંખવાથી બ્રહ્મ-હત્યા પ્રત્યું જ આચરણ કરવું નોંધાયે. અને—

સુરાપસ્તુ સુરાં તપ્તાં પયો વા જલમેવ ચ ।

તપ્તં ગોમૂત્રમાજ્યં વા પીત્વા મૃત્વા વિશુદ્ધયતિ ॥ બૃ.પા.સ્મૃ.અ.૫ શ્લો.૧૦૧,૨॥

જટી વા ચીરવાસા વા વ્રહ્મહત્યાવ્રતં ચરેત્ ।

અર્થ:—મધપાન કરનાર તપાવેશું મધ, દૂધ, જલ, ગોમૂત્ર અથવા ઘીનું પાન કરીને મરવાથી શુદ્ધ થાય છે. તેમ નર્દિતો જટા અને ફટિલાં જૂનાં કપડાં ધારણ કરીને બ્રહ્મ-હત્યાને માટે કહેલું વ્રત કરે.

યદ્યજ્ઞાનાત્પિપેદ્વિમો દ્વિજાતિર્વા સુત્રં પુનઃ ।

સંસ્કારકરણાચ્છુદ્ધિરિતિ પ્રાહ પરાશરઃ ॥

॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ:—જે દ્વિજાતિ અજ્ઞાનથી સુરાપાન કરે તો ફરી સંસ્કાર કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે એમ પરાશરજી કહે છે.

સુવર્ણસ્તેયકૃદ્વિમો રાજાનમભિગમ્ય તુ ।

સ્વકર્મ રહ્યાપયન્ન્યાન્માં ભવાનનુશસ્તિવિતિ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૧-૧૧ ॥

અર્થ:—સુવર્ણની ચોરી કરનાર બ્રાહ્મણ રાજાની પાસે જઈને પોતાનું કર્મ કહી બતાવી “આપ મને દણ્ડ દો” એમ કહે.

મૃદ્ધીત્વા મુસલં રાજા સકૃદન્યાતુ તં સ્વયમ્ ।

વધેન શુદ્ધયતિ સ્તેનો વ્રાહ્મણસ્તપસૈવ તુ ॥

॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—અને રાજા હાથમાં મુસળ લઈને તેને એક વાર મારે. તે માર ખાવાથી જે તે ચોર મરી જાય અથવા મૃતકની તુલ્ય થઈ જાયી જાય તોપણ શુદ્ધ થાય છે. અને બ્રાહ્મણ પણ સુવર્ણની ચોરીના પાપમાંથી તપ વડે શુદ્ધ થાય છે. અને તે તપ પણ જે બ્રહ્મહત્યાને માટે કહેલું છે તે કરવું નોંધાયે. અને—

અયઃસ્ત્રીમકૃતિ કૃત્વા વદ્ધિવર્ણવતીં ધમેત્ ।

શુર્વજ્ઞનાગમં તસ્યાં લોહમય્યાં ચ સ્વાપયેત્ ॥ બૃ.પા.સ્મૃ.અ. ૬-૧૦૭ ॥

અર્થ:—ગુરૂપત્ની સાથે ગમન કરનારને લોહાની સ્ત્રીની પ્રતિમા બનાવીને તેને અગ્નિમાં લાલચોળ તપાવી તે પ્રતિમાની સાથે સુવાડે. તેનાથી મૃત્યુ થવાથી તેથી શુદ્ધિ થાય છે.

સંવત્સરં ચરેત્કૃચ્છ્રં પ્રાજાપત્યમથાપિ વા ।

ચાન્દ્રાણં ચરેદ્વાપિ ત્રીન્માસાન્નિયતેન્દ્રિયઃ ॥

॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ:—અથવા નિર્જન વનમાં જઈને કૃચ્છ્ર અથવા પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવાથી, અથવા ત્રણ માસ જીતેન્દ્રિય થઈને ચાન્દ્રાણ વ્રત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

વ્રતે તુ ક્રિયમાણેઽપિ વિપત્તિઃ સ્યાત્કથંચન ।

સ મૃતોઽપિ મવેચ્છુદ્ધિરિતિ ધર્મવિનિર્ણયઃ ॥

॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ:—અને મત કરતાં કરતાં કદાચિત્ મરી જાય તો પણ તે શુદ્ધ થાય છે તેનો ધર્મનો નિર્ણય છે.

અનિર્દિષ્ટસ્ય પાપસ્ય તયોપપાતકસ્ય ચ ।

તચ્છુદ્ધયૈ પાવનં કુર્યાન્નદ્રવ્યતં સમાહિતઃ ॥ ” ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ:—અને જે પાપનું પ્રાપ્તિત કશું ન હોય તે પાપથી શુદ્ધ થવાને માટે સાંવધાન ચિત્તવાળા થઈને આન્દ્રાપણુ મત કરવું જોઈએ. વળી—

ક્ષત્રિયં બ્રાહ્મણો હત્વા ગવાં દયાર્સહસ્રકમ્ ।

વૃષભૈકેન સંયુક્તં પાપાદસ્માદ્વિમુચ્યતે ॥ ” ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—આહણુ જે ક્ષત્રિયની હત્યા કરે તો એક આખા સહિત હજાર ગાયોનું દાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે.

ત્રીણિ વર્ષાણિ ચૈ શુદ્ધયૈ વ્રત્તપ્તસ્ય વ્રતં ચરેત્ ।

ચાન્દ્રાયણાનિ વા ત્રીણિ કૃષ્ણાણિ ત્રીણિ વા ચરેત્ ॥ ” ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ:—અથવા ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત અઘ્નહત્યાનું શોધક મત કરવાથી, અથવા ત્રણ આન્દ્રાપણુ મત કરવાથી અથવા ત્રણ કૃષ્ણ મત કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે.

વૈશ્યં હત્વા દ્વિજથૈવમન્દમેકં વ્રતં ચરેત્ ।

ગવાં હેફશતં દયાચરેન્નાન્દ્રાપણાનિ ચ ॥ ” ॥ ૧૧૪ ॥

કૃષ્ણાણિ વા ચરેન્ત્રીણિ વચનાદ્વિદુપામસૌ । ” ॥ ૧૧૫ ॥

અર્થ:—વૈશ્યની હત્યા કરનાર આહણુની શુદ્ધિ, એક વર્ષ સુધી અઘ્નહત્યાને દૂર કરનાર મત કરવાથી, અથવા એક સો ગાયોનું દાન કરવાથી, અથવા ત્રણ આન્દ્રાપણુ મત કરવાથી, અથવા ત્રણ કૃષ્ણ મત કરવાથી થાય છે એવું વિદ્વાનોનું વચન છે. અને—

યે હન્યુરમદુષ્ટાં સ્ત્રીં ચાતુર્વર્ણ્યા દિજાતયઃ ।

શૂદ્રહત્યાવ્રતં તે તુ ચરન્તઃ શુદ્ધિમાપ્નુયુઃ ॥ ” ॥ ૧૧૬ ॥

અર્થ:—જે દિજાતિ અનુષ્ય આર વર્ણમાંથી કોઈ પણ વર્ણની નિર્દોષ સ્ત્રીની હત્યા કરે છે, તે શૂદ્રહત્યાને દૂર કરનાર મત કરે તો તેથી શુદ્ધ થાય છે. અને—

અનુલોમેન શૂદ્રં વા યોપામવ્યભિચારિણીમ્ ।

શુદ્ધિં વ્રજન્તિ કવચચન્દ્રવ્રતેન કેચન ॥ ” ॥ ૧૧૭ ॥

અર્થ:—અનુલોમ વર્ણસંકર શૂદ્ર તથા અવ્યભિચારીણી સ્ત્રીને મારનાર આન્દ્રાપણુ મતથી શુદ્ધ થાય છે એવું કોઈ આચાર્ય કહે છે.

વ્યભિચારાતુ તે હત્વા યોપિતો બ્રાહ્મણાદયઃ ।

દત્તિ ધનુર્વસ્તમર્ષિ ક્રમાદ્યુર્વિશુદ્ધયે ॥

સાધ્વીનાં તુ નરો હત્વા ગવાં ચૈવ સહસ્રકમ્ । ” ॥ ૧૧૮ ॥

અર્થ:—આહણુદિ આર વર્ણુ જે સ્ત્રીને વ્યભિચાર દોષથી મારે તો જલ જરવાની આમડાની મસકરું દાન કરવાથી આહણુની શુદ્ધિ થાય છે, ક્ષત્રિયની શુદ્ધિ ધનુર્વસ્તું દાન કર-

વાથી થાય છે, વૈશ્યની શુદ્ધિ બકરાના દાનથી, અને શૂદ્રની શુદ્ધિ ઘેટાનું દાન કરવાથી થાય છે. અને સદાચારિણી સ્ત્રીને મારવાથી હજાર ગાયોનું દાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે.

અસર્વર્ણસ્તુ યો ગર્ભઃ સ્ત્રીણાં યોનૌ નિષિચ્યતે ।

અશુદ્ધા સા ભવેન્નારી યાવદ્રર્ષે ન મુશ્ચતિ ॥ અત્રિ૦ સં૦ શ્લો. ૧૯૫ ॥

અર્થઃ—અસમાન જાતિના પુરુષથી કોઇ સ્ત્રીને ગર્ભાધાન થાય તો જ્યાંસુધી તે સ્ત્રીને પ્રસવ ન થાય સંસુધી તે અશુદ્ધ રહે છે.

વિમુક્તે તુ તતઃ જ્ઞાલ્યે રજશ્ચાપિ પ્રદૃશ્યતે ।

તદા સા શુદ્ધયતે નારી વિમલં કાશ્ચનં યથા । ॥ ૧૯૬ ॥

અર્થઃ—તેને પ્રસવ થયા પછી અને ફરી રજોદર્શન થાય ત્યારે તે સ્ત્રી, નિર્મલ સુવર્ણની માફક શુદ્ધ થઇ જાય છે.

સ્વયં વિપ્રતિપન્ના વા યદિ વા વિપ્રતારિતા ।

વલાન્નારી પ્રમુક્તા વા ચૌરમુક્તા તયાપિ વા ॥ ॥ ૧૯૭ ॥

ન ત્યાજ્યા દૂષિતા નારી ન કામોઽસ્યા વિધીયતે ।

ઋતુકાલ ઉપાસીત પુષ્પકાલેન શુદ્ધયતિ ॥ ॥ ૧૯૮ ॥

અર્થઃ—કોઇ સ્ત્રી સ્વયં છેતરાઈ ગઈ હોય અથવા કોઈ બીજાએ તેને છેતરી હોય અથવા કોઈ સ્ત્રી ઉપર બલાત્કાર કર્યો હોય, અથવા ચોરીથી ફસાવી હોય—એ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારે દૂષિત થયેલી હોય તો તેનો પરિત્યાગ નહીં કરવો જોઈએ, કેમકે તેનો પરિત્યાગ કરવાને શાસ્ત્ર અનુમતિ આપતું નથી. તેનો ઋતુનો સમય આવતા સુધી રાહ જોવી જોઈએ, કેમકે તે રજસ્વલા થયા પછી શુદ્ધ થાય છે.

અનસ્થનામનઃ સાસ્યીનાં જનો હત્વા સહસ્રકમ્ ।

ચીર્ણેન શુદ્ધિમાગચ્છેદ્યોપાહત્યાગ્રતેન તુ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૬-૧૨૦ ॥

અર્થઃ—હાડકાં વિનાના એક ગાડી (અનઃ) ભરીને છવેને મારવાથી તથા હાડકાં વાળા એક હજાર છવેને મારવાથી જે સ્ત્રીહત્યાનું તત કહ્યું છે તે કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે.

ઉપપાતકસંયુક્તો ગોઘ્નો માસં યવાન્પિવેત્ ।

કૃતવાપી વસેદ્ગોષ્ઠે ચર્મણા તેન સંવૃત ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૧-૧૦૮ ॥

અર્થઃ—ગાયને મારવાથી ઉપપાતક વાળો થયેલો એક માસ સુધી જવના લોટની બનાવેલી પાતળી યવાગૂ (એક પ્રકારની રાખ) પીએ, અને શિખા સહિત શિર યુગ્મવીને મારેલી ગાયનું આમકુ બોહીને તથા માસ સુધી ગોશાલામાં રહે.

ચતુર્થકાલમગ્નીયાદક્ષારલવણં મિતમ્ ।

ગોમૂત્રેણાચરેત્સ્નાનં દ્વૌ માસૌ નિયતેન્દ્રિય. ॥ ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થઃ—અને ગોમૂત્રથી સ્નાન કરે, તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને ખાગ પદાર્થ તથા મીઠાને છોડીને હવિષ્યાન્નનું ભોજન કરે. પરંતુ તે તૃપ્તિ થતા સુધી નહીં ખાતું જોઈએ. આખો

દિવસ કિપવાસ કરીને રાત્રિમાં ખાતું તેનું નામ ચતુર્થ કાલનું ભોજન કર્યું છે. આ પહેલાં માસમાં કરવાનું છે. બીજા અને ત્રીજા માસમાં યવાગુ પીને નિર્વાહ કરવો જોઈએ. બાકી સર્વ ધર્મ ત્રણ માસ પાળવા જોઈએ.

દિવાનુગચ્છેદૂગાસ્તાસ્તુ તિષ્ઠન્નર્ધ્વં રજઃ પિવેત્ ।

શુશ્રૂપિત્વા નમસ્કૃત્ય રાત્રૌ વીરાસનં વસેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—દિવસે ગાયત્રી પાછળ પાછળ જતું જોઈએ. અને ગાયત્રી ખરીમાંથી ઉઠે ઉડેલી ધૂળનું ઉઠા રહીને પાન કરે. ગાયને ખંજોળથી આદિ સેવા કરીને તેને નમસ્કાર કરી રાત્રિમાં વીરાસને ખેસતું જોઈએ. અર્થાત્ બીંત આદિને ટેકા ઢાળે ન બેસે.

તિષ્ઠન્તીપ્વનુતિષ્ઠેત્તુ વ્રજન્તીપ્વપ્યનુવ્રજેત્ ।

આસીનામ્ તથાસીનો નિપત્તો વીતપત્સરઃ ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ:—અને શુચિ તથા કોષ રહિત થઈને ગાય ઉડ્યા પછી ઉડે, અને ગાય ત્યારે વનમાં વિચરતી હોય ત્યારે તેની સાથે વિચરે, અને ગાય બેસે ત્યારે બેસે.

આતુરામભિશ્વસ્તાં વા ચૌરવ્યાગ્રાદિર્ભિર્ભયઃ ।

પતિતાં પક્કલમાં વા સર્વોપાયૈર્વિમોચયેત્ ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—અને ગગિણી હોય અથવા ચોર તથા વાઘ વગેરેથી ભય પામી હોય, પડી ગઈ હોય, અથવા કાદવમાં ફસી હોય, તેની સર્વ ઉપાય વડે રક્ષા કરવી જોઈએ.

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते चाति वा भृशम् ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राણं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ:—ઘણી ગરમી, વર્ષા, તથા શીત હોય તથા પવન ઘણા વાતો હોય તે વખતે પોતાની શક્તિ અનુસાર ગાયની રક્ષા કરવામાં ન આવે, ત્યાંસુધી પોતાની રક્ષા ન કરે.

‘ આત્મનો યદિ વાડન્યેપાં શુદ્ધે ક્ષેત્રેઽથવા સ્થલે ।

મક્ષયન્તીં ન કચયેત્પિવન્તં ચૈવ વત્સકમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ:—પોતાના કે બીજાના ઘરમાં કે ખેતરમાં કે ખજામાં અથ કે ઘાસ ખાતી હોય તો બીંતને કહે નહીં. અને વાહરુ તેને ધાવી જતું હોય તોપણ કાઢને કહે નહીં.

अनेन विविना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।

स गोदत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ૧૧૫ ॥

અર્થ:—ઉપર કહેલી આ વિધિથી ગોદત્યા કરનાર જો ગાયની સેવા કરે તો ગોદત્યાનું પાપ ત્રણ માસમાં દૂર થાય છે. અને—

वृषभैकादशा गाय दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वद्यो निवेदयेत् ॥ ૧૧૬ ॥

આ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન કરેલા મનુષ્ય એક વૃષભ અદિના અગિયાર ગાયનું દાન કરે. ને નેટનું ધન ન હોય તો પોતાનું સર્વ ધન વેદવેદા આજ્ઞાને આપી દે.

एतदेव व्रतं कुर्युरूपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्जं शुद्धचर्यं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥

અર્થ:—અવકીર્ણી સિવાયના સર્વ ઉપપાતકી લોક પોતાના પાપને દૂર કરવાને માટે જોવધનું પ્રાપ્તિત્ત જ કરે, અથવા આન્દ્રાયણ વ્રત કરે.

अवकीर्णी तु काणेन गर्दमेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ११८ ॥

અર્થ:—અવકીર્ણી કાણા ગર્દમા વડે રાત્રિને સમયે ચક્રામાં પાકયજ્ઞની વિધિ વડે નિર્ઋતિ નામની દેવતાને નિમિત્ત યજન કરે. જ્યાં ચાર રસ્તા એકઠા થતા હોય તે સ્થાનને ચતુષ્પથ કહે છે.

एतस्मिन्नेनसि मासे वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

सप्तागारौश्वरेजैस्तं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ११९ ॥

અર્થ:—અવકીર્ણી નામનું પાપ ઉત્પન્ન થતાં ગર્દભાજી યાગ કરીને પછી ગર્દભાજી ચામડાં ઓઢીને “હું અવકીર્ણી છું” એમ કહીને સાન ઘેરથી બિજા કરે.

तेभ्यो लब्धेन भिक्षेण वर्तपक्षेककालिकम् ।

उपस्पृशंस्त्रિपवणं त्वन्देन स विशुध्यति ॥ १२० ॥

અર્થ:—તે સાત ઘરમાંથી મળેલી બિજા વડે એક વખત બિજા કરે. અને પ્રાતઃકાલ, મધ્યાહ્નકાલ તથા સાયંકાલ એ ત્રણ સમય રનાત કરે. આ પ્રમાણે કરવાથી અવકીર્ણી એક વર્ષમાં શુદ્ધ થાય છે. (અહ્યારી ઓળો સમાગમ કરીને પોતાના વ્રતને નષ્ટ કરે તો તેને અવકીર્ણી કહે છે.) અને—

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२१ ॥

અર્થ:—“જાતિભ્રંશકરં કર્મ કૃત્વા” ઇત્યાદિ જે જાતિભ્રંશકરં કર્મ કહ્યાં છે તેમાંનું કોઈ પણ કર્મ પોતાની ઇચ્છાથી કરવામાં આવ્યું હોય તો તેની શુદ્ધિને માટે સાંતપન કૃચ્છ્ર કરે. જે તે કર્મ અનિચ્છાથી થયું હોય તો પ્રાજાપત્ય નામનું વ્રત કરે. અને—

संकरापात्रकृत्यासु मासं क्षोभनमैन्दवम् ।

मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यवकैस्त्रयहम् ॥ १२२ ॥

અર્થ:—“સંકરાપાત્રકૃત્યાસુ” ઇત્યાદિ શ્લોકમાં મકરીકરણ, તથા ત્રિન્દિત્તેભ્યો ઘનાદાનમ્” ઇત્યાદિ અપાત્રીકરણ રૂપ પાપ પણ કહ્યાં છે. તેમાંનું કોઈ પણ પાપ ઇચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવે તો તેની શુદ્ધિને માટે એક માસ આન્દ્રાયણ વ્રત કરે. અને “કુમિકીટવયો હત્વા” ઇત્યાદિ પ્રમાણથી મલિનીકરણ નામનું પાપ કત્યું છે. તેમાંનું કોઈ એક પાપ ઇચ્છાથી કરવામાં આવે તો પકાવેલા ચવાગૂનો ત્રણ રાત્રિ આહાર કરે. અને—

मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डकमेव च ।

श्वगोशोलुककाकैश्च शुद्धहत्याव્રतं चरेत् ॥ १२३ ॥

અર્થ:—મર્જારનકુલો હત્વા ચાપં મણ્ડકમેવ ચ । શ્વગોશોલુકકાકૈશ્ચ શુદ્ધહત્યાવ્રતં ચરેત્ ॥

અર્થ — નિવાકુ, નોળીઓ, ચા. (નોન-૯૨ પક્ષી), દેડકું, ફૂતર, પાટલા ચો (નોઘા), ધુનડ તથા મગડો ઇત્યાદિથી કાઢને માગવામા આવે તો ચડહત્યાલુ વન કરવું જોઈએ અર્થાત્ ઉપપાનક પ્રાપ્તિત અથવા ગોવધુ વત (આન્દ્રાલય) કરે

પય પિતૈત્તિરાત્રં વા યોજન વાન્વનો વ્રજેત્ ।

વપસ્પૃશેત્સવન્ત્યા વામૂવતં વાન્દૈવતં જપેત્ ॥ ૧૩૨ ॥

અર્થ — અને જો અગ્નિજ્વાલા નિવાકુ આદિને મારે તો નજી સત્રિ દૂધ પીને નિર્વાહ કરે અને જો મન્દાગ્નિ આદિ દોષથી દૂધ પીને ન શકે તો ત્રણ ગત્રિ એક એક યોજન ગસ્તો આદે. તેમ ગ્વાને પગ અસક્ત હોય તો ત્રણ ગત્રિ નદીમા ગ્વાન કરે તેમા પછી અસમર્થ હોય તો ત્રણ ગત્રિ વરૂં દેવતાલુ “આપોદિષ્ટા” ઇત્યાદિ સુક્ત જાપે

અન્નિ કાપ્યાર્પણીં દધાત્સર્પં હત્વા ળિજોત્તમઃ ।

પલાલભારકં પળ્લે સૈસકં ચૈરમાપકમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

અર્થ — સર્પ માગના તેની ગુદિને માટે ખાલજીને તીક્ષ્ણ અન્ન વાળા લોહાનો દપડ દાનમા આપે અને નપુસ્રને મારીને ખાલજીને એક ભાગ પગાવતુ દાન કરે અને એક માપ જોટકુ સીસાલુ પછી દાન કરે.

ઘૃતકૃમ્ભ વરાહે તુ તિલદ્રોણં તુ તિત્તિરૌ ।

શુક્રે ળિહાયનં વત્સં ક્રૌંચં હન્વા ત્રિહાયનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

અર્થ — સુઅને મારીને ખાલજીને ઘીથી જરેસે ઘડા આપવો જોઈએ તેનું પક્ષીને મારીને એક દ્રોણ તથા દાન કરવું જોઈએ પોપટને મારીને મે રાંધી ઉમરના વાળડાલુ દાન કરવું જોઈએ અને કૌચ પક્ષીને મારીને નજી રાંધી વાળડો ખાલજીને આપવો જોઈએ

હત્વા હંમ લલાકાશ્ચ વક વર્હિનમેત્ર ચ ।

વાનરં જ્યેનમાસીં ચ સ્પર્શયેદ્વાલ્મણાય ગામ્ ॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ — હંમ, ભગતો, બક, મોગ વાનર, જ્યેન, અને લાલ નામનું પક્ષી-એમાના કાઢને મારીને ગુદિને માટે ખાલજીને ગાય આપે.

વાસો દધાલય હત્વા પશ્ચ નીલાન્તૃપાન્ગમ્ ।

અન્નમેપાવનદ્વાદં રસર હત્વૈન્નહાયનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ — વાસને મારીને વરૂં દાન કર. વાથીને મારીને પાચ નીર પગાવતુ દાન કરે બકડું અને પગને મારીને બગાવતુ દાન કર. અને ગરડાને મારીને એક રાંધી વાળડો દાનમા આપે.

ત્રચ્ચાદાસ્તુ મૃગાન્હત્વા ધેનું દધાત્પયસ્વિનીમ્ ।

અન્નત્રાદાન્વત્સવરીમુષ્ટું હત્વા તુ કૃષ્ણાન્નમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

અર્થ — મનુષ્ય દારી વાપ વનેને નાગને ચડ દૂધ દારી માવતુ દાન કર. અને માસ નાગ અનાર દરિજાને મારીને જંબી વાળડી મારી દોર એક માવતુ દાન કર. અને ઉટને મારીને એક રાંધી સુવતુ દાન કર અને—

ફલદાનાં તુ વૃક્ષાણાં છેદને જપ્યમૃકશતમ્ ।

ગુલ્મવલ્લોલતાનાં ચ પુષ્પિતાનાં ચ વીરુધામ્ ॥ ૧૪૨ ॥

અર્થ—ફલ દેનારા વૃક્ષો તથા ગુલ્મ તથા વેલ તથા લતા અર્થાત્ વૃક્ષોની શાખામા તપેટાપટ્ટી, તથા પુષ્પિત વીરુધ અર્થાત્ કાળુ આદિ વેનનો નાત (છેદન) કરવાથી સાવિત્રી આદિ મન્ત્રોને સો વાર જપે

વળી જે મનુષ્યનો જે નક્ષત્રમા જન્મ થયો હોય તે મનુષ્ય જે તે વૃક્ષને કાપે તો તેને વિશેષ દાનિ થાય છે

આયુષ્કામ સ્વકં વૃક્ષં છેદયેન્ન કદાચન ।

સેચયેદ્વદ્વયેષાપિ પૂજયેત્પ્રણમેદપિ ॥ પ્રપંચસાર. પટ. ૪ શ્લો. ૬૩ ॥

અર્થ—આયુની હાથથી કરનાર મનુષ્ય પોતાના જન્મનક્ષત્રના વૃક્ષને કદાપિ છેદન ન કરે ઉપર જન્મ નક્ષત્રના વૃક્ષને ઉછેરવું જોઈએ, અને તેને પાણી પાવું જોઈએ તથા તેની પૂજા તથા તેને નમસ્કાર કરવા જોઈએ અને તેમ કરવાથી તેનું આયુ વધે છે, અને કાપવાથી ઘટે છે તે વૃક્ષો નીચે પ્રમાણે છે—

કારાસ્કરાલ્યામલકોદુંવરા જંબુસફરઃ । ॥ ૬૦ ॥

લવિરઃ કૃષ્ણવંશૌ ચ પિપ્પલો નાગરોહિણૌ ।

પલાશઃ પ્લક્ષકાશ્વઘ્નિલ્વાર્જુનવિકઙ્કતા ॥ ૬૧ ॥

વકુલ. શવર સર્જો વઝુલ પનસાર્કસૌ ।

શમીફલ્લૌ નિમ્બાન્નૌ મધુકાન્તા દિનાંઘ્રિપા ॥ ૬૨ ॥

અર્થ—૧ કારાસ્કર (ઝરકચોવાનું વૃક્ષ), ૨ આમલક (આમળાનું વૃક્ષ), ૩ ઉદુયર (ઉમરડો), ૪ જામુડો, ૫ ખદિર (ખેર), ૬ કૃષ્ણ (કાળુ અમર), ૭ વાસ, ૮ પિપ્પલો, ૯. નાગ, ૧૦ શલિષ્ઠ (વડ), ૧૧. પલાશ, ૧૨ પ્લક્ષ (પાખડ), ૧૩ અબ્જ, ૧૪ ખિલ, ૧૫ અર્જુન, ૧૬ વિકકતા, ૧૭ બકુલ, ૧૮ લમગ, ૧૯. સર્જ (સાલ), ૨૦ વઝુલ (અશોક), ૨૧ પનસ, ૨૨ અર્કક (આકન્દ), ૨૩ શમી, ૨૪ કદમ્બ ૨૫ નિંમ, ૨૬ આન્ન (આખો), અને ૨૭ મધુક (મહુડો)—એ વારાસ્કરથી લઈને મધુક પર્યન્તના વૃક્ષો ક્રમે અશ્વિની આદિ નક્ષત્રના વૃક્ષ (દિનાંઘ્રિપા) છે વળી—

અન્નાઘજાનાં સત્ત્વાનાં રસજાનાં ચ સર્વશ ।

ફલપુષ્પોદ્ભવાનાં ચ ઘૃતપ્રાણો વિશોઘનમ્ ॥ મં સ્મૃં જં ૧૧-૧૪૩ ॥

અર્થ—અન્નાદિમાથી ઉત્પન્ન થતા, તથા ગોળ આદિ ગ્ણોમા ઉત્પન્ન થતા, તથા ઉમરડો આદિ વૃક્ષમા ઉત્પન્ન થતા, તથા મહુડા આદિના પુષ્પમાથી થતા સર્વ પ્રાણીને મારવાથી તેની શુદ્ધિને માટે ઘીનું ભક્ષણ કરવું જોઈએ

કૃષ્ણાનામોપધીનાં જાતાનાં ચ સ્વયં વને ।

વૃથાભ્રમ્હેડનુગચ્છેદ્ગાં દિનમેકં પયોવ્રતઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અર્થ—હજી વડે ખેડીને ઉત્પન્ન કરેલા અન્નાદિ, તથા વનમા સ્વય ઉત્પન્ન થતા નીચા ગદિ, તેમનું નિષ્પયોજન છેદન કરવાથી દૂધપાન કરીને એક દિવસ ગાયત્રી પાઠગી ચાલે અને—

આપઃ સુરાભાજનસ્યા મધમાઙ્ડસ્થિતાસ્તથા ।

પચ્ચરાત્રં પિવેત્પીત્વા શઙ્ખપુષ્પીશ્રિતં પયઃ ॥ ૧૪૭ ॥

અર્થઃ—પૈષ્ઠી સુરાના પાત્રમાં તથા અન્ય મધના પાત્રમાં રાખેલું પાણી પીવામાં આવે તો પાંચ દિવસ શંખપુષ્પી નામનું ઔષધ નાખીને ઉકળેલું દૂધ પીતું નેષ્ટએ, ત્યારે શુદ્ધિ થાય છે.

સ્પૃષ્ટ્વા દત્ત્વા ચ મદિરાં વિધિવત્પત્તિશૃણુ ચ ।

શૂદ્રોચ્છિષ્ટાથ પીત્વાપઃ કુશવારિ પિવેત્ત્ર્યહમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

અર્થઃ—મદિરાને સ્પર્શ કરીને તથા આપીને, તથા સ્વસ્તિવાચનપૂર્વક તેને પ્રતિગ્રહ કરીને, તથા શૂદ્રનું જૂઠું પાણી પીને પાછાણે ત્રણ દિવસ દર્ભ નાખીને ઉકળેલું પાણી પીતું નેષ્ટએ.

બ્રાહ્મણસ્તુ સુરાપસ્ય ગન્ધમાગ્રાય સોમપઃ ।

પ્રાણાનપ્તુ ત્રિરાયમ્ય ઘૃતં પ્રાશ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૪૯ ॥

અર્થઃ—સોમનું પાન કરનાર બ્રાહ્મણ દારૂ પીનારના સુખની ગન્ધ લઇને જળની અંદર ઉભા રહીને ત્રણ પ્રાણાયામ કરીને ધી ખાવાથી શુદ્ધ થાય છે.

અજ્ઞાનાત્માશ્ય વિષ્મૃતં સુરાસંસ્પૃષ્ટમેવ ચ ।

પુનઃ સંસ્કારમર્હન્તિ ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અર્થઃ—અજ્ઞાનથી મનુષ્યનો મત્ત તથા મૂત્ર અથવા મધનો સ્પર્શ થયેલો પદાર્થ ખાવામાં આવે, અથવા મધનો સ્પર્શ થયેલો પદાર્થ ખાવામાં આવે તો તેની શુદ્ધિને માટે દ્વિજાતિએ ફરીથી સંસ્કાર કરાવવા નેષ્ટએ. ફરી સંસ્કાર કર્મ કરવામાં શિરોમુણ્ડન, મેખલાધારણ, આદિ કરવાનું નથી.

અમોઙ્ગ્યાનાં તુ શુક્તવાન્નં સ્ત્રીશૂદ્રોચ્છિષ્ટમેવ ચ ।

દગ્ધ્વા માંસમમક્ષ્યં ચ સપ્તરાત્રં યવાન્પિવેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

અર્થઃ—જેનું અળ ખાવાનો નિષેધ કર્યો છે તેનું અન્ન ખાવાથી, તથા સ્ત્રી અને શૂદ્રનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવાથી, તથા અભક્ષ્ય વાદ્ય આદિ તથા ઉંટ આદિનું માંસ ખાનાર માંસાહારી મનુષ્ય પણ તે ખાઈને શુદ્ધિને માટે જલમાં મેળવેલા યવાગુના ચૂર્ણને સાત રાત્રિ પીને મત્ત કરવું નેષ્ટએ.

શુક્તાનિ ચ કપાર્થાશ્ચ પીત્વાઽમેઘ્યાન્યપિ દ્વિજઃ ।

તાવન્નવત્યપયતો યાવત્તન્ન વ્રજત્યષઃ ॥ ૧૫૨ ॥

અર્થઃ—સ્વભાવથી મધુર હોવા છતાં પણ બહુ વાર રહેવાથી ખાટા થયેલા એવા શુક્ત પદાર્થ, તથા કપાર્યાદિ પદાર્થ અર્થાત્ ત્રિભીતક આદિના કાઢો આદિ જેનો જેનો નિષેધ કર્યો ન હોય તોપણ તેને પીવાથી ત્યાંસુધી તે પચે નહીં ત્યાંસુધી તે અશુદ્ધ રહે છે.

વિઙ્વરાહ્વરોષ્ઠાણાં ગોમાયોઃ કપિકાકયોઃ ।

પ્રાશ્ય મૂત્રપુરીપાણિ દ્વિજશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૧૫૩ ॥

અર્થ:—ગામનાં કુકર, ગધેડાં, ઉંટ, શિયાળ (ગામાયુ), વાંદરૂં, કાગડો, ઇત્યાદિના મળ અથવા મૂળ અથવા તેના સ્પર્શવાળો કાષ્ઠ પદાર્થ આવામાં આવે તો તેની શુદ્ધિને માટે દ્વિગતિ આન્દ્રાયણ કરે.

શુષ્કાણિ શુષ્કવા માંસાનિ મૌમાનિ કવચાનિ ચ ।

અજ્ઞાતં ચૈવ સૂનાસ્થમેતદેવ વ્રતં ચરેત્ ॥

” ॥ ૧૫૫ ॥

અર્થ:—સૂકું માંસ, તથા ભૂમિમાંથી અથવા વૃક્ષમાંથી ઉગેલા છત્રાક, તથા આ માંસ ગધેડાનું છે કે હરિણનું છે તે નહીં જાણતાં ખાવાથી, તેમજ કસાઈખાના(સૂના)માંથી આવેલું માંસ ખાવાથી પણ આન્દ્રાયણ વ્રત કરવું જોઈએ. માંસાહારીએ પણ આવું માંસ ખાધને આન્દ્રાયણ કરવું જોઈએ.

કન્યાદમ્બકરોષ્ટાણાં કુક્કુટાનાં ચ મક્ષણે ।

નરકાકલ્પરાણાં ચ તપ્તકૃચ્છવિશોધનમ્ ॥

” ॥ ૧૫૬ ॥

અર્થ:—માંસ ખાનાર પણ તથા ગામનાં કુકર તથા ઉંટ તથા ગામમાં રહેનાર કુકુટ (મરધકા)નું, તથા મનુષ્યનું તથા કાગડો, ગધેડું ઇત્યાદિનું માંસ ખાવાથી તપ્તકૃચ્છથી શુદ્ધિ થાય છે.

માસિકાન્ને તુ યોજ્ઞનીયાદસમાવર્તકો દ્વિજઃ ।

સ ત્રીણ્યહાન્યુપવસેદેકાહં ચોદકે વસેત્ ॥

” ॥ ૧૫૭ ॥

અર્થ:—જે બ્રહ્મચારી માસિક શ્રાદ્ધ સંબંધિ અન્ન ખાય તે ત્રણ રાત્રિ અપવાસ કરે, અને તે ત્રણ દિવસની અંદર એક દિવસ જલમાં રહે. આ સંપિંડીકરણના પહેલાં એકાદશ શ્રાદ્ધનું ઉપવસણ છે. માટે એકાદશમાં પણ નહીં જમવું જોઈએ.

બ્રહ્મચારી તુ યોજ્ઞનીયાન્મધુ માંસં કયંચન ।

સ કૃત્વા માકૃતં કૃચ્છ્રં વ્રતશેષં સમાપયેત્ ॥

” ॥ ૧૫૮ ॥

અર્થ:—જે બ્રહ્મચારી મદ અથવા માંસ અનિચ્છાથી પણ ખાય તેણે આગપત્ય વ્રત કરીને બાકી રહેલા બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિ કરે.

ધાન્યાશ્વત્થનચૌર્યાણિ કૃત્વા કામાદ્ દ્વિજોત્તમઃ ।

સ્વજાતીયગૃહાદેવ કૃચ્છ્રાન્વેન વિશુદ્ધયતિ ॥

” ॥ ૧૬૨ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ પોતાના સગતીય બ્રાહ્મણના ઘરમાંથી ધાન્ય તથા અન્ન રૂપ ધનની ચોરી કરીને એક વર્ષ સુધી આગપત્ય વ્રત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને—

મનુષ્યાણાં તુ હરણે સ્ત્રીણાં ક્ષેત્રગૃહસ્ય ચ ।

કૂપત્રાપીજલાનાં ચ શુદ્ધિશ્ચાન્દ્રાયણં સ્મૃતમ્ ॥

” ॥ ૧૬૩ ॥

અર્થ:—પુરૂષ તથા સ્ત્રી, ક્ષેત્ર, ઘર એ સર્વનું હરણ કરવાથી તથા કુવો, વાવ, આદિના જલનું હરણ કરવાથી આન્દ્રાયણ વ્રત કરવાનું શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે. અને—

દ્રવ્યાણામલ્પસારાણાં સ્તેયં કૃત્વાડન્યવેશ્મતઃ ।

ચરેત્સાંતપનં કૃચ્છ્રં તન્નિર્યાત્યાત્મશુદ્ધયે ॥

” ॥ ૧૬૪ ॥

અર્થ:—યોડી કિંમત વાળા વથા યોડા પ્રયોજન વાળા પદાર્થની તથા જેનું પ્રાપ્તિત લખવામાં આનું નથી એવા ત્રણ, સીસું, આદિ પદાર્થની ધીજ્જના ધરમાંથી ચોરી કરીને તે દ્રવ્ય તેના માલિકને પાછું આપીને પોતાની શુદ્ધિને માટે સાંતપન કૃચ્છુ કરે.

મહ્યમોજ્યાપહરણે યાનશર્યાસનસ્ય ચ ।

પુષ્પમૂલફલાનાં ચ પશ્ચગવ્યં વિશોધનમ્ ॥ ” ॥ ૧૬૫ ॥

અર્થ:—મહ્ય અર્થાત્ લાકુ આદિ, તથા ભોજ્ય અર્થાત્ દૂધપાક આદિ, તથા ગાડી, શયા, આસન, આદિ, તથા પુષ્પ, મૂલ, ફલની ચોરી કરવાથી તેની શુદ્ધિને માટે પચ્ચગવ્યનું પાન કરવું જોઈએ. અને—

તુળકાષ્ઠદ્રુમાણાં ચ શુષ્કાન્નસ્ય ગુડસ્ય ચ ।

ચેલચર્મામિપાણાં ચ ત્રિરાત્રં સ્યાદમોજનમ્ ॥ ” ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:—ધાસ તથા લાકડાં તથા વૃક્ષ તથા સૂકું અન્ન (ડાંગર-આદિ), તથા ગોળ, વઢ, ચર્મ અથવા માંસની ચોરી કરીને શુદ્ધિને માટે ત્રણ દિવસ અપવાસ કરવો જોઈએ.

મૃણિમુક્તામ્રવાંલાનાં તામ્રસ્ય રજતસ્ય ચ ।

અયઃકાંસ્યોપલાનાં ચ દ્વાદશાહં કળાન્નતા ॥ ” ॥ ૧૬૭ ॥

અર્થ:—રત્ન, કિંમતી પથ્થર, મણિ, મોતી, પ્રવાહ, ત્રાંશુ, ચાંદી, લોહ, કાંસુ તથા ઉપલ (પથ્થર)—એમાંના કોઈ પદાર્થની ચોરી કરવામાં આવે તો ૧૨ દિવસ સુધી તપકલના કણનું ભોજન કરવું જોઈએ.

કાર્પાસકોટજોર્ણાં દિશફૈકશ્વસ્ય ચ ।

પક્ષિગન્ધૌપધીનાં ચ રજ્જ્વાંશ્ચૈવ જ્યહં પયઃ ॥ ” ॥ ૧૬૮ ॥

અર્થ:—કપાસનાં તથા રેશમનાં તથા ઉત્તનાં પત્તની 'તથા બે ખરી વાળાં ગાય વગેરેની તથા એક ખરી વાળાં અધાદિની, તથા પક્ષીની તથા મન્ધવાળા ચન્દન આદિ પદાર્થની તથા દોરી આદિની ચોરી કરવાથી ત્રણ દિવસ દૂધનું જ ભોજન કરે. અને—

શુરતત્પત્રં કુર્યાદ્રેતઃ સિપ્ત્વા સ્વયોનિપુ ।

સત્યુઃ પુત્રસ્ય ચ સ્ત્રીપુ કુમારીવન્સ્યન્જાસુ ચ ॥ ” ॥ ૧૬૯ ॥

અર્થ:—પોતાની ભગિની, તથા મિત્રની પત્ની, તથા પુત્રની પત્ની, તથા કુમારી, તથા ચણ્ડાલી આદિ સ્ત્રીમાં રેત-સેક કરવાથી શુરતત્પત્ર કરવું જોઈએ.

ઉદકયાં વ્રાહ્મણઃ સ્પૃષ્ઠા માતંગપતિતાનપિ ।

ચાન્દ્રાયણેન શુદ્ધયેત દ્વિજાનાં મોજનેન ચ ॥ ગૃંપાંસ્મૃંઞં-૧૭૧ ॥

અર્થ:—રજવલા સ્ત્રી, ચણ્ડાલી (માતંગ), પતિત—એમનો સ્પર્શ કરે તો વ્રાહ્મણ ચાન્દ્રાયણ વ્રત કરીને વ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવાથી શુદ્ધ થાય છે.

કાપાલિકાદિનારીં તુ ગત્વાઝમ્યાં તથાઽપરામ્ ।

શુવત્સા વિમસ્તદક્ષં સ્પાચ્છુચિશ્ચન્દ્રવ્રતેન તુ ॥ ” ॥ ૧૭૨ ॥

અર્થ:—દિગ્ગતિએ ખપરીઆતી સ્ત્રી તથા તેથી અતિરિક્ત અસ્પૃશ્ય જાતિની જે સ્ત્રી

છે તેની સાથે અભિષેક કરી, અથવા તેનું અન્ન ખાય, તો તેની શુદ્ધિ આન્દ્રાયણ વ્રત કરવાથી થાય છે.

વિમેષ મન્ત્રિતો વિમઃ શુદ્ધાહુતસ્તુ યોઽન્નુતે ।

આમન્ત્રયિત્વોક્તારૌ શુદ્ધચેતામૈન્દવેન તૌ ॥

” ॥ ૧૮૧ ॥

અર્થ:—આહિણુને આહિણે નિમન્ત્રણ આપ્યું હોય, છતાં જો શુદ્ધ બોલાવવા આવ્યો હોય અને તે બોલન કરે તો તે અન્ન જમનાર આહિણ અને નિમન્ત્રણ દેનાર એ બંને આન્દ્રાયણ વ્રતથી શુદ્ધ થાય છે.

પીતરોષં જલં પીત્વા ભુવતોચ્છિષ્ટં તથા કૃતમ્ ।

અર્ચ્વા મૃતપુરીપે તુ વિમશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥

” ॥ ૧૮૨ ॥

અર્થ:—પ્રાણે વિગેરેમાંથી એક વાર પાણી પીતાં તેમાં બચેલું પાણી ખીજી વાર પીએ, તથા મલ તથા મૂત્રના સંબંધ વાળો પદાર્થ ખાય તો તે આન્દ્રાયણ વ્રતથી શુદ્ધ થાય છે.

ગણિકાગણયોરન્નં યદન્નં વહુયાચકે ।

સીમન્તોન્નયને ભુક્ત્વા દ્વિજશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥

” ॥ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—ગણિકા તથા ગણનું અન્ન, તથા બહુયાચકનું અન્ન, તથા સીમન્ત સંસ્કારનું ભોજન કરવાથી શુદ્ધિને, માટે આન્દ્રાયણ વ્રત કરવું જાઈએ.

ચાન્દ્રાયણં નવશ્રાદ્ધે પરાકં માસિકે તથા ।

ન્યૂનાન્વે પાદકુચ્છં સ્પાદેકાહઃ પુનરાન્વિકે ।

સ્નાનમન્યેષુ કુર્વીત માણાયામં જપં તથા ॥

” ॥ ૧૮૪ ॥

અર્થ:—એકાદશાહ શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરનાર આન્દ્રાયણથી શુદ્ધ થાય છે. માસિક શ્રાદ્ધ ખાનાર દ્વિગતિ પરાકવ્રતથી, અને ન્યૂનાન્વિક અર્થાત્ એક વર્ષ પૂર્ણ ન થયું હોય તે પહેલાં શ્રાદ્ધમાં જમનાર પાદકુચ્છથી, અને વાર્ષિક શ્રાદ્ધ ખાનાર એક દિવસના ઉપવાસથી, અને ખીજા કાંઈ શ્રાદ્ધમાં જમનાર સ્નાન અને પ્રાણાયામની સાથે ૧૦૮ ગાયત્રી જપ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

પિતૃવ્યભ્રાતૃમાર્યાં ચ માતૃષ્વસારમેવ ત્ત ।

મગિનીં ચૈવ ધાર્ત્રીં ચ ગત્વા કૃચ્છ્રં સમાચરેત્ ॥

” ॥ ૨૪૩ ॥

અર્થ:—અને કાકી, ભોળાઈ, માસી, બહેન, તથા ધાવ એમની સાથે ગમન કરનાર કૃચ્છ્ર આન્દ્રાયણ વ્રતથી શુદ્ધ થાય છે. અને—

ગુરુપત્નીં દ્વિજો ગત્વા માતૃસ્વસ્ટદુહિતૃષુ ।

સિપેચ્છુદયમાત્માનં સુસમિદ્ધે હુતાશને ॥

” ॥ ૨૪૪ ॥

અર્થ:—ગુરુપત્ની, માતા, બહેન, પુત્રી એમની સાથે ગમન કરવાથી શુદ્ધિને માટે બળતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. અને—

ઉપાધ્યાયનૃપાચાર્યશિષ્યયોપિદ્ગમી નરઃ ।

પળ્માસકૃચ્છાચરણાચ્છુદ્ધચેદાહ પરાશ્વરઃ ॥

” ॥ ૨૪૫ ॥

અર્થ:—ઉપાધ્યાયની પત્ની, તથા રાજપત્ની, આચાર્યપત્ની, શિષ્યપત્ની તેમની સાથે સમાગમ કરનાર પુરુષ ૭ મહિના સુધી ૬૨૭ વ્રત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે એમ પારાશર-
એ કહ્યું છે. વળી—

સર્વેષામેવ પાપાનાં સંકરે સમુપસ્થિતે ।

શતં સદસમમ્યસ્તા ગાયત્રી શોધનં પરમ્ ॥ પારાં સ્મૃં ૭૦ ૧૧-૫૬ ॥

અર્થ:—એક જ સમયમાં સર્વ પાપોનો મેળ થયો હોય તો એક લાખ ગાયત્રીનો જપ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

સવ્યાહૃતિકાઃ સમણવાઃ પ્રાણાયામાસ્તુ પોડશ ।

અપિ ભૂજનનં માસાત્પુનન્ત્યહરહઃ કૃતાઃ ॥ શંસં સ્મૃં ૭૦ ૧૨-૫, ૬ ॥

અર્થ:—અને ગર્ભરથ બાહ્યને મારનાર બ્રહ્મધાતી પણ એક મહિના સુધી દરરોજ વ્યાહૃતિ અને લૅકાર સદિત સોળ પ્રાણાયામ કરવાથી શુદ્ધ થઈ જાય છે.

પ્રાયશ્ચિત્તં યદામ્નાતં દ્રાહ્મણસ્ય મહર્ષિમિઃ ।

પાદોનં ક્ષત્રિયઃ કુર્યાદર્થં વૈડ્યઃ સમાચરેત્ ॥

શુદ્રઃ સમાચરેત્પાદમશેપેષ્વપિ પાપ્મસુ ॥ ચતુર્વિંશતિમત્ ॥

અર્થ:—સર્વ પાપમાં શુદ્ધિમાનોએ બ્રાહ્મણને માટે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, તેનો ત્રણ ચતુર્થાશ ક્ષત્રિય કરે, અઠધું વૈડ્ય અને એક ચતુર્થાશ શુદ્ર કરે. અને જે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું ન હોય એવાં નાનાં નાનાં પાપોમાં પ્રાણપત્ય વ્રત કરે એવું ચતુ-
વિંશતિનો મત છે.

છત્રાકં વિદ્ધવરાહં ચ લઘુનં ગ્રામકુલકુટુમ્બ ।

પન્થાશ્વં શૃંગનં ચૈવ મત્યા જગ્ધ્વા પતેદ્દ્વિજઃ ॥ મં સ્મૃં ૭૦ ૫-૧૯ ॥

અર્થ:—વર્ષાઋતુમાં લાકડાં તથા જમિ ઉપર ઉત્પન્ન થતાં છત્રાક, લસણ, કુંગળી તથા ગાગર અને વિષ્ઠા ખાનાર હુક્કર તથા ગામનાં મરધાનું માંસ—આ સર્વને જાણી શુગ્રીને ખાનાર દિવસ પાનિ થાય છે. અને—

અમત્પ્રેતાનિ પદ્ જગ્ધ્વા કૃન્ત્રં સાંતિપનં ચરેત્ ।

પતિચાન્દ્રાપર્ણં વાપિ શોષેષ્વપસેદઢઃ ॥

॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—આ ૭ પદાર્થને અજ્ઞાનથી ખાનાર સાંતિપન અથવા ચતિચાન્દ્રાપર્ણ વ્રત કરે. અને બાકી બીજા લાઙ્ગ શુદ્ધર આદિ પદાર્થ ખાનાર એક દિવસ ઉપવાસ કરે.

અમન્દ્રેષુ અન્નાયં યે શૃંગન્યવુષા દ્વિજાઃ ।

પ્રાયશ્ચિત્તં તથા પ્રાસં ચરેશાન્દ્રાપણવ્રતમ્ ॥ વૃ. યમ. સ્મૃ. ૩-૯૧ ॥

અર્થ:—જે અજ્ઞાની દ્વિજાનિ અમન્દ્રેષુ અન્ન આદિ ખાય છે તે પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી થયેલો દોષ આન્દ્રાપણ વ્રત કરે. અને—

અગ્નિનાત્પિચતે સોષં દ્રાહ્મણઃ શુદ્રનાતિષુ ।

મહોરાત્રોપિતઃ સ્નાન્વા પચગગ્ધેન શુદ્ધયતિ ॥ અત્રિ સં ૭ શ્લો ૦ ૨૬૨ ॥

અર્થ:—અસન્નદ્રુના ઘરમાં બ્રાહ્મણ અજ્ઞાનથી પાણી પીએ તો એક દિવસ ઉપવાસ કરીને પચ્ચગવ્યનું પાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

અન્યાનામપિ સિદ્ધાન્તં મક્ષયિત્વા દ્વિજાતયઃ ।

ચાન્દ્રં કૃત્ષ્ણં તદર્થે તુ વ્રહ્મણઃત્રવિશાં વિદુઃ ॥ અંગિ. સ્મૃ. શ્લો. ૨ ॥

અર્થ:—અન્યજન જાતિએ રાધિયું અન્ન ખાવાથી બ્રાહ્મણ ચાન્દ્રાણ્ય તત્ત કરે, ક્ષત્રિય કૃત્ષ્ણ અથવા સાંતપન અને વૈશ્ય અડધુ કૃત્ષ્ણ કરે.

અન્યજાનાં ગૃહે તોયં માળ્દે પર્યુપિતં ચ યત્ ।

તદ્દ્વિજેન યદા પીતં તદૈવ હિ સમાચરેત્ ॥ ” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—અન્યજના ઘરનું જલ અથવા તેના કાણડામાંનું વાસી જલ જો દિવ પીએ તો તે જ સમયે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે.

અજ્ઞાનાત્પિવતે તોયં વ્રાહ્મણસ્ત્વન્યજાતિષુ ।

અહોરાત્રોપિતો ભૂત્વા પશ્ચગવ્યેન શુદ્ધયતિ ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—અને જો બ્રાહ્મણ અન્યજનું જલ અજ્ઞાનથી પીએ તો એક દિવસ રાત્રિ ભોજન રહિત રહે, અને પછી પચ્ચગવ્ય પીએ, તેથી તેની શુદ્ધિ થશે.

અન્યૈસ્તુ સ્વાનિતાઃ કૂપાસ્તદાગાનિ તથૈવ ચ ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च पश्चगव्येन શુદ્ધયતિ ॥ આપ. સ્મૃ. અ. ૨-૫ ॥

અર્થ:—ખીજાએ ખોદાવેલા કુવા કે તળાવમાં સ્નાન કરનાર તથા તેનું જલ પીનાર પચ્ચગવ્ય પીવાથી શુદ્ધ થાય છે. (કુવો આદિ બનાવીને ઉત્સર્ગ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે કુવા આદિનું જલ પીવામાં હોય નથી.)

वृकश्वानशृगालादिदष्टो यस्तु द्विजोत्तमः ।

સ્નાત્વા જપેત્સ ગાયત્રીં પવિત્રાં વેદમાતરસ્ ॥ પારાં સ્મૃં અં ૫-૧ ॥

અર્થ:—જો બ્રાહ્મણને, વર, શ્વાન, શિયાળ, આદિ દરકયું હોય તે સ્નાન કરીને ગાયત્રીનાં જપ કરે, કારણ કે ગાયત્રી પરમ પવિત્ર અને વેદોની માતા છે.

गवां शृंगोदकस्नानान्महानघोस्तु संगमे ।

સમુદ્રદર્શનાદ્યાપિ શુના દષ્ટઃ શુચિર્ભવેત્ ॥ ” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જો શ્વાન આદિ દરકયું હોય તે ગાયના શૃંગથી શુદ્ધ કરેલા જલ વડે સ્નાન કરવાથી, અથવા મોટી નદીઓના સંગમમાં સ્નાન કરવાથી, અથવા સમુદ્રના દર્શનથી શુદ્ધ થાય છે. વળી—

शुनाघ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।

અદ્ધિઃ પ્રક્ષાલનં મોક્તમયિના ચોપચૂલનમ્ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જો શ્વાને ચાટ્યો હોય, અથવા સૂંધ્યો હોય અથવા નખ લગાવ્યા હોય, તો તે સ્નાનને જલ ઊંડીને અગ્નિથી તપાવે એટલે તેની શુદ્ધિ થાય છે.

ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ।

ઉદિતં ગ્રહનક્ષત્રં દૃષ્ટ્વા સયઃ શુચિર્ભવેત્ ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણીને જ્ઞાન, શિવાય અથવા વર આદિ કર્યું હોય તો તે ઉદય પામેલા સૂર્ય, ચન્દ્ર, આદિ ગ્રહ અને નક્ષત્રનું દર્શન કરવાથી તરત શુદ્ધ થાય છે.

ગવાં મૂત્રપુરીષેણ દવિસીરેણ સર્પિષા ।

ઞ્ચઘ્નં સ્નાત્વા ચ પીત્વા ચ કૃમિદષ્ટઃ શુચિર્મવેત્ ॥ ૬-૪૯ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણના મળ(ધા)માં કૃમિ પડ્યા હોય, તે ગાયના મૂત્રથી અથવા તેના છાણથી કે દહીં, દૂધ કે ધી વડે મળ દિવસ સુધી સ્નાન કરે અને તે પાંચે વસ્તુને મેળવીને પીએ તો તેથી શુદ્ધ થાય છે.

હત્રિયોઽપિ સુવર્ણસ્ય પંચમાપાન્મદાય તુ ।

ગોદસિનાં તુ વૈદ્યસ્યાપ્યુપવાસં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૫૦ ॥

શુદ્ધાણાં નોપવાસઃ સ્યાચ્છુદ્ધો દાનેન શુદ્ધયતિ ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—હત્રિયના મળ(ધા)માં જે કીડા પડે તો સુષાત્ર બ્રાહ્મણને પાંચ માસા સુવર્ણ-દાન કરે, અને વૈદ્ય ગોદાન અને ઉપવાસ કરે, તો તે શુદ્ધ થાય છે. પરન્તુ શુદ્ધને ઉપવાસ કરવાની જરૂર નથી, તે દાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

પ્રાણાયામશતં કાર્યં સર્વપાપાપનુત્તયે ।

ઉપપાતકજાતાનામનાદિષ્ટસ્ય ચૈવ હિ ॥ યાજ્ઞં સ્મૃં અં ૩-૩૦૬ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રકારનાં ઉપપાતકોને દૂર કરવાને માટે, તેમજ જે પાપનું પ્રાપ્તિત જણાવવામાં આવ્યું ન હોય, તે સર્વ પાપોની નિવૃત્તિને માટે દરરોજ સો પ્રાણાયામ કરે.

યત્ર યત્ર ચ સંકીર્ણમાત્માનં મન્યતે દ્વિજઃ ।

તત્ર તત્ર તિલ્લૈર્દોમો ગાયત્ર્યા વાચનં તથા ॥ ૩૧૦ ॥

અર્થ:—ત્યાં ત્યાં બ્રાહ્મણ પોતાને મહાપાતકાદિ નિમિત્ત દોષથી વિમ્ન માનતો હોય, ત્યાં ત્યાં ગાયત્રી મન્ત્રનો જપ કરી તથા દોષ દૂર કરે.

વાયુમક્ષો દિવા વિઘ્નન્ રાત્રિ નીત્વાઽપ્સુ સૂર્યદૃક્ ।

જપ્ત્વા સદૃશં ગાયત્ર્યાઃ શુદ્ધચેદ્બ્રહ્મવધાદતે ॥ ૩૧૨ ॥

અર્થ:—અને દિવસમાં અન્ન જલનો ત્યાગ કરીને કેવલ વાયુમક્ષણ વાળો થઇને રહે, રાત્રિમાં સૂર્યોદય સુધી જલમાં રહે, અને સૂર્યોદય થયા બાદ હજાર ગાયત્રી જપ કરે, તો તેથી બ્રહ્મદત્તાને ઊઝી અન્ય સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.

રૂપાપનેનાનુતાપેન તપસાઽધ્યયનેન ચ ।

પાપકૃન્મુચ્યતે પાપાત્તપા દાનેન ચાપદિ ॥ મં સ્મૃં અં ૧૧-૨૨૭ ॥

અર્થ:—પોને કરેલું પાપ પ્રસિદ્ધ કરવાથી તથા તપ કરવાથી તથા વેદનું અધ્યયન કરવાથી પાપથી મુક્ત થાય છે. અને આપત્તિકાલમાં દાનથી પણ શુદ્ધ થાય છે.

યાવજ્ઞાનોદયં તાવદ્દેદાન્તાર્થં નિરૂપયેત્ ।

નાસ્તિ જ્ઞાનાત્પરં મિશ્રિત્તગ્નઃ કાન્તરદાહકમ્ ॥ મું સં ૦ સ્ ૦ ૨ અં ૭-૩૪ ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી વેદાન્તનું જે જીવજ્ઞાનના અભેદ રૂપ તાત્પર્ય છે તેનો વિચાર કરવો, કેમકે આત્મજ્ઞાનથી અતિરિક્ત, પાપોને નાશ કરનાર ખીજું કોઈ સાધન નથી.

માંસમાત્રાદિનશ્યન્તિ શુદ્ધપાપાનિ સુવ્રત ।

પપ્માસશ્રવણાત્સર્વ નશ્યત્યેવોપપાતકમ્ ॥

” ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—એક માંસ સુધી વેદાન્તનું શ્રવણ કરવાથી સર્વ પ્રકારનું શુદ્ધ પાપ થાય નહીં થઈ જાય છે. અને જો માંસ સુધી શ્રવણ કરવાથી સર્વ પ્રકારનાં ઉપપાતક પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

મહાપાતકસંયાશ્ચ નિત્યં વેદાન્તસેવનાત્ ।

નશ્યન્તિ વત્સરાત્સર્વે સત્યમુક્તં બૃહસ્પતે ॥

” ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—અને જે બૃહસ્પતિ! એક વર્ષ સુધી દરરોજ વેદાન્તનું શ્રવણ કરવાથી સર્વ પ્રકારનાં મહાપાતકો પણ નષ્ટ થઈ જાય છે એ વાત મેં સત્ય કહી છે.

શ્રુત્યાચાર્યપ્રસાદેન સર્વે બ્રહ્મેતિ ભાવયન્ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈર્ધૃટિકામાત્રતો નરઃ ॥

” ॥ ૪૨-૪૧ ॥

અર્થ:—અને શ્રુતિના તાત્પર્યને ગ્રહીતરૂપે જાણીને સ્થાવર જંગમ સર્વ પદાર્થોને એક ધરી પર્યન્ત બ્રહ્મ રૂપે ભાવના કરવાથી સર્વ પ્રકારનાં પાતકથી છુટી જાય છે.

દિનાર્થ સંકલં બ્રહ્મ ભાવયન્નુર્વૃક્તમ્ ।

બુદ્ધિપૂર્વકૃતૈઃ સર્વૈઃ પાતકૈર્મુચ્યતે નરઃ ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—ગુરૂના ઉપદેશ દ્વારા અડધો દિવસ સર્વ પદાર્થોને બ્રહ્મ રૂપે ધ્યાન કરનાર મનુષ્ય બુદ્ધિપૂર્વકે કરેલાં સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

સ્વરૂપાનુસન્ધાનાદૃત્યન્તં સર્વકારણમ્ ।

મુહૂર્તં ચિન્તયન્મત્યો મુચ્યતે સર્વપાતકૈઃ ॥

” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—અને જે મનુષ્ય પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરતો સતો આનન્દથી નૃત્ય કરનાર એવા સંપૂર્ણ જગત્ના કારણ રૂપ મહાદેવનું એક મુહૂર્ત વાર ચિન્તન કરે, તે તે સર્વ પાપથી છુટી જાય છે.

નૃત્યમાનં મહાદેવં સામ્વમૂર્તિધરં તુ વા ।

દિનાર્થ ચિન્તયન્પાપાત્પ્રસિદ્ધાન્મુચ્યતેઽસ્થિલાત્ ॥

” ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—અને જે નૃત્ય કરતા મહાદેવનું અથવા સામ્વમૂર્તિ ધારણ કરેલા મહાદેવનું અડધો દિવસ ચિન્તન કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રસિદ્ધ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

વિષ્ણોશ્ચ વિગ્રહં ધ્યાયન્મર્ત્યઃ શુદ્ધં દિનત્રયમ્ !

મહાપાતકસંધૈશ્ચ મુચ્યતે પાતકાન્તરૈઃ ॥

” ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—અને વિષ્ણુ લગવાનું શુદ્ધ મૂર્તિનું ત્રણ દિવસ ધ્યાન કરવાથી મનુષ્ય મહાપાતકોના સમૂહ તથા અન્ય ઉપપાતકોથી પાપથી છુટી જાય છે.

બ્રહ્મણો વિગ્રહં શુદ્ધં સપ્તરાત્રં વિચિન્તયન્ ।

મહાપાતકસંઘેશ્ચ મુચ્યતે પાતકાન્તરૈઃ ॥

” ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—તેવી રીતે બ્રહ્માણની શુદ્ધ મૂર્તિનું સાત રાત્રિ ચિન્તન કરવાથી મહાપાતકોના સમૂહથી તથા અન્ય ઉપપાતકોથી પાપોથી પણ મનુષ્ય મુક્ત થાય છે.

જપિત્વા દશસાહસં મન્ત્રં ચૈતન્યવાચકમ્ ।

મહાપાતકસંઘેશ્ચ મુચ્યતે પાતકાન્તરૈઃ ॥

” ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—તેમજ ભુવનેશ્વરી મન્ત્રનો ૧૦ હજાર જપ કરવાથી.....

જપિત્વા લક્ષમેકં તુ પ્રણવં બ્રહ્મવાચકમ્ ।

મહાપાતકસંઘેશ્ચ મુચ્યતે પાતકાન્તરૈઃ ॥

” ॥ ૫૬ ॥

અર્થ:—તેમજ વળી બ્રહ્માના વાચક પ્રણવનો એક લાખ જપ કરવાથી.....

નાભિમાત્રોદકે લક્ષં જપિત્વા તુ પદસ્રમ્ ।

મહાપાતકસંઘેશ્ચ મુચ્યતે પાતકાન્તરૈઃ ॥

” ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—અને નાભિ પર્યન્ત જલમાં ઉભા રહીને ૐ નમઃ શિવાય એ ષડ્શર મન્ત્રનો જપ કરવાથી.....

તેજ પ્રમાણે પાવમાની, અધર્મર્ષણ, તથા “તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ” ઇત્યાદિ મન્ત્ર જે સૂક્તમાં છે તે સૂક્તોનો, “અસ્ય વામસ્ય” ઇત્યાદિ, અસ્ય વામીય સૂક્ત, પુરુષ સૂક્ત, રૂદ્રાધ્યાયી, “દુષ્ટદાદિવ મુમુચ્ચાનઃ” એ દુષ્ટદા નામની ગાયત્રી, તથા “અયતે દેહો ઘરુણ અને યત્તિકચેદં ઘરુણ તથા દન્દ્રે મિત્રં ઘરુણમગ્નિમાહુઃ” ઇત્યાદિ અનેક વેદ-મન્ત્રોનો જપ કરવાથી મનુષ્ય સર્વ પ્રકારનાં પાપોથી મુક્ત થાય છે.

વળી અનેક પ્રકારનાં તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથી પણ પાપોની નિવૃત્તિ થાય છે. માટે ગંગાસ્નાનાદિ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ છે તેમજ પુણ્યને વધારનાર છે. (તે સંબંધી વિવેચન મિત્ર પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

દ્વ્યશુદ્ધિ નિરૂપણ.

અન્નાગ્ને કીટસંયુક્તે મક્ષિકાકેશદૂપિતે ।

તદન્તરા સ્પૃશેષાપસ્તદન્નં મસ્મના સ્પૃશેત્ ॥ પારા. સ્મૃ.અ. ૬ શ્લો. ૬૪, ૫ ॥

અર્થ:—કૃમિ તથા માખી તથા કેશ આદિથી અન્ન દૂષિત થાય તો તે કૃમિ આદિને બહાર કાઢી નાંખી જલથી હાથ ધોવા, અને અન્ન ઉપર થોડું જલ છાંટે, એટલે તે અન્નની શુદ્ધિ થાય છે. અને અન્ન ઉપર થોડો ભરમ નાંખે, એટલે તે અન્નની શુદ્ધિ થાય છે.

તત્તો દ્રોણાઠકસ્પાન્નં શ્રુતિસ્મૃતિવિદો વિદુઃ ।

ફાકશ્વાનાવલીટં તુ ગવાઘ્રાત્ સ્વરેણ વા ॥

” ॥ ૭૧ ॥

સ્વરૂપમન્નં ત્પજેદ્દિષ્ઠં શુદ્ધિદ્રોણાઠકે મવેત્ ।

અન્નસ્પોદ્દૃષ્ટ્ય તન્માત્રં યજ્ઞ લાલાહતં મવેત્ ॥

” ॥ ૭૨ ॥

સુવર્ણોદકમમ્પુરુષ્ય હુતાગ્નેૈવ તાપયેત્ ।

” ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—દ્રોણ તથા આઠકના માપ જેટલા રાધેલા અન્નને જો કાગડે કે શ્વાને ચાટ્યું હોય, અથવા ગાય કે ગધેડાએ સંધી લીધું હોય, તો તેમાંથી થોડું અન્ન કાઢીને બહાર ફેંકી દેવું અર્થાત્ જેટલા અન્નને તેની લાળ લાગી હોય તેટલું અન્ન કાઢી નાંખે, અને બાકીના અન્નને સુવર્ણ સંહિત જલ છાંટી અગ્નિમાં તપાવે તો તેની શુદ્ધિ થાય છે એવું વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રને જાણનાર લોક કહે છે.

હુતાશનેન સંસ્પૃષ્ઠં સુવર્ણસલિલેન ચ ॥ ” ॥ ૭૩ ॥

વિમાણાં વ્રહ્મઘોષેણ મોજ્યં ભવતિ સત્ક્ષણાત્ ॥ ” ॥ ૭૪ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે સુવર્ણનું જલ છાંટવાથી તથા અગ્નિમાં તપાવવાથી તથા વ્રહ્મણોના વેદમન્ત્રોના ભણવાથી તે અન્ન તત્કાલ ખાવાને યોગ્ય થાય છે. અને—

અરુપં પરિત્યજેત્તન્ન સ્નેહસ્યોત્પ્લવનેન ચ ॥

અનલજ્વાલયા શુદ્ધિર્ગૌરસસ્ય વિધીયતે ॥ ” ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—સ્નેહ અર્થાત્ ધૃતાદિ પદાર્થ અશુદ્ધ થાય તો તેમાંથી થોડું જુદું કાઢી લઈને સ્નેહ પદાર્થને ઉછાળીને શુદ્ધ કરી લે. અને ગૌરસ (દૂધ) ને અગ્નિમાં તપાવવાથી શુદ્ધ થાય છે.

માર્જનાઘણપાત્રાણાં પાણિના યંજ્ઞકર્મણિ ॥

ચમંસાનોં ગ્રહાણાં ચ શુદ્ધિઃ પ્રજ્ઞાલનેન ચ ॥ પારા. સ્મૃ. બ. ૭-૨ ॥

અર્થ:—યજ્ઞકર્મમાં યજ્ઞપાત્રોની શુદ્ધિ કેવલ હાથથી માંજવાથી થાય છે. અને ચમસ અને ગ્રહપાત્રોની શુદ્ધિ જલ વડે ધોવાથી થાય છે.

ચંરુણાં સુક્તુવાણાં ચ શુદ્ધિરુષ્ણેન વારિણા ॥

મસ્મના શુદ્ધયતે કાંસ્યં તામ્રમમ્લેન શુદ્ધયતિ ॥ ” ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—ચંરુ તથા સુક્તુ તથા સુવાની શુદ્ધિ કેવલ ગરમ જલથી થઈ જાય છે. કાંસાના પાત્રની વસ્ત્રથી, અને ત્રાંબાનાં પાત્રની ખટાશથી પવિત્ર થાય છે.

મસ્મના શુદ્ધયતે કાંસ્યં સુરયા યન્ન લિપ્યતે ॥

સુરામોત્રેણ સંસ્પૃષ્ઠં શુદ્ધયતેઽન્યુપલેપનૈઃ ॥ પારા. સ્મૃ. બ. ૭-૨૪ ॥

અર્થ:—કાંસાના જે પાત્રમાં સુરાનો સ્પર્શ થયો ન હોય તેને રાખ વડે માંજવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને જો કાંઈ ખણુ પ્રકારની સુરાનો સ્પર્શ થયો હોય તો તે પાત્રને વારંવાર અગ્નિમાં નાંખીને માંજવાથી જ શુદ્ધ થાય છે.

ગવાગ્રાતાનિ કાંસ્યાનિ શ્વકાકોપહતાનિ ચ ॥

શુદ્ધયન્તિ દશભિઃ કારૈઃ શૂદ્રોચ્છિદ્ધાનિ યાનિ ચ ॥ ” ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:—ગાયે સંધેલાં તથા કાગડાએ ચાંચ લગાડી હોય તેવાં તથા શ્વાને ચાટેલાં હોય તથા અસચ્છેદ્રે ખાવાથી ઉચ્છિદ્ધ થયેલાં હોય એવાં કાંસાનાં પાત્ર દસ વાર ખાર આદિ પદાર્થ વડે માંજવાથી શુદ્ધ થાય છે.

રજસા શુદ્ધયતે નારી વિકુલં યા ન ગચ્છતિ ।

નદી વેગેન શુદ્ધયેત લેપો યદિ ન દૃશ્યતે ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીએ જો નીચ જાતિની સાથે સંગતિ ન કરી હોય તો ઋતુમતી થવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને નદીમાં કોઈ અશુદ્ધ પદાર્થ ન હોય તો તે વેગ (પ્રવાહ)થી જ પવિત્ર થાય છે.

વાપીકૂપતઢાગેષુ દૂપિતેષુ કથંચન ।

ઉદ્ધૃત્ય વૈ કુંભશતં પશ્ચગવ્યેન શુદ્ધયતિ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—વાવ, કુવા અથવા તળાવાદિ કોઈ પ્રકારે દૂપિત થયાં હોય તો તેમાંથી સો ધડા પાણી કાઢી નાંખીને તેમાં પશ્ચગવ્ય નાંખવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે.

અસ્થિચર્માવસિક્તેષુ સ્વરશ્વાનાદિદૂપિતે ।

ઉદ્ધરેદુદકં સર્વં શોષનં પરિમાર્જનમ્ ॥

અગ્નિ૦ સં૦ સ્ત્રો૦ ૩૩૦ ॥

અર્થ:—જલમાં હાડકું, ચામડું, આદિ પડીને ગળી ગયું હોય, અથવા ગધેકું, શ્વાન, આદિ પ્રાણી પડીને મરવાથી જલ દૂપિત થયું હોય તો સર્વ જલને કાઢી નાંખીને કાદવ વિગેરે સર્વ કાઢી નાંખી સાફ કરવું જોઈએ.

ગણ્ડૂપં પાદશૌચં ચ કૃત્વા વૈ ફાંસ્યમાજને ।

પળ્માસાન્શ્વિ નિશિપ્ય ઉદ્ધૃત્ય પુનરાહરેત્ ॥ પારા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૭-૨૬ ॥

અર્થ:—જો કોઈએ કાંસાના પાત્રમાં કોગળા કર્યાં હોય અથવા પગ ધોયા હોય તો તે પાત્રને ૭ મહિના સુધી પૃથિવીમાં દાટીને પછી બહાર કાઢી કામમાં લે.

આયસેન્વાયસાનાં ચ સીસ્યાગ્નૌ વિશોષનમ્ ।

દન્તમસ્થિ તથા કૂંગં રૌપ્યં સૌવર્ણમાજનમ્ ॥

” ॥ ૨૭ ॥

મણિપાત્રાણિ શંભ્રથેત્યેતાન્પક્ષાલયેજ્જલૈઃ ।

પાપાણે તુ પુનર્ઘર્ષેણ શુદ્ધિરુદાહતા ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—જો લોહના પાત્રમાં કોગળા કર્યાં હોય તેને તથા દેવાથી, તથા સીસાના પાત્રને સપાવવાથી, તથા દાત, અસ્થિ, યૃગ, ચાંદી તથા સુવર્ણકું પાત્ર(૨૭), તથા મણિ તથા રત્નોના પાત્ર તથા શ ખતે જલથી ધોવાથી તેમની શુદ્ધિ થાય છે. અને પથ્થરના પાત્રને જલ વટ ધોયા પછી તેને મજબુત થાય તેને ઘર્ષણ કરવું તેને પણ શુદ્ધિનો ઉપાય કહ્યો છે.

મૃન્મયે દહનાચ્છલ્લિદિર્ધાન્યાનાં માર્જનાદપિ ।

વેણુવલ્કલચીરાણાં શૌમકાર્પાસવાસસામ્ ।

ઔર્ણનેત્રપટનાં ચ પ્રોક્ષણાચ્છલ્લિદિરિપ્યતે ॥

” ॥ ૨૯-૩૦ ॥

અર્થ:—માટીના પાત્રની શુદ્ધિ અગ્નિમાં તપાવવાથી થાય છે. અને ધાન્યને મસળીને ધોવાથી શુદ્ધ થાય છે. વાસ, વસ્ત્ર, કપડાં વસ્ત્ર, રેશમી વસ્ત્ર, મતરેલ વસ્ત્ર, ઉત્તરનાં વસ્ત્ર, નેત્રપટ, શણનાં વસ્ત્ર-એ સર્વને ધોવાથી જ શુદ્ધ થાય છે.

મુક્તોપસ્કરશૂર્ણાં શણસ્ય ફલચર્મણામ્ ।

ત્વળકાષ્ઠસ્ય રજ્જૂનામુદકાભ્યુક્ષણં મતમ્ ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—મુંજ, ઉપરકર (મુસલ), ચર્મ (સપડું), શણ, ફલ, ચર્મ, તૃણ, લાકડું, દોરી-એ સર્વની શુદ્ધિ પાણી છાંટવાથી થાય છે.

તૂલિકાશુપધાનાનિ રક્તવસ્ત્રાદિકાનિ ચ ।

શોષપિત્વાર્કતાપને પ્રોક્ષણાચ્છુદ્ધતામિયુઃ ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—રત્નઈ, તકિયા, સમ્યા, લાલ વસ્ત્ર, આદિને તડકામાં સૂકવી જલ છાંટવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે.

માર્જારમસિકાકીટપતંગકૃમિદર્દુરાઃ ।

મેઘ્યામેઘ્યં સ્પૃશન્તો ચે નોચ્છિષ્ટં મનુરબ્રવીત્ ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—બિલાડાં, માખી, કીટ, પતંગ, કીડા (કૃમિ), દેડકાં, એ સર્વ હમેશાં શુદ્ધ તેમ અશુદ્ધ પદાર્થને સ્પર્શ કરે છે. તે કારણથી તેમના સ્પર્શથી કોઈ વસ્તુ અપવિત્ર થતી નથી એમ મનુજીનું વચન છે.

રથ્યાકર્દમતોયાનિ નાવઃ પન્થાસ્તૃણાનિ ચ ।

મારુતાર્કેણ શુદ્ધયન્તિ પક્વેષ્ટકચિતાનિ ચ ॥

” ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—રસ્તામાંના કાદવ તથા જલ, તથા નાકા, રસ્તો, તૃણ તથા પાકી ઇંટોથી અણેયુ-એ સર્વ વાયુ તથા સૂર્યથી શુદ્ધ થાય છે.

અદુષ્ટા સંતતા ધારા વાતોદ્ધૂતાશ્ચ રેણવઃ ।

ત્રિયો વૃદ્ધાશ્ચ વાલાશ્ચ ન દુષ્પ્યન્તિ કદાચન ॥

” ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—હમેશાં વહેતી જલની ધારા, તથા પવનથી ઉડેલી ધૂળ, સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા બાલક એ કદાપિ દૂષિત થતાં નથી.

હુતે નિષ્ટીવને ચૈવ દન્તોચ્છિષ્ટે તથાન્નૃતે ।

પતિતાનાં ચ સંભાપે દક્ષિણં શ્રવણં સ્પૃશેત્ ॥

” ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—છોકા આવર્તા, ચૂંકયા પછી, દાંતથી કોઈ અંગ ઉચ્છિષ્ટ થતાં, તથા મિથ્યા બોલતાં, અથવા પતિતોની સાથે સંભાષણ કરીને પોતાના જમણા કાનને સ્પર્શ કરવો, કેમકે—

અગ્નિરાપશ્ચ વેદાશ્ચ સોમસૂર્યાનિલાસ્તથા ।

એતે સર્વેઽપિ વિપ્રાણાં શ્રોત્રે તિષ્ઠન્તિ દક્ષિણે ॥

” ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—અગ્નિ, જલ, વેદ, ચન્દ્રમા, સૂર્ય, પવન એ સર્વ આલણોના જમણા કાનમાં નિવાસ કરે છે. વળી—

પ્રમાસાદીનિ તીર્થાનિ ગંગાદ્યાઃ સરિતસ્તથા ।

વિપ્રસ્ય દક્ષિણે કર્ણે સાન્નિધ્યં મનુરબ્રવીત્ ॥

” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—પ્રભાસાદિ તીર્થ તથા ગંગા આદિ નદીઓ એ પણ આલણોના જમણા કાનમાં નિવાસ કરે છે એમ મનુજીએ કહ્યું છે. તેથી તે કાનનો સ્પર્શ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે.

દેહર્મગે પ્રવાસે વા વ્યાધિપુ વ્યસનેષ્વપિ ।

રક્ષેદેવ સ્વદેહાદિ પશ્ચાદ્ધર્મ સમાચરેત્ ॥

” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—દેશેનો નાશ થવાના સમયમાં, અથવા પરદેશની મુસાફરીમાં, તથા રોગી થતાં, તથા આપત્તિ આવતાં પ્રથમ પોતાના શરીરની રક્ષા કરવી જોઈએ. તે પછી ધર્માચરણ કરે.

આમમાંસં ઘૃતં ક્ષોદ્રં સ્નેહાથ્થ ફલસંભવાઃ ।

મ્લેચ્છભાણ્ડસ્થિતા દૂષ્યા નિષ્ક્રાન્તાઃ શુચયઃ સ્મૃતાઃ ॥૪.પા.સ્મૃ.અ.૬-૩૨૪॥

અર્થ:—કાચું માંસ, ઘૃત, મધ (ક્ષોદ્ર), તથા, નાળિયેર, એરંડી, આદિ ફલથી ઉત્પન્ન થયેલું તેલ—એ સર્વ મ્લેચ્છના પાત્રમાં રહેલાં અશુદ્ધ છે, પરંતુ તેમાંથી કાઢી લેતાં તે શુદ્ધ થાય છે.

સર્વસ્યોપસ્કરયુક્તા શય્યા રત્નાંશુકાનિ ચ ।

પુષ્પાણિ ચૈવ શુદ્ધયન્તિ પ્રોક્ષિતાનિ ન સંશયઃ ॥ , , ॥ ૩૨૭ ॥

અર્થ:—ગોદાદુ, રત્નાઈ, ઇત્યાદિ સામગ્રીયુક્ત શય્યા, તથા રત્ન, વસ્ત્ર, પુષ્પ એ સર્વ પરંતુ જલ છાંટવાથી શુદ્ધ થાય છે.

શુરકર્મણિ જ્ઞાન્તે ચ સ્ત્રીસંભોગે ચ, મો, દ્વિજાઃ ।

સ્નાયીત ચૈલવાન્પ્રાજ્ઞઃ કટભૂમિમુપેત્ય, ચ ॥ ઘ. પુ. અ. ૨૨૧-૬૯ ॥

અર્થ:—હે દ્વિજો ! શૂર કરાવીને તથા વમન થતાં, તથા સ્ત્રીસંભોગ કરીને, તથા રમશાન (કટ) ભૂમિમાં જઈને શુદ્ધિમાન મનુષ્યે વસ્ત્ર સંહિત સ્નાન કરવું જોઈએ,

ગોકુલે કન્દુશાલાયાં તૈલચક્રેભુચક્રયોઃ ।

અમીમાંસ્યાનિ શૌચાનિ સ્ત્રીણાં ચ વ્યાધિતસ્ય ચ ॥ અત્રિ. સં. શ્લો. ૧૯૨ ॥

અર્થ:—ગોકુલમાં અર્થાત્ જે સ્થાનમાં ગાય બહુ રહેતી, હોય ત્યાં, તથા કંદાઈની કુકાન (કન્દુશાલા)માં, તથા તેલ કાઢવાની કાણી તથા શેરડીનો રસ કાઢવાના કોણમાં, તથા સ્ત્રીઓના આચરણ સંબંધમાં, અને રોગી મનુષ્યના સંબંધમાં શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. (અમીમાંસ્યાનિ). તેમની સર્વની શુદ્ધિ માની લેવી જોઈએ.

ગોદોહને ચર્મપુટે ચ તોયં યન્નાકરે કાર્ત્ત્વકશિલ્પિહસ્તે ।

સ્ત્રીવાલવૃદ્ધાચરિતાનિ યાન્યપ્રત્યક્ષદૃષ્ટાનિ શુચીનિ તાનિ ॥ , , ॥ ૨૩૧ ॥

અર્થ:—દોહાણીમાં રાખેલું જલ, તથા આમકાના પાત્ર વડે કાઢેલું તથા તેવા પાત્રમાં રાખેલું જલ, તથા યન્ત્ર અને ખાણમાંની વસ્તુ, તથા કારિગર તથા શિલ્પીના હાથનો સ્પર્શ થયો હોય તેવી વસ્તુ, તથા સ્ત્રી, બાળક અને વૃદ્ધનાં આચરણ, અને જે કાંઈ પદાર્થની અશુદ્ધિ નજરે દોડી ન હોય તે સર્વ પવિત્ર છે, તેમાં કાંઈ અપવિત્રતા નથી, વળી—

પ્રાકારોઘે વિપમ્પ્રદેશે સેનાનિવેશે ભવનસ્ય દાહે ।

આરવ્યયજ્ઞેષુ મહોત્સવેષુ તથૈવ દોષા ન વિકલ્પનીયાઃ ॥ , , ॥ ૨૩૨ ॥

અર્થ:—કિલ્લાને ઘેરા લાલો હોય ત્યારે, સેનામાં ગયા હોઈએ ત્યારે, મકાન બળતું હોય ત્યારે, તથા કાંઈ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હોય અથવા કોઈ ઉત્સવ હોય એવા કોઈપણ પ્રસંગમાં સ્પર્શસ્પર્શ આદિ કોઈ પ્રકારના દોષની કલ્પના નહીં કરવી જોઈએ.

ઇતિ પ્રાયશ્ચિત્તનિરૂપણ પ્રા. ૮. અ. ૧. સ. ૧. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૧. સર્ગ. ૨.

ચાન્દ્રાયણાદિ વ્રત નિરૂપણ.

આ સર્ગમાં પાપના નિવારણને માટે પ્રાચલિતને ઉપયોગી વ્રતાદિકાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પાપની નિવૃત્તિને માટે ચાન્દ્રાયણ આદિ વ્રત કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે, અને ધર્મને માટે પ્રદોષ તથા એકાદશી આદિ વ્રત કરવાથી પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. તેટલા માટે કૃત્ત્વાદિ કેટલાંક વ્રતાનું નીચે વિવેચન કરવામાં આવે છે.

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ ।

જગ્ધ્વાપરેહન્યુપવસેત્કૃચ્છં સાંતપનં પરમ્ ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૩ સ્તો. ૩૧૫ ॥

અર્થ:—ગોમૂત્ર, છાણ, દુધ, દહીં, અને ધી એ પાંચ ભેગા કરવાથી પંચગવ્ય કહેવાય છે, કુશોદકની સાથે આ પંચગવ્યનું પાન કરીને બીજે દિવસે ઉપવાસ કરે. એ શ્રેષ્ઠ સાંતપન, કૃત્ત્વ કહેવાય છે. અને—

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ ।

નિર્દિષ્ટં પંચગવ્યં ચ પવિત્રં પાપશોધનમ્ ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૧૧. સ્તો. ૨૯ ॥

અર્થ:—ગોમૂત્ર, છાણ, દુધ, દહીં, અને ધી, તથા કુશોદક એ પંચગવ્ય કહેવાય છે, અને એ પવિત્ર છે અને પાપને દૂર કરનારા છે. કુશોદક વિના ગોમૂત્ર આદિ પાંચને પણ પંચગવ્ય કહે છે.

પારાશરણ્યે અન્ય પ્રકારથી સાંતપન વ્રતને કહ્યું છે—

મત્યેકં મત્પહં ગવ્યં શકુન્મૂત્રં પયો દધિ ।

ઘૃતં કુશોદકં પીત્વા ઉપવાસં ચરેત્તતઃ ॥ બૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૭-૧૨ ॥

અર્થ:—એક દિવસ ગોમૂત્ર, એક દિવસ ગોમૂત્ર, એક દિવસ ગાયનું દુધ, એક દિવસ દહીં, એક દિવસ ધી, એક દિવસ કુશોદક આ પ્રમાણે, ૭ દિવસ કરીને સાતમે દિવસે નિરાહાર રહે અને સાંતપન વ્રત કહે છે.

જમ્બાશ ઋષિએ પણ સાત દિવસમાં કરી શકાય એવા સાંતપન વ્રતને પ્રતિપાદન કર્યું છે, કાષ્ઠ ઋષિ એને સપ્તાહ કૃત્ત્વ પણ કહે છે.

પૃથક્ સાંતપનદ્રવ્યૈઃ પદ્મહઃ સોપવાસકઃ ।

સપ્તાહેન તુ કૃત્ત્વોઽયં મહાસાંતપનઃ સ્મૃતઃ ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૩ ૩૧૬ ॥

અર્થ:—સાંતપન વ્રતમાં કહેલાં ગોમૂત્ર આદિક લિખ લિખ વસ્તુથી એક એક દિવસ નિર્વાહ કરે. અને સાતમે દિવસે ઉપવાસ કરે. આને મહાસાંતપન નામ વ્રત કહેવાય છે.

તૈરેતન્નિગુણૈસ્તજ્ઞૈર્મહાસાંતપનં સ્મૃતમ્ ।

પ્રાજાપત્યં ચ કૃત્ત્વં ચ પરાકસ્ત્રિગુણો મહાન્ ॥ બૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૭-૧૭ ॥

અર્થ:—પારાશરણ્યે જે સાત દિવસનું સાંતપન વ્રત કહ્યું છે એને ત્રણ ગણ કરવાથી, અર્થાત્ ૨૧ દિવસનું મહાસાંતપન વ્રત કહેવાય છે. બાવ એ છે કે ગોમૂત્રાદિક એક

એકને ત્રણ ત્રણ દિવસ બાંધણ કરીને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવાથી મહાસાંતપન વ્રત થાય છે. પ્રાગ્વપત્ય અને કૃત્ત્રવ્રત ત્રણ ગણ કરવાથી મહાપરાક્રમ વ્રત થાય છે.

યમે ૧૫ દિવસનું મહાસાંતપન વ્રત કહ્યું છે. જળાશ્વ ત્રયિયમે ૨૧ દિવસનું મહાસાંતપન વ્રત કહ્યું છે. મનુષ્યેની શક્તિની અનુસાર વ્રતો કરવાને માટે આ જુદા જુદા પ્રકાર કહ્યા છે.

एकमुक्तं च नक्तं च अयाचितविशेषणौ ।

। पादकृच्छ्रोयमुदितस्त्रयः प्रजापतिव्रतम् ॥

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—એક દિવસ દિવસે ભોજન કરે, અને એક દિવસ રાત્રિ ભોજન કરે, અને ત્રીજે દિવસે અયાચિત વસ્ત્રનું ભોજન કરે, અને ચોથા દિવસે નિરાહાર રહે. આ ચાર દિવસનું પાદકૃચ્છ્ર વ્રત કહેવાય છે. ત્રણ પાદકૃચ્છ્રનું એક પ્રજાપતિ વ્રત કહેવાય છે. આ પ્રમાણે બાર દિવસનું એક પ્રજાપતિ વ્રત થાય છે. અર્થાત્ ત્રણ દિવસ દિવસે ભોજન કરે, ત્રણ દિવસ સાંજે ભોજન કરે, ત્રણ દિવસ અયાચિત અન્નનું ભોજન કરે, અને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરે. આમાં પ્રાતઃકાલનું ભોજન છવીસ ગ્રાસનું થાય છે અને સાયંકાલનું ભોજન ૩૨ ગ્રાસનું થાય છે. અને અયાચિત અન્નનું ભોજન ૨૪ ગ્રાસ (કાળીઆનું) થાય છે. ઉપવાસને દિવસે નિરાહાર રહેવાનો નિયમ છે. ગ્રાસ(કાળીઆ)નું પ્રમાણ મરધાના ઈંડાની સમાન કાઠ કહે છે. કાઠ મોરના ઈંડાની સમાન કહે છે. પરંતુ તેમાં નિર્ણય એ છે કે જેટલો મોટો ગ્રાસ મુખમાં આવી શકે તેટલો લેવો જોઈએ.

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरात्रभोजनः ।

कुच्छ्रातःकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—આ બાર દિવસના પ્રજાપતિ વ્રતમાં ભોજનની વખતે એક અંજલી(ખોખો) માત્ર અન્નનું ભોજન કરવાથી તે અતિકૃચ્છ્ર વ્રત કહેવાય છે અર્થાત્ પહેલા ત્રણ દિવસ દિવસમાં એક એક અંજલી અન્ન ખાય, અને બીજા ત્રણ દિવસ સાંજે એક એક અંજલી જલ પીએ, અને ત્રીજા ત્રણ દિવસ અયાચિત અન્ન એક અંજલી ખાય, અને ચોથા ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરે. અંજલીને બદલે મનુજ મહારાજે એક ગ્રાસ લખ્યો છે. અને કુચ્છ્રાતિકૃચ્છ્ર: પયસા દિવસાનેકવિંશતિમ્ । યા. સ્મૃ. અ. ૩. ૩૨૧ ॥ અર્થ:—એકવીસ દિવસ એક એક એક અંજલી દુધ પીને રહેવાથી કૃચ્છ્રાતિકૃચ્છ્ર કહેવાય છે. વળી—

दिनैर्द्वार्दशभिः प्रोक्तः पराकः समुपोषणात् ।

एकद्वित्रिचतुरादि नक्तं चैव यथाश्रुतम् ॥

” ॥ ૧૭ ॥

प्रमथ्य तिलपिण्याकतक्रतोयकुगोदकम् ।

पञ्चमेऽह्न्युपवासः स्यात्सौम्यकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—બાર દિવસ સુધી નિરંતર નિરાહાર રહેવાથી પરાકવ્રત થાય છે એમ કહેલું છે. પહેલી, બીજી, ત્રીજી, તથા ચોથી રાત્રે ક્રમથી અર્થાત્ પહેલી રાત્રે તેલનો કલક (તિલપિણ્યાક) અર્થાત્ જોળ જેમાંથી તેલ નીકળી ગયું હોય છે તેને ઘોળાને (પ્રમથ્ય) પીવે. બીજી રાત્રે છાશ, અને ત્રીજી રાત્રે જલ, અને ચોથી રાત્રે કુશાદક—એ પ્રમાણે

આહાર કરીને પાંચમે દિવસે જવ ખાવાથી સૌમ્યકૃચ્છ્ર વ્રત ચાલુ છે એમ કહેવાય છે. આ વ્રતના ભોજનની માત્રા વ્રત કરનારના નિર્વાહના અનુસાર લેવી જોઈએ.

વળી યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

પિપ્યાકાચામતક્રામ્બુસક્તૂનાં પ્રતિવાસરમ્ ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रसौम्योऽयमुच्यते ॥ या० स्मृ० अ० ૩ ॥ ૩૨૨ ॥

અર્થ:—તેજ કાઢી લોધેલો તેલનો ખોળ, તથા લાતનું ઝોસામણ (આચામ), ઊંચ, પાણી અને સાથેલો એ એકઠને એક એક દિવસ ખાઇને છઠ્ઠે દિવસે ઉપવાસ કરે. એને સૌમ્યકૃચ્છ્ર કહે છે. આ પ્રમાણે સૌમ્યકૃચ્છ્રનો કંઇક ભેદ છે. વળી—

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य ययाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ ૩૨૩ ॥

અર્થ:—પૂર્વ સ્લોકમાં કહેલા ખોળ, આદિક પાંચેને એક એકના કમથી ત્રણ ત્રણ દિવસ સેવન કરવાથી પંદર દિવસમાં પૂર્ણ થતા એ વ્રતને તુલાપુરુષ વ્રત કહે છે. યને તુલાપુરુષ વ્રત એકવીસ દિવસમાં પૂર્ણ થાય છે એમ કહ્યું છે. એમણે ખોળ આદિક પદાર્થ એક એકને ત્રણ ત્રણ દિવસ સેવન કરવાનું, અને છ દિવસ ઉપવાસ કરવાનું કહ્યું છે.

चान्द्रायणे च कृच्छ्रे च त्रिकालं स्नानमाचरेत् ।

‘સ્નાનદ્વયં ચ કર્તવ્યં વ્રતેષુ ચાપરેષુ ચ ॥ ૮૦ યાં સ્મ૦ અં ૭ શ્લો ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—ચાન્દ્રાયણ તથા કૃચ્છ્ર વ્રતમાં ત્રણે કાલ સ્નાન કરવું જોઈએ. ખીજાં સર્વ વ્રતોમાં બે વખત સ્નાન કરવું જોઈએ. શરીરની શક્તિને અનુસાર વ્રતાદિક કરવાં જોઈએ. શક્તિ ને હોય તો પ્રાપ્તિ દેનારા સહાસદો પાસે અનુગ્રહ માગવો જોઈએ.

હવે બ્રહ્મકૃચ્છ્ર નામના વ્રતનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।

पयश्च ताम्रवर्णायाः रक्ताया गृह्यते दधि ॥ पा० स्मृ० अ० ૧૧ ॥ ૩૦ ॥

कपिलायाः घृतं ग्राह्यं सर्वं कपिलमेव वा ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—કાળી ગાયનું મૂત્ર, સફેદ ગાયનું ઊંચ, તાંબાના રંગની ગાયનું દુધ, લાલ ગાયનું દહીં અને કપિલા ગાયનું ઘી લેવું જોઈએ. અથવા બધી વસ્તુઓ કપીલા ગાયની જ લેવી.

मूत्रमेकपलं दद्यादंशुष्टार्धं तु गोमयम् ॥ ૩૧ ॥

क्षीरं सप्तपलं दद्यादधि त्रिपलमुच्यते ।

घृतमेकपलं दद्यात्पलमेकं कुशोदकम् ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—ગોમૂત્ર એક પલ, અકધા અંશુકા જેટલું ઊંચ, સાત પલ દુધ, ત્રણ પલ દહીં, એક પલ ઘી, અને એક પલ કુશનું પાણી લેવું.

પૂર્વોક્ત કોષ્ટિક પ્રમાણને અનુસાર લખી પચગવ્ય બનાવવું જોઈએ. કોષ્ટ પત્ર ૪૦ માસાનો અને કોષ્ટ પલ ૬૦ માસાનો થાય છે.

ગાયત્ર્યાદાય ગોમૂત્રં ગંધદ્વારેતિ ગોમયમ્ ।

આપ્યાયસ્વેતિ ચ ક્ષીરં દધિક્રાવ્યસ્તયા દધિ ॥ ૩૩ ॥

તેજોઽસિ શુક્રમિત્યાજ્યં દેવસ્ય ત્વા કુશોદકમ્ ।

પંચગવ્યમૃચા પૂતં સ્થાપયેદગિસંનિધૌ ॥ ૩૪ ॥

આપોદિષ્ટેતિ ચાલોઢ્ય માનસ્તોકેતિ મન્ત્રયેત્ ।

સપ્તાવરામ્ણુ યે દર્ભા અચ્છિન્નાગ્રાઃ શુક્તિપઃ ॥ ૩૫ ॥

અર્થઃ—ગાયત્રી બણીને ગોમૂત્ર, ‘ગંધદ્વારમ્’ એ મંત્રથી બાણ, ‘આપ્યાયસ્વ’ એ મંત્રથી દુધ, અને ‘દધિક્રાવ્ય’ એ મંત્રથી દહીં, તથા ‘તેજોઽસિ શુક્રમ્’ એ મંત્રથી થીનું મહણ કરે. ‘દેવસ્ય ત્વા’ એ મંત્રથી કુશનું પાણી લે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક મન્ત્રદ્વારા પવિત્ર કરેલા પંચગવ્યને અગ્નિની સામે રાખે, અને ‘આપોદિષ્ટા’ એ મંત્રથી ‘હલાવે, ‘માનસ્તોક’ એ મંત્રથી મથે-મેળવે. અને પોષટના જેવા રંગવાળી ઓઝામાં ઓઝી સાત અઢીદાર કુશાઓ લેવી.

एतैरुद्धृत्य होतव्यं पंचगव्यं यथाविधि ।

इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके च शंवता ॥ ૩૬ ॥

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्विजः ।

आलोढ्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु ॥ ૩૭ ॥

उद्धृत्य प्रणवेनैवं पिबेच्च प्रणवेन तु ।

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे विप्रुति देहिनाम् ॥ ૩૮ ॥

ब्रह्मकूर्चं दहेत्सर्वं यथैवाग्निरिवેન્ધનम् ॥ ૩૯ ॥

અર્થઃ—પૂર્વોક્ત કુશાઓથી, પંચગવ્ય ઉપાડીને ‘ઈરાવતી’ ‘ઈદં વિષ્ણુઃ’ ‘માનસ્તોક’ ‘શંવતી’ એ મંત્રો બણીને હવન કરીને બાકી રહેલું બાણણું પાન કરે. અને ઠંકાર બોલીને પંચગવ્યને હલાવીને, ઓંકાર બોલીને મથાને, ઓંકાર બોલીને જ ઉપાડે અને ઓંકાર બોલીને પીએ. દેહધારીઓની ચામડી અને હાડકાંમાં જે પાપ છે એ સર્વ પાપને બ્રહ્મકૂર્ચ, જેમ અગ્નિ લાકડાંને બાળીને ભસ્મ કરે છે તેમ, ભસ્મ કરે છે.

गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् ॥

पयः काञ्चनवर्णायाः नीलायाश्च तथा दधि ॥

घृतञ्च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा ।

अलामे सर्वं वर्णानां पंचगव्येष्वयं विधिः ॥

અર્થઃ—ચામ્બાના રંગની ગાયનું મૂત્ર, સફેદ ગાયનું બાણ, પીળા રંગની ગાયનું દુધ, સુર રંગની ગાયનું દહીં, અને કાળા રંગની ગાયનું ઘી લેવું. અને જો આ પ્રત્યેક રંગવાળી ગાયનું મૂત્રાદિ ન મળે તો સર્વ કપીયા ગાયનું લેવું. એવો પંચગવ્યના સંબંધમાં કંઈક પાઠબેદ ન્નેવામાં આવે છે.

વળી યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિની મિતાક્ષરા ટીકામાં ગોમૂત્ર આદિના પ્રમાણમાં પણ નીચે પ્રમાણે કંઈક બેદ લખ્યો છે.

ગોમૂત્રે માપકાસ્ત્વદ્વૌ ગોમયસ્ય તુ પોદશ ।

ક્ષીરસ્ય દ્વાદશ પ્રોક્તા દધનશ્ચ દશ કોર્તિતાઃ ॥

ગોમૂત્રવદ્ઘૃતસ્પાટૌ તદર્થં તુ કુશોદકમ્ ।

અર્થઃ—ગોમૂત્ર આઠ માસા, ઊણુ સોળ માસા, દુધ બાર માસા, દહીં દશ માસા અને ગોમૂત્રની માફક ઘી આઠ માસા અને કુશોદક ચાર માસા લેવાનું કહ્યું છે.

આ માત્રાનો બેદ પીનારની શક્તિ અનુસાર જાણવો જોઈએ. વળી—

પર્ણોદુમ્બરરાજીવધિલ્વપત્રકુશોદકૈઃ ।

પ્રત્યેકં પ્રત્યહં પ્રીતૈઃ પર્ણકૃચ્છ્ર ઉદાહૃતઃ ॥ યાં સ્મૃં જં ૩ ॥ ૩૧૭ ॥

અર્થઃ—પલાશ(પર્ણ), ઉમરડો, કમળ(રાજીવ), અને બિલ્વ એ દરેકનું પાંદડું નાંખીને ગરમ કરેલું પાણી એક એક દિવસ પીએ. અને એક દિવસ કુશોદક પીએ. આ પ્રમાણે પાંચ દિવસમાં થતા પ્રતને પશુકૃચ્છ્રોદક કહે છે. (પશુનો પલાશવૃક્ષ પણ અર્થ છે.)

આ વખતે ખીજું કંઈ જોજન થઇ શકે નહીં, વળી પલાશ આદિનાં પાંદડાંને ગરમ પાણીમાં ઉકાળીને અન્ય ઘોરાક છોડી દઈને ત્રણ દિવસ પીવાથી પશુકૃચ્ચ નામનું વ્રત થાય છે. વળી—

બિલ્વાદિનાં ફલ લાવીને, પ્રત્યેક ફલને પાણીમાં પક્વીને, એક માસ સુધી પાન કરે તો તે પ્રતને ફલકૃચ્છ્ર પ્રત કહે છે. કુલોને ઉકાળીને પીવાથી પુષ્પકૃચ્છ્ર, અને મૂલને ઉકાળીને પીવાથી મૂલકૃચ્છ્ર કહેવાય છે. અને બિલ્વનાં ફલ ઉકાળીને પીવાથી કૃચ્છ્ર નામનું વ્રત કહેવાય છે. કમળના ખીજને ઉકાળીને પીવાથી પદ્માક્ષકૃચ્છ્ર, અને એક માસ આમળાં ઉકાળીને પીવાથી અન્ય પ્રકારનું કૃચ્છ્ર કહેવાય છે. વળી—

તપ્તક્ષીરઘૃતામ્બુનામેકૈકં પ્રત્યહં પિવેત્ ।

૧૧ ॥ ૩૧૮ ॥

અર્થઃ—ગરમ કરેલું દુધ, ઘી, અને પાણી, એ દરેકને એક એક દિવસ પીએ, અને ચોથે દિવસે ઉપવાસ કરે. આ પ્રતને તપ્તકૃચ્છ્ર પ્રત કહે છે.

મનુજીએ બાર દિવસમાં થનારું તપ્તકૃચ્છ્ર પ્રત કહ્યું છે.

તપ્તકૃચ્છ્ર ચરન્વિમ્બો જલક્ષીરઘૃતાનિલાન્ ।

પ્રતિ જ્યહં પિવેદુષ્ણાન્સકૃત્સ્નાયી સમાદિતઃ ॥ મનુ. સ્મૃ. જ. ૧૧ ॥૨૧૪॥

અર્થઃ—તપ્તકૃચ્છ્ર પ્રત કરનાર દિગ્ગતિએ સંયમી થઇને ત્રણ દિવસ ગરમ પાણી, ત્રણ દિવસ ગરમ દુધ, અને ત્રણ દિવસ ગરમ ઘી, એ પ્રમાણે જલાદિક વસ્તુ નવ દિવસ પીને પછી ત્રણ દિવસ નિરાહાર, વાયુ માત્ર લક્ષણ કરીને રહે, અને દિવસમાં એક વાર સ્નાન કરે. આ પ્રમાણે બાર દિવસમાં તપ્તકૃચ્છ્ર નામનું વ્રત પૂર્ણ થાય છે. વળી—

પલમેકં જલં પીત્વા પલમેકં તથા પયઃ ।

પલમેકં તથા સર્પિર્માનમેતત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥

વૃ. પા. સ્મ. અ. ૭ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—એક પલ ગરમ પાણી, એક પલ દુધ, અને એક પલ ઘી એ તત્ત્વૃત્ત્વ પ્રત કરનારને માટે જલાદિનું માપ કહેલું છે.

ચંદ્રસ્યેવાન્નુયાદ્ગ્રાસાન્થુલકૃષ્ણે ચ હાસયેત્ ।

ચંદ્રસ્યે ન મોક્તવ્યં ચવમધ્યં શશિવ્રતમ્ ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—શુકલ પક્ષમાં ચંદ્રમાની વૃદ્ધિના ક્રમથી અર્થાત્ જેમ જેમ ચંદ્રમાની કળા વધતી જાય તેમ તેમ કાળીઆ વધારતા જાય અને કૃષ્ણ પક્ષમાં કાળીઆ ઘટાડે. જેમકે પડવાને દિવસે એક કાળીઆ બીજને દિવસે એ કાળીઆ આ પ્રમાણે એક એક કાળીઆ પૂર્ણિમા સુધી વધારતા જાય. પૂર્ણિમા (પંચદશી)ને દિવસે પંદર કાળીઆ ખાઈને કૃષ્ણ પક્ષના પડવે ચૌદ કાળીઆ અને બીજને દિવસે તેજ એમ એક એક કાળીઆ ઘટાડતા જાય. ચતુર્દશી સુધી એ પ્રમાણે ઘટાડીને ચતુર્દશીને દિવસે એક કાળીઆ ખાય અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરે. આ પ્રતને ચવમધ્ય ચાન્દ્રાયણુ પ્રત કહે છે. વળી—

વિપરીતક્રમગ્રાસાનાદાવાદાય ચ હાસયેત્ ।

વર્ધયેદન્વપક્ષે તુ પિપીલીપધ્યમૈન્દવમ્ ।

વૃ. પા. સ્મ. અ. ૭ ૭ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—અથવા વિપરીત ક્રમ કરે. જેમ કૃષ્ણ પક્ષને પડવે ચૌદ કાળીઆ ભોજન કરવું. પછી એક એક કાળીઆ ઘટાડતા ઘટાડતા અમાવાસ્યાને દિવસે નિરાહાર રહેવું. અને શુકલ પક્ષને પડવેથી એક એક કાળીઆ ફરી વધારતા વધારતા પૂર્ણિમાને દિવસે પંદર કાળીઆ ખાય. એ પ્રતને પિપીલિકામધ્ય ચાન્દ્રાયણુ પ્રત કહે છે.

અષ્ટાવઘૌ સમક્ષીયાત્સદ્વ્રતી પ્રતિવાસરમ્ ।

અષ્ટગ્રાસિકમિત્યેત્ચાન્દ્રાયણમથાપરમ્ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જે પ્રતી એક માસ સુધી પ્રતિદિન આઠ આઠ ગ્રાસ ભોજન કરે છે તેનું પ્રત અષ્ટગ્રાસિક ચાન્દ્રાયણુ પ્રત કહેવાય છે. વળી—

શતદ્વયં તુ પિષ્ઠાનાં ચત્વારિંશત્સમન્વિતમ્ ।

માસેનૈવોપશુક્લીત ચાન્દ્રાયણમથાપરમ્ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—પ્રતિદિન આઠ કાળીઆથી ઓછું અથવા વધારે ભોજન કરતા સત્તા એક મહીનામાં બેસાડી કાળીઆ પૂર્ણ કરે. એ ચોથું ચાન્દ્રાયણુ પ્રત છે.

ચતુરઃ પ્રાતરક્ષીયાત્સપં ગ્રાસૌશ્ચ તાવતઃ ।

શિશુચાન્દ્રાયણં તજ્ઞૈ પુરોક્તં પાપનોદનમ્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—ચાર કાળીઆ સવારમાં, અને તેટલા જ કાળીઆ સાંજે એ પ્રમાણે એક માસ ભોજન કરવું. આને પાપનો નાશ કરનાર શિશુ ચાન્દ્રાયણુ પ્રત કહે છે.

મધ્યંદિને ચદક્ષીયાદૃષ્ટૌ ગ્રાસાન્દિનં પ્રતિ ।

ચાન્દ્રાયણં યતીનાં તદ્વ્રતજ્ઞૈ પરિકીર્તિતમ્ ॥

વૃ. પા. સ્મ. અ. ૭-૭ ॥

અર્થ:—મધ્યાહ્ન સમયમાં પ્રતિદિન આઠ ગ્રાસ ભોજન કરવું. આ વ્રતને યતિ ચાન્દ્રાયણ મત કહે છે. અને ચાન્દ્રાયણ મતની વચ્ચે એકાદશી આવે તો પણ તે દિવસે ભોજન કરવું નોંધ્યે.

શિરુચ્છંદસંમિતાન્ગ્રાસાન્નદ્રવતે પ્રયોજયેત્ ।

દોષઃ સ્યાદન્યથાભાવે તસ્માદુક્તં તદાશ્રયેત્ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—ગેરના ઇંડાની સમાન કાળીઆ ચાન્દ્રાયણ મતમાં લેવા નોંધ્યે. અન્યથા કરવાથી દોષ ગ્રાસ થાય છે. તેટલા માટે ઉપર કહેલી વિધિ પ્રમાણે જ કાળીઆ લેવા નોંધ્યે.

एकमकृतैश्च नक्तैश्च चतुर्धा याचितैरपि ।

ઉપવાસૈશ્વતુર્મિશ્ચ કૃચ્છ્રઃ પોઢશ્મિર્દિને ॥ ૯ ॥

અર્થ:—ચાર દિવસ દિવસે એકવાર ભોજન કરવું. ચાર દિવસ એકવાર રાત્રિમાં ભોજન કરવું, ચાર દિવસ અપાચિત અર્થાત્ અનાયાસે ગ્રાસ થએલી વસ્તુઓથી નિર્વાહ કરવો. અને પછી ચાર દિવસ ઉપવાસ કરવો નોંધ્યે. આ પ્રમાણે સોળ દિવસમાં કૃચ્છ્ર મત થાય છે.

कपिलायाश्च गोर्दुग्धवा धारोष्णं यः पयः पिबेत् ।

एष व्यासकृतः कृच्रः श्वपाकमपि शोभयेत् ॥ देवाल, છુ. શ્લો. ૬૮ ॥

અર્થ:—કપિલા ગાયનું દુધ દોહીને જો ધારાણુ દુધ પીએ તો તે કૃચ્છ્ર મત કહેવાય છે એ વ્યાસજીએ કહેલું કૃચ્છ્ર મત છે. આ મત શ્વપાકને પણ શુદ્ધ કરે છે.

वाहहोमो विप्रमक्तिः श्रद्धा धर्मे मतिः शुभा । स्का.पु.ख.६.अ.२७३-१८॥

સત્સંગો વિષ્ણુપૂજા ચ સત્યવાદો દયા હૃદિ ।

आर्जवं मधुरा वाणी सच्चरित्रे सदा रतिः ॥ १९ ॥

वेदपाठस्तथाऽस्तेयमहिंसा ह्रीः क्षमा दमः ।

निर्लोभताऽक्रोधता च निर्मोहोऽममता रतिः ॥ २० ॥

શ્રુતિક્રિયા પરં જ્ઞાનં કૃષ્ણાર્પિતમનોગતિઃ ।

एतानि यस्य तिष्ठन्ति व्रतानि ब्रह्मवित्तम ॥ २१ ॥

जीवन्मुक्तो नरः प्रोक्तो नैव लिप्यति पातकैः ॥ २२ ॥

અર્થ:—અગિમાં હોમ કરવો, બ્રાહ્મણોની ભક્તિ કરવી, અને ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખવી, તથા સત્સંગ, ભગવાનની પૂજા, સત્ય ભાષણ, મનમાં દયા, સરલતા, મધુર વાણી, સદાચારમાં હમેશાં પ્રીતિ, વેદાનું અધ્યયન, અસ્તેય, ક્રોધપ્રાણીને શરીર, મન અને વાણીથી દુઃખ ન દેવું, અનુચિત વ્યવહારમાં શરમ, ક્ષમા, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, લોભનો અભાવ, અક્રોધ, મોહ તથા મમતાનો અભાવ, સંસારના પદાર્થમાં અપ્રીતિ, વૈદિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાનું જ્ઞાન, અને મનની જ્ઞતિ પરમાત્મામાં ચોટાટો રાખવી તે, હે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ । આ સર્વ વ્રતો જ્ઞેતામાં છે તે માણસને જીવન્મુક્ત કહેવામાં આવ્યો છે. તે પાપથી લિપ્ત થતો નથી.

આ ઉપર કહેલાં સર્વ વ્રત ઉત્તમ વ્રત કહેવાય છે. અન્ય પ્રકારનાં ગુણુસામાન્ય છે. તથાપિ દેહના ૬૫: ૩૫ હોવાથી પાપોની નિવૃત્તિ માટે ઉપયોગી છે. શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકાર

રતાં વ્રત પ્રતિપાદન કરેલાં છે. જેના અન્તઃકરણમાં પાપબુદ્ધિ નથી, રાગદ્વેષાદિ દોષ નથી, અને પરમેશ્વરમાં પ્રેમ છે, તેને માટે કોઈ પણ પ્રકારના વ્રતની આવશ્યકતા નથી. અન્ય મનુષ્યોને માટે કોઈ પણ વ્રતાદિ કરવાથી કંઈને કંઈ પુણ્ય જ થશે. એ પુણ્ય નહિં મળે તો અશુભ આદિ દોષ નિવૃત્ત કરવાને માટે પણ વ્રત સારાં જ છે. પરંતુ અશક્તિ તથા રોગાદિક હોય, અથવા કાયકલેશ બહુ કરવાના હોય તો તેણે વ્રત કરવું ઉચિત નથી. ચિત્તના વિશેષોને નિવૃત્ત કરીને પરમેશ્વરમાં ચિત્તવૃત્તિ રાખવી તે સર્વ વ્રતોનો સિદ્ધાન્ત છે. કેમકે—

ઉપાવૃત્તસ્ય પાપેભ્યો યસ્તુ વાસો ગુણૈઃ સહ ।

ઉપવાસઃ સ તુ વિજ્ઞેયો ન શરીરવિશોષણમ્ ॥ મધિ. પુ. મા. પ. અ. ૬૪-૪ ॥

અર્થઃ—સંસારનો વ્યવહાર કરનાર મનુષ્યને મિથ્યા ભાષણાદિક જૂઠા જૂઠા પ્રકારનાં પાપ ક્રમ આવશ્ય થાય છે. એ પાપોથી નિવૃત્ત થઈને પરમેશ્વરનું ભજન તથા શુભોત્તું કરીતેન આદિથી દિવસ વીનાવવો તેનું નામ ઉપવાસ છે, શરીરને સુકાવવાનું નામ ઉપવાસ નથી. યઃ સર્વમોગવિર્વાજિતઃ એવો પણ કોઈ જગ્યાએ પાક છે. ત્યાં સર્વ ભોગોનો પરિત્યાગ કરીને એવો અર્થ છે. આ પ્રકારના પ્રમાણથી પરમેશ્વરમાં ચિત્તવૃત્તિ લગાવ્યા વિના ઉપવાસનું તાત્પર્ય સિદ્ધ થતું નથી. તેટલા માટે એકાદશી તથા શિવરાત્રિ આદિ વ્રત કરનારને કેવલ પોતાના શરીરને સુકાવવાથી અથવા રોગ ભોજનનો પરિત્યાગ કરીને એકાદશી અથવા શિવરાત્રિ આદિના શરીર અથવા સકરીઆં આદિ કંઈ બહુ જ ખામને પેટ ભરવાથી પુણ્ય મળવાનું નથી કે પાપનો નાશ થવાનો નથી. ધૃશ્વરભજનાદિકની પણ આવશ્યકતા છે એમ સમજવું જોઈએ. અન્નાદિકનો પરિત્યાગ અથવા એકવાર ભોજન અથવા સાંજે ભોજન, અથવા રૂઠ, દુધ, આદિક કેવલ હવિષ્યાનનું ભોજન, અહાર્યર્થ, જમીન ઉપર સૂઈ રહેવું, મિથ્યા ભાષણ તથા આડીચુગલીનો પરિત્યાગ, વાણીનો સંયમ, પતિતાદિકાની જોડે સંભાષણ ન કરવું, અર્થ ભટકવું તથા દીવસમાં સૂવું આદિનો પરિત્યાગ, ધૃશ્વરભજનાદિકનો નિયમ સર્વ પ્રકારનાં વ્રતોમાં પણ હોય છે. એ નિયમ ન હોય તો તે વ્રત કેવળ દંભ માત્ર જ છે.

ઈતિ આન્દાપણ્ય આદિ વ્રત નિરૂપણ્ય અ. ૧. સ. ૨. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૧. સર્ગ. ૩.

એકાદશી આદિ વ્રત તથા યાત્રાદિ નિરૂપણ્ય.

આ સર્ગમાં આષ્ટમી, એકાદશી, આદિ વ્રતોનું તથા યાત્રાદિનું સામાન્ય નિરૂપણ્ય કરીએ છીએ.

પ્રત્યષ્ટમ્યાં પ્રયત્નેન કર્તવ્યં નક્તમોજનમ્ ॥

કાલાષ્ટમ્યાં વિશેષેણ હરે ત્યાજ્યં હિ મોજનમ્ ॥ મધિ. પુ. મા. પ. અ. ૬૪-૪ ॥

અર્થઃ—હે હરિ ! દરેક અષ્ટમીને દિવસે પ્રયત્ન કરીને રાત્રે ભોજન કરવું યોગ્ય છે. વિશેષ કરીને કૃષ્ણ પક્ષની આઠમીને દિવસે ભોજનનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. નહિતો આવશ્ય રાત્રિ ભોજન જ કરવું જોઈએ.

एकादश्यां सीतायां तु त्याज्यं विष्णो हि भोजनम् ।

असीतायां तु भोक्तव्यं नक्तमभ्यर्च्य मां हरे ॥

॥ १२ ॥

અર્થ:—હે હરિ ! શુકલ પક્ષની એકાદશીને દિવસે અવશ્ય ભોજનનો પરિત્યાગ કરવો નોંધ્યો, અને કૃષ્ણ પક્ષની એકાદશીને દિવસે સાંજે માફે પૂજન કરીને (અર્થાત્ ઇષ્ટનું પૂજન કરીને) પછી ભોજન કરવું યોગ્ય છે. જો મહાદેવભક્ત એકાદશીનું વ્રત કરતો હોય તો તે મહાદેવનું પૂજન કરીને ભોજન કરે. વિષ્ણુનો ભક્ત વ્રત કરતો હોય તો વિષ્ણુ ભગવાનનું પૂજન કરીને ભોજન કરે, એવો ભાવ છે. એકાદશી વ્રતના સંબંધમાં લોકોનો ધણો મતભેદ છે. એમાં પક્ષ પણ બહુ પ્રકારના છે. પરંતુ ભોજન નિષેધના પરિપાલન રૂપ તથા વ્રતાત્મક—એમ બે પ્રકારના એકાદશી વ્રતના ભેદ કહ્યા છે. તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમીએ શુકલ પક્ષની એકાદશીનું વ્રત હમેશાં કરવું નોંધ્યો. કૃષ્ણ પક્ષનો વ્રત રૂપ ઉપવાસ પુત્રવાળા ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે કરવાનો નથી. પરંતુ કૃષ્ણ પક્ષમાં એ લોકો વ્રતનો સંકલ્પ કર્યા વિના યથાશક્તિ નિયમાનુસાર ભોજનનો માત્ર પરિત્યાગ કરે અથવા રાત્રે ભગવાનનું પૂજન કરીને ભોજન કરે. ભાવ એ છે કે જો એકાદશી કરનાર મહાદેવનો ભક્ત હોય તો સાંજે મહાદેવનું પૂજન કરીને પછી ભોજન કરે. જો એ વિષ્ણુભક્ત હોય તો ભોજનનો ત્યાગ કરે. શૈવ તથા વૈષ્ણવ એમ બે પ્રકારના ભક્ત હોય છે. વિષ્ણુ ભગવાનની ભક્તિ કરનાર સર્વ લોકોને વૈષ્ણવ કહે છે અને મહાદેવની ભક્તિ કરનાર સર્વને શૈવ કહે છે. આ લોકો દુર્ગા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, ગણેશ, સૂર્ય એ પાંચ દેવમાં પરમાત્મશુદ્ધિથી ઉપાસના કરનારા હોય છે. આ લોકોને વિશેષ કરીને સ્માર્ત કહેવાય છે. વૈષ્ણવ દીક્ષાવાળા જે લોક છે તેમને પણ વૈષ્ણવ કહે છે. એ પ્રમાણે શૈવ સંપ્રદાયને અનુસાર જે લોકોએ દીક્ષા લીધેલી છે તેમને પણ શૈવ કહે છે. એમાં જે વિષ્ણુભક્ત વૈષ્ણવ છે તે ભોજનનો ત્યાગ કરે છે. અને વૈષ્ણવ દીક્ષા જેણે લીધેલી છે તેને તો કૃષ્ણ પક્ષમાં પણ ઉપવાસ કરવાનો નિયમ છે. વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી, તથા વિધવાઓ માટે સર્વને એકાદશી વ્રત કરવાનો નિયમ છે. પરંતુ રોજ રોજ બિજ્ઞાવૃત્તિ કરનારા યતિઓને માટે એ અવશ્ય કર્તવ્ય રૂપે વિધાન કરેલું નથી. વ્રત કરવાને માટે તે જ અધિકારી છે કે જેને વ્રતની મર્યાદાનું જ્ઞાન હોય અને જેને કરવામાં શક્તિ હોય. પતિની અથવા પિતા આદિકોની આજ્ઞા મેળવેલી સ્ત્રીને જ વ્રત કરવાનો અધિકાર છે. એકાદશી વ્રતમાં દશમીનો વેધ વૈષ્ણવો તથા સ્માર્તો ગણે છે. અર્યોદયમાં દશમીનો વેધ અને સૂર્યોદયમાં દશમીનો વેધ એમ બે પ્રકારનો દશમીનો વેધ થાય છે. સૂર્યોદયની ચાર ઘડી પહેલાં અર્યોદયનો કાલ કહેવાય છે. સૂર્યોદય તો ૨૫૪ જ છે. તેટલા માટે ૭૫૫ ઘડી પછી એક કલા માત્ર સમયની દશમી હોય તો તે અર્યોદય વેધ કહેવાય છે. વૈષ્ણવ લોક અર્યોદય વેધવાળી એકાદશીને દિવસે વ્રત કરતા નથી. અને રાત્રિની સાડ ઘડી પૂરી થયા પછી એક પત્ર પણ દશમી હોય તો તે સૂર્યોદય વેધ કહેવાય છે. સ્માર્ત લોક સૂર્યોદય વેધ વાળી એકાદશીનું વ્રત કરતા નથી. આ સર્વ વ્રત શ્રદ્ધાળુ મનુષ્ય પોતા-પોતાની પરંપરાના ક્રમને અનુસાર કરવાથી પુણ્યના ભાગી થાય છે. મનુષ્યના નેત્રના અદાર પત્રકાર અર્થાત્ અદાર વાર ઉન્મેષ અને નિમેષ યવામાં જેટલો વખત લાગે છે એને એક કાષ્ઠા નામનો કાગ કહેવાય છે અને ત્રીચ-કાષ્ઠા બરાબર એક કલા-અષ્ટાવી.

નિશિ યત્નેન કર્તવ્યં ભોજનં સોમવાસરે ।

અર્થઃ—પક્ષયોર્વિષ્ણો સર્વસ્મિન્નિવત્પરૈઃ ॥ ઝિ. પુ. કો. સં. અ. ૩૮—૧૪ ॥

અર્થઃ—હે વિષ્ણુ ! બન્ને પક્ષના સોમવારને દિવસે મધ્યરાત્રિએ શનિભોજન કરવું જોઈએ.

અષ્ટમી સોમવારે ચ કૃષ્ણપક્ષે ચતુર્દશી ।

શિવતુષ્ટિકરં ચૈત્રાન્નામ્ કાર્યા વિચારણા ॥

॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—આઠમ, સોમવાર તથા કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્દશી આ ત્રણે મહાદેવને પ્રસન્ન કરનારા છે. એમાં કોઈ પણ જાતનો વિચાર કરવાનો નથી.

ચતુર્ધર્વપિ ચલિષ્ઠં હિ શિવરાત્રિવ્રતં હરે ।

તસ્માત્તદેવ કર્તવ્યં શુક્તિમુક્તિફલેન્મુખિઃ ॥

॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—આઠમ, સોમવાર, દરેક કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી, અને શિવરાત્રિ એ ચાર વ્રતોની અંદર શિવરાત્રિનું વ્રત સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેટલા માટે ભોગ તથા ખોસ બનેને ચઢાનાર મનુષ્યોએ એ શિવરાત્રિનું વ્રત કરવું જોઈએ છે. શિવરાત્રિ આદિક વ્રતની સમાન દશ અવતારોની ઉત્પત્તિના દિવસનું વ્રત ભક્તોએ કરવું જોઈએ. દશ અવતારોની તિથિનો નિર્ણય ધર્મસિંધુમાં નીચે પ્રમાણે કર્યો છે.

ચૈત્ર સુદ ત્રીજને દિવસે બપોરે અસ્થાવતાર થયો છે. વૈશાખ શુદ્ધ પુનમને દિવસે સાંજે કૃત્તિકાવતાર થયો છે. ભાદરવા શુદ્ધ બારશને દિવસે બપોરે વામનાવતાર થયો છે. વૈશાખ સુદ ત્રીજને દિવસે બપોરે પરશુરામનો જન્મ થયો છે. કૌમ્બિક લોક પ્રદેશ સમયે થયાનું કહે છે. ચૈત્ર શુદ્ધ નવમીને દિવસે બપોરે દાશરથી રામચંદ્રજીનો અવતાર થયો છે. શ્રાવણ વદ આઠમને દિવસે મધ્યરાત્રિએ ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રનો અવતાર થયો છે. આસો શુદ્ધ દશમને દિવસે સાંજે શુદ્ધ, ભગવાનનો અવતાર થયો છે. શ્રાવણ શુદ્ધ છઠને દિવસે સાંજે કલ્કિ અવતાર થયો (કલ્કિજાત.) છે. વળી—

અસ્થામેવ પ્રતિપદિ નવરાત્રં સમારમેત્ ॥

પૂર્વાર્ધે પૂજયેદેવીં ઘટસ્થાપનપૂર્વકમ્ ॥ વા. પુ. પૂ. સ્વ. ઘ. ૧૧૦—૩૦ ॥

અંકુરારોપણં કૃત્વા યૈવૈર્ગોધૂમમિશ્રિતૈઃ ।

તતઃ પ્રતિદિનં કુર્યાદેકશુક્તમયાચિતમ્ ॥

॥ ૩૧ ॥

ઉપવાસં યથાશક્તિ પૂજાપાઠજપાદિકમ્ ।

માર્કણ્ડેયપુરાણોક્તં ચરિત્રિવયં દ્વિજ ॥

॥ ૩૨ ॥

પઠનીયં નવ દિનં શુક્તિમુક્તિમમિપ્સતા ।

કુમારોપૂજનં તત્ર મશસ્તં ધોજનાદિભિઃ ॥

॥ ૩૩ ॥

ઇત્યં કૃત્વા વ્રતં વિમ્ સર્વસિદ્ધિલાભયો નરઃ ।

જાયતે શુભિ દુર્ગાયા મસાદાનાન સંશયઃ ॥

॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—આસો શુદ્ધ જ્યેષ્ઠથી નવરાત્રિ વ્રતનો આરંભ કરવો જોઈએ. પડવાથી નવમી પર્વતના નવ દિવસને નવરાત્રિ કહે છે. નવરાત્રમાં ઘટ સ્થાપનાદિની સાથે સવારમાં દેવીનું પૂજન કરે, અને જવ તથા ઘઉંને મેળવીને વાવે અને પછી પ્રતિ દિવસ એકવાર ભોજન કરે અથવા અથાચિત વસ્તુઓનું ભોજન કરે, અગર પોતાની શક્તિ અનુસાર ઉપવાસ કરે. બોગ અને મોક્ષને ચક્ષુનાર મનુષ્યે દેવીની પૂજા તથા માઈદંડેય પુરાણમાં કહેલા દેવીનાં ત્રણ ચરિત્રો નવ દિવસ પાઠ કરવો જોઈએ અને મન્ત્રનો જપ પણ કરવો જોઈએ. નવરાત્રિમાં ઉત્તમ ભોજન સહિત કુમારી કન્યાનું પૂજન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે વ્રત કરવાથી મનુષ્ય દુર્ગાની કૃપાથી સર્વ સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરે છે.

જેવી રીતે વિષ્ણુ આદિ દેવોને પ્રસન્ન કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં વ્રત છે, તેવી રીતે સૂર્ય ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનાં પણ વ્રત છે.

શુક્લપક્ષસ્ય સપ્તમ્યાં મૂર્યવારે ભવેદ્યદિ ।

સપ્તમી વિજયા નામ તત્ર દત્તં મહાફલમ્ ॥ મ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૮૧ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—શુક્લ પક્ષની સાતમને દિવસે જે રવિવાર હોય તો તેને વિજ્યાસપ્તમી કહે છે. એ દિવસે આપેલા દાનનું ફલ અનન્ત છે.

સ્નાનં દાનં તથા હોમ ઉપવાસસ્તયૈવ ચ ।

સર્વં વિજયસપ્તમ્યાં મહાપાતકનાશનમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—વિજ્યા સપ્તમીને દિવસે કરેલાં સ્નાન, દાન, હોમ, અને ઉપવાસ એ સર્વ મહાપાતકનો નાશ કરે છે.

માસિ માદ્રપદે વીર શુક્લે પક્ષે તુ યો ભવેત્ ।

પૃથ્વાં ગણકુલશ્રેષ્ઠ સ ભદ્રઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥ ૮૩ શ્લો. ૧ ॥

અર્થ:—હે વીર ! ગણોમાં શ્રેષ્ઠ ! બાદરવા શુદ્ધ જડને દિવસે રવિવાર આવે તો એ રવિવારનું નામ ભદ્ર છે.

તત્ર નક્તં તુ યઃ કુર્યાદુપવાસમથાપિ વા ।

હંસયાનસમારુદો યાતિ હંસસલોકતામ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત રવિવારને દિવસે જે રાત્રે વ્રત કરે છે અથવા ઉપવાસ કરે છે તે સૂર્યના રથમાં આરૂઢ થઈને સૂર્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

નક્ષત્રં રોહિણી વીર યદા વારેઽસ્ય વૈ ભવેન્ ।

યાત્યસૌ સૌખ્યતાં વીર સ સૌખ્યઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૫ ॥ ૮૪ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—હે વીર ! જે આદિત્ય વારને દિવસે રોહિણી નક્ષત્ર આવે છે તે રવિવાર સૌખ્યતાને પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેટલા માટે તે રવિવારને સૌખ્ય કહેવામાં આવે છે.

નક્તં સમાશ્રિતો યોઽવ પૂજયેદ્દાસ્કરં નરઃ ।

યાતિ લોકં સ દેવસ્ય ભાસ્કરસ્ય ન સંશયઃ ॥ ૬ ॥ ૮૫ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય એ રવિવારને દિવસે રાત્રિનું વ્રત કરીને સૂર્યનું પૂજન કરે છે તે સૂર્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી.

પ્રાપ્તે માર્ગશિરે માસિ શુક્લપષ્ટ્યાં તુ યો ધવેત્ ।

સ જ્ઞેયઃ કામદો વારઃ સદેષ્ટો માસ્કરસ્ય હિ ॥ ” ૮૫ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—માગસર સુદ છકને દિવસે જે રવિવાર આવે છે તે કામદ નામનો છે, અને તે હમેશાં સૂર્યને પ્રિય (સદા હૃદ્ય) છે.

કૃત્વોપવાસમથવા નક્તં ત્રિપુરસૂદન । ” ॥ ૪ ॥

इत्थं वै पूजितो ह्यत्र भास्करो लोकमास्करः ।

कामान्ददाति सर्वान्वै अतोऽयं कामदः स्मृतः ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—તે દિવસે ઉપવાસ અથવા નક્ત વ્રત કરીને પૂર્વોક્ત રીતે જે સૂર્યનું પૂજન કરે છે તેની સર્વેને પ્રકાશ કરનારા સૂર્ય લગવાનું સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. એટલા માટે તે રવિવારને કામદ નામથી કહેવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રમાણે સૂર્ય લગવાનું અનેક વ્રત કલાં છે. એ સર્વ પાપને દૂર કરનારાં અને કામનાઓ પૂર્ણ કરનારાં છે.

તે પ્રમાણે ગણેશજીનાં પણ ચતુર્થી આદિ તિથિઓનાં વ્રત સનાતન ધર્મને અનુસાર શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યને ફળ આપનારા છે.

આતુર્ભાસનાં વ્રત દરેક મનુષ્યને માટે કર્તવ્ય છે.

श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।

दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके द्विदलं तथा ॥ धर्मसिन्धुः ॥

અર્થઃ—આતુર્ભાસનાં વ્રત કરનારે શ્રાવણ માસમાં શાકનો, ભાદ્રવા મહિનામાં દહિનો, આસો મહિનામાં દુધનો, અને કાર્તિક મહિનામાં દાલ આદિકનો પરિત્યાગ કરવો તે શરીરની તન્દુરસ્તીને માટે ઉપયોગી છે. ચતુર્ભાસમાં દિત અને મિત લોજન કરીને ધન્યરક્ષન કરવું, અને મોક્ષ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું એ પ્રાચીનકાળથી વૈદિક ધર્મીઓની પ્રથાલી છે. વળી વ્રત કરવાથી મનુષ્યને સંયમ પ્રાપ્ત થાય છે, મનની ખાનપાન સંજ્ઞાથી લાસસા કંઈક નિવૃત્ત થાય છે, અને તિતિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે.

જે પ્રમાણે વ્રતોદિક પાપોને દૂર કરવાનું સાધન છે તે પ્રમાણે તીર્થયાત્રા પણ પાપોને દૂર કરવાનું સાધન છે. તીર્થોટનથી ભુદ્ધિશાળી તથા શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યનું અન્તઃકરણ અવસ્થ પવિત્ર થાય છે. તીર્થોમાં અનેક પ્રકારના મહાન ઋષિ લોકોનો નિવાસ હોવાથી તથા તપતા પ્રભાવથી પણ વાતાવરણ શુદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે ખેતી કરવાની જમીન ઉત્તમ હોય તો અનાજનો પાક ખૂબ સારો થાય છે. તેવી રીતે ઋષિલોકના તપથી પવિત્ર થએલા દેશમાં તપ કરવાથી અથવા નિયમપૂર્વક પાપકર્મોનો પરિત્યાગ કરીને નિવાસ માત્ર કરવાથી પણ અન્તઃકરણ પવિત્ર થાય છે. તીર્થોદિક પવિત્ર સ્થાનમાં સુપાત્રે કરેલા દાનનું તથા યજ્ઞોદિકનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. આગકાલ તીર્થોમાં અનુચિત વ્યવહાર થતા હોય તો તે તીર્થોના કોષ નથી કેવળ મનુષ્યોનો હોય છે. દોષોને દૂર કરીને તીર્થસ્થાનોને સુરક્ષિત રાખવાં એ ધર્માત્મા મનુષ્યોનું કામ છે. તીર્થ પણ ચાંદ્રાચલ આદિ વ્રતોને તુલ્ય શુદ્ધિનું કારણ હોવાથી પ્રાચિત્તની સાથે આને પણ લખવામાં આવ્યું છે. તીર્થયાત્રાથી રામચન્દ્રજીની

અનંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ આદિ યોગવાસિષ્ઠમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે:—
એક દિવસ રામચન્દ્રજી પોતાના પિતાજીને કહે છે કે—

तीर्थानि देवसद्मानि वनान्यायतनानि च ।

द्रष्टुमुत्कण्ठितं तात ममेदं नाथ मानसम् ॥ यो. व. प्र. १ स. ३ ॥२२॥

અર્થ:—હે પિતા ! હે નામ ! માફ ચિત્ત જુદાં જુદાં તીર્થ તથા દેવતાઓનાં મંદિર, વન, તથા ઋષિઓનાં સ્થાન એ સર્વ જોવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેટલા માટે વ્યાપ મારી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરે.

રામચન્દ્રજીની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના સાંભળીને રાજાએ વસિષ્ઠજીની સાથે વિચાર કરીને તીર્થયાત્રા કરવા જવાની આજ્ઞા આપી. રામચન્દ્રજી પિતાની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને શુભ નક્ષત્ર તથા શુભ દિવસમાં મંચળ તથા સ્વસ્તિવાચન આદિક કરાવીને, માતા, પિતા આદિ સર્વેનો આશીર્વાદ લઈને કેટલાક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ, તથા પોતાની સમાન ઉમરના કેટલાક રાજ-પુત્રોની સાથે, તીર્થયાત્રા કરવા ઘરમાંથી નિકળ્યા.

अथारभ्य स्वकात्तस्मात्कमात्कोशलमंडलात् ।

स्नानदानतपोध्यानपूर्वकं स ददर्श ह ॥

११ ॥ ३१ ॥

अर्थः—७० दिवसधी अथोभ्याधी निकम्मा ते दिवसधी ७ स्थान, दान, तप, अग्ने
भ्यान् करता सता सर्व स्थानोनां द्रश्शन करवा लाभा. वणी—

नदीतीराणि पुण्यानि वनान्यायतनानि च ।

जङ्गलानि जनान्तेषु तदान्यब्धिमहीभृताम् ॥

११ ॥ ३२ ॥

અર્થ:—પવિત્ર નદીતીર, વન, ઋષિઓનાં સ્થાન, દેશનાં જંગલ, અને સમુદ્રકિનારા, અને પર્વત આદિઓના તટ દેખતા દેખતા ગયા. વળી—

मन्दाकिनीर्मिदुनिभां कार्लिदीं चोत्पलामलाम् ।

सरस्वतीं शतद्रं च चन्द्रभागामिरावतीम् ॥ व्यो. वा. प्र. १. स. ३-३३ ॥

वेणीं च कृष्णवेणीं च निर्विन्ध्यां सरयूं तथा ।

चर्मण्वतीं वितस्तां च विपाशां बाहूदामपि ॥

“ ॥ ३४ ॥ ”

प्रयागं नैमिषं चैव धर्मारण्यं गयां तथा !

वाराणसीं श्रीगिरिं च केदारं पुष्करं तथा ।

॥ ३६ ॥

मानसं च क्रमसरस्तथैवोत्तरमानसम् ।

बृहवावदनं चैव तीर्थवृन्दं स सादरम् ॥

॥ ३७ ॥

अग्नितीर्थं महाकार्यमिन्द्रश्मनसरस्तथा ।

मगंसि सरितश्चैव तथा नदहृदावलीम् ॥

.. ॥ ३७ ॥

અર્થ:—સફેદ રંગની મંદાકિની, નિલોત્પલના જેવી નિર્મલ કાલિન્દી (યમુના), સરસ્વતી, શતદ્રુ, ચંદ્રભાગા, ધરાવતી, વેણી, કૃષ્ણવેણી, નિર્વિન્ધ્યા, સરયુ, ચર્મણવતી, વિતરતા, વિપાસા, બાહુદા, પ્રયાગ, નૈમિષ, ધર્મારણ્ય, જયા, કાસી, શ્રીલૈલ, કેદાર, પુષ્કર, કમગ્રામ માનસ મરોવર,

ઉત્તર માનસ સરોવર, હયગ્રીવતીર્થ, અગ્નિતીર્થ, મહાન ધન્વન્તર તીર્થ, અનેક સરોવર, નાની નદીઓ, મોટી નદીઓ, અનેક તલાવ, આદિકામાં સ્નાન તથા દર્શનાદિ કરતા ગયા.

સ્વામિનં કાર્તિકેયં ચ શાલગ્રામં હરિં તથા ।

સ્થાનાનિ ચ ચતુર્પર્ણિ હરેરથ હરસ્ય ચ ॥ ” ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—સ્વામી કાર્તિકેય તથા શાલગ્રામ રૂપ હરિનું પણ દર્શન કર્યું. વિશેષ શું કહે. ૬૪ હરિ અને ૬૪ હરનાં સ્થાનોનાં પણ એમણે દર્શન કર્યાં. વળી—

નાનાશ્વર્યવિચિત્રાણિ ચતુરન્વિતટાનિ ચ ।

વિન્ધ્યમન્દરકુલ્લોથે કુલશૈલસ્થલાનિ ચ ॥ યો. વા. પ્ર. ૧. સ. ૩-૩૯ ॥

અર્થ:—જૂદા જૂદા પ્રકારના વિચિત્ર આશ્ચર્યોને જોઇને ચારે સંમુદ્રના તટ, વિન્ધ્ય, મન્દર, આદિક પર્વતોની કુંજ, તથા કુલપર્વતોના સ્થાનનાં દર્શન કર્યાં. મહેન્દ્ર, મહાય, સહ્ય, શુક્તિમાન, અક્ષપર્વત, વિન્ધ્ય, અને પારિયાત્ર-એ સાત કુલપર્વત છે. વળી—

રાજર્પીણાં ચ મહતાં બ્રહ્મર્પીણાં તૈથૈવ ચ ।

દેવાનાં બ્રાહ્મણાનાં ચ પાવનાનાશ્રમાશ્લુમાન્ ॥ ” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—મોટા મોટા રાજર્પીઓ, મહર્પીઓ, દેવતા તથા બ્રાહ્મણોના સુંદર પવિત્ર આશ્રમોનાં દર્શન કર્યાં.

ભૂયો ભૂયઃ સ વન્નામ બ્રાતૃભ્યાં સહ માનવ ।

ચતુર્વર્ષિ દિગન્તેષુ સર્વાનેવ મહીતટાન્ ॥ ” ॥ ૪૧ ॥

અમરકિન્નરમાનવમાનિતઃ સમવલોક્ય મહીપતિલામિમામ્ ।

ઉદયયૌ સ્વઘૃહં રઘુનન્દનો વિહૃતદિક્ શિવલોકમિવેશ્વરઃ ॥ ” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—રામચંદ્રજી પોતાના ભાઈઓની સાથે બ્રમણ કરતા સતા, સર્વ દિશાઓમાં, સર્વ પૃથ્વીમાં ફરતા સતા, દેવ તથા કિન્નર, અને મનુષ્યોનો સત્કાર ગ્રહણ કરતા સતા, આ સંપૂર્ણ પૃથ્વીને જોઈને, સર્વ દિશાઓમાં વિચરીને જેમ મહાદેવજી શિવલોકમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ, રામચંદ્રજી પણ ઘેર ગયા. વળી—

કૃતાપાં તીર્થયાત્રાયાં રામો નિજઘૃહે સ્થિતઃ ।

જગમાનુદિનં કાર્શ્ય શરદીવાપલં સરઃ ॥ ” ॥ ૫-૪ ॥

અર્થ:—તીર્થયાત્રા કરીને રામચંદ્રજી પોતાના ઘરમાં રહેતા સતા પ્રતિદિન જેમ શરદ-રતુમાં નિર્મલ તલાવ સકાતુ જાય છે તે પ્રમાણે સકાવા લાગ્યા, અને આખું મોઢું જેમનું પીળું ચણ ગમેલું એવા રામચંદ્રજી ચુપચાપ બેસી રહેતા હતા. ખીન્ન લોકોની ઘણીજ પ્રાર્થનાથી પોતાનું નિત્યકર્મ તથા ભોજનાદિ કાંઈક વખત કરતા હતા. આ પ્રમાણે રામચંદ્રજીની દશા જોઈને સર્વ લોકો વ્યાકુલ થયા. તે વખતે વિશ્વામિત્રજી રામચંદ્રજીને પોતાના યતની ગ્હા કરવાને લઇ જવા મટે ત્યાં આવ્યા હતા. રામચંદ્રજીની આ દશા જોઇને, ત્યારે વિશ્વામિત્રજી અને વસિષ્ઠજીની સમક્ષ રામચંદ્રજીને બોલાવીને પૂછવા લાગ્યા. રામચંદ્રજી કહે છે કે મારા પિતાના ઘરમાં જન્મ લઇને કમથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત

યથો. વિદ્યા પણ લખ્યો છું. વળી હું તીર્થયાત્રા કરવા ગયો હતો. તીર્થયાત્રા કરી આવ્યા પછી મારા મનમાં ભોગોમાં વિરસ શુદ્ધિથી આ પ્રમાણે વિચાર ઉત્પન્ન થયો છે.

किं नामेदं वत सुखं येयं संसारसंततिः ।

जायते म्रियते लोको म्रियते जननाय च ॥ यो. वा. प्र. १. स. १२-७॥

अस्थिराः सर्व एवेमे सचराचरचेष्टिताः ॥ ८ ॥

અર્થ:—આ સંસારના પદાર્થોમાં જને સુખ કહે છે તે શું છે ? અને આ સંસાર શું છે ? લોકો જન્મે છે ને મરે છે અને ફરી પણ જન્મવાને માટે મરે છે. આ સર્વ સ્થાવર જંગમ રૂપ પદાર્થ અસ્થિર છે. કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી. આ પ્રમાણે રામચન્દ્રજીએ વૈરાગ્યથી સર્વ જગતના પદાર્થને અને મનુષ્યની બાહ્યાદિ અવસ્થાને અને સર્વભોગ્ય પદાર્થને પણ તુચ્છ બતાવ્યા. રામચન્દ્રજીના દૃષ્ટાન્તથી નિયમાનુસાર તીર્થયાત્રા કરનારને પણ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ, પાપોની નિવૃત્તિ, અને વૈરાગ્ય આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. સિદ્ધ થાય છે.

શાસ્ત્રોમાં પણ તીર્થસ્નાનનો મહિમા બતાવવામાં આવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે.

प्रतिनिधिं कुशमयं तीर्थवारिषु मज्जति ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लमेत सः ॥ अत्रि. स्मृ. છો. ૬૦ ॥

અર્થ:—કોઈની કુશની પ્રતિમા બનાવીને તીર્થમાં લઈ જઈને કુબાવે તો જેના ઉદ્દેશથી પ્રતિમાને સ્નાન કરાવ્યું છે તેને યથાર્થ તીર્થસ્નાનના અષ્ટમ ભાગનું ફળ મળે છે.

मातरं पितरं वापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांશं फलं भवेत् ॥ ५१ ॥

અર્થ:—માતા અથવા પિતા અથવા ગુરુ અથવા ભાઈ અથવા સુહૃદ્ હોય-જેના ઉદ્દેશથી સ્નાન કરવામાં આવે તેને ખારમા ભાગનું ફળ મળે છે.

काष्ठक्षन्ति पितरः सर्वे नरकान्तरभीरवः ।

गयां यास्यति यः पुत्रः स नन्नाता भविष्यति ॥ ५२ ॥

અર્થ:—નરકથી ડરતા પિતૃઓ એવી ધૃત્તિ કરે છે કે જે પુત્ર ગયા જશે તે મારી રક્ષા કરનાર થશે.

फलश्रुतीये नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् ॥

गयाशीर्षि पदाक्रम्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ५३ ॥

અર્થ:—ફલશ્રુતીમાં સ્નાન કરવાથી, અને ગદાધર દેવનું દર્શન કરવાથી, તથા ગયા-સુરના શિર ઉપર ચરણ રાખવાથી મનુષ્ય બ્રહ્મહત્યાથી પણ છુટી જાય છે.

महानदीमुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।

अक्षयोल्लभते लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ५४ ॥

અર્થ:—મહાનદીમાં સ્નાન કરીને પિતૃ અને દેવતાનું તર્પણ કરનાર મનુષ્ય પોતાના કુલનો ઉદ્ધાર કરે છે. અને મૃત્યુ પામતાં તે અક્ષય લોકોમાં જાય છે, વળી—

ગયાયામસયં શ્રાદ્ધં પ્રયાગે મરણાદિષુ ।

ગાયન્તિ ગાયાં તે સર્વે કીર્તયન્તિ મનીષિણઃ ॥ ઉચ્ચ. સ્મૃ. અ. ૩-૧૩૦ ॥

અર્થ:—ગયામાં કરેલું શ્રાદ્ધ અક્ષય કૃત વાળું થાય છે. પ્રયાગમાં મૃત્યુ થવાથી મનુષ્ય કલ્યાણનો લાભી થાય છે. માટે વિદ્વાન્ લોક પ્રયાગમાં મરેલા મનુષ્યની કીર્તિનું ગાન કરે છે. વળી—

સેતું દૃષ્ટ્વા સમુદ્રસ્ય વ્રહ્મહત્યાં વ્યપોહતિ ।

સેતું દૃષ્ટ્વા વિશુદ્ધાત્મા ત્વવગાહેત સાગરમ્ ॥ પા. સ્મૃ. ૦ અ. ૧૨-૬૮ ॥

અર્થ:—રામેશ્વરમાં જે સમુદ્રનો સેતુ છે તેનું દર્શન કરીને સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાથી બ્રહ્મહત્યાના પાપથી છુટી જવાય છે.

ઈતિ એકાદશી આદિ વ્રત વગેરેનું નિરૂપણ અ. ૧. સ. ૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧. સર્ગ. ૪.

કૃત્ત્વપાપનિવારણનિપેધ નિરૂપણ.

અહીં સુધીમાં અનેક પ્રકારનાં પાપો દૂર કરવાના સાધન રૂપ કૃત્ત્વોદિ વ્રતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ વિશ્વાસઘાતી કૃત્ત્વ મનુષ્યના પાપની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેથી તે વિશે આ સર્ગને જૂદો લખવામાં આવ્યો છે.

કૃતઃ કૃતઘ્નસ્ય યશઃ કૃતઃ સ્થાનં કૃતઃ સુખમ્ ।

અથદ્વેયઃ કૃતઘ્નો હિ કૃતઘ્ને નાસ્તિ નિષ્કૃતિઃ ॥

ય. ૦ મા. ૦ શા. ૦ ૫૦ અ. ૧૭૩-૨૦ ॥

અર્થ:—કૃત્ત્વ મનુષ્યને યશ, સુખ તથા આશ્રયનું સ્થાન મળતું નથી. તથા કૃત્ત્વનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. કૃત્ત્વના પાપની કદાપિ નિવૃત્તિ થતી નથી. અથવા કૃત્ત્વના રૂપ પાપ કરનાર વિશ્વાસઘાતીનું પ્રાયશ્ચિત નથી. કરેલા ઉપકારને જૂલો જઘને અપકાર કરવો તે કૃત્ત્વના છે.

કૃત્ત્વ વિષયમાં મહાભારતના શાન્તિ પર્વના અ. ૧૬૮ થી અ. ૧૭૩ સુધી એક પ્રતિહાસ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

મધ્ય દેશમાં રહેનાર ગૌતમ નામનો કોઈ એક બ્રાહ્મણ બીજા મામવાની ઇચ્છાથી એક મામમાં ગયો. તે મામમાં એક ધનવાન દાની ડાકુ (લૂંટારો) રહેતો હતો. બ્રાહ્મણ તેને ઘેર જઈને રહેવાને માટે ધર તથા એક વર્ષ સુધીના નિર્વાહને માટે પૂર્ણ ખાનપાનના પદાર્થોની પથુ ભિક્ષા માગી. ડાકુએ તે બ્રાહ્મણને નવાં વસ્ત્ર તથા પતિથી રહિત સ્ત્રી (વિધવા) આદિ સર્વ આપ્યું. બ્રાહ્મણ આ સર્વ વસ્તુ લઈને ડાકુના ઘરમાં રહેવા લાગ્યો. કેટલાક વર્ષ સુધી તેના ઘરમાં રહી, અને ક્રમે બાણુ મારવાનું શીખ્યો અને જંગલમાં રહેનાર ચક્રવાક પક્ષીઓને મારવા લાગ્યો. હમેશાં ડાકુની સાથે રહેવાથી હિંસાચુકત હયાદીન સદા પ્રાણીઓના વધમાં તત્પર રહેવાથી ડાકુની સમાન થયો. થોડા દિવસ બાદ ગૌતમના દેશનો એક ક્ષત્રિયારી જે સ્થાનમાં ગૌતમ રહેતો હતો ત્યાં આવ્યો. તે ગૌતમનો પ્રિય મિત્ર હતો. તેનું ધર શોધવો શોધવો તેને ઘેર પહોંચ્યો. તે સમયમાં ગૌતમ પણ ખલા ઉપર ચક્રવાકનો

હાર તથા હાથમાં ધનુષ બાણ લીધેલો તથા રૂધિરથી ભરેલા શરીરથી રાક્ષસની માફક ધરના દરવાજા આગળ આવ્યો. બ્રહ્માચારીએ તેને ઓળખ્યો, અને પૂછવા લાગ્યો કે તું ઉત્તમ વંશનો બ્રાહ્મણ થઈને કેવું કાર્ય કરી રહ્યો છે? મધ્ય દેશનો વિખ્યાત બ્રાહ્મણ થઈને સામાટે દસ્યુભાવને પ્રાપ્ત થયો છે; તું તારી વેદમાં પારંગત જાતિનું સ્મરણ કર. તું તેવા વંશમાં જન્મ લઈને આવો કુલાદ્યાર થયો છે. હે દ્વિજ! તું પોતે પોતાને જાણીને સત્ય, શીલ, અધ્યયન, દમ તથા દયાનું સ્મરણ કરીને આ નિવાસસ્થાનને છોડ.

પોતાના મિત્રનું વચન સાંભળી ગૌતમ કહેવા લાગ્યો—હું ધનહીન અને વેદના જ્ઞાનથી પણ રહિત છું. તે કારણથી ધનસંગ્રહ કરવાને માટે આ સ્થાનમાં આવ્યો છું. આજ હું આપને જોઈને કૃતાર્થ થયો. આજની રાત્રિ આપ આ સ્થાનમાં વાસ કરશો, અને કાલે આપણે બંને સાથે જમીશું. ઇચ્છાથી બ્રાહ્મણ બ્રૂખ્યો હોવા છતાં પણ ત્યાં કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ નહીં કરતાં રાત્રિમાં નિવાસ કર્યો. રાત વીતી જતાં તે બ્રાહ્મણ આવ્યો ગયો. બ્રાહ્મણ ગયા પછી ગૌતમે ઘેરથી નિકળીને સમુદ્ર તરફ ગમન કર્યું. ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં સમુદ્ર તરફ જતા વાણીઆ લોકને દીઠા. પછી તે લોકોની સાથે સમુદ્ર તરફ જવા લાગ્યો. હે રાજન! કોઈ પર્વતની કંદારામાં સ્થિત હાથીઓના કારણે વાણીઆના સમૂહનો અધિક ભાગ નષ્ટ થયો. બ્રાહ્મણ કોઈ રીતે વિપદથી છૂટી ભયથી ઉત્તર દિશા તરફ દોડ્યો. કાપર થઈને વનમાં ઘૂમવા લાગ્યો. બાદ તેને સમુદ્ર તરફ જવાનો ઉત્તમ માર્ગ પ્રાપ્ત થતાં એક રમણીય વનમાં ઉપસ્થિત થયો. ત્યાં પહોંચના શિખર ઉપર મનુષ્યની સમાન મુખ વાળાં ભારૂક નામનાં પક્ષી તથા બીજાં પણ પક્ષી કલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં. ગૌતમ તેમના શબ્દોને સાંભળીને ગમન કરવા લાગ્યો. તે પછી તેણે અત્યંત રમણીય સ્થાનમાં મણ્ડલાકાર એક મોટું વટ વૃક્ષ દીધું. તેની સર્વ શાખા છતની સમાન થઈ હતી. તેની નીચે અન્દનનું જલ છાંટ્યું હતું. ગૌતમ તે સમયે બ્રહ્માજીની સલામી સમાન, દિવ્ય પુષ્પોથી શોભિત, મનોહર વૃક્ષનું સ્થાન દેખી પ્રસન્ન થયો અને ત્યાં બેસી ગયો. ગૌતમ ત્યાં બેસી જતાં સુન્દર પવન ચાલવા લાગ્યો, પવિત્ર વાયુ લાગવાથી શ્રમ દૂર થઈ ગયો, અને સુખથી સૂતો. એટલામાં સૂર્યના રાયણ પણ અસ્ત પામ્યા. સન્ધ્યાકાલ થતાં નાદીજલ્લ નામનો બ્રહ્માજીનો મિત્ર તથા કશ્યપનો પુત્ર કુદિમાન બકરાજ (બગલો) બ્રહ્મલોકમાંથી ત્યાં આવ્યો. તે તેનું સ્થાન હતું. તે બકરાજ પૃથ્વી ઉપર રાજધર્મા નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. તે પક્ષિરાજ સુન્દરતાથી તથા બુદ્ધિથી પ્રકાશિત હતો. ગાતમ તે પક્ષિશ્રેષ્ઠને આવેલો જોઈ વિસ્મય પામ્યો. તે કુધાથી અને ધાથી અત્યંત વ્યાકુલ હતો. તેથી તેને મારવાની ઇચ્છાથી જોવા લાગ્યો.

એટલામાં રાજધર્મા કહેવા લાગ્યો—હે વિપ્ર! આપનું મંગલ તો છે ને? લાગ્યથી જ આપ અમારા સ્થાનમાં ઉપસ્થિત થયા છો. આપ અતિથિ કૃપા કરીને અમારા સ્થાનમાં આવ્યા છો. આ સ્થાનમાં આજ રહીને કાલે જશો. ગૌતમ તે મધુર વચન સાંભળીને વિસ્મિત થઈને રાજધર્માને જોવા લાગ્યો. ત્યારે રાજધર્મા કહે છે—હું કશ્યપનો પુત્ર છું. દાક્ષાણ્ણી મારી માતા છે. આપ ગુણવાન અતિથિ છો. આપનું મંગલ તો છે? એ પ્રમાણે કહીને રાજધર્માએ વિધિપૂર્વક તેનો સત્કાર કર્યો, અને તેને એક દિવ્ય આસન આપ્યું, અને ભાગીરથી ગંગામાંથી માછલી અને અગ્નિ પણ તેને લાવી આપ્યાં. બ્રાહ્મણ બોજન કરીને પ્રસન્ન થયો. મહા તપસ્વી બકરાજ તે બ્રાહ્મણની ચકાવટ દૂર કરવાને માટે પોતાની બંને

પાંખોથી તેને પવન નાંખવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ પરિશ્રમથી રહિત યદને બેઠો. ત્યારે રાજધર્મીએ તેનું નામ અને ગોત્ર પૂછ્યું. તેણે હું ગૌતમ છું એટલું જ કહીને બીજું કંઈ બોલ્યો નહીં. તે પછી પશ્ચિરાજે તેને પાંદડાંની શય્યા આપી. બ્રાહ્મણ તેના ઉપર સુખથી સૂતો. ત્યારે ગૌતમ શય્યામાંથી ઉઠ્યો ત્યારે રાજધર્મીએ તેને આવવાનું કારણ પૂછ્યું, સારે તે બ્રાહ્મણે કહ્યું કે અત્યંત દરિદ્ર છું. તેથી ધન સંચય કરવાને માટે સમુદ્ર તરફ જવાની ઇચ્છા છે. રાજધર્મીએ પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું—હે દ્વિજવર ! આપ આતુર ન થાઓ. આપ ધન સહિત ઘેર જશો. હું આપનો મિત્ર થયો છું. આપને ધન પ્રાપ્ત થાય તેના હું યત્ન કરીશ. તમે આ માર્ગે ચાલ્યા જાઓ. અવશ્ય કૃતાર્થ થશે. અહિંથી ત્રણ યોજન ઉપર વિશ્વપાક્ષ નામના પ્રસિદ્ધ રાક્ષસ રાજાને તમે જાણો. તમે મારા વચનને અનુસાર તેની સમીપ જાઓ. તે તમને નિઃસંદેહ સર્વ અલિલપિત વસ્તુ દાન કરશે. રાજધર્મીનું આવું વચન સાંભળી અમૃત તુલ્ય ફલ આપને સાવધાન થઈને ચાલવા લાગ્યો, અને મેરુત નામના નગરમાં પહોંચ્યો. રાક્ષસ રાજાને મળ્યો. રાક્ષસ રાજાએ તેને સત્કારથી બેસાડી સમાચાર પૂછ્યા. તેણે પશ્ચિરાજની સાથે મેળાપ થયાનું અને ધનને માટે અહીં મોકલ્યાનું—એ સર્વ સમાચાર કહ્યા. ત્યારે રાક્ષસરાજે તેનું નામ, ગોત્ર, સ્વાધ્યાય આદિ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે પોતાનું ગોત્ર માત્ર કહ્યું. ત્યારે રાક્ષસરાજે—તમે ક્યાં રહો છો અને તમારા વિવાહ ક્યાં થયો છે એ સર્વ વાત પૂછી, અને કહ્યું કે ડરશે નહીં, સત્ય વાત કહો. ત્યારે બ્રાહ્મણ કહેવા લાગ્યો—મધ્ય દેશમાં મારો જન્મ થયો છે હાલમાં ડાકુના ધરમાં રહું છું. એક વિધવા શરૂ સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કર્યો છે. બ્રાહ્મણનું વચન સાંભળી રાક્ષસરાજે મનમાં વિચાર કર્યો—આ કેવલ નાતિનો બ્રાહ્મણ છે, તેને દાન દેવાથી કેવી રીતે પુણ્ય થઈ શકશે. તથાપિ આ બકરાજનો મિત્ર છે, તેથી તેને આપનું જ ભેદ્ય છે. આજ કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસમાં હજાર બ્રાહ્મણને બોળન કરાવીશ. આ પશુ તેમની સાથે બોળન કરશે, ત્યારે તેને ધનદાન કરીશ. આજ પુણ્ય તિથિ છે. આ પશુ અતિથિ થઈને આવ્યો છે—એવો વિચાર કરીને એક હજાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણને બોલાવ્યા. બ્રાહ્મણને બોળન કરાવી દક્ષિણમાં અનેક પ્રકારનાં રત્નો તથા ને પાત્રમાં બ્રાહ્મણ લોકે બોળન કર્યું હતું તે રત્નજડિત સુવર્ણ પાત્ર પશુ બ્રાહ્મણ લેકેને આપ્યાં. સર્વ બ્રાહ્મણ લોક પોતાના દેશમાં ચાલ્યા ગયા. ગૌતમ પશુ સુવર્ણનો બોળને લઈને અત્યંત કષ્ટથી ઉંચકતા ઉપર કહેલા વટવૃક્ષની પાસે ગયો. થાકીને બૂખ્યો હોવાથી ત્યાં બેસી ગયો. અનન્તર રાજધર્મી પોતાની બંને પાંખોથી તેની ચક્રાવટ દૂર કરવા લાગ્યો. પશ્ચિમે તેનો સત્કાર કરીને આવ્યાનું બતાવ્યું. પછી ગૌતમ વિચાર કરવા લાગ્યો—હું લોકને વશ થઈને સુવર્ણનો બહુ ભાર ઉઠાવી લાવ્યો છું. મારે બહુ દૂર જવાનું છે. રસ્તામાં આવ્યાનું કંઈ પશુ મળવાનું નથી. આ બકરાજ મારી બગલમાં રિયત છે. તેને મારીને મહણ કરીને ગમન કરીશ. પશ્ચિરાજે બ્રાહ્મણની રક્ષાને માટે વૃક્ષની નીચે અગ્નિ સળગાવ્યો હતો. બકરાજ પશુ વિશ્વાસથી તેની પાસે સૂતો હતો. કૃતમ બ્રાહ્મણ તેને મારવાની ઇચ્છાથી તેની પાસે સૂતો. પછી તે કુદ બ્રાહ્મણે તે પશ્ચિરાજને બળતા અંગારા વડે મારી નાંખ્યો, મારીને હર્ષિત થયો, દોષ દીડો નહીં. પછી તે પક્ષીનાં રોમ તથા પાંખો તથા હાડકાં કાઢી નાંખીને અગ્નિમાં તેને શેક્યું. તેનું માંસ અને સુવર્ણને લઈને જલદી જવા લાગ્યો.

આ બાજુ રાક્ષસરાજે પોતાના પુત્રને બોલાવીને કહ્યું કે આજ મેં રાજધર્મીને દીડો નહીં. તે દરરોજ બ્રાહ્મણને વન્દન કરવાને જતો હતો. મને મળ્યા વિના ઘેર જતો નહોતો. એ

સન્ધ્યા અને એ રાત્રિ વીતી ગઈ, પણ અહીં આવ્યો નથી. તેથી માંડ મન પ્રસન્ન નથી થતું. તેની શોધ કરો. અહતેજથી રહિત હિંસામાં તત્પર અધમ આદાલત ત્યાં ગયો છે. તે તેનો વધ કરી શકે છે એવી મને શંકા થઈ રહી છે. તું રાજધર્માના સ્થાનમાં જઈને તપાસ કર કે તે જીવિત છે કે મરી ગયો છે. રાક્ષસનો પુત્ર રાજધર્માના સ્થાનમાં ગયો. જઈને દોહું તો ત્યાં રાજધર્માનાં હાડકાં જોઈ દુઃખી થઈ રેતો રેતો શક્તિ અનુસાર શીઘ્રતાથી ગૌતમને પકડવાને માટે દોડ્યો. રાક્ષસોએ દૂર જઈને હાડકાં વગેરેથી રહિત રાજધર્માના શરીરની સાથે તેને પકડ્યો. તેને પકડીને શીઘ્રતાથી મેરૂવજ નગરમાં આવીને રાગની સમીપ હાજર કર્યો. તે રાજધર્માના મૃત શરીરને જોઈને રાગ, મન્ત્રી અને પુરો-હિત સર્વ રૂદ્ધ કરવા લાગ્યા; નગરની અંદર બાલક અને સ્ત્રી સર્વનું ચિત્ત બ્યાકુલ થઈ ગયું. પછી રાક્ષસરાજે પુત્રને આજ્ઞા કરી કે આ પાપીના શીઘ્રતાથી વધ કરો અને સર્વ રાક્ષસ લોક તેના માંસને ભક્ષણ કરીને સન્તુષ્ટ થાઓ. તે સાંભળીને ક્રોધ પણ રાક્ષસ તેને ખાવાને તૈયાર ન થયા અને શિર નમાવીને રાગને કહેવા લાગ્યા — હે મહારાજ ! આ અધમ મનુષ્યને ભક્ષણ કરવાને માટે આ વખતે તેને દસ્યુઓના હાથમાં સોંપી દો. તેનું પ્રાપ્ત્ય શરીર ભક્ષણ કરવાને માટે અમને આજ્ઞા કરવી આપને ઉચિત નથી. રાક્ષસ રાજાએ રાક્ષસોનું કહેતું માનીને તેને દસ્યુઓના હાથમાં આપવાને કહ્યું. દસ્યુઓએ પણ તે પાપાચારીને ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છા જ ન કરી. કેમકે—

ક્રવ્યાદા અપિ રાજેન્દ્ર કૃતઘ્નં નોપશ્યુઝતે ।

વ્રહ્મઘ્ને ચ મુરાપે ચ ચૌરે ભગ્નવતે તથા ।

નિષ્કૃતિર્વિહિતા રાજન્ કૃતઘ્ને નાસ્તિ નિષ્કૃતિઃ ॥

મં ૦ માં ૦ શાં ૦ પં ૦ અં ૦ ૧૭૨-૨૪, ૫ ॥

અર્થ:—માંસભક્ષી દૂર લોક પણ કૃતઘ્નને ભક્ષણ કરતા નથી. હે રાજન્ ! આદાલતની હત્યા કરનાર તથા દારૂ પીનાર, ચોર તથા જોળે પ્રતનો ભંગ કર્યો હોય એ સર્વની પ્રાપ્ત-શક્તિથી શુદ્ધિ થઈ શકે છે. પરન્તુ કૃતઘ્નને માટે પ્રાપ્તિ નથી, તેમ તેની શુદ્ધિ નથી.

મિત્રદ્રોહી કૃતઘ્નશ્ચ નૃસંસશ્ચ નરાધમઃ ।

ક્રવ્યાદૈઃ કૃમિભિશ્ચૈવ ન શ્યુઝ્યન્તે હિ તાદૃશાઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્યોમાં જે નીચ મિત્રદ્રોહી, કૃતઘ્ન અને દૂર હોય છે તેને માંસાહારી પશુ તથા ખીજ માંસભક્ષી ડોડા પણ ભક્ષણ કરતા નથી.

માટે કૃતઘ્નતાની બરાબર ખીજનું ક્રોધ પાપ નથી એ આ દષ્ટાન્તનું તાત્પર્ય છે.

ઇતિ કૃતઘ્નપાપનિવારણનિષેધ નિરૂપણ અ. ૧. સ. ૪. સમાપ્ત.

ઇતિ પાપનિવારણસાધન નિરૂપણ અ. ૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૨.

પ્રાત્યસંસ્કાર નિરૂપણ.

ઉપનયનાદિક સંસ્કારથી શુદ્ધ થએલા મનુષ્યને વેદનું અધ્યયન કરવાનો તથા યજ્ઞાદિક કર્મ

કરવાનો અધિકાર હોવાથી ઉપનયનાદિક વૈદિક સંસ્કાર આ લોક તથા પરલોકમાં પણ ઉપકારક છે. વળી—

ગર્ભેર્દોર્મૈર્જાતકર્મ ચૌલમૌહીનિવન્ધનૈઃ ।

વૈજિકં ગાર્ભિકં ચૈનો દ્વિજાનામપમૃજ્યતે ॥ મ૦ સ્મ૦ અ. ૨-૨૭ ॥

અર્થ:—જે કર્મ ગર્ભની શુદ્ધિને માટે કરવામાં આવે છે તે કર્મથી, તથા જાતકર્મ, ચૂડાકરણ, અને મૌઁહ્યવન્ધન આદિ સંસ્કારથી બીજા સંબંધી તથા ગર્ભવાસથી થનારા દોષ દૂર થાય છે. ગર્ભાધાનાદિ કર્મ હોમરૂપ હોવાથી એ સંસ્કારોને જ અહીંમાં હોમ શબ્દથી કહ્યા છે. તેટલા માટે સંસ્કાર જ સર્વ મનુષ્યોને શુદ્ધિનું કારણ છે.

અતઃ કર્ત્વ્યં ત્રયોડયેતે યયાકાલમસંસ્કૃતાઃ ।

સાવિત્રીપતિતા વ્રાત્યા મવન્ત્યાર્યવિગર્હિતાઃ ॥ ,, ॥ ૨-૩૧ ॥

અર્થ:—આ બ્રાહ્મણાદિ દ્વિભતિ ક્રમથી ૧૬, ૨૨, ૨૪, વર્ષ પર્થન્ત કહેલા ઉપનયનના કાળ સુધી એ સંસ્કાર ન કરાવે તો ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત શિષ્ટ પુરુષોથી નિન્દિત તે પુરુષો માત્ર કહેવાય છે. વળી—

નૈતૈરપૂતૈર્વિધિવદાપદ્યપિ હિ કર્હિંચિત્ ।

બ્રાહ્માન્યૌનાંશ્વ સંવંધાનાચરેદ્વાહ્મણઃ સહ ॥ ,, ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—એ અપવિત્ર વ્રાત્યોની સાથે આપત્તિકાળમાં પણ બ્રાહ્મણો વેદ ભણવો, તથા કન્યા લેવી, આપવી, આદિક વ્યવહાર કદી પણ કરે નહીં. આ પ્રમાણે સંસ્કારથી રહિત દ્વિભતિને શાસ્ત્રમાં અપવિત્ર તથા વૈદિક કર્મમાં અનધિકારી પણ કહ્યો છે. જે સંસ્કારથી રહિત છે તે જન્મથી જ અશુદ્ધ છે. સંસ્કારથી રહિત વ્રાત્યોને ફરી વૈદિક કર્મ કરવાની છત્તા હોય તો તે વ્રાત્યસ્તોમાદિક પ્રાપચિત ક્ર્યો પછી જ ધર્મ શકે છે એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. તથાપિ કેટલાક ધર્મમાર્ગમાં દૂર દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરનારા શાસ્ત્રી તાત્પર્ય નજીવતા છતાં પણ મનમાં કષ્ટ ગ્રમ્હીને પોતાને વિશેષ ધર્મચુસ્ત તથા વિદ્વાન્ પ્રકટ કરવાને માટે વિદ્યક્ષણ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ કરીને બોળા લેકોને પરજોડના માર્ગથી બહુ દૂર છે. તેઓએ વિચાર કરવાની જરૂર છે કે વ્રાત્યોનો પ્રતિગ્રહ લક્ષ્મી નિર્વાહ કરનાર બ્રાહ્મણોની જેવી કુદૃશ શાસ્ત્રમાં લખી છે. એ એ વાનના વિચાર કરતા હોત તો વ્રાત્યોના આચાર્યો, તથા તેઓની પગ્ગમાનરૂપિ દ્વારા ઉપક્રાંચચાવનારા પણ વ્રાત્યોને સંસ્કાર દ્વારા શુદ્ધ કરવાને માટે અવસ્ય પ્રયત્ન કરત. એક સત્તુનું એક નેત્ર ફેડવાને માટે પોતાનાં બે નેત્ર ફેડવાનું કશુંક કરનારા અંધત્વ તથા કાણુત્વને નજીવતા નથી એમ કહેવું પડશે. વ્રાત્યસંસ્કારને કશુંક નહિ કરનારા પોને અંધ રહીને પણ બીજાને કાણો બનાવવાનું ચાહે છે. એ લોકોથી બચીને પોતાના ધર્મમાર્ગની રક્ષાને માટે અત્યારની પ્રસિદ્ધ સ્ત્રિય તથા વૈશ્યાદિક પ્રજાએ ઉપનયનાદિ સંસ્કાર દ્વારા શુદ્ધ થઈને વૈદિક ધર્મનો આશ્રય કરવો જોઈએ. વ્રાત્યસ્તોમાદ સંસ્કાર આગકાશ થતા નથી. છતાં પણ પ્રાગ્ગપત્યાદિક વ્રત કરવાથી મનુષ્ય મરી નવ્ય છે, એવી વાતો સંબળાવીને લોકોને ગભરાવવાને ધર્મમાર્ગમાંથી ચ્યુત કરવા એ સદાચારથી વિરૂદ્ધ છે. અમારા તિતિશ્ચ મંડળમાં પ્રવંસનીય જ્ઞેનભાર્ગ અદુજ નિતિક્ષા કરીને વ્રત ધારણ કરે છે.

તે લોકો કોઈ મરતાં જોવામાં આવતા નથી. વૈદિક ધર્મના લોકો મરવાના ભયથી પાછા ફર્યા હોય એવો કોઈ પણ ઇતિહાસ નથી. આ ભારતભૂમિમાં ક્ષાત્ર ધર્મની બહુ પ્રબલતા હતી. સંપૂર્ણ ભગવદ્ગીતાએ, ક્ષાત્ર ધર્મની યોગ્યતાને અને નિષ્કામ કર્મના તત્ત્વને પણ કહેતી સતી આત્માના અજરત્વ, અમરત્વ, અદાહત્વ, અને અશોધ્યત્વનું જ કથન કર્યું છે. અનેક વેદાન્ત ગ્રંથ તથા ઉપનિષદ્ આદિક પણ આત્માને અજર અને અમર કહે છે. અહીંના દરેક ગુમાર મનુષ્ય પણ આત્માના અમરત્વને જાણે છે. આત્મા અવિનાશી છે, શરીર મૃત્યુ છે, નાશવંત છે. મનુષ્ય જૂનાં કપડાંને બદલીને નવાં વસ્ત્રો મહેલુ કરે છે, તેમ દેહી દેહને બદલે છે, ઇત્યાદિ જ્ઞાન જેનું દૃઢ છે, તેમને પ્રાયશ્ચિત્તનો ભય છે એમ કહેવું તે કેવલ આપણા હલકાપણાને અને અનાર્થત્વને પ્રગટ કરે છે. પ્રાયશ્ચિત્ત પણ શાસ્ત્રમાં દેશ અને કાલને અનુસાર બતાવેલું હોય છે. એમાં કંઈ જબરદસ્તી નથી, એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. તેટલા માટે હરિશ્ચંદ્ર તથા યુધિષ્ઠિર આદિના કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા ક્ષત્રિયોએ તથા વૃક્ષાધાર જેવા વૈશ્યના કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા વૈશ્યોએ પણ (ઉપનયન આદિ) વૈદિક સંસ્કારથી, પોતાની નિષ્કૃષ્ટતાને દૂર કરવી જોઈએ. હાલમાં જેમને હિન્દુ લોકો અનાર્થ શબ્દથી કહે છે તેઓ આર્યધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાનું ઇચ્છે છે. અને અહીંની આર્યપ્રજા અનાર્થ ધર્મનો સ્વીકાર કરીને પણ મુલ્ય વિષયભોગની ઇચ્છા કરે છે. આ જ લોક અજ્ઞાન અને અધર્મની મૂર્તિ છે. તેટલા માટે ધર્મગ્રંથો ભારતવાસી તથા અન્ય દેશીઓએ પણ સંસ્કાર દ્વારા વૈદિક ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં પ્રીતિ રાખવી જોઈએ.

હવે વ્રાત્યોના પ્રાયશ્ચિત્તનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

પતિતસાવિત્રીક ઉદાલકવ્રતં ચરેત્ ।

વ. સ્મૃ. અં ૧૧ સૂ. ૫૬ ॥

દ્વૌ માસૌયાવકેન વર્તયેત્, માસં પયસા, અર્ધમાસમામિસયા, અષ્ટરાત્રં ઘૃતેન, પદ્મરાત્રમયાચિતેન, ત્રિરાત્રમન્મક્ષોઽહોરાત્રમુપવસેત્ ॥ ” ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—એ માસ સુધી જવનું ભોજન કરે, એક માસ દુધ ઉપર, અડધો માસ આમિષા ઉપર, આઠ રાત્રિ ધી ઉપર, ૭ રાત્રિ અપાચિત વસ્તુ ઉપર, અને ત્રણ રાત્રિ પાણી ઉપર રહે અને એક દિવસ રાત્રિ ઉપવાસ કરીને રહે. જેનો ઉપનયન સંસ્કાર થયો નથી તે આ પ્રમાણે ઉદાલક વ્રત કરે.

ગરમ કરેલા દુધમાં દહીં નાંખવાથી જે વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું નામ આમિષા છે. અથવા—

વ્રાત્યસ્તોમેન વા યજેત્ ।

॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—ઉદાલક વ્રત ના કરે તો વ્રાત્યસ્તોમ નામનો યજ્ઞ કરે. તેથી પણ વ્રાત્યોની શુદ્ધિ થાય છે. વળી—

અતિક્રાન્તે સાવિત્ર્યાઃ કાલઃ ક્રતું ત્રૈવિધ્યકં વ્રહ્મચર્યં ચરેત્ અથોપનયનમ્, તતઃ સંવત્સરમુદકોપસ્પર્શનમ્, અથાધ્યાપ્ય ॥

આ. ઘ. સૂ. પ્ર. ૧. પ. ૧. સ્વ. ૧. સૂ. ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭ ॥

અર્થ:—આદ્ય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેના ઉપનયન સંસ્કારનો કાલ વ્યતીત થઇ ગયો હોય તો એ માસ સુધી અગ્નિસેવા, અધ્યયન, અને ગુરુશ્રુષા, એ ત્રણેને છોડીને અન્ય સર્વ બ્રહ્મચારીના ધર્મને પાલન કરે. આ પ્રમાણે મત કર્યા પછી તેમને ઉપનયન સંસ્કાર કરાવે. તેમણે ઉપનયનસંસ્કારના દિવસથી એક વર્ષ સુધી સ્નાન કરવું જોઇએ. ત્યાર પછી તેમને વેદ શાસ્ત્રાવલો જોઇએ. વળી—

અથ यस્ય પિતા પિતામહ इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महंसस्तुताः ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—જેના પિતા, અને દાદા પણ ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત હોય, અને છોકરા પણ ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત હોય એવા છોકરાને બ્રહ્મહન (બ્રહ્મહ) શબ્દથી કહેવામાં આવે છે, એવા માણસોના સમીપમાં પણ વેદાધ્યયન ન કરવું જોઇએ.

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ " ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—તે લોકો ઇચ્છે તો તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું યોગ્ય છે.

यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेव संवत्सरः ॥ " ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—જેમ પ્રથમ કાળનું અતિક્રમણ કરવાથી એક ઋતુ બ્રહ્મચર્યનો કાળ કહ્યો છે, તેવી રીતે એ પેઠી સુધીનો કાળ વીતી ગયો હોય તો એક વર્ષ સુધીના બ્રહ્મચર્યનો કાળ કહ્યો છે. વળી—

प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥

" પ્ર. ૧. પ. ૧. સ્વ. ૨. સૂ. ૧ ॥

અર્થ:—જે પિતા જ ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત હોય તો એક વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઇએ. પિતામહ પણ ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત હોય તો પૌત્ર એ 'વર્ષ' સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઇએ. અને ધોતે પણ વખતસર જનોઇ ન લીધી હોય તો ત્રણ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઇએ.

अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम् ॥ " પ્ર. ૧. પ. ૧. સ્વ. ૧. સૂ. ૨૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત પ્રમાણે એક વર્ષ, બે વર્ષ, અને ત્રણ વર્ષ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યા પછી ઉપનયન સંસ્કાર તથા સ્નાનાદિક કરવાની જરૂર છે.

अथाध्याप्यः ॥ " સ્વ. ૨. સૂ. ૪ ॥

અર્થ:—ઉપનયન સંસ્કાર અને સ્નાનાદિક કર્યા પછી વેદાધ્યયન કરાવવું યોગ્ય છે.

अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यन्त उपनयनं ते श्मशानसंस्तुताः ॥ " ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જે બાળકના પ્રપિતામહ આદિના પણ ઉપનયન સંસ્કારનું સ્મરણ નથી અર્થાત્ ૨૦, ૩૦ પેઠી સુધી ઉપનયન સંસ્કાર થયાનું સાંભળવામાં નથી, તે લોકોના પુત્ર સ્મશાનના દ્વાર અપવિત્ર કહેવાય છે.

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविध्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पाचमान्यादिभिः ॥ પ્ર. ૧. પ. ૧. સ્વ. ૨. સૂ. ૬ ॥

અર્થ:—જે તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તો બાર વર્ષ અગ્નિસેવા,

અધ્યયન અને ગુરુશ્રૂષા એ ત્રણેને છોડીને અન્ય સર્વ પ્રહર્યર્થ પ્રતિનું પાલન કરે ત્યાર પછી ઉપનયન કરાવવું અને પાવમાન્યાદિ મન્ત્રથી સ્નાન કરાવે.

અથ ગૃહમેધોપદેશનમ્ ॥

॥ ૭ ॥

અર્થ:—પછી ગૃહરથાશ્રમીને ઉપયોગી ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા ગૃહસૂત્ર તથા ધર્મ શાસ્ત્રોને બધાંવે. અને પછી તેમનાં છોકરાં પૂર્ણ વેદનું અધ્યયન કરવામાં તથા વૈદિક ધર્મમાં અધિકારી થશે.

આ પ્રમાણે વ્રાત્યોનાં બાલકા ૮મા વર્ષથી અથવા ૭મા વર્ષથી પ્રહર્યર્થપ્રતોના નિયમોનું બાર વર્ષ પાલન કરાવી વીસ વર્ષની ઉંમરમાં ઉપનયન કરાવવાથી હાલ જોવામાં આવતા ૫૦ પેઢી અથવા ૧૦૦ પેઢીથી ઉપનયન સંસ્કારથી શૂન્ય વ્રાત્યોની પણ શુદ્ધિ થઈ શકે છે. એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે.

વળી તા.૫૩મ મહાબ્રાહ્મણમાં પણ વ્રાત્યોનો ભેદ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બતાવ્યું છે. તા.૫૩મ બ્રાહ્મણમાં પણ હીનાચારા નિન્દિતાઃ કનીયાંસઃ ઝ્યાયાંસઃ આ પ્રમાણે. ચાર પ્રકારના વ્રાત્યો બતાવ્યા છે.

હીના વા एते हीयन्ते ये व्रात्याः प्रवसन्ति, नहि ब्रह्मचर्यं चरन्ति, न कृपीक्ष षणिज्यापोदशो वा एतत् स्तोमः समाप्तमर्हति ॥

તા. વ્રા. અ. ૧૭. સ્વ. ૧. ક. ૨ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય વ્રાત્યતાને પ્રાપ્ત થઈને જાતિ બહાર મૂકાવાથી બહાર રહે છે તે લોક નિકૃષ્ટ ધર્મને વારંવાર અધિક નિકૃષ્ટતાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે તે લોકો બ્રાહ્મણ જાતિને ઉચિત કર્મ કરતા નથી. આથી તેઓ બ્રાહ્મણથી હીન થાય છે, અને વૈશ્યોને યોગ્ય કૃષિ તથા વ્યાપાર પણ કરતા નથી. આથી તેઓ વૈશ્ય જાતિથી પણ હીન થાય છે. આથી તેઓ અત્યન્ત હીન છે. તેમને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરાવવા પોદશસ્તોમઃ નામનો યજ્ઞ કરવો જોઈએ, એ મન્ત્રથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે કૃષિ તથા વ્યાપારાદિકમાં તત્પર રહેનાર લોક વૈશ્યત્વથી પતિત નથી થતા, તથાપિ વૈદિક સંસ્કાર નહિ હોવાથી તેમને વૈદિક કર્મોનો અધિકાર નથી હોતો. આ મન્ત્રથી સહુ શાસ્ત્રમર્પદાનો પરિત્યાગ કરીને કૃષિ તથા વ્યાપારાદિક વૈશ્યવૃત્તિનો પણ જોણે પરિત્યાગ કર્યો છે અને કેવળ વિવાહ કરીને પુત્ર ઉત્પાદન કર્યા છે તે લોકોને હીનાચાર કહ્યા છે.

अथैष षट्पोदशी ये नृशंसा निन्दिताः सन्तो व्रात्यां प्रवसेयुस्त एतेन यजेरन् ॥

સ્વ. ૨ ક. ૧ ॥

અર્થ:—જે લોકો નૃશંસ છે અર્થાત્ નિન્દિત છે અર્થાત્ પાપનું આરોપણ થવાથી વ્રાત્યત્વને પ્રાપ્ત થઈને જાતિની બહાર મૂકાવાથી બહાર રહે છે તે લોકો પોતાની શ્રેષ્ઠતાને માટે ષટ્પોદશસ્તોમથી યજ્ઞ કરે. આ મન્ત્રથી નિન્દિત વ્રાત્યોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કળુ છે. અને—

अथैष द्विपोदशी ये कनिष्ठाः सन्तो व्रात्यां प्रवसेयुस्त एतेन यजेरन् ॥

સ્વ. ૩-૧ ॥

અર્થ:—યુવાવસ્થામાં જ વ્રાત્યતાને પ્રાપ્ત થઈ જાતિ બહાર મૂકાવાથી જે કનિષ્ઠ નામના વ્રાત્ય બહાર રહે છે તે લોકો પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાને માટે દ્વિષોદશી નામના વ્રાત્યસ્તોમથી યજ્ઞ કરે.

અથૈપ શમની ચ મેદ્રાણાસ્તોમો ચે જ્યેષ્ઠાઃ સન્તો વ્રાત્યાં પ્રવસેયુસ્ત
 એતેન યજેરન્ ॥

અર્થ:—જે લોકો ખૂબ વૃદ્ધ થઈ વ્રાત્યત્વને પ્રાપ્ત થઈ ગતિ બહાર મૂકવાથી બહાર રહે છે તે વૃદ્ધાવસ્થાથી નષ્ટ વીર્યવાળા વ્રાત્યલોક પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા માટે બિર્ધગ્તોમ નામના વ્રાત્ય યજ્ઞથી યજ્ઞ કરે.

આ પ્રકારે વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રના કથનને અનુસાર વ્રાત્યોએ પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા શુદ્ધ થઈ વેદાધ્યયન આદિક વૈદિક ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું એ ફળ છે. આ પ્રાયશ્ચિત્ત જો કોઈને કંઈ લાગે તો દેશ ગાળ તથા શક્તિની અનુસાર પવિત્ર બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ, દાન, મન્ત્રાદિથી પણ શુદ્ધિ થાય છે. તે સંમધી વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત નિરૂપણમાં કર્યો છે. વૈદિક સંસ્કારથી ગદ્ધિત વૈસ્વાદિનો પ્રતિગ્રહ લેનારા બ્રાહ્મણને મગધ દેશના અપવિત્ર બ્રહ્મણધુ સમાન ગણ્યો છે. આ નિર્ણય તાલ્કડ્ય બ્રાહ્મણના ૧૧ મા અધ્યાયના પહેલા ખંડની ૧૬ મી કડિકાના બાધ્યમાં કર્યો છે.

હતિ વ્રાત્યસંસ્કારનિરૂપણ પ્ર. ૮. અ. ૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૩.

સત્ત્વાદિક શુણ્ણ તથા ગતિ નિરૂપણ.

હવે સત્ત્વાદિક શુણ્ણનાં લક્ષણ તથા તે શુણ્ણને અનુસાર થનારી ગતિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

વેદાભ્યાસસ્તપો જ્ઞાનં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધર્મક્રિયાત્મચિન્તા ચ સાત્ત્વિકં ગુણલક્ષણમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૨-૩૧ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું, તપ કરવું, જ્ઞાન, પવિત્રતા રાખવી, ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો, ધર્મનું આચરણ કરવું, તથા આત્મચિન્તાન કરવું એ સર્વ સત્ત્વ ગુણનાં લક્ષણ છે અર્થાત્ સત્ત્વગુણી મનુષ્યની આ સર્વ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.

મહાભારતમાં સત્ત્વગુણી મનુષ્યનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે.

સત્ત્વમાનન્દ ઉદ્રેકઃ પ્રીતિઃ પ્રાકાશ્યમેવ ચ ।

સુત્વં શુદ્ધિત્વમારોગ્યં સંતોષઃ શ્રદ્ધધાનતા ॥ મ.ભા.શા.પ.અ.૩૧૭-૧૭ ॥

અકાર્પણ્યમસંરંભઃ સમા ધૃતિરર્હિસતા ।

સમતા સત્ત્વમાનૃણ્યં માર્દવં હીરચાપલમ્ ॥

” ॥ ૧૮ ॥

શૌચમાર્જવમાચારમલૌલ્યં હૃદયસંપ્રમમ્ ।

ઇષ્ટાનિષ્ટવિયોગાનાં કૃતાનામવિકત્યન ॥

” ॥ ૧૯ ॥

દાનેન ચાત્મગ્રહણમસ્પૃહત્વં પરાર્થતા ।

સર્વભૂતદયા ચૈવ સત્ત્વસ્પૈતે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—મનોબલ, આનન્દ, ઉત્સાહ, પ્રીતિ, જ્ઞાન, સુખ, ચિત્તની પવિત્રતા (નિષ્કપટતા), આરોગ્ય, સંતોષ, શ્રદ્ધાળુપણું, અકાર્પણ્યતા, ક્રોધનો અભાવ, ક્ષમા, ધીરજ, કોઈને દુઃખ ન દેવું, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમદષ્ટિ, સત્યભાષણ, કોઈના દેવાદાર ન થવું અર્થાત્ કોઈનો પણ ઉપકાર રાખવો નહિ, કોઈ ઉપકાર કરે તો તેનો પ્રત્યુપકાર કરવો, કોમળ સ્વભાવ, ચંચલતા નહિ હોવી, શૌચ, સરલતા, આચાર, વિષયોમાં અલોભુપતા, નિર્ભયતા અર્થાત્ અત્યંત શ્રીઘ્રતાથી સાધન વગર કાર્ય કરવું, ઇષ્ટ વસ્તુના અથવા અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગ અથવા વિયોગમાં હર્ષશોક રહિતપણું, પોતે કરેલા સત્કર્મની પ્રશંસા ન કરવી, દાનથી સર્વને વશ કરવા, કોઈ વસ્તુની તૃષ્ણા ન કરવી, બીજાની ઉપર ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ રાખવી અને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓ ઉપર દયા ભાવ રાખવો—એ સર્વ સત્વગુણનાં લક્ષણ છે અર્થાત્ સત્વગુણી મનુષ્યમાં એ સર્વ ગુણો હોય છે.

અત્યાગિત્વમકારુણ્યં સુખદુઃસ્વોપસેવનમ્ ॥ , ૩૧૩-૨૧ ॥

પરાપવાદેષુ રતિર્વિવાદાનાં ચ સેવનમ્ ।

અહંકારમસત્કારં ચિન્તાવૈરોપસેવનમ્ ॥ , ૨૨ ॥

પરિતાપોઽભિહરણં દ્વીનાશોઽનાર્જવં તથા ।

ભેદઃ પરુષતા ચૈવ કામઃ ક્રોધો મદસ્તથા ॥ , ૨૩ ॥

દર્પો દ્વેષોઽતિવાદશ્ચ एते પ્રોક્તા રજોગુણાઃ ॥ , ૨૪ ॥

અર્થ:—ઉદારતા રહિતપણું અર્થાત્ કૃપણતા, નિર્દયતા, થોડી વાતમાં સુખી તથા દુઃખી થવું, બીજાની ઉપર આક્ષેપ (અપવાદ) કરવામાં પ્રીતિ, વાદવિવાદ કરતા રહેવું, અતિ અહંકાર, યોગ્યનો પણ સત્કાર ન કરવો, મનમાં અનેક પ્રકારની ચિન્તા, વૈર રાખવું, નુક-શાનને લીધે મનમાં સંતાપ કરવો, કોઈના ઉપર આક્રમણ કરવું, અયોગ્ય કાર્યમાં નિર્ભ-જનતા, સરલતા રહિતપણું અર્થાત્ ઉદ્વિગ્ધતાઈ, પોતાના તથા પારકાના સુખ દુઃખને સમાન જાણ્યા સિવાય ધણેજ ભેદ રાખીને વ્યવહાર કરવો, કટારતા રાખવી, કામ, ક્રોધ, મદ, દર્પ, દ્વેષ, અને યથાર્થ વાતનું પણ ખંડન કરીને નિષ્પ્રયોજન બોલવું, આ બધાં રજોગુણનાં લક્ષણ છે.

મનુજ મહારાજ પણ નીચે પ્રમાણે રજોગુણનાં લક્ષણ બતાવે છે:—

આરંભસ્ચિતાઽધૈર્યમસત્કાર્યપરિગ્રહઃ ।

વિપયોપસેવાં ચાજસં રાજસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ મનુ. સ્મૃ. અ. ૧૨-૩૨ ॥

અર્થ:—અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ વધારવામાં પ્રીતિ, અવૈર્યપણું, અર્થાત્ થોડું પણ દુઃખ પડે એટલામાં બહુ બ્યાકુલ થઈ જવું, જોટું કામ કરવા તૈયાર થવું અને હમેશાં વિપયનું સેવન કરવું—આ સર્વ લક્ષણ રજોગુણનાં છે. વળી:—

તમસો લક્ષણાનીહ મક્ષણાદ્યભિરોચનમ્ ।

ભોજનાનામપર્યાપ્તિસ્તથા પેયેષ્વતૃપ્તતા ॥ શા. પ. ૩૧૩-૨૬ ॥

ગન્ધવાસી વિહારેષુ શયનેષ્વાસનેષુ ચ ।

દિવાસ્વપ્નેઽતિવાદે ચ પ્રમાદેષુ ચ વૈ રતિઃ ॥ , ૨૭ ॥

નૃત્યવાદિત્રીતાનામગ્નાનાચ્છદધાનતા ।

દ્વેષો ધર્મે વિશેષાણામેતે વૈ તામસા ગુણાઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—તમોગુણનાં લક્ષણમાં પહેલું ખાવા પીવાના પદાર્થમાં પ્રેમ અર્થાત્ જૂદા જૂદા ખાવા પીવાના પદાર્થમાં પ્રીતિ, તથા કેટલુંએ પણ ખાવાનું હોવા છતાં ખાવામાં અતૃપ્તિ, એ પ્રમાણે પીવાના પદાર્થમાં પણ અતૃપ્તિ અર્થાત્ દુધ આદિ બહુ પીવા છતાં પણ રંજન ન થવું (૨૬), સુગન્ધિ વાળા પદાર્થ, વગ્ન, હરવા ફરવામાં, રમવામાં વિશેષ પ્રીતિ હોવી, દિવસમાં સુષુ, સર્વની વાતનું ઉદ્વેગન કરીને બોલવું, પ્રમાદમાં પ્રીતિ હોવી (૨૭), નાચ, સંગીત આદિમાં શ્રદ્ધા અર્થાત્ વિશેષ પ્રીતિ, અને ધર્મોમાં દંષ (૨૮), આ સર્વ તમોગુણનાં લક્ષણ કહેવાય છે.

મનુજ મહારાજે પણ તમોગુણનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે બતાવ્યાં છે.

લોભઃ સ્વપ્નોઽવૃત્તિઃક્રૌર્યં નાસ્તિક્યં મિત્રવૃત્તિતા ।

યાચિષ્ણુતા પ્રમાદશ્ચ તામસં ગુણલક્ષણમ્ ॥ મનુ. સ્મૃ. અ. ૧૨-૩૩ ॥

અર્થ:—લોભ, બહુ સુષુ, ક્રૌર્ય અર્થાત્ કાપરતા, કૂરતા, નાસ્તિકતા, આચારને અભાવ, યાચકપણું, અને પ્રમાદ અર્થાત્ કર્તાવ્ય કર્મમાં અસાવધાનતા, આ બધાં તમોગુણનાં લક્ષણ છે.

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ વપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ મ૦ ગ૦ અ૦ ૧૪-૧૧ ॥

અર્થ:—આ શરીરમાં જે ઓત્તારિક ઇન્દ્રિયો છે તેમાં જ્યારે જ્ઞાનપ્રસાદ રૂપ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે અને રજોગુણ તથા તમોગુણની ન્યૂનતા થાય છે, ત્યારે અનંતઃકરણની પ્રસન્નતા રૂપ ચિદ્રથી સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો છે એમ જાણવું.

શબ્દાદિક વિષયોના જ્ઞાનને જ જ્ઞાનપ્રસાદ રૂપ પ્રકાશ કહ્યો છે. જ્યારે ઓત્તારિક ઇન્દ્રિયો દ્વારા શુદ્ધિવૃત્તિ બહાર નિકળીને વિષયાકાર રૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જેમ પ્રકાશ અન્ધકારને નિવૃત્ત કરે છે, તેમ ઓત્તારિક ઇન્દ્રિયોના વિષય રૂપ શબ્દાદિનું આવરણ નિવૃત્ત થાય છે. અને શબ્દાદિક વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે. દરેક ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર નિકળેલી શુદ્ધિવૃત્તિ, દરેક વિષયના આવરણને નિવૃત્ત કરવાથી જ્યારે સર્વ શબ્દાદિક વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ, તથા રજોગુણ અને તમોગુણની ન્યૂનતા જાણવી એવો ભાવ છે.

લોભઃ પ્રવૃત્તિરાંરંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યૈવાનિ જાયન્તે વિદુદ્ધે ધરતર્પમ ॥ મ૦ ગ૦ અ૦ ૧૪-૧૨ ॥

અર્થ:—હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અણુ ના જ્યારે રજોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે લોભ, નિરંતર પ્રવૃત્ત કરવાની વૃત્તિ, ‘વારંભઃ કર્મણામ’ અર્થાત્ ધણી જ ધનના વ્યયથી તથા શરીરની મહેનતથી થનારાં કામ્ય, નિષિદ્ધ, શુદ્ધાદિક વિષયોના વ્યાપાર રૂપ ઉદ્વેગ કરવો તે, અશમઃ અર્થાત્ આ કામ કરીને, બીજું કરીશ એવી રીતના સંકલ્પોની અશાન્તિ અર્થાત્ એક સંકલ્પની પાછળ બીજો સંકલ્પ ચલાવ્યા જ કરવો તે, અને સ્પૃહા અર્થાત્ જેમ તેમ કરીને પારકાના ધનને પચાવી લેવાની ઇચ્છા—આ સર્વ રજોગુણની વૃદ્ધિ ચલાવી થાય છે.

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુન્દન ॥

,, ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—હે કુરુન્દન ! જ્ઞાનનાં કારણ ઉપદેશાદિક પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન થવાની યોગ્યતા ન થવી, તથા આ કાર્ય મારે કરવાનું છે એવી કર્તવ્યતાનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ તે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત ન થવું, પ્રમાદ અર્થાત્ કર્તવ્ય કાર્યનો ખ્યાલ ન આવવો, અને મોહ અર્થાત્ નિદ્રાને પરવશ રહેવું તે, વિપર્યયત્વ, મૂઢત્વ, ઇત્યાદિ—આ સર્વ તમોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી થાય છે.

સત્ત્વગુણની પરીક્ષા મનુષ્યોના ભોજનના પ્રિય પદાર્થને અનુસાર પણ થાય છે. જેને જે પ્રકારના આયુ આદિ વધારનાર, ખાટા, તીખા, બગડી ગયેલા, વાસી પદાર્થ ખાવાને પ્રિય લાગે છે તે પ્રમાણે તે મનુષ્યને સાત્ત્વિક, રાજસિક તથા તામસિક ગણાયો નોંધએ.

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

તદોત્તમવિદાં લોકાનમ્લાન્મતિપચ્યતે ॥

,, ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—આ દેહાભિમાની જીવ, સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થયા પછી મરી જાય તો અમલ અર્થાત્ રજ તથા તમો મલ્લથી રહિત હિરણ્યગર્ભાદિકાની ઉપાસના કરનારને સુખ ભોગવવાના વિશેષ સ્થાન ૩૫ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અને—

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંહિપુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષ્ઠુ જાયતે ॥

,, ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જે કોઈ રજોગુણની વૃદ્ધિ થયા પછી મરી જાય તો કર્મફલના અધિકારી મનુષ્યોમાં તેનો જન્મ થાય છે. તે જ પ્રમાણે તમોગુણની વૃદ્ધિ થયા પછી મરી જાય તો મૂઢ પશુ આદિક યોનિમાં જન્મ લે છે.

મનુજ મહારાજે પણ ગુણોને અનુસાર જન્મની પ્રાપ્તિ બતાવી છે—

દેવત્વં સાત્ત્વિકા યાન્તિ મનુષ્યત્વં ચ રાજસાઃ ।

તિર્યક્ત્વં તામસા નિત્યમિત્યેવા ત્રિવિધા ગતિઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૨-૨ ॥

અર્થ:—સાત્ત્વિક મનુષ્યો દેવત્વને, રાજસિક મનુષ્યત્વને, અને તામસિક પશુ આદિ તિર્યક્ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સાત્ત્વિક આદિ ગુણવાળાની ત્રણ પ્રકારની ગતિના પણ એક એકના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ ત્રણ પ્રકારના ભેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારનો ભેદ થાય છે. આ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ કર્મ અને ઉપાસના આદિના ભેદને અનુસાર થાય છે.

સ્થાવરાઃ કૃમિકીટાશ્ચ મત્સ્યાઃ સર્પાઃ સકચ્છપાઃ ।

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ જઘન્યા તામસી ગતિઃ

,, ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—વૃક્ષાદિ, કૃમિ (સૂક્ષ્મ પ્રાણી), એનાથી થોડાં મોટા કીડા, માછલી, સર્પ, કાચબા પશુ અને મૃગ, આદિનો જન્મ થવો એ તામસિક ગતિમાં અધમગતિ છે. વળી—

હસ્તિનશ્ચ તુરંગાશ્ચ શૂદ્રસ્ત્રેચ્છાશ્ચ ગર્હિતાઃ ।

સિંહા વ્યાઘ્રા ચરાહાશ્ચ મધ્યમા તામસી ગતિઃ ॥

,, ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—હાથી, ઘોડા, શ્વ, રહેચ્છ, સિંહ, વાઘ, અને સૂઅર ઇલાદિકાનો જન્મ થવો એ સર્વ તામસિક ગતિમાં મધ્યમ ગતિ કહેવાય છે. વળી—

ચારણાશ્ચ સુપર્ણાશ્ચ પુરુષાશ્ચૈવ દામ્બિકા: ।

રક્તાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ તામસીપૂતમાગતિ: ॥ , , ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—ચારણ અર્થાત્ રાજની કીર્તિ વગેરે દેશવરમાં ફેલાવવાનું કામ કરનારા, અને રાજદ્વારાદિની અંદર જઈને એમની પ્રશંસા કરનારા લોકો, કપટ કરનારા દામ્બિકો, રાક્ષસો અને પિશાચો ઇલાદિ લોકોનો જન્મ થવો એ તામસિક ગતિમાં ઉત્તમ ગતિ કહેવાય છે.

શ્લહા મહા નદાશ્ચૈવ પુરુષા: શસ્ત્રવૃત્તય: ।

દ્યુતપાનપ્રસક્તાશ્ચ જયન્યા રાજસી ગતિ: ॥ , , ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—પ્રાત્ય ક્ષત્રિયથી સમાન સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થએલી ઋક્ષ અને મધ્ધ એ જાતિ છે. એમાં લાઠી ચલાવનારને ઋક્ષ કહે છે, અને કુસ્તી કરનારને મધ્ધ કહે છે. નદા (નાચનારા), શસ્ત્રથી શુલ્કા ચલાવનારા, લુગાર અને દાડ આદિ વ્યસનવાળા લોકોમાં જન્મ થવો તે રાજસિક ગતિમાં અધમ ગતિ છે.

રાજાન: ક્ષત્રિયાશ્ચૈવ રાજાં ચૈવ પુરોહિતા: ।

વાદયુદ્ધમધાનાશ્ચ મધ્યમા: રાજસી ગતિ: ॥ , , ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—રાજાઓ, અન્ય ક્ષત્રિયો, રાજાઓના પુરોહિતો, અને શાસ્ત્રાર્થી તથા કસક કરવામાં નિપુણ લોકોમાં જન્મ થવો તે રાજસિક ગતિમાં મધ્યમ ગતિ છે.

ગન્ધર્વા ગુણકા યક્ષા વિદ્યુધાનુચરાશ્ચ ચૈ ।

તથૈવાપ્સરસ: સર્વા રાજસીપૂતમા ગતિ: ॥ , , ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—ગન્ધર્વ, ગુણક, યક્ષ, દેવતાઓના અનુયાયી, વિદ્યાધર આદિક, અને અપ્સરાઓમાં જન્મ થવો તે રાજસિક ગતિમાં ઉત્તમ ગતિ છે. અને—

તાપસા યતયો વિપ્રા ચૈવ વૈમાનિકા ગણા: ।

નક્ષત્રાણિ ચ દૈત્યાશ્ચ પ્રથમા સાત્ત્વિકી ગતિ: ॥ , , ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—તપસ્વીઓ, બ્રાહ્મણો, વિમાનમાં વિચરનારી અપ્સરાઓ આદિથી ભિન્ન દેવગણો, નક્ષત્રો, અને દૈત્યોનો જન્મ એ સર્વ સાત્ત્વિક ગતિમાં પ્રથમ અર્થાત્ નીચેની ગતિ છે.

યજ્વાન ઋપયો દેવા વેદા જ્યોતીર્ષિ વત્સરા: ॥

પિતરૈશ્ચૈવ સાધ્યાશ્ચ દ્વિતીયા સાત્ત્વિકી ગતિ: ॥ , , ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—યજ્ઞ કરનારા ઋષિઓ, દેવતાઓ, ધ્રુવાદિ સંવત્સરાભિમાની દેવતા (વત્સર), પિતરો અને સાધ્યોનો જન્મ—તે સર્વ સાત્ત્વિક ગતિમાં મધ્યમ ગતિ કહેવાય છે.

વ્રહ્મા વિશ્વસ્રજો ધર્મો મહાનવ્યક્તમેવ ચ ।

ઉત્તમાં સાત્ત્વિકીમેતાં ગતિમાદુર્મનીષિણ: ॥ , , ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—વ્રહ્મા અર્થાત્ ચતુર્ભુજ, શરીર આદિ પ્રગળપતિ, (વિશ્વસ્રજ) શરીરધારી

ધર્મ, મદત અને અવકાશ આ સર્વ સાત્ત્વિકી ગતિમાં ઉત્તમ ગતિવાળા છે.

આ પ્રમાણે સાત્ત્વિકાદિ ગુણોની ન્યૂનતા તથા અધિકતાને અનુસાર પ્રાણિઓની ઉત્તમ અને અધમ ગતિ શાસ્ત્રોમાં કહી છે. વળી—

કર્મણઃ સૃકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ મ. ગો. જ. ૧૪-૧૬ ॥

અર્થઃ—સાત્ત્વિક કર્મ રૂપ પુણ્યકર્મનું ફલ રજ અને તમોમલથી રહિત નિર્મલ સુખ છે એમ ઋષિ લોકોએ કહ્યું છે. અને રજોગુણી અર્થાત્ પાપમિશ્રિત પુણ્યકર્મનું ફલ દુઃખ છે અર્થાત્ દુઃખ બહુ, સુખ થોડું હોય છે. વળી તામસ કર્મરૂપ અધર્મનું ફલ અવિ-
વેક રૂપી દુઃખ જ છે. એવું ઋષિ લોકોએ કહ્યું છે. વળી—

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—સત્ત્વગુણથી પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પ્રમાણે સુખ પણ વિશેષ થાય છે. રજોગુણથી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ અનેક પ્રકારના વિષય પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ નિવૃત્ત ન થઈ શકે એવી તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. એ તૃષ્ણા હમેશાં વધતી જાય છે, તેને પૂર્ણ કરવાને અસમર્થ થવાથી હમેશાં દુઃખનું કારણ હોવાથી રાજસ કર્મનું ફલ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ તથા અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રમાદ આદિને અનુસાર તમોગુણનું ફલ દુઃખ જ થાય છે. વળી—

ઝઞ્ઞં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।

જયન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥ ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મ અને ઉપાસનામાં તત્પર મનુષ્યો સત્ત્વલોક સુધીના દેવતાઓના જે ભિન્ન ભિન્ન લોક છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ઉપાસના અને કર્મના ભેદને અનુસાર તે મનુષ્યો દેવતાઓમાં જન્મ લે છે. વળી લોભાદિ યુક્ત રાજસ કર્મમાં તત્પર રહેનારા લોકો પુણ્ય તથા પાપથી મિશ્રિત મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને નિકૃષ્ટ તમોગુણની વૃત્તિરૂપ નિદ્રા, આલસ્ય, આદિમાં રિયત જે લોકો છે તે તામસી લોક પણ આદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વળી —

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરણંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાનભૂતગણાશ્ચાન્યે યજન્તે તામસાઃ જનાઃ ॥ ॥ ૧૭-૪ ॥

અર્થઃ—સાત્ત્વિક લોકો રૂદ્ર આદિક દેવતાઓનું પૂજન કરે છે. રાજસિક લોકો કુબેર આદિક યક્ષોનું અને નિર્ઝાતિ આદિ રાક્ષસોનું પૂજન કરે છે. તામસિક લોક પ્રેત તથા માતૃકાદિક ગણોનું પૂજન કરે છે.

આ પૂજનને અનુસાર તે લોકોની ઉત્તમ, મધ્યમ, આદિ ગતિ થાય છે, પરંતુ પર-
માત્માની પ્રાપ્તિ તે ગુણાતીત થવાથી જ થાય છે.

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્રુતે ॥ ॥ ૧૪-૨૦ ॥

ગૃહે પ્રજ્ઞન્ન ઉત્પન્નો ગૃહજસ્તુ સુતઃ સ્મૃતઃ ।

કાનીનઃ કન્યકાજાતો માતામહસુતો મતઃ ॥

” ॥ ૧૨૯ ॥

અર્થઃ—પતિના ઘરમાં છૂપી રીતે સમાન જાતિના પરપુરુષથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર ગૃહજ કહેવાય છે. પિતાના ઘરમાં અવિવાહિત કન્યાને જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તેને કાનીન પુત્ર કહે છે. તે માતામહનો પુત્ર કહેવાય છે એવો મત છે.

અક્ષતાયાં ક્ષતાયાં વા જાતઃ પૌનર્ભવઃ સુતઃ ।

દધાત્માતા પિતા વા યં સ પુત્રો દત્તકો ભવેત્ ॥

” ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થઃ—જે ક્ષત યોગિ વાળી અથવા અક્ષત યોગિ વાળી કન્યાને પતિએ પરિત્યાગ કર્યો હોય અથવા પતિ મરી ગયો હોય (અર્થાત્ વિધવા થઈ હોય) તે સ્ત્રી ફરી ખીજની પત્ની થઈને જે પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે તે પૌનર્ભવ પુત્ર કહેવાય છે. માતા અથવા પિતા કોઈ પુત્રને ખીજને આપી દે તો તે પુત્ર દત્તક પુત્ર કહેવાય છે.

ક્રીતથ તામ્યાં વિક્રીતઃ કૃત્રિમઃ સ્યાત્સ્વયં કૃતઃ ।

દત્તાત્મા તુ સ્વયં દત્તો ગર્ભે વિન્નઃ સહોદજઃ ॥ યા સ્મૃ. અ. ૨ ॥ ૧૩૧ ॥

અર્થઃ—માતા અથવા પિતા પૈસા લઈને કોઈને પોતાનો પુત્ર વેચી દે (વિક્રીતઃ) તો તે પુત્ર ખરીદનારનો ક્રીત પુત્ર કહેવાય છે. કોઈ પુત્રની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય પોતાનું ક્ષેત્ર તથા ધનાદિ બતાવીને માતા પિતા વગરના છોકરાને પોતાનો પુત્ર બનાવે તો તે પુત્ર તેનો કૃત્રિમ પુત્ર કહેવાય છે. માતા પિતાએ જે પુત્રનો પરિત્યાગ કર્યો હોય, અથવા જેનાં માતા પિતા મરી ગયાં હોય તેવો પુત્ર કોઈની પાસે જઈને એમ કહે કે હું તમારો પુત્ર છું અને તેના તેમ કહેવાથી તે માણસ તેનો પુત્ર રૂપે સ્વીકાર કરે તો તે પુત્ર દત્તાત્મા કહેવાય છે. ભાવ એ છે કે પોતે પોતાની મેળે જઈને દત્ત રૂપ થયો હોવાથી 'દત્તાત્મા' કહેવાય છે.

યા ગર્ભિણી સંસ્ક્રિયતે જ્ઞાતાઽજ્ઞાતાપિ વા સતી ।

બોહુઃ સ ગર્ભો ભવતિ સહોદર ઇતિ ચોચ્યતે ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧ ॥ ૧૭૩ ॥

અર્થઃ—કોઈ કન્યા વિવાહની પહેલાં ગર્ભવંતી થઈ હોય, તેને ગર્ભવંતી છે એમ જાણીને અંધવા અજાણતાં તેની સાથે વિવાહ કરે (સંસ્ક્રિયતે) તેમાં ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર સહોદર પુત્ર કહેવાય છે. સહોદર પુત્ર તે ગર્ભાંશી સાથે વિવાહ કરનારનો કહેવાય છે.

ઉત્સૃષ્ટો ગૃહ્યતે યસ્તુ સોઽપવિદ્ધો ભવેત્સુતઃ ।

પિન્ડદોઽંશદ્વરૈષ્ટ્રેષાં પૂર્વાભાવે પરઃ પરઃ ॥

” ॥ ૧૩૨ ॥

અર્થઃ—માતા પિતાએ કોઈ પુત્રનો ત્યાગ કર્યો હોય અને તેને કોઈ ખીજે ગ્રહણ કરે તો તે પુત્ર તે ગ્રહણ કરનારનો કહેવાય છે અને તે પુત્ર અપવિદ્ધ પુત્ર કહેવાય છે. ઉપર કહેલા ૧૨ પુત્રોમાં પૂર્વ પૂર્વ કહેલા 'ઔરસ આદિ પુત્રના અભાવમાં ઉત્તરોત્તર કહેલા પુત્રો પિતાને પિણ્ડદાન કરવામાં તથા પિતાનું ધન લેવામાં અધિકારી ગણાય છે. વળી—

તદ્વત્પરસ્થિયઃ પુત્રૌ દ્વૌ સુતૌ કુંડગોલકૌ ।

પત્યૌ જીવતિ કુંડસ્તુ મૃતે ભર્તરિ ગોલકઃ ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૪ ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—પતિની હાલિત અવસ્થામાં ગરથી ઉત્પન્ન થએલા પુત્રને કુંડ કહે છે, અને

પતિના મૃત્યુ પછી જરથી ઉત્પન્ન થએલા પુત્રને ગોલક કહે છે.

પૂર્વે કહેલા બાર પુત્રોથી અતિરિક્ત આ બે પ્રકારના પુત્રોનું પ્રતિપાદન પણ ધર્મ-શાસ્ત્રમાં ક્યું છે. આ બે પુત્રો માતાના જ કહેવાય છે. અને—

કેચિદાહુર્દિર્જાતૌ સંસ્કાર્યૌ કુળ્લગોલકૌ ।

અર્થ:—કોઈ કહે છે કે દ્વિગતિથી ઉત્પન્ન થયેલા કુળ્લ અને ગોલકનો પણ સંસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

પુત્રિકાયાં કૃતાયાં તુ યદિ પુત્રોઽનુજાયતે ।

સમસ્તત્ર વિભાગઃ સ્યાજ્જ્યેષ્ઠતા નાસ્તિ હિ સ્ત્રિયઃ ॥ ૧૩૪ ॥

અર્થ:—કોઈને પોતાને પુત્ર નહિં હોવાથી પુત્રીના વિવાહની વખતે પુત્રીને પુત્રિકા કહી હોય અને પુત્રિકા બનાવ્યા પછી જો પિતાને પુત્ર થયો હોય તો તે માથુસ પોતાનું ધન વહેંચતી વખતે પોતાનો પુત્ર તથા પુત્રિકાનો સમાન ભાગ મળે છે. પરંતુ પુત્રિકાને ઉદ્ધાર મલી શકતો નથી. પુત્રિકા પુત્ર કરતાં ઉમરમાં મોટી હોવા છતાં પણ તેને ઉદ્ધારના વિષયમાં ઉમરમાં મોટાપણાનો સ્વીકાર કરવામાં આવશે નહિં. તેટલા માટે પુત્રિકાને ઉદ્ધાર આપવામાં આવશે નહિં.

પિતાનું ધન વહેંચતી વખતે સર્વ ધનમાંથી અમુક ભાગ કદી લઈ મોટા પુત્રને આપવો અને બાકીનું ધન વહેંચી દેવું એવી મર્યાદા છે. તેનું નામ ઉદ્ધાર છે. તે પણ પુત્રિકા મોટી હોવા છતાં પણ તેને ન મળો શકે એવો ભાવ છે.

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

સંસ્પૃષ્ટાસ્તેન વા યે સ્યુર્વિભજેત સ તૈઃ સહ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૯ ॥ ૨૧૬ ॥

અર્થ:—ધનનો વિભાગ થઈ ગયા પછી જો પિતાને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો તેને પિતાનો ભાગ મળે. જો ભાઈઓ ધનનો વિભાગ થઈ ગયા પછી પણ પિતાના ભેગા (સંસ્પૃષ્ટા) રહેતા હોય તો પિતાના મૃત્યુ પછી ભાઈની સાથે પિતાના ધનનો વિભાગ કરે.

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

તત્સુતા ગોત્રજા વન્ધુઃ સિપ્પ્યઃ સત્રહ્સચારિણઃ ॥ યા. સ્મ૦. અ. ૨ ॥ ૧૩૫ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागोत्तरोत्तरः ।

સ્વર્ગાત્સ્ય હપુત્રસ્ય સર્વવર્ણેષ્વયં વિધિઃ ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ:—કોઈ પુરૂષ પુત્ર વગર મરી જાય તો તેનું ધન તેની સ્ત્રીને, સ્ત્રી ન હોય તો પુત્રીને, પુત્રી ન હોય તો મરેલા મનુષ્યના પિતાને, પિતા ન હોય તો માતાને, માતા ન હોય તો ભાઈને ભાઈ ન હોય તો ભાઈના પુત્રને, ભાઈને, પુત્ર ન હોય તો ગોત્ર વાળાને, ગોત્ર વાળા ન હોય તો બન્ધુને, બન્ધુ ન હોય તો શિષ્યોને, શિષ્યો ન હોય તો પોતાના સહા-ધ્યાથી પ્રહાર્યારીને મળે. આ સર્વ વર્ણોને માટે વિધિ છે.

अपुत्राः शयनं मर्तुः पालयन्ति व्रते स्थिताः ।

પન્થેવ દય્યાત્તપિષ્ઠં કૃત્સ્નમંશં લમેત ચ ॥ શુદ્ધ મનુઃ ।

અર્થ:—પુત્ર વિનાની વિધવા સ્ત્રી બરોબર પતિવ્રતા ધર્મ પાળન કરતી હોય તો તે સ્ત્રી

પતિનું પિણ્ડદાન કરે અને પતિનું સંપૂર્ણ ધન લે.

यदि कुर्यात्समानांशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ या. स्मृ. अ. २ ॥ ११६ ॥

અર્થ:—જો સર્વ પુત્રો સમાન ભાગ વહેંચી લે તો ધરની માતા આદિ જે સ્ત્રીને પતિ પાસેથી અથવા સસરા પાસેથી કાંઈ ધન ન મળ્યું હોય તેમને પણ પુત્રોની સમાન ભાગ આપે. વળી :—

विभजेरन्मुताः पित्रोरुध्वं रिक्थमृणं समम् ।

मातृर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ॥ ११७ ॥

અર્થ:—માતા અને પિતાના મરણ પછી સર્વે પુત્રો ધન અને ઋણ બરાબર વહેંચી લે. માતાનું ધન તેનું ઋણ ચૂકાવીને પુત્રીઓ લે. પરંતુ જો પુત્રીઓ ન હોય તો પુત્રોને મળે.

पितृभ्यां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

पितरुध्वं विभजतां माताप्यंશं समं हरेत् ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૨ ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થ:—જો ધન પિતાએ ધનનો વિભાગ કરતા પહેલાં જેને આપ્યું હશે તે તેનું જ થશે. પિતાના મરણ પછી જે ધન પુત્રો વહેંચશે તેમાંથી માતાને પણ પુત્રોની સમાન એક ભાગ મળશે.

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया ।

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ॥ १૧૬ ॥

અર્થ:—જો પુત્ર ધન કમાવવામાં સમર્થ હોવાથી પિતાના ધનની ઇચ્છા કરતો નથી, અથવા શક્તિને લઇને ધન કમાવાની અથવા ધનની રક્ષા કરવાની ચેષ્ટા કરતો નથી તેને થોડું ધન આપીને બાકીનું સર્વ ધન બાકીના પુત્રોને વહેંચી દેવાનું કાર્ય કરવું જોઇએ. ધર્મની અનુસાર જોઈએ અથવા વધારે આપવામાં પિતાએ કરેલો વિભાગ બદલાતો નથી.

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्तमिदम् ।

हरेदेव तद्विक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧-૧૪૧ ॥

અર્થ:—અન્ય ગોત્રમાંથી આવ્યા છતાં પણ દત્તક પુત્ર જો સર્વ ગુણોથી યુક્ત હોય તો સપુત્ર હોવા છતાં પણ ભાગ મેળવશે.

अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यंधवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ ॥ ૨૦૧ ॥

અર્થ:—નપુંસક, પતિત, જન્મથી અન્ધ, જન્મથી બહેરો, ઉન્મત્ત, જડ, મૂક, ગુણો અને લંગડો આદિ ઈન્દ્રિય વગરના મનુષ્યને ભાગ મળશે નહિ.

सर्वेषामपि तु न्यायं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो हृददद्भवेत् ॥ ॥ ૨૦૨ ॥

અર્થ:—પરંતુ સંપત્તિ લેનારા બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે એ નપુંસકાદિકોનું અન્નવસ્ત્રાદિથી પોપણ કરવું જોઇએ. જો ન કરે તો એ ધન લેનારા પતિત થશે.

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीवादीनां कथंचन ।

तेषामुत्पन्नजन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧-૨૦૩ ॥

અર્થ:—યદ્યર્થિતા તુ દારૈઃ સ્યાત્ક્લીવાદીનાં કથંચન । તેષામુત્પન્નજન્તૂનામપત્યં દાયમર્હતિ ॥

અર્થ:—જો તે નપુસક, અન્ધ, આદિક વિવાહ કરે તો તેમની ઈચ્છામાં ઉત્તમ થએલા ઔરસ તથા ક્ષેત્રાદિ પુત્રો દાદાના ધનના ભાગી થશે.

ઔરસાઃ ક્ષેત્રજાસ્ત્વેપાં નિર્દોષા ભાગહારિણઃ । ॥ ૨-૧૪૫ ॥

અર્થ:—એ નપુંસકાદિકોના નિર્દોષ ઔરસ તથા ક્ષેત્રજ પુત્રો ધનના ભાગીદાર છે.

સર્વં એવ વિકર્મસ્થા નાર્દન્તિ આતરો ધનમ્ । ॥ ૯-૨૧૪ ॥

અર્થ:—કુર્મમાં પ્રવૃત્ત થએલા ભાઈઓને પિતાનું ધન મળી શકતું નથી.

અનંશાસ્ત્વાશ્રમાન્તરગતાઃ । ॥ ૧૭ સૂ. ૪૬ ॥

અર્થ:—સંન્યાસ આદિક ત્યાગ આશ્રમનો સ્વીકાર કરેલા મનુષ્યને ભાગ મળી શકતો નથી.

યથૈવાત્મા તથા પુત્ર પુત્રેણ દુહિતા સમા ।

તસ્યામાત્મનિ તિષ્ઠન્ત્યાં કથમન્યો ધનં હરેત્ ॥ ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ:—પુત્ર પિતાના આત્મા સમાન છે. પુત્રી પણ પુત્રના સમાન છે. તેટલા માટે પુત્રીની દયાતિમાં પુત્રહીન મનુષ્યનું ધન ખીળને મળી શકતું નથી. વળી—

માતૃસ્તુ યૌતકં યત્સ્યાત્કુમારીભાગ એવ સઃ ।

દૌહિત્ર એવ ચ હરેદપુત્રસ્યાસ્થિલં ધનમ્ ॥ ॥ ૧૩૧ ॥

અર્થ:—માતાના લગ્ન વખતે તેને મળેલાં બૂપણુ આદિક તથા પૈસા આદિક માતાના મર્યા પછી કુમારી કન્યા જ લેશે. અને પુત્રહીન મનુષ્યનું ધન દૌહિત્ર જ લેશે.

સંસ્થિતસ્યાનપત્યસ્ય સગોત્રાત્પુત્રમાહરેત્ ।

તત્ર તદ્વિક્રજાતં સ્યાત્તત્તસ્મિન્પતિપાદયેત્ ॥ મ. સ્મૃ. ૭-૧૯૦ ॥

અર્થ:—પુત્રહીન વિધવા સ્ત્રી સગોત્ર પુરુષથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરીને પોતાના મૃત પતિનું સર્વ ધન તે પુત્રને આપી દે.

જનન્યાં સંસ્થિતાયાં તુ સમં સર્વં સહોદરાઃ ।

ભજેરન્માતૃકં રિકથં મગિન્યથ સનામયઃ ॥ ॥ ૧૯૨ ॥

અર્થ:—માતાના મરી ગયા પછી તેનું ધન તેના સહોદર ભાઈ અને બહેન સરખું વહેંચી લે.

યાસ્તાસાં સ્પૃદુહિતરસ્તાસામપિ યથાર્હતઃ ।

માતામદ્યા ધનાત્કિંચિત્ પ્રદેયં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥ ॥ ૧૯૩ ॥

અર્થ:—જો પુત્રીને પુત્રી હોય તો તેના સન્માનને માટે તેને પણ માતામહીના ધનમાંથી પ્રીતિપૂર્વક કંઈક આપવું જોઈએ.

પત્યૌ જીવતિ યઃ સ્ત્રીમિરલંકારો ધૃતો મહેત્ ।

ન તં મજેરન્દાપાદા મજમાના પતન્તિ તે ॥ ॥ ૨૦૦ ॥

અર્થ:—પતિની જીવિત અવસ્થામાં જો બૂપણો સ્ત્રી પહેરતી હતી, ને બૂપણો પતિના મરણ પછી જીવતા પુત્રો વહેંચી શકશે નહીં. જો વહેંચી લેશે તો પાપના ભાગી થશે.

સ્ત્રીધનં દુહિતૃણામપ્રમાનામપતિષ્ઠિતાનાં ચ । ગો. સ્મૃ. ૭-૨૯ સૂ. ૫ ॥

અર્થ:—માતાનું સ્ત્રીધન અવિવાહિત પુત્રીને તથા વિવાહિત દુઃખી પુત્રીઓને મળવું જોઈએ.

વાનપ્રસ્થયતિવ્રહ્મચારિણાં રિક્ત્યભાગિનઃ ।

ક્રમેણાચાર્યસચ્છિવ્યધર્મઞ્ચાનેકતીર્થિન ॥ યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૧૩૭ ॥

અર્થ — વાનપ્રસ્થનું ધન આચાર્ય લે, સન્યાસીનું ધન શ્રેષ્ઠ શિષ્ય લે, અને બ્રહ્મચારીનું ધન એક જ આશ્રમમાં ગહેનાર મહાપારી લે

દેશાન્તરગતે પ્રેતે દ્રવ્યં દાયાદવાન્ધવાઃ ।

જ્ઞાતયો વા હરેયુસ્તદાગતાસ્તૈર્વિના નૃપ ॥ ૨૬૪ ॥

અર્થ — જો કોઈ બાપારી આદિ અન્ય દેશમાં મરી ગયો હોય તો તેનું દ્રવ્ય તેના પુત્ર આદિક દાયાદો અથવા બાન્ધવો, અથવા તેની જાનિના મનુષ્યો ત્યાં જઈને લે તેમથી જો કોઈ ન જાય તો તેનું ધન રાજા લઈ લે

एकस्य चेत्स्याद्वचसनं दायાदोऽस्य तदाप्नुयात् ।

अन्यो वासति दायાदे सक्तश्चेत्सर्वमेव वा ॥ ना. स्मृ. वि. पद. स्तो. ૭ ॥

અર્થ — એ વેપારી મલીને (સક્ત) વેપાર મગતા હોય તેમથી એક મરી જાય તો તેના ભાગનું ધન તેના પુત્રાદિ રાગમ લે દાયા ન હોય તો બીજા સબન્ધી લે અમન્ધી પણ ન હોય તો ભાગીદાર વેપારી લઈ લે

अस्वामिन्मदायादं दशवर्षस्थितं पुनः ।

राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धર્मे न हीयते ॥ ૧૬ ॥

અર્થ — માનિક તથા દાયાદ ગતિ ધનની રાજા દશ વર્ષ સુધી રક્ષા કરે. દશ વર્ષ પીતી ગયા પછી પણ ઠાઈ દાયાદાદિક ન આવે તો તે ધન રાજા લઈ લે એમ કરવાથી રાજાના ધર્મની હાનિ થતી નથી

वस्त्रं यानमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रिय ।

योगक्षેમं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૨૧૯ ॥

અર્થ — વસ્ત્ર, વાહન, થોડી કિંમતના અલકાર, રાયેલા ભાત આદિક અન્ન, સર્વને ઉપ-યોગમાં લેવાનું કુવાનું પાણી, દાસી આદિક સ્ત્રી, યોગક્ષેમ અર્થાત્ કોઈની વીસ ધરની યજ્ઞમાની, અને ગાય આદિક પ્રાણીને ચાલવાનો માર્ગ, આ સર્વ વહેંચવાને યોગ્ય નથી એમ મનુષ્ય આદિક ઋષિલોકો કહે છે પરંતુ તેને જે વાપરતા હોય તે લે

દાયભાગાદિ ક્રમને અધર્મી લોકો પાલન કરી શકતા નથી તેટલા માટે તેમના વર્તાવમાં પક્ષપાત પરિપૂર્ણ જોવામાં આવે છે પરંતુ તેમાં સર્વ મનુષ્યોની વિષયવપટના જ કારણ છે તેટલા માટે તે કોઈ પણ સ્ત્રીકાર કરવાને માટે યોગ્ય નથી.

ક્રતિ દાયભાગ નિરૂપણ અ. ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫.

દણ્ડનીતિ નિરૂપણ

અપરાધી મનુષ્યોને શિક્ષા કરવાને માટે જે નિયમો બતાવ્યા છે તેનું નામ દણ્ડનીતિ છે મનુષ્યોને ધર્મ માર્ગમાં ચલાવનાર ધર્માત્મા રાજા અને દણ્ડ છે આ દણ્ડનીતિ પણ

સ્ત્રીणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशाः द्विजाः ।

શુદ્રાશ્ચ સન્તઃ શુદ્રાણામન્ત્યાનામન્ત્યયોનયઃ ॥

” ॥ ૬૮ ॥

અર્થઃ—ઋગ્વેદના આપવા લેવાના અંદર અંદરના વ્યવહારમાં ઋગ્વેદ જ સાક્ષી હોવી જોઈએ. બ્રાહ્મણાદિક દ્વિગ્નિગ્ને દ્વિગ્નિતિના જ સાક્ષી હોવા જોઈએ. શુદ્રોના સાક્ષી સદાચારી શુદ્ધ, તથા અન્ત્યજોના સાક્ષી અન્ત્યજ જ હોવા જોઈએ.

अनुमवी तु यः कथितकुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् !

અન્તવેદમ્ન્યરણ્યે વા શરીરસ્યાપિ ચાન્યયે ॥

” ॥ ૬૯ ॥

અર્થઃ—ધરતી અંદર અથવા વનમાં થએલી ઘટનાઓ, તથા મારપીટ અર્થાત્ મનુષ્યને મારવાના મુકદ્દમામાં જે કોઈ તે વાન જાણતા હોય તે જ સાક્ષી થાય છે. મતલબ કે પહેલાં ધીરધાર આદિકોમાં જે લક્ષણયુક્ત સાક્ષી કહ્યા છે એના લક્ષણવાળા સાક્ષીની આવશ્યકતા નથી.

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

શિષ્યેણ વન્ધુના વાપિ દાસેન ધૃતકેન વા ॥

” ॥ ૭૦ ॥

અર્થઃ—ધરતી અંદર કોઈ જગ્યાએ ઉપદ્રવ થયો હોય અને ચોગ્ય સાક્ષી ન મળી શકેતો હોય તો તે વખતે સ્ત્રી, બાલક, વૃદ્ધ, શિષ્ય, બન્ધુ, દાસ, અને નોકર પદ્યાદિક લોકો પણ સાક્ષી થઈ શકે છે.

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।

વાગ્દંડયોશ્ચ પાશ્વર્યે ન પરીક્ષેત સાક્ષિણઃ

” ॥ ૭૧ ॥

અર્થઃ—લૂટફાટ આદિ સર્વ પ્રકારનાં સાહસ, ચોરી, ઋણચંદ્ર, ગાળ આદિ વાકપાશ્વર્ય, અને મારપીટ આદિ દણપાશ્વર્યના મુકદ્દમામાં સાક્ષીઓની પરીક્ષાની જરૂર નથી અર્થાત્ જે મનુષ્ય તેને જાણતો હોય તેને જ સાક્ષી માનવો જોઈએ.

फौटसाक्ष्यं तु कुर्याणांस्त्रीन्वर्णान्वાર્મિકો नृपः ।

પ્રવાસયેદ્દણ્ડયિત્વા વ્રાહ્મણં તુ વિવાસયેત્ ॥

” ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થઃ—રાજા જુદી સાક્ષી પૂરનાર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રને દણ કરીને દેસનિકાલ કરે. અને બ્રાહ્મણને દણ કર્યા વગર દેસનિકાલ કરે.

यो ग्रामदेशसंज्ञानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

વિસંવદેન્નરો લોમાત્તં રાષ્ટ્રાદિપ્રવાસયેત્ ॥

” ॥ ૧૨૪ ॥

અર્થઃ—ગામ અથવા દેશમાં ગ્રેહનારા બ્યાપારી આદિકના સમૂહમાં શપથ સાથે પ્રતિજ્ઞા કરીને લોકોને વશ કરવાને જે પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તેને ગણ્ય ચોતાના રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકે, અથવા જેવો યુગો કર્યો હોય તેને અનુસાર દંડ કરે.

एतद्दण्डविधिं कुर्याद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ગ્રામજાતિસમૂહેષુ સમયવ્યવહારિણામ્ ॥

” ॥ ૧૨૫ ॥

અર્થઃ—ગામની જાતિના સમૂહમાં કોઈ મનુષ્ય પ્રતિજ્ઞા (સમય)નો ભંગ કરે તો ધર્માત્મા રાજા તેનો તે પ્રકારે દંડ કરે.

ગણદ્રવ્યં હરેદ્યસ્તુ સંવિદં લઘુયેષ્વ યઃ ॥

‘સર્વસ્વહરણં કૃત્વા તં રાષ્ટ્રાદિમવાસયેત્ ॥ યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨ ॥ ૧૮૭ ॥

અર્થઃ—જો મનુષ્ય સમુદાયનું દ્રવ્ય ચોરે છે, અને સમૂહની અથવા રાજ્યની કરેલી મર્યાદા સંવિદ્)નું ઉલ્લંઘન કરે છે તેનું બધું ધન લઈ લઈને રાજ્ય તેને પોતાના દેશમાંથી કાઢી મૂકે.

શતં બ્રાહ્મણમાક્રુણ્ય સત્રિયો દણ્ડમર્હતિ ।

વૈશ્યોઽપ્યર્ધશતં દ્વે વા શૂદ્રસ્તુ વધમર્હતિ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧ ॥ ૨૬૭ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણને કઠોર વાણી બોલનાર ક્ષત્રિયનો સો ‘પણ’ (૧૬ માસા પ્રમાણનો એક પણ શાપ છે. એક પણમાં ૧૧ માસા ચાંદી, ૪ માસા ત્રાણ, અને લોહું, કલાઈ, સીમું અને સુરમો-અંગન-એ ચારેમાંથી એક વસ્તુ એક તોલો એટલી વસ્તુઓ આવે છે.) અને વૈશ્યનો દોઢસો અથવા બસે ‘પણ’, અને શૂદ્રનો તારન કરવા આદિક વધદણ્ડ કરવો થાય છે.

પચ્ચાશવ્ત્રાહ્મણો દણ્ડયઃ ક્ષત્રિયત્યામિશંસને ।

વૈશ્યે સ્યાદર્ધપચ્ચાશચક્રદ્રે દ્વાદશકો દમઃ વ ॥ ૨૬૮ ॥

અર્થઃ—જો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને કઠોર વચન કહે તો બ્રાહ્મણનો પચાસ પણ દણ્ડ કરે. જો વૈશ્યને કઠોર વચન કહે તો પચીસ પણ, અને શૂદ્રને કઠોર વચન કહે તો બાર પણ દણ્ડ કરે.

સમવર્ણે દ્વિજાતીનાં દ્વાદશૈવ વ્યતિક્રમે ।

વાદેષ્વવચનીયેષુ તદેવદ્વિગુણં ભવેત્ ॥ ૨૬૯ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને, ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયને, અને વૈશ્ય વૈશ્યને કઠોર વચન કહે તો તેમનો બાર પણ દણ્ડ કરે. જો કહેવાને બહુ અયોગ્ય શબ્દ કહે તો બેગણો દણ્ડ કરે.

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुण्या क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यमभयो हि सः ॥ ૨૭૦ ॥

અર્થઃ—જો શૂદ્ર દ્વિજાતિને પાપ ઉત્પન્ન કરે એવું કઠોર વચન કહે તો રાજ્ય તેની જીભ કપાવી નાંખે, કારણ કે શૂદ્ર નિકૃષ્ટ અંગથી ઉત્પન્ન થયો છે. માટે તેનો તેવો જ દણ્ડ કરવો જોઈએ.

नामजातिग्रहं तेपामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽप्योमयः शङ्कुर्व्वलनास्ये दक्षाद्गુलः ॥ ૨૭૧ ॥

અર્થઃ—જો શૂદ્ર નામ તથા જાતિને ઉદ્દેશીને દ્વિજાતિની નિન્દા કરે તો દશ આંગળ ધગધગતો લોહાનો સળીઓ શૂદ્રના મુખમાં ખોસી ધાલે.

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेचैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ ૨૭૨ ॥

અર્થઃ—જો શૂદ્ર અહંકારથી બ્રાહ્મણને ધર્મોપદેશ કરે તો રાજ્ય તેના મુખમાં અને કાનમાં ગરમ કરેલું તેલ રેડાવે.

श्रुतं देशं च जातिं च कर्मशारीरमेव च ।

वितथेन ब्रुवद्दर्पादाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥ ૨૭૩ ॥

અર્થઃ—જો શૂદ્ર અહંકારથી કોઈની વિદ્યા, દેશ, જાતિ, તથા સંસ્કારકર્મ, સંબંધમાં વિરૂદ્ધ કહે તો તેની ૨૦૦ પણ દણ્ડ કરે.

કાણં વાપ્યથવા સ્વજ્ઞમન્યં વાપિ તથાવિધમ્ ।

તથ્યેનાપિ દ્રુવન્દાપ્યો દળ્દં કાર્પાપણાવરમ્ ॥

” ॥ ૨૭૪ ॥

અર્થ:—સત્ય હોવા છતાં પણ કોઈ મનુષ્ય કાણુને કાણો અને લંગમને લંગડો કહે તે-
પણ તેનો ઝોઝામાં ઝોછો એક પણ દૃઢ કરે.

માતરં પિતરં જાયાં આતરં તનયં ગુરુમ્ ।

આક્ષારયઠ્ઠતં દાપ્યઃ પન્થાનં ચાદદદગુરોઃ ॥

” ॥ ૨૭૬ ॥

અર્થ:—માતા, પિતા, પત્ની, ભાઈ, પુત્ર અથવા ગુરુને દુર્વચન કહેનારનો અને પોતાનાથી
મોટા માણસને માર્ગ નહિ આપનારનો સૌ પણ દૃઢ કરે.

અભિગન્તાસ્મિ ભગિનીં માતરં વા તવેતિ હ ।

શપન્તં દાપ્યેદ્રાજા પશ્ચર્વિશતિકં દમમ્ ॥

યા૦ સ્મૃ૦ જ૦ ૨-૨૦૫ ॥

અર્થ:—કોઈ મનુષ્ય કોઈને કહે કે હું તારી બેનની ભેડે તથા માની ભેડે ગમન કરીશ
તો તેનો પચીસ પણ દૃઢ કરે.

પતનીયકૃતે ક્ષેપે દળ્દો મધ્યમસાહસઃ ।

ઉપપાતકયુક્તે હુ દાપ્યઃ પ્રથમસાહસઃ ॥

” ॥ ૨-૨૧૦ ॥

અર્થ:—કોઈ મનુષ્યને પતિત થવાને યોગ્ય જૂઠા દોષ મૂકનારનો પાંચસો પણ, તથા
ઉપપાતકનો જૂઠા દોષ મૂકનારનો બસે પચાસ પણ દૃઢ કરવા યોગ્ય છે.

ત્રૈવિધો નૃપદેવાનાં ક્ષેપ સત્તમસાહસઃ ।

મધ્યમો જાતિપૂર્ણાનાં પ્રથમો ગ્રામદેશયોઃ ॥

” ॥ ૨૧૧ ॥

અર્થ:—ત્રણે વેદને જાણનાર આદ્યજની, રાજાની અને દેવતાની નિન્દા કરનારનો એક
દળ્દર પણ, જાતિના સમૂહની નિન્દા કરનારનો પાંચસો પણ, અને ગામની તથા દેશની નિન્દા
કરનારનો અઢીસો પણ દૃઢ કરવો જોઈએ.

યેન કેનચિદ્ગ્રેન હિસ્યાચ્ચેચ્છ્રેષ્ઠમન્યજઃ ।

છેત્તવ્યં તત્તદેવાસ્ય તન્મનોરનુશાસનમ્ ॥

મ૦ સ્મૃ૦ જ૦ ૮-૨૭૯ ॥

અર્થ:—અન્યજ મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ જાતિના મનુષ્યને જે અંગમાં ઇજા કરે તેનું તે અંગ
રાજા કપાવી નાંખે એવી મનુષ્યની આદા છે.

પાણિમુઘમ્ય દળ્દં વા પાણિચ્છેદનમર્હતિ ।

પાદેન પ્રહરન્કોપાત્પાદચ્છેદનમર્હતિ ॥

મ. સ્મૃ. જ. ૮-૨૮૦ ॥

અર્થ:—અન્યજ મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ જાતિને મારવાને મળે હાથ અથવા લાડી ઉપાડે તો તેનો
હાથ કપાવી નાંખે, અને કોંઈથી લાતનો પ્રહાર કરે તો તેનો પગ કપાવી નાંખે.

સદાસનમમિપ્ષુસ્ત્કૃષ્ટસ્પાપકૃષ્ણજઃ ।

કઝ્યાં કૃતાહ્નો નિર્વાસ્યઃ સ્ફિચં વાસ્યાવકર્તયેત્ ॥

” ॥ ૨૮૧ ॥

અર્થ:—આદ્યજની સાથે આજન ઉપર બેઠેલા શ્રદ્ધની કેડમાં તપાવેલા લોહાનું ચિન્હ
કરીને રાત્રીમાંથી કાઢી મૂકે અથવા તેની શુદ્ધ (સ્ફિચં) કપાવી નાંખે. મરે નહિ તેવી
રીતે કપાવવાની છે.—

અવનિષ્ઠીવતો દર્પાદ્દ્વાવૈષ્ઠૌ છેદયેન્નૃપ ।

અવમૂન્યતો મેદૂમવરાર્ધયતો મુદમ્ ॥

” ॥ ૨૮૨ ॥

અર્થ — જો શત્રુ પાછાણુનુ યુદ્ધીને અપમાન કરે તો રાજા તેના બન્ને હોઠ કપાવી નાખે પાછાણુના ચારીર ઉપર મૂત ફેકીને અપમાન કરે તો તેનુ વિગ કપાવી નાખે, અને અધીવાણુ છોડીને અપમાન કરે તો તેની શુદ્ધ કપાવી નાખે

કેશેષુ મૃહતો હસ્તૌ છેદયેદવિચારયન્ ।

પાદયોર્દાદિકાયાં ચ ગ્રીવાયાં વૃષણેષુ ચ ॥

” ॥ ૮-૨૮૩ ॥

અર્થ — મારવાને માટે કેશ, ચરણુ, દાઢી, ગરદન અથવા અણકોથને પકડે તો વિચાર કર્યા વગર તેના હાથો કપાવી નાખે

ત્વગ્મેદક શતં દણ્ડયો લોહિતસ્ય ચ દર્શક ।

માંસમેત્તા તુ પટ્ટ નિષ્કાન્ પ્રવાસ્યસ્ત્વશ્ચિભેદક ॥

” ॥ ૨૮૪ ॥

અર્થ — સમાન ગતિના મનુષ્યની આમડી ચીરનાર તથા લોહી કાઢનારનો સો પણુ દણ્ડ કરે, મારીને માંસ કહાડનારનો ચોરીસ મહોર દણ્ડ કરે, અને હાડકા ભાગી નાખનારને શાળ્યમાથી કાઢી મૂકે

વનસ્પતીનાં સર્વેપામુપભોગો યથા યથા ।

તથા તથા દમ કાર્યો હિંસાયામેતિ ધારણા ॥

” ॥ ૨૮૫ ॥

અર્થ — સર્વ પ્રકારની વનસ્પતિ નષ્ટ કરનારનો, તેના પત્ર, પુષ્પ તથા ફલની આવજને અનુસાર વિચાર કરીને દણ્ડ કરવો યોગ્ય છે એવો નિશ્ચય છે

મનુષ્યાણાં પશૂનાં ચ દુ સ્વાય મહત્તે સતિ ।

યથા યથા મહદ્દુઃસ્વં દણ્ડ કુર્યાત્તથા તથા ॥

” ॥ ૨૮૬ ॥

અર્થ — મનુષ્ય અથવા પશુની ઉપર પ્રહાર કરવાથી તેમના દુઃખને અનુસાર અપગ્રાધીનો દણ્ડ કરે

અઙ્ગાવપીઢનાયાં ચ વ્રણશોણિતયોસ્તથા ।

સમુત્થાનં વ્યયં દાપ્ય સર્વદણ્ડમયાપિ વા ॥

” ॥ ૮-૨૮૭ ॥

અર્થ — ઇજા કરવાથી શરીરમા ઘા પડવાથી અને લોહી નિકળનાથી પીડા થવાથી પીડા, ઔષધ તથા પથ્થાદિનુ જે કાઈ ખર્ચ થયુ હોય તે મારનારની પાસેથી રાજા અપાવે જો મારનાર ન આપે તો ધાયલ મનુષ્યના ખર્ચને અનુસાર અપગ્રાધી પાસેથી દડ વસુલ કરીને ધાયલ મનુષ્યને આપે

एकघ्नतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

कलहापहत देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥

યા૦ સ્મ૦ અ૦ ૨-૨૨૧ ॥

અર્થ — જો ઘણા માણસો મળીને એક મનુષ્યને મારે તો પ્રત્યેક મનુષ્યના ઉપર જે અપગ્રાધમા જે દણ્ડ કહેલો છે તેનાથી બેગણો દણ્ડ કરે કલહના સમયમા કોઈ કોઈનુ ધન ચોરી જાય તો તેની પાસેથી તે દ્રવ્ય પાછુ અપાવે, અને તેની પાસેથી બેગણો દણ્ડ લે

दु खोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहर तथा ।

पोडशाय पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

” ॥ ૨૨૪ ॥

અર્થ:—કોઈના ધરમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા કાંટા આદિ વસ્તુ ફેંકનાર (આચાર્ય)નો સોળ પશુ દણ કરે. અને વિપ સર્પાદિ પ્રાણહરણ વસ્તુઓ ફેંકી જનારનો પાંચસો પશુ દણ કરે. દુઃખે ચ શોણિતોત્પાદે શાસ્ત્રાઙ્ગછેદને તથા ।

દણ્ડઃ શુદ્રપશૂનાં તુ દ્વિષણમશ્રુતિઃ ક્રમાત્ ॥

” ॥ ૨૨૫ ॥

લિદ્વસ્ય છેદને મૃત્યૌ મધ્યમો મૂલ્યમેવ ચ ।

મહાપશૂનામેતેષુ સ્થાનેષુ દ્વિમુળો દમઃ ॥

” ॥ ૨૨૬ ॥

અર્થ:—કોઈ બકરી આદિ પશુને દુઃખ આપનારનો બે પશુ, અને તેમનાં શરીરમાંથી લોહી કઢાડનારનો આર પશુ, તેમનાં શીંગડાં તોડી નાખનારનો છ પશુ, અંગ ભાગી નાખનારનો આઠ પશુ, લિંગ છેદી નાંખનારનો અને તેમને મારી નાખનારનો પાંચસો પશુ દણ કરે, અને તેમના ભાલિકને તેના પૈસા અપાવે. ઘોડા આદિ મોટા પશુને આ પ્રમાણે કરનારનો બે ગણે દણ કરવો નોંધ્યો.

શસ્ત્રાવપાતે ગર્ભસ્ય પાતને ચોત્તમો દમઃ ।

ઉત્તમો વાઙ્મયો વાપિ પુરુષસ્ત્રીમમાપણે ॥

સ્મૃં ૪૦ ૨-૨૨૭ ॥

અર્થ:—શસ્ત્રથી કોઈને મારનારનો, અને સ્ત્રીનો ગર્ભપાત કરાવનારનો તથા પુરુષ અને સ્ત્રીને મારી નાખનારનો પશુ યથાયોગ્ય ઉત્તમ અથવા અધમ દણ કરવો નોંધ્યો.

ધાન્યં દશમ્યઃ કુમ્ભેભ્યો હરતોઽપ્યધિકં વધઃ ।

શૈવેઽપ્યેકાદશગુણં દાપ્યસ્તસ્ય ચ તદ્દનમ્ ॥ મં ૦ સ્મૃં ૪૦ ૮-૩૨૦ ॥

અર્થ:—દશ કુલથી અધિક ધાન્ય ચોરનારનો શારીરિક દણ કરે, અને તેથી ઓછું ચોરનાર ચોરનો ચોરેલા ધાન્યથી અગીઆર ગણે દણ લે અને ધાન્યવાળાનું ધાન્ય પશુ અપાવે.

તથા ધરિમમેપાનાં શત્તાદમ્યધિકે વધઃ ।

સુવર્ણરજતાદીનામુત્તમાનાં ચ વાસસામ્ ॥

” ॥ ૩૨૧ ॥

અર્થ:—જેમ દશ કુલથી અધિક ધાન્ય ચોરનારનો વધ કલ્પો છે, તેમ સો પલથી અધિક સોનું, રૂપ, આદિ વસ્તુ ચોરનારનો તોય (ચરિમન્-ત્રાજ્ઞ)ને યોગ્ય શારીરિક દણ કરે.

પચ્ચાશતસ્ત્વમ્પધિકે હસ્તસ્ત્રેદનમિપ્યતે ।

શેવે ત્વેકાદશગુણં મૂલ્યાદૃષ્ટં પ્રકલ્પયેત્ ॥

” ॥ ૩૨૨ ॥

અર્થ:—પચાસ પલથી અધિક અને સોથી ઓછું ચોગનારના હાથ કપાવી નાંખે. અને પચાસ પલથી ઓછું ચોગનારની પાગેથી અગિયાર ગણે દણ લે.

પુરુષાણાં કુલીનાનાં નારીણાં ચ વિશેષતઃ ।

મુલ્યાનાં ચ સ્ત્રીનાં હરણે વધમર્હતિ ॥

” ॥ ૩૨૩ ॥

અર્થ:—કુલીન પુરુષ, તથા વિશેષ કરીને કુલીન સ્ત્રીઓ, અને સ્ત્રી આદિક શ્રેષ્ઠ રત્નેશું હરણ કરનારનો વધ કરે.

મહાપશૂનાં હરણે શસ્ત્રાણામૌપધસ્ય ચ ।

કાલમાસાચ કાર્યં ચ દણ્ડં રાજા પ્રકલ્પયેત્ ॥

” ॥ ૩૨૪ ॥

અર્થ:—હાથી, ઘોડા આદિ મોટાં પશુઓ, શસ્ત્ર અને ઔષધની ચોરી કરનારનો સમય અને કાર્યનો વિચાર કરીને રાત્ર ૬૫૩નું વિધાન છે.

સૂત્રકાર્પાસકિષ્ણાનાં ગોમયસ્ય ગુહસ્ય ચ ।

દધ્નઃ ક્ષીરસ્ય ત્ક્રસ્ય પાનીયસ્ય તૃણસ્ય ચ ॥ , ॥ ૩૨૬ ॥

વેણુવૈદલમાળ્લાનાં લવણાનાં તથૈવ ચ ।

મૃન્મયાનાં ચ હરણે મૃદો ભસ્મન ઇવ ચ ॥ , ॥ ૩૨૭ ॥

મત્સ્યાનાં પક્ષિણાં ચૈવ તૈલસ્ય ચ છૃતસ્ય ચ ।

માંસસ્ય મધુનૈશ્વ ચચાન્યત્પશુસંભવમ્ ॥ મં ૨૨૮ ૭ ૮-૩૨૮ ॥

અન્યેષાં ચૈવમાદીનાં મધાનામોદનસ્ય ચ ।

પક્વાન્નાનાં ચ સર્વેષાં તન્મૂલ્યાદ્વિગુણો દમઃ ॥ , ॥ ૩૨૯ ॥

અર્થ:—સૂતર, કપામ, સુરાખીજ, છાણુ, ગોળ, દહીં, દૂધ, છાશ, પાણી, ધાત્ર, વાંસ, અને વાંસની ચીળે, માટીનાં વાસણુ, મીઠું, માટી અને રાખ, માઝલી, પક્ષી, તેલ, ઘી, માંસ, મધ, પશુઓનાં ચામડાં, શિંગડાં આદિ, મલ, ભાત, પકવાન, અને ચૂસવાના પદાર્થો આદિકની ચોરીની વસ્તુઓથી બે ગણો ૬૫૩ છે.

બલના અભિમાનથી જે કોઈ કામ કરવામાં આવે છે તેને સાહસ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે સહ શબ્દનો અર્થ બલ છે. તે પ્રથમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ બેદથી ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. ક્ષલ, મૂલ, જલાદિ અને ખેતીની સામગ્રીનો નાશ કરવો, આક્ષેપ કરવો, અને મર્દન કરવું આદિક પ્રથમ સાહસ કહેવાય છે. વસ્ત્ર, પશુ, અન્ન, પાન આદિ ધરતી સામગ્રીનો નાશ કરવો એ મધ્યમ સાહસ કહેવાય છે. વિષ આપવું, શસ્ત્રાદિથી મારવું, પારકી સ્ત્રી સાથે કુદૃષ્ટ વ્યવહાર કરવો અને પ્રાણુનો નાશ કરનારાં અન્ય કર્મ કરવાં તેને ઉત્તમ સાહસ કહે છે.

પ્રથમ સાહસનો ૬૫૩ સો પણુ, મધ્યમ સાહસનો ૬૫૩ પાંચસો પણુ, અને ઉત્તમ સાહસનો ૬૫૩ એક હજાર પણુ લેવા, વધ કરવો, સર્વસ્વ હરણુ કરી લેવું, દેશનિકાલ કરવો, શરીરમાં ડામ દેવો (ચિહ્નો કરવાં) અને અંગ કપાવવું વગેરે છે.

પરદારાભિમર્શેષુ પ્રવૃત્તાનૃન્મહીપતિઃ ।

ચદ્વેજનકરૈર્દૃઢૈશ્ચિહ્નયિત્વા પ્રવાસેયેત્ ॥ , ॥ ૩૫૨ ॥

અર્થ:—પારકી સ્ત્રીની સાથે ગમન કરનાર મનુષ્યને રાત્ર ઉદ્દેશન ૬૫૩થી ચિહ્નિત કરીને અર્ધાત્ નાક, કાન, આદિ કોઈ અંગ કપાવીને રાત્ર્યમાંથી કાઢી મૂકે.

તત્સમુત્પો હિ લોકસ્ય જાયતે વર્ણસઙ્કરઃ ।

યેન મૂલહરોઽધર્મઃ સર્વનાશાય કલ્પતે ॥ , ॥ ૩૫૩ ॥

અર્થ:—પૂર્વે કહેલા દુરાચારથી પ્રભા વર્ણસંકર થાય છે, જેથી ધર્મના મૂલનો નાશ થવાથી સર્વનો નાશ થાય છે.

રાત્રએ છુત તથા સમાહવ્ય રાત્ર્યમાં થવા દેવાં ન જોઈએ. તે રાત્ર્યનો નાશ કરનારાં છે. જુગાર અને સમાધિય એ બન્ને પ્રત્યક્ષ ચોરી કહેવાય છે. તેમને રોકવાને માટે રાત્રએ હમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જે ખેલ પાસા આદિક પ્રાણુ રહિત વસ્તુથી થાય છે તેને જુગાર કહે છે. અને જે ખેલ ઘેટાં, મુરખાં, આદિ પ્રાણીઓ દ્વારા બાજુગર લોકો કરે છે તેનું નામ સમાર્પણ છે.

દ્યૂતં સમાહ્વયં ચૈવ યઃ કુર્યાત્કારયેત વા ।

તાન્સર્વાન્ધાતયેદ્રાજા શૂદ્રાંશ્ચ દ્વિજાલેક્ષિનઃ ॥ ” અ. ૯-૨૨૯ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્યો જુગાર રમે છે અથવા સમાર્પણનો ખેલ કરે છે અથવા બીજાની પાસે કરાવે છે, તેમને રાજા હાથ કપાવી નાંખવા આદિ શારીરિક સિક્કા કરે. અને બ્રાહ્મણનાં ચિર્ણુ ધારણ કરનારા શૂદ્રોનો પણ આ પ્રમાણે જ દણ કરે.

થથોક્તા રીતે દણ દેવાથી પ્રજા ધર્મનું પાલન કરે છે. દણ નહિ દેવાથી કોઈપણ ધર્મનું પાલન કરશે નહિ.

તસ્યાર્થે સર્વભૂતાનાં ગોપ્તારં ધર્મમાત્મજમ્ ।

બ્રહ્મતેજોમયં દણ્ડમસજતપૂર્વમીશ્વરઃ ॥ ” અ. ૭ ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—પૂર્વ સમયમાં ઈશ્વરે રાજાના પ્રયોજનની સિદ્ધિને માટે સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા કરનાર બ્રહ્મતેજથી યુક્ત ધર્મપુત્ર (દણ્ડ) ઉત્પન્ન કર્યો છે.

તસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ સ્થાવરાણિ ચરાણિ ચ ।

ભયાદ્ભોગાય કલ્પન્તે સ્વધર્માન્ન ચલન્તિ ચ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—દણ્ડના ભયથી સર્વ સ્થાવર જંગમ રૂપ પ્રાણી પોતપોતાના ભોગમાં રિયત છે. તેમ ન હોત તો બધવાનું ગરીબને મારીને સર્વ હરણ કરી લેત, અને ગરીબને કોઈ પણ ભોગ મળત નહિ. પરન્તુ દણ્ડના ભયથી સર્વને ભોગ મળે છે અને દણ્ડના ભયથી પોતાના ધર્મથી અઘાયમાન થતા નથી.

વાગ્દણ્ડં પ્રથમં કુર્યાદ્દિગ્દણ્ડં તદનન્તરમ્ ।

તૃતીયં ધનદણ્ડં તુ વધદણ્ડમતઃ પરમ્ ॥ ” ॥ ૮-૧૨૯ ॥

અર્થઃ—પહેલી વાર અપરાધીને વચનથી ધમકાવીને કરાવે, બીજીવાર ધિક્કાર કરીને, ત્રીજી વાર ધનનો દંડ કરીને શાસન કરે. આ સર્વ દણ્ડો પછી શારીરિક દણ્ડ કરે.

મૌણ્ડ્યં પ્રાણાન્તિકો દણ્ડો બ્રાહ્મણસ્ય વિધીયતે ।

હત્તરેપાં તુ વર્ણનાં દણ્ડઃ પ્રાણાન્તિકો ભવેત્ ॥ ” ॥ ૮-૩૭૯ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણનું માથું મુંઝવી નાંખાવવું તે વધના સમાન છે. અને ક્ષત્રિય આદિકને પ્રાણાન્તનો દંડ દેવો બેધબે.

ઇતિ દણ્ડનીતિ નિરૂપણુ અ. ૫. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬.

લિપ્ત લિપ્ત વિષય નિરૂપણ.

સર્ગ. ૧.

દિનચર્યા નિરૂપણ.

આ સર્ગમાં દિનચર્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

બ્રાહ્મે મુહૂર્તે વુધ્યેત સ્વસ્થો રસાર્થમાયુષઃ ।

તત્ર સર્વાયશાન્ત્યર્થં સ્મરેચ્છ મધુમુદનમ્ ॥

યો ૦ ર૦ નિ. પ્ર ૦ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—તન્દુરસ્ત મનુષ્યે પોતાની આયુની રક્ષાને માટે બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં જાગવું જોઈએ. અને ઉઠીને તે સમયમાં સંપૂર્ણ પાપોની શાન્તિને માટે કંઈક સમય મુધી પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. અને અશ્વોદ્ધમના પહેલાંનું રાત્રિના પશ્ચિમ ચામ(પહોર)નું જો મુહૂર્ત છે તેના બ્રહ્મા દેવતા છે. તેથી તેને બ્રાહ્મ મુહૂર્ત કહે છે. અર્થાત્ અશ્વોદ્ધમના પહેલાંના ૧૨૦ પળના સમયને બ્રાહ્મ મુહૂર્ત કહે છે. તે સમયમાં શક્તિ અનુસાર ઈશ્વરનું સ્મરણ કરીને પછી મંગલને માટે—

દધ્યાજ્યાદર્શસિદ્ધાર્યવિલ્લગોરોચનસ્રજામ્ ।

દર્શન સ્પર્શનં કાર્યં મધુદેન શુભાવહમ્ ॥

॥ ૪ ॥

અર્થ:—શુભ દેનાર:દધિ, ઘી, દર્પણ, પાકિલો પદાર્થ (ક્ષાદિ), બિલ્વ ફળ, ગોરાચન, માળા, ઇત્યાદિ પદાર્થોનું દર્શન તથા સ્પર્શન કરવું જોઈએ. અને—

સ્વમાનનં ઘૃતે પચ્ચેદ્યદીચ્છેશ્વરજીવિતમ્ ।

॥ ૫ ॥

અર્થ:—જો દીર્ઘાયુની ઇચ્છા હોય તો ઘીમાં પોતાના મુખને દેખે. અને તે પછી ગ્રામની બહાર નિર્જન સ્થાનમાં જઈને મલાદિને વિસર્જન કરે. અને—

આયુષ્યમુપસિ પ્રોક્તં મલાદીનાં વિસર્જનમ્ ।

॥ ૫ ॥

અર્થ:—પ્રાતઃકાલમાં જ મલાદિનો ત્યાગ આયુને માટે હિતકર કહેલો છે. પરન્તુ—

ન ફાલકૃષ્ટે ન જલે ન ચિત્યાં ન ચ પર્વતે ।

ન જીર્ણદેવાયત્તને ન વલ્મીકે કદાચન ॥

મ ૦ સ્મૃ ૦ અ ૦ ૪-૪૬ ॥

અર્થ:—ખેડેલી જમીનમાં, જલમાં, અગ્નિકુણ્ડ તથા વેદિ તથા મકાન આદિ બનાવવાને માટે એકઠી કરેલી ઇંટોના ઢગલામાં, તથા પર્વતમાં, પુરાણા તુટેલા કુટેલા દેવાલયમાં તથા કૃમિ આદિએ કરેલા માટીના ઢગલામાં મલમૂત્ર વિસર્જન ન કરવાં. વળી—

ન સત્ત્વેષુ ગર્તેષુ ન ગચ્છન્નાપિ ચ સ્થિતઃ ।

ન નદીતીરમાસાદ્ય ન ચ પર્વતમસ્તકે ॥

॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—કાઈ પ્રાણીના દરમાં, નદીને કિનારે, પર્વતના શિખરમાં મલમૂત્ર વિસર્જન ન કરે. તેમ ચાલતા ચાલતા તથા ઉભા રહીને પણ મલમૂત્ર વિસર્જન ન કરે. અને ઉપર કહેલી જગ્યાઓને છોડીને અન્ય સ્થાનમાં જઈને પૃથ્વીને ઘાસ આદિથી ઢાંકીને મલ વિસર્જન કરવો જોઈએ. વળી—

વાય્વગ્નિવિપ્રમાદિત્યમપ. પર્ણસ્તથૈવ ગાઃ ।

ન કદાચન કુર્વોત વિષ્ણુત્તસ્ય વિસર્જનમ્ ॥

” ॥ ૪૮ ॥

અર્થઃ—હવાની સામે, અગ્નિ, આદ્ય, સૂર્ય તથા જલની સામે, તથા ગાયના દેખતાં પણ મલમૂત્રનો ત્યાગ ન કરે.

મૂત્રોચારસમુત્સર્ગ દિવા કુર્યાદુદરમુત્રઃ ।

દક્ષિણાભિમુખો રાત્રૌ સંધ્યયોશ્ચ તથા દિવા ॥

” ॥ ૫૦ ॥

અર્થઃ—મલ (ઉત્તાર) અને મૂત્રનું વિસર્જન દિવસે તથા સન્ધ્યાકાલમાં ઉત્તરમાં મુખ કરીને કરવું જોઈએ, અને રાત્રિમાં દક્ષિણ દિશામાં મુખ કરીને કરવું જોઈએ. વળી—

છાયાયામન્ધકારે વા રાત્રાવહનિ વા દિગ્નિઃ ।

યથાસુત્તમુત્રઃ કુર્યાત્પ્રાણવાધામયેષુ ચ ॥

” ॥ ૫૧ ॥

અર્થઃ—છાયામાં, તથા દિવસમાં પણ કદાપિ ધુમસ પડવાથી અથવા આંધી ચઢવાથી અન્ધકાર થયો હોય, અથવા રાત્રિમાં અન્ધકારના સમયમાં પણ, તેમ પ્રાણહાનિ થવાનો ભય હોય ત્યારે પણ જે દિશામાં મુખ કરીને બેસવાથી મુખ હોય તે દિશામાં મુખ કરીને બેસવું.

પ્રત્યર્પિ પ્રતિમૂર્યં ચ પ્રતિસોમોદકદ્વિજાન્ ।

પ્રતિ ગાં પ્રતિ ચાતં ચ મજ્ઞા નશ્યતિ મેહતઃ ॥

” ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, જલ, આદ્ય તથા ગાય અને વાયુ—તેમની સામે બેસીને મલમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો, કેમકે તેમ કરવાથી શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે.

વળી મલ મૂત્ર પરિત્યાગ કર્યા પછી શુદ્ધ આદિ દ્વારને સાફ કરવાં જોઈએ અર્થાત્ જલથી શૌચ કરવું જોઈએ. વળી—

શુદાદિમલમાર્ગાણાં શૌચં કાન્તિશ્ચલમદમ્ ।

પાવિત્ર્યકરમાયુષ્યમલક્ષ્મીકલિપાપહત્ ॥

યો. ર. નિ. પ્ર. સ્તો. ૧૦ ॥

અર્થઃ—શુદ્ધ આદિ મલના માર્ગોનું શૌચ દેહની કાન્તિ તથા બલને દેનાર છે, અને પવિત્ર કરનાર તથા આયુ માટે હિતકર છે, અને અલક્ષ્મી તથા કલિ તથા પાપને દૂર કરનાર છે. વળી—

મક્ષાલનં હિ પાણ્યોશ્ચ પાદયોઃ શુદ્ધિકારણમ્ ।

મલથ્રમહરં વૃપ્યં ચક્ષુષ્યં રાક્ષસાપહમ્ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—શૌચ કર્યા બાદ હાથ તથા પગને પણ ધોવા જોઈએ. તે શુદ્ધિનું કારણ છે, તથા મલ અને થ્રમને દૂર કરતા છે, તથા બલકારક છે અને નેત્રને માટે હિત છે, તથા રાક્ષસોના ઉપદ્રવને દૂર કરતા છે.

શૌચથી નિવૃત્ત થયા પછી દન્તધાવન કરવું જોઈએ. ધર્મશાસ્ત્રમાં કાંટાવાળા તથા દૂધ વાળા દાંતજુ વડે દાંતજુ કરવાનું કહ્યું છે.

અર્કમ્પ્રોધસ્વદિરકરજ્જકુમાદિકમ્ ।

માણુદલમુત્રમાસીનો નિશ્ચલો મૌનવાનપિ ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—અર્ધ, વડ, ખદિર, કરંજ, કકુભ, ઇત્યાદિના દાતણુ વડે પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશામાં મુખ કરીને બેસી નિશ્ચલ તથા મૌની થઇને દાતણુ કરે.

મધુકો મધુરે શ્રેષ્ઠઃ કરઙ્ગઃ કદુકે તથા ।

નિમ્બસ્તુ તિક્તકે શ્રેષ્ઠઃ કપાયે સ્વદિરસ્તથા ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—મીઠા દાતણુમાં મધુકાનું દાતણુ શ્રેષ્ઠ છે. તીખા દાતણુમાં કરંજ શ્રેષ્ઠ છે. તિક્ત (કડવા) રસવાળામાં લિંબડો શ્રેષ્ઠ છે. અને તુરા રસવાળામાં ખદિર શ્રેષ્ઠ છે. વળી—

મક્ષયેદન્તધવનં દ્વાદશાક્ષુલમાયતમ્ । ૨૦ ॥

અર્થ:—બાર આંગળ લાંબા દાતણુથી દાતણુ કરવું બેઠબે.

અર્દિતો કર્ણશૂલશ્ચ નેત્રરોગી નવજ્વરી ।

વર્જયેદન્તકાઠં તુ હૃદ્યામયયુતોઽપિ વા ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—પીડિત મનુષ્ય, તથા કર્ણશૂલ વાળો તથા નેત્રના રોગ વાળો વથા નવીન જ્વર વાળો આ કાઠ પશુ દાતણુ ન કરે. અને—

જિહ્વાનિર્લેશ્વનં હૈમં રાજતં તામ્રજં તથા । ૨૬ ॥

પાટિતં મૃદુ તત્કાઠં મૃદુપત્રમયં તથા ।

દશાક્ષુલં મૃદુ સ્નિગ્ધં તેન જિહ્વાં લિખેત્સુખમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જીંઘા સાફ કરવાની લેખની સોનાની અથવા ચાંદીની અથવા માંબાની બનાવેલી હોવી બેઠબે. અથવા જોના વડે દાતણુ કરતા હોય તે જ કામલ દાતણુની ચીર કરીને જીંઘા સાફ કરવી બેઠબે. જો ત્રાંણુ આદિની બનાવેલી હોય તો કામલ પત્રા ૩૫ તથા દશ આંગળ લાંબી તથા ચીકણી હોય તે વડે જીંઘાને સાફ કરવી બેઠબે.

શર્વર્યન્તે સમુત્પાચ કૃતશૌચઃ સમાહિતઃ ।

સ્નાત્વા સન્ધ્યામુપાસીત સર્વકાલમતન્દ્રિતઃ ॥ મ.ગ.પુ.આ.કા.અ.૨૧૩-૨૫ ॥

અર્થ:—રાત્રિ સમાપ્ત થતાં ઉઠીને શૌચાદિથી નિવૃત્ત થઇને એકાગ્ર ચિત્તવાળા થઇને સ્નાન કરે. પછી સન્ધ્યાવન્દન આદિ કરીને શક્તિ અનુસાર ગાયત્રી મન્ત્રનો જાપ કરે. પછી ક્રમે પટ્કર્મને પૂર્ણ કરીને અતિથિબોજનાદિ કરીને પછી બોજન કરી પુરાણ આદિના શ્રવણમાં થોડો કાળ વીતાવે. બાકીના સમયમાં અર્થાત્ સાયંકાલની સન્ધ્યા મુધી યોગ-ક્ષેમનો વિચાર કરે, અને સાયંકાલમાં સન્ધ્યાવન્દન, હોમ, આદિ કર્યા પછી બોજન અને શયન કરે. આ ધર્માચરણ કરનારને માટે દિનચર્યા ધર્મશાસ્ત્રને અનુસાર લખવામાં આવી છે. ઇતિ દિનચર્યા નિરૂપણ અ. ૬. સ. ૧. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૬. સર્ગ ૨.

બ્રહ્માવર્તાદિ દશ નિરૂપણ.

આ સર્ગમાં બ્રહ્માવર્તાદિ પુણ્ય દેશનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

સરસ્વતીદ્વિપદ્વત્લોદેવનચોર્યદન્તરમ્ ।

તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રચક્ષતે ॥ મં ૨૫૦ અં ૨-૧૭ ॥

અર્થ:—સરસ્વતી તથા દમદતી એ બે દેવ નદીઓની વચ્ચે આવેલા દેવતા લોકોએ નિર્માણ કરેલા દેશને બ્રહ્માવર્ત કહે છે.

કુરુક્ષેત્રઞ્ચ મત્સ્યાશ્ચ પન્ચાલાઃ શૂરસેનકાઃ ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ १૯ ॥

અર્થ:—બ્રહ્માવર્તથી પછી આવેલા કુરુક્ષેત્ર તથા મત્સ્ય દેશ તથા પન્ચાલ દેશ અને શૂરસેન દેશને પણ બ્રહ્માવર્તથી કંઈક ન્યૂન બ્રહ્મર્ષિદેશ કહે છે. વિશેષ કરીને જયપુર આદિ દેશને મત્સ્ય દેશ કહે છે. અને મળભૂમિને શૂરસેન દેશ કહે છે. અને—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृથिव्यां सर्वमानवाः ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—આ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણ પામેથી પૃથ્વીના સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાનો આચાર શીખવેલો છે. અને—

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—હિમાલયથી દક્ષિણમાં અને વિન્ધ્ય પર્વતથી ઉત્તરમાં આવેલા તથા વિનશન અર્થાત્ જે દેશમાં મરુત્વતી અન્તર્ધાન થઈ છે તે દેશથી પૂર્વ તરફનો અને પ્રયાગથી પશ્ચિમ તરફનો દેશ મધ્યદેશ કહેવાય છે. અને—

आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्षावर्तं विदुर्बुधाः ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વ દિશાના સમુદ્રથી પશ્ચિમ દિશાના સમુદ્ર સુધીના અને હિમાલય પર્વતની દક્ષિણના અને વિન્ધ્ય પર્વતની ઉત્તરના દેશને વિદ્વાન્ લોક આર્યાવર્ત કહે છે. અને—

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो भ्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—જે દેશમાં કળા મૃગ (હરિણ) સ્વભાવથી વિચરે છે તે દેશ મગ્ધ કરવાને યોગ્ય છે. તેથી અન્ય દેશને ભ્લેચ્છદેશ કહે છે.

एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन्કस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—દ્વિજાતિ લોકોએ યત્નપૂર્વક આ દેશોમાં નિવાસ કરવો જોઈએ. અને શૂદ્ર લોક પોતાની જીવિકાને માટે કોઈ પણ દેશમાં નિવાસ કરી શકે છે. અને—

देशेष्वन्येषु या नद्यो घन्याः सागरगाः शुभाः ।

तीर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः सेवितानि च ॥ ૨૫ ॥

वसेयुस्तदुपान्तेषु शमिच्छन्तो द्विजातयः ।

मुनिभिः सेवितत्वेन पुण्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—જો કોઈ દેશમાં નદીઓ ઘન્યા, સાગરગા, શુભા, તીર્થો, પુણ્યાની મુનિઓ સેવિતાં છે. અને જો તે દેશમાં વસેલો દ્વિજાતિ શમિચ્છન્તો થઈ શકે, તો તે દેશ પુણ્યદેશ પ્રકીર્તિત છે.

અર્થ:—સુખ (શમ)ને ચહાનાર દિગ્ગતિ મનુષ્ય અન્ય દેશોમાં જે પવિત્ર નદીઓ સીધી સમુદ્રને મળતી હોય તેની, તથા ઋષિલોકોએ નિવાસ કરેલાં પુણ્ય તીર્થ હોય તેની આસપાસ નિવાસ કરે, કંઈકે મુનિ લોકોના નિવાસથી તે દેશ પુણ્યદેશ કહેવાય છે.

ઇતિ ષષ્ઠવર્તાદિ દેશનિરૂપણ અ. ૬. સ. ૨. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૬. સર્ગ. ૩.

ભૂત્ય તથા દાસાદિ નિરૂપણ.

હવે આ સર્ગમાં ભૂત્ય તથા દાસાદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

શુશ્રૂષકઃ પશ્ચવિધઃ શાસ્ત્રે દૃષ્ટો મનીષિભિઃ ।

ચતુર્વિધઃ કર્મકરસ્તેષાં દાસાસ્ત્રિપશ્ચકાઃ ॥ ના. સ્મૃ. પ. વિ. પા. શ્લો. ॥ ૨ ॥

અર્થ:—વિદ્વાન્ લોકોએ શાસ્ત્ર જોઈને પાંચ પ્રકારના શુશ્રૂષા કરનાર કહ્યા છે. તેમાં ચાર પ્રકારનાં કર્મ કરનાર શુશ્રૂષક, અને પાંચમામાં ૧૫ પ્રકારના દાસ હોય છે.

શિષ્યાન્તેવાસિમૃતકાશ્ચતુર્યસ્ત્વધિકર્મકૃત્ ।

एते कर्मकरा ज्ञेया दासस्तु गृहजातयः ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—શિષ્ય, અન્તેવાસી અર્થાત્ શિષ્યવિદ્યા લાગુનાર, ભૂત્ય તથા અધિકર્મકૃત્ અર્થાત્ શેષિષ્ટ કામ કરનાર એ ચાર પ્રકારના કર્મકર (કર્મ કરનાર), અને પાંચમે દાસીને પુત્ર આદિ ઘરમાં ઉત્પન્ન થયેલા ૧૫ પ્રકારના દાસ છે.

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयं शुभं चाशुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतं स्मृतम् ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—ઉત્તમ અને નીચ બેદથી કર્મ એ પ્રકારનું છે એમ સમજવું જોઈએ. તેમાં દાસકર્મ નીચ છે, અને કર્મકરોનું કર્મ શુશ્રૂષકોમાં સાફ છે.

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।

गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविष्णूत्रग्रहणोज्जनम् ॥

” ॥ ૫ ॥

इष्टतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः ।

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यत्ततः परम् ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—ગૃહનું દ્વાર, મોરી આદિ અપવિત્ર સ્થાન, ગલી, પાપખાનું, આદિ સાફ કરવું, ગુહા આદિ ગુપ્ત અંગને સાફ કરવું, જૂહું તથા વિષ્ટા, મૂત્ર, આદિ ઉઠાવીને ફેંકી દેવું, તથા સ્વામીની ઇચ્છાનુસાર તેના શરીરની સેવા કરવી—આ સર્વને હીન કર્મ સમજવું. અને તેથી અન્યને શુભ કર્મ જાણવું.

उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृपीवल् ॥

अघमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भूतः ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—ભૂત્ય ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તેમાં શસ્ત્ર ધારણ કરનાર ઉત્તમ, ખેતીનું કામ કરનાર મધ્યમ અને જાર ઉઠાવનાર અઘમ ભૂત્ય છે. અને—

અર્થેષ્વધિકૃતો યઃ સ્યાત્કુટુંબસ્ય તથોપરિ ।

સોઽપિ કર્મકરો જ્ઞેયઃ સ ચ કૌટુમ્બિકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—જેને ધન તથા કુટુંબની રક્ષા કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે, તે કૌટુમ્બિક કર્મકર કહેવાય છે.

શુભકર્મકરાસ્ત્વેતે ચત્વારઃ સમુદાહતાઃ ।

જઘન્યકર્મખાજસ્તુ શોપદાસાત્ત્રિપન્ચકાઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—આ ચાર પ્રકારના કર્મકર શુભ કર્મ કરનાર, અને તેથી જિન ૧૫ પ્રકારના દાસ નિન્દિત કર્મ કરનાર કહેવાય છે.

ગૃહજાતસ્તથા ક્રીતો લબ્ધો દાયાદુપાગતઃ ।

અનાકાલમૃતો લોકે આહિતઃ સ્વામિના ચ યઃ ॥ ૨૪ ॥

મોક્ષિતો મહત્ત્વર્ણાત્પ્રાપ્તો યુદ્ધાત્પણાર્જિતઃ ।

તવાહમિત્યુપગતઃ મત્રજ્યાવસિતઃ કૃતઃ ॥ ૨૫ ॥

ભક્તદાસશ્ચ વિજ્ઞેયસ્તથૈવ વઢવાહતઃ ।

વિક્રેતા ચાત્મનઃ શાસ્ત્રે દાસાઃ પશ્ચદશ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—૧. પોતાની દાસીમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ૨. પૈસા આપીને ખરીદ કરેલો, ૩. દાનાદિથી પ્રાપ્ત થયેલો, ૪. ધનાદિનો વિભાગ કરતી વખતે હિસ્સામાં આવેલો, ૫. દુકાળમાં રક્ષા કરીને રાખેલો, ૬. ઋણના બદલામાં કાઠીને રાખ્યો હોય, ૭. મોટા દેવામાંથી હોડાવેલો, ૮. યુદ્ધમાં જળ્ય કરીને પ્રાપ્ત કરેલો, ૯. જુગાર રમવામાં જીતાયેલો, ૧૦. પોતે જાતે આપીને કરાર કરીને દાસ બન્યો હોય, ૧૧. સંન્યાસ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલો સંન્યાસી, ૧૨. અશુક સમયનો નિશ્ચય કરીને રહેલો, ૧૩. ખાવાને સાદે દાસ બનેલો, ૧૪. કાઠીની દાસી સાથે વિવાહ કરીને તેનો દાસ બનેલો હોય, અને ૧૫. પોતાના શરીરને વેચી દેનાર—શાસ્ત્રમાં આ ૧૬ પ્રકારના દાસ કલા છે.

તત્ર પૂર્વશ્ચતુર્વર્ગો દાસત્વાન્ન વિમુચ્યતે ।

પ્રમાદાદ્દનિમોઽન્યત્ર દાસમેષાં ક્રમાગતમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—તેમાં પહેલા કહેલા ચાર અર્થોત્ ૧. દાસીમાં ઉત્પન્ન, ૨. પૈસા આપીને ખરીદેલો, ૩. દાનાદિથી પ્રાપ્ત થયેલો, ૪. હિસ્સામાં આવેલો એ દાસપણામાંથી કદાપિ છૂટી શકતા નથી. પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો જે દાસ છે તે માલિકના પ્રમાદથી બીજાનું કામ કરી શકે છે.

યો વૈષાં સ્વામિનં કશ્ચિન્મોક્ષયેત્પ્રાણસંશયાત્ ।

દાસત્વાત્સ વિમુચ્યેત પુષ્પમાગં લમેત ચ ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—આ ૧૬ પ્રકારના દાસોમાંથી કોઈ દાસ પોતાના સ્વામીને પ્રાણુભયથી બચાવે તો તે દાસભાવથી છૂટી જાય છે. અને પુત્રના લાભને પ્રાપ્ત કરે છે.

અને દુર્ભિક્ષમાં પાલન કરીને રાખેલો દાસ જે ગાય આપીને છૂટી શકે છે. એક માણસે પોતાનો દાસ બીજાને ત્યાં ગીરા મૂક્યો હોય તો તે ઋણ ચૂકવવાથી બીજા સ્વામીથી છૂટશે. અને દાસનું ઋણ આપીને રાખેલો દાસ બ્યાજ સહિત ઋણ ચૂકવીને દાસપણાથી છૂટી જશે.

રહેતી વખત અમુક સમયનો નિશ્ચય કરીએ રહેલો દાસ સમય પૂરો થયે છૂટશે. રહેવાનો કરાર કરીને રહેલો દાસ અને યુદ્ધમાં જીતમાં મળેલો તથા લુગારમાં જીતાવેલો એ ત્રણ દાસ પોતાની સમાન ખીન્ને દાસ આપવાથી દાસભાવથી છૂટશે. અને—

રાજામેવ તુ દાસઃ સ્વાત્મવ્રજ્યાવસિતો નરઃ ।

ન તસ્ય વિપ્રમોક્ષોઽસ્તિ ન વિશુદ્ધિઃ કથંચન ॥

॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—સંન્યાસધર્મથી બ્રજ થયેલો સંન્યાસી રાજાનો દાસ થશે, અને તેનો કદાપિ છૂટકારો થશે નહીં તેમ તેની શુદ્ધિ પણ થશે નહીં.

અને ખાવાને માટે રહેલો દાસ ભોજન ન દેતાં દાસપણાથી છૂટી જશે. અને પોતાની દાસી સાથે વિવાહ કરીને રહેલો દાસ દાસીની પાસે જવાની મના કરવાથી દાસપણાથી છૂટી જશે. અને પોતાના દેહને વેચનાર દાસપણાથી છૂટતો નથી.

ઈતિ ભૂત્ય તથા દાસાદિ નિરૂપણ અ. ૬. સ. ૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૪.

તોસ માપનું નિરૂપણ.

માપની અંદર પહેલું દેશમાપ તથા કાલમાપનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

જાળીઆમાંથી તાપ જ્યારે ધરમાં આવે છે ત્યારે તેની અંદર સૂક્ષ્મ રજકણો ઉડતાં જોવામાં આવે છે. એ રજનો જે છદ્દો ભાગ છે તેને પરમાણુ કહે છે.

૮ પરમાણુ=૧ ધૂલકણ. અર્થાત્ રથના પૈડાથી ૧૪ આંગળ=૧ શમ=શશ્વ=પરિશ્ચ=૫૬. પૈર ઉડેલી ધૂલનો એક કણ કહેવાય છે. પણ કહે છે.

૮ ધૂલકણ=૧ સિક્કા.

૨ વિતરિત=૧ અરતિ (૧ હાથ).

૮ સિક્કા=૧ ચૂકામધ્ય.

૪ અરતિ=૧ દણડા.

૮ ચૂકામધ્ય=૧ યવમધ્ય.

૧૦ દણડા=૧ રજણ.

૮ યવમધ્ય=૧ આંગળ.

૨ રજણ=૧ પરિદેશ.

૪ આંગળ=૧ ધનુર્મૂઠ.

૧૨ પરિદેશ=૧ નિવર્તન.

૨ ધનુર્મૂઠ=૧ ધનુર્મુઠિ.

૨૦૦૦ ધનુ (દણડા)=૧ ગોરૂત. તેને કૌશ તથા

૧૨ ધનુર્મુઠિ=૧ વિતરિત-વેંત (બિલાંચદ)

કાસ પણ કહે છે.

અથવા ૧૨ આંગળ છાયા પોરૂષ.

૪ ગોરૂત=૧ યોજન.

૮૪ આંગળનું એક માપ હોય છે તેને વ્યામ કહે છે. એ દોરડાને માપવામાં, જોદેલા કુવાને માપવામાં, અને નાવ માપવામાં કામમાં આવે છે.

દશમાનની પછી કાલમાનને કહીએ છીએ.

ગુટ (ગુટિ), લવ, નિમેષ, કાષ્ઠા, કલા, નાલિકા, મુહૂર્ત, પૂર્વ ભાગ (પૂર્વાહ્ન), અપર ભાગ (અપરાહ્ન), દિવસ (દિન), રાત્રિ, પક્ષ, માસ, વ્રત, અયન (ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન-છ મહિનાનું એક અયન માય છે), સંવત્સર અને યુગ આ ૧૭ કાલના વિશેષ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે.

આખો પક્ષકારો મારવામાં જેટલો સમય જાય છે તેને નિમેષ કહે છે. નિમેષના ચોથા ભાગના સમયને ગુટ કહે છે.

૧૫૪

૧ દુહૃત=૧ સ્વ

૨ અન્ન=૧ નિષેવ.

૪ નિષેવ=૧ કાળા.

૩૦ કાળા=૧ કષા.

૪૦ કષા=૧ નાકિત.

૨ નાકિત=૧ મુહર્ત.

૬૪૨ કહેવા પરિમાણની દિન રાત ચૈત્ર મહિનામાં અને આશ્વિન મહિનામાં ૭૪ હોય છે,

૬૪૨ ૩ આ મહિનામાં દિન અને રાત બરાબર હોય છે.

૬૪૨ ૪ આ મહિના વર્ષા ઋતુ હોય છે, આશ્વિન અને કાર્તિક એ બે

માસ અને ભાદરવો એ બે મહિના વર્ષા ઋતુ હોય છે, આશ્વિન અને કાર્તિક એ બે

મહિના શરદા ઋતુ હોય છે. આગસ્ટ અને પોષ એ બે મહિના હેમન્ત ઋતુ હોય છે.

માઘ અને ફાલ્ગુ એ બે મહિના શિશિર ઋતુ હોય છે. ચૈત્ર અને વૈશાખ એ બે મહિના

વસન્ત ઋતુ હોય છે. જ્યેષ્ઠ અને આષાઢ મહિનામાં ગ્રીષ્મ ઋતુ હોય છે.

શિશિર, વસન્ત, અને ગ્રીષ્મ ઋતુ ઉત્તરાયણ કહેવાય છે. અને વર્ષા, શરદા અને હેમન્ત

ઋતુ દક્ષિણાયન કહેવાય છે.

હવે સુવર્ણાદિક તોલવાના માપનું કથન કરીએ છીએ.

૧૦ ધાન્ય માપ (અડદના દાણા)નો એક સુવર્ણ માપ અથવા પાંચ રતિ થાય છે.

૧૧ માપક=૧ સુવર્ણ અથવા ૧ કર્ષ. ૪ કર્ષ=૧ પલ.

આ સુવર્ણનું તોલ કથન કર્યું છે.

ચાંદીના તોલનું માપ.

શ્લોક: સરસવ (ખંગાળી સરસવ)ના ૮૮ દાણાની બરાબર ૧ રૂપ્ય માપક થાય છે. ૧૬ રૂપ્ય માપકની ૧ ધરણ થાય છે. અને ૧ ધરણનો ૨૦ તૌમ્યમ (મૂળાનું બીજ) કહેવાય છે. આ ચાંદીના તોલનું કથન કરેલું છે.

૨૦ ચોખ્ખાની ૧ વજ્રધરણ થાય છે. આ હીયનું તોલ છે. સો પદનું નામ ૧ તોલો છે. અને ૨૦ તોલોનો ૧ ભાર છે. દસ ધરણનો ૧ પલ થાય છે.

હવે દ્રોણ, આઢક, આદિ પરિમાણોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. ધાન્યમાપ (અડદના દાણા)નો ૨૦૦ પલનો એક આપમાન દ્રોણ થાય છે. આ દ્રોણ કેવળ રાજકીય આપને તોલવાના કામમાં જ સેવામાં આવે છે.

૧૮૭૬ પલનો એક બાવહારિક દ્રોણ થાય છે. આ કંપ બાવહારના સમયમાં તોલવાના કામમાં આવે છે. ૧૭૫ પલનો ૧ ભાજનીય દ્રોણ થાય છે. આ ભૂત્યોને માટે દ્રવ્યાદિ ના કામમાં આવે છે. ૧૬૨ પલનું એક અન્ત:પુર ભાજનીય દ્રોણ થાય છે. તેનો ૧ અન્ત:પુરમાં સામાન ભેખવાના કામમાં આવે છે.

આ ચાર પ્રકારના દ્રોણના ઉત્તરોત્તર ચતુર્થાંશ એટલે કરીને આઢક, પ્રસ્થ, અને કુકુળનું પરિમાણ નિર્ણય કરવામાં આવે છે અર્થાત્ દ્રોણનાં જોડવાં પરિમાણ થાય છે તેથી ચોથો ભાગ કમ આઢકનું, આઢકનો ચોથો ભાગ કમ પ્રસ્થનું, અને પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ કમ કુકુળનું પરિમાણ છે.

વળી ૧૬ દ્રોણની એક ખારી, અને વીસ દ્રોણનો ૧ કુંભ, અને દશ કુંભનો ૧ વહ યાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં લખેલા તોલ માપને જાણવા માટે અહીંઆં આ માપ લખેલાં છે.

ઈતિ તોલ માપનું નિરૂપણ અ. ૬. સ. ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૫.

ધૂપ નિરૂપણ.

દેવપૂજા આદિકોમાં ધૂપ કરવાની રીતિ છે. તથાપિ દેવતાની પ્રસન્નતા રૂપ ફલથી અતિ-રિક્ત ફલ પશુ વેદ તથા અન્ય શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. તેનું સામાન્ય રીતે અહીંઆં નિરૂપણ કરીએ છીએ.

विश्वञ्च एतस्माद् यक्ष्मा मृगा अन्वा इवेरते यद् गुग्गुलु (गुलगुलु) सैन्धवं
यत् व्याप्यासि समुद्रियम् ॥ अ० वे० सं० का० ૧૯. अनु० ૫. सू० ૩૯ ॥

અર્થ:—સિન્ધુ દેશમાં યનારા અથવા સમુદ્રમાં યનાર ગુગ્ગુલુની ગંધ લેનારની પાસેથી સર્વ રોગો, જલ્દી રોગનારા હરિણ આદિ મૃગની માંસ, જૂદી જૂદી દિશાઓમાં નાસી જાય છે. તેટલા માટે ગુગ્ગુલુ આદિનો ધૂપ કરવાથી રોગાદિનાશ રૂપ દષ્ટ ફલ પશુ સિદ્ધ થાય છે. વળી—

अग्रं च न कर्पूरं दिव्यं चन्दनसौरभम् ।

दत्त्वा मां वै सहे मासे कुलानां तारयेच्छतम् ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૨. મા. ૫. અ. ૮—૨૩ ॥

અર્થ:—અગર, કપુર, અને સુગન્ધિ વાળું ચન્દન એ ભોગાં કરીને માગશર મહિનામાં ધૂપ કરવાથી સો કુલોને તારે છે.

कृष्णागुरुसमुत्प्रेन धूपेन च ममालयम् ।

धूपयेद्वैष्णवो यस्तु स मुक्तो नरकार्णवाद् ॥

” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—જો ભગવાનનો ભક્ત કૃષ્ણાગરૂથી ઉત્પન્ન થએલા ધૂપથી મારા મન્દિરમાં ધૂપ કરે છે તે નરક રૂપી સમુદ્રમાંથી છૂટે છે.

माहिष्यं गुग्गुलुं पस्तु आज्ययुक्तं सशर्करम् ।

धूपं ददाति यो वै मां तस्येच्छां प्रदाम्यहम् ॥

” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—જો ભક્ત મને ઘી તથા ગોળથી યુક્ત મહિષા શુગળનો ધૂપ દે છે તેની ઇચ્છાને હું પૂર્ણ કરું છું.

देहं मेहं पुनात्येव धूपस्त्वगुरुसंभवः ।

नाशयेद्यक्षरक्षांसि धूपः सर्जरसोद्भवः ॥

અર્થ:—અગરનો ધૂપ શરીર વધા ધરને પવિત્ર કરે છે, અને સર્જરસનો ધૂપ યક્ષ તથા રાક્ષસોના ઉપદ્રવને દૂર કરે છે.

જાતિપુષ્પમયૈલા ચ ગુમ્મુલ્લશ્ચ હરીતકી ।

કૂટઃ સર્જરસૈવ ગુહઃ શૈલં શ્વેતં તથા ॥

નચી યુક્તાનિ ચૈતાનિ દશાંગો ધૂપ ડચ્યતે ॥

,, ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—ચંદ્રેલી, ઈલાયચી, યુગળી, હરરેડે, ફૂટ, સર્જરસ, ગુડ, શૈલ(પથ્થરમાં થનાર ગન્ધ-
દ્રવ્ય વિશેષ), તગર અને નખી(ગન્ધ દ્રવ્ય વિશેષ), આ સર્વથી યુક્ત દશ વસ્તુઓનો
ધૂપ કહેવાય છે. વળી—

ધૂપં દશાંગં યદિ ચેત્કરોતિ માસે સદે મેડતિવલ્લભે ચ ।

દદામિ કામાનતિદુર્લભાનપિ વલં ચ પુષ્ટિં સુતદારમક્તિમ્ ॥ ,, ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—મારા અત્યન્ત પ્રિય માગસર માસમાં જે દશાંગ ધૂપ કરે તેની દુર્લભ કામ-
નાઓ પણ હું પ્રાપ્ત કરે છું. અને બલ, પુષ્ટિ, પુત્ર, સ્ત્રી, તથા ભક્તિ એ સર્વ આપું છું.

મુસ્તાધૂપે માનુષાણાં પ્રિયત્વં માંગલ્યકં વશ્યકરં ગુહસ્ય ।

કુર્યાત્સદે માસિ મમાગ્રતો યો વિહાય પાપાનિ સ માં સમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—મુસ્તાનો ધૂપ કરવાથી મનુષ્યોનું સાર થાય છે. ગોળનો ધૂપ મંગળકારી અને
વશ્યકર છે માગસર માસમાં મારા આગળ જે મુસ્તા તથા ગોળનો ધૂપ કરે છે તે સંપૂર્ણ
પાપોથી મુક્ત થઈને મને પ્રાપ્ત થાય છે.

અગરં ચન્દનં મુસ્તં સંહકં ઝ્યુપણં તથા ।

સમમાગૈસ્તુ કર્તવ્યમિદં ચામૃતમુચ્યતે ॥ મ. વિ. પુ. ત્રા. સ્વ. અ. ૧૭-૧૯ ॥

અર્થઃ—અગર, ચન્દન, મોષ(મુસ્ત), સિંહલ(સિંહલ દેશમાં ઉત્પન્ન થનાર ગન્ધ
વિશેષ), અને ઝ્યુપણ—આ સર્વનો સરખો ભાગ ભેગો કરીને કરેલા ધૂપને અમૃત કહે છે.
અન્ય પણ અનેક દુર્ગા, ગણેશ, આદિકોના અષ્ટગન્ધ જૂદા જૂદા પ્રકારના છે.

ઋતિ ધૂપનિરૂપણ અ૦ ૬. સ૦ ૫. સમાપ્ત.

ઋતિ લિંગ, લિંગ વિપયનિરૂપણ અ૦ ૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૭.

કલિયુગવર્ણન.

આ અધ્યાયમાં અધર્મની વૃદ્ધિ કરનાર કલિયુગનું હાલનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

તામસં યુગમાસાઘ હરિઃ કૃષ્ણત્વમેતિ ચ ।

યઃ કંશ્ચિદપિ ધર્માત્મા યજ્ઞાચારાન્ કરોતિ ચ ॥૪૧-૨૨॥

યઃ કશ્ચિદપિ પુણ્યાત્મા ક્રિયાયોગરતો ભવેત્ ।

નરં ધર્મરતં દૃષ્ટ્વા સર્વેઽમૃતાં પ્રકુર્વતે ॥

” ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—કલિયુગને તામસિક યુગ કહ્યો છે. આ તામસિક કલિયુગમાં ભગવાનનો રંગ પણ કાળો થઈ જાય છે. આ કલિયુગમાં જો કોઈ ધર્માત્મા યજ્ઞ કરે છે. અથવા જો કોઈ પુણ્યાત્મા કોઈ પણ પુણ્ય કર્મ કરે છે તો સર્વે મનુષ્યો તેને ધર્મભાગમાં પ્રવૃત્ત થએલો જોઈ તેની અસૂચા કરે છે.

વ્રતાચારાઃ પ્રભશ્યન્તિ જ્ઞાનયજ્ઞાદયસ્તથા ।

ઉપદ્રવા ભવિષ્યન્તિ હ્યધર્મસ્ય પ્રવર્તનાત્ ॥

” ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—વ્રત તથા સદાચાર નષ્ટ થઈ જશે. જ્ઞાન તથા યજ્ઞાદિકોનો પણ નાશ થશે. અને અધર્મની પ્રવૃત્તિ થવાથી જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપદ્રવો થશે.

અમૃયાનિરતાઃ સર્વે દંભાચારપરાયણાઃ ।

પ્રજાશ્વાલ્પાયુપઃ સર્વા ભવિષ્યન્તિ કલૌ યુગે ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—કલિયુગમાં સર્વે લોકો અસૂચા કરનારા થશે. અને દંભી લોકો પણ વિશેષ થશે અર્થાત્ તેમનું આચરણ ધર્મશુદ્ધિથી થશે નહિં. તેમનો સર્વ પ્રકારનો આચાર લોકોને હેતરવા માટે જ થશે. અને પ્રજા અલ્પ આયુવાળી થશે.

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયા વૈશ્યાઃ શૂદ્રા ધર્મપરાહ્મસુતાઃ ।

ઘોરે કલિયુગે પ્રાપ્તે દ્વિજા વેદપરાહ્મસુતાઃ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—ઘોર કલિયુગ આવતાં બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણ ધર્મથી વિમુખ થઈ જશે, અને બ્રાહ્મણો વેદથી વિમુખ થશે.

વ્યાજધર્મરતાઃ સર્વેઽમૃયાનિરતાસ્તથા ।

દુષ્ટાર્હકારદુષ્ટાશ્ચ સત્યહીનાશ્ચ પન્થિતાઃ ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—સર્વે મનુષ્યો ખોટા ધર્મમાં અને અસૂચામાં પ્રીતિવાળા થશે. ગુણો નહિં હોવા છતાં અહંકારી અને દુષ્ટ સ્વભાવવાળા થશે. કલિયુગમાં રિદ્ધાનો પણ સત્ય વસ્તુમાં નિષ્ઠા તથા સત્ય બાધણ આદિથી રહિત થશે.

અહમેવાધિક ઇતિ સર્વેઽપિ વિવદન્તિ ચ ।

અધર્મલોભુપાઃ સર્વે તથા વૈતણિકા નરાઃ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—હું સર્વથી શુભો તથા આચરણ આદિમાં મોટો છું, મારી બરાબર કોઈ નથી, એવી રીતે દરેક મનુષ્ય પોતાની મોટાઈ બતાવવા માટે વિતંડાવાદ કરશે, અને સર્વે મનુષ્યો અધર્મમાં પ્રીતિવાળા થશે.

અતઃ સ્વલ્પાયુષઃ સર્વે ભવિષ્યન્તિ કલૌ યુગે ।

અલ્પાયુષ્ઠાનમનુષ્યાણાં ન વિદ્યાગ્રહણં દ્વિજ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં સર્વે મનુષ્યો અલ્પાયુષ વાળા થશે. અને હે દ્વિજ ! થોડા આયુષ્ય વાળા હોવાથી તેઓ વિદ્યાધ્યયન આદિ યોગ્ય રીતે કરી શકશે નહિં.

વિદ્યાગ્રહણશૂન્યત્વાદધર્મે વર્તતે પુનઃ ।

વ્યુત્ક્રમેણ પ્રજા સર્વા મ્રિયન્તે પાપતત્પરાઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—વિદ્યાનું અધ્યયન નહિં હોવાથી ધર્મનું જ્ઞાન થશે નહીં, ધર્મનું જ્ઞાન નહિં હોવાથી અધર્મનું જ આચરણ કરશે. અને તેથી સર્વ પ્રજા અધર્મ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈને અલ્પાયુ થઈને પિતા પહેલાં પુત્ર ઇત્યાદિના ઉલટા ક્રમથી પાપ કરતી કરતી મરી જશે.

બ્રાહ્મણાદ્યાસ્તથા વર્ણાઃ સંકોર્યન્તે પરસ્પરમ્ ।

કામક્રોધપરા મૂઢા દ્વયાસંતાપપીઢિતાઃ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં બ્રાહ્મણાદિ પોતપોતાની જાતિને બદલે બીજી જાતિમાં વિવાહ કરવાથી જાતિ તથા વર્ણસંકરતા પ્રાપ્ત થશે. અને ક્રોધ, ક્રોધ, તથા સંતાપથી પીઢિત થઈને સર્વે મનુષ્યો મૂઢ થશે.

શૂદ્રતુલ્યા ભવિષ્યન્તિ સર્વે વર્ણા કલૌ યુગે ।

ઉત્તમા નીચતાં યાન્તિ નીચાથોત્તમતાં તથા ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં સર્વે વર્ણ શૂદ્ર સમાન થશે. અને ઉત્તમ લોકો નીચતાને પ્રાપ્ત થશે અને નીચ લોકો ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થશે.

રાજાનો દ્રવ્યનિરતાસ્તથૈવાન્યાયવર્તિનઃ ।

પીડયન્તિ પ્રજાશ્ચૈવ કરૈરત્યર્થયોજિતૈઃ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં રાજાઓ ધનમાં જ તત્પર રહેશે, અને અન્યાય અને અનીતિને માર્ગે સાધનારા થશે, અને દર વધારીને સર્વ પ્રજાને પીડા દેશે.

શવવાહા ભવિષ્યન્તિ શૂદ્રાણાં ચ દ્વિજાતયઃ ।

અથઃ—દ્વિજાતિના મનુષ્યો શૂદ્રના શબને ઉપાડશે.

દ્વિપન્તિ પિતરં પુત્રા મર્તારં ચ સ્ત્રિયોઽસ્ત્રિલાઃ ।

પરસ્ત્રીનિરતાઃ સર્વે પરદ્રવ્યપરાયણાઃ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—પુત્ર પિતાના ઉપર અને સ્ત્રી પતિ ઉપર દ્રવ્ય કરશે, અને સર્વે મનુષ્યો પરસ્ત્રી અને પરદ્રવ્ય દરજી કરવામાં તત્પર રહેશે.

પૃથ્વી નિષ્ફલતાં યાતિ વીજં પુષ્પં વિનશ્યતિ ।

વેદયાલાવણ્યશીલેષુ સ્પૃહાં કુર્વન્તિ યોપિતઃ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં પૃથ્વી દ્વિતી રહિત યશો અર્થાત્ અનાદિ બરાબર પાકશે નહિ. ખીજ, ફૂલ, આદિ સર્વ નાશ પામશે. સ્ત્રીઓ વેશ્યાના સમાન શરીરને સુંદર અને પુલ્કુ રાખવાની ઇચ્છા કરશે.

ધર્મવિક્રયિણો વિપ્રાઃ સ્ત્રિયશ્ચ મગવિક્રયાઃ ।

વેદવિક્રમકાશ્ચાન્યે શુદ્ધાચારરતા દ્વિજાઃ ॥ ” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં બ્રાહ્મણો ધર્મને વેચશે અર્થાત્ ધનને માટે ધર્મનો પરિત્યાગ કરશે. સ્ત્રીઓ ધનને માટે બ્યભિચારિણી યશે. બ્રાહ્મણો વેદવિક્રયી યશે અર્થાત્ ધનને માટે પૈસા લઈને જ ભણાવશે તથા ઉપદેશ કરશે, અને દ્વિગતિ શુદ્ધના આચારમાં તત્પર રહેશે.

સાધૂનાં વિધવાનાં ચ વિતાન્યપહરન્તિ ચ ।

ન વ્રતાનિ ચરિષ્યન્તિ વ્રાહ્મણા દ્રવ્યલોહપાઃ ॥ ” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—લોકો સાધુપુરો તથા વિધવાઓનું ધન હરણ કરશે. બ્રાહ્મણો દ્રવ્યની લોહપતાયી કોઈ પણ મતનું આચરણ કરશે નહિ. અર્થાત્ ધનના ઉપાર્જન માટે આમ તેમ બદલતા રહેશે. તેટલા માટે એ લોકોને ખીજું કોઈ ધર્મકાર્ય કરવામાં વખત મકશે નહિ.

અપાત્રેષ્વેવ દાનાનિ પ્રયચ્છન્તિ નરાધમાઃ ।

દુઘ્નલોભનિમિત્તેન ગોષુ પ્રીતિં ચ કુર્વેતે ॥ ” ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—કલિયુગના અધમ મનુષ્ય અપાત્રને અર્થાત્ અનધિકારીને જ દાન આપશે. અને દુઘ પીવાના લોભથી જ ગાય ઉપર પ્રીતિ કરશે અર્થાત્ ધર્મલુહિથી ગાયની સેવા કરશે નહિ. (તેટલા માટે દુઘ મળવાનું બંધ થતાં જ ગાયને કસાઈને વેચી દેશે.)

ન કુર્વન્તિ તથા વિપ્રાઃ સ્નાનશૌચાદિકાઃ ક્રિયાઃ ।

અકાલે કર્મનિરતાઃ મવિષ્યન્તિ દ્વિજાધમાઃ ॥ ” ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં બ્રાહ્મણો સ્નાન, શૌચ, સન્ધ્યાવન્દનાદિ કોઈ ક્રિયા કરશે નહિ. અને કરશે તો વખતસર કરશે નહિ, અયોગ્ય વખતે જ સર્વ કર્મ કરશે.

સાધુનિન્દાપરાધૈવ વિમનિન્દાપરાસ્તથા ।

ન કસ્યાપિ મનો વિમ વિષ્ણુમક્તિપરં ભવેત્ ॥ ” ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—કેટલાક લોકો સાધુની નિન્દા કરશે, અને કેટલાક લોક બ્રાહ્મણોની નિન્દા કરશે. પરંતુ કોઈનું પણ મન પરમાત્માની ભક્તિમાં યોડશે નહિ.

કલેઃ પ્રથમપાદેઽપિ વિનિન્દન્તિ હરિં નરાઃ ।

યુગાન્તે ચ હરેર્નામ નૈવ કચિદ્દદિપ્યતિ ॥ ” ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—કલિયુગના આરંભમાં જ મનુષ્યો પરમાત્માની નિન્દા કરશે. અને કલિયુગના અન્તમાં કોઈ પરમાત્માનું નામ પણ બોલશે નહિ.

કાષાયપરિવીતાશ્ચ જટિલામસ્મધૂલિતાઃ ।

શુદ્ધા ધર્માન્ પ્રવક્ષ્યન્તિ કૂટ્યુક્તિપરાયણાઃ ॥ ” ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં કપટ્યુક્તિમાં તત્પર થકો કાષાય વજ્રો પહેરીને અને ભરખ અને ૪૮૧ ધારણ કરીને ધર્મોના ઉપદેશ કરશે.

ગીતવાદિત્રકુશલાઃ ક્ષુદ્રધર્મસમાશ્રયાઃ ।

ભવિષ્યન્તિ કલૌ પ્રાયો ધર્મવિધ્વંસકા નરાઃ ॥ ” ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં ધર્મનો નાશ કરનારા મનુષ્યો વિશેષ કરીને સંગીતમાં (ગાવા બળવવામાં) ૪ કુશલ રહેશે, અને ક્ષુદ્ર ધર્મોના આશ્રય કરનારા થશે.

અલપદ્રવ્યા વૃથાલિઙ્ગા વૃથાહંકારદ્વિપાઃ ।

હર્તારઃ પરવિત્તાનાં ભવિતારો નરાધમાઃ ॥ ” ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—કલિયુગના અધમ મનુષ્યો યજ્ઞોપવીત વ્યાદિ ચિહ્નોને વ્યર્થ ધારણ કરશે અર્થાત્ કોઇ પ્રકારના ધર્મનું આચરણ કરશે નહિં. ખોટા અભિમાનથી દ્વિપિત થએલા ચિત્તવાળા તે લોકો ખીળનું ધન હરણ કરનારા થશે.

આત્મસ્તુતિપરાઃ સર્વે પરનિન્દાપરાસ્તથા ।

વિશ્વાસઘાતિનઃ કૂરા દયાધર્મવિવર્જિતાઃ ॥ ” ॥ ૬૨ ॥

ભવિષ્યન્તિ નરા વિમ કલૌ ચાધર્મવાન્ધવાઃ ॥ ” ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—હે વિપ્ર ! અધર્મ ૪ જેનો બંધુ છે એવા કલિયુગના મનુષ્ય પોતાની સ્તુતિ કરનારા, ખીળની નિન્દા કરનારા, વિશ્વાસઘાતી, કૂર, તથા દયા તથા ધર્મથી રહિત થશે.

ભવિષ્યન્તિ કલૌ પ્રાપ્તે રાજાનો મ્લેચ્છજાતયઃ ।

શૂદ્રા મૈસરતાશ્ચૈવ તેષાં શુશ્રૂષણે દ્વિજાઃ ॥ ” ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—કલિયુગની પ્રાપ્તિ થતાં રાજાઓ મ્લેચ્છ જાતિના થશે. અર્થાત્ આર્યપ્રજાના ક્ષત્રિયો રાજા હશે નહિં. થકો ભિક્ષાવૃત્તિમાં તત્પર રહેશે, અને સાક્ષણો મ્લેચ્છ અને થકોની સેવામાં તત્પર રહેશે.

ન શિષ્યો ન શુરઃ કશ્ચિન્ન પુત્રો ન પિતા તથા ।

ન ભાર્યા ન પતિશ્ચૈવ ભવિતારોઽજ સંકરે ॥ ” ॥ ૭૨ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે કલિયુગમાં જૂદી જૂદી પ્રકારના વર્ણસંકર તથા ધર્મસંકર થવાથી શુર શિષ્ય કે પિતા પુત્ર તથા પતિપત્નીભાવ રહેશે નહીં અર્થાત્ કોઇ કોઈની પરવા કરશે નહિં, તથા મર્યાદાનું પણ પાલન કરશે નહિં.

કલૌ ગતે ભવિષ્યન્તિ ધનાદ્યા અપિ યાચકાઃ ।

રસવિક્રયિણશ્ચાપિ ભવિષ્યન્તિ દ્વિજાતયઃ ॥ ” ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં ધનાદ્ય લોકો પણ યાચક બનશે—અને સાક્ષણો દુધ અને રસોને વેચશે.

વેદનિન્દાપરાશ્ચૈવ ધર્મશાસ્ત્રવિનિન્દકાઃ ।

શૂદ્રવૃત્તૈવ જીવન્તિ નરકાર્હા દ્વિજા મુને ॥ ” ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—હે મુનિ! કલિયુગમાં નરકને યોગ્ય દ્વિગતિ પ્રભ વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રોની નિન્દા કરનારા થશે, અને શૂદ્રના ધંધાથી જીવિકા ચલાવનારા થશે.

અનાદૃષ્ટિભયં પ્રાપ્તા મગનાસક્તદૃષ્ટયઃ ।

ભવિષ્યન્તિ કલૌ મર્ત્યા સર્વે હુદ્ગ્યકાવરાઃ ॥ ” ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં મનુષ્ય વૃષ્ટિ નહિ થવાથી શૂંઘ્યે મરવાના ભયને પ્રાપ્ત થશે. અને તેથી હુદાથી કાપર થયેલા આકાશ તરફ દેખતા રહેશે અને કહેશે કે વરસાદ થશે નહિ.

કામાર્તા હ્રસ્વદેહાશ્ચ લુન્ધાશ્ચાધર્મતત્પરાઃ ।

કલૌ સર્વે ભવિષ્યન્તિ સ્વલ્પભાગ્યા વહુમજાઃ ॥ ” ॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં લોકો કામથી પીડાયેલા, નાના શરીરવાળા, લોભી, અધર્મમાં તત્પર, અલ્પ આયુષ્ય વાળી અને અલ્પ ભાગ્યવાળી બહુ પ્રજાવાળા થશે. અર્થાત્ ભાગ્યવાળી હશે તેને ત્યાં પુત્ર નહિ હોય અને ગરીબના ઘરમાં ધણા પુત્રો થશે.

સ્વકાર્યસિદ્ધિપર્યન્તં વન્ધુતાં કુર્વતે જનાઃ ।

મિશ્રવશ્ચાપિ મિત્રાદિસ્નેહસંચન્ધયન્નિતા ॥ ” ॥ ૮૩ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં લોકો પોતાનું કાર્ય સરતા સુધી જ બીજાની જોડે મિત્રતા કરશે. અને બિલ્કુ લોકો પણ મિત્રાદિ સ્નેહ તથા સંબંધાદિથી યુક્ત થઈ તેઓની માફક વર્તાય કરશે.

અન્નોપાધિનિમિત્તેન શિષ્યાન્યૃદ્ધન્તિ મિશ્રવઃ ॥ ” ॥ ૮૪ ॥

અર્થ:—બિલ્કુ લોકોને અન્ન માત્રની જ ઉપાધિ છે. તેને માટે તેઓ શિષ્યોને સંગ્રહ કરશે.

માઠાપત્યં ચ સેવા ચ ધનસંગ્રહ ઇવ ચ ।

દાસીગમનમીર્ષ્યાં ચ પંચધા તત્ત્વવાદિનઃ ॥ સૌ. પુ. જ. ૩૧. શ્લો. ॥ ૭૨ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં મહત્તા મહત્ત બનશે, ગૃહસ્થોની સેવા કરશે, ધનને સંગ્રહ કરશે અને દાસીઓની સાથે ગમન કરશે, અને પરસ્પર ઇર્ષ્યા કરનારા થશે. કલિયુગમાં આ પાંચ પ્રકારના તત્ત્વવેત્તાઓ થશે.

ઉમાધ્યામય પાણિભ્યાં શિરઃકળ્દ્રવ્યનં સ્ત્રિયઃ ।

કુર્વન્ત્યો ગુરુમર્તૃણામાજ્ઞામુલંઘયન્તિ ચ ॥ વૃ. ના. પુ. પૂ. સ્વ. અ. ૪૧ ॥ ૮૫ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીઓ બન્ને હાથે માથું ખંજોળશે. (આ ધણા જ કોધની નિશાની છે). અને વડીલો તથા પતિની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરશે.

તરુણીમમૃતા મેહે વાલકો બુદ્ધિદાયકઃ ।

કન્યાયા વિક્રયો લોભાદ્વપતીનાં ચ કલ્કનમ્ ॥ માગ. મા. અ. ૭ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં ઘરમાં સ્ત્રીઓની પ્રધાનતા થશે અર્થાત્ પુરોહિતનું કંઈ ચાલશે નહિ. બાલકો વડીલોને સમજાવશે, લોકોથી કન્યાઓ વિક્રય કરશે, અને ઘરમાં હમેશાં પતિપત્નીને કલહ થયા કરશે.

પણ્ડિતાસ્તુ કલત્રેણ રમન્તે મહિષા ઇવ ।

પુત્રસ્યોત્પાદને દસાદસા મુક્તિસાધને ॥ ” ॥ અ. ૧. શ્લો. ॥ ૭૪ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં પરિણતો સ્ત્રીઓની સાથે પાડાની માફક રમણુ કરશે. અને પુત્રોત્પાદન કરવામાં જ સમર્થ થશે. પરંતુ મોક્ષનાં સાધન કરવામાં સમર્થ થશે નહિ.

વિત્તમેવ કલૌ નૃણાં જન્માચારગુણોદયઃ ।

ધર્મન્યાયવ્યવસ્થાયાં કારણં વલમેવ હિ ॥ માગ સ્કં ૧૨ અં ૨ ૨ ॥

અર્થ:—સાધારણ રીતે દુનીઆમાં ઉત્તમ કુલમાં જન્મ થવાથી અથવા વિદ્યા આચાર આદિ ગુણ હોવાથી શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ કલિયુગમાં ધનથી જ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થશે, ધન રહિત મનુષ્યમાં ગુણ હોવા છતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણાશે નહિં. ધર્મ તથા ન્યાયની વ્યવસ્થા કરવામાં બધા જ કારણ ગણાશે અર્થાત્ જ્ઞાનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું બલ હશે તેણે કહેલો જ ધર્મ ગણાશે, અને તે જ ન્યાય થશે, યથાર્થ સત્યાદિ કારણ ગણાશે નહિં. સત્યની તો કોઈ વાત પણ પૂછશે નહિં.

દામ્પત્યેઽભિરુચિર્હેતુર્માયૈવ વ્યવહારિકે ।

સ્ત્રીત્વે પુંસ્ત્વે ચ હિ રતિર્વિમત્સ્વે સૂત્રમેવ હિ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં પતિ અને પત્નીના લાવમાં પ્રીતિ જ કારણ રહેશે; કુલ, ગોત્ર, અને વૃદ્ધોની ઇચ્છા નહિં રહે અર્થાત્ વિવાહાદિ જેની સાથે મન મળશે તેની સાથે થશે. ક્રમ, વિક્રમ, આદિ વ્યવહારમાં કપટતા જ કારણ રહેશે, નિઃકપટતાદિ નહિં. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠતાનું કારણ રતિકુશલતા માત્ર રહેશે અર્થાત્ જૂદી જૂદી કામકીડાનું સામર્થ્ય માત્ર કારણ ગણાશે, સદાચારાદિ નહિં. બ્રાહ્મણપણમાં ઉપવીત ધારણ માત્ર કારણ ગણાશે; તપ, શૌચ, સતોષ આદિ નહિં. અર્થાત્ કલિયુગમાં જનોઈ વિના બીજા તપાદિ ગુણો પ્રાપ્ત થવાના નથી.

લિङ્ગમેવાશ્રમસ્ત્યાતાવન્યોન્યાપત્તિકારણમ્ ।

અવૃત્ત્યા ન્યાયદૌર્વલ્યં પાંડિત્યે ચાપલં ઘચઃ ॥ મા. સ્કં. ૧૨ અ. ૨ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમનાં સૂચક કાષાય વસ્ત્રાદિ માત્ર રહેશે, આશ્રમને માટે વિધાન કરેલા ધર્મ નહિ. અર્થાત્ આશ્રમીઓથી ધર્મનું પાલન ધર્મ શકવાનું નથી. પરસ્પર નમસ્કારાદિ વ્યવહારમાં પણ એ ચિહ્નો માત્ર જ કારણ રહેશે. કોઈ રાજકીય કાર્યમાં હાર થવાનું કારણ પોતાના દોષ જ હોય છે. પરંતુ કલિયુગમાં હાર થવાનું કારણ પોતાના દોષ નહિ ગણાય, પરંતુ ધનાદિ આપવાની શક્તિ ન હોવી (અવૃત્તિ) તે જ કારણ ગણાશે અર્થાત્ કચેરીમાં જે ધન ખરચી શકશે તેનો જ જય થશે. અને કલિયુગમાં પાંડિત્યનું કારણ વાચાળપણ જ ગણાશે, વિદ્યાભ્યાસ નહિં અર્થાત્ અપલ મનુષ્યને જ લેક્ષિ પરિણત માનશે.

જનપોદગ્નવર્ષાશ્ચ પ્રસોજ્યન્તિ તથા સ્ત્રિયઃ । મ. પુ. અ. ૨૩૦ શ્લો. ૧૦ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં ૧૬ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની સ્ત્રી સંતાનને જન્મ આપશે.

શ્વાપદમસુરત્વં ચ ગવાં ચૈવ પરિક્ષયઃ ॥

૧૪ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં કૂતરાંની વૃદ્ધિ થશે અને ગાયો નાશ પામશે.

જ્ઞાનં પરં કૃતયુગે ત્રેતાયાં યજ્ઞ સ્ત્યયતે ।

પૃથક્તં દ્વાપરે યુદ્ધં સ્તેયમેવ કલૌ યુગે ॥

મ. પુ. અ. ૩૦ ૭૦ ૫૧ ॥

અર્થ:—કૃતયુગમાં જ્ઞાનની પ્રધાનતા હતી, ત્રેતાયુગમાં યજ્ઞની પ્રધાનતા હતી, ત્યારે

દ્વાપરયુગ પ્રવૃત્ત થયો ત્યારે યુદ્ધની પ્રવૃત્તિ બહુ જ થઈ. કલિયુગમાં સર્વ ધર્મ નષ્ટ થઈ ચોરીની પ્રધાનતા રહે છે.

દૂરે વાર્યયનં તીર્થં લાવણ્યે કેશધારણમ્ ।

उदरं भरिता स्वार्थः सत्यत्वे धाष्ट्र्यमेव हि ॥ મા. સ્ક. ૧૨ અ. ૨૬ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં દૂર આવેલાં જલાશયો તીર્થસ્થાનો મનાશે અર્થાત્ ઘરમાં રહેલા તીર્થરૂપ માતા પિતા આદિમાં તીર્થરૂપ છુદ્ધિ રહેશે નહિં. માથાના વાળને જૂદી જૂદી રીતે ઓળવા એ સુંદરતાનું સાધન ગણાશે. સુવર્ણ આદિ ઘરમાં રહેશે નહિં. પેટ ભરવું તે જ પરમ પુરુષાર્થ ગણાશે. ધર્માદિ કાર્યોને પુરુષાર્થ માનશે નહિં. યથાર્થ લાભણુ તથા નિષ્કપટ વ્યવહાર કરનાર મનુષ્ય જ સાચો મનુષ્ય કહેવાય છે, પરંતુ કલિયુગમાં નિર્લજ્જતા જ સંસ્કારોનું કારણ ગણાશે.

अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दमं एव तु ।

स्वीकार एव चोद्धाहे स्नानमेव प्रसाधनम् ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં દરિદ્રતા ચોરી આદિ નીચ કર્મ કરવામાં કારણ ગણાશે અર્થાત્ ગરીબાઈને લઈને ચોરી આદિની વૃદ્ધિ થશે. દાંભિકતા (કપટયુક્ત વ્યવહાર) જ સાધુતામાં કારણ ગણાશે અર્થાત્ જે દંભી હશે, તે ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરશે ધર્માત્મા નહિં. પરસ્પર સ્વીકાર માત્ર વિવાહમાં કારણ ગણાશે, શાસ્ત્રની વિધિ કોઈ માનશે નહિં. સ્વીકારનું તાત્પર્ય એ છે કે હું તારો પતિ છું અને તું મારી પત્ની છે આવી પ્રકારની વાણી માત્રથી વિવાહ થશે, અન્ય કોઈ પ્રકારનો નિયમ રહેશે નહિં. દેહનો મધ દૂર કરવો તે જ કલિયુગમાં સ્નાનનું પ્રયોજન ગણાશે, ખીજાં શાસ્ત્રોક્ત તીર્થ સ્નાનાદિ રહેશે નહિં.

दास्यं कुटुंबभरणं यशोऽर्थं धर्मसेवनम् ।

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—પોતાના કુટુંબ માત્રનું પોષણ કરવું એ જ કલિયુગમાં સામર્થ્ય ગણાશે, ધર્માદિકાનું સંપાદન કરવાનું સામર્થ્ય મનાશે નહિં અર્થાત્ ધર્માદિક પ્રવૃત્તિને બાવલાપણું કહેવાશે. અને જે કોઈ મનુષ્ય ધર્મનું આચરણ કરશે તે યશને માટે જ કરશે.

આવી રીતે જૂદી જૂદી પ્રકારના અનર્થ કલિયુગમાં થશે એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે.

કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગ છે. આ યુગો જ્યેષ્ઠ આદિ મહિનાની પેઠે કાળનો જ વિભાગ છે એવી માન્યતા છે. પરંતુ જેવી રીતે જ્યેષ્ઠ મહિનામાં ગરમી અને પોષ મહિનામાં ઠંડી આદિ સ્વભાવથી સર્વને માલમ પડે છે, તેવી રીતે યુગધર્મ સ્વભાવથી દુઃખરૂપ તથા સુખરૂપ નથી. પોષ માસમાં ઠંડી સર્વને દુઃખ દે છે અર્થાત્ પોષમાં સર્વને ઠંડી લાગે છે. કોઈને ગરમી અને કોઈને ઠંડી એમ બનતું નથી. તેવી રીતે જ્યેષ્ઠ મહિનામાં સર્વને ગરમી જ લાગે છે, કોઈને ગરમી અને કોઈને ઠંડી એવું કોઈ દિવસ થતું નથી. તેમાં કોઈ પ્રકારનો ફેર માલમ પડે તો તે કોઈ રોગાદિકના નિમિત્તને લઈને હોય છે. જો આ રીતકાલ આદિના ધર્મની માફક કલિયુગનો ધર્મ હોય તો સર્વે મનુષ્યો અધર્મી થવા જોઈએ. પરંતુ તેવું જોવામાં આવતું નથી. કલિયુગમાં પણ ધર્માત્મા માણસો જોવામાં આવે છે. અને શાસ્ત્રોમાં પણ કલિયુગમાં ધર્માત્મા મનુષ્યો રહેશે, અત્યંત નાશ થશે નહિં એવું કહેલું છે. તેટલા માટે કૃનાદિ યુગોના કાલની ગણતરી માત્ર ઉપયોગી

જાણવા યોગ્ય છે. પરંતુ તે કાલમાં થવાના ધર્મ પણ અટલ છે એવો નિશ્ચય કરવો એ યોગ્ય નથી. યુગધર્મ રાજાની ધર્મનિષ્ઠા તથા અધર્મની રૂચિને અનુસાર બદલાય છે. તેટલા માટે ધર્મશાસ્ત્રોએ રાજાને જ યુગ ૩૫ કહ્યો છે.

રાજા કૃતયુગસૃષ્ટા ત્રેતાયા દ્વાપરસ્ય ચ ।

યુગસ્ય ચ ચતુર્થસ્ય રાજા ભવતિ કારણમ્ ॥ મ. ભા. શા. પ. અ. ૬૯-૯૮ ॥

અર્થ:-સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ, અને કલિયુગ એ ચારે યુગોની સૃષ્ટિ કરનાર રાજા છે. યુગોના નિયમે તો પહેલેથી જ છે પરંતુ યુગ યુગમાં ધર્મોના પરિવર્તનનું કારણ રાજા નું આચરણ જ છે. તેટલા માટે રાજાને યુગનો સ્પષ્ટા કહેલો છે.

દણ્ડનીતિ પરિત્યજ્ય યદા કાત્સ્ત્યેન ભૂમિપઃ ।

મજાઃ ક્લિષ્ણાત્યયોગેન પ્રવર્તેત તદા કલિઃ ॥ મ. ભા. શા. પ. અ. ૬૯ ॥ ૯૧ ॥

અર્થ:-જ્યારે રાજા દણ્ડયુક્ત રાજનીતિનો તદ્દન પરિત્યાગ કરીને ફક્ત અસત ઉપાયોથી પ્રજાને પીડા કરે છે, ત્યારે કલિયુગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ રાજા જ જ્યારે આ પ્રમાણે પ્રજાને અન્યાયથી પીડે છે, અને ધર્મ નીતિનો વિચાર કરતો નથી, ત્યારે તે સમયને કલિયુગ કહે છે.

મનુ ભગવાને પણ આ પ્રમાણે રાજાને જ યુગનો પરિવર્તક કહેલો છે.

કૃતં ત્રેતાયુગં ચૈવ દ્વાપરં કલિરેવ ચ ।

રાજો દૃષ્ટાન્તિ સર્વાણિ રાજા હિ યુગમુચ્યતે ॥ મનુ. સ્મૃ. અ. ૯ ॥ ૩૦૧ ॥

અર્થ:-કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર, અને કલિ એ સર્વ રાજાની યેદાને જ કહે છે. તેટલા માટે રાજાને જ દૃષ્ટાંતિ યુગથી કહેવામાં આવે છે.

કલિઃ મસૃષ્તો ભવતિ સ જાગ્રદ્દ્વાપરં યુગમ્ ।

કર્મસ્વબુદ્ધતક્ષેતા વિચરંસ્તુ કૃતં યુગમ્ ॥

,, ॥ ૩૦૨ ॥

અર્થ:-જ્યારે રાજા અજ્ઞાન, આલસ્ય, મોજશોખ આદિ નિમિત્તથી નિર્લેપી અને ધર્મથી વિમુખ થાય છે, ત્યારે કલિયુગ કહેવાય છે. જ્યારે રાજા ધર્મ જાણવા છતાં અનુષ્ઠાન નથી કરતો ત્યારે દ્વાપર યુગ કહેવાય છે. અને જ્યારે રાજા ધર્મકાર્યોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે ત્રેતાયુગ કહેવાય છે. જ્યારે રાજા શાસ્ત્રાનુસાર કર્મોનું આચરણ કરે છે, ત્યારે કૃતયુગ કહેવાય છે.

તે પ્રમાણે પુરાણોમાં પણ રાજાને જ દૃષ્ટાંતિ યુગ તરીકે કહેલા છે.

રાજા કૃતં તથા ત્રેતા દ્વાપરશ્ચ તથા કલિઃ ।

રાજમૂલાન્તિ સર્વાણિ રાજા ધર્મસ્ય કારણમ્ ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૬. અ. ૨૩ ॥ ૩ ॥

અર્થ:-કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચારે યુગ રાજા જ છે, કારણ કે રાજ્યમાં જે કોઈ કાર્ય થાય છે તેનું કારણ રાજા જ કહેવાય છે. તેટલા માટે ધર્મનું કારણ રાજા જ છે. તેથી એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે કે રાજા અજ્ઞાન તો હમેશાં કૃતયુગ પ્રવર્તેલો અને અજ્ઞાન તો કલિયુગ પ્રવર્તેલો.

કલિયુગની એક વચાવળી પુરાણમાં આપી છે, તેને પણ સમજવાની જરૂર છે.

પ્રલયાન્તે જગત્સ્રષ્ટા વ્રહ્મા લોકપિતામહઃ ।

સસર્જ ઘોરં મલિનં પૃથ્વદેશાત્સ્વપાતકમ્ ॥ કલ્કિ. પુ. અ. ૧ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—પ્રલય વીતી ગયા પછી જગત્ની ઉત્પત્તિ કરનાર સર્વપૂર્ણ બ્રાહ્મી માત્રના પિતા-મહા બ્રહ્માજીએ પોતાની પીઠમાંથી પોતાના પાપને ઉત્પન્ન કર્યું અર્થાત્ પાપની એક મૂર્તિને પ્રકટ કરી. તેનું નામ અધર્મ હતું.

અધર્મસ્ય પ્રિયારમ્યા મિથ્યા માર્જારલોચના ।

તસ્ય પુત્રોઽતિતેજસ્વી દંભઃ પરમકોપનઃ ॥ ॥ મૃદ્ ॥

અર્થ:—અધર્મની ભાર્યાનું નામ મિથ્યા હતું. તે મનને અત્યંત રમણ કરાવે તેવી અને બિલાડીના જેવાં નેત્ર વાળી હતી. તેનો દંભ નામનો ધણો જ તેજસ્વી અને ક્રોધી પુત્ર હતો. મિથ્યાને માયા નામની એક કન્યા ઉત્પન્ન થઇ હતી.

સ માયાયાં ભગિન્યાં તુ લોભં પુત્રં ચ કન્યકામ્ ।

વિકૃતિં જનયામાસ તયોઃ ક્રોધઃ સુતોઽભવત્ ॥ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—દંભે પોતાની બહેન માયાથી એક લોભ નામનો પુત્ર અને નિકૃતિ (શકતા) નામની કન્યા ઉત્પન્ન કરી. લોભે નિકૃતિથી ક્રોધ નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો.

સ હિંસાયાં ભગિન્યાં તુ જનયામાસ તં કલિમ્ ।

વામહસ્તઘૃતોપસ્થં તૈલાભ્યક્તાઙ્ગનમ્રમમ્ ॥ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—પછી ક્રોધને હિંસા નામની એક બહેન જન્મી. એ હિંસાથી ક્રોધે કલિને ઉત્પન્ન કર્યો. કલિએ ડાબા હાથમાં ઉપસ્થ (લિંગ) પકડેલું હતું. તેના શરીરની કાન્તિ તેલમાં મેળવેલા સુરમાના સમાન કાળી હતી.

કાકોદરં કરાલાસ્યં લોલજિહ્વં મયાનકમ્ ।

પૂતિગન્ધં છૂતમદ્યસ્ત્રીસુવર્ણકૃતાશ્રયમ્ ॥ કલ્કિ. પુ. અ. ૧ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—કલિયુગનું પેટ કાગડાની સમાન હતું. જેમ કાગડાને લક્ષ્યાલક્ષ્યનો વિચાર નથી અને જે મળે તે ખાઈ લે છે, તેવી રીતે કલિ પણ બધુંએ ખાઈ લેતો હતો. કલિનું મુખ ભયંકર હતું. તેની જીભ બહુ ચંચલ હતી અને પોતે સ્વયં ભયાનક હતો. તેના શરીરની વાસ સડેલી વસ્તુની વાસના જેવી હતી. જુગાર, મદ્ય, સ્ત્રી, સુવર્ણ એ કલિને રહેવાનાં સ્થાન હતાં. તાત્પર્ય એ છે કે કલિ શખ્દનો વિવાદ, યુદ્ધ, કલહ, આદિ અર્થ છે. એવા યુગમાં કલહ આદિ બહુ થવાના નિમિત્તને લઈને તેને કલિયુગ કહેવામાં આવ્યો છે. દારૂ, જુગાર, સ્ત્રી, તથા સુવર્ણ એ કલહનાં ચાર મુખ્ય કારણ જેવામાં આવે છે. તેટલા માટે આ ચારેને કલિયુગનાં નિવાસસ્થાન કહ્યાં છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે દારૂ પીવાના નિમિત્તથી યદુવંશીઓને કલહ થયો. સ્ત્રીના નિમિત્તથી રામ અને રાવણને યુદ્ધ થયું. જુગારના નિમિત્તથી કૌરવ તથા પાન્ડવો વચ્ચે યુદ્ધ થયું. અને સુવર્ણના નિમિત્તનાં દૃષ્ટાન્તો સર્વનાં છે અર્થાત્ સર્વ મનુષ્યો સુવર્ણને માટે લડે છે.

મિથ્યાં તુ દુરુક્ત્યાં સ મયં પુત્રં ચ કન્યકામ્ ।

મૃત્યું સ જનયામાસ તયોશ્ચ નિરયોઽભવત્ ॥ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—આ કલિએ દુરકિત (કદુ વાણી) નામની પોતાની બહેનથી ભય નામનો પુત્ર અને મૃત્યુ નામની કન્યા ઉત્પન્ન કરી. બંને મૃત્યુથી નિરયને ઉત્પન્ન કર્યો. (નિરય નામ નરકનું છે.)

યાતનાયાં ધગિન્યાં તુ લેમે પુત્રાયુતાયુતમ્ ।

इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्मनिन्दकाः ॥

॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—નિરયને યાતના (દુઃખ) નામની એક બહેન જન્મી. નિરયે યાતનાથી હજારો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા. આ રીતે કલિના કુલમાં બહુ ધર્મનિન્દકોએ જન્મ લીધો હતો.

કલિ રાજતા આ દભ, મિથ્યા ભાષણ, લોભ, ક્રોધ, આદિ સેવક લોક સંસારનો નાશ કરતા સતા ઝુંડે ઝુંડે પૃથ્વીમાં ફરશે.

આ વંશાવળીના કથનનું એ તાત્પર્ય છે કે જ્યારે રાજા ધર્મપરાયણ નહિ રહે, ત્યારે અધર્મ, મિથ્યા ભાષણ, દંભ, લોભ, શકત્વ, ક્રોધ, હિંસા, કલહ, કટુવાણી, જુગાર, દારૂ, આદિ વ્યસન લોકોમાં વધશે. અને ગમ્યાગમ્ય તથા ભક્ષ્યાભક્ષ્ય તથા ભાર્ષ બહેન આદિનો કોઈ વિચાર કરશે નહિ. આવા પાપકર્મોથી અલપાયુવાળા મનુષ્ય થોડા દિવસમાં મરીને નરકને પ્રાપ્ત થશે, અને નરકમાં જૂદી જૂદી પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવશે.

ઇતિ કલિયુગવર્ણન પ્ર. ૮. અ. ૭. સમાપ્ત.

ઇતિ ત્રિશ્વપ્રકરણ ૮. સમાપ્ત.

સમાલોચન પ્રકરણ ૯.

અધ્યાય. ૧.

બ્રાહ્મણાદિ જાતિ સમાલોચન.

અમે પ્રથમ અંબકમાં સંન્યાસ લઈને કેટલાક સમય બાદ મુળઈ ગયા. તો ત્યાં વાલ-
કેશરમાં એક નાના મહાદેવની બાળુની કુટિયામાં એક મહાત્મા રહેતા હતા. તેમની સાથે
અમને કંઈક સામાન્ય પરિચય થયો. એક રોજ વાલકેશરના તલાવને કિનારે આવેલા એક
મકાનમાં કેટલાક મહાત્મા લોક જોવામાં આવ્યા. ત્યારે અમારા પરિચિત મહાત્માને તે
મહાત્મા લોકો સંબંધી સમાચાર પૂછ્યા. ત્યારે તેમણે આ ઉદાસીન મહાત્માઓ છે, તેઓ
પંબળના રહેનાર છે એમ કહ્યું. તે પણ તેમના વિશેષ પરિચય વાળા નહોતા. તે દિવસથી
અમારા મનમાં વિચાર થયો કે ત્યાગીઓમાં પણ નામભેદ જોવામાં આવે છે. વેપભેદ જોવામાં
આવતો નથી. આ ભેદ જાણવો જરૂર કર્તવ્ય છે, કાણુ કાણુ શી વસ્તુ જાણુતા હશે, અને
જે જે મનુષ્યોમાં ગુણ છે તેની તપાસ તો અવશ્ય કરવી જોઈએ એવો નિશ્ચય કર્યો.
મુખાઈથી અમે દારકા ગયા. અને દારકાથી પાછા આવતાં ઉત્તરેના કુંભમેળાને સમય
હતો. તેથી હું કુંભમેળાને માટે થોડા દિવસમાં પહોંચ્યો. ત્યાં નાના પ્રકારના મહાત્માઓને
દીઠા. પરંતુ તે લોકોનો કોઈ પણ ભેદ જાણી શક્યો નહીં. ઉદાસીન મહાત્મા લોકોનો પણ
કોઈ ભેદ મળ્યો નહીં. એટલું માત્ર સાંભળ્યું કે પંબળમાં મહાત્મા લોક વિશેષ છે. કુંભ-
મેળા સમાપ્ત થયા બાદ હું પંબળ ગયો. જઈને અમૃતસરમાં કંઈક દિવસ રહ્યો. ત્યાંથી
અમરનાથની યાત્રાના સમયમાં અમરનાથ ગયા. તે યાત્રામાં મહાત્મા લોકોનો કંઈક વિશેષ
ભેદ જાણવામાં આવ્યો. ત્યાંથી પાછા પંબળમાં આવ્યા. તો દિન પ્રતિદિન વિશેષ ભેદ
જાણવામાં આવ્યો. દર સાલ હુધીકેશમાં દીવાળી પછી જતો હતો. વૈશાખ અથવા જ્યેષ્ઠ
સુધી ત્યાં રહેતો હતો. કોઈ વાર ગરમીમાં પણ રહેતો હતો. એ પ્રમાણે ફરતા ફરતા ૧૩-૧૪
વર્ષ સિંધ તથા પંબળ દેશમાં જ રહ્યો. પાંચ વર્ષ સુધી મધ્ય દેશ આદિ સ્થાનમાં પણ
ફરતો રહ્યો. તેટલા સમયમાં વિશેષ કરીને અનેક સંપ્રદાયોને દીઠા. અને તે લોકોના સિદ્ધા-
ન્તોનો પણ જાણતો પરિચય કરી લીધો. વિશેષ કરીને દશનામી સંન્યાસી, વૈરાગી, ઉદાસી,
નિર્મલા, કબિરપંથી, દાદુપંથી, ચરણદાસી, નિરાકરી, પાનવદાસી, ગરીબદાસી, લાલપંથી,
શુનિયાદાસી, રાધાસ્વામી, દરિયાદાસી, પદ્મદાસી, જગજીવનપંથી, ઘીસાપંથી, મોહનપંથી,
ખિચડાપંથી, કુણ્ડાપંથી, બીજમાર્ગી, વામમાર્ગી, ચોલીમાર્ગ, સ્વામીનારાયણ, ગુલાબદાસી,
કાપડી, તુલસી સાહેબ, લાલુસાહેબ, રવિસાહેબ, ગોસાઈ (ગોસ્વામી), નિત્યાનંદ પ્રાણુગો,
કાનકુટાનાથ, ઓધડનાથ, રામકૃષ્ણ પરમહંસના સંપ્રદાયના સંન્યાસી, જંગમ, સેવડા, જૈન,
સોધરાસાહી, મધ્વાચાર્ય સંપ્રદાયના સંન્યાસી, રામાનુજાચાર્ય સંપ્રદાય સંન્યાસી, ભીનકપંથી,

સેવાપન્થી, બેનામી, પ્રણામી, કમ્યુક્રિષ્ણા, સ્વદ્વિસમાજ, સન્તદાસી, મદનપન્થી, ચોગી, રામ-સ્નેહી, આર્ચસમાજ, અન્તરસમાજ, દિગ્બરી, શંવ, વીરશૈવ, લિઙગાયત. નિંબાર્ક, ગૌરાંગ-પ્રભુ, અધોરી, વેદાન્તી (આ પન્થ કચ્છમાં છે), વ્યાસપન્થી, સન્તરામ, કુબેરદાસ, આદિ અનેક પન્થના મહાત્મા લોકોનો પરિચય કર્યો.

તે લોકોના સિદ્ધાન્તો જોતાં કોઈ લોક શુદ્ધ વેદાન્તી છે, કોઈ લોક શુર ભક્તિમાં બહુ ઉચ્ચ કોટિમાં પહોંચેલા છે. કોઈ લોકના આચાર બહુ શુદ્ધ પવિત્ર, તથા કેટલાક લોકનાં બાહ્ય આચરણ બહુ ક્રોધ તથા ખાન પાન આદિના વિચાર કમતી દોડો. કેટલાક લોકનાં મકાનમાં જઈએ તો એક મનુષ્ય તરત દોડીને પામે આવે છે અને કહે છે કે આરાધ્યપાદ અંદર બિરાજમાન છે. તમારા શરીરે લાગેલા પવન અંદર જશે તો અપવિત્ર થશે. અને સ્નાન કરવું પડશે. માટે મકાનની બહાર જાઓ. આ પ્રકારના વિચિત્ર ધર્મ પશુ જોવામાં આવ્યા. અને કોઈના મકાનમાં જઈએ તો ત્યાં એક અડાળીના ખુણામાં એક પીવાના પાણીનો ધડો રાખેલો હોય અને ત્યાં કેટલાએ મનુષ્ય રાત્રિમાં સૂએ છે તે સર્વ તે ખુણામાં જ થુંકે છે, અને તે ઘડા ઉપર પશુ પડે છે. અને તેઓ વેદાન્તની વાત પણ કહે છે. અને કેટલાક લોક ચાલતી સમયે રસ્તામાં બહુ જ જોઈને ચાલે છે. છતાં તેમને અપવિત્ર થવાનો બહુ જ ડર રહે છે. અને કોઈ સર્વને આશીર્વાદ આપે છે, અને સર્વનું ખાપ છે. કોઈ કપડી, માથા, આદિનું ખંડન કરે છે, અને કોઈ તેને જ બહુ ધારણ કરવાને માટે કહે છે. કોઈ તીર્થાર્દિનું અપહન કરે છે, તો કોઈ તીર્થાર્દન હમેશાં કરવાને અને બને તો ત્યાં જ રહેવાને પણ કહે છે. અને કોઈ મૂર્તિપૂજન તથા મંદિર આદિ બનાવવાનો નિષેધ કહે છે, અને કોઈ તેને જ પરમ કર્તવ્ય બહુની અસંખ્ય ધન ખર્ચ કરે છે. અને કોઈ અર્ધસાને પ્રતિપાદન કરે છે; તો કોઈ માંસમક્ષણ નહીં કરવાથી શરીરનું બલ તથા શર્ષ નષ્ટ થઈ જાય છે એમ કહે છે. કોઈ આત્મજ્ઞાનને માટે વેદાન્તનો ઉપદેશ આપે છે; અને કોઈ વેદાન્ત સાંભળવામાં પાપની પ્રાપ્તિ કહે છે. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના સિદ્ધાન્તોને શ્રવણ કરના અને કરાવના પોતપોતાના મહત્ત્વને માટે વાદવિવાદ કરતા જોયા છે. અને સર્વ કોઈ પોતાને વૈદિક ધર્મી તથા સનાતની પણ કહેતા સત્તા ખૂબ ઝઘડે છે. તે વાદ-વિવાદ વિષયમાં જે અનુભવ શાસ્ત્રનું અવલોકન કરવાથી પ્રાપ્ત થયો છે તેને અનુસાર સર્વ વાન આની પહેલાં આ પુસ્તકમાં લખવામાં આવી નથી. તેથી જૂદા જૂદા લોકોના નાના પ્રકારના આશ્રય યુક્ત વાદવિવાદનો નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી આ સમાલોચન પ્રકરણ લખવામાં આવે છે.

તેમાં પ્રથમ પાઠ્યજ્ઞાન જાતિ જન્મથી છે અથવા કર્મથી તેનો નિશ્ચય કરવાનો છે. તેની ઉપર મમાલોચન કરવાનું છે, કેમકે આ સર્વ સંપ્રદાયની મધ્યમાં તેનો ઝઘડો વિશેષ સાંભળવામાં આવે છે.

પાઠ્યજ્ઞાન જાતિને સર્વ જાતિમાં ક્રોધ માની છે. પાઠ્યજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા વિષયમાં નાના પ્રકારના વાદવિવાદ હોવાથી તે વિષયમાં જ અહીં પ્રથમ નિરૂપણ કરીએ છીએ.

તે મંબધમાં શુદ્ધ યજુર્વેદની શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

દ્રાક્ષળોડ્વ્ય મુન્વમાસીદ્વાહ રાજન્યઃ કૃતઃ

ઋતુ તદ્વ્યય યદ્વ્યયઃ પદ્મ્યાન્ ગૃદોઽજાયત ॥ શુ. ય. ને.સં.અ. ૩૧. મં. ૧૧॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ જાતિ પ્રજાપતિના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. જે ક્ષત્રિય છે તેમને હાથમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે. જે વૈશ્ય છે તેને ઊંડમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા છે. અને પગમાંથી શરૂને ઉત્પન્ન કર્યા છે. સાયણ, મહીધર, આદિએ આ મન્ત્રનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. અને—

પ્રજાપતિરકામયત પ્રજાયેયેતિ સ મુલ્લતસ્ત્રિવિત્તં નિરમિમીત તમપ્રિદેવતાઽન્વ-
સૃજ્યત ગાયત્રીછન્દો રથન્તરઃ સામ વ્રાહ્મણો મનુષ્યાણામજઃ પશૂનાં તસ્માત્તે
મુલ્લયા મુલ્લતોઽસૃજ્યન્ત ॥ કૃ. ય. તૈ. સં. કા. ૭ પ્ર. ૧ અનુ. ॥ ૧ ॥

અર્થ:—સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા વાળા પ્રજાપતિએ સૃષ્ટિના સાધન રૂપ અગ્નિશિભ નામના યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કર્યું. તે યજ્ઞના સામર્થ્યથી તે સત્ય સંકલ્પવાળા થયા. સત્ય સંકલ્પવાળા થઈને મુખથી ત્રિવિદ્યાદિની ઉત્પત્તિ થાઓ એવો સંકલ્પ કરીને પ્રથમ સ્તોત્રની સૃષ્ટિ કરી. ત્યાર બાદ દેવતાઓ મધ્યે અગ્નિની સૃષ્ટિ કરી. તે પછી છન્દોની મધ્યે ગાયત્રીની સૃષ્ટિ કરી. તે પછી સામની મધ્યે રથન્તર નામના સામની સૃષ્ટિ કરી. અને તે પછી મનુષ્યોની મધ્યે બ્રાહ્મણની સૃષ્ટિ કરી. તે પછી પશુની મધ્યમાં બકરા(વજ્ર)ની સૃષ્ટિ કરી. જે કારણથી આ સ્તોત્રાદિની મુલ્લતઃ અર્થાત્ મુખમાંથી સૃષ્ટિ કરી છે, તે કારણથી આ સ્તોત્ર, બ્રાહ્મણ, બકરે, આદિ ક્ષત્રિયાદિથી શ્રેષ્ઠ છે. આ મન્ત્રનો અર્થ પણ અહીં સાયણાચાર્ય બાબતે અનુસાર લખ્યો છે.

આ બંને મન્ત્રોના આધારથી બ્રાહ્મણ આદિની ઉત્પત્તિ પુરૂષ રૂપ પ્રજાપતિના મુખમાંથી માનીને બ્રાહ્મણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાને નિશ્ચય કર્યો છે. વળી—

ચત્વારો વર્ણા વ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રાઃ ॥ આપ૦ ધ. સૂ. પ્રશ્ન. ૧ સૂ. ॥ ૪ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ છે.

તેષાં પૂર્વઃ પૂર્વો જન્મતઃ શ્રેયાન્ ॥ સૂ. ॥ ૫ ॥

અર્થ:—આ ચારે વર્ણોની વચ્ચેમાં બ્રાહ્મણાદિ પૂર્વ પૂર્વ વર્ણ જન્મથી શ્રેષ્ઠ છે. આ બંને ધર્મસૂત્રથી પણ બ્રાહ્મણની જન્મથી જ શ્રેષ્ઠતાનો નિર્ણય કર્યો છે.

પરંતુ સૃષ્ટિને ક્રમ અને અનુભવથી આ બંને મન્ત્ર સૃષ્ટિને પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય વાળા નથી. પરંતુ કેવલ જાતિની ઉત્કર્ષતા અને અપકર્ષતાના સ્વયં જ માધ્યમ પડે છે, કેમકે એવા ભાવનો શ્લોક મનુસ્મૃતિમાં પણ છે.

લોકાનાં તુ વિવૃદ્ધયર્થે મુલ્લવાહૂરુપાદતઃ ।

વ્રાહ્મણં ક્ષત્રિયં વૈશ્યં શૂદ્રં ચ નિરવર્તયત્ ॥ મં ૦ સ્મૃ. ૦ અ. ૧ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—પૃથિગ્વ્યાદિક લોકોની વૃદ્ધિને માટે મુખ, હાથ, ઊંડ અને પાદમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારેની સૃષ્ટિ કરી. “વ્રાહ્મણોઽસ્ય” એ મન્ત્રનો અને આ શ્લોકનો ભાવ એક જ છે. આ શ્લોકની ટીકામાં મેઘાતિથિ ઋષિએ નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

અદ્યતનાનાં સર્વેષાં મિથુનસંપ્રયોગેન ઉત્પત્તિર્દર્શનાત્ પરમાર્થતઃ સ્તુતિરેપા
વર્ણાનામુત્કર્ષાપકર્ષમદર્શનાર્થ સર્વેષાં મૂતાનાં પ્રજાપતિઃ શ્રેષ્ઠસ્તસ્યાપિ સર્વેષામદ્વાનાં
મુલ્લં વ્રાહ્મણોઽપિ સર્વેષાં વર્ણાનાં પ્રશસ્યતમ એતેન સામ્યેન વ્રહ્મમુલાદુત્પન્ન

ઇત્યુચ્યતે ક્ષત્રિયસ્યાપિ વાહુર્કમ્ યુદ્ધં વૈશ્યસ્યાપિ ઝરુર્કમ્ પશુરૂપં રક્ષતો ગોમિ-
શ્રરદ્ધિર્ભ્રમણં સ્થલપથવાસિપયાદિપુ વાણિજ્યાયૈ ગમન ગૂદ્રસ્યાપિ પાદર્કમ્ શુશ્રૂપામ્ ॥

અર્થ — હાનના મમયમા સર્વ લોકાની ઉત્પત્તિ સ્ત્રી અને પુરુષના સયોગથી જોવામા આવે છે પરમાર્થથી મુખમાથી ઉત્પત્તિનું ધ્યન આહાણુ બળતિની સ્તુતિ રૂપ છે વર્ણોની શ્રેષ્ઠતા અને નિરૂપતા આદિ બનાવવાને માટે આ પ્રકારનું કથન છે સર્વ પ્રાણીમા પ્રજા-પતિ શ્રેષ્ઠ છે તેમના સર્વ અંગોમા પણ મુખ શ્રેષ્ઠ છે એ પ્રમાણે આહાણુ પણ સર્વ વર્ણોમા શ્રેષ્ઠ છે તે જાનાની મમાનતાથી આહાણુ બ્રહ્મમુખમાથી ઉત્પન્ન થયો એમ કહ્યું છે ક્ષત્રિયનું બાહુ(દાથ)ર્કમ્ યુદ્ધ છે વૈશ્યનું ઝરુર્કમ્ પશુની રક્ષા કરતા સત્તા તેની સાથે રથન માર્ગમા વિચરના સત્તા વ્યાપાર કરવાનું છે અને ગૂદ્રનું પણ પાદર્કમ્ શુશ્રૂપા છે અને સર્વજ્ઞ નારાયણ નામના વ્યાખ્યાકારે મુદ્ધાદિના અર્થાત્ મુલેન દોમાદિના ” અર્થાત્ વૈનિક કર્મ રૂપ દોમાદિ કરનાર હોવાથી આહાણુની મુખથી ઉત્પત્તિ સ્ત્રી એવું તેનું તાત્પર્ય બતાવ્યું છે

દ્વિષા કૃત્વાત્મનો દેહમર્થેન પુરુષોઽમવત્ ।

અર્થેન મારી તસ્યાં સ વિરાજમસૃજત્પ્રમુ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧-૩૨ ॥

અર્થ — આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અને નિરૂપ રૂપે આહાણુદિ પ્રજાની સૃષ્ટિ કરનાર પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા)એ પોતાના દેહના જે ભાગ કર્વા એક અડધો ભાગ પુરુષ અને બીજો અડધો ભાગ સ્ત્રી થઈ. તે બીજા આખ્ય ધર્મથી વિગટ નામના પુરુષને નિર્માણ કર્યો.

આ શ્લોકથી કરેના વિગટ પુરુષની ઉત્પત્તિ —

તતો વિરાઢજાયત્ ।

શુ૦ ય૦ વે૦ અ૦ ૩૧ મં ॥ ૫ ॥

અર્થ — તે આદિ પુરુષથી બ્રહ્માપર દેહવાળા વિરાટ ઉત્પન્ન થયા છે એમ આ મન્ત્રથી કહ્યું છે.

વિરાટ પુરુષને જ બ્યારે સ્ત્રીપુરુષના સયોગથી ઉત્પન્ન થ્યાં છે, તો મનુષ્યને મુખનું ભેદન કરીને બનાવ કાઢ્યો એમ કહેવું તે બને નહીં વળી સ્ત્રોત્ર, જન્મ, આદિના સ્વરૂપને મુખને બે ન રીને બદલા એમ નથી મુખમાથી બોનવું તેની જ ઉત્પત્તિ છે, બીજી નહીં. આ વાગ્યથી મન્ત્રનો ભાવ ઉત્પત્તિનું ધ્યન કરવામા હોષ ચક્રનું નથી

વળી “ બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસીત્ ” એ મન્ત્રની પહેલા—

યત્પુરુષ વ્યદયુ કતિષ્ઠા વ્યમલ્પયન્ । મુલં કિમસ્પાસીત્કિ વાહુ કિમૂરુ
પાદા ડ્યપેતે ॥ શુ૦ ય૦ વે૦ સ૦ અ૦ ૩૧ મ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ.—પ્રજાપતિના પ્રાણ રૂપ દેવના લોકે યજમા જે પુરુષને ઉત્પન્ન કર્યો તેની કેટલી પ્રમાણે કંપના કરી ? અને તે આદિ પુરુષનું મુખ શા હતું ? તથા દાથ તથા બાહુ તથા પાદ કોણે દત્તા ? એ પ્રશ્નને અનુમાર આહાણુદિક તેના મુખાદિ રૂપ દત્તા એ જ અમાધાન થઈ શકે છે વળી “ બ્રાહ્મણોઽસ્ય ” એ મન્ત્રમા પણ માયાણુ તથા મહીધર અને આચાર્યો-એ ‘ યાદ રાનન્ય ઠુત ’ અને ‘ ઝરુ તદસ્ય યદ્દેશ્ય ’ એ બનેના ક્ષત્રિયને “ યાદુત્વેન નિષ્પાદિત ” (ક્ષત્રિયને દાથ રૂપે ઉત્પન્ન કર્યો), અને પ્રજાપતેર્યદ્યાનૂક તત્વો યદય મંવચ. ” પ્રજાપતિના ગર રૂપે વૈશ્ય ઉત્પન્ન થયો એવો અર્થ કરીને તેનો

લાવાર્થે બ્રાહ્મણ મુખથી, તથા ક્ષત્રિય હાથથી, તથા વૈશ્ય ઊરથી ઉત્પન્ન થયો એમ લખ્યું છે. આ ઉત્તર પહેલાંના “મુર્ધ્ન કિમાસીત્”-મુખ થું હતું ?-એ પ્રશ્નને અનુસાર નથી. અને ઉવટાચાર્યના લાખ્યમાં અને મહીધરાચાર્યના લાખ્યમાં પણ કેવી રીતે કલ્પના કરી છે ? એવા અર્થ લખીને, પછી મુખ થું છે ?-એ પ્રશ્નનો અર્થ લખ્યો છે. તેથી એ સ્પષ્ટ નિશ્ચય થાય છે કે બ્રાહ્મણની મુખ રૂપે કલ્પના કરી, ક્ષત્રિયની હાથ રૂપે, વૈશ્યની ઊર રૂપે અને શૂદ્રની પાદ રૂપે કલ્પના કરી એવો જ અર્થ છે. મન્ત્રમાં બ્રાહ્મણ રાજન્ય, વૈશ્ય, ધૃત્યાદિ શબ્દની વિભક્તિનો વિચાર કર્યા વિના “પદ્મ્યા” શબ્દમાં પંચમી માનીને પાદથી શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થઈ એવો અર્થ કરીને, તેને અનુસાર મુખાદિ શબ્દના અર્થ કરવામાં કેવલ આગ્રહ જ કારણ છે. આગળ જે “ચન્દ્રમા મનસો જાત” ધૃત્યાદિક મન્ત્રોનો પણ અર્થ ચન્દ્રમાની મન રૂપે કલ્પના કરી-એવો જ કરવો ઉચિત છે. વળી ૧૩ મા મન્ત્રની અન્તમાં “લોકો અકલ્પયન્” । એ વાક્યથી પણ આ જ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે કેવળ બ્રાહ્મણાદિની કલ્પના નથી. “લોકાન્ અકલ્પયન્”-તેનો અર્થ પણ પુરૂષના અવયવ રૂપ લોકાદિની કલ્પના કરી-એવો જ અર્થ ઉપટાચાર્યે લખ્યો છે. ખીજું પ્રજાપતિના મુખથી કેવલ મનુષ્ય બ્રાહ્મણની જ ઉત્પત્તિ થઈ છે, અથવા પશુબ્રાહ્મણ, પાષાણ બ્રાહ્મણ આદિની પણ ઉત્પત્તિ થઈ છે-એ શંકા થાય છે. “માહ્મણોઽસ્ય” એ મન્ત્રની બ્રાહ્મ્યમાં મનુષ્ય બ્રાહ્મણને જ લખ્યો છે, ખીજા બ્રાહ્મણને નહીં. વૈદિક ધર્મ-એના શાસ્ત્રમાં સર્વ તથા રસ (પારો) આદિ ધાતુમાં અને અનેક પ્રકારના ઔષધમાં પણ બ્રાહ્મણ આદિક ભેદની કલ્પના કરી છે. ત્યાં તક્ષક નામનો બ્રાહ્મણ સર્વ પ્રજાપતિના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો, અને મૂર્ખ, મંડલી, બ્યવન્તિર, રાજિલ, ધૃત્યાદિ સર્વમાં કોઈ હાથથી, કોઈ જરૂથી, કોઈ પાદથી ઉત્પન્ન થયા એમ માનવું છે ? અને એ પ્રમાણે સદૈવ પારો પ્રજાપતિના મુખથી ઉત્પન્ન થયો, અને લાલ હાથથી, અને પીળો જરૂથી અને કાળો પાદથી ઉત્પન્ન થયો એમ માનવું છે ? અને એ પ્રમાણે સર્વ માનસો તો તે આપ મન્ત્રબ્રાહ્મ્ય કરનારને હાસિનું કારણ થશે. માટે તે જ કહેવું પડશે કે સર્વ આદિમાં તક્ષક આદિની, તથા પારો આદિની, તથા અન્ય ઔષધિની પણ ઉત્કૃષ્ટતા તથા નિકૃષ્ટતાનું સૂચન કરવાને માટે બ્રાહ્મણાદિની કલ્પના છે તે ગુણને અનુસાર કરી છે. જે કહે છે બ્રાહ્મણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી એવો જ અર્થ કરવો છે તો બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા વેદાધ્યયન, હોમ, કર્મપ્રધાન હોવાથી જ છે. તેને સિદ્ધ કરવાને માટે મન્ત્રોનો અર્થનો અનર્થ કરવાની આવશ્યકતા નથી. જે કહે છે મન્ત્રમાં, બ્રાહ્મણ પ્રજાપતિના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલો છે એવો અર્થ કરવાથી બ્રાહ્મણના જન્મમાત્રથી શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે, કોઈ ગુણની આવશ્યકતા નથી, એવું પણ કથન બની શકતું નથી. તેમાં પ્રથમ ઉપનિષદોમાં વજ્રસૂચિકા ઉપનિષદનો શુક્તિ સહિત લેખ જ પ્રમાણ છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ પ્રમાણે ચાર વર્ણ છે. એ ચાર વર્ણમાં બ્રાહ્મણ પ્રધાન છે એ વાત વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રથી પણ સિદ્ધ છે, તે સંબંધમાં આ પ્રકારનો પ્રશ્ન થાય છે.

કા વા વ્રાહ્મણો નામ કિં જીવઃ કિં દેહઃ કિં જાતિઃ કિં જ્ઞાનં કિં કર્મ કિં ધાર્મિકં ઇતિ ॥ વ૦ સૂ૦ ૩૫૦ ॥

અર્થઃ-આ બ્રાહ્મણ નામવાળો કોણ છે ? થું શબ્દ બ્રાહ્મણ છે ? કે શરીર બ્રાહ્મણ છે ?

અહીં પ્રથમ પદ્યમાં જો જીવને બ્રાહ્મણ કહેતા હો તો તે બને નહીં, કેમકે જીવના અનેક જન્મ પહેલાં પણ યજ્ઞ ચૂક્યા છે. અને કર્મવશથી અનેક પ્રકારના પશુ આદિના શરીરને પણ જીવે ધારણ કર્યા છે. અને સર્વ શરીરમાં જીવ એક રૂપ હોવાથી જીવને બ્રાહ્મણ કહી શકતા નથી. જો શરીરને બ્રાહ્મણ કહે તો તે પણ બની શકતું નથી, કેમકે ચપ્પાલ સુધીના અનુષ્ઠાના દેહ પણ યજ્ઞ-ચતુરના જ બનાવેલા છે. અને દેહ સર્વના એક રૂપ છે. અર્થાત્ અનરસથી ઉત્પન્ન થયેલા રજ તથા વીર્યથી સર્વના દેહની ઉત્પત્તિ, તથા જરા તથા મરણાદિ ધર્મ પણ સર્વ દેહોના તુલ્ય છે. અને બ્રાહ્મણનો સંકેદ વર્ણ છે, ક્ષત્રિય કાલ વર્ણનો છે, વૈશ્ય પીળા રંગનો છે અને યજ્ઞ કાળા રંગનો છે એવો કોઈ નિયમ પણ જોવામાં આવતો નથી. અને જો કહે કે જ્ઞાન બ્રાહ્મણ છે તો તે પણ બની શકે નહીં, કેમકે ક્ષત્રિયાદિક પણ અનેક તત્ત્વવેત્તા જોવામાં આવે છે. જો કર્મને બ્રાહ્મણ કહે તો તે પણ બને નહીં, કારણ કે સર્વ પ્રાણીઓનાં કર્મ પ્રારબ્ધ, સચિત અને આગામિ એમ ત્રણ જ પ્રકારનાં હોય છે. તેથી કર્મને જ બ્રાહ્મણ સિદ્ધ કરવું કઠણ છે. જો ધર્માત્માને બ્રાહ્મણ કહે તો તે પણ બની શકે નહીં, કારણ કે બ્રાહ્મણથી ભિન્ન અન્ય જાતિમાં પણ ધર્માત્મા હોય જોવામાં આવે છે. તે કારણથી દ્વાનાદિ ધર્મ કરનાર ધર્માત્માને પણ બ્રાહ્મણ કહી શકતા નથી. ત્યારે કોણ બ્રાહ્મણ છે? જે કાર્મણે સમ્યગ્જ્ઞાનન્દ રૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે જ બ્રાહ્મણ છે એમ કહ્યું છે.

“યઃ કશ્ચિદાત્માનમદ્વિતીયં જાતિઘુણક્રિપાહીનં કરતલમલકવત્ સાક્ષાદ-
પરોક્ષીકૃત્ય કૃતાર્થતથા કામરાગાદિદોષપરહિતઃ શમદમાદિસંપન્નો ભાવમાત્સર્ય-
નૃપ્પાશામોદાદિરહિતો દંબાદંકારાદિમિરસંસૃષ્ટવેતા વર્તેત એવમુક્તલક્ષણો યઃ
સ એવ બ્રાહ્મણ इति શ્રુતિસ્મૃતીતિહાસપુરાણાનામધિમાયઃ અન્યથા हि ब्राह्मण-
त्वसिद्धिर्નાસ્ત્યેવ ॥ વ૦ સુ૦ ૩૦ ॥”

અર્થ:—અદ્વિતીય તથા જાતિ યુક્ત અને ક્રિપાથી રહિત આત્માનો, હાથેળીમાં રાખેલા આમળાને જેવી રીતે બરાબર રીતે દેખીને અનુભવ કરે છે, તેવી રીતે અનુભવ કરી લીધો છે તે કારણથી જે કૃતાર્થ થયો છે, તથા રાગાદિ દોષથી રહિત છે, તથા શમાદિ સાધનો કુક્ષા છે, રતેદ, મત્સર, નૃપ્પા, આશા તથા મોહ વગેરેથી રહિત છે, અને દંબ તથા અદંકાર આદિએ જેના ચિત્તને સ્પર્શ પણ કર્યો નથી—આ પ્રકારના લક્ષણથી જે વર્તમાન છે, તે જ બ્રાહ્મણ છે—એવો શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને પુરાણોને અભિપ્રાય છે. જો તેમ ન હોય તો બ્રાહ્મણત્વની સિદ્ધિ જ થઈ શકે નહીં. માટે બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયાદિ—હો અથવા કોઈ અન્ય જ હો—જો પરમાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય તે જ યથાર્થ બ્રાહ્મણ છે. તથાપિ વ્યવહાર અને પરમાર્થનો ભેદ છે. વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંને છે, અને બંને માટે જ્ઞાન પાત્ર છે. તેથી શબ્દોના અર્થોનું વિવેચન કરતી વખતે પરમાર્થ અને વ્યવહાર બંનેને અનુમાર વિવેચન કરવું જોઈએ. કેવલ પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વ્યાખ્યા કરવામાં વ્યવહારમાં અવસ્થ બાધા થશે. અને કેવલ વ્યવહાર દૃષ્ટિથી જ વ્યાખ્યા કરવામાં મોક્ષરાશ્મિનો સિદ્ધાન્ત પણ વિપરીત થશે. માટે જ્ઞાન સિદ્ધાન્તને અનુસાર બ્રાહ્મણ શબ્દના અર્થનું પરમાર્થ અને વ્યવહારને અનુમાર વિવેચન કરવું જોઈએ.

વ્યવહાર જે પ્રકારનો હોય છે. એક લૌકિક અર્થાત્ સાધારણ લોકવ્યવહાર, અને બીજો વૈદિક, લોકમાં વિવાહ આદિ વ્યવહાર સમાન જાતિમાં જ વિશેષ કરીને થાય છે. તથાપિ કોઈ કોઈ અન્ય જાતિની સાથે પણ જોવામાં આવે છે, તથાપિ નિષ્કૃષ્ટ ચણ્ડાલાદિની સાથે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોદિનો વિવાહ જોવામાં આવતો નથી. તેથી વિવાહાદિ વ્યવહારમાં જન્મ માત્રથી જ જાતિનો નિશ્ચય કરવો પડે છે. વિવાહને તુલ્ય અત્યન્ત નિષ્કૃષ્ટ ચણ્ડાલાદિની સાથે ભોજન કરવું તે પણ મનુષ્યને માટે સુખનું કારણ નહીં થાય, કેમકે એકને બહુ જ સારિવક પદાર્થ ખાવાનો સ્વભાવ છે, તે પણ સ્નાનાદિ કરીને પવિત્ર થઈ જનાવું જોઈએ. અને બીજાને ગોમાંસ આદિ ખાવાનો સ્વભાવ છે, તે પણ મરેદા પરનું ખાવાનો સ્વભાવ છે, અને કોઈ પ્રકારની પવિત્રતાની પણ આવશ્યકતા નથી. આ બંનેનો પરસ્પર ભોજનવ્યવહાર એક સાથે થવો કઠણ છે. કોઈ એક દુર્લભ મનુષ્યથી થઈ શકે. તથાપિ અધિક સમુદાયના લોકોથી થવું બહુ કઠિન છે. અને બહુ કાલથી ચાલ્યા આવેલા વ્યવહારનો પરિત્યાગ કરવો કેવલ ઉપદ્રવનું જ કારણ થશે. અને જાતિ આદિની બાંધેલી મર્યાદાને તોડતાર રાજદણ્ડનો પણ ભાગી થાય છે એવું દણ્ડનીતિના નિર્ણયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અને ભોજનનો વ્યવહાર દરેક મનુષ્યની સાથે કરવાથી શી હાનિ છે તે ભોજન નિર્ણયમાં કહ્યું છે. માટે વિવાહ તથા ભોજનાદિ લૌકિક વ્યવહારમાં જન્મથી જ જાતિની પરીક્ષા થશે. અને યજ્ઞાદિ વૈદિક વ્યવહાર કરાવવો વિગેરે હોય તેમાં જાતિ અને ગુણ બંનેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. વેદ તથા કર્મકાણ્ડની પદ્ધતિને લખ્યા વિનાનો મનુષ્ય યજ્ઞાદિ કરાવી શકતો નથી. અને બીજો વેદાદિ નહીં લખેલા મૂર્ખને દાનાદિ દેવામાં તથા લેવામાં પણ દોષ શસ્ત્રમાં કલ્પો છે. તેથી પ્રતિગ્રહ લેનારમાં તથા યજ્ઞાદિ વૈદિક કર્મ કરવામાં પણ ગુણની પરીક્ષા અવશ્ય કરવી જોઈએ. છતાં ગુણી યજ્ઞાદિ યજ્ઞાદિ કરાવે એ પણ બને નહીં, કારણ દક્ષિણ તથા અન્ય પ્રકારનો પ્રતિગ્રહ પણ બ્રાહ્મણ વિના બીજાને લેવાનો અધિકાર શસ્ત્રમાં કલ્પો નથી. અને હાલ સુધી બ્રાહ્મણ વિના બીજો કોઈ લેતો જોવામાં આવતો નથી. અને સ્ત્રિયાદિ પ્રતિગ્રહ લે તો પ્રતિગ્રહના પાપથી તેનું અન્તઃકરણ શીઘ્ર જ મસિન થશે, અને વીરતા આદિ શીઘ્ર મસિન થઈ જાય છે. તેથી સ્ત્રિયાદિની દાનશરતા અને યુદ્ધવીરતા આદિ નષ્ટ થઈને બ્રાહ્મણોની તુલ્ય માન્યતાની ધરતા વૃદ્ધિ પામશે. તે માટે યાગાદિ વૈદિક વ્યવહારમાં જન્મથી અને ગુણથી પણ બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ એવો નિશ્ચય થાય છે. અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાના વિષયને જ અહીં પરમાર્થ કહે છે, તેમાં કોઈ જાતિની અપેક્ષા નથી, કેમકે પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે શાસ્ત્રોમાં કહેલાં સાધનનું અનુયાન બ્રાહ્મણથી લઈને ચણ્ડાલ સુધીના સર્વ મનુષ્યો દરી શકે છે. પરન્તુ મુમુક્ષુતા, તિતિક્ષા, વૈરાગ્ય તથા શમાદિ દરેક ગુણોની આવશ્યકતા છે. તેથી પરમાર્થના માર્ગમાં કેવલ ગુણની જ પરીક્ષા કરવાની છે. અહીં જાતિની કોઈ આવશ્યકતા નથી. એટલે એવો નિર્ણય થાય છે કે લૌકિક વ્યવહારમાં જન્મ માત્રથી જાતિનો નિર્ણય, અને વૈદિક વ્યવહારમાં જન્મ અને ગુણ બંનેથી, અને પરમાર્થમાં કેવલ ગુણ માત્રથી જાતિનો નિર્ણય કરવાનો છે. અને કેવલ ગુણ માત્રથી બ્રાહ્મણ તથા સ્ત્રિયાદિ જાતિનો નિર્ણય કરવાથી મનુષ્યોમાં બહુ પ્રકારનો કલેશ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર કેટલો પણ દુરાચારી હોય, તોપણ તેનાં માતાપિતા તેને લાંબી આદિના ધરમાં મોકલી પેટે બ્રાહ્મણાદિના કુલમાં રહી શકે નહીં. અને તે પુત્રની સાથે લાંબીનો વ્યવહાર પણ કરી શકતાં નથી. તેવી રીતે કોઈ ચણ્ડાલ બ્રાહ્મણની તુલ્ય ગુણ વાળો પણ

હોય, તથાપિ તેને બ્રાહ્મણ આદિ લોક શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ માની કન્યાદાન કરી શક્તા નથી. અને યજ્ઞાદિમાં તે ગુણી ચરણલોભી ઋત્વિગાદિ રૂપે સ્વીકાર પણ નહીં કરવામાં આવે. તેથી લૌકિક અને વૈદિક વ્યવહારમાં જન્મથી જ જાતિનો સ્વીકાર કરવો પડશે.

અને શાસ્ત્રમાં શ્રેષ્ઠતાને માટે પણ ગુણને જ કારણ કહ્યું છે. તથાપિ લૌકિક વ્યવહારમાં ગુણને જાતિની પ્રાપ્તિમાં પ્રધાન માનીને વ્યવહાર ચર્ચ શકતો નથી.

અને શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણાદિનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે.

જાતકર્માદિભિર્યસ્તુ સંસ્કારૈઃ સંસ્કૃતઃ શુચિઃ ।

વેદાધ્યયનસંપન્નઃ પદ્મ કર્મસ્વચ્ચિત્તઃ ॥ મ. મા. શા. પ. જ. ૧૮૯-૨ ॥

અર્થઃ—જાતકર્માદિ સંસ્કારથી સંસ્કૃત છે, માટે પવિત્ર છે. અને વેદનું અધ્યયન કર્યું છે અને બ્રાહ્મણોનાં પદ્મકર્મમાં સ્થિત છે અર્થાત્ પદ્મકર્મ કરનાર છે, તથા—

શૌચાચારસ્થિતઃ સમ્યગ્વિવસાસી મુરમ્પિયઃ ।

નિત્યવ્રતી સત્યપરઃ સ વૈ બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—શૌચાદિ આચારથી શુદ્ધ છે, તથા અતિથિ આદિનો સત્કાર કર્યા પછી બચેલું પવિત્ર અન્ન (ત્રિવિધ) ખાય છે, તથા શુદ્ધભક્ત છે, સંધ્યાવન્દન, પચ્ચયત્ત, આદિ વ્રત નિયમ-પૂર્વક કરે છે, તથા સત્યભાવથી કરનાર છે, તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. વળી—

સત્યં દાનમથાદ્રોહ આનૃશંસ્યં ત્રપા ઘૃણા ।

તપશ્ચ દૃશ્યતે યત્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ મ. મા. શા. પ. જ. ૧૮૩-૪ ॥

અર્થઃ—સત્ય ભાવથી કરવું, તથા દાન દેવું, તથા દ્રોહ પણ પ્રાણીને ઉપદ્રવ ન કરવો, તથા નિષ્કુરતા ન હોવી, અને અનુચિત વ્યવહાર કરવામાં લજ્જા હોવી, તથા દયાહીનતા, તથા તપ-આ સર્વ જેમાં જોવામાં આવે તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. વળી—

જીવિતં યસ્ય ધર્માર્થ ધર્મો હર્યર્થમેવ ચ ।

અહોરાત્રાશ્ચ પુણ્યાર્થ તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૨૪૬-૨૩ ॥

અર્થઃ—જેનું જીવન કેવલ ધર્માચરણને માટે છે, અને ધર્મ પણ કેવલ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને માટે છે અર્થાત્ સંસારના સુખને કામનાથી દોષ પણ ધર્માચરણ કરતો નથી, અને દિવસ રાત જેને પુણ્ય કર્મ કરવાને માટે છે, તેને દેવતા લોક બ્રાહ્મણ જાણે છે. વળી—

ન જાત્યા બ્રાહ્મણશ્ચાત્ર ક્ષત્રિયો વૈશ્ય એવ ન ।

ન શૂદ્રો ન ચ વૈ મ્લેચ્છો મેદિતા ગુણકર્મભિઃ ॥ શુભ ની ૦ અ ૦ ૧-૩૮ ॥

અર્થઃ—અહીં જાતિ (જન્મ)થી અર્થાત્ બ્રાહ્મણાદિક જાતિમાં જન્મ હોવાથી બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય કે શૂદ્ર દોષો નથી. પરંતુ ગુણ તથા કર્મથી બ્રાહ્મણાદિનો ભેદ કર્યો છે.

બ્રાહ્મણસ્તુ સમુત્પન્નાઃ સર્વે તે કિં ન બ્રાહ્મણાઃ ।

ન વર્ણતો ન જનકાત્રાહ્મણતેજઃ પ્રપચતે ॥ ૩ ॥ ૩૯ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ બ્રાહ્મણ કેમ નહીં ? અર્થાત્ સર્વ બ્રાહ્મણ કહેવાશે. અને જાતિથી અથવા પિતાથી પણ કાષ્ટને બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થતું નથી.

જ્ઞાનકર્મોપાસનાભિદેવતારાધને રતઃ ।

શાન્તો દાન્તો દયાલુશ્ચ બ્રાહ્મણશ્ચ ગુણૈઃ કૃતઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થઃ—જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસના, તથા દેવતાઓના આરાધનમાં તત્પર રહેનાર, શાન્ત, તથા શુભેન્દ્રિય અને દયાલુ હોવું—ઈત્યાદિ ગુણથી જ બ્રાહ્મણનો નિશ્ચય કર્યો છે. વળી—

ક્ષાન્તં દાન્તં જિતક્રોધં જિતાત્માનં જિતેન્દ્રિયમ્ ।

તમેવ બ્રાહ્મણં મન્યે શેષા શુદ્ધા ઇતિ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૦ ॥ ગો. સ્મૃ. અ. ૥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—જે ક્ષમા યુક્ત છે, તથા શુભેન્દ્રિય છે, તથા ક્રોધને જેણે શત્રી લીધો છે, તથા મનને પણ વશ કર્યું છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ માનું છું. બાકી બીજા બધા શદ્દ જ છે એમ કહ્યું છે. વળી—

ન જાતિઃ પૂજ્યતે રાજન્ગુણાઃ કલ્યાણકારકાઃ ।

ચંડાલમપિ વૃત્તસ્થં તં દેવા બ્રાહ્મણં ચિદુઃ ॥

અર્થઃ—હે રાજા! મનુષ્ય જાતિથી પૂજ્યતો નથી, મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનાર ગુણ છે. અને ઉત્તમ ધર્માચરણમાં રિયત ચણ્ડાલને પણ દેવલોક બ્રાહ્મણ જાણે છે. વળી—

સત્યં દમસ્તપો દાનમર્હિસા ધર્મનિત્યતા ।

સાધકાનિ સદા પુંસાં ન જાતિર્ન કુલં નૃપ ॥ વન. પ. અ. ૥ ૧૮૮-૪૩ ॥

અર્થઃ—સત્ય બાપણ, શુભેન્દ્રિયતા, તપ, દાન, અદિસા, ધર્મમાં તત્પરતા એ સર્વ મનુષ્યના કર્તવ્યને પૂર્ણ કરાવનાર છે. જાતિ તથા કુલ મનુષ્યના કર્તવ્યને પૂર્ણ કરાવનાર વસ્તુ નથી.

યોગસ્તપો દમો દાનં સત્યં શૌચં દયા શ્રતમ્ ।

વિદ્યા વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યમેત્ત્વાહ્મણલક્ષણમ્ ॥ વસિ. સ્મૃ. અ. ૬-૨૦ ॥

અર્થઃ—યોગ, તપ, શુભેન્દ્રિયતા, દાન કરવું તે, સત્ય બાપણ, શૌચ, દયા, તથા વેદનું અધ્યયન, તથા નાના પ્રકારની વિદ્યા, તથા અનુભવ જ્ઞાન, તથા આસ્તિકતા—આ સર્વ બ્રાહ્મણનું લક્ષણ છે. વળી—

વૃદ્ધવાદ્ભગવાન્ બ્રહ્મા નામેવાસ્તસ્ય યે જનાઃ ।

ભક્ત્યા સક્તાઃ પ્રપન્નાશ્ચ બ્રાહ્મણાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ મધિ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૪૪-૧ ॥

અર્થઃ—સર્વથી મોટા હોવાથી ભગવાનને બ્રહ્મા કહે છે. તેમના સન્તાન ૩૫ જે લોક છે અને લકિતથી જેનું ચિત્ત તેમનામાં સક્ત થયેલું છે, અને તેમને શરણે ગયો છે, તેને બ્રાહ્મણ કહે છે.

ક્ષમા દમા દયા દાનં સત્યં શૌચં ધૃતિર્ઘૃણા ।

માર્દવાર્જવસન્તોપાનહંકારતપઃશમાઃ ॥ ૧૨ ॥

ધર્મે જ્ઞાનમૈશ્વર્યં બ્રહ્મચર્યમમૃદતા ।

ધ્યાનમાસ્તિક્યમદ્વેષો વૈરાગ્યં ચ શમાત્યતા ॥ ૧૩ ॥

પાપમીલ્ત્વમસ્તેયમમાત્સર્યમતુષ્ણતા ।

નૈસંગ્યં ગુરુશુશ્રવા મનોવાકાયસંયમઃ ॥

, ॥ ૧૪ ॥

ય एवंમૂતમાચારમનુતિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ।

બ્રાહ્મણ્યં પુષ્કલં તેષાં નિત્યમેવ પ્રવર્ધતે ॥

, ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—ક્રમા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, દયા, દાન, સત્ય, શૌચ, ધીરજ, અયોગ્ય કર્મની નિન્દા
૩૫ તિરસ્કારશુદ્ધિ, કામક્ષતા, સરવ્રતા. સન્તોષ, અહંકારનો અભાવ, તપ, શાન્તિ (૧૨).

તથા ધર્મનું આચરણ, જ્ઞાન, પૈશુન્યનો અભાવ અર્થાત્ આદી યુગલી કરવાનો સ્વભાવ
ન હોવો તે, બ્રહ્મચર્ય, અમૃદતા, ઈશ્વરનું ધ્યાન, આસ્તિક્ય, દ્રેષ્ય ન કરવો તે, તથા ચિત્તમાં
વિષય પદાર્થોની તૃષ્ણાના અભાવ ૩૫ વેરાગ્ય (૧૩),

તથા પાપ કર્મ કરવામાં લાય, અસ્તેય અર્થાત્ કોઈનું ધન હરણ કરવાની ઇચ્છા ન
થવી તે, મત્સર ન કરવો તે, તૃષ્ણાનો અભાવ, સંગનો પરિત્યાગ, ગુરૂની સેવા, તથા મન,
વાણી અને શરીરનો સંયમ (૧૪),

આ પ્રકારના આચારનું જે મનુષ્ય અનુષ્ઠાન કરે છે તે લોકનું બ્રાહ્મણ્ય પુષ્કળ છે અને
તેઓ રાજ વધતા જાય છે. (૧૫). વળી—

આચારમનુતિષ્ઠન્તો વ્યાસાદિમુનિસત્તમાઃ ।

ગર્ભાધાનાદિસંસ્કારકલાપરહિતા સ્ફુટમ્ ॥ વસિ, સ્મૃ. અ૦ ૪૨-૨૦ ॥

અર્થઃ—ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારોથી રહિત જ વ્યાસાદિ ઋષિ લોક છે તે વાત સ્પષ્ટ છે.
તે લોક આચારોનું અનુષ્ઠાન કરતા સત્તા ઋષિ થયા છે. અને—

જાતો વ્યાસસ્તુ કૈવર્ત્યાઃ શ્વપાકયાશ્ચ પરાશરઃ ।

શુકયાઃ શુકઃ કળાદારુણ્યસ્તથોલૂકયાઃ મૃતોઽમવત્ ॥ , ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—વ્યાસજી માછીની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયા છે, અને પરાશરજી શ્વપાકીમાં ઉત્પન્ન
થયા છે. શુકાથી શુકની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને કણ્વાદ નામના ઋષિ ઉલૂકાથી ઉત્પન્ન થયા છે.

મૃગૌજોઽધર્વ્યશૃંગોઽપિ વસિષ્ઠો ગણિકાત્મજઃ ।

મન્દપાલો મુનિત્રેષ્ઠો નાપિકાપત્યમુચ્યતે ॥ , ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—ઋષ્યશૃંગ ઋષિ મૃગીથી ઉત્પન્ન થયા છે. અને વસિષ્ઠજી વેશ્યાના પુત્ર છે.
મન્દપાલ નામના ઋષિ નૌકા અધારનારના પુત્ર કહેવાય છે.

માન્દવ્યો મુનિરાજસ્તુ મષ્ઠકોગર્મસંભવઃ ।

વહવોઽન્યેઽપિ વિપત્ત્યં પ્રાપ્તા યે પૂર્વમદ્વિજાઃ । , ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—માન્દવ્ય નામના મુનિરાજ મષ્ઠકી (દેકી)માં ઉત્પન્ન થયા છે. તેવી રીતે બહુ
લોક જે પહેલાં બ્રાહ્મણ્ય નહોતા તે સર્વ બ્રાહ્મણ્ય થયા છે. વળી—

હરિણીગર્મસંમૂત ઋષ્યશૃંગો મહામુનિઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તેન કારણમ્ ॥ , ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—હરિણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋધ્ધશૂન નામના ઋષિ તપથી બ્રાહ્મણ થયા છે. તેથી બ્રાહ્મણ યવામાં સંસ્કાર જ કારણ છે. વળી—

શ્વપાકીર્ગર્ભસંભૂતઃ પિતા વ્યાસસ્ય પાર્થિવ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તેન કારણમ્ ॥ , ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—હે શૂન ! વ્યાસજીના પિતા શ્વપાકીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા, અને તે તપથી બ્રાહ્મણ થયા છે. માટે બ્રાહ્મણ યવામાં સંસ્કાર જ કારણ છે. વળી—

હત્કીર્ગર્ભસંભૂતઃ કણાદાણ્યો મહામુનિઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તેન કારણમ્ ॥ , ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—હત્ક નામના મોટા ઋષિ હત્કી (ધુવડની સ્ત્રી)માં ઉત્પન્ન થયા છે. તે તપથી બ્રાહ્મણ થયા છે. માટે બ્રાહ્મણ યવામાં સંસ્કાર જ કારણ છે.

ગણિકાગર્ભસંભૂતો વસિષ્ઠશ્ચ મહામુનિઃ ॥

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તેન કારણમ્ ॥ , ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—વસિષ્ઠ નામના મહાન ઋષિ વેશ્યાથી ઉત્પન્ન થયા છે. તે તપથી બ્રાહ્મણ થયા છે. માટે બ્રાહ્મણ યવામાં તપ જ કારણ છે.

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચેતિ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયો યાતિ ચિમત્ત્વં વિદ્યાદૈશ્યં તથૈવ ચ ॥ મથિ. પુ. શ્રા. પ. અ. ૪૦-૩૪ ॥

અર્થ:—શૂદ્ર ઉપાધિ કર્મ કરવાથી બ્રાહ્મણત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, અને બ્રાહ્મણ પોતાના નિકૃષ્ઠ કર્મથી શૂદ્રતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી રીતે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય પોતાના ઉત્કૃષ્ઠ કર્મથી બ્રાહ્મણત્વને, અને નિકૃષ્ઠ કર્મથી શૂદ્રત્વને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

ન બ્રાહ્મણાશ્ચન્દ્રમરીચિશુભ્રા ન ક્ષત્રિયાઃ કિંશુકપુષ્પવર્ણાઃ ।

ન વૈદ વૈદ્યા દરિતાકતુલ્યાઃ શૂદ્રા ન ધાંગારસમાનવર્ણાઃ ॥ અ૦ ૪૧-૪૨ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ ચન્દ્રમાના કિરણની તુલ્ય સફેદ વર્ણના હોતા નથી. તેમ ક્ષત્રિય કિંશુકના પુષ્પની તુલ્ય લાલ હોતા નથી. વળી વૈશ્ય પણ હડતાલની સમાન પીળા રંગના હોતા નથી. અને શૂદ્ર પણ કાલસાના જેવા કાળા વર્ણના નથી. આ પ્રમાણે વર્ણના નિયમથી પણ કાર્ધ વ્રતિની ઐશ્વર્યતા જ્ઞેવામાં આવતી નથી. વળી—

પાદમચૈસ્ત્તુલ્યવર્ણકેશૈઃ સુખેન દુઃખેન ચ જ્યોતિતેન ।

ત્વહ્માંસમેદોઽસ્થિરસૈઃ સમાનાશ્વતુઃપમેદા હિ કથં ભવન્તિ ॥ , ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—પદ પડે ફરવા હરવાની ક્રિયા, શરીરનો વર્ણ, કૈશ, સુખ, દુઃખ, રક્ત (લોહી), ત્વચા, માંસ, મેદ, અસ્થિ (હાડકાં), રસ એ સર્વ સમાન હોવા છતાં તેના આર મેદ કેવી રીતે અર્ધ સકે છે ? અર્થાત્ કલપિ અર્ધ સકતા વધી. વળી—

વર્ણપમાણાકૃતિર્ગર્ભવાસવામ્બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયજીવિતેષુ ।

બલત્રિવર્ગામયયેપજેષુ ન વિદ્યતે જાતિકૃતો વિશેષઃ ॥ , ॥ ૪૩ ॥

શૂદ્રોઽપિ શીલસંપન્નો બ્રાહ્મણાદધિકો ભવેત્ ।

બ્રાહ્મણો વિગતાચારઃ શૂદ્રાદ્દીનતરો ભવેત્ ॥ મ.વિ. પુ. પ. ૧ અ. ૪૪-૩૧ ॥

અર્થઃ—શીલયુક્ત શૂદ્ર પણ બ્રાહ્મણથી અધિક હોય છે. અને આચરણથી શૂન્ય બ્રાહ્મણ પણ શૂદ્ર કરતાં અધિક નિરૂપિત છે.

વળી કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની જાતિનો નિર્ણય કરી શકતો નથી એમ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

જાતિરત્ર મદ્દાસર્પ મનુષ્યત્વે મહામતે ।

સંકરં સર્વવર્ણાનાં દુષ્પરીક્ષ્યેતિ મે મતિઃ ॥ મ.મા.વ.પ.અ. ૮૦-૩૧ ॥

અર્થઃ—હે મહાસર્પ! હે શુદ્ધિમાન! મનુષ્યોમાં સર્વ વર્ણોની અન્યેન્ય સંકરતા થાય છે. તેથી કોઈ પણ મનુષ્યની જાતિની પરીક્ષા કરવી કઠિન છે.

સર્વે સર્વાસ્થપત્યાનિ જનયન્તિ સદા નરાઃ ॥

વાઙ્મૈયુનમથો જન્મ મરણં ચ સમં તૃણામ્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—સર્વ લોક સર્વ જાતિમાં સન્તાન ઉત્પન્ન કરે છે. અને વાણી તથા વિષયભોગ અને જન્મ તથા મરણ એ સર્વ મનુષ્યનાં સમાન જ હોય છે.

ઇદમાર્પિ પ્રમાણં ચ યે યજામહ ઇત્યપિ ।

તસ્માઞ્છીલં પ્રધાનેષ્ટં વિદુર્યે તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—ન ચૈતદ્વિદ્યો બ્રાહ્મણઃ સ્મો ઘયમબ્રાહ્મણા ઇતિ જે અમે લોક યજ કરીએ છીએ તે અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે અબ્રાહ્મણ છીએ તે અમે જાણતા નથી. “યે યજામહે” આ વેદનું પ્રમાણ પણ જાતિ નિશ્ચય કરવાની કઠિનતાને જ બતાવે છે. તેથી મનુષ્યને બ્રાહ્મણત્વાદિનો નિશ્ચય કરવામાં શીલ જ પ્રધાન રૂપે ઇષ્ટ છે એવું તત્ત્વદર્શી લોક જાણે છે. શીલનું લક્ષણ આ ગ્રન્થના પૃ. ૨૫૫-૫૬ માં લખ્યું છે. અને વ્યાસદિક અપિ લોકોની ઉત્પત્તિ વિષયમાં કેટલાક લોક એમ પણ કહે છે કે વ્યાસ આદિ બ્રાહ્મણના બીજથી ઉત્પન્ન થયા છે તેથી બ્રાહ્મણ હોઈ શકે છે. પરન્તુ તે કથન પણ બરાબર નથી, કેમકે હાલના સમયમાં બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પણ બ્રાહ્મણ માનતા નથી. તે પછી બ્રાહ્મણથી શૂદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પારશ્ય આદિ સંકરજાતિ જ શાસ્ત્રમાં કહી છે. આ પ્રમાણે જાતિ માત્રથી શ્રેષ્ઠતા માનવાને માટે પણ બ્રાહ્મણથી બ્રાહ્મણીમાં જ ઉત્પન્ન થવાની આવશ્યકતા છે. વળી—

શૂદ્રે તુ યદ્ભવેલ્લક્ષ્મ દ્વિજે તદ્ધ ન વિચિતે ।

નૈવ શૂદ્રો ભવેચ્છૂદ્રો બ્રાહ્મણો ન ચ બ્રાહ્મણઃ ॥ ના.પુ.પૂ.સ.અ. ૪૩-૭૦, ૧ ॥

અર્થઃ—શૂદ્રમાં જે લક્ષણ હોય છે તે લક્ષણ કોઈ પણ બ્રાહ્મણમાં હોતું નથી અર્થાત્ શૂદ્રના લક્ષણ વિનાનો જે મનુષ્ય છે તે જ બ્રાહ્મણ છે. જન્મથી જે શૂદ્ર કે બ્રાહ્મણ તે પરમાર્થથી શૂદ્ર કે બ્રાહ્મણ નથી.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણોથી શાસ્ત્રમાં ગુણ માત્રથી જ બ્રાહ્મણત્વનો નિર્ણય કર્યો છે. અને કોઈ સ્થલમાં જે જાતિ માત્રથી બ્રાહ્મણ કહ્યો છે તે કેવલ લૌકિક વ્યવહાર વિષયમાં જ કહ્યો છે.

અર્થ:—વર્ણ, તથા શરીરની ઉચાર્થ તથા નીચાર્થ, તથા આકૃતિ, તથા ગર્ભવાસ, તથા વાણી, બુદ્ધિ અને કર્મ ઇન્દ્રિયો તથા જીવન, બલ તથા ધર્મ, અર્થ અને કામ રૂપ ત્રિવર્ગ, તથા રોગ, તથા ઔષધિ આદિ વિષયોમાં જાતિથી કરેલો કોઈ ભેદ જોવામાં આવતો નથી. અર્થાત્ પાદાણુ ગૌર વર્ણનો હોવો જોઈએ, અને શ્વ કાળો જ હોવો જોઈએ; અને પાદાણુ છ કુટ ઈંચો હોવો જોઈએ, અને શ્વની ઈંચાર્થ ત્રણ કુટ જ રહેશે; અને પાદાણુની આકૃતિ સુન્દર હોય અને શ્વની આકૃતિ ખરાબ હોવી જોઈએ; અને પાદાણુ ગર્ભવાસના દુઃખને સહન કર્યા વિના ઉત્પન્ન થાય છે, અને શ્વ ગર્ભવાસના દુઃખને સહન કરીને જ ઉત્પન્ન થાય છે; એવું કાંઈ નથી. તથા વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોમાં કોઈ ભેદ નથી. તથા પાદાણુ સો વર્ષ જીવે છે અને ક્ષત્રિય ૨૫ વર્ષમાં જ મરી જાય છે એવો ભેદ પણ જોવામાં આવતો નથી. વળી પાદાણુના શરીરમાં પૂર્ણ બલ હોય, અને શ્વ બહુ દુર્બલ હોય એવો ભેદ પણ જોવામાં આવતો નથી. તથા ધર્મ, અર્થ અને કામની ઇચ્છા પણ સર્વમાં સમાન જોવામાં આવે છે. તેમ પાદાણુ જાતિ સર્વ વિરક્ત હોય, અને શ્વ સર્વ વિધી હોય; અને પાદાણુને ધન જોઈએ નહીં, અને શ્વને બહુ ધનની આવશ્યકતા છે; અને પાદાણુ સર્વ ધર્મનું આચરણ કરે છે, અને શ્વ સર્વ પાપ કરે છે—એવું પણ જોવામાં આવતું નથી. તેમ પાદાણુ સર્વ નિરોગી હોય અને શ્વ સર્વ રોગી રહે; અથવા પાદાણુ લોકને અજીર્ણો રોગ હોય અને તેમને ક્ષય રોગ ન હોય, અને શ્વને ક્ષય રોગ જ હોય, અને અજીર્ણ ન હોય—એવો પણ કોઈ નિયમ જોવામાં આવતો નથી. તેવી રીતે પાદાણુના સર્વ રોગ મીઠી દવાથી જ દૂર થાય, અને શ્વના રોગ કઠ્ઠી દવાથી જ મટે એવો પણ કોઈ ભેદ નથી. મટે મનુષ્ય જાતિ સર્વ એક જ છે. વળી—

સ एक एवात्र पतिः प्रजानां कथं पुनर्जातिकृतः प्रमेदः ।

प्रमाणदृष्टान्तनयप्रवादैः परीक्ष्यमाणो विषट्त्वमेति ॥ ४४ ॥

અર્થ:—તે પરમાત્મા એક જ સર્વ પ્રજાનો સ્વામી છે. છતાં જાતિ નિમિત્તથી યતા ભેદ ક્યે પ્રકારે હોઇ શકે છે? પ્રમાણ, દૃષ્ટાન્ત, નીતિ તથા યુક્તિ સહિત તર્કથી પણ જાતિનો ભેદ પડતો નથી. વળી—

चत्वार एकस्य पितुः सुताश्च तेषां सुतानां खलु जातिरेका ।

एवं प्रजानां हि पितृक एव पित्रेकभावाच्च च जातिमेदः ॥ ४५ ॥

અર્થ:—એક પિતાના ચાર પુત્ર છે, એ ચારે પુત્રોની જાતિ એક જ દેખવામાં આવે છે. તેવી રીતે સર્વ પ્રજાના સ્વામી એક જ પરમેશ્વર છે. વળી પિતા એક હોવાથી જાતિનો ભેદ નથી.

फलान्ययोर्दुर्वरवृक्षजातेर्ययाग्रमध्यान्तमवानि यानि ।

वर्णाकृतिस्पर्शरसैः समानि तथैकतो जातिरिति प्रचिन्त्या ॥ ४६ ॥

અર્થ:—ઉમરડાનાં વૃક્ષના ઉપરના ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલાં, તથા મધ્યભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલાં, તથા નીચેના ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલાં રૂણ પણ વર્ણ તથા આકાર તથા સ્પર્શ તથા રસ સર્વમાં સમાન હોય છે. તેવી રીતે એક પરમેશ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલી જાતિ પણ એક જ છે, એવો વિચાર કરવા યોગ્ય (પ્રચિન્ત્યા) છે.

શૂદ્રોઽપિ શીલસંપન્નો બ્રાહ્મણાદધિકો ભવેત્ ।

બ્રાહ્મણો વિગતાચારઃ શૂદ્રાદીનતરો ભવેત્ ॥ મવિ. પુ. પ. ૧ અ. ૪૪-૩૧ ॥

અર્થઃ—શીલયુક્ત શૂદ્ર પણ બ્રાહ્મણથી અધિક હોય છે. અને આચરણથી શૂન્ય બ્રાહ્મણ પણ શૂદ્ર કરતાં અધિક નિકૃષ્ટ છે.

૧. વળી કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની જાતિનો નિર્ણય કરી શકતો નથી એમ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

જાતિરત્ર મહાસર્પ મનુષ્યત્વે મહામતે ।

સંકરં સર્વવર્ણાનાં દુષ્પરીક્ષેતિ મે મતિઃ ॥ મ.ભા.વ.પ.અ. ૮૦-૩૧ ॥

અર્થઃ—હે મહાસર્પ! હે બુદ્ધિમાન! મનુષ્યોમાં સર્વ વર્ણોની અન્યોન્ય સંકરતા થાય છે. તેથી કોઈ પણ મનુષ્યની જાતિની પરીક્ષા કરવી કઠિન છે.

સર્વે સર્વાસ્થપત્યાનિ જનયન્તિ સદા નરાઃ ॥

વાઙ્મૈથુનમથો જન્મ મરણં ચ સમં નૃણામ્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—સર્વ લોક સર્વ જાતિમાં સન્તાન ઉત્પન્ન કરે છે. અને વાણી તથા વિષયભોગ અને જન્મ તથા મરણ એ સર્વ મનુષ્યનાં સમાન જ હોય છે.

ઇદમાર્પ્યં પ્રમાણં ચ યે યજામહૈત્યપિ ।

તસ્માઞ્છીલં પ્રપાનેટું વિદુર્યે તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—ન ચૈતદ્વિશ્વો બ્રાહ્મણાઃ સ્મો યયમબ્રાહ્મણા ઇતિ જે અમે લોક યજ કરીએ છીએ તે અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે અબ્રાહ્મણ છીએ તે અમે જાણતા નથી. “યે યજામહે” આ વેદનું પ્રમાણ પણ જાતિ નિશ્ચય કરવાની કઠિનતાને જ બતાવે છે. તેથી મનુષ્યને બ્રાહ્મણત્વાદિનો નિશ્ચય કરવામાં શીલ જ પ્રમાણ રૂપે ઇષ્ટ છે એવું તત્ત્વદર્શી લોક જાણે છે. શીલનું લક્ષણ આ ગ્રન્થના પૃ. ૨૫૫-૫૬ માં લખ્યું છે. અને વ્યાસાદિકે ઋષિ લોકોની ઉત્પત્તિ વિષયમાં કેટલાક લોક એમ પણ કહે છે કે વ્યાસ આદિ બ્રાહ્મણના બીજથી ઉત્પન્ન થયા છે તેથી બ્રાહ્મણ હોઈ શકે છે. પરંતુ તે કથન પણ અરાખર નથી, કેમકે હાલના સમયમાં બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પણ બ્રાહ્મણ માનતા નથી. તે પછી બ્રાહ્મણથી શૂદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પારશ્વ આદિ સંકરજાતિ જ શાસ્ત્રમાં કહી છે. આ પ્રમાણે જાતિ માત્રથી શ્રેષ્ઠતા માનવાને માટે પણ બ્રાહ્મણથી બ્રાહ્મણીમાં જ ઉત્પન્ન થવાની આવશ્યકતા છે. વળી—

શૂદ્રે તુ યદ્ભવેલ્લક્ષ્મ દ્વિજે તત્ત્વ ન વિચ્રતે ।

નૈવ શૂદ્રો ભવેચ્છૂદ્રો બ્રાહ્મણો ન ચ બ્રાહ્મણઃ ॥ ના.પુ.પૂ.સ્ત.અ. ૪૩-૭૦, ૧ ॥

અર્થઃ—શૂદ્રમાં જે લક્ષણ હોય છે તે લક્ષણ કોઈ પણ બ્રાહ્મણમાં હોતું નથી અર્થાત્ શૂદ્રના લક્ષણ વિનાનો જે મનુષ્ય છે તે જ બ્રાહ્મણ છે. જન્મથી જે શૂદ્ર કે બ્રાહ્મણ છે તે પરમાર્થથી શૂદ્ર કે બ્રાહ્મણ નથી.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણોથી શાસ્ત્રમાં શુભ માત્રથી જ બ્રાહ્મણત્વનો નિર્ણય કર્યો છે. અને કોઈ સ્થલમાં જે જાતિ માત્રથી બ્રાહ્મણ કહ્યો છે તે કેવળ લૌકિક વ્યવહાર વિષયમાં જ કહ્યો છે.

જેવી રીતે બ્રાહ્મણને ગુણથી નિર્ણય કર્યો છે, તેવી રીતે ક્ષત્રિયાદિને પણ લક્ષણથી જ સિદ્ધ કર્યો છે.

ક્ષત્રજં સેવતે કર્મ વેદાધ્યયનસંગતઃ ।

દાનાદાનરતિર્પસ્તુ સ ચૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ મ. ભા. શા. પ. અ. ૧૮૯-૬ ॥

અર્થ:-જે ક્ષત્રિય યુદ્ધાદિક કર્મ કરે છે તથા વેદાન્ત યુક્ત છે, અને પ્રજાની પાસેથી કર વગેરે લેવામાં તથા દાન દેવામાં પ્રીતિવાળો છે તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે.

ક્ષત્રિયાસ્તુ ક્ષત્રત્રાણાદૈશ્યા વાર્તામવેશનાત્ ।

યે તુ શ્રુતે દ્રુતિ માત્તાઃ શૂદ્રાસ્તેનેહ કીર્તિતાઃ ॥ મ. વિ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૪૪-૧૦ ॥

અર્થ:-પ્રજાની દુઃખથી રક્ષા કરનાર હોવાથી ક્ષત્રિય કહેવાય છે. કૃષિ આદિ વૃત્તિ ગ્રહણ કરવાથી વૈશ્ય કહેવાય છે. અને જે લોક વેદના અધ્યયનથી નાસી ગયા છે અર્થાત્ વેદાધ્યનનો પરિત્યાગ કર્યો છે તે લોકને વેદનો ત્યાગ કરવાથી અહીં શૂદ્ર કહ્યા છે.

વાણિજ્યં પશુરક્ષા ચ કૃપ્યાદાનરતિઃ શુચિઃ ।

વેદાધ્યયનસંપન્નઃ સ વૈશ્ય इति સંજ્ઞિતઃ ॥ મ. ભા. શા. પ. અ. ૧૮૯-૬ ॥

અર્થ:-આપાર કરવો, પશુની રક્ષા કરવી તથા કૃષિ વડે અન્ન સંપાદન કરવામાં પ્રીતિવાળો હોવું, અને વેદાધ્યનથી યુક્ત હોવું તેનું વૈશ્ય એવું નામ રાખ્યું છે.

સર્વમક્ષરતિર્નિર્ત્યં સર્વકર્મકરોઽશુચિઃ ।

ત્યક્તવેદસ્ત્વનાચારઃ સ ચૈ શૂદ્ર इति સ્મૃતઃ ॥ ના. પુ. પૂ. સ્વ. અ. ૪૪-૬૯, ૭૦ ॥

અર્થ:- અને સર્વ વસ્તુ ખાવામાં પ્રીતિ વાળો હોય, તથા સર્વ કર્મ કરનાર હોય અર્થાત્ સારા ખોરાકનો વિચાર કરતો ન હોય, તથા અપવિત્ર હોય, વેદનો પરિત્યાગ કર્યો હોય તથા આચારથી રહિત હોય તેને શૂદ્ર કહે છે.

તેવી રીતે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રનો પણ કર્મથી નિર્ણય કર્યો છે.

અને શાસ્ત્રમાં કમ કોષાદિ દોષને શૂદ્ર સંબંધી કહ્યા છે. તે આરે વર્ણમાં રહે છે, તેથી તે કામાદિ દોષ નિવૃત્ત થવાથી જ બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે.

ઉદિતે તસ્ય વિપ્રસ્ય ક્રિયાયુક્તસ્ય ધીમતઃ ।

ચતુર્વેદવિદશાપિ દેહે પદ્ દૃપલાઃ સ્થિતાઃ ॥ ટ. ગૌ. સં. અ. ૮ ॥

અર્થ:-જે બ્રાહ્મણ ક્રિયાથી યુક્ત હોય, આર વેદને જાણનાર વિદ્વાન બુદ્ધિશાલી હોય, તથાપિ તે ન્યારે ઉત્પન્ન થાય છે તે જ વખતે તેના શરીરમાં છ દૃપલ (શૂદ્ર) રહે છે.

ક્ષત્રિયે સપ્ત વિજ્ઞેયા વૈશ્યે ત્વષ્ઠૌ પ્રકીર્તિતાઃ ।

નિયતા પાન્ડવશ્રેષ્ઠ શૂદ્રાણામેકવિજ્ઞાતિઃ ॥ ॥ ॥

અર્થ:-અને ક્ષત્રિયમાં સાત શૂદ્ર રહે છે, વૈશ્ય આઠ શૂદ્રની સાથે જન્મ લે છે એમ કહ્યું છે. અને તે પાન્ડવશ્રેષ્ઠ શૂદ્રોના જન્મ એકવીસ શૂદ્રો સહિત થાય છે.

આ એકવીસ શૂદ્રો નીચે પ્રમાણે છે.

કામઃ ક્રોધશ્ચ લોભશ્ચ માનશ્ચ મદ એવ ચ ।

મદામોહસ્તપેત્યેતે દેહે પદ્ દૃપલાઃ સ્થિતાઃ ॥ ॥ ॥

અર્થ:—કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને મહામોહ અર્થાત્ “મહામોહસ્તુ વિજ્ઞેયો ગ્રામ્યમોગસુલેષણા” —સંસારના વિષયમોગના સુખની જે ઇચ્છા છે તે, તથા આન્તિકી અનિષ્ટમાં પણ પ્રીતિ થવી, તથા અજ્ઞાન—તે સર્વ મહામોહ કહેવાય છે, એ છ પ્રકારના શ્દ્ર ધ્યાનશુના દેહમાં છે. અને

ગર્વે દમ્ભોઽપ્યહંકાર ઈર્ષ્યામિદ્રોહ एव वा ।

પારુષ્યં ક્રૂરતા ચેતિ एते ते क्षત્રિયે स्थिताः ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—ગર્વ, દંભ, અહંકાર, ઈર્ષ્યા, દ્રોહ, કઠોર વાણી બોલવાનો સ્વભાવ, અને ક્રૂરતા એ સાત શ્દ્રોએ ક્ષત્રિયનો આશ્રય કરેલો છે.

तीक्ष्णता निकृतिर्माया शाठ्यं दंभो हनार्जवम् ।

पैशुन्यमनृतं चैव वैश्यस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ ” ॥ ॥

અર્થ:—તીક્ષ્ણતા, નિકૃતિ અર્થાત્ તિરસ્કાર અથવા દીનતા, માયા અર્થાત્ છળ કપટ, શાઠ્ય, દંભ, સરસતાનો અભાવ, ચાડી યુગલી કરવી તે અને જૂઠું બોલવું તે આઠ પ્રકારના શ્દ્ર વૈશ્ય દેહમાં જન્મ લે છે. અને—

तृष्णा बुभुक्षां चालस्यं निद्रां आप्यष्टुणादमम् ।

अधृतिं च विवादं च प्रमादं हीनसत्त्वताम् ॥ ” ॥ ॥

भयं वितथां जाल्यं च पापतामसुरे वचः ।

आशां त्वश्रद्धधानत्वमनवस्थामयन्त्रणाम् ॥

अज्ञौचं मलिनत्वं च शूद्रस्यैते प्रकीर्तिताः ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—તૃષ્ણા, ખાવાની લાલસા, આલસ્ય, નિદ્રા, નિર્દયતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ન હોવો તે (અવમમ્) ધીરજ ન હોવી તે, વિવાદ કરવાનો સ્વભાવ, પ્રમાદ, મનની દુર્બલતા, તથા ભય, જૂઠું બોલવાનો સ્વભાવ, પામરપણું, પાપ કરવાનો સ્વભાવ, અસુરોના જેવી ખરાબ વાણી બોલવી તે, જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાને અશક્ય હોય તેની ઇચ્છા રાખવી તે, શ્રદ્ધા ન હોવી તે, અસ્થિરતા, ઉચ્છ્રંબલ સ્વભાવ, અશૌચ અને મલિનતા—એ એકવીસ પ્રકારના શ્દ્ર શ્દ્રમાં રહે છે એમ કહે છે.

માટે ધ્યાનશુદ્ધિ પ્રભામાંથી આ સર્વ પ્રકારના શ્દ્ર ન્યારે નિકળી જશે ત્યારે જ મનુષ્ય પૂર્ણ રીતે ધ્યાનશુ થઈ શકે છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. માટે જન્મથી જે ધ્યાનશુત્વાદિ છે તે શ્રેષ્ઠ નથી. અને ગુણથી જે ધ્યાનશુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ ઉત્તમ છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. તથાપિ મનુષ્યોમાં મોહ વિશેષ હોવાથી કોઈ પણ ચપ્પડાલના ગુણ વાળા પુત્રને પોતાના ધરમાંથી કાઢી શકતો નથી. અને ધ્યાનશુના ગુણ વાળા ચપ્પડાલને પણ કોઈ ધરમાં રાખી શકતો નથી. તેથી વિવાદાદિ વ્યવહારમાં જાતિ માત્રથી જ ધ્યાનશુત્વાદિનો નિર્ણય થઈ શકે છે. અને લૌકિક વ્યવહારમાં ગુણની પ્રધાનતાથી ધ્યાનશુત્વ આદિનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો બહુ પ્રકારના કલેશ થવાનો સંભવ છે. અને વર્ણસંકરતા પણ શીઘ્ર ફેલાઈ જશે. અને કોઈ બનાવટી ગુણનો ડાળ બતાવીને ભોળા મનુષ્યને છેતરી દેશે. હાલ પણ એવા અનેક અનર્થ થાય છે. કોઈ મનુષ્યનો જન્મ ધ્યાનશુ જાતિમાં છે. તે અનેક પ્રકારનો દુર્ગુણી

છે. તથાપિ તેનો આઠાણુ શબ્દ નષ્ટ થતો નથી. પરન્તુ જે જે જાતિનો ગુણ તેમાં છે તે ગુણને અનુસાર બીજી જાતિનું નામ પણ તેની સાથે લાગી જાય છે. તેથી અત્રિસંહિતામાં આઠાણુ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હોવા છતાં પણ કમના બેદથી આઠાણુના દસ પ્રકારના બેદ કલા છે.

દેવો મુનિર્દ્વિજો રાજા વૈશ્યઃ શૂદ્રો નિપાદકઃ ।

પશુસ્તેષ્છોડપિ ચાળ્દાલો વિમા દશવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥ અત્રિ.સં.શ્લો. ૩૭૩ ॥

અર્થઃ—દેવ, મુનિ, દ્વિજ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, નિપાદ, પશુ, સ્તેષ્છ તથા ચણ્દાલ. એ દશ પ્રકારના આઠાણુ ધર્મશાસ્ત્રમાં કલા છે. વળી—

સન્ધ્યા સ્નાનં જપં હોમં દેવતાનિત્યપૂજનમ્ ।

આતિથ્યં વૈશ્વદેવં ચ દેવબ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥ ૩૭૪ ॥

અર્થઃ—સન્ધ્યાવન્દન, સ્નાન, જપ, હોમ, દરરોજ દેવતાનું પૂજન કરવું તે, અતિથિસત્કાર, અને વૈશ્વદેવ ઇત્યાદિ કર્મ કરનાર આઠાણુને દેવ બ્રાહ્મણ કહે છે.

શાકે પત્રે ફલે મૂળે વનવાસે સદા રતઃ ।

નિરતોઽહરહઃ શ્રાદ્ધે સ વિમો મુનિરુચ્યતે ॥ ૩૭૫ ॥

અર્થઃ—શાક, પાંદડાં, ફલ અને મૂળ ખાખી વનમાં રહેતો હોય, તથા હમેશાં શ્રાદ્ધકર્મ કરનાર હોય તે આઠાણુને મુનિ બ્રાહ્મણ કહે છે.

વેદાન્તં પઠતે નિત્યં સર્વસદ્ગં પરિત્યજેત્ ।

સાંખ્યયોગવિચારસ્થઃ સ વિમો દ્વિજ ઉચ્યતે ॥ ૩૭૬ ॥

અર્થઃ—જે દરરોજ વેદાન્તનો અભ્યાસ કરે છે, અને સર્વ પ્રકારના સંગનો પરિત્યાગ કરે છે અને આત્મવિચારમાં તત્પર છે તે આઠાણુને દ્વિજ બ્રાહ્મણ કહે છે. અને—

અસ્ત્રાદ્ધતાશ્ચ ધન્વનઃ સંગ્રામે સર્વસંમુખે ।

આરંભે નિર્જિતા યેન સ વિમઃ ક્ષત્ર ઉચ્યતે ॥ ૩૭૭ ॥

અર્થઃ—અસ્ત્ર તથા ધનુષને ધારણ કરનાર શત્રુઓને મુઢમાં સર્વ શરવીરાની સન્મુખ જે પરાજય કરનાર છે તે આઠાણુને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ કહે છે.

કૃપિકર્મરતો યશ્ચ ગવાં ચ પરિપાલકઃ ।

વાણિજ્યવ્યવસાયશ્ચ સ વિમો વૈશ્ય ઉચ્યતે ॥ ૩૭૮ ॥

અર્થઃ—જે આઠાણુ ખેતી કરવામાં તત્પર છે, તથા ગાયોનું પાલન કરનાર છે, તથા વ્યાપારાદિ વ્યવસાય કરનાર છે—એવો જે આઠાણુ છે તે વૈશ્ય બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. અને—

લાસાલવણસંમિશ્રં કુમ્ભં સીરસર્પિષઃ ।

વિક્રેતા મધુમાંસાનાં સ વિમઃ શૂદ્ર ઉચ્યતે ॥ ૩૭૯ ॥

અર્થઃ—લાખ, સમુદ્રનું મીઠું, તથા ઉપર જૂમિમાં થતું મીઠું, તથા કુમ્ભ, તથા દૂધ, બી, દારૂ, માંસ, દલાદિને વેચનાર આઠાણુ શૂદ્ર બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. અને—

‘ચોરશ્ચ તસ્કરશ્ચૈવ સૂચકો દંશકસ્તથા ।

મત્સ્યમાંસે સદા લુબ્ધો વિમ્નો નિપાદ ઉચ્યતે ॥ ” ॥ ૩૮૦ ॥

અર્થ:—ચોરી તથા લુંટનો ધંધો કરનાર તથા ખીજને દુઃખ દેનાર, તથા માછલી અને માંસ ખાનાર જે બ્રાહ્મણ છે તે નિપાદ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. અને -

બ્રહ્મતત્ત્વં ન જાનાતિ બ્રહ્મમૂત્રેણ ગર્વિતઃ ।

તેનૈવ સ ચ પાપેન વિપ્રઃ પશુરુદાહતઃ ॥ ” ॥ ૩૮૧ ॥

અર્થ:—પરબ્રહ્મ પરમાત્માના તત્ત્વને જે જાણતો નથી, અને બ્રહ્મસૂત્ર અર્થાત્ જ્ઞાનોષ્ઠ માત્રથી ગર્વ કરે છે, તે પાપથી જ તે બ્રાહ્મણને પશુ બ્રાહ્મણ કહે છે. અને—

“ વાપીકૂપતઙાગાનામારામસ્ય સરઃસુ ચ ।

નિઃશંકં રોધકશ્ચૈવ સ વિમ્નો મ્હેચ્છ ઉચ્યતે ॥ ” ॥ ૩૮૨ ॥

અર્થ:—વાવ, કુવા, તળાવ, બાગમગીચા, સરોવર, આદિને શંકા વિના શેકનાર અર્થાત્ વાવ, સરોવર, આદિમાંથી જલ આદિ લેવાની મનાઇ કરનાર બ્રાહ્મણ મ્હેચ્છ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

ક્રિયાહીનશ્ચ મૂર્ધ્વશ્ચ સર્વધર્મવિવર્જિતઃ ।

નિર્દયઃ સર્વભૂતેષુ વિપ્રશ્યાન્ડાલ ઉચ્યતે ॥ ” ॥ ૩૮૩ ॥

અર્થ:—કોઈ પ્રકારની ક્રિયા કરતો નથી, અને મૂર્ખ છે, અને સર્વ ધર્મથી રહિત છે, તથા સર્વ પ્રાણી ઉપર નિર્દય છે એવો જે બ્રાહ્મણ છે તે ચાણુડાલ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના કર્મને અનુસાર દસ પ્રકારના ભેદ કલા છે. માટે ગુણોને અનુસાર માણસની જાતિ બદલાય છે તે નિશ્ચય જ છે. જન્મથી જાતિ ગોણ કહી છે. આ પ્રમાણે ગુણથી જાતિની ઐક્યતા સિદ્ધ છે. તથાપિ લોકિક વ્યવહારમાં અને વૈદિક વ્યવહારમાં જન્મ તથા કર્મ બંનેની આવશ્યકતા છે, અને પરમાર્થમાં શુણ્ય માત્રની જ આવશ્યકતા છે, જાતિની કોઈ અપેક્ષા નથી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

વળી કેટલાક લોક કોઇ પુરાણોનાં પણ પ્રમાણે આપીને બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માજના મુખમાંથી જ સિદ્ધ કરવાનો આગ્રહ કરે છે. તે લોકે બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માજના મુખમાંથી માનવાથી શી હાનિ છે તેની ખબર નથી. અને મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણનું ગોત્ર કયું તે પહેલાં કહેવું પડશે. બ્રહ્માનું ગોત્ર કહેશે અથવા અગોત્ર કહેવા પડશે. બ્રહ્માનું ગોત્ર તો સર્વ પ્રાણી માત્રનું છે, અને અગોત્ર બ્રાહ્મણ નિષ્કૃષ્ટ ગણાય છે. તેથી પુરાણના કથનને અનુસાર બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માજના મુખમાંથી માનવાથી નિષ્કૃષ્ટ બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ જ બ્રહ્માજના મુખથી થઈ એવું સિદ્ધ થાય છે. કેમકે—

વમ્બુવૃદ્ધમ્ણો વક્ત્રાદન્યા વ્રાહ્મણજાતયઃ ।

તાઃ સ્થિતા દેશમેદેષુ ગોત્રશૂન્યાશ્ચ શૌનક ॥ વ્ર.વૈ.પુ.વ્ર.સ.અ. ૧૦-૧૪ ॥

અર્થ:—હે શૌનક ! હાલ જેવામાં આવતા પ્રત્યક્ષ બ્રાહ્મણથી અન્ય કેટલાએક બ્રાહ્મણ બ્રહ્માજના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. તે લોક ગોત્રથી રહિત છે. તથા વૈદિક કર્મથી બ્રહ્મ દેશાન્તરમાં રિયત છે. અને જેવી રીતે કામધેનુના ચરીરમાંથી અનેક મ્હેચ્છોની ઉત્પત્તિ થઈ એમ કહે છે, તેવી રીતે આ બ્રહ્માજના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણ છે, અને તેમની

કાંઈ વૈદિક ધર્મી આર્યોની મધ્યમાં. જલુતરી નથી. તેથી બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ હાલના સમયમાં જે પ્રકારે થાય છે તેજ પ્રકારે પહેલાં પણ હતી એવો નિશ્ચય છે.

ધૃતિ સમા૦ પ્રક૦ ૬ માં બ્રાહ્મણાદિ જાતિ સમાલોચન ચ. ૧. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨.

અધ્યયન સમાલોચન.

મનુષ્ય માત્રે પોતાના જન્મની સફલતાનો વિચાર કરવો અવશ્ય કર્તવ્ય છે. પરમાત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને સંસારથી મુક્ત થઈ જવું તે વૈદિક ધર્મનો સિદ્ધાન્ત છે. તે જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે શાસ્ત્રની આવશ્યકતા, મતનો સ્વીકાર, ઉપદેશ, આદિની જરૂર છે. શાસ્ત્રના અધ્યયન વિના કોઈ પણ વિવેકનો સંભવ નથી. માટે મનુષ્ય માત્ર વિદ્યા અધ્યયન કરવાને માટે અધિકારી છે. મનુષ્યત્વ જાતિની જ તેમાં આવશ્યકતા છે. મુંગા મનુષ્યે પણ શાસ્ત્રનો આશ્રય લેવો જોઈએ. સ્ત્રી કે પુરુષનો પણ તેમાં કોઈ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. ચણકાલ અથવા શ્વપચ અથવા તેનાથી પણ કોઈ નીચે હોય તેમની સ્ત્રી કે પુરુષ લોકે પણ વિદ્યા-અધ્યયન અવશ્ય કરવું જોઈએ. અને વિદ્યા લાણવામાં કોઈ પાપ લાગવાનું નથી. મૂર્ખ રહેવામાં નાના પ્રકારનાં પાપ લાગે છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ શુદ્ધાદિને તેમ સ્ત્રીને લાણવાને નિષેધ લખ્યો છે તે વાત બરાબર છે. પરંતુ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ કે પુરાણાદિનું પ્રયોજન ત્યાં જ હોય છે ત્યાં આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી. અને યોગ્ય અનુમાનથી પણ સિદ્ધ ન થવું હોય. જેવી રીતે ભોજનનું ફળ ક્ષુધાની નિવૃત્તિ સર્વ કાંઈ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી શકે છે, તેવી રીતે વિદ્યા લાણવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને વિવેકની વૃદ્ધિ, ક્ષુદ્ધિની હોંશીઆરી, કામ કરવાની શક્તિ, આદિ સર્વ પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. માટે વિદ્યા અધ્યયન કરવામાં શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત શો છે તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જ બૂલ છે. તે તો તરત જાણવું જ જોઈએ. જાણવામાં અનધિકાર ખતાવનાર પોતાના સ્વાર્થને માટે જ ખીજાને મૂર્ખ રાખવા પસંદ કરીને કહે છે, તેના તરફ દૃષ્ટિ નહીં આપતાં જાણવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ધનનું ઉપાર્જન કરવું પોતાના જીવનના નિર્વાહને માટે છે. સર્વને માટે તેનો અધિકાર છે, કેમકે પોતાનું જીવન સર્વને પ્યારું છે. સારી વસ્તુ ખાવા પીવાને માટે તથા સારાં વસ્ત્ર પહેરવાને માટે તથા સારા ધરમાં રહેવાની ઇચ્છા સર્વને હોય છે. તેની મનાઇ કરનાર કેવલ ખીજાને શુભામ રાખી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાની જ મતલબ હોય છે. પોતાના વિશ્વાસપાત્ર દ્વી સંપત્તિવાળા સત્યવાદી ગુમાસ્તાને શેઠ જનાવવાની ઇચ્છા કરનાર સ્વામી આજ સુધી જોવામાં આવ્યો નથી.

શક્તૈનાપિ હિ શૂદ્રેણ ન કાર્યો ધનસંચયઃ ।

શૂદ્રો હિ ધનમાસાદ્ય દ્રાહ્મણાનેવ વાધતે ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૧-૧૨૯ ॥

અર્થઃ—શૂદ્ર ધન કમાવામાં સમર્થ હોય તોપણ તેણે ધન એકઠું ન કરવું જોઈએ, કેમકે શૂદ્ર ધનને પ્રાપ્ત કરીને બ્રાહ્મણને જ ખાધા કરશે.

આ શ્લોકના તાત્પર્યનો વિચાર કરવાથી શુદ્ધાદિ જાતિઓની ઉપર લખનારની કેવી દૃષ્ટિ છે તે સર્વ લોકને માલમ પડશે. આ સમયમાં પ્રત્યક્ષ ધન પ્રાપ્ત કરીને કેટલા દિનિતિ

અન્યાય કરે છે, તેથી અધિક બીજા શુદ્ધ જાતિના શ્રીમન્ત કરતા જોવામાં આવતા નથી. જેવી રીતે ધન કમાવાનો નિષેધ કેવળ ગરીબોને ગુલામ રાખવાને માટે જ કરવામાં આવ્યો છે, તેવી રીતે વિદ્યા અધ્યયન કરવાની મનાઈ પણ શુદ્ધાદિને ગુલામ રાખવાને માટે જ કરી છે. લઠનાર બંને મનુષ્યના હાથમાં લાકડી હોય તો બંને પાર પડે છે. એકની પામે હોય તો બિચારો બીજો ગરીબ જ માર ખાતો રહે છે એ વાત સર્વને અનુભવ સિદ્ધ છે. શાસ્ત્ર રૂપી શસ્ત્ર પણ દ્વિજાતિ પાસે જ રહેવાથી બીજાને હમેશાં જ તેનો માર ખાવો પડશે. ઈશ્વરે ગરીબોના ઉદ્ધારને માટે આ પ્રસંગ આવ્યો છે. હાલ સર્વને લણીને જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો સમય આવ્યો છે. હવે લણનાર શુદ્ધને ફાંસી દેવાનો કાયદો રહ્યો નથી. માટે સર્વ જીવોએ પોતાના પરાક્રમથી વિદ્યા અધ્યયન કરવું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. જે પોતાના ધર્મમાં તત્પર નથી એવા દ્વિજાતિની સેવા કરવાથી શુદ્ધને કોઈ લાલ નથી. ધર્મ રહિત પ્રજાની સેવાથી શુદ્ધ પણ પાપનો જ ભાગી થાય છે. ધર્માત્માની સેવા શુદ્ધ પા કરવાથી પુણ્ય હરેકને થાય છે એ વાત સત્ય જ છે. પરંતુ ધર્માત્મા લોક બીજાની ઉન્નતિને માટે પ્રયત્ન કરનારા હોય છે. પોતાના સેવકોની ઉન્નતિને માટે કેમ નહીં કરી શકે? અવશ્ય કરી શકે છે. જે શુદ્ધોની અથવા અન્યજાતોની ઉન્નતિ ચાહતા નથી તે દ્વિજાતિની સેવા શુદ્ધાદિએ પણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. જીવિત અવસ્થામાં પણ પોતાના સેવક પેટ ભરીને ખાતા જોને રચના નથી એવા મનુષ્યને તે જીવિમાન થાય કે ધનવાન થાય તે કેમ રચશે? કદાપિ રચવાનો સંભવ નથી. મનુષ્યોને સાફ ખાવા પીવામાંથી પણ તંગ રાખીને તેમની પાસે સેવા કરાવવાની ઈચ્છા કરનાર મનુષ્યોની ગણતરી શ્રેષ્ઠોની મધ્યમાં થઈ શકતી નથી. દયા કરવી તો ક્યાંયે રહી. સર્વ પ્રાણીની સાથે મૈત્રી કરવાનો સિદ્ધાન્ત ક્યાં ગયો છે? સ્વાર્થના નિશામાં સર્વ ધર્મનાં તત્ત્વ પ્રાણીમાં કુબી ગયાં છે. આ પૃથ્વી લોકથી લઈને ષષ્ઠલોક પર્યન્તના કોઈ પણ પદાર્થોમાં એક લેશ માત્રની પણ કોઈ મનુષ્ય આશા રાખતો હોય તો તે કદાપિ પૂર્ણ ધર્માત્મા કે સત્યવક્તા થઈ શકતો નથી. માટે અધ્યયન સંબંધી જે કોઈ લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપર કોઈ પણ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. પોતાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ પણ બાધા કરતો હોય અથવા કહેતો હોય તો સર્વ પોતાને અહિતકારી છે એમ જ સમજવું જોઈએ.

ધાર્મિક સંસ્કાર ન થવા તે બીજાને દુઃખ દેવામાં તથા અનીનિનાં કાર્ય કરવામાં કારણ છે. જોને હિન્દુ લોક પ્રત્યક્ષ શ્લેષ્ઠ શબ્દથી કહે છે અને જોનો સ્પર્શ કરવાથી હિન્દુ લોક સ્નાન કરે છે એવી જાતિમાં મોટા મોટા શ્રીમન્ત લોક હિન્દુથી બહુ અધિક વિનયવાળા જોવામાં આવ્યા છે. એક પાવણી બનાવનાર મનુષ્ય તેને ઉઠાવનાર મનુષ્યને અવશ્ય ચંદાપ છે. સર્વ કાષ્ઠ શ્રીમન્ત અને વિદ્વાન થઈ જાય તો કોઈ કોઈની ગુલામી કરવી સંભવ નથી. સંસારનાં સુખની ઈચ્છા કરનાર મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારે મનુષ્યને દાસ બનાવી તેની દ્વારા પોતાનો આનન્દ ભોગવવાની ઈચ્છા કરે છે. તેના અન્તઃકરણમાં ધર્મનો વિચાર અથવા બીજા દુઃખી જન ઉપર દયા હોતી નથી. તેના ધર્મ આદિ સર્વ વાણીમાં જ હોય છે. કરણીમાં કોઈ પણ હોતું નથી. શાસ્ત્રના લેખોને તે લોકે ઉચ્ચત મુદ્ધત સમજાવીને લોકોને મૂર્ખ બનાવ્યા છે. ઈશ્વરે પ્રાણીના સુખને માટે જે પ્રમાણે અન્ન જગ્યાદિ સર્વ પ્રાણીને માટે સાધારણ બનાવ્યાં છે, તેવી રીતે જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે વિદ્યાનો ઉપદેશ પણ પ્રાણી માત્રને માટે કર્યો છે. જોને વાગિન્દ્રિય છે તે સર્વ જાણી શકે છે. જોને પણ છે તે સર્વ

ચાલી શકે છે. જેને શુદ્ધિ છે તે સર્વ ભણી શકે છે. સમજાવવાની શક્તિ જેનામાં છે તે સર્વ અધિકારી છે. વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં જે લોક મનાઈ કરે છે તે મતમાં રહેવું જ પાપ છે. તે મત અને કામનો અવસ્ય પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. શૂદ્ર તથા અન્ત્યજ આદિને માટે નાના પ્રકારની શિક્ષાપદ્ધતિ તથા ક્લા શીખીને પોતાની જીવિકાના કષ્ટથી નિવૃત્ત થવાનો ઉપાય પ્રથમ કરવો જોઈએ. તેની માથે સાથે ધાર્મિક શિક્ષણની આવશ્યકતા છે. ન્યાં સુધી પેટનું ચોપણુ પરાધીન હોય છે ત્યાંસુધી કાષ્ટ પણ મનુષ્ય પોતાના કષ્ટને સંપાદન કરી શકતો નથી. તેથી નાના પ્રકારની ક્લા આદિને જ પ્રથમ શીખવાની આવશ્યકતા છે. વિદ્યા પણ પ્રથમ સર્વ જાતિઓની સ્ત્રીઓએ જ શીખવાની જરૂર છે, કેમકે બાળક હમેશાં માતાની પાસે જ રહે છે. જેવી રીતે માતા પુત્રમાં ધર્મના સંસ્કાર પાડી શકે છે, તેવી રીતે અન્ય કાઈ પણ કરી શકના નથી. માતા પોતે કંઈ પણ ન જાણતી હોય તો તે કેવી રીતે પુત્રને શિક્ષણુ દઈ શકે છે ? નથી દઈ શકતી. માટે સ્ત્રીઓએ જ પ્રથમ ભણવું જોઈએ. ભારતના ઇતિહાસમાં અનેક વિદુષી સ્ત્રીઓની વાતો આવે છે. તે વાતો સર્વ તે કંઈની છે, આ કંઈની છે, કાળા સમયની છે, પીળા સમયની છે, એમ કહીને ઉઘાવી દીધી છે.

મુજીર્ણમનં મુવિચક્ષણઃ સુતઃ મુજ્ઞાસિતા સ્ત્રી નૃપતિઃ મુસેવિતઃ ।

મુચિન્ત્ય ચોક્તં મુવિચાર્ય યત્કૃતં મુદીર્યકાલેડપિ ન યાતિ વિક્રિપામ્ ॥

અર્થઃ—સારી રીતે પાત્રન થયેલું બાળ, તથા યોગ્ય રીતે શિક્ષા પ્રાપ્ત કરીને સમર્થ થયેલો પુત્ર, તથા યોગ્ય રીતે શિક્ષણુ આપેલી સ્ત્રી, તથા પુણ્ય શુદ્ધિથી ભક્તિપૂર્વક સેવા કરીને પ્રસન્ન કરેલો રાજા, તથા વિચાર કરીને કહેલું વચન, તથા વિચાર કરીને કરેલું કાર્ય—આ સર્વ બહુ કાળ થઈ જવા છતાં પણ વિચારને પ્રાપ્ત થતાં નથી એવો પૂર્વ કાલનો નિશ્ચય હતો. હાલનો નિશ્ચય તેથી ઉચ્ચ છે. શું ભણવાથી સ્ત્રી બગડી જાય છે ? પરન્તુ ભણવાથી મૂર્ખ પતિની શુભામી નહીં થાય તેટલું થવાનો તો સંભવ છે. બીજું ધાર્મિક શિક્ષણથી યોગ્ય રીતે સુધરે છે, કાંઈ બગડતી નથી. હિન્દુ સંપ્રદાયમાં ‘સર્વાત્મભાવ અને દયા હતી. ધર્મની મર્યાદા પણ હતી, જ્યારથી તે સર્વ બગડ્યું છે ત્યારથી વિવાહાદિની મર્યાદા બગડી ગઈ. લોક વિપવલંપત થયા, સાઠ વર્ષનો મૃદ્ધ, કુષ્ઠી, અન્ધ, બહેરા મૂર્ખ કાઈ કમાઈ કરી ન શકે એવા લોક પણ વિવાહ કરવા લાગ્યા. એટલે શિક્ષિત કન્યા હોય તો એવા નિકૃષ્ટ વરને પસંદ નહીં કરે એમ જાણી પહેલા જ તેમને ભણાવવી નહીં. બીજું તેમને વિવાહ ધૂળમાં રમવાની ઉમરમાં જ સારા અને જોડાની કાઈ ખજર ન હોય તે વખતે કરવો જોઈએ. તેને શીઘ્ર વિધવાસકળ બનાવવી જોઈએ. એ સર્વ નિશ્ચય કરીને ધર્મશાસ્ત્રમાં નાના પ્રકારના ઝગડા ઉઠાવી ધર્મનો નાશ કરી દીધો. વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલા તથા સર્વજ્ઞ ઋષિઓએ આપેલી ધર્મની મર્યાદા હમેશને માટે એક રીતિની જ હોય છે. પરન્તુ અનુષ્ઠાન કરનારમાં સામર્થ્ય નહીં હોવાથી તેની કાંઈક સુગમતા કરવાને માટે કંઈક રીતિ માત્ર બદલે છે. ધર્મ તો તે જ રહે છે.

તપઃ પરં કૃતપુગે જ્ઞેતાયાં જ્ઞાનમુચ્યતે ।

દ્વાપરે યજ્ઞમેવાહુર્દાનમેકં કલૌ યુગે ॥ વૃંપાંસ્તુઅં૧૧સ્ત્રીં૨૨,૩ ॥

અર્થઃ—સત્ય યુગમાં કેવલ તપ કરવું તે ધર્મ છે. ત્રેતા યુગમાં જ્ઞાન જ ધર્મ છે. દ્વાપરમાં યજ્ઞ જ ધર્મ છે. અને કલિયુગમાં દાન જ ધર્મ છે.

આ શ્લોકમાં સત્ય યુગમાં તપને ધર્મ કહ્યો છે. તેથી દ્વાપર અથવા કલિયુગમાં કોઈ તપ કરે નહીં એવો તેનો ભાવ નથી. કૃતયુગમાં ચારસો વર્ષનું આયુ હતું. ત્યાં સુધી મનુષ્યમાં અસ્થિ માત્ર રહેતા હતાં, ત્યાંસુધી મનુષ્ય મરતો નહોતો. તેથી ધણુ કષ્ટ સહન કરી શકતા હતા. અને કલિયુગમાં અન્ન નહીં મળવાથી મનુષ્ય મરી જાય છે. તેથી કમળેર પ્રગ્ન તપ કરી શકતી નથી. માટે તેમનું કલ્યાણ દાનથી થઈ શકે છે એવું શાસ્ત્રનું કહેવું છે. કલિયુગમાં કોઈ તપ કરે તો તેને પાપ લાગશે અથવા નિષ્ફલ જશે એવો ભાવ નથી. જો કષ્ટ સહન કરી શકે તો હિતમ જ છે, કોઈ મનાઈ નથી. અન્ય યુગનો ધર્મ અન્ય યુગમાં પાપનું કારણ હોત તો ત્રેતામાં જ જ્ઞાનને ધર્મ કહ્યો છે, દાલ લોકો ત્યાગ કરીને શામાટે જ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરે છે ? તેમને પાપ નહીં લાગે ? માટે તે જ તાત્પર્ય છે. કૃતાદિ યુગમાં જે ધર્મની મર્યાદા છે તે કલિયુગમાં પણ હોઈ શકે છે, પોતાના સામર્થ્ય માનની આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીઓમાં કોઈ સામર્થ્ય ઘટયું નથી, તેથી તે લોક દાલ પણ વેદનું અધ્યયન આદિ કરી શકે છે. યજ્ઞોપવીત ન હોવાથી બણી નહીં શકે તે વાત પણ બને નહીં. કેમકે—

પુરાકલ્પે કુમારીણાં મૌઙ્ગીવન્ધનમિષ્યતે ।

અધ્યાપનં ચ વેદાનાં સાવિત્રીવચનં તથા ॥

પિતા પિતૃવ્યો ભ્રાતા વા નૈનાપધ્યાપયેત્ પરઃ ।

સ્વગૃહે ચૈવ કન્યાયા ભૈશ્યચર્યા વિધીયતે ।

વર્જયેદ્જિનં દળં જટાધારણમેવ ચ । પરાશરમાયવઃ । ગોમિ.સૂ.ભા.પ્ર.સ્વ.૧સૂ.૧૧॥

અર્થઃ—પહેલા કલ્પમાં કન્યાને પણ મૌઙ્ગવન્ધન તથા ઉપનયનાદિ સંસ્કાર થતા હતા. અને વેદનું અધ્યયન, ગાયત્રીનો ઉપદેશ પણ થતો હતો. પિતા અથવા કન્યાનો ભાઈ ન હોય તો પિતાનો ભાઈ, તેમાંથી કોઈ તેને બણાવે, બીજું કોઈ તેને ન બણાવે. કન્યાની બિદ્યા પોતાના ઘરમાં જ થાય છે, બહાર જઈને બીદ્યા માગે નહીં એવો નિયમ છે. અને મૃગચર્મ પહેરવું, દણ્ડ ધારણ કરવો, જટા રાખવી, આદિ તેમને માટે ત્યાજ્ય છે. આ પ્રમાણે પહેલાંના કાળમાં કન્યાને વેદ બણવાનો નિયમ હતો. આ પૂર્વ કલ્પની વાત નથી. પરન્તુ આ યુગમાં પણ આ નિયમ હતો એવું ઇતિહાસથી માલમ પડે છે.

ગાગી, સુસલા, મદાસલા, આદિ તત્ત્વને બાણુનારી સ્ત્રી પ્રહુ થઈ છે. શકુન્તલાની વાણીને સર્વ લોક શાકુન્તલ વચન રૂપે સ્મરણ કરે છે. રાગ ભોજના સમયમાં પણ અનેક સ્ત્રીઓ વિદુષી હતી.

અથ ય ઇચ્છેદ્દુહિતા મે પઞ્ડિતા જાયેત સર્વમાયુરિયાદિતિ તિલોદનં પાચ-
યિત્વા સર્પિષ્મન્તમશ્રીયાતામીશ્વરૌ જનયિત વૈ ॥ ઘૃં ૨૦ અ ૬ વ્રા. ૪-૧૭॥

તથા શં ૫૦ વ્રાં ૧૦ કાં ૧૪ પ્રં ૭ અં ૯-૧૬ ॥

અર્થઃ—જો પોતાની પુત્રી વિદુષી અને પૂર્ણ આયુ વાળી થાય એવી જેની ઇચ્છા હોય તો તિલોદન ગંધીને તેમાં ઘી મેળવી માતા પિતા બંને ખાવ, તો વિદુષી પુત્રીને ઉત્પન્ન કરવાને માટે તે માતાપિતા સમર્થ થશે.

આ મન્ત્રની ટીકા કરનાર લોકોએ સ્ત્રીનું પાવિત્ર્ય ગૃહકાર્યને ઉપયોગી કામ કરવાનું છે

એવું કહ્યું છે. અર્થાત્ ઝાંડું કાઢવું, વાસણ માંજવાં, રસોઈ બનાવવી, કપડાં ધોવાં, ઈલાદિ કર્મ કરવાનું છે. હાલના સમયમાં મનુષ્ય લોક વાંદરાંની પાસેથી પણ કામ લે છે. શું પ્રાચીન કાલમાં પણ ઋસોક એટલી બુદ્ધિ વિનાની ઉત્પન્ન થતી હતી? શું ઝાંડું દેવાની બુદ્ધિ પણ તેમને બહુ પરિચયથી ઔપચ અને મન્ત્રોના પ્રયોગથી પ્રાપ્ત કરવી પડતી હતી? આ પ્રકારની વ્યાખ્યા હિન્દુ શાસ્ત્રની શોભાને નષ્ટ કરી દે છે સર્વેએ એ જ નિશ્ચય કર્યો છે કે હાલમાં જે અનુકૂળ વાત છે તેને અનુસાર શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરવી. પરન્તુ તેમ કરવાથી તે લોકનો ધર્મ પાણીમાં કુળી જાય છે. મન્ત્રની વ્યાખ્યા કરનારે પૂર્વ કલ્પની વાત પણ રહેવા દીધી નથી.

પ્રાવૃતાં યજ્ઞોપવીતિનીમધ્યુદાનયન્ જપેત્ સોમોઽદદગ્ન્યવીયેતિ ॥

ગોમિ. ગૃ. સૂ. પ્ર. ૨. સ્વ. ૧. સૂ. ૧૯ ॥

અર્થ:—પિતાએ આપેલી તથા આગ્રહાદન કરેલી તથા યજ્ઞોપવીત ધારણ કરેલી એવી કન્યાના દરતને પોતાના હાથમાં ગ્રહણ કરીને ગૃહમાંથી અગ્નિની સામે લાવીને પતિ “સોમોઽદદત્” એ મન્ત્રોનો જપ કરે. તે પછી કન્યાને જપ કરવાનો પ્ર મે પ્રતિવાન. એ મન્ત્ર પણ (સૂ. ૨૦ માં) કહ્યો છે. પરન્તુ કન્યા સ્વયં જપેદજપન્ત્યાં ॥ ગોમિ. ગૃ. સૂ. પ્ર. ૨. સ્વ. ૧. સૂ. ૨૧ ॥ અર્થાત્ લગ્નથી અથવા અન્ય કારણથી કન્યા પોતે મન્ત્રને ન જાણે તો પતિ તે મન્ત્રોનો જપ કરે. આ પ્રમાણે પૂર્વ મન્ત્ર (સૂ. ૨૦ નો) કન્યાએ જ જપવાનું કહ્યું છે. આ ગૃહ-સૂત્રના પ્રમાણથી હાલના કાલમાં પણ કન્યાએને ઉપનયનસંસ્કાર તથા વેદાધ્યયન કરવાનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. હારીત ઋષિ જે પ્રકારની ઋષિઓ જતાવે છે. એક ધ્વજવાદિની, બીજી સઘોવધુ. ગાલ અવસ્થામાં જ વેશગ્યાદિ સાધનોથી યુક્ત યર્ષ ધ્વજવિચારમાં તત્પર રહેનારી ઋષિઓને ધ્વજવાદિની કહે છે. અને શીઘ્ર યોગ્ય વરને ઇચ્છા કરનારી ઋષિઓને સઘોવધુ કહે છે. તેમાં ધ્વજવાદિની ઋષિને વેદાધ્યયન, લિશ્કાચર્ચા, આદિ વિવાહના પહેલાં જ સર્વ થાય છે. અને સઘોવધૂનો ઉપનયન કરીને વિવાહ થાય છે. તેમને પતિદ્વારા જ શિક્ષા મળતી હતી તેવી રીતે હાલના સમયમાં પણ ઋષિઓની ઇચ્છા અને શક્તિ જોઈને જ વિવાહ કરવાનો નિયમ છે. પરન્તુ ઋષિઓને અશિક્ષિત રાખીને ત્રિપાસકત મનુષ્યોને કુચેષ્ટા કરવાની ઇચ્છા ધર્મ છે, ત્યારથી ધુળમાં રમવાના સમયમાં જ વિવાહ કરી દેવો જોઈએ, નહિતો પિતૃશ નરકમાં જાય છે, રજનું બોજન કરે છે, તેને બહુાવવી નહીં જોઈએ, શરૂ અને જીરૂ બંને તુલ્ય છે—આવી વાત સર્વ પ્રકટ ધર્મ છે. તેમાં કેટલાક લોક, બહુાવવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, માટે ઋષિઓને અધ્યયન કરાવવું જ જોઈએ એવા નિશ્ચયવાળા નિકળ્યા, ત્યારે તેમનું સમાધાન કરવાને માટે “પુરાકલ્પે”ની વાન ધારી. પરન્તુ વેદિક ધર્મ સદ હાલને માટે સમાન છે. સામર્થ્ય હોય તો અનુશાન કરવાથી યોગ્ય ફળ મળે છે જ.

દ્વિજસ્ત્રીણામપિ શ્રૌતજ્ઞાનાભ્યાસેઽધિકારિતા ।

અસ્તિ શૂદ્રસ્ય શુશ્રૂષોઃ પુરાણેનૈવ વેદનમ્ ॥

વદન્તિ કેચિદ્વિદ્વાસઃ સ્ત્રીણાં શૂદ્રસમાનતામ્ । સૂ.સં. સ્વ. ૧. જ્ઞ. ૭-૨૦, ૧ ॥

અર્થ:—પ્રાહ્મણ, સત્રિય તથા વૈશ્યની ઋષિઓને વેદિક મન્ત્રો દ્વારા જ્ઞાનાભ્યાસમાં અધિકાર છે. અને દ્વિજનિની શુશ્રૂષા કરનાર શૂદ્રને પુરાણ દ્વારા જ જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું છે, અને

કોઈ વિદ્વાન્ લોક સ્ત્રીઓની પણ શ્રદ્ધસમાનતા કહે છે. પરન્તુ આ વાત બરાબર નથી એવો આ શ્લોકનો ભાવ છે.

. અન્યેષામપિ સર્વેષાં જ્ઞાનાભ્યાસો વિધીયતે ।

માપાન્તરેણ કાલેન તેષાં સોઽપ્યુપકારકઃ ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—જેઓ શ્રદ્ધથી પણ હીન જાતિના લોક છે તે લોકને માટે પણ જ્ઞાનાભ્યાસનું વિધન કરે છે. પરન્તુ તે કાલક્રમથી અધ્યયનની યોગ્યતા કમી થવાથી તત્તત્ દેશની પ્રસિદ્ધ ભાષા દ્વારા જ થવો જોઈએ. તે ભાષામાં ગ્રન્થ બનાવીને શીખવું તે પણ તે લોકને માટે ઉપકારક છે.

અહીં યુગાન્તરની વાત લાવવાની યુક્તિ બને નહીં, કેમકે સ્તતસંહિતા દ્વાપરના અન્તમાં અથવા કલિયુગમાં બની છે. તે ગ્રન્થમાં કૃતયુગના ધર્મ કહેવાનો સંભવ જ નથી. માટે ઉપર કહેલા શ્લોકે કલિયુગને માટે અધ્યયનની મર્યાદા કહી છે. જે લોકે સ્ત્રીઓની શ્રદ્ધસમાનતા કહી છે તેનો નિષેધ પણ પૂર્વ શ્લોકથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. અને દ્વાપરની અન્તમાં અથવા કલિયુગમાં બનેલા ગ્રન્થમાં ક્યાંએ પણ પૂર્વ કલ્પની અથવા પૂર્વ યુગની વાત કહેવી યોગ્ય નથી. તેવી રીતે વેદમાં જે ધર્મ છે તે પણ પૂર્વ યુગને માટે છે અથવા પૂર્વ કલ્પને માટે છે એમ કહી શકતા નથી. તે સર્વ હમેશને માટે છે. શક્તિ કમતી થવાથી તે હાસ કરવામાં મનાઈ કરી છે એમ કહેવું પણ બને નહીં, કેમકે તે નિષેધ જે સ્ત્રીમાં બલ્યુવાની શક્તિ નથી તે ન બલ્યુ એમ હોવું જોઈએ, બીજી રીતે હોઈ શકતું નથી. સર્વની શક્તિ ધરી ગઈ છે એવો સંભવ નથી. અને એવું જોવામાં પણ આવતું નથી.

હિન્દુઓમાં કલ્પાન્તર અને યુગાન્તરના નામ ઉપરાંત વાતોને ઉઘાવવાનો બીજો એક ઉપાય છે. તે શેા છે ? આ ક્ષેપક છે, આ કોષ્ટએ ઉપરથી લખીને ધુસાડી દીધું છે, તે આ ગ્રન્થનું નથી. જે વાન પોતાના દુરાચારાદિ રૂપ સ્વાર્થને સિદ્ધ કરતી હોય તે વાનને આજ સુધી કોષ્ટએ સ્વાર્થી લોકોના લેખ છે એમ કહ્યું નથી. મત્સ્યપુરાણમાં કહ્યું છે કે પહેલાં ત્યારે દેવતા અને અમુરોનું યુદ્ધ થયું, ત્યારે અનેક સ્ત્રીઓ ધર્મથી પતિત થઇ છે. ત્યારે તે સ્ત્રીઓએ જાળને ઇન્દ્રની આગળ ફરીઆદ કરી. ઇન્દ્રે તેમને વેસ્થાધર્મથી રહેવાને કહ્યું છે, અને પુણ્ય દિવસમાં બ્રાહ્મણોને ગાય, પૃથ્વી, સુવર્ણ, અન્નાદિ આપવું, અને તે લોકે કહેલા વચનને પણ માનવું—એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. હસ્તનક્ષત્ર અથવા પુખ્ત અથવા પુનર્વસુ નક્ષત્ર યુક્ત રવિવારને દિવસ પ્રાયશ્ચિત્તનું વ્રત છે. તે દિવસે ભગવાનનું પૂજન કરીને—

તત આહૂય ધર્મજ્ઞં બ્રાહ્મણં વેદપારગમ્ ।

અવ્યજ્ઞાવયવં પૂજ્ય ગન્ધપુષ્પાર્ચનાદિભિઃ ॥ મત્સ્યપુ૦ અં ૭૦-૪૨ ॥

શાલેયતણ્ડુલપ્રસ્થં ઘૃતપાત્રેણ સંયુતમ્ ।

તસ્મૈ વિપ્રાય સા દદ્યાન્માધવઃ પ્રીયતામિતિ ॥ ” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—પછી વેદના પારંગન, ધર્મને જાણનાર, તથા જેના કોઈ પણ અંગનો ભંગ ન હોય એવા બ્રાહ્મણને બોલાવી ગન્ધ પુષ્પાદિ વડે તેનું પૂજન કરીને, તથા એક પ્રસ્થ ચોખ્ખા ઘૃતથી ભરેલા એક પાત્રસહિત, “ માધવ પ્રસન્ન થાઓ ” એવો સંકલ્પ કરીને તે બ્રાહ્મણને આપવા.

યથેષ્ટાહારયુક્તં ચૈ તમેવ દ્વિજસત્તમમ્ ।

રત્યર્થે કામદેવોઽયમિતિ ચિત્તેઽવધાર્યતામ્ ॥

” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—પછી યથેષ્ટ ભોજન કરાવીને “ મારી પાસે રતિને માટે આ સાક્ષાત્ કામદેવ આવેલો છે ” એમ ચિત્તમાં ધારણ કરવું.

યદ્યદિચ્છતિ વિભેન્દ્રસ્તત્તત્ કુર્યાદ્વિલાસિની ।

સર્વભાવેન ચાત્માનમર્પયેત્ સ્થિતપ્રાપિણી ॥

” ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—પછી વિલાસ કરનારી તથા મધુર ભાષણ કરનારી વેશ્યાએ સર્વ પ્રકારના ભાવથી પોતાના શરીરને તે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠને અર્પણ કરવું. અને તે બ્રાહ્મણ જે જે ઇચ્છા કરે તે સર્વ કરવું. આ પ્રમાણે તેર માસ સુધી કરવું. તેર માસમાં શય્યા આદિ નાના પ્રકારની વસ્તુ, તથા ગાય, તથા સુવર્ણની બનાવેલી પત્ની સહિત કામદેવની મૂર્તિ પણ તેને આપવી.

તતઃ પ્રભૃતિ યો વિપ્રો રત્યર્થે શૃદ્ધમાગતઃ ।

સંમાન્યઃ સૂર્યવારે ચ સ મન્તવ્યો ભવેત્તદા ॥

” ॥ ૭૦-૬૬ ॥

અર્થ:—તે દિવસથી જે બ્રાહ્મણ રતિને માટે શૃદ્ધમાં આવે તેને રવિવારે માન આપવું યોગ્ય છે. તેની આજ્ઞા માનવી યોગ્ય છે. આ પ્રકારનું વ્રત વેશ્યાની પવિત્રતાને માટે મત્સ્વપુરાણના અ. ૭૦ માં તથા પદ્મપુરાણના સૃષ્ટિખણ્ડના અ. ૨૩ માં પણ લખ્યું છે. વેશ્યાને પ્રતિગ્રહ મહાન્ નિષિદ્ધ છે. પરન્તુ વ્રતના બહાનાથી તેની પાસેથી દાન લેવું અને દુરાચાર કરવો પણ કલ્પસ કથો. કોણ નાપિએ આવું પ્રાપ્તિત ક્યા વેદમાંથી કાઢ્યું હશે? અસંભવ તથા અનીતિ હોવાથી પણ પોતાના સ્વાર્થને માટે કોઈ પરીક્ષક લોકે તેને ક્ષેપક કહ્યું નથી. ત્યાં ત્યાં સ્વાર્થમાં દાનિ બુદ્ધિ છે ત્યાં ત્યાં ક્ષેપક કહીને પોકારવા લાગે છે. આ પ્રકારે સ્વાર્થના નિમિત્તથી જ વૈદિક ધર્મનું પતન થયું છે. સ્ત્રીઓ અથવા અન્ય કોઈને અબ્યયન કરવાથી કોઈ દાનિ ધર્મ નથી. કૌસલ્યા, કુંતી, આદિ વિદ્યુધી સ્ત્રીઓએ જ રામચન્દ્ર, અર્જુન, આદિ પુત્રોને સંપાદન કર્યા છે એવી વિદ્યુધી સ્ત્રીઓએ ફરીથી પણ થશે, ત્યારે જ ભારતનો ઉદ્ધાર થવાનો છે. અસિદ્ધિત કન્યા તથા શ્રુતક્રમાપનાં સન્તાનોથી કોઈ ઉત્તિ થવાની નથી.

વિવાહ ગર્ભાધાનાદિ વૈદિક નિયમથી કરવાનું એજ તાત્પર્ય છે કે જેથી સન્તાન ધર્માત્મા તથા સુયોગ્ય ઉત્પન્ન થાય. કન્યા અને વરમાં ગુણ નહીં હોવાથી મહાન્ વૈદિક વિધિથી પણ વિવાહ કરવા છતાં પણ તેમાં યોગ્ય સન્તાન થતાં નથી. એક કૂતરો અને કૂતરીનો ખૂબ ધામધૂમથી વિવાહ કરવાથી તેનાં સન્તાન કદાપિ સિંહ જેવાં પરાક્રમી થશે નહીં. તે જ વાત આદિના ધામધૂમના વિવાહની છે.

યદ્વર્ણાં તુ ભવેદ્ભૂમિસ્તદ્વર્ણાં સલિલં ધ્રુવમ્ ।

માતૃણાં શીલદોષેણ તથા રૂપગુણેઃ પુનઃ ॥ વ્રજા.પુ.મ.મા.૩.પો.પા.બ.૭-૫૬ ॥

વિવિન્નાસ્તુ પ્રજાઃ સર્વાસ્તથા રૂપાતિવશેન ચ ॥

” ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—પૃથ્વીનો રંગ જે પ્રકરનો હોય છે તે પ્રકરના રંગનું જલ હોય છે તે નિશ્ચય છે. તેવી રીતે માતાના શીલના દોષથી પ્રજા સર્વ બિન્ન બિન્ન દોષવાળી થાય છે. અને માતાના રૂપ અને ગુણથી જ પુત્રોમાં રૂપ અને ગુણ હોય છે. અને માતાની ખ્યાતિ (શ્રીતિ)ને અનુસાર પુત્રમાં ખ્યાતિ પણ હોય છે.

આ પ્રમાણે માતાના ગુણ દોષને અનુસાર સન્તાનોના ગુણ દોષ કહેલા છે. પુત્ર સારો હોવાની સર્વ કાંઈ ઈચ્છા રાખે છે. માતાને ગુણવતી બનાવવાને માટે ઈચ્છા કરતા બેવામાં આવતા નથી. તે લોકના મનોરથ પણ પૂર્ણ થવાના નથી.

અજ્ઞાતપતિમર્યાદામજ્ઞાતપતિસેવનામ્ ।

નોદ્વાહયેત્પિતા વાલામજ્ઞાતધર્મશાસનામ્ ॥

મહા૦ નિ૦ તન્ત્રમ્ ॥

અર્થ:—જે કન્યા પતિની સાથે વર્તાવ કરવાની મર્યાદા બાજી નથી, અને પતિની સેવા પણ બાજી નથી, તથા જે કન્યાને ધર્મનું શિક્ષણ પણ મળ્યું નથી એવી કન્યાને વિવાહ પિતા ન કરે અર્થાત્ પતિની સેવા તથા ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યા પછી જ તેને વિવાહ કરવો જોઈએ.

વળી “હયં નાર્યુપદ્મતે” એ મન્ત્રને કન્યા બોલે. માન. યુ. સ્વ. પુ. ૧. સ્વ. ૨૧ સ્વ. ૧૨ ॥ આ પ્રમાણે અનેક મન્ત્રમાં વિવાહ પ્રકરણમાં કન્યાને બોલવાના મન્ત્ર લખ્યા છે. તથાપિ તે મન્ત્રોની વ્યવસ્થામાં એવો જ નિર્ણય સર્વેએ કર્યો છે કે જેટલા મન્ત્ર વિવાહમાં ઉપયોગી હોય તેટલા જ મન્ત્ર કન્યાને બોલાવે. આ પણ એક વિલક્ષણ આશ્ચર્યની વાત છે. શું એક મન્ત્રનાં દસ પાનાં બધી શકે, અધિક બહુ તો પાપ લાગે ?

વળી સ્ત્રીઓની શરૂ સાથે સમાનતા બતાવનારે વિચારવા યોગ્ય છે કે આવી નિષ્ક્રુષ્ટ સ્ત્રીઓ યશમાં કેવી રીતે સાથે બેસી શકે છે, અને તેના હાથની બનેલી રમોઈ કેવી રીતે જમી શકે છે ? તે સર્વ વાતોનો વિચાર કરનાર કોઈ પણ સ્ત્રીઓને શરૂ સમાન નહીં કહી શકે છે. ઉપનયનાદિ સંસ્કાર નહીં હોવાથી સ્ત્રીઓની શરૂની સમાનતા તો બરાબર જ છે. તેમની વ્રાત્યતા નિમિત્ત જ તેમની શરૂ સાથે સમાનતા છે, બીજા કારણથી નહીં.

પતત્યર્ધશરીરસ્ય યસ્ય માર્યા સુરાં પિવેત્ ।

પતિતાર્ધશરીરસ્ય નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥ વસિ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨૧-૧૬ ॥

અર્થ:—જેની સ્ત્રી દારૂ પીએ છે તેના શરીરના અડધા ભાગથી તે મનુષ્ય પતિત થાય છે, અને જેનું અડધું શરીર પતિત થયું છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત હોઈ શકતું નથી.

આ પ્રકારના સ્લોક પત્નીના લક્ષ્યાલક્ષ્ય તથા વેશાવેશના દોષ પણ પતિને પતિત થવામાં કારણ કહ્યું છે. શું બ્રાહ્મણાદિ સ્ત્રીઓના ઉપનયનાદિ સંસ્કાર નહીં હોવાથી જે વ્રાત્યતા છે તે તેમના પતિના પતિત થવામાં કારણ નથી ? અર્થાત્ અવશ્ય પતિત થવામાં કારણ છે. અમારા ધર્મશાસ્ત્રમાં દોષ લખ્યો નથી, અને મન્ત્ર વિના અમે સ્ત્રીના પણ સંસ્કાર કરીએ છીએ, એમ કહેવાથી નહીં ચાલે. કંઈક યુક્તિ પણ અહીં કહેવી પડશે. યુક્તિ વિના મનઃકલ્પિત વાત કોઈ પણ કહે તો તે પરિત્યાગ કરવી જોઈશે, મન્ત્ર વિનાના સંસ્કારથી જે શુદ્ધિ થાય છે તે રનાનાદિથી અધિક નથી. વૈદિક ધર્મમાં સર્વ મન્ત્ર સહિત ક્રિયાથી શુદ્ધિ માની છે. તેથી આ વાત સિદ્ધ છે. જે સ્ત્રીના સંસ્કાર થયા નથી તેના પતિના સંસ્કાર થવાથી પણ અવશ્ય અર્ધ શરીરથી તો શું, પરન્તુ સંપૂર્ણ શરીરથી તે પતિત જ છે. નેને વૈદિક ધર્મનું પૂર્ણ ફલ કદાપિ મળવાનું નથી. આ કારણથી સત્કર્મ કરવાની ઈચ્છા વાળા મનુષ્યે અવશ્ય સ્ત્રીના પણ વૈદિક સંસ્કાર કરાવવા જોઈએ, તથા તેમને વેદનું, અધ્યયન કરાવવું જોઈએ.

શ્રદ્ધ, શ્રવણ, આદિને પણ વિદ્યા ભણવાનો અધિકાર છે. તેથી એક અણ્ડાલનો પુત્ર વેદની સંહિતા ભણવાને માટે તૈયાર થઈ જાય, તથા એક પશ્ચિત તેને ભણાવવાને માટે તૈયાર થાય એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. વેદ ભણવાને યોગ્ય અધિકારી હાલના સમયમાં દિનનિતિમાં પણ બહુ કમ છે. અમે વેદ ભણ્યા છીએ એ પ્રકારની વાણી માત્ર કહેવાથી અથવા બે ચાર મન્ત્ર શિખવાથી કોઈપણ કૃતકૃત્ય થતા નથી. વૈદિક નિયમને અનુસાર વિવાહિત થયેલા યોગ્ય માતાપિતામાં ઉત્પન્ન થયેલા જે પુત્રને કમે સંસ્કાર કરાવીને ષષ્ઠ્યર્થાશ્રમમાં પ્રવૃત્ત કર્યો હોય તે પુત્રે ષષ્ઠ્યારીને માટે શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મનું પાલન કરીને નિયમપૂર્વક ભણવામાં આવેલા વેદ જ મનુષ્યને ફળ આપનાર થાય છે. અન્યાયથી ધન ઉપાર્જન કરીને લગાવેલા અજસ્રેત્રની સુષ્ટિ અનાજ ખાઈને ગુરૂ પીરની ખબર વિના પંદર રૂપીઆના નોકર વેદપાઠીની પાસેથી કંઈ રૂપી આદિ ભણ્યા તે ગાસલેટના કોડીઆના દીવાના પ્રકાશમાં ખેસીને યાદ કરી સીધું તો તે વેદ લાક્ષણના ઘરમાં જઈને સંભળાવી એક સમયનું ખાવાનું સીધું લેવાના ચાર આના દક્ષિણા લેવાને જ ઉપયોગી થાય છે. બીજું પરલોક સંબંધી પુણ્ય અથતા આ લોક સંબંધી જે ફલ ખતાવ્યું છે તે તે લોકને મળવાનું નથી. વેદ ભણનારને કમમાં કમ બાર વર્ષના ષઠ્યર્થની જરૂર છે. તે વ્રત પૂર્ણ થતા સુધી ગુરૂ-કુલમાં જ તેણે રહેવું જોઈએ. ત્યાં રહીને ગુરૂ શુશ્રૂષા આદિ ધર્મનું પાલન કરતા સત્તા વેદ ભણવાની મર્યાદા છે. વેદમાં પણ કેટલાંક સકામ કર્મનાં ફળ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તે કર્મને ઉપયોગી મન્ત્રોને પ્રત્યેક વ્રતની સાથે શિખવાની આજ્ઞા છે. તેવી રીતે શિખેલા વેદ ઈચ્છા-નુસાર ફળ આપે છે.

ब्रह्म रक्षति ब्रह्मचारिणा भृतम् ॥

અથ.વે.સં કા. ૧૧ અ.૩ સૂ. ૭ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારીએ નિયમપૂર્વક અધ્યયન કરીને સંપાદન કરેલા વેદ રૂપ બ્રહ્મ સર્વ પ્રાણી માત્રની રક્ષા કરવામાં સમર્થ છે.

આ મન્ત્રે વ્રત સહિત અધ્યયન કરેલા વેદને જ ફળવાળા કહ્યા છે.

પૂર્વકાલમાં વિદ્વાન લોક સદાચારી વેદપાઠી મન્ત્રોનું ઉચ્ચારણ માત્ર કરીને વર્ષા આદિ કરાવી લેતા હતા. તેનું કારણ તે મન્ત્રને તે લોકોએ વ્રતની સાથે અધ્યયન કરીને તેનો જપ કરેલો છે. તેથી તે મન્ત્ર તેમને ફળ આપે છે. તે મન્ત્રો હાલ છે. તથાપિ તેમને ભણવાથી પાણીનું કોઈ શુદ્ધ પણ્ય પાતું નથી. પાશુપત, તથા સુદર્શન, અશ્વારૂઢ, અથવા બ્રહ્માતિબલ, આદિક મન્ત્ર હાલ પણ છે. તથાપિ તેનું કાંઈ પણ્ય ફલ જોવામાં આરતું નથી. પાશુપતના મન્ત્રને ભણીને બાણ છોડે તો આજકાલ કામગામ પાતું મરતા નથી. બ્રહ્માતિબલનો જપ કરવાથી કોઈની ક્ષુધા પિપાસા નિવૃત્ત થતી જોતા નથી. અશ્વારૂઢ મન્ત્રથી સર્વ વિશ્વનો જય કરી શકાય છે. પરંતુ હાલ એક મનુષ્યનો જય કરવામાં તે કામ આવતો નથી, કારણ કે તેમનું અનુદાન જે વ્રત સહિત કરવાનું હતું તે સર્વ નષ્ટ થયું. તેથી કોઈનું પણ ફળ જોવામાં આવતું નથી. યજુર્દેવિ કરવાથી જે સ્વર્ગાદિ ફળ ખતાવ્યું છે તે પણ પૂર્વે કહેલા નિયમપૂર્વક વેદ ભણેલા કર્મનિષ્ઠ આચાર્ય તે પ્રકારે વૈદિક ધર્માવલંબી યજ્ઞમાનને કરાવે તો પ્રાપ્ત થાય છે, નહિતો તે જપ નિષ્ફલ જાય છે. અથવા અનર્થ ફલ આપનાર થાય છે, કેમકે નામ્મિ યગ્નસમો રિપુ. ॥ યજ્ઞ જેવો મદાન કોઈ રિપુ નથી. માટે યોગ્ય આચાર્ય, મન્ત્ર તથા વિધિનો અભાવ હોનાં યજ્ઞ પશુ યજુની તુલ્ય નાશ કરનાર થાય છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રના વિચારથી જોતાં વેદના અધિકારી લોક દ્વિગતિમાં પણ થોડા જ નિકળશે. ન્યારે દ્વિગતિમાં પણ વેદ બહુવાના અધિકારી થોડા છે તો બાકી હીન ગતિમાં તેના અધિકારી કેવી રીતે હોવાના છે ? અર્થાત્ હોવાનો અસંભવ છે. માટે મનુષ્યે દુરાગ્રહ છોડીને પોતાના પ્રયત્નની સફળતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે સામર્થ્યને અનુસાર જ કાર્યનો આરંભ કરવો ઉચિત છે. તેથી જેને બ્રહ્મચર્યાશ્રમની મર્યાદા પાલન કરીને વેદનું અધ્યયન કરવાનું સામર્થ્ય હોય તે દ્વિગતિ અથવા અનુલોભ સંકર ગતિ વેદનું અધ્યયન કરે. બીજા અસમર્થ દ્વિગતિ લોક વેદના સંપૂર્ણ ભાગનું અધ્યયન છોડીને સન્ધ્યાવન્દનાદિ ગાયત્રી આદિક શિખીને શાસ્ત્રના અધ્યયન દ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરે. તેમાં પણ અસમર્થ દ્વિગતિ સન્ધ્યાવન્દનાદિ શિખીને પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો અને ઇતિહાસનો વિચાર કરે. તેથી અતિરિક્ત સદાચારી સત્શુદ્ધ પુરાણ તથા ભારતાદિ ઇતિહાસ તથા ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે. બાકી સર્વ મનુષ્ય પ્રત્યેક દેશની ભાષામાં બનાવેલા ગ્રન્થો દ્વારા જ્ઞાન તથા ધર્મને જાણે. તેમની સ્ત્રીઓ પણ તે જ પ્રકારે અધ્યયન કરે તો અધ્યયનનું ફળ સર્વ લોકોને મળી શકે છે. ખોટા આગ્રહ રાખવાથી મનુષ્યના પ્રયત્ન નિષ્પ્રયોજન થાય છે. માટે તેવા આગ્રહને છોડીને પોતાના પ્રયોજનમાં દૃષ્ટિ રાખીને કામ કરવું તે જ સુખનું કારણ છે. પૂર્વકાલમાં શુદ્ધને પણ વેદ બહુવાનો અધિકાર હતો એવું શાસ્ત્રના લેખથી સિદ્ધ થાય છે.

ન વિશેષોઽસ્તિ વર્ણાનાં સર્વં બ્રાહ્મમિદં જગત્ ।

ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥

ના. પુ. પૂ. સ્વ. અ. ૪૩-૫૬ ॥ શા. પ. અ. ૧૮૮-૧૦ ॥

અર્થ:—વર્ણોમાં કોઈ વિશેષતા નથી. આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. અને બ્રહ્માણ્યે પ્રથમ સૃષ્ટિ કરેલી પ્રજા કર્મથી વર્ણુતાને પ્રાપ્ત થઈ છે.

કામભોગાઃ મિયાસ્તીક્ષ્ણા કોષનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।

ત્યક્તસ્વધર્મા રક્તાક્ષાસ્તે દ્વિજાઃ ક્ષત્રતાં ગતાઃ ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—વિષયોને ભોગવનાર, અને વિષયભોગ જેઓને પ્રિય છે, તથા તીક્ષ્ણ સ્વાદાવવાળા છે, તથા ક્રોધ તથા સાહસ પ્રિય છે અર્થાત્ સાહસ કરવામાં રૂચિવાળા છે, અને બ્રાહ્મ ધર્મનો જેમણે પરિત્યાગ કર્યો છે એવા રજોગુણપ્રધાન (રક્તાક્ષાઃ) જે બ્રાહ્મણ (દ્વિજાઃ) હતા તેઓ ક્ષત્રત્વને પ્રાપ્ત થયા છે. અને—

ગોમ્યો વૃત્તિ સમાસ્થાય પીતાઃ કૃષ્ણપજીવિનઃ ।

સ્વધર્માન્નાનુતિष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां ગતાઃ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—પશુ વડે થતી ખેતી આદિ વૃત્તિનો સ્વીકાર કરીને તે વડે જીવન ચલાવનાર, તથા રજોગુણ અને તમોગુણ સ્વભાવ વાળા (પીતા.) અને બ્રાહ્મણના ધર્મ (સ્વધર્માન્) નું અનુષ્ઠાન નહીં કરનાર જે બ્રાહ્મણ (દ્વિજાઃ) હતા તેઓ વૈશ્યત્વને પ્રાપ્ત થયા છે. અને—

હિંસાનૃતપ્રિયા લુબ્ધાઃ સર્વકર્મોપજીવિનઃ ।

કૃષ્ણાઃ શૌચપરિભ્રષ્ટાસ્તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—બીજાને દુઃખ દેવામાં તથા મિથ્યા બોલવામાં જેઓને પ્રેમ હતો, તથા સર્વ પ્રકારના ધંધા કરીને જીવન ચલાવનાર, તથા તમોણી સ્વભાવવાળા (કુળ્ળા:) તથા શૌચથી બ્રષ્ટ થયેલા જે બ્રાહ્મણ (દ્વિજા:) હતા તેઓ શુદ્ધત્વને પ્રાપ્ત થયા છે.

इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।

धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ॥ म. मा. शा. प. अ. १. ८८—१. ४॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે પ્રથમ કર્મથી ભિન્ન થયેલા બ્રાહ્મણો જાત્યન્તર (જાતિભેદ)ને પ્રાપ્ત થયા છે. અને તે લોકને માટે ધર્માચરણ તથા યજ્ઞાદિક વૈદિક કર્મના હમેશને માટે નિષેધ કરના નથી.

इत्येतच्चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ।

विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः ॥ १५ ॥

અર્થ:—આ ચાર વર્ણ છે, જેમને માટે બ્રહ્માજીએ પૂર્વે આ વેદરૂપી સરસ્વતી (વિદ્યા)નું વિધાન કર્યું છે. જતાં લોભરૂપી દોષથી શુદ્ધ લોક તમોભાવને પ્રાપ્ત થઈ વેદમાં અનધિકારી થઈ ગયા છે.

વળી હાલના સમયના કેટલા ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય લોક પણ લોભથી તમો ભાવને પ્રાપ્ત થઈને વેદનો પરિત્યાગ કરવાથી વેદમાં અનધિકારી થયેલા જોવામાં આવે છે. વળી કેટલાક બ્રાહ્મણ લોક પણ વેદના અનધિકારી થતા જાય છે. તે પ્રમાણે જે કોઈ સંસ્કાર અને વેદના અધ્યયનનો પરિત્યાગ કરશે તે સર્વ અનધિકારી થશે. એટલે અજ્ઞાનથી વેદનો પરિત્યાગ કરેલા પ્રાચીન બ્રાહ્મણ રૂપ હાલના સમયના શુદ્ધને સંસ્કાર દ્વારા અધ્યયનાદિમાં પ્રવર્ત કરાવવા યોગ્ય છે.

વળી વેદમાં કેટલીક અનુભોમ વર્ણસંકર જાતિને પણ ઉપનયન તથા અગ્નિહોત્રનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

निपादरथकारयोराधानादग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च नियम्येते ॥

સં આં ઓં સૂં પ્રં ૩ પં ૧ ॥

અર્થ:—નિપાદ અને રથકાર એ બંનેને આધાનનું વિધાન હોવાથી અગ્નિહોત્ર તથા દર્શ-પૂર્ણમાસનો પણ નિયમ કરે છે.

આ ઔનસત્રથી તથા “નિપાદરથપતિ યાજયેત્”—નિપાદરથપતિને યજ્ઞન કરાવે—આ મન્ત્રથી પણ નિપાદને અગ્નિઆધાનાદિક સિદ્ધ થાય છે. બ્રાહ્મણથી શુદ્રોમાં ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને નિપાદ કહ્યો છે, અને તેની સાથે વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પારશત્ર કહે છે. વળી—

ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति रथकारस्य ॥

ઋં યં વેં તૈં વાં કાં ૧ પ્રં ૧ જં ૪ ॥

અર્થ:—રથકારના ઋણ દેવના છે. તેથી ઋભૂણામ એ મન્ત્રથી રથકારનું આધાન થાય છે. વળી—

माहिम्येण करुणां तु रथकारः प्रजायते । या०-स्मृ० अ० १-९४ ॥

અર્થ:—કરણી જાતિની સ્ત્રીમાં માહિષ્ય જાતિના પુરુષથી રથકાર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અને વૈશ્યામાં ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને માહિષ્ય કહે છે, અને શૂદ્રમાં વૈશ્યથી ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રીને કરણી કહે છે. આ પ્રમાણે આ રથકાર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ જાતિની સંકરજાતિ છે. વળી—

ક્ષત્રિયવૈશ્યાનુલોમાન્તરોત્પન્નો રથકારસ્તસ્વેજ્યાદાનોપનયનસંસ્કારક્રિયા: ॥

અર્થ:—ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના અનુલોમ સંકરથી ઉત્પન્ન થયેલા રથકારને યજ્ઞ, દાન, ઉપનયનસંસ્કારની ક્રિયામાં અધિકાર છે. આ શબ્દ ઋષિનું કથન છે. અને તે પૂર્વોક્ત સ્ત્રી. ૯૫ ની મિતાક્ષરા દીકરામાં આપેલું છે.

આ પ્રમાણે રથકાર તથા નિષાદને પણ ઉપનયન અને અગ્નિઆધાન આદિ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી કેવળ દુરાચારમાં તત્પર યર્ષને ધર્મને પરિત્યાગ કરનાર મનુષ્યને છોડી સર્વ મનુષ્યને ઉપનયન વૈદિક સંસ્કારમાં અધિકાર છે. કેવળ આચાર શૂન્યને નથી.

અને જે જે મનુષ્યમાં સ્નાન શૌચ નથી, તથા ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, ગમ્યાગમ્યના વિચાર રૂપ સદાચાર નથી તેમને સદાચાર શિખરી વૈદિક ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવા તે ઉચ્ચ જાતિનું કર્તવ્ય છે. જે મતમાં રહેનાર મનુષ્યને તે મતના ગ્રન્થનું અધ્યયન કરવાનો અધિકાર નથી તથા તે મતના દેવની પૂજા કરવાનો અધિકાર નથી, તથા તે મતનો પ્રચાર કરનાર ઉપદેષ્ટા લોકોની સાથે પૂર્ણ રીતે સંબંધ પણ રાખી શક્તા નથી, તથા શાસ્ત્ર સાંભળવાનો પણ અધિકાર નથી, તો તેણે તે મતનો અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો જોઈએ, કેમકે તેને તે મતમાં રહેવાથી કોઈ પ્રયોજન નથી તેનો હમેશાં ખ્યાલ રાખવા યોગ્ય છે. માટે શાસ્ત્રનું અધ્યયન સર્વથી પહેલું જ છે. અને શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તને અનુસાર ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર જેમાં છે, અને બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહીને જેણે વેદનું અધ્યયન કર્યું છે, અને બ્રાહ્મ આદિ વિવાહના ક્રમથી વિવાહ કરેલો છે, સન્ધ્યાવન્દન આદિ નિયમપૂર્વક કરે છે, તથા અગ્નિ ઉપાસના અને અતિથિ સત્કાર આદિ જેના ધરમાં નિયમથી છે તે આર્ષ પ્રજા વૈદિક ધર્મી તથા ગૃહસ્થાશ્રમી કહેવાય છે. અને જેની પત્નીને ઉપનયનાદિ સંસ્કાર થયા નથી તે અડધો વૈદિક ધર્મી કહી શકાય છે, કેમકે પુરુષના શરીરનો અડધો ભાગ પત્નીને કહ્યો છે. અને જેની પત્ની રૂપ અડધો ભાગ સંસ્કૃત નથી તે મનુષ્ય પણ અર્ધસંસ્કૃત જ છે. અને જેની પત્ની સંસ્કૃત છે તે જ પૂર્ણ સંસ્કૃત છે. માટે મૂર્ખ વૈદિકનું અભિમાન રાખનાર સ્ત્રી પુરુષ સર્વેએ સંસ્કાર દ્વારા શાસ્ત્રના અધ્યયનને માટે પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે.

ઈતિ અધ્યયનસમાલોચન અ. ૨. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૩.

વિવાહસમાલોચન

વિવાહના વિષયમાં આર્ષપ્રજામાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વાદવિવાદ છે. આ વાદવિવાદ ઉપર વિચાર કરવાનું પ્રયોજન નથી, કારણ કે વિષયાસક્ત પ્રાણી જગત્ત્વવ્યવહારમાં લોકોને સારી લાગે અને પોતાનો સ્વાર્થ પૂર્ણ થાય તેવી અનેક પ્રકારની વાતો બનાવે છે, અને તે વાતોને સિદ્ધ

કરવાને માટે શાસ્ત્રોને તપાસે છે. પરંતુ શાસ્ત્રાનુસાર ધર્મમાર્ગમાં ચાલીને ચોતાનું કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્ય હમેશાં થોડા હોય છે. પહેલાં પણ થોડા હતા. જે તપસ્વી અને વીતરાગી મનુષ્ય છે તે જ વિવાહધર્મના તત્ત્વનું પાલન કરી શકે છે. અન્ય કોઈ ઋષિ અથવા સમર્થ દેવતા લોક પણ આ ધર્મનું વ્યર્થ રીતે પાલન કરી શક્યા નથી, તો મનુષ્યોનું તો કહેવું જ શું. સ્ત્રી તથા પુરુષના સંયોગથી પ્રગ્નની ઉત્પત્તિ થવી એ ઇશ્વરનો કરલો નિયમ છે. એ નિયમનું કોઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકશે નહિં. એ નિયમના બળથી મનુષ્યો વિવાહ કર્યા વિના પણ એ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થશે, કેમકે મનુષ્ય તો શું, સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના શરીરની રચના જ એવી છે. તેટલા માટે વખતને અનુસાર પણ આદિકોની સમાન મનુષ્ય પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

જે સાધારણ કાર્યમાં મનુષ્યની સ્વભાવથી પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમાં પાપનું કે પુણ્યનું કારણ હોતું નથી. ભોજન, નિદ્રા, આદિની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવથી થાય છે. તેમાં કોઈ પાપ અથવા પુણ્ય કારણ નથી. તે પ્રમાણે પ્રાણીઓને દેહધર્મની અનુસાર સ્ત્રીગમન કરવાની ઇચ્છા સ્વભાવથી જ થાય છે. તે પણ પાપ અથવા પુણ્યનું કારણ નથી. આ વિચારથી પહેલાંના વખતમાં અજ જ્ઞાતિક ભોગ્ય પદાર્થની સમાન ઋણિયા પણ હતી. કોઈને પણ કોઈ કાર્યમાં પ્રતિબંધ નહોતો.

પાણ્ડુ રાજ કુન્તીના પ્રતિ કહે છે કે—

અનાદૃતાઃ કિલ પુરા સ્ત્રિય આસન્વરાનને ।

કામચારવિહારિણ્ય સ્વતન્ત્રાશ્વારુહાસિનિ ॥ મ. મા. આ. પ. અ. ૧૨૨—૪ ॥

અર્થ:—હે મુન્દરી ! પૂર્વ કાળમાં સ્ત્રીઓને કોઈ પણ વાતમાં પ્રતિબંધ નહોતો. હે મધુર-હાસિનિ ! પહેલાં સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર હતી અને ઇચ્છાનુસાર વિચરિને વિહાર કરતી હતી.

તાસાં વ્યુચરમાણાનાં કૌમારાસ્તુભગે પતીન્ ।

નાયર્મોઽમૃદ્ધારોદે સ દિ ધર્મઃ પુરાઽમવત્ ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—હે મુન્દરી ! કુમારી અવસ્થાથી જ વ્યભિચાર કરવામાં તેમને કોઈ અધર્મ નહોતો, કારણ કે પહેલાં તેવો જ ધર્મ હતો.

પ્રમાણદૃષ્ટો ધર્મોઽયં પૂજ્યતે ચ મહર્ષિમિઃ ।

ઉત્તરેષુ ચ રંભોરુ કુરુલ્લચાપિ પૂજ્યતે ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—મહર્ષિ લોકો પણ પ્રમાણથી બનાવેલા આ ધર્મનો આદર કરતા હતા. હે મુન્દરી ! ઉત્તર કુરુઓમાં અત્યાર સુધી આ ધર્મનો સત્કાર થાય છે. અર્થાત્ ઉત્તર કુરુઓમાં હવે પણ આવો ધર્મ છે.

સ્ત્રીણામનુગ્રહકરઃ સ દિ ધર્મઃ સનાતનઃ ।

અગ્નિસ્તુ લોકે ન ચિરાન્મર્યાદેયં શુચિસ્મિતે ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—કેમકે આ સનાતન ધર્મ સ્ત્રીઓ ઉપર અનુગ્રહ રૂપ છે. પરંતુ થોડા વખતથી આ વિષયમાં આ મર્યાદા થઈ છે.

સ્થાપિતા યેન યસ્માન્ન તન્મે વિસ્તરતઃ શૃણુ ॥ ” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જેણે જે કારણથી આવી મર્યાદા સ્થાપન કરી છે તે તું મારી પાસેથી વિસ્તારથી સાંભળ.

વશૂવોદાલકો નામ મહર્પિરિતિ નઃ શ્રુતમ્ ।

શ્વેતકેતુરિતિ રુચાતઃ પુત્રસ્તસ્યાભવન્મુનિઃ ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—પહેલાં ઉદાસક નામના એક ઋષિ હતા. તેમને શ્વેતકેતુ નામનો પુત્ર હતો. તેણે આ ધર્મની મર્યાદાને સ્થાપન કરી છે એવું મેં સાંભળ્યું છે.

મર્યાદેયં કૃતા તેન ધર્મ્યાં વૈ શ્વેતકેતુના ।

કોપાત્કમલપત્રાશ્ચિ યદર્થં તાન્નિવોષ મે ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—હે કમલ સમાન નેત્રોવાળા ! જે કારણથી શ્વેતકેતુએ ક્રોધથી આ ધર્મની મર્યાદા સ્થાપન કરી છે તે તું મારી પાસેથી સાંભળ.

શ્વેતકેતોઃ કિલ પુરા સમક્ષં માતરં પિતુઃ ।

જગ્રાહ દ્રાક્ષણઃ પાળૌ ગચ્છાવ ઇતિ ચાન્નવીત્ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—એક વખત એક બ્રાહ્મણ શ્વેતકેતુના પિતાના દેખતાં શ્વેતકેતુની માતાનો હાથ પકડી તેને કહેવા લાગ્યો—આપણે જે ચાલે જઈએ.

ઋષિપુત્રસ્તતઃ કોપં ચકારામર્પચોદિતઃ ।

માતરં તાં તથા દૃષ્ટ્વા નીયમાનાં વલાદિવ ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—ઋષિના પુત્ર શ્વેતકેતુએ બીજા પુરુષને પોતાની માતાને પરાણે લઈ જતો જોઈ તેને સહન ન કરવાથી ક્રોધાવમાન થયો.

ક્રુદ્ધં તં તુ પિતા દૃષ્ટ્વા શ્વેતકેતુમુવાચ હ ।

મા તાત કોપં કાર્પીસ્ત્વમેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—ત્યારે તેના પિતા ઉદાસક ઋષિ શ્વેતકેતુને ક્રોધ યુક્ત જોઈને કહેવા લાગ્યા કે હે પુત્ર ! તું ક્રોધ કરીશ નહિં. આ સનાતન ધર્મ છે.

અનાવૃત્તા હિ સર્વેષાં વર્ણાનામદ્રના ભૂવિ ।

યથા ભાવસ્થિતાસ્તાત સ્વે સ્વે વર્ણે તથા પ્રજાઃ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—શ્રીઓ સર્વને માટે ઉદાસ છે. તેટલા માટે સર્વ વર્ણની શ્રીઓ સર્વની સાથે મળે છે. જેમ પશુ પોતાની જાતના સર્વ પશુઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે, તેમ મનુષ્યો પણ પોતાપોતાની વર્ણમાં સર્વ સાથે વ્યવહાર કરે છે.

ઋષિપુત્રોઽય તં ધર્મં શ્વેતકેતુર્ન ચક્ષમે ।

ચકાર ચૈવ મર્યાદામિમાં સ્ત્રીપુંસયોર્ભુવિ ॥

અર્થ:—ઋષિનો પુત્ર શ્વેતકેતુ આ ધર્મને સહન ન કરી શક્યો. તેણે સંસારમાં શ્રી અને પુરુષો માટે મર્યાદા કરી કે—

વ્યુચ્ચરન્ત્યાઃ પતિં નાર્યાં અદ્યમશૃતિ પાતકમ્ ।

ભ્રૂણહત્યાસમં ઘોરં ભવિષ્યત્યસુસ્વાવહમ્ ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

માર્ગો તથા વ્યુચરતઃ કૌમારવ્રહ્મચારિણીમ્ ।

પતિવ્રતામેતદેવ ભવિતા પાતકં શુભિ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—આજથી જો સ્ત્રી પતિને છોડી વ્યભિચાર કરશે તો તેને અતિ દુઃખદાયી ધ્વજ-
હત્યાનું પાપ લાગશે. જો પુરુષ આ બૃમ્હવ્રતમાં કુમાર અવસ્થાની ધ્વજચારિણી પતિવ્રતા
સ્ત્રીને છોડી પરસ્ત્રી સાથે સંમેળ કરશે તો તેને પણ તેલું પાપ લાગશે.

इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् ।

उदालकस्य पुत्रेण धर्मो वै श्वेतकेतुना ॥

” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—હે બીરુ ! તે ઉદાલકના પુત્ર શ્વેતકેતુએ બલપૂર્વક આ ધર્મની મર્યાદા કરાવી છે.
પરંતુ પ્રાચીન ધર્મ એવો ન હતો. તેટલા માટે પુત્ર નહિ હોવાથી પતિની આગ્રાથી
પર પુરુષથી પુત્ર ઉત્પાદન કરવામાં દેવ નથી સૌદાસની સ્ત્રી મદ્યંતીએ પતિની આગ્રાથી
મદ્યિ વસિષ્ઠથી અશ્વમેધ નામનો પુત્ર ઉત્પાદન કર્યો હતો.

વળી કૌરવોનો વંશ વધારવાને માટે લગવાનું કૃષ્ણદ્વિપાચનથી અમારો જન્મ થયો છે.
આ સર્વનો વિચાર કરીને ધર્મને અનુસાર અમારા વચનનો સ્વીકાર કરવો તે તમારે
માટે યોગ્ય છે.

ऋतादृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता पतिव्रते ।

नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—હે પતિવ્રતે ! ધર્મને જાણનાર લોકોએ પત્ની દરેક ઋષ્ટાના સમયમાં પતિને
છોડીને અન્ય સ્થળે ન જાય. પરંતુ ઋષ્ટકાળથી અન્ય સમયમાં તેઓ સ્વતંત્ર થઈ શકે છે
એમ જાણે છે.

તેટલા માટે તમને કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ થવાનો નથી. તું કોઈ તપસ્વી આઠાજીથી પુત્ર
ઉત્પાદન કર. એવી પાણ્ડુએ કુન્તીને પુત્ર ઉત્પાદન કરવાની આગ્રા આપી. તે વખતે કુન્તીએ
પાણ્ડુને દુર્વાસા ઋષિના વરદાનની વાત સંભળાવી. હું જ્યારે પિતાના ઘરમાં હતી. ત્યારે
દુર્વાસા ઋષિએ મને દેવતા લોકોને બોલાવવાનો મંત્ર આપ્યો છે. આ સાંભળીને પાણ્ડુ કહે છે—

अथैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।

धर्ममावाहय शुभे स हि लोकेषु पुण्यभाक् ॥

” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—હે સુન્દરિ ! તું આજે જ આ કાર્યને માટે પ્રયત્ન કર. હે શુભે ! તું ધર્મને
જોડાવ, કેમકે તે જ સર્વ દેવોમાં પુણ્યભક્ત છે.

अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथंचन ।

लोकधार्यं वरारोहे धर्मोऽयमिषि मंस्यते ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—હે સુન્દરિ ! ધર્મ અમને અધર્મમાં નહિ નાખે. ધર્મને જોડાવાને પુત્ર ઉત્પાદન
કરવાથી લોકો પણ નિયંત્રણથી પુત્ર ઉત્પાદન કરવો એ યથાર્થ ધર્મ છે એમ માનશે.

धार्मिकश्च कुरुणां स भविष्यति न संशयः ।

धर्मेण चापि दत्तस्य नायमे रंस्यते मनः ॥

” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—ધર્મનો આપેલો તે પુત્ર કુરુઓમાં ધર્માત્મા થશે અને તેનું મન કાઈ વખત પણ અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થશે જ નહિં.

તેથી કુન્તીએ પાણકુની આગાથી મન્ત્ર વડે ધર્મરાજ આદિક દેવતાઓને બોલાવીને પુત્ર ઉત્પાદન કર્યાં.

આ ઉપરથી એ નિશ્ચય થાય છે કે શ્વેતકેતુએ નિયમ કર્યા પછી પણ નિયોગની મર્યાદા હતી. વળી મનુસ્મૃતિમાં પણ નિયોગનો વિધિ બેવામાં આવે છે.

દેવરાદ્વા સપિન્ડાદ્વા સ્ત્રિયા સમ્યહ્નિયુક્તયા ।

પ્રજેષિતાઽયિગન્તવ્યા સન્તાનસ્ય પરિક્ષયે ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૯-૬૪ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીને સંતાન ન હોય તો દીએર અથવા સપિન્ડ પુરુષથી નિયોગ કરાવીને પુત્ર ઉત્પાદન કરે.

આમાં એક જ પુત્ર ઉત્પાદન કરે એ નિયમ નથી, કેમકે કુન્તીએ ત્રણ પુત્ર ઉત્પાદન કર્યાં હતા, અને માદ્રીએ બે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યાં હતા.

જે મનુસ્મૃતિમાં નિયોગ દ્વારા પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા છે તેમાં જ તેનો નિષેધ પણ કરેલો છે. માટે તે વિચારવા જેવું છે.

મનુસ્મૃતિમાં લખે છે કે—

નાન્યસ્મિન્વિધવા નારી નિયોક્તવ્યા દ્વિજાતિભિઃ ।

અન્યસ્મિન્નિ નિયુજ્ઞાના ધર્મં હન્યુઃ સનાતનમ્ ॥ ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—વિધવાઓનો નિયોગ કરવો તે દ્વિજાતિને માટે યોગ્ય નથી. નિયોગ કરનાર સનાતન ધર્મનો નાશ કરે છે.

અયં દ્વિજૈર્હિં વિદ્વદ્ભિઃ પશુધર્મો વિગર્હિતઃ ।

મનુષ્યાણામપિ પ્રોક્તો વેને રાજ્યં પ્રજ્ઞાસતિ ॥ ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—આ પશુધર્મની વિદ્વાન લોકોએ નિન્દા કરી છે, કેમકે રાજ્ય વેનના સમયમાં મનુષ્યોની અંદર પણ તેણે નિયોગની મર્યાદા ચલાવી હતી.

હારે આ વિચાર થાય છે કે જે ધર્મ પ્રજાપતિ મનુજીને સમ્મત નથી તે નિયોગધર્મ મનુજીના ધર્મ શાસ્ત્રમાં વેન રાજ્યના મતાનુસાર લખ્યો છે એ બને નહિં. મનુજીના પહેલાં વેન રાજ્ય હતો કે નહિં? તે મનુજી કરતાં વધારે સમર્થ હતો કે જે કારણથી તેનો નિયોગ ધર્મ મનુજી લખી શકે? તેટલા માટે એ નિશ્ચય થાય છે કે વેનની વાત લખનાર કાઈ અન્ય છે.

પૂર્વોક્ત રીતિથી પહેલવહેલી શ્વેતકેતુથી દામ્પત્ય ધર્મની મર્યાદા બદલાવા લાગી છે. મહાભારતના આદિ પર્વના ૧૦૪મા અધ્યાયમાં એક બીજો ઇતિહાસ છે તે નીચે પ્રમાણે છે. પૂર્વ કાળમાં ઉત્તમ નામના એક ઋષિ હતા. તેમની પત્નીનું નામ મમતા હતું. એક વખત ઉત્તમના ન્હાના ભાઈ દેવતાના પુરોહિત બૃહસ્પતિએ મમતાની પાસે જઈને ગમન કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. ત્યારે મમતા બોલી કે હું તમારા મોટાભાઈથી ગર્ભવતી થયેલી છું. માટે તમે પાછા જાઓ. બૃહસ્પતિએ મમતાનું વચન માન્યા વિના મમતા ઉપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે ગર્ભમાં રિયત બાળક માર્ગ રોકીને બૃહસ્પતિને કહેવા લાગ્યો કેહું

પહેલાં અહિંઆં આવ્યો છું. અહિંઆં બેને માટે સ્થાન નથી, તમે શાન્ત થાઓ. બૃહ-
સ્પતિએ તે પણ માન્યું નહિં. માર્ગ રાકાવાથી વીર્ય બહાર પડ્યું, ત્યારે બૃહસ્પતિએ ગર્ભસ્થ
બાળકને જન્માન્ધ થવાનો શાપ આપ્યો, તે જન્માન્ધ પુત્ર દીર્ઘતમાના નામથી પ્રસિદ્ધ
થયો. દીર્ઘતમાએ વિદ્યાબલથી પ્રદ્વેષી નામની પત્ની પ્રાપ્ત કરી, અને તેમાં ગૌતમાદિ પુત્રો
ઉત્પન્ન કર્યા. દીર્ઘતમાએ કામધેનુ(પશુ) પાસેથી પશુધર્મ જાણીને તે ધર્મમાં શ્રદ્ધા
રાખીને ખુલ્લા રીતે પશુના સમાન વિષયભોગ કરવા માંડ્યા. ત્યારે આશ્રમના ઋષિઓએ
દીર્ઘતમાને મર્યાદા છોડતો જોઈ ક્રોધિત થઈને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે આણે મર્યાદા અને
લજ્જા છોડી દીધી છે. આ પાપાત્મા આશ્રમમાં રહેવાને યોગ્ય નથી. આપણે એને બહાર
કાઢવો જોઈએ. દીર્ઘતમાના આવા વ્યવહારથી તેની પત્ની પણ તેના ઉપર પ્રસન્ન ન હતી.
એક દિવસ દીર્ઘતમાએ પોતાની પત્નીને અસંતુષ્ટ જોઈને કહ્યું કે તું મારા ઉપર દ્વેષ કરે
છે? ત્યારે પત્ની બોલી કે પતિ સ્ત્રીનું ભરણપોષણ કરે છે તેથી પતિ ભર્તા કહેવાય
છે. પાલન કરે છે તેથી પતિ કહેવાય છે. હે તપસ્વિન! તું જન્મથી અંધ હોવાથી હું
તાંડે તથા તારા પુત્રોનું ભરણપોષણ કરીને ચાકી ગઈ છું. હવે મારાથી વધારે ભરણપોષણ
થઈ નહિં શકે. ત્યારે ઋષિ ક્રોધથી કહેવા લાગ્યા કે તું મને ક્ષત્રિય કુળમાં લઈ જઈશ તો
તું ધનવાળી થઈશ. ત્યારે પ્રદ્વેષી બોલી—હે વિષ્ણુ! તમારા આપેલા દુઃખદાયી ધનની મને
ધંધા નથી. તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. પહેલાંની માફક હું ભરણપોષણ કરી
શકવાની નથી. ત્યારે દીર્ઘતમા બોલ્યો કે—

અગમમૃતિ મર્યાદા મયા લોકે પ્રતિષ્ઠિતા ।

આ. પ. લ. ૧૦૪-૩૬ ॥

एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।

मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्नरम् ॥

,, ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—હું આજથી લોકમાં એવી મર્યાદા સ્થાપન કરું છું કે સ્ત્રીએ મરણ પર્વન્ત
એક પતિનો આશ્રય લેવો જોઈએ. એક પતિ જીવે કે મરી જાય તોપણ બીજા પતિનું
શરણ લઈ શકે નહિં. જો કાંઈ બીજો પતિ કરે તો તે પતિત થશે. આ પ્રમાણે ક્રોધથી અનેક
શાપ આપ્યા. તે દિવસથી એક પતિની મર્યાદા ચાલી. કાડવાળો, આંધળો પણ પતિ પર-
મેશ્વર છે એવી વાણી આપુ થઈ. આ પતિવ્રતાધર્મનો નિયમ રાખનાર આચાર્ય મહર્ષિ
દીર્ઘતમા કેવા ઉત્તમ સદાચારી હતા તે વાત ઇતિહાસ વાંચનારાઓથી છાની નહિં રહે.
આજકાલના વિચારશીલ પંડિત લોકો સર્વ સંપ્રદાયોના આચાર્યોની દીક્ષા કરે છે. પરંતુ
પતિવ્રતા ધર્મના નિયમને સ્થાપન કરનારા દીર્ઘતમાના જેવા ક્યા અનાચાર તેઓમાં છે તે
વિચાર કરવા જેવું છે.

પાંચે પાણ્ડવોએ મળીને ત્યારે દ્રૌપદીનો વિવાહ કરવાના સમાચાર કહ્યા ત્યારે યુધિષ્ઠિર
રાજાએ કહ્યું કે—

श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।

ऋषीन्ध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वरा ॥

,, ૧૯૮-૧૪ ॥

અર્થ:—પુરાણોમાં પંચ સાંભળ્યું છે કે જટિલા નામની ગૌતમી ગોત્રની ધર્મનું પાલન
કરનારમાં શ્રેષ્ઠ એવા એક આદ્યક્ષીએ સાત ઋષિઓની સાથે વિવાહ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે પહેલેથી જ એક સ્ત્રીની સાથે જ અનેકોને વિવાહ થયેલા છે તેવા માટે એ ધર્મ નિરૂદ્ધ નથી આવું યુધિષ્ઠિરનું વચન સાબળીને દુષ્ટ રાગએ દ્રૌપદીને વિવાહ પામે પાણ્ડવોની સાથે કર્યો હતો આ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીના એક જ વખતે અને પુરુષોની સાથે વિવાહ કરવાની રીત પહેલા હતી

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઇતિહાસોનું નિરૂપણ કરવાથી પહેલાના ચાલુ રિવાજને અધર્મ જણીને સ્વેનકેતુએ બધ ક્યો પચ્છુ તે કાળમા વ્યભિચારો જ દોષ હતો ખીજો પતિ કરવાનો રિવાજ બધ ક્યો ન હતો પછી દીર્ઘતમાએ મરણ પર્વત એક જ પતિ થઇ શકે છે, મરણ પછી પણ ખીજો પતિ થઈ શકે નહિ, એવો નિયમ સ્થાપ્યો ત્યારપછી પણ કોઇ પણ સ્થાપન કરેલા નિયમો બરાબર રહ્યા નથી ધર્મશાસ્ત્ર બનાવનાર ઋષિવેદિકાએ અનેક પ્રકારના નિયમો ધર્મશાસ્ત્રમા લખ્યા છે પરન્તુ તેમના સંપૂર્ણ નિયમોનો કોઇ પણ સમષ્ટિ પ્રજામા પ્રચાર થયો નહિ, ત્યારે ઋષિવેદિકાએ ફરી ધર્મનો નિર્ણય કરવાને માટે બ્યારે સભા (પરિષદ) ભગવાનો નિયમ ક્યો, ત્યારે તે સભાના લોકો તત્તત્ કાવને અનુસાર વિનાહ અથવા નિયોગની મર્યાદાનો નિર્ણય કરતા હતા તે કાળમા કેટલીક સ્થલવાદિની સ્ત્રીઓ વિવાહ કર્યા વિના નિવૃત્તિ માર્ગનો સ્વીકાર કરતી હતી કેટલીક સંઘોવધૂ પોતાની ઇચ્છાનુસાર અથવા સ્વયવરની મર્યાદાથી અથવા ગાન્ધર્વ વિવાહથી પતિનો સ્વીકાર કરીને યજ્ઞસ્થાત્રમના ધર્મનું પાલન કરતી હતી તેમથી કેટલીક પોતાના પતિના મૃત્યુ પછી પતિની સાથે પોતે પણ અગ્નિમા પ્રવેશ કરતી હતી કેટલીક પુત્રહીન વિધવાઓ અને સંધ્યાઓ પણ નિયોગથી પુત્ર ઉત્પાદન કરીને પોતાના પતિના વશને ચાલુ ગણવાને માટે પ્રયત્ન કરતી હતી સ્વયવર આદિની વ્યવસ્થા ક્ષત્રિયોગા વિશેષ હતી પતિવ્રતા ધર્મનો નિયમ તે કાલમા પણ રીતે હતો, તોપણ તે પતિની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું એ તાત્પર્ય ઉપર જ હતો પુત્રહીન સ્ત્રી પુત્ર ઉત્પાદન કરાવવાથી તેને દુરાચારિણી સમજતા ન હતા પાણ્ડુ રાજાની પત્ની માદ્રીએ નકુલ અને સહદેવને ઉત્પાદન કર્યા હતા, અને પાણ્ડુની સાથે ચિતામા પ્રવેશ પણ કર્યો હતો.

મનુષ્યોમા ધીમે ધીમે તપોમળ ઘટના માડ્યુ અને છતેન્દ્રિય નહિ રહેવાથી વામવાસના વધતી ગઇ, અને દેવ પણ વધતો ગયો. ત્યારે સ્ત્રીઓ સખધી લિજ્જ લિજ્જ પ્રકારના નિયમો ધડાયા આ નિયમાવલી ધર્મની રક્ષાને માટે કરવામા આવી નહોતી, પરન્તુ કેનલ સ્ત્રીઓને વશમા રાખવાના ઉદ્દેશથી જ કરવામા આવી હતી

વૈદિક ધર્મને ઉચ્ચ સિદ્ધાન્ત સ્ત્રી અથવા પુરુષ નૈષ્ઠિક સ્વભાવવારી વ્રતનું પાનન કરી વેદાધ્યયન આદિ યોગ્ય રીતે કરી આત્મચર્યા સંપાદન કરીને દુઃખ રૂપી સસારથી મુક્ત થવાનો છે એટલે ખરેખરા વૈદિક ધર્મ ત્યાગમાર્ગ છે એવા ધર્મમાં કેાઇ પણ પ્રકારનો વિવાહ પૂર્ણ રીતે ઉત્તમ કોટિનો થઈ શકતો નથી, ઉત્તરતી કોટિનો જ થઈ શકે છે પુનઃવિવાહ આદિ સારા છે કે ખરાબ છે એ શક્ય રહેતી જ નથી તેટલા મટિ શાસ્ત્રાનુસાર આત્મચર્યા સંપાદન કરવાને વિરક્ત થવું જોઈએ અને વિષયવાસના હોવાથી જેનાથી તે ખતી શકે નહિ તે સમાન જાતિની પત્ની સાથે વિવાહ કરીને પુત્ર ઉત્પાદન કરે, અને પુત્ર માતાની રક્ષા કરવાને સમર્થ થાય ત્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમનું પાનન કરીને પછી વનમાર્ગને અથવા ગામની પાસે કું પડી બનાવીને ત્યાં રહીને મુશ્વરભજન કરીને આત્મચર્યા સંપાદન કરે

વિષયવાસના નિષ્ઠા કરવાને માટે એક, બે અથવા પચીસ પણ વિવાહ કરવામા લેી

અને પુરુષને સમાન હજી છે. જે જાતિમાં પ્રથમ પત્ની મરી જવાથી પુરુષ સાઠ વર્ષનો હોવા છતાં પણ દસ બાર વર્ષની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનો રિવાજ છે, અને પ્રથમ પતિ મરી જવાથી આઠ વર્ષની બાળ વિધવાને પણ પતિ વિના રહેવાની ફરજ પડે છે, તે જાતિમાં ધર્મ લેશ પણ રહેવાનો સંભવ નથી. તે ફર પ્રજા કહેવાય છે અને તે લોકોમાં સદાચાર રહેવો પણ મુશ્કેલ છે. કોઇ પણ મનુષ્ય અથવા સ્ત્રી પોતાની હિંમતથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર કરે તો જ તેનું પાલન થઇ શકે છે. બીજા કોઈ રીતે ધર્મનું પાલન કદાપિ થઈ શકતું નથી. જેની શક્તિ હોય અને ઇચ્છા હોય તેને જ નિયમમાં રાખવા એ ધર્મરક્ષાનું સાધન છે. સર્વ નિયમ કરતાં ધર્મચર્યનો નિયમ અત્યંત કઠિન છે. હિંદુઓમાં સ્ત્રીઓને અશક્ત ઘણી છે. તેમનામાં કોઈ પણ કાર્ય કરવાની હિંમત નથી એવો નિશ્ચય કર્યો છે. પરંતુ મરણ પર્યંત ધર્મચર્યના નિયમમાં રહી શકે છે એમ કહેનારની છુદ્ધિ પાતાળમાંથી ઉપર આવી નથી. તેટલા માટે પતિના મરણ પછી વૈરાગ્ય હોવાથી તપ કરવાનું સામર્થ્ય હોય તો તે ઉત્તમ છે પરંતુ બાલબચ્ચાંઓની સાથે રહીને બાલિકા તપ કરે છે એમ કહેવું તે પણ હાંસીનું કારણ છે. જે તપ કરવાનું અથવા સંન્યાસ લેવાનું પણ સામર્થ્ય ન હોય અથવા એકાન્તમાં રહીને ધર્મચર્ય બાળન કરવાનું પણ જેનામાં સામર્થ્ય ન હોય તેને માટે પુનર્વિવાહ ધર્મની વિરૂદ્ધ નથી. પુનર્વિવાહથી સ્ત્રીઓને શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારના પાપનો સંભવ કહ્યો નથી. પરંતુ દુરાચારના દોષ બહુ બતાવ્યા છે. તેટલા માટે તપસ્વિની બની શકે અને યોગ્ય સાધન દ્વારા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકે તો સર્વથી ઉત્તમ છે. તપ પણ કર્યું નથી અને સંસાર પણ ભોગવ્યો નથી તેનું જીવન પણ કરતાં પણ નિષ્ફળ છે. તે અનાથોની સ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના ધર્મની વ્યવસ્થા કરનારા પદ્ધિ-લોકોની શું ગતિ થશે તે શાસ્ત્રો પણ કહી શકતાં નથી.

વિવાહ કરનારી સદ્ગોત્રીને માટે પૂર્વ પતિના મરણ પછી તપ કરવું અથવા સંન્યાસ લેવો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. તે ન બને તો પુનર્વિવાહમાં 'કોઇ પાપ કહ્યું' નથી. પરંતુ દુરાચાર દુઃખનું જ કારણ હોવાથી તેમાંથી હમેશાં બચવું એ જ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

પૂર્વે લખેલા ઇતિહાસોનો વિચાર કરીને વિવાહની વ્યવસ્થાના પ્રકારના ઉપાયનો નિર્ણય સર્વ કોઈ કરી શકે છે. જે પ્રકારે તત્ત્વ કાળના નિષ્પક્ષપાતી વિદ્વાન્ લોકો જે પ્રકારના આચરણને ધર્મ રૂપ માને તે જ ધર્મ છે. તે ધર્મ કલ્યાણનું સાધન છે. વિવાહના વિવેચનમાં આ વિષયની બહુ વાત લખી છે. ત્યાંથી પણ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય શું છે તે જાણવું જરૂર છે.

ઈતિ વિવાહસમાલોચન અ. ૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪.

શુદ્ધિસમાલોચન.

આ અધ્યાયમાં અન્યજ આદિ જાતિ સંસ્કાર દ્વારા પાછાણ થઈ શકે કે નહિ તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

જે દિવસે બાળકનો જન્મ થાય છે તે દિવસથી તેને પાછાણ બાળક, ક્ષત્રિય બાળક,

વૈશ્ય બાળક, શૂદ્ર બાળક અને અન્ત્યજ બાળક કહેવામાં આવે છે. તેથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, ઇન્દ્રિયાદિ જ્ઞાતિનાં નામ પ્રાપ્ત કરવાને તત્તત્ જ્ઞાતિમાં જન્મ થવો એ જ કારણ છે. તથાપિ કોઈ નિકૃષ્ટ જ્ઞાતિનો મનુષ્ય તપાદિક સાધનથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તપ વિના સ્નાન કરાવી, કંઈ હોમ કરાવી, સારા વસ્ત્રો પહેરાવે, તેથી કોઈ ઉત્તમ જ્ઞાતિને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, કારણ કે મનુષ્ય પોતાના કર્મને અનુસાર જે જ્ઞાતિમાં જન્મ લે છે તેનો સ્વભાવ અવશ્ય તેનામાં આવે છે.

અનાયતા નિષ્ઠુરતા ક્રૂરતા નિષ્ક્રિયાત્મતા ।

પુરુષં વ્યજ્ઞયન્તીદ લોકે કલુપયોનિજમ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૦-૫૮ ॥

અર્થ:—અનાયતા, કડોર બોલવું, ક્રૂરતા, વિદિત કર્મોનું અનુદાન ન કરવું, આદિ સ્વભાવ મનુષ્યનું સંકરજ્ઞાતિપણું પ્રકટ કરે છે.

પિતૃયં વા મજતે શીલં માતૃર્વૈમયમેવ વા ।

ન કથંચન દુર્યોનિઃ પ્રકૃતિં સ્વાં નિયચ્છતિ ॥ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—સંકરજ્ઞાતિના મનુષ્યમાં પિતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ, માતાનો અથવા માતાપિતા બન્નેનો દુષ્ટ સ્વભાવ હોય છે. તે કદાપિ પોતાના માતાપિતાનો સ્વભાવ સનાહી શકતો નથી.

કુલે મુલ્યેઽપિ જાતસ્ય યસ્ય સ્યાદ્યોનિસંકરઃ ।

સંશ્રયત્યેવ તચ્છીલં નરોઽલ્પમપિ વા વહુ ॥ ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો મનુષ્ય હોય તોપણ જેનામાં સંકરરોપ છે તેનામાં પોતાના પિતાનો થોડો અથવા વધારે સ્વભાવ કંઈક ને કંઈક હોય છે.

તેથી મનુષ્યોમાં પોતાના માતાપિતાની જાતિને અનુસાર પ્રાપ્ત થતા સ્વભાવથી તરત જ નિવૃત્ત થતો નથી. બટાટા ધોવાથી સાફ થાય છે, કેમકે તેનો મેલ કેવળ ઉપર હોય છે. સોના આદિ આદિકનો મેલ કેવળ ધોવાથી શુદ્ધ થતો નથી, કેમકે તેની અંદર રહેલા મેલને કાઢવા માટે અગ્નિમાં તપાવવા રૂપ સંપુટ આપવો જોઈએ. તેવી રીતે મનુષ્યના દેહમાં જે રોપ છે તે તપ રૂપી અગ્નિમાં તપાવવાથી નિવૃત્ત થાય છે. સ્નાનથી કેવળ બહારનો જ મેલ જાય છે ત્યાંમુઘી પ્રકૃતિ બદલાતી નથી ત્યાંમુઘી જાતિ બદલાતી નથી. ત્યારે પ્રકૃતિ બદલાઈ જાય છે ત્યારે જાતિ બદલાય છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. તે અત્યંત પુણ્ય કર્મથી અથવા અત્યંત પાપ કર્મથી બને છે.

જાત્યન્તરપરિણામઃ પ્રકૃત્યાઽપૂરાત્ ॥ યો, દ. પા. ૪ સૂ. ૨ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય જાતિ રૂપે પરિણામ પામેલા શરીર અને ઈન્દ્રિયોનો જે જાત્યન્તર અર્થાત્ દેવ અથવા પશુ આદિ રૂપે જે પરિણામ થાય છે તે પ્રકૃતિના અવયવોના પ્રવેશથી થાય છે.

શરીરની પ્રકૃતિ પૃથિવી આદિક પંચભૂત છે, અને ઈન્દ્રિયોની પ્રકૃતિ અહંકાર છે. ત્રીસ પુણ્ય કર્મથી પશુ આદિક રૂપે પરિણામ પામેલા પૃથિવી આદિ પંચભૂત વગેરે તે પરિણામને છોડીને મનુષ્ય, દેવાદિક જાતિ રૂપે પરિણત થાય છે અને ત્રીસ પાપ કરવાથી મનુષ્ય જાતિ રૂપ પરિણામ પામેલા પંચભૂતાદિ પશુ આદિ રૂપે પરિણામ પામે છે. અર્થાત્ ધર્મનું અનુદાન કરવાથી પશુ આદિક અથવા મનુષ્યોમાં અન્ત્યજ

આદિક જાતિમાં જન્મ થવાના કારણે રૂપ અધર્મની નિવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિ પોતે જ ઉત્તમ જ્ઞાનિ રૂપે પરિણામને પામે છે; નન્દિકેશ્વરને તીવ્ર પુણ્યથી તેને તે જ જન્મમાં દેવત્વની પ્રાપ્તિ થઈ, અને નહુધને તેના તીવ્ર પાપથી અજગરનો દેહ પ્રાપ્ત થયો. તેવી જ રીતે વિશ્વામિત્ર આદિક સાધુજી જાતિને પ્રાપ્ત થયા છે. મનુષ્યોનાં ધર્મ અને અધર્મના આચરણને અનુસાર પ્રકૃતિ હમેશાં બદલાતી રહે છે, અને વિલક્ષણ રૂપે પરિણામ પામવાને યોગ્ય કંઈ નિમિત્ત મળવાથી તે તરત જ સ્થિત રૂપે પરિણામને પામે છે. ખેતીને પાણી પહોંચાડવાને માટે ખેડૂત જૂદે જૂદે ઠેકાણે નીકળી વચ્ચે વચ્ચે માટીનો બંધ મૂકે છે. પાણી તો સીધું જાય છે, પણ જ્યાં બંધ દેખે છે ત્યાં અટકી જાય છે. જ્યારે ખેડૂત બંધને તોડી નાંખે છે ત્યારે પાણી તે તરફ જઈ જાય છે. તેવી રીતે પ્રકૃતિનું પણ છે. પ્રકૃતિ પહેલાં જે દેવ પશુ આદિ રૂપે પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલી છે તે રૂપે સ્થિત થાય છે. પછી જ્યારે મનુષ્ય ધર્મ અથવા અધર્મ કરે છે ત્યારે તે બદલાવા મડે છે. નિકૃષ્ટ જાતિનો મનુષ્ય તીવ્ર પુણ્ય કર્મ કરીને અધર્મ રૂપી બંધને તોડી નાંખે તે જ વખતે પ્રકૃતિ ઉત્તમ જાતિ રૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણે હિંદુ જાતિનો મનુષ્ય તીવ્ર અધર્મ કરે છે ત્યારે તેની પ્રકૃતિ તરત જ નિકૃષ્ટ જાતિ રૂપે પરિણામ પામે છે. અને બહુ જ તીવ્ર પુણ્ય તથા પાપ હોય તો તે જ જન્મમાં દેવ અથવા પશુ આદિ રૂપે નન્દિકેશ્વર અને નહુધની પેઠે પ્રતીત થાય છે.

જે ધર્મ અને અધર્મ મંદ હોય તો ધીમે ધીમે બીજા જન્મમાં ધર્મ અને અધર્મને અનુસાર દેવ અથવા પશુ આદિક રૂપે પરિણામ પામે છે.

અહિંમાં પ્રત્યક્ષ છે કે બાગમાં કામ કરનાર માણી લોક વૃક્ષોને કલમ કરતા જોવામાં આવે છે. જેમ ખાદી નારંગી આદિકમાં મીઠી નારંગી આદિકને કલમ કરી રાખવાથી તેમાંથી મીઠી નારંગી ઉત્પન્ન થતી જોવામાં આવે છે. જ્યારે ખાદી નારંગીના વૃક્ષમાં મીઠી નારંગીની અસર પહોંચે છે ત્યારે મીઠી નારંગીના વૃક્ષની સમાન તરત જ ખટાશનો પરીત્યાગ કરીને મીઠાસ રૂપે પરિણામ પામે છે. તેવી રીતે ધર્મ અને અધર્મથી મનુષ્ય જાતિ પણ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ ધર્મ તથા અધર્મથી ઉત્કૃષ્ટ જાતિ અથવા નિકૃષ્ટ જાતિની પ્રાપ્તિ કહી છે.

ધર્મચર્યયા જઘન્યો વર્ણઃ પૂર્વે પૂર્વે વર્ણમાપદ્યતે ॥

આ. ઘ. સુ. પ્ર. ૨ પ. ૬. સ્વ. ૧૨. સુ. ૧૦ ॥

અર્થ:—ધર્માચરણથી નિકૃષ્ટ જાતિ ઐશ જાતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

અધર્મચર્યયા પૂર્વે વર્ણો જઘન્યં જઘન્યં વર્ણમાપદ્યતે ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—અધર્મ આચરણથી ઐશ જાતિનો મનુષ્ય નિકૃષ્ટ જાતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્થાત્ ધર્મની અધિકતાને અનુસાર ઉત્તમ જાતિને અને અધર્મની અધિકતાને અનુસાર નિકૃષ્ટ જાતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેટલા માટે જાતિ બદલવાનું સાધન તપ(ધર્મ) છે.

આ જન્મમાં તીવ્ર તપ કરીને જે જાતિને બદલી શકે તો નથી તેની જાતિ જન્મોત્તરમાં બદલી શકાય છે. તેની રીત પણ શાસ્ત્રમાં કહી છે. કાઈ પણ નિકૃષ્ટ જાતિનાને સાધુજી બનાવવો હોય તો તેની શાસ્ત્રોક્ત રીત નીચે પ્રમાણે છે.

ભગીના કુળને સાધુજી કુળ બનાવવાને ઈચ્છનાર કાઈ મનુષ્ય એક ભગીની છોકરીને હિંદુ જાતિ બનાવવાની ઈચ્છાથી તેને જન્મથી જ હિંદુ જાતિના ચૌચ તથા આચારાદિ

શિખવાડીને ભંગીથી કંઈક ઉચ્ચ જાતિની સાથે વિવાહ કરાવે. તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યાને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપીને તેના કરતાં ઉચ્ચ જાતિની સાથે વિવાહ કરાવે. એમ કરતાં કરતાં બીજીની પ્રધાનતાથી દસ અગર અગ્રિકારમી પેઢીએ સન્તાન ધાકણે યજ્ઞ શકે છે.

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજ્ઞાતઃ શ્રેયસા ચેત્ પ્રજાયતે ।

અશ્રેયાન્શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છત્વાસપ્તમાદ્યમાત્ ॥ મનુ० સ્મૃ० અ૦ ૧૦-૬૪ ॥

અર્થ:—યજ્ઞ સ્ત્રીમાં ધાકણથી ઉત્પન્ન થયેલી છોકરીને ધાકણ સાથે વિવાહ કરાવીને, અને તેમાં ઉત્પન્ન થએલી છોકરીમાં ફરી ધાકણ પતિથી પુત્રીને ઉત્પન્ન કરે. આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં સાતમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થનારી છોકરી અથવા છોકરો ધાકણ જાતિ થઈ શકે છે એવું મનુજીએ કહ્યું છે.

આ સ્લોક ઉપલક્ષણ માત્ર છે. કાઈની પણ ઉત્તમ જાતિ બનાવવી હોય તો તેની આ રીત છે, આનાથી અતિરિક્ત કેવલ રનાનાદિક કરાવીને સારાં કપડાં પહેરાવીને ધાકણ બનાવે તો ધાકણ થઈ શકે નહિં. તે તો બીજી ઉચ્ચ જાતિને પાડવાનો ઉપાય છે, નિહટ જાતિને ઉચ્ચ જાતિ બનાવવાનો ઉપાય નથી.

ઈતિ શુદ્ધિસમાલોચન અ૦ ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૫.

પુરુષાર્થસમાલોચન.

ભારતમાં પુરુષાર્થવાદી તથા પ્રારબ્ધવાદીઓની તકરારનો દબ્બ સુધી નિર્ણય થયો નથી. કોઈ પ્રારબ્ધને બલવાન માને છે, અને કોઈ પુરુષાર્થને અધિક બલવાન માને છે. જે રીતે શાસ્ત્રમાં પ્રારબ્ધ તથા પુરુષાર્થનો નિર્ણય કર્યો છે તેને અનુસાર અહિં વિવેચન કરીએ છીએ.

પહેલાં પ્રારબ્ધ તથા પુરુષાર્થના અર્થનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ એ ચારમાં કોઈને કોઈ વસ્તુની સામાન્ય રીતે સર્વ કોઈને ઇચ્છા થાય છે. એ ચારમાંથી કોઈપણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને માટે મનુષ્ય વૈદિક અથવા લૌકિક કર્મ કરે છે. અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારનો ચત્ન કરે છે. તે સર્વ પુરુષાર્થ કહેવાય છે.

પૂર્વ જન્મમાં અથવા મહિના પહેલાં કરેલું કર્મ જે ફલ આપે છે, આપવાનું છે, અથવા આપેલું હોય તેને પ્રારબ્ધ કહે છે. આથી પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થમાં એટલો ભેદ માલમ પડે છે કે જે પહેલાં કરેલું કર્મ છે તેને પ્રારબ્ધ અને અત્યારે કરે છે તેને પુરુષાર્થ કહે છે.

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ બંને મળીને મનુષ્યને ભોગ આપે છે, એમ શાસ્ત્રનું કહેવું છે.

દૈવે પુરુષકારે ચ સ્વલ્લ સર્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

પૂર્વજન્મકૃતં કર્મેહાર્જિતં તદ્વિધા કૃતમ્ ॥

શુ. નો. અ. ૧. ૪૯ ॥

અર્થ:—સ પૂર્વ જન્મની સ્થિતિ પ્રારબ્ધ (દૈવ) અને પુરુષાર્થમાં છે. પૂર્વ જન્મમાં કરેલા કર્મને પ્રારબ્ધ અને આ જન્મમાં કરેલા કર્મને પુરુષાર્થ કહે છે. એક જ કર્મના પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ એવા બે બેદ કરેલા છે. તેટલા માટે પ્રારબ્ધ પુરુષાર્થથી કંઈ ભિન્ન નથી.

આવદ્વા માનુષાઃ સર્વે નિવદ્વા કર્મણોર્ધ્વયોઃ ।

દૈવે પુરુષકારે ચ પરં તાભ્યાં ન વિદ્યતે ॥ મ. મા. સૌ. પ. જ. ૨-૨ ॥

અર્થ:—સર્વ મનુષ્ય પ્રારબ્ધ તથા પુરુષાર્થ રૂપી એ કર્મમાં બંધાયેલા છે. પ્રારબ્ધ તથા પુરુષાર્થને છોડીને બીજી કાંઈ જોવામાં આવતું નથી. અર્થાત્ પ્રારબ્ધમાં વિશેષ રૂપે અને પુરુષાર્થમાં સામાન્ય રૂપે બંધાયેલા છે.

ન हि दैवेन सिद्धयन्ति कार्याण्येकेन सत्तम ।

न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—કેવળ એક પ્રારબ્ધથી જ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થતાં નથી, અને કેવળ પુરુષાર્થથી પણ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થતાં નથી અર્થાત્ પ્રારબ્ધ તથા પુરુષાર્થ એ બેથી સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે.

તાભ્યામુભાભ્યાં સર્વાર્થા નિવદ્વા અધમોત્તમાઃ ।

પ્રવૃત્તાશ્ચૈવ દૃઢ્યન્તે નિવૃત્તાશ્ચૈવ સર્વશઃ ॥ સૌ. પ. ૨-૪ ॥

અર્થ:—પ્રવૃત્તિ માર્ગનાં તથા નિવૃત્તિ માર્ગનાં પણ કર્મ અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મ પ્રારબ્ધ તથા પુરુષાર્થથી બંધાયેલાં છે.

સુવૃષ્ટે ચ યથા દૈવે સમ્યક્ષેત્રે ચ કર્પિતે ।

વીજં મહાગુણં ભૂયાત્તથા સિદ્ધિર્હિ માનુષી ॥ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સારી રીતે ખેડેલા ખેતરમાં બીજ વરસાદ વરસવાથી સારું શુભુવાળું થાય છે અર્થાત્ સારી રીતે ઉગે છે અને વધે છે, તેવી રીતે પ્રારબ્ધની સહાયતાથી મનુષ્યના કર્મની સ્થિતિ થાય છે, અને બહુ ઉત્તમ રીતે પુરુષાર્થ કરવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ ન હોય તો કર્મ ઉત્તમ ફલ આપતું નથી. તેટલાં માટે પ્રારબ્ધ તથા પુરુષાર્થ મળાને ફલ આપે છે એ વાત નિશ્ચિત છે. તેથી સુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પ્રારબ્ધનું લક્ષ રાખીને પુરુષાર્થ કરે છે, અને—

તન્નાલસા મનુષ્યાણાં યે ભવન્ત્યમનસ્વિનઃ ।

ઉત્થાનં તે વિગર્હન્તિ માહ્નાનાં તન્ન રોચતે ॥ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જે સુદ્ધિહીન તથા આળસુ લોકો છે તે પુરુષાર્થની નિંદા કરે છે, અને સુદ્ધિશાળી મનુષ્યોને તે રૂચતું નથી.

કૃતે પુરુષકારે તુ યેષાં કાર્યં ન સિદ્ધયતિ ।

દૈવેનોપહતાસ્તે તુ નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—પુરુષાર્થ કરવા છતાં પણ જેનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી તે પ્રારબ્ધથી માર્ગો ગમે છે તેમાં કાંઈ વિચાર કરવાનો નથી. તથાપિ હમેશાં મનુષ્યે પુરુષાર્થ કરવાની ફરજ છે.

પુરુષાર્થ મનુષ્ય જ ધનાદિને સંપાદન કરે ॥ અને પુરુષાર્થ મનુષ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉદ્યોગેનૈવ સિદ્ધયન્તિ કાર્યાણિ ન મનોરથૈઃ ।

ન हि मुक्तपृगेन्द्रस्य निपतन्ति गजा मुखे ॥ શુ. ની. પ્ર. ૬ અ. ૪-૨૦૩ ॥

અર્થ:—ઉદ્યોગથી જ સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, મનોરથ માત્રથી કાઠ પશુ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. હાથી સૂતેલા સિંહના મુખમાં જઈને પડતો નથી. અર્થાત્ સિંહનામાં હાથીને મારવાનો શક્તિ છે, તથાપિ શિકાર કર્યા વિના હાથી મલી શકતો નથી.

માકર્મફલભોગાર્હાં બુદ્ધિઃ સંજાયતે નૃણામ્ ।

પાપકર્મણિ પુણ્યે વા કર્તુ શક્તો ન ચાન્યથા ॥ શુ. ની. અ. ૧. ૪૬ ॥

બુદ્ધિરૂપઘટે તાદૃક્ યાદૃક્કર્મફલોદયઃ ।

સદાયાસ્તાદૃશા એવ યાદૃશી ભવિતવ્યતા ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—લોકોની પાપકર્મ અથવા પુણ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્તિ તેમની બુદ્ધિને અનુસાર થાય છે, અન્ય પ્રકારે થતી નથી. જે પ્રકારે પૂર્વ જન્મમાં કર્મ કર્યા હોય છે તે પુણ્ય અને પાપ કર્મનું ફળ જે રીતે મળવાનું હોય છે તેને અનુસાર મનુષ્યની બુદ્ધિ થાય છે. જેવાં કર્મનું ફળ ઉદય થવાનું હોય છે તેવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જેવું થવાનું હોય છે તેવી સદાય મળે છે.

આ શ્લોકને સાંભળી પ્રારબ્ધના ભરોસા ઉપર ખેસીને મનુષ્યો પુરુષાર્થ છોડી દેવાનું પસંદ કરે છે. પરન્તુ તે લોકોને શાસ્ત્રનું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી આવું કહે છે; કેમકે પૂર્વોક્ત શ્લોક પુરુષાર્થનો પરિત્યાગ કરવાનું કહેતો નથી, પરન્તુ કેવળ પ્રારબ્ધ કર્મને અનુસાર જ મનુષ્યો સુખાદિક ભોગવે છે એવો નિશ્ચય કરાવે છે.

પ્રાકર્મૈવશતઃ સર્વે ભવત્યેવ વિનિશ્ચિતમ્ ।

તદોપદેશા વ્યર્થાઃ સ્યુઃ કાર્યાકાર્યમવોધકાઃ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—જે એમ નિશ્ચય જ હોય કે પૂર્વ કર્મને અધીન સર્વ કાર્ય થાય છે તે કાર્ય અને અકાર્યને જણાવનાર શાસ્ત્રનો ઉપદેશ વ્યર્થ જશે, કેમકે જે કંઈ સાઈ અથવા ખરાબ કરે છે તે સર્વ પ્રારબ્ધને અનુસાર જ કરે છે અને કાંઈ પ્રારબ્ધને તો બદલાવી શકતું નથી. તો પછી પુરુષાર્થનો ઉપદેશ કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી. તથાપિ સત્કર્મ કરવાને માટે તથા કુકર્મની નિવૃત્તિને માટે પણ શાસ્ત્ર ઉપદેશ કરે છે. તેથી એ નિશ્ચય થાય છે કે પુરુષાર્થ કરવાથી જરૂર કાંઈ વખતે પણ કાર્યની સિદ્ધિ થશે.

પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા રાગ આપ્ત મેવનથી તથા ઇશ્વરસેવાથી નિવૃત્ત થતો જોવામાં આવે છે. જે પુરુષાર્થ વ્યર્થ હોત તો શાસ્ત્ર બનાવવાની આવશ્યકતા પણ ન રહેત. ગયા દિવસે રાત્રે બહુ ખાધેલા મનુષ્યનું અશુભ, બીજે દિવસે ઉપવાસ કરવાથી, ત્રીજે દિવસે નાશ પામેલું જોવામાં આવે છે પ્રારબ્ધ જાણીને બીજે દિવસે ખાત તો ત્રીજે દિવસે જરૂર વધારે મંદિા પડત. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે પુરુષાર્થ કરવાથી પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા કુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. તેટલા માટે—

ધીમન્તો વન્ધચરિતા મન્યન્તે પૌરુષં મહત્ ।

અશક્તાઃ પૌરુષં કર્તુ ક્લીવા દૈવમુપાસતે ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—જેમનાં ચારિત્ર સર્વને માનવા યોગ્ય છે એવા બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પુરુષાર્થને મોટો માને છે. અને જે પુરુષાર્થ કરવામાં અસમર્થ કાયર છે તે પ્રારબ્ધની ઉપાસના કરે છે.

ચોર ચોરી કરવામાં વિશેષ કરીને સ્વતંત્ર હોય છે. પરન્તુ જ્યારે સગ્ન મળવાનો સમય આવે છે ત્યારે ચોર બિલકુલ ન્યાયાધીશને અધીન હોય છે. તેવી રીતે કર્મ કરનારાં સર્વ પ્રાણી કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર હોય છે, પરન્તુ ફલ ભોગવવામાં પરતંત્ર રહે છે. કર્મ કરવામાં કંઈક પરતંત્રતા છે, તથાપિ ભોગની પરતંત્રતા જોટલી નહિં. તેટલા માટે આપણે કાળમાં પણ પીરજતાથી સત્કર્મ કરનારાં અનુભ્ય સુખી થાય છે.

ધર્માદૈ પવનો રાજા વિધાય વુશ્વજે શુભમ્ ।

અધર્માદૈવ નદુષઃ પ્રતિપેદે રસાતલમ્ ॥

” ॥ ૬૮ ॥

અર્થઃ—ધર્મથી પવન રાજાએ પૃથિવીનું રાજ્ય ભોગ્યું હતું, અને અધર્મથી નદુષ રાજ્ય રસાતલને પ્રાપ્ત થયો હતો.

ભોગ્ય પદાર્થથી અનુભ્ય કદાપિ તૃપ્ત થતો નથી. તેથી જે પ્રારબ્ધ કર્મથી આ શરીર પ્રાપ્ત થયું છે તેનાથી શરીરની રક્ષાની વસ્તુઓ પણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે કારણથી યોગક્ષેમની કિંદરમાં દિવસ પૂર્ણ કર્યા વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. યોગક્ષેમને માટે સામાન્ય પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે એવો શાસ્ત્રનો ભાવ છે. પ્રારબ્ધને માનીને પુરુષાર્થ છોડી દીધે શૂન્ય મૂલ્ય એટલી રહેતું એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત નથી.

હાલમાં વિશેષ ભાગના લોકો પણ યોગક્ષેમને માટે પૂર્ણ સક્રિયથી પુરુષાર્થ કરે છે, અને કહે છે કે ધર્માચરણ પ્રારબ્ધમાં હશે તો યશઃ. આ કેવળ ધર્માચરણ નહિં કરવાનું બહાનું છે, શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે. આતું કહેનારાઓને પણ પ્રારબ્ધ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ નથી. જો વિશ્વાસ હોત તો યોગક્ષેમના ઉદયને પરિત્યાગ કરત. પણ તેમ કરતા નથી. તેટલા માટે તેઓ પણ પ્રારબ્ધમાં નિશ્ચયવાળા નથી. તેમનો પણ પુરુષાર્થમાં જ નિશ્ચય છે, પરન્તુ વિચયવાનના બળથી પુરુષાર્થને કેવળ યોગક્ષેમમાં જ સમાપ્ત કરે છે.

લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય બેટલી પુરુષાર્થ બે પ્રકારનો છે. એટલી, વેપાર, આદિ સર્વ લૌકિક પુરુષાર્થ કહેવાય છે, અને યોગશાસ્ત્ર આદિમાં જે સાધનનું વિધાન કરેલું છે તે શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થ કહેવાય છે. શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થ કરનારના સર્વ પ્રારબ્ધોપ નિવૃત્ત થવાથી છટ્ટની સિદ્ધિ થાય છે. અને કેવળ લૌકિક પુરુષાર્થ કરનાર પ્રારબ્ધને જ અધીન રહે છે. આ વિષયમાં સર્વ કોઈ કહે છે કે કર્મફળ અવશ્ય ભોગવવાનું. પરન્તુ તેઓએ એ અવશ્ય જનજનું જોઈએ કે કર્મફળ ભોગવવાના વિષયમાં ઇશ્વરનો સંકેત શું છે ? કોઈ અનુભ્યે જોઈત્યા કરી. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે જોઈત્યા રૂપ પાપનું ફળ તેને અવશ્ય ભોગવવું પડશે. તે પાપ ન ભોગવવું પડે એવો વિચાર કરે છે. તે વિચારથી તે પ્રાયશ્ચિત કરે છે અને તે પાપથી મુક્ત થાય છે. તે ઉપરથી નક્કી થાય છે કે શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થ પ્રારબ્ધ કરનાં અધિક બલવાન છે.

આ પ્રમાણે લૌકિક પુરુષાર્થથી બંધાયેલું પ્રારબ્ધ તથા શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થથી બંધાયેલા પ્રારબ્ધમાં બહુ ફેર છે. લૌકિક પુરુષાર્થથી બંધાયેલા પ્રારબ્ધનો શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થ શીઘ્ર નાશ કરે છે તેમાં કોઈ પણ જનની સંકા નથી. તેથી એવો નિર્ણય થાય છે કે લૌકિક પુરુષાર્થથી પ્રારબ્ધ વધારે જગવાનું છે અને શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થની અપેક્ષાએ પ્રારબ્ધ ઓછું બલવાનું છે.

શાસ્ત્રમાં કહેલા પુરુષાર્થને યોગ્ય રીતે કરનારો મનુષ્ય ઇચ્છાનુસાર દેવરાજ, ધ્વજા, સર્વ બની શકે છે. અને પ્રારબ્ધવાદી તો ભોગતો જ રહે છે. તેટલા માટે ભોગ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ પ્રારબ્ધને અધીન જાણીને તેને માટે સામાન્ય લૌકિક પુરુષાર્થ કરવો. અને તે પણ શાસ્ત્રની મર્યાદાને છોડીને કરવો નહિ. પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે વિશેષ શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થ કરવો. તેને પ્રારબ્ધના કાઈ દેણ બાધ કરશે નહિ તે શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

ભોગવાસનાનો પરિત્યાગ કરીને શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થના અનુષ્ઠાનથી પરમ પદને પ્રાપ્ત કરવું તે સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

વેદાર્થચિન્તામણિપાઠકાનાં

ચતીન્દ્રયોગીન્દ્રમુનીશ્વરણામ્ ।

દેશસ્ય રાષ્ટ્રસ્ય મમાપિ રાજાં

કરોતુ શાન્તિ મગવાન્મદેશઃ ॥

॥ ૧ ॥

ધતિ પરમહંસ સંન્યાસી સ્વામી શ્રીરામાનન્દજી યતિવરશિષ્ય

સ્વામી શ્રીભાષવાનન્દજી વિરચિત-

॥ વેદાર્થચિન્તામણિ ॥

સ મા મ.

॥ ૐ ॥

પરિશિષ્ટ.

પંચાયતન દેવોની સ્તુતિનાં સ્તોત્ર.

૧. ગણેશસ્તુતિ.

एकदन्तं महाकायं तप्तकाञ्चनसन्निभम् ।

लंबोदरं विशालाक्षं वन्देऽहं गणनायकम् ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જેમને એક દાંત છે, જેમનું મોઢું ચરીર છે, જે તપાવેલા સુવર્ણના સમાન રંગવાળા છે, જેમનું પેટ મોઢું છે, અને જેમનાં વિશાળ નેત્ર છે એવા ગણેશજીને હું નમસ્કાર કરું છું.

सूक्तकृष्णाजिनधरं नागयज्ञोपवीतकम् (तिनम्) ।

वाछेन्दुकलिकामौलिबन्धेऽहं गणनायकम् ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જેમણે સૂક્ત તથા કાળા હરણનું ચર્મ ધારણ કરેલું છે, અને જેમને સર્પની યજ્ઞોપવીત છે, અને જેઓના મસ્તકમાં વાઘ ચન્દ્રમા છે—એવા ગણેશજીને હું નમસ્કાર કરું છું.

सर्वविघ्नहरं देवं सर्वविघ्नविचर्जितम् ।

सर्वसिद्धिप्रणेतारं वन्देऽहं गणनायकम् ॥ ૩ ॥

અર્થ:—જે સર્વ વિધોનો નાશ કરનારા દેવ છે, જે વિધોથી રક્ષિત છે, અને જે સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિના સ્વામી છે એ ગણેશજીને હું નમસ્કાર કરું છું.

सूपकोत्तममारुह्य देवासुरमहाहवे ।

योद्धुकामं महाबाहुं वन्देऽहं गणनायकम् ॥ ૪ ॥

અર્થ:—દેવ તથા અસુરોના મહાયુદ્ધમાં મૃષિક(ઉંદર) ઉપર આરૂઢ થઇને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા ગણેશજીને હું નમસ્કાર કરું છું.

अंघ्रिकाहृदयानन्दं मातृभिः परिवेष्टितम् ।

भक्तप्रियं मदोन्मत्तं વन्दેऽહં ગણનાયકમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—પાર્વતીજીના હૃદયને આનંદ આપનારા, માતૃગણોથી વીંટાએલા, ભક્તપ્રિય, અને મદોન્મત્ત ગણેશજીને હું નમસ્કાર કરું છું.

चित्ररत्नविचित्राङ्गं चित्रमालाविभूषितम् ।

કામરૂપધરં દેવં વન્દેઽહં ગણનાયકમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જેમનું શરીર ભુદા ભુદા પ્રકારનાં રત્નોથી ભૂષિત છે, જેમનું શરીર વિચિત્ર માલાઓથી શોભિત છે, અને જે ઇચ્છાનુસાર રૂપોને ધારણ કરે છે એવા ગણેશજીને હું નમસ્કાર કરું છું.

गजवक्त्रं सुरश्रेष्ठं चारुकर्णविभूषितम् ।

पाशाङ्कुशधरं देवं વન્દેઽહં ગણનાયકમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જેમનું મુખ હાથીના મુખ સમાન છે, જે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, જે સુંદર કર્ણોથી શોભિત છે, અને જેમણે પાશ અને અંકુશ ધારણ કરેલાં છે એવા ગણેશજીને હું નમસ્કાર કરું છું.

યક્ષકિન્નરગન્ધર્વૈઃ સિદ્ધવિદ્યાધરૈઃ સદા ।

સ્તૂયમાનં મહાત્માનં વન્દેઽહં ગણનાયકમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—યક્ષો, કિન્નરો, ગન્ધર્વો, સિદ્ધો, અને વિદ્યાધરો ઇત્યાદિક દેવતાઓ હમેશાં જેની સ્તુતિ કરે છે એવા ગણેશજીને હું નમસ્કાર કરું છું.

ગણાઘ્રકમિદં પુણ્યં ભક્તિતો યઃ પઠેન્નરઃ ।

સર્વસિદ્ધિમવાપ્નોતિ રુદ્રલોકે મહીયતે ॥ ૯ ॥

અર્થ:—આ ગણેશજીનું અષ્ટક પુણ્ય ઉત્પાદન કરનારું છે. જે મનુષ્ય તેનો ભક્તિથી પાઠ કરે છે તેને સંપૂર્ણ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ચતુષ્ પછી રુદ્રલોકમાં જાય છે.

ન નિઃસ્વતાં તથાભ્યેતિ સમ્પન્નમ્સુ માનવઃ ।

ય ઇદં પઠતે નિત્યં મહારાજો ભવેન્નરઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—તે મનુષ્ય સાત જન્મ સુધી ગરીબ થતો નથી. વળી જે મનુષ્ય આનો હમેશાં પાઠ કરશે તે મર્યાદા મહારાજ થશે.

વશં કરોતિ ત્રૈલોક્યં પઠનાચ્છૂઘ્ણાદપિ ।

સ્તોત્રં પરં મહાપુણ્યં ગણપત્ય મહાત્માનઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—વળી આ શ્રેષ્ઠ અનન્ત પુણ્ય આપનાર મહાત્મા ગણેશજીના સ્તોત્રનો પાઠ કરનાર પશુ ત્રણે લોકને વશ કરે છે. પદ્મ પુ. જ્ઞ. ૧. અ. ૬૬ ॥

ઘટિ ગણેશસ્તુતિ સમાપ્ત.

૨. વેદસારસ્તવ.

પશૂનાં પતિં પાપનાશં પરેશં ગજેન્દ્રસ્ય કૃત્તિં વસાનં વરેણ્યમ્ ।

જટાજૂટમધ્યે સ્ફુરદ્વાંગવાર્ધિ મહાદેવમેકં સ્મરામિ સ્મરારિમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—સંસારમાં બંધાએલાં પ્રાણીઓના પતિ, પાપનો નાશ કરનાર, પરેશ, હાથીના ચર્મને ધારણ કરનારા, ભજન કરવાને યોગ્ય (સેવ્ય), જેમના જટાજૂટમાં ગંગાજી વિરાજમાન છે તેવા અને કામદેવના શત્રુ મહાદેવજીનું હું સ્મરણ કરું છું.

મહેશં સુરેશં સુરારાતિનાશં વિશ્વં વિશ્વનાથં વિમૂલ્યંગમૂપમ્ ।

વિરૂપાક્ષમિન્દ્રર્કવહ્નિત્રિનેત્રં સદાનંદમીદે મશ્નું પંચવક્ત્રમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—મહેશ, દેવોના ઇશ, દેવોના શત્રુઓનો નાશ કરનાર, વ્યાપક, વિશ્વનાથ અર્થાત્ સૃષ્ટિ આદિ કરનાર, જેમનું શરીર ભરમથી શોભે છે, ચિકટ નેત્ર વાળા અર્થાત્ દૃષ્ટિથી જ શત્રુઓનો નાશ કરનાર, ચન્દ્રમા, સૂર્ય, અને અગ્નિ રૂપી ત્રણ નેત્રવાળા, સદા આનન્દ સ્વરૂપ, સર્વના પ્રભુ અને જેમને પાંચ મુખ છે એવા શિવ ભગવાનની હું સ્તુતિ કરું છું.

ગિરીશં ગણેશં ગણે નીલવર્ણં ગવેંદ્રાધિરૂઢં ગણાતીતરૂપમ્ ।

ભવં ભાસ્વરં ભસ્મના ભૂપિતાંગં ભવાનીકલત્રં ભજે પંચવક્ત્રમ્ ।

અર્થ:—પહાડમાં શયન કરનારા, દેવાદિ શુભોના ઇશ, નીલકંઠ, બળદની સ્વારી કરેલા, મણોના રૂપથી વિલક્ષણ રૂપવાળા, જગતને ઉત્પન્ન કરનાર, પ્રકાશમાન, હસ્મથી ભૂપિત શરીર વાળા, અને પાર્વતીના પતિ એવા પાંચ મુખવાળા મહાદેવને હું ભજું છું.

શિવાકાન્ત શંભો શશાંકાર્ધમૌલે મહેશ્વાન શૂલિન્ જટાજૂટધારિન્ ।

ત્વમેકો જગદ્વ્યાપકો વિશ્વરૂપઃ પ્રસીદ પ્રસીદ પ્રમો પૂર્ણરૂપ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—હે પાર્વતીપતિ શંભો, જટાજૂટમાં અર્ધ ચન્દ્રમાને ધારણ કરનાર, હે મહેશ્વર, શૂલને ધારણ કરનારા, જટાજૂટને ધારણ કરનાર । તમે જગતમાં એક વ્યાપક તથા અસંખ્ય રૂપવાળા છો. હે પૂર્ણરૂપ પ્રભુ ! પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ.

પરાત્માનમેકં જગદ્ધ્વીજમાદ્યં નિરીહં નિરાકારમોંકારવેદ્યમ્ ।

યતો જાયતે પાલ્યતે યેન વિશ્વં તમીશં ભજે લીયતે યત્ર વિશ્વમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—પરમાત્મસ્વરૂપ, અદિતીય, જગતના કારણ રૂપ, આદ્ય, ઇચ્છાથી રહિત, આકારથી રહિત, ઓંકાર વડે બાંધવા યોગ્ય, જેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ છે, જેનાથી જગતની રક્ષા થાય છે અને જેમાં જગતનો લય થાય છે એવા પરમેશ્વરને હું ભજું છું.

ન ભૂર્મિર્ન ચાપો ન વહ્નિર્ન વાયુર્ન ચાક્રાશમાસ્તે ન તંદ્રા ન નિદ્રા ।

ન ગ્રીષ્મો ન શીતં ન દેશો ન વેપો ન ચરુપાસ્તિ મૂર્તિસ્તિમૂર્તિં તમીઢે ॥ ૬ ॥

અર્થ:—આપ ભૂમિ નથી, આપ જલ નથી, આપ અગ્નિ નથી, આપ વાયુ નથી, આપ આકાશ નથી, આપ આલસ્ય નથી, આપ નિદ્રા નથી, આપ ગ્રીષ્મ નથી, આપ શીત નથી, આપ દેશ નથી, આપ વેશ નથી, અને આપની મૂર્તિ નથી. એવા ત્રિમૂર્તિનું રૂપ આપની હું સ્તુતિ કરું છું.

અજં શાશ્વતં કારણં કારણાનાં શિવં કેવલં ભાસકં ભાસકાનામ્ ।

તુરીયં તમઃ પારમાર્થતહીનં પ્રપદ્યે પરં પાવનં દ્વૈતહીનમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જન્મ રહિત, નિત્ય કારણોના કારણ મંગલરૂપ અદિતીય સ્વાદિ પ્રકાશક વસ્તુના પદ્ય પ્રકાશક, નિર્ગુણ, અજ્ઞાનથી રહિત, આદિ અને અન્તથી રહિત, દ્વૈત રહિત અને શુદ્ધ એવા આપ પરમાત્માને હું શરણ આપ્યો છું.

નમસ્તે નમસ્તે વિભો વિશ્વમૂર્તે નમસ્તે નમસ્તે ચિદાનંદમૂર્તે ।

નમસ્તે નમસ્તે તપોયોગગમ્ય નમસ્તે નમસ્તે શ્રુતિજ્ઞાનગમ્ય ॥ ૮ ॥

અર્થ:—હે વ્યાપક સંસાર સ્વરૂપ । આપને મારા નમસ્કાર હો. હે ચિદસ્વરૂપ ! આનંદ સ્વરૂપ આપને મારા નમસ્કાર હો. હે તપ અને યોગથી પ્રાપ્ય ! આપને મારા નમસ્કાર હો. હે વેદના જ્ઞાનથી બાંધવા યોગ્ય । આપને મારા નમસ્કાર હો.

પ્રમો શૂલપાણે વિભો વિશ્વનાથ મહાદેવ શંભો મહેશ ત્રિનેત્ર ।

શિવાકાન્ત શાન્ત સ્મરારે પુરારે ત્વદન્યો વરેણ્યો ન માન્યો ન ગણ્યઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—હે પ્રભુ શુભપાણી, વ્યાપક, વિશ્વનાથ, મહાદેવ, શંભો, મહેશ, ત્રણ નેત્રોવાળા, પાર્વતીપતિ, શાન્ત સ્વરૂપ, કામના શત્રુ, ત્રિપુરના શત્રુ ! આપનાથી અન્ય સેવ્ય, માનનીય અને આદરણીય કોઈ નથી.

શંભો મહેશ કરુણામય શૂલપાણે ગૌરીપતે પશુપતે પશુપાશનાશિન્ ।

કાશીપતે કરુણયા જગદેતદેકસ્ત્વં હંસિ પાસિ વિદ્યાસિ મહેશ્વરોઽસિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—હે શંભો ! મહેશ, કરુણામય, શુભપાણી, પાર્વતીપતિ, અઘાનીઓના પતિ, સંસારમાં બંધાએલાનાં બંધન કાપનારા, કાશીપતિ ! આપ એકલા આ જગતને આપની દયાથી ઉત્પન્ન કરો છો, પાલન કરો છો અને સંહાર કરો છો. આપ સર્વના ઇશ્વર છો.

ત્વત્તો જગદ્ભવતિ દેવ ભવ સ્મરારે ત્વયેવ તિષ્ઠતિ જગન્મૃદ વિશ્વનાથ ।

ત્વયેવ ગચ્છતિ લયં જગદેતદીશ લિંગાત્મકં હર ચરાચર વિશ્વરૂપિન્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—હે ભવ, સ્મરારે, દેવ ! તમારાથી જગતની ઉત્પત્તિ છે. હે મૃદ, વિશ્વનાથ ! આ જગત તમારામાં સ્થિત છે. હે ઇશ ! આ જગત તમારામાં જ લય પામે છે. હે સ્થાવર જંગમ અસ્થાવર વિશ્વરૂપ ! મારા લિંગ દેહનો નાશ કરો.

ઈતિ બેદસારસ્તવ સંપૂર્ણ.

૩. વિષ્ણુસ્તુતિ.

માર્કण્ડેય ઉવાચ ।

કિં વર્ણયે તવ વિમ્બો યદુદીરિતોઽસુઃ સંસ્પન્દતે તમનુ વાહ્મન ઇન્દ્રિયાણિ ।

સ્પન્દન્તિ વૈ તનુભૃતામજશર્વયોશ્ચ સ્વસ્યાપ્યથાપિ ભજતામસિ ભાવવન્ધુઃ ॥

મા૦ સ્ક૦ ૧૨ અ૦ ૮-૪૦ ॥

અર્થ:—હે વિમ્બો ! હું તમારે શી રીતે વર્ણન કરી શકું અર્થાત્ આપની સ્તુતિ કરવી કઠણ છે. કેમકે આપથી પ્રેરિત થએલા સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના, લક્ષ્મણાના, મહાદેવ(શર્વ)ના અને મારા પ્રાણુ ચેષ્ટા કરે છે. પ્રાણુની ચેષ્ટાને અનુસાર સર્વે વાગાદિક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ આપ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના અંતર્યામી રૂપ હોવાથી સંપૂર્ણ પ્રાણીના પ્રાણુ તથા વાગાદિક ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટા પણ આપને અધીન છે. આપ પૂર્ણ સ્વતન્ત્ર છો. આપ સૂત્રમાં બંધાએલી પ્રતિબંધોની માફક સર્વ પ્રાણીઓના પ્રવર્તક છો એટલે આપની પ્રેરણા વિના વાણી આદિક ઇન્દ્રિયો કોઈ વ્યાપાર કરી શકતા નથી. અર્થાત્ વાણીથી આપનું લજન કરવું હોય, તોપણ તે આપની કૃપા વિના થઈ શકતું નથી. તેટલા માટે આપની પ્રેરણાથી ઇન્દ્રિયો ચેષ્ટા કરનારી છે. તેના વડે લજન કરનારના પણ આપ લવળવન્ધુ છો અર્થાત્ લજન કરનારના લાવમાત્રથી આપ લકિતને વશ થઈ જાઓ છો. અહો ! શી આપની કૃપા !

મૂર્તીં ઇમે ભગવતો ભગવંચ્છિલોક્યાઃ ક્ષેમાય તાપવિરમાય ચ મૃત્યુજિત્યૈ ।

નાના વિમર્ષ્યનિતુમન્યતર્જયેદં સદ્ધ્વા પુનર્ગ્રસસિ સર્વમિવોર્ણનાથિઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—હે ભગવન્ આપનો નરનારાયણ રૂપ જે અવતાર છે તે ત્રિલોકના પ્રાણીઓની

રક્ષા' (ક્ષેમ) તથા આધ્યાત્મિક તાપ રૂપ કુ ખની નિવૃત્તિ તથા સર્વેના મોક્ષને માટે જેવી રીતે જગત્પત્ની રક્ષા કરવાને માટે આપ બીજા જૂદા જૂદા મત્સ્યાદિ રૂપ ધારણ કરે છે અને તેમનો ફરી ઉપસહાર કરી દેવો છો, તેવી રીતે આપ નારાયણ અતારને પણ કરોળીઆની માફક આપ પોતે પ્રકટ કરીને આપ પોતે અન્તર્ધાન કરો છો અર્થાત્ જેમ કરોળીઓ પોતાના શરીરમાંથી તંત્રુઓ બહાર કાઢીને જળ બનાવે છે અને પાછી પોતે જ તેને સંકોચી લે છે, તેની રીતે આપ પણ નારાયણ મૂર્તિ ધારણ કરીને આપ પોતે તેને શમાવી છો છો એવો ભાવ છે

તસ્યાવિત્તુ સ્થિરચરેશિતુર ધ્રિમૂલ યસ્થં ન કર્મગુણકાલરજઃ સ્પૃશન્તિ ।

યદ્યૈ સ્તુવન્તિ નિનમન્તિ યજન્ત્યધીક્ષણ ધ્યાયન્તિ વેદહૃદયા મુનયસ્તદાસ્યૈ ॥૪૨॥

અર્થ — સ્થાવર જગમ રૂપ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર, સર્વના નિવાસ આપના ચરણ કમલની ઉપાસના કરનારને, કર્મ, ગુણ અને કાવના તાપ રૂપ પાપ સ્પર્શ કરી શકતા નથી, અને વેદનું તાત્પર્ય જાણનાર લોકો પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે જેના ચરણકમલની વારવાર સ્તુતિ કરે છે, નમન કરે છે, પૂજન કરે છે અને ધ્યાન કરે છે તેમના ચરણ-કમલને હું બહુ હુ

નાન્ય તવાહુત્રયુપનયાદપવર્ગમૂર્તે ક્ષેમં જનસ્ય પરિતો મિય ર્હશ વિદ્મઃ ।

બ્રહ્મા વિભૈત્યલમતો દ્વિપરાધ્યયિષ્ણઃ કાલસ્ય તે ક્ષિપ્રત તત્કૃતમૌતિકાનામ્ ॥

મા૦ સ્ક૦ ૧૨ અ૦ ૮-૪૩ ॥

અર્થ — હે ધર્મ ! બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા પ્રાણીને પણ જેનો ભય છે એવા મોક્ષ રૂપ આપના ચરણની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજા કોઈ ક્રમ્પાણુ કું જાણતો નથી અર્થાત્ આપના ચરણની પ્રાપ્તિ જ સર્વ પ્રાણીઓને ક્રમ્પાણુ રૂપ છે બ્યાસુધી આપના ચરણની પ્રાપ્તિ નહિ થાય ત્યાસુધી કોણનો પણ ભય નિવૃત્ત થવાનો નથી સ્વભાવ કે જેમનું સ્થાન બે પગાર્થ વર્ષ સુધીનું છે તે પણ આપ કાલ રૂપ ભગવાનનો ભય રાખે છે, તો પછી બ્રહ્માણ્યે સદિ કરેલા પચમૂતોના નિઃકર રૂપ પ્રાણીઓને આપનો ભય હોય તેમાં નવાઈ શી

તદ્દ મજામૃતધિયસ્તવ પાદમૂલ હિત્વેદમાત્મચ્છદિ વાત્મગુરોઃ પરસ્ય ।

દૈઘાપાર્થમસદન્યમમિજમાન વિન્દેત તે તર્હિ સર્વમનીપિતાર્થમ્ ॥ ૧૧ ॥૪૪॥

અર્થ — તેથી પગમાત્રાના આનરણુ (છવિ) રૂપ, નિષ્કલ (અપાર્થ), તુચ્છ, નાશનાશી, દેહ તથા ગૃહાદિનો પરિભ્રમ કરીને સત્ય સન્ધનાના તથા સર્વ પ્રાણીઓના ગુરુ (ઉપદેશ) રૂપ, અથવા અન્તર્ધર્મી રૂપે સર્વનું નિમગ્ન કરનાર આપ પગમેશ્વરના ચરણકમલનું હું ભજન કરું છું જેમકે જ્યારે મનુષ્ય સર્વના સાક્ષીરૂપ આપનું ભજન કરે ત્યારે જ સર્વ પ્રવૃત્તિ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકે જે અન્ય દેવતાઓના ભજનથી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે ફલ પણ આપે નિશ્ચિત કરેલું ફલ છે તેથી આપના ભક્તોને મોક્ષ સિવાય અન્ય ફલ પણ આપનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે તેને માટે અન્ય દેવોનું ભજન કરવાની આવશ્યકતા ગ્રહીતી નથી

મત્ત્વં રજસ્તપ્ત ઇતીશ તવાત્મગ્ન્યો ધાયાપયાઃ સ્થિતિષ્ણોદયહેતરોઽસ્ય ।

લીલાશૃતા યદપિ સત્ત્વમયી પ્રજ્ઞાન્ત્યૈ નાન્યે તૃણા વ્યસનમોદયમિયથ યામ્યામ્ ॥

મા૦ સ્ક૦ ૧૨ અ૦ ૮-૪૫ ॥

અર્થ:—હે ઇશિ ! સર્વના હિતનું ચિન્તન કરનાર ! આપે આ જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, તથા સંહાર કરવાને માટે સત્ત્વ, રજ, અને તમ અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મક માયા રૂપે જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ્વર રૂપ ત્રણ લીલાવિગ્રહને ધારણ કર્યાં છે. પરમાર્થથી શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ અજન્મા, આપ ત્રણ રૂપે આવિર્ભાવ થઈ શકે નહિ, માટે આપે જે લીલાવિગ્રહ ધારણ કર્યાં છે તે પણ માયાથી જ છે. આ માયામય લીલાવિગ્રહોમાં પણ જે સત્ત્વગુણી વિષ્ણુ મૂર્તિ છે તે મનુષ્યોની શાન્તિને માટે અને મોક્ષને માટે છે, અન્ય બ્રહ્મા અને રૂદ્ર એ બે મૂર્તિ એવી હોતી નથી. તેમનાથી કોઈવાર ભય, મોહ, તથા દુઃખ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. જો કે બ્રહ્માદિની ભક્તિથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથાપિ કોઈ વખતે તેઓની અપ્રીતિ થવાથી દુઃખ મળવાનો પણ સંભવ છે. પરંતુ આપની ભક્તિ કરવાથી કોઈ પણ વખત દુઃખ પ્રાપ્ત થવાની શંકા નથી એવો ભાવ છે.

તસ્માત્તવેહ ભગવન્નય તાવકાનાં શુક્લાં તન્નું સ્વદયિતાં કુશલા મજન્તિ ।

યત્સાત્ત્વતાઃ પુરુષરૂપમુજન્તિ સત્ત્વં લોકો યતોઽમયમુતાત્મસુખં ન ચાઽન્યત્ ॥

,, ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—તેથી કરીને આપની સત્ત્વમૂર્તિ મનુષ્યોનું કલ્યાણ કરનારી છે. તેટલા માટે હે ભગવાન વિવેક પ્રાપ્ત થવાથી આપના (તાવકાનાં) ભક્તોને પ્રિય (સ્વદયિતાં) આપના શુદ્ધ સત્ત્વગુણ રૂપનું જ બુદ્ધિશાળી ભક્તો(સાત્ત્વતાઃ) ભગન કરે છે. વળી જે સત્ત્વ છે તે જ ભગવાનનું જ રૂપ છે એવું ભક્ત લોકો માને છે (ઝજન્તિ) કેમકે જે કારણથી અભય અર્થાત્ જન્મમરણના ભયનો અભાવ અને આત્માનંદની પ્રાપ્તિનું જે સુખ છે તે આપની સત્ત્વગુણી મૂર્તિના ભગનથી પ્રાપ્ત થાય છે. બીજાના ભગનથી પ્રાપ્ત થતું નથી.

તસ્મૈ નમો ભગવતે પુરુષાય ભૂમ્ને વિશ્વાય વિશ્વગુરવે પરદેવતાયૈ ।

નારાયણાય કૃપયે ચ નરોત્તમાય હંસાય સંપતગિરે નિગમેશ્વરાય ॥ ,, ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—વળી ભગવાન અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્ય વાળા, સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં અન્તર્ધર્મી રૂપે રહેલા વ્યાપક રૂપ, જગત્રૂપ સર્વના હિપદેષ્ટા, પર દેવતારૂપ, ઋષિ રૂપ, નારાયણ, મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠરૂપ, શુદ્ધરૂપ, નિયમિત વાણી બોલનાર, અર્થાત્ જરૂર જોતલું માત્ર બોલનાર અને વેદના પ્રવર્તક આપને મારા નમસ્કાર હો.

યં વૈ ન વેદ વિતથાક્ષપથૈર્નમદ્ધીઃ સન્તં સ્વસ્થેષ્વસુપુ હ્યપિ દ્વપથેષુ ।

તન્માયયાઽઽદ્યતમતિઃ સ હ એવ સાક્ષાદાદ્યસ્ત્વાઽશ્વિલગુરોરુપસાદ્ય વેદમ્ ॥

મા૦ સ્કં૦ ૧૨ અ૦ ૮-૪૮ ॥

અર્થ:—જેની બુદ્ધિ માયાથી ઢંકાઈ ગઈ છે અને તેથી કરીને જે વિષય(અક્ષપથ)માં જ ભ્રમણ કરે છે એવો વિક્ષિપ્ત બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોમાં, પ્રાણમાં, હૃદયમાં તથા સર્વ વિષય પદાર્થોમાં અન્તર્ધર્મી રૂપે સ્થિત થએલા આપ પરમાત્માને જાણતો નથી. તો સર્વના ગુરૂ આપે પ્રવર્તેલા વેદને પ્રાપ્ત કરીને આદ્ય બ્રહ્મા પણ આપને જાણી શક્યા નહિ તો બીજાનું તો કહેવું જ શું.

યદ્દર્શનં નિગમાત્મહઃ પ્રકાશં મુજન્તિ યત્ર કવયોઽજપરા યતન્તઃ ।

તં સર્વવાદવિષયપ્રતિરૂપશીલં વન્દે મહાપુરુષમાત્મનિ ગૂઢવોષમ્ ॥ ,, ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—આપનું સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપતા જ છે. તેને પ્રકાશ કરનાર જે જ્ઞાન છે તે વેદમાં છે. બ્રહ્માદિ શ્રેષ્ઠ વક્તાઓ પણ વેદના વિચારમાં યતન કરતા સત્તા મોહને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ આપની ભક્તિ વિના કેવળ વેદાધ્યયનથી પણ આપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી કેટલાક સાંખ્ય, મોગપાશુપત, આદિ મનભેદ છે તે સર્વ મતવાળાઓને પ્રતિ-પાદન કરવા યોગ્ય જે વસ્તુ છે અર્થાત્ જે જે પ્રકારે તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે તે પ્રમાણે થવાનો જેનો સ્વભાવ છે (અર્થાત્ જેવું જેવું તે લોકો પ્રતિપાદન કરે છે તેવું તેવું તેઓને પ્રતીત થાય છે) તેવા મહાપુરુષ રૂપ, માયિક દેહના સ્વરૂપ વડે યોતાના જ્ઞાન સ્વરૂપને જેમણે આચ્છાદન કરેલું છે એવા આપ પરમાત્માને મારા નમસ્કાર હો !

આ પ્રમાણે માર્કણ્ડેય ઋષિએ નરનારાયણ રૂપ ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે. ભાગ ૦ સ્કં ૧૧. અ. ૮ ॥

સ્તોત્રેણાનેન વૈ મર્ત્યઃ માપ્યતે પરમાં ગતિમ્ ॥

ઇતિ વિષ્ણુસ્તુતિ સમાપ્ત.

૪. લલિતાપંચક.

માતઃ સ્મરામિ લલિતાવદનારવિન્દં

વિવાધરં પૃથુલમૌક્તિકશોભિનાસમ્ ।

આકર્ણદીર્ઘનયનં મણિકુંડલાદયમ્

મંદસ્મિતં મૃગમદોજ્જ્વલફાલદેશમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જેનું અધર બિંબફલના સમાન ભાવ ઠ, જેની નાસિકા મોટાં મોટીઓથી શોભિન છે, જેનાં નેત્રો કર્ણ સુધી લંબાયેલાં છે, જેના કાન મણિથી જડેલાં કુંડલથી શોભિન છે, જે મન્દ હાસ્યથી યુક્ત છે અને કસ્તૂરીથી જેનું ભાવ શોભી રહ્યું છે એવી કમલ સમાન મુખવાળી લલિતાદેવીનું હું પ્રાતઃકાળમાં સ્મરણ કરું છું.

માતર્ભજામિ લલિતાધુજકલ્પવર્ણી

રક્તાંગુલીયલસદંગુલીપલ્લવાદયામ્ ।

માણિક્યદેમવલયાંગદશોમમાનાં

પુન્દ્રેશ્વચાપકુસુમેપુસ્ટનાર્દધાનામ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—લાલ અંગુલીઓથી શોભાયમાન આંગળીઓથી શોભતી, માણિક્ય મણિથી યુક્ત મુનર્યુનાં વસ્ત્ર (પડોંગી) અને બાલુબધથી શોભાયમાન, મોટી ઈશ્વરું ધનુષ બાણ, તથા અંકુશ ધારણ કરેલી લલિતાદેવીના બાહુ રૂપ દેવપત્નિઓને હું પ્રાતઃકાળમાં ભજનું છું.

માતર્નમામિ લલિતાચરણારવિન્દં

મક્તેષ્ટદાનનિરતં ભવસિંધુપોતમ્ ।

પદ્માસનાદિમુરનાયકપૂજનીયં

પદ્માંકુસાધ્વજમુદર્શનઅંજનાદયમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—ભક્તોને ઇષ્ટ પદાર્થ આપનામાં તત્પર, સંસારરૂપી સમુદ્રથી પાર કરનારા બ્રહ્મા આદિ દેવોથી પૂજા કરવા યોગ્ય, અને કમલ, અંકુશ, ખંજીર અને સુદર્શન ચક્રથી શોભિત, લલિતાદેવીનાં ચરણકમલને હું પ્રાતઃકાળમાં નમસ્કાર કરું છું.

માતઃ સ્તુત્વે પરશિવાં લલિતાં ભવાનીમ્

ત્રયંતવેદ્યવિભવાં કરુણાનવદ્યામ્ ।

વિશ્વસ્ય સૃષ્ટિવિલયસ્થિતિહેતુભૂતાં.

વિગ્રેશ્વરીં નિગમવાદ્યનસાતિદૂરામ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જેનું એશ્વર્ય વેદાન્તથી જાણવા યોગ્ય છે, જે દયાથી યુક્ત છે, જે સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરનારી છે, જે સરસ્વતી રૂપ છે, જે વેદાદિ શાસ્ત્ર, વાણી અને મનનો વિષય નથી, જે સર્વને કલ્યાણ આપનારી છે, અને જે શિવજીની પત્ની છે એવી લલિતાદેવીની હું પ્રાતઃકાળમાં સ્તુતિ કરું છું.

માતર્વદામિ લલિતે તવ પુણ્યનામ

કામેશ્વરીતિ કમલેતિ મહેશ્વરીતિ ।

શ્રી શાંભવીતિ જગતાં જનની પરેતિ

વાગ્દેવતેતિ વચસા ત્રિપુરેશ્વરીતિ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—હે લલિતાદેવિ ! આપનાં કામેશ્વરી, કમલા, મહેશ્વરી, શ્રી, શાંભવી, જગત્જનની, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ, વાગ્દેવી અને ત્રિપુરેશ્વરી ઇત્યાદિ પુણ્ય નામનું પ્રાતઃકાળમાં સ્મરણ કરું છું.

યઃ શ્લોકપંચકમિદં લલિતાંવિકાયાઃ

સૌભાગ્યદં સુલલિતં પઠતિ મમાતે ।

તસ્મૈ દદાતિ લલિતા જ્ઞાતિતિ મસન્ના

વિદ્યાં શ્રિયં વિમલસૌખ્યમનંતકોર્તિમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—લલિતાદેવીના સુંદર અને સૌભાગ્ય આપનાર આ પાંચ શ્લોકોનો જે પ્રાતઃકાળમાં પાઠ કરે છે તેને લલિતાદેવી પ્રસન્ન થઈને વિદ્યા, ધન, અનંત સુખ અને અતુલયશને આપે છે.

ઇતિ લલિતાપંચક સમાપ્ત.

૫. સૂર્યસ્તોત્ર

નમામિ દેવદેવેશં ભૂતભાવનમન્યયમ્ ।

દિવાકરં રવિં માનું માર્તણ્ડં માસ્કરં મગમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ જે દેવોના પણ દેવ છે તેમના પણ ઈશ્વર, સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર, નાશ રહિત, દિવસને કરનાર, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય (રવિ:), પ્રકાશ કરનાર, મૃત-પૃથ્વી ઉત્પન્ન થએલા, અને ઉત્પત્તિનું સ્થાન એવા સૂર્ય ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.

નમસ્તે ભૂતપતયે લોકાનાં પતયે નમઃ ।

દેવાનાં પતયે નિત્યં વર્ણાનાં પતયે નમઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—મર્ત્ય અર અને અચરના પતિ, સ્વર્ગાદિ લોકોના પતિ, દેવોના પતિ, અને આદિત્ય આદિ વર્ણોના પતિ સૂર્ય બ્રહ્માનાને માગ નમસ્કાર હો.

ત્વં બ્રહ્મા ત્વં જગન્નાયો રુદ્રસ્ત્વં ચ પ્રજાપતિઃ ।

ત્વં સોમસ્ત્વં તયાદિત્યસ્ત્વર્મોંકારક એવ હિ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—તમે બ્રહ્મા, તમે જગતના નાય, તમે રુદ્ર, તમે પ્રજાપતિ, તમે ચન્દ્રમા, તમે સૂર્ય, અને ઓહારુદ્ર છે.

બૃહસ્પતિર્બુધસ્ત્વં હિ ત્વં શુક્રસ્ત્વં વિમાવસુઃ ।

યમસ્ત્વં વરુણસ્ત્વં હિ નમસ્તે કદયપાત્મજ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—હે કદમ્બના પુત્ર ! તમે દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિ છો, તમે બુધ, તમે અસુરોના આચાર્ય શુક્ર છો, તમે અગ્નિ, તમે યમ અને તમે વરુણ છે.

ત્વયા તતમિદં સર્વં જગત્સ્થાવરજન્મમ્ ।

ત્વત્ત એવ સમુત્પન્નં સદેવામુરમાનુષમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—સ્થાવર જંગમ સંસારમાં આપ બ્રાહ્મ છો. આપમાંથી જ દેવ, અસુર, તથા મનુષ્ય ઉત્પન્ન થયા છે.

નમસ્તે વેદરૂપાય અહોરૂપાય વૈ નમઃ ।

નમસ્તે જ્ઞાનરૂપાય યજ્ઞાય ચ નમો નમઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—વેદરૂપ, દિનરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને યજ્ઞરૂપ આપને નમસ્કાર હો.

જગત્પતે નમસ્તેઽસ્તુ ગ્રહાણાં પતયે નમઃ ।

દારિદ્ર્યવ્યાધિદુઃખઞ્ચ નમસ્તે ભવનાશન ॥ ૭ ॥

અર્થ:—હે જગત્પતિ ! આપને નમસ્કાર હો. હે ગ્રહોના પતિ ! આપને નમસ્કાર હો. દરિદ્રતા, રોગ અને દુઃખનો નાશ કરનાર તથા સંસારનાં દુઃખનો નાશ કરનાર આપને નમસ્કાર હો.

મસીદ મે જગન્નાય હંસાનય દિવસ્પતે ।

સંસારાર્ણવમગ્રાનાં પ્રાહિ દેવ વૃષધ્વજ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—હે જગન્નાય ! આપક, પાપોથી રહિત, આકાશમાં વિરાજમાન, વૃષધ્વજ ! સંસારરૂપી મમુદ્રમાં કુબેલા લોકોની રક્ષા કરો.

ય इदं શ્રુણુયાન્નિત્યં પઠેદ્વાપિ પ્રયત્નતઃ ।

સોઽગ્રેયં યાનમારુદો યાતિ માનોઃ પરં પદમ્ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જો આ ગ્રંથને નિત્ય આંખજો અથવા મત્તપૂર્વક પાઠ કરશે તે આગ્રેય રથમાં બેસીને સૂર્ય લોકમાં જશે. ॥ મન્ત્રિ પુનઃ દ્વિતીયપર્યં અં ૧૬૬ ॥

ઇતિ સૂર્યસ્તુતિ સમાપ્ત.

ઇતિ પંચાયન દેવ સ્તુતિ સ્તોત્ર સમાપ્ત.